پرۆفیسۆر مستەفا زەلمی

ئوسولی فیقە

لە داڕشتنێکی نوێدا

وەرگێڕانی: جمعە صدیق کاکە

ئوسوڵی فیقه

له داڕشتنێکی نوێدا

دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی

خاوەنی ئیمتیاز

کەژاڵ ڕەفیق

سەرنووسەر

حەسەنی دانیشفەر

rojhalatpress@yahoo.com

0750 444 09 96

هەولێر – (١٠٠) مەتری، ڕیزی شەقامی کارگەی دەرمانی ئاولمیدیکا

ئوسوڵی فیقه
له داڕشتنێکی نوێدا

نووسینی

دکتۆر مصطفی زەلمی

وەرگێڕانی

جمعه صدیق کاکه

كۆبەرهەمی دکتۆر مستەفا زەلمی لە شەریعەت و یاسادا

سەرپەرشتیاری پرۆژە
ڕێدار ڕەئوف ئەحمەد

أصول الفقه في نسيجه الجديد

ئوسوڵی فیقه لە داڕشتنێکی نوێدا

نووسینی : دکتۆر مصطفی زەلمی
وەرگێڕانی : جمعه صديق كاكه
پێداچوونەوەی : توفیق کریم
نەخشەسازی : جمعه صديق كاكه
نۆرەی چاپ : چاپی یەکەم ٢٠١٧

نرخی هەر بیست و شەش بەرگ
٢٥٠،٠٠٠ دینار

لە بەڕێوبەرایەتی گشتی کتێبخانە گشتییەکان ژمارەی سپاردنی (٧٤٤) ساڵی ٢٠١٦ی پێدراوە

﴿ إِنَّ ٱللَّهَ يَأۡمُرُكُمۡ أَن تُؤَدُّواْ ٱلۡأَمَٰنَٰتِ إِلَىٰٓ أَهۡلِهَا

وَإِذَا حَكَمۡتُم بَيۡنَ ٱلنَّاسِ أَن تَحۡكُمُواْ بِٱلۡعَدۡلِۚ إِنَّ ٱللَّهَ

نِعِمَّا يَعِظُكُم بِهِۦٓۗ إِنَّ ٱللَّهَ كَانَ سَمِيعَۢا بَصِيرٗا ﴾

سورة النساء/٥٨

(إِذَا حَكَمَ الْحَاكِمُ فَاجْتَهَدَ ثُمَّ أَصَابَ، فَلَهُ أَجْرَانِ، وَإِذَا حَكَمَ فَاجْتَهَدَ ثُمَّ أَخْطَأَ، فَلَهُ أَجْرٌ)

رواه مسلم،(١٧١٦)

ناوەرۆك

پێشەكیی چاپی بیست و سێهەم

الحمد لله رب العالمين والصلاة والسلام على سيدنا محمد وعلى آله وصحبه أجمعين وبعد:

بە پێویستی دەزانم لەم پێشەكییەدا هەندێك خاڵ بخەمەڕوو بەڵكو سود بە خوێنەری بەڕێز بگەیەنێت، كە ئەمانەن:

یەكەم: ئوسوڵی فیقھ لەڕووی ئیجتهاد و هەڵێنجانەوە گرنگیی زۆری هەیە، چونكە لە چوار زانستە ئامێریەكانە (ئوسوڵی فیقھ و مەنتیق و فەلسەفە و ڕێساكانی زمان هەرچییەك بێت).

أ- ئوسوڵی فیقھ یاسای هەڵێنجانە: بریتییە لە كۆمەڵێك ڕێسای گشتی، ڕەچاوكردنی هزر دەپارێزێت لە هەڵە لە هەڵێنجاندا.

ب- ئوسوڵی فیقھ یاسای هەڵێنجانە: بریتییە لە كۆمەڵێك ڕێسای گشتی، ڕەچاوكردنی هزر دەپارێزێت لە هەڵەكردن لە هەڵێنجاندا.

ج- مەنتیق: یاسای بەدەستهێنانی نەزانراوەكانە لەڕێگای زانراوەكانەوە، ئەوەش كۆمەڵێك بنەمای زانستین، ڕەچاوكردنی هزر دەپارێزێت لە هەڵەكردن لە سەرنجدان (بەدەستهێنانی نەزانراەكان لە زانراوە كەڵەكەبووەكانی لای هەوڵدەر).

د- فەلسەفە: یاسای ناسینی راستیەکانە، تا گونجاوترینیان وەربگیرێت، بریتییە لە کۆمەڵێك رێسای گشتی، رەچاوکردنی ژیریی دەپارێزێت لە هەڵە لە دیاریکردنی مەبەست و ئامانجی شتەکان، تاکو بەسودترینەکان وەربگیرێن.

د- یاسای پاراستنی زمان لە هەڵە: بریتییە لە کۆمەڵێك رێسای گشتیی زمانەوانی، رەچاوکردنی زمان دەپارێزێت لە هەڵەکردن لە شێوازی وتن و دەربڕین و دارشتنی هونەریی لە زمانی قسەکەردا.

ئەم چوار زانستە ناسراوە بە زانستە ئامێریەکان، هەرکەسێك مامەڵە لەگەڵ دەقەکان بکات ناکرێت دەستبەرداریان بێت، ئەگەر بیەوێت لە دیاردەی روکەشیی رزگاری بێت.

دووەم: توێژەری زانستی کە لەسەر بابەتێك تۆژینەوە دەکات، لەسەریەتی شارەزا بێت لەو زانستەی بابەتەکەی لەخۆگرتووە، چونکە فێربوونی ئەو کتێبە بەتەنها، نایگەیەنێتە ئەوەی رێساکانی کتێبەکە لە بوارێکی دیکەداو بەکاربهێنێت و لەتوانایدا بێت جیاوازی بکات لەنێوان هەڵەو راستەکەی.

سێیەم: لەسەر توێژەر پێویستە گرنگی بدات بە بەراوردکردن لەنێوان زانستە هاوتاکان(العلوم المناظرە)، بەر لەوەی رووبکاتە دانانی کتێب لە زانستێك لەو زانستانە، هەتا خۆی لێی تێبگات، ئینجا بیخاتە بەردەست کەسانی دیکە. لە مەرجەکانی بەراوردیش:

أ- بەراوردکار توانایەکی فیقهی و ژیریی پێگەیشتووی هەبێت توانای شیکردنەوە و دۆزینەوەی هۆکار (تعلیل) و ئەنجامی هەبێت و گونجاوترینیان هەڵبژێرێت.

ب- شارەزا بێت لە زانستە ئامێریە باسکراوەکان، تا وەك توتی نەبێت قسەی خەڵکی بڵێتەوە بەبێ ئەوەی شتێکی تازە بهێنێت.

ج- لە هەموو تۆژینەوەیەکدا سەرقاڵی ئەوە بێت ویستی بخاتە ژێردەست ژیرییەکەی، نەك بە پێچەوانەوە، بەپێی ئەو پەندە کاریگەرە کە دەڵێت: (سەرنجی ئەوە بدە کە وتراوەو سەرنجی ئەوە مەدە کێ وتویەتی).

د- شوێن ئامۆژگاریی غەزالیی فەیلەسوف بکەوێت کە وتویەتی: (ئەوەی گومان نەکات سەرنج نادات، ئەوەی سەرنج نەدات نابینێت، ئەوەی نەبینێت لە کوێری و گومراییدا دەمێنێتەوە).

لەم سەردەمە هاوچەرخەماندا، دانراوەکان لە هەمەچەشنەی زانستەکاندا چەند زۆرن، بەڵام زانیارییە تازەکان چەند کەمن.

چوارەم: توێژەر دەبێت لە پشتیوانانی هەق بێت و لە لۆمەی لۆمەکاران نەترسێت یان بێدەنگ نەبێت، هەتا لە خستنەڕووی شتە بێ کەڵکەکان زیادەڕۆیی نەکات، ژیانی لە بازنەی لاسایی کردنەوەو دەمارگیریی کوێرانە بەسەر نەبات و بەرگریی لەو هەڵانە نەکات کە کەسانی دیکە تێی کەوتوون.

پێنجەم: زانایانی ئوسوڵی فیقه پێیان وایە حوکمەکانی قورئان تەنها سێ بەشن: حوکمە عەقیدەییەکان، حوکمە رەوشتیەکان، حوکمە کردارییەکان، ئەوەش هەڵەیەکی بڵاوە، بەڵکو دەستدرێژییە بۆ سەر قورئان. چونکە هەموو ئایەتێك لە ئایەتەکانی حوکمێکی رونکردۆتەوە کە پەیوەندە بە یەکێك لە دوو ژیانەکە (دنیا و دواڕۆژ)، وەك کۆگایەك هەموو پێویستییەکان بەخۆدەگرێت، بەپێی ئەو راستییە حوکمەکانی قورئانم بۆ پێنج بەش دابەش کردووە، کە ئەمەش راستەکەیە، سیانیان باسکران، لەگەڵ دوو بەشی دیکە، ئەوانیش حوکمە گەردونیەکان و حوکمە پەندئامێزەکان.

شەشەم: لەم دانراوەدا شوێن وتەی زانا و داناکانی کۆن و نوێ کەوتم، کە دەڵێن پێویستە پۆلێن کردن لەم هەشت مانایە دەرنەچێت کە زانایان پۆلێنیان کردووە:

١- داهێنانی نەبوویەك.

٢- کۆکردنەوەی پەرتەوازەیەك.

٣- تەواوکردنی ناتەواوێك.

٤- وردکردنەوەی پوختەیەك.

٥- پوختەکردنی درێژکراوەیەك.

٦- رێکخستنی تێکەڵکراوێك.

٧- دیاریکردنی شاراوەیەك.

٨- ئاشکراکردنی هەڵەیەك.

حەفتەم: لەم پۆلینکردنەدا هەوڵمداوە:

أ- کورت هەڵهێنان لەسەر بابەتە جەوهەرییە کردارییەکان.

ب- دورکەوتنەوە لە خستنەڕووی بیروڕایە ناکۆکە ئوسوڵیە نەزۆکەکان، چونکە ئەو جۆرە خستنەڕوانە بەزایەدانی تەمەن و کاتە، کە قەرەبوو ناکرێنەوە.

ج- فەرامۆشکردنی نمونە ڕزیوەکان کە لە سەرجەم سەرچاوە ئوسولّیەکاندا دوبارەبوونەتەوە و هێنانی نمونەی تازەی گونجاو لەگەڵ پەرەسەندنی تازەدا.

د- دوورخستنەوەی ئەو بابەتە ئوسولّیانەی لەگەڵ مێژوودا ڕۆشتون و لەم سەرەدەمە تازەیەدا هیچ بەهایەکیان نەماوە.

هـ- زیادکردنی ڕێسا و بابەتی تازە کە بیرۆکەی خۆمن و، لە خستنەڕوودا شێوازێکی ناوەندم گرتۆتە بەر لەنێوان درێژەپێدانی بێزارکەر و کورتکردنەوەیەکی کەلێندار.

و- هەوڵمداوە خستنەڕووەکە بە دەربڕینی تایبەتی ڕوونی خۆم بێت، نەك بە گواستنەوەی قسەی خەڵکی دیکە، کە زیاتر بە مەتەڵ دەچن.

دانەر

٢٠١٠/٨/٢٣

پێشەکیی چاپی بیست و سێیەم

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَٰنِ الرَّحِيمِ

﴿وَاذْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَمَا أَنْزَلَ عَلَيْكُمْ مِنَ الْكِتَابِ وَالْحِكْمَةِ يَعِظُكُمْ بِهِ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ﴾ [(١)]

صدق الله العظيم

سوپاس بۆ ئەو خوایەی بنەچەی شەریعەتی کردۆتە هۆکارێك بۆ گەیشتن بە لقەکانی و، هاوکاریی پێشەوایانی فیقهی کردووە بۆ هەڵێنجانی حوکمەکان لە سەرچاوەکەیەوە، سەڵاوات و سەلام لەسەر ئەو کەسەی ئوممەتەکەی ڕێنموونیی کردووە بۆ بەڵگە مەعقول و هێنراوەکان، هەروەها سەلام لەسەر کەسوکار و هاوەڵانی، ئەستێرە و مۆمەکانی ڕێنمونی.

دواتر:

ئەو هاندەرانەی وایانکرد ئەم دانراوە دابنێم زۆرن، لەوانە: ئوسوڵی فیقه:

١– زانستێکە پیاوانی فیقه و یاسا و دادوەری ناتوانن دەستبەرداری بن، ئەوانەی هەوڵدەدەن دوورین لە ڕووکەشی لە تێگەیشتن و ڕاڤەی دەقەکان و چۆنییەتی ڕودلوەکان و هەڵێنجانی حوکمەکان.

٢– لەوەدا جیاوازە کە هزر دەپارێزێت لە هەڵەکردن لە هەڵێنجان، ئەمەش جیاوازییەش وایکردووە لە سنوری جیهانی ئیسلامیی دەربچێت و بچێتە کۆلیژی زانکۆکانی وڵاتە پێشکەوتووەکان[(٢)] وەك ماددەیەکی یاسایی مەنهەجی.

٣– پایەکەی بەدیار نەکەوتووە لە دانراوە ئوسوڵیە نوێیەکاندا کە هەستاون بە ڕونکردنەوەی ئەو ڕێسایانەی روونن و، تەنها ئوسوڵە شاراوەکانیان هێناوەتەوە[(٣)].

---

(١) سورەتی بقرة (٢٣١).

(٢) وەك زانکۆی هارفارد لە ئەمریکا.

(٣) لە کۆن و تازە وتراوە: دانراوەکان نابێت یەکێك لە هەشت ماناکانی تێدا نەبێت، کە زانایان کاریان بۆ کردووە: داهێنانی نەبوو یان کۆکردنەوەی پەرتەوازەیەك، یان تەواوکردنی ناتەواویەك، یان وردکردنەوەی پوختەیەك، یان پوختەی درێژکراوەیەك، یان ڕێکخستنی تێکەڵییەك، یان دیاریکردنی شاراوە یان ئاشکراکردنی هەڵەیەك.

٤- شەرعناسە ئوسولناسەکان لە جیهانی ئیسلامیدا دایانهێناوە، لە پێش هەموویان شەرعناسەکانی هاوەڵان و ئەولەی دوای ئەوان، لەولە پێشەوا محمد الباقر و پێشەوا جعفر الصادق و پێشەوا ئەبوحەنیفە و هەردوو هاوەڵەکەی و پێشەوا شافیعی (رەحمەتیان لێ بێت). دوای گەشەکردنی، گۆڕانکاری بەسەردا هاتوە جارێك بە پێشکەوتن و جارێك بە دواکەوتن، سروشتە قورسەکەی وایکرد لە راڤەی هەندێك زاراوەیدا تێکەڵی رووبدات، لە هەندێك بابەتیدا هەڵەی باوی تێبکەوێت، کە کەسانێکی روکەشکار بەرگریی لەو هەڵانە بکەن وەك ئەوەی هەقیقەت بن.

٥- دانەرانی کتێبە ئوسولیە کۆنەکان شەرعناس و ئوسولی بوون و لە بواری بنچینە و لقەکاندا پێشینەیان هەبووە، پێشەنگ بوون لە سەرنجدان لە ئاسۆکانی زانستەکانی مەنتیق و فەلسەفە و زمان و رەوانبێژی و... هی دیکە لە زانستە یاریدەدەرەکانی ئەم زانستە، بۆیە دانراوەکانی وەك مەتەڵ ئاڵۆز دێنە بەرچاوی رۆشنبیرە نوێیەکان.

وەك پیادەکردنێکی فەرمانی خوای گەورە ﴿وأمّا بنعمةِ ربِّكَ فحَدِّثْ﴾[1]، دەڵێم: من بانگەشەی ئەوە ناکەم کە توانای تەواوم هەیە ئەو مەتەڵانە شی بکەمەوە، بەڵام لەبەر ئەوەی لە سەرەتای چلەکاندا هەندێك لەو کتێبانەم خوێند، وەك (جمع الجوامع) و (مختصر المنتهی الاصولی) و هی دیکە، لای زانایانێکی کورد کە لە زانستی ئوسولدا پسپۆڕ بوون، سەرەرای خوێندنی مەنتیق و رەوانبێژی و فەلسەفە و زمان، هەروەها لە ئەنجامی ئەوەی لە ساڵی (١٩٦٤)ەوە ئەو ماددەیەم لە قوتابخانە ئاینیەکان و کۆلێژە یاساییەکان وتوەتەوە (واتە نزیکەی ٥٥ ساڵ)، توانایەکی رێژەیی گونجاوی سادەم بەدەست هێناوە، بەشی ئەوە دەکات ئەم دانراوە لە دارشتنێکی نوێدا دەربکەم، کە روونەو نمونەکانی تازەن، خوازیارم لە پاشای بەتوانا لێمی قەبوڵ بکات وەك سوپاسگوزارییەك لەسەر ئەو نیعمەتانەی پێی بەخشیوم، لە نیعمەتی فێربون و فێرکردنی ئەم زانستە پایەبەرزە.

دکتۆر

مستەفا ئیبراهیم زەڵمی

---

[1] سورەتی الضحی ١٦.

ڕێخۆشکردن

پێناسەیەکی ئوسوڵی فیقه

زانایانی ئوسوڵ، چەندین پێناسەیان هەیە بۆ ئوسوڵی فیقه، هەموویان بەدەوری تەوەرێکدا دەخولێنەوە، کە بریتییە لەوەی: (ئوسوڵی فیقه بریتییە لە کۆمەڵە ڕێسایەکی گشتی، بەهۆیەوە دەگەیت بە هەڵێنجانی حوکمە شەرعیە کردارییە فەرعیەکان لە بەڵگە وردەکاریەکانەوە(التفصیلیە)) [1].

---

[1] صدر الشريعة (عبيد الله بن مسعود) زانای ئوصولی حەنەفی لە (التوضيح على التنقيح مع التلويح) ٥٧/١ دەڵێت: ئوصولی فیقه بریتییە لە (العلم بالقواعد التي يتوصل بها إلى الفقه) واتە: زانینی ئەو بنەمایانەی بەهۆیەوە دەگەیت بە فیقه.

قراف (أحمد بن إدريس) زانای ئوصولی مالکی لە (شرح تنقيح الفصول في اختصار المحصول في الأصول) ص٥ دەڵێت: (هو العلم بالقواعد التي يتوصل بها إلى الفقه على وجه التحقيق) واتە: بریتییە لە زانینی ئەو بنەمایانەی بەهۆیەوە دەگەیت بە فیقهێکی دروست، پاشان لە (كشف الظنون)دا دەڵێت: (هو علم يتعرف منه على استنباط الأحكام الشرعية الفرعية عن أدلتها الإجمالية، وموضوعه الأدلة الشرعية الكلية من حيث إنها كيف يستنبط منها الأحكام الشرعية، ومبادئه مأخوذة من العربية وبعض العلوم الشرعية كأصول الكلام والتفسير والحديث وبعض العلوم العقلية، وفائدته استنباط الأحكام على وجه الصحة) واتە: زانستێکە بەهۆیەوە دەتوانرێت حوکمە شەرعیە لاوەکییەکان لە بەڵگە گشتیەکانی هەڵێنجین، بابەتەکەشی بەڵگە شەرعییە گشتیەکانە لەو ڕووەوە کە چۆن حوکمە شەرعیەکانی لێوە هەڵێنجین، بنەماکانی لە زمانی عەرەبی و هەندێك زانستی شەرعی وەرگیراوە، وەك بنەماکانی کەلام و تەفسیرو فەرموده و هەندێك زانستی عەقڵی، سودەکەشی هەڵێنجانی دروستی حوکمەکانە.. پاشان (قراف) لەوەی باسی کرد جارێکی دیکە گەیشتە پێناسەیەکی دیکەی (ئوصولی فیقه) بەوەی: (مجموعة القواعد التي يتوصل بها إلى استنباط الأحكام الفقهية) واتا: کۆمەڵێك بنەمایە بەهۆیەوە دەگەیت بە هەڵێنجانی حوکمە فیقهیەکان، ئەم پێناسەیەش لە پێشوەکەی وردترە.

ابن السبكي (تاج الدين عبد الوهاب) زانای ئوصولی شافعی لە کتێبەکەی (جمع الجوامع بشرح الجلال المحلي مع حاشية البناني) ٣١/١ دەڵێت: ئوصولی فیقه بەڵگەی فیقهی گشتیین، واتە بنەمای گشتیین.

←

لەو پێناسانەدا[1] تێبینی ئەوە دەکرێت تێکەڵییەك کراوە لەنێوان ڕێسا گشتیەکانی کە لە واقیعدا هەن کە ئوسوڵی فیقهە، لەگەڵ وێنەی زیهنی لای موجتەهید کە زانیارییە لەبارەیەوە.[2] بۆیە ئوسوڵی فیقه بە زانینی ڕێساکان پێناسە دەکات، کەچی خودی ڕێساکان خۆیان ئوسوڵی فیقهن، بەڵام زانینیان پێویستە تا لەکاتی ئیجتیهاددا بەکاربهێنرێت[3]، هەروەها ئەوان زانینی ڕێساکانیان تێکەڵ کردووە لەگەڵ ئەو زانستەی لەو ڕێسایانە دەکۆڵێتەوە کە بابەتەکەیەتی، بابەتی هەموو زانستێك تۆژینەوەی دیاردە خودیەکانیەتی. کە هەندێك مەبەستیان لە ئوسوڵی فیقه، سەرچاوەکانی فیقهە[4].

شیخ حسن بن زین الدین العاملی زانای ئوصولی شیعی لە (شرح معالم الدین في الأصول)، ص٢ دەڵێت: ئوسوڵی فیقه بریتییە لە (العلم بالقواعد الممهدة لاستنباط الأحكام الشرعية الفرعية) زانینی ئەو بنەمایانەی ڕێخۆشکەرن بۆ هەڵێنجانی حوکمە شەرعییە لاوەکیەکان.

فتوحی (شهاب الدین أبو العباس أحمد بن عبد العزیز) زانای ئوصولی حەنبەلی لە (شرح الكوكب المنير) کە پێی دەوترێت (مختصر التحرير) ص١٢ دەڵێت: ئوصوڵی فیقه (القواعد التي يتوصل بها إلى استنباط الأحكام الشرعية الفرعية) ئەو بنەمایانەی بەهۆیەوە دەگەیتە حوکمە شەرعییە لاوەکییەکان.

(القاسم بن محمد) لە (هداية العقول) ١/٣٤ دەڵێت: ئوصولی فیقه (القواعد الموصلة بذاتها إلى استنباط الأحكام الشرعية الفرعية من أدلتها التفصيلية) کۆمەڵە بنەمایەکە هۆکارە بۆ هەڵێنجانی حوکمە شەرعییە لاوەکییەکان لە بەڵگە تەفصیلیەکانیەوە.. لەنێو هەموو ئەو پێناسانەی باسکران، ئەمە وردترین پێناسەیە.

سالمی (عبد الله بن حمید) زانای ئوصولی ئەبازی لە (طلعت الشمس) ١/١٨ دەڵێت: ئوصولی فیقه بریتییە لە (علم يقتدر به على استنباط الأحكام الشرعية من أدلتها التفصيلية) زانستێك بەهۆیەوە دەتوانرێت حوکمە شەرعیەکان لە بەڵگە تەفصیلیەکانی هەڵێنجرێت.. لێرەدا مەبەست لەزانست بنەماکانە کە بەڵگەی گشتیی فیقهن، ئەم پێناسەیە دروست و وردە.

[1] هەروەك ئەوە لە پێناسەکەی صدر الشريعه و قراف و عاملی و الشوکانی دا لە پەراوێزی پێشوو هاتووە.

[2] لە برهان الکلنبوی، علم المنگق، ص١١ هاتووە: (العلم هو الصورة الحاصلة من الشيء عند العقل) زانست بریتییە لە وێنەی وەدەستهاتوو لەشتێك لە عەقڵدا.

[3] هەمان تێکەڵی لە پێناسەی فیقهدا ڕوویدا، زۆر لە دانەرەکانی کۆن و نوێ پێناسەیان کردووە بەوەی (العلم بالأحكام الشرعية العملية المستنبطة من أدلتها التفصيلية) زانینی حوکمە شەرعییە کرداریە هەڵێنجراوەکانە لە بەڵگە تەفصیلیەکانی.. ئەمەش دەرهاتەی تێکەڵکردنی نێوان مانای زمانەوانیی فیقه کە تێگەیشتنە لەگەڵ مانا زاراوەییەکەی کە خودی حوکمەکانە نەك زانینیان، چونکە زانین سیفەتێکە لە فەقیە و ئەوەی فیقه دەزانێت، بوونی هەیە.

[4] شافعی (أبو عبد الله محمد بن إدريس) لە ئوصولەکەی، ص٢ دەڵێت: (ئوصولی فیقه چوارن: کتێبی خوای گەورە و، سوننەتی پێغەمبەرەکەی و، یەکدەنگیی ئوممەت و، قیاس) أبو برکات (عبد الله بن أحمد) لە کتێبی (المنار) بە لێکدانەوەی أبن ملك، ص٣٥ دەڵێت: (ئوصولی شەرع سیانن، کتێبە و سوننەت و یەکدەنگیی ئوممەت و، ئەصڵی چوارەم قیاسە). شاشی لە ئوصولەکەی، ص٢ دەڵێت: (ئوصولی فیقه چوارن: کتێبی خوا و، سوننەتی پێغەمبەرەکەی و، کۆڕایی ئوممەت و، قیاس).

پێناسەی هەڵبژاردە:

(أصول الفقه عبارة عن (قانون الاجتهاد وقواعد الاستنباط التي يستعين بها المجتهد – أو القاضي – على استخراج الأحكام الشرعية العملية من أدلتها التفصيلية (الجزئية))

واتە: ئوسوڵی فیقە بریتییە لە (یاسای ئیجتیهاد و ڕێساکانی هەڵێنجان، کە موجتەهید یان دادوەر پشتی پێ دەبەستێت لە دەرهێنانی حوکمە شەرعییە کردارییەکان لە بەڵگە وردەکارییە (هەندەکییە)کان).

شیکردنەوەی پێناسەکە:

أصول: کۆی (أصل)ە، لە زمانی عەرەبیدا ئەوەیە کە هی دیکەی لەسەر بنیات دەنرێت، جا ئەو بنیاتنانە بەرهەست بێت وەك دیوار بۆ سەقف، یان مەعنەوی بێت وەك بنیاتنانی حوکمێك لەسەر بەڵگەکەی[1]. لە ڕووی زاراوەشەوە بەڵگە یان ڕێسایە.

الفقه: لە زمانی عەرەبیدا تێگەیشتنی مەبەستی قسەکەرە لە ڕێی قسەکانیەوە،[2] یان تێگەیشتنە بە ڕەهایی. لە زاراوەدا: کۆمەڵێك حوکمی شەرعی کردارین، لە بەڵگە وردەکارییە (هەندەکییە)کانی هەڵێنجراون. یەکێك لە یاساکانی ئیجتیهاد و ڕێساکانی هەڵێنجان، ڕێسای (کل أمر للوجوب ما لم تقم قرينة على خلاف ذلك، وكل نهي للتحريم ما لم تقم قرينة على خلاف ذلك). واتە: هەموو فەرمانێك بۆ واجیبوونە ئەگەر ئاماژەیەك نەبێت بۆ پێچەوانەکەی، هەموو ڕێگرییەك بۆ حەرامکردنە ئەگەر ئاماژەیەك نەبێت بۆ پێچەوانەکەی. زانایانی ئوسوڵ بەئاسایی بۆ ئەم جۆرە ڕێسا هەمەکیانە زاراوەی (أدلە إجمالیە) بەکاردەهێنن، هەروەك بۆ بەڵگە هەندەکییە تایبەتیەکان زاراوەی (أدلة تفصيلية) بەکاردەهێنن.

حوکمە شەرعییە کردارییەکان:[3] بریتییە لەو حوکمانەی کار و ڕەفتارەکانی مرۆڤ ڕێك دەخات، کە ئەوەش سیفەتە ئەرکبارییەکانیەتی، لە (وجوب وندب وحرمة وكراهة وإباحة)، لەگەڵ سیفەتە وەزعیەکان (سیفەتە وەزعیەکانی ئەو ڕەفتار و ڕودلوانەن) لە هۆییێتی(السببیة) و

---

[1] لە (التوضیح علی التنقیح مع التلویح) هاتووە: (ئەصل ئەوەیە کە غەیری خۆی لەسەری بینا بکرێت، بیناکردنیش گشتگیرە بۆ بیناکردنی بەرهەست کە بەرچاوو دیارە، بیناکردنی عەقڵی کە حوکمەکە لەسەر بەڵگەکەی وەستاوە).

[2] لتعریفات للجرجانی (الشریف علی بن محمد)، ص١٦٨.

[3] بەڵام حوکمە شەرعییە عەقیدەییەکان بابەتی زانستی (کەلام)ە (زانستی ئوصولی دین)، کە توێژینەوە دەکات لەسەر ئیمان بەخوا و ئەولقانەی لێی دەبێتەوە، حوکمە ئاکارییەکان بابەتی زانستی ڕەوشتە، کە توێژینەوە لەسەر ئەولنە دەکات کە پێویستە مرۆڤ لەسەری بێت لە خۆڕازاندنەوە بە چاکخوازی و دورکەوتنەوە لە خراپکاری.

مەرجێتی(الشرطية) و ڕێگرێتی(المانعية) و دروستێتی(الصحة) و بەتاڵێتی(البطلان) و پوچێتی(الفساد).

بەڵگە هەندەکیەکان: بەڵگەی هەندەکی (یان وردەکاری-التفصيلية): ئەوەیە کە ئاماژە بە حوکمێکی تایبەت بە ڕوداوێکی دیاریکراو یان کارێکی دیاریکراو دەکات، وەك خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿ وَلَا تَقْتُلُوا النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ إِلَّا بِالْحَقِّ وَمَن قُتِلَ مَظْلُومًا فَقَدْ جَعَلْنَا لِوَلِيِّهِ سُلْطَانًا فَلَا يُسْرِف فِّي الْقَتْلِ إِنَّهُ كَانَ مَنصُورًا ﴾[1]، ئەمە بەڵگەیەکی هەندەکی دیاریکراوە لە قورئاندا، موجتەهید یان دادوەر لەمەوە حوکمی ڕوداوی کوشتنی بەبێ هەق دەردەهێنێت کە حەرامییە.

یان وەك: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَوْفُوا بِالْعُقُودِ ﴾[2] کە بەڵگەیەکی هەندەکی دیاریکراوە، موجتەهید یان دادوەر لەمەوە حوکمی پابەندبوون بەو ئەرکانە دەردەهێنێت کە لە گرێبەستی دروستدا دەچەسپێت، ئەویش واجببوونە.

چۆنیەتی پشت بەستن بە ڕێساکانی ئوسول:

لە بەڵگەهێنانەوە لەسەر حەرامیی کوشتن بە فەرمایشتی خوای گەورە ﴿ وَلَا تَقْتُلُوا النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ إِلَّا بِالْحَقِّ ﴾ قازی دەڵێت: (وَلَا تَقْتُلُوا) (نەهی)یە، هەموو (نەهی)یەك بۆ حەرامکردنە[3]، کەواتە: (وَلَا تَقْتُلُوا) بۆ حەرامکردنە.

لە بەڵگە هێنانەوە لەسەر واجب بوونی بەجێهانی پابەندیی بە فەرمایشتی خوای گەورە ﴿أَوْفُوا بِالْعُقُودِ ﴾، قازی دەڵێت: (أَوْفُوا) فەرمانە، هەموو فەرمانێکیش بۆ واجب بوونە، کەواتە(أَوْفُوا) بۆ واجب بوونە[4]، وە هەروەها هی دیکەش.

پەرەسەندن و تۆمارکردنی ئوسولی فیقه:

ئەم زانستە لە بیرکردنەوەی موجتەهیدا لەگەڵ پەیدابوونی دەقەکاندا دەستی پێکردووە، بەڵام لە سەرەتای ئیسلامدا تۆمار نەدەکرا، چونکە حوکمەکان لە سەردەمی پەیامدا لە

---

[1] سورة الإسراء ٣٣.
[2] سورة المائدة ١.
[3] کە ئەوە لە بنەما گشتییەکانە.
[4] کە ئەوە لە بنەما گشتییەکانە.

سروش(وحی)ی راستەوخۆ (قورئانی پیرۆز) و لە سوننەتی پێغەمبەر هەڵدەهێنجرا، پێغەمبەر ﷺ خۆی سەرچاوەی راڤەی دەقەکانی قورئان و دەرخستنی مەبەستی شەریعەتە خواییەکە بوو، بەپێی فەرمایشتی خوای گەورە ﴿وَأَنزَلْنَآ إِلَيْكَ ٱلذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ﴾[1].

دوای ئەوە بژاردەیەك لە شەرعناسەکانی هاوەڵان و شوێنکەوتوان (تابعین) بە ئەرکی دادوەری هەستان، ئەوانە تەواو شارەزای زمانی قورئان بوون، زانیارییان هەبوو لەسەر هۆکاری دابەزینی سورەتەکان و نهێنی و مەبەستەکانی دانانی شەریعەت، سەرەڕای هزری روون و زوو تێگەیشتن و سەلامەتیی فیترەت و زیرەکی و بوونی بەهرەیەکی(ملکە) فیقهی، کە لە هاوەڕێیەتی دوورودرێژ لەگەڵ پێغەمبەری خوادا ﷺ وەدەستیان هێناوە، هەر بۆیە پێویستیان بەوە نەبوو ئەم هونەرە تۆمار بکەن، بەڵام لە واقیعدا لە دادوەری و فیقهەکەیاندا لە جێبەجێ کردنی میتۆد و رەچاوکردنی رێساکانی دانەدەبڕان، دوای ئەوەی خەڵك کۆمەڵ کۆمەڵ دەهاتنە نێو ئاینی خواوە، کاریگەریی زمانەکانی دیکە لەسەر زارلوە عەرەبییەکان دروست بوو، ئەمەش دەروازەی کێشمەکێشمە و چەلەحانێ و ناکۆکی کردەوە، جا زانایانی زمان ناچاربوون رێساکانی زمانی عەرەبی دابنێن تا زمان لە هەڵەی دەربڕین بپارێزن، زانایانی ئوسولیش رێساکانی ئوسولی فیقهیان دانا تا عەقڵەکان بپارێزن لە هەڵەکردن لە هەڵێنجاندا.

ئەبو حەنیفە[2] و دوو هاوەڵەکەی (ئەبو یوسف[3] و محمد[4]) (رەحمەتی خوایان لێبێت) لە پێشەنگی رێبوارانی ئەو رێڕەوە بوون، بەڵام ئیمام شافعی[5] (رەحمەتی خوای لێبێت) بە دامەزرێنەری راستەقینەی زانستی ئوسولی فیقە دادەنرێت، چونکە ئەو یەکەمین کەس بووە رێساکانی لە (الرسالە)[6] تۆمار کردووە کە (الربیع المرادی)[1] لێیەوە گێڕاویەتیەوە.

---

[1] سورة النحل ٤٤.

[2] نعمان بن ثابت، (٨٠–١٥٠هـ)، لە تابیعی تابیعییەکانە.

[3] یعقوب بن إبراهیم بن أبي لیلی بە رەچەڵەك ئەنصاری و لە پێگەیشتندا کوفی بوو، (١١٣–١٨٣هـ).

[4] محمد بن الحسن الشیباني، (١٢٢–١٩٨هـ).

[5] أبو عبد الله محمد بن إدریس بن العباس بن عثمان بن شافع الشافعي (١٥٠–٢٠٤هـ).

[6] بەڵام هەندێك پێیان وایە: یەکەم کەسێك لەو بابەتەی تۆمار کردبێت (أبو حنیفه) بووە، أبو الوفا ئەفغانی لە (مقدمة أصول السرخسي ٣/١) دەڵێت: بەڵام یەکەم کەسێك لە زانستی ئوسول کتێبی دانابێت–ئەوەی بیزانین– پێشەوای پێشەوکان أبو حنیفه النعمان بووە، کە لە کتێبی (الرأی)دا رێگاکانی هەڵێنجانی روونکردۆتەوە، دوای ئەویش هەردوو هاوەڵەکەی قازی ئیمام أبو یوسف وئیمام محمد بن الحسن الشیباني، پاشان ئیمام محمد بن إدریس الشافعي (رسالە)کەی خۆی دانا.

پەیڕەوی ئوسولناسەکان لە دانراوەکانیاندا:

گرنگترینیان ئەوانەن:

١- پەیڕەوی کەلامیەکان (المتکلمین)[٢]

بەوە جیادەکرێتەوە کە لێکۆڵینەوەیەکی لۆژیکی بیردۆزەییانـە لـە ڕێسـاکانی ئوسـوڵی فیقـە دەکـات، لەسـەر بنـەمای نیشـانە و بەڵگـە و پشـتگیری عـەقڵ، دوور لـە هـەڵێنجان لـە لقـە فیقهیەکان[٣]، بەو شێوەیە ڕێسا ئوسوڵیەکان زاڵ بوون بەسەر ئەو لقانەی ناکەونە ژێریەوە، بۆیـە پرسە فیقهیەکان لەو کتێبانەی ئوسوڵی فیقهدا کە لەسەر ئەو شێوازە دانراون، کەم هاتوون[٤].

---

[١] ربیع بن سلیمان المصري المرادي (ت ٢٠٧هـ)یە.. ابن خلدون ف (مقدمە)کەی، ص٤٥٤ دەڵێت: (بزانە ئەو هونـەرە لـە هونەرە داهێنراوەکانە لە دواری زماندا، پێشینەکان پێویستیان پێی نەبوو، چونکە ئەو سودەی ماناکـان لـە بێژەکان وەری دەگرێت پێویستی بە زیاتر لەو مەلەکە زمانییە نییە کە ئەوان هەیانبوو، جا کاتێك پێشینەکان نـەمان و چینی یەکەم ڕۆشتن و هەموو زانستەکان بوونە دەستکرد، فەقیە و موجتەهیدەکان پێویستیان بە شیکردنەوەی ئەو یاسـا و بنەمایانە هەبوو، تا حوکمەکان سود لە بەڵگەکان ببینن، بۆیە وەك هونەرێکی تایبەت نووسیيانەوە کە پایەکەی لـە ئوصولی فقهدایە، یەکەم کەسێت لەو بابەتەی نووسیبێت شافعی بوو، لەبارەیەوە (رسالە) بەناوبانگەکەی نووسی.

[٢] بۆیە بەوناوە ناونراوە چونکە زۆربەی دانەرەکانی ئەو شێوازە لە زانایانی زانستی (کلام) بـوون و لـە (معتزلـە) بـوون، هەروەها پێی دەوترێت شێوازی شافعی، چونکە یەکەم کەسێك لەسەر ئەو بەرنامەیە دانراوی داناوە پێشـەوا شـافعی بوو، هەروەها لەبەر ئەوەش زۆربەی ئوصولیە شافیعییەکان لەسەر ئەو ڕێڕەوە ڕۆشتن.

[٣] بۆنمونە غەزالی بنەمایەکی گشتی لە بنەماکانی ئوصولی فیقهـی داهێنـاوە (المستصـفی ص٢٤٣)، ئـەویش (أن قـول الصحابي لیس حجة) وتەی هاوەڵ حوججە نییە، واتە بە سەرچاوەیەك لە سەرچاوەکانی فیقهی ئیسلامی دانانرێـت. بۆ ئەمەش پشتی بە بەڵگەی عەقڵی مەنتیقی تەواو بەستووەو وتویەتی: خەڵکێك وای بۆچون کە بۆچـوونی هـاوەڵان بە ڕەهایی بەڵگەیە، خەڵکێکیش وای بۆچون کاتێك بەڵگەیە کە پێچەوانەی قیـاس بێـت، خـەڵکێکیش وای بۆچـوون کە بەڵگە لە وتەی ئەبوبەکر و عومەرە، خەڵکێکیش وای بۆچوون کە بەڵگە لە وتەی خەلیفە راشدینەکانە ئەگەر کۆك بوون، هەمو ئەمانە لای ئێمە بەتاڵن، ئەو کەسەی ئەگەری هەڵەکردن و سـەهوی هـەبێت و، پـارێزراوی لـە قورئـان و سوننەت نەچەسپابێت، وتەکانی نابنە بەڵگە، جا چۆن لەگەڵ ئەگەری هەڵەکردندا دەکرێنە بەڵگە؟ چۆن کۆمەڵێك بـە پارێزراو دادەنرێن کە ئەگەری جیاوازیـان هـەبێت، چـۆن دوو پارێزراو(معصـوم) نـاکۆك دەبـن؟ ئەمـە چـۆن ئەگـەر هاوەڵان کۆك بـن لەسـەر جـائیزبوونی پێچـەوانەیی هـاوەڵان، ئەبوبـەکر نـارەزایی دەرنـەبڕی بەرامبـەر ئەوانـەی لـە ئیجتیهاددا پێچەوانەی بوون، کەواتە نەبوونی بەڵگـە لەسـەر پـارێزراوی و، بـوونی نـاکۆکی لـەنێوانیان و، ڕاگەیانـدنی جائیزبوونی پێچەوانەیان، سێ بەڵگەی یەکلاکەرەوەن لەسەر بەڵگەنەبوونی وتەی هاوەڵ(صحابی).

[٤] لێرەدا هەندێك لە دانەرەکان تەرکیز دەکەنە سەر شێوازی کەلامیەکان(المتکلمین).

٢- پەیڕەوی حەنەفیەکان[١]

ئوسولناسە حەنەفیەکان، لە پرسە فیقهیە هەمەچەشنە باوەکانی پێشەوا موجتەهیدەکان، ڕێسا و ڕێوشوێنی ئوسولییان دەرهێناوە کە پابەندی ئەو لقانەیە،[٢] هۆکار و شیکردنەوەی پرسە فیقهیەکان بەشێوەیەکی زانستی بە مەزهەبی ئەبو حەنیفە بۆ ئەو شێوازە دەگەڕێتەوە.

---

[١] بۆیە بەم ناوە ناونراوە چونکە ئوصولیەکان لە حەنەفییەکان ئەوەیان هەڵبژاردووە، بۆنمونە بەچاکزانین(الاستحسان) کە بریتییە لە لادان لە بنەمایەکی گشتی بۆ ڕەچاوکردنی بەرژەوەندییەك یان پێویستییەك یان نەریتێك، ئەصڵێکە لە ئوصولی فیقه و سەرچاوەیەکە لە سەرچاوەکانی حوکمە فیقهیەکان، ئوصولییە حەنەفیەکان ئەمەیان لە جێبەجێکردنە فیقهییە مەزهەبییەکان دەرهێناوە، لەوانە: (ئەگەر شایەت مولکەکەی بە بینین بناسێت و خاوەنەکەی بە بیستن بناسێت، وەك بەچاکزانین(استحسان) بۆی دروستە شایەتیی بدات، ناشێت کار بە قیاس بکرێت). فتح القدیر ٣٩٥/٧.

هەر لەو ڕووەوە (شایەت بۆی نیە شایەتی شتێك بدات کە خۆی نەیبینیوە، بێجگە لە (ڕەچەڵەك) و (مردن) و (مارەبڕین) و (چوونەلای ژن–الدخول) و (ویلایەتی قازی)، دەتوانێت شایەتی لەسەر ئەو شتانە بدات ئەگەر کەسێکی جێ متمانە هەواڵی پێبدات، ئەوەش بەچاکزانینە(استحسان)، بە(قیاس) نابێت، چونکە شایەتی لە بینینەوە هاتووە، ئەوەش بە زانین دەبێت، ئەم بینینەش ڕووی نەداوە. ڕووی بەچاکزانینەکەی(استحسان) ئەوەیە، ئەو پێنج کاروبارە ئەگەر شایەتیی بە بیستنی تێدا قەبوڵ نەکرێت، دەبێتە هۆی لەتوانادانەبوون(الحرج) و لەکارخستنی حوکمەکان (بدایة المبتدئ وشرحه الهدایة مع فتح القدیر ٣٨٩/٧).

کەواتە بەرنامەی حەنەفیەکان دەرهێنانی بنچینەکانی ئوصولە لە لاوەکیەکان، واتا دەرهێنانی ئەو بنەمایانەی پێشەوایان بەکاریان هێناوە لە هەڵێنجانی حوکمەکان لە پاشماوەی ئەو لاوەکیانەی لەوانەوە گوازراوەتەوە، بۆ نمونە کاتێك فەقیهە حەنەفیەکان بینییان ئەبوحەنیفە زەکاتی لە هەموو بەرهەمەکانی زەوی واجب کردووە، جا لە هەر پۆلێك بێت و بڕەکەی هەرچەند بێت، بەپێی تێکڕای فەرمایشتی خوای گەورە ﴿...وَءَاتُوا۟ حَقَّهُۥ يَوْمَ حَصَادِهِۦ...﴾الأنعام: ١٤١. کاری بە فەرمودەی (لیس فیما دون خمسة أوسق صدقة) واتا لە پێنج (لوسق) کەمتر صەدەقە نیە، لەو کارپێکردنە فیقهییە لاوەکییەو هاوشێوەکانی گەیشتن بەو ئەنجامەی کە: گشتگیری قورئان بە فەرمودەی تاك(احاد) تایبەت ناکرێت، چونکە گوزارشتی قورئان لەسەر گوزارشت لێکراوەکەی بنبڕە، قورئانیش بە بنبڕ چەسپاوەو فەرمودەی تاك بە گومان چەسپاوە، بەڵگەی بنبڕ بە چەسپان یان گوزارشت، ناشێت بەبەڵگەی گومان تایبەت بکرێت، لەبەر نەبوونی دژیەکییەك لەنێوان هەردووکیاندا بەهۆی ناهاوتابوونیان.

[٢] لە گرنگترین دانراوەکان لەسەر ئەو شێوازە:

أ. كتاب الأصول لأبي أحمد بن علي المعروف بالجصاص، (ت ٣٧٠هـ).

ب. تقويم الأدلة لأبي زيد عبيد الله الدبوسي، (ت ٤٣٠هـ)

ج. الأصول لفخر الإسلام علي بن محمد البزدوي (ت ٤٨٣هـ)، مع شرحه (كشف الأسرار) لعبد العزيز البخاري (ت ٧٣٠هـ)

د. كتاب المنار للحافظ النسفي (ت ٧٩٠هـ).

٣- پەیڕەوی دواییەکان:

ئەم پەیڕەوەی سێیەم گونجاندنێکە لەنێوان دوانەکەی تر، ئەوەش بە بەکارهێنانی ژیریی و مەنتیق لە شیکردنەوەی ڕێساکانی ئوسوڵی فیقە لەلایەك و، جێبەجێکردنی لەسەر پرسە فیقهیەکان لەلایەکی دیکە. [١]

ئەم شێوازە تازەیە سودی گرنگی بە ئوسوڵی فیقە گەیاندووە، لقە فیقهیەکانی کردۆتە ماددەیەك بۆ جێبەجێ کردنی ڕێسایەکانی لەسەری، جا پیادەکردنە فیقهیەکان کە ئەم پێوەرە ئوسوڵیانە لەسەریان جێبەجێ دەبن زیادیان کرد. [٢]

---

[١] لەو دانراوانەی بنەما ئوسوڵی و جێبەجێ کردنە فیقهیەکان کۆدەکاتەوە، کتێبی (تخريج الفروع على الاصول)ی شهاب الدين محمد بن أحمد الزنجاني، کە بەڕاستی هەوڵێکی جددی و نمونەیەکی جوانە بۆ نەخشەی پەیوەندیی نێوان لق و هەندەکییەکانی حوکمە فیقهییەکان لەگەڵ ئەصل و پێوەندەکانی لە ڕێسا و هەمەکیەکانی و، گێڕانەوەی هەندەکیەکان بۆ هەمەکیەکان.

زنجانی نەیویست ئەم کتێبەی دانراوێکی ئوصولی فیقە یان کۆکراوەیەکی بنچینەییەکان یان لاوەکییەکان بێت، بەڵکو هەوڵی داوە کتێبێك بێت ئوصول و لاوەکییەکان کۆبکاتەوە لە ڕێڕەوێکی ئاوازەدا بە مەبەستی زانینی چۆنیەتی بنیاتنانی حوکمە لاوەکییەکان لەسەر ئوصولەکانی، ئەوەش بە گێڕانەوەی هەندەکیەکان بۆ هەمەکیەکان.

بۆنمونە لەلاپەڕە ١٧٥–١٧٦ دەڵێت: لای شافیعی تایبەتکردنی گشتگیری قورئان بە قیاس دەشێت، چونکە قیاس بەڵگەی شەرعییە، دەشێت بەهۆیەوە تایبەت بکرێت بە قیاس لەسەر هەواڵی تاك(خبر واحد)، چونکە لەو تایبەتکردنەدا کارکردنە بە هەردوو بەڵگەکە و، نەکردنی کارکردنە بە یەکێکیان و لەکارخستنی ئەوی دیکەیان.

حەنەفییەکان بەرەو ڕەتکردنەوەی ئەوە چوون، چونکە تایبەتکردن وەك سڕینەوە وایە، قورئانیش بە قیاس ناسڕێتەوە، لەو ئەصلەوە ئەوە دەردەکەوێت کە ئەوەی خوێنی حەڵاڵ کراوە(مباح الدم) وەك ئەو کەسەی کوشتنێك دەکات کە تۆڵە پێویست دەکات، ئەگەر پەنای بردە بەر حەرەم لە مەککەی پیرۆز، لای شافیعی ئەو پەنابردنە نایپارێزێت، بە قیاس لەسەر دەستدرێژی کردنە سەر بێجگە لە نەفس کە تۆڵە پێویست دەکات، یان بە قیاس لەسەر حاڵەتی ئەنجامدانی تاوانێك لەناو حەرەم، لای حەنەفیەکان دەیپارێزێت وەك کارکردن بە فەرمایشتی خوای گەورە ﴿...وَمَن دَخَلَهُۥ كَانَ ءَامِنًا...﴾سورة آل عمران ٩٧، چونکە قیاس تایبەتی ناکات.

[٢] لە بەناوبانگترین دانراوەکان لەسەر ئەو شێوازە:

أ– بديع النظام الجامع بين كتاب البزدوي والأحكام لصاحبه مظفر الدين أحمد بن علي الشهير بابن الساعاتي الحنفي،(ت٦٩٤هـ).

ب– التنقيح وشرحه التوضيح لصدر الشريعة عبيد الله بن مسعود الحنفي، (ت٧٤٧هـ).

جـ– التحرير لكمال محمد بن عبد الواحد الشهير بابن الهمام، (ت ٨٦١هـ) وقد شرحه تلميذه محمد ابن أحمد ابن الحاج الحلبي الحنفي، (ت ٨٧٥هـ) في كتابه المسمى (التقرير والتحبير).

گرنگیی زانستی ئوسوڵی فیقه و پەیوەندیی بە یاساوە:

ئوسوڵی فیقه لە هەردوو بواری فیقهی و قانونیدا گرنگییەکی گەورەی هەیە: –

أ- گرنگییەکەی لەلایەن فیقهی ئیسلامییەوە لە چەندین رووەوەیە، لەوانە:

١. ئەوەی گەیشتە پایەی ئیجتیهاد و هۆکارەکانی بۆ سازا، پشت بە ڕێساکانی ئوسوڵی فیقه و یاساکانی دەبەستێت لە هەڵێنجانی حوکمی شەرعیە کرداریەکان بۆ ئەو کێشە و پرسانەی مەبەستێتی حوکمەکانیان بزانێت.

٢. ئەوەی بگاتە پایەی پەسەندکردن(ترجیح) پشت بە ڕێساکانی ئوسوڵی فیقه دەبەستێت لە پەسەندکردنی رای شەرعناسێك لەسەر رای شەرعناسێکی دیکە، تا دروستترەکەیان وەربگرێت.

٣. ئەوەی بیەوێت توێژینەوەی بەراوردی نێوان مەزهەبە ئیسلامیەکان بکات، لەڕێی ئوسوڵی فیقهەوە دەتوانێت پەیڕەوی پێشەواکانی فیقه لە هەڵێنجان و ئەو ڕێسایانەی پێوەی پابەند دەبوون لە ئیجتهادەکانیاندا بزانێت، ئەمەش یاریدەدەرە بۆ دیاریکردنی ئاراستەی گونجان و ناکۆکی لەو پرسانەی مەبەستە بەراورد بکرێن، پاشان پەسەندکردنی ئەوەیان کە بەڵگەکەی بەهێزترە و بۆچونەکەی وردترەو زیاتر ئەو بەرژەوەندییانە بەدی دێنێت کە دانەری شەریعەت مەبەستێتی بیهێنێتە دی.

٤. لەڕێگەی ڕێساکانی ئوسوڵی فیقهەوە، دەکرێت ناکۆکی نێوان مەزهەبە ئیسلامیەکان لێك نزیك بخرێنەوەو سنورێك دابنرێت بۆ دەمارگیریی مەزهەبی یان گروپی کە بە کاریگەریی کۆمەڵێك هۆکاری زۆر پەیدا بووە، گرنگترینیان نەزانینی بنەماو بنەچەکانی ئەو مەزهەبەیە.

٥. ئەوکەسەی خولیای ڕێساکانی ئوسوڵی فیقه بێت، بەمە هزری بەشێوەیەك دەکرێتەوە، دەیسازێنێت بۆ ئەنجامدانی بەراوردکاری و هەڵسەنگاندن لەنێوان بیروڕای شەرعناسە مسوڵمانەکان لەلایەك و بیروڕای شارەزایانی یاسا لەلایەکی دیکە، بەمەبەستی گەیشتن بەوەی زیاتر گونجاوە بۆ وەرگرتن لە تەشریعە دەستکردەکاندا، ئەگەر پێچەوانە نەبوو لەگەڵ ڕێسا شەرعیە جێگیرەکان لە شەریعەتی ئیسلامیدا.

٦. زانستی ئوسوڵی فیقه دەگەڕێت بەدوای بەڵگەکانی فیقه و ئەو سەرچاوانەی حوکمەکانی لێوە دەردەهێنێت و پایەکانی ئەو سەرچاوەو پایانە لەروی کردنەبەڵگە(استدلال) و

هێـز و (حوججـه بـوون) و ڕوەکـانی گوزارشـتەکەی لەسـەر حوکمـەکان و ڕێگاکـانی هـەڵێنجانی ئـەو حوکمانـە لـە بەڵگـەکانی و چـۆنێتی پێشخسـتنی بەڵگەیـەك بەسـەر بەڵگەیەکی دیکە لە حاڵەتی تێکگیراندا.

ب- گرنگیی ئوسوڵی فیقه بۆ یاساناسان و پەیوەندیی بە یاساوە لە چەندین ڕوووەیە، لەوانە:

١. دەقە یاساییەکان وەك دەقـە شـەرعیەکان هەنـدێکیان گشـتین و هەنـدێکیان تایبـەتین، هەندێکیان ڕەهان و هەنـدێکیان کۆتکراون(مقیـد)، هەنـدێکیان تەمومـژاوی و هەنـدێکیان ڕوونن، جا گشتی لەکاتی ناکۆکیدا بە تایبەت سنوردار دەکرێت، ڕەها لـەکاتی تـێکگیران بوون بە کۆتکراوە سنوردار دەکرێت، تەمومژاوی بـە ڕوونـەکان ڕون دەکرێتـەوە، ئەگـەر مەبەستی دانانیان هەمان ئامـانج بێـت، هـەموو ئەمانـە ناکرێـت بـەبێ پشـت بەسـتن بـە ڕێساکانی ئوسوڵی فیقه.

٢. لەوانەیـە نـاکۆکی لـەنێوان دەقـەکان دا هـەبێت، لابردنـی نـاکۆکی لەلایـەن دادوەر یـان شیکەرەوەکانی یاسا پێویستی بە شوێنکەوتنی ئـەو پـەیڕەوەی ئوسـوڵی فیقهـە کـە وا پێویست دەکات سەرەتا پەنا ببرێتە بەر کۆکردنەوەی هـەردوو دەقەکـە ئەگـەر بکرێـت، چونکە کارکردن بە هەردوو دەقەکە لەپێشـترە لـە فـەرامۆش کردنـی یـەکێکیان، ئەگـەر ئـەوە نـەگونجا، دەبێـت بـەدوای پەسـەندکارێکدا(مرجح) بگـەڕێت تـا کـارکردن لـە پەسەندکراوەکە پێش بخرێت بەسەر پەسەند نەکراوەکەدا، ئەگەر ئـەوەش نـەکرا لەبـەر ئەوەی هەردوو دەقەکە لە هێزی پابەندکردنـدا یەکسـان بـوون، هـیچ پەسـەندکراوێکیش نـەبوو یـەکیان پـێش بخـات، پێویسـتە بزانرێـت هەریەکـەیان کـەی دانـراوە، تـا درەنگترەکەیان دیاریی بکرێت و بە لابەر و هەڵوەشێنەرەوەی یەکەمەکە دابنرێت.

٣. لـەکاتی ئامـادەکردنی پـرۆژەی یاسـایەك، پێویسـتە وردەکارییـەکی هونـەری لـە داڕشتنەکەیدا هەبێت، دوور بێت لە زیادەکاری و ناڕونی بە بـەکارهێنانی شێوازە(صـیغە) گشـتیەکان، هەرچـەند ئـەو حوکمانـەی مەبەسـتە گشـتگیر بـن و دووربـن لـەو کـۆت و بەندانەی لە حوکمەکاندا ڕەچاونەکراوە(غیر معتـبر) و، دەقـەکانی ئـەو کـۆت و بەندانـەی مەبەستن لە حوکمەکاندا ڕوون بن، کە وا پێویست دەکات دادوەر حوکمێـك پیـادە بکـات پێچەوانە بێـت لەگـەڵ ئـەو حوکمـەی لـە دەقەکـەدا هـاتووە، هـەرکاتێك کۆت و بەنـدی مەبەستی تێدا نەبێت، هەموو ئەمانە وا پێویست دەکات ئەندامانی لیژنـەی ئامـادەکردنی

پرۆژەی قانونەکە شارەزای ڕێساکانی ئوسوڵی فیقه بن.

٤. گوزارشتی دەقەکان لەسەر حوکمە جۆرلوجۆرەکان، هەندێکیان راشکاو و هەندێکیان نادیارن(ضمنی)، حوکمی وەرگیراو لە دەقەکان لەوانەیە دەربڕاو (منطوق) بێت و لەوانەیە مەفهوم بێت، دەربڕاویش لەوانەیە راشکاو بێت یان راشکاو نەبێت، مەفهومیش لەوانەیە لەگەڵ دەربڕاو هاوتا بێت و لەوانەیە پێچەوانەی بێت، جیاکردنەوەی ئەو کەلێنانەی گوزارشتی دەقەکان و ناوەڕۆکەکانی، وا پێویست دەکات شارەزابێت لە ڕێساکانی ئوسوڵی فیقه.

٥. زانینی سروشتی ڕەگەزەکانی ڕەفتارە یاساییەکان و جیاکردنەوەی لە حوکمەکانی و، دیاریکردنی ئەو ڕەگەزانەی بە پایە دادەنرێت و ئەوانەی بە مەرج دادەنرێن، بەمەبەستی گەیشتن بەو شوێنەوارانەی لە بەدیهاتنی ئەو ڕەگەزە دەکەوێتەوەو نەبوونی ئەوە بۆ دادوەر و هەموو توێژەرێکی یاسایی گرنگییەکی زۆری هەیە، هەموو ئەوانە (استیعاب) ناکرێت بەبێ ڕێساکانی ئوسوڵی فیقه.

٦. زۆر سەختە شیکەرەوانی یاسا بگەن بە قوڵایی دەقەکان بۆ بەدەستهێنانی مەبەستی دانەری یاساکە بۆ ڕونکردنەوەی ئەو مەبەستەو گەیاندنی بە هێزی خوێندکاری یاسایی یان پێشکەش کردنی ئاسانکاریی ڕونکردنەوەیی بە دادگا لەمیانی جێبەجێ کردنی یاسادا، ئەگەر ئەو شیکەرەوانە پڕچەك نەبن بە چەکی ڕێساکانی ئوسوڵی فیقه. هەروەها زۆر سەختە فێرخوازانی خوێندنی باڵا ڕزگاریان بێت لە دیاردەی ئەو ڕوکەشییەی بڵاوە لە چارەسەرکردنی کێشەکانی پەیوەست بە بابەتی توێژینەوە، ئەگەر پشت بە ڕێسا و یاساکانی ئوسوڵی فیقه نەبەستن، هەر لەبەر گرنگیی ماددەی ئوسوڵی فیقە، هەندێك وڵاتی نائیسلامی هەستان بە وەرگێڕانی و وتنەوەی لە کۆلێژەکانی یاسا، کە ئێستا لە زانکۆی هارفارد لە ئەمریکا دەوترێتەوە، ماوەیەك بەر لە ئێستا (رسالە)ی پێشەوا شافیعی لە ئوسوڵی فیقه وەرگێڕدرایە سەر زمانی ئینگلیزی تا لە کۆلێژەکانی یاسا بخوێندرێت[١].

---

(1) Islamic Jurisprudence Shafis Risala Translated With An Introduction, Note, and Appendices. By Majid Kbaduri .

دانان و گوزارشت و بەشەکانی:

دانـان (الوضـع): شـتێك بكرێتـه نیشـاندەری مانایـەك، بێـژە بێـت یـان نـا، ئەمـەش سـیفەتی دانەر(الواضع)ە، چ لە ئەهلی زمان بێت یان شەرع یان یاسا یان هی دیكە.

گوزارشت(الدلالە): بریتییە لەوەی شتێك لەحاڵەتێكدا بێـت، هەركەسـێك بیزانێـت-ـەوای زانینـی ئـەو حاڵەتـە- شـتێكی دیكـە بزانێـت، جـا یەكـەمیان دەبێتـە نیشـاندەر(دال)[1] و، دووەمیان دەبێتە گوزارشت لێكراو(مەدلول)[2]، حاڵەتەكەی نێوانیان دەبێتـە بنچینەی پێكەوەبوونیان، ئەگەر ئەو حاڵەتە دانرلو بێت دەبێتە گوزارشتی دانانی(دلالة وضـعية)، ئەگەر تەبع بێت، دەبێتە گوزارشتی تەبعی(دلالة طبعيـة)، ئەگـەر گوزارشـتەكە عـەقڵی بێت، دەبێتە گوزارشتی عەقڵی، بەو پێیە گوزارشـت دابـەش دەبێـت بـۆ ئـەم شـەش بەشەی خوارەوە:

١. **گوزارشتی بێژەیی دانانی (وضعی)**: ئەوەیە كە بێژەیەك ئاماژە بێت بۆ مانایـەك كـە بـۆی دانرلوە، لە زمان یان نەریت یان شەرع یان یاسـا یـان لـە هـەر زارلوەیـەكی دیكـە، وەك گوزارشتی بێژەی (كوشتن= القتل) لەسەر لەناوبردنی گیانێك.

٢. **گوزارشتی بێژەیی تەبعی**: ئەوەیە كە بێژەیەك ئاماژە بێت بۆ مانایەك كە بۆی دانـەنرلوە، بەڵكو نیشانەكە تەبع دەیخوازێت، وەك ئەوەی ناڵەی نەخۆش یان بریندار یـان گرفتـار نیشانە بێت بۆ ئازاری خودی یان دەروونی.

٣. **گوزارشتی بێژەیی عەقڵی**: ئەوەیە كە بێژە (یان وتە) ئامـاژە بێـت بـۆ مانایـەك نـە بـۆی دانرلوەو نە تەبع خواستویەتی، بەڵكو لەرێگای عەقڵ و ژیرییەوە دەزانرێت، ژیریی مرۆڤ بڕیار دەدات لەسەر ئەوەی پێكدادانی بێژەكانی شایەت و نـاكۆكیی وتـەكانی نیشـانەیە لەسەر راستگۆ نەبونی و ئەمانەت نەپاراستنی لـە گەیانـدنی شـایەتییەكەی لەبـەردەم دادگا، ئەگەرچی ئەم نیشانەیە گومانەو بۆی هەیە پێچەوانەكەی بسەلمێت.

---

[1] چ بێژە بێت یان هی دیكە.

[2] لەو رووەوە ئاماژەیەك ئاماژەی بۆ دەكات پێی دەوترێت گوزارشت لێكراو(مەدلول)، لـەو رووەوە كـە تێگەیشـتنی لـێ وەردەگیرێت پێی دەوترێت (مفهوم)، لەو رووەوە كە مەبەستی شتێكە پێـی دەوترێـت مانـا، لـەو رووی ناونانەكـەی پێی دەوترێت (مسمى).

٤. **گوزارشتی دانانی نابێژەیی:** وەك ئاماژەکانی هاتوچۆی ناوخۆیی و نێودەوڵەتی، کە لەسەر شەقام و ڕێگا گشتییەکان چەقێنراون، ئاماژەن بۆ ئەو مانایانەی بۆی دانراوە بەپێی سیستەمی هاتوچۆ.

٥. **گوزارشتی سروشتی نابێژەیی:** وەك گۆڕانکارییە فیسیۆلۆجیەکان لە کەسێکی تاوانبار لەکاتی لێپرسینەوەی نیشانەیە لەسەر سەپاندنی ئەو تاوانەی ئاراستەیکراوە، ئەوەش نیشانەیەکی گومانیەو بۆی هەیە پێچەوانەکەی بچەسپێت، وەك زیادبوونی لێدانی دڵی و گۆڕانی ڕەنگی دەموچاوی لەکاتی لێپرسینەوەدا، کە ئامێرێك تازە داهێنراوە پێی دەوترێت (ئامێری ئاشکراکردنی درۆ)، بەکاردەهێنرێت بۆ پێوانی هەناسەو فشاری خوێنی تاوانبار لەکاتی لێپرسینەوەو هێنانەقسەیدا[1].

٦. **گوزارشتی[2] عەقلی نابێژەیی:** بریتییە لە گوزارشتی شوێنەوار لەسەر کارتێکەر، وەك گوزارشتی ئەم گەردوونە مەزنە لەسەر بوونی وەدیهێنەر، گوزارشتی دوکەڵ لەسەر ئاگر، گوزارشتی جوڵەی خۆویست لەسەر ژیان، گوزارشتی شوێنەواری تاوان لەسەر سەلماندنی و دیاریکردنی تاوانبار، ئەو گوزارشتەی لە زانستی ئوسولی فیقهدا تۆژینەوەی لەسەر دەکرێت، گوزارشتی بێژەیی دانانی (اللفظية الوضعية) بۆ دەقە شەرعی و یاساییەکان و بەڵگەی حوکمەکان و گوزارشتە خواستراوەکان لەکاتی پیادەکردنی دەقەکان و گونجاندنی ڕودلوەکان.

بێژەی دانرلو بۆ مانایەك لە زمان یان نەریت یان یاسا یان شەرعدا بەم شێوەیەیە:

١. یان تاکە، کە بەشێك لە بێژەکەی گوزارشت نیە لەسەر بەشێك لە ماناکەی، وەك ناپاکی، تاوان، سزا، زانیاری، شایەتی. لەوانەیە ئاماژەبێت بۆ کۆ و دوان و هاوەڵناو و هاوەڵفرمان و ڕستە یان لێکدراو، کە ئەمەی دوایی مەبەستەکەیە.

٢. یان لێکدراوە، کە بەشێکی بێژەکەی ئاماژەیە بۆ بەشێك لە ماناکەی، وەك ناپاکی لە سپاردە، شایەتیی ساختە، تاوانی کوشتن، سزای دزی، تاوان ناسی.

---

[1] د. سلطان الشاوي، أصول التحقيق الإجرامي، ص٣٢.
د. حسين محمد علي، الجريمة وأساليب البحث العلمي، ص٢٨٧.
د. سعد جلال، علم النفس الجنائي علما وعملا، ص ٣٨٩.

[2] الدلالة بفتح الدال لأنها بكسر الدال حرفة الدلال.

بەشەکانی گوزارشتی بێژەیی دانانی لەرووی ماناوە:

أ– گوزارشتی هاوجوتی: بریتییە لە گوزارشتی بێژەی دانراو بۆ مانایەك تەولو وەك ماناکە بێت، گوزارشتەکە پێی دەوترێت هاوجوتی لەبەر ئەوەی بێژەکە هاوجوتی ماناکەیە، یەکیان لەوی دیکە زیاتر یان کەمتر نیە، وەك بەرگێك مرۆڤ دەیپۆشێت و قەبارەکەی هاوجوتی قەبارەی لەشە.

ب– گوزارشتی ناوەکی(الدلالة التضمنية): بریتییە لە گوزارشتی بێژە لەسەر بەشێك لە سەرجەم ماناکەی–ئەگەر بەشی هەبێت–.

جـ– گوزارشتی پابەندی (دلالـه التزاميـه): بریتییە لە گوزارشتی بێژە لەسەر مانایەك لەدەرەوەی ئەو مانایەی بۆی دانراوە، بەڵام پەیوەستیەتی و لێی جیانابێتەوە، چ لە هزر یان لە دەرەوەی هزردا[1] یان لە هەردووکیان.

لە نمونەی ئەو سێ گوزارشتەی باسکرا: بێژەی (گرێبەست – عقد) لە شەرع و لە یاسادا بۆ واجب کردن و قەبوڵ کردن(ایجاب والقبول) پێکەوە دانراوە، ئەگەر بەیەك گەیشتن و مەرجە شەرعی و یاساییەکانیان تێدابوو. بەم شێوەیە گوزارشتەکەی دەبێتە تێکڕای واجب کردن و قەبوڵکردنی تەولو وەك یەك(مگابق)، یان تەنها لەسەر واجب کردن یان تەنها لەسەر قەبوڵکردن بوو، دەچێتە ریزی گوزارشتی ناوەکی، لەسەر ئەو ماف و پابەندییانەی بەو گرێبەستە دەکەوێتە سەر هەردوو لایەنی گرێبەستەکە.

لەسەر ئەو بنەمایە حەنەفیەکان دەڵێن: (پایەکانی گرێبەست: واجب کردن و قەبوڵکردنە)، چونکە گرێبەست رەفتارێکی ئاوێتەیەو لەو دوو رەگەزە پێکهاتووە. پایەی هەر شتێك ئەوەیە کە شتەکە لەسەری وەستاوە و بەشێکە لەو، ئەو ئاراستەیە وردتر و شارەزایانەترە لە ئاراستەی فیقهی یاسایی کە دەڵێت پایەکانی گرێبەست سیانن: شوێنگە(المحل) و رەزامەندی و هۆکار،

---

[1] قراف دەڵێت: (گوزارشتی هاوجوتی(المطابقة) بریتییە لە تێگەیشتنی تەولوی بیسەر لە قسەی قسەکەر لەروی ماناو گوزارشتەوە، تێگەیشتنەکەی بەشێکی ماناکەش دەگرێتەوە، گوزارشتی پابەندیی تێگەیشتنەکەی لەگەڵ ماناکەی دێت) بڕوانە شرح تنقيح الفصول في اختصار المحصول في الاصول/ص٢٤.

کەواتە گوزارشت بەپێی تەولوی ماناکە هاوجوتیە(مطابقة)و بۆ بەشەکەشی–ئەگەر بەشی هەبێت–ناوەرۆکییە(تضمنية) وەك گوزارشتی خانوو لەسەر دیوار ناوەرۆکییە (تضمنية)، گوزارشتی سەقف لەسەر ئەوە پابەندییە، چونکە شوێنکەوتەیەتی.. لە وتەی قراف دەرکەوێت کە هیچ شتێك ناشێت ئەگەر بەپێی شیان نەبێت، چونکە گوزارشت صیفەتی بێژەیە و تێگەیشتن صیفەتی بیسەرە، ناشێت یەکێکیان بەسەر ئەوی دیکەدا ببرێت.

گرێبەست رێکەوتنێکە مانای رەزامەندی دەگەیەنێت، رێکەوتن (ویستێکی دیارە) و رەزامەندی (ویستێکی ناوەکییە) دوو سیفەتن لە خودی هەردوو لای گرێبەستەکاردا هەن، شوێنگە(ئەوەی گرێبەستەکەی لەسەر دەبەسترێت) لە دەرەوەی چییەتی گرێبەستەکەیەو مەرجە بۆ دروستیی (واجب کردن و قەبوڵ کردن)، هەروەها هۆکار یان بە مانای مەبەستە (مەبەستی راستەوخۆ) یان بە مانای هاندەرە، لە هەردوو حاڵەتدا بەشێك نیە لە رێکەوتنەکە بە مانا لۆژیکی و ئوسولییەکەی، بەڵکو مەرجێکە لە مەرجەکانی دروستیی (واجب کردن و قەبوڵ کردن).

گشت و بەش و گشتی و بەشی (الكل والجزء والكلي والجزئي):

سەرجەم پێکهێنەرەکانی شتێك گشتیەتی و هەموو یەکێك لەو پێکهاتانە بەشێکێتی. گشتی ئەوەیە کە ئەگەر هەبێت تێگەیشتنەکەی لەسەر زۆرینە راست بێت، هەموو شتێك لە زەیندا بەر لە بینینی گشتییە، بەشی ئەوەیە کە تێگەیشتنەکەی لەسەر زیاد لە یەکێك راست دەرناچێت.

جا هەموو شتێك لە هزردا دوای بینینی بەشی یە، گشت و بەش لە سیفەتی شتەکانن لە دەرەوەی هزری مرۆڤدا، گشتی و بەشی لە سیفەتی تێگەیشتن و وێنە زەینیەکانە.

رەگەز و جۆر و پۆل:

رەگەز: گشتییەو کاروبارێك لەخۆدەگرێت، لە سروشت و چییەتدا جیاوازن، بۆنمونە تاوان رەگەزە بۆ هەموو جۆرەکانی تاوان، کانزا رەگەزە بۆ هەموو جۆرەکانی کانزا.

جۆر: گشتییەو کاروبارێك لەخۆدەگرێت، لە سروشت و چییەتدا وەك یەکن، بەڵام لە سیفەت و جیاکارییەکاندا جیاوازن، وەك خورما و گەنم و برنج و شتی دیکە، هەریەکەیان جۆرێکە بۆ پۆلەکانی، لە چییەتی و سروشتدا وەك یەکن و لە سیفەت و چاکی و خراپی و تام و شتی دیکەدا جیاوازن.

پۆل: هەمەکییە و ئەو تاکانە دەگرێتەوە، کە لە چییەتی و سیفەتدا وەك یەکن، لەسەر ئەم بنەمایە، ئەوەی پۆلێکی دیاریکراو بفرۆشێت، پابەندییەکەی لاناچێت تا هەمان پۆل تەسلیم نەکات، پۆل هەندێکیان شوێنی هەندێکی دیکەیان دەگرنەوە لە بەجێ گەیاندندا، بەپێچەوانەی جۆر و رەگەز.

هەندێك لەلایەکەوە رەگەز و جۆری تێکەڵ کردووە، لەلایەکی دیکەوە جۆر و پۆلی تێکەڵ کردووە، لەرووی جێگرتنەوەی هەندێکیان بە هەندێکی دیکەیان لە بەجێگەیاندنی پابەندیەکاندا.

پەیوەندی نێوان تێگەیشتنی زاراوەکان:

ئەگەر بەراوردێك بکەین لەنێوان تێگەیشتنی زاراوەیەکی شەرعی یان یاسایی یان نەریتی، لەگەڵ تێگەیشتنی زاراوەیەکی دیکەدا، دەبینین پەیوەندی نێوانیان لەم سێ حاڵەتە دەرناچێت: یان یەکسانن یان جیاوازن یان یەکێکیان بەرەهایی گشتییەو ئەوی دیکە بەرەهایی تایبەتییە، یان هەریەکەیان لەرویەکەوە گشتییەو لە رویەکی دیکەوە تایبەتییە.

١. **یەکسانی:** بریتییە لەوەی هەردوو بێژەکە هاوواتا بن، بەشێوەیەك هەریەکەیان بەوانەش دەوترێت کە ئەوی دیکەی پێ دەوترێت لە تاکەکان، وەك ئادەمیزاد و مرۆڤ لە زماندا، (تاوانکاری= جنایە) و (تاوان– جریمە) لە شەرعدا[1]، گرێبەست و رێککەوتنی دوو ویست لەسەر وەدیهێنانی ئەو شوێنەوارەی شەرع یان یاسا بۆی داناوە، گرێبەستی وەستاو و جێبەجێ نەبوو (الموقوف وغیر النافذ)، خەڵەتاندن و فریودان (التدلیس والتغریر)، رەفتارێك ئەگەری بەتاڵکردنەوەی هەبێت و رەفتارێك پێویست نەبێت (غیر اللازم)، بەتاڵ و پووچ (الباطل والفاسد) لەلای جەماوەری شەرعناسەکان[2].

٢. **جیاکاری (التباین):** بریتییە لەوەی دوو بێژە بەجۆرێك بن، هەر یەکێکیان بەوانە ناوترێت کە ئەوەی دیکەی بۆ دانراوە، وەك تاوانبار و بێ تاوان، ناپاکی و ئەمینی، کوفر و ئیمان، راست و درۆ، زیندو و بێ گیان، حەلاڵ و حەرام، دروست و نادروست(الصحیح والباطل)، بڕواپێکردن و نکوڵی کردن، ئومێدەواری و نائومێدی، دادوەری و ستەم، رەزامەندی و ناچارکران، زانین و نەزانین.

٣. **گشتی و تایبەتیی رەها:** ئەوەیە کە یەکێك لە دوو بێژەکە بەپێی تێگەیشتنەکەی رەهاتر بێت و ئەوی دیکەش بەپێی تێگەیشتنەکەی تایبەتتر بێت، جا لەوکاتەدا هەرکاتێك تایبەتەکە هاتەدی، لەگەڵیا گشتییەکەش دێتەدی، بەبێ پێچەوانەی بەهەمەکی، لەوانەیە گشتییەکە لە بوارێکی دیکەدا بەدی بێت بەبێ ئەو تایبەتە.

لە نمونەی ئەوە: (تاوانکاری) و کوشتنی ئەنقەستی دوژمنکارانە، هەر کوشتنێکی بە

---

[1] هەندێك یاسا، لەوانەی یاسای سزادانی عێراقی (م٢٣) جیاوازی دەکات لەنێوان (جنایە) و (جریمە)، (جریمە) گشتگیرترە لە (جنایة)، چونکە کەتن(جنحة) و سەرپێچی(مخالفة) دەگرێتەوە، بەڵام لە شەریعەتدا هاوواتان و بریتین لە ئەنجامدانی کارێکی رێپێنەدراو یان وازهێنان لە واجبێك، بەشێوەیەك ئەنجامدەرەکەی سزابدرێت.

[2] لە (قواعد العلائي ١/٤٤٠)، لێکۆڵینەوەی دکتور الشیخ مصگفی پێنجوێنی (بەتاڵ و فاسد هاوواتان)، أبو حنیفە دەڵێت: ئەوانە جیاوازن.

ئەنقەست و دوژمنکارانە (تاوانکاری)یە، بەڵام هەموو (تاوانکاری)یەك کوشتن نیە، بۆی هەیە دزی یان سیخوڕی یان شتێکی دیکە بێت.

ڕەفتاری شەرعی (یاسایی) و گرێبەست، هەموو گرێبەستێك ڕەفتارە، بەڵام هەموو ڕەفتارێك گرێبەست نیە، بۆی هەیە ڕەفتارێکی تاك لایەنە بێت(ویستێکی تاك لایەنە بێت).

٤. **گشتی و تایبەتی لە ڕوویەکەوە:** ئەوەیە کە هەریەك لە دوو بێژەکە بەپێی تێگەیشتن گشتی بێت لەڕوویەکەوەو تایبەتی بێت لە ڕوویەکی دیکەوە، کاتێك لە حاڵەتێکدا لەگەڵ ئەوی دیکە کۆدەبێتەوە ببێتە تایبەتی، بەڵام ئەگەر لێی جودا بووەوەو لەگەڵ یەکێکی دیکە یەکی گرت ببێتە گشتی.

لە نمونەی ئەوە دارایی و مافی کەسی،[1] هەردووکیان لە بڕێك پارەی کەسێك لەسەر کەسێکی دیکە کۆدەبنەوە، ئەو بڕە پارەیە، چونکە سوودێکی ڕێپێدراو(مباح)ی هەیە و دەکرێت هەڵبگیرێت بۆ کاتی پێویست، مافێکی کەسیە چونکە لای کەسێکی دیکەیە، بەبێ ئەو کەسە ناکرێت بەکاربهێنرێت.

لەوانەیە دارایی لە مافی کەسی جیابێتەوەو لەگەڵ مافی نەختینە(عینی)[2] کۆببێتەوە، وەك خانوو و ئۆتۆمبێل و زەوی و شتی دیکە لە مافە نەختینەییەکان، ئەوانە سامان و مافی نەختینەیی خاوەنەکەین و، مافی کەسی نین، کەواتە لەو ڕووەوە سامانەکە گشتییە، چونکە جارێك لەگەڵ مافی کەسیە و جارێکی دیکە لەگەڵ مافی نەختینەییە، هەروەها مافی کەسی لەوانەیە لە دارایی جودابێتەوەو لەشتێکدا بێتەدی کە هەر دارایی نییە، وەك مافی هەر هاوسەرێك لە چێژوەرگرتن لە هاوسەرەکەی، ئەوە مافێکی کەسیە، بەڵام دارایی نیە، چونکە ناتوانرێت دەستکاریی بکرێت و ناکرێت بگوازرێتەوە بۆ کەسێکی دیکە، نە بە خستنەبری و نە بەبێ خستنەبری.

---

[1] هەموو شتێکی مرۆڤێك لای یەکێکی دیکە بێت، پێی دەوترێت مافی کەسی، جا چ دارایی بێت وەك مافی خاوەن قەرز لەسەر قەرزار، یان بێجگە لە سامان وەك مافی هاوسەر لەسەر هاوسەرەکەی و لەو پابەندییانەی دارایی نین.

[2] بریتییە لە دەسەڵاتی ڕاستەوخۆی کەسێکی دیاریکراو، لەسەر شتێکی دیاریکراو، سەرپشکی دەکات لە کارپێکردن و بەکارهێنان و هەڵگرتنی ئەو شتە، وەك مافی خاوەندارێتی.

تێکگیران و دژیەکی (التعارض والتناقض):[1]

تێکگیران (التعارض): جیاوازیی نێوان دوو بەڵگەیە لە حوکمێکدا بەجۆرێك بتوانرێت پێکەوە کۆبکرێنەوە یان یەکێکیان بەسەر ئەوی دیکە پەسەند بکرێت. ئەگەر بواری کۆکردنەوە و پەسەندکردن نەبوو، ئەوەیان دەرەنگتر دانراوە هەڵوەشێنەری پێشوەکەیەتی.

دژیەکی(التناقض): جیاوازیی دوو بابەتە بە ئەرێنی و نەرێنی(الأیجاب والسلب)، بەجۆرێك لەخودی خۆیدا وادەخوازێت یەکێکیان ڕاست بێت و ئەوی دیکەیان درۆ بێت، وەك ئەوەی بڵێین: زەید ئادەمیزادە، زەید ئادەمیزاد نیە.

بەکارهێنان و ئەگەر و ڕونکردنەوە (الاستعمال والاحتمال والبیان):

بەکارهێنان: ڕەهاکردنی بێژەیەك و مەبەستی مانایەکە، ئەمەش تەنها دوای دانان دەبێت و هەردەم سیفەتی قسەکەرە.

شیمانە(الاحتمال): بریتیە لەوەی مانایەك بۆ بێژەیەك دابنرێت، جا تەولو وەك مانا مەبەستەکەی بێت یان نا، ئەوەش سیفەتی گوێگرە.

ڕونکردنەوە: ئاشکراکردنی ئەو مانایەی مەبەستە لە بێژەیەکی ناڕون، ئەگەر لە دانەری شەرع (یان داڕێژەری شەرع)ەوە بێت، ئەوە ڕاڤەیەکی تەشریعییە، ئەگەر لە قازیەوە بێت ئەوە دادگاییە، ئەگەر لە شەرعناسەوە بێت فیقهیە. یەکەمیان پابەندکارە و دووەم و سێیەم نا.

پلانی توێژینەوە

سروشتی بابەتەکە وادەخوازێت ئەو بابەتانەی مەبەستمانە لێکۆڵینەوەی لەسەر بکەین، دابەشیان بکەین بۆ سێ دەروازەی سەرەکی:

دەروازەی یەکەم: بەڵگەی حوکمە شەرعیە کرداریەکان

دەروازەی دووەم: حوکمە شەرعیە کرداریەکان

دەروازەی سێیەم: گوزارشتەکانی دەقەکان و چۆنێتی هەڵێنجانی حوکمەکان

---

[1] تەماشایەکی داناوی دانەر (أیضاح الفوائد في شرح القواعد على نمط جديد) بکە، بنچینەی (كل تناقض تعارض دون العكس).

دەروازەی یەكەم

بەڵگەی حوكمە شەرعییە كردارییەكان

أدلة الأحكام الشرعية العملية

مەبەست لە بەڵگەی حوکمە شەرعیەکان ئەو سەرچاوانەن کە حوکمە شەرعیەکانی لێ هەڵدەهێنجرێت، ئەوەش بەپێی ئەسڵی و تەبەعی و نەقلی و عەقلی و بەلگەیی بوون، بۆ چوار بەش دابەش دەبێت:

بەشی یەکەم

بەڵگە ئەسڵیە نەقلیەکان[1] کە کۆکن لەسەری، کە یەکەمیان قورئان و دووەمیان سوننەتی پێغەمبەرە

بەشی دووەم

بەڵگە تەبەعییە نەقلیەکان[2] کە کۆکن لەسەری، کە یەکەمیان کۆڕایی و دووەمیان نەریتە

بەشی سێیەم

بەڵگە تەبەعییە نەقلیەکان کە ڕاجیاییان لەسەرە، کە وتەی هاوەڵ و شەریعەتی پێش خۆمانە

بەشی چوارەم

بەڵگە تەبەعییە عەقلیەکان[3]، کە پێوانە و بەرژەوەندی و هاوەڵێتی(استصحاب) و بەچاکترزانین و بیانووبەستنە

---

[1] بەلگە نەقلیەکان: ئەوانەی بە گولستنەوە هاتووە و موجتەهید پێکی نەهێناوەو دلینەهێناوە، وەك قورئان و سونەت و کۆڕایی ئەگەر سەنەدەکەی دەقێك یان نەریتێك بێت، چونکە نەریت لە ئەنجامی دووبارەبونەوەی خویەك دروست بووە، کە سیفەتی ئیلزامی رەوشتی وەرگرت دەبێتە نەریتێك لە نەوەیەکەوە بۆ نەوەیەکی دیکە دەگوازرێتەوەو دەبێتە سەرچاوەیەکی پابەندکەر، ئەگەر قازی حوکمی پێ کرد، یان دەبێتە بنچینەیەکی شەرعی یان یاسایی.

[2] سەرچاوەی ئەسڵی: ئەو سەرچاوەیە کە حوکمی شەرعی دروست دەکات، سەرچاوەی پاشکۆ: ئەوەیە کە هۆکارێکە بۆ دۆزینەوەی حوکم نەك دروستی بکات.

[3] بەلگەی عەقلی: ئەوەیە کە موجتەهید دەستی هەیە لە دروستکردنیدا، وەك ئەو هۆکارە شەرعییانەی موجتەهید ئاماژەیان پێ دەکات و لەرووی عەقڵەوە پشتیان پێ دەبەستێت بەو پێیەی دۆزەرەوەی حوکمە شەرعییەکانە.

←

بەشی یەکەم
قورئان و سوننەتی پێغەمبەر

لە دوو باسدا لێکۆڵینەوەیان لەسەر دەکەین:

باسی یەکەم: قورئان

سەرچاوەی یەکەم و سەرەکییە کە سەرجەم سەرچاوەکانی دیکە بۆی دەگەڕێنەوە. شاتبی دەڵێت: کتێبی خوا ئەسڵی ئوسوڵەکانەو ئەو ئامانجەیە کە سەرنجی سەرنجدەران و پەیڕەنی ئیجتیهادکاران لێی کۆتایی دێت.

باسی دووەم: سوننەتی پێغەمبەر

هەرچەندە سەرچاوەی ئەسڵییە، دەشگەڕێتەوە بۆ قورئان بەو پێیەی ئەرکەکەی ڕونکردنەوەی حوکمەکانییەتی، سەرچاوەکانی دیکەش بۆ ئەمەیان دەگەڕێتەوە، لەبەر ئەوەی ئاشکراکاری حوکمەکانی خوایەو داهێنەری نییە.

سەرچاوە عەقڵیەکان لەگەڵ سەرچاوە نەقڵییەکان لە سەردەمی هاوەڵاندا پەیدابوون، نەقڵیەکان: ئەوانەن کە لەڕێگای گواستنەوە لە نەوەیەکەوە بۆ نەوەیەکی دیکە گوازراوەتەوە، بەبێ ئەوەی موجتەهید دەستی لە پێکهاتەکەیدا هەبێت، بەپێچەوانەی عەقڵی، کە پرۆسەیەکی عەقڵی ئیجتهادییە، لە رووی گێڕانەوەی هەندەکیەکان بۆ هەمەکیەکان، بەڵام ئەوەی عەقڵ بۆی بچێت، پشتی پێ نابەسترێت ئەگەر پشت بە نەقڵ نەبەستێت.

جێباسی یەکەم
قورئانی پیرۆز

قورئان:

پێویستی بە پێناسە نییەو بەڵگەنەویستە، پێناسەی بەڵگەنەویستیش بێهودەییە، بۆیە تەنها ئەوەندە باس دەکەین کە پەیوەندی بە بابەتەکەمانەوە هەیە.

شافیعی (ڕەحمەتی خوای لێبێ) لە وەسفی قورئاندا دەڵێت: (هەرچی خوای گەورە لە کتێبەکەی دایبەزاندووە ڕەحمەت و بەڵگەیە، ئەوەی زانیی ئەوە زانی و ئەوەی نەیزانی ئەوە نەیزانی، ئەوەی نەیزانی هیچ نازانێت و ئەوەی بیزانێ نەزان نییە). [1]

شاتبی لە وەسفی قورئاندا دەڵێت: (ئەوە تێکڕای شەریعەتەو، کۆڵەگەی میللەیە و سەرچاوەی پەیامە و، نوری چاوان و دیدەکانە، تاکە ڕێگەیە بەرەو خوا، بەبێ ئەوە ڕزگاربوون نییە و دەست بەهیچ لەوە ناگیرێت)[2].

ئوسوڵناسان پێناسەیان کردووە بەوەی (وتەیەکی موجیزەیەو دابەزیوەتە سەر پێغەمبەر محمد ﷺ و لە کتێبەکان نوسراوەتەوەو بە تەواتر گواستراوەتەوەو خوێندنەوەی پەرستشە). [3]

منیش پێناسەی دەکەم -ئەگەر وەسفەکەم دروست بێت- بەوەی دوایین دەستوری خواییە، بۆ ڕێکخستنی دەستورە خواییەکانی پێشتر هاتووە، کە بۆ پێغەمبەران و پەیامبەران دابەزیوە، حوکمە سەرەکییەکانیان لەخۆ دەگرێت و حوکمی تازەشی بۆ زیادکراوە، کە پێگەیشتنی ژیریی مرۆڤایەتی خواستویەتی، تا مرۆڤ لەسەری سەقامگیر بێت و ڕێنمونییەکانی وەربگرێت بۆ پەرەپێدانی ژیانی و دابینکردنی شادمانیی دنیا و قیامەتی.

چەندین ئایەتی قورئان ئەم ڕاستییە دەسەلمێنن، لەوانە: ﴿شَرَعَ لَكُم مِّنَ ٱلدِّينِ مَا وَصَّىٰ بِهِۦ

---

[1] رسالة الشافعي في علم الأصول، ص١٩.

[2] الموافقات للشاطبي ٣/٣٤٦.

[3] مناهل العرفان في علوم القرآن للزرقاني ١/١٩، (إمام الحرمين) لە (البرهان ١/٦٦٧)دا دەڵێ:(قورئان بناغەی ئیسلام و جەمسەری شەریعەتە و ئوسوڵەکان بۆ ئەو دەگەڕێنەوەو هیچ شتێك لە ئاییندا لەو مەزنتر نییە).

نُوحًا وَالَّذِيَ أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ وَمَا وَصَّيْنَا بِهِۦٓ إِبْرَاهِيمَ وَمُوسَىٰ وَعِيسَىٰٓۖ أَنْ أَقِيمُوا۟ الدِّينَ وَلَا تَتَفَرَّقُوا۟ فِيهِۚ ﴾[1] و فەرمایشتی ﴿إِنَّ هَٰذَا لَفِي الصُّحُفِ الْأُولَىٰ ﴿١٨﴾ صُحُفِ إِبْرَاهِيمَ وَمُوسَىٰ ﴿١٩﴾﴾ [2] و فەرمایشتی ﴿قُلْ يَٰٓأَهْلَ الْكِتَٰبِ تَعَالَوْا۟ إِلَىٰ كَلِمَةٍ سَوَآءٍۭ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ أَلَّا نَعْبُدَ إِلَّا اللَّهَ وَلَا نُشْرِكَ بِهِۦ شَيْـًٔا وَلَا يَتَّخِذَ بَعْضُنَا بَعْضًا أَرْبَابًا مِّن دُونِ اللَّهِۚ فَإِن تَوَلَّوْا۟ فَقُولُوا۟ اشْهَدُوا۟ بِأَنَّا مُسْلِمُونَ ﴾.[3] هەروەها سەرەڕای ئیمان بە پێغەمبەری خاتەمی هەموو پێغەمبەران و بە قورئان، خوا وای داناوە کە ئیمان بە سەرجەم پێغەمبەران و پەیامبەران و کتێبە پیرۆزەکان و جیاوازی نەکردن لەنێوانیان، بناغەیەکی سەرەکییە بۆ ئەوەی مرۆڤ بە ئیماندار دابنرێت، وەك دەفەرموێت: ﴿وَالْمُؤْمِنُونَۚ كُلٌّ ءَامَنَ بِاللَّهِ وَمَلَٰٓئِكَتِهِۦ وَكُتُبِهِۦ وَرُسُلِهِۦ ﴾[4].

کەواتە قورئان دەستورێکی ڕێکخەری سەرجەم دەستورە خواییەکانی پێشووە، هەرچی بڕیاری لەسەر بدات لە شەریعەتی ئێمەیە.

ئەرکی دەستور:

دەستور بەلای هەندەکیەکاندا ناچێت و وردەکاریی حوکمەکانی تێدانیە و بەناوهێنان باس لە هەموو شتێك ناکات، بەڵکو کورتهەڵاتووە لە حوکمە سەرەکییەکان و دلنانی ڕێسا گشتیەکان و ڕێکخستنی بنچینە هەمەکیەکان و، دروستکردنی چوارچێوەیەکی گشتی عەقڵی تا عەقڵی (مشەڕع) لە سنورەکەیدا بجولێتەوە، کە بۆی نیە یاسایەك دابنێت دژ بە ڕێسایەك لە ڕێساکانی بێت، ڕێنماییەك دەربکات لەو چوارچێوەیە دەربچێت، هەروەها قورئانی پیرۆز کورتهەڵاتووە لە ڕێسا گشتیەکان و بنچینە هەمەکیەکان و دروستکردنی چوارچێوەیەکی ڕەوشتی، بە عەقڵی مرۆڤ دەڵێت لەژێر تیشکی پێویستییەکانی ژیان لە دنیای فراواندا بجولێوە، بەو مەرجەی ئەو

---

[1] سورة الشورى ١٣.

[2] سورة الأعلى ١٨-١٩

[3] سورة آل عمران ٦٤

[4] سورة البقرة ٢٨٥.. ئایەتەکانی قورئان هەمەکین و عەقڵی مرۆڤ سەرپشك کراوە کە هەندەکییەکانی بۆ بگەڕێنرێتەوە، بەڵام کەمێك بە درێژی باسی لە پەرستشەکان کردووە، چونکە ئەوە ئیجتیهادی تێدا ناکرێت، هەروەها حوکمەکانی خێزان لەبەر گرنگیی و مەترسییەکەی.

جوڵەیە لە سنوری ئەو چوارچێوە رەوشتیەدا بێت، وەك دەفەرموێت ﴿ﭬ ﭭ ﭮ ﭯ ﭰ ﭱ ﭲ ﭳ ﭴ ﭵ ﭶ﴾[1] .

ئەو بیرمەندانەی سەرنج لە دەقەکانی ئەم دەستورە خواییە (قورئانی پیرۆز) دەدەن، دەبینێت ئەو گیانەی تێیدا باوە لە سەرەتاوە تا کۆتاییەکەی، گیانێکی خێرەومەندەو بانگەشە دەکات بۆ زانیاری و کار، ئازادی و یەکسانی، دادوەری و بەزەیی، هەق و چاکەخوازی، بەخشین و (الإیثار)، بەهاو رەوشت و، سەرجەم چاکەخوازییە مرۆییەکانی دیکە، پێویستە مرۆڤ خۆی پێ برازێنێتەوە.

رێگریی دەکات لە ستەم و توندوتیژی، ناکۆکی و گومڕایی، نەفامی و چاوبرسێتی، (البغي والطغیان)، جیاکاری و دەستدرێژی(التمایز والتطاول) و، سەرجەم رەوشتە نادروستەکان، کە پێویستە مرۆڤ وازیان لێ بهێنێت.

حوکمەکانی قورئان:

زانایانی ئوصولی فیقە وای بۆچوون کە حوکمەکانی قورئان سێ بەشن: حوکمە بیروباوەڕییەکان، حوکمە ئاکارییەکان، حوکمە کردارییەکان.

بەڵام ئەم دابەشکردنە هەڵەو کەموکورتە، چونکە حوکمەکانی قورئان لەوانە زیاترن و دابەش دەبن بۆ چەندین بەشی جیاوازو بە چەندین ئەگەر، بەم شێوەیە:

یەکەم/ لە بواری بابەتەکانیەوە دابەش دەبێت بۆ: حوکمی بیروباوەڕی، ئاکاری، کرداری، پەندئامێز، بوونەوەریی (الأحكام الاعتقادیة والأخلاقیة والعملیة والعبریة والکونیة).

١- حوکمە بیروباوەڕییەکان: ئەمەیان پەیوەستە بە باوەڕبوون بە خوا و هەموو لق و پۆپەکانی وەك (باوەڕ بە نادیارەکانی دیکە)، ئەم بابەتەش بناغەی چوار حوکمی دیکەیە.

٢- حوکمە ئاکارییەکان: ئەوانەن کە پەیوەستن بەوەی مرۆڤ دەبێت لەسەری بێت لە خۆڕازاندنەوەی بە بەها جوانەکان و خۆدارنین لە شتە خراپەکان.

٣- حوکمە پەندئامێزەکان: ئەو حوکمانەن کە ئەو ئایەتانە دەیانگرێتەوە کە باس لە کاروباری گەلانی پێشوودەکەن لە چاکەو خراپە، تاوەکو لە چاکەکاندا شوێنیان کەوین و لە چارەنووسی رەشیشیان بەهۆی کردەوە بەدەکانیانەوە پەند وەربگرین، وەك خوای

[1] سورة الطلاق: ١.

گەورە دەفەرموێت: ﴿ لَقَدْ كَانَ فِي قَصَصِهِمْ عِبْرَةٌ لِأُولِي الْأَلْبَابِ ﴾[1]. ئەمانە ئەو حوکمانەن کە لەو ئایەتانەدایە باس لە کاری میللەتانی رابردووی پێش ئیسلام دەکەن و ئەو پاداشتەی وەریانگرتووە، بەپێی فەرمایشتی خوای گەورە: ﴿ فَمَن يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ (٧) وَمَن يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ (٨) ﴾[2].

فەلسەفەی ئەم ئایەتانە و حوکمەکانیان ئەوەیە کە ئەوە یەك لەدوای یەکەکانی دەرکەوتنی ئیسلام ئاراستە دەکات تا پەند وەربگرن لە کردەوەی میللەتانی رابردوو، یان ئەو پاداشتەی دەستیان کەوتووە کە دەبێت دۆخ و چارەنووسی خۆیان بەراورد بکەن بە دۆخ و چارەنووسی ئەوان.

قورئانی پیرۆزیش لە زۆر ئایەت داکۆکی لەم حیکمەتە کردووە، لەوانە: ﴿ لَقَدْ كَانَ فِي قَصَصِهِمْ عِبْرَةٌ لِأُولِي الْأَلْبَابِ ﴾[3]، ﴿ وَاتْلُ عَلَيْهِمْ[4] نَبَأَ الَّذِي[5] آتَيْنَاهُ آيَاتِنَا فَانسَلَخَ مِنْهَا فَأَتْبَعَهُ الشَّيْطَانُ[6] فَكَانَ مِنَ الْغَاوِينَ (١٧٥) وَلَوْ شِئْنَا لَرَفَعْنَاهُ[7] بِهَا[8] وَلَٰكِنَّهُ أَخْلَدَ[9] إِلَى الْأَرْضِ[10] وَاتَّبَعَ هَوَاهُ ۚ فَمَثَلُهُ كَمَثَلِ الْكَلْبِ إِن تَحْمِلْ عَلَيْهِ[11] يَلْهَثْ[12] أَوْ تَتْرُكْهُ يَلْهَث ۚ ذَّٰلِكَ مَثَلُ الْقَوْمِ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا ۚ فَاقْصُصِ الْقَصَصَ لَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ (١٧٦) ﴾[13]، ﴿ وَذَكِّرْ

---

[1] سورة يوسف (١١١).
[2] سورة الزلزلة : الآية ٧.
[3] سورة يوسف: الآية ١١١.
[4] لەسەر یەهودییەکان.
[5] (بلعمام کوڕی باعورا) لە زانایانی نەوەی ئیسرائیل بوو، دوای لێکرا دوعا لە موسا بکات، دیارییەکی پێ بەخشرا، دوعای کرد بەسەر خۆیدا هەڵگەڕایەوە.
[6] واتە گەیشت پێی و بوو بە هاودەمی.
[7] واتا بۆ پایەی زانایان.
[8] واتە بەهۆی ئەو ئایەتانەوە.
[9] واتە نشینگە.
[10] واتە بۆ دنیا و ئەوەی تێیدایە.
[11] واتا بە دەرکردن و سەرزەنشت کردن.
[12] (لهث) زمان دەرهێنانی سەگ و ئاژەڵی دیکە.
[13] سورة الأعراف: الأيتان ١٧٥-١٧٦.

﴿فَإِنَّ ٱلذِّكْرَىٰ تَنفَعُ ٱلْمُؤْمِنِينَ ۝٥٥﴾[1]، ﴿أَلَمْ يَأْتِهِمْ نَبَأُ ٱلَّذِينَ مِن قَبْلِهِمْ قَوْمِ نُوحٍ وَعَادٍ[2] وَثَمُودَ[3] وَقَوْمِ إِبْرَٰهِيمَ وَأَصْحَـٰبِ مَدْيَنَ[4] وَٱلْمُؤْتَفِكَـٰتِ[5] أَتَتْهُمْ رُسُلُهُم بِٱلْبَيِّنَـٰتِ[6] فَمَا كَانَ ٱللَّهُ لِيَظْلِمَهُمْ وَلَـٰكِن كَانُوٓا۟ أَنفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ ۝٧٠﴾[7].

ئەم ئایەتانەو نموونەکانیان پەندئامێزن‌و رستەی هەواڵین‌و ماناکانیان داخوازیە، ئەمانە فەرمان بە هەموو نەوەکان دەدەن تا پەند لە نەوەی پێش خۆیان وەربگرن لەو تاوان‌و سزایانەی تووشیان هاتووە، پشتیش ببەستن بەو چاکەو زانیاری‌و بەرهەمە زانستیانەی کە لە نەوەی پێش خۆیانەوە بۆیان ماوەتەوە، ئەوەی ئەوان دەستبخات‌و شتیشی بۆ زیاد بکات بۆ ئەوانەی دوای ئەوان دێن، چونکە شارستانیەتی مرۆڤایەتی بەم رێگەیە پێکهاتووەو پیشەی تەنها نەوەیەك نییە، بەڵکو هەر نەوەیەك تێیدا بەشدارە بە ئەندازەی ئەو سوودەی کە لە بەرژەوەندی نەوەی خۆی‌و دوای خۆی پێشکەشی دەکات.

٤- حوکمە گەردوونیەکان: ئەوانەن کە پەیوەستن بە پێویستبوونی تێفکرینی ئادەمیزاد لەم گەردونە و ئەو بونەوەرە زیندووانەی تێیدایە و ئەو بێ گیانانەی خراوەتە بەردەست ئادەمیزاد، بۆ بەدیهێنانی دوو ئامانج:

یەکێکیان: بەهێزکردنی ئیمان بەخوا.

دووەمیان: وەبەرهێنانی خێروبێری زەوی و دەریاکان و سوودوەرگرتن لە دۆزینەوە ئاسمانییەکان.

لە ئایەتە گەردوونییەکاندا چەندین بەڵگەی یەکلاکەرەوە هەن لەسەر ئەوەی کە قورئان وحی‌و (نیگا) یە وهەموو ئەوەشی تیایدا هاتووە راستەو لەگەڵ واقیعدا چوون یەك‌و دەقاو دەقە، وە بۆ نمونە یەکێك لەو ئایەتانەی کە کارەباو بارگە کارەباییەکانی ناساندووە، زیاتر

---

[1] سورة الذاريات: الآية ٥٥.

[2] واتە نەتەوەی هود.

[3] واتە نەتەوەی صالح.

[4] واتە نەتەوەی شوعەیب.

[5] واتە دێیەکانی نەتەوەی لوت و مەبەست خەڵکەکەیەتی.

[6] واتا موعجیزەکان.

[7] سورة التوبة: الآية ٧٠.

لە شەش سەد ساڵ پێش دۆزینەوەی کارەبا.

وەك خـوای گـەورە دەفـەرموێت: ﴿ أَلَمْ تَرَ أَنَّ ٱللَّهَ يُزْجِى سَحَابًا ثُمَّ يُؤَلِّفُ بَيْنَهُۥ ثُمَّ يَجْعَلُهُۥ رُكَامًا فَتَرَى ٱلْوَدْقَ يَخْرُجُ مِنْ خِلَٰلِهِۦ وَيُنَزِّلُ مِنَ ٱلسَّمَآءِ مِن جِبَالٍ فِيهَا مِنۢ بَرَدٍ فَيُصِيبُ بِهِۦ مَن يَشَآءُ وَيَصْرِفُهُۥ عَن مَّن يَشَآءُ ۖ يَكَادُ سَنَا بَرْقِهِۦ يَذْهَبُ بِٱلْأَبْصَٰرِ ﴿٤٣﴾ ﴾[2].

موعجیزەی ئەو ئایەتەیە پیرۆزە لەم فەرمایشتەی خوای گەورەیە: ﴿ ثُمَّ يُؤَلِّفُ بَيْنَهُۥ ﴾، ڕاڤـەکارەکانی پێشـوو وا بەسـەر ئـەم ووسـانەدا تێدەپـەڕین کـە ئـەوا خواسـتنێکی ڕەوانبێژیانەیە، لە کاتێکدا کە ئەوە لەو ڕاستییە گەردوونیانەیە کە پەیوەستە بـە ئیعجـازی قورئانەوە، چوونکە بە ڕوونی ئاماژە بە ووزەی کارەبا دەکات لە ناو هەوردا پـێش چـەندین سەدە لە دۆزینەوەی کارەبا، ئەم ووزەیەش بناغەی ئـەو دیـاردە کـەش و هەواییانەیـە، لـە ڕاستیدا ڕێکخستن و یەکگرتنی پەڵە هەورەکان ئاماژەیەکی ڕوونە بـەڵکو پێناسـێکی ووردە بۆ نزیککردنەوەی نێوان پەلە هەورە جیاوازەکان لـە بارگـەی کارەباییـدا، تـاوەکو یـەکتری ڕابکێشن و هەموویان کۆببنەوە، وەك کۆبونەوەی لەشکرێك کەلەگـەڵ ئـەو ویسـتەی خـوادا بگونجێت کەلە نێوان هەورەکاندا دروستی دەکات لـە بروسـکەو هـەورە تریشـقە یـان لـە باران یان لە تەرزە، ئەگەر پەڵە هەورەکان یەکتریان ڕاکیشاو نیشتنە سەر یەك ئەوا هـەوری کەڵەکەبوو پێکدێت.

وەك خـــوای گـــەورە دەفـــەرموێت: ﴿ هُوَ ٱلَّذِى يُرِيكُمُ ٱلْبَرْقَ خَوْفًا وَطَمَعًا وَيُنشِئُ ٱلسَّحَابَ ٱلثِّقَالَ ﴿١٢﴾ ﴾[3]، قووڵایی هەورە کەڵەکەبووەکان لە باوێوڕانە بروسکەدارەکاندا گەورە دەبێت بە پێی ئەوەی کە زاناکان پێی گەشتوون، جا ئەگەر خاڵی بوونـەوە لـە نێـو هەورەکاندا لە نێوان چینە نزمەکاندا ڕوویدا ئەوا هەرچەندێك دڵۆپە کە مافی ئەو هەورانەیە لە دابارینیدا گەورە دەبن و دەبێتـە بـاران، جـا ئەگـەر حاڵەتـە هـەوا کارەباییەکـە لـەو هـەورە کەڵەکە بوولەدا لە هێز و بەرز و نزمیـدا گەشـتە ئـەو حاڵەتـەی کـە ڕێگـە خۆشـکەربێت بـۆ ڕوودانی دیاردەی هاتوچۆکردنی بلورەکانی ئاو لە نێـوان ناوچـە بەفرینـە بـەرزە بارانلاوییـە

---

[1] بەنەرمی دەبیات بەڕێوە.

[2] سورة النور: الآية ٤٣.

[3] سورة الرعد: الآية ١٢.

نزمەکاندا تەرزە پێکدەیت‌و گەورە دەبێت تـاوای لـێ دیـت قورسـتر دەبێـت لـەوەی کەلـە شوێنە سەرەکییەکەی ئەو هێزانەدا بمێنێتەوەو ئیتر دەکەوێتە خوارەوە بۆ سەر زەوی جا ئەگەر بچووك‌و لەسەرخۆ داببارێت ئەوا ڕەحمەتەو ئەگەر گەورەو تیژهاوێژ بوو ئەوا دەبێتە تۆڵەو نارەحەتی.

وەك خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿ فَيُصِيبُ بِهِۦ مَن يَشَآءُ وَيَصۡرِفُهُۥ عَن مَّن يَشَآءُ ﴾.

مرۆڤ زۆر لەو بارودۆخە نازانێت کە دەبێتە هۆی دروستبوونی تەرزە بەڵام ئەوە دەزانێت ئەوە بارودۆخێکە تێکچوونی کەش‌و هەوا بەرپای کردووە کە ئایەتەکە بە دوو ئاماژە ئاماژەی بە خۆی‌و سروشتەکەی کردووە:

یەکەمیان: کاتێك هەورە کەڵەکەبووەکان‌و ئەو تەرزەیەی کە لەناویدا دروست دەبێت بە هەورەکان چوڵندنی.

دووەمیشیان: کاتێك ئاماژەی داوە بە گەورەیی ئەو هێزە کارەباییانەی کەلە پێکهاتنیدا هاوبەشن، لە گەورەیی‌و خێرایی بروسکەکەیی‌و گەیشتنی گەرماییەکەی بە ئاستی سپی بوونەوەیان زیاتریش

وەك دەفەرموێت: ﴿ يَكَادُ سَنَا بَرۡقِهِۦ يَذۡهَبُ بِٱلۡأَبۡصَٰرِ ﴿٤٣﴾ ﴾.

هەر لـە ئایەتـە گەردوونیـەکان فەرمایشـتی خـوای گـەورە: ﴿ وَأَرۡسَلۡنَا ٱلرِّيَٰحَ لَوَٰقِحَ فَأَنزَلۡنَا مِنَ ٱلسَّمَآءِ مَآءً فَأَسۡقَيۡنَٰكُمُوهُ وَمَآ أَنتُمۡ لَهُۥ بِخَٰزِنِينَ ﴿٢٢﴾ ﴾[1]

تا دوێنییەکی نزیکیش موتوربە وا لێك دەدرایـەوە کـە بریتییـە لـە پیتانـدن لـە نێـوان تـۆوی نێرینەو هێلکەی مێینەی سەوزایی‌و دارو درەختەکاندا بەڵام ئەم ڕاڤەکردنە لەگەڵ ئەنجامەکدا ناگونجێت کە بریتییە لە باران بارین لە ئاسمانەوە کە ڕاستییەکەی پیتاندنە لـە نێـوان بارگـە پۆزەتیڤـو نێگەتیڤە کارەباییەکانی ناو هەورەکان کە دەنگ‌و بروسکە بەرهەم دەهێنن.

هەندێکی دیکە لەو ئایەتە گەردونیانەی بەر لە دۆزینـەوە زانسـتیە گەردونیـەکان بـە چـەندین سەدە هات، ئەمانەن:

١. ئـەو تەنـە تاریکـەی کـە هێزێکـی مـەزنی ڕاکێشـان لـەنێوان کاکێشـان(مەجەرە)کانی

---

[1] سورة الحجر /٢٢

بوونەوەردا دروست دەکات. زانایانی فەلەکناس دەڵێن: ئەو تەنە بەهێزەو حوکم بەسەر دابەشبوونی ماددە بینراوەکاندا دەکات، ئەمەش قورئان جەختی لێدەکاتەوە، لەم ئایەتەی کە باس لە ئاسمانەکان دەکات، کە دەفەرموێت: ﴿ وَبَنَيْنَا فَوْقَكُمْ سَبْعًا شِدَادًا ﴿١٢﴾ ﴾[1]

٢. گەردووناسەکان دەڵێن ئەو تەنە تاریکە بریتیە لە دەزووگەلێك لە شێوەی چنین، پەروەردگاریش سوێند بە ئاسمان دەخواتو وەسفی دەکات کە چنراوێکی پتەوەو بە (حبك) ناوی بردووە لەم فەرمایشتەدا: ﴿ وَالسَّمَاءِ ذَاتِ الْحُبُكِ ﴿٧﴾ إِنَّكُمْ لَفِي قَوْلٍ مُّخْتَلِفٍ ﴿٨﴾ ﴾[2].

٣. لەم تەنە تاریکەدا چەندین ڕێگا هەیە کە (مجەرەکان) بەسەریدا دەڕۆن، وەك فەلەکناسی ئەڵمانی (پول میلەر) دەڵێت: ئاسمان لە شارێك دەچێت کە چەندین ڕێگەی خێرای تێدا بێتو مەجەرەو ئەستێرەکانی پێدا تێدەپەڕن، قورئانیش بوونی ئەو ڕێگایانە دوپات دەکاتەوە لە فەرمایشتی خوای گەورە: ﴿ وَلَقَدْ خَلَقْنَا فَوْقَكُمْ سَبْعَ طَرَائِقَ وَمَا كُنَّا عَنِ الْخَلْقِ غَافِلِينَ ﴿١٧﴾ ﴾[3].

٤. تەنە تاریکەکە بە خێراییەکی گەورە قەبە و فراوان دەبێت و لەگەڵێشیدا (مجرە)کان لە یەك دووردەکەونەوە، وەك باڵۆنێك کە فووی تێبکەیت، تەنە تاریکەکە هەر دەکشێتو بوونەوەریش لەگەڵیدا فراوان دەبێت ، قورئانیش ئەمەی باسکردووە لەو فەرمایشتەی خوای گەورە: ﴿ وَالسَّمَاءَ بَنَيْنَاهَا بِأَيْدٍ وَإِنَّا لَمُوسِعُونَ ﴿٤٧﴾ ﴾[4]. دەبینین قورئان پێش چەندین سەدە لە زانایان باس لە گەشەکردنو فراوانبوونی ئەو تەنە تاریکە دەکات کە ئاسمانە.

٥. ئەو تەنە تاریکە بەهۆی ئەو هێزی کێشکردنەی هەیەتی، پتەوو یەکانگیرە، جا ئەگەر ئەم کێشکردنە تێکبچێت ئەوا بوونەوەر هەرەس دەهێنێتو تەنە تاریکەکە بەر ئەستێرەو مەجەرەکان دەکەوێت، واتە بەهۆی هێزی کێشکردنەکەیەوە ئەو مەجەڕانەی گرتووە، لە فەرمایشتی خوای گەورە: ﴿ إِنَّ اللَّهَ يُمْسِكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ أَن

---

[1] النبأ : ١٢
[2] الذاريات : ٨
[3] المؤمنون : ١٧
[4] الذاريات : ٤٧

تَزُولَا ﴾[1]. و هەروەها له فەرمایشتی: ﴿ وَيُمْسِكُ ٱلسَّمَآءَ أَن تَقَعَ عَلَى ٱلْأَرْضِ إِلَّا بِإِذْنِهِۦٓ ﴾[2].

٦. گەردوونناسان دەڵێن ئـەم تەنـە تاریکـە لـە سـەرەتای دروسـتبوونی بوونـەوەردا زۆر چڕ بووە، پاشان دەست دەکات بە لەیەك دوورکەوتنەوە، ئەمەش قورئـان بـەر لـە دۆزیـەوە زانستییەکان باسی کردووە بـە چـەندین سـەدە بـە فەرمایشـتی: ﴿ أَوَلَمْ يَرَ ٱلَّذِينَ كَفَرُوٓاْ أَنَّ ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلْأَرْضَ كَانَتَا رَتْقًا فَفَتَقْنَٰهُمَا ۖ وَجَعَلْنَا مِنَ ٱلْمَآءِ كُلَّ شَىْءٍ حَىٍّ ۖ أَفَلَا يُؤْمِنُونَ ﴿٣٠﴾ ﴾[3]. واته زەوی و ئاسمانەکان لە سەرەتادا یەك پارچە بوون پێش تەقینەوەی بوونـەوەر، پاشان بوونەوەر پارچە پارچە بوو، بوو بە مەجەرەو ئەستێرە، لەوانە ئەستێرەی زەوی، دیـارە قورئـانی پـیرۆز ئـەم تەقینـەوە گەردوونیـەی بـە (نـەفخی صـور) نـاوبردووە لـە فەرمایشتی: ﴿ فَإِذَا نُفِخَ فِى ٱلصُّورِ نَفْخَةٌ وَٰحِدَةٌ ﴿١٣﴾ ﴾[4] [5].

فەلسـەفەی حوکمـەکانی ئایەتـە گەردوونیـەکان، لەلایەکـەوە ئاراسـتەکردنی مرۆڤـە بـۆ دۆزینەوە زانستیەکان لـەم گەردوونـەدا، لەلایـەکی دیکـەوە بـەهێزکردنی بـڕوا بـە خـوا و قورئان و پەیامبەرە، چونکە ئەو زانیارییـە گەردوونیانـە کـە زانایـان دوای چـواردە سـەدە پێی گەیشـتون، قورئـان زۆر بـە وردی باسـی کـردوون کـە لەگـەڵ حەقیقەتـە زانشـتییە تازەکاندا هاوڕان.

٥- حوکمـە کردارییـەکان: ئەوانـەن کـە پەیوەندییـەکانی خـەڵك لەگـەڵ پـەروەردگاریان و پەیوەندییەکانی لەگەڵ یەك ڕێکدەخات، کە حەوت جۆرە:

حوکمەکانی پەرستش، حوکمەکانی خێزان، حوکمەکانی ئاڵوگۆڕی دارایی، حوکمـەکانی دارایـی گشـتی، حوکمـە دەسـتوورییەکان، حوکمـەکانی تـاوان و سـزا، حوکمـەکانی پەیوەندییە نێودەوڵەتییەکان.[6]

---

[1] فاطر : ٤١
[2] الحج : ٦٥
[3] الأنبياء : ٣٠
[4] الحاقة : ١٣
[5] سەرنج بدە: روائع الإعجاز في الكون، الأستاذ عبد الدائم الكحيل، المادة المظلمة بين العلم والقرآن، ص٦٧ وما يليها.
[6] بۆ درێژەی زیاتر بگەڕێوە بۆ دانراومان (فلسفة الشريعة) لە بابەتی حوکمەکان.

دووەم/ لە رووی دڵرشتنیشەوە دەقەکان بۆ چەسپاو و لێکچوو(محکم و متشابە) دابەش دەکرێت.[1]

بەبەدواداچوون و وردبوونەوە، دەکرێت جیاوازییە جەوهەرییەکانی نێوان چەسپاو(محکم) و لێکچوو(متشابە) لەمانەدا کورت بکرێتەوە:

١– چەسپاو (محکم) ئەوەیە کە لێکدانەوەکەی زانراو بێت و لە ماناو وردەکاریەکەی تێبگەیت، لێکچوو(متشابە) ئەوەیە کە کەس ناتوانێت بیزانێت.

٢– چەسپاو (محکم) ئەوەیە کە تەنها یەك رووی هەیە، لێکچوو(متشابە) بۆی هەیە چەند رویەکی هەبێت، ئەگەر بگەڕێنرێتەوە بۆ روویەکیان و ئەوانی دیکە بەتاڵ بکرێنەوە، لێکچوو(متشابە) دەبێتە چەسپاو (محکم).

٣– چەسپاو (محکم) ئەوەیە کە دەستکاری و لێکدانەوەی تێدا نیە، بەپێچەوانەی لێکچوو(متشابە) کە دەستکاری و لێکدانەوەی تێدایە.

٤– چەسپاو (محکم) ئەوەیە کە بۆخۆی چەسپاو بێت، تیایدا پێویست بە گەڕانەوە بۆ هی دیکە نەکات، لێکچوو(متشابە) ئەوەیە کە تیایدا بگەڕێتەوە بۆ هی دیکە.

٥– لە لێکچوو(متشابە)دا حوکمی ئەرکبارکردن(تکلیفی) نیە.

٦– پێشینەکان زانینی لێکچووەکان(متشابە)یان دەگەڕاندەوە بۆ خوا، پرسیار لە ئیمام مالك (رەحمەتی خوای لێ بێت) کرا سەبارەت بە (إستواء) لەو فەرمایشتەی خوای گەورە: ﴿ٱلرَّحۡمَٰنُ عَلَى ٱلۡعَرۡشِ ٱسۡتَوَىٰ ۝٥﴾، وتی: (إستواء) ئاشکرایە و چۆنیەتیەکەی نەزانراوەو پرسیار لەبارەیەوە بیدعەیە.

---

[1] مانای (محکم): (إحکام) لە زماندا ئەوپەڕی وردەکارییە، وەکو ئەو باڵەخانە تۆندوتۆڵەی کە بەرێکوپێکی دروستکراوە، کەلێنێك یان خراپییەکی تێ ناکەوێت. لە زاراوەدا ئەوەیە کە گوزارشتێکی روونی هەبێت بەجۆرێك بەئاسانی لە مەبەستەکەی بگەیت.

مانای وێکچوو(متشابە): لە زماندا لە لێکچوون(شبە) وەرگیراوە، واتە هاوشێوەیەی نێوان دوو شت یان زیاتر، ئەو هاوشێوەییە لەوانەیە ببێتە هۆی گومان و سەرسامی و مرۆڤ دوچاری بەهەڵەداچوون بکات، بۆیە زانایان بێژەکەیان فراوان کردۆتەوەو ناوی وێکچوو(متشابە)یان لێناوە، کە دەوترێت: سەری لێ تێکچوو(اشتبه علیه الأمر) واتە بەهەڵەداچوو (التبس). لە زاراوەشدا وێکچوو(متشابە) ئەوەیە کە خوای گەورە زانینەکەی لای خۆی هێشتۆتەوە، وەکو هاتنی رۆژی قیامەت و سەرەتا پارچەپارچەکانی هەندێ سوورەت.

فەلسەفەی لێکچووەکان(متشابه) لە قورئاندا :

قورئانی پیرۆز ئاماژەی بەو فەلسەفەیە کردووە لە فەرمایشتی: ﴿ هُوَ ٱلَّذِىٓ أَنزَلَ عَلَيْكَ ٱلْكِتَـٰبَ مِنْهُ ءَايَـٰتٌ مُّحْكَمَـٰتٌ هُنَّ أُمُّ ٱلْكِتَـٰبِ وَأُخَرُ مُتَشَـٰبِهَـٰتٌ ۖ فَأَمَّا ٱلَّذِينَ فِى قُلُوبِهِمْ زَيْغٌ فَيَتَّبِعُونَ مَا تَشَـٰبَهَ مِنْهُ ٱبْتِغَآءَ ٱلْفِتْنَةِ وَٱبْتِغَآءَ تَأْوِيلِهِۦ ۗ وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُۥٓ إِلَّا ٱللَّهُ ۗ وَٱلرَّٰسِخُونَ فِى ٱلْعِلْمِ يَقُولُونَ ءَامَنَّا بِهِۦ كُلٌّ مِّنْ عِندِ رَبِّنَا ۗ وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّآ أُو۟لُوا۟ ٱلْأَلْبَـٰبِ ﴿٧﴾ ﴾[1].

نمونەی فەلسەفەی لێکچوەکان(المتشابهات) ئەمانەن:

١. پەروەردگار ئایەتە لێکچووەکانی نازڵ کردووە بۆ تاقیکردنەوە، تا موسڵمانی لەسەر راوەستی‌و ماناکانیان بگێرێتەوە بۆ زاناکانیان، بەوەش پاداشتی مەزنی دەستدەکەوێت، کەسی دووڕووش لێی دەکەوێتە گومانەوە، ئەوکات شایستەی سزا دەبێت. هەروەك خوای گەورە ئاماژەی پێداوە: ﴿ فَأَمَّا ٱلَّذِينَ ءَامَنُوا۟ فَيَعْلَمُونَ أَنَّهُ ٱلْحَقُّ مِن رَّبِّهِمْ ۖ وَأَمَّا ٱلَّذِينَ كَفَرُوا۟ فَيَقُولُونَ مَاذَآ أَرَادَ ٱللَّهُ بِهَـٰذَا مَثَلًا ﴾[2]. واتە کەسانی بڕوادار کار بە چەسپاو (محکم)ەکەی دەکەن و بڕوایان بە لێکچوەکەشی هەیە، جا شایستەی بەزەیی و چاکە دەبێت، بەڵام کەسانی بەهیلاکچوو ئینکاریی دەکەن و شایستەی سەرزەشت دەبن.

٢. خوای گەورە ویستی زانست خوازانی پێوە سەرقاڵ بکات، ئەگەر هەر بە چەسپاو (محکم)ی دابەزاندبایە، زانا و نەزان وەك یەك دەبوون، زانستخوازان بە لێکچووەکان سەرقاڵ دەبن تا پاداشتەکەیان مەزن بێت و پایەیان بەرز بێت.

٣. لێکچووەکان تەحەدایەکن بۆ عەرەب کە شانازیان بە رەوانبێژیی‌و جوان دەربڕین‌و کورتی‌و پوختی‌و خواستن‌و ئاماژەدەکرد، چونکە موتەشابیە بەڵگەیە لەسەر ئەوەی کە قورئان هەموو ئەو هونەرانەی تێدایە تەحەدا دەکات‌و ئەوانیش بەرانبەری دەستەوستانن.

---

[1] آل عمران : ٧

[2] البقرة : ٢٦

سێیەم/ لەرووی گوزارشتی دەقەکانەوە دابەش دەبێت بۆ دڵنیاییەکان و گومانگرییەکان(الیقینیات والظنیات).

١- **دڵنیایی(یقینی)**: ئەو حوکمانەن کە ئایەتەکانی قورئانی پیرۆز بە بنبڕی ئاماژەی بۆ کردوون، بەجۆرێك زیاد لە یەك مانا و یەك حوکم هەڵناگرێت، بەو جۆرە بواری ئیجتهادی تێدانیە، وەك نیوە و چواریەك و شەشیەك و سێیەك و هەشتیەك لە ئایەتەکانی میرات، خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿وَلَكُمْ نِصْفُ مَا تَرَكَ أَزْوَاجُكُمْ إِن لَّمْ يَكُن لَّهُنَّ وَلَدٌ ۚ فَإِن كَانَ لَهُنَّ وَلَدٌ فَلَكُمُ الرُّبُعُ مِمَّا تَرَكْنَ ۚ مِن بَعْدِ وَصِيَّةٍ يُوصِينَ بِهَا أَوْ دَيْنٍ ۚ وَلَهُنَّ الرُّبُعُ مِمَّا تَرَكْتُمْ إِن لَّمْ يَكُن لَّكُمْ وَلَدٌ ۚ فَإِن كَانَ لَكُمْ وَلَدٌ فَلَهُنَّ الثُّمُنُ مِمَّا تَرَكْتُم ۚ مِّن بَعْدِ وَصِيَّةٍ تُوصُونَ بِهَا أَوْ دَيْنٍ ۗ وَإِن كَانَ رَجُلٌ يُورَثُ كَلَالَةً أَوِ امْرَأَةٌ وَلَهُ أَخٌ أَوْ أُخْتٌ فَلِكُلِّ وَاحِدٍ مِّنْهُمَا السُّدُسُ ۚ فَإِن كَانُوا أَكْثَرَ مِن ذَٰلِكَ فَهُمْ شُرَكَاءُ فِي الثُّلُثِ ۚ مِن بَعْدِ وَصِيَّةٍ يُوصَىٰ بِهَا أَوْ دَيْنٍ غَيْرَ مُضَارٍّ ۚ وَصِيَّةً مِّنَ اللَّهِ ۗ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَلِيمٌ ﴿١٢﴾﴾[1]. ئەم ئایەتانە بەوە جیادەکرێتەوە کە بواری ئیجتهادی موجتەهیدی تێدا نیە. بنەمایەکی گشتی کە هەمووان لەسەری کۆکن بڕیاردەدات کە (لا مجال للاجتهاد في مورد النص) واتە لەکاتی بوونی دەقێکدا بواری ئیجتیهاد نیە. مەبەست لە دەق ئەوەیە کە گوزارشتەکەی بنبڕ بێت و ئەگەر زیاد لە حوکمێکی تێدا نەبێت.

٢- **گومانگر(ظنی)**: ئەو حوکمانەیە کە دەقەکانی شیمانەی زیاتر لە حوکمێك و مانایەك دەدات، وەك لەم فەرمایشتەی خوای گەورە: ﴿وَالْمُطَلَّقَاتُ يَتَرَبَّصْنَ بِأَنفُسِهِنَّ ثَلَاثَةَ قُرُوءٍ﴾[2]. (قروء) شیمانەی پاکی و بێنوێژیی هەیە، چونکە لەنێوانیاندا هاوبەشە، جا شەرعناسەکان جیاوازبوون لە دیاریی کردنی ئەو مانایەی مەبەستە، هەندێك دەڵێت پاکییە، ئەوانی دیکەش وای بۆچوون کە مەبەست بێنوێژییە، زۆرینەی ئایەتەکانی قورئان حوکمەکانی گومانگرەو بواری ئیجتیهادی هەیە، بۆیە ئەو گوزارشتانە هۆیەك بوون لە هۆیەکانی ڕاجیایی شەرعناسەکان لە حوکمە فیقهیەکاندا.

---

[1] النساء : ١٢

[2] البقرة : ٢٢٨

له نموونەی ئەو ئایەتانە فەرمایشتی خوای گەورە لە رونكردنەوەی حوكمی (إیلاء):

﴿ لِلَّذِينَ يُؤْلُونَ مِن نِّسَآئِهِمْ تَرَبُّصُ أَرْبَعَةِ أَشْهُرٍ فَإِن فَآءُو فَإِنَّ ٱللَّهَ غَفُورٌ رَّحِيمٌ ﴿٢٢٦﴾ وَإِنْ عَزَمُوا۟ ٱلطَّلَٰقَ فَإِنَّ ٱللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ ﴿٢٢٧﴾ ﴾[1]. شەرعناسەكان جیاوازن لەو حوكمانەی لەم دوو ئایەتە هەڵدەهێنجرێن، هەندێك (وەك مالكیەكان) دەڵێن: (إیلاء) پێویستی بەوە نییە مێرد سوێند بخوات كە چوار مانگ یان زیاتر سەرجێیی لەگەڵ خێزانەكەی نەكات، چونكە ئەو حوكمەی تێدا هاتووە بۆ لابردنی ستەمە لەسەر ژن لەبەر وازهێنانی لە سەرجێیی لەگەڵكردنی بەبێ بیانویەكی شەرعی، ستەمیش پێویستە لەسەر دادوەر نەیهێڵێت، جا چ مێردەكە سوێندی خواردبێت سەرجێیی لەگەڵ نەكات یان نا. هەروەها شەرعناسەكان جیاوازن لە چارەنووسی حوكمی (إیلاء)، حەنەفیەكان دەڵێن بەكۆتایی هاتنی ئەو چوارمانگەی تیایدا هاتووە، پەیوەندیی هاوسەرێتی لەنێوان دوو هاوسەرەكە دەپچڕێت، بەپێی فەرمایشتی خوای گەورە: ﴿ وَإِنْ عَزَمُوا۟ ٱلطَّلَٰقَ ﴾. چونكە كرداری دوركەوتنەوە لە ژن لە سەرجێییدا بۆ ماوەی چوارمانگ و زیاتر نیازی تەڵاقدان دەگەیەنێت، جمهوریش دەڵێن ژن دوای تەواوبوونی ماوەكە ئازادە، ئەگەر ویستی ئارام دەگرێت لەسەر ئەو ستەمە، ئەگەریش ویستی گرفتەكەی دەخاتە بەردەم دادوەر و، داوای حوكمی جیابوونەوەی قەزایی دەكات بۆ لابردنی ئەو ستەمە. ئیمامیەكان و زاهیرییەكان دەڵێن پێویستە دادوەر مێردەكە بەند بكات و سەرپشكی بكات لەنێوان سێ شت: سەرجێیی لەگەڵی، یان تەڵاقدان، یان مانەوە لە بەندی هەتا مردن.

چوارەم/ لەرووی مەعقول بوونی ماناكانەوە: پەرستشی و فەلسەفیە(تعبدیة وفلسفیة).

حوكمە پەرستشیەكان: ئەوەیە كە عەقڵی مرۆڤ نەگاتە ئەو ئاستەی هۆكار و فەلسەفە و مەبەستەكانی بزانێت، هەروەك لە ئایەتی عیدەی مردن، لە فەرمایشتی خوای گەورە:

﴿ وَٱلَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنكُمْ وَيَذَرُونَ أَزْوَٰجًا يَتَرَبَّصْنَ بِأَنفُسِهِنَّ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ وَعَشْرًا ﴾[2]. عەقڵی مرۆڤ ناگاتە ئەو ئاستەی بزانێت حیكمەتی دیاریی كردنی ئەو ماوەیە چیەو، بۆ عیددەی

---

[1] البقرة : ٢٢٦، ٢٢٧.
[2] البقرة : ٢٣٤

مردن بە چوارمانگ و دەرۆژ دانراوە، لێرەدا واجبە لەسەرمان وەك پەرستش ملکەچی ئەو حوکمە بین و پرسیار لە فەلسەفە و حیکمە و بەرژەوەندییەکەی نەکەین. هەروەها تایبەتکردنی مانگی رەمەزانی پیرۆز بە ماوەیەکی دیاریکراو و کاتێکی دیاریکراو، حوکمێکی پەرستشییەو ناکرێت مرۆڤ بپرسێت فەلسەفەو ئامانج و بەرژەوەندی لەو دیاریکردنەدا چییە، چ لەرووی کاتەوەو چ لە رووی ماوەوە.. زۆر لەو حوکمانەی لە قورئانی پیرۆز هاتوون کە مرۆڤ ناتوانێت هۆکار و مەبەستەکانی بزانێت.

حوکمە فەلسەفییەکان: پێشی دەوترێت ئەو حوکمانەی ماناکانیان عەقڵ دەیبڕێت، واتە عەقڵی مرۆڤ پەی بە حیکمەت و بەرژەوەندی و فەلسەفەکانی دەبات و دەکرێ ئیجتیهادی تێدا بکرێت، ئەو حوکمانەش کە لەم دانراوەدا مەبەستە تۆژینەوەی لەسەر بکرێت ئەم جۆرەیانە نەك حوکمە پەرستشیەکان.

پێنجەم/ لەرووی کاتەوە:

حوکمە هەمیشەییەکان (مؤبد) و حوکمە کاتییەکان(مؤقت). حوکمە هەمیشەییەکان(المؤبدة) رونن، بەدرێژایی ژیان بەردەوام دەبن، بەڵام کاتیەکان، ئەو حوکمانەن کە پەیوەستن بە رێکخستنێکی کاتی بۆ شتێکی کاتی، وەك رێکخستنی ژیانی کۆیلەو کەنیزەك لە ماوەیەکی گواستراوەی نێوان نەهێشتنی سیستەمی کۆیلایەتی و راگرتنی کارپێکردنی، بەپێی بنەمای (حوکمێك ئەگەر بۆ مەبەستێکی دیاریکراو دانرا، کارکردن بەو حوکمە لەدوای جێبەجێ کردنی مەبەستەکە دەوەستێت). لەو ئایەتانە فەرمایشتی خوای گەورە: ﴿ وَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تُقْسِطُوا فِي الْيَتَامَىٰ فَانكِحُوا مَا طَابَ لَكُم مِّنَ النِّسَاءِ مَثْنَىٰ وَثُلَاثَ وَرُبَاعَ ۖ فَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تَعْدِلُوا فَوَاحِدَةً أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ ۚ ذَٰلِكَ أَدْنَىٰ أَلَّا تَعُولُوا ﴿٣﴾ ﴾.[1]

فەرمایشتی: ﴿ وَمَن لَّمْ يَسْتَطِعْ مِنكُمْ طَوْلًا أَن يَنكِحَ الْمُحْصَنَاتِ الْمُؤْمِنَاتِ فَمِن مَّا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُم مِّن فَتَيَاتِكُمُ الْمُؤْمِنَاتِ ﴾.[2]، فەرمایشتی: ﴿ فَإِذَا أُحْصِنَّ فَإِنْ أَتَيْنَ بِفَاحِشَةٍ فَعَلَيْهِنَّ نِصْفُ مَا عَلَى الْمُحْصَنَاتِ مِنَ الْعَذَابِ ﴾.[3] کار بەم ئایەتانەو هاوشێوەکانی کە سەبارەت

---

[1] النساء : ٣
[2] النساء : ٢٥
[3] النساء : ٢٥

به کۆیلەو کەنیزەك هاتوون، دوای کۆتایی هاتنی سەدەی یەکەمی کۆچی راوەستا، لەو کاتەوە کە لە ئیسلامدا سیستەمی کۆیلایەتی لەکارخرا.[1] کەچی مامۆستای بەڕێزم دکتۆر عبدالکريم زيدان و هاوڕێی ئازیزم دکتۆر نظام الدين عبدالحميد، وای بۆچوون کە حوکمەکانی کۆیلەو کەنیزەك لە حوکمی هەمیشەییەکانە لەسەر هەسارەی زەویدا، ئەمەش هەڵەیەکە مایەی لێخۆشبوون نیە، چونکە ئەوە لەسەر دوو بنەما وەستاوە، یەکەمیان بەشکردنی مرۆڤ بۆ سەربەست و کۆیلە دابەشییەکی خواییە، دووەمیش فەزڵ دانێکە بە رەچاوکردنی داوبانگی فەرمانڕەوایانی عەرەب بەسەر رەچاوکردنی پایەی ئیسلام.

شەشەم/ لەڕووی بیانووەوە(الأعذار)، عەزیمەت و روخسەت (عزائم ورخص)

لە عەزیمەتەکان فەرمایشتی خوای گەورە: ﴿ يَـٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُوا۟ كُتِبَ عَلَيْكُمُ ٱلصِّيَامُ كَمَا كُتِبَ عَلَى ٱلَّذِينَ مِن قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ ﴿١٨٣﴾ ﴾[2]، لە روخسەکانیش فەرمایشتی خوای گەورە: ﴿ فَمَن كَانَ مِنكُم مَّرِيضًا أَوْ عَلَىٰ سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِّنْ أَيَّامٍ أُخَرَ ۚ وَعَلَى ٱلَّذِينَ يُطِيقُونَهُۥ فِدْيَةٌ طَعَامُ مِسْكِينٍ ﴾.[3] لە عەزیمەتەکان لەنوێژدا فەرمایشتی خوای گەورە: ﴿ وَأَقِيمُوا۟ ٱلصَّلَوٰةَ وَءَاتُوا۟ ٱلزَّكَوٰةَ وَٱرْكَعُوا۟ مَعَ ٱلرَّٰكِعِينَ ﴿٤٣﴾ ﴾[4] لەگەڵ ئایەتی دیکەش سەبارەت بە ئەنجامدانی نوێژ لە پێنج کاتە دیاریکراوەکەدا لەکاتی نەبوونی بیانویەکی دروست. لە روخسەکانیش لەنوێژدا فەرمایشتی خوای گەورە: ﴿ وَإِذَا ضَرَبْتُمْ فِى ٱلْأَرْضِ فَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَن تَقْصُرُوا۟ مِنَ ٱلصَّلَوٰةِ إِنْ خِفْتُمْ أَن يَفْتِنَكُمُ ٱلَّذِينَ كَفَرُوٓا۟ ۚ إِنَّ ٱلْكَـٰفِرِينَ كَانُوا۟ لَكُمْ عَدُوًّا مُّبِينًا ﴿١٠١﴾ ﴾.[5]

---

[1] بۆ وردەکاریی زیاتری ئەم بابەتە بڕوانە (تجفيف مستنقع العبيد والجواري في القرآن)ی دانەر.
[2] البقرة : ١٨٣
[3] البقرة : ١٨٤
[4] البقرة : ٤٣
[5] النساء : ١٠١

حەوتەم/ لەرووی سروشتی حوکمەکانەوە، دابەش دەبێت بۆ حوکمە سەرەکییەکان و حوکمە لاوەکیەکان. (الأحكام الأصلية والأحكام الفرعية)

حوکمە سەرەکییەکان ئەو حوکمانەن کە پەیوەستن بڕوابوون بە خودی خوا و ئەو لقانەی لێی دەبێتەوە لە بڕوابوون بە سەرجەم شارلوەکان. ئەم جۆرە لە حوکمە ئوصولیەکان بەمانە جیادەکرێنەوە:

١- بڕوابوون بە خوا و ئەو لقانەی لێی دەبێتەوە لە پەنهانەکان (المغیبات)، بڕوایەکە بەزانینەوەو بڕوای لاسایکردنەوە وەرناگیرێت، چونکە پێویستییەکی عەقڵییە بەرلەوەی پێویستییەکی شەرعی بێت.

٢- بڕوادار بە بڕوایەك زانینی لەگەڵدا بێت، ناشێت لە ئاینەکەی وەرگەرێت، چونکە ئەوە یەقینە، یەقینیش تەنها بە یەقین لادەچێت.

٣- حوکمە سەرەکییەکان گشتی و هاوبەشن لەنێوان سەرجەم پەیامە خواییەکاندا، کە قورئانی پیرۆز بە (الدین) ناوی بردووە لە فەرمایشتی خوای گەورە: ﴿شَرَعَ لَكُم مِّنَ الدِّينِ مَا وَصَّىٰ بِهِۦ نُوحًا وَالَّذِيٓ أَوْحَيْنَآ إِلَيْكَ وَمَا وَصَّيْنَا بِهِۦٓ إِبْرَٰهِيمَ وَمُوسَىٰ وَعِيسَىٰٓ أَنْ أَقِيمُواْ الدِّينَ وَلَا تَتَفَرَّقُواْ فِيهِ﴾، بەڵام حوکمە لاوەکیەکان بە گۆڕانی پەیامەکان دەگۆڕێت، قورئانی پیرۆزیش زاراوەی (الشرعە)ی بۆ بەکارهێناوە، لە فەرمایشتی خوای گەورە: ﴿لِكُلٍّ جَعَلْنَا مِنكُمْ شِرْعَةً وَمِنْهَاجًا﴾.

٤- حوکمە سەرەکییەکان بواری لەکارخستن و چاککردن و گۆڕین نادات، جیاواز لە حوکمە لاوەکییەکان.

جێباسی دووەم
سوننەتی پێغەمبەر

سوننەتی پێغەمبەر بنچەیەکە لە بنەچەکانی شەریعەتی ئیسلامی و، پایەی دووەمی هەیە دوای قورئان، کارپێکردنی واجبە، مەگەر نادروستیەکەی بسەلمێت، ئەوەش بەپێی قورئان و فەرمودە و کۆڕا و عەقڵ.

أ- قورئان:

قورئان لە زۆر ئایەتدا دوپاتی کردۆتەوە کە گوێڕایەڵیی پێغەمبەر و شوێنکەوتەکانی دوای گوێڕایەڵیی خوا واجبە، لەوانە فەرمایشتی خوای گەورە: ﴿ يَـٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُوٓا۟ أَطِيعُوا۟ ٱللَّهَ وَأَطِيعُوا۟ ٱلرَّسُولَ وَأُو۟لِى ٱلْأَمْرِ مِنكُمْ ۖ فَإِن تَنَـٰزَعْتُمْ فِى شَىْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى ٱللَّهِ وَٱلرَّسُولِ إِن كُنتُمْ تُؤْمِنُونَ بِٱللَّهِ وَٱلْيَوْمِ ٱلْـَٔاخِرِ ۚ ذَٰلِكَ خَيْرٌ وَأَحْسَنُ تَأْوِيلًا ﴾[1]. گوێڕایەڵی خوا بە گەڕانەوەیە بۆ قورئان، گوێڕایەڵی پێغەمبەریش بە گەڕانەوەیە بۆ سوننەتەکەی، گوێڕایەڵیی کاربەدەستان (أولي الامر) بە گەڕانەوەیە بۆ ئەوەی زانا مسوڵمانەکان لەسەری کۆکن، لەو ئایەتەدا ئاماژەیەك هەیە بۆ چوار سەرچاوەی حوکمی شەرعی (قورئان و سوننەت و کۆڕایی و پێوەر(القیاس))، پێوەر(القیاس) لەو فەرمایشتەی خوا وەردەگیرێت: ﴿فَإِن تَنَـٰزَعْتُمْ فِى شَىْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى ٱللَّهِ وَٱلرَّسُولِ ﴾.

ب- فەرمووده:

پێغەمبەرﷺ بە (معاذ بن جبل)ﷺ دەفەرموێت، کاتێك بڕیاریدا وەکو دادوەر بینێرێت بۆ یەمەن: ئەگەر کێشەیەك خرایە بەردەستت چۆن حوکم دەکەی؟ وتی: بە کتێبی خوا حوکم دەکەم، فەرمووی: ئەگەر لە کتێبی خوا دەستت نەکەوت؟ وتی: بە سوننەتی پێغەمبەرەکەی، فەرمووی: ئەگەر لە سوننەتی پێغەمبەرەکەی و لە کتێبی خوا نەتدۆزیەوە؟ وتی: ئیجتیهاد دەکەم و کەمتەرخەمی ناکەم، پێغەمبەریشﷺ دەستێکی لە سینگی دلو فەرمووی: (سوپاس بۆ خوا کە پەیامبەری پێغەمبەری خوای گەیاند بەوەی بە جێی ڕەزامەندی خوا و

[1] سورة النساء ٥٩.

پێغەمبەرەکەیەتی)[1]، ئەمە بەڵگەیە لەسەر رەزامەندیی پێغەمبەر لەسەر ئەو رێبازە مەنتقیە زنجیرەییەی مەعاز بەنیازبوو لە دادوەرییەکەیدا پەیڕەوی بکات.

ج- کۆڕایی:

هەر لە سەردەمی پەیامبەرێتیەوە، سەرجەم ئوممەی ئیسلامی کۆڕان لەسەر ئەوەی سوننەتی پێغەمبەر دوای سەلماندن(ثبوت)ی، راستەوخۆ دوای قورئان دێت وەك سەرچاوەیەکی حوکمە شەرعییەکان.

د- عەقل:

عەقڵی دروست بڕیار لەسەر بەڵگەبوونی گوفتار و کردار و هەڵوێستی ئەوە دەدات کە خوا بەپێغەمبەر هەڵی بژاردووە و دەربڕینەکانی پاك راگرتووە، وەك فەرمویەتی: ﴿ وَمَا يَنطِقُ عَنِ ٱلْهَوَىٰٓ ۝٣ إِنْ هُوَ إِلَّا وَحْيٌ يُوحَىٰ ۝٤ ﴾[2]، هەروەها رایسپاردووە بە راگەیاندنی قورئان و روونکردنەوەی حوکمەکانی، وەك دەفەرموێت: ﴿ وَأَنزَلْنَآ إِلَيْكَ ٱلذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ وَلَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ ﴾[3]، هەروەها دەفەرموێت: ﴿ وَمَآ أَنزَلْنَا عَلَيْكَ ٱلْكِتَٰبَ إِلَّا لِتُبَيِّنَ لَهُمُ ٱلَّذِى ٱخْتَلَفُوا۟ فِيهِ ۙ وَهُدًى وَرَحْمَةً لِّقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ ﴾[4].

هەقیقەتی سوننەت:

بێژەی (سنە) هەقیقەتێکی زمانەوانی و فیقهی و فەرمودەیی و ئوصولیە:

لە زماندا: رێگەیەك کە خووی پێوە گرتووە، جا چ ویستراو(ممدوح) بێت یان بێزراو(مذموم)[5].

---

[1] رواه الإمام أحمد في مسنده ٢٣٦/٥، ٢٤٢، وأبو داود في السنن ٣٥٧٦، والبيهقي في السنن الكبرى ١١٤/١٠.

[2] سورة النجم ٣.

[3] سورة النحل ٤٤.

[4] سورة النحل ٦٤.

[5] بەو مانایە لە قورئاندا هاتووە، وەك دەفەرموێت: ﴿ وَمَا مَنَعَ ٱلنَّاسَ أَن يُؤْمِنُوٓا۟ إِذْ جَآءَهُمُ ٱلْهُدَىٰ وَيَسْتَغْفِرُوا۟ رَبَّهُمْ إِلَّآ أَن تَأْتِيَهُمْ سُنَّةُ ٱلْأَوَّلِينَ أَوْ يَأْتِيَهُمُ ٱلْعَذَابُ قُبُلًا ﴾ الكهف٥٥. هەروا دەفەرموێت: ﴿ قَدْ خَلَتْ مِن قَبْلِكُمْ سُنَنٌ فَسِيرُوا۟ فِى ٱلْأَرْضِ فَٱنظُرُوا۟ كَيْفَ كَانَ عَٰقِبَةُ ٱلْمُكَذِّبِينَ ﴾ آل عمران ١٣٧. هەروا لە فەرموودەشدا بەو مانایە هاتووە، وەك فەرموویەتیﷺ: (من سن سنة حسنة فله أجرها ولجر من عمل بها بعده من غير أن ينقص من أجورهم شيء، ←

له فیقهدا: له پەرستشەکاندا (نافله)یه[1]، واته شوێنکەوتنی ڕێگایەك له ئاییندا کە نە فەرز و نە پێویست(واجب) بووە، وەك سوننەتەکانی پێش و پاش نوێژ و، سوننەتەکانی ڕۆژوو سەرباری ڕۆژووە فەرزەکان، سوننەت بەو مانایە کردنەکەی خوازراوە لەڕووی چاکتری و لەپێشترییەوە، بەشێوەیەك بکەرەکەی پاداشت دەدرێتەوەو وازلێهێنەرەکەی سزانادرێت. ئەوەش هاوشێوەی پێباش (مندوب) و پێخۆش (المستحب)و ئارەزومەندانە(التطوع) و (النفل)ە.

له فەرموودەدا: لای فەرموودەناسان هەر شتێك له پێغەمبەرەوەﷺ گەیشتبێت پێمان لە گوفتار یان کردار یان بڕیارلەسەردان(تقریر) یان سیفەتێکی ڕەوشتی یان شێوەی ژیانی، ئەوە چ بەر له هاتنی پەیام بێت وەك مانەوەی لە ئەشکەوت، یان دوای پەیام[2].

له ئوصولدا: ئەوەی له پێغەمبەرەوەﷺ هاتبێت-بێجگە لە قورئان- له گوفتار[3] یان کردار یان بڕیارلەسەردان(تقریر)، مەبەستی لێکۆڵینەوەکەمان سوننەت بەو مانا ئوصولییەیە، کە سەرچاوەیەکە له سەرچاوەکانی حوکمی شەرعی.

فەرمودەی قودسی و فەرمودەی پێغەمبەر:

فەرمودەی قودسی ئەوەیە کە ماناکەی سروشێك بێت لەخواوەو بێژەکەی لە پێغەمبەرەوەﷺ بێت، جیاوازە لە قورئان کە بێژە و ماناکەی لەخواوەیە، هەروەها جیاوازە لە فەرموودەی پێغەمبەر کە بێژە و ماناکەی لە پێغەمبەرەوەیەﷺ.

بەشەکانی سوننەت لەڕووی چۆنیەتی دەرچوونی له پێغەمبەرەوەﷺ:

١- سوننەتی گوفتاری: بریتیە له گوفتارەکانی پێغەمبەرﷺ کە وەکو پێغەمبەرێك فەرمویەتی بە پشت بەستن بە سروشی خوایی، لە سوننەتە وتەییەکانی: (إذا حکم الحاکم فاجتهد ثم أصاب فله أجران، فإذا حکم واجتهد ثم أخطأ فله أجر)[4]، فەرموودەی: (إنكم تختصمون إلي

ومن سن سنة سيئة فعليه وزرها ووزر من عمل بها من بعده من غير أن ينقص من أوزارهم شيء)، صحيح مسلم ٢/٧٠٥.

[1] التلويح لسعد الدين التفتازاني على التوضيح، شرح التنقيح لصدر الشريعة(عبيد الله بن مسعود٢/٢٤٣).

[2] السنة قبل التدوين للأستاذ محمد عجاج الخطيب، ص١٦.

[3] پێی دەگوترێت فەرموودە، سوننەت وتە و کردار و (تقریر) دەگرێتەوە، فەرموودە تایبەتە بە وتە.

[4] متفق عليه، فتح الباري، كتاب الاعتصام بالسنة ١٣/٣٩٣، باب أجر الحاكم، صحيح مسلم بشرح النووي، كتاب الأقضية ١١/٢٥٤، باب بيان اجر الحاكم إذا اجتهد.

فلعل بعضكم أن يكون ألحن بحجته من بعض فأقضي له على نحو ما أسمع منه[1]، فمن قطعت له من حق أخيه شيئاً فلا يأخذه فإنما أقطع له قطعة من النار)[2]، ئەو حوکمانەی لە سوننەتە وتەییەکاندا هاتووە زۆربەی جار حوکمی وردەکارییەکانن، هەندێك لە وتەکانیشی وەك ڕێسای گشتی هاتوون و، شەرعناسەکان ڕێسای فیقهییان لێوە وەرگرتووە، وەك فەرمودەی: (لا ضرر ولا ضرار)[3].

٢- **سوننەتی کرداری:** ئەو کارانەیە کە وەك جێبەجێکردنی حوکمە شەرعیەکان کردویەتی، وەك دادوەرییەکانی یان ڕونکردنەوەی ئایەتە قورئانیەکانە، بەپێی فەرمایشتی خوا گەورە: ﴿ وَأَنزَلْنَآ إِلَيْكَ ٱلذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ ﴾[4].

لە سوننەتە کردارییەکانی، ئەو کارانەی کردویەتی وەك ڕونکردنەوەی ئایەتە قورئانییە گشتیەکان، وەك فەرمایشتی: ﴿وَأَقِيمُوا۟ ٱلصَّلَوٰةَ ﴾[5]، بەئامادەبوونی هاوەڵانی نوێژی کرد و پایە و مەرج و سوننەتەکانی جێبەجێ کرد، پاشان پێیانی فەرموو: (صلوا كما رأيتموني أصلي)[6]، هەروەها فەرمایشتی: ﴿وَلِلَّهِ عَلَى ٱلنَّاسِ حِجُّ ٱلْبَيْتِ مَنِ ٱسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا ﴾[7]، کردارەکانی حەجی لەگەڵ هاوەڵەکانی جێبەجێ کرد، پاشان پێیانی فەرموو ﷺ: (خذوا عني مناسككم)[8].

---

[1] واتە لەوەی بانگەشەی بۆ دەکات و وەڵامەکانی و بەڵگەکانی، یان بە سوێندخواردن، لەوانەیە لەڕاستیدا ناهەق بێت، جا بەپێی ئەو ئەنجامەی پێی دەگات لە ماڵی براکەی پارچە ئاگرێکی بۆ دادەبڕێت، ئەم فەرمودەیە بەڵگەیە لەسەر ئەوەی حوکمی دادوەر ئەوە حەڵاڵ ناکات کە دادوەری بۆی بڕیاردەوە لەسەر کەسانی دیکە، ئەگەر ئەوەی بانگەشەی دەکات لەخودی خۆیدا بەتاڵ بێت و ئەو شایەتییەی داویەتی درۆ بێت، بەڵام دادوەری بۆی هەیە حوکم بەوە بدات کە لە بەڵگە ئاشکراکان بۆی دەرکەوتووە پێوەی پابەند بێت.

[2] متفق عليه، فتح الباري، كتاب الإحكام ٢١٤/١٣ وما بعدها، باب من قضي في حق أخيه فلا يأخذه، صحيح مسلم بشرح النووي، كتاب الاقضية٢٤٤/١٢، باب الحكم بالظاهر.

[3] أخرجه الإمام أحمد في مسنده ٣٢٦/٥–٣٢٧، وابن ماجه، كتاب الإحكام ٢٣٤٠، باب من بنى في حقه ما يضر بجاره.

[4] سورة النحل ٤٤.

[5] سورة البقرة ١١٠.

[6] أخرجه الإمام أحمد في مسنده ٤٣٦/٣.

[7] سورة آل عمران ٩٧.

[8] أخرجه الإمام أحمد في مسنده ٣٧٨/٣.

٣- **سوننەتی تەقریری:** ئەمەش ئەوانەیە کە پێغەمبەر ﷺ بەچاکی زانیوە، یان لێی بێدەنگ بووە، یان ناڕەزایی دەرنەبڕیوە بەرامبەر کردارێك یان گوفتارێك لە کەسێکەوە دەرچووبێت، بە ئامادەبوونی خۆی یان دوای زانینیەتی[1]، چونکە بێدەنگی بڕیارلەسەردانێکی ناوەڕۆکییە بۆ دروستیی گوفتار یان کردارەکە، پێغەمبەریش ﷺ بەو پێیەی هەڵگری پەیامەکەیە، بەرپرسە لە فەرمان بە چاکە و ڕێگریی لە خراپە، جا لەوەی بە خراپەی دەزانێت بێدەنگ نابێت، مەگەر بەڵگەیەك هەبێت لەسەر پێچەوانەکەی، وەك بێدەنگیی بۆ ئەوەی کاردانەوەی خراپی لێنەکەوێتەوە.

بەشەکانی سوننەت بەپێی زنجیرەی سەنەدەکەی:

فەرمودەی پێغەمبەر بەپێی سەنەدەکەی دابەش دەبێت بۆ گەیەنراو(متصل) و نەگەیەنراو(غیر متصل) یان دراوە پاڵ (مرسل).

١. **فەرمودەی گەیەنراو(المتصل):** ئەوەیە کە سەنەدەکەی[2] بگات بە پێغەمبەری خوا ﷺ بەبێ پچڕانی گێڕەرەوەیەك لە زنجیرەی گێڕانەوەکان، بەوەی هەریەك لە گێڕەرەوەکان لەوەی

---

[1] لەم بارەوە، ئەوەی کاتی هەڵمەتی سەربازی ڕوویدا بە سەرکردایەتی خۆی، بۆ سەر بەنی قورەیزە، کاتێك بە هاوەڵانی فەرموو (لا يصلين أحدكم إلا في بني قريظة)واتە کەس نوێژ نەکات لە بەنی قورەیزە نەبێت، هەندێك لە هاوەڵان لەم وتەیە ئەوەیان خوێندەوە کە مەبەستی پەلەکردنە لە گەیشتنە سەریان، بەرلەوەی دوژمن بە پلانەکەیان بزانێت، بۆیە کە کاتی نوێژی عەسر دەهات، لە ڕێگا نوێژیان کرد، لەهەمان کاتدا ئەوانی دیکە واتێگەیشتن کە نوێژ لەڕێگادا دروست نیە بەر لە گەیشتن بە بەنی قورەیزە، بۆیە دوایان خست بۆ دوای مەغریب، کە هەواڵەکە گەیشت بە پێغەمبەر ﷺ، بێدەنگ بوو و فەرمانی بە هیچ لایەکیان نەکرد نوێژەکە دوبارە بکەنەوە، بێدەنگییەکەشی بەبەڵگە دانرا لەسەر ئەوەی نوێژی هەردوو لا دروستە.

أخرجه الإمام مسلم في كتاب الجهاد، باب المبادرة بالغزو ٣٤٠/١٢.

[2] دەق (متن)ی فەرموودە: بریتییە لە بێژەکانی فەرموودە کە ماناکانی لێ وەردەگیرێت، واتە دەقی وتە یان کردار. سەنەدی فەرموودە: ڕێگای دەقە(متن)، واتا ڕێگای گێڕانەوەی فەرمودەکە لەو گێڕەرەوانەی مەرجەکانی گێڕانەوەیان تێدایە.

ئیسناد: بەرزکردنەوەی فەرموودەیە بۆ بێژەرەکەی، فەرموودەناسان سەنەد و ئیسناد بۆ یەك شت بەکاردێنن، ئیبن حەزم دەڵێت: گواستنەوەی جێ متمانەیە لە جێی متمانەوە، هەتا دەگاتە ﷺ و پچڕانی تێدا نەبێت.

موسنەد: فەرموودەی موسنەد ئەو کتێبەیە کە ئیسنادی هاوەڵانی تێدا باسکراوە، واتە ئەوانەی گێڕاویانەتەوە، سەرنج بدە (قواعد التحديث من فنون مصطلح الحديث) للأستاذ محمد جمال الدين القاسمي، تحقيق محمد بهجت البيطار، ص٢٠٢.

سەروی خۆی بیستبێتی هەتا دەگاتە کۆتاییەکەی[1]، پێی دەوترێت (مسند)لەبەر ئەوەی سەنەدەکەی گەیەنراوە.

٢. **فەرمودەی درانەپاڵ(مرسل) یان نەگەیەنراو:** ئەوەیە کە سەنەدەکەی نەگەیشتبێت بە پێغەمبەرﷺ، یان گەیەنراوە بەڵام لە گێڕەرەوەکان هاوەڵی تێدانیە.

بەشەکانی فەرمودەی گەیەنراو لەرووی هێزی گێڕانەوەکانەوە:

فەرمووده بەپێی گێڕانەوەکەی لەوە دەرناچێت یان گێڕەرەوەکانی لە هەموو سەردەمێکدا کۆمەڵێکن لەژمارە نایەن[2] و، ناکرێت لە درۆ چاوپۆشی بکەن، لەبەر زۆرییان و دادوەرییان و جیاوازیی شوێنیان، یان دوای هاوەڵان لە سەردەمی تابعیەکان یان تابعی تابعیەکان وای لێدێت، یان هەر نابێتە متەواتر، بەم شێوەیە یەکەمیان متەواترو دووەمیان ناسراو(مشهور) سێیەمیان هەواڵی تاکە(خبر الواحد).

١- **فەرمودەی متەواتر:** ئەوەیە کە زۆرێک لە هاوەڵان راستەوخۆ لە پێغەمبەرەوەﷺ گێڕاویانەتەوە، کە مەحاڵە لەسەر درۆ رێکبکەون، پاشان زۆرێك لە تابعیەکان لە هاوەڵانەوە گێڕابێتیانەوە کە ناچێتە عەقڵەوە لە درۆ چاوپۆشی بکەن، ئینجا لە زۆرەوە، زۆرێکیش لە تابعی تابعیەکان گێڕابێتیانەوە، هەروەها...

ئەم جۆرە فەرمودەیە لە سوننەتی کرداریدا زۆرە، بەڵام کەمە بەڵکو هەر زۆر کەمە لە سوننەتی گوفتاریدا.

لە سوننەتە گوفتارییە متەواترەکان فەرمودەی پێغەمبەرﷺ: (لا تكتبوا عني ومن كتب عني غير القرآن فليمحه وحدثوا عني ولا حرج، ومن كذب علي متعمداً فليتبوأ مقعده من النار)، کە زیاد لە سەد هاوەڵ لە پێغەمبەرەوە گێڕاویەتەوە[3].

مەرجەکانی وەدیهاتنی تەواتر:

لە پێناسەی متەواتر ئەوە وەردەگیرێت کە بۆ وەدیهاتنی بوونی ئەم مەرجانە پێویستن:

---

[1] ئیمام مالك لە کتێبەکەی(الموطأ) دەڵێت: (بۆ نمونە) عن ابن شهاب عن سالم بن عبد الله عن أبيه عن رسول اللهﷺ، انظر مقدمة ابن الصلاح الشهرزوري في علوم الحديث، ص٢١.

[2] واتە ڕێك ناخرێن، هیچ ژمارەیەك وەك کەمترین ئاست دیاریی ناکرێت بۆ گەیشتن بە بڵاو (تواتر)، بەڵکو گرنگ ئەوەیە رەگەزە باسکراوەکانی هەبێت.

[3] صحيح مسلم ٨٤٧/٥، جامع بيان العلم ٦٣/١، سنن الدارمي ١١٩/١، مسند أحمد ٢١/٣.

أ- لەرێگای هەستەوە وەربگیرێت وەك بیستن و بینین.

ب- بەشێوەیەکی ئاسایی مەحاڵ بێت چاوپۆشی لەدرۆ بکەن بەهۆی زۆرییان و دادوەرییان و دەستپاکییان و ئاشکرایی سروشتیان و جیاوازی شوێنیان.

ج- مەرجی دووەم لە هەرسێ چینەکەدا هەبێت (چینی هاوەڵان و چینی تابعیەکان و چینی تابعی تابعیەکان).

تەواتری بێژەیی و تەواتری مانایی (التواتر اللفظي والتواتر المعنوي) [١]

أ- تەواتری بێژەیی: ئەوەیە کە ئەوەی هەریەکێك لە کۆمەڵە گێڕەرەوەکان دەیگێڕێتەوە لە هەر سەردەمێك، کۆك بێت لەگەڵ ئەوەی ئەوانی دیکە دەیگێڕنەوە لە بێژەدا، هەروەك لەو فەرمودەی باسمان کرد.

ب- تەواتری مانایی: ئەوەیە کە فەرمودەکە بە گێڕانەوەی جۆراوجۆر لە بێژەو دەربڕیندا و کۆك لە مانای هاوبەشدا بگێڕدرێتەوە، ئەو مانا هاوبەشە تەواتری ماناییە، وەك لە فەرمودەی (إنما الأعمال بالنيات[٢])[٣]، کە بە چەندین گێڕانەوەی جیاواز لە بێژەدا و کۆك لە مانادا گوازراوەتەوە.

حوکمی فەرمودەی متەواتر:

تەواتری لە فەرمودە و هەر هەواڵێکی دیکەدا، زانینی یەقینی دەگەیەنێت، چونکە کارە بینراوەکە وەك بینراو بەچاوی لێدێت، ئەوەش بە بنبڕی چەسپاوە وەك قورئان، بەڵام گوزارشتەکە لەوانەیە بنبڕی بێت و لەوانەیە گومانگر بێت (ظني).

٢- فەرمودەی بەناوبانگ(مشهور): ئەوەیە کە یەکێك یان دوان یان ژمارەیەکی کەم لە هاوەڵان گێڕاویانەتەوەو نەگەیشتۆتە ئاستی تەواتر، دوای ئەوە لە سەردەمی تابعیەکان یان تابعی تابعیەکان زۆر متەواتر بۆوە، بەجۆرێك کۆمەڵێك گێڕاویانەتەوە کە ناشێت چاوپۆشی لە درۆ بکەن، جیاوازیی نێوان ئەمەو متەواتر ئەوەیە کە متەواتر مەرجی متەواتریی لە هەرسێ

---

[١] هو ما تواتر القدر المشترك فيه.

[٢] فەرمودەی (إنما الأعمال بالنيات) مەشهورە و متەواتر نیە، ئەوان دەڵێن تەنها لە عومەرەوە بە صەحیحی هاتووە.

[٣] أخرجه مسلم في كتاب الإمارة، صحيح مسلم بشرح النووي ٥٧/١٣.

چینەکەی (هاوەڵان و تابعیەکان و تابعی تابعیەکان) تێدایە، بەڵام بەناوبانگ لە چینی یەکەمدا ئەو مەرجەی تێدا نیە.[1]

حوکمەکەی: گومانێکی نزیك لە یەقین دەدات و بە دڵنیایی(طمأنینة) دەردەبڕدرێت، بۆیە لە حوکمی متەواتر دانراوە لەرووی پێویستی کارپێکردنی ئەگەر گوزارشتەکەی بنبڕی بوو، گشتیەکانی قورئانی پێ تایبەت دەکرێت و رەهاکانی پێ سنووردار دەکرێت[2]، لەکاتی پێکەوە نەگونجان، پێش پێوەر(قیاس) دەخرێت.

٣- هەواڵی تاك، یان (فەرموودەی تاك- حديث الآحاد): ئەوەیە کە مەرجەکانی تەواتری لە سێ چینەکەیدا نەبێت، جێی ئاماژەیە کە زۆریەی سوننەتەکانی پێغەمبەرﷺ لەم جۆرەی سێیەمە.

حوکمەکەی: گومانی زاڵی دروست دەکات، کەواتە واجبە کاری پێ بکرێت، ئەگەر بەڵگەیەك نەبێت لەسەر نادروستیەکەی.

بەم دابەشکردنە سیانەیەی فەرموودەی گەیەنراو (متصل) ئاراستەی زانا ئوصولی و شەرعناسەکانی حەنەفیە[3]، بەڵام جمهور بەناوبانگ(مشهور)یان بە بەشێك لە فەرموودەی تاك داناوەو دابەشکردنی دوانەییان بەکارهێناوە بۆ متەواتر و وتاك(احاد)[1].

---

[1] وەك فەرموودەی (إنما الاعمال بالنيات).

[2] (أبو بكر الجصاص) و كومەڵێك لە هاوەڵانی (أبو حنيفه) دەڵێن: وەك متەواتر زانستی یەقینی پێ دەچەسپێت، بەڵام لەرێگای گوزارشتەوە، بەوەی بوترێت: (تابیعیەکان کە کۆکبوون لەسەر قبوڵ کردنی و کارپێکردنی، راستیەکەی دەسەلمێنێن، چونکە عەقڵ بەئاسایی بۆ ئەوە ناچێت کۆك بن لەسەر قبوڵ کردنی، مەگەر کۆکەرەوەیەك لەسەری کۆی کردبنەوە)، ئەمەش تەنها دیاریکردنی لایەنی راستگۆیە، بۆیە وتویانە: (ئەو زانستەی بەوە بچەسپێت زانستێکی گوزارشتیە نەك بەدیهی، ئەگەرنا ئەوەی نکوڵی لێ بکات کافر نابێت) وەك متەواتر، چونکە نکوڵی لێکردنی نابێتە بەدرۆخستنەوەی پێغەمبەرﷺ، چونکە ژمارەیەکی وا لە پێغەمبەریان نەبیستووە کە عەقڵ بڕوا نەکات چاوپۆشی لەدرۆ بکەن، بەڵکو هەواڵێکی تاکە لە سەدەی یەکەمدا، بەڵکو نکوڵی لێکردنی دەبێتە هۆی بە هەڵەزانینی ئەوانەی قبوڵیان کردووە لە هەردوو سەدەی دووەم و سێیەم و تاوانبارکردنیان بە سەرنج نەدانیان لەوەی لە پێغەمبەرەوەیەﷺ بە پێچەوانەی نکوڵی کردنی متەواتر، ئەوەیان دەبێتە هۆی بەدرۆخستنەوەی پێغەمبەرﷺ، چوکە متەواتر لەپێگەی ئەوەیە لەخۆیەوە بیبیستیت، بەدرۆخستنەوەی پێغەمبەریشﷺ کوفرە. سەرنج بدە (كشف الأسرار) لعبد العزيز البخاري، شرح الأصول لفخر الإسلام علي بن محمد البزدوي ٦٨٨/٢.

[3] زانایانی حەنەفی لە بەراوردکردنی ئەو سێ جۆرەدا دەڵێن: متەواتر گومان لە گەیشتنی نیە بە وێنە و بەماناوە.. بەناوبانگ(مشهور) لە گەیشتنی بە پێغەمبەرﷺ گومان هەیە لە وێنەیدا چونکە لە بنچینەدا تاك(احاد) بووە نەك لە مانادا، چونکە ئوممەت قەبوڵیان کردووە، جا حوکمێکی لێ وەرگیراوە لە خوار یەقین و لە سەرووی گومانەوەیە.. هەواڵی تاك(احاد) لە گەیشتنەکەی گومانی وێنە و مانای تێدایە، وێنەکە لەبەر ئەوەی نەگەیشتووەتە ئاستی ←

بەبۆچوونی من ناکۆکیەکە روکەشیە، بەڵکو تەنها لە ناولێنانە، چونکە هەموان کۆکن لەسەر ئەوەی ئەو فەرمودەی بووە متەواتر لە هەردوو سەدەی دووەم و سێیەم، بەهێزترە لەو فەرمودەی بەدرێژایی هەرسێ سەدەکە بە تاك(احاد) ماوەتەوە، شەرعناسەکان راجیایی گەورەیان لەنێواندایە لە مەرجەکانی کارکردن بە هەواڵی تاك، بەڵام هەموان کۆکن لەسەر ئەوەی هەرکات دروستیی چەسپا و مانا مەبەستەکەی دەرکەوت، واجبە کاری پێبکرێت، ئەگەر لەگەڵ قورئاندا تێك نەگیران، بەڵکو ناکۆکیەکە لەوەدایە کە دروستیەکەی نەچەسپاوە.

مەرجی حەنەفیەکان:

شەرعناسە حەنەفیەکان بە توندرەو دادەنرێن لە مەرجەکانی کارکردن بە هەواڵی تاك، بەهۆی ئەوەی لەسەردەمی ئەواندا روویدا لە دەرکەوتنی فەرمودەدانەرەکان و هەڵبەستانی فەرمودە بەناوی پێغەمبەرەوە ﷺ لەلایەن ئەوانەی خۆیان خزاندبوە ناو مسوڵمانانەوە، بۆیە کاریان بە هەواڵی تاك نەکردووە، ئەگەر چەند مەرجێکی تێدا نەبێت کە بەمانە دیارییان کردووە:

١- گێڕەرەوەکە پێچەوانەی گێڕانەوەکەی کار نەکات، چونکە پێچەوانەبونی کاری گێڕەوەکە بۆ گێڕانەوەکەی، مانای ئەوەیە بەڵگەیەکی یەکلاکەرەوەی دەستکەوتووە کە ئەوە هەڵدەوەشێنێتەوە کە گێڕاویەتەوە، یان زانیویەتی رێگرێك هەیە لە کارپێکردنی، بۆیە کاریان بەم فەرمودەی عائیشە (خوای لێ رازی بێت) نەکرد: ((أيما امرأة نكحت بغير إذن وليها فنكاحها باطل، فان دخل بها فلها المهر بما استحل من فرجها))[٢]، چونکە خۆی کچە

بڵاوی(تواتر) لە سێ سەدەکەی یەکەم، بەڵام لەرووی ماناوە، لەبەر ئەوەی ئوممەت لەسەر قبولکردنی کۆك نەبوون، هەروەك لەسەر دوو جۆرەکەی یەکەم کۆك بوون، ئەوەش ئەگەری درۆ و راستی تێدایە، بەڵام بەهۆی دادوەریی گێڕەرەوەکانی، راستییەکەی پێش دەخرێت... بۆ وردەکاریی زیاتر بگەڕێوە بۆ (كشف الاسرار)، سەرچاوەی پێشوو ٢/٦٨٨، التلويح مع التوضيح والتنقيح، سەرچاوەی پێشوو ٢/٢٤٣.

[١] لە(شرح جمع الجوامع مع البناني) ٢/٨٨ هاتووە، لە هەواڵی تاکدا: فراوان(مستفيض) بێت، کە لە بنچینەکەوە بەربڵاوە، لەولەشە پێی بوترێت بەناوبان(مشهور)، وتراوە متەواترە و وتراوە بەشێکی سەربەخۆیە، (أبو إسحاق لسفرايني) و (ابن فورك) دەڵێن: (فراوان(مستفيض) زانستێکی بیردۆزەیی دەگەیەنێت، کردویانەتە نێوەندێك لەنێوان متەواتری زانستی پێویست دەگەیەنێن و، تاك(احاد) کە گومان دەگەیەنێت).

[٢] أخرجه الأربعة إلا النسائي وصححه أبو عوانه وأبن حبان والحاكم، قال ابن كثير وصححه يحيى بن معين وغيره من الحفاظ سبل السلام ٣/١٥٤، أخرجه أبو داود في كتاب النكاح، باب الولي ٢٠٨٣، والترمذي في كتاب النكاح، لا نكاح إلا بولي ٣/٤٠٧، ٤٠٨ وأبن ماجه في سننه، كتاب النكاح ١/٦٠٥، وأحمد في مسنده ٦/٤٧.

برایەکەی (حفصە کچی عبدالرحمن کوڕی أبو بکر) بەشوودا، لەکاتێکدا کە باوکی لەشام بوو، بە بێ مۆڵەتی سەرپەرشتیارەکەی[1].

٢- هەواڵی تاك لەبارەی حوکمی کێشەیەکەوە نەهاتبێت کە ڕۆژانە دووبارە دەبێتەوەو پێویستە خەڵك بزانن حوکمەکەی چیە، چونکە ئەگەر بەو شێوەیە بوو، دەبوو متەواتر بێت، یان بەلای کەمەوە بەناوبانگ(مشهور) بێت و گێڕانەوەکەی لە چەند کەسێکی کەمدا سنوردار نەبێت.

لەسەر ئەم بنەمایە کاریان بە فەرموودەی(خیار المجلس) نەکردوە، ئەوەی کە (أبن عمر) گێڕاویەتەوە کە پێغەمبەری خوا ﷺ فەرموویەتی: ((إذا تبايع الرجلان فكل واحد منهما بالخيار ما لم يتفرقا وكانا جميعاً، أو يخير أحدهما الآخر، فإن خير أحدهما الآخر فتبايعا على ذلك، فقد وجب البيع، وإن تفرقا بعد أن تبايعا ولم يترك واحد منهما البيع فقد وجب البيع))[2] واتە: ئەگەر دوو کەس مامەڵەیەکیان کرد، هەریەکیان مافی هەڵبژاردنیان هەیە، هەتا جیانەبونەتەوەو بەیەکەوەن، یان یەکیان ئەوی دیکە سەرپشك دەکات، ئەگەر یەکێکیان ئەوی دیکەی سەرپشك کرد و مامەڵەکەیان لەسەر ئەوە تەولوکرد، مامەڵەکە واجب دەبێت، ئەگەر مامەڵەکەیان تەولو کرد و جیابوونەوە، یەکێکیان دەستی لە مامەڵەکە

---

[1] واتە ئەوە فەرموودەیەکە گێڕەرەوەکەی بەپێچەوانەی کاری کردووە، هەر شتێك ئاوابێت کاری پێ ناکرێت، یەك لەبەر ئەوەی عائیشە کچە برایەکەی بەشوودا بەبێ مۆڵەتی سەرپەرشتیارەکەی، دوو چونکە گێڕەرەوە ئەگەر پێچەوانەی گێڕانەوەکەی کاری کرد یان دەزانێ کە ڕاستە یان نازانێت، لە حاڵەتی یەکەم فاسق دەبێت و گێڕانەوەکەی قبوڵ ناکرێت، لە حاڵەتی دووەم کاری پێ نەکردووە چونکە هۆکارێکی زانیوە کە ڕێگربێت لە کارپێکردنی، لەسەر ئەو بنەمایە هەر فەرموودەیەك گێڕەرەوەکەی بە پێچەوانەی کاری کرد، دروست نیە کاری پێ بکرێت. ئەم بەڵگەهێنانەوەیە بەوە قسەی لەسەر دەکرێت کە بۆی هەیە بزانێت کە ڕاستەو پێچەوانەکردنەکەی دەگەڕێتەوە بۆ ڕێگرێکی پێشخراو بە ئیجتیهادی خۆی، مەرج نیە لاسایی بکرێتەوە، هەروا فەرموودە ئەگەر گێڕەرەوەیەکی دادوەر(عدل) گێڕایەوە، پێویستە کاری پێبکرێت، وازی لێ ناهێنرێت لەبەر ئەو گومانەی کە گێڕەوەکەی کاری پێ نەکردووە لەبەر هۆیەك ڕێگری کارپێکردنیەتی.. جێی ئاماژەیە کە یاسادانەری عێراقی لە یاسای باری کەسیی بەردەستدا، مۆڵەتی سەرپەرشتیاری بە مەرج دانەناوە بۆ کچی بالغی عاقڵ کە هەژدەساڵی تەمەنی تەولوکردبێت، لەژێر کاریگەریی فیقهی ئەبوحەنیفە.

[2] بەوەی یەکێکیان بەوی دیکە بڵێت: بەڕێکردنی گرێبەستەکە هەڵبژێرە، ئەگەر هەڵی بژارد مامەڵەکە واجب دەبێت، واتە ئەو پابەند دەکات و خۆیشی پابەند دەبێت، ئەگەر یەکێکیان ئەوی دیکە سەرپشك بکات و ئەویش بێدەنگ بێت، ئەوا بژاردەی بێدەنگی بڕاوە نییە(لم ينقطع خيار السكوت)، صحيح مسلم ١١٦٣/٣.

هەڵنەگرت، مامەڵەکە ولجب دەبێت.. لە گێڕانەوەی (حکیم بن حـزام)[1]: ((البیعـان بالخیـار ما لم یتفرقا فان صدقا وبینا بورك لهما في بیعهمـا، وان كـذبا وكتمـا محقـت بـركة بیعهمـا)) واتە: مامەڵە بە هەڵبژاردنە(خیار) هـەتا لێـك جیادەبنـەوە، ئەگـەر راسـتیان کـرد و رونیـان کـردەوە، بەرەکـەت دەکەوێتــە مامەڵەکـەیان، ئەگـەریش درۆیـان کـرد و شـاردیانەوە، بەرەکەت لە مامەڵەکەیان دەبڕێت.

دەڵێن: (ئەو هەواڵە تاکە لەو بابەتانەیە کە گرفتی لێ دەکەوێتـەوە، هـەر هـەواڵێکیش ئـاوا بێت قەبوڵ نیە، ئەمەش قبوڵ نیە). هەردوو پێشەکیی ئەم پێوەرە مەنتیقیـەیان سـەلماند و سەبارەت بە پێشەکیی یەکەمیان وتیان: (کڕین و فرۆشتن لەولنەیە کـە بـێ کۆتـا دوبـارە دەبێتەوە، ئەم جۆرەش گرفتی لێ دەکەوێتەوە بە زانینی حوکمەکەی، واتـە زۆر پێویسـتە حوکمەکەی بزانرێت)، لە پێشەکیی دووەمـیش وتیـان: (نـەریت وا دەخوازێـت کـە ئـەوەی گرفتی لـێ کەوتـەوە، لـەلای هـەموان ئاشـکرا بێـت، جـا کاتێـك کەسـێك یـان ژمارەیـەکی دیاریکراو بیزانن، کە ئەمەش پێچەولنەی نەریتە، دەبێتە بەڵگە لەسەر نادروستیەکەی)[2].

٣- پێچەولنە نەبێت لەگـەڵ پێوەر(قیـاس)دا، ئەگـەر گێڕەرەوەکـە (شـەرعناس) نـەبوو، بۆیـە وتویانە: (گێڕەرەوە یان بە گێڕانەوە ناسرلوە یان نەناسرلوە) واتـە تـەنها بـە فەرمودەیـەك یان دوان ناسرلوە:

أ- ناسرلو بە گێڕانەوە ئەگەر بە فیقه و ئیجتهاد ناسرلبێت، وەك خەلیفەکانی راشیدین و چـوار

---

[1] إحكام الأحكام شرح عمدة الأحكام للعلامة ابن دقيق العيد مـع حاشـية العـدة للأمـير محمـد بـن إسماعيـل الصـنعاني، المطبعة السلفية ٧/٤ وما بعدها.

[2] ئەو بەڵگەیە بە دوو سەرەتا گفتوگۆی دەکرێت، یەکەمیان چونکە مامەڵە ئەگەریش بۆخـۆی لەولنەیـە کـە گرفتـی لـێ دەکەوێتەوە، بەڵام فەرمودەکە سەبارەت بە هەڵوەشاندنەوە هاتووەو ئـەوەش لـەو مامەڵانـە نیـە کـە کێشـەی لـێ دەکەوێتـەوە، چـونکە لـە روکـاری دەستپێشـخەری لـە کـڕین و فرۆشـتندا وبـستنی بـەردەوامێتی گرێبەسـتەکە و هەڵنەوەشاندنەوەیەتی، جا زانینی حوکمی هەڵوەشاندنەوە گشتی نابێت.. بەڵام سەرەتای دووەم ئەوەش هـەر بـێ گرفت نیە، چـونکە ئـەوەی لـە گێڕانەوەکـە پشـتی پـێ بەسـترلوە دلوەریـی گێڕەرەوەکـەو سـوربونیەتی لەسـەر گێڕانەوەکـە، کـە ئـەوەش لـە فـەرمودەی (خیـار لمجلـس) هاتوەتـە دی، نەگواستنەوەی بـە بڵاوی(تـواتر) یـان بەلێشاو(استفاضة) ئەوە ناگەیەنێت کە دروست نیە..

بۆ درێژەی زیاتر بگەڕێوە بۆ سەرچاوەی پێشوو ٩٠٨/٤.. یاسادلنەری عێراقی لە یاسای شارستانی بەردەستدا کـاری بـە (خیار لمجلس) نەکردووە، کاریگەربووە بە فیقهی هەردوو ئیمام (أبی حنیفه ومالك).

عەبدولاکە[1]، کار بەوە دەکرێت کە لە پێغەمبەرەوەﷺ دەیگێڕێتەوە، جا چ لەگەڵ پێوەردا بگونجێت یان پێچەوانەی بێت، ئەگەریش بە فیقە نەناسرابێت وەك (ئەبو هورەیرە) و (ئەنەس بن مالك)، فەرمودەکەیان ئەگەر لەگەڵ پێوەردا گونجا وەردەگیرێت و کاری پێ دەکرێت، هەروەها ئەگەر لەگەڵ پێوەرێکدا گونجاو پێچەوانەی یەکێکی دیکە بوو، بەڵام ئەگەر پێچەوانەی هەموو پێوەرەکان بوو کاری پێ ناکرێت، هۆی جیاکردنەوەی شەرعناس بوون و شەرعناس نەبوون بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە گواستنەوەی فەرموودە بەمانا لای گێڕەرەوەکان بەڵێشاو بووە، کەواتە ئەگەر گێڕەرەوە شەرعناس نەبوبێت، دڵنیا نابین کە شتێك لە ماناکانی نەڕۆشتبێت بۆیە گومانی تێدەکەوێت، ئەمەش لە پێوەردا نیە[2] کەواتە پێوەر پێشی دەکەوێت لە کارپێکردندا.

ب- نەناسراو بە گێڕانەوە، ئەوەی کە بەناوبانگ نیە بەوەی زۆر هاوەڵێتی پێغەمبەریﷺ کردبێت، بەڵکو بەو یەك دوو فەرمودەیە ناسراوە کە گێڕاویەتەوە، ئەگەر پێشینەکان لێیەوە فەرمودەیان گێڕابێتەوەو شایەتیی دروستیی فەرمودەکەیان بۆ دابێت، وەك ئەو کەسەی لێدێت کە شەرعناس نیەو بە گێڕانەوە ناسراوە، بۆیە فەرمودەکەی وەردەگیرێت[3] ئەگەر لەگەڵ پێوەردا بگونجێت، بۆیە شەرعناسە حەنەفیەکان

---

[1] عبد الله بن مسعود، وعبد الله بن عباس، وعبد الله بن عمر، وعبد الله بن الزبير، هاوشێوەی ئەوانیش: زيد بن ثابت، ومعاذ بن جبل، أبو موسى الأشعري وعائشة ﷺ، لمزيد من التفصيل راجع التوضيح والتنقيح والتلويح، المرجع السابق ٢/ ٢٥٠.

[2] تفتازاني، التلويح ٢/٢٥١ دەڵێت: (وردەکارییەکی تێدایە، یەك: یان لەبەر ئەوەیە کە گومان لە پێوەرەکەدا هەیە لە شەش لایەنەوە: حوکمی سەرەکیەکە، هۆکارەکەی، دیاریکردنی ئەو وەسفەی هۆکارەکەی تێدایە، بوونی ئەو وەسفە لە لاوەکیەکە، ئەو پێچەوانەی لە سەرەکی رەت بکرێتەوە لە لاوەکیش رەت دەکرێتەوە.. دوو: چونکە لەروکاری حاڵدا هاوەڵان دڵنیا بوون لە گواستنەوەی فەرموودە بەبێژەی خۆی نەك بەماناکەی، کەواتە گومان لەگۆڕێ نیە. سێ: چونکە لە گەورە هاوەڵانەوە هاتووە کە وازیان لە پێوەر هێناوە لەسەر هەواڵی گێڕەرەوەیەك بە فیقە نەناسرابێت).

[3] ئەگەریش هەموان رەتی بکەنەوە، ئەوە نەخوازراوە(مستنكر)و کار بەو فەرمودەیە ناکرێت، وەك فەرمودەی (فاطمة بنت قيس) کە پێغەمبەرﷺ نەفەقەو نشینگەی بۆ دانەنا دوای ئەوەی مێردەکەی سێ تەڵاقەی دا، عومەر و هاوەڵی دیکەش رەتیان کردەوە، عومەر وتویەتی: (دەستبەرداری کتێبی پەروەردگارمان و سوننەتی پێغەمبەرمان نابین بەهۆی قسەی ئافرەتێك نازانین راستی کردووە یان درۆ، لەبەری کردووە یان لەیادی چووە)، أخرجه مسلم في كتاب الطلاق، باب المطلقة ثلاثا، صحيح مسلم بشرح النووي ١٠/٤٣١.

←

فەرمودەی (معقل بن سنان)یان وەرگرتووە کە وتویەتی: ((إن رسول اللهﷺ قضى بمهر المثل لامرأة — بروع بنت واشق — مات عنها زوجها قبل أن يحدد لها المهر وقبل أن يدخل بها)) واتە پێغەمبەری خواﷺ بڕیاری مارەیی هاوشێوەی داوە بۆ ئافرەتێك — بروع بنت واشق —، مێردەکەی مردبوو بەر لەوەی مارەیی بۆ دیاریی بکات و بەر لەوەی بچێتە لای.. وتیان: گێڕەرەوەکە ئەگەرچی نەناسراوەو شەرعناس نیە، بەڵام فەرمودەکەی لەگەڵ پێوەر دەگونجێت، بەپێوانەی مردن لەسەر چوونەلا، کە لە هەردوکیاندا عیددە واجبە[1].

مەبەستی عومەر لە کتێب فەرمایشتی خوای گەورەیە: ﴿أَسْكِنُوهُنَّ مِنْ حَيْثُ سَكَنتُم مِّن وُجْدِكُمْ﴾ الطلاق ٦، مەبەستیشی لە سوننەت فەرمودەی: (سمعت النبيﷺ قال: (للمطلقة الثلاث النفقة والسكنى ما دامت في العدة)، ئەمەش بۆچوونی ئەبوحەنیفەیە، یاسادانەری عێراقی وەری گرتووە لە(م٥٠)ی یاسای باری کەسی کارپێکراو.

[1] پوختەی بابەتەکە: پرسیار لە (ابن مسعود ﷺ) کرا سەبارەت بەو کەسەی ئافرەتێکی مارەکرد و مارەیی بۆ دیاریی نەکرد و نەچووە لای هەتا مرد، هەتا مانگێك وەڵامی نەدایەوە و پرسیارکەرەکەش هەر دەهاتەوە بۆ لای، دوای مانگەکە وتی: بە رای خۆم ئیجتیهادی تێدا دەکەم، ئەگەر دروست بێت ئەوە لە خوداوەیە، ئەگەریش هەڵە بێت ئەوە لە (ابن أم عبد)ەوەیە، لە گێڕانەوەیەکی دیکە ئەوە لە من و لە شەیتانەوەیە، پێم وایە مارەیی هاوشێوەی بۆ هەیە، نە رەزیلی و نە دەست بڵاوی (واتە نە کەم بێت و نە لە سنور دەرچێت). (معقل بن سنان الاشجعي) و (أبو الجراح) هەڵگری بەیداغی ئەشجەعیەکان هەستانەوەو وتیان: (شایەتی دەدەین کە پێغەمبەری خواﷺ لە کێشەی (بروع بنت واشق ئەشجەعی) هەمان بڕیاری توی دا)، کە (هلال بن مره) مرد بەبێ ئەوەی مارەیی بۆ دیاریی بکات و بچێتە لای.. (ابن مسعود) بەمە ئەوەندە دڵخۆش بوو، دوای مسوڵمان بوونی هەرگیز ئەوەندە دڵخۆش نەبووە کە بڕیارەکەی هاوشێوەی بڕیاری پێغەمبەری خواﷺ دەرچوو. (علي بن أبي طالب ﷺ) ئەمەی رەت کردەوەو وتی: (چی لە کوچەرییەك بکەین میز بەپێی خۆیدا دەکات)، رەتکردنەوەکەی لەبەر ئەوەبوو کە پێچەوانەیە لەگەڵ پێوانەکردنی مردن بەر لە چوونەلا لەسەر تەڵاقدان بەر لە چوونەلا، کارکردنیش بە پێوەر و بیرورا لەپێشترە لە کارکردن بە فەرمودەی گێڕەرەوەیەکی نەناسراو.

فەقیهەکانی حەنەفی کار بەم فەرموودەیە دەکەن چونکە لەگەڵ پێوانەی مردن لەسەر چوولا دەگونجێت کە لە پێویستبوونی عیددەدا یەکدەگرنەوە، شافیعی کاری پێ نەکردووە لەبەر ئەوەی پێچەوانەیە لەگەڵ ئەو پێوەرەی باسکرا (واتە پێوانەی مردن بەر لە چوونەلا لەسەر تەڵاق بەر لە چوونەلا)، چونکە مارەیی پێویست نابێت بەبێ فەرزکردنی بەرەزامەندی هەردولا یان بە بڕیاری قازی یان بە هاتنەدی ئەوەی گرێبەستەکەی لەسەر بەستراوە (واتە سودوەرگرتن لە ژنەکە بە چوونەلا)، ئەگەر ئەوەی گرێبەستەکەی لەسەر بەستراوە بەبێ دەستکاری گەڕایەوە، قەرەبووی بۆ نیە (مارەیی هاوشێوە) هەروەك ئەگەر بەر لە چوونەلا تەڵاقی دا.

بۆ درێژەی زیاتر بگەڕێتەوە بۆ (كشف الاسرار مع أصول البزدوي)، سەرچاوەی پێشوو ٢/٧٠٥ و دواتر، (التوضيح شرح التنقيح مع التلويح)، سەرچاوەی پێشوو ٢/٢٥١ و دواتر.

٤- پێچەوانە نەبێت لەگەڵ بەڵگەیەکی بەهێزتر وەك قورئان یان فەرمودەی متەواتر و فەرموودەی بەناوبانگ، لەسەر ئەم مەرجەش کاریان بە فەرمودەی(مصراة) نەکرد، کە (ئەبو هورەیرە) گێڕاویەتەوە، پێغەمبەرﷺ فەرموویەتی: ((لا تصروا[1] الإبل والغنم فمن ابتاعها بعد ذلك فهو بخير النظرين[2] بعد أن يحلبها إن رضيها أمسكها وإن سخطها ردها وصاعا من تمر))[3]، حەنەفیەکان لە بیانووی کارنەکردن بەو فەرموودەیە وتویانە: (پێچەوانەی قورئان و فەرمودەی بەناوبانگ و کۆڕایی و پێوەر و عەقڵە، بەم شێوەیەی خوارەوە:

أ- پێچەوانەی قورئانە چونکە ئەستۆگیریی دوژمنکاری لەوەی کە هاوشێوەیەی هەیە بە هاوشێوە دیاریکراوە بەپێی فەرمایشتی خوای گەورە: ﴿فَمَنِ ٱعْتَدَىٰ عَلَيْكُمْ فَٱعْتَدُوا۟ عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا ٱعْتَدَىٰ عَلَيْكُمْ﴾[4]، ئەگەر شیر هاوشێوەی هەبێت، ئەوا خورما هاوشێوەکەی نیە.

ب- پێچەوانەیە لەگەڵ فەرموودەی بەناوبانگ، چونکە ئەستۆگیری لە بەهاییەکان(قیمی) بە بەهاکەی دیاریکراوە، بەپێی فەرمودەی پێغەمبەرﷺ: ((مَنْ أعتَقَ شقصاً[5] لهُ في عَبدٍ قُوِّمَ عَلَيه نَصيب شَريكِه إن كانَ مُوسِراً))[6]، شیریش ئەگەر بەهایی بێت، قاپە خورمایەك

---

[1] (التصريه) لە زمانی عەرەبیدا بۆ کۆکردنەوە بەکاردێت، دەوترێت: (صريت الماء) واتە ئاوەکەم کۆکردەوە، مەبەستەکەی لەم فەرمودەیەدا قەتیسکردنی شیرە لە گوان بە بەستن و دەست لێنەدانی بۆ ماوەیەك، تا کڕیار وابزانێت شیری زۆرەو نرخی زیاتری پێ بدات، هەروەها مەبەست لە (التحفيل) لە گێڕانەوەکەی (من اشترى شاه محفله) هەر ئەمەیە.

[2] بخير النظرين (أي بأحد النظرين): واتە بۆچوونی خۆی لە هەڵبژاردن و هەڵگرتن و، بۆچوونی فرۆشیار لە بە گێڕانەوەو هەڵوەشانەوە.

[3] متفق عليه، وللبخاري وأبي داود (من اشترى غنماً مصرّاة فاحتلبها فان رضيها أمسكها وان سخطها ففي حليتها صاع من تمر)، نيل الأوطار شرح منتقى الأخبار من أحاديث سيد الأخيار للإمام محمد بن علي محمد الشوكاني ٢٤١/٥ وما بعدها.

وفي صحيح مسلم ١١٥٨/٣ ورد هذا الحديث في روايات مختلفة منها قولهﷺ (من ابتاع شاة مصراة فهو فيها بالخيار ثلاثة أيام إن شاء امسكها وان شاء ردها ورد معها صاع من تمر)

[4] سورة البقرة ١٩٤.

[5] الشقص: النصيب، السهم، الشقيص الشريك، الشرك والنصيب. واتە: بەش و پشك.

[6] في رواية ابن عمر ﷺ قال رسول اللهﷺ (من أعتق شركاً لهُ في عبدٍ فكانَ لهُ مالٌ يبلغ ثمن العبد قوّمَ عليه قيمته عدل، فأعطى شركاؤه حصصهم وعتق عليه العبد وإلا فقد عتق منه ما عتق)، متفق عليه أخرجه الإمام أحمد في مسنده ٣٧/٤، والبخاري في صحيحه (صحيح البخاري بشرح فتح الباري، كتاب العتق، باب إذا اعتق عبدا بين اثنين ١٨٩/٥)، ومسلم في صحيحه (صحيح مسلم بشرح النووي، كتاب العتق ٣٨٩/١٠).

بەهاکەی نیە، چونکە بەها زیاد و کەم دەکات لەسایەی ئەو سامانە بەهاییەی کە لەکارخراوە، لەکاتێکدا بڕی خورماکە لە هەموو بارەکاندا بە قاپێك جێگیرکراوە، هەروەها پێچەوانەی فەرموودەیەکی بەناوبانگە (الخراج بالضمان)[1] کە بڕیاردەدات داهاتی شتێك موڵکی ئەوکەسەیە کە شتەکەی لە ئەستۆیە ئەگەر لەناوچوو، ئەو شیری قەتیسکراویش (العین المصراه) ئەگەر لەناوچوو دوای وەرگرتنی، لەسەر کڕیارەکەیە، بەو پێیە شیرەکە موڵکی ئەوە، بۆیە شیر دوای کڕین و وەرگرتن لە ئەستۆگیریی کڕیار نیە، چونکە بەشێکە لە موڵکە دروستەکەی، کەواتە ئەستۆگیریی لەسەر نیە چونکە دەستدرێژیی تێدانیە، ئەستۆگیریی گرێبەستیشی ناکەوێتە سەر، چونکە ئەستۆگیریی گرێبەستەکە بە وەرگرتن تەولو دەبێت، بۆیە ئەو شیرەی دوای وەرگرتن پەیدابووە لە ئەستۆی ئەو نیە بەپێی کۆڕایی سەرجەم شەرعناسەکان، هەروەها ئەستۆگیری ئەو شیرەش ناکات کە لەکاتی دروستبوونی گرێبەستەکەدا هەبووەو دوای وەرگرتن نۆشراوە، چونکە شاراوەیە وەك بوونی بەچکە لەسکیدا، ئەوەش ناچێتە ناو گرێبەستەکەوە، بەڵکو لە پایەی پەیدابوودایە دوای وەرگرتن، وەك دەستکەوت، ئەگەریش بە بەشێك لە فرۆشراو دامانناُ، دەبێ فرۆشیار بەشەکەی لە بەهاکە کەم بکاتەوە، وەك ئەوەی دوو شت بکڕێت و پاشان یەکێکیان بگەڕێنێتەوە.

جـ – پێچەوانەی کۆڕاییە، چونکە کۆڕایی لەسەر واجب بوونی هاوشێوە یان بەهاکەی لەکاتی نەمانی شتەکەو گێڕانەوەی لەتوانادا نیە، خورماش هاوشێوەی شیر نیەو بەهاکەشی نیە[2]، یەکەمیان روونە، دووەمیش چونکە بەهاکە بە گۆڕانی بڕی سامانە بەزلیەدراوەکە دەگۆڕێت، لێرەش ئاوا نیە.

د– پێچەوانەی پێوەری ئوصوله لەم روانەوە:

یەکەم: ئەستۆگیری هاوشێوەکان بە هاوشێوە و هاوبەهاکان بە بەهاکەی، شیر ئەگەر هاوشێوەیی بێت ئەوا ئەستۆگیرییەکەی بە هاوشێوەی دەبێت، ئەگەریش هاوبەهایی بێت، ئەستۆگیرییەکەی بە هاوشێوەی بەهاکەی دەبێت، ئەستۆگیری قاپێك لە خورما لە

---

[1] أخرجه الترمذي، كتاب البيوع ٥٨٢/٣، ئەم فەرموودەیە بووە بنەمایەکی گشتی، م٨٥ لە گۆڤاری (الأحكام العدلية) ئاماژەی بۆ ئەمە کردووە.

[2] كشف الأسرار مع البزدوي، المرجع السابق ٧٠١/٢ وما بعدها.

دەرەوەی هەردوو بنەماکەیە.

دووەم: ئەستۆگیری بەپێی کەمی و زۆری بەزایەدراوەکە دیاری دەکرێت، ئەوەش بە قاپێك دیاری کراوە لە هەموو بارەکاندا.

سێیەم: ئەوەندە شیرەی لەکاربراوە ئەگەر لەکاتی گرێبەستەکەدا هەبوبێت، ئەوا بەشێك لەوەی گرێبەستی لەسەرکراوە نەماوە، ئەوەش رێگرە لە گێڕانەوە، هەروەك ئەگەر بەشێك لە پارچەکانی فرۆشراو نەمێنێت و پاشان عەیبێك دەربکەوێت، ئەوەش رێگری گێڕانەوەیە. هەروەك ئەگەر هەندێك لە بەشەکان نەما ئینجا عەیبەکە دەرکەوت، ناگەڕێنرێتەوە، ئەگەریش دوای کڕینەکە رویدابێت، ئەوە لە مولکی کریارەکە روویداوە، کەواتە لە ئەستۆی ئەو نابێت، هەروەها تێکەڵبوون رێگری گێڕانەوەیە.

چوارەم: فەرمودەکە گێڕانەوە بەبێ عەیب و بەبێ مەرج دەسەلمێنێت، چونکە کەمکردنی شیرەکە ئەگەر عەیبێك بوایە گێڕانەوەی پێ دەچەسپا بەبێ قەتیسکردنی شیرەکە، گێڕانەوەش لە شەرعدا تەنها بە عەیب یان مەرج[1].

هەڵسەنگاندنی رای حەنەفیەکان لە فەرموودەی (المصراة):

ئەو بەڵگانەی باسکران کە هەندێك لە شەرعناسە حەنەفیەکان پشتیان پێ بەستووە وەك بیانوی هەڵوێستەکەیان لەو فەرمودەیە و کار نەکردن پێی سەرتاپای نەسەلمێنراوە، چونکە لەسەر بناغەیەکی خەیاڵی بنیاتنراوە، لە دانانی ئەو قاپە خورمایەی لە فەرمودەکەدا هاتووە وەك بژاردنێکی ئەو شیرەی کریار بەکاری هێناوە، لەکاتێکدا ئەو فەرمودەیە بنەچەیەکە لە بنەچەکانی شەریعەت و رێسایەکە لە رێسا گشتیەکانی، یاسا دەستکردەکان کاریان پێکردووە، لەوانە یاسای مەدەنی عێراقیی ئێستا (م١٢١-١٢٣).

پوختەکەی ئەوەیە: فریودان (یان فێڵکردن)، کە بریتییە لە بەکارهێنانی شێوازێکی تەڵەکەبازی لەلایەن یەکێك لە دوو لایەنەکەی گرێبەستەکەوە،[2] تا لایەنەکەی دیکە بەلارێدا ببات و بیخاتە هەڵەوە یان لەو هەڵەیەدا بیهێڵێتەوە کە لەخۆیەوە کەوتۆتە ناوی، وادەکات ویستی کەسە بەلارێدابراوە بەهەڵەداچووەکەدا عەیبدار بێت، بەم پێیە مافی هەڵوەشاندنەوەی هەیە،

---

[1] بڕوانە (حاشية المرجاني على التوضيح شرح التنقيح) ٣/٧٤ و دواتر.

[2] ئەگەر ئەو شێوازە فریودانە لەلایەن کەسی سێیەمەوە کرابێت و لایەنی سودمەندی گرێبەستەکە ئاگاداری ئەوە بووبێت یان بیتوانیایە بیزانێت، هەمان حوکمی هەیە.

ئەگەر ئەو فریودانە بووە هۆی هەڵەخەڵەتانێکی لەرادەبەدەر لەلای جمهوری شەرعناسە مسوڵمانەکان، بەڵام (مەدەنی عێراقی) وایدادەنێت کە گرێبەستەکە لەسەر مۆڵەتی هەڵخەڵەتێنراوەکە وەستاوە، ئەگەر لەسەر ئەو بنەمایە گرێبەستەکەی هەڵوەشاندەوە، بەرپرس نیە لە بژاردنی ئەو شیرەی بەکاری هێناوە لەو کاتەی فرۆشراوەکە لە ئەستۆی ئەو بووە، ئەمەش لەو بنچینە شەرعییە وەرگیراوە کە لەسەر زاری پێغەمبەرﷺ هاتووە: (الخراج بالضمان) واتە دەستکەوت لەگەڵ ئەستۆگیرییە. پێغەمبەرﷺ فەرمانی کردووە پێوانەیەك(صاع) لە خورما بدات کاتێك فرۆشراوەکە دەگەڕێنێتەوە، لەسەر بنەمای خۆشەویستی و دڵڕاگرتن و رەفتاری جوان.[1] لەگەڵ ئەوەشدا فەرمودەکە هەرکات چەسپا، دەبێتە بنەمایەك لە بنەماکان و پێویست ناکات لەگەڵ بنەمایەکی دیکە بەراورد بکرێت، چونکە ئەگەر لەگەڵی گونجا ئەوە روونە، ئەگەریش پێچەوانەی بوو، ناکرێت یەکێکیان رەت بکرێتەوە، چونکە دەبێتە رەتکردنەوەی فەرمووده بە پێوەر، ئەمەش بە کۆڕایی رەتکراوەتەوە، سوننەت پێش پێوەر خراوە.

مەرجی مالیکییەکان بۆ کارکردن بە فەرموودەی تاك:

مالیکیەکان دەڵێن: بۆ کارکردن بە هەواڵی تاك مەرجە ناکۆك نەبێت لەگەڵ کاری خەڵکی مەدینە، چونکە خەڵکی مەدینە هاوسەردەمی دابەزینی سروش بوون و کردارەکانی پێغەمبەریانﷺ بینیوە و، کارەکانیان وەك هەواڵێکی متەواتر وایە، بۆیە کاری خەڵکی مەدینە پێش هەواڵی تاك دەخرێت، ئەگەر ناکۆك بوون، لەسەر ئەم بنەمایە کار بە هەڵبژاردنی دانیشتن(خیار المجلس) ناکەن کە لە هەردوو گێڕانەوەی عومەر و حەکیم بن حزام چەسپاوە[2]، ئیمام مالیك وتویەتی: (ئەو فەرمودەیە پێچەوانەی کۆڕایی[3] و کاری خەڵکی مەدینە،

---

[1] ناکۆکی هەندێك لە فەقیهە حەنەفیەکان لەگەڵ کارکردن بەم فەرموودەیە، بەڵگەی قسەکانمانە. لە (کشف الاسرار)، سەرچاوەی پێشوو ٧٠٣/٢ هاتووە (لە ابو یوسفەوە هاتووە کە کاری بە فەرموودەی (شیری قەتیسکراو–مصراه) کردووە و هەڵبژاردەی دانیشتنی بۆ کڕیار جێگیر کردووە)، لە ئەبو حەنیفەوە چەسپاوە کە وتویەتی: ئەوەی لە خوا و لە پێغەمبەرەکەیەوەﷺ بۆمان بێت لەسەر سەر و چاو)، هەروەها لە پێشینەکانەوە نەبیستراوە کە فیقهی گێڕەرەوەیان بەمەرج گرتبێت، لەبەر هەموو ئەمانە ئەوە پێش دەخرێت کە وتەی تازەکراوە مایەی وەرگرتن نیە.

[2] فەرموودەکە ئەمەیە: (إذا تبايع الرجلان فكل واحد منهما في الخيار ما لم يتفرقا) لەگەڵ گێڕانەوەکەی حکیم بن حزام (البيعان بالخيار ما لم يتفرقا) کە پێشتر تەخریج کراون.

[3] ناشێت نەبوونی یەکدەنگیی خەڵکی مەدینە لەو بابەتە بکرێتە بەڵگە، چونکە ئەگەر مەبەست یەکدەنگییەك بێت بەر لە سەردەمی ئیمام مالیك، ئەوە پووچە، چونکە (ابن عمر) کە لە گەورە فەقیهەکانی مەدینەیە باسی لە (خیار المجلس) کردووە، ئەگەریش یەکدەنگیی دواتر مەبەست بێت، ئەوەش پووچە، چونکە (ابن ابي ذئب) لە گەورە
←

هەرشتێکیش ئاوابێت کاری خەڵکی مەدینە پێش دەخرێت). هەرچەندە مالیك خۆی گێڕەرەوەی فەرمودەکەیە، کەچی دوای گێڕانەوەکەی وتویەتی (ئەمە لای ئێمە سنورێکی دیاریکراوی نیەو فەرمانێك نییە کاری پێ بکرێت)، مەدینە شوێنی دابەزینی سروشە و دواکۆچی پێغەمبەر ﷺ لەنێوان خەڵکی مەدینەدا بوو، ئەوان دەزانن چی لەکارخەرە(ناسخ) و چی لەکارخراوە(منسوخ)، کارکردنی پێچەوانەیان بۆ هەندێك فەرموودە و لەنێویاندا ئەم فەرمودەیە، وادەخوازێت کە ئاگاداری لەکارخەرێك یان بەڵگەیەکی پێشخراو بن[1].

مەرجی شافیعی و حەنبەلیەکان:

شەرعناسانی شافیعی و حەنبەلی هیچ مەرجێکیان دانەناوە بۆ کارکردن بە فەرموودەی تاك، تەنها لە دروستیی سەنەدەکەی و گەیشتنەوەی بە پێغەمبەرﷺ، ئەگەر سەنەدەکەی و گەیشتنەکەی دروست بوو، واجبە کاری پێبکرێت.

مەرجی شیعە ئیمامیەکان:

(عاملی)[2] وتویەتی: (هاوەڵە مەعصومەکان-ع -کۆڕان لەسەر کارکردن بە ریوایەتی تاك و گواستنەوەی بۆ هی دیکە و هیچ مەعصومێك رێگریی ئەوەی لێ نەکردوون)، بۆ بەڵگەبوونی هەواڵی تاك چەندین بەڵگەیان هێناوەتەوە، زۆربەیان لەگەڵ بەڵگەی جمهور یەك دەگرێتەوە، کە پێشتر باسکرا[3]، بەڵام لەم بابەتانە لەگەڵ جمهور ناکۆکن:

أ- فەرمووده لای ئەوان تەنها ئەوە نیە کە لە پێغەمبەرەوەﷺ هاتووە، بەڵکو ئەوانەیە کە لەوەوەو لە ئیمامی مەعصومەوە هاتووە، بۆیە پێناسەی سوننەیان کردووە بەوەی بریتییە لە وتە یان کردار یان بڕیاری مەعصوم[4].

فەقیهەکانی هاوسەردەمی ئیمام مالیك بووە، رەخنەی توندی لە ئیمام مالیك گرتووە، کە بیستویەتی کار بەو فەرموودەیە ناکات. پاشان چۆن یەکدەنگیی خەڵکی مەدینە پێش هەواڵی تاك دەخرێت، لەکاتێکدا کاری ئەوان بەڵگە نیە مەگەر لە بابەتە ئیجتیهادیەکاندا.

[1] بۆ وردەکاریی زیاتر بگەڕێوە بۆ (العدة للصنعاني على إحكام الأحكام شرح عمدة الأحكام)، سەرچاوەی پێشوو ٤/٥ و دواتر.

[2] شرح معالم الدين في الأصول، للشيخ حسن بن زين العابدين العاملي ص٢٤٠.

[3] ئەوەش کتێب و سوننەت و یەکدەنگیی و عەقڵە.

[4] ئەوان دەڵێن: (ئالی بەیت گێڕەرەوە نین لە پێغەمبەرەوەﷺ و فەرمودەی لێوە ناگێڕنەوە، بەڵکو ئەوانە لەلایەن خوداوە لەسەر زاری پێغەمبەر دانراون بۆ راگەیاندنی حوکمە واقیعیەکان.. بگەڕێوە بۆ أصول الفقه للشيخ المظفر.

ب- لای ئەوان کارکردن بە فەرموودەی تاك دەبێ دوو مەرجی تێدابێت:

١. چەندایەتی، مەرجە بۆ کارکردن بە فەرمووده‌ی تاك کە زیاد لە یەکێك بیگێڕێتەوە، لەسەر ئەو بنەمایەی ئەوە وتەی (علي بن أبي طالب)ە‌ﷺ.

٢. گێڕانەوەکە لە کۆمەڵە هەقدارەکان(الطائفة المحقة)[1] بێت، ئەوان تەنها کار بەو فەرمودانە دەکەن کە لە ئیمامەکانی ئالی بەیتەوە گێڕراوەتەوە[2]. لەسەر ئەو بنەمایە وازیان هێناوە لە کارکردن بە هەندێك فەرموودە، کە لای جمهور بەناوبانگن، لەوانە:

یەکەم: ئەو فەرمودانەی لە پێغەمبەرەوە‌ﷺ گێڕراونەوەو حوکمی موتعەی نەهێشتووە، دەڵێن هاوسەرێتی موتعە تا رۆژی هەستانەوە جائیزە، ئاماژە بە فەرمایشتی خوای گەورە دەکەن: ﴿فَمَا ٱسۡتَمۡتَعۡتُم بِهِۦ مِنۡهُنَّ فَـَٔاتُوهُنَّ أُجُورَهُنَّ فَرِيضَةٗ﴾[3]، (طوسي) وتویەتی: (عەلی ئەمەی وتوە بەپێی ئەوەی هاوەڵانمان گێڕاویانەتەوە، بەڵام ئەو هەواڵانەی لە حەرامکردنی گێڕراونەتەوە، هەموویان هەواڵی تاکن و لەگەڵ ئەوەشدا شلەژانی تێدایە)[4]، حەرامکردنی موتعە لای جمهوری شەرعناسەکان بە فەرمودەی چەسپاو چەسپاوە[5]، ئەو ئایەتەش کە ئیمامیەکان ئاماژەی پێدەکەن، لای جمهور مەبەستی هاوسەرێتی زنارلوی ئاساییە، لەبەر ئەوەی لە میانەی قسەکردن لەسەر

---

[1] کۆمەڵە هەقدارەکان لە لێکدانەوەی ئەواندا دوانزە ئیمامامەکەن، وەك (الطوسي) باسی کردووە لە کتێبی (عدة الأصول)، ص٣١ و دواتر.

[2] رۆیەی ئیمامیەکان لەسەر ئەوەن کە ریوایەتی بێجگە لە ئیمامی وەرناگیرێت، أبو المعالي وتویەتی: (ئەگەر هەندێك لە پیاوانی سوننە نائیمامی بوون بە بەڵگەوە دەربڕبپێت یان بە پیاهەڵدان دەربڕپێت، دەبێ ئەوانی دیکە ئیمامیی بەڵگەدر بن) بگەڕێوە بۆ پەیامەکانی (أبی المعالی)، پەیامی نۆیەم، چاپی حجر، ص٩.

[3] سورة النساء ٢٤.

[4] الخلاف للطوسي ١٨٠/٢

[5] لەوانە ئەوەی لە سلمه بن لکوع ‌رضي الله عنه گێڕراوەتەوە، کە وتویەتی: ((رخص رسول الله‌ﷺ المتعة عام أوطاس (وادي بديار هوازن)ثلاثة أيام ثم نهى عنها)) صحيح مسلم بشرح النووي ١٩٠/٩ وما بعدها، واتە: پێغەمبەر لە ساڵی ئەوتاس(دۆڵێکە بە دەشتی هەوازن) مۆڵەتی موتعەی دا بۆ ماوەی سێ رۆژ، ئینجا رێگریی لێکرد.. پێشەوا محمد بن إسماعيل الصنعاني، سبل السلام ١٦٤/٣، لە لێکدانەوەی ئەو فەرمودەیەدا دەڵێت: (لابردنی دوای مۆڵەت پێدانی، لە شەش شوێن گێڕراوەتەوە: یەکەمیان لە خەیبەر، دووەم لە عومەری گێڕانەوە، سێیەم لە ساڵی فەتح، چوارەم لە ساڵی ئەوتاس، پێنجەم لە غەزای تەبوك، شەشەم لە حەجی ماڵئاوایی، لە علی یەوە‌رضي الله عنه وتویەتی: (نهى رسول الله‌ﷺ عن المتعة عام خيبر)، ولفظه في البخاري، کە پێغەمبەر‌ﷺ لەسەردەمی خەیبەر رێگریی لە موتعە و کەری خاڵی کرد.

هاوسەرێتی بە گرێبەستی ناسراو هاتووە، دوای ئەوەی باس لە حەرامکراوەکانی هاوسەرێتی دەکات.

دووەم: فەرموودەی (لا يجمع بين المرأة وعمتها ولا بين المرأة وخالتها)[1] واتە: ئافرەت خوشکی باوکی، ئافرەت و خوشکی دایکی پێکەوە کوناکرێنەوە. دەڵێن ئەو فەرموودەیە نادروستە، چونکە لەرێی ئالی بەیتەوە لە ئیمامە مەعصومەکانەوە نەگێڕراوەتەوە، بۆیە لای ئەوان دەکرێ ئافرەت لەگەڵ خوشکی باوکی، ئافرەت لەگەڵ خوشکی دایکی کۆبکرێتەوە. بەڵام کچی خوشك بەسەر خوشکی دایکیدا مارەناکرێت تەنها بە ئیزنی خۆی، خوشکی دایك بەسەر کچی خوشکیدا مارەدەکرێت بەبێ ئیزنی خۆی، هەر بەو شێوەیە بۆ خوشکی باوك و کچی برا[2].

لە کارنەکردن بەو فەرموودەی باسکرا، خەواریجەکان لەگەڵیان کۆکن[3]، وا زانراوە کە خەواریجەکان تەنها کاریان بەو فەرمودانە کردووە کە لەرێی ئیمامەکانیانەوە هاتوون.

مەرجی زاهیرییەکان:

شەرعناسە زاهیرییەکان لەگەڵ شافیعی و حەنبەلیەکان کۆکن لە کارکردن بە فەرموودەی تاك، بەڵکو لەوەش زیاتر چوون، (ابن حزم الظاهري) وتویەتی: (کارکردن بە سەرجەم فەرموودەکانی پێغەمبەرﷺ پێویستە، چونکە بنەماکە پێویستیی کارکردنە بە سوننەتەکان هەتا بەدروستی دەردەکەوێت کە بەتاڵە یان لابراوە، ئەگەرنا لە لابران و درۆ و بەهەڵەداچوون دوورە، هەتا شتێك لەولنەی تێدا بەدروستی دەردەکەوێت، ئەوسا کاری پێ ناکرێت)[4].

---

[1] عمدة القارئ شرح صحيح البخاري للإمام بدر الدين محمود بن أحمد العيني ١٠٧/٢، أخرجه البخاري في كتاب النكاح، باب لا تنكح المرأة مع عمتها، فتح الباري ١٩٩/٩، صحيح مسلم بشرح النووي ٢٠١/٩.

[2] واتە کچی برا بەسەر خوشکی باوکیدا مارە ناکرێت بە ئیزنی خۆی نەبێت، خوشکی باوکیش بەسەر کچی برایدا مارەدەکرێت بەبێ ئیزنی خۆی.

[3] لە کتێبی (الخلاف)ی (طوسي) ١٦٠/٢ دەڵێت: (دەشێ ئافرەت و خوشکی باوکی و خوشکی دایکی کۆبکرێنەوە، ئەگەر خوشکی باوك یان خوشکی دایك بەوە رازی بوو، لای سەرجەم فەقیهەکان ئەوە ناشێت، مەبەستم کۆکردنەوەیانە و رەزامەندییان کاریگەریی نیە، خەوارج وای بۆچون کە ئەوە لە هەموو حاڵێکدا دروستە).

[4] الإحكام في أصول الأحكام للحافظ أبي محمد علي بن حزم الظاهري ١٠٨/١.

ڕۆڵی سوننەتی پێغەمبەر لە شەریعەتی ئیسلامیدا[1]

لەوانەیە کەسێك بپرسێت ڕۆڵی سوننەتی پێغەمبەر لە شەریعەتی ئیسلامیدا چیە، دوای ئەوەی خوای گەورە فەرمووی: ﴿ٱلۡيَوۡمَ أَكۡمَلۡتُ لَكُمۡ دِينَكُمۡ وَأَتۡمَمۡتُ عَلَيۡكُمۡ نِعۡمَتِي وَرَضِيتُ لَكُمُ ٱلۡإِسۡلَٰمَ دِينٗا﴾[2]، قورئانی پیرۆز وەڵام دەداتەوە لە ئایەتی: ﴿وَأَنزَلۡنَآ إِلَيۡكَ ٱلذِّكۡرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيۡهِمۡ وَلَعَلَّهُمۡ يَتَفَكَّرُونَ﴾[3]. بەپێی ئەو سەرپشك کردنە، سوننەتی پێغەمبەر ئەرکی ڕونکردنەوە حوکمەکانی قورئانی لە ئەستۆ گرتووە، کە دەستورێکە لە ڕێسا هەمەکیەکان و بنچینە گشتیەکان و کێشانی نەخشەی بەرنامەی ژیان کورت هەڵاتووە، ڕونکردنەوەش بەدەردەکەوێت لە تایبەتکردنی ئەو گشتیانەی گشتیەکەی مەبەست نیە و، سنوردارکردنی ئەو ڕەهایانەی ڕەهاییەکەی مەبەست نیە و، ڕونکردنەوەی کورتکراوێك ناوەڕۆکەکەی ڕوون نین، دوپاتکردنەوەی ئەو حوکمانەی گرنگیی گەورەی هەیە لە ژیاندا و، زیادکردنی هەندێك حوکم کە قورئان بەراشکاوی باسی نەکردووە، وەك:

یەکەم: تایبەتکردنی دەقێکی گشتی، گشتیەکەی مەبەست نەبووە، وەك فەرمایشتی خوای گەورە: ﴿لِّلرِّجَالِ نَصِيبٞ مِّمَّا تَرَكَ ٱلۡوَٰلِدَانِ وَٱلۡأَقۡرَبُونَ وَلِلنِّسَآءِ نَصِيبٞ مِّمَّا تَرَكَ ٱلۡوَٰلِدَانِ وَٱلۡأَقۡرَبُونَ مِمَّا قَلَّ مِنۡهُ أَوۡ كَثُرَۚ نَصِيبٗا مَّفۡرُوضٗا﴾[4] هەردوو دەستەواژەی (الرجال والنساء) گشتین، چونکە (أل الاستغراق)یان پێوەیە، هەموو نێر و مێیەك لە (دایك و باوك و خزمان) دەگرێتەوە، بەڵام ئەو گشتگیریە مەبەست نیە، بۆیە پێغەمبەرﷺ بەتایبەتکردن ڕونی کردۆتەوەو دیاریی کردوە کە کێ ئەو حوکمە نایگرێتەوە، وەك فەرمویەتیﷺ: (لا یتوارث أهل ملتین)[5]، (ولا یرث

---

[1] ئەبو حەنیفە وتویەتی: (ئەگەر سوننەت نەبوایە کەس لەئێمە لە قورئان تێنەدەگەیشت)، ئیمام مالك وتویەتی: (شوێن ئەوە بکەون کە لە پەروەردگارتانەوە بۆتان دابەزیوەو ئەوەش لە پێغەمبەرەکاتەوە هاتووە). شافعی وتویەتی: (ئەگەر فەرموودەیەك ڕاست بوو ئەوە بۆچوونە منە)، أحمد وتویەتی: (شوێن مەن مەکەون و شوێن مالیك و ئەوزاعی و نەخەعی و بێجگە لەوانیش مەکەوە، حوکمەکان لەوە وەربگرە کە ئەوان لێیان وەرگرتووە) مصطلح الحدیث للقاسمي (محمد جمال الدین الدمشقي، ص٥٤).

[2] سورة المائدة ٣.

[3] سورة النحل ٤٤.

[4] سورة النساء ٧.

[5] جیاوازیی ئایین یەکێکە لە ڕێگرەکانی میرات، بەڵام ڕێگی وەسیەت نیە، لە گێڕانەوەیەکدا (لا توارث بین أهل ملتین) هەمان مانای هەیە، سبل السلام٣/١٢٩، سنن الترمذي ٤/٣٧٠.

القاتل)[1].

دووەم: سنوردارکردنی رەهایەك رەهاییەكەی مەبەست نەبووە، وەك لە فەرمایشتی خوای گەورە: ﴿ كُتِبَ عَلَيْكُمْ إِذَا حَضَرَ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ إِن تَرَكَ خَيْرًا الْوَصِيَّةُ لِلْوَالِدَيْنِ وَالْأَقْرَبِينَ بِالْمَعْرُوفِ حَقًّا عَلَى الْمُتَّقِينَ ﴾[2]، مەبەستی دارایییەکی زۆرە، چونکە دارایی تەنها ئەگەر زۆر بێت بە (خیر) ناودەبرێت، جا زاراوەی (راسپێری: الوصیه) رەهاو گشتگیرە بۆ راسپاردن بە هەموو ئەوەی بەجێی دەهێڵێ یان هەندێکی، هەرچەندە ئەو گشتگیرە مەبەست نیە، چونکە زیان بە میراتگرەکان دەگەیەنێت، بۆیە پێغەمبەرﷺ رونی کرەوە بە سنوردارکردنی راسپێری بەوەی لە سێیەکی میرات زیاتر نەبێت، بە سعد بن أبی وقاص فەرموو (الثلث والثلث کثیر)[3] واتە سێیەك و سێیەکیش زۆرە.

سێیەم: رونکردنەوەی دەقە گشتیەکان کە لە قەبارەدا بچووکە و لە ناوەڕۆکدا گەورەیە، هەروەکو لە فەرمایشتی خوای گەورە: ﴿ وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ ﴾[4].

نوێژ پەرستشێکی فەرزکراوە لەسەر ئادەمیزاد، پایە و مەرج و سوننەتی خۆی هەیە، هەندێکیان وتەیین و هەندێکیان کردارین، عەقڵ ناتوانێت لە رستەی ﴿ وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ ﴾ هەڵێنجێت، بۆیە پێغەمبەرﷺ روونی کردەوە بەوەی لەبەرچاوی هاوەڵەکانی نوێژی تەواو بکات کە پایە و مەرج و ئادابەکانی تێدابێت، ئینجا فەرمووی (صلوا کما رأیتمونی أصلی)[5]، واتە: نوێژ بکەن وەك چۆن دەبینن نوێژ دەکەم، هەروەها بۆ ئوممەتەکەی روونی کردەوە زەکات لە چ سامانێکدایەو ئەو برەی تیایدا واجبە و، ئەو برەی لەو سامانە دەردەهێنرێت بۆ

---

[1] أخرجه الترمذي، كتاب الفرائض، باب إبطال ميراث القاتل بلفظ (القاتل لا يرث)، سنن الترمذي ٣٧٠/٤، ابن ماجه بنفس اللفظ، باب القاتل لا يرث ٨٨٣/٢.

[2] سوره البقره ١٨٠.

[3] لە سعد بن أبي وقاص ﷺ وتویەتی: (وتم ئەی پێغەمبەری خوا، من سامانداریم، لە گێرانەوەیەك من سامانم زۆرە، تەنها کچێکم میراتم دەگرێت، ئایا دوو سێیەکی سامانەکەم ببەخشم؟ فەرمووی ﷺ: نا، وتم: بەشێکی نیوەی ببەخشم؟ فەرمووی ﷺ: نا، وتم سێیەکی ببەخشم؟ فەرمووی ﷺ: سێیەك، سێیەکیش زۆرە، تۆ ئەگەر میراتگرەکانت بە دەوڵەمەندی بەجێ بهێڵیت چاکترە لەوەی بە هەژاری بەپێیان بێڵیت، چاویان لە هاوکاری خەڵك بێت، متفق علیه، أخرجه البخاري، كتاب الوصايا، باب الوصية بالثلث. فتح الباري ٢٤٦٤/٥، والنسائي باب الوصية بالثلث ٢٤١/٦.

[4] سوره البقره ١١٠.

[5] رواه مسلم ٦٧٤.

ئەوانەی شایستەین.

چوارەم: پێغەمبەرﷺ لە سوننەتەکانیدا ئەو حوکمانەی دوپات کردۆتەوە کە گرنگیی گەورەی لە ژیانی ئادەمیزاددا هەیە، وەك دوپاتکردنەوەی حەرامیی دەستدرێژیکردنە سەر سامانی خەڵکی دیکە بە فەرمودەی: (لا يَحِلُ مالُ امرئٍ مُسلمٍ إلا بطيبةٍ من نفسه)[1] واتە: ماڵی هیچ مسوڵمانێك حەڵاڵ نابێت تەنها بە ئارەزووی خۆی نەبێت، دوای ئەوەی خوای گەورە فەرمووی: ﴿ وَلَا تَأْكُلُوٓا۟ أَمْوَٰلَكُم بَيْنَكُم بِٱلْبَٰطِلِ ﴾[2].

پێنجەم: پێغەمبەرﷺ لە سوننەتەکانی ئەو حوکمانەی باسکردووە کە لە قورئان بە راشکاوی باس نەکراوە، بەڵام هاوشێوەی هاتووە، ئەوەش لە ئادەمیزاد خوازراوە، لەوانە:

١. قورئان لەژنهێناندا کۆکردنەوەی دوو خوشکی حەرام کردووە، چونکە پچڕانی پەیوەندی خزمایەتی لێدەکەوێتەوە، وەك دەفەرموێ: ﴿وَأَن تَجْمَعُوا۟ بَيْنَ ٱلْأُخْتَيْنِ﴾[3] واتە لێتان حەرامە لە ژنهێناندا دوو خوشك پێکەوە لەیەك کاتدا کۆبکەنەوە، لەبەر هەمان حیکمەت، پێغەمبەرﷺ باس لەوە دەکات کە قورئان لە ناوەرۆکدا ئاماژەی بۆ دەکات، بە فەرمودەی (لا تنكح المرأة على عمتها أو خالتها إنكم إن فعلتم ذلك قطعتم أرحامكم)[4] واتە: ئافرەت بەسەر خوشکی باوکی یان خوشکی دایکیدا ناخوازێت، ئەگەر وابکەن خزمایەتیتان دەپچڕێت.

٢. قورئانی پیرۆز لە ئایەتەکانی میرات بەشی خاوەن بەشە پێویستەکان و هەندێك لە لقەکانی روون کردۆتەوە و، لە هەندێکیان بێدەنگ بووە، پێغەمبەریشﷺ باسی کردووە لە فەرموودەی (ألحقوا الفرائضَ بأهلها فَمَا بَقِيَ فلأولى رجلٍ ذَكَرٍ)[5] واتە: بەشە پێویستەکان بگەڕێننەوە بۆ خاوەنەکانیان، ئەوەی مایەوە بۆ لەپێشترین پیاوی نێر. مەبەستی نزیکترین نێری میراتگرە وەك کوڕی برای دایکوباوکی و، کوڕی برای لە باوك و، مامی دایکوباوکی و کوڕەکەی و مامی لە باوك و کوڕەکەی.

---

[1] سبل السلام ٣٢/٤، گێڕانەوەی دیکە هەیە، لەوانە لە سنن الدارقطني٣ ٢٦/٣ (ماڵی کەس حەڵاڵ نیە تەنها بە دڵی خۆی)، لە (المستدرك)ی حاکم ٩٣/١ (بۆ کەس ماڵی براکەی حەڵاڵ نیە، مەگەر بە دڵی خۆی بیداتێ).

[2] سورة البقرة ١٨٨.

[3] سورة النساء ٢٣.

[4] متفق عليه، نيل الأوطار ١٦٦/٦. سبق تخريجه.

[5] أخرجه مسلم في كتاب الفرائض، باب ألحقوا الفرائض أهلها، صحيح مسلم بشرح النووي ٥٧/١١.

٣. قورئان باسی حەرامکردنی دایك و خوشکی شیریی کردووە، دەفەرموێت: ﴿وَأُمَّهَٰتُكُمُ ٱلَّٰتِيٓ أَرۡضَعۡنَكُمۡ وَأَخَوَٰتُكُم مِّنَ ٱلرَّضَٰعَةِ﴾[1]، لەوانەی دیکە کە بە شیرخواردن حەرام دەبن، بێدەنگ بووە، پێغەمبەریش ﷺ فەرمووی: (يَحرُم من الرِّضاع ما يَحرُم من النسب)[2] واتە: هەر شتێك لە نەسەب حەرام بێت بە شیریش حەرام دەبێت.

٤. قورئان باسی شایەتیی دوو پیاو یان پیاوو دوو ئافرەتی کردووە، وەك هۆکاری چەسپاندنی مافە دارایییەکان، لە فەرمایشتی: ﴿وَٱسۡتَشۡهِدُواْ شَهِيدَيۡنِ مِن رِّجَالِكُمۡۖ فَإِن لَّمۡ يَكُونَا رَجُلَيۡنِ فَرَجُلٞ وَٱمۡرَأَتَانِ مِمَّن تَرۡضَوۡنَ مِنَ ٱلشُّهَدَآءِ أَن تَضِلَّ إِحۡدَىٰهُمَا فَتُذَكِّرَ إِحۡدَىٰهُمَا ٱلۡأُخۡرَىٰ﴾[3]، لە شایەتێك و سوێندخواردن بێدەنگ بووە، کە پێغەمبەر ﷺ بڕیاری لەسەرداوە[4].

٥. هەندێك کەس وا هەڵدەبەستن کە لە ئەرکەکانی سوننەت سڕینەوە(نسخ)ی هەندێك ئایەتی قورئانە، ئەوەش هەڵەیەکە جێی لێخۆشبوون نیە، چونکە قورئان چەسپاویەکەی یەکلاییە، بەپێچەوانەی سوننەت ئەگەر متەواتر نەبێت نابێتە یەکلایی(بنبڕ) ئەگەریش متەواتر بێت، قورئان بێژە و ماناکەی لە خواوەیەو، سوونەت بێژەکەی لە پێغەمبەرەوەیە، هۆکاری سڕینەوە(ناسخ) دەبێت لە سڕاوە بەهێزتر بێت یان هاوتای بێت، وتنی سڕانەوەی ئایەتی وەسیەت بە فەرموودەی: (إنَّ الله أعطى كل ذي حقٍ حقَّه فلا وصيةَ لوارثٍ)[5] هەڵەیە، ئەو ئایەتە نەسڕاوەتەوە نە بە ئایەتەکانی میرات و نە بە سوونەت، بەڵکو تایبەتی کردووە، میراتگری دەرهێناوەو بێجگە لەو وەسیەتی پێویست دەیگرێتەوە.

---

[1] سورة النساء ٢٣.

[2] أخرجه الإمام أحمد ١٠٢/٦، ومسلم بلفظ (يحرم من الرضاعة ما يحرم من الولادة) كتاب الرضاع، باب يحرم من الرضاع ما يحرم من الولادة، صحيح مسلم بشرح النووي ٢٧١/١٠.

[3] سورة البقرة ٢٨٢.

[4] أخرجه مسلم كتاب الأقضية، باب القضاء باليمين والشاهد. صحيح مسلم بشرح النووي ٢٤٤/١٢، پێویستە لە مەبەستی پێغەمبەر ﷺ تێبگەین بەبێ زیادەڕۆیی و کەمکردنەوە، وتەکانی بەلایەکدا نەبەین کە ڕوکارەکەی هەڵی ناگرێت و لە مەبەستەکەی کەمتر نەکرێتەوە.

[5] أخرجه البخاري كتاب الوصايا، باب لا وصية لوارث، فتح الباري ٤٦٧/٥.

دیارترین کۆکراوەکانی فەرموودەی پێغەمبەر (أشهر مجامیع الحدیث النبوي):

بۆ جیاکردنــەوەی فــەرموودەی راســت و ئــەوانی دیکــە، کۆمــەڵێك سەرچــاوەو کــۆکراوەی پشتپێبەستراو هەیە، هەر توێژەرێك کە دەیەوێت لە تۆژینەوەکەیدا فەرموودەیــەك بکاتــە بەڵگــە، پێویستە بچێتەوە سەریان.

لە هەڵە باوەکانی توێژەر و نوسەران، دوای باسکردنی فەرموودەکــە، ئاماژەکردنــە بــە کتێبــە فیقهیەکان، یان بــە دانــراوە تازەکــان، ئــەوەش نەنگییــەکی گەورەیــە بــەهای تۆژینەوەکــە کــەم دەکاتەوە، بەڵام هەریەك لە کۆمەڵی زانایان و شیعەی ئیمامی سەرچاوەی پشــت پێبەســتراویان هەیە

أ- سەرچاوەکان لی کۆمەڵی زانایان:

لای کۆمەڵی زانایان سەرچاوەی پشت پێبەستراوی زۆری فەرموودە هەن لەوانە:

١. (الجامع الصحیح)ی محمد بن إسماعیل البخاري[١].
٢. صحیح مسلم بن الحجاج النیسابوري[٢].
٣. سنن النسائي[٣].
٤. سنن أبي داود[٤].
٥. جامع الترمذي[٥].
٦. سنن ابن ماجه[٦].

---

[١] عبد الله بن محمد بن إسماعیل بن إبراهیم، (١٤٩–٢٥٦هـ)، ئــەو فەرموودانــەی بوخــاری پــێ بەســتووە گەیشــتوەتە (٧٣٩٧) فەرموودە لەگەڵ فەرموودە دووبارەکان، بەڵام ئــەو فەرموودانــەی دوبــارە نەبونەتــەوە ژمارەیــان (٢٦٠٢) فەرموودەیە.

[٢] (٢٠٤–٢٦١هـ) سەرجەمی ئەوەی تێیدایە لەگــەڵ دووبارەکــان (٧٢٧٥) فەرموودەیــە و (٤٠٠٠) ئــەو فەرموودانەیــە کــە دووبارە نەبونەتەوە، ئەم سەرچاوەیە لە پلەی دووەم دێت لەرووی راستییەوە دوای (صحیح البخاري).

[٣] أبــو عبــد الــرحمن بــن شــعیب الخرســاني، (٢١٥–٣٠٣هــ) کتێبەکــەی (الســنن الصــغری) رێکخســتووەو نــاوی نــاوە (المجتبی)، هەرچی تیایەتی لای (نسائي) راستن، بۆ زیاتر بگــەڕێوە بــۆ کتێبــی (الســنە قبــل التــدوین)ی مامۆســتا محمد عجاج الخطیب، وکتێبی (مباحث في تدوین السنة المطهرة)ی مامۆستا أبو الیقظان عطیة الجبوري.

[٤] سلیمان بــن الاشــعث بن إســحاق الاســدي، (٢٠٢–٢٧٥هــ)، فــەرموودەکانی لــە (٥٠٠.٠٠٠) فــەرموودە هەڵبــژاردووە و فــەرموودەکانی (سنن) گەیشــتوەتە (٤٨٠٠) فــەرموودە و هــەموویان فــەرموودەی حوکمــەکانن، بەشــارەزاترینی ئیمامەکان دادەنرێت دوای بخاري.

[٥] أبو عیسی محمد بن عیسی الترمــذي(٢٠٩–٢٧٩هــ)، کتێبــە کۆکەرەوەکــەی بــەپێی دەروازەکــانی فیقهــی ئیســلامی دانــاوەو فــەرموودەی صــحیح و حەســەن و زەعیفــی جیاکردۆتــەوە، لەگــەڵ ڕوونکردنــەوەی هــۆی لاوازیــی ئــەو فەرموودانەی بە لاوازی داناوە.

ب- سەرچاوەکان لای ئیمامیەکان:

گرنگترین سەرچاوە راستە پشت پێبەستراوەکان لای ئیمامیەکان ئەمانەن:

١. (الكافي)ی کلینی[٢].

٢. (من لا يحضره الفقيه)ی أبي جعفر[٣].

٣. (الاستبصار)ی طوسي[٤].

٤. (التهذيب)ی طوسي.

---

[١] أبو عبد الله محمد بن يزيد بن ماجه القزويني، (٢٠٧-٢٧٣ هـ)، (سنن)ەکەی لەسەر دەروازەکانی فیقهی ئیسلامی ڕێکخستووە.

[٢] أبو جعفر محمد بن يعقوب الكليني، (ت٣٢٨ هـ)، تیایدا (١٦٩٠٩) فەرموودەی دەرهێناوەو بۆ هەشت بەش دابەش کراوە، یەکەمیان چوار کتێبە و دووەمیان چوار و سێیەمیان پێنج و چوارەمیان دوو و پێنجەمیان سێ و شەشەمیان نۆ و حەوتەمیان حەوت و هەشتەمیان کتێبی هەمەچەشنەی تێدایە.

[٣] محمد بن علي بن الحسين، (ت ٣٨١ هـ)، بە (الصدوق ابن بابويه) ناسراوە، فەرموودەکانی ئەو کتێبە (٩٠٤٤) فەرموودەیە.

[٤] أبو جعفر محمد بن الحسين بن علي، (ت ٤١١هـ)، شێخی تایەفەکەیە، لە کتێبی (عدة الأصول) دا وتویەتی: فەرموودە و هەواڵەکانی (التهذيب) لە پێنج هەزار زیاترن، لە کتێبی (الاستبصار) وتویەتی: ئەم کتێبەم کردوەتە سێ بەش، یەکەم و دووەم ئەوانە لەخۆ دەگرێت کە پەیوەستن بە پەرستشەکانەوە، سێیەمیش پەیوەستە بە مامەڵەکانەوە، بۆ وردەکاری زیاتر بگەڕێوە بۆ (معجم رجال الحديث)ی ئیمام أبي القاسم الموسوي الخوئي، لەو موعجەمەدا ١/١١٠ وتویەتی: (گێڕانەوەکانی چوار کتێبەکە نەچەسپاوە، پێویستە سەرنج لە سەنەدی هەموو گێڕانەوەیەکیان بدرێت، ئەگەر مەرجەکانی بەڵگەبوونی تێدابێت وەردەگیرێت، ئەگەر نا نە وەرناگیرێت).

بەشی دووەم
سەرچاوە پاشکۆییە(التبعیە) نەقلّیەکانی یەکدەنگن لەسەری

المصادر التبعية النقلية المتفق عليها

ئەو سەرچاوە پاشكۆییە نەقلّیانەی كۆراییـان لەسـەرە، بریتییـە لـە كـۆرایی و نـەریت، بـۆ توێژینەوەی هەریەكێكیان باسێكی سەربەخۆی تەرخان دەكەین.

جێباسی یەکەم
کۆرایی (الإجماع)

پێناسەكەی، بنچینەكەی، مەرجەكانی، جۆرەكانی، بەڵگەبوونی، شیمانەی دروستبوونی، كۆتاهاتنی

پێناسەكەی لە زمان و زاراوەدا:

لە زماندا: عەزیمەت[1] و ڕێككەوتن[2].

لە زاراوەی شەرعناساندا: ڕێككەوتنی[1] سەرەجەم موجتەهیدانە لە ئوممـەتی موحەممـەدﷺ دوای كۆچكردنی لە سەردەمێك لە سەردەمەكان[2] لەسەر حوكمێكی شەرعی ئیجتیهادی بـەهۆی پاڵپشتێك.

---

[1] بەو مانایە لە قورئانی پیرۆزدا هاتووە لە فەرمایشتی خوای گەورە: ﴿فَأَجْمِعُوٓاْ أَمْرَكُمْ﴾ یـونس ٧١، واتـە عـەزمی لەسـەر بكەن، لە فەرمودەدا هاتووە (لا صيام لمن لم يجمع الصيام في الليل)، واتە لە شەودا عـەزم و نیـەتی ڕۆژووی نـەبوو، الحديث أخرجه الإمام أحمد٦/٢٨٧، وأبو داود في باب النية في الصيام ٢/٣٤١.

[2] دەوترێت كۆمەڵەكە لەسەر ئەوە یەكدەنگ بوون واتـە لەسـەری ڕێككـەوتن، كشـف الأسرار على أصـول البـزدوي، المرجع السابق ٣/٩٤٦ ، إرشاد الفحول إلى تحقيق الحق مـن علـم الأصـول للشـوكاني (محمـد بـن علـي بـن محمـد)، ص٧١.

بنچینەکەی: بنچینەی کۆڕایی، بنەمای راوێژەو ئەوەش لە کارە بنچینەییەکانیەتی.

مەرجەکانی: لەو پێناسەیەوە ئەوە وەردەگیرێت کە دروستبوونی کۆڕایی بە مانا ئوصـولیەکەی لەسـەر ئـەم شـەش مەرجـە وەسـتاوە: شایسـتەیی ئیجتیهـاد، موجتەهیدەکـە لـە ئوممـەتی موحەممەدﷺ بێت، رێککەوتنی تەولو بەراشکاوی یان لـە ناوەڕۆکـدا، رێککەوتنەکـە دوای کۆچـی پێغەمبەرﷺ بێت، ئەوەی لەسەری رێککەوتوون حوکمێکی شـەرعی بێـت کـە بـواری ئیجتیهـادی تێدابێت، رێککەوتنەکە بە سەنەدێکی شەرعی پشتئەستوور بکرێت.

مەرجی یەکەم: شایستەیی ئیجتیهاد(أهلیة الاجتهاد):

ئیجتیهـاد لـە زاراوەی شەرعناسـاندا ئەوەیـە کـە شـەرعناس هـەموو تواناکـانی خـۆی بەکارهێنابێت بۆ وەدەستهێنانی گومان بە حوکمێکی شەرعی.[3] شایسـتەیی ئیجتیهـاد مـەرجی تایبەتی هەیە، لەشوێنی خۆیدا باس دەکرێت، بە ئیزنی خوا. لەم پایەیەدا گرنگ ئەوەیە، ئـەوەی پێویستی بە شایستەیی ئیجتهاد و ئەوەی پێویستی نیە، لێك جیابکرێتەوە، بەم شێوەیە:

أ- ئەگەر کارەکە پەیوەندی بە گواستنەوەی هـەواڵێك یـان حـوکمێکی شـەرعی چەسپاو بـە دەقێکی بنبڕی چەسپاو و بنبڕی گوزارشت هەبێت، مەرج نیە گوێزەرەوەکـان شایسـتەیی ئیجتیهادیان تێدابێت، وەك کۆڕایی لەسەر واجب بوونی پێـنج نوێژەکـە و ڕۆژوو و زەکـات و حەج، وەك کۆڕایی لەسەر حەرامبوونی کوشتن و دزی و زینا، وەك کۆڕایی لەسـەر ئـەوەی گەورەمان موحەممەدﷺ پەیامبەرێکە، قورئـانی بەسـەردا دابـەزیوەو لـە مەککـەوە بـەرەو مەدینە کۆچـی کـردووە، ئایەتـە قورئانیـەکان هەنـدێکیان مـەکین و هەنـدێکیان مـەدەنی، بێجگە لەوانەش لە حوکمە شەرعییە کرداری یان بیروباوەڕییە چەسپاوەکان بەشـێوەیەکی بەڵگەنەویست[4]، رووی مەرج نەبوونی شایستەیی لەوانەی باسمانکرد لەوەدایە کـە ئـەوەی

---

[1] رێککەوتن: هاوبەشی لە بیروباوەڕ یان وتە یان کردار، التوضیح ٢/٣٢٦.

[2] مەبەسـتی موجتەهیـدانی ئوممـەت لـە هـەموو سـەردەمەکان نیـە، چـونکە ئـەوە وەهمێکی پووچـە دەبێتـە هـۆی دروستنەبوونی یەکدەنگیی.

[3] التعریفات للجرجانی (الشریف علی بن محمد)، ص ١٠٠.

[4] لە (أصول البزدوی مع الکشف) ٣/٩٥٩ (بەلام سیفەتی ئیجتهاد لە هەندێك حاڵەتدا مەرجەو لـە هەنـدێك نـا، بـەلام لـە بنەچەکانی ئاینی بەردەستدا، وەك گولستنەوەی قورئـان، وەك سەرچـاوەکانی شـەریعەت، تێکڕای خـەڵك لەگـەڵ شەرعناساندا دێنە ناو ئەو کۆڕاییەوە، بـەلام ئـەوەی تایبەتـە بـە ڕا و هـەڵێنجان و هاوشـێوەکانیان، تـەنها ڕەچـاوی کەسانی خاوەن ڕا و ئیجتیهاد دەکرێت).

لەسەری کۆڕان حوکمێکی ئیجتیهادی نیە، بۆیە بەپێی تێگەیشتنە ئوصولیەکان ئەوە کۆڕایی نیە.

ب- ئەگەر بۆ گەیشتن بە بڕیارێکی یەکگرتوو بێت لە بابەتێکی دنیاییدا، وەك ئەو بابەتانەی دەخرێنە گفتوگۆوە لە ئەنجومەنی نوێنەران و پەرلەمان و ئەنجومەنی نیشتمانی و ڕێکخراوە نێودەوڵەتیەکاندا، وەك ڕاوێژی سەرۆك دەوڵەت بە تایبەتمەندان لە کێشە پەیوەستەکان بە بەرژەوەندییە باڵاکانەوە لە وڵاتدا، ئەولەی کۆبونەتەوەو ڕاوێژکارەکان و ئەندامانی ئەو ئەنجومەنانە، مەرج نیە شایستەیی ئیجتیهادیان تێدابێت، بەڵکو مەرجی پسپۆڕی و شارەزایی تێدابێت لەو بابەتەی خراوەتە بەر گفتوگۆ، چونکە بابەتەکە پێویستی بە شارەزایی دنیایی هەیە نەك شارەزایی فیقهی.

شەوکانی[1] دەڵێت: (کۆڕاییەك کە لەبەرچاو بگیرێت لە هونەرەکانی زانستدا کۆڕایی ئەولەیە کە لەو هونەرەدا کاردەکەن نەك بێجگە لەوان، جا ئەو کۆڕاییەی لەبەرچاو دەگیرێت لە پرسە فیقهیەکاندا، وتەی سەرجەم شەرعناسەکانە، لە پرسە ئوسوڵیەکاندا وتەی سەرجەم زانایانی ئوسوڵە، لە پرسە نەحویەکاندا وتەی سەرجەم نەحویەکانە، ...هتد).

ئەو وتانە زیاد دەکەین و دەڵێین: لە پرسە ئابووریەکاندا سەرجەم ئابووریناسە پسپۆڕەکان، لە پرسە تەندروستیەکان وتەی سەرجەم پزیشکە پسپۆڕەکان، لە پرسە سەربازییەکان وتەی سەرجەم پسپۆڕانی بواری سەربازی، لە پرسە کارگێڕییەکان وتەی سەرجەم کارگێڕە دیارەکان لەڕووی شارەزایی و پیادەکردنی درێژەوە، لە پرسە کشتوکاڵییەکان سەرجەم پسپۆڕانی بواری کشتوکاڵ و ...هتد.

ئەگەر ئەندامانی ئەنجومەنی نوێنەران یان نیشتمانی یان پەرلەمانی لە هەر وڵاتێکدا، لەجیاتی ئەو ئاستەی ئێستە لە بواری هەڵبژاردن کاری پێ دەکرێت، هەریەك لە بواری

---

[1] (إرشاد الفحول) سەرچاوەی پێشوو، ل٨٨، ئیمام شهاب الدین أبو العباس محمد بن إدریس القراف المالکی لە کتێبەکەی (تنقیح الفصول في لختصار المحصول في الأصول)، ل٣٢٢ دەڵێت: (کۆڕایی بریتییە لە ڕێککەوتنی کەسانی تایبەت بە (حل و عقد) لەم ئوممەتە لەسەر کارێك لە کاروبارەکان، مەبەستمان لە ڕێککەوتن: بەشداریکردنە یان بە وتە یان بە کردار یان بە بیروباوەڕ، مەبەستیش لە(حل و عقد): موجتەهیدانە لە حوکمە شەرعیەکان، مەبەستیش لە کارێك لە کاروبارەکان: شەرعی و عەقڵی و نەریتیەکان).

تایبەتمەندیی خۆیدا شارەزا بێت، ئەوا سەرۆك وڵاتەکان لەرێگەی ئەو ئەندامانەوە دەیانتوانی زۆر لە پێویستیەکانی ژیانی گەلانیان بەدی بهێنن و ژیان بەرەو چاکتر پەرەپێبدەن.

جـ- ئەگەر ئەو پرسەی خراوەتە بەرباس، شەرعناسەکان چارەسەریان کردبێت و حوکمەکەیان روونکردبێتەوە، بەڵام لە حوکمەکەدا ناکۆك بوون، مەبەست لەم باسە پەسەندکردن(ترجیح)ی رایەك لە رایەکانیان تا بکرێتە شەریعەتێکی پێویست لەسەر هەموان، ئەو کارەش پێویستی بە شایستەیی ئیجتیهاد نیە، بەڵکو ئەوەندە بەسە کۆبووەوەکان شایستەیی پەسەندکردنیان تێدابێت تا رایەك بەسەر رایەکی دیکەدا بەچاکتر دابنێن و بڕیاری وەرگرتنی بدەن، بەڵکو لەو حاڵەتەدا رای زۆرینە لە پەسەندکردنەکەدا بەسە. ئەگەرچی ئیمڕۆ شایستەیی ئیجتیهاد لە جیهانی ئیسلامیدا بوونی نیە، بەڵام شایستەیی پەسەندکردن لای زۆرێك لە شارەزایانی بنەچەی شەریعەت و لقەکانی هەیە، بەڵام دوو شتیان کەمە:

یەکیان: کرانەوەو نەرمی دوور لە شلگیری.

دووەمیان: دورکەوتنەوە لە دەمارگیریی مەزهەبی.

ئەگەر لیژنەیەك پێکبهێنرێت ئەو دوو مەرجەیان تێدابێت بۆ رێککەوتن و کۆڕای لەسەر هەڵبژاردنی رایەکی پەسەندکراو(مرجوح) لە مەزهەبە فیقهیە ئیسلامیەکاندا، لەسەر هەر پرسێکی خیلافی، تا ئەو رایەی لەسەری رێککەوتون ببێتە شەرعێکی پێویست لەسەر هەموان، ئەوا جیهانی ئیسلامی لە تێکگیرانی فەتواکان و ناکۆکی حوکمە دادگاییەکان و جیاوازیی یاسا دانراوەکان لە کێشە چونیەکەداندا رزگاری دەبێت و بە یەکجاری دەمارگیریی مەزهەبی لەناو دەبرێت، هیوامان زۆرە لە داهاتوودا ئەوە وەدی بێت.

د- ئەگەر ئەو کێشەیەی پێویستی بە کۆڕای هەیە لەسەر حوکمە شەرعیەکەی، لە کێشە تازەکان بێت، وەك منداڵی لوولەیی(انابیب) و چاندنی ئەندامە مرۆییەکان یان گواستنەوەی لە کەسێك بۆ کەسێکی دیکە و هی دیکەش لەو بەسەرهات و رووداوانەی خێزانی مرۆیی رووبەڕوی دەبێتەوە، لە ئەنجامی پێشکەوتنی زانستی لە بواری زانستە بنەڕەتیەکان و کردارییەکان و ئەوانەی پەیوەستن بە کارە پزیشکیەکانەوە، چەندانی دیکەش، کە حوکمێکی روونمان دەست ناکەوێت، نە لە قورئان و نە لە سوننەتی پێغەمبەر و نە لە

دەقە فیقهیەکاندا. جا ئەولنەی کۆدەبنەوە بۆ بڕیاردان لەسەر حوکمێکی شەرعی بۆ هەر پرسێك لەو پرسانەی باسکران، پێویستە تواناى رادەربڕین و هەڵێنجانیان هەبێت.

شایانی باسە:

- ژمارەیەکی دیاریکراو لە موجتەهیدان مەرج نیە بۆ تەواوبوونی کۆڕایی، بەڵکو کەمترینی دوو کەسە ئەگەر کەسی دیکە نەبوو شایستەیی ئیجتیهادیان تێدابێت[1][2].
- هەروەها مەرج نیە هەموویان یان زۆرینەیان لە حوججەبوونی کۆڕاییەکە پاشگەزبنەوە، چونکە دوای کۆڕایی گەڕانەوە دروست نیە.
- مەرج نیە ئەولنەی کۆبونەتەوە تەنها لە هاوەڵان بن، بە پێچەولنەی زاهیرییەکان[3].
- مەرج نیە لە خانەوادەی پێغەمبەر یان خەڵکی مەدینە بن، چونکە ئەو کۆڕاییەی بە حوججە دادەنرێت کۆڕایی سەرجەم شەرعناسانی ئوممەتە.

لە شیعەی ئیمامی و زەیدیەکان وا زانراوە کە کۆڕایی بریتییە لە کۆڕایی ئەندامانی خانەوادە بەڕێزەکەو بەس، بەڵام لەراستیدا کە باس لە کۆڕایی خانەوادە بەڕێزەکە(ئەهلی بەیت) دەکەن، بڕیار لەسەر کۆڕایی شەرعناسانی ئوممەتیش دەدەن، بەڵام ئەوان دەڵێن حوججەت لە وتەی مەعصومدایە[4]، هەروەها مالیکیەکان نەیانوتووە کە کۆڕایی تەنها لە خەڵکی مەدینەیە، بەڵکو

---

[1] بگەڕێوە بۆ (البرهان في أصول الفقه)ی ئیمامی هەردوو حەرەم (عبدالملك بن عبيد الله بن يوسف).

[2] لە (شرح جمع الجوامع مع البناني) ٢/١٤٢: (مەرج نیە ژمارەی کۆبووەوەکان بگاتە بڵاو(تواتر) لەبەر ئەوەی لەوەش کەمتر لە موجتەهیدانی ئوممەت بە راست دادەنرێت، ئەگەر لە سەردەمێکدا موجتەهیدێك هەبوو، ئەوا وتەکەی بەتەنیا نابێتە بە کۆڕا دانانرێت، چونکە کەمترین رێکەوتنێکی موجتەهیدانی ئوممەت بەراست دابنرێت دوانە.

[3] لە (أصول البزدوي والكشف) ٣/٩٦ (خەڵکانێك دەڵێن کۆڕایی تەنها بۆ هاوەڵانە، چونکە ئەوان بنەچەی فەرمان بەچاکە و رێگری لە خراپەن، ئەوەش بۆچوونی (داود)ە لە زاهرییەکان و (أحمد بن حنبل) لە یەکێك لەو دوولنەی لێی دەگێڕنەوە، چونکە کۆڕایی بە سیفەتی فەرمان بە چاکە و رێگریی لە خراپە بووە بەڵگە، هاوەڵانیش لەوەدا بنەچەن، ئەولن خوای گەورە لەبارەیانەوە دەفەرموێت: ﴿كُنتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ﴾ آل عمران ١١٠.

هەندێکیان دەڵێن: (تەنها لە خانەوادە(عترە)ی پێغەمبەرﷺ ئەولن تایبەتمەندن بە توخمی پاك و راوەستاوکراون لەسەر رێگای راست)، ئەولنیش زەیدیەکان و ئیمامیەکانن، مەبەست لە خانەوادە(عترە) کەسوکارەکەیەتی بەپێی فەرمایشتی خوای گەورە: ﴿إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيرًا﴾ الأحزاب ٣٣، وەك پێغەمبەرﷺ دەفەرموێت: (إني تارك فيكم الثقلين فإن تمسكتم بهما لن تضلوا كتاب الله وعترتي)، دەستگرتنی لەدولنە سنوردارکردووە، کەواتە بەڵگە بەبێ ئەو دولنە نابێت.

فەرمودەکە (الترمذي) لە كتاب المناقب ٥/٦٢٢ دەریهێناوە.

[4] (الحلي جمال الدين الحسن بن يوسف) (٦٤٨-٧٢٦هـ)، لە کتێبی (مبادئ الوصول إلى علم الأصول) ص١٩٠ دەڵێت: ←

سەرەرای ئەوە باسیان لە کۆڕایی گشتی کردووە[1]. مالیکییەکان دەڵێن مەبەستمان لە کۆڕایی خەڵکی مەدینە ئەوانەیە کە لەرێگای گواستنەوەوە دەگەن، بەلام ئەوانەی پشت بە ئیجتیهاد دەبەستن لە کۆڕایی موجتەهیدانی ئوممەت وەردەگیرێت.

بەو پێیە جیاوازی لەنێوان رای مالیکیەکان و رای جمهور لە کۆڕایدا نیە[2]. سەرەرای ئەوەش ئەوان مەبەستیان لە خەڵکی مەدینە، تەنها هاوەڵان و تابیعیەکان بوو، نەك كۆڕایی خەڵکی مەدینە لە هەموو سەردەمێکدا.

مەرجی دووەم: بڕیاردان لەسەر حوکمێکی شەرعی (إقرار الحكم الشرعي):

بەوەی بڕیاردان لەسەر حوکمی شەرعی ئەو پرسەی مەبەستە حوکمەکەی بزانرێت، بەوەی هەموان، لەرووی بیروباوەڕ یان وتە یان کردارەوە، بە راشکاوی یان لە ناوەڕۆکدا، کۆك بن لەسەری.[3]

جا کۆکبوونی وتەیی راشکاو ئەوەیە کە هەریەکەیان لای خۆیەوە حوکمەکە دەربڕێت، چ هەموویان لەیەك جێگا کۆببنەوە، یان جوداجودا بن، هەریەکەیان لە کات و شوێنی جیاواز

(تۆژینەوەی یەکەم لە کۆڕایی ئوممەتی محمد ﷺ، کۆڕایی ئوممەتی محمد راستەقینەیە، سەبارەت بە وتەی خۆمان دیارە، چونکە مەعصوم لە هەموو سەردەمێکدا بە پێویست دەزانین، کە گەورەی ئوممەتە و بەلگە لە وتەی ئەوە).
بەلام شەرعناسانی شیعە کاتێك پشت بە کۆڕایی دەبەستن، باسی کۆڕایی کۆمەڵێك نەك کۆڕایی ئوممەت دەکەن، بۆ نمونە (الطوسي) لە کتێبەکەی (الخلاف في الفقه) ١/٢١٣ لەزۆر شوێندا ئەمە بەکاردێنێ: خولع تەنها لە پاکیەکدا دروستە کە بە جوتبوون تێوخنی نەکەوتبێت، ئەگەر چوویتە لای، لەمەدا پێچەوانەی سەرجەم شەرعناسانە، بەلگەشمان کۆڕایی کۆمەڵێکە (إجماع الفرقه).

[1] قرافی لە (شرح تنقيح الفصول) ص٤٤٥ دەڵێت: (بەلگەکانی موجتەهید و رەفتارەکانی ئەرکباران دوو بەشن: بەلگەی دروستێتی، بەلگەی روودانی، بەلگەی دروستێتی کە نۆزدەن: کە کتاب و سوننەت و کۆڕاییە، بەلام بەلگەکانی روودانی بەلگەکانی روودانی هۆکارەکانیەتی لەگەڵ هاتنەدیی مەرجەکانی و نەمانی رێگرەکانی کە بێسنورە.

[2] شوکانی لە (إرشاد الفحول) ص٨٢، لە (الباجي المالكي) دەگوازێتەوەو دەڵێت: (بەلکو مەبەستی -مالك- ئەمەبوو لە بەلگەبوونی کۆڕایی خەڵکی مەدینە، لەو شتانەی لە رێگای گواستنەوەی بەربڵاو دێت، وەك (صاع) و (مەن) و بانگ و قامەت و پێویست نەبوونی زەکات لە سەوزەوات، کە وا دەخوازێت ئەو نەریتە لە سەردەمی پێغەمبەرەوە ﷺ بوویێت، ئەگەر بگۆڕابایە دەزانرا، بەلام پرسەکانی ئیجتیهاد، ئەوانی وەی دیکە یەکسانن.

[3] لە (التوضيح والتنقيح) ٢/٣٦٢ هاتووە: (رێککەوتن: هاوبەشییە لە بیروباوەڕ یان وتە یان کردار).
لە (شرح المنار)ی ابن ملك (عز الدين عبد اللطيف بن عبد العزيز)، لەسەر مەتنی(المنار)ی نسفی (أبي البركات عبد الله بن أحمد)، ص٧٣٧: (کۆڕایی دوو جۆرە عەزیمەت-کۆڕایی راشکاو- ئەوەیە کە هەموان ئەو قسەیە بکەن کە رێککەوتن پێویست دەکات، واتە رێککەوتنی هەموان لەسەر حوکمێك، یان چونە ناو کردارێکەوە ئەگەر بە بواری کرداردا بوو، وەك ئەوەی ئەوەی کۆڕایی لەسەر بووە حوکمی (المزارعه) بێت.

بەدوای یەکدا رەزامەندی خۆیان پیشان بدەن، بەو مەرجەی هەموویان لە یەك سەردەمدا بن.

هەروەها بە کۆڕایی راشکاو دادەنرێت ئەگەر هەندێکیان حوکمەکە دەربڕن و ئەوانی دیکە کاری پێ بکەن بەبێ ئەوەی دەری بڕن، چونکە کارکردن بە شتێك وا دەخوازێت بە جائزی بزانێت، بەڵام ئەگەر هەندێکیان حوکمەکەیان دەربڕی بە وتە یان نوسین یان کردار، هەندێکیش بێدەنگ بوون، بێدەنگیەکەیان بە رەزامەندی دادەنرێت، بە دوو مەرج:

یەکەمیان: کاتی تەواو تێپەڕیبێت بۆ سەرنجدان و بیرکردنەوە لەو کێشەی خراوەتە بەرباس بۆ دەرخستنی حوکمەکەی.

دووەمیان: بێدەنگیەکە لەبەر هۆکاری ترس و هاوشێوەکانی نەبێت، واتە ئامارەیەك نەبێت بۆ ئەوەی کە بێدەنگییەکە ناڕەزابوونە[1].

مەرجیش نیە کۆکبونەکە بەشێوەیەکی راستەوخۆ بێت، بەڵکو بۆی هەیە بەشێوەیەکی ناڕاستەوخۆ بێت، لەولە وتەی ئوسولناسەکان: (جیاوازیی هاوەڵانی شەرعناس لە پرسێکدا بۆ دوو وتە، کۆڕایییەکی ناوەرۆکییە -بەشێوەیەکی ناڕاستەوخۆ- لەسەر ئەوەی ناکرێت رایەکی سێیەم لەو پرسەدا دابهێنرێت، ئەگەر وای خواست کە وتەی ئەوان بەتاڵ بکاتەوە[2].

---

[1] ئەگەر ئەو دوو مەرجە نەبوون، کۆڕاییەکە دروست نابێت. لە پیادەکردنی ئەو بێدەنگییەی بە ناڕەزایی دانراوە لەبەر بوونی ئامارەیەك، ئەوەی هەندێك لە ئوسولیەکان وتویانە کە(عمر بن الخطاب) ﷺ رای لەسەر (عول) بووەو هاوەڵان لەسەری رازی بوون و ئەوەش بە کۆڕایی بێدەنگیی دانرا، بەڵام دوای وەفاتی، (ابن عباس) ناڕەزایەتی خۆی بۆ ئەو وتەیە دەربڕی، پێی وترا (چی رێگر بوو لەوەی ئەم قسەیە بە عومەر بڵێی)، وتی (شکۆی یان توندیەکەی).

(صدر الشريعة)، لە(التوضيح)٢٢٩ دەڵێت: (فەرموودەی توندی (الدرة) راست نیە، چونکە عومەر نەرمترین کەس بووە بۆ هەق).

(عول) لە زانستی میراتدا زیادەیەکە لە ژمارەی پشکەکانی پاشماوە و کەمیی برەکەی.

ئەگەر میراتگرەکان تەنها دایك و باوك و ژن و دوو کچ بوون، پرسە پێویستەکە لە (٢٤) پشك دەبێت و دەگۆڕێت بۆ (٢٧) پشك، بۆ ژنەکە ٢٧/٣ لەجیاتی ٢٤/٣، هەریەك لە دایك و باوك ٢٧/٤ لەجیاتی ٢٤/٤، هەرکچێك ٢٧/٨ لەجیاتی ٢٤/٨.

شوێنەواری (ابن عباس) لە (عول)، أخرجه البيهقي في سننه، كتاب الفرائض، باب العول ٢٥٣/٦.

شەرعناسانی جەعفەری رای (ابن عباس)یان وەرگرتووەو دەڵێن: (پرسە پێویستە لە (٢٤) دەبێت و ماوەکەش لە بەشی دایك و باوك و ژن بۆ کچەکان دەبێت، کەمکردنەکە تەنها لەپشکی ئەودوانە دەبێت، دەڵێن: کەمکردن هەردەم کچان و کڕانی کوڕ و خوشکانی دایکوباوکی و خوشکانی لەباوکەوە دەگرێتەوە، چونکە بەپێی میراتگرەکان بەشیان زیاد و کەم دەکات).

[2] مبادئ الوصول إلى علم الأصول للحلي (أبي منصور جمال الدين الحسن بن يوسف)، ص١٩٢.

لە پیادەکردنەکانی ئەو بنەمایە:

أ‌- جیاڕا بوون لە عیددەی سکپڕی مێردمردوو، هەندێکیان وتویانە (دوورترین دوو وادەکە چاوەڕوان دەکات، لە مانگەکان و دانانی سکەکە) وەك کۆکردنەوەی هەردوو ئایەتی تێکگیراو لەروکاردا، ئەویش هەردوو فەرمایشتی خوای گەورە: ﴿وَٱلَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنكُمْ وَيَذَرُونَ أَزْوَٰجًا يَتَرَبَّصْنَ بِأَنفُسِهِنَّ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ وَعَشْرًا﴾[1]، فەرمایشتی: ﴿وَأُوْلَٰتُ ٱلْأَحْمَالِ أَجَلُهُنَّ أَن يَضَعْنَ حَمْلَهُنَّ﴾[2]، ئایەتی یەکەم تایبەتە بە مێردمردوو و گشتییە، سکپڕ و نەزۆك دەگرێتەوە، دووەمیش تایبەتە بە سکپڕەکان و گشتییە تەڵاقدراو و مێردمردوو دەگرێتەوە، کە دەوترێت (دوورترین دوو وادەکە چاوەڕوان دەکات، کۆکردنەوەی هەردووکیان و کارکردنە بە هەردووکیان.[3]

هەندێکی دیکەیان وتیان (تا دانانی سکەکەی چاوەڕوان دەکات، بەپێی فەرمودەکەی (سبیعة الاسلمیة)[4] کە وا دەگەیەنێت ئایەتی دووەم تایبەتکردنی یەکەمیانە، یەکەمیان تەنها نەزۆکی مێردمردوو دەگرێتەوە.

ئەگەری لایەنی سێهەمیش هەیە، ئەویش ئەوەیە کە عیددەی مردن بە ڕەهایی چوارمانگ و دەڕۆژ بێت، جا چ ژنەکە سکپڕ بێت یان نا، ئەو ئاراستەیەی سێیەم، بەدرێژایی سەردەمە ئیسلامیەکان، کەس نەیوتوە، نەشیانەکەی حوکمێکە هاوەڵە شەرعناسەکان ناڕاستەوخۆ لەسەری کۆك بوون.

ج- جیاڕا بوون لە میراتی باپیر لەگەڵ براو خوشك، هەندێکیان وتویانە: (هەموو بەجێماوەکە(الترکة) بۆ باپیرەیەو بەر لە خوشك و برا دەگرێت، هەروەك باوك بەریان لێ

---

[1] سورە البقرە ٢٣٤.

[2] سورە الگلاق ٤.

[3] شەرعدانەری عێراقی لە یاسانی باری کەسێتی ئێستا (م٤٨) ئەمەی وەرگرتووە.

[4] لە (مسور بن مخرمة) کە (سبیعة الأسلمیة) دوای مردنی مێردەکەی-سعد بن خولە-کە چەند شەوێك دوای حەجی ماڵئاوایی کۆچی دوایی کرد، توشی زەیستانی بوو، هات بۆ لای پێغەمبەرﷺ و مۆڵەتی لێ خولست کە مێرد بکاتەوە، مۆڵەتی پێدلو مێردی کرد). رواه البخاري، کتاب الطلاق، باب أجل أولات الأحمال، فتح الباري ٩/٥٨٦.
بنچینەکەی لە هەردوو سەحیحەکەیەو لە بێژەی بوخاری هاتووە (ئەو ژنە دوای کۆچی دوایی مێردەکەی بە چل شەو سکەکەی دانا)، سبل السلام ٣/٢٥٩.

دەگرێت)[1]، هەندێکی دیکە وتویانە: (سامانەکە لەنێوانیاندا بەش دەکرێت و باپیر وەك برایەکی دایکوباوکی دادەنرێت لەگەڵ خوشك و برا دایك وباوکیەکان، وەك برایەك دادەنرێت لەگەڵ خوشك و برای لە باوك)[2]. بەڵام بێبەری کردنی باپیر لە میرات بە خوشك و برا، وتەی سێیەمەو کەسێك نەیوتوە کە رایەکەی وەربگیرێت، نەشیانیشی کوڕاییەکی ناڕاستەوخۆی لەسەرە.

د- ئەگەر دایك لەگەڵ باوك و یەکێك لە دوو هاوسەرەکە کۆبێتەوە و مردووەکە هیچ لقێکی میراتگری نەبێت و خوشك و برایشی نەبێت، هەندێکیان دەڵێن: (دایك سێیەکی ماوەکەی بەردەکەوێت دوای بەشی ژن یان مێرد) وەك رەچاوکردنی بنەمای ﴿لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ ٱلْأُنثَيَيْنِ﴾[3]، ئەوانی دیکە وتوویانە (سێیەکی تەواوی بۆ هەیە) وەك وەرگرتنی روکاری فەرمایشتی خوای گەورە: ﴿فَإِن لَّمْ يَكُن لَّهُۥ وَلَدٌ وَوَرِثَهُۥٓ أَبَوَاهُ فَلِأُمِّهِ ٱلثُّلُثُ﴾[4]، ئەوەش وتەی (ابن عباس)ە[5] لە شەرعناسانی هاوەڵان، شەرعناسانی شیعەی ئیمامی و زاهیرییەکان کاریان پێکردووە.

وتەی سێیەم کە ئەگەری هەیە ئەوەیە کە لەگەڵ ژن سێیەکی تەواوی بدرێتێ و سێیەکی ماوەش لەگەڵ مێرد، یان بە پێچەوانەوە، ئەم وتەی جیاکردنەوەیە بەدرێژایی هەموو سەردەمەکان کەس نەیوتووە، جا نەشیانەکەی بە ناڕاستەوخۆ کوڕایی لەسەرە.

---

[1] أبو حنیفە ئەمەی هەڵبژاردووە.

[2] جەماوەری شەرعناسانی مسوڵمانان ئەمەیان وەرگرتووە، وەك برای دایکی ئەگەر لەگەڵیدا کۆبووەوە، یان لەگەڵ خوشکی دایکی، لەلایەنی دایکەوە بێت وەك باوکی دایك لای جەعفەرییەکان، بەڵام لای جەماوەری زانایان باپیری لایەنی دایك لە خزمانە و باپیری لایەنی باوك بەر لە برا و خوشکی دایکی دەگرێت.

[3] جەماوەری شەرعناسانی مەزهەبە ئیسلامیەکان ئەوەیان وەرگرتووە.

[4] سورة النساء ١١.

[5] دەگێڕنەوە کە(ابن عباس) لە (زید بن ثابت)ی پرسیوە: لە کتێبی خوادا سێیەکی ماوە دەبینیت؟ وتویەتی: نەخێر، بەڵام بە ڕا قسەم کردووە، دایك بەسەر باوکدا بەباشتر دانانێم)، (ابن عباس) وتویەتی: (کتێبی خوا لەڕای تۆ لەپێشترە وەربگیرێت)، تفسیر الرازی ٩/٢٢١.

مەرجی سێیەم: موجتەهیدەکە لە ئوممەتی موحەممەدﷺ بێت

مەرج نیە لە دەستەیەکی دیاریکراو بن، وەك خەڵکی مەدینە یان خانەوادەی پێغەمبەری خواﷺ[1] یان هاوەڵان، وەك باسکرا، چونکە ئەو کۆڕاییەی بە بەڵگە دادەنرێت رێککەوتنی سەرجەم شەرعناسانی ئوممەتە، کۆڕایی شەرعناسانی ئوممەتانی پێشتر نابێتە بەڵگە لەسەر ئوممەتی موحەممەدﷺ[2].

مەرجی چوارەم: کۆڕاییەکە لەسەر حوکمێکی شەرعی بێت دوای کۆچی دوایی پێغەمبەرﷺ: (أن يكون الإجماع على الحكم الشرعي بعد وفاة الرسولﷺ)

چونکە کۆڕایی لە ژیانی ئەودا بە رەزامەندی ئەو بووە، سەرچاوەکەی رەزامەندی ئەوە، کە پایەی کۆڕایی لەدوای سوننەتی پێغەمبەر دێت، پەنا بۆبردنی لەکاتی نەبوونی دەقێکی چەسپاو دەبێت، ئەگەریش پێچەوانەی ئەولە بێت، ئەوا بەتاڵ دەبێت و وەرناگیرێت و نابێتە سەرچاوە[3].

مەرجی پێنجەم: ئەو حوکمەی کۆڕایی لەسەرە حوکمێکی شەرعی بێت بواری ئیجتیهادی تێدابێت (أن يكون الحكم المجمع عليه حكماً شرعياً قابلاً للاجتهاد):

ئەوەی کە حوکمێکی شەرعی بێت، ئەوە دیارە، چونکە مەبەست لە کۆڕایی دۆزینەوەی حوکمی شەرعییە بۆ رودلوێك، حوکمەکەی نە لە قورئان و نە سوننەت نەچەسپاوە. بەڵام ئەوەی کە بواری ئیجتیهادی تێدا بێت، چونکە ئەو پرسانەی بواری ئیجتیهادیان تێدانیە، بواری کۆڕاییان تێدانیە، چونکە حوکمەکانی بە بەڵگەی بنبڕی لە چەسپان و گوزارشتدا چەسپاوە، کەواتە نابێتە شوێنی ئیجتیهاد و بەوپێیەش پێویستی بە کۆڕایی نیە بۆ چەسپانی، وەك حەرامیی دایك و کچ لە مارەکردندلو، ولجبێتی نوێژ و رۆژوو و پەرستشەکانی دیکەو، نیوەی مێرد لە بەجێماوی

---

[1] رلجیایی نیە لە بەلگەبوونی کۆڕایی هاوەڵە شەرعناسەکان، بەڵام کۆڕایی تەنها بۆ ئەولن نیە، وەك هەندێك هەڵی دەبەستن.

[2] لە (جمع الجوامع) ١٠٢٢: (کۆڕایی ئوممەتانی بەر لە ئوممەتی محمدﷺ بەلگە نیە و ئەوەش رلستترە، دەوترێت بەلگەیە بەپێی ئەوەی شەریعەتی ئەولن شەریعەتی ئێمەیە، لە (التوضيح والتنقيح) ٢/٣٣٦: (رێککەوتنی موجتەهیدلنی شەریعەتانی پێشتر کۆڕاییەکی شەرعی نیە بۆ ئوممەتی محەمەد).

[3] لە (جمع الجوامع) ٢/١٣٢ (رووی دروست نەبوونی لە ژیانی پێغەمبەرداﷺ ئەوەیە کە ئەگەر رەزامەندبوو بێت ئەوا بەلگە لە وتەکەی ئەوە، ئەگەرنا بەبێ ئەو قسەی ئەولن رەچاو ناکرێت).

ژنەکەی کاتێك مرد و لقێکی میراتگری نەبوو، سزای زیناکەر بە سەد جەڵدە دوای چەسپانی تاوانەکە و نەمانی رێگرەکانی سزا، ئەوەو هاوشێوەکانی حوکمی چەسپاون بە بەڵگەی شەرعی بنبڕی، جا ئەگەر بوترێت کۆڕایی لەسەرە وەك دوپاتکردنەوەی ئەو حوکمانەی بە بەڵگەکانی چەسپاون، مەبەست پێی ئەوە نیە کە کۆڕاییەکە سەرچاوەیەتی، بەڵکو پێشی ناوترێت کۆڕایی بە مانا ئوسولیەکەی، چونکە ئەوەی لەسەری کۆڕان حوکمێکی ئیجتیهادی نیە[1].

مەرجی شەشەم: کۆڕاییەکە بەڵگەیەکی شەرعی هەبێت بەشدارانی کۆڕاییەکە پشتیان پێ بەستبێت (أن يكون للإجماع سند شرعي يستند إليه المجمعون)[2]

زانایانی ئوسول ڕاجیان لە دیاریکردنی جۆری ئەو بەڵگەیە، هەیانە وتویەتی: (بێجگە لە دەق نابێتە بەڵگەی کۆڕایی)[3]، هەندێکیش وتویانە (لەگەڵ دەقدا، دەشێ پێوەریش ببێتە بەڵگە)[4].

---

[1] لە (كشف الأسرار وأصول البزدوي) ٩٥٩/٣٠: (شەریعەت دابەش دەبێت بۆ ئەوانەی لە تایبەتمەند و رەشۆکی لە پەی پێبردنیدا هاوبەشن و پێویستی بە رەئی نیە، وەك پێنج نوێژەکان و ولجبیتی رۆژو و زەکات و ئەو جۆرانە لە سەرچاوەو بنەچەکانی شەریعەت، ئەوەش لەلای تایبەتمەندان و رەشۆکانیشەوە کۆڕایی لەسەرە، هەروا بۆ ئەوانەی تەنها تایبەتمەندان لە خاوەن رەئی و ئیجتیهاد پەیی پێدەبەن، ئەوەش ئەوانەیە کە تێیدا پێویست بە رەئی هەیە، وەك وردەکاریی حوکمەکانی نوێژ و مارەبڕین و تەڵاقدان و کڕین و فرۆشتن، کۆڕایی لەسەر ئەو حوکمانە بە یەکدەنگیی خاوەن رەئی و ئیجتیهاد دەبێت بەبێ ئەوانی دیکە).

[2] شوکانی الزیدی لە (إرشاد الفحول)، ص٧٩ دەڵێت: (چونکە ئەوانەی ئەندامانی کۆڕاییەکە سەربەخۆ نین لە چەسپاندنی حوکمەکاندا، بۆیە پێویستە پاڵپشتێکی هەبێت).

[3] ابن حزم ظاهری لە (الإحكام في أصول الأحكام) ٦٤١/١ دەڵێت: (ناکرێ کۆڕایی زانایانی ئوممەت لەسەر بناغەی بێجگە لە دەقێکی قورئان یان سوننەت بێت).

[4] قرافی مالکی لە (شرح تنقيح الفصول). ص٢٣٩ دەڵێت: (لای مالك دەشێت لەسەر بناغەی پێوەر ببەسترێت).

محلي شافعي، لە(شرح جمع الجوامع) ١٢٥/٢ دەڵێت: (کۆڕایی لەوانەیە لەسەر پێوەر(قیاس) بێت، چونکە ئەو ئیجتیهادەی لە پێناسەکەیەوە وەرگیراوە، دەبێ پشتیوانێکی هەبێت، پێوەریش یەکێکە لەوانە).

صدر شريعەی حنفي، لە(التوضيح) ٢٤٧/٢ دەڵێت: (لای ئێمە دەشێ پشتیوانی کۆڕایی هەواڵێکی تاك و پێوەر بێت، لای هەندێکیش دەبێ بنبڕ بێت).

جمهور لەسەر ئەوەن کە (کۆڕایی دروست نابێت بەبێ پشتیوانیی بەڵگە یان نیشانە، چونکە نەبونی پشتیوانی وادەخوازێت کە هەڵەبێت).

حلي شيعي، لە(مبادئ الوصول) ص١٥٩ دەڵێت: (کۆڕایی بەبێ بەڵگە ناشێت، ئەگەرنا دەبێتە هەڵەیەك بەسەر هەموو ئوممەتەوە).

لێرەدا جێی خۆیەتی ئاماژە بەوە بکەین کە سوودی کۆڕایی لەو حاڵەتەی بەڵگەکە دەقێك نەبێت، ئەوەیە کە دەقەکە بە نێوەندگیریی کۆڕاییەکە دەبێتە بەڵگەیەکی بنبڕی لەسەر حوکمەکەی، ئەگەریش گوزارشتەکەی یان چەسپاویەکەی لەبنەڕەتدا گومانی تێدابێت.

لە دیدی مندا:

سەنەد هەروەك دەق یان پێوەر دەبێت، هەروەها لەوانەیە بەرژەوەندیی گشتی بێت ، بەڵگە لەسەر ئەم رایە، هاوەڵان کۆڕابوون لەسەر چەندین کێشە کە بەڵگەیەکی دیار لە دەق یان پێوەری لەسەر نەبووە، بەڵکو پاڵنەرەکە رەچاوکردنی بەرژەوەندی گشتی بوو، وەك کۆڕاییان لەسەر کۆکردنەوەی قورئانی پیرۆز دوای کۆچی دوایی پێغەمبەرﷺ و کۆڕاییان لەسەر کوشتنی کۆمەڵێك لەتۆڵەی یەك کەس و، شتی دیکەش.

پیادەکردنی کۆڕایی پشتبەست بە دەق یان پێوەر یان بەرژەوەندی

(تطبيقات الاجماع المستند إلى النص والقياس والمصلحة):

أ- لەو کۆڕاییانەی پشت بە قورئان دەبەستێت:

کۆڕایی شەرعناسان لەسەر ئەوەی کچی کوڕ وەك کچ وایە لەکاتی نەبوونی کچ و کوڕی مردوو، کوڕی کوڕیش وەك کوڕ وایە لەکاتی نەبوونی کوڕ و کچ، بەپێی فەرمایشتی خوای گەورە: ﴿ يُوصِيكُمُ ٱللَّهُ فِيٓ أَوۡلَٰدِكُمۡۖ لِلذَّكَرِ مِثۡلُ حَظِّ ٱلۡأُنثَيَيۡنِ ﴾[1].

رووی بەڵگەکە: بێژەی (ولد) بە مەجاز کوڕی کوڕیش دەگرێتەوە، یان مەبەستی ئەو لقەیە کە کوڕ و کوڕی کوڕیش دەگرێتەوە، ئەگەریش بەرەو خوار بڕوات، بە هاوبەشییەکی مەعنەوی، شەرعناسان کۆڕان لەسەر وەرگرتنی ئەو مانا مەجازییە یان هاوبەشە، بەوەش ئاماژەی دەقەکە بۆ ئەوە بووە بنبڕ.

ب- لەو کۆڕاییانەی پشت بە سوننە دەبەستن:

کۆڕایی لەسەر نەچەسپانی میرات لەیەك نەگرتن، کاتێك میراتگر و میراتلێگیراو جیاواز بن لە ئاییندا، بەپێی فەرمودەی پێغەمبەرﷺ (لا يتوارث أهل الملتين)[2]، خەڵکی دوو ئایین میرات

---

[1] سورة النساء ١١.

[2] پێشتر تەخریج کراوە، کۆڕایی لەسەرە کە نامسوڵمان میراتی لە مسوڵمان ناگرێت، بەڵام میراتی مسوڵمان لە نامسوڵمان پرسێکە ناکۆکی لەسەرە.

لەیەکدی ناگرن، کۆڕایی لەسەر ئەمە دروست بوو، بەمە فەرمودەکە بووە بەڵگەیەکی بنبڕی، واجبە کاری پێ بکرێت، هەرچەندە فەرمودەیەکی تاکە و چەسپاویەکەی بە گومانە.

لێرەوە بەرەوبومی کۆڕاییمان دەردەکەوێت لەکاتی بوونی دەقێك لەسەر حوکمێك کۆڕایی لەسەر بێت، چونکە ئەگەر چەسپاویەکەی بنبڕی و گوزارشتی لەسەر حوکمەکە بە گومان بێت، بەنێوەندگیری کۆڕاییەکە گوزارشتەکەی لەسەر ئەو حوکمەی ئاماژەی بۆ دەکات دەبێتە بنبڕی.

ج- ئەو کۆڕاییانەی پشت بە پێوەر دەبەستێت:

کۆڕایی هاوەڵان لەسەر جەنگی ڕێگرانی زەکات بەپێوەر لەسەر ئەوانەی واز لەنوێژ دێنن، بەوەی هەردوکیان لەوەدا کۆدەبنەوە کە هەردوکیان لە پایەکانی ئیسلامن، هەروەك ئەبوبەکری صدیق‌ﷺ لە جەنگی هەڵگەڕاوەکاندا وتی: (بەخوا جیاوازی ناکەم لەنێوان ئەوانەی خوا کۆی کردونەتەوە)[1]، خوای گەورە فەرمویەتی: ﴿ وَأَقِيمُواْ ٱلصَّلَوٰةَ وَءَاتُواْ ٱلزَّكَوٰةَ ﴾[2]، ئەبوبەکر لە پێویست بوونی جەنگی ڕێگرانی زەکاتدا پشتی بە پێوانەکردنی زەکات لەسەر نوێژ بەستووە، هاوەڵانی شەرعناسیش لەسەر ئەوە کۆڕا بوون.

هەروەها کۆڕایی هاوەڵانی شەرعناس لەسەر جێنشینێتی ئەبوبەکر‌ﷺ پشتی بەو پێوانەیە بەستووە کە پێغەمبەرﷺ لە نەخۆشیی دواکۆچیدا لەنوێژ پێشی خستووە، هەر بۆیە عومەری کوڕی خەتاب‌ﷺ وتی: (پێغەمبەرﷺ لە نوێژدا پێشی خست کە کۆڵەکەی ئاینە، دەسا ئێوەش بەوە ڕازی بن بۆ دنیاتان کە پێغەمبەری خوا پێی ڕازی بوو بۆ ئاینەکەتان)[3]، هاوەڵان وتیان: (پێغەمبەری خواﷺ بۆ کاری ئاینەکان پێی ڕازی بوو، چۆن پێی ڕازی نابیت بۆ کاروباری دنیامان؟)[4].

---

(1) أخرجه مسلم في كتابه الإيمان، صحيح مسلم بشرح النووي ٣١٤/١. أبو داود، كتاب الزكاة ٩٥/٢. الترمذي ٢٦٠٧.
(2) سورة البقرة ٤٣.
(3) التبصرة في أصول الفقه للشيرازي (الإمام أبي اسحق إبراهيم بن علي بن يوسف الفيروزابادي)، (ت، ٤٧٦)، تحقيق الدكتور محمد حسن هيتو، ص ٣٧٣، حديث أبي بكر هذا رواه البخاري في الزكاة ومسلم في كتاب الإيمان، وأبو داود ٢٥٥٦، والترمذي ٢٦٠٧.
(4) تسهيل الوصول إلى علم الأصول للشيخ محمد بن عبد الرحمن المحلاوي ١٧٥.

شەرعناسانی مەزهەبە ئیسلامیەکان لەسەر حەرامێتی بەزی بەراز کۆڕان، بەپێوانە لەسەر حەرامێتی گۆشتەکەی، کە بەم فەرمایشتە چەسپاوە: ﴿حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةُ وَالدَّمُ وَلَحْمُ الْخِنزِيرِ﴾[1].

د - لەو کۆڕاییانەی پشت بە بەرژەوەندی دەبەستێت:

کۆڕایی بێدەنگبوونی هاوەڵان لەسەر کوشتنی کۆمەڵێك لەتۆڵەی یەکێك، خوای گەورە فەرموویەتی: ﴿وَكَتَبْنَا عَلَيْهِمْ فِيهَا أَنَّ النَّفْسَ بِالنَّفْسِ﴾[2].

تۆڵە هاوشێوەیی دەگەیەنێت، سزایەکی دادوەرانەیە دەبێ یەکسانیی تێدابێت، بەڵام لەوانەیە رووبدات کە دوان و زیاتر لە کوشتنی کەسێکدا بەشداربن، ئەگەر روکاری دەقە قورئانیەکە وەربگرین، تۆڵە لەو هاوبەشانە وەرناگیرێتەوە، لەبەر ئەوەی نەفسەکان هاوتا نابن، بەڵام هاوەڵە شەرعناسەکان کۆڕابوون لەسەر کوشتنی کۆمەڵێك لەتۆڵەی کەسێك، وەك رەچاوکردنی بەرژەوەندیی پاراستنی گیانی بێتاوانان، ئەوە چونکە تاوانبار ئەگەر بزانێت لەکاتی هاوبەش کردنی کەسانی دیکە لە تاوانەکەی، تۆڵەی لێ ناسەنرێتەوە، ئەوا هەموو تاوانبارێك پشت بە کەسانی دیکە دەبەستێت لەکاتی جێبەجێ کردنی تاوانەکەیدا، تا تۆڵەی لێ نەسەنرێتەوە.

جۆرەکانی کۆڕایی:

زانایانی ئوسولّ بەپێی شێوازی دەربرینی ویست لە رەزامەندی لەسەر ئەو حوکمەی کۆڕایی لەسەرە، کۆڕاییان دابەش کردووە بۆ کۆڕایی راشکاو و کۆڕایی بێدەنگی.

١- **کۆڕایی راشکاو:** ئەوەیە کە موجتەهیدەکان هەموویان رای خۆیان لەسەر حوکمەکە بەراشکاوی دەربڕن، چ بە قسە بێت یان بە کردارێکی راشکاو.

پیادەکردنی ئەم جۆرە کۆڕاییە لە هەموو سەردەمە ئیسلامیەکاندا هەر لە سەردەمی خەلیفە راشیدەکانەوە، زۆرکەمە، بۆیە هەندێك لە ئوسولّناسەکان نکوڵی دەکەن لە دروستبوونی کۆڕایی لە هەموو سەردەمەکاندا[1].

---

[1] سورة المائدة ٣.

[2] سورة المائدة ٤٥.

لـه نمونـەی کـۆڕایی ڕاشـکاو لـە سـەردەمی ڕاشـیدەکاندا، ڕێککـەوتن لەسـەر کۆکردنـەوەی قورئانی پیرۆز دوای ئەوەی ئایـەتی قورئـانی جودلجـودا بـوون، هەنـدێکی لـە سـینگی هـاوەڵان پارێزراو بوو، هەندێکیش لەسەر تێنوسی هەمەچەشنە نوسرابونەوە.

حوکمەکەی: ئەگەر کۆڕایی ڕاشکاو بچەسپێت، ولجبە کاری پێبکرێت و پێچەوانەکردنی لەلای زانایانی ئوسولّ بە کوفر دادەنرێت، چـونکە وەك دەقێکـی چەسـپاوی بنـبڕی و ئامـاژەی بنـبڕی لێدێت[2].

---

[1] شوکانی لە(إرشاد الفحول)، ص١٧٢ دەڵێت: (خەلکانێك دەڵێن، لەوانە (نظام) و هەندێك لە شیعە، کە کۆڕایی مەحالّـە، چونکە مەحالە لەسەر حوکمێك یەکدەنگ بن کە بەشێوەیەکی بەدیهی نەزانراوە، هەروەك چۆن مەحاڵە لە یەك کاتـدا لەسەر یەك خۆراك کۆببنەوەو یەك قسە بکەن.

[2] شاشی لە ئوصولەکەی، ص٨٦ دەڵێت: (کۆڕایی ئەم ئوممەتە دوای وەفاتی پێغەمبەری خوا ﷺ لـە لقـەکانی ئاینـدا– حوکمە شەرعیە کرداریەکان– حوجەیەکە وادەکات کارپێکردنی لەرووی شەرعەوە ولجب بێـت وەك ڕێزێـك بـۆ ئـەم ئوممەتە، کۆڕاییش چوار بەشە: کۆڕایی هاوەڵان لەسەر حوکمی ڕودلوێـك بـەوتن و بـە کۆڕاییـەکی ڕاشـکاو، پاشـان کۆڕاییان بە وتنی هەندێکیان و بێدەنگبوونی ئەوانی تر لە وەڵامدانەوە، پاشـان کـۆڕایی ئەوانـەی دوای ئەوان(سـلف) لەوانەی وتەی پێشینەکانی لەسەر نەبووە، پاشان کۆڕایی لەسەر یەکێك لە وتەکانی پێشینەکان، یەکەمیان لە پایەی ئایەتێکی قورئاندایە، پاشان کۆڕایی ئەوانەی دوای ئەوان لە پایەی سوننەتێکی بەناوبانگدایە، پاشان کۆڕایی ئەوانـەی دواتر(المتأخرين) لەسەر وتەی پێشینەکان لە پایەی هەواڵی تاکی دروست(صحيح) دایە).

لە(التلويح)، المرجع السابق ٣/٣٤٨ هاتووە: (گواستنەوەی کۆڕایی بۆ ئێمە لەوانەیە بە بڵاوی(تواتر) بێت، واتـە قەتعییـە، لەوانەشـە بـە بـەناوبانگی بێـت، ئەمەشـیان لێیـەوە نزیکـە، لەوانەشـە بـە هـەواڵێکی تـاك بێـت، ئەمـەش گومانـەو کارپێکردنی پێویست دەکات، لەبەرئەوەی شوێنکەوتنی گومان پێویستە).

سەبارەت بە حوججە بوونی کۆڕایی بێدەنگبوون، چەندین قسەی لەبارەوە کراوە، لەوانە:–

أ– نـە کۆڕاییـەو نـە حوججەیـە، چـونکە قسـەیەك نادرێتـە پـاڵ بێـدەنگێك(لا ينسب إلى ساكت قـول)، ئـەوەش ڕای زاهیرییەکان و یەکێك لە وتەکانی شافیعییە.

ب– کۆڕاییەو حوججەیە چونکە بێدەنگییان لە ڕوکاردا بۆ ڕەزامەندییە، چونکە بێدەنگبوون لەسەر هەق شیاو نیە.

جـ– حوججەیەو کۆڕایی نیە، حوججەیە چونکە گومانە، گومانیش بەلگەیـە بـەپێی فـەرمودەی پێغەمبـەر ﷺ (أمـرت أن أقضي بالظاهر)، بەڵام کۆڕایی نەبونەکەی لەبەرئەوەیە بێدەنگی ئەگەری نارەزاییشی تێدایە.

د– کۆڕاییە بەو مەرجەی سەردەمەکە بەسەرچووبێت، چـونکە لەگـەڵیا ئـەوەش دوردەکەوێتـەوە کـە بێدەنگییەکە لـە ڕەزامەندیەوە نەبوبێت.

هـ– کۆڕاییە ئەگەر فتوابێت نەك حوکم، چونکە فەرمانڕەوا کـە حـوکمێکی دا پێویسـتە هـەموان پێـی ڕازی بن، کەواتـە بێدەنگی نابێتە بەڵگەی ڕەزامەندی.

و– کۆڕاییە ئەگەر لەشتێکدا بوو کە بەسەردەچێت، وەك خوێنڕشتن یان حـەڵاڵکردنی نـاموس، چـونکە گـەر ڕای ئـەوان پێچەوانە بوایە نکوڵییان لێی دەکرد.

ز– کۆڕاییە ئەگەر بێدەنگەکان کەمتر بوون.

←

٢-کۆڕایی بێدەنگی: ئەوەیە کە هەندێك لە موجتەهیدان حوکمێك بڵێن و ئەوانی دیکە بێدەنگ بن، دوای ئەوەی زانیان و ماوەی پێویست بۆ سەرنجدان و بیرکردنەوە تێپەڕی، بەومەرجەی بەڵگەیەك نەبێت ئاماژە بێت بۆ ئەوەی بێدەنگیەکە نارەزاییە.

حوکمەکەی: زانایان جیاوان لە حوکمی کۆڕایی بێدەنگی، رای دروست کە واجبە کاری پێبکرێت، ئەوەیە کە حوجەیە ئەگەریش بە کۆڕایی دانەنرێت، چونکە ئەگەر رای موجتەهیدێك لە پێشەوایانی مەزهەبە ئیسلامیەکان حوجە بێت لەسەر ئەوەی شوێنی دەکەوێت، حوکمی دادوەر بە رای خۆی لە پرسێکی جێناکۆکی، مولزەمە لەسەر ئەوەی حوکمی بەسەردادراوە کە حوکمە دراوەکە جێبەجێ بکات، کەواتە رای زۆرینەی موجتەهیدان و رێککەوتنیان لەسەر حوکمێك لەپێشترە بە حوجە دابنرێت.

بەڵگەکانی حوجەبوونی کۆڕایی:

کۆڕایی حوجەیەکی شەرعیەو سەرچاوەی سێیەمە دوای قورئان و سوونەت و عەقڵ.

١- **قورئان:** چەندین ئایەت هەیە ئاماژەیە بۆ پێویست بوونی کارکردن بەو حوکمەی کۆڕایی لەسەرە، لەوانە فەرمایشتی خوای گەورە: ﴿ وَمَن يُشَاقِقِ ٱلرَّسُولَ مِنۢ بَعۡدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُ ٱلۡهُدَىٰ وَيَتَّبِعۡ غَيۡرَ سَبِيلِ ٱلۡمُؤۡمِنِينَ نُوَلِّهِۦ مَا تَوَلَّىٰ وَنُصۡلِهِۦ جَهَنَّمَۖ وَسَآءَتۡ مَصِيرًا ﴾[1]، ئەم ئایەتە بەروونی ئاماژەیە بۆ حوجەبوونی کۆڕایی، چونکە هەڕەشە لە هەموو ئەوانە دەکات کە رێگای بێجگە لە بڕواداران دەگرنەبەر[2]، کارنەکردن بە کۆڕایی لادانە لە رێگای بڕواداران، هەڕەشەکردنیش لەسەر لادان لە رێگاکەیان بەڵگەیە لەسەر ئەوەی شوێنکەوتنیان واجبە و بێجگە لەو بەتاڵە[3].

ح- کۆڕاییە ئەگەر لەوانە بوو کە بەردەوام و دووبارە روودەداتەوە.

گ- کۆڕاییە ئەگەر بەڵگەیەك هەبێت لەسەر ئەوەی بێدەنگییەکە رەزامەندییە.

بۆ وردەکاری زیاتر بگەڕێوە بۆ (شوکاني، إرشاد الفحول، ل٨٤-٨٥، شرح تنقيح الفصول، ل٣٣٠ و دواتر، شرح جمع الجوامع ١٢٧/٢ و دواتر، التبصرة للشيرازي، ل٣٩١ و دواتر، مبادئ الوصول إلى علم الأصول للحلي، ل٣٩١.

[1] سورة النساء ١١٥

[2] أحكام القرآن للجصاص ٤/٢.

[3] التبصرة في أصول الفقه السابق، ص٢٤٩.

٢- **سوننەتی پێغەمبەر:** لەو سوننەتانەی ئاماژەی روونن بۆ حوججەبوونی کۆڕایی، فەرمودەی پێغەمبەرﷺ (لا تجتمع أمتي على ضلالة)[١]، واتە: ئوممەتەکەم لەسەر گومڕایی کۆنابنەوە، لەگەڵ چەندین گێڕانەوەی دیکە بەو مانایە هاتوون[٢] بەتێکڕایان فەرموودەیەکی متەواتری مانایی پێکدێنن، ئاماژەیە بۆ حوججەبوونی کۆڕایی.

٣- **عەقڵ:** دەستورەکان لە جیهاندا یەکدەنگن لەسەر ئەوەی، لە هەموو کۆبونەوەیەکدا کە دەبەسترێت بۆ دروستکردنی بڕیار لەبارەی کێشەیەك لە کێشەکانی ئەو ساتە، رای زۆرینە مولزەمە، واجبە کاری پێ بکرێت، ئەگەرنا خراپەکاری لە سیستەمەکە بڵاودەبێتەوەو بەرەڵایی بەسەر کۆمەڵگەدا زاڵ دەبێت. ئەگەر لە کاروبارێکی دنیاییدا کارەکە وابێت، زیری دروست وا دەخوازێت –لەو رووەی کە ئەوە باشترە– پێویستە رای شارەزایانی ئوممەت وەربگیرێت، ئەوانەی تایبەتمەندن لە زانستە شەرعیەکان، ئەگەر کۆڕابوون لەسەر دیاریکردنی حوکمی شەرعی بۆ هەموو رودلوێکی رووبەرووی ئادەمیزاد دەبێتەوەو دەقێکی تایبەتی لەبارەوە نەهاتووە.

ئەگەری دروستبوونی کۆڕایی لەم سەردەمەدا:

ئایا دەکرێ کۆڕایی لەم سەردەمەدا دروست بێت بۆ دۆزینەوەی حوکمی شەرعیی رودلوە تازە داهاتووەکان، ئەوانەی هاوشێوەیان لە سەردەمەکانی پێشوودا نەبووەو، دەقی روون نیە تا حوکمە شەرعیەکانی لێوە وەربگیرێت؟

وەڵامی ئەم پرسیارە دوو لقی هەیە، سەلبی و ئیجابی:

لایەنە سەلبیەکەی ئەوەیە کە لەرووی کردارییەوە لەم دۆخەی ئێستای مسوڵمانانا ئەو

---

[١] أخرجه الترمذي، كتاب الفتن، باب ما جاء في لزوم الجماعة، سنن الترمذي ٤/٤٠٤، وأبن ماجه، كتاب الفتن، باب السواد الأعظم ٢/١٣٠٣، وأبو داود، كتاب الفتن ٤/٩٦.

[٢] لەوانە: (ما رآه المؤمنون حَسناً فهو عند الله حسن وما رآه المؤمنون قبيحاً فهو عند الله قبيح)، أخرجه الإمام أحمد في مسنده ١/٣٧٩ بلفظ ما رآه المسلمون.

هەر لەوانە: (عليكم بالجماعة فإن الذئب يأكل القاصية من الغنم)، رواه البخاري في كتاب الفتن، الباب الثاني، ورواه النسائي ٢/٨٣.

هەر لەو گێڕانەوانە (إنَّ اللهَ أجاركمْ منْ ثلاث خلال، أنْ لا يدعوَ عليكمْ نبيُّكمْ فتهلكوا، وأنْ لا يَظهرَ أهلُ الباطل على أهل الحقِّ، وأنْ لا تَجتمعوا على ضلالةٍ، إنَّ أمتي لا تجتمعُ على ضلالةٍ فإذا رأيتُم الاختلافَ فعليكم بالسوادِ الأعظمِ).

بۆ وردەکاریی زیاتر بگەڕێوە بۆ (المعتبر للزركشي)، تحقيق الشيخ حمدي السلفي، ص ٥٧، وما بعدها.

کۆڕاییە نارەخسێت، لەبەر چەند هۆیەك، گرنگترینیان:

یەك: پێم وایە لە جیهانی ئیسلامیدا کەسانێکی وا نین شایستەیی ئیجتیهاد و ڕا و هەڵێنجانیان تێدابێت، هیوادارم هەڵەبم لەم بۆچونەدا.

دوو: ئەگەر رای هەندێك لە زانایان لە ئوسولناسەکان و شەرعناسان وەربگرین لەسەر دروستێتی کۆڕایی ئەوانەی نەگەیشتونەتە پلەی ئیجتیهاد، ئەوا زەحمەتە لەسەر رایەکی یەکگرتو و تەنها حوکمێك رێکبکەون بۆ ئەو کێشەی مەبەستە حوکمەکەی بزانرێت، لەبەر ئەم هۆیانە:

أ- جیاوازیی ئەو سروشتەیان کە کاریگەرە بە دەمارگیریی مەزهەبی یان تایەفەیی یان سەلەفی.

ب- ناچونیەکیی توانا هزرییەکانیان لە قوڵبونەوەو تێفکرین و تێگەیشتنی واقیعی ژیان و پەیبردن بە جەوهەری شەریعەتی ئیسلامی، کە یەکێك لە دەقەکانی ئەمەیە کە خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿مَا يُرِيدُ ٱللَّهُ لِيَجْعَلَ عَلَيْكُم مِّنْ حَرَجٍ وَلَٰكِن يُرِيدُ لِيُطَهِّرَكُمْ وَلِيُتِمَّ نِعْمَتَهُۥ عَلَيْكُمْ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ﴾[1]، هەروەها دەفەرموێت: ﴿يُرِيدُ ٱللَّهُ بِكُمُ ٱلْيُسْرَ وَلَا يُرِيدُ بِكُمُ ٱلْعُسْرَ﴾[2].

جـ- جیاوازیی نەکردنی هەندێکیان لەنێوان شەریعەتی ئیسلامی و فیقهی ئیسلامی و دەستگرتن بە دەقە فیقهیەکانەوە بە هەمان ئاستی دەستگرتنیان بە دەقە قورئانیەکانەوە، نامەوێت کەسێکی دیاریکراو یان کەسانێکی دیاریکراو بەو سیفەتانە تاوانبار بکەم، بەڵام واقیعی کرداری لای زۆریان شایەتیی ئەم هەقیقەتانە دەدات.

د- هەوڵ نەدانی هەندێك لەوانەی بە لایەنگرانی رەوتی سەلەفی ناسراون بۆ سودوەرگرتن لە رای شەرعناسە مەزنەکان و ئیمامی مەزهەبە فیقهیەکان، تا پشت بەو سامانە مەزنە ببەستن کە بۆمانیان بەجێهێشتووە، لە زیانکردنی شتی تازە بۆیان و روبەروبونەوەی تازە دلهاتوەکان، بە پێشکەشکردنی چارەسەر بۆیان، لە سایەی قورئانی پیرۆز و سوننەتی پێغەمبەردا، دەست بە هەمان ئەو رێبازە شەرعیانەوە بگرن کە ئەو شەرعناسانە گرتویانەتە بەر لە هەڵێنجانی حوکمەکان لە بەڵگەکانیەوە.

---

[1] سورة المائدة ٦.

[2] سورة البقرة ١٨٥.

بەڵام لایەنە ئیجابییەکەی:

تروسکەیەکی هیوایە لەوانـەی پێغەمبـەرﷺ ئامـاژەی بـۆ کـردووە کـە دەفـەرموێت: (لا تـزال گائفە[1] من أمتي ظاهرين على الحق حتى يأتي أمر الله)[2]، واتـە: کەسـانێك لـە ئوممەتەکـەم هـەر دەمێنن، لەسەر هەق بەدەردەکەون، هەتا فەرمانی خوا دێت.. لـە زۆریـەی وڵاتـە ئیسـلامیەکاندا هەندێك زانای بەڕێز هەن، شایستەیی پەسەندکردن(ترجیح)یان تێدایە، بـەهۆی قوڵبونـەوەیان لـە بنەچەو لقەکانی شەریعەت، دەتوانن وەرزی حەج بقۆزنەوە بۆ کۆبوونەوە لە مەککە یان مەدینـە، بـۆ توێژینـەوەی ئـەو ڕووداوو تازەداهاتوانـەی لـە سـەردەمانی پێشـوو هاوشـێوەیان نـەبووە و شەرعناسان چارەسەریان نەکردووە بە ڕوونکردنـەوەی حوکمـەکانیان، تـا لـەژێر تیشـکی ڕێسا گشـتیەکان و بنچـینە ڕەگاژۆکـانی دەسـتوری خـوایی (قورئـانی پـیرۆز)، لەسـەر حوکمـە شەرعییەکانی ڕێك بکەون، بە پشتیوانیی بنچینەکانی هەڵێنجان لای پێشینە چاکەکان لە پێشەوا موجتەهیدەکان، ئینجا ئەوەی لەسەری ڕێککەوتن بینێرن بۆ ئەوانـەی نـەیانتوانیوە ئامـادەبن لـە وڵاتە ئیسلامیەکان، کە ئێستا بەفەزڵی هۆکارە وشکانی و ئاسمانی و دەریایی و بەتەل و بێتـەل، وەکو تاکە شارێکی لێهاتووە، تا ئـەوانیش لێکۆڵینـەوەی لەسـەر بکـەن و ڕای خۆیـان دەربـڕن، ئەگەر ڕەزامەندی هەمولنی لەسەر درا، ئەوسا ئە وڕێکەوتنـە بـە کۆڕاییـەکی ڕاشـکاو دادەنرێـت و بەڵگەیەکی بنبڕی پابەندکەرە، پێویستە لەجیهانی ئیسلامیدا بەو پێیە کـار بکرێـت[3] و، بخرێتـە نێـو تەشـریع و یاسـا دانراوەکـان، تـا سـیفەتی ئیلزامـی فـەرمی وەربگرێـت، سـەرەڕای ئیلزامـە شەرعیەکەی.

بەڵام ئەگەر ئەو حوکمـەی لەسـەری ڕێککـەوتن، پرسـێکی جێنـاکۆکی بـوو لای شەرعناسـە موسڵمانەکان، ئەوا ئەو ڕێککەوتنە ناکۆکییەکە یەکلادەکاتەوەو وا پێویست دەکات کار بـەو ڕایـە بکرێت کە لەسەری ڕێککەوتوون، بە بەڵگەی ئەوەی شەرعناسان پێیان وایە کـە حـوکمی دادوەر

---

[1] قال البخاري (وهم أهل العلم).أخرجه مسلم، كتاب الأمارة، باب لا تزال طائفة من أمتي إلى الحق. صحيح مسلم بشرح النووي ٧٠/١٣

[2] واتە وێرانبوونی دونیا و هاتنی کاتی دیاریکراو، شرح جمع الجوامع ١٩/١.

[3] شـوکانی لـە (إرشـاد الفحـول)، ل ١٨٨ دەڵێـت: (کـۆڕایی عـەوام-ئەوانـەی موجتەهیـد نـین- لەسـەردەمێکدا کـە موجتەهیدی تیانـەبێت، لای ئەوانـەی دەشـێت موجتەهیـدی تیـا نـەبێت، ئایـا دەبێتـە حوججـە یـان نـا؟ ئەوانـەی کۆڕاییەکەیان لەگەڵ بوونی موجتەهیدان وەردەگرن، دەڵێن ئیجماعەکەیان حوججەیە).

بە رایەك لە رایە فیقهیەکان لە پرسێکی جێناکۆکیدا، ناکۆکیی نایەڵێت و واجبە کار بەوە بکرێت کە حوکمی پێداوە، ئاشکرایە کە رێککەوتنی کەسانێك شیاوی پەسەندکردن(ترجیح) بن، بە بەهێزتر لە حوکمی دادوەر، هەروەك بەدەستهێنانی سیفەتی شەرع و یاسا، وادەکات لە پایەیەکی بەهێزتر بێت لە پایەی حوکمی دادوەر.

هەڵوەشانەوەی کۆڕایی بە کۆڕایی:

زانایانی ئوصول ئەو بابەتەیان لەژێر ناونیشانی سڕینەوە(نسخ) چارەسەر کردووەو وتویانە: (ناکۆکی هەیە لە سڕینەوەی کۆڕایی بەوانی دیکە و سڕینەوەی ئەوانی دیکە بەو) جا جەماوەر وتویانە: (بەوانی دیکە ناسڕێتەوەو ئەوانی دیکەشی پێ ناسڕێتەوە).

لایەنی یەکەم (بەوانی دیکە ناسڕێتەوە) چونکە ئەو سڕەرەوەیەی دیکە یان بەڵگەیەکی یەکلاکەرەوەیە (لە دەقێك یان کۆڕاییەکی دواتر) یان بەڵگەیەکی گومانگرییە(ظني)، هەردوو حاڵەتەکە بەتاڵە، چونکە ئەگەر سڕەرەوەکە بەڵگەیەکی یەکلاکەرەوە بێت، ئەوەدەگەیەنێت کە کۆڕایی یەکەم بەتاڵ بووە، ئەگەرنا بەڵگەی یەکلاکەرەوە (کە سڕەرەوەکەیە) دژی نەدەبوو، ئەگەریش بەڵگەیەکی گومانی بوویێت، مەرجی سڕینەوەی تێدا نەبووە، چونکە یەکێك مەرجەکانی ئەوەیە کە هەردوو بەڵگە (سڕەرەوەو سڕاوە) لەهێزدا هاوتا بن، یان سڕەرەوەکە بەهێزتر بێت، ئەگەرنا واپێویست دەکات لاوازترەکە پێش بەهێزترەکە بخرێت، ئەمەش بەتاڵە.

لایەنی یەکەم (ئەوانی دیکەی پێ ناسڕێتەوە) چونکە کۆڕایی سڕەرەوە ئەگەر پشتیوانەکەی دەقێك بێت، ئەوا دەقەکە سڕەرەوەیە، ئەگەرنا سڕاوەکە ئەگەر بەڵگەیەکی بنبڕی بێت، کۆڕاییە دواتر دروستبوەکە بەتاڵە، لەبەر دژایەتیەکەی بۆ بەڵگەیەکی بنبڕ، ئەگەریش بەڵگەیەکی گومانی بێت، دوای کۆڕایی هیچ بەڵگەیەکی پێچەوانەی نامێنێت و حوکمی پێ ناچەسپێت و دەسڕێتەوە[1].

---

[1] مختصر المنتهى لابن الحاجب وشرحه للقاضي عضد الدين الإيجي ٢/١٩٨-١٩٩.

التحرير في أصول الفقه الجامع بين اصطلاحي الحنفية والشافعية، كمال الدين محمد بن عبد الواحد بن عبد الحميد بن سعود السولسي الشهير بابن همام الدين الاسكندري الحنفي، (ت ٨٦١هـ)، ص ٣٩.

له هدایە العقول ٢/٤٤١: (جەماوەر لەسەر ئەوەن کە کۆڕایی ناسڕێتەوە، چونکە سڕەرەوەکەی(ناسخ) یان بنبڕە، ئەوسا کۆڕاییەکە هەڵەبووە چونکە لەسەر پێچەوانەی بەڵگەی بنبڕ بەستراوە، ئەگەریش کۆڕاییەکە بنبڕ بێت، کۆڕاییەکی ←

لەگەڵ ڕێزێکی زۆر بۆ ئەو زانا پایەبەرزانە، ئەگەر لەو گفتوگۆیانە قووڵ بینەوە، دەبینین بێسودە، لەبەر ئەم هۆیانە:

یەکەم: ناونانی کۆڕایی بە سڕەرەوەو سڕاوە(الناسخ والمنسوخ) ناونانێکی هەڵەیە، ئەگەر مەبەست لە سڕینەوە(النسخ) مانا زاراوەییە ئوسوڵیەکەی بێت، چونکە سڕینەوە بریتییە لە هەڵگرتنی حوکمێکی شەرعی بە دەق چەسپاو بە دەقێکی شەرعیی دواتر، کۆڕاییش ئەو پێناسەیە نایگرێتەوە.

دووەم: هەموو حوکمێکی شەرعی لە سەردەمی پەیامدا چەسپابێت، دوای کۆچی دوایی پێغەمبەرﷺ ناکەوێتە بەر سڕینەوە، چونکە بە پچڕانی سروش سڕینەوەش پچڕا.

سێیەم: کۆڕایی بە تێگەیشتنە ئوسوڵیەکەی لە سەردەمی پەیامدا بوونی نەبووە، چونکە ئەگەر پێغەمبەریانﷺ لەگەڵدا بوویێت، ئەوا سەرچاوەکە سوننەتی پێغەمبەرە، ئەگەرنا کۆڕاییەکە بەتاڵە، جا چۆن زاراوەی سڕینەوەی تایبەت بۆ ئەوانەی بەر لە کۆچی دوایی و، زاراوەی کۆڕایی تایبەت بۆ ئەوانەی دوای کۆچی دوایی بەکاردەهێنرێت.

چوارەم: ئەو گفتوگۆ و ئاماژانەی باسکران بۆ سەلماندنی بەتاڵێتی سڕینەوەی کۆڕایی بەوانی دیکە یان سڕینەوەی ئەوانی دیکە پێی، هەموویان بنیاتنراون لەسەر بناغەی جیاوازی نەکردن لەنێوان کۆڕایی بێدەنگی کە بەڵگەیەکی ئەگەرییە و، کۆڕایی ڕاشکاو کە بە بەڵگەیەکی بنبڕی دادەنرێت، کە هەموویان بە بەڵگەی بنبڕی دانراون.

پێنجەم: وتنی هەڵوەشاندنەوەی کۆڕایی بە کۆڕایی دواتر، وتەیەکە لەگەڵ شەریعەت و لۆژیکی دروست ناکۆک نیە، لەبەر ئەم هۆیانە:

أ- لەگەڵ شەریعەت ناکۆک نیە: چونکە بۆ وەدیهێنانی بەرژەوەندیی ئادەمیزاد لە دونیا و دوارۆژ هاتووە، ئەو بەرژەوەندییەش لەوانەیە بەهۆی سوننەتی ژیانەوە چەسپاو نەبێت، جا چ ڕێگرێك هەیە بۆ گرێدانی کۆڕاییەك لەسەر بەرژەوەندییەکی گشتی لە کاتێکی دیاریکراودا، ئینجا کات دەگۆڕێت و بەرژەوەندییەکی دیکە دێتە جێی کە پێچەوانەیەتی، جا کۆڕاییەکی دواتر دروست دەبێت جێگەی کۆڕایی پێشتر

دیکە نایەت.پێچەوانەی بێت، ئەگەرنا وادەخوازێت یەکێکیان بەتاڵ بێت، ئەگەریش بە گومان بێت ئەوا بەرامبەر بنبڕ ناگرێت).

دەگرێتەوە، بەپێی ئەو رێسا گشتیەی هاوەڵە شەرعناسەكان بڕیاریان لەسەرداوە: (حوكم لەگەڵ هۆكارەكەیدا دەسوڕێتەوە، بەبوون و نەبوون)[1].

ب- لەگەڵ لۆژیكی دروست و ژیریی ساغ ناكۆك نیە: رێگرێكی مەنتیقی یان ژیریی نیە رێگر بێت لە رێككەوتنی موجتەهیدانی ئوممەتی موحەممەد ﷺ لەسەر حوكمێك بۆ رەچاوكردنی بەرژەوەندییەك دۆخێكی دیاریكراو دەیخوازێت، پاشان بەرژەوەندییەكە لە سودەوە دەگۆڕێت بۆ زیان، لەئەنجامی گۆڕانی بارودۆخەكان و پەرەسەندنەكانی ژیان، جا كۆڕاییەكی تازە لەسەر بناغەی رەچاوكردنی بەرژەوەندییەكی تازە دروست دەبێت، یەكەمیان لەكاردەخرێت و كار بە دووەمیان دەكرێت، بۆ نمونە ژیریی دروست رێگر نیە لە بەستنی پەیماننامەیەك لەنێوان جیهانی ئیسلامی و نائیسلامی بۆ پاراستنی بەرژەوەندییەكی تایبەت بە مسوڵمانان و كۆڕایی لەسەر دروست دەبێت، پاشان لایەنەكەی دیكە پابەندییەكانی دەشكێنێت و كۆڕاییەكەی یەكەم هەڵدەوەشێتەوەو كۆڕاییە تازەكە جێی دەگرێتەوە، هەروەك هاوشێوەی ئەوە لە سەردەمی پەیامدا لە هەندێ پەیماننامەدا روویدا.

---

[1] أصول الفقه الحنبلي، ص٣٤٣ (ئەوەی كۆڕایی لەسەرە، ئەگەر حاڵەتەكەی گۆڕا، دەستبەرداربوونی دروستە).

جێباسی دووەم
نەریت (العرف)

پێناسەکەی، ڕەگەزەکانی، جۆرەکانی، بەڵگەیەکەی، مەرجەکانی، گرنگییەکەی

پێناسەکەی:

لە زمانی عەرەبیدا: مانای زۆری هەیە، لەوانە کردار و گوفتارە جوانەکان، نەریت(عرف) بە شوێنی ڕوانی پەڕ دەوترێت، (عرف)ی ئەسپ شوێنی ڕوانی مووە.

لە زاراوەی شەرعناسەکاندا: ئەو کردار[1] یان گوفتار[2]ەی بەکارهێنانی دووبارە بۆتەوە هەتاوەکو سیفەتی سەقامگیریی لە دەروونەکان وەرگرتووە[3] و لە عەقڵەکان قەبوڵ کراوەو[4] لە ڕەفتارەکان ڕەچاو کراوە[5].

نەریت و خو: زانایانی ئوصول ناکۆکن لە ڕێژەی نێوانیان، دوای ئەوەی پێکهاتن لەسەر ئەوەی گشتگیر و تایبەتی ڕەهایە، هەندێکیان دەڵێن (خو بەڕەهایی گشتگیرترە[6]، هەندێکیش دەڵێن نەریت بە ڕەهایی گشتگیرترە[7]، ئاراستەی باو لای شەرعناسان یەکسانکردنیانە[8].

---

[1] وەك نەریتێکی کرداریی ئابووری بۆ نمونە کڕین و فرۆشتنی دەست بەدەست(المعاطاة)، یان کۆمەڵایەتی وەك سەرداني نەخۆش و گۆڕینەوەی دیاری لە بۆنەکاندا، یان سیاسی وەك ڕەفتاری هاوشێوە لە کێشە دبلۆماسیەکاندا.

[2] وەك بێژەیەك بەکارهێنانی لە مانایەکی تازەدا دووبارە بویەوە جیاواز لەوەی لەزماندا بۆی دانراوە، هەتا بووە هەقیقەتێکی نەریتی لەو مانایەدا، بۆنمونە بێژەی(ولد) بۆ کوڕ لە زمانی عەرەبیدا بۆ هەریەك لە نێرو مێ دانراوە.

[3] ئەوەی زۆر بە کەمی رووبدا و لە دەروونەکان سەقامگیر نەبوو، لە زاراوەدا پێی ناوترێت نەریت.

[4] ئەوەی لەرێی هەوا و ئارەزووەوە لە دەروونەکان سەقامگیر دەبێت بە نەریت دانانرێت، وەك خراپەکارییەکان.

[5] ئەم پێناسەیەم لە چەندین پێناسەوە وەرگرتووە، بینیم هیچ یەکیان بێ ئەنگی و کەموکوڕی نین.

[6] ئەوەی پێی وایە نەریت گشتگیرترە، دەڵێ هەموو دووبارەبووەوەیەك لە کردار و گوفتار دەگرێتەوە، چ لە تاك دەرچوبێت یان لە کۆمەڵ، سەرچاوەکەی شتێکی سروشتی بێت یان سەرچاوەکەی ژیری بێت یان سەرچاوەکەی هەوا و ئارەزوو بێت.

[7] لەسەر ئەو بنچینەیەی کە نەریت کردار و گوفتار دەگرێتەوەو خوو تەنها یەکەمیان دەگرێتەوە.

[8] لەسەر ئەو بنەمایەی کە یەك تێگەیشتنیان هەیە، هەریەکەیان ڕاستە بۆ هەرشتێك لەوەی دیکە ڕاست بێت.

رەگەزەکانی:

لە پێناسەکەیەوە ئەوە وەردەگیرێت کە لە دوو رەگەز پێك دێت (ماددی و مەعنوی)

رەگەزی ماددی: ئەو کردار یان گوفتارانەیە کە بەکارهێنانی دوبارە دەبێتەوە.

رەگەزی مەعنەوی (دەروونی): بریتییە لە سیفەتی قبولکردن و رێزلێنان و پابەندیی ئەدەبی.

جۆرەکانی:

نەریت لە چەند روویەکەوە بۆ چەند جۆرێك دابەش دەبێت، لەوانە:

أ- لەرووی رەگەزی مادییەوە دابەش دەبێت بۆ کرداری و گوفتاری (باعتبار عنصره المادي قولي وفعلي):

١- **نەریتی گوفتاری:** ئەو بێژەیەیە کە لە زماندا بۆ مانایەك دانراوە، پاشان لە مانایەکی تازەدا بەکاربێت و بەکارهێنانی لەو مانایەدا دوبارە دەبێتەوە، هەتا دەبێتە هەقیقەتێکی نەریتی، وەك بێژەی (ولد) لە زمانی عەرەبیدا بۆ نێر و مێ دانراوە، پاشان تەنها بۆ نێر بەکارهات، بێژەی (لحم) لە زماندا گۆشتی هەموو ئاژەڵێك دەگرێتەوە، بەڵام لە نەریتدا بۆ جگە لە گۆشتی ماسی بەکاربێت، ئەمەش پێی دەوترێت (نەریتی بەکارهێنان). لەوانەشە نەریتە گوفتاریەکە شەرعی بێت یان یاسایی بێت یان نەریتێکی دیکە لە نەریتە تایبەتەکان، نەریتی شەرعی[1] ئەو بێژەیەیە کە لە زمانی عەرەبیدا بۆ مانایەکی گشتی بەکارهاتووە، پاشان گوازراوەتەوە بۆ مانایەکی شەرعی تازەی تایبەت، وەك بێژەی (صلاە) مانا زمانەوانیەکەی پاڕانەوەیە، لە نەریتی شەرعناساندا بریتییە لەو پەرستشە ناسراوەی واجبە رۆژانە لە پێنج کاتی دیاریکراودا ئەنجام بدرێت، وەك بێژەی (صیام) مانا زمانەوانییەکەی خۆگرتنەوەیە بە رەهایی و لە نەریتی شەرعدا خۆگرتنەوەی تایبەتە لە خواردن و خواردنەوەو سەرجێیی لە بەرەبەیانەوە تا رۆژئاوابوون.

لە نەریتی یاساییدا ئەو بێژەیەیە کە لە مانا زمانەوانیەکەیەوە گوێزراوەتەوە بۆ مانایەکی

---

[1] لە (الأشباه والنظائر)ی ابن نجیم، ل٩٣ هاتووە: (نەریتی شەرعی وەك نوێژ و زەکات و حەج مانا زمانەوانیەکانیان واز لێهێنراوەو مانا شەرعیەکەی لەجیاتی دانراوە).

مانای زمانەوانیی (صلاة): پاڕانەوەیە، زەکاة: پەرەسەندن، حەج: مەبەست.

یاسایی تایبەت، وەك بێژەی (تاوانكاری= جنایە) لە زماندا هەموو كارێكی قەدەغەكراو دەگرێتەوە كە زیان بە كەسێك یان شتێك بگەیەنێت، لە نەریتی یاساییدا–وەك لە یاسای عێراقدا– ئەو تاوانەیە كە سزاكەی سێدارە یان زیندانی هەتاهەتایی یان زیندانی زیاتر لە پێنج ساڵ تا پانزە ساڵە[1].

نەریتی گوفتاری رۆڵێكی گرنگی هەیە لە راڤەی دەقەكان و، شێوازی گرێبەستەكان، بەو پێیە گرێبەست و رەفتارە شەرعیەكان لە كڕین و فرۆشتن و بەكرێدان و مەرجەكانی لایەنەكانی گرێبەست و نرخ و نرخێنراو و شتی دیكە كاری لەسەر دەكرێت، چونكە ئەوەی باس لە شێوازی گرێبەستەكان و ئەوانەی پێوەی پەیوەستن لە مەرج و هی دیكە، مەبەستی ئەو مانایانەیە كە لە نەریتدا بۆی دانراوە، جا چ ئەو نەریتە گشتی بێت یان تایبەت، لەكاتی بوونی ناڕوونییەك لە دەق و شێوازی گرێبەستەكاندا، دادوەر بۆی دەگەڕێتەوە.

٢- **نەریتی كرداری**: یان رێپێدراوە وەك كڕین و فرۆشتنی دەست بەدەست(المعاطاة) و، سەردانی نەخۆش و، گۆڕینەوەی دیاری لە بۆنەكان و، وەرگرتنی مارەیی پێشینە بەر لە گواستنەوەو، پێشكەشكردنی دیاری لەلایەن مێرد بۆ ژنەكەی لە شەوی گواستنەوەدا. یان رێپێنەدراوە وەك یاریی كردنی قومار و وەرگرتنی سەرخۆشكەرەكان و مامەڵەكردن بە قازانجی سوو(ربا) و پاوانكردنی (احتكار) كەلوپەلی پێویست لە باروبۆخی ناساز وەك باروبۆخی جەنگ.

ب- لەروی ئەوانەی دەیانگرێتەوە یان گشتیە یان تایبەت (باعتبار الشمول أما عام واما خاص):

١- **نەریتی گشتی (یان نەریتی نێودەوڵەتی)**: ئەوەیە كە تایبەت نیە بە تاكە هەرێمێك بەبێ ئەوانی دیكە، لە نەریتە گشتیەكان (نێودەوڵەتیەكان) هاوشێوەیی لە میراتدا[2] و،

---

[1] م٢٥ من قانون العقوبات العراقي رقم ١١١ لسنة ١٩٦٩.

[2] م٢٣/١ مدني عراقي: (اختلاف الجنسية غير مانع من الإرث في الأموال المنقولة والعقارات، غير أن العراقي لا يرثه من الأجانب إلا من كان قانون دولته يورث العراقي منه) واتە: جیاوازیی رەگەزنامە رێگر نیە لە میراتگرتن لە سامانی گوازراوەو زەوی و زار، بەڵام عێراقی، بیانیەكان میراتی لێ ناگرن، مەگەر یاسای دەوڵەتەكەی میراتی ئەو بدات بە عێراقی.

ڕادەستکردنی تاوانبارە سیاسیەکان و گێڕانەوەیان بۆ وڵاتەکانیان[1] و پچڕاندنی پەیوەندییە دیبلۆماسیەکان و گێڕانەوەی لەکاتی ناکۆکی و کێشەکان کە لەلایەن کەسانێکی بیانی ئەنجام دەدرێن کە پارێزراوی دیبلۆماسییان هەیە و، نەپشکنینی جانتا دبلۆماسیەکان[2] لە فڕۆکەخانە و وێستگەکاندا و، ئەنجامدانی ڕێوشوێنی سەردانە فەرمیەکان و پێشوازی هاوشان لە هاوشانەکەی و، نەریتە بازرگانیەکان لە بازرگانیی نێودەوڵەتی. لەوانەیە پابەندی بەو نەریتە نێودەوڵەتیانە هاوشێوەی پابەندی بە یاسای ناخۆ پێویست بێت، بەپێی ڕێککەوتنە دولایەنیەکان یان بەکۆمەڵیەکان یان بە دانپیانانی لە یاسا ناوخۆییەکاندا.

٢- **نەریتی تایبەت (یان نەریتی هەرێمی یان ناوچەیی)**؛ ئەوەیە کە تایبەتە بە هەرێمێکی دیاریکراو یان ناوچەیەکی دیاریکراو، لە نەریتە تایبەتە ناوچەییەکان جەژنە نیشتمانیەکانە،[3] وە نمونەی پۆشاکی تایبەت بە وڵاتێك یان ناوچەیەکی دیاریکراو لە وڵاتێکدا و، پێشکەش کردنی هەندێك لە مارەیی و دواخستنی هەندێکی لە عێراق بۆ نزیکترین دوو وادە (تەڵاق یان مردن)[4]، هەر وڵاتێك نەریت و دابی کرداریی تایبەتیان هەیە لە پۆشاك و نشینگە و خواردن و خواردنەوەو سەردان. هەروەها نەریت هەیە لەنێوان گەلان و هەرێمەکان و وڵاتاندا هاویەشە.

جـ- لەرووی ڕەواییەوە یان دروستە یان فاسیدە (باعتبار المشروعیة إما صحیح أو فاسد):

١. **نەریتی دروست**: ئەوەیە کە لەگەڵ سیستەمی گشتی و ئەدەبی گشتیدا پێچەوانە نیە، حەڵاڵێك ناکاتە حەرام و حەرامێك ناکاتە حەڵاڵ لە تەرازووی شەریعەتی ئیسلامیدا بۆ نەریتی مسوڵمانان.

٢. **نەریتی فاسید**: ئەو نەریتەیە کە پێچەوانەی سیستەمی گشتی و ئادابی گشتییە، بەوەی پێچەوانەی بنەمایەکی شەرعیی چەسپاو بێت، وەك وەرگرتنی سەرخۆشکەر و بێهۆشکەرەکان و، یاریکردنی قومار و، بینا دروستکردن لەسەر گۆڕستان و،

---

[1] یاسای گێڕانەوەی تاوانبارانی عێراقی و هەموارکردنەکانی.

[2] م١١ ق. ع. ع (لا یسري هذا القانون على الجرائم التي تقع في العراق من الأشخاص المتمتعین بحصانة مقررة بمقتضى الاتفاقیات الدولیة أو القانون الدولي، أو القانون الداخلي) واتە: ئەم یاسایە لەسەر ئەو تاوانانە جێبەجێ نابێ کە لە عێراق ڕوودەدەن لەلایەن کەسانێك پارێزگارییان هەیە بەپێی ڕێکەوتنە نێودەوڵەتیەکان یان یاسای نێودەوڵەتی یان یاسای ناوخۆیی.

[3] بەڵام جەژنە ئاینیەکان نەریتی شەرعی گشتین.

[4] م٢٠ لە یاسای باری کەسی عێراقی.

زیندووکردنەوەی چلەی مردن و یادی ساڵانەی مردو و ئامادەکردنی خۆراك لە رۆژی سێیەمی مردن بۆ ئەوانەی ئامادەی تازیەکە دەبن.

د- لەرووی روودانیەوە یان چەسپاوە یان گۆڕاوە (باعتبار وقوعها في الوجود إما ثابتة أو متغيرة):[1]

١. **نەریتە چەسپاوەکان:** ئەو نەریتانەن کە هەتا ژیان مابێت بە گۆڕانی سەردەم و شوێن ناگۆڕێن، وەك خواردن و خواردنەوەو نوستن و هەستان و خۆشحاڵی و خەمباری و، حەزکردن بە جوانی و دورکەوتنەوە لە ناشیرینی. ئەمە لای ئەوانەی ئەم شتانە لە نەریت دادەنێن، ئەگەرنا غەریزەکان بەبۆچوونی من نەریت نین، ئەو حوکمانەی بەپێی ئەم نەریتانە دەدرێن، جیاوازییان نیە، چونکە سەرچاوەکەی غەریزەی سروشتییە.

٢. **نەریتە گۆڕاوەکان:** ئەو نەریتانەن کە بە گۆڕانی سەردەم و شوێن و بارودۆخ دەگۆڕێن، ئەو حوکمانەی لەسەر رەچاوکردنی دراون، بە جیاوازییان جیاواز دەبن و بە گۆڕانیان دەگۆڕێن، ئەو جۆرەیە کە لە بنەمای گشتی (لا ينكر تغير الأحكام بتغير الأزمان)[2] مەبەستە، مەبەستیش بە (تغيير) گۆڕانە، چونکە خوای گەورە بۆ هەر دۆخێك حوکمێکی هەیە، ئەگەر دۆخەکە گۆڕا، حوکمەکە دەگۆڕێت بەپێی دۆخە تازەکە.

حوججەبوونی نەریت:

نەریت حوججەیەکی شەرعییە ئەگەر مەرجەکانی تێدابێت بە قورئان و سوننەت و کۆڕایی و عەقڵ.

١- قورئانی پیرۆز: قورئانی پیرۆز لە چەندین ئایەتدا فەرمانی کردووە بە رەچاوکردنی نەریت لە زۆر لە جێبەجێ کردنەکان و حوکمە لاوەکیەکان، لەوانە ئەم فەرمایشتانەی خوای گەورە کە دەفەرموێت: ﴿ خُذِ ٱلْعَفْوَ وَأْمُرْ بِٱلْعُرْفِ وَأَعْرِضْ عَنِ ٱلْجَٰهِلِينَ ﴾[3] ﴿ كُتِبَ عَلَيْكُمْ

---

[1] سەرنج بدە لە (الموافقات في أصول الشريعة ٢/٢٩٧، لأبي إسحاق الشاطبي (إبراهيم بن موسى اللخمي الغرناطي المالكي، (ت٧٩٠ هـ)
[2] مجلة الأحكام العدلية، م٣٩
[3] سورة الأعراف ١٩٩.

﴿ إِذَا حَضَرَ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ إِن تَرَكَ خَيْرًا الْوَصِيَّةُ لِلْوَالِدَيْنِ وَالْأَقْرَبِينَ بِالْمَعْرُوفِ ۖ حَقًّا عَلَى الْمُتَّقِينَ ﴿١٨٠﴾ ﴾[1]. ﴿ فَمَنْ عُفِيَ لَهُ مِنْ أَخِيهِ شَيْءٌ فَاتِّبَاعٌ بِالْمَعْرُوفِ وَأَدَاءٌ إِلَيْهِ بِإِحْسَانٍ ﴾[2]. ﴿ وَلَهُنَّ مِثْلُ الَّذِي عَلَيْهِنَّ بِالْمَعْرُوفِ ﴾[3]. ﴿ الطَّلَاقُ مَرَّتَانِ ۖ فَإِمْسَاكٌ بِمَعْرُوفٍ أَوْ تَسْرِيحٌ بِإِحْسَانٍ ﴾[4]، ﴿ وَإِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ فَبَلَغْنَ أَجَلَهُنَّ فَلَا تَعْضُلُوهُنَّ أَن يَنكِحْنَ أَزْوَاجَهُنَّ إِذَا تَرَاضَوْا بَيْنَهُم بِالْمَعْرُوفِ ﴾[5] ﴿ وَالْوَالِدَاتُ يُرْضِعْنَ أَوْلَادَهُنَّ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ ۖ لِمَنْ أَرَادَ أَن يُتِمَّ الرَّضَاعَةَ ۚ وَعَلَى الْمَوْلُودِ لَهُ رِزْقُهُنَّ وَكِسْوَتُهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ ۚ لَا تُكَلَّفُ نَفْسٌ إِلَّا وُسْعَهَا ﴾[6]، ﴿ لَّا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ إِن طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ مَا لَمْ تَمَسُّوهُنَّ أَوْ تَفْرِضُوا لَهُنَّ فَرِيضَةً ۚ وَمَتِّعُوهُنَّ عَلَى الْمُوسِعِ قَدَرُهُ وَعَلَى الْمُقْتِرِ قَدَرُهُ مَتَاعًا بِالْمَعْرُوفِ ۖ حَقًّا عَلَى الْمُحْسِنِينَ ﴿٢٣٦﴾ ﴾[7]. هـی دیکـەش لـەو دەیـەها ئایەتـەی ئامـاژە بـە پێویسـت بـوونی رەچاوکردنی نەریت دەکات، مەبەستیش لە (المعروف) کـردار یـان گوفتـارێکی جوانـە کـە خەڵك لەسەری راهاتوون و دەرونەکان پێی رازین و ژیرییە دروستەکان قەبوڵی دەکەن.

٢- **سوننەتی پێغەمبەر:** لە پێغەمبەرەوەﷺ گێڕدراوەتەوە: (ما رآه المؤمنون حسنا فهو عنـد الله حسن، وما رآه المؤمنون قبيحاً فهو عند الله قبيح)[8] ئەوەی ئیمانداران بە چاکی بزانن ئـەوا لای خوا چاکە، ئەوەش کە ئیمانداران بە ناشیرینی بزانن ئەوا ی خواش ناشیرینە.

٣- **کۆڕایی:** شەرعناسان لە سەرەتای ئیسلامەوە تـا ئـەمڕۆ کۆڕابـوون لەسـەر حوججـەبوونی عورف، کۆڕاییەکەشیان پشت بەو ئایەتانە دەبەستێت کە باسمان کردن، لەگـەڵ سـوننەت و بڕیارلەسەردانی ئیسلام بۆ زۆرێك لە داب و نەریتی عەرەبەکان کە بەر لە ئیسـلام بـاوبوو، دوای رێکخستن و پاککردنەوەی لـە خلتـەکان، وەك نەریتـەکانی کـڕین و فرۆشـتن و بـاری کەسێتی و سزاکان و هی دیکە. ئەو نەریتانە هەندێکیان ناوچەیی بـوون، هەندێکیشـیان لـە

---

[1] سورة البقرة: ١٨٠.
[2] سورة البقرة ١٧٨.
[3] سورة البقرة ٢٢٨.
[4] سورة البقرة ٢٢٩.
[5] سورة البقرة ٢٣٢.
[6] سورة البقرة ٢٣٣.
[7] سورة البقرة ٢٣٦.
[8] پێشتر تەخریج کراوە

شەریعەتەکانی پێشتر وەرگیرابوون وەك شەریعەتی گەورەمان ئیبراهیم و ئیسماعیل و موسا و عیسی (سەڵات و سەلام لەسەر پێغەمبەرمان و ئەوانیش بێت)، هەندێکیش لە نەتەوەکانی دەوروبەر وەرگیرابوون بەهۆی پەیوەندیی بازرگانیی نێوانیانەوە، جا ئیسلام بڕیاری لەسەر ئەوانە دا کە ناکۆك نین لەگەڵ جەوهەری شەریعەت و بەرژەوەندییە گشتیەکان، وەك گرێبەستی کڕین و فرۆشتن و رەهن و بەکرێدان و هاوبەشی و بەقەرزدان و هی دیکە لە گرێبەستی مامەڵەکان، هەروەها وەك هاوشانی لە هاوسەرگیری و دلنانی تۆڵە لەسەر پشتیوان(العاقلە) لە سزادان[1]، ئیسلام ئەو نەریتە عەرەبیانەی دورخستەوە کە بەرژەوەندی تاك یان چینێك وەدی دێنێت لەسەر حسابی ئەوانی دیکە، ئەوسا سەرپەرشتیار مارەیی کچە سەرپەرشتی کراوەکەی بۆ خۆی دەبرد بەو پێیەی مولکی ئەوە نەك کچەکە لەکاتی مێردکردنیدا، قورئان ئەم نەریتەی هەڵوەشاندەوە بە فەرمایشتی: ﴿ وَءَاتُوا۟ ٱلنِّسَآءَ صَدُقَٰتِهِنَّ نِحْلَةً فَإِن طِبْنَ لَكُمْ عَن شَىْءٍ مِّنْهُ نَفْسًا فَكُلُوهُ هَنِيٓـًٔا مَّرِيٓـًٔا ﴾[2] هەروەها بەر لە ئیسلام نەریت بوو کە میرات تەنها بەوانە دەدرا کە دەجەنگان لە پیاوان و ژن و منداڵی لێ بێبەش دەکرا، قورئانیش هەڵیوەشاندەوە بە فەرمایشتی: ﴿ لِّلرِّجَالِ نَصِيبٌ مِّمَّا تَرَكَ ٱلْوَٰلِدَانِ وَٱلْأَقْرَبُونَ وَلِلنِّسَآءِ نَصِيبٌ مِّمَّا تَرَكَ ٱلْوَٰلِدَانِ وَٱلْأَقْرَبُونَ مِمَّا قَلَّ مِنْهُ أَوْ كَثُرَ نَصِيبًا مَّفْرُوضًا ﴾[3]، لەگەڵ ئایەتەکانی دیکەی میرات، ئەوسا سیستەمی بەکوڕکردن نەریتێکی باویوو، قورئان هەڵیوەشاندەوە بە فەرمایشتی: ﴿ وَمَا جَعَلَ أَدْعِيَآءَكُمْ أَبْنَآءَكُمْ ذَٰلِكُمْ قَوْلُكُم بِأَفْوَٰهِكُمْ ﴾[4] بەڵام بەکوڕکردن بەو مانایەی کەسێك ئەرکی پەروەردەی هەتیوێك یان هەژارێك یان هەر منداڵێکی دیکە بگرێتەخۆ، هەروەك لە حاڵەتی نەزۆکیی

---

[1] پشتیوانی تاوانبار(عاقلە الجانی): ئەوانەی لەنەریتدا بەهۆیانەوە خۆی سەردەخات، ئەگەریش ئەوە بنەمایەکی نەریتی لای عەرەب بووە، ئیسلام رێکسی خستوەو پەرەی پێداوەو تێگەیشتنی پشتیوان(عاقلە)ی فراوان کردۆتەوە تا (دیوان الجند) و هەموو دەزگایەك کە بکوژەکەی تێدایە لە کوشتنی هەڵەدا. تۆڵەکەش بریتی بووە لە هەزار دینار یان دە هەزار درهم یان سەد وشتر یان دووسەد مانگا یان هەزار مەڕ، یان هەر شتێك شوێنی بگرێتەوە، بەپێی بارودۆخ و سەردەم و شوێنەکە.

[2] سورة النساء ٤، النحلة: العطية، بەخشش

[3] سورة النساء ٧

[4] سورة الأحزاب ٤

یەکێك لە ژن و مێردەکە، کارێکی خوازراوە، پەروەردەکار هەتا پێگەیشتن پاداشتی هەیە لای خوا، ئا لەو کاتەدا دەبێ لەو خانەوادەیە جودابێتەوە، چونکە تێکەڵبوونیان دروست نیە، ئەگەر هاوسەرگیریی لەنێوان پەروەردەکراوەکەو منداڵانی پەروەردەکارەکە روونەدات، میرات لێك گرتنیشیان ناچەسپێت ئەگەر دان بە رەچەڵەکیدا نەنێت کە رەچەڵەکی نەزانراوە، هەروەها ئیسلام ئەو مامەڵانەی کڕین و فرۆشتنی هەڵوەشاندەوە کە زیانی تێدایەو بەرژەوەندی لایەنێکی گرێبەستەکە وەدی دێنێت لەسەر حیسابی ئەوی دیکە، یان ئەوەی زیانی کۆمەڵگەی تێدایە. جا پێغەمبەرﷺ رێگریی کرد لە بەرگرتن لە کاروانەکان[1] و لە فرۆشتنی کەسی ئامادە بۆ ئەوەی نەهاتووە[2]، ولە بەهەڵەدابردن لە نرخدا(نجش)[3] و هیدیکەش لە زۆر لەو گرێبەستان هیدیکەش لە زۆر لەو گرێبەستانەی زیان بە لایەنێك یان بە کۆمەڵگە بگەیەنێت.

٤- عەقڵ: نەریت زۆربەی جار لەسەر بنچینەی پێویستیەکان(ضروريات) و تەولوکەرەکان(حاجيات) و بەرژەوەندییە کۆمەڵایەتی و ئابوریەکانی ئادەمیزادە، ئەو حوکمانەی خوا بۆ بەندە چاکەکانی دابەزاندووە بۆ هەموو سەردەم و شوێنێك گونجاوە، مەبەستێتی رەحمەتی(حرج) لەسەر خەڵك هەڵگرێت و لە سەرجەم بوارەکانی ژیاندا ئاسانکاریان بۆ بەدی بهێنێت، ئەگەر ئەو حوکمانەی لە هەڵێنجانیدا لەسەر داب و نەریت بنیات نراون، بە ژینگەی خەڵکەکە کاریگەر نەبوو، بۆ باروئوخە کۆمەڵایەتی و ئابووری و هی دیکەیان گونجاو نەبوو، ئەوا ئەمە دەبێتە هۆی تەنگی و زەحمەتی، کە هەردوکیان لە شەریعەتی ئیسلامیدا بە دەقی ئایەتی قورئان رەدکراونەتەوە، لەوانە فەرمایشتی خوای گەورە: ﴿مَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيَجْعَلَ عَلَيْكُم مِّنْ حَرَجٍ وَلَٰكِن يُرِيدُ لِيُطَهِّرَكُمْ وَلِيُتِمَّ نِعْمَتَهُ

---

[1] ئەوەیە کە پێشوازی لەوانە بکرێت کە کاڵوپەلێك بۆ بەرهەمی ئاژەڵی یان کشتوکاڵی دەهێنن تا لەشار بە نرخی بازاڕ بیفرۆشن، بەر لەوەی بچێتە بازاڕوەو نرخی تازە بزانێت لێی بکرن.. أخرجه مسلم، كتاب البيوع، باب تحريم تلقي الجلب ١٠/٤١٨

[2] ئەوەیە کە ئەوەی لەشارە ببێتە دەڵاڵی ئەوەی بەرهەمەکەی لە لادێ و گوندەکانەوە دەهێنێت، یان نوێنەری بێت لە فرۆشتنەکەدا بەشێوازی وردەوردە و بەنرخی گرانتر... الحديث أخرجه مسلم، كتاب البيوع باب تحريم بيع حاضر لباد ١٠/٤٢٠

[3] النجش (بفتح النون وسكون الجيم): زیادکردنێکە لە بەهای کاڵوپەل، بۆ ئەوە نا کە بیکڕێت، بەڵکو بۆ ئەوەی کەسێکی دیکەی پێ فریو بدات. الحديث أخرجه الترمذي كتاب البيوع.

عَلَيْكُمْ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ ﴾[1] فەرمايشتی : ﴿ يُرِيدُ ٱللَّهُ بِكُمُ ٱلْيُسْرَ وَلَا يُرِيدُ بِكُمُ ٱلْعُسْرَ ﴾[2]، ئەمە ئەوە ناگەیەنێت كە نەریت و باروئۆخ كار لە دەقە راشكاوەكان دەكات و وا لـە موجتەهید دەكـات حوكمێك بـدات جیـا لـەوەی دەقەكـە دلویـەتی، بـەلكو ئـەوە دەگەیەنێت كە هەندێك لە دەقـەكان بنـەمای گشتین و دەكرێـت بـەپێی باروئۆخ و حـالی خەلك پیادەبكرێن، هەندێكیشیان بەسترلون بە بەرژەوەندیی تایبەتەوەو بە بوون و نـەبوون لەگەلیدا دەسورێنەوە.[3]

مەرجەكانی كاركردن بە نەریت:

بۆ كاركردن بەپێی نەریت مەرجە ئەم خالانەی تێدا بێتە دی:

١- **دروست بێت،** ولتا پێچەولنە نەبێت لەگەلّ بەلگەیەك لە بەلگە شەرعیەكان، یـان بنەمایـەك لـە بنەما سەرەكییەكانی، نابێت موجتەهید یان شەرع دانەر یان دادوەر یان موفتی، حوكمەكانی لەسەر نەریتێكی نادروست بنیـات بنێـت، چـونكە ئـەوەی لەسـەر نادروسـت بنیـات نرابێـت نادروستە.

---

[1] سورة المائدة ١٠

[2] سورة البقرة ١٨٥

[3] (الشاطبي) لە (الموافقات) ٢٨٦/٢ و دواتر دەلێت: (خووە بەردەوامەكان پێویستە لـە شـەرعدا رەچاو بكرێن، جا چ لەئەسلدا شـەرعی بـن یـان ناشـەرعی، چ ئـەوەی بـە بەلگـەی شـەرعی بریـاری لەسـەر دراوە فـەرمانێك بێـت یـان قەدەغەكردنێك بێت یان مۆلەتێك بێت یان نا. بەلام ئەوەی بە بەلگە بریاری لەسەر دراوە شتێی دیارە، بێجگـە لـەو بەبێ بەلگە وەكو ئەركباركردن راستەرێ نابێت).

پاشان شاگبی دەلێت: (كاتێك ئـەوەمان بریـەوە كـە دانـەری شـەرع رەچاوی بەرژەوەنـدیی دلهێنـاوە، وا دەخوازێـت یەكلابێتـەوە كـە خووەكـانیش رەچـاو دەكـات، چـونكە ئەگـەر شـەرعدانان لەسـەر یـەك ئاسـت بێـت، واتـە بەرژەوەندییەكان لەسەر ئەوە دەرۆن، چونكە بنەچەی شەرعدانان هـۆی بەرژەوەندیەكانـە، شـەرعدانان بەردەوامـە، كەواتە بەرژەوەندیش بەردەوامە، ئەوەشە مانای رەچاوكردنی خووەكان لە شەرعداناندا).

بەردەوام دەبێت و دەلێت: (ئەگـەر خووەكـان رەچـاونەكرێن، دەبێتـە هـۆی ئـەركباركردنێك بەرگـە ناگیرێـت، ئـەوەش دروست نیە یان نابێت، وتار یان ئەوەتا رەچاوی زانـین و توانـای ئەركباركراوەكـە بكرێـت لەگـەلّ هاوشـێوەكانی لـە خووە رەچاوكراوەكان لەكاتی رێنمونیی ئەركباركردندا، یان نا، ئەگـەر رەچـاوی كـرد ئەوەیـە كـە مەبەسـتمان بـوو، ئەگەریش رەچاوی نـەكرد ولتـا ئەركباركردنەكـە ئارلستەی ئەولنـە كـراوە كـە دەیـزانن و توانایـان بەسـەریدا هەیـەو ئەولنـەش نـایزانن و نـاتوانن و ئەولنـەش رێگرییـەكیان هەیـەو ئەولنـەش كـە رێگرییـان نیـە، ئـەوەش خـودی ئەركباركردنێكی كە بەرگە ناگیرێت).

بەڵام ئەگەر خەڵکەکە لەسەر گرێبەستێکی نادروست یان ڕەفتارێکی نادروست ڕاهـاتبوون، بـەهۆی پاڵنـەرێك لـە پاڵنـەرەکانی پێویسـتیەکانی ژیـان، وەك سـودبینینی فرۆشـیار لـە خانوەکەی بەبێ بەرامبەر دوای فرۆشتنی، لـەوەی لەسـەر کڕیـار لـە کـاتی فرۆشـتندا ئـەو مەرجە دابنێت کە بۆماوەی ساڵێك یان کەمتر یان زیاتر بەبێ کرێ تیـای بمێنێتـەوەو بـەبێ ئەوەی ئەوە بەرامبەر بەشێك لە نرخەکەی بێت، جا کڕیارەکـە ناچـار دەبێـت ئـەو مەرجـە نادروست قبوڵ بکات کە دەبێتە هۆی نادروستکردنی گرێبەستەکەش، وەك مامەڵەکردن بە (عربون)[1] لەژێر فشاری نەریتێکی نادروست، وەك ئـەو قـەرزدەرەی بارمتـەی وەرگرتـووە سود لەو لەبارمتەدانراوە وەربگرێت، وەك فرۆشتنی بەدانـەوە(الوفـاء)[2]، وەك ناچـاربوونی کەسوکاری مردوو بەوەی لەژێر فشاری نەریتە نادروستەکاندا خۆراك بە خەڵك بدەن، وە بۆ نمونـە ئـەوەی پێـی دەوترێـت (سـەرقفڵانە) و شـتی دیکـەش لـە هـەزاران داب و نەریتـە نادروستەکان.

---

[1] لەسەر وەزنی (عصفور) یان (حلزون)، لە عەرەبیدا دەربڕینی دیکەشی هەن لەوانە (أربون)، (عربان)، (أربـان) لەسـەر وەزنی (قربان)، لە زاراوەدا کڕیار یان کرێچی بەشێك لەو بڕەتییەی لەسەری پێکهاتوون دەدات وەك بەشێك لـە بـەها یان کرێیەکە، ئەگەر گرێبەستەکە تەواو کرا، ئەگەرنا دەبێتە سـزای پاشـگەزبونەوەی پارەدەرەکـەو بـۆی نیـە داوای بکاتەوە، شەرعناسانیش لەبارەیەوە جیاواز:
جەماوەری شەرعناسانی حەنەفی و مالیکی و شافیعی قەدەغەیان کردووە، (المغني٤/٢٥٧، وقليـوبي وعمـيرة ٢/١٨٦، ونيل الأوطار ٥/١٥٣)، چونکە خواردنێکی ناڕەوایە، خوای گەورەش دەفـەرموێت: ﴿وَلَا تَأْكُلُوٓا۟ أَمْوَٰلَكُم بَيْنَكُم بِٱلْبَٰطِلِ﴾ البقرة ١٨٨.
وتەی بەناوبانگیش لە مەزهەبی ئیمام ئەحمەد دروست بوونیەتی پشت بەسـت بـە چـەند شـوێنەوارێك لەوانـە ئـەوەی لە(نافع بن الحارث) گێڕراوەتەوە کە خانویەکی لە (صفوان بن أمية) کڕیوە بۆ (عمر بن الخطاب) ﷺ بـە چـوار هـەزار دینار و نافع مەرجی لەسەر دانا کە ئەگـەر عمـر ڕازی بـوو ئـەوا فرۆشـتنەکە بـۆ ئـەوە، ئەگـەریش ڕازی نـەبوو ئـەوا چوارسەد درهەم بۆ صفوان دەبێت.. ئەو پشتیوانیە بەبڕوای ئێمە هیچ بنچینەیەکی نیە، عمر بن الخطاب ﷺ حـەزی بەو جۆرە مامەڵانە نەبووە.
ڕاستتر ئەوەیە کە ناشێك کـار بـە (عربـون) بکرێـت، چـونکە دەسـتکەوتێکی بـێ هۆیـە لـە حاڵـەتی وەرنەگرتنەوەیدا، ئەگەریش زیانێك هەبێت ئەوا تۆڵەکەی قەرەبوویەکی دادوەرانەیە.

[2] (بيع الوفاء) ئەوەیە کەسێك شتێك بە یەکێکی دیکە بفرۆشێت بە بەهایەکی دیاریکراو یـان بـەو قـەرزەی لەسـەریەتی، بەو مەرجەی هەرکات فرۆشیارەکە بەهاکەی گەڕاندەوە یان قەرزەکەی دایـەوە، فرۆشـراوەکە بگەڕێنێتـەوە (م١١٨ لمجلە... لەم فرۆشـتنەدا هەنـدێك لـە حوکمـەکانی فرۆشـتنی دروسـت هەیـە، ئەوەیـە کـە کڕیـار خـاوەنی زیادەو سودەکانی فرۆشراوەکەیە، هەندێکیش لە حوکمەکانی فرۆشانی نادروستی تیایە، ئەویش کە هەریـەك لـە دوولایـەنی گرێبەستەکە بۆی هەیە مامەڵەکە هەڵوەشێنێتەوە، دوای وەرگرتنیش حوکمی بارمتەی بەسەردا جێبەجێ دەبێت.

وەلامی ئەو پرسیارانە ئەوەیە: پێویستە لەسەر دەولەت ڕێگریی لە نەریتە نادروستەکان و ئەو مامەڵەو رەفتارانەش کە لەسەریان بناتنرلوە بکات، ئەگەر دەولەت ئەمەی نەکرد و تاك ناچاربوو لەژێر فشاری نەریتێکی نادروست ئەو مامەلەیە بکات، ئەگەر لە دادگا لێی نەپرسرێتەوە، ئایا وەکو دین لێی دەپرسرێتەوە؟

قورئانی پیرۆز وەلامی ئەمەی داوەتەوە بە فەرمایشتی خوای گەورە: ﴿فَمَنِ ٱضۡطُرَّ غَيۡرَ بَاغٖ وَلَا عَادٖ فَلَآ إِثۡمَ عَلَيۡهِۚ إِنَّ ٱللَّهَ غَفُورٞ رَّحِيمٌ﴾[1]، ﴿فَمَنِ ٱضۡطُرَّ غَيۡرَ بَاغٖ وَلَا عَادٖ فَإِنَّ ٱللَّهَ غَفُورٞ رَّحِيمٞ﴾[2]، ﴿فَمَنِ ٱضۡطُرَّ غَيۡرَ بَاغٖ وَلَا عَادٖ فَإِنَّ رَبَّكَ غَفُورٞ رَّحِيمٞ﴾[3].

لەژێر رۆشنایی ئەو ئایەتە پیرۆزانەو پالپشت بەو لێبوردەییە فراوانەی شەریعەتی ئیسلامی، پێم وایە راستتر ئەوەیە کە خوالێخۆشبوو شێخی پێشتری ئەزهەر (الشيخ محمد الخضري) بۆی چووە کە (شەرعناس بۆی نیە فتوا بدات یان حوکم بدات بەوەی نەریتێکی باوی پێچەوانەی بنەچەیەك لە بنەچەکانی شەریعەت، مەگەر پێویستییەك وابکات کار بەو نەریتە بکرێت، ئەوسا حوکمەکە لەسەر رەچاوکردنی پێویستی و زەرورەت دەبێت و لەرووی ئەو مۆلەت و روخسەتە دەبێت کە شەرعناس لەسەر حیسابی ئیجتیهاد بریاری لەسەر دەدات، جا کاری شەرعناس ئەوەیە سەرنجی ئەو مامەلانە بدات کە پێچەوانەی بنەچەیەك لە بنەچەکانی شەریعەتە، ئەگەر بەهۆی پێویستییەکەوە کرابێت، بۆی هەیە لە بنەچەی قەدەغەکردنەکە جیایبکاتەوە و پێویستیی بکاتە هۆکاری جیاکردنەوەی لەو بنەچەیە، ئەگەریش لە ئەنجامی نەزانی یان ئارەزوو پێی کرابێت، هیچی بۆ نیە تەنها فتوادان بە نادروستیەکەی و خەلکیش فێری مامەلە دروستەکە بکات، ناشێت ئەوەی نەریتێکی نادروست بە کارێکی رێپێدراوی دانا، فتوا بە دروستیی بدرێت بەبێ ئەوەی پێویستییەك ناچاری بکات کە شارەزایان لە مەبەستەکانی شەریعەت تەقدیری بکەن)[4].

---

[1] سورة البقرة ١٧٣.

[2] سورة النحل ١١٥.

[3] سورة الأنعام ١٤٥.

[4] ئەوە لە گۆڤاری (الازهر) بلاوکراوەتەوە بە ناونیشانی (لە دادوەری و فەتوادا رەچاوی نەریت دەکرێت) مامۆستا عبد الوهاب خلاف لە کتێبەکەی (مصادر التشريع الإسلامي فيما لا نص فيه)، ص١٢٥ هێناویەتیەوە.

٢- **نەریتەكە هەمیشەیی بێت (أن یكون العرف مطرداً)**، ئەگەر گۆڕاو بێت لە هەندێك حاڵەت ئەنجام بدرێت و لە هەندێك حاڵەت نەكرێت، ناشێت ببێتە سەرچاوەی حوكم، مەبەست لە هەمیشەیی دووبارەبوونەوەو بەدوای یەكداهاتنە[١].

٣- **بەر لەو رووداوەی تێیدا جێبەجێ دەكرێت و حوكمەكەی لەسەر بینا دەكرێت بوونی هەبووبێت**، چونكە وەك بنەمایەكی یاسایی كاریگەری گەڕانەوەی(رجعیە) نییە، دەبێ بوونەكەی بەر لە كاتی رەفتار (یان رودلو)ەكە بێت و بەردەوامیش بێت تا كاتی رودانەكەو هاودەمی بێت، جا چ رەفتارەكە گوفتاری بێت یان كرداری، ئەگەر لەناكاو لەگەڕ رەفتارەكە بوو بێت یان دوای ئەوە پەیدابووبێت یان پێشتر هەبووبێت و بەر لەوە گۆڕابێت، كاری پێ ناكرێت.

٤- **گشتی بێت لە حوكمە گشتیەكاندا** و بۆ بنیاتنانی حوكمە شەرعیەكان رەچاو بكرێت، ئەوە نەریتی گشتییە، چونكە نەریتی تایبەتی بۆ حوكمی گشتی سودی نیە، تایبەتەكان حوكمی تایبەت بە كەسانی خۆی لەسەر بنیات دەنرێت، وەك بێژە باوەكان لە كڕین و فرۆشتنی شارێك و لە شارێكی دیكە نا، جا لە هەر شارێك نەریتی خەڵكەكەی پیادە دەكرێت[٢].

٥- **هەردوو لایەنی پەیوەندییەكە رێك نەكەوتبن لەسەر ئەوەی پێچەوانەی خواستی نەریت كاریكەن**، ئەگەرنا كاركردن بە رێككەوتنەكە پێش كاركردن بە نەریت دەخرێت، ئەگەر ژن و مێردێك لە عێراق رێكبكەون لەسەر ئەوەی هەموو مارەیی پێشەكی بێت، دواتر مێرد بۆی نیە دلوا لە دادوەر بكات بینا لەسەر ئەو نەریتەی باوە حوكم بە دواخستنی هەندێكی بدات. هەروەها ئەگەر رێككەوتن هەموو مارەییەكە دوابخرێت، ژن بۆی نیە نەچێتە ماڵی هاوسەرێتی بەبیانی ئەوەی پێشەكی مارەییەكەی وەرنەگرتووە، ئەگەر لە بازار نەریت وابوو بەهاكە بكرێتە پشك(قیست) و هەردوولای گرێبەستەكە بە راشكاوی رێككەوتن لەسەر یەكسەری(الحلول) یان نەریت وای دەخواست كە خەرجیی ناردن لەسەر كڕیار بێت و

---

[١] سیوطی (جلال الدین عبد الرحمن) لە (الأشباه والنظائر)، ص١٠١ دەڵێت: (كاتێك بە خوو دادەنرێت كە بەردەوام بێت، ئەگەر پچڕپچڕ بوو ئەوا نەخێر).

[٢] بۆ وردەكاری زیاتر بگەڕێتەوە بۆ (العرف والعادة في رأي الفقهاء)، دكتور احمد فهمی (أبو سنة)، ل٦١ و دواتر، لە (المجلة) م٤١ (بە خوو دادەنرێت ئەگەر بەردەوام بێت یان زاڵ بێت).

رێککەوتن لەسەر ئەوەی لەسەر فرۆشیار بێت، ئەوا کار بە رێککەوتنەکە دەکرێت نەک نەریتەکە.

گرنگیی نەریت:

هەرچەندە دوای ئەوەی زۆربەی بنەما نەریتیەکان گۆڕان بە بنەمای یاسایی لەرێگای بەیاسا کردنی، گرنگیی نەریت لە یاسا دانراوە ناوخۆییەکاندا کەم بۆتەوە، لەگەڵ ئەوەشدا هێشتا نەریت بە سەرچاوەیەکی یەدەگ دادەنرێت، پێویستە دادوەر پەنای بۆ ببات هەرکاتێك دەقێکی نەدۆزیەوە حوکمی ئەو رودوادەی تێدابێت کە خراوەتە بەردەستی[1]، هێشتا نەریتە نێودەوڵەتیەکان پایەیەکی باڵایان هەیە لە یاسای نێودەوڵەتی گشتیدا، کە لە گرنگترین سەرچاوەکانی هەڵێنجانی حوکمەکانیەتی.

بەڵام لە شەریعەتی ئیسلامی و فیقهی ئیسلامیدا، نەریت گرنگی خۆی هەر دەمێنێت و ئەو گرنگیە لە زۆر بواردا بەدەردەکەوێت، لەوانە:

١- شەرعناس یان دادوەر یان موفتی لە راڤەی دەقەکاندا پشت بە نەریتی سەردەمی دابەزینی ئەو دەقانەو جێبەجێکردنی دەبەستێت[2]، بۆ نمونە: خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿ يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ لَا تَأۡكُلُواْ ٱلرِّبَوٰٓاْ أَضۡعَٰفٗا مُّضَٰعَفَةٗۖ وَٱتَّقُواْ ٱللَّهَ لَعَلَّكُمۡ

---

[1] بڕگەی دووەم لە ماددەی یەکەمی یاسای مەدەنی کوردستانی، ژمارە٤٠ ی ساڵی ١٩٥١ هاتووە: (إذا لم يوجد نص تشريعي يمكن تطبيقه حكمت المحكمة بمقتضى العرف، فإذا لم يوجد فبمقتضى مبادئ الشريعة الإسلامية الأكثر ملاءمة لنصوص هذا القانون دون تقيد بمذهب معين، فإذا لم يوجد فبمقتضى قواعد العدالة) واتە: ئەگەر دەقێکی تەشریعی نەبوو جێبەجێ بکرێت، دادگا بەپێی نەریت حوکم دەکات، ئەگەر نەبوو بەپێی گونجاوترین بنەمای شەریعەتی ئیسلامی کە بگونجێت لەگەڵ دەقەکانی ئەو یاسایە بەبێ پابەندی بە مەزهەبێکی دیاریکراو.. یاسا شارستانیەکان لە وڵاتە عەرەبیەکان ئەو ڕێبازەی گرتۆتەبەر، بەڵام هەندێکیان شەریعەت پێش نەریت دەخات.

[2] سرخسی (أبو بكر محمد بن احمد) لە المبسوگ ٦٢/١٦ لەبەشی (آداب القضاء) دەڵێت: (نزیکترین شتێك سەبارەت بە موجتەهید وترابێت ئەوەیە کە لە شارەزای زانستی قورئان بێت و ئاگاداری ئارلستەکانی ماناکانی بێت، شارەزای زانسی سوننەت و رێگەکانی و ناوەرۆکەکانی و ئارلستەکانی ماناکانی بێت، لە پێوانەدا بیپێکێت و شارەزای نەریتی خەڵك بێت).

(شاطبي)، سەرچاوەی پێشوو ٣٥١/٣ دەڵێت: (ئەو کەسەی دەیەوێ بچێتە نێو زانستی قورئان و سوننەتەوە، دەبێ ئاگاداری خووی عەرەبەکان بێت لە گوفتار و کردار و ڕێڕەوی نەریتەکانیان لەکاتی دابەزینی ئایەتەکان لەلایەن خوداوە رونکردنەوەی لە پێغەمبەرەوە، چونکە بە نەزانینی ئەوانە دەکەوێتە نێو کۆمەڵێك ئاڵۆزییەوە کە بەبێ ئەو زانیاریانە دەرچوون لێی زەحمەتە).

تُفۡلِحُونَ ﴾[1] مەرجی ﴿أَضۡعَٰفٗا مُّضَٰعَفَةٗ ﴾مانای پێچەوانەی نیە، هەروەها ئەمە ئەوە ناگەیەنێت کە ئەم جۆرە سووە حەرامەو ئەوانی دیکە حەرام نین، چونکە ئایەتەکە بۆ دەربڕینی حوکمی ئەو واقیعە هاتووە کە ئەوسا خەڵکەکە لەسەری بوون و یەکێك بووە لە نەریتەکانیان لە مامەڵە بە سوو، کە سووکارەکە لەکاتی داهاتنی کاتی گێڕانەوەی قەرزەکە بە قەرزدارەکەی دەوت پارەکەم بۆ زیاد بکە وادەکەت بۆ زیاد دەکەم، قەرزدارەکەش ناچار دەبوو ئەوە بکات، هەتا قەرزەکان لەسەر قەرزدارەکە کۆدەبووەوەو بەشێوەیەك نەیدەتوانی بیداتەوە، جا دەیکردن بە کۆیلەی خۆی و دەیفرۆشتن، ئەوەیە لە سەردەمی نەفامی پێی دەوترا سووی زیادە(ربا الفضل)[2].

٢- لەم کێشانەدا پێویستە دادوەر رەچاوی نەریت بکات[3]:

أ- **گوێ بۆ ئەو داوایانە نەگرێت کە داب و نەریت بەدرۆی بخاتەوە** وەك تێپەڕبوونی ماوەی بەسەرچوون(تقادم)، شەرعناسە موسڵمانەکان دەڵێن: (ئەگەر داواکار لە ماوەیەکدا داوای مافی خۆی نەکرد کە بەپێی نەریت نیشانەیە کە ئەوەی داوای دەکات بە درۆیەتی، پێویستە دادوەر ئەو داوایە رەت بکاتەوە)، لەبەر رۆشنایی نەریتەکانی سەردەمی خۆیان ئەو ماوەیەیان بە (٣٣)ساڵ داناوە لە داوای سامانی میراتی (داواکردنی مافی لە میرات) و سامانی وەقف، لە بێجگە لە میرات و وەقفیش (١٥) ساڵیان داناوە، مالکیەکان پێیان وایە کە داوای وەرگرتنەوەی زەوی دوای تێپەڕینی (١٠) ساڵ دەکەوێت (واتە گوێی بۆ

---

[1] سورة آل عمران:١٣٠.

[2] لە تەفسیری الفخر الرازی ٢/٥ هاتووە: (لە نەفامیدا ئەگەر پیاوێك سەد درهەمی لەسەر کەسێك هەبوایە بۆ وادەیەکی دیاریکراو، ئەگەر وادەکە هات و قەرزدارەکە ئەو سامانەی لەبەردەستدا نەبوو، قەرزدەرەکە پێی دەوت: پارەکەم بۆ زیاد بکە هەتا وادەکەت بۆ زیاد بکەم. لەوانەیە بیکاتە دووسەد، کە وادەی دووەمیش هات هەمان شتی دەکرد تا چەندین وادە، بەهۆی ئەو سەد درهەمەوە چەند ئەوەندەی وەردەگرت، ئەمەیە مەبەست لە فەرمایشتی (أضعافا مضاعفة).

[3] لە (المجلە)، م٤٢، (المعروف کالمشروط) واتە باو وەك بەمەرجگیراو وایە، (المعروف بین التجار کالمشروط بینهم)م٤٤، واتە: ئەوەی لەنێوان بازرگانان باوە وەك ئەوەیە مەرج بێت لەنێوانیان. (التعیین بالعرف کالتعیین بالنص) م٤٥ واتە: دیاری کردن بە نەریت وەك دیاریکردنە بە دەق.

ناگیرێت)، پاڵپشت بەوەی لە پێغەمبەرەوە ﷺ گێڕراوەتەوە کە فەرموویەتی (من حاز شیئاً عشر سنین فهو له)[1].

ب- لەژێر رۆشنایی مانا نەریتیەکانی ئەو بێژانەی لە دارشتنی گرێبەست و داواکاریەکاندا هاتووە حوکم بکات[2].

---

[1] شەرعناسانی مالیکی وتەکەیان سەبارەت بە گرتنەخۆ و بەسەرچوون(الحیازة والتقادم) لەسەر بنەمای دوو فەرموودەی دژ بەیەکی دراوەپاڵ(مرسل)ە کە لەو کتێبانەی فەرموودە کە پشتی پێ دەبەسترێت، دەستم نەکەوتن، ئەوانیش:

أ- ئەوەی لە پێغەمبەرەوە ﷺ گێڕراوەتەوە کە فەرموویەتی: (لا یبطل حق امرئ مسلم وإن قدم) واتە: مافی کەسێکی مسوڵمان لاناچێت ئەگەریش کۆن بێت، شرح الحطاب ٦/٢٢٤.

ب- ئەوەی لە پێغەمبەرەوە ﷺ گێڕراوەتەوە کە فەرموویەتی: (من حاز شیئاً عشر سنین فهو له) واتە ئەوەی دە ساڵ شتێکی لابێت ئەوە هی خۆیەتی، لە گێڕانەوەی دووەم (من حاز شیئاً علی خصمه عشر سنین فهو أحق به) واتە: ئەوەی شتێکی دژەکەی لابێت بۆ ماوەی دە ساڵ، ئەوا ئەو شایستەترە پێی. لە گێڕانەوەی سێیەم: (من حاز شیئاً علی خمسة عشرة سنین فهو أحق به منه) واتە: ئەوەی شتێکی لابێت بۆ ماوەی پانزە ساڵ، ئەوا ئەو شایستەترە پێی.

لە (المدونة) ١٣/٤٢-٤٣ هاتووە: (لە ربیعەوە ئەگەر پیاوێك خۆی ئامادەبێت و سامانەکەی لەدەست یەکێکی دیکە بێت، بەم شێوەیە دە ساڵی بەسەردا تێپەڕێت، ئەو سامانەی لەدەستیایەتی دەبێتە هی خۆی لەبەر ئەوەی دە ساڵ لای ئەو بووە، مەگەر ئەوی دیکە بەڵگەیەك بهێنێتەوە کە بەکرێی داوە یان نیشتەجێی کردووە یان بە راسپاردە لای داناوە، ئەگەرنا هیچی بۆ نیە).

بۆ وردەکاری زیاتر لەم بابەتە بگەڕێوە بۆ کتێبی (الحیازة والتقادم في الفقه الإسلامي المقارن بالقانون الوضعي)ی دکتور محمد عبد الجواد محمد، ل٥٢ و دواتر.

[2] (ابن فرحون) لە (تبصرة الحکام علی هامش فتح العلي المالك) ٣/٦٠ و دواتر دەڵێت: (ئەگەر ژن و مێردێك ناکۆك بوون لەسەر خەرجی و ژنەکە وای هەڵبەستا کە مێردەکەی خەرجی داین نەکردووە، مالیك و احمد بن حنبل بۆ ئەوەچوون کە وتەی ژنەکە لەوەدا وەرناگیرێت و لەوەشدا کە لەرابردوو هیچی پێ نەداوە، چونکە نەریت و شایەتی حاڵەکە و هاودەمە دیارەکان بەدرۆی دەخاتەوە. ئەمە وتەی خەڵکی مەدینەیەو ئەو هەقیە کە گومانی تێدا نیە، هەروەها ئەگەر کڕیار و فرۆشیارێك جیاوازبوون لە وەرگرتنی کەلوپەل یان بەهاکەی، بنچینە ئەوەیە کە بەهاکە لای کڕیارەکە و فرۆشراوەکە لای فرۆشیار بمێنێتەوەو، جێیان ناگۆڕێت مەگەر بە بەڵگە یان نەریت، وەك ئەو کەلوپەلەی وا هاتووە کە کڕیار پێشەکی بەهاکەی بدات وەك گۆشت و سەوزەو ئەوانە، لەوەدا داب و نەریت حوکم دەکات. لەوانە حوکم دان بە مەبەستی بێژەکان لە کڕین و فرۆشتندا، وەك ئەوەی فرۆشیار بڵێت-ئەم زەویەم بەوەندە پێت فرۆشت- و هیچی دیکەی نەوت، ئەم بێژەیەئەوانەش دەگرێتەوە کە پێوەی بەندە وەك بینا و درەختەکان، ئەوەش بەپێی نەریت، بێژەی خانوو و درەخت شتە جێگیرەکانیش دەگرێتەوە وەك دەرگا و رەفەکان، هەر لەوانە ئەگەر پیاوێك لەگەڵ ژنەکەی تاکبونەوە بە مەبەستی ناسین و ژنەکە وای هەڵبەستا کە چووەتە لای، ئەوا وتەی ئەو وەردەگیرێت، چونکە بەپێی داب و نەریتی شافرەت، ئەگەر مێردەکەی بۆ یەکەمجار لەگەڵی تاك بێتەوە، ئارام ناگرێت نەچێتە لای، تاکبونەوەکەش شایەتیی وتەکەی ئەو دەدات).

جـ- لەکاتی ناکۆکی و نـەبوونی بەڵگـەدا پێویسـتە دادوەر رای ئـەو کەسـە پـێش بخـات کـە **نەریت پشتیوانی دەکات** دوای سوێند دانی، چونکە پابەنـد دەبێـت بـە روکـار و ئـەوەی بنچینەیە، ئەگەر ژن و مێرێك لەسـەر کەلوپـەلی ناومـاڵ بـووە ناکۆکییـان، رای ئـەوەیان پێش دەخرێت کـە لەگـەڵ نـەریتی وڵاتەکـەی دەگونجێـت دوای سـوێند دانـی، چـونکە ئەگەریش هەریەکەیان دەستی هەیـە لـە کەلوپـەلی ناوماڵەکـەدا، بـەڵام دەسـتی ئـەوەی نەریت شایەتی بۆ دەدات بەهێزترە، هەروەها ئەوە بەهی مێرد دادەنرێت کـە لـە نەریتـدا تایبەتە بەو وەك چەك و وڵاخ، ئەوەش بە هی ژن دادەنرێت کـە لـە نەریتـدا تایبەتـە بـەو وەك خشڵ[1].

٣- نەریت حوکمی رودلوەکان دەکات (العادة محکمة)[2] نەریت پێوەرێکە دادوەر لە جێبەجێ کردنی حوکمە رەهاکان بۆی دەگەڕێتەوە، وەك خـەرجی(نفقـة)[3]، هاوشـانی(کفـاءة)[4]، بینینێـك کـە سەرپشـککردن پێویسـت دەکـات[5]، نەنگییـەك سەرپشـککردن پێویسـت

---

[1] بڕوانە (تبصرە الحکام)، سەرچاوەی پێشوو ٢/٥٧ و دواتر.

[2] لمجلە، م٦٣، و م ١/١٦٤ مدنی عراقی (العادة محکمة عامة کانت أو خاصة) واتە: خوو حوکم دەکات گشتی بێـت یـان تایبەتی.

[3] بۆ زانینی جۆری خەرجی و بڕەکەی، قازی دەگەڕێتەوە بۆ نەریتی وڵاتی ژن و مێردەکـە، لەگـەڵ رەچـاوکردنی بـاری دارایی و کۆمەڵایەتییان لەکاتی جێبەجێ کردنـی بنـەما شـەرعییە گشـتیەکەی لـە قورئانـدا هـاتووە لـە فەرمایشـتی ﴿لِيُنفِقۡ ذُو سَعَةٖ مِّن سَعَتِهِۦ﴾ لطلاق ٧، پێغەمبەرﷺ بە هند خێزانـی (أبـی سـفیان)ی فـەرموو، کاتێـك گلـەیی لـە قرچۆکیەکەی گرت: (خـذی مـا یکفیـك وولـدك بـالمعروف) واتـە: ئەوەنـدە ببـە کـە بـەپێی نـەریت بەشـی خـۆت و منداڵەکانت دەکات.. (أبو سفیان) بە قرچۆکی ناسرابوو، بۆیە پێغەمبەرﷺ بڕوای پێکرد و داوای بەڵگـەی لـێ نـەکرد، هەروەها لەو بڕەی دەتوانێت بیبات گەڕاندیەوە بۆ نەریت کە بەشـی خـۆی و کوڕەکـەی بکـات... أخرجـە مسـلم في کتاب الأقضیة، باب قضیة هند. صحیح مسلم بشرح النووي ١٢/٢٤٨.

[4] هاوشانی(الکفاءة) مەرجێکە لە مەرجەکانی پێویستبوونی هاوسەرێتی لای جەماوەری شەرعناسان، قازیش لـە بـواری هاوشانیدا لەو شتانەی جێـی ئیعتبـارە دەگەڕێتـەوە بـۆ نـەریت، لەوانـەش کـە جێـی ئیعتبـار نـین دەگەڕێتـەوە بـۆ شارەزایان، ئەگەر ئافرەتێك بەبێ مۆڵەتی سەرپەرشتیارەکەی، خۆی لە کەسێك مارەکرد کە لـە نـەریتی وڵاتەکەیـدا هاوشانی نەبوو، گرێبەستەکە لای هەنـدێك لـە شەرعناسـان -وەك حەنەفیـەکان- دروسـتە، سەرپەرشـتیارەکانی بۆیان هەیە نارەزایی دەربڕن و داوای هەڵوەشاندنەوەی بکەن تا زیانی نەنگی لـەخۆیان بـەدور بخـەن. سـیفەتە جـێ ئیعتبارەکان لە هاوشانیدا نەریت بڕیاری لەسەر دەدات، بێجگە لە ئایین.

[5] بینین لە بابەتی هەڵبژاردەی بینیندا، بریتییە لە زانینی ئەو حاڵ و شوێنەی مەبەستە سەرەکیەکەی فرۆشتنەکەی پـێ دەناسرێت، واتە مەبەست زانینێکە بە یەکێك لە پێنج هەستەکە، نەك تەنها بە چاوی تەماشاکەر و بەس.

دەکات[١]، قەبارەو جۆری روشکاندنەوەکان(تعازیر)[٢]، لە بوون و نەبوونی دەستەبەری لەکاتی لەناوچوونی سپاردە[٣]، لە هەڵێنجانی پاساوی پاڵنەر[٤]، لەو شتانەی لە شەرعدا رێك نەخراون وەك بێنوێژی و پێگەیشتن (بلوغ) کاروباری دیکە کە دەکرێت لەرێی حوکم کردن بە نەریت بگەیت بە حوکمێکی دادوەرانە بۆی).

٤- دەربڕینی ویست بە کردار لە شەرع و یاسادا بە بەڵگەی نەریت کاری پێدەکرێت، وەك کڕین و فرۆشتنی دەستبەدەست، کە ئەمە لە نەریتدا رەزامەندی دەگەیەنێت، وەك کردنەوەی دەرگای بازاڕە گشتیەکان وەك دەربڕینێك بۆ رێگەدان بە چوونەژوورەوە، وەك پێشکەشکردنی خواردەمەنی بۆ میوان لە نەریتدا مۆڵەت پێدانە بە خواردنی.

٥- ئەو حوکمانەی بە نەریتەکان کاریگەرن، بە گۆڕانی نەریتەکە دەگۆڕێن، هەر ئەمەش مەبەستە لەو بنەما ناسراوەی دەڵێت (لا ینکر تغیر الأحکام بتغیر الأزمان)[٥] واتە گۆڕانی حوکمەکان بە گۆڕانی سەردەمەکان نکوڵی لێ ناکرێت.

---

[١] قازی پشت بە نەریت دەبەستێت لە زانینی قەبارەی نەنگیەکەو بڕی کاریگەرییەکەی لەسەر کەمکردنەوەی سامان و بەهاکەی.

[٢] رووشکاندنەکان(تعازیر) کۆمەڵە سزایەکن دەسەڵاتی یاسادانانی سەردەم دەیخەملێنێ و بە گۆڕانی سەردەم و شوێن و کەسەکان دەگۆڕێت، بەپێی نەریتە بڵاوەکانی هەر وڵاتێك. (قراق)، الفروق ١٨٤/٤ دەڵێت: (هەندێك روشکاندن لە سەردەمێك دەبێتە رێزلێنان لە سەردەمێکی دیکەدا، هەندێك روشکاندن لە وڵاتێکدا دەبێتە رێزلێنان لە وڵاتێکی تردا).

[٣] قازی، لە دەستەبەریی راسپاردەو ئەمانەتەکاندا، بۆ زانینی دەستهاتی هاوشێوەی و خەملاندنی چاودێریی پێویست بۆ پارلستنی و خەملاندنی بوون یان نەبوونی کەمتەرخەمی، دەگەڕێتەوە بۆ نەریت.

[٤] قازی پشت بە هاوجوتە نەریتیەکان دەبەستێت، لە هەڵێنجانی مەبەستی تاوان لە تاوانکارییەکاندا و، هاندەرە پاڵنەرەکان لە کڕین و فرۆشتن و کاروباری کەسیدا، ئەگەر ژنێك مارەییەکەی بەخشیە مێردەکەی و پاشان دوای ماوەیەکی کورت تەلاقی دا و، ژنەکە داوای مارەییەکەی کرد بە بیانوی ئەوەی هاندەری پاڵنەری بەخشینەکەی، بەردەوامیدان بووە بە ژیانی هاوسەرێتی، پێویستە قازی حوکم بدات بە گێڕانەوەی مارەییەکەی پاش سوێنددانی ژنەکە، چونکە نەریت پشتیوانیی دەکات.

[٥] لمجلە ،م٣٩، باسمان کرد کە گۆڕان دەبێ بە جێگۆڕکێ لێك بدرێتەوە، چونکە حوکمی خوا ناگۆڕێت، بەڵکو لەیەك کێشەدا چەندین حوکمی هەیە، هەریەکەی بۆ دۆخێکی دیاریکراو.

ئەم بنەمایە لە شەریعەتی ئیسلامیدا پیادە دەکرێت وەك:

یەکەم: نرخ دانان (التسعیر): لەوانەیە دەقێك هۆکارەکەی نەریت بێت یان سەرچاوەی هۆکارەکە نەریت بێت، پاشان بەگۆڕانی نەریتەکە هۆکارەکەش دەگۆڕێت، جا گۆڕانی ئەو حوکمە دەردەکەوێت کە لە دەقەکەدا هاتووە.

خەڵکی مەدینە بە پێغەمبەریان ﷺ وت: (لە مەدینە نرخ زۆر گران بووە، نرخمان بۆ دابنێ). فەرمووی ﷺ: (إن الله هو المسعر القابض[1] الباسط[2] الرزاق، إني لأرجو أن ألقى الله وليس أحد منكم يطلبني بمظلمة في دم ولا مال)[3]. واتە: خوا خۆی نرخ دادەنێت و دەگرێتەوەو فراوان دەکات و رزق دەدات، من خوازیارم بگەم بە خوا و کەستان داوای ستەمێکم لێ نەدات لە خوێن بێت یان لە سامان.. خۆگرتنەوەی لە نرخدانان و دانانی بە ستەم لەسەر ئەو بنچینەیە بووە کە گرانیەکە بەهۆکاری کەمی بەرهەم و زۆری خواستەوە بووە (یاسای خستنەڕوو و خواست)، جا کەمیی بەرهەم وایکردبوو خستنەڕوو کەم بێت. کاتێك نەریتەکان گۆڕان و دەروونەکان گۆڕان و روویان کردە چاوچنۆکی و قۆرتنەوەو قازانجکردن لەسەر حیسابی بەکاربەر، شەرعناسە تابیعیەکان[4] فتوایان دا بە پێویستبوونی نرخدانان لەسەر کەلوپەلەکان بۆ رەچاوکردنی بەرژەوەندی بەکاربەران و نەهێشتنی چاوچنۆکی و قۆرتنەوە.

دووەم: وشتری وێڵ (ضالة الإبل): پرسیار لە پێغەمبەر ﷺ کرا سەبارەت بە وشتری وێڵ، بە پرسیارکەرەکەی فەرموو (ما لك ولها، دعها فإن معها حذاءها وسقاءها ترد الماء وتأكل الشجر حتى يجدها ربها)[5]، واتە: چیت داوە بەسەریەوە، لێی گەڕێ، پێ و خواردنەوەی خۆی لەگەڵ خۆیەتی، دەچێتە سەر ئاو و لە درەختەکان دەخوات، هەتا خاوەنەکەی دەیدۆزێتەوە.. پرسیاری مەڕی لێکرا، فەرمووی ﷺ: (خذها فإنما هي لك أو لأخيك أو

---

[1] واتە ئەوە بە ویستی خۆی دەکات.

[2] القابض: المقتر. واتە کەمکردنی رزق.

[3] أخرجه أبو داود كتاب البيوع، باب التسعير ٢٧٠/٣. والترمذي في نفس الباب ٦٠٦/٣. ابن ماجه، كتاب التجارات ٧٤١/٢، الدارمي، كتاب البيوع، باب النهي عن التسعير ٢٤٩/٢.

[4] سبل السلام ٢٥/٣

[5] أخرجه البخاري، كتاب اللقطة، باب ضالة الإبل، فتح الباري ١٠٠/٥ وما بعدها. مسلم كتاب اللقطة ٢٦٣/١٢.

للذئب)[1]، واته: بیبه، ئەوه یان بۆ تۆ یان بۆ براکەت یان بۆ گورگە.. بەدرێژایی سەردەمی پەیام و جێنشینایەتی ئەبوبەکر و عومەر کارەکە بەو شێوازە چوو بەڕێوە، وشتری وێڵ کەس دەستی بۆ نەدەبرد هەتا خاوەنەکەی دەیدۆزیەوە، وەك شوێنکەوتنێکی فەرمانی پێغەمبەرﷺ حوکمی مانگاش وەك وشتر بوو لەبەر ئەوەی دەتوانێت خۆی بپارێزێت.

دواتر کە بارودۆخەکە گۆڕا و خەڵك فێربوو چاوی دەبڕیە ماڵی خەڵك و دەستی بۆ درێژ دەکرد، عوسمان کوڕی عەففان بڕیاری دا کە بگیرێت و پێناسە بکرێت پاشان بفرۆشرێت و نرخەکەی هەڵبگیرێت، ئەگەر خاوەنەکەی هاتەوە بەهاکەی پێبدرێتەوە. پاشان حاڵەکە گۆڕا لە سەردەمی جێنشینی عەلی بن ابی تالب فەرمانی کرد بە دروستکردنی لەوەڕگەیەك بۆ وێڵبوەکان و خەرجی لێکردنی لە دارایی گشتی(بیت المال) هەتا خاوەنەکەی دێت و بەڵگە دەهێنێتەوە کە ئەو خاوەنیەتی و دەیباتەوە[2].

سێیەم: پشکی دڵڕاگیراوان (سهم المؤلفة): عمر بن خەتاب‌ﷺ دڵڕاگیراوان (المؤلفة قلوبهم)ی قەدەغەکرد لە بەشیان لە سەرچاوەکانی زەکات، لەبەر نەمانی هۆکارەکەی بە گۆڕانی سەردەمەکە، کە پێویستیی ئیسلام بوو بۆ راکێشانی دڵی ئەوانە، ئەوەش لە رووی سڕینەوە(نسخ) نەبوو، وەك هەندێك هەڵی دەبەستن، بەڵکو راگرتنی کارکردنە بە دەقێك کە هۆکارەکەی نەماوە.

چوارەم: دابینکاری لە داگیرکردنی سودی سامانەکان (التضمین في غصب منافع الأموال): جیاوازی لەنێوان شەرعناساندا نیە سەبارەت بەوەی دەستدرێژکار بۆ سەر سودی شتەکان بە بردنی یان لەکارخستنی، لای خوا تاوانێکەو وەك ئاین لێی دەپرسرێتەوە، بەڵام جیاواز لە لێپرسینەوەی لە دادگا، جەماوەر وتیان دەبێ (کرێی هاوشێوە دابین بکات)، پێشینەکان لە شەرعناسە حەنەفیەکان وتیان (دابینکاری پێویست نیە)[3]، پاشان کە نەریتەکان گۆڕان و سەردەمەکە خراپ بوو و دەروونەکان لارێ چوون

---

[1] حدیث متفق علیه، نیل الأوطار ٣٣٨/٥.

[2] المنتقی ٦٨/٧.

[3] وتەکەیان لەو رووەوەیە کە: دڵگیرکردن بۆ سامان دەبێت، سودەکانیش سامان نین لەبەر ئەوەی ناکرێت پاشەکەوت بکرێن، چونکە یەکێك لە رەگەزەکانی سامان ئەوەیە کە پاشەکەوت بکرێت. ئەگەریش وادانرا کە دڵگیردەکرێت، ناکرێت دابینکاری بۆبکرێت، چونکە یان بە هاوشێوەی دابین دەکرێت لە شێوەو مانادا، ئەوەش ناکرێت، یان وەکو ←

بەرەو دەستدرێژی کردنە سەر مافی یەکدی، دواینەکان لە شەرعناسە حەنەفیەکان ناچار بوون حوکمی دلبینکاری بۆ سودی هەندێك لە سامانەکان بدەن[1] بۆ پاراستنی مافی خەلك.

لەگەل رێزم بۆ پایەی شەرعناسە حەنەفیەکان و ئەوانەی بە شوێن پێی ئەواندا دەرۆن، ئەوەی کە دەلێن سودەکان سامان نین لەسەر ئەو بنچینەیەی تازەدەبنەوە، لەوەوە هاتووە کە سود و سودلێوەرگرتنیان تێکەل کردووە، دووەمیانە کە تازە دەبێتەوە بە تازەبوونەوەی کات، بەلام سودی شتێك بریتییە لە توانای تێرکردنی پێویستی، ئەوەش وزەیەکی شارلوەیە تیایدلو بە تازەبوونەوەی کات تازە نابێتەوە، بەلکو بە تێپەڕینی رۆژان لەکاردەکەوێت، هاوشێوەی هەر سامانێکی دیکە، بەهای هەر شتێك لەرۆشنایی ئەو وزە شارلوەی تیایدایە دەخەملێنرێت، بینا لەسەر ئەوە هیچ بیانوویەك نیە بۆ لێکدانەوەی شیانی مامەلەکردن بە سودەکان و دلبینکاریەکەی.

پێنجەم: نابێت دادوەر بەپێی زانیاریی خۆی حوکم بدات لەبەر خراپیی سەردەم:

شەرعناسەکانی پێشین وتویانە کە دەشێ دادوەر بە زانیاریی خۆی حوکم بدات، لەگەل جیاوازییان لە وردەکاریەکان، هەندێکیان وەك (ابو حنیفە) وتویەتی (ئەوەی مافی خوا بێت بە زانیاریی خۆی حوکمی تیا نادات، چونکە مافەکانی خوا لەسەر ئاسانکاری و لێبوردن بنیات نراوە، جیاواز لە مافی مرۆڤەکان).

هەندێکیشیان وەك شافعی و أبی یوسف و محمد لە یەکێك لە وتەکانیدا دەلێت: (لە هەموو شتێکدا بە زانیاریی خۆی حوکم دەدات). هەندێکیش جیاوازی دەکەن لەنێوان زانیارییەکانی بەر لە وەرگرتنی ئەرکی قازیەتی کە حوکمی پێ ناکرێت و زانیارییەکانی دوای وەرگرتنی ئەرکی قازیەتی کە حوکمی پێ دەکرێت، چونکە زانیارییەکانی لە حالەتی یەکەمدا وەك ئەوە وایە کە بەر لە وەرگرتنی ئەرکی قازیەتی لە شایەتەکانی بیستبێت،

خۆی لە مانادا (واتە بە بەهایەکەی) بەوەی بە شتەکان(دراو) دلبین بکرێت، ئەوەش ناکرێت، چونکە لە مەرجەکانی دلبینکاری بوونی هاوشێوەیەتی وەك سامان، سودەکانیش سامان نینن بۆیە چونیەکی لەنێوان خۆی و بەهاکەیدا نیە، لە لەشێوە نە لە مانادا.

[1] وەك سامانی وەقف و سامانی هەتیو سامانی ئامادەکراو بۆ بەکارهێنان (وەك زەوی، خانوو، دوکان، گەرماو، میوانخانە، کۆگا، ئۆتۆمبێل، ولاخ، ئەوەی بەکاردێت بۆ بەدرێدان و هاوشێوەکانی). فتواکەیان لەو رووەوەیە کە نەریتەکان و دەروونەکان گۆڕاون و خەلك چاویان لە خواردنی مالی ئەوانی دیکەیە بە ناهەق.

ئەوەشی لە حاڵەتی دووەمدا زانیویەتی وەك ئەوانە وایە کە لە شایەتەکانی بیستووە لەکاتی وەرگرتنی ئەرکی قازیەتی[1]. کاتێك باروبۆخ و نەریتەکان گۆڕلو سەردەم خراپ بوو، شەرعناسەکانی دواین وتیان کە (زانیاریی دادوەر نابێتە رێگەیەك بۆ دادوەری لە هەموو رووداوێکدا لەبەر خراپی سەردەمەکە، بەجۆرێك دادوەر وای لێهات گومان لەوە بکرێت کە ئەو زانیارییانەی سەبارەت بە رووداوەکە دەیزانێت راست بێت و بە حوکمدان بە زانیارییەکانی تاوانبار دەبێت)[2].

شەشەم: گۆڕانی مەزهەبی شافیعی: لە دیاردە واقیعیەکان لەسەر گۆڕانی حوکمە ئیجتهادیەکان بە گۆڕانی نەریتەکان یان جیاوازییان، ئەوەیە کە شافیعی دوو بۆچوونی هەیە، بۆچوونی کۆنی بینا لەسەر نەریتەکانی عێراق و بۆچوونی تازەی بینا لەسەر نەریتەکانی میسر، شوێنکەوتەی مەزهەبەکەی کار بە تازەکەی دەکەن ئەگەر لەگەڵ کۆنەکەی پێچەوانە بوو.

حەفتەم: هەر لە دیاردەکان وتەی شەرعناسە ناسراوەکان بە تێگەیشتن لە جەوهەری شەریعەتی ئیسلامی، لەوانە لە وەڵامی (قەرافی)[3] پرسیاری (ئەو حوکمانەی لە مەزهەبەکاندا بەپێی نەریت دراوە، ئایا وەکو خۆی فەتوای پێ دەدرێت یان بەپێی گۆڕانی نەریتەکە دەگۆڕێت)، دەڵێت: (ئەو حوکمانەی سەرچاوەکانیان خووەکان بووە، حوکم تێیدا بە گۆڕانی خووەکە دەگۆڕێت)، وە دەڵێت: (ئەو حوکمانەی لەسەر خووەکان دراون لەگەڵیدا دەسوڕێنەوە هەرچۆن سوڕایەوە، ئەگەریش لەکارکەوت لەگەڵی لەکاردەکەوێت، وەك دراو لە مامەڵەکان و نەنگیەکان لەوانەی خراونەڕوو بۆ فرۆشتن. هەرچەند نەریت تازە ببێتەوە رەچاو دەکرێت و هەرچەند بکەوێت دەیکەوێنێت، بەدرێژایی تەمەن لەسەر دێڕەکانی نێو کتێبەکان رامەوەستە، بەڵکو ئەگەر کەسێك هاتەلات خەڵکی هەرێمەکەت

[1] المغني لابن قدامة ٥٣ وما بعدها، المحلى ٤٢٧/٩ وما بعدها.

[2] مامۆستا (أبو سنه) سەرچاوەی پێشوو، ل١٢١، لە(حموي) دەگوازێتەوە کە محمد الشيباني) لە رای یەکەمی پاشگەز بۆتەوە و پێی وایە قازی نابێت بە زانیاریی خۆی حوکم بدات لەبەر خراپ بوونی سەردەم. لە (الأشباه وجامع الفصولين) دا دەڵێت: (إن الفتوى على عدم الجواز) واتە فتوا بۆ نەشیانیەتی.

[3] الإمام العلامة شهاب الدين أبو العباس احمد بن إدريس بن عبد الرحمن الصنهاجي المعروف بالقرافي الأحكام في تمييز الفتاوي عن الأحكام، ص٦٨، السؤال٣٩

نەبوو، دلوای فتوای لێت کرد، بەپێی نەریتی وڵاتی خۆت فتوای بۆ مەدە، پرسیاری نەریتی وڵاتی خۆی لێبکەو بەپێی ئەوە وەڵامی بۆ بدەوەو فتوای بۆ بدە، نەك بە نەریتی وڵاتی تۆ و ئەوەی لە کتێبەکانتدا بڕیاری لەسەر دراوە، ئەمە هەقێکی روونە، وەستانی هەمیشەیی لەسەر ئەولنەی بۆت هاتوون، لە ئایینـدا گومڕاییـە و نەفامییـە بـە مەبەستەکانی زانایـانی موسڵمان و پێشینەکانی رۆشتن)[1].

(ابن قیم الجوزیە)[2] لە بەشێکدا سەبارەت بە گۆڕانی فـەتوا و جیاوازییـەکانی بـەپێی گـۆڕانی سـەردەم و شـوێن و بـارودۆخ و نیـەت و خـوو بەناونیشـانی: (بنیاتنـانی شـەریعەت لەسـەر بەرژەوەندی بەنـدەکان لـە ژیـان و دوارۆژ) دەڵێـت: (ئـەم بەشـە یـەکجار زۆر بەسـودە، بـەهۆی نەزانینیەوە هەڵەی مەزن لە شەریعەتدا رویداوە، زەحمەتی و بارگرانی و ئەرکبارییی وای سـەپاند کە هیچ رێگایەك نایگاتێ، شەریعەتی پایەدار کە خۆی بەرزترین پلەکانی بەرژەوەندییـە، شـتی وا ناهێنێت، شەریعەت کە بنەماو لوتکەکەی لەسەر لەسەر حوکم و بەرژەوەندییەکانی بەندەکانە لـە ژیـان و دوارۆژدلو، هـەر هـەمووی دادوەرییـە، هـەر هـەمووی میهرەبانییـە، هەرهـەمووی بەرژەوەندییە، هەر هەمووی داناییـە، هـەر بابـەتێك لـە دادوەری دەربچێت بـەرەو سـتەم و، لـە میهرەبانی بۆ پێچەوانەکەی، لە هەرهەمووی بەرژەوەندی بۆ خراپەکاری، لە دلنایی بۆ بێهودەیی، ئەوە لە شەریعەت نیە ئەگەریش بە لێکدانەوە بخزێنترێتە ناویەوە).

---

[1] الفروق للقرافي ١/١٧٦–١٧٧، مطبعة دار إحياء الكتب العربية.

[2] شمس الدين أبو عبد الله محمد بن أبي بكر المعروف بابن قيم الجوزية، (ت٧٥١هـ)، إعلام الموقعين عن رب العالمين ٢/٣، مطبعة النهضة الجديدة، ١٣٨٨هـ

بەشی سێیەم
ئەو بەڵگە تەبەعییە نەقڵیانەی ڕاجیایی لەسەرە
الأدلة التبعية النقلية المختلف فيها

ئەو بەشە: وتەی هاوەڵ و شەریعەتی بەر لەخۆمان
بۆ هەریەکەیان جێباسێك تەرخان دەکەین.

جێباسی یەکەم:
حوججەبوونی وتەی هاوەڵ

حجية قول الصحابي

هاوەڵ، ڕاجیایی لە حوججەبوونی وتەی هاوەڵ،
دیاریکردنی شوێنی ڕاجیاییەکە، جێبەجێکاریەکانی وتەی هاوەڵ

هاوەڵ:

زۆر پێناسەی بۆ کراوە، شارەزایانەترینیان ئەوەیە کە هاوەڵ هەموو ئەوانەن کە گەیشتوون بە پێغەمبەرﷺ و بڕوایان پێی هێناوەو ماوەیەك لە هاودەمی بوون، بەجۆرێك لە نەریتدا پێی بوترێت هاوەڵ(صاحب) و بە بڕواداری مردبێت.

حوججەبوونی وتەی هاوەڵ:

زانایانی مسوڵمان لە ئوسوڵناسەکان و شەرعناسەکان لەم پرسەدا چەندین ڕای جیاوازیان هەبوو، گرنگترینیان ئەمانەن:

١. بە رەهایی حوججەیە و پێش پێوەر دەکەوێت لەکاتی تێکگیرانـدا، چـونکە وتەکـەی ئەگـەر لەوەوە هاتبێت کە لە پێغەمبەری ﷺ بیستووە، ئەوە وەك کارکردنە بە سوننەت[1]، ئەگەریش بە رەئی قسەی کردبێت، رای ئەوان بەهێزترە لە رای بێجگـە لـەوان، چـونکە ئـەوان رێڕەوی پێغەمبەریان بینیوە لەرونکردنەوەی ئەو حوکم و بارودۆخانەی دەقیان لەبارەوە هاتووە، بەو پێیە مەحاڵە حوکمەکان بگۆڕێن[2]، بـەهۆی ئـەوەی لـە پێغەمبـەرەوە ﷺ دەگێڕدرێتـەوە کـە فەرموویەتی: (أصحابي كالنجوم بأيهم اقتـديتم اهتـديتم)[3] واتـە: هـاوەڵانم وەك ئەسـتێرەن، شوێن هەرکامیان بکەون رێی راست دەدۆزنەوە.

٢. بەهیچ شێوەیەك حوججە نیە، چونکە ئەوان سـەرەڕای پایـەی زانسـتی و پێگـەی بـەرزیان، پارێزراو نەبوون، دەقێکی چەسپاویش نیە شوێنکەوتنیان واجب بکات، بۆچوون (یان وتـەی) هاوەڵ لە واقیعدا تەنها ئیجتهادەو، لـەریزی سەرچـاوە(بەڵگە) شـەرعیەکان هـەژمار ناکرێـت، ئەوانیش وەکو خەڵکی دیکە[4].

٣. حوجەیە ئەگەر پێچەوانەی پێوەر بـوو، ئەگـەرنا نـا، چـونکە لـە روکەشـی هاوشـێوەی ئـەو حاڵەتە وادەردەکەوێت کە لە پێغەمبەری ﷺ بیسـتووە، لـەو حاڵەتەشـدا وەك سـوننەت وایـە، چـونکە تـەنها ئەگـەری بیسـتن یـان درۆی هەیـە، درۆش لـەوان بـەدورە، لادانیشـی لـە پێوەر(قیاس) بەوە لێك دەدرێتەوە کە دەقێکی بەرچاو کـەوتووە، بـەڵام ئەگـەر پێچـەوانەی پێـوەر نـەبوو، ئـەوا دەکرێـت ئیجتهادێـك بووبێـت و ئەگـەری هەڵـە و راسـتی تێدایـە، وەك ئیجتهادی بێجگە لە هاوەڵان[5].

٤. حوججەیـە لەسـەر بێجگـە لـە هـاوەڵان، چـەند رایـەکی دیکـەش هـەن کـە باسـکردن و قسەلەسەرکردنیان بێسوودە.

---

[1] الآمدي، الإحكام ١٩٥/٣، مشكاة الأنوار في أصول المنار لابن نجيم (زين الدين بن إبـراهيم ١٤٠/٢)، تيسير التحرير مـع التحبير ١٢٣/٣.

[2] طلعة الشمس على الألفية في أصول الأباضي للسالمي ٦٢/٢، البرهان لإمام الحرمين ١٣٥٢/٢.

[3] المسودة في أصول الفقه الحنبلي لآل تيمية، ص٣٣٦ وما بعدها.

[4] التبصرة في أصول الفقه لأبي إسحاق الشيرازي، ص٣٩٥ وما بعدها.

پێغەمبەر ﷺ سەبارەت بە زيد بن ثابت فەرمویەتی: (أفرضكم أي أعلمكم بعلم الميراث زيـد بـن ثابـت). أخرجـه ابن عبـد البـر، الإصابة ٥٦٢/١.

[5] ومنها قول الشافعي انه حجة إذا انضم إليه قياس تقريب. جمع الجوامع ٢٣٥/٢.

هەڵسەنگاندنی ڕایەکان:

ئەو بیروڕا ناکۆکانەی باسکرلو هاوشێوەکانیان، کە هەندێك لە ئوصولی و شەرعناسەکان بۆی چوون، هەندێکیان روکارین(بێژەیین)، وەك ناکۆکی نێوان هەردوو رای یەکەم و دووەم، چونکە ئەوەی دەڵێت (بەهیچ شێوەیەك حوججە نیە) مەبەستی حوجەیەکە کەسی دیکەی پێ پابەند بکرێت و حوکمێکی شەرعی لەسەر بنیات بنرێت، وەك ئەوەی بەڵگەیەکی شەرعی بێت و سەرچاوەیەکی حوکم بێت، حوججەبوون بەو مانایە تەنها لە قورئان و سوننەتی چەسپاودا هەیە.

بەڵام ئەوەی دەڵێت (بەرەهایی حوججەیە) مەبەستی ئەوەیە دەکرێت لەحاڵەتی نەبوونی دەقدا پشتی پێ ببەسترێت و دەستی پێوە بگیرێت بە ویستی خۆی، حوججەیەکی پابەندکار نیە وەك قورئان و سوننەت و کۆڕایی، بەڵکو سەرچاوەیەکی رونکەرەوەیە بۆ حوکمێك کە سەرچاوە راستەقینەکەی شتێکی دیکەیە، هەروەك سەرچاوە رونکەرەوەکانی دیکە کە راجیاییان لەسەرە، هەندێکیان سەردەمی تێپەڕیوەو کاتی نەماوەو بۆتە مێژوو، پێویست ناکات گفتوگۆی لەسەر بکرێت، وەك رای کۆتایی، هەندێکیشی ئەوە دەگەیەنێت کە حوججیەتەکە لە وتەی خودی هاوەڵەکەدا نیە، بەڵکو لەو دەقەی هاوەڵەکە پێی گەیشتووە، وەك لە رای سێیەمدا هاتووە[1].

دیاریکردنی شوێنی ناکۆکیەکە:

کە لەسەر ئەم پرسە دەدوێین، پێویستە بەر لە هەموو شتێك هۆکاری ناکۆکی دیاری بکەین و ئەوەی دەکرێت ناکۆکی لەسەر بێت و ئەوەی ناکرێت لێك جودا بکەینەوە، بەم شێوەیە:

یەکەم - هاوەڵی شەرعناس و هاوەڵی شەرع نەزان لێک جیابکەینەوە (التمییز بین الصحابي الفقیه والصحابي غیر الفقیه)، چونکە ئەو هاوەڵە کە پابەندی وتەکەی دەبێت لەبەر ئەوە نییە کە هاوەڵە، بەڵکو لەبەر ئەوەیە کە بەهرەیەك(مەلەکەیەك)ی شەرعناسیی

---

[1] ئامەدی، الأحکام ٢/١٩٥ وتویەتی: (وتەی هاوەڵان ئەگەر دەق بوو سەرچاوەکەی دەقە، ئەگەریش ئیجتیهاد بوو، ئەوا وەك هەر موجتەهیدێکی دیکە پشت بە بەڵگەیەك لە بەڵگە شەرعیەکان دەبەستێت، ئەگەر کەس نارەزایی دەرنەبڕی ئەوا دەبێتە کۆڕاییەکی بێدەنگی، جا سەرچاوەکە کۆڕاییە نەك وتەی هاوەڵ).

تێدایە، کە لە هاوەڵێتی پێغەمبەردا ﷺ دەستی کەوتووە، جا هاوەڵێك کە شەرعناس نەبێت، تەنها ئەوە نیە کار بە وتەکانی نەکرێت، بەڵکو گێرانەوەکانیشی کاری پێناکرێت، ئەگەر تەنها ئەو بیگێڕێتەوە. نمونەی زۆر لەسەر ئەمە هەن، لەوانە عومەری کوڕی خەتاب ﷺ گێڕانەوەیەکی فاتیمەی کچی قەیسی رەتکردەوە، کاتێك وتی کە مێردەکەی تەڵاقی دلو پێغەمبەر ﷺ خەرجی و نشینگەی بۆ دانەنا، عومەر ﷺ وتەکەی رەتکردەوەو وتی: (بە وتەی ئافرەتێك، دەستبەرداری کتێبی پەروەردگارمان و سوننەتی پێغەمبەرمان نابین، نازانین راست دەکا یان درۆ دەکا؟ لەیادی ماوە یان لەیادی کردووە؟)[1]، هەرچەندە فاتیمە هاوەڵ بووە، رەتکردنەوەی عەلی کوڕی ئەبوتالیب ﷺ بۆ فەرمودەی (معقل بن سنان الاشجعي) و (ابن الجراح) هەڵگری بەیداخی ئەشجەعیەکان، کاتێك بە (ابن مسعود)یان وت: (شایەتی دەدەین کە پێغەمبەری خوا ﷺ سەبارەت بە (بروع بنت واشق)ی ئەشجەعی، بە هەمان شێوەی دلوەرییەکەی تۆ دلوەریی کرد)[2]، عەلی ﷺ وتی: (چی بکەین لە وتەی کۆچەرییەك میز بە دولوەی خۆیدا دەکات)[3].

دووەم - دیاریکردنی مانای حوججەبوون(تحديد معنى الحجية)، ئایا مەبەست پێی بەڵگەی یەکلاکەرەوەیە، ئەمە تەنها لە دەقێکدا هەیە کە چەسپاویەکەی و گوزارشتەکەی یەکلابوەتەوە، یان مەبەست پێی بەڵگەیەکی شەرعیە وەك پێوەر، دەشێ پشتی پێ ببەسترێت لەکاتی نەبوونی دەق، ئەوەی لەوانەیە کە پێویستە ناکۆکیی تێدا نەبێت، دادوەر بۆی هەیە پشتی پێ ببەستێت و موفتی بۆی هەیە لە سایەیدا فتوا بدات و شەرعدانەر بۆی هەیە لەسەر ئەو بنەمایە شەرع دابنێت، ئەگەر هاوەڵەکە شەرعناس بوو، وەکو زەیدی کوڕی سابت و ئیبن عەباس و هی دیکە[4].

---

[1] سبق تخريجه. كشف الأسرار. مع أصول البزدوي ٢/٧٠٩.

[2] عبد الله بن مسعود ﷺ سەبارەت بە ئافرەتێك مێردەکەی مرد بەر لەوەی بچێتە لای و بەر لەوەی مارەیی بۆ دیاریی بکات، بڕیاری دا کە میراتی و مارەیی هاوشێوەی بۆ هەیە، بەبێ زیانگەیاندن و زیادەڕۆیی، (علي بن أبي طالب) ﷺ ناڕەزایی دەربڕی و وتی: (میراتی بۆ هەیە بەڵام مارەیی هاوشێوەی بۆ نیە).

[3] پێشتر ئەم بابەتە رونکرایەوە لە بابەتی مەرجەکانی کارکردن بە فەرمودەی تاك.

[4] لە (أصول الإحكام للآمدي) ٣٠/١٩٥ هاتووە: (وتەی هاوەڵ ئەگەر دەق بوو ئەوا سەرچاوەکەی دەقە، ئەگەریش لە ئیجتیهادەوە بوو، ئەوە وەك هەر موجتەهیدێکی دیکە، پشتی بە بەڵگەیەك لە بەڵگە شەرعیە ئیجتیهادیەکان
←

سێیەم - جیاکردنەوەی حوججەبونی لەسەر موجتەهیدێکی دیکە (التمییز بین حجیتہ علی مجتهد آخر من صحابي أو غیره)، هاوەڵ بێت یان نا، لەگەڵ حوججەبوونی لەسەر رەشۆکییەك لاسایی بکاتەوە، چونکە ئەگەر وتەی ئەو موجتەهیدەی هاوەڵ نیە حوججە بێت لەسەر شوێنکەوتەکانی، ئەوا وتەی هاوەڵی شەرعناس لەپێشترە ئاوابێت، چونکە ئەویان هاوەڵ و موجتەهید بووە، ئەو سیفەتەی لە موجتەهیدەکانی دیکەی پێشەوای مەزهەبەکان زیاترە کە هاوەڵێتی پێغەمبەری کردووە.

چوارەم - جیاکردنەوەی ئەو وتەیەی هاوەڵ کە دادوەر حوکمی پێکردووە و ئەوەی حوکمی پێ نەکردووە (التمییز بین قول صحابي حکم بہ القاضي وبین ما لم یحکم بہ)، لە حاڵەتی یەکەم حوججەیە لەسەر هەریەك لە حوکم بۆدراو و حوکم لەسەر دراو، چونکە حوکمی دادوەر لە هەر پرسێکی جێناکۆکیدا یەکلاکەرەوەیە.

پێنجەم - جیاکردنەوەی ئەو وتەیەی هاوەڵ یەکێکی دیکە دژی نەبێت و وتەیەك یەکێکی دیکە دژی بووبێت (التفریق بین قول صحابي لم یعارضہ غیره وبین قول عارضہ فیہ غیره)، لە حاڵەتی یەکەم وەك کۆڕایی بێدەنگبوونە، واتە بە وتەی هەموو هاوەڵان، بەو گوزارشتەی بێدەنگبونەکەی لەو بابەتە لەخۆی دەگرێت، جا دەبێتە بەڵگەیەکی گومانی و پێویستە لە حوکمە کرداریەکاندا کاری پێبکرێت، بەپێچەوانەی حاڵەتی دووەم.

شەشەم - جیاکردنەوەی وتەی هاوەڵێك لەسەر بنەمای رەچاوکردنی بەرژەوەندییەکی کاتی (التفریق بین قول صحابي مبني علی رعایة مصلحة مؤقتة)، کە بەسەر چووەو کاریگەریی وتەکە بە کۆتایی هاتنی بەرژەوەندییەکە کۆتایی هاتووە، لەگەڵ ئەو وتەیەی لەسەر رەچاوکردن و بەرژەوەندییەکی گشتی بەردەوام بنیاتنراوە، دەگەڕێتەوە بۆ مەبەستە پێویستەکانی شەریعەتی ئیسلامی لە بەرژەوەندیی پاراستنی ئایین و ژیان و ناموس و سامان و ژیری، بۆیە لەم حاڵەتەیاندا پێویستە کاری پێ بکرێت.

بەستووە، ئەو پشتیوانە خۆی لەخۆیدا بەسە بۆ ئەوەی ببێتە حوججە، کە ئەگەر ولنەبولیە هاوەڵەکە پشتی پێ نەدەبەست، ئەگەریش یەکێکی دیکە ناڕەزایی دەربنەبڕی، وەك کۆڕایی بێدەنگی ولیە.

چەند نمونەیەکی جێبەجێکاری لە حوججەبوونی وتەی هاوەڵ:

پێغەمبەری خوا ﷺ گەڕایەوە بۆ لای هاوەڵی هەرەبەرز و لەدوای خۆی هەڵبژاردەیەك لە شەرعناسان و هاوەڵانی بەجێهێشت، کە قوتابی قوتابخانەکەی بوون، نهێنیەکانی شەریعەتەکەیان دەزانی، شارەزای هۆکاری دابەزین بوون، لە هاوەڵێتی پێغەمبەر و باروبۆخی پەیامەکەدا بەهرەیەکی شەرعناسییان بۆ دروست بووبوو، روبەرووی سەختی و رودلوی زۆری ترسناك و تازە بوونەوە، توانییان بەسەریدا زاڵ بن، جارێك بە پەنابردنە بەر قورئان و سوننەت و، جارێکیش بە بەکارهێنانی ژیریی دروست و کۆشش کردن بە ڕا لەوانەی دەقیان لەبارەوە نیە، جارێکی دیکەش بە پرس و ڕاو ڕاوێژکردن ئینجا ڕێککەوتن لەسەر رایەك، کە لە زاراوەی شەرعناساندا بە کۆڕایی ناوبرا و بە سەرچاوەی سێیەم دانرا دوای قورئانی پیرۆز و سوننەتی پێغەمبەر.

پاشان ئەوان هۆکاری دەقەکانیان دیارخست و گوزارشتەکانیان شیکردەوەو پەییان بە ئامانجی حوکمەکان و بەرژەوەندییە خوازراوەکانی پشت دانانی شەریعەتەکە برد، هەردەقێکی رەهایان بکەوتبایە بەرچاو، رەهاییەکەی مەبەست نەبوایە، ئەوا سنورداریان دەکرد، هەر دەستەواژەیەکی گشتگیرییان ببینیایەو گشتگیرییەکەی مەبەست نەبوایە، تایبەتیان دەکرد، کاتێکیش حوکمێکیان بدیایە هۆکار و بەرژەوەندی و حیکمەتەکانی دیارن، فراوانیان دەکرد و لەسەر هەموو بوارێك پیادەیان دەکرد کە ئەو هۆکار و بەرژەوەندییانەی تێدابێت، بە پێچەوانەشەوە، کارکردنیان بە هەندێك دەق راگرت کاتێك بینیان هۆکارەکانی نەهاتونەتە دی، وەك بروایەکیان بەوەی حوکمە خوائییەکان هاتوون بۆ ئەوەی بەرژەوەندییەکانی ئادەمیزاد وەدی بێنن، لە وەدەستهێنانی سود یان لابردنی زیان، ئەوەش لەرووی جێبەجێکردنەوە دەگوڕێت لەگەڵ ئەوەی بنچی دەقەکان بە چەسپاوی دەمێننەوەو گۆڕان و ڕێکخستنیان بەسەردا نایەت.

بەم شێوازە زانستییە دروستە، بەم ژیرییە شەرعییە جیاوازە، بەو تێگەیشتە قوڵە لە پەیوەندی نێوان شەریعەت و ژیان، توانییان چەندین بنەمای گشتی و بنچینەی گشتی بۆ دوای خۆیان دامەزرێنن، کە بریتین لە وتە و فتوا و حوکمەکانیان، کاتێك شەرعناسە تابیعیەکان و پێشەوایانی مەزهەبە فیقهییە کۆمەڵیەکان هاتن، بینییا نرێگەیان بۆ خۆشکراوە، روکارەکانی شەریعەت بۆیان دیاریکراوە، جا لەسەر ئەو بنەماو بنچینانە، دیارترینی شارەزایی و فیقهی خۆیان بنیات ناو سامانێکی فیقهی مەزنیان بۆ بەجێهێشتین، ئەگەر پەرەی پێ بدرێت، دەبێتە سەرچاوەیەکی

بەپێت، نەك بۆ یاسا ئیسلامیەکان و بەس، بەڵکو بۆ یاسا دانراوەکانی هەر هەموو دەوڵەتانی جیهان.

لەو بەڵگانەی ئاماژەی بنبڕن لەسەر ئەوەی وتمان لەو هەقیقەتانەی باسکران، ئەم نمونانەی خوارەوەن، لەو پیادەکردنە فیقهیانەی لەسەر وتەی هاوەڵان بنیات نراون:

١) **کوشتنی کۆمەڵێک لەسەر کوشتنی یەکێک (قتل الجماعة بواحد)**: عمر کوڕی خەتاب و عەلی کوڕی ئەبو تالب (رەزای خوایان لێبێت) وتویانە کە پێویستە سزای تۆڵە بەسەر زیاد لە کەسێکدا جێبەجێ بکرێت، ئەگەر هەموان لە کوشتنی کەسێکدا بەشدار بوون، هەرچەندە روکاری فەرمایشتی خوای گەورە: ﴿ وَكَتَبْنَا عَلَيْهِمْ فِيهَا أَنَّ النَّفْسَ بِالنَّفْسِ ﴾[1] ئاماژەیە بۆ پێچەوانەی ئەمە، بەڵام شەرعناسە مسوڵمانەکان لە وتەی ئەو دوو شەرعناسە مەزنە لە خەلیفە راشیدەکان ئەوەیان بۆ دەرکەوت کە ئەو روکارە مەبەست نییە، هاندەری ئەو وتەیە پاراستنی گیانی بێتاوانانە، کە یەکێکە لە بەرژەوەندییە پێویستەکان و یەکێکە لە مەبەستەکانی شەریعەتی ئیسلام[2].

---

[1] سورة المائدة ٤٥.

[2] تۆڵە بەرامبەرکردنێکە بە هاوشێوەی و سزایەکی دادوەرانەیە، دەبێ یەکسانی هەبێت لەنێوان قەبارەی تاوانەکە و قەبارەی سزایەکە، بە دەقی فەرمایشتی خوای گەورە: ﴿ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ فِي الْقَتْلَى ﴾ البقرة ١٧٨، و ﴿ وَكَتَبْنَا عَلَيْهِمْ فِيهَا أَنَّ النَّفْسَ بِالنَّفْسِ ﴾ سورة المائدة ٤٥، بەڵام لەوانەیە رووبدات کە دوان یان زیاتر هاوبەش بن لە کوشتنی تاکەکەسێك، ئایا تۆڵە لەسەر هەموان جێبەجێ دەکرێت؟ ئەگەر بڵێین بەڵێ، ئەی کوا یەکسانی کە سزادا هاوشێوەیی دەخوازێت، وادەخوازێت کە نەفس بە نەفس بێت؟. رووداوێکی بەم شێوەیە خرایە بەردەست هاوەڵانی شەرعناس، کاتێك ئافرەتێك و دۆستەکەی، کوڕی مێردەکەی لە ژنە پێشوەکەی دەکوژن، کە تاوانەکە ئاشکرا بوو و خرایە بەردەست (يعلى بن أمية) بەو پێیەی والیی یەمەن بوو (لە صەنعا)، سەرسام ما بەرامبەر گونجاندنی نێوان تۆڵە وەرگرتنەوە لە هەردوکیان و رەچاوکردنی دەقی (النفس بالنفس)، نامەی بۆ (عومەر کوڕی خەتاب) نووسی بەو پێیەی خەلیفەی مسوڵمانانە، داوای لێکرد رای خۆی لەم کێشە روونبکاتەوە کە تیایدا گیری خواردووە، عومەر بە ئامادەبوونی عەلی کوڕی ئەبوتالیب نوسراوەکەی وەرگرت و راوێژیان کرد و بڕیاریان دا تۆڵە لەسەر هەردوکیان جێبەجێ بکرێت بۆ بەرژەوەندیی بێتاوانان، چونکە ئەگەر تاوانبار بزانێت لەکاتی هاوبەشی کردنی کەسانی دیکە تۆڵەی لێ ناکرێتەوە، ئەوا دەبێتە هۆی ئەوەی هەر تاوانبارێك لە جێبەجێکردنی تاوانەکەیدا هاوکاریی لە کەسانی دیکە داوا بکات، تا تۆڵەی لێ نەسەنرێتەوە، جا عومەر نامەی بۆ (يعلى بن أمية) نوسی وتە بەناوبانگەکەی وت (هەردوکیان بکوژە، ئەگەر خەڵکی سەنعا هەمویان بەشداربن، بیانکوژە) یاساکانی سزادانی تازە ئەم ئاراستەیەیان وەرگرتووە.. بۆ وردەکاریی زیاتر بگەڕێوە بۆ دانراوی (فلسفة الشريعة)، ل١٧٣ و دواتر.

٢) ئەستۆگیریی بەڵێندەر و پیشەگەر و هی دیکە، لە کرێگرتەی هاوبەشدا (تضمين المقاول والصناع وغيرهما من الأجير المشترك)؛ عەلی کوڕی ئەبو تالب ﷺ وتویەتی کە دەبێ بەڵێندەر و پیشەگەر و کارزانەکان و هی دیکەش، هەموو بەکرێگیراوێکی هاوبەشیان لە ئەستۆیە، ئەگەر شتێك لە سامانی خاوەن کارەکان کە لەژێر دەستیانە لەکارکەوت یان کەم بووەوە، هەرچەندە دەستی ئەوان لەسەر ئەو سامانانە دەستی راسپاردەییە(نەك ئەستۆگیری)، پێغەمبەریش ﷺ فەرمویەتی (لا ضمان على مؤتمن)[1] واتە: راسپێردراو ئەستۆگیریی لەسەر نیە.

بێژەی (ضمان) نەکیرەیە لە بواری نەفی تێکڕایی دەگرێتەوە، ئەو بنەما گشتییەی لەسەر زاری پێغەمبەری خوا ﷺ هاتووە ئەوە دەگەیەنێت کە هەموو دەستێکی راسپێردراو ئەستۆگیریی لەسەر نابێت بۆ ئەوانەی لایەتی، لە کەلوپەلە سەرەتاییەکانی وەك چیمەنتۆ و ئاسن و دار و قوماش و هی دیکە، ئەگەر خاوەن دەسەکە دەستدرێژکار یان کەمتەرخەم نەبێت لە لەکارکەوتنی گشت یان بەشێکی کەلوپەلەکان.

بەڵام گەورەمان عەلی کوڕی ئەبو تالیب ﷺ کاتێك بینی دەرونەکان گۆڕاون و دیاردەی کەمتەرخەمی و فەرامۆش کردن دەرکەوتووە، وتی دەبێ ئەوانە ئەستۆگیر بن بۆ پاراستنی بەرژەوەندی خاوەنانی ئەو کەلوپەلە سەرەتاییانەی بەوان سپێردراوە بۆ دروستکردنی ئەوەی داواکراوە لێی دروست بکرێت، ئەوەبوو وتە بەناوبانگەی وت (تەنها ئەوە خەڵك چاك دەکات)[2].

٣) عیدەی مێردمردوو دورترین دوو وادەکەیە(عدة المتوفى عنها زوجها أبعد الأجلين)؛[3] ئیبن عەباس و عەلی کوڕی ئەبو تالب لە یەکێك لە دوو گێڕانەوەکان لێیەوە، دەڵێن:

---

[1] نيل الأوطار ٥/٢٩٦. السنن الكبرى للبيهقي ٦/٢٨٩.

[2] السنن الكبرى للبيهقي ٦/٦٨٩، لە (التحرير والتيسير) ٢٠/١٣٣ هاتووە: (أبو يوسف و محمد کرێگرتەی هاوبەشیان بە ئەستۆگیر داناوە لەوانەی دەکرێت خۆی لێ بپارێزرێت، وەك دزی، بەپێچەوانەی ئەوەی بە هۆکارێکی زاڵ لەناو بچێت، ئەوەش ئەوانەیە کە ناکرێت خۆی لێ بپارێزرێت وەك سوتان و نقومبوون و بەسەردادانێکی گشتی، لەوانە ئەستۆگیرییان لەسەر نییە، بەڵکو بە وتەی عەلی ئەستۆگیرییمان بۆ داناوە.

[3] لە (المنتقى شرح الموطأ) ٤/١٢٢ هاتووە: (پرسیار لە عبد الله بن عباس و أبو هريرە کرا سەبارەت بە ئافرەتی سکپڕ مێردەکەی بمرێت، ابن عباس وتی دوایین دوو وادەکەیە، أبو هريرە وتی ئەگەر منداڵەکەی بوو ئەوا حەڵاڵ بووە)، وادیارە ابن عباس ویستویەتی هەردوو ئایەتەکە کۆبکاتەوە-ئایەتی مانگەکان و ئایەتی دانانی سك- و دووەمی بە تایبەتکردنی یەکەم دانەناوە. بەڵام أبو هريرە پشتی بە گێڕانەوەکەی (سبيعة الأسلمية) بەستووە کە دەوترێت ←

(عیددەی مێردمردووی سکپڕ ئەوپەڕی دوو ماوەکەیە، لە چوار مانگ و دە ڕۆژ بەپێی فەرمایشتی خوای گەورە: ﴿وَٱلَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنكُمْ وَيَذَرُونَ أَزْوَٰجًا يَتَرَبَّصْنَ بِأَنفُسِهِنَّ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ وَعَشْرًا﴾[1]، دانانی سکەکە بەپێی فەرمایشتی خوای گەورە: ﴿وَأُوْلَٰتُ ٱلْأَحْمَالِ أَجَلُهُنَّ أَن يَضَعْنَ حَمْلَهُنَّ﴾[2].

شەرعناسە جەعفەرییەکان و هەندێك لە شەرعناسە مالیکییەکان بەم کاریان بەم وتەیە کردووەو یاسادانەری عێراقیش لە یاسای کاروباری کەسیی ئێستادا وەری گرتووە[3] و کارێکی باشی کردووە.

٤) پێویست بوونی خەرجی و نشینگە بۆ تەڵاقدراو (وجوب النفقة والسكنى للمطلقة):

عمر کوڕی خەتاب‌ﷺ وتویەتی: (خەرجی و نشینگە بۆ هاوسەری تەڵاقدراو لەماوەی عیددەدا پێویستە، جا چ تەڵاقەکە ڕیجعی بێت یان بائن، چ هاوسەرەکە سکپڕ بێت یان نا)، وتەی (فاتیمە کچی قەیس)یشی ڕەتکردەوە کاتێك باسی کرد کە پێغەمبەری خواﷺ خەرجی و نیشنگەی بۆ دانەناوە[4] وتی: (بە وتەی ئافرەتێك، دەستبەرداری کتێبی پەروەردگارمان و سوننەتی پێغەمبەرمان نابین، نازانین ڕاست دەکا یان درۆ دەکا؟ لەیادی ماوە یان لەیادی کردووە؟[5])، هەندێك لە شەرعناسان (وەك حەنەفییەکان) ئەم وتەیەیان

مێردەکەی مردووەو پاشان سکەکەی داناوە، پاشان پرسی بە پێغەمبەرﷺ کرد، پێی فەرموو (قد حللت فانكحي من شئت) حەڵاڵ بووی، مێرد بکە بە هەرکەس دەتەوێ، (الباجي) لە سەرچاوەی پێشوو ١٣٣/٤ دەڵێت: (عەلی‌ﷺ هەمان ئەوەی وت کە ابن عباس وتی).

[1] سورة البقرة ٢٣٤.

[2] سورة الطلاق ٤.

[3] ژمارە ٨٨ ساڵی ١٩٥٩ لە م٤٧/٣ کە دەقەکەی (عدة المتوفى عنها زوجها أربعة أشهر وعشرة أيام للحائل أما الحامل فتعتد بأبعد الأجلين من وضع الحمل والمدة المذكورة).

[4] لە (المنتقى شرح الموطأ) ١٠٤/٤ هاتووە: (مالك عن عبد الله بن زيد مولى الأسود بن سفيان عن ابن سلمة بن عبد الرحمن بن عوف عن فاطمة بنت قيس أن أبا عمرو بن حفص طلقها البتة طلاقا بائنا وهو غائب بالشام، فأرسل إليها وكيله بشعير فسخطته فقال والله ما لك علينا من شيء فجاءت إلى رسول اللهﷺ فذكرت له ذلك فقال (ليس لك عليه نفقة).وفي كتاب أقضية رسول اللهﷺ لمحمد بن فرج المالكي القرطبي،ص٧١(قالت فاطمة خاصمته إلى رسول اللهﷺ في السكنى والنفقة فلم يجعل لي سكنى ولا نفقة)

[5] پێشتر تەخریج کراوە. لە (الكشف) ٧١٠/٢ دەڵێت: (مەبەستی لە کتێبی پەروەردگارمان و سوننەتی پێغەمبەرمان، پێوەری دروست بووە، کە بە قورئان و سوننەت چەسپاوە، یان مەبەستی لە کتێب فەرمایشتی ﴿لَا تُخْرِجُوهُنَّ
←

وەرگرتووەو یاسادانەری عێراقیش لە یاسای باری کەسیدا کاریان پێکردووە [1].

٥) میراتی تەلاقدراو لە نەخۆشی مردندا(میراث المطلقة في مرض الموت): (عثمان بن عفان)ﷺ وتویەتی: (هەرکەس لە نەخۆشیی مردندا ژنەکەی تەلاق بدات، ژنەکە میرات دەگرێت)[2]، جەماوەری شەرعناسان ئەم وتەیان وەرگرتووە، بەلام جیاواز بوون لەو ماوەیەی مافی لە میرات دەکەوێت، بەم شێوەیە:

مالیکیەکان[3] و ئەبازیەکان[4] وتویانە: (بە هەموو شێوەیەك میرات دەگرێت، چ مێردەکەی لە ماوەی عیددەدا مردبێت یان دواتر، چ مێردی کردبێتەوە یان نا، چونکە هۆکارەکە رەفتاری مێردەکەیە بە پێچەوانەی مەبەستە خراپەکەی، ئەوەش بە تێپەرینی کات لاناچێت).

حەنەفیەکان[5] وتویانە: (ئەگەر مێردەکە بەر لە کۆتایی عیددەکەی مرد میرات دەگرێت، ئەگەر بەر لە مردنی عیددەکە تەواو بوو، مافی نامێنێت لەبەر پچرانی پەیوەندیی هاوسەرێتی نێوانیان لەدوای عیددە). حەنبەلیەکان[6] وتویانە: (ئەگەر بەر لە مردنی مێردەکە مێرد نەکاتەوە، میرات دەگرێت، ئەگەرنا مێردکردنەوەکەی بە دەستبەرداربوونی مافەکەی دادەنرێت).

مِنۢ بُيُوتِهِنَّ وَلَا يَخۡرُجۡنَ إِلَّآ أَن يَأۡتِينَ بِفَٰحِشَةٖ مُّبَيِّنَةٖ ﴾ الطلاق:١)، و لە سوننەتی پێغەمبەرﷺ ئەوە بووە کە عمر ﷺ وتویەتی: (گوێم لێبوو پێغەمبەری خواﷺ فەرمووی نشینگە و خەرجیی بۆ هەیە)، تێبینی دەکرێت کە ئایەتی (لَا تُخۡرِجُوهُنَّ مِنۢ بُيُوتِهِنَّ) تایبەتە بەو تەلاقدراوانەی تەلاقی ریجعی دراون، بەپێی ئەو هاوشانەی لە کۆتایی ئایەتەکە هاتووە کە دەفەرموێت: ﴿لَا تَدۡرِي لَعَلَّ ٱللَّهَ يُحۡدِثُ بَعۡدَ ذَٰلِكَ أَمۡرٗا﴾ مەبەستیشی بەردەوامبوونەوەی پەیوەندیی هاوسەرێتییە بە گێرانەوە.

[1] م٥٠ کە دەقەکەی(تجب نفقة العدة للمطلقة على زوجها الحي ولو كانت ناشزاً، ولا نفقة لعدة الوفاة).

[2] أخرجه مالك، الموطأ، باب طلاق المريض، تنوير الحوالك ٢/٩٣.

[3] لە (المنتقى شرح الموطأ) ٤٠/٨٥ هاتووە: لە (أبي سلمة بن عبد الرحمن بن عوف) کە (عبد الرحمن بن عوف) نەخۆش بوو و ژنەکەی بە یەکجاری تەلاق دا، (عثمان بن عفان ﷺ) دوای بەسەرچوونی عیددەکەی میراتیی پێدا... هەر لەوێ هاتووە: (هەرکەس لە نەخۆشیەکەیدا ژنەکەی تەلاق بدات، ژنەکە میرات دەگرێت، ئەگەریش دوای بەسەرچوونی عیددەکەی بمرێت، ئەگەریش مێرد بە کەسێکی دیکە بکات، ئەگەر لەبەر لەقسەدەرچوون(نشوز) یان نەفرین لێککردن یان خولع تەلاقی دا، حوکمی میراتەکە دەمێنێت، بەپێچەوانەی ئبی حنیفە، چونکە (عثمان بن عفان) ﷺ میراتی بە ژنەکەی (عبد الرحمن بن عوف) دا ئەگەرچی دوای تەلاقی لێکردبوو).

[4] شرح النيل وشفاء العليل ٨/١٧٨، هەروا وتویانە: (ژنەکە میرات دەگرێت ئەگەریش تەلاقەکە بەر لە چوونەلا بوو).

[5] المبسوط للسرخسي ٦/١٥٤.

[6] المغني لأبن قدامه ٦/٣٣٠.

جەعفەریەکان[1] وتویانە: (ئەگەر مێرد نەکاتەوەو بەر لە مردنەکە ساڵێك بەسەر تەڵاقەکەدا تێپەڕ نەبوبێت، میرات دەگرێت، ئەگەرنا مافی نامێنێت).

زاهیریەکان[2] و زەیدیەکان[3] وتویانە: (هەرگیز میرات ناگرێت لەبەر پچڕانی پەیوەندی هاوسەرێتی و تەڵاقەکە بائینە). شافیعیەکان چەند وتەیەکی[4] جیاوازیان هەیە، هەر وتەیەك لەگەڵ یەکێك لەو رایانەی باسکرا کۆکە.

خستنەرووی ئەوەندە بەسە لە جێبەجێکردنی فیقهی بنیاتنرلو لەسەر وتەی هاوەڵان، کە دڵۆپێکە لە دەریایەك، هەرکەس بگەڕێتەوە بۆ سەرچاوە باوەڕپێکرلوەکانی مەزهەبە فیقهیە ئیسلامیەکان، دەبینێت هەر شەرعناسێك لە زۆر حوکمی شەرعی ئیجتیهادی هەڵێنجرلویدا بۆ کێشەو رودلوەکان لە هەمەچەشنەی بوارەکانی پەیوەندییە مرۆییەکاندا، پشتی بە وتەی هاوەڵان بەستووە[5].

دوای ئەمە و ئەوە، چ پێویست دەکات بچینە نێو گفتوگۆیەکی بێسود سەبارەت بە حوجحەبوونی وتەی هاوەڵان؟[6].

---

[1] الكافي للكليني ١٢٢/٦.

[2] المحلى لأبن حزم ٢٤/١

[3] الروض النضير ٢١٦/٢.

[4] المهذب ١٥/٢. المجموع، شرح المهذب ٥٠٥/١٤

[5] ابن القيم، إعلام الموقعين ٢٠/١ وتویەتی: (ئایین و زانست و فیقهناسی لەرێی هاوەڵانی (ابن مسعود) و (زید بن ثابت) و هاوەڵانی (عبد الله بن عمر) لەنێو ئوممەتدا بڵاوبوویەوە)، هەروا وتویەتی: (هاوەڵان گەورەی موفتی و زاناکان، هەروەك هاوەڵان گەورەی ئوممەت و پێشەولو سەرکردەکانیانن، هەروا گەورەی موفتی و زاناکانن).

[6] سەرەڕای هەموو ئەمانە، وەك زۆرجار باسمان کردووە، حوجحەبوون ئەوە ناگەیەنێت کە وتەی هاوەڵەکە سەرچاوەی دروستکاری حوکمە، بەڵکو دۆزەرەوەیە، سەرچاوەکە دەگەڕێتەوە بۆ کارکردن بەو بنەما شەرعیە گشتییانەی لە قورئانی پیرۆز یان سوننەتی پێغەمبەردا هاتوون، جا نکوڵی کردن لە حوجحەبوونی گێڕانەوەی حوکمی کێشەیەك دەقێکی تایبەتی لەسەر نەهاتبێت، بۆ ئەو بنەما گشتییانە، لەلایەن هاوەڵێکی شەرعناسەوە کە نهێنی و رەهەند و مەبەستەکانی شەریعەت تێگەیشتبێت، لەگەڵ ئەو واقیعەی هەر لە سەرەتای ئیسلامەوە فیقهی ئیسلامی تێیدا سەقامگیر بووە بەرەنگار دەبێتەوە.

جێباسی دووەم
شەرعی ئەوانی پێش ئێمە

شــرع من قبلنا

را ناکۆکەکان، شیکردنەوەو دەرەنجام، گرنگیی بابەتەکە

شەرعی ئەوانی پێش ئێمە: بریتییە لە حوکمەکانی خوا بۆ ئوممەتانی پێشتر بە نێوەنگیریی پێغەمبەر و پەیامبەران.

را ناکۆکەکان (الآراء الخلافية):[1]

ئەمە بە یەکێك لە بنەچە ناکۆکی لەسەرەکان دادەنرێت، ئەوەی لەبارەیەوە وتراوە لەرووی رەچاوکردن و نەکردنەوە، زۆرن، گرنگترینیان:

١. شەریعەتی ئەوانی پێش ئێمە شەریعەتی ئێمەشە، ئەگەر سڕینەوەی نەچەسپابێت.

٢. شەریعەتی هەر پێغەمبەرێکی پێشوو بە شەریعەتی ئەوەی لەدوای ئەو دێت دەسڕێتەوە، ئەگەر بەڵگەیەك نەبێت لەسەر مانەوەی.

٣. ئەوەی لە قورئان و سوننەتدا هاتوون، یان خاوەن کتێبەکان گواستویانەتەوە، یان مسوڵمانان لە کتێبە پیرۆزەکان پێشترەوە هێناویانەتەوە، لەسەرمانە کاریان پێبکەین

[1] بۆ وردەکاریی زیاتر، بگەڕێوە بۆ ئەم سەرچاوانە:
أصول السرخسي ٩٩/٢ وما بعدها، للفقيه الحنفي الأصولي السرخسي (أبي بكر بن محمد).
شرح الكوكب المنير للفقيه الأصولي الفتوحي (احمد بن عبد العزيز)، ص١٨٤ وما بعدها.
مختصر المنتهى للعالم الأصولي المالكي لبن الحاجب وشرحه للقاضي عضد ٣٨٢/٢ وما بعدها.
إرشاد الفحول للعالم الأصولي الزيدي الشوكاني (محمد علي ابن محمد)، ص ٢٤٠ وما بعدها.
الإحكام للآمدي ١٨٨/٣ وما بعدها.
فتح الغفار شرح المنار المعروف بمشكاة الأنوار ١٣٩/٢ لابن نجيم (زين الدين بن إبراهيم).
منهاج البيضاوي ٣٥٢/٢.
روضة الناظر، ص٨٢.
المسودة لأبي البركات ١٩٣-١٩٤.

لەسەر ئەو بنەمایەی بەشێکە لە شەریعەتەکەی ئێمە.

٤. ئەوەی لە شەریعەتی ئەوانی بەر لە ئێمە، لە قورئان یان سوننەت هاتووە، پابەند دەبین پێوەی، لەسەر ئەو بنەمایەی کە شەریعەتی ئێمەیە، ئەگەر سڕینەوەی نەچەسپابێت.

رای یەکەم: ئەوەی شەریعەت بووە بۆ پێغەمبەرێکی پێشوو، بە هەمیشەیی دەمێنێتەوە لەوانەدا کە ئەگەری هەمیشەیی هەیە، جا پێویستە لە هەموو سەردەم و شوێنێکدا کاری پێ بکرێت، بەو پێیەی شەریعەتی ئەو پێغەمبەرەیە، ئەگەر لە شەریعەتە تازەکەدا شتێك نەبێت بیسڕێتەوە، بەپێی ئەم بەڵگانە:

أ- حوکمە خواییەکان بۆ ئوممەتانی پێشوو بە رەهایی هاتوون بەبێ دیاریی کردنی کات و سەردەم، سیفەتی رەهاییش لە شتێکدا وادەخوازێت هەمیشەیی بێت لەوانەدا کە ئەگەری هەمیشەیی هەیە، دیاریی کردنی کاتەکەی زیادەیە و بەبێ بەڵگە ناشێت بسەلمێنرێت، ئەوەش کە بە بەڵگەیەك لە شەریعەتی دواتر لەکارخستنی نەسەلمابێت، پێویستە هەموان پێوەی پابەند بن.

ب- پەیامبەری شەریعەتەکەی پێشوو، بە ناردنی پەیامبەری دوای خۆی، لە سیفەتی پەیام دانامالرێت، هەروەها شەریعەتەکەی بە شەریعەتەکەی دوای خۆی پابەندی لەدەست نادات، ئەگەر بەڵگەیەکی پێچەوانەی ئەوە نەبێت[1].

ج- قورئان، بڕواهێنان بە سەرجەم پێغەمبەران و پەیامبەران و کتێبە پیرۆزەکانیانی بە بەشێك لە پێویستییەکانی بڕوای بڕوادار داناوە، لە فەرمایشتی خوای گەورەدا: ﴿ءَامَنَ ٱلرَّسُولُ بِمَآ أُنزِلَ إِلَيۡهِ مِن رَّبِّهِۦ وَٱلۡمُؤۡمِنُونَۚ كُلٌّ ءَامَنَ بِٱللَّهِ وَمَلَٰٓئِكَتِهِۦ وَكُتُبِهِۦ وَرُسُلِهِۦ﴾[2]، ئەمە ئاماژەیە بۆ سەردەوامێتی پابەندکردن و پابەندبوون بۆ شەریعەتەکانی پێشتر، ئەگەر سڕانەوەی نەسەلمابێت.

---

[1] وەك ئەو حوکمە سڕاوەیە فەرمایشتی خوای گەورە: ﴿وَعَلَى ٱلَّذِينَ هَادُواْ حَرَّمۡنَا كُلَّ ذِي ظُفُرٍ﴾ الأنعام ١٤٦.

[2] سورە البقرە ٢٨٥، هەروەك لە فەرمایشتی خوی گەورە: ﴿قُولُوٓاْ ءَامَنَّا بِٱللَّهِ وَمَآ أُنزِلَ إِلَيۡنَا وَمَآ أُنزِلَ إِلَىٰٓ إِبۡرَٰهِـۧمَ وَإِسۡمَٰعِيلَ وَإِسۡحَٰقَ وَيَعۡقُوبَ وَٱلۡأَسۡبَاطِ وَمَآ أُوتِيَ مُوسَىٰ وَعِيسَىٰ وَمَآ أُوتِيَ ٱلنَّبِيُّونَ مِن رَّبِّهِمۡ لَا نُفَرِّقُ بَيۡنَ أَحَدٖ مِّنۡهُمۡ وَنَحۡنُ لَهُۥ مُسۡلِمُونَ﴾ البقرة: ١٣٦.

ڕای دووەم: شەریعەتی هەر پێغەمبەرێك بە نێردرانی پێغەمبەرێکی دیکەی دوای خۆی کۆتایی دێت، جا نابێت کار بە هیچ حوکمێك بکرێت کە تیایدا هاتووە، ئەگەر بەڵگەیەك نەبێت لە شەریعەتە تازەکەدا لەسەر مانەوەی[1]، لەبەر ئەم هۆیانە:

أ- هاتنی پەیامی تازە بەڵگەیە لەسەر ئەوەی پەیامەکەی پێشوو کاتی بووەو بە نێردرانی پەیامبەری دواتر کۆتایی دێت.

ب- بەڵگەی زۆر لە ئایەتە قورئانیەکان هەیە لەسەر ئەوەی هەر پەیامبەرێك شەریعەتێکی هەبووە تایبەت بووە بە خۆی و ئەولەنەی بۆی نێردراوە، هەر پێغەمبەرێك پەیڕەوێکی هەبووە تایبەت بووە بە خۆی بەبێ ئەوانی دیکە، لەو ئایەتانەش فەرمایشتی خوای گەورە: ﴿ لِكُلٍّ جَعَلْنَا مِنكُمْ شِرْعَةً وَمِنْهَاجًا ﴾[2]، فەرمایشتی: ﴿ وَءَاتَيْنَا مُوسَى ٱلْكِتَٰبَ وَجَعَلْنَٰهُ هُدًى لِّبَنِىٓ إِسْرَٰٓءِيلَ أَلَّا تَتَّخِذُوا۟ مِن دُونِى وَكِيلًا ﴾[3].

جـ- روکەشی ئایەتە قورئانیەکان ئاماژەن بۆ پابەندیمان بە شەریعەتی محمدﷺ بەبێ ئەوانی دیکە، وەك لە فەرمایشتی: ﴿ مَّن يُطِعِ ٱلرَّسُولَ فَقَدْ أَطَاعَ ٱللَّهَ ﴾[4]، ﴿ إِنَّ ٱلدِّينَ عِندَ ٱللَّهِ ٱلْإِسْلَٰمُ ﴾[5]، ﴿ وَمَن يَبْتَغِ غَيْرَ ٱلْإِسْلَٰمِ دِينًا فَلَن يُقْبَلَ مِنْهُ وَهُوَ فِى ٱلْءَاخِرَةِ مِنَ ٱلْخَٰسِرِينَ ﴿٨٥﴾ ﴾[6].

ڕای سێیەم: ئەوەی لە قورئان و سوننەت هاتوون و خاوەن کتێبەکان بۆمانیان گواستوتەوە یان موسڵمانەکان لە کتێبە پیرۆزەکانی پێشترەوە گێڕاویانەتەوە لەوەی شەریعەتی ئەوانی بەر لە ئێمە شەریعەتی ئێمەشە و پابەند دەبین بە کارپێکردنی، ئەگەر سڕانەوەی نەسەلمابێت، وەك ئەوەی بەشێك بێت لە شەریعەتەکەمان کە ئیسلامە، نەك لەبەر ئەوەی لە شەریعەتەکانی پێشووە.

---

[1] وەك ئەو تۆڵەیەی لە تەوراتدا فەرز کرابوو لە شەریعەتی ئیسلامدا مایەوە، وەك لە فەرمایشتی خوای گەورە: ﴿ وَكَتَبْنَا عَلَيْهِمْ فِيهَآ أَنَّ ٱلنَّفْسَ بِٱلنَّفْسِ ﴾ المائدە ٤٥.

[2] سورة المائدة ٤٨.

[3] سورة الإسراء ٦

[4] سورة النساء ٨٠.

[5] سورة آل عمران ١٩.

[6] سورة آل عمران ٨٥.

رای چوارەم: لە شەرعی ئەوانی بەر لە ئێمە، ئەوەی قورئان و سوننەت بڕیاری لەسەردلوە، دەبێتە شەریعەتی ئێمەش و پابەند دەبین بە کارپێکردنی بەو پێیەی بەشێکە لە شەریعەتەکەمان، بەڵام ئەوەی خاوەن کتێبەکان بۆیان گواستوینەتەوە، یان مسوڵمانان لە کتێبەکانی پێشووەوە گێڕاویانەتەوە، لەبەرچاو ناگیرێت، چونکە سەلماوە کە کتێبەکانی پێشوو دەستکاریی کراوەو لەوانەیە ئەوەی گوازراوەتەوە لەوانەبێت کە دەستکاریی کراوە[1].

هەڵسەنگاندنی ئەو رایانەی باسکران و ئەنجام:

زانایانی ئیسلام لە ئوصولیەکان و شەرعناسەکان (رەحمەتی خوایان لێبێت)، چاکەی گەورەیان هەیە بەسەر جیهانی ئیسلامیدا، لەوەدا کە هیچ بچوك و گەورەیەکیان نەبواردووە، کە لە سەردەمی خۆیاندا رویدابێت، بەبێ ئەوەی هەوڵ بدەن حوکمەکەی ئاشکرا بکەن و بەڵگەکانی شیبکەنەوەو ئەنجامێکی لێ وەدەست بێنن، بە دەربڕینی رای خۆیان لەبارەیەوە، لە حاڵەتی پێکاندا دوو پاداشتیان هەیەو ئەگەرنا یەك پاداشتیان بۆ هەیە.

بەڵام لە چارەسەرکردنی هەندێك پرسدا، هەندێکیان وتەی پێشینەکانیان دەگواستەوە، ئەگەریش هەڵەبونایە، چونکە گومانی باشی بەوانە هەبوو کە وتراوە، لەوانەیە پاشینەکان هەمان ئەوانە بڵێنەوە کە پێشینەکان بۆی چوون، بەبێ گۆڕین یان چاککردن یان تێبینی، بەڵگە و نمونەکان وەك خۆیاننن، لە تێکڕای ئەو پرسانە پرسی (شەریعەتی ئەوانی پێش ئێمە شەریعەتی ئێمە یان نا؟).

---

[1] شەرعناسە حەنەفیەکان ئەم رایەیان گرتوتە خۆ و هەندێك حوکمیان لەسەر بنیاتناوە، لەوانە:

أ– محمد الشیبانی دابەشکردنی ئاوی بە دروست داناوە لەرێگەی بەخشینەوە، بە بەڵگەی فەرمایشتی خوای گەورە: ﴿وَنَبِّئْهُمْ أَنَّ الْمَاءَ قِسْمَةٌ بَيْنَهُمْ كُلُّ شِرْبٍ مُّحْتَضَرٌ﴾ القمر ٢٨. و فەرمایشتی: ﴿قَالَ هَٰذِهِ نَاقَةٌ لَّهَا شِرْبٌ وَلَكُمْ شِرْبُ يَوْمٍ مَّعْلُومٍ﴾ الشعراء ١٥٥.

ب– أبي یوسف گەیشتوەتە ئەوەی پیاو تۆڵەی لێدەسەنرێتەوە ئەگەر ئافرەتێك بکوژێت هەروەك تۆڵە لە ئافرەت دەسەنرێتەوە ئەگەر پیاوێك بکوژێت، بە بەڵگەی فەرمایشتی خوای گەورە: ﴿وَكَتَبْنَا عَلَيْهِمْ فِيهَا أَنَّ النَّفْسَ بِالنَّفْسِ﴾ سورة المائدة ٤٥.

جـ– کرخی ئەو دەقەی سەرەوەی کردوتە بەڵگە لەسەر تۆڵەسەندنەوە لە مسوڵمان ئەگەر نامسوڵمانێکی لە ئەهلی کیتاب بەبێ بیانوو بکوژێت، بگەڕێوە بۆ أصول السرخسی ١٠/٢ و دواتر.

دوای پێداچونەوەی نزیکەی پەنجا سەرچاوە لە ئوصولی فیقە لە هەر هەشت مەزهەبە ئیسلامیەکەدا[1]، هیچ بەلگەیەکی یەکلاکەرەوەم دەست نەکەوت هیچ کەموکورتی تێدانەبێت یان لە رەخنە رزگاری بێت، جا پشتم بە قورئانی پیرۆز بەست، بینیم هەندێك لە ئاسەتەکانی ئاماژەیە بۆ نەبوونی جیاوازی لەنێوان شەریعەتە خواییەکان و رێبازی پێغەمبەران و پەیامبەران، لەکاتێکدا هەندێك ئایەتی دیکە هەن ئاماژەن بۆ پێچەوانەی ئەوە، جا گەیشتمە ئەوەی لابردنی ئەو ناکۆکییە روکەشیەی نێوان ئەو ئایەتانە وا دەخوازێت کە بابەتەکە لە دوو گۆشەوە لێکۆڵینەوەی لەسەر بکەین:

یەکێکیان: ئەوانەی پەیوەستن بە حوکمە عەقیدەییەکان(بنەچەکانی ئایین).

دووەمیان: ئەوانەی تایبەتن بە حوکمە شەرعیە کردارییەکان (لقەکانی ئایین).

یەکەم: شەریعەتی ئەوانی بەر لە ئێمە لە حوکمە عەقیدەییەکان (بنەچەکانی ئایین).

بنەچەکانی ئایینی ئادەمیزاد لە هەموو سەردەم و کاتێکدا یەکن و جیاوازییان نییە، حوکمە عەقیدەییەکان بۆ خێزانە مرۆڤیەکان لە ئوممەتێکەوە بۆ ئوممەتێکی دیکە ناگۆڕێت، لەوەدا هیچ شەریعەتێکی لە شەریعەتێکی دیکە جیاواز نین، هیچ پێغەمبەرێك بەتەنها روونی ناکەنەوە بەبێ ئەوانی دیکە، چونکە ئایینەکە یەکە، وەك قورئان لە زۆر ئایەتدا ئاماژەی پێدەکات، لەوانە فەرمایشتی خوای گەورە: ﴿ شَرَعَ لَكُم مِّنَ ٱلدِّينِ مَا وَصَّىٰ بِهِۦ نُوحًا وَٱلَّذِيٓ أَوۡحَيۡنَآ إِلَيۡكَ وَمَا وَصَّيۡنَا بِهِۦٓ إِبۡرَٰهِيمَ وَمُوسَىٰ وَعِيسَىٰٓۖ أَنۡ أَقِيمُواْ ٱلدِّينَ وَلَا تَتَفَرَّقُواْ فِيهِ ﴾[2]، وە فەرمایشتی: ﴿ قُلۡ يَٰٓأَهۡلَ ٱلۡكِتَٰبِ تَعَالَوۡاْ إِلَىٰ كَلِمَةٖ سَوَآءِۭ بَيۡنَنَا وَبَيۡنَكُمۡ أَلَّا نَعۡبُدَ إِلَّا ٱللَّهَ وَلَا نُشۡرِكَ بِهِۦ شَيۡـٔٗا وَلَا يَتَّخِذَ بَعۡضُنَا بَعۡضًا أَرۡبَابٗا مِّن دُونِ ٱللَّهِۚ فَإِن تَوَلَّوۡاْ فَقُولُواْ ٱشۡهَدُواْ بِأَنَّا مُسۡلِمُونَ ﴾[3].

---

[1] ئوصولی فیقهی حەنەفی و مالکی و شافعی و حەنبەلی و جەعفەری و زەیدی و زاهری وئەبازی.

[2] سورة الشوری ٣

فخر الرازي لە التفسير الكبير ١٥٨/١٤ دەڵێت: (ئەم ئایەتە بەلگەیە لەسەر ئەوەی ئەو شەریعەتانە دوو بەشن: هەیانە سڕینە و گۆڕانی بۆ نیە، بەلکو پێویستە لە هەموو شەریعەت و ئایینەکاندا بمێنێتەوە، وەك چاکێتی راستگۆیی و دلۆڤەری و چاکەکاری، ناشیرینیی درۆ و ستەم و ئازاردان، هەشیانە بە گۆڕانی شەریعەتەکان دەگۆڕێن).

[3] سورة آل عمران ٦٤.

ئایینیش تایبەتمەندترە لە شەریعەتی کرداری، هەموو ئایینێك شەریعەتە، بەڵام هەموو شەریعەتێك ئایین نیە، چونکە لقەکانی ئایینیش دەگرێتەوە لە حوکمە شەرعییە کرداریەکان کە پێی دەوترێت (فیقه).

جا بنەماکانی ئایین جێگیرن، هەر لە یەکەم سروشەوە کە بۆ گەورەمان ئادەم دابەزی تا دوایین سروش کە بۆ گەورەمان محمد ﷺ دابەزی، لە شەریعەتی سەرجەم پێغەمبەر و پەیامبەرەکاندا هیچ گۆڕانکارییەك بەسەر ئاییندا نەهاتووە، ئەوە هەر ماوەو نەمرە هەتا ژیان مابێت و ژیریی دروست بێت و هەست هوشیار بێت لەم گەردوونە مەزنەدا، جا چ ئادەمیزاد لەم هەسارەیە بژێن یان لە هەسارەیەکی دیکە.

لەو بنەما چەسپاوانەی ئایین لە هەموو شەریعەتێکدا:

أ- بڕوا بە خوا: پێویستییەکی ژیرییە لەسەر هەموو مرۆڤێکی پێگەیشتو و ژیر، بەر لەوەی پێویستییەکی شەرعی بێت کتێبە پیرۆزە خواییەکان فەرمانی پێ بکات، چونکە بڕوا بە پێغەمبەران و کتێبە ئاسمانییەکان لەسەر ئەوە وەستاون، وەستانی شتێکیش لەسەر ئەوەی خۆی لەسەری وەستاوە، دەگاتە ئەوەی شتەکە لەسەر خۆی وەستابێت، ئەمەش ئەوە دەخوازێت کە شتەکە بەر لەخۆی هەبوبێت، ئەم خواستنەش بەتاڵە، ئەوەشی ئەمەی خواستووە هەر بەتاڵە، ئەمەش لەبەر مەحاڵبوونە مەنتیقیەی تێیدایە، یان ئەو بازنەیە وەك زانایانی مەنتیق دەڵێن، یان ئەو سەرچاوەیەی داواکراوەکە وەك یاساناسان دەیڵێن، لەم شیکردنەوە مەنتیقییە ئەنجامێکی بەڵگەنەویستمان دەست دەکەوێت، ئەویش ئەوەیە کە بڕوا بە خودی خوا و سیفەتەکانی بەپێی ژیریی و شەرع لە سەرجەم شەریعە خواییەکاندا پێویستە، جا لەسەر هەموو مرۆڤێکی پێگەیشتو و ژیر پێویستە تێبفکرێت لەم گەردوونە مەزنە و ئەوانەی بەفەرمانی خوا خراونەتە بەردەست مرۆڤ: ﴿وَسَخَّرَ لَكُمُ ٱلَّيْلَ وَٱلنَّهَارَ وَٱلشَّمْسَ وَٱلْقَمَرَ وَٱلنُّجُومُ مُسَخَّرَٰتٌۢ بِأَمْرِهِۦٓ إِنَّ فِى ذَٰلِكَ لَـَٔايَـٰتٍ لِّقَوْمٍ يَعْقِلُونَ ﴿١٢﴾﴾[1]، ﴿

پوختەی قسە ئەوەیە کە سڕینەوە(نسخ) لە حوکمە لاوەکیەکاندا بووە، چونکە سەرجەم حوکمە شەرعیەکان لە حوکمە ئیعتقادیەکان و حوکمە سەرەکییە ئەسڵیەکاندا کۆکن، کە بە گۆڕانی سەردەم و شوێن ناگۆڕێن، وەك حەرامکردنی کوشتن و ستەم و پێویستبوونی دادوەری.

[1] سورة النحل ١٢.

﴿ إِنَّ فِي خَلْقِ ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلْأَرْضِ وَٱخْتِلَٰفِ ٱلَّيْلِ وَٱلنَّهَارِ لَءَايَٰتٍ لِّأُوْلِي ٱلْأَلْبَٰبِ ﴾[1]، لــە كــاتی سەرنجدان لە ئایەتە گەردونیەکان بەقووڵی بیربکاتەوە، تا بـە شـوێنەوارەکاندا بگاتـە بـوونی ئەوەی شوێنەوارەکەی پەیداکردووە، بە بوونەوەرەکان بگاتە چەسپانی وەدیهێنەرەکە.

ب- بڕوا بە پێغەمبەران و پەیامبەران: ئەوەش بەرێگای تێفکرین و ئەو شتانەی بەڵگەن لەسـەر ڕاستگۆییان لە بانگەشەی پەیام چەسپاوە، ئەو بڕوایە لەرێگای کتێبەکانیانـەوە ناچەسـپێت، چـونکە بـڕوا بـە کتێبـەکان لەسـەر بـڕوا بـە پەیامبـەرەکان وەسـتاوە، ئەگـەر پێچـەوانەی ئەوەشمان وت، ئەوا هەمان مەحاڵیی مەنتیقی دەخوازێت کـە باسـکرا، کـە بریتییـە لـەوەی وەستانی شتێك لەسەر ئەوەی لەسەر خۆی وەستاوە، ئینجا وەستانی شتێك لەسەر خـۆی، ئینجا بوونی شتەکە بەر لە خۆی.

بڕوا بە خوا و پێغەمبەرەکانی، بڕوابوون بە سەرجەم حوکمە ئیعتقادیەکانی لێ دەکەوێتـەوە، وەك بڕوا بە ڕۆژی دوایی و بەوەی هەموو مرۆڤێك سەبارەت بە کردارەکـانی لێـی دەپرسـرێتەوە، ئەگەر کردارەکانی چاك بوون پاداشتەکەشی چاك دەبێت، ئەگەریش خراپ بوون پاداشتەکەشـی خـراپ دەبێـت، وەك خـوای گـەورە دەفـەرموێت: ﴿ فَمَن يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُۥ ۝٧ وَمَن يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُۥ ﴾[2].

دووەم: شەریعەتی ئەوانی بەر لەئێمە لەرووی حوکمە شەرعییە کردارییەکانەوە (لقەکانی ئایین).

حوکمە شەرعییە کردارییەکان کە بە لقەکانی ئایین دادەنرێن، دوو جۆرن:

جۆری یەکەم: ئەو حوکمانەی بە جیاوازیی سەردەم و شوێن ناگۆڕێن، چونکە لە پێویسـتییەکانی ژیانن و سروشت دەیخوازێت، بۆیە زانایانی فەلسەفە و یاسا ناویان ناوە (یاسای سروشـتی) چونکە هاودەمی سروشتی مرۆڤە هەر لە لەدایکبوونەوە تا مردنی و، هەرگیز دەستبەرداری نابێت، هەرچەند ژیان پەرەبسەنێت و شارستانی بگۆڕێت، لـەو حوکمانـە نادروسـتی دزی و کوشتن و رفاندن و ناپاکی لە ئەمانەت و زیانگەیاندن بە کەسانی دیکە بـەبێ هـۆ، بێزراویـی ستەم و درۆ و دووڕوویی، لەوانەش پێویست بوونی دادوەری و یەکسـانی و جێبـەجێکردنی

---

[1] سورة آل عمران ١٩٠.

[2] سورة الزلزلة ٧-٨.

تۆڵه[1] و هاوکاری له چاکه و خۆپارێزی و جوانیی راستگۆیی و دەستپاکی و پێویستێتی بەردەوامیی پەیوەندی نێوان بەندە و پەروەردگاری بە پەرستشەکان[2].

ئەو حوکمانە بە هەموو بەشەکانیەوە رێگەپێدراو و پێنەدراو، بە جیاوازی شەریعەتەکان ناگۆڕێن، مەگەر لە چەندێتی و چۆنێتیدا، چونکە رەچاوکردنی بە سەلبی و ئیجابی لە پێویستییەکانی ژیانە.

جۆری دووەم: ئەو حوکمانەی بە جیاوازیی سەردەم و کات و ئوممەت دەگۆڕێن، وەك ئەو حوکمانەی پەیوەستن بە رێکخستنی پەیوەندییەکانی مرۆڤ لەگەڵ مرۆڤ لە بواری مامەڵە دارایییەکان و، وردەکاریی جێبەجێکردنی ئەو حوکمە گشتییانەی بەشی یەکەم، نمونەی ئەو حوکمانە لە هەموو شەریعەتەکاندا دەکرێت بسڕێنەوەو لەکاربخرێن و چاکبکرێن، هاوشێوەی یاسا دانراوەکان، هەر ئەو حوکمانە مەبەستن لە فەرمایشتی خوای گەورەدا: ﴿لِكُلٍّ جَعَلْنَا مِنكُمْ شِرْعَةً وَمِنْهَاجًا﴾[3].

لەمەوە دەگەینە ئەو ئەنجامەی یەکدەنگیی زانایانی مسوڵمان لە ئوصولیەکان و شەرعناسەکان لەسەر نەمریی ئایەتەکانی قورئان لەبەر ئەوەیە حوکم و بنەمایەکی تێدا نیە بواری گۆڕین و چاکسازی تێدابێت، بەڵکو حوکمە ئیعتقادییەکان و ئەو حوکمە سەرکییانەی لەخۆگرتووە کە لە شەریعەتەکانی پێشوو هاتوون، سەرەڕای ئەو بنچینە هەمەکی و بنەما گشتیانەی پەرەسەندنەکانی ژیان کاری تێناکات، مەگەر لەرووی ناوەڕۆك و پراکتیکدا.

قورئان هەمواری دەستورە خوایيەکانی پێشترە:

هەموو دەوڵەتێك لە دەوڵەتانی جیهان لەم سەردەمەدا دەستورێکی هەیە، ئەرکی پلاندانان و دانانی بنەما و بەرنامەیە بۆ ئەو سیستەمەی لەو دەوڵەتەدا قبوڵ کراوە، وردەکارییەکان و بەشەکانی لە هەموو بوارەکانی ژیاندای بەجێهێشتووە بۆ ئەو یاسایانەی لە سایەی ئەو دەستورە دادەڕێژرێن، بەجۆرێك لەگەڵی ناکۆك نەبن، چونکە هەموو دەوڵەتانی جیهان خەریکە بڕوا دەهێنن

---

[1] هەروەك لە فەرمایشتی: ﴿وَكَتَبْنَا عَلَيْهِمْ فِيهَا أَنَّ النَّفْسَ بِالنَّفْسِ وَالْعَيْنَ بِالْعَيْنِ وَالْأَنفَ بِالْأَنفِ وَالْأُذُنَ بِالْأُذُنِ وَالسِّنَّ بِالسِّنِّ وَالْجُرُوحَ قِصَاصٌ﴾ المائدة ٤٥.

[2] هەروەك لە فەرمایشتی: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ كَمَا كُتِبَ عَلَى الَّذِينَ مِن قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ﴾ البقرة ١٨٣.

[3] سورة المائدة ٤٨.

بە دەستوری بوونی یاسا، جا ئەگەر سیستەمی حوکمی ئێستا گۆڕا، لەوانەیە دەستور لەکار بخات یان چاکسازی تێدا بکات، بەڵام دەستوری تازە ناتوانێت حوکمە سەرەکییەکان و ئەو بنچینانە ی لە دەستورە پێشینەکەدا هاتووە بسڕێتەوە، وەك ئازادی نیشتەجێبوون، ئازادی جێگۆڕکێ، ئازادی موڵکداری، ئازادی رادەربڕین، نەشیانی داڕنینی موڵکداری بەبێ قەرەبوو، دەستبەسەر نەکردنی کەس بەبێ تاوان، سزانەدانی کەس مەگەر دوای چەسپانی تاوان، بەم شێوەیە هەموو ئەو حوکمانەی لە پێویستیەکانی ژیانن، لە مافە سروشتیەکانن لای هەموو گەلان.

بەڵام ئەوانەی ملکەچی ئەو حوکمانەن کە لە دەستورەکانی پێشووەوە هێنراوەو بەو پێیە کار دەکەن و بڕوایان بە ناوەڕۆکەکەی هەیە، لەسەر ئەو بنەمایەی کە بەشێکە لە دەستورە تازەکە، بەناوی دەستورە تازەکە پابەندن پێوەی، نەك بەو پێیەی لە دەستورە کۆنەکانە.

قورئانیش هەر بەم شێوەیە سەبارەت بەو حوکمانەی لەخۆی گرتوون و لە شەریعەتە پێشوەکانیشدا هەبوون، جا ئێمە پابەندین پێوەی و ملکەچین بۆی، لەبەرئەوەی بەشێکە لە شەریعەتی ئیسلامی.

گرنگیی بابەتەکە:

گرنگیی زانینی پەیوەندی نێوان شەریعەتی ئیسلامی و شەریعەتە خواییەکانی پێشوو لەوەدا دەردەکەوێت کە بێجگە لە مسوڵمان لە خاوەن کتێبەکان، کاتێك وەك ئایین مسوڵمان دەبێت، نابی بە هەڵگەڕاوە لە ئایینەکەی دابنرێت، چونکە ئایین هەر یەکێکە، چونکە ئەو هێشتا بەردەوامە لەسەر پابەندبوون بە بنەماکانی ئایینەکەی و ملکەچی حوکمە سەرەکییەکانی شەریعەتەکەیەتی، بە مسوڵمان بوونەکەی پابەندی بە حوکمە تازەکانی بۆ زیاد دەکات، کە هەموویان لە بەرژەوەندی ئەودان و زیانی لێ دووردەخەنەوەو سودی بۆ دێنن لە هەردوو بواری ماددی و رۆحی و لە هەردوو ژیانی دنیایی و رۆژی دوایی[1].

---

[1] خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿وَلَوْ ءَامَنَ أَهْلُ ٱلْكِتَٰبِ لَكَانَ خَيْرًا لَّهُم ۚ مِّنْهُمُ ٱلْمُؤْمِنُونَ وَأَكْثَرُهُمُ ٱلْفَٰسِقُونَ﴾ آل عمران ١١٠.

تێکڕای قسە ئەوەیە: ئیسلام ئەو ئایینەی خوایە کە سەرجەم پێغەمبەرەکانی دەریانبڕیوە، حوکمەکانی پەیامەکانیان لە لاوەکییەکان یان لە پەرستشەکان و شێوازەکانی جیاواز بوون، بەڵام گەوهەری پەیامە خواییەکە بۆ رێنمایی ←

بەشی چوارەم
سەرچاوە پاشکۆییە عەقڵیەکان

المصادر التبعية العقلية

کارکردن بە سەرچاوە عەقڵیەکان دەگەڕێتەوە بۆ بەڵگەهێناوە بەو دەقانەی عەقڵ قبوڵیان دەکات لەڕوی ئامانجەکانیانەوە کە بەرژەوەندیی خەڵکە، چونکە عەقڵەکان بەتەنها پەی بە بەرژەوەندی و خراپەکان نابەن ئەگەر پشت نەبەستن بە ئامانجەکانی دانەری شەرع و هۆکاری داڕشتنی حوکمەکان، جا بەڵگەهێناوە بە هۆکاری حوکمی پرسێك لەسەر بوونی بە پرسێکی دیکەی هاوشێوەیدا پێوانەیە، بە هۆکارێکیش کە دەق ئاماژە بۆ ڕەچاوکردنی ڕەگەزەکەی دەکات بەڵگەهێناوەیە بە بەرژەوەندی، بە ڕێگرتنیش لە کارێکی ڕێپێدراو لەبەر بەرژەوەندییەك کە ببوە هۆکاری خراپەیەکی هاوتا یان زیاتر بەڵگەهێناوەیە بە بیانوویەستن (سد الذرائع)، بە بەرژەوەندییەك کە وادەخوازێت لە بنەمایەکی گشتی لابدات ئەوە بەچاکزانینە(استحسان)، بە بەرژەوەندییەکی وەدەستهێنرلو بەڵگە نەبێت لەسەر نەمانی ئەوە هاوەڵێتییە(استصحاب)، هۆکاری حوکم و فەلسەفەکەی وحیکمەتەکەی ئەو بەرژەوەندییەیە کە کارکردن بە حوکمەکە وەدیی دەهێنێت، جا بەرژەوەندیی واجب بوونی واجبەکان و خوازراوی پێباشەکان(مندوب) وڕێپێدانی ڕێپێدراوەکان بەرژەوەندیی ئەرێنییە، ئەوە سوودێکی وەدەستهێنراوە لە بەرفەرمانیکردنی حوکمەکە، بەرژەوەندیی حەرامکردنی حەرامکراوەکان و بێزرانی بێزراوەکان(مکروە) بەرژەوەندییەکی نەرێنییە، کە زیانێك یان خراپەکارییەکە بە نەکردنی دوردەخرێتەوە، جا حوکمەکانی خوا هەمووی هۆکارەکەی بەرژەوەندیی و پێویستییەکانی مرۆڤە، جا عەقڵ پەی پێ ببات یان نا.

مرۆڤە هەر لەوکاتەی کە ئادەم دابەزییە سەر زەوی تا پەیامی محمدﷺ هیچ نەگۆڕاوە، چونکە سەرچاوەی ڕێنماییەکە خودای تاکە و ڕێگاکەی سروشە.

ئەم پێنج هۆکارە زۆریەی شەرعناسان دانیان پێدلناوە وەك بەلگەی شەرعی، موجتەهید پشتی پێ دەبەستێت بۆ دۆزینەوەی حوکمی ئەو کێشانەی دەقیان لەسەر نیە، هەروەك بەم پێنج جێباسەی داهاتوو باسیان دەکەین.

جێباسی یەکەم
پێوانە (القیاس)

پێناسەکەی، پایەکانی، مەرجەکانی، قۆناغەکانی، جۆرەکانی
ئەوەی پێوانە تیایدا دروستەو ئەوەی دروست نین، حوججەبوونی، گرنگییەکەی

پێناسەکەی

لە زمانی عەرەبیدا: بریتییە لە خەملاندنی شتێکی ماددی یان مەعنوی بە پێوەرێکی دیاریکراو بۆ زانینی ئەوەی چەندی لەو یەکەیە تێدایە[1]، لە بنەڕەتدا لە زانستە سروشتی و بیرکارییەکاندا بەکاردێت، هەروەك لە دەروونزانیدا بەکاردێت[2]. بەگشتی لەرووی زمانەوانییەوە بریتییە لە خەملاندن و یەکسانکردنی نێوان دوو شت یان زیاترە.

لە زاراوەی مەنتیقدا: وتەیەکە لە کۆمەڵێك کێشە(قەزیە) پێکهاتووە، ئەگەر دروست بوو ئەوا لە خودی خۆیدا پێویستی بە وتەیەکی دیکە دەبێت[3].

لە زاراوەی زانایانی ئوصولدا چەندین پێناسەی هەیە[4] کە بە چواردەوری تاکە مانایەکدا

---

[1] دەوترێت فلان زەوی یان خانووی بە مەتر پێوانە کردووە، ئەگەر بەوە بڕەکەی دیاری کردبێت.

[2] الصحاح فی اللغه والعلوم ٣٦٠/٢. التعریفات للجرجانی (الشریف علی بن محمد)، ص ١٨١.

[3] (تهذیب المنطق)ی تفتازانی، شەرحی خبیصی هی زانای پایەبەرز (عبید الله بن فضل) ص٧١، وەك ئەوەی بوترێت: (زانست گۆڕاوەو هەموو گۆڕاوێکیش تازەپەیدابووە). ئەگەر یەك لەو دوو کێشەکە دروست بوو، ئەوا دەبێ ئەوی دیکەش(ئەنجام) بزانیت، ئەویش (العالم حادث).

[4] لەو پێناسانە:

پێناسەی زانای ئوسولیی حەنەفی (صدر الشریعه)، (التوضیح شرح التنقیح مع التلویح) ٣٤٩/٢: بریتییە لە (تێپەڕینی حوکم لە ئەسلەکەوە بۆ لقەکە، لەبەر هۆکارێکی چونیەك کە تەنها بە زمانەوانی پەی پێ نابرێت).

پێناسەی زانای ئوسولی مالیکی تلمسانی (محمد بن احمد)، مفتاح الوصول في علم الأصول، ص١٥٨: بریتییە لە (دانەپاڵی وێنەیەکی حوکم نەزانراو بە وێنەیەکی حوکم زانراو، لەبەر شتێکی کۆکەرەوەی نێوانیان کە ئەو حوکمە ←

دەخولێنەوە: ئەویش بریتییە لەوەی کە شتێك دەقێکی ئاشکرا نییە لەسەر حوکمەکەی بخرێتە پاڵ شتێکی دیکە لە حوکمدا کە دەق لەسەر حوکمەکەی هەیە، لەبەر هاوبەشییان لەو هۆکارەی دلنانی ئەو حوکمەی پێویست کردووە.

پێناسەی هەڵبژاردە:

پێوانە(القیاس): "گێڕانەوەی هەندەکییەکان بە ئەو هەمەکیانەی ماناکەیان عەقڵ دەیگاتێ"، واتە ئەو هەمەکیانەی عەقڵ پەی بە هۆکارەکانی دەبات.

ئەو پێناسەیەم لەو بنەما شەرعییە گشتییە دەرهێنا کە هاوەڵە شەرعناسەکان بڕیاریان لەسەرداوەو لەسەری کۆك بوون، کە دەڵێ: (حوکم لەگەڵ هۆکارەکەی دەخولێتەوە بە بوون و نەبوون).

جا شەرعناس یان دادوەر یان موفتی، کاتێك پرسێکی دەخرێتە بەردەست کە حوکمەکەی نەزانراوەو دەقێکی تایبەتی ئاشکرای لەسەر نییە، بەڵام هۆکاری پرسێکی دیکەی هاوشێوەی تێدایە، کە لە حوکمەکەیدا دەقێك هەیە، بە هۆی ئەو هۆکارەوە دەگەینە ئەوەی دەقەکە ئەو رودلوەش لەخۆ دەگرێت، پێوەریش تاکەرێگەیەکە بۆ فراوانکردنی دەق و گێڕانەوەی هەندەکییەکان بۆ سەر هەمەکیەکان.

دەخولرێت).

پێناسەی زانای ئوسولیی شافیعی ئامدی، الإحکام في أصول الأحکام ٩/٣: بریتییە لە (هاوتاییەك لەنێوان لق و ئەسڵەکە لە هۆکارێکی هەڵێنجراو لە حوکمەکە).

پێناسەی زانای ئوسولیی حەنبەلی (احمد بن عبد العزیز الفتوحی)، الکوکب المنیر وشرحه، ص٢٧٢: بریتییە لە (گێڕانەوەی لق بۆ ئەسڵەکەی بە هۆکارێکی کۆکەرەوە).

پێناسەی زانای ئوسولیی ئەبازی سالمی (محمد بن عبد الله)، شرح طلعة الشمس الألفیة، ص٩١: بریتییە لە (چواندنی حوکم نەزانراو بە حوکم زانراوێك بە کۆکەرەوەیەکی نێوانیان).

پێناسەی زانای ئوسولیی زەیدی شوکانی، إرشاد الفحول، ص١٩٨: بریتییە لە (دەرهێنانی هاوشێوەی حوکمی باسکراو بۆ ئەوەی باسنەکراوە بە کۆکەرەوەیەکی نێوانیان).

بەڵام زانایانی شیعەی ئیمامی و زانایانی زاهیری، پێوانە بە سەرچاوەیەکی حوکمە شەرعییەکان نادەنێن.

بوار نییە لەسەر ئەم پێناسانە بدوێین، هەروەك لێدوانەکە سودیشی نییە، هەر ئەوەندە دەڵێم کە وردترین و نزیکترینیان لە تێگەیشتن پێناسەی مالیکییەکانە، دورترینیان لە وردی پێناسەی شافیعیەکانە، چونکە جمهورەکەیان بە مەرجیان داناوە کە پێورلو و لەسەر پێورلو لە هۆکاری حوکمدا یەکسان بن. ابن السبکی، جمع الجوامع ١٣٤/٢ دەڵێت: بریتییە لە (چواندنی زانراو بە زانراو لەبەر یەکسانییان لە هۆکاری حوکم لای چوێنەرەکە)، لەکاتێکدا هۆکارەکە لە پێورلو لەوانەیە بەهێزتر یان لاوازتر بێت.

سەرچاوەی راستەقینەی دروستکاری ئەو حوکمەی پێی دەچەسپێت، دەقی حوکمە پێوانە لەسەرکراوەکەیە، بنیات لەسەر ئەو هەقیقەتە، پێوانە سەرچاوەیەکی نۆزەرەوەی حوکمە و دروستکاری نیە، بەوەش ناکۆکی نێوان ئوسولناسەکان و شەرعناسەکان دەوەستێت، جا ئەوەی وتویەتی: (پێوانە سەرچاوەیەکە لە سەرچاوەکانی حوکمە شەرعییەکان) مەبەستی سەرچاوەی نۆزەرەوە بووە، ئەو کەسەش نکوڵی لە سەرچاوەبوونی دەکات مەبەستی سەرچاوەی دروستکارە، ئەو جیاوازییەی زیاد لە هەزار ساڵە لەنێوانیاندا ژیاوە روکارییە (بێژەییە).

بۆ نموونە:

خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿وَٱلَّذِينَ يَكۡنِزُونَ ٱلذَّهَبَ وَٱلۡفِضَّةَ وَلَا يُنفِقُونَهَا فِي سَبِيلِ ٱللَّهِ فَبَشِّرۡهُم بِعَذَابٍ أَلِيمٍ﴾[1] مەبەستی لە زێڕ و زیو دوو کانزا ناسراوەکە و هەموو دراوێکی کاغەز یان کانزاییە کە لە مامەڵە نێودەوڵەتی و ناوخۆییەکان لە هەرێمەکانی جیهان و لە هێزی کڕیندا شوێنیان بگرێتەوە.

ئەم تێکڕاییە لە دەقەکە وەردەگیرێت لەرێگای بەستنەوەی حوکمەکە بە هۆکارێك کە بەبون و نەبون لەگەڵیدا دەخولێتەوە، لەرێگای پێوانەوە، جا ئەوەی پێوانەی لەسەر دەکرێت زێڕ و زیوە، دوو کانزا ناسراوەکە، چ کرابێتنە دراو یان نا، پێوانەکراویش هەموو دراوێکە دەستاودەستی پێبکرێت لە مامەڵەدا شوێنی زێڕ و زیوی گرتبێتەوە لە هێزی کڕین و دەستاودەستکردندا. حوکمەکەش حەرامکردنی هەڵگرتن(کنز)[2] بە بەڵگەی ترساندن بە ئازاری بەئێش و سزا. هۆکاری حوکمەکەش ئەو زیانە ئابورییەیە کە بەر کۆمەڵگە و تاك دەکەوێت لە

---

[1] سورە التوبە ٣٤.

[2] رازی لە تەفسیرەکەیدا ٤٥/١٦ دەڵێت: (قازی وتویەتی: لە تایبەتمەندکردنی مانای (کنز) بە زەکات نەدان هیچ رێی تێناچێت، بەڵکو واجبە بوترێت (کنز) ئەو ماڵەیە کە ئەوەی واجبە لێی دەرکرێت لێی دەرکراوە، جیاوازی نیە لەنێوان زەکات و ئەو کەفارەتانەی پێویستە، لەنێوان ئەوەی پێویستە لە تێچوونی حەج یان نوێژی هەینی، لەنێوان ئەوەی پێویستە دەربهێنرێت لە قەرز و مافەکان و خەرجی کەسوکار و ژن و منداڵ و دڵنیاکردنی لەکارخراوەکان و (ارش)ەکان لە کەتنەکان، لە هەموو ئەو بەشانەدا پێویستە بکەوێتە چوارچێوەی وادەی تۆڵە(وعید)).

ئەوەیە کە قازی و هی دیکەش بەر لە تۆ سەدە وتویانە، بەڵام ئیمڕۆ ئەوەشی بۆ زیاد دەکرێت کە وەبەرهێنان لە پرۆژەکانی وەبەرهێنان و بنیاتنانی دامەزراوە خێرخوازییەکان و خەرجکردن لە بەرژەوەندییە گشتییەکانی دیکە، سەرەرای خەرجکردن بۆ کەسوکار و ژن و منداڵ.

ئەنجامی هەڵگرتن(کنز) و بەرهەمنەهێنان لە پەرەپێدانی ئابووری و کۆمەڵایەتی و خەرجکردن بەسەر خانەوادەو منالْ، وەك ئەوەی خوای گەورە فەرموویەتی: (ئەوانەی دراوی کانزایی یان کاغەزی هەڵدەگرن کە رەگەزێکی گرنگە لە رەگەزەکانی بەرهەمهێنان، مزگێنییان بدەن بە ئازارێکی بەئێش)، رۆڵی پێوانەش دۆزینەوەی ئەو تێکڕاییەیە کە لە دەقەکەدا مەبەستە. بنیات لەسەر ئەوە ئەو دەقە یە دەقێکی گشتی دادەنرێت گشتییەکی عەقڵی هەروەك لە شوێنی خۆی باس دەکرێت.

پایەکانی پێوانە:

پایەکانی هەر زاراوەیەك ئەوەیە کە لە پێناسەکەیدا هاتووە، جا لە پێناسەی پێوانەوە وەردەگیرێت کە لە چوار پایە (یان رەگەز) پێکدێت، ئەویش:

١- پێوانە لەسەرکراو (یان بنچینە یان پێچوێنراو یان پاشکۆ بۆ دانراو(ملحق به)): وەك زێڕ و زیو لەو ئایەتەی باسکرا.

٢- پێوانەکراو (یان لق یان چوێنراو یان پاشکۆ): وەك دراوی کاغەزی یان کانزایی کە لە هەموو وڵاتێکی خاوەن شکۆ لە جیهاندا دەستاودەستی پێدەکرێت.

٣- حوکمی بنچینەکە: ئەوەیە کە لە دەقەکەدا هاتووە، وەك حەرامێتی هەڵگرتنی زێڕ و زیو لەو ئایەتەدا، هەروەها هەموو دراوێك کە شوێن زێڕ و زیو بگرێتەوە.

٤- هۆکار: ئەو بەرژەوەندییەیە کە حوکمەکە بۆ رەچاوکردنی دانراوە، وەك پاراستنی بەرژەوەندی پەرەپێدان و خەرجکردن لەپێناو بەرژەوەندی گشتی و تایبەتی، لە حەرامکردنی هەڵگرتنی زێڕ و زیو و ئەو دراوانەی شوێنیان بگرێتەوە[1]. هۆکار بە گرنگترین پایەکانی پێوانە دادەنرێت، بۆیە هەندێك لە زانایان (وەك حەنەفییەکان) بە تاکە پایە پێوانەیان داناوە، هۆکار ناوی زۆری لێنراوە، لەوانە هۆ، کارتێکەر، خوازەر، هاندەر، (الداعی)، بەڵگە، نیشانە، بایسە چاوگی(مناط) حوکم، (مستدعی)، (حامل).

---

[1] لە (هدایه العقول) ٥١١/١، لە مەرجەکانی هۆکاری حوکم ئەوەیە کە بە مانای هاندەر بێت بۆ حوکمەکە، ئەوەش هۆکاری ئامانجییە(العلة الغائیة) کە مەبەستی حوکمەکەیە، مەبەستیش سنوردارە بە وەدەستهێنانی چێژێکی جەستەیی یان عەقڵی بۆ بەندە، یان لابردنی ئازارێکی جەستەیی یان عەقڵی، ئەو مەبەستەش حیکمەتی حوکمەکەیە.

بەڵام پێم وایە ئەوە بەرژەوەندی رەچاوکراوە لە دانانی حوکمەکەدا، لەگەڵ ئەو ئەنجامەی دەیەوێت بە کارپێکردنی پێی بگات.

مەرجەکانی پێوانە:

ئوصولیەکانی چەند مەرجێکیان بۆ پێوانە دناوە، هەندێکیان بۆ حوکمەکە دەگەڕێتەوەو هەندێکیان بۆ هۆکارەکەی.

مەرجەکانی حوکم:

زانا ئوسوڵناسەکان ڕاجیان لە دیاریکردنی ئەو مەرجانە، هەندێکیان مەرجەکانی بنەما و حوکمەکەی گەیاندۆتە دوانزە مەرج[1]، زۆربەیان دووبارەن، تەنها گرنگەکانیان دەهێنینەوە:

١- حوکمی بنچینەکەی شەرعی بێت، ئەگەر پاشکۆکەی حوکمێکی شەرعی بوو، حوکمێکی شەرعی ناکرێتە پاشکۆی حوکمێکی زمانەوانی یان عەقڵی، بەڵام ئەگەر پاشکۆکە حوکمێکی شەرعی نەبوو، دەشێت حوکمی بنچینەکەش شەرعی نەبێت، جا چ عەقڵی بێت یان زمانەوانی، لەسەر ئەو بنەمایەی دەشێت لە عەقڵیەکان و زمانەوانیەکاندا کار بە پێوانە بکرێت، هەروەك دواتر روونی دەکەینەوە.

٢- هۆکاری حوکمی بنچینەکە هۆیەك بێت عەقڵ پەی پێ ببات، ئەگەر لە پەرستندا بوو (بەوەی عەقڵ پەی بە هۆکاری حوکمەکەی نەبات) هی دیکەی لەسەر پێوانە ناکرێت.

٣- حوکمە بنچینەکە نەسڕابێتەوە، چونکە وادەخوازێت کە حوکمەکە لە بنچینەکەوە لقەکەش بگرێتەوەو لقەکەش بکەوێتە ژێر دەقە بنچینەییەکە، جا ئەگەر سڕابێتەوە، پێوانەکەش بەتاڵ دەبێت، چونکە ئەوەی لەسەر بەتاڵ بنیاتنرابێت بەتاڵە.

٤- حوکمی بنچینەکە دوای حوکمی لقەکە نەهاتبێت، هەربۆیە دەستنوێژ لەسەر تەیەموم پێوانە ناکرێت لە پێویستبوونی نیەتدا.

٥- حوکمی بنچینەکە بە دەق یان کۆڕایی چەسپاوبێت، ناشێت پێوانە لەسەر ئەوە بکەین کە حوکمەکەی بە بێجگە لەو دوو سەرچاوەیە چەسپابێت.

٦- حوکمی بنچینەکە لەوانە نەبێت کە جیاکردنەوەی لە ئوسوڵ و بنەما گشتیەکان چەسپاوە، چونکە پێوانە بۆ فراوانکردنە، بەڵام ئەوانەی وەك هەڵاوێردن(استثناء) هاتوون شیاو نییە

---

[1] وەك شوکانی لە (إرشاد الفحول)، ص٢٠٥.

فراوان بكرێن. زۆربه‌ی جار هه‌ڵاوێردنه‌كان له بنه‌ماكاندا بۆ زه‌رووره‌ته، زه‌رووره‌ته‌كانیش به‌پێی خۆی هه‌ڵده‌سه‌نگێنرێت. زانایانی ئوسوڵ نمونه‌ی زۆریان هێناوه‌ته‌وه بۆ ئه‌و حوكمه چه‌سپاوانه‌ی وه‌ك هه‌ڵاوێردن هاتوون، له‌وانه له سه‌رده‌می په‌یامدا دادوه‌ر ته‌نها یه‌ك شایه‌تی به‌س بوو، به‌تایبه‌تی ئه‌گه‌ر ئه‌و شایه‌ته هاوه‌ڵێكی ناسراو بوایه (وه‌ك خزیمه)[1]، به‌ڵام دادوه‌ر بۆی نیه خه‌ڵكی دیكه‌ش له‌سه‌ر ئه‌و پێوانه بكات له‌وه‌دا كه ته‌نها شایه‌تێك بكاته به‌ڵگه‌ی سه‌لماندن، ئه‌گه‌ریش ئه‌و كه‌سه له‌و باڵاتر بێت له دینداری و راستگۆیی و متمانه و ده‌ستپاكیدا، چونكه بنه‌ما گشتیه‌كه وا ده‌خوازێت كه ئه‌ندازه‌ی(نصاب) شایه‌تی دوو كه‌سه یان ئه‌وه‌ی حوكمی ئه‌و دوانه‌ی هه‌یه[2]، ئه‌وه‌ی وه‌ك هه‌ڵاوێردن هاتووه بێجگه له‌خۆی له‌سه‌ر ناپێورێت.

٧- به‌ڵگه‌ی حوكمی بنچینه‌كه گشتگیرێكی ئاشكرا نه‌بێت[3] بۆ لقه‌كه و حوكمه‌كه‌ی، بۆیه هه‌موو سه‌رخۆشكه‌ر و بێهۆشكه‌رێك له‌سه‌ر ئاره‌ق(خمر) پێوانه ناكرێت، چونكه هه‌موویان ئاره‌قن، بێژه‌ی (خمر) له زمانی عه‌ره‌بدا ئه‌وه‌یه كه عه‌قڵ داده‌پۆشێت و ناته‌واوی ده‌كات(خلل)، مه‌به‌ستی قورئان ئه‌و مانا زمانه‌وانیه‌یه، ئه‌وه‌ش پشتیوانیی ده‌كات كه له (صحیح مسلم)[4] هاتووه، پێغه‌مبه‌ری خواﷺ ده‌فه‌رموێت: ((**كل مسكر حرام ، وكل خمر حرام**)).

---

[1] چیرۆكی شایه‌تیی خوزه‌یمه پوخته‌كه‌ی ئه‌وه‌یه كه پێغه‌مبه‌رﷺ وڵاخێكی له كوچه‌رییه‌ك كڕی، له فرۆشتنه‌كه‌دا سه‌رلاری كرد و وتی: ده شایه‌تێك بێنه شایه‌تیم له‌سه‌ر بدات، ئه‌وه‌بوو خوزه‌یمه كوڕی سابت به‌ته‌نها شایه‌تیی له‌سه‌ر دا، پێغه‌مبه‌رﷺ پێی فه‌رموو: (چی وایلێكردی ئه‌وه بكه‌ی، ئه‌گه‌رچی له‌گه‌ڵمان ئاماده نه‌بوویت)؟ وتی: (بڕوام پێكردیت له‌وه‌ی هێناوته و زانیم تۆ هه‌ق نه‌بێت نایڵێیت)، پێغه‌مبه‌رﷺ فه‌رمووی: (ئه‌وه‌ی خوزه‌یمه شایه‌تی بۆ بدات یان شایه‌تیی له‌سه‌ر بدات، ئه‌وه به‌سیه‌تی). أخرجه البيهقي، كتاب الشهادات، باب الأمر بالإشهاد ١٠/١٤٦.

[2] له مه‌رجه‌كانی لق:
١- هۆكار حوكمی ئه‌سڵه‌كه‌ی تێدابێت.
٢- حوكمه‌كه‌ی به ده‌قێك یان كۆڕایی نه‌چه‌سپابێت، چونكه پێوانه له پایه‌ی چواره‌مه.
٣- خستنه‌پاڵ ئه‌سڵه‌كه دژ نه‌بێت له‌گه‌ڵ ده‌قێك، وه‌ك پێوانه‌ی هاوسه‌رگیریی كچی پێگه‌یشتوو و ژیر به‌بێ مۆڵه‌تی سه‌رپه‌رشتیاره‌كه‌ی له‌سه‌ر ره‌فتاری له سامانه‌كه‌ی، ئه‌مه‌ش دژه له‌گه‌ڵ ئه‌م فه‌رمووده‌یه (أيما امرأة نكحت بغير إذن وليها فنكاحها باطل) رواه الخمسة إلا النسائي. هه‌ر ئافره‌تێك به‌بێ مۆڵه‌تی سه‌رپه‌رشتیاره‌كه‌ی ماره‌بكرێت، ماره‌كردنه‌كه‌ی به‌تاڵه.

[3] ئه‌گه‌رنا ئه‌وه له واقیعدا ده‌یگرێته‌وه و له هه‌مان كاریشدا، چونكه پێوانه دۆزه‌ره‌وه‌یه.

[4] صحيح مسلم ٤/٩٩/برقم ٥٣٣٦..

هۆکار:

لەزماندا: بریتییە لەو مانایەی جێیەك دەگرێت، جا بەبێ ویست و هەڵبژاردە بەوە حاڵەتەکەی دەگۆڕێت، هەر لەوەوە نەخۆشی بە (علە) ناوبرلوە، چونکە بە جێگیربوونی لە جەستەدا، حاڵەکەی لە هێزەوە بۆ بێهێزی دەگۆڕێت.

لە زاراوەی شەرعیدا[1]: بریتییە لە بەرژەوەندییەکی خوازراو لە دانانی حوکمێك بەهۆیەوە، بۆ وەدەستهێنانی بەرژەوەندییەك یان لابردنی زیانێك لەسەر مرۆڤ.

جا سەرجەم حوکمەکانی خوای گەورە، کە بۆ سەر هەموو پەیامبەران دابەزیوە، هەموویان بۆ بەرژەوەندی مرۆڤ هاتوون، هۆکارەکانیان بەرژەوەندی دنیایی یان دواڕۆژی یان هەردوکیانن، ئیبن قەیم[2] لەژێر سەردێڕی بنیاتنانی شەریعەت لەسەر بەرژەوەندییەکانی بەندەکان لە ژیان و رۆژی دوایی، دەڵێت: (بێگومان شەریعەت بنەماو بنچینەکەی لەسەر حوکم و بەرژەوەندییەکانی بەندەکانە لە ژیان و رۆژی دوایی و هەمووی دادوەری و هەمووی رەحمەتە، هەموو بەرژەوەندییە، هەمووی داناییە، هەر پرسێك لە دادوەری لایدا بەرەو ستەم و لە رەحمەت لایدا بەرەو پێچەوانەکەی، لە بەرژەوەندی لایدا بەرەو خراپەکاری، لە دانایی لایدا بۆ بێ بێهودەیی (العبث)، ئەوە لە شەریعەتدا نیە، با بەهۆی لێکدانەوەوە بخزێنرێتە ناوی).

لەگەڵ ئەوەشدا ئەو بەرژەوەندییانە (یان هۆکارانە) هەیانە عەقڵ پەی پێدەبات و پێی دەوترێت (معقولە المعنی) و پێوانەی تێدادەکرێت، هەیانە عەقڵ پەی پێ نابات و پێی دەوترێت(تعبدی) و پێوانەی تێدا ناکرێت، چونکە پێوانە لقێکە لە وێناکردنی هۆکارەکەی و پایەیێکە لە پایەکانی، لە زۆر لە سەرچاوە ئوسولیەکاندا هۆ(سبب)ی حوکم و هۆکار(علە)کەی تێکەڵ کراون. هەندێك لە زانا ئوسولناسەکان هەوڵیاندلوە خۆیان لەو تێکەڵییە بەدور بگرن بەوەی ولیدابنێن کە دانایی و هۆکار و بەرژەوەندی (لە سودێکی وەدیهێنرلو یان لادانی خراپەیەك) هەمان ئەنجامیان هەیە، خوای گەورە ویستویەتی وەدییان بهێنێت بۆ بەندەکانی

---

[1] ئوسولیەکان لە پێناسەی هۆکار(علە)دا جیاوازن، هەیانە دەڵێ (پێناسی حوکمەکەیە)، هەیانە دەڵێ: (لەبەر خودی خۆی کاری تێدەکات)، هەیانە دەڵێ: (نەریت و عادەت پێویستی کردووە یان پێیان کاریگەرە)، هەیانە دەڵێ: (هاندەری دانەری شەرعە بۆ دارشتنی حوکمەکە)، هەیانە دەڵێت: (هاندەری ئەرکبارە بۆ گوێڕایەڵی کردنی حوکمەکە)، هەیانە شتی دیکە دەڵێن، بەڵام زۆربەیان هۆ(سبب)ی حوکم و هۆکار(علە)ی حوکمیان تێکەڵ کردووە.

[2] إعلام الموقعین ٣/٣.

لەڕێگای دلنانی حوکمەکان لەسەر هۆکارەکان، ئەوەی وایکردووە ئەو هۆکارانە بینە هۆی ئەو ئەنجامانە(حوکمەکان) ئەو بەرژەوەندی و دلنایی و هۆکارانەیە. لەپێشەوەی ئەو زانایانەش شاتبییە[1].

---

[1] قرافی، له (شرح تنقیح الفصول)، ص٤٠٦ دەڵێ: (حیکمەتە وایکردووە وەسف ببێتە هۆکار(علە)، وەك ڕۆشتنی ژیریی کەسی ژیر(موجب) بۆ ئەوەی سەرخۆشبوون بکرێتە هۆکار، هەر لە حیکمەتە تێکەڵبوونە ڕەچەڵەکەکان هۆیەکە وایکردووە وەسفی زینا ببێتە هۆی پێویستبوونی جەڵد، وەك ونبوونی ماڵی بەردەست(موجب) بۆ دلنانی وەسفی دزی بە هۆی بڕینەوە، وەسفیش ئەگەر دروست بێت بکرێتە هۆکار(علە)، شایستەترە بە حیکمەت چونکە ئەسڵەکەیەنی، ئەسڵی هەموو شتێکیش ئەوەیە کە لێی دورناکەوێتەوە).
شاطبي، له (الموافقات) ١/٢٦٥ دەڵێت: (مەبەست له هۆکار ئەو حیکمەت و بەرژەوەندییانەیە کە فەرمانەکان یان ڕێپێدانەکانی پێوە بەندە، هەروا ئەو خراپیانەی ڕێگرییەکانی پێوە بەندە، جا سەختی هۆکارە بۆ ڕێپێدان بە کورتکردنەوەو ڕۆژوشکاندن له سەفەردا، سەفەریش هۆی بابەتی ڕێپێدانەکەیە)، پاشان دەڵێت: (جا بەگشتی هۆکار خودی بەرژەوەندییە یان خراپییە، ئاشکرا بێت یان نا)، بەڵام ئەوەی ئوسولییەکان کردویانەتە هۆکار، (شاطبي) تایبەتی کردووە بە ناوی (السبب) و پێناسەی کردووە بەوەی (ئەوەی بەشەرعی دانراوە بۆ حیکمەتێك کە ئەو حوکمە دەیخوازێت، وەك نیصاب هۆی واجب بوونی زەکاتە، دزی هۆی واجبوونی بڕینە). وەك لە وتەکانی دەردەکەوێت (شاطبي) لەوانی دیکە قوڵتر و وردتر بووە لە جیاکردنەوەی (سبب) و (علە) کە بەرژەوەندی و حیکمەتە.
فتوحی حنبلی، لە (شرح الكوكب المنير) ص٣١١ دەڵێت: (هۆی گونجاو ئەوەیە بەرژەوەندییەکە بەدوایدا ڕوودەدات، ئەگەر وترا سەرخۆشکەر حەرامە، ژیریی پەی بەوە دەبات کە حەرامکردنەکە بەرژەوەندییەکی لێدەکەوێتەوە، ئەویش پاراستنی عەقڵە لە شلەژان، ئەگەریش بوترێت تۆڵە(قصاص) ڕێگەی پێدراوە، ژیریی پەی بەوە دەبات کە ڕێگەدان بە تۆڵە هۆیەکەو بەرژەوەندییەکی لێدەکەوێتەوە کە پاراستنی نەفسە).
أبو إسحاق شيرازی له (اللمع) ص٣٩١ دەڵێ: (بۆنە واتە هۆی حوکم) ئەوەیە کە وەدیهێنانی بەرژەوەندییەك یان لابردنی خراپییەك لەئەستۆ بگرێت، بۆنەش دابەش دەبێت بۆ ئەوانەی لە زەرورییەکانن و ئەوانەی لە پێویستەکانن(حاجات) و ئەوانەی لە تەواوکارەکانن(التتمات)، جا لەکاتی دژیەکبووندا یەکەمیان پێش دووەم دەخرێت و دووەم پێش سێیەم، یەکەمیان وەك پێنج هەمەکییەکان(الكليات) کە بریتییە لە پاراستنی نەفس و ئایین و ڕەچەڵەك ژیریی و سامان، هەروەها وتراوە ناموسیش، دووەم نمونەی مارەکردنی کچی بچووك، مارەکردنەکە زەرور نییە بەڵام پێویستی دەیخوازێت لە وەدەستهێنانی کەسێتی هاوشان تا لەدەستی نەچێت، سێیەمیش ئەوانەی لە ڕەوشتە بەڕێزەکانن وەك خەرجیی خزمایەتی.

حوکمەکان دوو بەشن، ئەرکباری و دانانی(تکليفي و وضعي):

ئەرکبارییەکان پێنج جۆرن (واجب بوون، پێباشبوون(مندوب)، حەرام بوون، پێناخۆشبوون(کراهە)، رێپێدران). دانراوەکانیش پێنج جۆرن (هۆکار، مەرج، رێگر، دروستی، بەتاڵی)، هەندێك دوانی دیکەشیان بۆ زیاد کردووە، ئەوانیش (عەزیمەت، روخسەت)[١].

ئامانجەکان(مقاصد) کە هۆکاری حوکمەکانن، سەبارەت بە مرۆڤ سێ بەشن: زەرورییەکان، تەواوکارییەکان، چاککارییەکان (ضروريات، حاجيات، تحسينيات).

زەرورییەکان(ضروريات): ئەو بەرژەوەندییانەن کە سیستەمی ژیان بە نەمانی هەریەکیان تێکدەچێت، ئەوانیش پێنجن: (پاراستنی ئایین، پاراستنی ژیان، پاراستنی سامان، پاراستنی نەوە یان نامۆس، پاراستنی ژیری).

تەواوکارییەکان(حاجيات): ئەو بەرژەوەندییانەن کە مرۆڤ پێویستی پێیان دەبێت بۆ فراوانکاری لە ژیان و لابردنی تەنگییەك کە زۆربەی جار دەبێتە هۆی سەختی و زەحمەتی، وەك چێژوەرگرتن لە پاکەکان لە خواردن و خواردنەوەو پۆشاك و نشینگە.

چاککارییەکان(تحسينيات): جوانکارییەکانی ژیان دەگرێتەوە وەك کارکردن بە نەریتە جوانەکان و لادان لە نەخوازراوەکان.

لەو پیادەکردنانەی تیایدا هۆ و هۆکار (سبب و علە)[٢] تیایاندا بەروونی دەردەکەون، ئەمانەن:

أ- دەستدرێژیی دەستدرێژکار هۆیەکە بۆ پێویستبوونی جیهاد، هۆکارەکەشی پاراستنی ئایینە.

ب- کوشتن کراوەتە هۆ پێویستبوونی تۆڵە، هۆکارەکەشی پاراستنی ژیانە.

جـ- دزی کراوەتە هۆی پێویستبوونی دەستبڕین، هۆکارەکەشی پاراستنی سامانە.

د- زینا کراوەتە هۆی پێویستبوونی سزای حەد(جەڵدەلێدان)، هۆکارەکەشی پاراستنی نەوە

---

[١] بۆ وردەکاریی زیاتر بگەڕێوە بۆ الموافقات للشاطبي ١/١٠٩-٢٧٥

[٢] وەك گەشت کراوەتە هۆی روخسەت بۆ رێگەدان بە رۆژوشکاندن و کورتکردنەوە و پێشخستن و دواخستنی نوێژ، لەبەر هۆکاری لابردنی زیانگەیاندن بە تەندروستی، هاوبەشیش کراوەتە هۆیەك بۆ (شفعە) لەبەر هۆکارێك کە لابردنی زیانی چاوەڕوانکراوە لە هاوبەشە تازەکە، نوێنیش کراوەتە هۆیەك بۆ رەچەڵەك، لەبەر هۆکارێك کە پاراستنی رەچەڵەکە، گرێبەستیش کراوەتە هۆیەك [illegible] ... امان لەبەر پێویستی.

و ناموسه.

هـ- وەرگرتنی سەرخۆشکەرەکان، وەرگرەکە پێی سەرخۆش بێت یان نا، کراوەتە هۆیەك بۆ پێویستبوونی سزای حەد (جەڵدەلێدان) هۆکارەکەشی پاراستنی عەقڵە، هەربۆیە ئەم سزایە لەسەر شێت و منداڵ جێبەجێ ناکرێت، ئەوەش کە دەڵێ (ئەوەی سەرخۆش نەبێت سزا نادرێت) هیچ بیانویەکی نییە.

و- شێتی و بچوکی کراوەتە هۆیەك بۆ بوونی سەرپەرشتیار لەسەر سامان و خۆیشی، هۆکارەکەشی پاراستنی بەرژەوەندیی کەسی پێنەگەیشتووە، بۆیە شەرعناسان کۆڕان لەسەر شیانی لابردنی سەرپەرشتیار لە سەرپەرشتیارییەکەی، ئەگەر ئەو بەرژەوەندییە نەهاتەدی.

بەو شێوەیە سەدان نمونە و پیادەکردن هەیە، تیایدا تەولو جیاوازی نێوان هۆ و هۆکارمان بۆ روونذەبێتەوە، لەگەڵ ئەوەشدا تێکەڵییەك لەنێوانیاندا دەبینیت، بۆ نمونە دزی کراوەتە هۆکاری برینی دەست و بچووکی کراوەتە هۆکاری سەرپەرشتیاریی و هیدیکەش[1].

حوکم لەگەڵ هۆکارەکەیدا دەسورێتەوە بە بوون و نەبوون (الحكم يدور مع علته وجوداً وعدماً):

یەکەم کەسێك پەی بەو راستییە بربێت هاوەڵە شەرعناسەکان بوون، لەسەروبانەوە خەلیفە راشیدەکان، کاتێك لەسەر نهێیەکانی شەریعەت وەستان و بینییان کە نەرمگیریی تێدایە، زانییان کە نەرمگیریەکەی شلی ناگەیەنێت، بەڵکو لەگەڵ خواستە زەرورییە شەرعیەکانی ژیاندا خۆی

---

[1] ابن ملك لە شرح المنار، ص ٧٩٢ دەڵێت: (بزانە کە سەرپەرشتیاریی مارەکردنی بچوکان هۆکارەکەی بچوکییە بە رێکەوتنی هەموان، هەروەها لە مارەکردنی بچوکاندا هۆکارەکەی بچوکییە لای ئێمە و کچێنییە لای شافیعی)، جا لەو روەوە تێکەڵییەکە لەنێوان هۆ و بچوکی و نێوان هۆکار کە پاراستنی بەرژەوەندی ئەوانی دیکەیە.
ئامدی، لە (الإحكام في أصول الاحكام) ٣/٥٧ دەڵێ: (رێرەوی سێیەم ئەوەیە کە ئاماژەیە بۆ هۆکارییەتی بە روباکردنەوەی ئامازەدان، ئەوەش شەش بەشە: یەکەمیان رێزبەندی حوکمە بەدوای وەسفدا بە (ف)ی بەشوێنداهاتن و هۆبوون، وەك لە فەرمایشتی خوای گەورەدا هاتووە: ﴿وَٱلسَّارِقُ وَٱلسَّارِقَةُ فَٱقۡطَعُوٓاْ أَيۡدِيَهُمَا﴾ المائدە ٣٨، لەم وتانەدا تێکەڵکردنێکە لەنێوان هۆ (دزی) و نێوان هۆکار (پاراستنی سامان).
ابن الهمام لە (شرح فتح القدیر) ٣/٢٦٠ دەڵێت: (ناشێت سەرپەرشتیار کچێکی پێگەیشتوو ناچاری شووکردن بکات. مانای ناچارکردن ئەوەیە کە گرێبەستەکە ئەنجام بدات و مارەی بکات، جا بیەوێت یان نەیەوێت. بناغەی ناکۆکیەکەش ئەوەیە کە هۆکاری سەپاندنی سەرپەرشتیاریی ناچارکردن بچوکییە یان کچێنییە؟ لای ئێمە بچوکییەو لای شافیعی کچێنییە).
بەو شێوەیە هەزاران پیادەکردنی ئوسولی و فیقهی هەیە تیایدا هۆی حوکم و هۆکارەکەی تێکەڵکراوە.

دەگونجێنێت، هەندێك جار هۆكاری فتوا و دادوەرییەكانیان بۆ ئەو هۆكارانە دەگەڕاندەوە كە لە قورئان و سوننەتدا هەن، هەندێك جاریش لەڕێگەی هۆكاری حوكمەكە، دەقەكەیان فراوان دەكردەوە تا چۆن ئەوە دەگرێتەوە كە باسكراوە، بە هەمان شێوە ئەوەش بگرێتەوە كە لێی بێدەنگ بووە، هەندێك جاریش هەندێك حوكمیان ڕاگرت وادێتە بەرچاو كە لە قورئان لایانداوە، بەڵام ئەوان بە وردبینیی خۆیان زانییان كە ئەوانە هۆكاریان هەیە بەبوون و نەبوون لەگەڵی دەسوڕێنەوە. بۆنمونە بواری جێبەجێكردنی ئایەتی (النفس بالنفس)[1] فراوان كرایەوە، لەڕێگەی هۆكاری پێویستبوونی تۆڵە كە پاراستنی گیانەكانە، بۆیە داوەری و فتوایان دا بە كوشتنی كۆمەڵێك لەجێی كەسێك، هەروەها لەساڵی برسێتیدا كاریان بە ئایەتی ﴿ وَٱلسَّارِقُ وَٱلسَّارِقَةُ فَٱقْطَعُوٓا۟ أَيْدِيَهُمَا ﴾[2] ڕاگرت بۆ ئەوانەی لەبەر فشاری پێویستی و زەرورەت دزی دەكەن[3]، ئەوە ئەوپەڕی تێگەیشتنی قووڵە لە نهێنییەكانی شەریعەت، كە هۆكاری پێویستبوونی سزای دزی پاراستنی سامانەو ڕەچاوكردنی پاراستنی گیانەكان گرنگترە لە ڕەچاوكردنی پاراستنی سامانەكان. هەروەها كاریان بە ئایەتی ﴿ وَٱلْمُؤَلَّفَةِ قُلُوبُهُمْ ﴾ ڕاگرت چونكە هۆكاری خەرجكردنی بەشێك لە داهاتی زەكات بۆ ئەو دڵڕاگیراوانە بەرژەوەندیی ئاین بووە، كاتێك ئیسلام لە پێگەیەكی لاوازدا بوو، كاتێك ئەو قۆناغەیان تێپەڕاند هۆكارەكە نەما و كاركردن بە حوكمەكە وەستا لەبەر وەستانی هۆكارەكەی و بەڵگە لەبەر نەمانی هۆیەكەشی، كە بریتی بوو لە ڕاكێشانی دڵیان لەلایەن مسوڵمانانەوە، چونكە واتای ﴿ وَٱلْمُؤَلَّفَةِ قُلُوبُهُمْ ﴾ ئەوانەیە كە دڵیان بە خۆوپێوەگرتن و سۆزپێدان بەكێش دەكرێت، جا كێشكردنی دڵەكان لە شەرعدا كارێكی جێگیر نییە، هاوشێوەی هەژاری، هەژار شایستەی بەشێكە لە داهاتەكانی زكات هەتا هەژار بێت، ئەگەر ئەو سیفەتە نەماو دەوڵەمەند بوو، شایستەی ئەو بەشە نییە، ئەگەر حوكمێك بە نەمانی

---

[1] سورة المائدة ٤٥.

[2] سورة المائدة ٣٨.

[3] بوونی حوكم لەبەر بوونی هۆكار پێی دەوترێت لێكهوركەوتنەوە(گرد)، نەبوونی حوكم لەبەر نەبوونی هۆكارێك پێی دەوترێت پێچەوانە، نەمانی حوكم لەبەر نەمانی هۆكار پێی دەوترێت كاریگەریی، نەبوونی هۆیەك(سبب) لەگەڵ بوونی هۆكار(علە) پێی دەوترێت هەڵوەشانەوە(نقض). بڕوانە (إحكام الفصول في أحكام الأصول للباجي) (سلمان بن خلف)، تحقيق الدكتور عبد الله الجبوري، ص٥٢.

هۆیەکەی نەمێنێت، ئەوا هۆکارەکەی نامێنێت، هەڵەیان کرد ئەوانەی پێیان وایە[1] عومەر ﷺ دەقەکەی بەپێی بەرژەوەندی راگرت یان پێی سرییەوە یان پێش ئەوی خست.

مەرجەکانی هۆکار(علە):

هەندێك لە زانایانی ئوسوڵ مەرجی زۆریان باسکردووە تا بە پایەی پێوەر دابنرێن، هەندێکیش گەیاندویانەتە سی مەرج، زۆریەیان دووبارەی حوکمە سەرەکییەکان و حوکمە لاوەکییەکانن یان هۆ و هۆکار(علە)کان تێکەڵکراون، لەگەڵ ئەوەی هۆکار—وەك وتمان— ئەو بەرژەوەندییە شەرعیانەیە کە لە بەجێهێنانی حوکمە شەرعییەکان دەکەوێتەوە، لە وەدیهێنانی سود و لابردنی زیان، ئەگەر بە دروستی ئەنجامدراو پیادەکرا.

بەڵام هۆیەکان (أسباب) رەفتارە کرداری یان گوفتارییەکانی مرۆڤ و رودلوەکانە،[2] لەو رووەوە کە حوکمەکە دەناسێنێت و ئاماژەیە بۆی، لەوانەیە هۆکاری سەرەکی کە وایکردبێت ئەو زانا مەزنانە هۆیەکان بە (علە) ناوبنێن، ئیحتیات خستن و خۆپارێزی(ورع) و دورکەوتنەوە لە گومان بێت، لەترسی ئەوەی دەستەواژەی (الأحكام الشرعية معللة بالمصالح والأغراض) بە هەڵە لێکبدرێتەوە، چونکە لەوانەیە وابزانرێت ئەو بەرژەوەندی و پێویستییەکان (المصالح والأغراض) بۆ خوا دەگەرێتەوەو ئەو پێویستی پێیەتی، پێویستیش لە نیشانەکانی کەمێتییە، خواش دوورە هەموو کەمێتییەك و پێویستی بە هەموو جیهان و گوێڕایەڵی مرۆڤ نییە. بەڵام زۆر بەسادەیی دەکرێت ئەوە لابرێت بەوەی مەبەست لە بەرژەوەندی و پێویستییەکان ئەوانەیە کە بۆ مرۆڤ دەگەرێنەوە[3]، مەبەستیش لە هۆکار(العله) حیکمەتی خواییە لە دلنانی حوکمەکە.

دوای ئەم پێشەکییە دەتوانین بڵێین کە مەرجەکانی هۆکار ئەگەریش زۆربن، دەگەرێنەوە بۆ ئەم سیانە:

---

[1] وەك أحمد أمین فی کتێبەکەی (فجر الإسلام)، ص١٥٦، و علی حسب الله له کتێبەکەی (أصول التشریع الإسلامي)، ص١٥٦، و إمام شرف الدين الموسوی (النص والاجتهاد)، ص٩٥.

[2] لەشوێنی خۆی باسدەکرێت.

[3] هەروەك لە (شرح الكوكب المنير)، ص٢٨١. (أصول فقه الحنابلة) هاتووە کە وتەی شەرعزانەکان هاندەرە بۆ حوکم کردن بەو شێوەیە ئاوایە، مەبەستیان هاندەری دڵەری شەرعەکە نییە، بەڵکو هاندەری ئەرکبارە بۆ گوێڕایەڵی، وەك پاراستنی نەفس هاندەرە بۆ کارکردن بە تۆڵەسەندنەوە(قصاص).

١- کە بەپێی گومانی زاڵی موجتەهید[1]، لە هەریەك لە پێوراو و لەسەرپێوراودا بوونی هەبێت، بە پلەی یەکسان یان زیاد و کەم[2].

٢- هۆکارەکە لە لقێکدا بە دەقێکی راشکاو بەتاڵ نەکرابێتەوە، ناشێت کچ لەسەر کور، خوشك لەسەر برا پێوانەبکرێت،[3] تا لە بڕی بەشەمیرات یەکسان بکرێن، بەهۆی خزمایەتییەوە، لەبەر هۆکارێکی هاوبەشی نێوانیان کە بەرژەوەندیی دارایییە، چونکە دانەری شەرعەکە ئەو بەرژەوەندییەی سەبارەت بە کچ بەتاڵ کردۆتەوە، لەبەر ئەو دادوەرییەی وادەخوازێت لە میراتدا زیادوکەمی لەنێوانیاندا هەبێت، بەهۆی ئەو زیاد و کەمییەی لەنێوانیاندا هەیە لە پابەندییە گشتی و تایبەتییەکان، بەپێی شەرع یان یاسا یان نەریت یان عەقڵ، خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿ يُوصِيكُمُ ٱللَّهُ فِيٓ أَوۡلَٰدِكُمۡۖ لِلذَّكَرِ مِثۡلُ حَظِّ ٱلۡأُنثَيَيۡنِ ﴾[4]. هەروەها دەفەرموێت: ﴿ وَإِن كَانُوٓاْ إِخۡوَةٗ رِّجَالٗا وَنِسَآءٗ فَلِلذَّكَرِ مِثۡلُ حَظِّ ٱلۡأُنثَيَيۡنِ ﴾[5].

٣- رێگرێك نەبێت پێش بە هۆکارەکە بگرێت لە کاریگەربوونی لەسەر حوکمی پێوراوەکە، جا لە تۆڵەدا باوکی بکوژی کوڕەکەی پێوانەناکرێت لەسەر بکوژێکی دیکە بەبیانوی پاراستنی بەرژەوەندیی ژیان، چونکە لای جەماوەری شەرعناسان باوکایەتی رێگرە لە تۆڵە[6]، لەبەر ئەوەی باوك هۆی بوونی کوڕەکەیەتی، جا کوڕەکەی نابێتە هۆی لەسێدارەدانی.

---

[1] گومان(ظن) لای لەپێشترە لە وێناکردنی دوو شت یان زیاتر، زاڵبوونی گومان(غلبة الظن): زیادیی هێزی یەکێك لە ئەگەرەکانە بەسەر ئەوانی دیکەدا.

[2] زیان لە جوێن دان بە دایك و باوك و لێدانیان توندترە لە زیانی ئۆفکردنی حەرامکراو لە فەرمایشتی خوای گەورە: ﴿فَلَا تَقُل لَّهُمَآ أُفّٖ﴾ الإسراء ٢٣، بەڵام زیانی بەزایەدانی سامانی هەتیو بەرێگای بێجگە لە خواردن هاوتایە بە بەزایەدانەکەی بە خواردنی حەرامکراو لە فەرمایشتی خوای گەورە: ﴿إِنَّ ٱلَّذِينَ يَأۡكُلُونَ أَمۡوَٰلَ ٱلۡيَتَٰمَىٰ ظُلۡمًا إِنَّمَا يَأۡكُلُونَ فِي بُطُونِهِمۡ نَارٗاۖ وَسَيَصۡلَوۡنَ سَعِيرٗا﴾ سورة النساء ١٠.

[3] خوشکی دایك و باوکی لەسەر برای دایك و باوکی پێوانە ناکرێت، خوشکی لە باوکەوە لەسەر برا لە باوکەوە پێوانە ناکرێت، بەڵام برا و خوشك لە دایکەوە یەکسانن لە میراتدا بەپێی دەقی قورئانی: ﴿وَإِن كَانَ رَجُلٞ يُورَثُ كَلَٰلَةً أَوِ ٱمۡرَأَةٞ وَلَهُۥٓ أَخٌ أَوۡ أُخۡتٞ فَلِكُلِّ وَٰحِدٖ مِّنۡهُمَا ٱلسُّدُسُۚ فَإِن كَانُوٓاْ أَكۡثَرَ مِن ذَٰلِكَ فَهُمۡ شُرَكَآءُ فِي ٱلثُّلُثِۚ﴾ سورة النساء ١٢.

[4] سورة النساء ١١.

[5] سورة النساء ١٧٦.

[6] (شرح طلعت الشمس على الألفية للسالمي الأباضي)، ص١١٤. غزالی، لە (شفاء العليل)، ص٤٦١ دەڵێ: (حوکمی هۆکار لەگەڵ بوونی وەسفی هۆکارەکە لە سێ لایەنەوە بە سێ روو ئەگەری نەبوونی هەیە، یەکیان: هۆکار ←

قۆناغەكانی پێوان بە رەچاوكردنی هۆكارەكەی:

پێوانە بە رەچاوكردنی هۆكارەكەی بە سێ قۆناغدا تێدەپەرێت كە ئەمانەن: دەرهێنانی بایسە چاوگ(مناط)، وەدیهێنانی بایسە چاوگ، پوختەكردنی بایسە چاوگ، چەسپاندنی سورِانەوەی حوكم لەگەڵ بایسە چاوگ.

١- دەرهێنانی بایسە چاوگ (مناط)[١]:

بریتییە لە زانین و سەرنجدان لەو بایسەی كە دانەری شەرعەكە فەرمانەكەی پێوە بەستۆتەوە، ئەوەش وەك وتمان ئامانجێكە لە ئامانجەكانی شەریعەت لە زەروورییەكانی ژیان(ضروریات) یان تەواوكاریەكانی(حاجیات) یان چاككاریەكانی(تحسینیات)، ئەو هۆكارە لەوانەیە بەدەق هاتبێت یان هەڵێنجرابێت.

أ- هۆكاری بە دەق: ئەوەیە كە دەقێك بە راشكاوی یان لە ناولخندا ئاماژەی بۆ بكات، پاراستنی ژیانی مرۆڤ ئامانجێكە لە ئامانجەكانی شەریعەت و كراوەتە هۆكارێك بۆ پێویست بوونی تۆڵە و بە راشكاوی ئامازەی پێكراوە لە فەرمایشتی خوای گەورە: ﴿ وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَاةٌ يَا أُولِي الْأَلْبَابِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ ﴾[٢]، ئەگەر موجتەهید دڵنیابوو لە پێویست بوونی تۆڵە لە تاكە بكوژێك كە بەو فەرمایشتە چەسپاوە: ﴿أَنَّ النَّفْسَ بِالنَّفْسِ ﴾[٣]، لەرێی هۆكارەوە ئەو دەقە فراوان دەكرێت هەتا زیاد لە یەكێكیش

بەتەواوی هەبێت بەڵام حوكمەكەی لابرێت بە دژایەتیی هۆكارێكی دژ، جا حوكمەكە بە رێكای لابردن بە دژەكەی دەكەوێت، نەك بە ناتەواوی هۆكار یان كەموكورییەك تێیدا). . . هتد.

[١] وشەی (مناط) لەزمانی عەرەبیدا چاوگی میمیە، بە مانای ناوی شوێن دێت، (موضع النوط) واتە شوێنی هەڵواسین و بەستنەوە، ئەمەش لە (ناطه به) هاتووە واتە پێوەی هەڵواسی و پێی بەستیەوە. ئوسولناسەكان ئەم ناوەیان بۆ هۆكار(علە) داناوە، چونكە خودای دانەری شەرعی دانا حوكمەكەی پێوە بەستۆتەوەو پێوەی هەڵواسیوەو داویەتە پاڵی. غەزالی، لە المستصفی ٢٣٠/٢ دەڵێت: (مەبەستمان لە هۆكار(العلە) لە شەرعییەكاندا بایسە چاوگی حوكمەكەیە واتا ئەوەی دانەری شەرعەكە حوكمەكەی داوەتە پاڵی و پێوەی بەستۆتەوەو كردویەتیە نیشانەیەك بۆی). لەم وتانەی غەزالیشدا تێكەڵكردنێك هەیە لەنێوان هۆ و هۆكار(السبب والعلە)، چونكە ئەوەی دانەری شەرع كردوویەتیە نیشانەیەك بۆ حوكمەكە، هۆیە(سبب) نەك هۆكار(العلة)، وەك دزی كراوەتە نیشانەیەك بۆ پێویستبوونی برین، ئەوەش هۆی ئەو پێویست بوونەیە، هۆكارەكەشی پاراستنی سامانە، هەروا لە كتێبەكەی (شفاء العلیل)، تحقیق الدكتور حمد الكبیسی، ص٤٥٦. تێكەڵی كردوون.

[٢] سورة البقرة ١٧٩.

[٣] سورة النساء ٤٥.

بگرێتەوە ئەگەر بەشدارین لە کوشتنی کەسێکدا لەبەر هەمان هۆکار (پاراستنی گیانی بێتاوانان) هەروەك خەلیفەکانی راشیدین ئەوەیان کرد[1]، کارکردن بە پێوەر لە تاوانەکان(الجنایات) لە نمونەی ئەو جۆرە پایەیەدا کارکردنە بە دەق، پێچەوانە نییە لەگەڵ بنچینەی (نە تاوان و نە سزا بوونی نییە بەبێ دەق).

ب- **هۆکاری هەڵێنجراو:** ئەوەیە کە بە راشکاوی لە دەقی حوکمەدا باسنەکراوە، بەڵام موجتەهید لە سروشتی حوکمەکەو لە بابەتەکەیەوە هەڵێنجانی بۆ دەکات، وەك پاراستنی سامان کراوەتە هۆکاری سزای دزی و موجتەهید لە بەراوردکردنی نێوان ئایەتی ﴿ يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ لَا تَأْكُلُوٓاْ أَمْوَٰلَكُم بَيْنَكُم بِٱلْبَٰطِلِ ﴾[2] و ئایەتی ﴿ وَٱلسَّارِقُ وَٱلسَّارِقَةُ فَٱقْطَعُوٓاْ أَيْدِيَهُمَا جَزَآءًۢ بِمَا كَسَبَا نَكَٰلًا مِّنَ ٱللَّهِ وَٱللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ ﴾[3] ئەمە دەردەهێنن، هەروەها کراوەتە هۆکاری پێویست بوونی بڕاردن سەرەڕای سزای دوارۆژ یان لە دونیا تەمبێکاری(تعزیری)یە بۆ هەرکەسێك بەستەم سامانی هەتیو دەخوات بەبێ بیانویەکی شەرعی، موجتەهید هەڵێنجان بۆ ئەو هۆکارە دەکات[4] لە رێڕەوی ئایەتی: ﴿ إِنَّ ٱلَّذِينَ يَأْكُلُونَ أَمْوَٰلَ ٱلْيَتَٰمَىٰ ظُلْمًا إِنَّمَا يَأْكُلُونَ فِى بُطُونِهِمْ نَارًا وَسَيَصْلَوْنَ سَعِيرًا ﴾[5]، ئینجا لەرێگای پێوانە لەسەر خواردن، دەقەکە فراوان دەکاتەوە هەتا هەموو هۆکارێکی دیکەی بەزایەدانی سامان، ئەو حوکمەی باسکرا بیگرێتەوە، وەك سوتاندن و هی تر، لەبەر ئەوەی هۆکارەکەیان یەکەو بریتییە لە پاراستنی سامان و بەتایبەتی سامانی هەتیو لەبەر دەستەوستانییان لە بەرگری لێکردنی.

٢-وەدیهێنانی پایسە چاوگ:

دوای قۆناغی یەکەم (دەرهێنانی پایسە چاوگ) نۆرەی وەدیهێنانی پایسە چاوگ و دڵنیابوون

---

[1] بگەرێوە بۆ پەراوێزی ل ٢.

[2] سورة النساء ٢٩.

[3] سورة المائدة ٣٨.

[4] ئەوە دژ نییە لەگەڵ رەچاوکردنی دەقی حوکمی لەسەرپێوراوەکە گشتی بێت کشتگرییەکی عەقڵی.

[5] سورة النساء ١٠.

له بوونی هۆكارەكه لـه پێورلوەكـەدا نێت[1]، موجتەهیـد دوای ئـەوەی لـه دەرهێنـانی هۆكـاری حـەرامیی سـەرجێیی دەبێتـەوه لـه فەرمایشـتی: ﴿ وَيَسْـَٔلُونَكَ عَنِ ٱلْمَحِيضِۖ قُلْ هُوَ أَذًى فَٱعْتَزِلُوا۟ ٱلنِّسَآءَ فِى ٱلْمَحِيضِ ۖ وَلَا تَقْرَبُوهُنَّ حَتَّىٰ يَطْهُرْنَ ۖ فَإِذَا تَطَهَّرْنَ فَأْتُوهُنَّ مِنْ حَيْثُ أَمَرَكُمُ ٱللَّهُ ۚ إِنَّ ٱللَّهَ يُحِبُّ ٱلتَّوَّٰبِينَ وَيُحِبُّ ٱلْمُتَطَهِّرِينَ ﴾[2]، دلنیادەبێت كه هۆكارەكه پاراستنی تەندروستیی دوو هاوسـەرەكەیە، دەچێته سەر قۆناغی دوەم (وەدیهێنانی بایسه چاوگ) به دلنیابوون له چەسپانی ئەو هۆكاره لـه حالەتی خوێنی زەیستانی[3]، ئینجا لەرێگـەی پێوانـەوه ئـەو دەقـه فـرلوان دەكـات تـا حالـەتی خـوێنی زەیسـتانیش بگرێتـەوه لـه حـەرامێتی سـەرجێیی لـه هـەردوو حالـەتی (بێنوێـژی و زەیستانی)، لەبەر ئەوەی هۆكارەكه له هەردووكیان یەكەو بریتییه له پاراسـتنی تەندروسـتی بـه دورخستنەوی ئازار و زیان[4].

---

[1] له هۆكاردا، ئەگەریش هەڵێنجرلو بێت، مەرج نیه له ئەسڵێكەوه بێت كه حوكمەكـەی یەكلابوبێتـەوه، دەشـێت پێوانـه لەسەر ئەوەش بكرێت كه حوكمەكەی به بەلگەیەكی گومانی چەسپاوه، وەك هەولَی تاكەكـەس، هـەروا مـەرج نییـه بوونی هۆكارەكه له لقەكه یەكلابوبێتەوه، چونكه پێوانـه ئەگـەر بەلگـەی گومـانی بێـت، ئـەوا پێشـەكییەكانی یـان بەشێكی گومانی(ظني) بێت. (شرح الكوكب المنیر)، سەرچاوەی پێشوو ٢٩٨.

[2] سوره البقره ٢٢٢.

[3] ئەوه خوێنێكه دوای له بوونی منداڵ دێت.

[4] شوكانی له (إرشاد الفحول)، ص٢٢٢ دەڵێت: (وەدیهێنانی بایسه چاوگ (المناط): ئەوەیه كه كۆرلییەك هـەبێت لەسـەر ئـەوەی دەقێـك یـان كۆرلییـەك وەسـفێك دەگرێتـەوه، جـا ئیجتهـاد بكرێـت لـه بـوونی ئـەو وەسـفه لـه بابەكـه كێشەلەسەرەكه -پێورلو- وەك لێكۆڵینەوەی لەوەی كفندز دزه، یان نێربـاز زینـای كـردووه، هـەروەك هەندێك ئـەم پێوانەیەیان وتووه)، بەڵام ئەم قسانه لای (شوكانی) و هی دیكەش تێكەڵكردنێكه لەنێوان ئەسڵ و لق -یان لـەنێوان لەسەرپێورلو و پێورلو-، كفنـدز دزەو بردنـی كفنەكـه جۆرێكی دزیـه، چونكه بردنـی سـامانی كەسـێكی دیكەیـه لەشوێنی پارلستنی خۆیدا به نهێنی لەگەڵ مەبەستی تاولنكاریی، هەردوكیان هەمان هۆكار و هەمان حیكمەتی تێدایه كه پارلستنی سامانه، نێربازیش زینایه چونكه بردنەژورەوەی ئەندامی نێرینەیه له دلمێنێكی حەرام كه لـه سروشـتی مرۆڤدا ئارەزوو بۆی دەچێت، له هەردوكیانـدا هـەمان هۆكـار و هـەمان حیكمـەت هەیـه، كـه بریتییـه لـه پارلسـتنی نامۆس.

٣- پوختەکردنی بایسە چاوگ:[1]

دوای ئەوەی موجتەهید هۆکاری حوکمەکەی دەست دەکەوێت و دڵنیا دەبێتەوە لە بوونی لە لقەکەدا، نۆرەی پوختەکردن دێت، واتا کاریگەریی ئەو جیاوازییانەی لەنێوان بنچینەکە و لقەکەدا هەن، لەسەر دڵنەپاڵی دووەم بۆ یەکەم لە حوکمدا، وەك ئەو جیاوازییانەی بۆ نمونە هەن لەنێوان هەردوو کانزای بەنرخی (زێڕ و زیو) لەلایەك و، سەرجەم ئەو دراوە کانزایی و کاغەزییەی لە جیهاندا بڵاوە، کە لە مامەڵە و تولنای کڕیندا شوێنی ئەوانی گرتۆتەوە، لەلایەکی دیکە.

موجتەهید کاتێك ئەو دراوانە لەسەر زێڕ و زیو پێوانە دەکات لە حەرامێتی کۆکردنەوەو وەبەرنەهێنانی و خەرج نەکردنی و، پێویستی زەکات دان و. پابەندبوون بە دانەوەی قەرزەکانی و هی دیکە. لە هەمان کاتدا ئەرکی ئەوەی لەسەرە کە بیسەلمێنێت ئەو جیاوازییانەی هەن لەنێوان پێوراو و لەسەرپێوراو، بەریەست نین لەبەردەم ئەو پێوانەیەدا و کاریگەریی لەسەری نییە، لەو جیاوازییانە بەهای دوو کانزاکە لە خودی خۆیانەوە هاتووە، لەکاتێکدا بەهای دراوەکان لە هێزی شکۆی دەوڵەت و یاساکەی و واقیعە ئابوورییەکەی و ئارامییە سیاسییەکە و شتی دیکەی پەیوەست بە بەهای ئەو دراوانە و تولنای کڕینی هاتووە.

٤- سەلماندنی سوڕانەوەی حوکم لەگەڵ بایسە چاوگ:

دوای ئەوەی موجتەهید سێ قۆناغەکەی پێشووی بڕی، نۆرەی سەلماندنی سوڕانەوەی ئەو حوکمەی مەبەستێتی لەسەر لقەکە(پێوراوەکە) بیچەسپێنێت، لەگەڵ هۆکاری هاوبەشی نێوان پێوراو و لەسەرپێوراو بە بوون و نەبوون، ئەنجامدانی ئەم دواقۆناغە واتا تەواوبوونی پێوانە و چەسپاندنی حوکمی بنچینە بۆ ئەو لقەی حوکمەکەی نەزانرابوو، چونکە پێوانە تەنها

---

[1] بژاردەکردن(تنقیح) لە زماندا: پاککردنەوەو پوختەکردنە. (بیضاوي-عبد الله بن علی) دەڵێت: (لە دەستەواژەی ئوسوڵیەکاندا رونکردنەوەی ئاماژەبۆکراوە بە جیاکردنەوەی جیاوازیی نێوان ئەسڵ و لق، تا هاوبەشی نێوانیان لە هۆکاردا دیاریی بکرێت، بەمەش بژاردەکردنی بایسە چاوگ بریتییە لە نەهێشتنی جیاوازییەکانی نێوان لەسەر پێوراو و پێوراو، بەرونکردنەوەی کاریگەر نەبوونی لەسەر پێوانە).
شوکانی لە (إرشاد الفحول) ٣٢١ دەڵێت: بژاردەکردن(التنقیح) لە زماندا: پاککردنەوەو جیاکردنەوە، لای ئوسوڵیەکانیش دڵنەپاڵی لقە بۆ ئەسڵ بە لابردنی جیاوازییەکانیان، وەك بوترێت: هیچ جیاوازییەکیان نییە تەنها ئاوا نەبێت، ئەوەش لە حوکمدا هیچ دەروازەیەکی نیە، بۆیە وادەخوازێت لە حوکمدا هاوبەش بن لەبەر هاوبەشبوونیان لەوەی پێویستی دەکات).

بەلگەهێنانەوەیە بە هۆکاری حوکمی پرسێك(بنچینەکە) کە بە دەق چەسپاوە، لەسەر چەسپانی ئەو حوکمە بۆ پرسێکی دیکە (لقەکە) کە ئەو هۆکاری تێدایە.

جۆرەکانی پێوەر بەپێی هۆکارەکەی

پێوەر جۆری زۆرە[1] لەچەند رووێکی جیاوازەوە، گرنگترینیان پێوەرە بەپێی هۆکارەکەی، کە سێ جۆرە: (پێوەری لەپێشتر(الاولی) و پێوەری یەکسان و پێوەری نزمتر).

١- پێوەری لەپێشتر (یان ئاشکرا یان بنبڕی) - (القیاس الأولی (أو الجلي أو القطعي)):

بریتییە لەو پێوەرەی هۆکاری حوکمەکە لە پێوراوەکە بەهێزتر بێت لە لەسەر پێوراوەکە، بۆیە دەوترێت کە حوکمی بنچینەکە بۆ لقەکەی لەپێشتر و چەسپاوە، هەروەها پێوەری بنبڕیشی پێی دەوترێت چونکە چەسپانی هۆکاری حوکمەکە لە پێوراوەکە بنبڕەو براوەتەوە.

لە نمونەی ئوسولیەکان بۆ ئەم جۆرە، فەرمایشتی خوای گەورە: ﴿وَقَضَىٰ رَبُّكَ أَلَّا تَعْبُدُوٓاْ إِلَّآ إِيَّاهُ وَبِٱلْوَٰلِدَيْنِ إِحْسَٰنًا إِمَّا يَبْلُغَنَّ عِندَكَ ٱلْكِبَرَ أَحَدُهُمَآ أَوْ كِلَاهُمَا فَلَا تَقُل لَّهُمَآ أُفٍّ وَلَا تَنْهَرْهُمَا وَقُل لَّهُمَا قَوْلًا كَرِيمًا﴾[2]، حوکمەکە حەرامیی ئۆف کردنە کە بنچەکەیە، هۆکاری

---

[1] لەوانە پێوانەی هۆکار، ئەویش ئەوەیە کە هۆکارەکەی تیا باسکراوە، بۆ نمونە دراوی کانزایی و کاغەز لە پەرەسەندنی کۆمەڵایەتی و ئابووری دا وەك زێڕ و زیو وان، پێوانەی بە ئاماژە، ئەوەیە کە هۆکارە هاوبەشەکە هۆکاری حوکمەکە نەبێت بەڵکو ئاماژەیە بۆی، وەك پێوانەی شافیعی بۆ سامانی نەفام(قاصر) لەسەر سامانی پێگەیشتوو(رشید) لە پێویست بوونی زەکات، چونکە لە سامانی پەرەسەندوودا یەکدەگرنەوە، پێوانەی مانا، ئەوەیە کە لقەکە لە مانادا لە پێگەی ئەسڵەکەبێت، وەك پێوانەی ئافرەت لەسەر پیاو لە حوکمێکدا، پێوانەی وێکچوون، ئەوەیە کە لقەکە دوو ئەسڵی هەبێت، دەدرێتە پاڵ ئەوەیان کە زیاتر پێی دەچێت، بۆ نمونە لە فرۆشتنی زەویدا مافی پاشکۆکان(ارتفاق) ناگرێتەوە ئەگەر لە ناو گرێبەستەکەدا باس نەکرابێت، بەپێچەوانەی گرێبەستی بەکرێدان، لەوەیاندا دەکەوێتە چوارچێوەی گرێبەستەکەوە، ئەگەریش باس نەکرابێت، چونکە سوودوەرگرتن لە شتە(العین) بەکرێدراوەکە لەسەر ئەوە وەستاوە، هەرکەس زەوییەك بکاتە وەقف، ئەگەر لەسەر فرۆشتن پێوانە بکرێت ئەوا مافی پاشکۆکان ناگرێتەوە، ئەگەر لەسەر بەکرێدان پێوانە بکرێت، ئەوا دەیگرێتەوە. پەیوەندیی وەقف بە فرۆشتنەوە زیاترە، چونکە لە هەردووکیاندا خاوەندارییەتی دەگوازرێتەوە، بەپێچەوانەی گرێبەستی بەکرێدان. بەڵام پێویستە قازی لەسەر گرێبەستی بەکرێدان پێوانەی بکات، بۆ رەچاوکردنی بەرژەوەندی ئەوەی لەسەری وەقف کراوە، ئەمەیە پێی دەوترێت بەچاکزانین(استحسان) بە مانای لادان لە پێوانەی ئاشکرا بۆ پێوانەی شاراوە، کە هاووێنەیەتی.

[2] ﴿فَلَا تَقُل لَّهُمَآ أُفٍّ وَلَا تَنْهَرْهُمَا وَقُل لَّهُمَا قَوْلًا كَرِيمًا﴾ الإسراء ٢٣، (أُف: اسم فعل أتضجر واتكره) واتە بێزاربوم و پێم ناخۆشە، ابن قیم لە (إعلام الموقعین) ١٢٨/١ دەڵێت: (لە فەرمایشتی خوای گەورە ﴿فَلَا تَقُل لَّهُمَآ أُفٍّ وَلَا تَنْهَرْهُمَا﴾ وا تێگەیشتم کە مەبەستی رێگریی کردنە لە هەموو ئازاردانێك بە کردار یان بە گوفتار، ئەگەر دەقی دیکە نەبێت
←

حەرامکردنەکەش لابردنی زیانێکە لەسەر کەسێك کە گوێڕایەڵییەکەی واجبە لە هەموو شتێك بێجگە لە سەرپێچیی خوا، لقەکەش (پێورلو) هەموو ڕەفتارێکی سوکایەتییە لە گفتار وەك جوێن یان کردار وەك لێدان، لەلایەن منداڵەوە دژ بە دایك و باوکی و ئازار و زیانی ماددی یان مەعنەوی پێ بگەیەنێت، ئاشکرایە کە هۆکارەکە لە پێورلوەکە بەهێزترە لەوەی بە لەسەرپێورلوەکەدا هەیە. هەندێك پێیان وایە کە ئەم ئایەتە ئاماژەیە بۆ هەموو جۆرەکانی ئازاردانی دایك و باوك، نەك لەڕێگای پێوانە بەڵکو ڕووی تێگەیشتنی هاوتاییەوە، لەوێدا بێژەی (أف) هاتووەو (سەرجەم ئازاردانەکان) بێدەنگیی لێکراوە، کەواتە ئاماژەیە بۆ یەکەمیان بە دەربڕین و بۆ دووەمیان وەك تێگەیشتن، لەو ڕووەوە کە وریاکردنەوە لە نزمترینەکە بەرزترەکەش دەگرێتەوە.[1] بەڵام وەك زۆرجار باسمانکردوە، پێوانە بەڵگەی دۆزەرەوەیەو لەو ڕێیەوە دەقەکە پێورلوەکەش دەگرێتەوە و دەبێتە گشتگیرییەکی عەقڵی. بەو پێیە ناکۆکی لەسەر حوججەو بەڵگەبوونی پێوانە، ناکۆییەکی روکاری(بێژەیی)یە. جیاوازی نێوان پێوانە و تێگەیشتنی هاوتاییەوە لەڕوی ئیعتبارەوەیە، جا تێگەیشتنی حوکمی ئەوەی بێدەنگیی لێکراوە لەڕێگای زمانەوە بریتییە لە تێگەیشتنی گونجان، ئەگەریش پێویستی بە ئیجتیهاد و کۆشش و پەی بردنی هۆکارەکەی بوو، ئەوە لەرووی پێوانەوەیە.

هەر لە پێوانەی لە پێشتر(القياس الاولى) سەلماندنی هەقە بە زیاتر لە دوو شایەت، بە پێوانە لەسەر ئەو دوو شایەتەی قورئان بە بەڵگەیەکی شەرعیی داناوە بۆ سەلماندنی هەق و پێویستە دادوەر کاری پێ بکات، وەك دەفەرموێت: ﴿ يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ شَهَٰدَةُ بَيۡنِكُمۡ إِذَا حَضَرَ أَحَدَكُمُ ٱلۡمَوۡتُ

ڕێگریی بکات لەوەی تێکڕای ئازار بگرێتەوە، ئەگەر کەسێك تف بکاتە رووی باوانی یان بە نەعل لێیان بدات، ئینجا دەڵێت: من پێم نەوتون ئۆف، دیارە خەڵك بە ئەوپەڕی سوك و گێلی دادەنێن، لەبەر ئەوەی جیاوازیی کردووە لەنێوان ئۆفی ڕێگەپێنەدراو و ئەو کارەی کردویەتی).

[1] قازی عضد الدين الإيجي، لە (شرح مختصر المنتهى الأصولي) ٢/١٧٢ دەڵێت: (تێگەیشتنی گونجان ئەوەیە کە ئەوەی بێدەنگیی لێکراوە بگونجێت لەگەڵ حوکمی باسکراوەکەدا، نمونەشی هەیە لەوانە فەرمایشتی خوای گەورە: ﴿فَلَا تَقُل لَّهُمَآ أُفّٖ وَلَا تَنۡهَرۡهُمَا﴾، هەر لە وتنی ئۆف کە گوفتارە دەزانین کە لێدانیش دەگرێتەوە کە گوفتار نیە و، حوکمەکەیان یەکن و بریتییە لە چەسپانی حەرامێتی هەردوکیان. ابن قیم، لە سەرچاوەی پێشوو ١/٢١٩ دەڵێت: (مەبەستی قسەکەر هەندێك جار لە گشتگیریی زاراوەکە دەزانرێت، هەندێك جاریش لە گشتگیریی هۆکارەکەی، پەنابردنیش بۆ یەکەمیان بۆ شارەزایانی زاراوەکان ڕوونترە و دووەمیش بۆ شارەزایانی مانا و تێگەیشتن و لێوردبوونەوە ڕوونترە).

حِينَ ٱلْوَصِيَّةِ ٱثْنَانِ ذَوَا عَدْلٍ مِّنكُمْ أَوْ ءَاخَرَانِ مِنْ غَيْرِكُمْ إِنْ أَنتُمْ ضَرَبْتُمْ فِى ٱلْأَرْضِ فَأَصَٰبَتْكُم مُّصِيبَةُ ٱلْمَوْتِ ﴾[1].

٢- پێوانەی هاوتایی(پێوانەی یەکسان) - (قیاس المساواة (القیاس المساوي)):

بریتییە لە یەکسانبوونی بنجەکە و لقەکە لە حوکمدا، لەبەر ئەوەی لە بەهێزی و لاوازیی هۆکاردا یەکسانن، هەروەك لە پێوانەی خوشکی دایك لەسەر برای دایك(خاڵ) لە میراتیی جێگیر بە فەرموودەی پێغەمبەرﷺ ((الخالُ وارثٌ لمَن لا وارثَ لَـهُ))[2]، واتە خاڵ میراتگری ئەوەیە کە میراتگری نییە لەوانەی بە فەرز یان بە پشت(عەسەبە) میرات دەبەن، چونکە برا و خوشکی دایك وەك برا و خوشکی باوك لە خزمانن.

جا هۆی میراتگرییان ئەوەیە کە پلەی خزمایەتییەکەیان یەکسانە و بریتییە لە پاراستنی بەرژەوەندییە ماڵییەکەیان و مافیان لە بەجێماوی کۆچکردوو بە یەکسانی، دڵنەری شەرعەکە ئەو بەرژەوەندییەی بەتاڵ نەکردووەتەوە هەروەك لەکاتی میراتگرتنی کچ لەگەڵ کوڕ و خوشك لەگەڵ برا بەتاڵی کردۆتەوە، کەواتە حوکمەکە یەکسانبوونیانە لە میراتدا.

٣- پێوانەی نزمتر (القیاس الأدنی):

بریتییە لەوەی کە بنجەکە لە لقەکە لەپێشتر بێت بە حوکمەکە، چونکە هۆکارەکەی بەهێزترە، لە جێبەجێکردنە فیقهیەکان بۆ پێوانەی کەمترین: وتەی هەندێك لە حەنەفییەکان[3]

---

[1] سورە المائدە ١٠٦، وەك لە فەرمایشتنی خوای گەورە: ﴿وَأَشْهِدُوا۟ ذَوَىْ عَدْلٍ مِّنكُمْ﴾ الطلاق ٢، و ﴿وَٱسْتَشْهِدُوا۟ شَهِيدَيْنِ مِن رِّجَالِكُمْ﴾ البقرة ٢٨٢.

[2] لە (ابن أمامە بن سهل ﷺ)وە کە وتویەتی: عمر ﷺ بۆ (أبو عبیدە)ی نووسی کە پێغەمبەری خواﷺ فەرمویەتی: (خوا و پێغەمبەرەکەی سەرپەرشتیاری(مولى) ئەوانەن کە سەرپەرشتیاریان نییە، خاڵ میراتگری ئەوەیە کە میراتگری نییە)، أخرجە احمد في مسندە ٢٨/١.

[3] لە (شرح فتح القدیر) و (الهدایە شرح بدایە المبتدی) ٢٥٦/٣ و دواتر هاتووە: (لای أبو حنیفە و أبو یوسف، مارەیی ئافرەتی ژیری پێگەیشتوو بەڕەزامەندی خۆی دەبڕدرێت، ئەگەریش سەرپەرشتیارەکەی مارەی نەکات، جا کچ بێت یان بێوەژن، بەپێی ڕوکاری گێڕانەوەکە، هەر لە (أبو یوسف)ەوە (بەبێ بوونی سەرپەرشتیار مارە نابڕدرێت)، لای محمد (مارەدەبڕدرێت و لەسەر مۆڵەتی سەرپەرشتیارەکە دەوەستێت)، ڕووی ڕێپێدانی ئەوەیە کە ڕەفتارێکی کردووە بە تەواوی مافی خۆیەتی و خۆشی شایستەیە چونکە ژیرە و شتەکان لێك جیادەکاتەوە، هەر لەبەر ئەوەش بۆی هەیە لە سامانەکەیدا ڕەفتار بکات و، بۆی هەیە بە ڕێککەوتن-واتە لەگەڵ لەسەرپێوراوەکە- هاوسەر هەڵبژێرێت، هەموو ڕەفتارێکیش بەو شێوەیە بێت دروستە، بەڵام دڵوا لە سەرپەرشتیارەکەی دەکرێت مارەی بکات تا بە بێڕێزی تۆمەتبار نەکرێت، لە ڕوکاری گێڕانەوەی یەکەمدا جیاوازی نییە لەنێوان هاوشان و ناهاوشان، بەڵام ←

کە دروستە کچی بالغی ژێر خۆی مارەبکات لەوکەسەی بە هاوبەشی ژیانی هەڵی دەبژێرێت، بەبێ مۆڵەتی سەرپەرشتیارەکەی، پێوانە لەسەر رەفتارە ماڵییەکانی، هۆکاری هاوبەشی نێوانیان ئەوەیە، ئەوەی کاری تیاکراوە مافی تایبەتە و بۆ بەرژەوەندیی تایبەتی خۆیەتی، جیاوازییەکەیان تەنها لە ماڵی بوون و ماڵی نەبوونە، ئەوەش کارناکاتە سەر شێوازی پوختەکردنی مەبەستەکە، بەوەی ئەو رەفتارانەی ماڵی نین بدرێنە پاڵ رەفتارە ماڵییەکان لە دروستیدا، بە کۆبونەوەی بەرژەوەندیی تایبەت لە مافی تایبەتدا، ئەو پێوانەیە روبەڕوی رەخنەی توندی جەماوەری شەرعناسان بوەتەوە و بە پێوانەیەك دانرا لەنێوان دوو شتی جیاوازدا(قیاس مع الفارق)[1].

سەرپەرشتیار بۆی هەیە لە ناهاوشاندا نارازی بێت. لە أبو حنیفە و أبو یوسف هاتووە (کە لە ناهاوشاندا دروست نییە)، هەندێك لە شەرعزانانی جەعفەریش لەگەڵیان کۆکن، (الروضة البهية مع اللمعة) ٢/٧١، شەرعدانەری عێراقیش ئەمەی وەرگرتووە، کاتێك سەرپەرشتیارێتی نەکردوّتە مەرجێك، نە بۆ دروستی و نە بۆ جێبەجێبوون.

[1] پێشتر تەخریج کراوە. جەماوەری زانایان بەڵگەی زۆریان هێناوەتەوە بۆ رەتکردنەوەی ئەو ئاراستەیەی بە پێوانە سەلمێنراوە، لەوانە:

أ- ئەوە پێوانەی جیاوازە، چونکە پێوراو مافێکی تایبەت نییە، بەڵکو هاوبەشە لەنێوان ئافرەت و سەرپەرشتیاران.

ب- بەمەرجگرتنی رەزامەندیی ئافرەتەکە و رەزامەندیی سەرپەرشتیارەکەی پێکەوە، وادەکات هاوسەرگیرییەکە سەرکەوتوو و بەردەوام بێت و بەرهەمی خۆی بدات. (إمام مالك) و (إمام الشافعي) لە (شرح فتح القدير) ٣/٢٥٧ دەڵێن: (هاوسەرگیری بۆ خودی خۆی داواکراو نییە، بەڵکو بۆ مەبەستەکانیەتی لە جێگیربوون و ئارامگرتن و وەدیهێنانی دەوەو پەروەردەکردنیان، ئەمەش لەگەڵ هەموو مێردێکدا وەدی نایەت، بۆیە سەرپشککردنیان وادەکات ئەو مەبەستانە نەپێکێت، چونکە ئافرەت زوو هەڵدەخەڵەتێن و لە هەڵبژاردندا خراپن و کەسانی نەگونجاو هەڵدەبژێرن، بەتایبەتی لەکاتی زاڵبوونی شەهوەت بەسەریاندا، کە زۆربەی جار ئاوان).

جـ- سەلمێنراوە کە ابو یوسف لە رای خۆی پەشیمان بوەتەوەو چووەتە پاڵ (محمد)، جا ئەگەر وتەی ئیمام لەگەڵ رای دوو هاوەڵەکەی ناکۆك بوون، رای ئەوان وەردەگیرێت.

د- لە حاڵەتی هەڵبژاردنی پیاوی هاوشاندا، ئەگەر سەرپەرشتیار نارازی بێت، بە رێگر دادەنرێت و سەرپەرشتیارییەکە دەگوازرێتەوە بۆ کەسی دورتر، یان بۆ قازی، لە هەموو حاڵەتەکاندا ستەمی لێ ناکرێت.

هـ- سەرەڕای ئەو بەڵگە عەقڵیانەی دژی ئەو پێوانەیەن، دەقێك هەیە لە پێغەمبەری خواوە ﷺ لەسەر بەتاڵبوونی هاوسەرگیریی بەبێ مۆڵەتی سەرپەرشتیار یان جێگرەکەی، ئەوەش لە فەرمودەی: (أيٌّ ما امرأةٍ نُكحت بغير إذن وليها فنكاحها باطل)، سبل السلام ٣/١٥٤، لە مەرجەکانی دروستیی پێوانەش ئەوەیە دەقێك لەگەڵی ناکۆك نەبێت.

ئەوەی پێوانەی تێدا دەکرێت و ئەوەی ناکرێت:

یەکەم - ئەوەی پێوانەی تێدا دەکرێت:

هەموو حوکمێك بواری ئیجتیهادی تێدا نییە، پێوانەش پرۆسەیەکی ئیجتهادییە بە ئامانجی فراوانکردنی تێگەیشتنی دەقێك و گشتگیرکردنی بۆ ئەوانەی دەیانگرێتەوە، ئیجتیهاد و فراوانکردنیش ئەگەر دروست بن لە هەندێك حوکمدا وەك مامەڵە (کڕین و فرۆشتن)، ئەوا لە حوکمەکانی دیکەدا دروست نین، وەك تاوانکارییەکان(جنايات) و پەرستشەکان و بڕەدیاریکراوەکان و ئەوانەی ژێرپی پەی بە هۆکارەکانی نابات، وەك ئەمانە:

١- **پێوانە لە تاوانکارییەکان دروست نییە**، چونکە شەریعەتی ئیسلامی یەکەمین شەریعەتێکە بنەمای شەرعیەتی داناوە (هیچ تاوان و هیچ سزایەك بەبێ دەق بوونی نییە) لە زۆرێك ئایەتی قورئانیدا، لەوانە فەرمایشتی خوای گەورە: ﴿ وَمَا كُنَّا مُعَذِّبِينَ حَتَّىٰ نَبْعَثَ رَسُولًا ﴾[1]، فەرمایشتی: ﴿ وَمَا كَانَ رَبُّكَ مُهْلِكَ ٱلْقُرَىٰ حَتَّىٰ يَبْعَثَ فِىٓ أُمِّهَا رَسُولًا يَتْلُوا۟ عَلَيْهِمْ ءَايَٰتِنَا ﴾[2]، فەرمایشتی: ﴿ وَلَوْ أَنَّآ أَهْلَكْنَٰهُم بِعَذَابٍ مِّن قَبْلِهِۦ لَقَالُوا۟ رَبَّنَا لَوْلَآ أَرْسَلْتَ إِلَيْنَا رَسُولًا فَنَتَّبِعَ ءَايَٰتِكَ مِن قَبْلِ أَن نَّذِلَّ وَنَخْزَىٰ ﴾[3]، هی دیکەش لەو ئایەتانەی ئاماژەن بۆ ئەوەی هەموو تاوان و سزایەك کە تەمبێکاری نەبێت، بە دەقێکی خوایی دیاری دەکرێت، ئەگەریش لە تاوان و سزا تەمبێکارییەکان نەبێت، بە یاسادانانێکی دەستکرد دیاری دەکرێت.

دادوەر دەسەڵاتی داهێنانی تاوان یان سزای نییە، بەڵام لەبەر رۆشنایی باروئۆخە سووککەر و قورسکەرەکاندا، دەسەڵاتی سووککردن و قورسکردنی سزا تەمبێکارییەکانی هەیە. ئەمە لەلایەکەوە، لەلایەکی دیکەوە پێوانە بەڵگەیەکی گومانییە، گومان رێگایەکی هەڵەیە، ئەوە گومانە، هەرچی بە گومان بکەوێت بەوە ناچەسپێنێت، بەپێی فەرموودەی پێغەمبەری خواﷺ ((ادرؤوا الحدودَ بالشبهاتِ))[4] بە گومان خۆتان لە حەددەکان لابدەن، بەڵام ئەو

---

[1] سورة الإسراء ١٥.

[2] سورة القصص ٥٩.

[3] سورة طه ١٣٤.

[4] أخرجه الدار قطني، كتاب الحدود والديات٣١/٨٤،والبيهقي، السنن الكبرى ٢٣٨/٨، باب ما جاء في درء الحدود بالشبهات.

نموونانەی پێوانە لە تاوانکارییـەکان(جنایات) کـە لـە سەرچـاوە ئوسـوڵییە کۆن و تازەکانـدا دووبارە دەبێتـەوە، وەك پێوانـەکردنی (نـەبیـذ) لەسـەر ئـارەق(خمر) و کفنـدز لەسـەر دز و نێربازی لەسەر زینا و هاوشێوەی ئەوانـە، هـەموو ئەوانـە تێکەڵبوونێکـە لـەنێوان پێوانـە لـە حوکمە شەرعییەکان و پێوانـە لـە زمانـەکان. ئـەو پێوانانـەو هاوشێوەکانیان دروست نـین، ئەگەر بەکاربهێنرێن بۆ چەسپاندنی حوکمی بنچینەکە بۆ لقەکە، چـونکە ئەمـە لـە زمـان و ناولێناندا دەشێت، لە ناولێناندا (نەبیذ) لەسەر ئارەق(خمر) پێوانە دەکرێت و بە ئارەق(خمر) ناودەبرێت و حوکمی دەقەکە دەیگرێتەوە لەبەر هاوبەشبوونیان لە نەهێشتنی ژیریدا، چونکە (نەبیذ) سەرخۆشکەرەو هەموو سەرخۆشکەرێکیش ژیریی ناهێڵێت، جا هەر جـۆر و لـە هـەر سەرچاوەیەك بێت، (نەبیذ)یش وەك سەرخۆشکەرەکانی دیکـە ئـەو دەقـە دەیگرێتـەوە کـە ئارەقی حەرام کردووە، چونکە هەموویان ئارەق(خمر)ن[1].

هەروەها پێوانەکردنی هەڵدەڕەوەی گۆڕ لەسەر دز، ئەگەر مەبەست پێـی پێوانـەی شـەرعی بێت، هەڵەیە، چونکە یەکەمیان وێنەیەکە لە وێنـەکانی دووەم، ئەگـەر مەبەسـتیش پێوانـەی زمانی بێت تا بە دز ناوبنرێت، چونکە هەڵدانەوەی گۆڕ وەك دزی بردنی ماڵی کەسـی دیکەیـە بە نهێنی لە شوێنی گونجاوی خۆیدا، بە مەبەستی تاوانکـاری، ئـەوە پێوانەیـەکی دروسـتە و ئەو دەقە دەیگرێتەوە کە سزای دزیی تێداهاتووە بەبێ پێوانەی شەرعی.[2]

هەمان شت بڵێ بۆ پێوانەی نێربازی لەسەر زینا، ئەوە پێوانەیەکی زمانییە بۆ ناونـانی نێربـاز بە زیناکار، چونکە مانای هەردووکیان یەکەو بریتییە لە کردنەناوەوەی بە حەرامی لە دامێنێك لەززەتی تیابێت، هەردووکیان ئەو دەقە دەیگرێتەوە کـە سـزای تـاوانی زینـای تێدایـە بـەبێ پێوانە شەرعی[3].

---

[1] بڕوانە إعلام الموقعین لابن القیم ١/٢٦٧.

[2] ابن القیم، لە سەرچاوەی پێشوو ١/٢٦٧ دەڵێت: (هەر لەوانە هەندێك زاراوەی دزیان کـورت کردۆتـەوەو کفنـدزیان لـێ دەرهێناوە، پاشان لە دەستبڕیندا لەسەر دز پێوانەیان کردووە، بەرامبەرەکانیان پێیان وتـن: حـەددەکان و ناوەکـان بە پێوانە ناچەسپێن، جا لە رەددانەوەیاندا درێژەی پێ دەدەن و خۆیان دەگرن، ئەگـەر زاراوەی دز بـە حەددەکـەی بدەن دەردەکەوێت کە جیاوازی نییە لەنێوان حەدد و ناولێنراو، لەنێوان دزی شـتە بەنرخـەکان و کفن دزەکـان، جـا چەسپاندنی ئەو حوکمانە لەو وێنانەدا بە دەقەکانە نەك تەنها بە پێوانە).

[3] لەوانەیە ئەو تێکەڵییە لەنێوان پێوانە لە حوکمە شەرعییەکان و پێوانە لە هۆیەکان، هـەروەك لـە پێوانـەی کوشـتن بـە (المثقل) لەسەر کوشتن بە(محدد)، کە لەوەدا یەك دەگرنەوە کە بە مەبەست و دوژمنکارانەیە، ئـەوە پێوانەیەکە لـە
←

سەرەڕای ئەوە، هەر لە بنەڕەتەوە ئەوانەو هاوشێوەیان پێویستیان بە پێوانە نییە، نە لە شەرع و نە لە زماندا، بەپێی شەرع (نەبیذ) جۆرێکی ئارەقە و کفنەدزیش وێنەیەکی دزییەو نێربازیش زینایە.

٢- **پێوانە لە پەرستشەکاندا دروست نییە** چونکە ئەرکی حوکمەکانی رێکخستنی پەیوەندی مرۆڤە بە پەروەردگاریەوەو بێجگە لەخوا کەس دەسەلاتی ئەو پەرستشانەی نییە، بەپێچەوانەی ئەو حوکمانەی پەیوەندیی مرۆڤەکان بە مرۆڤەکانەوە دروست رێکدەخات، ئەوانە بەشێوەی بنەمای گشتی هاتوون و وردەکاریی و بەشەکانی بۆ ژیریی مرۆڤ بەجێهێڵراوە، لەرێگەی پێوانەو شتی دیکەوە وەدەستی دێنێت، لەبەر رۆشنایی خواستەکان و پێویستیەکانی ژیان لە هەموو کات و شوێنێکدا[1].

٣- **پێوانە لە کاروبارە ئاساییی(اعتیادی) و وەدیهێناندا(خَلقي) ناکرێت** بۆنموونە کەمترین و زۆرترینی ماوەی بێنوێژی و کەمترین ئاستی تەمەنی بێئومێدی(الیأس)، کەمترین و زۆرترین ماوەی سکپڕی و هاوشێوەی ئەوانە لە کاروبارە ئاساییەکانی وەدیهێنان، بەپێی جیاوازیی کەسەکان و بارودۆخ و کەش و هەوا و شوێنەکان دەگۆڕێن، بابسە چاوگ(مناط)ی نیە تا پێوانەی تێدابکرێت، ئەگەر داوەر ئافرەتێکی تەڵاقدراوی بینی، لەوانەبوو کە بێنوێژیی بەسەردابێت، سێ خولی(قرء) تەواوکردبێت لە کەمتر لە سێ مانگدا، ناتوانێت ئافرەتێکی

هۆبوون، ولتا چۆن کوشتن بە(محدد) هۆی تۆڵەیە، هەروا کوشتن بە(مثقل) چونکە هەریەك لە (مثقل) و (محدد) هۆیەکی کوژەرە، جا کوشتنی بەئەنقەست و دوژمنکارانە هۆیەکە بۆ تۆڵەسەندنەوە، هەریەك لە کوشتنی (مثقل) و کوشتنی (محدد) لە تاکەکانیەتی.

[1] ابن القیم، لە (إعلام الموقعین) ١/٣٤٤ دەڵێ: (ئەسڵ لە گرێبەستەکان و مەرجەکاندا دروستییە، ئەوە نەبێت کە دانەری شەرع بەتاڵی کردۆتەوە یان رێگریی لێکردووە، ئەم وتەیە دروستە، حوکم بە بەتاڵ بوونی حوکمە بە حەرامبوون و گوناهبوون(تأثیم)، زانراوە کە حەرام ئەوەیە کە خوا و پێغەمبەرەکەی حەرامی کردووە، گوناهبوونیش تەنها ئەوەیە کە خوا و پێغەمبەرەکەی بە گوناهیان داناوە، بزانە هەروەك هیچ واجبێك نییە تەنها ئەوە نەبێت خوا واجبی کردووە و حەرامیش تەنها ئەوەیە کە خوا حەرامی کردووە، ئاینیش ئەوەیە کە خودا دایناوە، ئەسڵ لە پەرستشەکان بەتاڵبوونە هەتا بەڵگەیەك دێتە بەردەست لەسەر فەرمانپێکردنی؛ ئەسڵ لە گرێبەست و مامەڵەکان دروستییە هەتا بەڵگەیەك دێتە بەردەست لەسەر بەتاڵ بوون و حەرامێتی، جیاوازی نێوانیان ئەوەیە کە خودا تەنها بەوە دەپەرسترێت کە خۆی دایناوە لەسەر زمانی پێغەمبەرەکانی، پەرستن حەقی خوایە لەسەر بەندەکانی، ئەو حەقەیشی کە هەقترە رازی بوون بە خۆی و شەرعەکەیەتی، بەڵام گرێبەستەکان و مەرجەکان و مامەڵەکان بووردراون هەتا ئەو حەرامی دەکات).

دیکەش لەسەر ئەو پێولە بکات، چونکە ئەو خولە لە ئافرەتێکەوە بۆ ئافرەتێکی دیکە دەگۆڕێت.

٤- **پێوانە لە حوکمە پەرستشیەکاندا ناکرێت** ئەمەش ئەوانەن کە ژیریی پەی بە هۆکارەکانی نابات، چونکە پێوانە لقێکە لە پەیبردن بە هۆکارەکەی، ئەگەر بنچەکە ژیریی موجتەهید پەی پێ نەبات، ئەوا لەپێشتر ئەوەیە کە حوکمەکەشی لقەکەی ناگرێتەوە، بۆیە ناشێت رۆژوو بگوازرێتەوە بۆ مانگێکی دیکە بە پێولنە ەسەر مانگی رەمەزان، بەو بیانوەی کە هەمووی رۆژانی خوان، چونکە ژیریی ناتوانێت هۆکاری تایبەتکردنی ئەو مانگە بەرۆژوو بزانێت.

هەروەها دادوەر ئەو مافەی نییە وەرگرتنی مادەهۆشبەرەکان لەسەر ناوزڕاندن(القذف) پێوانە بکات و حوکمی سزای هەشتا جەڵدە بەسەر سەرخۆشدا بدات، چونکە ژیریی پەی بە هۆکاری ئەو برە نابات، بۆچی تەنها ئەو ژمارەیەو هیچ ژمارەیەکی دیکە نا. ئەوەی لە گەورەمان عەلی[1] ﷺ گوازراوەتەوە کە وەرگرتنی سەرخۆشکەرەکانی لەسەر تۆمەتهەڵبەستن پێوانەکردووە، لە رووی ئەوەی کە لە تۆمەتهەڵبەستان دەکەوێتەوە، ئەمە دۆزینەوەی هۆکارە، بەڵام ئەوەی وابزانێت ئەوە پێوانەیە، تێگەیشتنەکەی رەتدەکرێتەوە لەبەر دوو هۆ، یەکەمیان: ژیریی توانای نییە پەی بە هۆکاری سزای تۆمەتهەڵبەستن بە هەشتا جەڵدە ببات، دووەمیش: سزای وەرگرتنی هۆشبەرەکان لە حەددەکانەو بە پێوانە ناچەسپێت.

لێرەدا جێی خۆیەتی کە لەبارەی ئەوانەی باسمانکردن کە پێوانە تێیاندا دروست نییە، بڵێین پێوانە لە وردەکاریی و بەشەکیەکاندا دروستە، لە مەرجەکان و هۆیەکان و رێگرەکان، وەك پێوانەکردنی نیەت لە تەیەموم لەسەر دەستنوێژ.

دووەم - ئەوەی پێوانەی تێدا دەکرێت:

بێجگە لەو بوارانەی باسکران، پێولە دەکرێت، لە کاروبارە کەسیەکان، مامەڵە داراییەکان، حوکمە نێودەوڵەتیەکان و حوکمە دەستورییەکان و هی دیکە، لەبەر ئەوەی بە پەرەسەندنی ژیان لە پەیوەندیە مرۆییەکان، ئەوانیش پەرەدەسێنن، بەو مەرجەی پێوانەکە ئەنجامێکی

---

[1] رواه البخاري ومسلم.

لێنەکەوێتەوە کە پێچەوانەی بنەمایەکی گشتی بێت کە کۆڕایی لەسەرە، یان پێچەوانەی دەقێکی راشکاو بێت. ئەمانە چەند نمونەیەکن لەو پێوانانە:

أ- لە کاروباری کەسی:

١- شەرعناسان کوشتنی وەسیەتکار لەلایەن وەسیەت بۆکراویان پێوانە کردووە لەسەر کوشتنی خاوەن میرات لەلایەن میراتبەرەوە، بەوەی بێبەش بکرێن (بێبەشکردنی میراتبەر لە میراتی کە پێوانەی سەرەکراوەو بێبەشکردنی وەسیەت بۆکراو لە وەسیەتەکە کە پێوانەکراوە) لەبەر هۆکارێکی هاوبەش لەنێوانیان کە بریتییە لە بەرژەوەندیی پاراستنی گیانی بێتاوانان.

٢- هاوەڵی بەڕێز (عبد الله کوڕی مسعود) ﷺ مردنی لەسەر چونەلا پێوانەکردووە لە پێویستبوونی مارەیی هاوشێوە بۆ ژنێك مێردەکەی بمرێت بەر لەوەی بچێتە لای و بەر لەوەی مارەیی بۆ دیاریی بکات، هۆکاری هاوبەشیش بریتییە لە پاراستنی بەرژەوەندیی ژن لە قەرەبوکردنەوەی بە مارەیی هاوشێوە بەرامبەر بەو زیانە مەعنەوییەی بەری دەکەوێت دوای جیابونەوەی لەبەر پێویستبوونی عیددە لە مردن و لە تەڵاقی دوای چونەلا، سەرەڕای ئەوەی لە پێغەمبەرەوەﷺ دەیگێڕنەوە کە ئەم پێوانەیە بەهێز دەکات، گەورەمان عەلی کوڕی ئەبو تالب ﷺ ئەم پێوانەیە رەت دەکاتەوە لەبەر نەبوونی ئەو هۆکارەی باسکرا، فەرموودەکەش رەت دەکاتەوە لەبەر بروانەبوون بە گێڕەرەوەکە[1] بەڵکو پێوانەی کرد لەسەر تەڵاقی بەر لە چونەلا.

ب- لە مامەڵە دارایییەکاندا:

١- پێوانەکردنی ئەو مامەڵە داراییانەی کڕین و فرۆشتن نین و ئەوانەی نوێژی هەینییان لەسەریان فەرزە، سەرقاڵیان دەکەن لە ئەنجامدانی، لەسەر کڕین و فرۆشتن لە کەراهەت و حەرامێتی (بەپێی راجیاییەکان)، هۆیەکەشی سەرقاڵبوونە لە ئەنجامدانی نوێژی هەینی، هۆکارەکەش رەچاوکردنی بەرژەوەندیی ئەنجامدانی دروشمەکانی ئایینە و ئەوەیش لە بەرژەوەندییە پێویستەکانە، ئەوەش کە دەڵێ هۆکارەکە سەرقاڵبوونە بە مامەڵە لە ئەنجامدانی نوێژی هەینی، ئەوا هۆ و هۆکار (السبب والعله)ی تێکەڵ کردووە.

---

[1] پێشتر لە شوێنی خۆی ئەم رونکراوەتەوە.

٢- پێوانەی بریکاری گشتی لەسەر بریکاری تایبەتی بە سوننەتی پێغەمبەرﷺ چەسپاوە، چونکە ئەو یەکێك لە هاوەڵەکانی کردە بریکار تا کاوڕێکی بۆ بکڕێت بە دینارێك، ئەویش دوو کاوڕی بۆ کڕی بە دینارێك، یەکێکیانی فرۆشتەوە بە دینارێك و بە دینار و کاوڕەوە گەڕایەوە بۆ لای پێغەمبەرﷺ، ئەویشﷺ پێی فەرموو: ((بـارَكَ اللّهُ في صـفقتك))[1] خـوا بەرەکەت بخاتە مامەڵەکەتەوە.

هۆکاری کۆکەرەوە بریتییە لە بەرژەوەندی تەولوکاری(المصلحة الحاجية) بۆ بریکاریی کەسێکی دیکە لە رەفتارە شەرعی و یاساییانەی دەکرێت بە بریکاری بکرێت، چونکە ئەو کەسەی دەیکاتە بریکار، لەوانەیە نەتوانێت خۆی رەفتارەکە بکات یان لەبەر نەخۆشی یان لەبەر بەتەمەنی یان لەبەر زۆر سەرقاڵی یان لەبەر دووریی یان لەبەر ناشارەزایی یان لەبەر ئەوەی لەگەڵ پایەی ئەودا ناگونجێت یان لەبەر هۆکارێکی تەولوکاریی دیکە.

جـ- پێوانە لە حوکمە نێودەوڵەتییەکاندا:

وەك پێوانەکردنی رێکەوتنە نێودەوڵەتییە دولایەنی و کۆمەڵییەکان لەسەر رێکەوتننامەی حودەیبییە(صلح الحديبية) لەوەی دەشێت لایەنێکی رێکەوتنەکە لە پابەندییەکانی لەسەریەتی دەربچێت، ئەگەر لایەنەکەی دیکە پابەندییەکانی بەتەواوی جێبەجێ نەکرد، هۆکاری هاوبەشیش رەچاوکردنی بەرژەوەندی گشتییە.

د- پێوانە لە حوکمە دەستوورییەکاندا:

هاوەڵانی پێغەمبەرﷺ پێوانەی هەڵبژاردنی ئەبوبەکرﷺ بۆ جێنشینایەتییان کرد لەسەر هەڵبژاردنی لەلایەن پێغەمبەرەوەﷺ بۆ پێشەوایەتی مسوڵمانان لە نوێژدا لە کاتی نەخۆشیی مەرگیدا، هۆکاری هاوبەش رەچاوکردنی بەرژەوەندی گشتی ئایینی و دنیاییە. هاوەڵان لەکاتی هەڵبژاردنەکەدا وتیان (پێغەمبەری خواﷺ بۆ ئایینەکەمان پێی رازی بوو، ئەی چۆن بۆ دنیامان پێی رازی نابین؟).

---

[1] لە (عروە البارقی)ەوە ﷺ کە پێغەمبەرﷺ دینارێکی داوەتێ قوربانییەك یان کاوڕێکی بۆ بکڕێت، ئەویش دوو کاوڕی پێ کڕی، یەکێکیانی بە دینارێك فرۆشت و کاوڕ و دینارەکەی بۆ هێنایەوە، ئەویشﷺ دوعای بەرەکەتی لە فرۆشتنەکەی بۆ کرد، ئەوەبوو خۆڵی بکڕیبا تیایدا قازانجی دەکرد. رواه الخمسة إلا النسائي، وأخرجه البخاري، سبل السلام ٣/٢٩.

بەڵگەبوونی (حجیه) پێوانە:

(قورئان و سوننەتی پێغەمبەر و کۆڕایی هاوەڵان و ژیریی دروست) بەڵگەن لەسەر ئەوەی پێوانە بەڵگەیەکی شەرعیەو دەکرێتە بەڵگەی چەسپانی حوکمە شەرعییەکان.

١- **قورئانی پیرۆز:** خوای گەورە لە چەندین ئایەتدا بەندەکانی ڕێنمایی دەکات بۆ بەکارهێنانی پێوانە، لەوانە پێوانەی دروستبونی دووەم (گەڕانەوەی دوای مردن) لەسەر دروستبوونی یەکەم (وەدیهێنان لە نەبونەوە) لە فەرمایشتی خوای گەورە: ﴿ أَوَلَمْ يَرَ ٱلْإِنسَـٰنُ أَنَّا خَلَقْنَـٰهُ مِن نُّطْفَةٍ فَإِذَا هُوَ خَصِيمٌ مُّبِينٌ ﴿٧٧﴾ وَضَرَبَ لَنَا مَثَلًا وَنَسِىَ خَلْقَهُۥ ۖ قَالَ مَن يُحْىِ ٱلْعِظَـٰمَ وَهِىَ رَمِيمٌ ﴿٧٨﴾ قُلْ يُحْيِيهَا ٱلَّذِىٓ أَنشَأَهَآ أَوَّلَ مَرَّةٍ ۖ وَهُوَ بِكُلِّ خَلْقٍ عَلِيمٌ ﴾[1]، ئەمەش بە شێوازێکی تایبەتی پێوانەی ژیریی دادەنرێت تیایدا مرۆڤ بەرەو ژیریی دروست ئاراستە دەکرێت.

لە دیارترین ئەو ئایەتانەی فەرمان بە پێوانە دەکات فەرمایشتی خوای گەورە: ﴿ فَٱعْتَبِرُوا۟ يَـٰٓأُو۟لِى ٱلْأَبْصَـٰرِ ﴾[2] چونکە پێوانە تێپەڕاندنی حوکمە لە بنجەوە بۆ لق، تێپەڕاندنیش تێڕامانە(اعتبار)، چونکە بەمانای پەڕینەوەو جێگۆڕکێ لە شوێنێکەوە بۆ شوێنێکی دیکە، تێڕامان(اعتبار) لەم ئایەتەدا فەرمانی پێکراوەو فەرمانیش بۆ واجب بوونە، چونکە ئاماژەیەك نییە لە واجبێتی دەری بکات بۆ شتێکی دیکە[3]، کەواتە مانای ﴿ فَٱعْتَبِرُوا۟ ﴾واتا تێڕامێنن و خۆتان لەگەڵ ئەوانی پێش خۆتان پێوانە بکەن، ئەوانەی ماڵی خۆیان بە دەستی خۆیان و دەستی ئیمانداران وێران دەکرد، چونکە ئێوەش خەڵکێکی هاوشێوەی ئەوانن، ئەگەر وەك ئەوان ڕەفتار بکەن، هەمان سزای ئەوانتان بەردەکەوێت.

---

[1] سورە یس ٧٧، ٧٨، ٧٩.

[2] سورە الحشر ٢.

[3] ئەنجام: پێوانە لادانی حوکمە لە ئەسڵەوە بۆ لق، لادانیش ڕەچاوکردنە بەبەڵگەی ئەوەی لە (احمد بن یحیی) ناسراو بە (ثعلب) گێڕدراوتەوە، ئەویش لە پێشەوایانی زمانە، کاتێك پرسیاری لێ دەکرێت دەربارەی ڕەچاوکردن(اعتبار)، وتی: (ڕەچاوکردن ئەوەیە مرۆڤ عەقڵی بەشتێکدا بشکێت و بیکات)، قازی أبو بکر لە (التقریب) گواستویەتیەوە کە زمانزانان کۆکن لەسەر ڕەچاوکردن ئاوێکە شتێك بە شتی دیکە دەنوێنێت و حوکمەکەی لەسەر پیادە دەکات و لەوەدا یەکسانیان دەکات، ڕەچاوکردن لە فەرمایشتی ﴿فَٱعْتَبِرُوا۟ يَـٰٓأُو۟لِى ٱلْأَبْصَـٰرِ ﴾الحشر: ٢، فەرمانی پێکراوە، کەواتە پێوانە فەرمانی پێکراوە، هەموو فەرمان پێکراوێکیش واجبە، هەتا بەڵگەیەك لەسەر پێچەوانەکەی دەبێت.

هەندێك لە زانایانی ئوسولْ وای دەبینن کە بنەچەکانی شەریعەت چوارن (کیتاب و سوننەت و کۆڕایی و پێوانە)، لەو رووەوە سنوردار کراوە کە حوکم یان بە سروش دەچەسپێت یان بە شتێکی دیکە، یەکەمیان یان خوێنراوەیە یان نا؟ یەکەمیان قورئانە، دووەمیان سوننەتە، ئەگەریش بەبێجگە لە سروش بچەسپێت، یان بە ڕای هەموان دەبێت ئەوەش کۆڕاییە، ئەگەرنا پێوانەیە.

هەروەها بۆ بەڵگەبوونی پێوانە ئەم فەرمایشتەش دەکرێتە بەڵگە: ﴿ يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُوٓاْ أَطِيعُواْ ٱللَّهَ وَأَطِيعُواْ ٱلرَّسُولَ وَأُوْلِي ٱلۡأَمۡرِ مِنكُمۡۖ فَإِن تَنَٰزَعۡتُمۡ فِي شَيۡءٖ فَرُدُّوهُ إِلَى ٱللَّهِ وَٱلرَّسُولِ ﴾[1]، لەو رووەوە دەکرێتە بەڵگە کە گەڕانەوە بۆ لای خوا و پێغەمبەرەکەی بە دەق دەبێت لەکاتی بونیدا، لەوانەیە بە پێوانە بێت لەسەر ئەوەی دەقی قورئان یان سوننەتی لەسەرە، لە کێشە هاوشێوەکاندا، چونکە پێوانە بەڵگەیەکی دۆزەرەوەیە و بەڵگەیەکی دروستکار نیە، کارکردن بە پێوانە واتا گەڕانەوە بۆ دەقە بنچەکە و ئەو رووداوەی مەبەستە پێی بپێورێت دەخرێتە ژێر دەقی ئەو رووداوەی لەسەری پێوراوە.

بەم شێوەیە قورئان زیاد لە چل نمونەی پێوانەی ژیریی تێدایە، کە چواندنی شت بە هاوشێوەکانی لەخۆ دەگرێت و لە حوکمدا یەکسان کراون، وەك خوای گەورە فەرموویەتی: ﴿ وَتِلۡكَ ٱلۡأَمۡثَٰلُ نَضۡرِبُهَا لِلنَّاسِۖ وَمَا يَعۡقِلُهَآ إِلَّا ٱلۡعَٰلِمُونَ ﴾[2]، قورئان ژیریی مرۆڤ ئاراستە دەکات بۆ یەکسانکردنی هاوشێوەکان و جیاکردنەوەی جیاوازەکان[3].

٢- سوننەتی پێغەمبەر: لە زۆر لە فەرموودەکانی پێغەمبەرﷺدا حوججەبوونی پێوانە دەردەکەوێت، لەوانە ئافرەتێکی خەسعەمی وتی: (ئەی پێغەمبەری خوا، باوکم لەکاتی پیریی و پەککەوتەیی گەیشت بە فەرزبوونی حەج و نایدەتوانی حەج بکات، ئەگەر لەجیاتی ئەو حەج بکەم سودی بۆی دەبێت؟ پێی فەرمووﷺ: ((أرأيت لو كان على أبيك دين فقضيته، أكان ينفعه ذلك)) ئەگەر باوکت قەرزێکی لەسەر بوایە و تۆ بتدایەتەوە،

[1] سورة النساء ٥٩.
[2] سوره العنكبوت ٤٢.
[3] بۆ وردەکاریی زیاتر بگەڕێوە بۆ إعلام الموقعين ١/١٣١ و دواتر.

سودی بۆی دەبوو؟ وتی: بەڵێ، فەرمووی ﷺ: ((فـدین الله أحـق بالقضـاء))[1] قـەرزی خـوا شایستەترە بە گێڕانەوە.

لەو سوننەتە بڕیارلەسەردانانەی (السنة التقریریة) ئاماژەن بۆ حوججـەبوونی پێوانـە، ئـەوەی گێڕدراوەتەوە کە بڕیاری لەسەر رەفتاری (معاذ بن جبل) و (أبو موسی الاشعری)دا لـە ئیجتیهـاد کردن و بەکارهێنانی پێوانە، کاتێك ناردیانی بۆ یەمەن و پێی فـەرموون ﷺ: (بمَ تحکمـان؟) بەچـی حـوکم دەکـەن، وتیـان: (بـە کتێبـی خـوا، ئەگـەر لـەکتێبی خـوا نەمانبینیـەوە، بـە سـوننەتی پێغەمبەرەکەی حوکم دەکەین، ئەگەریش لـە کتێبـی خـوا و لـە سـوونەت نەمانبینیـەوە، کارێك لەسـەر کـارێکی دیکـە پێوانـە دەکـەین، ئـەوەی لـە هـەق نـزیکتر بێـت کـار بـەوە دەکـەین)[2]، پێغەمبەر ﷺ لەوەدا بەڕاستی دانان[3]، فەرمودەکەی مەعاز بـە گێڕانـەوەی دیکـەش هـاتووە وەك پێشتر باسکرا.

ئـیبن قـەیم[4] دەڵـێ: (پێغەمبـەر ﷺ پێوانـەی[5] بـەکارهێناوە، بڕیـاری داوە بـە حـەرامکردنی کۆکردنـەوەی ئـافرەت و خوشـکی بـاوکی و ئـافرەت و خوشـکی دایکـی، ئـەو حەرامیـەش لـە حەرامکردنی کۆکردنەوەی دوو خوشك وەرگیراوە، بەڵام بەرێگایەکی شـاراوە، ئـەوەی پێغەمبـەر حەرامی کردووە وەك ئەوەیە کە خـوا حـەرامی کـردووە، بـەڵام ئـەوەیان لـە ئامـاژەی کتێبەکـە هەڵێنجراوە).

٣- کـۆڕایی: هاوەڵە شەرعناسەکان کۆڕابوون کـۆڕایی بێـدەنگبوون لەسـەر بەڵگـەبوونی پێوانـە کاتێك بڕیاریان لەسەر ئەوەدا کە لە نامەکەی عومەری کـوڕی خـەتتاب ﷺ هـاتبوو کـە بـۆ (أبو موسی الاشعری) ناردبوو، لەوەی کە وتـی: (تێگەیشـتن تێگەیشـتن لەوانـەی هەنـدێك

---

[1] واتە ئەوە لـە رووی پێوانـەی لەپێشترە(قیاس الأولی)، (مفتـاح الوصـول في علـم الأصـول ١٧٨. لـەم فەرمودەیـەدا پرۆسەیەکی پێوانەیی هەیە، پێکهاتووە لە پێوانەی قەرزی خوا لەسەر قـەرزی ئـادەمی، بەسەرچـوونی پابەنـدی بـە جێبەجێ کردن و هۆکار، ئەستۆپاکیی قەرزارەکەیـە، ئـەو پێوانەیـە بـۆ تێگەیاندنـە و سەرچـاوەی حوکمەکـە نییـە. أخرجه مسلم في کتاب الحج، باب الحج عن العاجز. صحیح مسلم بشرح النووي ١٠٥/٩.

[2] رواه أحمد، وحسنه الجمهور.

[3] الأستاذ محمد (أبو النور) زهیر، أصول الفقه ٢٢/٤.

[4] زاد المعاد ١١/٤.

[5] تێبینی دەکرێت کە بێژەی پێوانە لە وتەکانی (ابن القیم) مەبەست پێی پێوانەی ئوسوڵی نییـە، چـونکە سەرچـاوەی حوکمەکە سوننەتە نەك پێوانە.

دەیخەنە ڕوو لەوەی خرلوەتە بەردەستت، لەولنەی نە لە قورئان و نـە لـە سـوننەتدا نییـە، ئینجا لەوێدا پێولنەی بابەتەکە بکە و هاوشێوەکانی بزانە، پاشان لەولنەی لەبەرچاوتە بزانـە کامەیان لای خوا خۆشەویسترەو زیاتر لە هەق دەچێت کاری پێبکە)[1]، ئەمـە فەرمانێکـە لە عومەرەوەﷺ بۆ بەکارهێنانی پێولنەو سەرجەم هاوەڵان پێیان زانی و هیچیان نکوڵییـان لێنـەکرد، ئـەوەش کوڕاییـەکی بێـدەنگبوون بـوو، هـەروەها بـەکارهێنانی پێولنـە لەلایـەن هاوەڵانەوە لە ئیجتیهادەکانیاندا بەبێ ئەوەی کەس نکوڵی لێبکات.

٤- **ژیریی دروست:** هەر کەسێك بڕوای وابێت کـە شـەریعەتی ئیسـلامی نـەمرەو لەڕێگـەی ژیریـی دروستەوە زانییان کە دەقەکانی کۆتاییان دێ و، ئەوەی ڕووبەڕووی مرۆڤ دەبێتەوە لە ڕودلو و کارەسات و ڕەفتارەکان بێ کۆتان و، ئەوەی بەکۆتاهاتووە حوکمی بێ کۆتا ناکات، بۆی دەردەکـەوێت کـە ئیجتیهـاد بـە پێولنـە پێویسـتە، چـونکە ڕەتکردنـەوەی پێولنـە واتـە سنوردارکردنی شەریعەت لەو کێشانەی دەقیان لـەبارەوە هـاتووەو ئـەولنی دیکـە ناکەونـە ژێریەوە، ئەمـەش واتـا شـەریعەتی ئیسـلامی کـەموکوڕی تێدایـەو بـۆ هـەموو سـەردەم و شوێنێك ناگونجێت و هەموو کێشەیەك ناگرێتەوە، ئەم جۆرە وتەیە بەتاڵە، بەهەمان شێوە وتەی حوججەنەبوونی پێولنەش بەتاڵە.

لەم پێگەیەدا جێی ئاماژەیە پێمان وایە کە ناکۆکی نێوان زانایانی مسـوڵمان لـە بەلگـەبوون و بەلگەنەبوونی پێوانە، ناکۆکییـەکی ڕواڵەتییـە، چـونکە ئـەوەی نکوڵی لـە بەلگـەبوونی دەکات، واگومان دەبـات کـە بەلگەیـەکی دروسـتکارە بـۆ حوکمـە چەسـپاوەکان پێـی، ئـەوەش کـە بـە حوججەی دەزانێت ڕای وایە کە بەلگەیەکی دروستکار نییە بەڵکو دۆزەرەوەیە.

لەسەر ئەو بنچینەیە دەتوانین بڵێین کە هەموان لە مانـاو حەقیقەتـدا کـۆکن کـە دروسـتکاری ئەو حوکمانـە نییـە کـە بەهۆیـەوە لـە پێـورلو لەسـەرەکە دەگوازرێتـەوە بـۆ پێورلوەکـە، بـەڵکو سەرچـاوە ڕاسـتەقینەکەی ئەوەیـە کـە دەقـەکان ئاماژەیـان پێکـردووە لـە لەسـەرپێورلوەکەدا، هەروەك هەموان کۆکن لەسەر ئەوەی پێولنە دەشێت ئامرازێك بێـت بـۆ فرلوانکردنـە دەقـەکان و

---

[1] إعلام الموقعين لابن القيم ١/١٣٠ تيايدا هاتووە (ئەوەیە خوازیارانی پێولنە لە شەریعەتدا پشتیان پێ بەستووەو وتیـان: ئەو نووسراوی عومەرە بۆ أبو موسى الاشعري و هیچ یەك لە هاوەڵان نکوڵییـان لێنـەکرد، بـەڵکو کـۆك بـوون لەسـەر بڕیاردان لەسەر پێولنە، کە یەکێکە لە بنەماکانی شەریعەت و هیچ شەرعزانێك دەستبەرداری نابێت).

دۆزینەوەی حوکمی هاوشێوە و وێکچووی ئەولەی لەو دەقانەدا هاتوون، بێجگە لەو حاڵەتانەی ناشێت پێولەی تێدا بکرێت، وەك باسمان کرد.

گرنگترین ئەولەی ئاماژەیەکی ژیریانەن بۆ ئەوەی پێویستە دان بە پێوانەدا بهێنرێت وەك ئامرازێك بۆ دۆزینەوەی حوکمی لقەکان، ئەوەیە کە کەسی موجتەهید ئەگەر گومانی وابوو کە حوکمی بنجەکە (لەسەر پێورلوەکە) هۆکارێکی دیاریکراوی هەیە، پاشان هەمان هۆکاری لە رودلوێکی دیکە (پێورلو) بینی، گومانی ئەوەی بۆ دروست دەبێت کە حوکمی بنجەکە تێدەپەڕێت بۆ ئەو شوێنەی کە هۆکارەکەی تیادا دۆزیوەتەوە، لە هەمان کاتدا ئەگەرێکی لابراوی لا دروست دەبێت (کە پێی دەوترێت وەهم) کە تێناپەڕێت بۆی[1]، لەو حاڵەتەشدا:

١. یان کار بە هەردووکیان ئەوەی لەپێشترە (گومان) و ئەوەی لادراوە(وەهم) دەکات، ئەمەش کۆکردنەوەی دوو پێچەولنەیە، واتە لەیەك کاتدا حوکمی لەسەرپێورلوەکە پێورلوەکەش دەگرێتەوەو ناشیگرێتەوە.
٢. یان کار بە هەردوکیان ناکرێت و ئەمەش بۆ لادانی پێچەولنەکانە، ئەوەش مەحاڵە، چونکە گرتنەوەو نەگرتنەوەی حوکمەکە لە یەك کاتدا دەگەیەنێت.
٣. یان کار بە لادراوەکە(مرجوح) بکرێ نەك لەپێشترەکە(راجح)، ئەوەش پێچەولنەی لۆژیك و خواستی ژیریی دروستە.
٤. یان کار بە لەپێشترەکە بکرێت، ئەوەش کارکردنە بە پێولنە و ئەوەش مەبەستە.

گرنگیی پێوانە:

دوای ئەو خستنەڕووەی باسکرا، بەڕوونی گرنگیی پێولنەمان بۆ دەردەکەوێت لە گەیشتن بە حوکمی ئەو کێشانەی دەقەکان بەڕاشکاوی باسیان نەکردووەو چارەسەریان نەکردووە، چونکە دەقەکان –وەك وتمان– کۆتاهاتوون و رودلو و کارەساتەکانیش بێکۆتان، مەحاڵە بەکۆتاهاتوو بتوانێت بێکۆتا بگرێتەخۆ، جا پێولنە ئامرازێکە لە ئامرازەکانی لێکدانەوەی دەقەکان و

[1] چونکە دروستبوونی گومان بە شتێك هاوکاتی دروستبوونی خەیاڵە بە پێچەولنەکەی، لەو کاتەدا ناشێت کار بە گومان و خەیاڵ پێکەوە بکرێت، چونکە کۆبونەوەی دوو دژە، هەروا ناشێت هەردوکیان پێکەوە فەرامۆش بکرێن، چونکە لابردنی دوو دژە، هەروا ناشێت کار بە خەیاڵ بکرێت، چونکە کارکردنە بە لەپاشتر(مرجوح) لەگەڵ بوونی لەپێشتر(راجح)، بۆ وردەکاریی زیاتر بگەڕێوە بۆ (أصول الفقه) للأستاذ محمد (أبو النور) زهیر، سەرچاوەی پێشوو.

فرلوانکردنی، بەشێوەیەك ئەو کێشانەش بگرێتەوە کە بێدەنگیی لێکرلوە، هەروەك چۆن ئەو کێشانە دەگرێتەوە کە باسکرلوە.

پێوانە هاوشێوە و هاوتاکان لەژێر یەك بنەمای شەرعی گشتی کۆدەکاتەوە، پێوانە بەلگەهێنانەوەیە بە هۆکار(علە)ی حوکمەکە لەسەر چەسپاندنی ئەو حوکمە بەسەر هەر کێشەیەك ئەو هۆکارەی تێدابێت، پێوانەش لە گرنگترین ئامرازەکانی کردە ئیجتیهادیەکانە، پێوانە ئامرازێکە بۆ گێرانەوەی هەندەکیەکان بۆ هەمەکیەکانی قورئان، چونکە ئەوە ئەگەر لە یاسا دەستکردەکاندا گرنگ بێت، کە دەکرێت دەستکاریی بکرێت و بگۆڕدرێت، ئەوا زۆر گرنگترە بۆ شەریعەتی ئیسلامیی ئەمر، کە تەنها بنەما گشتییەکان لەخۆدەگرێت و وردەکارییەکان و بەشەکییەکانی بۆ ئاوەزی مرۆڤەکان بەجێهێشتووە[1].

حوکمی پێوانە:

بەپێی بارودۆخەکە دەگۆڕێت[2]:

---

[1] إمام الحرمين لە (البرهان) ٢/٧٤٥٣ دەڵێت: (پێوانە بابسە چاوگی ئیجتیهادە و ئەسڵی رایە، لەوەوە فیقهـ و شێوازەکانی شەریعەت چڕ دەبێتەوە، ئەمەش ئەوەی لێدەکەوێتەوە کە لە وردەکاریی حوکمی رودلوەکاندا سەربەخۆ بێت، لەگەڵ هەڵبژاردنی ئامانج و کۆتاییەکەی. بێگومان دەقەکانی کیتاب و سوننەت سنوردلرن، پێگەکانی کورلیی ژمێردرلو و دلنرلون(مأبور)، ئەوەی بە دەماودەم بگوێزرێتەوە، پشتی بە (بنبڕ) بەستووەو ئەوەش کەمە، ئەوەی تاك تاکە(لحاد) لە زلنایانی شوێنەکانی دەگولزنەوە، وەك هەواڵی تاکی(لحاد) لێدێت و ئەوەش بەگشتی کۆتاهاتووە، ئێمەش بە بنبڕ دەزلنین کە ئەو رووبلولنەی بۆی هەیە روو بدەن کۆتاییان نییە، رەئی چەسپێنرلوی بنبڕ لای ئێمە ئەوەیە هیچ رودلوێك نیە حوکمی خولی تیا نەبێت، حوکمێکی وەرگیرلو لە بنچینەی شەرع و ئەو ئەسڵەی هەموو رودلوەکانی پێوانە و پەیوەندلرەکانی دەگرێتەوە، لە رووی سەرنج و بەلگەهێنانەوەوە، کەولتە شایستەترین ئەسڵەکانە بۆ گرنگیی پێدلنی خوێندکار و ئەو کەسەی برلنێت چیی لەبارەوە وترلوە و بەشەکانی و دروست و نادروستەکانی چیەو ئەو رەخنە دروستانەی لێی دەگیرێت و ئەولنەی خرلپن چین و، پایە ئاشکرلو شارلوەکانی تێگەیشت و ڕێڕەو و پێگەکانی زلنی، ئەوا تێکرلی فیقهی لەخۆ گرتووە.

ابن القيم لە (إعلام الموقعين) ١/٣٣٧ دەڵێت: (رلست ئەوەیە کە دەقەکان حوکمی رودلوەکانی لەخۆگرتووە، خوا و پێغەمبەرەکەی رەئی و پێولنەی بۆ حەلاڵ نەکردووین، بەلکو هەموو حوکمەکانی روون کردۆتەوە، دەقەکانیش تەولو و پڕ بە پێستن، پێولنەی دروستیش هاوشێوەی دەقەکانە، ئەولنە دوو بەلگەن لە کیتاب و میرلن. لەولنەیە ئاماژەی دەقێك پەنهان بێت یان نەگات بە زلنایەك، بۆیە پەنا دەباتە بەر پێولنە، پاشان دەردەکەوێت کە هاورلی دەقە، بۆیە دەبێتە پێولنەیەکی دروست، لەولنەشە پێچەولنە دەرچێت، بۆیە دەبێتە خراپ، لە هەمان کاردا پێویستە هاورلی بێت یان پێچەولنەی، بەلام لەلای موجتەهید لەولنەیە هاورلیی و پێچەولنەییەکە شارلوە بێت).

[2] برلنە: المعتمد للقاضي عبد الجبار: ٢/٧٦٧.

١- پێوانە واجبێکی عەینیە لە رووداوێکدا بخرێتە بەردەست موجتەهیدێك، کە دادوەر یان شەرعناس بێت و کەس نەهاتە شوێن ئەو و کاتەکە تەنگ بوو.

٢- واجبێکی کیفایەیە ئەگەر بێجگە لەو جێیان گرتەوە لە فتوادانا.

٣- پێباش(مندوب) لەو پرسانەی هێشتا رووی نەداوە و ئەگەری روودانی هەیە.

پوختەی قسان لە پێوانەی ئوسولی:

پێوانەی ئوسولی لەم خاڵانە کورت دەبێتەوە:

١. پێوانە پرۆسەیەکی ئاوەزیی ئیجتهادیە، خۆی لە گێڕانەوەی هەندەکیەکان لە تازەداهاتووەکانی ژیان بۆ هەمەکیەکانی قورئان و سوننەت، لەسەر بنەمای رەچاوکردنی بەرژەوەندیی خێزانی مرۆڤایەتی، کە لە ئامانجەکانی شەریعەتی ئیسلامییە.

٢. هەر دەقێك لە دەقەکانی قورئانی پیرۆز و سوننەتی پێغەمبەر، کە زێرپی پەی بە بەرژەوەندییەکەی ببات (هۆکارە ئامانجەکەی) کە خوازیارە لە دانان و جێبەجێکردنی حوکمەکەدا بەدی بێت، ئەوا دەبێتە گشتییەکی عەقڵی، چۆن باسکراوەکە دەگرێتەوە، ئاواش پێدەنگی لێکراوەکەش دەگرێتەوە.

٣. پێوانە لەو رووەی کە ئامرازێکی بەڵگەی شەرعییە، پێویستە موجتەهید و دادوەر و موفتی دەستی پێوەبگرێت، چ وەك دادوەری و چ وەك دینداری، لەحاڵەتی نەبوونی دەقێکی روونی راشکاو بۆ ئەو کێشەی مەبەستە، لەو رووەوە نا کە سەرچاوەیەکی دروستکاری حوکمی پێورلوەکەیە، چونکە سەرچاوەکەی حوکمی لەسەر پێورلوەکەیە، ئەوانەی ئیجتیهاد بە دروست و گرنگ لە ژیانی کرداریدا دەزانن، نابێت نکوڵی لەم خاڵە بکەن، چونکە پەیوەندیی پێوانە بە ئیجتیهادە پتەوە، هەتا ئەوەی شافیعی دامەزرێنەری زانستی ئوسول لەرووی دانانەوە دەڵێت: (ئیجتیهاد بریتییە لە پێوانە).

٤. زۆر لە زانایانی ئوسول بە هۆ(سبب)ی گونجاوی حوکم دەڵێن هۆکار(علە)، ئەم ناونانە لەوەوە هاتووە کە هۆکار(علە) بە مانا فەلسەفیەکەی کە پێش ئەنجامەکەی(معلول) دێتە بوون، تێکەڵ کرلوە لەگەڵ هۆکار(علە) بە مانا شەرعیەکەی کە وەك سەرەتایەك وێنادەکرێت، کە لەو رووەوە پێی دەوترێت مەبەست و هاندەری کەسی ئەرکبار بۆ گوێڕایەڵی فەرمان و رێگرییەکان، وە لە بوون وەدیهاتندا دوای دەکەوێت، بەو پێیەش ئەگەر بەلای

کەسی ئەرکباری جێبەجێکاری حوکمەکان تەماشای بکەیت ئەوا پێی دەوترێت بەرژەوەندی و ئامانج و سود و ئەنجام، هەر ئەم مانایەش مەبەستە لەم فەرمایشتەی خوادا: ﴿ وَمَآ أَرۡسَلۡنَٰكَ إِلَّا رَحۡمَةٗ لِّلۡعَٰلَمِينَ ﴾[1] چونکە رەحمەت لەم ئایەتەدا بریتییە لە بەرژەوەندی ئایینی و دنیایی، ماددی و مەعنەوی، ئیجابی (سودی وەدەستهاتوو) و سەلبی (زیانی دورخراوە)، ئەگەریش بەلای ئەو حوکمەوە تەماشای بکەیت کە پێوەی بەندە، پێی دەوترێت هۆکار(علە)، هەر ئەم مانایەش مەبەستە لە پێولنەدا، ئەگەریش بەلایەتی دانەرەکەوە تەماشی بکەیت پێی دەوترێت ئامانج(مقصد)، ئەم مانایەی دواییش مەبەستە لە پێناسەی ئامانجەکانی شەریعەت(مقاصد الشريعه) چونکە ئەوانە بەرژەوەندییە پێویستەکان و تەواوکارییەکان و جوانکارییەکانن، کە لە جێباسی داهاتوو باسیان دەکەین.

٥. بۆ دۆزینەوەی هەموو شتێکی بەسود بۆ دین و دونیا چوار هۆکار(علە) هەیە: (بکەری و ماددی و وێنەیی و ئامانجی)، ئەو راستیەش لەو دیمەنە پێویستانەیە کە کێشمەکێشم و گفتوگۆ هەڵناگرێت، لە دروستکردنی کورسیەکدا: دارتاش هۆکاری بکەرە، دار هۆکاری ماددیە، ئەو شێوەیەی لە پرۆسەکە پێکدێت هۆکاری وێنەییە، دانیشتن لەسەری هۆکاری ئامانجییە.

لە دارشتنی یاسا لە هەر وڵاتێکدا، هۆکاری بکەر دەسەڵاتی یاسادانانە، هۆکاری ماددی ماددە و دەقە یاساییەکانە، پرۆسەی جێبەجێکردن و پیادەکردن هۆکاری وێنەییە، ئەو سودەی ئەو یاسایە وەدیی دەهێنێت بۆ کۆمەڵگە لەرووی سیستەم و ئاسایش و ئارامی و ژیانی رێزدارانە، هۆکاری ئامانجییە.

هەروەها لە حوکمەکانی خوادا، هۆکاری بکەر دەسەڵاتی یاسادانانی خواییە بەپێی ئەو سنوردارکردنەی لەم فەرمایشتەدا هاتووە: ﴿إِنِ ٱلۡحُكۡمُ إِلَّا لِلَّهِۖ ﴾[2]، دەقەکانی قورئان و سوننەتی پێغەمبەر هۆکاری ماددین، شێوەی وەدەستهاتوو لە پیادەکردن و جێبەجێکردنی هۆکاری وێنەییە، ئەو سودەی جێبەجێکار وەدەستی دەهێنێت هۆکاری ئامانجییە.

---

[1] سورة الأنبياء: ١٠٧.

[2] سورة الأنعام: ٥٧.

بینا لەسەر ئەوە، لە هەرکوێیـەك باسـی هۆکار(علـە) کـرا لـە بابـەتی پێوانـەدا، ئامانجەکـەی هۆکاری ئامانجییە (العلة الغائیة)، کـە لـە وەدیهاتنـدا دوای حوکمەکـە دێـت و بـەر لـە حوکمەکـە وێنادەکرێت، هەر ئەوەش هاندەری جێبەجێکردنی حوکمەکەیە.

لە پوختەی ئەو برگانەی باسکرا دەردەکەوێت کە کاتێك هەندێك لە زانایـان بـاس لـە هـەردوو بابەتی ڕێڕەوی هۆکار(مسلك العلە: ئەو ڕێگایانەی ئاماژەن بـۆ هۆکـاربوونی شـتێك) و تانـە(قادح: ئەوەی بەهۆیەوە تانە لە بەڵگەیەك دەدرێت جا هۆکاربێـت یـان نـا)، بـەهۆی تێکـەڵبوونی نێـوان هـۆی حوکمـە شـەرعیەکان و هۆکارەکان(علـە)ە، سـەرەڕای ئـەوەش تانـەکان(القوادح) لەگـەڵ زانستی ئاداب و گفتوگۆ(الآداب والمناظرة) لێکۆڵینەوەی لەسەر دەکرێت، بۆیـە دەبیـنین زۆریـەی زانایانی ئوسولّ ئەوانەی لێکۆڵەر بوون، لە دانراوەکانیاندا ئەمـەیان فـەرامۆش کـردووە.[1] منـیش شـوێن ئـەوان کـەوتم لەمـەدا، کاتێـك بـۆم دەرکـەوت هـیچ پەیوەندییـەك نییـە لـەنێوان هۆکـاری پێوانە(علە القیاس) کە بریتییە لـە بەرژەوەنـدی مرۆڤایـەتی کـە خوازیـارە لـە جێبـەجێ کردنـی حوکمـە شـەرعیەکان وەدی بێـت، لەگـەڵ ڕێگاکـانی ناسـینی هۆیـەکانی حـوکم و ڕێـڕەوی گفتوگۆکردن لەسەری لەو رووەوە کە گونجاوە بۆ حوکمەکە یان نا. روونە کە هـۆی حوکمـە کـە زۆر لە زانایان زاراوەی (علە)ی بۆ بەکاردێنن، وەك باسمان کرد، جۆرێکە لـە جۆرەکـانی حـوکمی شەرعی، ئەگەر هەر بۆ موجادەلە دانمان بـە سـودی فیکـری و ئـاوەزیی خوێنـدنی ڕێڕەوەکـانی هۆکار(مسالك العلە) و تانەکان(القوادح) دانـا، ئـەوا پێگـەی ئـەوە لـە جێباسـی هـۆدا دەبێـت کـە جۆرێکە لە جۆرەکانی حوکمی شەرعی دەستکرد.

جێباسی دووەم
بەرژەوەندی (المصلحة)

پێناسەی بەرژەوەندی، بەشەکانی، بەڵگەبوونی، مەرجەکانی، تێکگیرانەکانی، گرنگیەکانی

[1] وەك زانایانی ئوسولّ لە حەنەفیەکان و مالیکییەکان.

پێناسەی بەرژەوەندی:

لە زمانەوانیدا: ئـەوەی خێرێـك بـۆ تـاك یـان كۆمـەڵگا وەدی بێنێـت، لەوانـە بەرژەوەنـدی تایبەتی و گشتی[1].

لە زاراوەی ئوسولییەكاندا: پێناسەی جۆراوجۆری هەیە، زۆربەیان بـەدەوری یـەك تـەوەردا دەسوڕێنەوە، ئەویش وەدەستهێنانی سود یان لابردنی زیان یان ڕێبازێك بـۆ پاراسـتنی ئامـانجی دانەری شەرع، هەندێك لە پێناسەی بەرژەوەندیدا حوكم و بەرژەوەندیی ئەنجامی ئەو حوكمـەیان لێ تێكەڵ بووە[2].

هەروەك هەندێك هۆ و هۆكار(علە)یان لێ تێكەڵ بووە، لە بابەتی پێوانە، وەك پێشتر ڕونمـان كردەوە.

ئەو پێناسەیەی هەڵی دەبژێرین: ئەوەیـە كـە بەرژەوەنـدی لـە شـەرعدا بریتییـە لـە سـودی ماددی یان مەعنەوی، دنیایی یان دواڕۆژی، كەسی بەرئەرك وەدەستی دەكەوێت بە كـاركردن بـە واجبەكان یان پێباشەكان(مندوب) یان ڕێپێدراوەكان(مباح)، هـەروەها لابـردن و دورخسـتنەوەی

---

[1] الصحاح في اللغه والعلوم ١/٧٢٩.

[2] غزالی لـە (المستصفی)، ص٢٥١ دەڵێـت: (بـەڵام بەرژەوەنـدی بریتییـە لـە وەدەسـتهێنانی سـود و لابردنـی زیـان، مەبەستیشـمان ئـەوە نییـە، چـونكە وەدەسـتهێنانی سـود و لابردنـی زیـانی مەبەسـتەكانی وەدیهێنـان و، چاكیی وەدیهێنراوان لە وەدەستهێنانی مەبەستەكانیانە، بەڵام مەبەستمان لە بەرژەوەندی پاراستنی مەبەسـتی شـەرعە لـە بوونەوەردا، ئەویش بەوەی ئایین و نەفس و ژیریی و وەچە و سامانیان بپارێزێت، جا هـەموو ئـەوەی پاراسـتنی ئـەو پێنج ئەسـڵە لـەخۆ دەگرێت بەرژەوەندییـە، هـەموو ئـەوەی ئـەو ئەسـڵانە لەدەسـت دەدات خراپییـە و لابردنـی بەرژەوەندییە).

ئەم وتانەی غزالی ئاماژەیە بۆ ئەوەی كە، ئەو تۆڵەیەی بەهۆیەوە ژیانی مرۆڤ خۆی دەپارێزرێت بەرژەوەندییـە، ئـەو دەست بڕینەی بەهۆیەوە سامانی مرۆڤ دەپارێزرێت بەرژەوەندییە، وە هـەروەها. ئـەوە تێكەڵییـەكی ڕوونـە لـەنێوان حوكم و نێوان ئەو بەرژەوەندییەی لە جێبەجێكردنەكەی دەكەوێتەوە، كـە ئـەوەش مەبەسـتی دانـەری شـەرعە بـۆ بونەوەر.

عەللامە الطوفي (سليمان بن عبد الكريم بن سعيد الطوفي البغدادي)، لـە (رسالة المصلحة في التشريع الإسلامي)، ص٢١١ كەوتۆتـە هـەمان تێكەڵكردنـەوە، كـە دەڵێـت: (بەرژەوەنـدی هۆیەكـە بـەرەو مەبەسـتی دانـەری شـەرع)، تۆڵـە بەرژەوەندییە لە دیدی ئەودا چونكە هۆیەكە بۆ پاراستنی خوێنـەكان، ئـەوەش ئـەو سودەیە كـە دانـەری شـەرع مەبەسـتییەتی، سـزای زیناكـار بەرژەوەندییـە چـونكە هۆیەكـە بـۆ پاراسـتنی وەچـە، وە هـەروەها، لەكاتێكـدا بەرژەوەندی پاراستنی خوێن و پاراستنی وەچە و پاراستنی سامان و ئەوانەیە.

خراپەیە، بە کارنەکردن بەوەی حەرامە یان بێزراوە(مکروە)[1]، ئەوەش هاوماناى پاڵنەرى هاندەرە بۆ دارشتنی حوکم لەلای دارێژەرى شەرعەکە و جێبەجێ کردنی لەلایەن کەسى بەرئەرکەوە.

ئەم پێناسە هەڵبژاردەیە بیناکراوە لەسەر کۆڕایی زانایان لە ئوسوڵناسەکان و شەرعناسەکان، لەسەر ئەوەى هەموو فەرمانپێکراوێك لە شەرعدا بەسودەو، هەموو ڕێلێگیراوێکی شەرعی زیانبەخشە، ئەوەش وا دەخوازێت کە ئەنجامی گوێڕایەڵی خوا بە جێبەجێکردنی فەرمانەکانی و دورکەوتنەوە لە ڕێلێگیراوەکانی، ئامانجەکانی خوا و بەرژەوەندییەکانی مرۆڤی لێ بکەوێتەوە.

ئامانجەکان و بەرژەوەندییەکان دوو کارن لە خودا یەکن و لە رەچاوکردندا جودان، پێوەرى جیاکردنەوەی نێوان سود و خراپیەکان پێوەرێکی شەرعی بێت نەك کەسى[2]، چونکە مرۆڤ لەوانەیە شتێك لەدیدی خۆیەوە بە بەسود بزانێت کەچی خراپەو زیانە لای دانەرى شەرع، وە بەرژەوەندی بە مانا شەرعیەکەی و پێوەرى دانەرى شەرعەکە، سەرچاوەی حوکمە فیقهیەکانە، ئەوەش دەگەڕێتەوە بۆ بەرژەوەندییە پێویستەیان یان تەولوکارییەکان یان چاککارییەکان، ئەگەریش بوترێت بەرژەوەندییەکی دراوەپاڵ(مرسل)ە ئەوا ورد نیە لەبەر ئەم هۆیانە.

بەشەکانی بەرژەوەندی لەرووی رەچاوکردنەوە:

زانایانی ئوسوڵ، لەرووى رەچاوکردن و رەچاونەکردنی لەلایەن دانەرى شەرعەوە، بەرژەوەندییان دابەش کردووە سێ جۆر:

---

[1] دەکرێت بگەین بە نمونەی ئەو پێناسەیە لە تێکڕای وتەکانی: شاگبی، (الموافقات(٣٧/٢ و دواتر. و عز الدين بن عبد السلام، (قواعد الأحكام في مصالح الأنام) ٥/١ و دواتر. و ابن الحاجب و القازى (عضد الملة والدين)، مختصر المنتهى الأصولي وشرحه ٢٤٠/٢ و دواتر. ئەم لێکدانەوە هەڵبژاردەیە خۆی مانای رەحمەتە لە فەرمایشتی: ﴿وَمَآ أَرۡسَلۡنَٰكَ إِلَّا رَحۡمَةٗ لِّلۡعَٰلَمِينَ﴾ الأنبياء ١٠٧.

[2] لە وەرگرتن بە پێوانەی کەسى، سود و زیانەکان بەگشتی رێژەیی دەبن، لەوانەیە تاکە شتێك لای کەسێك سود بێت و لای کەسێکی دیکە زیان. هەروا لەوانەیە شتێکی دیاریکراو لە ساتێکدا سود بێت و لە ساتێکی دیکەدا زیان، هەتا بۆ تاکەکەسێکیش، ئەوە بەپێچەوانەی بەرژەوەندی و زیانە لە پێوەرى دانەرى شەرعدا.

جۆری یەکەم: بەرژەوەندی رەچاوکراو (المصلحة المعتبرة):

ئەوەیە کە دانەری شەرع بە دەق رەچاوی کردووەو پاراستوویەتی و، شەرعناسان کۆڕان لەسەر بنیاتنانی حوکمەکان لەسەری، ئەوانەش بەرژەوەندیی زەروری و پێویستی و چاککارییە، کە لەمەودوا وردەکارییەکانی باس دەکەین لە دابەشکردنی بەرژەوەندی بە رەچاوکردنی گرنگییەکەی، شەرعناسان کۆڕان لەسەر شیانی بنیاتنانی حوکمەکان لەسەری.

جۆری دووەم: بەرژەوەندیی هەڵوەشاوە (یان فەرامۆش کراو یان رەچاونەکراو)- (المصلحة الملغاة (أو المهملة أو غير المعتبرة):

ئەوەیە کە دانەری شەرع دەقی داناوە لەسەر رەچاونەکردنی و پێویستیی فەرامۆشکردنی، شەرعناسان کۆڕان لەسەر نەشیانی بنیاتنانی حوکم لەسەری، چونکە لەگەڵ دانەری رووبەڕوو دەبنەوە یان خزمەتی دەستەیەکی کەم دەکات لەسەر حیسابی دەستەیەکی زۆر، ئەوە تایبەتەو شەرعی نییە و لە ئامانجەکانی دانەری شەرعیش نییە، بەڵکو لەوانەیە کە لە تەرازوو و پێوانەی شەرعدا زیانبەخش و خراپن.

لە پیادەکردنەکانی ئەم جۆرە:

أ- بەرژەوەندیی سووخۆر لە بەدەستهێنانی زیادەی سوو، دانەری شەرع بە راشکاوی دەقی لەسەر حەرامکردنی داناوە، چونکە خزمەتی دەستەیەکی کەم دەکات لەسەر حیسابی نەهامەتیی دەستەیەکی دیکە[1].

ب- بەرژەوەندیی پاوانکار لە پاوانکردنی سامانەکەی کە سەکارهێنەران پێویستیان پێیەتی، دەق لەسەر حەرامکردنی هاتووە[2].

جـ- بەرژەوەندی ساختەکار لە فرۆشتنی خراپ بە نرخی باش، کە شەرع حەرامی کردووە[3].

---

[1] وەك لە فەرمایشتی خوای گەورە: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَأْكُلُوا الرِّبَا أَضْعَافًا مُّضَاعَفَةً وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ﴾ آل عمران ١٣٠، و فەرمایشتی: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَذَرُوا مَا بَقِيَ مِنَ الرِّبَا إِن كُنتُم مُّؤْمِنِينَ ﴿٢٧٨﴾ فَإِن لَّمْ تَفْعَلُوا فَأْذَنُوا بِحَرْبٍ مِّنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ ۖ وَإِن تُبْتُمْ فَلَكُمْ رُءُوسُ أَمْوَالِكُمْ لَا تَظْلِمُونَ وَلَا تُظْلَمُونَ ﴿٢٧٩﴾﴾ البقرة ٢٧٨-٢٧٩.

[2] پێغەمبەرﷺ فەرموویەتی: (من احتكر فهو خاطيء)، صحيح مسلم ١٢٢٧/٣.

[3] ساختە کردن لەوانەیە کرداری بێت وەك گرتنەوەی شیر لە گوان(تصریه) و بۆیەکردنی ئۆتۆمبێل، لەوانەشە گفتاری بێت وەك درۆکردن لە فرۆشتنی ئەمانەت (بە قازانج: المرابحة) و (بە زیان: وضیعة)، و راسپاردن(تولیە) و هاوبەشکردن(إشراك)، لەوانەشە بەبێدەنگ بوون بێت وەك بێدەنگبوون لە نەنگییە شاراوەکان، پێغەمبەرﷺ ←

د- بەرژەوەندی یەکسانیی کچ لەگەڵ کوڕ یان خوشکی دایك و باوکی لەگەڵ برای دایك و باوکی یان خوشکی لەباوکەوە لەگەڵ برای لە باوکەوە یان مێرد لەگەڵ ژن لە میراتدا[1].

کە قورئان دەقی داناوە لەسەر رەچاونەکردنی ئەو بەرژەوەندییە لەبەر نەگونجانی لەگەڵ ئەو دادوەرییەی یەکسانی لە حەق و پابەندییەکان دەیخوازێت، پابەندییەکانی پیاویش چەند هەندەی پابەندییەکانی پیاوە لە هەردوو بواری سامان و ئاسامانی بەرامبەر خێزان و کۆمەڵگەکەی.

جۆری سێیەم: بەرژەوەندی دراوەپیاڵ (یان رەها) - (المصلحة المرسلة أو المطلقة):

ئەوەیە کە دانەری شەرع دەقی دانەناوە لەسەر رەچاوکردنی یان رەچاونەکردنی، وەك ئەو بەرژەوەندییانەی بەپێی کات نوێ دەبنەوە و بەپێی شوێن دەگۆڕێن و بەپەرەسەندنی ژیان پەرەدەسێنن، وەك رێکخستنی هاتوچۆ بۆ پاراستنی ژیانی بێتاوانان و قەدەغەکردنی ئاوێتەکردن بۆ پاراستنی بەرژەوەندیی ئابوریی ناوخۆ و، پەرەسەندنی ژیانی ئابووری و رۆشنبیری و سەربازی و، شتی دیکەش لە پێویستییە تازەداهاتووەکان.

رای شەرعناسان لەنێوان قبوڵ و رەتکردنەوەیدا دەسوڕێنەوە، هەیانە بە بەڵگەی شەرعیی پاشکۆیان داناوەو، حوکمی فیقهییان لەسەر بنیات ناوە، هەندێکیشیان لە بنەچەیەکی خەیاڵییان داناوە[2] و، رەتیان کردۆتەوە دانی پێدابنێن و حوکمی لەسەر بنیات بنێن، لەولەیە جیاوازییەکە لەلایەکەوە بگەڕێتەوە بۆ دیاریکردنی مانای بەرژەوەندی لەلایەك و لێك جیانەکردنەوەی سەرچاوەی دروستکاری حوکم و سەرچاوەی دۆزەرەوەی حوکم لەلایەکی دیکەوە، ئەگەر شوێنی ناکۆکیەکە شی بکەینەوەو دیاریی بکەین، دەبینین ناکۆکییەکی روکارییە(زارلوەیی).

فەرموویەتی (لا یحل لأحد یبیع شیئا إلا یبین ما فیه ولا یحل لمن یعلم ذلك إلا یبینه). أخرجه الإمام احمد في مسنده ٤٩١/٣.

[1] وەك لە فەرمایشتی: ﴿يُوصِيكُمُ اللَّهُ فِي أَوْلَادِكُمْ لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْأُنثَيَيْنِ﴾ النساء ١١، و: ﴿وَإِن كَانُوا إِخْوَةً رِّجَالًا وَنِسَاءً فَلِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْأُنثَيَيْنِ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ أَن تَضِلُّوا﴾ النساء ١٧٦، و: ﴿وَلَكُمْ نِصْفُ مَا تَرَكَ أَزْوَاجُكُمْ إِن لَّمْ يَكُن لَّهُنَّ وَلَدٌ فَإِن كَانَ لَهُنَّ وَلَدٌ فَلَكُمُ الرُّبُعُ مِمَّا تَرَكْنَ مِن بَعْدِ وَصِيَّةٍ يُوصِينَ بِهَا أَوْ دَيْنٍ وَلَهُنَّ الرُّبُعُ مِمَّا تَرَكْتُمْ إِن لَّمْ يَكُن لَّكُمْ وَلَدٌ فَإِن كَانَ لَكُمْ وَلَدٌ فَلَهُنَّ الثُّمُنُ مِمَّا تَرَكْتُم مِّن بَعْدِ وَصِيَّةٍ تُوصُونَ بِهَا أَوْ دَيْنٍ﴾ النساء ١٢.

[2] وەك غەزالی کە لە (المستصفی)، ل٢٥٠ دەڵێت: (ئەسڵی چوارەم لە ئەسڵە خەیاڵییەکان چاککارییە(الاستصلاح).

ئەگەر پێوەری شەرعی وەربگرین بۆ رەچاوکردنی چی بەرژەوەندییە و چی خراپەیەو، بڵێین کە بەرژەوەندی درلوەپاڵ(مرسل) سەرچاوەی دۆزەرەوەی حوکمەکانی خوای گەورەیە، بۆمان روون دەبێتەوە کە دابەشکردنی بەرژەوەندی بۆ رەچاوکراو و فەرامۆشکراو و درلوەپاڵ هیچ بیانویەکی بۆ نییە، چونکە بەرژەوەندییە شەرعیەکان هەموویان رەچاوکراون و بەرژەوەندیی هەڵوەشاوە بوونی نییە، چونکە هەڵوەشاندنەوە ئەوە دەخوازێت کە پێشتر بەو هەڵوەشاوەیە نرابێت و رەچاو کرابێت و پاشان هەڵوەشابێتەوە، ئەوەش بەتاڵە، هەروەها بەرژەوەندیی درلوەپاڵ بوونی نییە کە لە زانست و ویستی خوادا نەبێت.

بەو پێیە دابەشکردنی راست و دروست و قبولکراو لە تەرازووی شەرعدا، دابەشکردنە بۆ رەچاوکراو رەچاونەکراو، ئینجا دابەشکردنی رەچاوکراو بۆ پێویست و چاککاری و تەواکاری.

بەشەکانی بەرژەوەندییە رەچاوکراوەکان بەپێی گرنگییان:

بەرژەوەندیی رەچاوکراو لە تەرازوو و پێوەری شەرعدا بەپێی گرنگیەکەی بۆ خەڵك دابەش دەبێت بۆ سێ بەش: (زەروری و چاککاری و تەواکاری) (الضروريات والحاجيات والتحسينيات).

بەشی یەکەم: بەرژەوەندییە پێویستەکان (المصالح الضرورية):

بریتییە لە ئامانجە خواییەکان لە حوکمە شەرعییەکاندا، کە ژیانی نەتەوەو کۆمەڵگا و تاکەکان دەیخوازێت، بەبێ سەرنجدان لە ئایین و مەزهەب و رەگەز و رەنگ و زمان و کات و شوێن، بەپێویست(ضروري) ناودەبرێت چونکە ئەگەر هەمووی یان هەندێکی، نەبێت یان تێکبچێت، سیستەمی ژیانیان تێك دەچێت و پشێوی تێیدا بڵاو دەبێت و خراپەکاری زاڵ دەبێت.

جۆرەکانی پێویستییەکان:

ئەو پێویستییانە بۆ پێنج جۆر دەگرێتەوە (پاراستنی ئایین و، نەفس و، ناموس و، سامان و، ژیری)[1].

---

[1] الغزالي له المستصفى، ص٢٥١ دەڵێت: (حەرامکردنی لەدەستدانی ئەو پێنج ئەسڵە و دورخستنەوە لێی، ئەستەمە میللەتێك هەبێت و شەریعەتێك هەبێت مەبەستی چاکردنی بونەوەر بێت، ئەمانەی تێدا نەبێت، بۆیە شەریعەتەکان ناکۆك نین لە حەرامکردنی کوفر و کوشتن و زینا و دزی و خواردنەوەی سەرخۆشکەرەکان، بەڵام ئەوانەی وەك تەواوکەری ئەو پایەیە دادەنرێن، وەك تەواوکارییەکان و جوانکارییەکان، شەریعەتەکان تیایدا جیاوازن).

جۆری یەکەم: پاراستنی ئایین (حماية الدين):

ئایین لە بوون و پاراستندا پێشەنگی هەرپێنج پێویستەکانە، کە ئامانجی دانەری شەرع و بەرژەوەندیی بەندەکانە، چونکە ئەوەی ئایینی نەبێت پابەندیشی نابێت، ئەوەی پابەندیی نەبێت دەستپاکیی(امانە) نابێت، ئەوەی دەستپاکیشی نەبێت جێگای بڕوا(ثقة) نییە و شایستەی بەرپرسیارێتی نییە، بەم شێوەیە ناگونجێت ئەندامێکی کۆمەڵ بێت.

ئەوە لەرووی بوونەوە لە دوو بنچینەی سەرکی پێکهاتووە:

یەکەمیان: بنچینەی مەعنەوی ناوەکییە و ئەرکی هێزی بیرکەرەوەیە، کە پێی دەوترێت (دڵ)، کە بریتییە لە بەراستدانان و (بڕوای –جازم– و چەسپاو) بە خودی خوا و سیفەتەکانی و فریشتەکانی و کتێبەکانی و پەیامبەرەکانی و ڕۆژی دوایی و قەدەر بە خێر و شەڕیەوە[1].

دووەمیان: بنچینەی روکارییە و ئەرکی ئەندامە دیارەکانی مرۆڤە، ئەوەش کارە چاکەکانە لەو پەرستشانەی مرۆڤی پێ ئەرکبار کراوە بۆ بەهێزکردنی پەیوەندیی بە پەروەردگاریەوە، ئەمەو بنچینەی یەکەم لێکنالاون، هەریەکەیان ئەوی دیکە تەولو دەکات و زۆریەی جار لە قورئاندا پێکەوە باس دەکرێن[2]، ئەگەر لە هەر مرۆڤێکدا یەکێکیان بەدروستی وەدیهات ئەوی دیکەش لەگەڵیدا وەدی دێت، چونکە بەسروشتی ناشێت بیروباوەڕی –جازم– و چەسپاو بەبێ کاری چاک، پێچەوانەکەشی هەر راستە.

لەرووی پاراستنەوە، دانەری شەرع هەموو دەستێوەردانێکی ئایینی حەرام کردووەو فەرمانی داوە بە سزادانی ئەوانەی داهێنانی خراپ(بدعە سيئە) بیرۆکەی دژە بیروباوەڕ بڵاودەکەنەوە[3]، هەروەها هەڵگەڕانەوەی حەرام کردووەو سزای دنیایی و دوارۆژیی داناوە دژ بەوانەی لە

---

[1] خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿ءَامَنَ ٱلرَّسُولُ بِمَآ أُنزِلَ إِلَيۡهِ مِن رَّبِّهِۦ وَٱلۡمُؤۡمِنُونَۚ كُلٌّ ءَامَنَ بِٱللَّهِ وَمَلَٰٓئِكَتِهِۦ وَكُتُبِهِۦ وَرُسُلِهِۦ لَا نُفَرِّقُ بَيۡنَ أَحَدٖ مِّن رُّسُلِهِۦۚ وَقَالُواْ سَمِعۡنَا وَأَطَعۡنَاۖ غُفۡرَانَكَ رَبَّنَا وَإِلَيۡكَ ٱلۡمَصِيرُ﴾ سورة البقرة ٢٨٥.

[2] وەك خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿وَٱلۡعَصۡرِ ١ إِنَّ ٱلۡإِنسَٰنَ لَفِي خُسۡرٍ ٢ إِلَّا ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ وَعَمِلُواْ ٱلصَّٰلِحَٰتِ وَتَوَاصَوۡاْ بِٱلۡحَقِّ وَتَوَاصَوۡاْ بِٱلصَّبۡرِ ٣﴾ سورة العصر ١-٣.

[3] وەك خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿وَقَٰتِلُوهُمۡ حَتَّىٰ لَا تَكُونَ فِتۡنَةٞ وَيَكُونَ ٱلدِّينُ لِلَّهِۖ فَإِنِ ٱنتَهَوۡاْ فَلَا عُدۡوَٰنَ إِلَّا عَلَى ٱلظَّٰلِمِينَ﴾ البقرة:١٩٣.

ئایینەکەی هەڵدەگەڕێنەوە[1]. هەروەها فەرزی کردووە جیهاد بە سامان و نەفس و زمان و پێنوس بکرێت، دژ بەوانەی دەستدرێژی دەکەنە سەر ئایین و خەڵکی ئاییندار[2].

جۆری دووەم: پاراستنی نەفس و خوارتر لە نەفس (حماية النفس وما دون النفس):

لەرووی بوونەوە، هاوسەرگیری داناوە لەنێوان هەردوو ڕەگەزدا بۆ مانەوەی زنجیرەی مرۆڤ و پێکەوەنانی نەفس[3].

لەرووی پاراستنەوە، حەرامی کردووە دەستدرێژیی بکرێتە سەر نەفس و خوار نەفس[4]. مافی بەرگریی شەرعی داناوە[5] و تۆڵەی فەرز کردووە[6] و، خۆکوشتنی حەرام کردووە، پێویستە لەسەر کاربەدەست سزای تەمبێکاری دابنێت لەسەر هەرکەسێك ئازاری کەسانی دیکە دەکات و کارێك دەکات زیان بە تەندروستیی بگەیەنێت، سەرەڕای ئەوە هەرچیی پێویستە بۆ ژیان و بەردەوامبوونی، وەك ئاو و هەوا و تیشکی ڕۆژ، بۆی دابین کردووە، شتە پاکەکانیشی بۆ ڕێپێداوە، ئەوەندەی بەهۆیەوە مرۆڤ تەندروستی خۆی بپارێزێت.

جۆری سێیەم: پاراستنی بنەچە و ناموس (حماية النسب والعرض)[7]

لەرووی بونەوە پەیوەندیی ژن و مێرد لەڕێی هاوسەرگیریی دروستەوە ڕێگەی پێداوە و لەوەوە نەوەی شەرعی وەدیهێناوەو فەرمانی بە باوان و جێگرەوەکانیان کردووە چاودێریی منداڵ بکەن هەتا دەستبەرداریان دەبێت.

---

[1] وەك خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿وَمَن يَرْتَدِدْ مِنكُمْ عَن دِينِهِ فَيَمُتْ وَهُوَ كَافِرٌ فَأُولَٰئِكَ حَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ ۖ وَأُولَٰئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ ۖ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ﴾ البقرة ٢١٧، پێغەمبەر ﷺ دەفەرموێت (من بدّل دينه فاقتلوه).

[2] خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا هَلْ أَدُلُّكُمْ عَلَىٰ تِجَارَةٍ تُنجِيكُم مِّنْ عَذَابٍ أَلِيمٍ (١٠) تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَتُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ بِأَمْوَالِكُمْ وَأَنفُسِكُمْ ۚ ذَٰلِكُمْ خَيْرٌ لَّكُمْ إِن كُنتُمْ تَعْلَمُونَ﴾ الصف ١٠-١١.

[3] وەك خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَ لَكُم مِّنْ أَنفُسِكُمْ أَزْوَاجًا لِّتَسْكُنُوا إِلَيْهَا وَجَعَلَ بَيْنَكُم مَّوَدَّةً وَرَحْمَةً ۚ إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ﴾ الروم ٢١.

[4] خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿وَلَا تَقْتُلُوا النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ إِلَّا بِالْحَقِّ﴾ الأنعام ١٥١.

[5] خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿فَمَنِ اعْتَدَىٰ عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدَىٰ عَلَيْكُمْ ۚ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ مَعَ الْمُتَّقِينَ﴾ البقرة١٩٤

[6] خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَاةٌ يَا أُولِي الْأَلْبَابِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ﴾ البقرة ١٧٩.

[7] هەندێك جودایان کردۆتەوە، بەوەش پێویستەکان(زەروریەکان)یان کردۆتە شەش لەجیاتی پێنج، بەڵام هەردووکیان نزیکە لێکتاڵاون، پاراستنی یەکێکیان پاراستنی ئەوی دیکەیانە.

لەرووی پاراستنەوە، دەستدرێژیی سەر ناموس و وەچەی حەرامی کردووە، بە گوفتار بێت یان بە کردار، جا تۆمەت هەڵبەستن و نەفرین بە قسەی حەرام کردووە[1] و سزای بۆ کەسی تۆمەت هەڵبەست و نەفرینکار داناوەو، دەستدرێژیی کرداریی حەرام کردووە بە حەرامکردنی تەنهابوون و زینا و دیاریکردنی سزای زیناکەری ئافرەت و پیاو[2].

جۆری چوارەم: پاراستنی سامان (حماية المال):

لەرووی بوونەوە هۆکاری دروستی داناوە بۆ وەدەستهێنانی سامان، لەوانە میرات و وەسیەت و بەخشین و گۆڕینەوە و ڕاوی حەڵاڵ کردووە[3] و شتە پاکەکان کە بە سامانی حەڵاڵ پەیداکراون حەڵاڵی کردووە[4].

لەرووی پاراستنیەوە، حەرامی کردووە دەستدرێژی بکرێتە سەر سامانی خەڵکی دیکە بە دزین و تاڵان کردن و لێستاندن و داگیرکردن و هی دیکە لەو زیادەڕۆییە نادروستەکان. و سزای لەسەر دەستدرێژکاران داناوە، هەیانە حەددە[5] و هەیانە تەمبێکارییە، قەرەبووکردنەوەی دادوەرانەشی فەرزکردووە لەسەر هەرکەسێك سامانی کەسێکی دیکە لەکاردەخات، بەبێ سەرنجدان لە شایستەییەکەی یان ئامانجەکەی، جا هەر ڕەفتارێك ببێتە هۆی زیان بۆ سامانی کەسانی دیکە، پێویستە قەرەبووی بکاتەوە، لەو پێگەیەدا بەمەبەست و بە هەڵە و زانین و

---

[1] نەفرینکردن (ملاعنه) لە نەفرینەوە وەرگیراوە، چونکە مێرد لەجاری پێنجەمدا دەڵێت ﴿وَٱلَّذِينَ يَرْمُونَ أَزْوَٰجَهُمْ وَلَمْ يَكُن لَّهُمْ شُهَدَآءُ إِلَّآ أَنفُسُهُمْ فَشَهَٰدَةُ أَحَدِهِمْ أَرْبَعُ شَهَٰدَٰتٍۭ بِٱللَّهِ ۙ إِنَّهُۥ لَمِنَ ٱلصَّٰدِقِينَ ﴿٦﴾ وَٱلْخَٰمِسَةُ أَنَّ لَعْنَتَ ٱللَّهِ عَلَيْهِ إِن كَانَ مِنَ ٱلْكَٰذِبِينَ ﴿٧﴾ وَيَدْرَؤُا۟ عَنْهَا ٱلْعَذَابَ أَن تَشْهَدَ أَرْبَعَ شَهَٰدَٰتٍۭ بِٱللَّهِ ۙ إِنَّهُۥ لَمِنَ ٱلْكَٰذِبِينَ ﴿٨﴾ وَٱلْخَٰمِسَةَ أَنَّ غَضَبَ ٱللَّهِ عَلَيْهَآ إِن كَانَ مِنَ ٱلصَّٰدِقِينَ ﴿٩﴾﴾ النور ٦-٩.

[2] خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿وَلَا تَقْرَبُوا۟ ٱلزِّنَىٰٓ ۖ إِنَّهُۥ كَانَ فَٰحِشَةً وَسَآءَ سَبِيلًا﴾ الإسراء ٣٢. دەفەرموێت ﴿ٱلزَّانِيَةُ وَٱلزَّانِى فَٱجْلِدُوا۟ كُلَّ وَٰحِدٍ مِّنْهُمَا مِا۟ئَةَ جَلْدَةٍ ۖ وَلَا تَأْخُذْكُم بِهِمَا رَأْفَةٌ فِى دِينِ ٱللَّهِ إِن كُنتُمْ تُؤْمِنُونَ بِٱللَّهِ وَٱلْيَوْمِ ٱلْءَاخِرِ ۖ وَلْيَشْهَدْ عَذَابَهُمَا طَآئِفَةٌ مِّنَ ٱلْمُؤْمِنِينَ﴾ النور ٢.

[3] خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿أُحِلَّ لَكُمْ صَيْدُ ٱلْبَحْرِ وَطَعَامُهُۥ مَتَٰعًا لَّكُمْ وَلِلسَّيَّارَةِ ۖ وَحُرِّمَ عَلَيْكُمْ صَيْدُ ٱلْبَرِّ مَا دُمْتُمْ حُرُمًا ۗ وَٱتَّقُوا۟ ٱللَّهَ ٱلَّذِىٓ إِلَيْهِ تُحْشَرُونَ﴾ المائدة ٩٦.

[4] خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُوا۟ كُلُوا۟ مِن طَيِّبَٰتِ مَا رَزَقْنَٰكُمْ وَٱشْكُرُوا۟ لِلَّهِ إِن كُنتُمْ إِيَّاهُ تَعْبُدُونَ﴾ البقرة ١٧٢.

[5] خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿أُحِلَّ لَكُمْ صَيْدُ ٱلْبَحْرِ وَطَعَامُهُۥ مَتَٰعًا لَّكُمْ وَلِلسَّيَّارَةِ ۖ وَحُرِّمَ عَلَيْكُمْ صَيْدُ ٱلْبَرِّ مَا دُمْتُمْ حُرُمًا ۗ وَٱتَّقُوا۟ ٱللَّهَ ٱلَّذِىٓ إِلَيْهِ تُحْشَرُونَ﴾ المائدة ٣٨.

نەزانین و پێگەیشتوویی و منداڵی وەك یەکن، چونکە ئەو شەریعەتە قـەرەبووی لەسـەر بنچینەی زیان بنیاتناوە، جا هەڵە[1] هەبێت یان یا، بە پێچەوانەی یاسای دەستکرد.

جۆری پێنجەم: پاراستنی ژیریی (حفظ العقول):

مـــرۆڤ لەگـــەڵ ســـەرجەم بونـــەوەرە زیندووەکانـــدا لـــە ســـیفەت و غـــەریزە خـــودی و وەدەستهاتووەکاندا هاوبەشـن، وەك لـەدایکبوون و نەخۆشـی و مـردن و جوتبـوون و خـواردن و خواردنـەوە و خـەوتن و هـی دیکـە. مـرۆڤ بـە جیاکـەرەوەی ژیریـی لـەوان جیادەکرێتـەوە، کـە بەهۆیـــەوە توانیویـــەتی بگاتـــە ئـــەوەی پێـــی گەیشـــتووە لـــە پەرەســـەندنە شارســـتانیە تـــازە سەرسوڕهێنەرەکان، لەبەر گرنگیی ژیری لە ژیانی مرۆڤدا، دانەری شەرع هەموو ئەوانـەی حـەرام کردووە کە ناتەواوییەکی تیادا دروست دەکات، لە سەرخۆشکەرەکان و بێهۆشکەرەکان و، سزای داناوە بۆ ئەوەی بەکاریان بهێنێت، چونکە بوونی ژیریی و تەواوییەکەی لە پێویسـتییەکانی ژیانـە لە هەموو کاتێکدا.

بەشی دووەم: ئامانجە (بەرژەوەندییە) تەواوکارییەکان (المقاصد (المصالح) الحاجية):

بریتییە لەو بەرژەوەندییانەی مرۆڤ پێویستی پێیان هەیە بۆ لابردنی نارەحـەتی و نەهێشـتنی تەنگەتاوی و زەحمەتی، ئەوەش دوابەدوای بەرژەوەندییـە پێویسـتەکان دێـت لـە گرنگیـدا و بـە تەواوکەری ئەو دادەنرێت، بەم شێوەیە:

أ- ئەو تەواوکارییانەی پەیوەسـتن بـە پاراسـتنی ئاینـەوە لـە مۆڵەتـە سـوککەرەکان (الـرخص المخففة) لە ئەنجامدانی دروشمەکانیدا لەکاتی بوونی بیانووی دروسـت و بـارودۆخی تایبـەت، کـە لـەکاتی بـوونی بیـانو و بـارودۆخی ناسروشـتیدا، عەزیمـەت دەگۆڕێـت بـۆ مۆڵـەت تـا

---

[1] هەڵەی فیکری رۆژئاوایی و ئەو یاسایانەی پێی کاریگەرن، لە بەجێنەهێنانی ئەرکی یاسایی لەگەڵ هۆشی کەسـەکە بـە بەجێنەهێنانەکەی، بینا لەسەر ئەوە پێیان وایە قەرەبوو لەسەر کەسێك پێویست نابێت کە زیانی بـە کەسـانی دیکـە گەیانـدووە و، بـەڵام هۆشـی لای خـۆی نیـە، ئەمـەش لەگـەڵ دادوەری ناگونجێـت. بـەڵام شـەریعەتی ئیسـلامی، بەرپرسیارێتیی کەمتەرخـەمیی لەسـەر سـێ رەگـەز بینـاکردووە: کـاری نـارەوا و زیـان و پەیوەنـدی هـۆیی، بـەبێ سەرنجدان لە شایستەیی بکەری کارە نارەواکە.

ڕەحمەتی(حرج) نەهێڵێت[١]،نوێژە چوارییەکان دەبن بە جوت لە گەشتدا[٢]، نیوەڕۆ و عەسر بە پێشخستن یان پاشخستن کۆدەکرێنەوە، هەروەها مەغریب و شێوان.

نەخۆش و گەشتیار و سکپڕ و شیردەر بۆیان هەیە بەڕۆژوو نەبن و دوای نەمانی بیانووەکە و ئۆخە سوککەرەکە بیگرنەوە[٣]، ئەوەش کە گەیشتە تەمەنی پیری و پەککەوتەیی و بینی کە ناتوانێت بەبێ زەحمەتی بەڕۆژوو بێت، دەتوانێت بەڕۆژوو نەبێت و فیدیە بدات[٤]، ئەو حوکمانە و هاوشێوەکانی، بەرژەوەندیی تەولوکاریی بۆ مرۆڤ بەدی دەهێنێت، کە لابردنی زەحمەتی و نەهێشتنی سەختییە، هەندێك لە شەرعناسان پێیان وایە واجبە لەکاتی بوونی بیانووەکە کار بە مۆڵەتەکان بکەیت، چونکە ڕێز و بەخششێکی خوایەو مرۆڤ نابێت بەخشینێکی خوای گەورە ڕەت بکاتەوە، کە وەك سۆزێك پێی بەخشیوە[٥].

ب- لەو بەرژەوەندییە تەولوکارییانەی پەیوەستن بە ژیانەوە، دانەری شەرع فەرمانی کردووە لەکاتی نەخۆشیدا چارەسەر وەربگرن[٦]، لەکاتی برسێتییەکی فەوتێنەر و نەبوونی خۆراکی حەڵاڵ، ڕێگای داوە سامانی کەسانی دیکە بەبێ مۆڵەت بخورێت و، گۆشتی مردارەوەبوو بخورێت، وەك هەڵاوێردنێك لەو بنەما شەرعییە گشتییەی بەتەولوی حەرامی دەکات[٧]،

---

[١] خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿مَا يُرِيدُ ٱللَّهُ لِيَجْعَلَ عَلَيْكُم مِّنْ حَرَجٍ وَلَـٰكِن يُرِيدُ لِيُطَهِّرَكُمْ وَلِيُتِمَّ نِعْمَتَهُۥ عَلَيْكُمْ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ﴾ المائدة ٦.

[٢] خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿وَإِذَا ضَرَبْتُمْ فِى ٱلْأَرْضِ فَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَن تَقْصُرُوا۟ مِنَ ٱلصَّلَوٰةِ إِنْ خِفْتُمْ أَن يَفْتِنَكُمُ ٱلَّذِينَ كَفَرُوٓا۟﴾ سورة النساء ١٠١.

[٣] خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿فَمَن كَانَ مِنكُم مَّرِيضًا أَوْ عَلَىٰ سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِّنْ أَيَّامٍ أُخَرَ﴾ البقرة ١٨٤.

[٤] خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿وَعَلَى ٱلَّذِينَ يُطِيقُونَهُۥ فِدْيَةٌ طَعَامُ مِسْكِينٍ﴾ البقرة ١٨٤.

[٥] لە المحلى ٦/٢٤٣: (ئەوەی لە ڕەمەزاندا دەچێتە گەشتی گوێڕایەڵی یان گەشتی سەرپێچی یان نە گوێڕایەڵی و نە سەرپێچی، ئەگەر لە میلێك تێپەڕی لەسەری فەرزە ڕۆژوەکەی بشکێنێت، لەو کاتەدا ڕۆژوەکەی بەتاڵ دەبێتەوە نەك بەر لەوە، هەندێك جیاوازیی دەکەن لەنێوان گەشتی گوێڕایەڵی و گەشتی سەرپێچی، بۆیە ڕۆژووشکاندن لە گەشتی سەرپێچیدا نابینن، ئەوەش وتەی مالیك و شافیعییە. بەڵگەی دروستی وتەکەمان فەرمایشتی خوای گەورەیە: ﴿فَمَن كَانَ مِنكُم مَّرِيضًا أَوْ عَلَىٰ سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِّنْ أَيَّامٍ أُخَرَ﴾ البقرة ١٨٤. گەشتەکانی بەگشتی باسکردووەو گەشتێکی تایبەت نەکردووە).

[٦] پێغەمبەرﷺ دەفەرموێت: (تداووا عباد الله فإن الله سبحانه لم يضع داء إلا وضع معه شفاءً إلا الهرم).

[٧] خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ ٱلْمَيْتَةُ وَٱلدَّمُ وَلَحْمُ ٱلْخِنزِيرِ﴾ المائدة ٣، پاشان لە هەڵاوێردی ئەم ڕێسایە دەفەرموێت: ﴿فَمَنِ ٱضْطُرَّ فِى مَخْمَصَةٍ غَيْرَ مُتَجَانِفٍ لِّإِثْمٍ فَإِنَّ ٱللَّهَ غَفُورٌ رَّحِيمٌ﴾ المائدة ٣.

هەروەها رێگەی داوە لەکاتی پێویستدا خوێن بەکاربهێنرێت، لەکاتی پشکنیندا عەورەت دەربخرێت، هی دیکەش لە مۆڵەتەکان کە تەواوکار و پارێزەری ژیانن.

جـ- لەو تەواوکاریانەی پەیوەستن بە سامانەوە، دانەری شەرع رێگەی داوە گرێبەست و مەرجەکان فراوان بکرێن تا ئەو گرێبەستانەش بگرێتەوە کە لە بنەما گشتییە شەرعییەکان هەڵاوێردراون لەبەر ئەوەی خەڵك پێویستیی پێیان هەیە، وەك گرێبەستی سەلەم[1] گرێبەستنی دروستکردن[2] وگرێبەستی ئەنجام نادیار(الغرر)[3].

جەماوەری شەرعناسان دەڵێن: (ئەسڵ لە گرێبەست و مەرجەکان رێگەدانە، بۆ رەچاوکردنی پێویستیی خەڵك و پشت بەستن بەو فراوانکردنەی لە ئایەتە قورئانییە هەمەچەشنەکان تێی دەگەین، بە لابردنی زەحمەتی و نەهێشتنی سەختی و تەنگەتاوی)[4].

د- لەو تەواوکاریانەی پەیوەستن بە وەچە و ناموسەوە، دانەری شەرع داکۆکی دەکات لەوەی تاوانی زینا و تۆمەت هەڵبەستن بسەلمێنرێت، تا رێگری بکرێت لە دەمدرێژی کردنە سەر ناموسی خەڵك و وەچەکانیان، بۆ سەلماندنی ئەو تاوانە رەوشتیانە پێویستی بە شایەتی چوار پیاوی پێگەیشتووی ژیری دادوەر هەیە[5]، ئەگەر کەمتر لەو ژمارەیە شایەتی بدەن، ئەوا شایەتییەکان بە تاوانی تۆمەت هەڵبەستن سزا دەدرێن[6]. ئەوەش تا نەنگیی خەڵك داپۆشرێت و ناموسیان بپارێزرێت، هەروەها حەرامی کردووە نێر و مێ لە تەمەنی هەرزەییدا تەنها ببنەوەو بۆی هەیە جوتبوون لەنێوانیان روویدات، بەبێ ئەوەی مەحرەمێکیان لەگەڵدا

---

[1] سەلەم(السلم) لە زمانی عەرەبیدا پێشخستن و تەسلیمکردنە، لە شەرعدا: ناوی گرێبەستێکە کە خاوەندارێتی بەهاکە یەکسەر واجب دەکات و، بەها لەسەردانراوەکەش دوادەخات، فرۆشراوەکە پێی دەوترێت سەلەم پێکراو(مسلم فیە)، بەهاکەش سەرمایە، فرۆشیار پێی دەوترێت سەلەم بۆ کراو(مسلم الیە)، کڕیاریش خاوەن سەلەمەکەیە، التعریفات للجرجانی، ص١٢٠.

[2] ئەوەش گرێبەستی کار و گرێبەستی بەڵێندەرایەتی دەگرێتەوە.

[3] (غرر) ئەوەیە کە سەرەنجامەکەی نازانرێت، نازانرێت دەبێت یان نا.

[4] وەك لە فەرمایشتی: ﴿يُرِيدُ ٱللَّهُ بِكُمُ ٱلْيُسْرَ وَلَا يُرِيدُ بِكُمُ ٱلْعُسْرَ﴾ سورة البقرة ١٨٥.

[5] خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿لَّوْلَا جَآءُو عَلَيْهِ بِأَرْبَعَةِ شُهَدَآءَ﴾ سورة النور ١٣.

[6] خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿وَٱلَّذِينَ يَرْمُونَ ٱلْمُحْصَنَٰتِ ثُمَّ لَمْ يَأْتُوا۟ بِأَرْبَعَةِ شُهَدَآءَ فَٱجْلِدُوهُمْ ثَمَٰنِينَ جَلْدَةً وَلَا تَقْبَلُوا۟ لَهُمْ شَهَٰدَةً أَبَدًا وَأُو۟لَٰٓئِكَ هُمُ ٱلْفَٰسِقُونَ﴾ سورة النور ٤، دەفەرموێت: ﴿وَٱلَّٰتِى يَأْتِينَ ٱلْفَٰحِشَةَ مِن نِّسَآئِكُمْ فَٱسْتَشْهِدُوا۟ عَلَيْهِنَّ أَرْبَعَةً مِّنكُمْ﴾ سورة النساء ١٥.

بێت، چونكه تـهنهابوون هاندهرێكـه بـۆ كهوتنـه هه‌ڵـهی زینـاوه، خۆدهرخستنیشـی حـهرام كرابووه لهبهر ئهوهی رێرهوێكه بۆ خراپبوونی رهوشتی[1].

هـ- لهو تهواوكاریانهی پهیوهستن به پاراستنی ژیرییهوه، سهرخۆشكهر و بێهۆشكهری كهمیشـی حهرام كـراووه هـهروهك زۆرهكهشی حهرامـه[2] تـا لهبهردهست دووربخرێتـهوه، هـهروهها حهرامی كراووه كهرهسته سـهرهتاییهكانی دروسـتكردنی سهرخۆشـكهرهكان، وهك تـریێ و سـێو و خورمـا و ئـهو جۆرانـه، بـه كهسـانێك بفرۆشـرێن كـه چهسـپابێت دهیكـهن بـه سهرخۆشكهر[3].

بهشی سێیهم: ئامانجه (بهرژهوهندییه) چاككارییهكان (المقاصد (المصالح) التحسينية):

ئهمهش ئهوانهن كه به نهبوونی ههموویان یان ههندێكیان، سیستهمی ژیان لاسـهنگ نابێـت و مرۆڤ ناكهوێته تهنگهتاوی و زهحمهتی و سهختییهوه، بهڵام مرۆڤ بۆ گهیشـتن بـه تهواومهنـدی و وهدهستهێنانی چاكیهكان و وازهێنان له خراپییهكان، دهسبهرداری نابێت.

له چاككارییهكان لهرووی پاراستنی ئایینهوه، رێگرتن له سهرنجدان له كتێبی ئایینـهكان، بـۆ كهسانێك كه ناتوانن هاوسهنگییهكی عهقڵیی ورد لهنێوان حهقیقهته ئایینهكاندا بكهن، ههر لهوانـه خۆپارێزی له پیسی(نجاسه) و، خۆجـوانكردن لـهكاتی چـوونه مزگـهوت و، خۆنزیككردنـهوه بـه ئهنجامدانی سوننهتهكان(نوافل) له خێر و قوربانییهكان.

له چاكهكارییهكان لهبارهی نهفسهوه، پاراستنی له سكاڵا بهتاڵهكان و جوێن و هی دیكه، كـه پهیوهندیی به بنجی ژیان و پێویستییهكانیهوه نیه، بهڵام كار له تهواومهندییهكهی دهكات.

له چاكهكارییهكانی سامان، حهرامكردنی بهههڵهدلبردن و فێڵكردن، ئـهوه خـودی سـامانهكه ناگرێتهوه، بهڵام تهواومهندییهكهی دهگرێتهوه، چونكه ویستی رهفتـاركردن لـه سـامان لهكـهدار دهكات.

---

[1] خوای گهوره دهفهرموێت: ﴿وَلَا تَبَرَّجْنَ تَبَرُّجَ ٱلْجَٰهِلِيَّةِ ٱلْأُولَىٰ﴾ الأحزاب ٣٣.

[2] پێغهمبهرﷺ دهفهرموێت: (ما أسكر كثيره فقليله حرام)، صحيح مسلم بشرح النووي ١٣/١٨٠، السنن الكبرى للبيهقي ٨/٢٩٨.

[3] پێغهمبهرﷺ دهفهرموێت (من حبس العنب أيام القطاف حتى يبيعه من يتخذه خمراً فقد تقحم النار على بصيرة)، رواه الطبراني في الأوسط بإسناد حسن.

لە چاكەكاریيەكان لەبارەی وەچەو ناموسەوە، حەرامی كردووە ئافرەت بە رازاوەییەوە بە ڕێگاكاندا بڕوات لە فەرمایشتی ﴿ وَقُل لِّلْمُؤْمِنَٰتِ يَغْضُضْنَ مِنْ أَبْصَٰرِهِنَّ وَيَحْفَظْنَ فُرُوجَهُنَّ وَلَا يُبْدِينَ زِينَتَهُنَّ إِلَّا مَا ظَهَرَ مِنْهَا ﴾[1]، چونكە بەهۆیەوە تەولومەندییەكەی و ناموس و كەرامەتی دەپارێزێت و ڕێگری دەكات لە سوكایەتی كردن بە ئافرەت، وەك ئەمڕۆ پێی دەكرێت.

لە چاكەكاریيەكان بۆ پاراستنی ژیریی، ڕێگرتن لە بەئاشكرا خواردنەوەو فرۆشتنی حەرامكراوەكان لەناو مسوڵماناندا.

هەروەها دانەری شەرع داوای كردووە لە هەموو شتێكدا ڕەچاوی تەولوكاری و چاككاریيەكان بكرێت، بەتایبەتی لە پەرستش و مامەڵە و سزا و نەریتەكاندا:

١- **لە پەرستشەكاندا** دانەری شەرع فەرمانی كردووە بە پاكوخاوێنی لەش و بەرگ و شوێن لەكاتی ئەنجامدانی پەرستشەكاندا، سەرەڕای فەرمانكردنی بە پاكوخاوێنیی دڵ لە ڕك و ئیرەیی و خۆپەرستی و لەسنور دەرچوون، فەرمانی كردووە بە ئەنجامدانی سوننەتەكان لە نوێژ و ڕۆژوو بەخشین و حەج، سەرەڕای ئەوانەی فەرز كراون، بۆ زیاتر بەهێزكردنی پەیوەندی نێوان بەندە و پەروەردگاری و پاكردنەوەی ڕەفتارەكان لە پەڵە نابەجێیەكان.

٢- **لە مامەڵە داراییەكاندا** دانەری شەرع پاوانكردن[2] و هەڵخەڵەتاندن[3] و فێڵ[4] و چاوچنۆكی لە مامەڵەدا حەرام كردووە، چونكە ئەوانە لە ڕەوشتە سوكەكانن، ڕێگریی كردووە لە مامەڵەی كەسێك بەسەر مامەڵەی براكەیدا[5] و، چوونە سەرڕێی كاروانەكان و،

---

(١) سورة النور: ٣١.

(٢) پێغەمبەرﷺ دەفەرموێت (من احتكر فهو خاطئ)، صحيح مسلم ١٢٢٧/٣.

(٣) پێغەمبەرﷺ دەفەرموێت (لا تصروا الإبل والغنم فمن ابتاعها فهو بخير النظرين (الرأيين) بعد أن يحلبها أن شاء أمسك وأن شاء ردها وصاعا من تمر)، متفق عليه، سبل السلام ٣٣/٣، التصرية: بریتییە لە بەستنەوەی گوانەكانی مانگا و مەڕومالات و نەدۆشینی، هەتا شیرەكەی كۆببێتەوەو كڕیار وابزانێت سروشتی خۆی ئاوایە.

(٤) پێغەمبەرﷺ خواردنێكی كۆمەڵكراوی تێپەڕی، دەستی خستە ناویەوە، تەڕایی بەر پەنجەكانی كەوت، فەرمووی: (ئەی خاوەنی ئەم خواردنە، ئەمە چییە؟)، وتی: بارانی بەركەوتووە ئەی پێغەمبەری خوا، فەرموویﷺ (أفلا جعلته فوق الطعام كي يراه الناس، من غشنا فليس منا: ئەی بۆ نایخەیتە سەر خواردنەكە تا خەڵك ببینێت، ئەوەی گزیمان لێ بكات لەئێمە نییە)، أخرجه مسلم، كتاب الإيمان، باب من غشنا فليس منا، صحيح مسلم بشرح النووي ٤٦٨/٢.

(٥) پێغەمبەرﷺ فەرموویەتی: (لا يبيع الرجل على بيع أخيه ولا يخطب على خطبته)، المرجع السابق، أخرجه مسلم، كتاب النكاح، باب تحريم الخطبة على خطبة أخيه، صحيح مسلم بشرح النووي ٢٠٨/٩.

فرۆشتنی ئامادە(الحاضر) بۆ رێبوار(البادي)[1]، هی دیکەش لەو گرێبەستانەی هەڵخەڵەتاندنی تێدایە، هەروەها مامەڵەکردن بە شتە پیسەکانی وەك سەرخۆشکەرەکان و مردارەوەبوو و گۆشتی بەراز، لەبەرئەوەی زیان بە تەندروستی دەگەیەنێت، پێغەمبەرﷺ فەرموویەتی: ((إن الله ورسوله حرم بيع الخمر والميتة والخنزير والأصنام))[2].

٣- **لە سزاکاندا** حەرامی کردووە سوکایەتی بە جەستەی ئەوانە بکرێت کە لە تۆڵەدا دەکوژرێن[3]، هەروەك حەرامی کردووە سوکایەتی بە جەستەی کوژراوان لە جەنگەکانیشدا بکرێت، حەرامی کردووە کەرامەتی دیل لەکەدار بکرێت و فەرمانی کردووە بە رێزگرتنی، لەو تاوانانەی حەددی لەسەرە، گومانی کردووەتە رێبازێك بۆ لابردنی سزاکەی[4] و، دەرگای لێبوردن یان سوککردنی لەبەردەم خاوەن هەقدا کردۆتەوە و لە زۆر ئایەتدا هانی ئەوەی داوە[5]، حەرامی کردووە لەکاتی جەنگدا درەختەکان هەڵکێشرێن و کێڵگەکان بسوتێنرێن و ماڵەکان بروخێنرێن و ئاژەڵەکان بکوژرێن.

٤- **لە ئەریتەکانیشدا** قسەی پاشملە و قسەهێنان و بردن و خۆهەڵقورتاندن لە کاروباری خەڵك[6] و تەرازوویازی[7] و ماڵ بەزایەدان و چروکی لە خەرجکردندا[1]ی حەرام کردووە،

---

[1] پێغەمبەرﷺ فەرمویەتی: (لا تلقوا الركبان ولا يبيع حاضر لباد)، المرجع السابق ٣/٣٦، الركبان: ئەوانەی بەروبومەکانیان دێنن بۆ شار تا بیفرۆشن، أخرجه مسلم، كتاب البيوع، باب تحريم بيع حاضر لباد، صحيح مسلم بشرح النووي ١٠/٤٢٠.

[2] صحيح مسلم ٣/١٢٠٧.

[3] خوای گەورە فەرمویەتی: ﴿ وَلَا تَقْتُلُوا۟ ٱلنَّفْسَ ٱلَّتِى حَرَّمَ ٱللَّهُ إِلَّا بِٱلْحَقِّ ۗ وَمَن قُتِلَ مَظْلُومًا فَقَدْ جَعَلْنَا لِوَلِيِّهِۦ سُلْطَـٰنًا فَلَا يُسْرِف فِّى ٱلْقَتْلِ ۖ إِنَّهُۥ كَانَ مَنصُورًا ﴾ سورة الإسراء ٣٣.

[4] پێغەمبەرﷺ فەرموویەتی: (ادروا الحدود بالشبهات ما استطعتم).

[5] خوای گەورە فەرمویەتی: ﴿وَمَن قُتِلَ مَظْلُومًا فَقَدْ جَعَلْنَا لِوَلِيِّهِۦ سُلْطَـٰنًا ﴾ الإسراء: ٣٣، فەرمویەتی: ﴿فَمَنْ عُفِىَ لَهُۥ مِنْ أَخِيهِ شَىْءٌ فَٱتِّبَاعٌۢ بِٱلْمَعْرُوفِ وَأَدَآءٌ إِلَيْهِ بِإِحْسَـٰنٍ ﴾ البقرة ١٧٨.

[6] خوای گەورە فەرمویەتی: ﴿وَلَا تَجَسَّسُوا۟ وَلَا يَغْتَب بَّعْضُكُم بَعْضًا ﴾ سورة الحجرات ١٢، پێغەمبەرﷺ فەرموویەتی: (من حسن إسلام المرء تركه ما لا يعنيه). لە صوحوفی ئیبراهیم عليه السلام گێڕدراوەتەوە: (من عد كلامه من عمله قل كلامه إلا فيما يعنيه)، مەبەست لە (كلام) ئەوەیە کە کاریش دەگرێتەوە، سبل السلام ١/٢٣٤، (الصمت حكمة وفاعله قليل)، المرجع السابق ٤/٢٣٧، أخرجه الإمام أحمد ١٠/٢٠١.

[7] خوای گەورە فەرمویەتی: ﴿وَيْلٌ لِّلْمُطَفِّفِينَ ۝١ ٱلَّذِينَ إِذَا ٱكْتَالُوا۟ عَلَى ٱلنَّاسِ يَسْتَوْفُونَ ۝٢ وَإِذَا كَالُوهُمْ أَو وَّزَنُوهُمْ يُخْسِرُونَ ﴾ المطففين١ -٣.

فـەرمانی کـردووە لـە هاوسـەرگیریدا ڕەچـاوی هاوشـانی بکرێـت تـا هاوسـەرگیرییەکە بەردەوامتر بێت، فەرمانی کردوە لە هاوسـەرگیریدا مۆڵـەتی کچـەکە وەربگیرێـت سـەرەڕای مۆڵەتی سەرپەرشتیارەکەی[2]، ڕێگریی کـردووە لـەوەی ئـافرەت خـۆی خـۆی مارەبکـات بەبێ مۆڵەتی سەرپەرشتیارەکەی تا بێزێنی نەدرێتـەپاڵ[3]، هـەروەها هۆشـداریی داوە لـە گومـان خـراپ[4] و، ئیرەیـی و دووڕوویـی[5] و درۆی حـەرام کـردووە[6]، سـوخۆری و ماستاوچێتیی(تملق) بە جۆرێك لە هاویەشدانان بـۆ خـوا دانـاوە[7]، فـەرمانی کـردووە کـە ڕوکاری مرۆڤ هاوشێوەی ناوەڕۆکی بێت و کردارەکانی گوفتارەکانی بسەلمێنێت، جا ئەمـە هەرچەندی تێبچێت.

پەیوەندیی نێوان بەشەکانی بەرژەوەندی (الصلة بين اقسام المصالح):

لـەوەی باسـکرا سـەبارەت بـە بەشـەکانی بەرژەوەنـدی بـەپێی گرنگییەکـەی، بۆمـان ڕوون دەبێتەوە کە لەڕاستیدا پایە(یان پلە)ن، پێویستەکان پلەی یەکەمە لە گرنگیدا، تەواوکارییەکان دووەمە و، چاککارییەکان پلەسێیە، جـا سـێیەم تەواوکـەری دووەمـە و، دووەمـیش بـۆ یەکـەم، دوانەکـەی دوایـی خزمـەتکاری یەکـەمن و لەدەسـتدانی یەکـەمیان کاریگـەریی هەمـەکی لەسـەر دووەکەی دی دروست دەکات و لەدەستدانی دوەکـەی دی کاریگـەریی هەنـدەکی لەسـەر یەکـەم دروست دەکات، بەم شێوەیە:

---

(1) خوای گـەورە فەرمویـەتی: ﴿ وَلَا تَجْعَلْ يَدَكَ مَغْلُولَةً إِلَىٰ عُنُقِكَ وَلَا تَبْسُطْهَا كُلَّ ٱلْبَسْطِ فَتَقْعُدَ مَلُومًا مَّحْسُورًا ﴾ الإسـراء ٢٩، فەرمویـەتی: ﴿ وَءَاتِ ذَا ٱلْقُرْبَىٰ حَقَّهُۥ وَٱلْمِسْكِينَ وَٱبْنَ ٱلسَّبِيلِ وَلَا تُبَذِّرْ تَبْذِيرًا ﴿٢٦﴾ إِنَّ ٱلْمُبَذِّرِينَ كَانُوٓا۟ إِخْوَٰنَ ٱلشَّيَٰطِينِ ۖ وَكَانَ ٱلشَّيْطَٰنُ لِرَبِّهِۦ كَفُورًا ﴾ الإسـراء ٢٦-٢٧،

(2) پێغەمبەرﷺ فەرمویەتی: (لا تنكح الايم حتى تستأمر ولا تنكح الباكر حتى تستأذن)، أخرجه مسلم كتاب النكاح باب استئذان الثيب، صحيح مسلم بشرح النووي ٢١٤/٩. سبل السلام ١٥٥/٣.

(3) پێغەمبەرﷺ فەرمویەتی: (لا نكاح إلا بولي)، المرجع السابق ١٥٣.

(4) پێغەمبەرﷺ فەرمویەتی: (إياكم والظن فإن الظن أكذب الحديث)، متفق عليه، أخرجه مسلم، كتاب البر، باب تحريم الظن، صحيح مسلم بشرح النووي ٣٤٥/١٦.

(5) پێغەمبەرﷺ فەرمویەتی: (آية المنافق ثلاث إذا حدث كذب وإذا وعد أخلف وإذا أؤتمن خان)، متفق عليه، المرجع السابق ٢٤٦/٤.

(6) پێغەمبەرﷺ فەرمویەتی: (إياكم والحسد فإن الحسد يأكل الحسنات كما تأكل النار الحطب)، المرجع السابق ٢٣٨/٤، أخرجه أبو داود، كتاب الأدب باب الحسد ٢٧٨/٤.

(7) پێغەمبەرﷺ فەرمویەتی: (إن أخوف ما أخاف عليكم الشرك الأصغر الرياء)، المرجع السابق ٢٤٣/٤.

أ- پێویست ئەسڵە بۆ تەولوكاری و چاككاری، جا بوونی دنیایی هەروەك دوارۆژی لەسەر ڕەچاوكردن و پاراستنی پێنج پێویستەكە وەستاوە، ئەگەر ئاین نەبێت ئەوا پاداشت و سزا لە ڕۆژی دوایی نابێت و ئەوكات وەدیهێنانی مرۆڤ دەبێتە كارێكی بێهودەیی، كە خوای گەورە وەك پرسیارێكی نارەزایی دەفەرموێت ﴿أَيَحۡسَبُ ٱلۡإِنسَٰنُ أَن يُتۡرَكَ سُدًى﴾[1]، ئەگەر ژیان یان ژیری نەبێت ئەوا كەسی ئایینداریش بوونی نابێت، ئەگەریش وەچە نەبێت ئەوا مانی زنجیرەی مرۆڤ وەك خوازراوە نامێنێت، ئەگەریش سامان نەبێت ئەوا ژیان مەحاڵ دەبێت.

ب- لاسەنگبوونی پێویستیەكان وادەخوازێت تەولوكارییەكان و چاككارییەكان لاسەنگ بن، چونكە پێویستەكە بنچە (و وەسفكراوە) و نەمانی وادەخوازێت لقەكەشی (یان وەسفەكەی) نەمێنێت، ئەگەر بنچی گرێبەستەكە نەمێنێت ئەوا مەرجەكانی نەبوونی نەزانی و هەڵنەخەڵەتاندن نامێنێت، هەروەها ئەگەر تۆڵە نەمێنێت ئەوا ڕەچاوكردنی هاوشێوەیی ڕۆڵی نامێنێت ، ...هتد.

جـ- بە لاسەنگبوونی تەولوكارێك یان چاككارێك، مەرج نییە هەمووجارێك پێویستەكەش لاسەنگ بێت، هاوسەرگیری بەتاڵ نابێت ئەگەر تیایدا باسی مارەیی نەكرا[2]، هەروەها گرێبەست بە بەتاڵ دادانرێت ئەگەر هەڵخەڵەتاندنی تێدا ڕویدابێت[3]، ... هتد.

د- لەوانەیە لاسەنگبوونی تەولوكار یان چاككار ببێتە هۆی لاسەنگبوونی پێویستەكە، ئەگەر ڕەچاوكردنەكەی فەرامۆش بكرێت، چونكە ئەو شوێنەی لەدەوروبەری كێڵگەیەكی پاوانكراو مەڕەكانی دەلەوەڕێنێت، نزیكە كە بكەونە ناویەوە[4]، ئەوەی بڕێكی كەم لە

---

[1] سورة القيامة ٣٦.

[2] مارەیی لە هاوسەرگیریدا نە روكنە و نە مەرجە، بەڵكو تەولوكەریەتی، لەم ئایەتەدا ئاماژەی بۆ دەكات: ﴿لَّا جُنَاحَ عَلَيۡكُمۡ إِن طَلَّقۡتُمُ ٱلنِّسَآءَ مَا لَمۡ تَمَسُّوهُنَّ أَوۡ تَفۡرِضُواْ لَهُنَّ فَرِيضَةً﴾ البقرة ٢٣٦، لەبەر ئەوەی تەڵاق پاشكۆی هاوسەرگیرییە، كەواتە هاوسەرگیری بەر لە دانانی مارەیی و دیاریكردنی بڕەكەی دروستە.

[3] گرێبەستە شیمانەییەكانی وەك گرێبەستی دابینكاری، لەخشتەبردنی تێدایە و یاسا دانی پێدادەنێت، ئەو گرێبەستانەی لەسەر گوێز و بادەم و هی دیكەش لە پەلكدارەكان دەكرێت، لەخشتەبردنی تێدایە، هەرچەندە شەرع دان بە دروستیەكەیدا دەنێت.

[4] پێغەمبەرﷺ فەرمویەتی: (إن الحلال بين والحرام بين وبينهما متشابهات لا يعلمهن كثير من الناس، فمن اتقى الشبهات فقد استبرأ لدينه وعرضه، ومن وقع في الشبهات وقع في الحرام كالراعي يرعى حول الحمى يوشك أن يقع فيه ألا وإن لكل ملك حمى ألا وإن حمى الله محارمه، ألا وإن في الجسد مضغة إذا صلحت صلح الجسد كله، وإذا فسدت فسد
←

سەرخۆشکەرەکان بخواتەوە، لەوانەیە هاندەربێت بۆ ئەوەی بڕی زۆر بخواتەوە کە پاراستنی ژیریی لەکەدار دەکات، رێگریی لە تەنهابوون لەگەڵ ئافرەتی بێگانە بەبێ بوونی مەحرەم لە تەولوکارییەکانە، لاسەنگبوونی لەوانەیە ببێتە هۆی لەکەداربوونی پێویستەکە (پاراستنی ناموس و وەچە) بە کەوتنە ناو گوناهی زیناوە، و...هتد. چونکە ئەوەی بوێرێت سووکەکە لەکەدار بکات، لەوانەشە بوێرێت قورسەکەش لەکەدار بکات، ئینجا لەوانەیە بەتاڵکردنەوەی چاککارییەکان بە رەهایی، لەڕوویەکەوە بەتاڵکردنەوەی پێویستەکانشی لێ بکەوێتەوە.

هـ- ئەوەی لە چوار بڕگەکەی پێشوو هات، ئاماژەیەکی روونە بۆ ئەوەی پێویستە مرۆڤ پابەند بێت بە رەچاوکردن و پاراستنی تەولوکارییەکان و چاککارییەکان، وەك تەولوکەرێکی پابەندییەکەی لە پاراستنی پێویستەکان[1].

رەهەندەکانی وەستانی بەرژەوەندییەکان لەسەر حوکمەکان (أبعاد ترتيب المصالح على الأحكام):

پێشتر روون بووەوە کە ئامانجەکانی دانەری شەرع لە دارشتنی حوکمەکانی بەرژەوەندی مرۆڤە، بەڵام ئەمە ئەوە ناگەیەنێت کە لەسەروەستانەکە بە حوکمەکەوە نوساوەو لێی جیانابێتەوە، بەڵکو لەوانەیە یەقینی بێت و لەوانەیە گومانگری(ظني) بێت (بوونەکەی لەپێشتر بێت)، لەوانەشە لەبوون و نەبووندا یەکسان بن، لەوانەشە خەیاڵی بێت (نەبوونەکەی لەپێشتر بێت) لەبەر کۆمەڵە هۆیەکی بەدەر لە حوکمەکە و رێگرن لەوەی بەدوایدا بێت، بەم شێوەیە:

أ- لەوانەیە وەدیهاتنی بەرژەوەندی دوای جێبەجێکردنی حوکم بنبڕی بێت، وەك بەدواداهاتنی ماف و پابەندییەکانی هەردوولای گرێبەست لەو فرۆشتنەی پایە و مەرجەکانی تەواوەو رێگرییەکانی نەماوە، تەنها بە تەواوبوونی فرۆشتنەکە مافی فرۆشیار لە بەها و پابەندیی لە پێدانی فرۆشراوەکەی لەسەر دەکەوێت و، مافی کڕیار لە فرۆشراوەکە و پابەندییەکەی بە

الجسد كله ألا وهي القلب)، متفق عليە، غزالی وتویەتی: (مەبەست لە دڵ پارچە گۆشتەکە نیە، کە ئەوە لە ئاژەڵانیشدا هەیە کە تەنها بە هەستی بینین پەی بەشتەکان دەبەن، بەڵکو مەبەست لە دڵ ناسکیە پەروەردگارییە گیانییەکانە، پەیوەستە بەو دڵە جەستەییەوە، ئەو ناسکیە راستەقینەی مرۆڤە و بەوەش مرۆڤ پەی بەشتەکان دەبات و دەیزانێت)، سبل السلام ٣٢٨/٤.

[1] بۆ وردەکاریی زیاتر بگەڕێوە بۆ الموافقات للشاطبي ١٦/٢، و دواتر.

پێدانی بەهاکەی لەسەر دەکەوێت، ئەم لەسەر وەستانە یەقینییەو گومانی تێدا نییە، وەك زانراوە دروستیی گرێبەست لە حوکمە شەرعییە دانراوەکانە.

ب- لەوانەیە گومانی بێت (واتە بوونەکەی لەپێشتر بێت لە نەبوونەکەی) وەك وەستانی بەرژەوەندیی پاراستنی ژیان لەسەر جێبەجێکردنی تۆڵە، تۆڵە دوورخستنەوە وەدی دەهێنێت، بە وردبوونەوە دەرکەوتووە کە ئەوانەی خۆ لە کوشتن بەدوور دەگرن زۆر زیاترن لەوانەی پەنا بۆ کوشتن دەبەن لەبەر سزاکەی، چونکە کەسی ژیر ئەگەر بزانێت کە بکوژێت دەکوژرێتەوە، زۆربەی جار پەنا بۆ تاوانی کوشتن نابات، لەگەڵ ئەوەشدا هەندێك هەر دەمێننەوە کە بە سزا پەند وەرناگرن.

هەروەها سزای برینی دەست بۆ ئەنجامدەرانی دزی، بەرژەوەندیی پاراستنی سامانی لەسەر وەستاوە، ئەم لەسەروەستانە گومانییە، هەروەك واقیعی ئەو وڵاتەی ئەم سزایەی تیا جێبەجێ دەکرێت، شایەتیی بۆ دەدات[1].

روونە کە سزای لەسێدارەدانی دز لە عێراق رووداوی دزیی کەم کردەوە بەڵام کۆتایی پێ نەهێناوە.

جـ- لەوانەیە بوون و نەبوونی بەرژەوەندی بە پلەیەکی یەکسان بێت، وەك سزای خواردنەوەی سەرخۆشکەرەکان، جێبەجێکردنەکەی لە سەردەمە ئیسلامییەکاندا سەلماندویەتی کە خەڵك بە یەکجاری یان بەو گومانە وازیان لە خواردنەوەی سەرخۆشکەرەکان نەهێناوە[2]، لەوانەیە ئەوە بگەڕێتەوە بۆ توندنەبوونی سزاکە[3] یان بوونی هۆکاری هاندەر، وەك بڵاونەبوونی هۆشیاریی ئاینی و رۆشنبیری و کەمی پابەندیی بەو حوکمە شەرعیانەی رەفتارەکان رێکدەخەن.

د- لەوانەیە وەدینەهاتنی ئامانجەکە زیاتر بگەڕێتەوە بۆ ناتەواوییەك کە لە حوکمەکە خۆیدا نیە، بەڵکو لەبەر هەندێك هۆکار کە رێگرن لە وەدیهاتنی بەرژەوەندییەکە بەو حوکمە، وەك ئەو

---

[1] وەك شانشینی عەرەبی سعودی.

[2] مختصر المنتهى الأصولي وشرحه، المرجع السابق ٢/٢٤٠

[3] وەك پشتیوانیی ئەوە، خەلیفە راشیدینەکان سزایەکی تەمبێکاری بۆ ئەسڵی سزای (چل جەڵدە)کە زیاد دەکەن کە بریتییە لە چل جەڵدەی دیکە، کاتێك بینییان هەندێك کەس دەستبەرداری خواردنەوەی سەرخۆشکەرەکان نابن.

کەسەی ئافرەتێکی پیر بخوازێت، کە کەوتبێتە تەمەنی بێئومێدییەوە، بە مەبەستی منداڵ، حاڵەکە وایە ژمارەی ئەوانەی لەو تەمەنەدا منداڵیان دەبێت زۆرترە لەوانەی منداڵیان دەبێت.

بەڵگەبوونی بەرژەوەندی بەو پێیەی بەڵگەیەکی شەرعی دۆزەرەوەی حوکمەکانە (حجية المصلحة باعتبارها دليلاً شرعياً كاشفاً للأحكام)

سەرەرای ئەوەی زۆربەی شەرعناسان لە کۆن و تازەدا لەسەر ئەو رایەن کە کارەکانی خوای گەورە بەبەدەستهێنانی ئامانجێك نیە[1]، بەڵام هەموان لەسەر ئەوە کۆکن کە هەموو حوکمەکانی بەرژەوەندی بەندەکانی وەدی دەهێنێت، ئەگەر پابەندی بوون و بەو شێوەیە جێبەجێ کرا کە داواکراوە، جا ئەگەر بگەڕێینەوە بۆ قورئانی پیرۆز و ژیریی دروست، کۆمەڵێك بەڵگە دەبینین، هەندێکیان بۆمان هاتوون و هەندێکیان ژیرین، بەشێوەیەکی یەکلایی حوججەبوونی بەرژەوەندی دەسەلمێنن بەو پێیەی بەڵگەیەکی شەرعیی دۆزەرەوەی حوکمەکانی خوایە.

یەکەم: قورئانی پیرۆز

قورئان سەدان ئایەتی تێدایەو بە ئاشکرا ئاماژە بەوە دەکات کە پاساوی حوکمەکانی خوا بەرژەوەندیی خەڵکە، لەوانە:

أ- فەرمایشتی: ﴿ وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَاةٌ يَا أُولِي الْأَلْبَابِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ ﴾[2] ئاماژەیە بۆ ئەوەی کە پاساوی دانانی تۆڵە بەرژەوەندیی پاراستنی ژیانە.

ب- فەرمایشتی: ﴿ وَأَقِمِ الصَّلَاةَ إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَىٰ عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنكَرِ ﴾[3]، ئاماژەیە بۆ ئەوەی پاساوی ئەرکبارکردنی مرۆڤ بە ئەنجامدانی نوێژەکان، ئەوەیە کە ئامرازێکی وریاکەرەوەو پارێزەرە دژ بە رەفتارە تاوانکارییەکان، کە ئەگەر بەدروستی ئەنجام بدرێت، وادەکات نوێژکەر لانەدات بەلای ئەنجامدانی خراپەکاری و کارەنەخوازراوەکان، لەمەشدا بەرژەوەندی ئایین و پاراستنی ژیان و سامان و وەچە و ژیریی وەدەست دێت.

---

[1] لەوەدا پشت بەوە دەبەستن کە ئەگەر کارەکەی بە مەبەستێك بێت ئەوا لەخودی خۆیدا ناتەواوەو بە بێگە لەخۆی تەواو دەبێت، ئەویش بەدەستهێنانی مەبەستەکەیە، بەڵام وەڵامی ئەوە ئەوەیە کە مەبەستەکە دەگەڕێتەوە بۆ مرۆڤەکە نەك بۆ کارەکە.

[2] سورة البقرة ١٧٩.

[3] سورة العنكبوت ٤٠.

ج- فەرمایشتی: ﴿ يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ كُتِبَ عَلَيۡكُمُ ٱلصِّيَامُ كَمَا كُتِبَ عَلَى ٱلَّذِينَ مِن قَبۡلِكُمۡ لَعَلَّكُمۡ تَتَّقُونَ ﴾[1] ئاماژەیە بۆ ئەوەی کە بە بەڕۆژووبوون خۆپاریزی(تقوی) وەدەست دەهێنێت، خۆپارێزیش لوتکەی خۆڕازاندنەوەیە بە رەوشتە چاکەکان و دورکەوتنەوەیە لە کردەوە سوکەکان، بە (تقوی) ناونراوە چونکە مرۆڤ لە خراپە دەپارێزێت.

د- فەرمایشتی: ﴿ وَمَآ أَرۡسَلۡنَٰكَ إِلَّا رَحۡمَةٗ لِّلۡعَٰلَمِينَ ﴾[2] ئاماژەیە بۆ ئەوەی ناردنی گەورەمان موحەممەدﷺ وەك هەموو پێغەمبەران، بەدیهێنانی میهرەبانی(بەرژەوەندی)یە کە خۆی لە وەدەستهێنانی سود و لابردنی خراپە دەنوێنێت.

هـ- فەرمایشتی: ﴿ مَا يُرِيدُ ٱللَّهُ لِيَجۡعَلَ عَلَيۡكُم مِّنۡ حَرَجٖ وَلَٰكِن يُرِيدُ لِيُطَهِّرَكُمۡ وَلِيُتِمَّ نِعۡمَتَهُۥ عَلَيۡكُمۡ لَعَلَّكُمۡ تَشۡكُرُونَ ﴾[3] ئاماژەیە بۆ ئەوەی ئەرکبارکردنی مرۆڤ بە حوکمەکان بۆ ئەوەیە بەخششەکانی خۆی بۆسەریان تەواو بکات، بەبێ ئەوەی ئەو ئەرکبارییە ببێتە هۆی تەنگی و سەختی و زەحمەتی لەسەریان.

دووەم: ژیریی:

ژیریی دروست وادەخوازێت کە ئەو وەدیهێنەرەی گەردوونێکی دروست کردووە، ژیریی مرۆڤ نەگەیشتووەو ناگات بە ئەوپەڕی و، نەیتوانیوە پەی بە نهێنییەکانی ببات و، پێکهاتەکانی بزانێت، پێویستی بەوە نییە ئەرکبارمان بکات بە نوێژ و رۆژوو و حەج و زەکات و پەرستشەکانی دیکە و کارە چاکەکان، هەروەها کارە خراپەکاریەکانمان کاریگەریی لەسەر ئەو نابێت، ئەگەر وای دابنێین هەموو جیهانی مرۆڤ سەرقاڵی کرنوش بن یان لە خوانەناسی و بەدفەریدا تغرق بن، گەردیلەیەك لە مەزنی خوای گەورە کەم یان زیاد ناکات.

بەو پێیە حوکمەکانی یان بە ئامانجی بەرژەوەندییەکانی خەڵکە یان بەبێ ئامانجە، بەشی دووەمی بەتاڵە چونکە بێهودەییە، خوای گەورەش لە کاری بێهودە دوورە، کەواتە یەکەمیان دەچەسپێت و ئەوەش داواکراوە. ئەنجامە حەتمیەکەی ئەو واقیعە شەرعییە ئەوەیە کە بەرژەوەندییەکانی خەڵك هۆکاری پاساوی دارشتنی حوکمەکانە، پاسای ژیریێژی هەموو

[1] سورة البقرة ١٨٣.
[2] سورة الأنبياء ١٠٧.
[3] سورة المائدة ٦.

بەڵگـەکان دەگەڕێنێتـەوە بـۆ بەڵگـەی ئەگـەری(الآنی)، کـە بریتییـە لـە بەڵگەهێنانـەوە بـە ئەنجام(المعلول) لەسەر بـوونی هۆکارەکەی(علـە) و کاریگـەری لەسـەر کارتێکەرەکـەی، لەگـەڵ بەڵگەی شوێنەواری(اللمی)، کە بریتییە لە بەڵگەهێنانەوە بە هۆکار لەسـەر بـوونی ئەنجامەکـەی، کارکردن بە بەرژەوەندیش بۆ دۆزینـەوەی حـوکم بـۆ بەڵگـەی شـوێنەواری(اللمی) دەگەڕێتـەوە، ڕاجیایی زانایان لە ئوسوڵناسەکان و شەرعناسەکان لەسەر کارکردن بە بەرژەوەنـدی بـۆ دوو هـۆ دەگەڕێتەوە:

یەکێکیان دیاریی نەکردنی مانای ئامانج لە بەرژەوەندی.

دووەمیان تێکەڵکردنی نێوان ئەوەی بەرژەوەندی بەڵگەیەکی دۆزەرەوەی حوکمی خوا بێـت و ئەوەی بەڵگەیەکی وەدیهێنەری بێت.

بـەڵام ئەگـەر ئامانجەکـەیمان بـە بەرژەوەنـدیی ڕەچـاوکراو دانـا، کـە بـۆ پێویسـتەکان یـان تەواوکارییەکان یان چـاککارییەکان دەگەڕێتـەوەو، سەرچـاوەبوونی بـۆ حوکمـەکان بـە بەڵگـەی دۆزەرەوە لێك بدەینەوە، ڕاجیاییەکە نامێنێت یان دەبێتە ڕاجیاییەکی ڕوکاری(زاراوەیی).

مەرجەکانی کارکردن بە بەرژەوەندی:

بۆ دروستیی کارکردن بە بەرژەوەندی و کردنەبەڵگەی بۆ بوونی حوکم و دۆزینەوەی، دەبێـت ئەم مەرجانەی تێدابێت:

١. کەوتبێتە ژێر ئامانجەکانی دانەری شەرع، بەوەی بگەڕێتـەوە بـۆ بەرژەوەندییـەکی پێویسـت یان تەواوکاری یان چاککاری، ئەو بەرژەوەندیە شەرعیەی بە سەرچاوەی دۆزینـەوەی حـوکم دادەنرێـت، بەرژەوەنـدیی ڕەچـاوکراوە، نـەك بەرژەوەنـدی دراوەپاڵ(مرسـل)، وەك زۆر لـە ئوسوڵناسەکان بۆی چوون، چونکە لە شـەرعی خـوادا بەرژەوەندییـەکی دراوەپـاڵ کـە خـوا پێی نەزانیبێت بوونی نییە، هەروەها ڕەچاوکراو بێت یان نا، سەرجەم بەرژەوەندییـەکان یـان لای خـوا ڕەچـاوکراوە، ئەگـەر بگەڕێتـەوە بـۆ بەشـێك لـەو سـێ بەشـەی باسـکرا، یـان فەرامۆشکراوو ڕەچاو نەکراوە، ئەمەش بێجگە لە ڕەچاوکراوەکان لای خـوا دەگرێتـەوە، جـا لای خەڵك ڕەچاوکراو بێت یان نا.

٢. تێکگیرانی نەبێت لەگەڵ دەقێك کە گوزارشتەکەی لەسەر حوکمەکە بنبڕ بێت[١]، بەڵام ئەگەر تێکگیرانی هەبوو لەگەڵ دەقێك گوزارشتەکەی لەسەر حوکمەکە گومانی بێت، بەوەی گشتییەك بێت گشتیبوونەکە مەبەست نەبێت، یان رەهاییەك بێت رەهاییەکە مەبەست نەبێت، لەوکاتەدا کار بە بەرژەوەندی دەکرێت، بەو پێیە گشتی تایبەت دەکرێت و رەها سنوردار دەکرێت، بەمشێوەیە بە رونکردنەوەی ئامانجی دانەری شەرع دادەنرێت، لەوانەیە ئەوەش مەبەستی زانای پایەبەرز (الطوفي) بێت[٢] کە بە زندیقایەتی تاوانبار کرا، کاتێك وتی: (بەرژەوەندی پێش دەق دەخرێت ئەگەر لەگەڵیدا تێکگیرا)، ئەو لە رێرەوی زانا ئوسوڵییەکان و شەرعناسان دەرنەچووە، وەك باسی دەکەین[٣]، مەبەستی لە پێشخستن فەرامۆشکردنی دەق نەبووە، بەڵکو ویستی هەردوکیان پێکەوە بخاتەکار، وتەکەی (الطوفي) راستە، بە چاوپۆشی لە بنبڕیی گوزارشتی دەق یان چەسپانی. لەسەر ئەو بنچینەیەی کە تێگیرانی نێوان دەق و بەرژەوەندی دەگەڕێتەوە بۆ تێکگیرانی نێوان دوو دەق وەك تێکگیرانی نێوان فەرمایشتی خوای گەورە: ﴿ وَٱلسَّارِقُ وَٱلسَّارِقَةُ فَٱقْطَعُوٓاْ أَيْدِيَهُمَا ﴾ و ئایەتی ﴿فَمَنِ ٱضْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ فَلَآ إِثْمَ عَلَيْهِ ﴾، یان دەگەڕێتەوە بۆ تێکگیرانی نێوان دوو بەرژەوەندی وەك بەرژەوەندی دزی پێویست لە نەبڕینی دەستی و، بەرژەوەندی خاوەن ماڵ لە بڕینی دەستی دز، وەك گەورەمان عومەر لە ساڵی برسێتیدا، کاتێك خەلیفە راشیدینەکان دەستبڕینی دزی ناچاریان راگرت، وتی: (بڕینی دەستی دز پاراستنی سامانە، نەبڕینیشی پاراستنی گیانەکانە، پاراستنی گیانەکە لەپێشترە رەچاو بکرێت لە پاراستنی سامان).

٣. لەدەستنەدانی بەرژەوەندییەکی لەو گرنگتر، کارکردن بە بەرژەوەندیی مانەوەی ئەندامێکی توشبوو بە نەخۆشی شێرپەنجە و نەبڕینی، لەدەستدانی بەرژەوەندییەکی گرنگترە، کە

---

[١] بەرژەوەندیی ئابوری ناکرێتە بەڵگە بۆ رەوایی دەستکەوتە ریباییەکان، چونکە یەکەم: ناگەڕێتەوە بۆ سێ بەشەکەی بەرژەوەندییە رەواکان، دووەم: هاودژە لەگەڵ ئەو ئایەتە قورئانیانەی ئاماژەی گومانبڕن بۆ حەرامکردنی.

[٢] بەرژەوەندی مێیینە نابێتە بەڵگە بۆ یەکسانکردنی لەگەڵ نێردا لە میرات، لەبەر ئەوەی ئەو یەکسان کردنە هاودژە لەگەڵ دەقە قورئانییەکان.

[٣] کاتی دوان لە تایبەتکردن و سنوردارکردن بەپێی بەرژەوەندییەوە.

مانەوە و ڕزگارکردنی ژیانی توشبووە، بە ڕێگری لە بڵاوبوونەوەی نەخۆشیەکە لەڕێگەی بڕینی ئەندامەکەوە.

چۆنیەتی لابردنی تێکگیران لەنێوان بەرژەوەندییەکان:

دوای ئەو خستنەڕووەی باسکرا بۆ بەرژەوەندی، دەتوانین بۆ لابردنی تێکگیران، بگەین بەم پێوەرانە:

١. ئەگەر بەرژەوەندی پاراستنی ئایین لەگەڵ بەرژەوەندی پاراستنی ژیان یان سامان تێکگیرا، یەکەمیان پێشدەخرێت، چونکە بەبێ ئایین ژیان بەهای راستەقینەی نابێت، بۆیە خوا جیهادی نەفس و سامانی فەرزکردووە لەپێناوی پاراستنی ئایین.

٢. ئەگەر بەرژەوەندی پاراستنی ژیان لەگەڵ بەرژەوەندی پاراستنی سامان تێکگیرا، یەکەمیان پێشدەخرێت، چونکە ئەگەر ژیان نەما قەرەبوو ناکرێتەوە، بەپێچەوانەی سامان، چونکە سامان لەپێناوی ژیانە[١].

٣. ئەگەر بەرژەوەندی پاراستنی سامان یان ژیان لەگەڵ بەرژەوەندی ناموس و شکۆ و شەرەف تێکگیرا، دووەم پێشدەخرێت[٢] چونکە مرۆڤ بەبێ شکۆ هیچ بەهایەکی نییە.

٤. ئەگەر بەرژەوەندییەکی پێویست لەگەڵ بەرژەوەندییەکی تەواوکاری یان چاککاری تێکگیرا، یەکەمیان پێشدەخرێت لەبەرئەوەی گرنگترە[٣].

٥. ئەگەر بەرژەوەندی چاککاری لەگەڵ تەواوکاری تێکگیرا، دووەمیان پێشدەخرێت، چونکە گرنگترە[٤].

---

[١] دزەپێکردن لەپێناو وەدەستهێنانی قازانج حەرامە، هەروا هەر کارێك بە مەبەستی وەدەستهێنانی پارەو قازانج حەرامە ئەگەر لەوانەبوو کە ژیان بخاتە مەترسییەوە.

[٢] پێویستە مرۆڤ ژیان و سامانی لەپێناو پاراستنی شەرەف و ناموسی بکاتە قوربانی، چونکە بەرگریی ڕەوا لە ناموس و وەچە واجبە، بەپێچەوانەی بەرگری لە سامان کە مافی هەرکەسێکە.

[٣] ئەگەر بەرژەوەندیی پاراستنی ژیانی ئافرەتێك لەگەڵ بەرژەوەندیی پاراستنی داپۆشینی عەورەتی هاودژ بوون لەکاتی چارەسەریدا، دروستە ئافرەتەکە عەورەتی لەبەردەم پیاوی پزیشکی پسپۆڕی بێگانەدا دەربخات تا چارەسەری بکات یان نەشتەرگەری بۆ بکات ئەگەر پێویست بوو.

[٤] دەشێت ئافرەت عەورەتی دەربخات لەبەردەم پیاوی پزیشکی پسپۆڕی نامەحرەمدا بە مەبەستی چارەسەرکردن، چونکە داپۆشینی عەورەت لە بەرژەوەندییە چاککاری و ئاکارییەکانە، چارەسەر نەخۆشی لە بەرژەوەندییە تەواوکارییەکانە، ڕەچاوکردنی دووەم لە هاودژییەکە گرنگترە.

٦. ئەگەر دوو بەرژەوەندی گشتی یان تایبەتی تێکگیران، گرنگترەکەیان هەڵدەبژێردرێت.

٧. ئەگەر بەرژەوەندییەکی گشتی لەگەڵ بەرژەوەندییەکی دیکەی تایبەتی تێکگیرا، گشتییەکە پێشدەخرێت[١].

٨. ئەگەر بەرژەوەندییەك لەگەڵ خراپەیەك تێکگیرا و لە قەبارە و کاریگەرییدا یەکسان بوون، یان خراپەکە زیاتر بوو، دەبێ بەرژەوەندییەکە وازلێبهێنرێت بۆ لابردنی خراپەکە[٢].

٩. ئەگەر بەرژەوەندییەکی کرداری بەردەست لەگەڵ بەرژەوەندییەکی دیکەی شیمانەیی تێکگیرا، یەکەمیان پێشدەخرێت[٣].

١٠. ئەگەر دوو خراپە(یان دوو زیان) تێکگیران، پێویستە کامەیان کەمتر مەترسیدارە ئەوەیان هەڵدەبژێردرێت بۆ لابردنی ئەوەیان کە مەترسیدارترە[٤].

---

[١] بەرژەوەندیی دەرچووی کۆلێژی پزیشکی وا دەخوازێت کە دوای دەرچوونی دابمەزرێت و، بەرژەوەندیی وڵاتیش وادەخوازێت پەیوەندی بە سوپاوە بکات، تا مەشق لەسەر بەکارهێنانی چەك بکات و بەرگریی لە وڵاتەکەی بکات هەرکات دوچاری دوژمنکاری بویەوە، دووەم پێش دەخرێت چونکە ئەومیان گرنگترە، لەبەرئەوەی دەرچووەکەش پشکی لەو بەرژەومندییە گشتییەدا هەیە.

[٢] دروستکاران و فرۆشیارانی سەرخۆشکەرەکان بەرژەوەندییەکی ماددییە، هەروەها دەوڵەتیش بەرژەوەندی لە هاوردەکردنی خواردنەوە سەرخۆشکەرەکاندا هەیە، بەڵام ئەو خراپییەی لە خواردنەوەی سەرخۆشکەرەکان دەکەوێتەوە، چ بۆ تاك و چ بۆ کۆمەڵگە، زۆر لەو بەرژەوەندییە زیاترە، بۆیە خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿يَسْـَٔلُونَكَ عَنِ ٱلْخَمْرِ وَٱلْمَيْسِرِ قُلْ فِيهِمَآ إِثْمٌ كَبِيرٌ وَمَنَٰفِعُ لِلنَّاسِ وَإِثْمُهُمَآ أَكْبَرُ مِن نَّفْعِهِمَا﴾ سورة البقرة ٢١٩.

[٣] لەسەر ئەو بنچینەیە ئەگەر پیاوێك ونبو و چارەنوسی نەزانرا، هاوسەرە زیانلێکەوتوەکەی لەروی ماددی و مەعنەویەوە، بۆی هەیە داوای جیاکردنەوە بکات، عومەر کوڕی خەتتابیش ﷺ حوکمی بەمە کردوە کاتێك دەڵێت: (ژنی ونبو دوای چوارساڵ لە نەمانی هەواڵ مارەدەکرێتەوە) المستصفى، ص٢٥٧. لەو حاڵەتەدا دژیەکییەك لەنێوان بەرژەوەندیی ژن لەلابردنی زیانی هاوکاتی بێگومان لەسەری بە جیاکردنەومو مارەکردن، لەگەڵ بەرژەوەندیی مێرد لە ئەگەری مانی لەژیاندا، جیاکردنەوە زیان بە مێردەکە دەگەیەنێت، بەڵام زیانەکەی جێگومانە لەبەر ئەگەری مردنی، بۆیە بەرژەوەندیی ژن پێش بەرژەوەندیی مێرد دەخرێت و حوکمی جیاکردنەوەی بۆ دەدرێت، ئەگەر ماوەیەکی ماقوڵ تێپەڕی و ژنەکە داوای جیابونەوەی کرد.

[٤] بەو مانایە لە (مجلة الأحكام العدلية ٢٨) هاتووە: (ئەگەر دوو خراپە دژیەك بوون زیانە مەزنترەکەیان ڕەچاودەکرێت بە ئەنجامدانی زیانە کەمترەکەیان)، روخاندنی دیواری ماڵی دراوسێ بۆ کردنەوەی رێگا لەبەردەم ئۆتۆمبێلی ئاگرکوژێنەوە خراپەیە، سوتانی شوێنەکە بە کەلوپەل و سامانەکەی ناویەوە، ئەویش خراپەیە، یەکەمیان هەڵدەبژێردرێت بۆ لابردنی دووەمیان، لەگەڵ پێدانی قەرەبوو بە خاوەن دیوارەکە، لەبەر شیانی شەرعی ئاوارتەیی رێگرنییە لە دابینکاری، یان لەبەرئەوەی ناچاری رێگرنییە لە دابینکاری.

١١. ئەگەر زیانێکی تایبەت لەگەڵ زیانێکی گشتی تێکگیران، یەکەمیان هەڵدەبژێردرێت بۆ لابردنی دووەمیان[1].

١٢. ئەگەر دوو بەرژەوەندی تێکگیران و ڕەچاوکردنی یەکێکیان بیانوویەستن بێت، ئەوەیان پێش ئەوەی دیکە دەخرێت[2].

ئاشکرایە کە زۆر کاروباری زیانبەخش لە خودی خۆیدا هەیە، بەڵام پێوانە بە هی دیکە بە بەسود دادەنرێت، وەك خستنەمەترسیی ژیان لە حاڵەتی بەرگریکردنی شەرعی لە وڵات و سامان و نەفس و ناموس، هەروەها سزادانی تاوانکاران وەك کوشتنی تاوانکار و زیندانی کردنی خراپەکارانی دەستدرێژکار بۆ سەر مافی خەڵك و، هیندیکەش لە هەر سزایەکی جەستەیی یان ماددی یان دەروونی، ئەوانە لە خودی خۆیاندا زیانبەخشن، بەڵام هۆکارن بۆ پاراستنی گیان و ناموس و سامانی خەڵکی و، هیندیکەش لە بەرژەوەندییە پێویست و تەواوکاری و چاککارییەکان، بۆیە بە شەرع و یاسا ڕێگای پێدراوە، بەڵکو لەبەر ڕێگەپێدانەکەی پێی دەوترێت بەرژەوەندی، وەك ناونانی هۆ بە ناوی ئەنجامەکەی، لە پاراستنی ئایین و ژیان و ناموس و ژیری و ئەوانەی پەیوەستن بەو بەرژەوەندییانەوە.

گرنگیی بەرژەوەندییەکان:

بەرژەوەندی شەرعی ڕاستەقینە گرنگییەکی گەورەی هەیە لە لێکدانەوە ئیجتیهادییەکان و جێبەجێکردنە دادگاییەکان و، شەریعەتە دانراوەکان و هەموارکردنە یاساییەکاندا، بەم شێوەیە:

١. بەرژەوەندی ئامرازێکە بۆ فراوانکردنی مانای دەق و درێژکردنەوەی بواری جێبەجێکردنی، تا ئەوانە بگرێتەوە کە پێی دەربڕاوە و ئەوانەش کە بێدەنگیی لێکراوە، چونکە هەر دەقێکی شەرعی لە دەقە حوکمیەکان، ڕێسایەکی شەرعی گشتی لەخۆ دەگرێت[3] ئاماژە بە

---

[1] ئەگەر باڵەخانەیەکی موڵکی تایبەت یان گشتی، بەرەو داڕمان دەچوو، پێویستە بڕمێنرێت بۆ دوورخستنەوەی زیانە گشتیەکە، ئەوەش بەرووی پێشخستنی بەرژەوەندی پاراستنی گیانەکانە بەسەر بەرژەوەندی پاراستنی سامانەکان.

[2] نموونەی ئەوە لەوانەیە لێدانی تاوانبار بەرژەوەندیی دڵنیابوونی تاوانی تێدابێت، بەڵام ئەو بەرژەوەندییە هاودژە لەگەڵ بەرژەوەندییەکی دیکە، کە بەرژەوەندیی لێنەدراوەکەیە، کە لەوانەیە لەتاوانەکە بەری بێت، وازهێنان لە لێدانی تاوانبارێك سووکترە لە لێدانی بێتاوانێك، لەبەر ئەوەی ئەگەر لێدان دەروازەی ئاشکراکردنی تاوانەکەی تێدابێت، بەڵام دەبێتە هۆی خراپەیەك، ئەویش کردنەوەی دەروازەی سزادانی بێتاوانێکە.. المستصفى، ص٢٥٤.

[3] واتە بەپێی کەس و شوێن و سەردەم ناگۆڕێن.

حوکمێك دەکات بۆ ئەوەی تیایدا باسکراوە (دەربڕاوە)، ئەگەر ئیجتیهادکار توانی لەو ڕێسایەدا پەی بە حوکم و بەرژەوەندی حوکمەکەی بکات، دەتوانێت حوکمەکە لەسەر هەر پرسێکی بەشێی پیادە بکات کە دەکرێت بخرێتە ژێری، لەسایەی ئەو بەرژەوەندییەی خواستی دلنانەکەیەتی.

٢. بەرژەوەندی ئامرازێکی گرنگە لە ئامرازەکانی لێکدانەوەی دەقە ناڕوونەکان، ئەگەر دەقێك بە هەر هۆیەك ناڕوون بوو، نابێ دادوەر بەبیانوی ناڕوونییەکەی پیادەی نەکا، بەڵکو دەبێ پشت بەو ئامرازانە ببەستێت کە لە شەرع و یاسادا دانی پیانراوە، بۆ لابردنی ئەو ناڕوونییە، گرنگترینی ئەو ئامرازانە ئەو بەرژەوەندییەیە کە دەقە ناڕونەکەی بۆ دانراوە[1].

٣. لەراستیدا کارکردن بە بەڵگە شەرعییە بەدواهاتوەکانی حوکمەکانی فیقهی ئیسلامی، دەگەڕێتەوە بۆ کارکردن بە بەرژەوەندی، بۆنمونە پێشتر وتمان کە پێوانە بەڵگەهێنانەوەیە بە هۆکار(بەرژەوەندی)ی حوکمی پرسێك، لەسەر بوونی لە پرسێکی هاوشێوەدا کە ئەو هۆکاری تێدایە.

٤. هەروەها کارکردن بە بەچاکزانین کارکردنە بە بەرژەوەندی، لەو پێناوەدا لە هەندێك پرسی هەندەکیدا لە ڕێسای هەمەکی لادەدات.

٥. دەقەکان کۆتاهاتون و ڕودلو و بەسەرهاتەکانی ڕووبەڕوی خێزانی مرۆیی دەبێتەوە لە ڕابردو و ئێستا و داهاتوو، بێکۆتان، کۆتاهاتووش ناکرێت بێکۆتا بگرێتەوە، مەگەر لەرێگەی ڕێسا گشتییەکانی و ڕەچاوکردنی ئەو ئامانجانە (بەرژەوەندییانە)ی ئەو ڕێسایانەی بۆ داڕێژراوە.

٦. بەرژەوەندی بایسە چاوگی داڕشتنی یاسای دەستکرد و هەموارکردن و هەڵوەشاندنەوەیەتی، داڕێژەری شەرع لە هەر وڵاتێکی جیهاندا، لەکاتی داڕشتنی شەرع و هەموارکردن و هەڵوەشاندنەوەی، بەپێی خواستنی بەرژەوەندییە باڵاکانی وڵاتەکە ڕەفتار دەکات.

٧. بەرژەوەندی بنچینەیەکی هاوبەشە بۆ یەکخستنی شەریعەتە دانراوەکان لەو وڵاتانەی بەرژەوەندیی هاوبەشیان هەیە، وەك وڵاتە ئیسلامییەکان و وڵاتە عەرەبییەکان لەم

[1] بۆ سەرنجدان لە هۆی شاراوەییەکە، بگەڕێوە بۆ دانراومان(دلالات النصوص وطرق استنباط الأحكام في ضوء أصول الفقه الإسلامي) ل ٢٠٨ و دواتر.

سەردەمەدا و، وڵاتـانی ئـەورووپای ڕۆژئـاوا یـان ڕۆژهـەڵات، شـارلوە نییـە کـە ئـەم یەکبوونـە ئەنجامی گرنگی هەیە لە زۆربەی بوارەکانی ژیاندا.

٨. بەرژەوەندی و سەرچاوە بەڵواداهاتووەکانی دیکە، بە ئـامرازی گێڕانـەوەی هەندەکیـەکان بـۆ دەقە هەمەکییەکان دادەنرێن، ئەوانە سەرچـاوەی نۆزەرەوەی حوکمـەکانن و دەروازەیـەکی فراوانیـان هەیـە، بـەجۆرێك ئەگـەر بەدروسـتی بـەکاربهێنرێت، فیقهـی ئیسـلامی دەکاتـە سەرچاوەیەکی بەپیت، نەك بۆ یاسا عەرەبی و ئیسلامی بەتەنها، بەڵکو بۆ یاسـاکانی هـەموو دەوڵەتانی جیهان.

سنووری بەرژەوەندی:

بەرژەوەندیی ڕەها بوونی نییە، نە بۆ تاك و نە بۆ گەلان و نە بۆ نەتـەوەکان، بـەڵکو سـنووری بەرژەوەندی هەرکەسێك، سروشتی بێت (وەك تاك) یان مەعنـەوی بێـت (وەك دەوڵـەت)، کاتێـك کۆتـایی دێـت کـە سـنووری بەرژەوەنـدی کەسـێکی دیکـە دەسـت پێـدەکات. خـوای گـەورە دەفەرموێت: ﴿تِلْكَ حُدُودُ ٱللَّهِ فَلَا تَعْتَدُوهَا﴾[1]، هەموو بەرژەوەندییەکی ماددی یان مەعنەوی، بە چەند پێوەنـدێك دەورەدراون، دەبـێ خاوەنکـەی ڕەچاویان بکـات. بـۆ نمونـە بەرژەوەنـدی خاوەندارێتی چەند پێوەندێکی هەیە، هەندێکیان ئیجـابی (کردنـی شـتێك) و هەنـدێکیان سـەلبی (نەکردنی شتێك)ن، بەم شێوەیە:

أ- لە پابەندییە ئیجابییەکان (کە پایە جێبەجێکارییەکەی بە کردنە):

١. پابەندکردنی خاوەن سامان بە وەبەرهێنانی ئـەوەی هەیـەتی لـە ڕەگـەزەکانی بەرهـەمهێنان وەك پـارە و زەوی، خـوای گـەورە دەفـەرموێت: ﴿وَٱلَّذِينَ يَكْنِزُونَ ٱلذَّهَبَ وَٱلْفِضَّةَ وَلَا يُنفِقُونَهَا فِى سَبِيلِ ٱللَّهِ فَبَشِّرْهُم بِعَذَابٍ أَلِيمٍ﴾[2]، پێغەمبەریش ﷺ فەرموویەتی: ((**ليس لمحتجر حق بعد ثلاث سنوات**))، واتە ئەو کەسـەی دەسـت بەسـەر زەوییەکدا گرتـووە کـە پێشتر بۆ هەموان ڕێپێدراو بووە، بەبەرد و شتی دیکە سنووری دیـاریی کردووە، ئەگـەر سـێ ساڵ لەسەر یەك ئەو زەوییە کشتوکاڵیە فەرامۆش بکات و وەبەری نەهێنێت، فەرمانڕەوا بۆی

---

[1] سورة البقرة ٢٢٩.

[2] سورة التوبة: ٣٤.

هەیە لەدەستی دەربهێنێت و بیداتە ئەوەی کە دەزانێت بەچاکی وەبەری بهێنێت، خوای گەورە کە دەفەرموێت: ﴿وَلَقَدْ كَتَبْنَا فِي الزَّبُورِ مِن بَعْدِ الذِّكْرِ أَنَّ الْأَرْضَ يَرِثُهَا عِبَادِيَ الصَّالِحُونَ﴾[1]، مەبەستی ئەوانەیە کە دەزانن بەچاکی وەبەری بهێنن.

٢. پابەندکردنی خاوەن سامان بە دانی زەکات لە سامانەکەی ئەگەر لەوانە بوو کە زەکاتیان تیایە، خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ﴾[2]، ئایەتی زۆر هەن فەرمان بە خاوەن سامان دەدەن بۆ زەکات دان.

٣. پابەندکردنی بەوەی ئەو سامانەی لە پێویستی خۆی و ئەوانەی خەرجییان لەسەریەتی زیاتر بوو، لە بەرژەوەندی گشتی خەرجی بکات، خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿وَأَنفِقُوا مِمَّا جَعَلَكُم مُّسْتَخْلَفِينَ فِيهِ فَالَّذِينَ آمَنُوا مِنكُمْ وَأَنفَقُوا لَهُمْ أَجْرٌ كَبِيرٌ﴾[3].

٤. پابەندکردنی بە قبوڵکردنی لەدەست دەرهێنانی موڵکەکەی ئەگەر خانو و زەوی و زار بوو،[4] بۆ بەرژەوەندیی گشتی بەرامبەر بڕتییەکی دادوەرانە، ئەمەش لەسەردەمی پەیام و سەردەمی جێنشینە ڕاشدینەکان جێبەجێ کرا[5].

ب- لە پێوەندە نەرێنییەکان (کە پایە ماددییەکەی بە نەکردن دێتەدی)

١. پابەندکردنی بە بەکارنەهێنانی ئەوەی هەیەتی بەشێوەیەک زیان بە کەسی دیکە بگەیەنێت، وەک پێغەمبەرﷺ دەفەرموێت: ((**لا ضرر ولا ضرار**))[6].

٢. پابەندکردنی بە دورکەوتنەوە لە پەرەپێدانی سامان لەڕێگای ناڕەوا، وەک سو و فێڵ پاوانکاری و درۆ و چاوبرسێتی و ئامرازە ناڕەواکانی هاوشێوەیان.

---

[1] سورة الأنبياء ١٠٥.

[2] سورة البقرة ٤٣.

[3] سورة الحديد٧.

[4] بەرامبەرەکەی گوێزراوەیە(المنقول)، کە بریتییە لەوەی دەکرێت لەشوێنێکەوە بگوازرێتەوە بۆ شوێنێکی دیکە، لەگەڵ پاراستنی ئەسڵ و شێوەکەی وەک کورسی و مێز و شتی دیکە.

[5] الشيخ علي الخفيف، الملكية في الشريعة الإسلامية ١٠٤.

[6] سبل السلام، رواه ابن ماجه.

٣. پابەندکردنی بە دوورکەوتنەوە لە دەستگوشین و زیادەخەرجیی، دەفەرموێت: ﴿ وَلَا تَجْعَلْ يَدَكَ مَغْلُولَةً إِلَىٰ عُنُقِكَ وَلَا تَبْسُطْهَا كُلَّ الْبَسْطِ فَتَقْعُدَ مَلُومًا مَّحْسُورًا ﴾[1].

٤. دەرنەچوون لە فەرزەکانی میراتی و وەسیەت، مرۆڤ بۆی نیە لەژیاندا میراتەکەی بۆ هەندێك تایبەت بکات ئەوانی دیکە بێبەری بکات، هەروەك نابێت زیاد لە سێیەك بکرێتە وەسیەت.

---

[1] سورة الإسراء ٢٩.

جێباسی سێیەم
بەچاکزانین (الإستحسان)

هەقیقەتەکەی، بنچینەکەی، پیادەکردنەکانی، گرنگیەکەی

هەقیقەتی بەچاکزانین:

دوای سەرنجدان لە دەیەها پێناسەی زانایانی ئوسوڵ لە هەمەجۆری مەزهەبە فیقهی و ئوسولییە ئیسلامیەکاندا[1] و، دوای نائومێدبوون لە دۆزینەوەی پێناسەیەکی روون و کۆکەرەوەو رێگر، ئەم بنچەی ئوسولی فیقهی ئیسلامی رزگاریکات لەو هەڵمەتە نادادوەرانەیەی کراوەتە

---

[1] لەوانە پێناسەی (الکرخي) لە حەنەفیەکان، لە (کشف الأسرار) ٣/١١٢٣ بەوەی: (بریتییە لە پاشگەزبونەوەی مرۆڤ لەوەی حوکم لە پرسێکدا بدات بە هەمان ئەو حوکمەی لە هاوشێوەکانی بردویەتی و، بیگوڕێت بە پێچەوانەکەی، لەبەر روویەکی بەهێزتر کە وادەخوازێت لەوەی یەکەم پاشگەزببێتەوە). وای دەبینم ئەم پێناسەیە نزیکترین پێناسەکانی هەقیقەتی بەچاکزانینە.
پێناسەکەی (الباجي) لە مالکیەکان، لە (شرح تنقیح الفصول)، ص٤٥: (بریتییە لە بڕیاردان بە بەهێزترین دوو بەڵگەکە).
پێناسەکەی (تفتازاني) لە شافیعیەکان، (حاشیة التفتازاني على شرح مختصر ابن الحاجب) ٢/٢٨٩: (ئەو پێناسەیەی رای دواییەنەکانی لەسەر سەقامگیر بووە لە بارەی بەچاکزانین ئەوەیە کە بریتییە لە بەڵگەیەك بەرامبەر پێوانەی ئاشکرا دەگرێت کە زووتر دەگاتە تێگەیشتنەکان).
مامۆستا محمد تقي الحکیم لە شیعەی ئیمامی لە (الأصول العامة للفقه المقارن)، ص٣٦١ دەڵێت: (وا زانراوە کە شیعەی ئیمامی و زاهیرییەکان بەچاکزانین رەتدەکەنەوە)، پاشان دەڵێت: (ئەگەر مەبەست لە بەچاکزانین تایبەتمەندێتی وەرگرتنی بەهێزترینی دوو بەڵگە بێت، ئەوە چاکە و رێگر نییە وەریگیرێت، بەڵام ئەگەر بە ئەسڵێك لەبەرامبەر قورئان و سوننەت و بەڵگەی ژیریی دابنرێت، ئەمە هیچ روویەکی نییە).
فتوحي لە حەنبەلیەکان لە (شرح الکوکب المنیر، ص٣٣٨) دەڵێت: (بەچاکزانین لە نەریتی ئوسولییەکاندا پاشگەزبونەوە لە جێبەجێکردنی حوکمی پرسێك لەسەر هاوشێوەکانی لەبەر بەڵگەیەکی شەرعی تایبەت بەو پرسە)، ئەو پێناسەیە نزیکە لە پێناسەکەی(الکرخي) کە باسکرا. لەناو شیعەی زەیدیشدا (شەوکاني) لە (ارشاد الفحول) پێناسەی کردووە بەوەی: بەڵگەیەکە لە دەروونی موجتەهید دەدات، بەڵام لەسەری قورسە دەری ببڕێت).
ئەوەش دوورترین پێناسەیە بۆ راستێتی بەچاکزانین (استحسان)، جگە لە ناڕوونیەکەی.
(سالمی)یش لە (ئیبازیەکان) لە (الالفیة بشرح طلعة الشمس ١٨٥)دا دەڵێ:
ومنه الاستحسان أن ينقدحا   في ذهن ذي العلم دليل واضحاً
ئەمەش لەگەڵ پێناسەکەی شەوکانی هاوشێوەیە، بواریش نییە بۆ قسەکردن لەسەر ئەو پێناسە ناتەواوە ناڕوونانە، هەروەك هیچ سوودێکیشی نیە.

سەری و تا ئێستاش بەردەوامە، هەر لە سەردەمی پێشەوا شافیعی هەتا ئـەمڕۆمان، کـە جارێـك تاوانباردەکرێت بـەوەی چـێژوەرگرتن و ئیجتیهادکردنـە بـە هـەولوئارەزوو[١]، جارێکیش بـەوەی حەزێکـە و شـوێنکەوتنی هـەولوئارەزوو و گومڕاییــە[٢]، جـارێکی دیکـەش بــەوەی بێسـودە و هەڵبەستنە بەزمانی شەریعەتی ئیسلامیەوە[٣].

دوای تـاوتوێکردنی ئـەو تۆمەتانـە و پێناسـەکانی، بـە لـوتفی خـوا بـۆم دەرکـەوت کـە بەچاکزانین(استحسان) بریتییە لە پرۆسەیەکی ئیجتیهـادی عـەقڵی، بـە ئامـانجی پەسـەندکردنی کارکردن بـە بەلگـەی حـوکمێکی ئاوارتـەیی(استثنائي)، بەسـەر کـارکردن بـە بەلگـەی حوکمـە ئەسڵیەکەی لە رووداوێکی دیاریکراودا، ئەمە ئەگەر موجتەهید بەپێی پێوەری شـەرعی بەباشـتری دانا.

بە دەستەواژەیەکی روونتر، بەچاکزانین: هـەڵاوارددنی هەنـدێك لـە هەندەکیەکانـە لـە حـوکمی

---

[١] پێشـەوا شـافیعی (رەحمـەتی خـوای لـێبێ) لـە کتێبەکـەی (الام، ج٧، بـاب إبطـال الاستحسـان، ص٢٧) دەڵێـت: (ئەوکەسەی دەیەوێت ببێتـە فـەرمانڕەوا یـان مـوفتی، نابێـت حـوکم یـان فـەتوا بـدات، مەگـەر لـەڕووی هـەواڵێکی پابەندکارەوە، ئەوەش قورئان پاشان سوننەتە، یان ئەوڵەی زانایان وتویانەو ڕاجیاییان لەسەری نییـە، ولتـا کـۆڕان، یان بە پێوانە لەسەر هەندێك لەوانە، بەڵام ناشێت بە بەچاکزانین کاربکات، ئەگەر بەچاکزانینەکە واجب نەبوو، یان بـە هەر یەکێك لەو مانایانە).
لە (الرسالة، ص٣٥)یش دەڵێت: (ئەگەر بشێت پێوانە لەکاربخرێت، ئەوا ئەو ژیرمەندانەی زانا نین، لە بـارەی بابـەتێك کـە هەواڵی لەسەر نەهاتووە، دەشێت ئەوە بڵێن کە لەو کاتەدا پێیان چاکە، بۆیـە حـوکم و فـەتوا بـەبێ بـوونی هـەواڵ و بەبێ پێوانە ناشێت)، هەتا دەڵێت (بەڵکو بەچاکزانین بریتییە لە چێژوەرگرتن).
[٢] ابن حزم الظاهري لە کتێبەکەی (الإحكام في أصول الأحكام ٧٥٨/٥)دا دەڵێت: (هەقیش هەر هەقە، ئەگـەریش خـەڵك پێیان ناشیرین بێت، بەتاڵیش هەر بەتاڵە ئەگەریش خەڵك پێیان چاك بێت، کەواتە ڕاستەکە ئەوەیـە کـە بەچـاکزانین حەزێکەو شوێنکەوتنی ئارەزووەکانـەو گومڕابونـە لـەخوای گـەورە، خـودا لـە سەرشـۆڕی بـەدوورمان بخـات). ئـەو شەرعناسە مەزنە سەرەڕای پایە زانستییە دیارەکـەی، نکوڵچی لـە زۆر لـە بەلگەنەویستەکان کـردووە، هەرکـەس سەرنج لە کتێبەکەی(المحلى) بدات، دەبینێت کە ئەو زۆر لە فەرمودەکانی پێغەمبەرﷺ بـە دانـراوو ناڕاسـت دەزانێـت، لەبەر ئەوەی پێچەوانەی ئەو بۆچوونەیەتی کە لە ئیجتیهادەکانی خۆی پێی گەیشتووە.
[٣] شـوکانی، لـە (إرشـاد الفحـول، ص٢٤)دا دەڵێـت: (بـەتێکڕای ئـەوای باسمـان کـرد، بـۆم دەرکـەوت کـە باسـکردنی بەچاکزانین(استحسان) لە باسێکی سەربەخۆدا لەئەسڵدا بێسوودە، چونکە ئەگەر بگەڕێتەوە بۆ بەلگەیـەکی پێشـتر ئەوا دووبارەیە، ئەگەریش لەدەرەوەی ئەوە بێت، ئەوا هیچ پەیوەندییـەکی بـە شـەرعەوە نییـە، بـەڵکو هەڵبەسـتنە بەزمانی ئەم شەریعەتەوە، جارێك بە شتانێك کە تیایدا نەبووە، جارێکیش بە شتانێك کـە دژیـەتی). ئەمانـە نمونـەی ئەو هەڵمەتە نادادگەرانەن کە دەکرێنە سەر ئەم ئەسڵە لە ئوسوڵی فیقهی ئیسلامی، کـە بـە ئیزنـی خـوا هەقیقـەت و گرنگییەکەی دەسەلمێنین.

هەمەکییەکانی، لەبەر بەرژەوەندییەك یان پێویستییەك یان نەریتێك.

قورئانی پیرۆز پیاهەڵدانی هەڵبژاردنی چاکترین لەنێو کارە تێکگیراوەکاندا دەکات، خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿فَبَشِّرْ عِبَادِ (١٧) الَّذِينَ يَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ﴾[1]، فەرمان بە چاکەش هەروایە، کە بریتییە لە وەدەستهێنانی بەرژەوەندی یان لابردنی خراپە[2]، خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ﴾[3].

روونکردنەوەی پێناسەکە:

أ- خوای گەورە لە هەموو رووداوێك لە رووداوەکانی کات، لە هەموو رەفتارێك لە رەفتارەکانی مرۆڤ حوکمێکی هەیە، ئەگەر موجتەهید پێی گەیشت ئەوە پێکاویەتی و ئەگەرنا نەیپێکاوە. ئەم هەقیقەتە لەسەر زمانی پێغەمبەری خوا ﷺ هاتووە کە دەفەرموێت: ((إذا حكم الحاكم فاجتهد ثم أصاب فله أجران، وإذا حكم واجتهد ثم أخطأ فله أجر))[4].

هەروەها لە زۆر دۆزدا خوا دوو حوکمی هەیە، یەکەمیان تایبەتە بە حاڵەتی شێنەیی و بارودۆخی ئاسایی و پێی دەوترێت (عەزیمە)، دووەمیان لە حاڵەتە ئاوارتەکان و بارودۆخە

---

[1] سورة الزمر:١٧– ١٨.

[2] پێشەوا عز الدين بن عبد السلام السلمی لە کتێبەکەی (قواعد الأحكام في مصالح الأنام ١٨٩/٢) دەڵێت: (ئایەتێکی قورئان کە هاندان لەسەر سەرجەم بەرژەوەندییەکان و دورخستنەوە لە سەرتاپای خراپەکانی کۆکردۆتەوە، ئەم فەرمایشتەی خوای گەورەیە: ﴿إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ وَإِيتَاءِ ذِي الْقُرْبَىٰ وَيَنْهَىٰ عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنكَرِ وَالْبَغْيِ يَعِظُكُمْ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ﴾ النحل ٩٠، (ال) لە وشەکانی (العدل، الإحسان) بۆ گشتگیری و قوڵبوونەوەیە، واتە هەرچی ورد و درشتی دادگەریی هەیە دەکەوێتە ژێر فەرمایشتی: ﴿إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ﴾، هەروەها هەرچی ورد و درشتێکی چاکەکاری هەیە دەکەوێتەوە ژێر فەرمانی ﴿وَالْإِحْسَانِ﴾. دادگەریش بریتییە لە یەکسانکردن و بەویژدانبوون، چاکەکاریش یان وەدەستهێنانی بەرژەوەندییە یان دورخستنەوەی خراپەیە)، هەروا دەڵێت ١٣٨/٢: (بزانە کە خودا رێگەی پێشان بەندەکانی داوە کە هەوڵ بدەن بۆ وەدەستهێنانی بەرژەوەندییە دەستبەجێ و دواخراوەکان(عاجلة وآجلة)، هەموو ئەو رێسایانەش یەك هۆکار کۆیان دەکاتەوە، پاشان ئەوانەی ئاوارتە کردووە کە ئەنجامدانی سەختی زۆری تێدایە یان خراپییەکی زیاتر لەو بەرژەوەندییانەی تێدایە، هەروا رێگەی پیشانداون کە هەوڵ بدەن بۆ دورخستنەوەی خراپییەکان لە هەردوو دنیا یان لە یەکێکیان، هەموو رێساکانیش یەك هۆکار کۆیان دەکاتەوە، پاشان ئەوانە ئاوارتە دەکات کە نەکردنی سەختی زۆری تێدایە، یان بەرژەوەندییەکی زیاتر لەو خراپیانەی تێدایە، هەموو ئەوانەش بەزەیی و سۆزی خودان بە بەندەکانی).

[3] سورة النحل ٩٠.

[4] رواه الشيخان.

ناکاوەکان پیادە دەکرێت و پێی دەوترێت (روخسەت). روخسەتیش حوکمەکە لە سەختیەوە دەگۆرێت بۆ سوکی، لەبەر بیانویەك لەگەڵ بوونی هۆی حوکمی ئەسڵیەکە[1].

ب- کاتێك موجتەهید یان دادوەر تێکگیرانی دوو حوکم (عەزیمە و روخسەت)، (یان تێکگیرانی بەڵگەیان) لە دۆزێکدا دەبینێت، هەڵیاندەسەنگێنێت و بەراوردیان دەکات، ئەگەر بینی پیادەکردنی حوکمە ئەسڵیەکە(عەزیمە) سەختییەکی لەتوانا بەدەری بەدوادا دێت، یان زەحمەتییەك کە بەرگەی ناگیرێت، دەبێ کار بەپێی بەڵگەی حوکمە ئەسڵیەکە نەکات و بچێتە سەر کارکردن بەپێی بەڵگەی حوکمە ئاوارتەییەکە، چونکە ئەوەیان بۆ پەیوەندیدارەکان لەو دۆزەدا باشترە، لەرووی نەبوونی ئەو زەحمەتیەی لە ئایەتی زۆردا نایەویت، لەوانە ﴿وَمَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ﴾[2]، ﴿مَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيَجْعَلَ عَلَيْكُمْ مِنْ حَرَجٍ وَلَٰكِنْ يُرِيدُ لِيُطَهِّرَكُمْ وَلِيُتِمَّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكُمْ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ﴾[3]، ﴿يُرِيدُ اللَّهُ بِكُمُ الْيُسْرَ وَلَا يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْرَ﴾[4].

پێغەمبەرﷺ لە فەرموودەکانی ئەوەی دوپات کردۆتەوە، لەوانە: ((بعثت بالحنفية

---

[1] لە (جمع الجوامع)ی (ابن السبكي) و شەرحەکەی بۆ (المحلي ١١٩/١) هاتووە: (ئەو حوکمە شەرعیەی لە شەرع وەرگیراوە، ئەگەر لەرووی پەیوەستیەوە، لە سەختیەوە لەسەر بەرئەرك گۆرا بۆ ئاسانی، وەك ئەوەی حەرامیی کردن یان نەکردنی کارێك بگورێت بۆ حەلاڵی بۆی، لەبەر بیانویەك، سەرەرای بوونی هۆی حوکمە ئەسڵیەکە، کە لەبەر بیانویەك لێی لادراوە، ئەمە مۆڵەتە(رخصە)، واتە ئەو حوکمە ئاسانەی بۆی گۆراوە پێی دەوترێت مۆڵەت(رخصە)، کە لەزمانی عەرەبیدا ئاسانی دەگەیەنێت، وەك خواردنی مردارەوەبوو بۆ ناچار و، کورتکردنەوەی نوێژ کە تەواونەکردنە بۆ گەشتیار و، مامەڵەی (سەلەم) کە فرۆشتنی وەسفکراوێکە لە ئەستۆی فرۆشیار و، رۆژوشکاندنی گەشتیار لە رەمەزان کە رۆژو شەکەتی ناکات، واتا لەسەری زۆر سەخت نییە، ئەمەیان واجبە (واتە خواردنی مردارەوەبوو) و دەوترێت رێپێدراوە، خواستراوە(مەندوبە) (واتا کورتکردنەوە)، یان رێپێدراوە(واتە سەلەم)، وە پێچەوانەی لەپێشترەکە، واتە رۆژوشکاندنی گەشتیارێك رۆژو شەکەتی ناکات، ئەگەر شەکەتی بکات شکاندنەکە لەپێشترە، ئەم حاڵەتە پێویستانەی هێناوەتەوە بۆ رونکردنەوەی بەشەکانی مۆڵەت، واتە مۆڵەت وەك چارەسەرێکی ئەولەی باسکران لە واجبێتی و خواستراوێتی(ندب) و رێپێدان و پێچەوانەی لەپێشترەکە و، حوکمە ئەسڵیەکەی حەرامییە، هۆیەکانیشی ئەو پیسییەیە کە هەیە لە مردارەوەبوو و، چونە کاتی نوێژ و رۆژو لە کورتکردنەوەو شکاندن، لەبەرئەوەی هۆیە بۆ واجببونی نوێژی تەواو و رۆژو، هەڵخەڵەتاندن لە (سەلەم) لەکاتی حەلاڵ بونیدا، بیانوەکەش ناچاری و سەختی گەشت و پێویستی بۆ شتەکان بەر لە بونیان.

[2] سورة الحج ٧٨.

[3] سورة المائدة ٦.

[4] سورة البقرة ١٨٥.

السمحاء))[1]، و((إنما بعثتم ميسرين ولم تبعثوا معسرين))[2]، و((إن الله شرع الدين فجعله سهلاً سمحاً ولم يجعله ضيقاً))[3].

شەرعناسەكان و ئوسولناسەكان لەم ئایەت و فەرمودانەوە چەند ڕێسایەكی گشتگیریان هەڵێنجاوە، لەوانە (سەختی ئاسانكاری دەهێنێت)[4]، و(ئەگەر كارێك بەرتەسك بوو فراوان دەكرێتەوە)[5]، و(پێویستییەكان ڕێ بە ڕێپێنەدراوەكان دەدات)[6] و(پێویستییەكان بە پێی خۆی دەپێورێت)[7] و(ئەوەی بە بیانوو دروست بێت بە نەمانی بەتاڵ دەبێتەوە)[8]، و(ناچاری مافی كەسانی دیكە بەتاڵ ناكاتەوە)[9] و، (تەولوكاریی گشتی لەپایەی پێویستیی تایبەتە)[10] لە مافی تاك تاكەكانی خەڵك وەك بەڵێنی پاداشت(جعالە) و بەكرێدان، ئەولنە لەسەر تەولوكارییە تایبەتەكان دەڕۆن، تەولوكاریش(الحاجە) ئەگەر گشتی بوو دەبێتە پێویستی.

بنچینەی بیرۆكەی بەچاكزانین لە قورئاندا:

قورئانی پیرۆز لە زۆر ئایەتدا ڕێنمونی مرۆڤ دەكات بۆ ئەوەی هەركاتێك كارەكە وای خواست، لە جێبەجێكردنی حوكمە سەختەكە لابدەن و كار بە حوكمە ئاسانەكە بكەن، لەوانە:

أ- ﴿ إِنَّمَا حَرَّمَ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةَ وَالدَّمَ وَلَحْمَ الْخِنزِيرِ وَمَا أُهِلَّ بِهِ لِغَيْرِ اللَّهِ فَمَنِ اضْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَّحِيمٌ ﴿١٧٣﴾ ﴾[11].

---

[1] أخرجه احمد في مسنده.

[2] الطبراني عن ابن عباس.

[3] رواه الشيخان من حديث أبي هريرة.

[4](المشقة تجلب التيسير) مجلة الأحكام العدلية، م١٧.

[5] (إذا ضاق الأمر اتسع) المجلة، م١٨.

[6] (الضرورات تبيح المحظورات) ئەم ڕێسایە وەرگیراوە لە فەرمایشتی: ﴿فَمَنِ اضْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ﴾ سورة البقرة ١٧٣. ڕاستەكەی ئەوەیە: (تجيز المحظورات)، لەبەرئەوەی پێویستی ڕێگری بەرپرسیارێتی جینائییە، بەڵام هۆی ڕێپێدان (الإباحة) نیە.

[7] (الضرورات تقدر بقدرها) ئەم ڕێسایە لە (غير باغ ولا عاد) وەرگیراوە لەو ئایەتەی باسكرا.

[8](ما جاز بعذر بطل بزواله) المجلة، م٢٣.

[9](الاضطرار لا يبطل حق الغير) المجلة، م٣٣.

[10](الحاجة العامة تنزل منزلة الضرورة الخاصة)

[11] سورة البقرة ١٧٣.

ب- ﴿وَقَدْ فَصَّلَ لَكُم مَّا حَرَّمَ عَلَيْكُمْ إِلَّا مَا اضْطُرِرْتُمْ إِلَيْهِ﴾[1].

ج- ﴿أَيَّامًا مَّعْدُودَاتٍ فَمَن كَانَ مِنكُم مَّرِيضًا أَوْ عَلَىٰ سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِّنْ أَيَّامٍ أُخَرَ وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ طَعَامُ مِسْكِينٍ فَمَن تَطَوَّعَ خَيْرًا فَهُوَ خَيْرٌ لَّهُ وَأَن تَصُومُوا خَيْرٌ لَّكُمْ إِن كُنتُمْ تَعْلَمُونَ﴾[2].

د- ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا تَدَايَنتُم بِدَيْنٍ إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى فَاكْتُبُوهُ وَلْيَكْتُب بَّيْنَكُمْ كَاتِبٌ بِالْعَدْلِ﴾[3]، ﴿وَإِن كُنتُمْ عَلَىٰ سَفَرٍ وَلَمْ تَجِدُوا كَاتِبًا فَرِهَانٌ مَّقْبُوضَةٌ﴾[4]، لەگەڵ زۆر ئایەتی دیکەی بەم شێوەیە.

ڕوونە کە هەر ئایەتێك لەو پێنج ئایەتە دوو حوکمی تێدایە، یەکیان ئەسڵی و ئەوی دیکەیان ئاوارتەیی، یەکەمیان ئاماژە دەکا بۆ ئەوەی حوکمی خواردنی مردارەوەبوو و گۆشتی بەراز و خواردنەوەی خوێن لەکاتی شێنەییدا حەرامییە، لەبەر زیانە تەندروستییەکانی، بەڵام لە بارودۆخی بەردەست نەبوونی خۆراکی ڕێپێدراو، حوکمەکەی ڕێپێدانە، بەڵکو ئەگەر ژیانی لەسەر وەستابێت، واجب دەبێت. دووەمیش ئاماژە دەکا بۆ ئەوەی هەرچی لە مرۆڤ حەڵاڵ کراوە لە حاڵەتە ئاساییەکان، لە حاڵەتە ناچارییەکان دەبێتە ڕێپێدراو. سێیەمیش ئاماژە دەکا بۆ ئەوەی حوکمی ڕۆژووی ڕەمەزان لە حاڵەتە ئاساییەکان واجب بوونە، بەڵام لەو بارودۆخانەی ئەگەری زەحمەتی و سەختی تێدایە، وەك نەخۆشی و سەفەر، واجبیەکە هەڵدەگیرێت و ڕێپێدان شوێنی دەگرێتەوە، بەو مەرجەی ڕۆژوو دوای نەمانی بیانوەکە بگیرێتەوە، ئەگەریش بیانوەکە بەردەوام بوو وەك نەخۆشیی بەردەوام و ئومێدی چاکبوونەوەی نەبێت، یان پیرییەك ڕۆژو لەگەڵیدا سەخت بێت، بریتییەکەی فدیەیە.

لە دەرەنجامی ئەو ئایەتانەو هاوشێوەکانیان دەردەکەوێت کە بنچینەی بیرۆکەی بەچاکەزانین لابردنی زەحمەتییە بەر لە ڕوودانی و لابردنیەتی دوای ڕوودان، بەپێی فەرمایشتی خوای گەورە: ﴿وَمَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ﴾[5].

---

[1] سورة الأنعام ١١٩.
[2] سورة البقرة ١٨٣–١٨٤.
[3] سورة البقرة ٢٨٢.
[4] سورة البقرة ٢٨٣.
[5] سورة الحج ٧٨.

پێغەمبەرﷺ بنەمای وەرگرتنی سوکترین [1] و، ئاوارتەکردن لە ڕێسای گشتی بۆ لابردنی نارەحەتی و هەڵگرتنی سەختی لە دادوەری و وتەکانیدا دیارە، لەوانە بڕیاردانی لەسەر مامەڵە بە (سەلەم)[2]، هەرچەندە پێچەوانەی ڕێسای بەرگرتنیەتی لە فرۆشتنی نەبوو، دوای کۆچکردنی ﷺ بۆ مەدینە بینی کە مامەڵە بە سەلەم نەریتێکی باوە، بینی کە بەرژەوەندیی بازرگان لە وەبەرهێنانی پارەکەیان و بەرژەوەنی خاوەن زەوییە کشتوکاڵیەکان لە وەبەرهێنانی زەوییەکەیانی تێدایە، ئەوەبوو دوای ڕێکخستنی بڕیاری لەسەر داو فەرمووی: ((من أسلف في ثمر فليسلف في كيل معلوم[3]، ووزن معلوم[4]، إلى أجل معلوم))[5] حوکمە ئەسڵیەکەی جائیز نەبوونە، چونکە بابەتە چاوگی گرێبەستەکە لەکاتی دامەزراندنی بوونی نیە، ئەمەیە پێغەمبەرﷺ بڕیاری لەسەر داوە لە ڕێسای ((شتێك مەفرۆشە کە لات نییە))[6].

دادوەرییەکانی خەلیفەکانی ڕاشیدین لەسەر بنچینەی بیرۆکەی بەچاکزانین (أقضية الخلفاء الراشدين على أساس فكرة الاستحسان):

ئەوەی بەدواداچون بۆ سەرچاوە باوەڕپێکراوەکان بکات، جێبەجێکاریی زۆری بنەمای بەچاکزانین لە دادوەرییەکانی خەلیفەکانی ڕاشیدین دەبینێت، لەوانە:

أ- دادوەریی خەلیفە عومەر کوڕی خەتتاب رضي الله عنه[7] بە لادان لە سزای حەددی تاوانی دزی دژ بە

---

[1] سوککردنی حوکم لەوانەیە بە لابردنی بێت وەك لەسەر شێت، یان بە دواخستنی وەك ڕۆژوشکاندنی گەشتیار و نەخۆش، یان بڕینی وەك فدیە لەجیاتی ڕۆژو بۆ پیری بەساڵاچو و نەخۆشێك ئومێدی چابونەوەی نەبێت، یان پێشخستن و خولستن و کەمکردنەوە وەك نوێژی گەشتیار.

[2] دوای کۆچکردنی پێغەمبەرﷺ بۆ مەدینە بینیی خەڵکی پێویستییان پێی هەبوو.

[3] ئەگەر ئەوەی سەلەمی تیاکراوە لەوانە بێت کە دەپێورێت.

[4] ئەگەر لەوانە بێت کە دەکێشرێت.

[5] عن ابن عباس رضي الله عنه قدم النبيﷺ المدينة المنورة وهم يسلفون الثمار السنة والسنتين فقال (من أسلف في ثمر فليسلف في كيل معلوم ووزن معلوم إلى أجل معلوم)، متفق عليه، أخرجه البخاري، كتاب السلم. فتح الباري ٥٣٨/٤، مسلم، كتاب المساقات، باب السلم. صحيح مسلم بشرح النووي ٤٤/١١. وللبخاري (من أسلف في شيء).

[6] عن حكيم بن حزام، قال سألت النبيﷺ، فقلت: يا رسول الله، يأتي الرجل يسألني البيع ليس عندي فأبيعه منه ثم ابتاعه في السوق)، قال (لا تبع ما ليس عندك)، المنتقى، شرح الموطأ ٢٦٨/٤. أخرجه الإمام احمد ٤٠٢/٣. وأبو داود، كتاب البيوع، باب بيع الرجل ما ليس عنده ٢٨١/٣.

[7] هەروەها حوکم دانی بە هاوبەشیی برا دایکوباوکیەکان لەگەڵ برای لەدایکەوە لە میراتدا لە پشکە تایبەتەکانیان لە سێیەکی میراتییەکە لە پرسی هاوبەشدا(المسألة المشتركة)، ئەوەش کاتێك ئافرەتێك مرد و مێرد و دایك و دوو برای
←

تاوانکار بۆ سزای تـەمبێکاری دژ بـە سـەبەبکاری بەرپرسـیاری ناراسـتەوخۆ لـە ئەنجامـدانی تاوانەکە، وەك هەڵاوێردنێك لە فەرمایشتی: ﴿ وَٱلسَّارِقُ وَٱلسَّارِقَةُ فَٱقْطَعُوٓا۟ أَيْدِيَهُمَا جَزَآءًۢ بِمَا كَسَبَا نَكَـٰلًا مِّنَ ٱللَّهِ ۗ وَٱللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ ﴾[1] و فەرمایشـتی: ﴿ وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَىٰ ﴾[2]. وەك لـە دۆزی دزیکردنی کۆیلـەکانی (حاتـەب)، کاتێك وشـترێکی پیـاوێکی هـۆزی مزینـەیان دزی و سەریان بڕی، کە دلوای بەرزکردەوە بۆ لای عومەر کوڕی خـەتتاب، فـەرمانی کـرد بـە بڕینـی دەستیان، دوای چەسپانی تاوانەکە، بـەڵام بـەر لـە جێبـەجێکردنی سـزاکە، بـە (حاتـەب)ی گەورەیانی وت: وای دەبینم برسییان دەکـەین، بـەخوا تاوانانە(غرامە)یـەکی وات لێدەسـتێنم لەسەرت سەخت بێت.. پاشان بـە خـاوەن وشـترەکەی وت: نرخـی چـەندە؟ وتـی: مـن بـە چوارسەد درهەمم نەنەدا-واتە بەو نرخەم نەفرۆشت-)، عومەر ﷺ بڕیـاری دا بـە بەخشـینی کۆیلەکان لە سزا و، بە هەشتسەد درهەم سزای حاتەبی دا[3]. هەر لە دلوەرییەکانی لە مامەڵە مەدەنیەکان، حوکمی بە دروستیی وەسیەتی بچووکی هەراش(ممیز) و گێـل، بـە هـەڵاوێردن لە مەرجی شایستەیی بەخشین[4].

ب- دلوەریی خەلیفە عوسمان کوڕی عەففانﷺ لە جێنشینیەکەیدا، بە میرات پێـدانی تەڵاقـدراو لە نەخۆشی مەرگی مێردەکەیدا، وەك هەڵاوێردنێك لـە ڕێسـای مـیرات نـەگرتن دوای پچـڕانی پەیوەندیی هاوسەرێتی کە هۆی میراتەکەیە، بەپێی فەرمایشـتی: ﴿ وَلَهُنَّ ٱلرُّبُعُ مِمَّا تَرَكْتُمْ إِن لَّمْ يَكُن لَّكُمْ وَلَدٌ ۚ فَإِن كَانَ لَكُمْ وَلَدٌ فَلَهُنَّ ٱلثُّمُنُ مِمَّا تَرَكْتُم ﴾[5].

هەروەها دلوەری کرد بە میرات پێدانی (تماضر) هاوسەری (عبـدالرحمن کـوڕی عـوف) دوای ئەوەی لە نەخۆشـی سـەرەمەرگیدا تـەڵاقی دا، وەك ڕەچـاوکردنی بەرژەوەنـدی هاوسـەر و،

لە دایك و چـەند خوشـك و برایـەکی دایکوبـاوکی لـەدوا بـەجێما، هەرچـەندە ڕێسـای گشـتی بـە دلگرتن(استغراق) دایدەپۆشێت(حجب).

[1] سورة المائدة ٣٨.

[2] سورة الأنعام: ١٦٤.

[3] موطأ الإمام مالك ١٤٢/٢.

[4] ئەمەش بۆ ڕەچاوکردنی بەرژەوەندیی ڕاسپاردەکار لە بەدەستهێنانی کرێ و پاداشت لە ڕۆژی دواییدا، لەگـەڵ ئـەوەی خاوەندارێتی ڕاسپاردەکراو ناگوازرێتەوە بۆ ڕاسـپاردەبۆکراو هـەتا دوای مـەرگی ڕاسـپاردەکار، بـۆ وردەکـاریی زیـاتر بگەڕێوە بۆ المنتقى شرح موطأ ١٥٤/٤٠.

[5] سورة النساء ١٢.

دلخستنی دەرگا لەبەردەم ئەوانەی لە نەخۆشی مەرگدا ژنەکەیان تەڵاق دەدەن تا لـە مـیرات بێبەشی بکەن، هیچ کەسیش نارەزایی لەسەر ئەم داوەرییـە دەرنـەبڕی، بۆیـە شەرعناسـانی موسڵمان بە کۆڕاییەکی بێدەنگییان دانـا[1] و، کردیانـە سەرچـاوەیەك بـۆ حـوکم پێکردنـی، کەس لەم حوکمە هەڵاوێردکراوە لای نەدا جگە لە زاهیرییەکان[2].

ج- داوەرییەکەی خەلیفە عەلی کـوڕی ئـەبوتالیبـ به ئەسـتۆگیریی پیشـەگەران، ئـەو ڕێسـا گشتییە لە زمانی پێغەمبەرەوە ﷺ هاتووە: ((لا ضـمان علـی مـؤتمن))[3]. ڕوونـە کـە هـەموو پیشەگەرێك یان پیشەوەرێکی وەك دارتـاش و بەرگـدروو و تەونکـەر و بەڵێنـدەر ئـەو مـاددە سەرەتاییانەی لای دانراون، بۆ دروستکردنی ئەوەی لێی داواکراوە، راسپاردەیە لای، گرنتیـی لەکارکەوتنی لەسەر نییە ئەگەر دەستدرێژکار یان کەمتەرخەم نەبێت، بەڵام بۆ رەچـاوکردنی بەرژەوەنـدیی خـاوەن مـاددە سـەرەتاییەکان، گـەورەمان عـەلی کـوڕی ئـەبوتالیبـ لـە جێنشینایەتی خۆی فەرمانی دا بە گرەنتی کردنیان وەك هەڵاوێردنێك لە ڕێسا گشتییەکە[4].

دەرەنجام

دەکرێ لەو خستنەڕووە بگەینە ئەو دەرەنجامەی کە بەچاکزانین ئەم ئەنجامانەی هەیە:

١- بەچاکزانین چێژ یان ئارەزوو نییە، وەك هەندێك بـۆی دەچـن، بـەڵکو لادانـە لـە پیـادەکردنی حوکمێکی ئەسڵی لە ڕووداوێکی دیاریکراودا بۆ حـوکمێکی هـەڵاوێردەیی، کـە وەدەسـتهێنانی سوودێك یان لابردنی زەحمەتییـەك یـان لابردنـی تەنگییـەك دەیخوازێـت، قورئـانیش لـە زۆر ئایەتدا ئەو ڕێیەمان پیشان دەدات، وەك هەندێکیانمان باسکرد[5].

---

[1] راجع المنتقی شرح موطأ ٤/٨٦–٨٧.

[2] بۆ وردەکاریی زیاتر و سەرنجدان لە بیروڕا جیاوازەکان لەم پرسە، بگەڕێوە بۆ دانراوم (شرح قانون الأحوال الشخصـية (أحكام الميراث والوصية)، ص١٠٣ و دواتر، ابو یوسف حـوکمی داوە بـە میراتگرتنـی مێـرد لـە ژنـە هەڵگەڕاوەکـەی ئەگەر لە نەخۆشیی مەرگیدا هەڵگەڕابێتەوە، وەك هەڵاوێردەیەك لە ڕێسای گشتی کە دوای جیابوونـەوەی هاوسـەرێتی میرات لێك ناگرن، (الخراج لأبي يوسف، ص١٨٢).

[3] نيل الأوطار ٥/٢٩٦، البيهقي ٦/٢٨٩.

[4] بۆ وردەکاریی زیاتر لەم پرسە، لە جیاکردنەوەی نێوان بـەکرێگیراوی تایبـەت و بـەکرێگیراوی هاوبـەش، بگـەڕێوە بـۆ (الهداية وبداية المبتدي مع شرح فتح القدير ٩/١٢٠ و دواتر.

[5] بگەڕێوە بۆ پەڕاوێزی ل٢٢٣ لە پێشـەکی ئـەم بابەتـە بـۆ سـەرنجدان لـە بـیروڕاو پێناسـەکانی سـەبارەت بـە مانـای بەچاکزانین.

٢- بەچاکزانین لادان نییە بەرەو بەهێزترینی دوو بەلگە، وەك زۆر لە ئوسوڵییەکان بۆی چوون، بەڵکو بە پێچەوانەوەیە، چونکە مەفروزە حوکمە ئەسڵییەکە بە دەقێکی راشکاوی گشتی یان بە رێسایەکی شەرعی گشتی، سەرجەم پێشەوایانی شەرعناس دڵنیان پێدانابێت، لادانیش بۆ حوکمە هەڵاوێردەییەکە لەبەر ئەوە نییە کە بەڵگەکەی بەهێزترە، بەڵکو لەبەر ئەوەیە ئەو رووداوەی پەیوەستە بەو حوکمە تایبەتمەندیی و بارودۆخی هەڵاوێردەی خۆی هەیە، بەجۆرێك ئەگەر حوکمە ئەسڵییەکە جێبەجێ بکرێت، ببێتە هۆی زەحمەتییەك کە شەرع رەتی دەکاتەوە، یان لەدەستدانی بەرژەوەندییەك کە ئامانجی شەرعە.

٣- بەچاکزانین لادان نییە لە پێوەری ئاشکرا بۆ پێوەری شاراوە، وەك هەندێك بۆی دەچن، چونکە ئەو لادانە تایبەتە تەنها وێنەیەکی بەچاکزانینە، ئەوەش لەراستیدا دەگەڕێتەوە بۆ لادان لە رێسایەکی گشتی کە واپێویست دەکات کار بە پێوەری ئاشکرا بکرێت ئەگەر لەگەڵ پێوەری شاراوە تێکگیران.

٤- پۆلێن کردنی بەچاکزانین بۆ بەچاکزانین بە دەق و کۆڕایی و نەریت و پێوەر و پێویستی[1]، پۆلێنکردنێکی نادروستە بۆ دوانەکەی یەکەم، چونکە لادانی بەدەق چەسپاو، وەك لە لادان لە بەڕۆژوبوون بۆ بەڕۆژونەبوون لە سەفەر و نەخۆشیدا و، لادانی چەسپاو بە کۆڕایی وەك لە گرێبەستی دروستکردن، لە رووی بەچاکزانینەوە نیە، کە سەرچاوەیەکی عەقڵی بەدواداهاتووی دۆزەرەوەیە، چونکە سەرچاوەی حوکم لەو دوو حاڵەتە دەق و کۆڕاییە، بۆ کارکردن بە بەچاکزانین ناگەڕێتەوە لەکاتی بوونی یەکێکیان.

٥- کارکردن بە بەچاکزانین دەگەڕێتەوە بۆ کارکردن بە بەرژەوەندی لەرووی وەدەستهێنانی سودێك یان لابردنی زیانێك، بەڵام کارپێکردنی لەوێنەی بەچاکزانین لەرووی هەڵاوێردنە لە رێسا گشتگیرەکان و دەقە گشتییەکان، هەر رودلوێك بەچاکزانینی تیا پیادە بکرێت، بەرژەوەندیی تیا پیادەدەکرێت، بەڵام پێچەوانەکەی نا.

---

[1] هەروەك ئەم دابەشکردنە لە سەرچاوە ئوسوڵییە حەنەفی و مالیکی و دانراوە تازەکانیش هاتووە، لە فتح الغفار بشرح المنار ٣/٣٠ هاتووە: (بەچاکزانین بە دەق و کۆڕایی و پێویستی و پێوانە دەبێت)، هەروا لە کشف الأسرار ٣/١١٢٥، و مصادر التشریع فیما لا نص فیه للأستاذ عبد الوهاب خلاف، ص٦١-٦٢، أصول الفقه الإسلامي، الدکتور محمد مصطفى شلبي ١/٢٨٢ وما بعدها.

٦- بەچاکزانین ئەسڵێکە لە ئوسوڵی فیقهی ئیسلامی، قورئان و سوننەتی پێغەمبەر و دلوەریی خەلیفەکانی راشیدین رێنموونییان کردووین بۆ پیادەکردنی و، بایەخێکی زۆری هەیە لەژیانی کرداری و ئەو رودلوانەی بە باروبۆخی ناکاو دەورەدراون. کە پیادەکردنی حوکمە ئەسڵیەکە دەبێتە هۆی رودانی زەحمەتییەك و لەدەستدانی بەرژەوەندییەکی رەوا. کەواتە بەچاکزانین بریتییە لە لادان لە کارکردن بە عەزیمەت بەرەو کارکردن بە روخسە، لەبەر هۆیەك ئەو لادانە دەخوازێت، کارکردن بە بەچاکزانین کارکردنە بەو دەقانەی دلوای ئاسانکاری و لابردنی زەحمەتی دەکات.

٧- هەموو عەزیمەتێك لە حوکمەکان ئەسڵە، شوێنکەوتنی ئەو ئەسڵە پێویستە، مەگەر بیانوویەکی رەوا وا بخوازێت لێی لابدات. هەموو روخسەتێك هەڵاوێردنە لە ئەسڵەکە، بەچاکزانییەکە بیانوویەکی رەوا لە بەرژەوەندی یان پێویستی یان نەریت دەیخوازێت.

پیادەکردنە فیقهییە پشتبەستووەکان بە بنەمای بەچاکزانین (التطبيقات الفقهية المستندة إلى مبدأ الاستحسان):

شەرعناسانی مسوڵمان و بەتایبەتی حەنەفییەکان زۆر حوکمی فیقهییان لەسەر بەچاکزانین بنیاتناوە، لەوانە:

١- باوك بۆی هەیە سامانی کوڕە پێنەگەیشتووەکەی بفرۆشێتە خۆی و سامانی خۆی بفرۆشێتە کوڕە پێنەگەیشتوەکەی، باپیر بۆی هەیە نەوە کچەکەی لە نەوە کوڕەکەی مارەبکات، وەك هەڵاوێردنێك لە رێسای بوونی چەند لایەنێك لە گرێبەستدا (ناشێت ئیجاب و قبوڵ لە یەك کەسەوە بێت)، ئەوەش وەك رەچاوکردنی بەرژەوەندیی منداڵی پێنەگەیشتوو[1].

٢- ئەگەر مرۆڤێك رەگەزی (یان جۆری) حەقی خۆی کەوتە بەردەست لە سامانی ئەوەی ستەمی لێکردووە، ئەوا دەتوانێت بەقەد هەقی خۆی ببات، بەمەش شوێنی بدەر و وەرگر دەگرێت لەبەر پێویستی[2].

[1] قواعد الأحكام في مصالح الأنام، المرجع السابق ١٧٥/٢.
[2] المرجع السابق ١٧٦/٢.

٣- نوێنەرایەتی لە شایەتی دان، شایەتی لەسەر شایەتیەکەی وەردەگیرێت لەبەر بیانوییەك، هەرچەندە شایەتی لە بینینەوە وەرگیراوە[١] ئەوەش بۆ ڕەچاوکردنی پاراستنی مافی خەڵك[٢].

٤- قبوڵ نەکردنی شایەتیی ئەسڵەکان بۆ بەرژەوەندی لقەکان، هەڵاوێردنە لەو ڕەهاییەی لە دەقەکاندا هاتووە، لەوانە فەرمایشتی: ﴿وَاسْتَشْهِدُوا شَهِيدَيْنِ مِن رِّجَالِكُمْ﴾[٣]، ئەوەش بۆ ڕەچاوکردنی پاراستنی مافەکانی خەڵك[٤].

بەچاکزانین و هەموارکردنی پابەندییە یاساییەکان (الاستحسان وتعديل الالتزامات القانونية القائمة):

لەوانەیە پابەندی بە دروستی پەیدابێت، جا هۆیەکەی ڕەفتارێك بێت (گرێبەست یان ویستی تاکلایەنە)، بە وتە یان کردار یان ڕەفتارێکی کرداری بێت، کارێکی سودبەخش یان زیانبەخش بێت، یان ڕودلوێکی ڕەوای یاسایی بێت، بەڵام لەوانەیە کاتی پەیدابوونی هۆیەکەی یان دوای ئەوە، باروبۆخێکی تایبەتی لەگەڵدا بێت، یان مەرجێکی توندی تیابێت، وادەکات جێبەجێ کردنەکەی بەپێی هۆیە دروستکارەکەی(المنشئ) زیان بە لایەنێکی گرێبەستەکە بگەیەنێت، یان نەگونجێت لەگەڵ بەرژەوەندیی گشتیدا، ئەمەش بیانویەکە بۆ دادوەر کە دەست لە گرێبەستەکە وەربدات تا پابەندییەکە یان هۆیەکەی ڕێکبخاتەوە، بە شێوەیەك کە زیانەکە لاببات یان سوکی بکات، یان بەرژەوەندیی گشتی بەدی بێنێت.

لەسەر ئەو بنەمایە دەکرێت بوترێت کە سەرجەم هەموارە دادگاییەکان یان کارگێڕییەکان بەڵکو هەتا لە داڕشتنی یاساش، وەك ڕەچاوکردنی دادوەری یان بەرژەوەندی گشتی، دەگەڕێتەوە بۆ پیادەکردنی بەچاکزانین کە ئەسڵێکە لە ئوسوڵی فیقهی ئیسلامی.

---

[١] المحلى لابن حزم ٤٣٨/٩.

[٢] المغني لابن قدامه ٢٠٦/٩ (زانایانی خەڵکی حیجاز و عێراق کۆڕان لەسەر کارکردن بە شایەتی لەسەر شایەتی لە سامانەکان، لەبەرئەوەی پێویستی دەیخوازێت).

[٣] سورة البقرة ٢٨٢.

[٤] المغني المرجع السابق ١٩١/٩، المهذب لأبي إسحاق الشيرازي ٣٣٠/٢.

نمونەی ئەو پیادەکرنە هەموارکردنانەی دەگەرێنەوە بۆ ئەم ئەسڵە، ئەمانەیە:

یەکەم- هەموارکردنەوەی پابەندییەکان بۆ لادان(یان سووککردن)ی ئەو زیانەی لە ئۆخێکی ناکاو کەوتوتەوە: رێسای گشتی (گرێبەست یاسای لایەنەکانی گرێبەستەکەیە)[1] وادەخوازێت، کە پێویستە گرێبەستەکە تەواو بەپێی ناوەرۆکەکەی جێبەجێ بکرێت، لەبەر هێزە پابەندکەرەکەی، ناشێت هیچ لایەنێکیان یان دادوەر هەڵیوەشێنێتەوە یان هەمواری بکاتەوە.

لەگەڵ ئەوەشدا ئەگەر ئۆخێك (یان رووداوێك)ی ئاوارتەی گشتی[2] هاتەپێش، کە نەدەکرا پێشبینی بکرێت و بەهۆی رودانیەوە جێبەجێکردنی پابەندیی گرێبەستەکە لەسەر قەرزارەکە سەخت بوو،[3] بەجۆرێك هەرەشەی زیانێکی گەورەی لێبکات، دەشی دادوەر بەپێی ئۆخەکە و دوای بەراوردکردنی بەرژەوەندیی هەردوو لایەن، پابەندییە سەختەکە بگەرێنێتەوە بۆ ئاستێکی ماقوڵ، ئەگەر دادوەری ئەوەی دەخواست[4]. هەر رێکەوتنێکی پێچەوانەی ئەوا بە بەتاڵ دادەنرێت، چونکە مافی داواکردنی لابردنی زیانەکە لە سیستەمی گشتییە و ئەسڵی ئەو هەموارکردنە بەچاکزانینە[5].

دووەم- هەموارکردنی پابەندییەکان بەهۆی قۆستنەوەوە(الاستغلال): ئەگەر لایەنێکی

---

[1] المدني الفرنسي، م١١٣٤/٣، المدني المصري، م١٤٧.

[2] لە فیقهی ئیسلامیدا، مەرج نیە گشتی بێت، بەڵکو نەخۆشی و ئیفلاس و هاوشێوەکانیشی بە ئۆخی ناکاو و بیانوی هەموارکردن دەدەنرێن.

[3] واتە مەحاڵ نەبێت چونکە ئەوکاتە پابەندییەکە راستەوخۆ نامێنێت و گرێبەستەکە هەڵدەوەشێتەوە.

[4] لە هەندێك لە یاساکاندا قەرزدار بۆی هەیە داوای هەڵوەشاندنەوە بکات و لایەنەکەی دیکەی گرێبەست بۆی هەیە دەست بە داوای هەڵوەشاندنەوە بکات بەوەی هەموارێکی مەرجەکان بخاتەروو بەجۆرێك لەگەڵ دادوەریدا بگونجێت، یاسای مەدەنی ئیتاڵی ئەمەی وەرگرتووە (م١٤٦٧).

[5] لە مەرجەکانی پیادەکردنی بیردۆزی باروئۆخە ناکاوەکان ئەمانەن:

أ- گرێبەستەکە لەوانەبێت کە جێبەجێکردنەکەی بەردەوامە یان راستەوخۆی دواخراوە یان خولاوەیە(الدوری).

ب- دوای گرێبەستەکە ئۆخێك (یان رووداوێك)ی ئاوارتەیی گشتی چاوەروان نەکراو رووبدات، وەك جەنگ و لافاو و زەمینلەرزە.

جـ- ئەو ئۆخە (یان رووداوە) جێبەجێکردنی پابەندییەکە لەسەر قەرزدار سەخت بکات نەك مەحاڵ، زانراوە کە ئەو بیردۆزەیە لە شەریعەتی ئیسلامیدا ریشە و بنچینەی خۆی هەیە، تێرووپڕ لە رێسا ئاکارییەکان و رێساکانی دادوەری، ئەو بیردۆزەیە لە یاسای نێودەوڵەتیدا گەشەی سەند، پاشان گوازرایەوە بۆ یاسای کارگێری و دادگای کارگێری کاری پێکرد و پاشان یاسای مەدەنی تایبەت بڕیاری لەسەردا.

گرێبەستەکە، پێویستییەکەی یان سەرەڕۆییەکەی[١] یان هەولوئارەزوەکەی یان ناشارەزاییەکەی[٢] یان لاوازی پەیبردنی قۆستراوبووەوە، بەهۆی گرێبەستەکەشەوە هەڵخەڵەتاندنێکی گەورەی تووش بووە[٣]، لەماوەیەکدا کە یاسا یان نەریت دیاریی دەکات، دەکرێ داوا لە دادوەر بکات پابەندییەکەی هەمواربکاتەوە بە لابردنی هەڵخەڵەتاندنەکە تا ئاستێکی ماقوڵ، ئەو هەموارکردنە لە پیادەکردنەکانی بەچاکزانینە، چونکە لادانە لە پیادەکردنی رێسای (گرێبەست شەریعەتی لایەنەکانە)[٤] بۆ پیادەکردنی بنەماکانی دادوەری.

سێیەم- هەموارکردنی پابەندیی بە هەموارکردنی مەرجە سزاییەکە: مەرجی سزایی بریتییە لە رێککەوتنی بەر لە خەمڵاندنی ئەو قەرەبووەی قەرزدەرەکە شایستەیەتی، لە حاڵەتێك قەرزارەکە پابەندییەکەی جێبەجێ نەکات، یان دوابکەوێت، ئەوە خەمڵاندنێکی رێکەوتنیە بۆ قەرەبو بەر لە رودانی زیان.

ئەگەر قەرزار سەلماندی کە خەمڵاندنەکە زیادەڕۆییەکی یەکجار زۆری تیاکراوە، لەو حاڵەتەدا دادوەر بۆی هەیە لەسەر داوای قەرزارەکە، مەرجە سزاییەکە دابەزێنێت بۆ ئاستێك بگونجێت لەگەڵ قەبارەی ئەو زیانەی لە جێبەجێنەکردنەکە یان دواکەوتنەکە دەکەوێتەوە[٥]. ئەوەش دەگەڕێتەوە بۆ کارکردن بە بەچاکزانین.

چوارەم- هەموارکردنی پابەندییەکان لەرێگەی هەموارکردنی مەرجەکانی گرێبەستی ملدان(الإذعان): گرێبەستی ملدان ئەو گرێبەستەیە کە بە قۆناغی رێکەوتنی نێوان دوو

---

[١] سەرەڕۆیی(الطیش): بیرنەکردنەوە لە سەرەنجامی کاروبارەکان.

[٢] نەتوانینی جیاکردنەوەی چاك و خراپ.

[٣] هەڵخەڵەتاندنی گەورە(الغبن الفاحش): کڕینی کەلوپەلە بە زیاتر لەو بەهایەی لەناو خەڵك زانراوە، یان فرۆشتنی بە کەمتر لەو بەهایەی زانراوە. بیرۆکەی (غبن) دەگەڕێتەوە بۆ فەرمودەی پێغەمبەرﷺ (إذا بايعت فقل لا خلابة ثم أنت بالخيار في كل سلعة ابتعتها ثلاث ليال فإن رضيت فأمسك وإن سخطت فاردد) أخرجه مسلم، كتاب البيوع، باب من يخدع في البيع. (الغبن الفاحش) ئەو کڕین و فرۆشتنەیە کە ناکەوێتە سنوری خەمڵاندنی خەمڵێنەرەکانەوە، بە پێچەوانەی (الغبن اليسير) کە بەخشراوە، مەگەر فێڵ لێکراوەکە نەفام یان دەوڵەت و لایەنی وەقف بێت.
لمزيد من التفصيل، راجع المدني العراقي، م١٢٥، والمصري، م١٢٩/١ وشروحهما، والدكتور عبد الرزاق السنهوري، الوسيط ٣٦٣/١ف٢٠٦. صحيح مسلم بشرح النووي ٤٣٣/١٠.

[٤] (العقد شريعة المتعاقدين- گرێبەست بۆ هەردولایەن شەریعەتە)

[٥] عبد المنعم البدراوي، مصادر الالتزام ٩٢/٢.

لایەنەکە لەسەر مەرجەکان تێنەپەڕیوە، ئەو لایەنەی قبوڵی گرێبەستەکە دەکات، یان مەرجەکان وەکو خۆی بەبێ دەستکاری قبوڵ دەکات یان دەستبەرداری گرێبەستەکە دەبێت، ئەو مەرجانە پێشوەخت دادەنرێت و بواری مشتومڕی نیە، لەبەر ئەوەی دڵنەرەکەی دەسەڵاتی ئابووری هەیە، کە لە پاوانکاری کرداری یان یاساییەوە سەرچاوەی گرتووە، لەو کەلوپەل و خزمەتگوزارییە پێویستانەی پێشکەشی جەماوەری دەکات، وەك ئاو و کارەبا و تەلەفۆن و ئامرازەکانی گواستنەوە.

ئەگەر گرێبەست بەرێگای ملدان(الإذعان) بوو و مەرجی توندی تێدابوو، دەشێ دادوەر ئەو مەرجانە هەموار بکات یان لایەنی ملدەری لێ ببەخشێت، بەپێی ئەوەی دادوەری دەیخوازێت، هەر رێکەوتنێکی پێچەوانەی ئەوە بەتاڵە[1].

پێنجەم- هەموارکردنی گرێبەستە کارگێڕیی و بڕیارە کارگێڕییەکان: نیارە دادگای کارگێڕی بەهەمان پلەی دادگای مەدەنی، پابەندی دەقە داڕێژەرەکان نابێت، چونکە تەنها سەرنجی کێشە پەیوەندیدارەکان بە بەرژەوەندی گشتی دەدات، ئەمەش وای لێدەکات مکوڕبێت لەسەر گونجاندنی نێوان رێسا گشتییەکان و ئەوەی بەرژەوەندیی گشتی دەیخوازێت[2].

کارگێڕی بۆی هەیە هەمواری دامودەزگا گشتییەکان بکات[3] و، پابەندییەکان و شێواز و ئامرازەکانی جێبەجێکردنی گرێبەست هەموار بکات و[4]، گەڵاڵەنامەکان هەموار

---

[1] المدني العراقي، هـ١٦٧/٢، المدني المصري، م١/١٤٩.

[2] له (م١١٣٤) مەدەنی فەرەنسی هاتووە (گرێبەست شەریعەتە بۆ لایەنەکانی، ئەوەی دادگای مەدەنی فەرەنسی تا ئەوپەڕی سنور پابەندی بووە، بەهیچ شێوەیەك دادگای کارگێڕی ناگرێتەوە، ئەنجومەنی دەوڵەتی فەرەنسی بۆی هەیە گرێبەست هەموار بکاتەوە بەو شێوەیەی لەگەڵ خولستی دادوەری بگونجێت و هاودەمی بارودۆخە تازە چاوەڕوان نەکراوەکان بێت)، الدكتور عبد المنعم فرج الصدة، مصادر الالتزام، ص٣٦٣.

[3] بیکینیۆ دەڵێت: (هیچ مافێکی وەدەستهاتوو نییە وابکات کارگێڕی نەتوانێت دامودەزگا گشتییەکان هەموار بکات بەمەبەستی گەیشتن بە کاری چاکتر یان پەرەپێدانی دامودەزگا گشتییەکان تا هاوشانی ئامانجەکانی بێت)، الدكتور عثمان عياد، مظاهر السلطة العامة في العقود الإدارية، ص١٩٦.

[4] ریبرۆ دەڵێت: (دەسەڵاتی هەموارکردنی تاکڕەوانە بەهێز لەرێگەی دادگاوە دوپاتکراوەتەوە، بەپێی بنەمای زاڵکردنی بەرژەوەندی گشتی، کە واپێویست دەکات ئەو کۆسپانە لابەرێت کە رێسا یاساییە نەگۆڕەکان بوونەتە هۆی دروستبوونی) سەرچاوەی پێشوو، ل١٩٧.

بکات[1].

بەمشێوەیە سەرجەم هەڵاوێردنەکان و هەموارکردنەکان دەگەڕێنەوە بۆ بەچاکزانین کە ئەسڵێکە لە ئوسوڵی فیقهی ئیسلامی.

جێباسی چوارەم
بیانووەکان، کردنەوەو داخستنی
الذرائع سدها وفتحها

بیانووەکان:

لەزماندا هۆیەکە بۆ گەیشتن بە وەدیهێنانی ئامانجێکی ڕەها، بەچاوپۆشی لە ڕەوایی و ناڕەوایی هەریەك لە هۆیەکە و ئەو ئامانجەی بەهۆیەوە پێی دەگات.

لە زاراوەی ئوسوڵناسەکاندا، پێناسەی زۆری هەیە، هەموویان بەدەوری ئەم مانادا دەسوڕێنەوە، ئەویش بریتییە لە پێدانی حوکمی ئامانج بە هۆیەکەی[2]، ئەو ئامرازانەی

---

[1] دکتور سلیمان محمد الطماوي، لە (النظرية العامة للقرارات الإدارية)، ص٦٠٢ دەڵێت: (ڕێسا لە فەڕەنسا و میسر لەسەر ئەوە سەقامگیر بوون کە دەشێت کارگێڕی لە هەموو کاتێکدا هەمواری ڕێنماییەکان بکات یان هەڵیان بوەشێنێتەوە یان بیگۆڕێت، بەپێی خولستەکانی بەرژەوەندیی گشتی).

[2] ابن القيم، إعلام الموقعين ٣/١٣٥ دەڵێت: (کاتێك گەیشتن بە مەبەستەکان تەنها بە چەند هۆ و ڕێگایەك بێت، ئەو ڕێگاو هۆیانەی بەو مەبەستەوە ڕەچاو دەکرێت، هۆیەکانی حەرامکراوەکان و سەرپێچییەکان، بەپێی ئەو ئامانجانەی لێی دەکەوێتەوەو پەیوەستە پێی، کەراهەت و ڕێگریی لێ دەکرێت، هۆیەکانی گوێڕایەڵی، دروستی و مۆڵەت پێدانی بەپێی ئەو ئامانجانەیە کە لێی دەکەوێتەوە، هۆی مەبەستێك شوێنکەوتەی مەبەستەکەیە، هەردوکیان مەبەستن، بەڵام یەکیان وەك ئامانجەکان مەبەستە، ئەوی دیکەیان وەك هۆیەکان مەبەستە، ئەگەر پەروەردگار شتێکی حەرام کرد و چەند ڕێگا و هۆیەك هەبوون ئەو شتەیان لێ دەکەوتەوە، ئەوا حەرامیان دەکات و قەدەغەی دەکات، وەك بەجێگەیاندن و چەسپاندنی حەرامکردنەکە و ڕێگرتن لە نزیکبوونەوە لە سنورەکان، ئەگەر ڕێ بەو هۆ و بیانوانە بدات کە ئەو ئەنجامەی لێ دەکەوێتەوە، ئەوە هەڵوەشاندنەوەی حەرامکردنەکە دەگەیەنێت و سەرنجی دەروونەکان ڕادەکێشێت بۆی، دانایی و زانستی خوای گەورەش بە هەموو شێوەیەك ئەوەی ناوێت. بەڵکو سیاسەتی پاشایانی دونیاش ئەوەیان ناوێت. ئەگەر پاشایەك شتێك لە سەربازەکانی یان ژێردەستەکانی یان خانەوادەکەی قەدەغە بکات و پاشان ڕێ بەو ڕێگا و هۆ و بیانوانە بدات کە دەیانگەیەنێتە ئەو شتە، بە دژیەکی دادەنرێت و ژێردەستەکانی پێچەوانەی مەبەستی ئەو دەکەن، هەروا پزیشکان ئەگەر دەردێك لەلەشێك بنبڕ بکەن، خاوەنەکەی لەو ڕێگا و

ئامانجەكانیان ڕەوایە، دەروازەی لەبەردەم خەڵكدا دەكرێتەوە، بەڵام ئەو ئامرازانەی ئامانجێكی زیانبەخشی خراپی لێدەكەوێتەوە، یان خراپییەكانی یەكسانە بە بەرژەوەندییەكانی یان زیاترە، دەروازەی دادەخرێت و ڕێگا بە ئەنجامدانی نادرێت.

روونە كە ئەو جیهانەی خەڵك تیایدا دەژین، جیهانی هۆیەكانە، نەك جیهانی پەرجووەكان، هەركەس هۆیەك نەگرێتە بەر، ناگات بە ئەنجامەكەی، ئەوە سوننەتی خوایە لە وەدیهێنراوەكانی، نابینی سوننەتی خوا بگۆڕێت، خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿إِنَّا مَكَّنَّا لَهُۥ فِى ٱلْأَرْضِ وَءَاتَيْنَٰهُ مِن كُلِّ شَىْءٍ سَبَبًا﴾[1].

هەموو ئەنجامێك پێشەكیی هەیە، هەموو بەرەنجامێك هۆیەكی هەیە، هەموو ئامانجێك ئامرازێكی هەیە، هەموو ئامانجێك هەڵسوكەوتێكی هەیە، هەموو شتێك(معلل) هۆكاری هەیە، بۆ هەر هیوایەك كارێك هەیە، سەرنجدان لە ئەنجامی هەڵسوكەوتەكانی مرۆڤ لە شەرعدا ڕەچاوكراو و ئامانجە جا ئەگەر هەڵسوكەوتەكە لەگەڵ شەرعدا بگونجێت یان پێچەوانەی بێت[2].

هەروەها هەڵسوكەوتەكانی مرۆڤ گوفتاری یان كرداری بێت، دەگەڕێتەوە بۆ نیازەكان، نیازیش ڕۆح و باڵای كارە، كار بۆ نیاز دەگەڕێتەوە، بە دروستیەكەی دروست دەبێت و بە خراپییەكەی خراپ دەبێت، بەپێی ڕێسایەكی شەرعی گشتگیر كە پێغەمبەرﷺ لە دوو ڕستەدا

بیانوانە قەدەغە دەكەن كە بەو دەردەی دەگەیەنێت، ئەگەرنا ئەوەی دەیانەوێت چاكی بكەن تێك دەچێت، ئەی چی گومان دەبەیت بە شەریعەتێكی تەواوی لە ئەوپەڕی دانایی و بەرژەوەندی و تەواوەتیدا).
ئەوەی سەرنج لە سەرچاوەكانی بدات دەزانێت كە خوای گەورە و پێغەمبەرەكەی، بیانووە گەیەنەرەكان بە حەرامەكانیان داخستووە، بە حەرامكردن و ڕێگریی لێكردن، بیانووش ئەوەیە كە هۆ و ڕێگابێت بۆ شتێك.

[1] سورة الكهف ٨٤.

[2] الشاطبي لة الموافقات ٤/١٩٤–١٩٥ دەڵێت: (سەرنجدان لە ئەنجامی كارەكان لە شەرعدا ڕەچاوكراو و مەبەستە، جا كارەكان هاوڕای شەرع بن یان پێچەوانە، كۆششكار(مجتهد) حوكم بەسەر هیچ كارێك نادات كە لەلایەن ئەركبارەكانەوە ئەنجام دەدرێت، بە هاندان یان ڕێگرتن، هەتا سەرنج لە ئەنجامی ئەو كارە نەدات، لەوانەیە ڕەوابێت لەبەر بەرژەوەندییەك وەدەست بهێنرێت یان خراپییەك لابرێت، یان ئەنجامەكەی پێچەوانەی مەبەستەكەی بێت، لەوانەیە ناڕەوا بێت لەبەر خراپییەك لێی دەكەوێتەوە، یان بەرژەوەندییەك پێی لادەبرێت، یان ئەنجامەكەی پێچەوانەی مەبەستەكەی بێت، ئەگەر لە یەكەمیان بە ڕەهایی ڕەوایی پێدا، لەوانەیە بەدەستهێنانی بەرژەوەندییەك لەوەدا ببێتە هۆی خراپەیەكی هاوتای بەرژەوەندییەكە یان زیاتر، ئەوە دەبێتە ڕێگر لە ڕەهایی لە ڕەوایی پێدانەدا، هەروا ئەگەر لە دووەمیان بە ڕەهایی ناڕەوایی پێدا، لەوانەیە لابردنی خراپەكە ببێتە هۆی خراپەیەكی هاوتای یان زیاتر، جا دروست نییە بە ڕەهایی ناڕەوایی پێ بدرێت، ئەوەش بوارێكە بۆ كۆششكار، تێپەڕین پێیدا سەختە، بەڵام چێژی زۆرە و سوپاسكراوە بەپێی مەبەستەكانی شەریعەت).

دەری بڕیوەو فەرموویەتی: ((إنما الأعمال بالنيات وإنما لكل امرئ ما نوى))[1]. لە رستەی یەکەمدا روونی دەکاتەوە کە ئەو کارەی لە کەسێکی پێگەیشتووی تێگەیشتووەوە روودەدات بەبێ نیاز روونادات، کاریش سەر بەوە، لە رووی دروستی و نادروستیەوە، لەرووی قبوڵبوون و رەتکردنەوەوە، لە دووەمیشدا روونی دەکاتەوە کە بکەر لە کارەکەیدا تەنها نیازەکەی خۆی بۆ هەیە، جا کارەکە لە مامەڵەکان بێت یان لە پەرستشەکان یان هی دیکە[2]، گرنگی و مەترسی ئامڕاز بە جیاوازیی گرنگی و مەترسی ئامانجەکەی دەگۆڕێت[3].

چەندین کار هەیە لەخودی خۆیدا ڕەوایە، حوکمی ناڕەوایی بەسەردادەدرێت بەهۆی ئەو زیان و خراپەیەی لێی دەکەوێتەوە، چەند کار هەیە لە خودی خۆیدا ناڕەوایە، بەهۆی ئەو بەرژەوەندییە ڕەوایەی وەدی دەهێنێت، بە ڕەوا دادەنرێت.

بەشەکانی بیانووەکان لەرووی ڕەوایی و ناڕەوایی:

لەو پێشەکییە دەگەینە ئەو ئەنجامەی کە بیانووەکان (ئامڕازەکان) لەرووی ڕەوایی و ناڕەوایی بۆ چواربەش دابەش دەبێت:

١- هەریەك لە ئامڕاز و ئامانج ڕەوان.

٢- هەریەك لە ئامڕاز و ئامانج ناڕەوان.

٣- ئامڕاز ناڕەوایە و ئامانج ڕەوایە.

٤- ئامڕاز ڕەوایە و ئامانج ناڕەوایە.

---

[1] ئەوەش لە فەرموودە بەناوبانگەکانە، بەڵکو هەندێك دەڵێن ماناکەی متەواترە.

[2] إعلام الموقعين، سەرچاوەی پێشوو ٣/١١١.

[3] عز الدين بن عبدالسلام السلمي، قواعد الأحكام في مصالح الانام ١/١٢٣ دەڵێت: (پاداشتی ئامڕازەکانی گوێڕایەڵی بەپێی جیاوازیی چاکیی مەبەستەکان و بەرژەوەندییەکان جیاوازە، ئامڕازی ناسینی خوای گەورە و زانینی خود و سیفاتەکانی، چاکترە لە ئامڕازی زانینی حوکمەکانی...هتد).
هەروا دەڵێت ٢/١٢٦: (کێشی ئامڕازەکانی سەرپێچی بەپێی بەدخوازی مەبەست و خراپیەکانی جیاوازە، ئامڕازی گەیشتن بە بەدخوازترین مەبەستەکان، لە هەموو ئامڕازەکان خراپترە، ئامڕازی نەزانینی خودی خوای گەورە و سیفەتەکانی خراپترە لە ئامڕازی نەزانینی حوکمەکانی، ئامڕازی گەیشتن بە کوشتن خراپترە لە ئامڕازی گەیشتن بە زینا، ئامڕازی گەیشتن بە زینا ناشیرینترە لە خواردنی بەناهەق، هاوکاریی کوشتن بە گرتن ناشیرینترە لە پێ نیشاندانی...هتد).

بەشی یەکەم: هۆکاری ڕەوا ئامانج ڕەوا بەدی دێنێت (وسائل مشروعة تحقق غايات مشروعة):

شارەزایانی شەریعەتی ئیسلامی ناکۆك نین لە کردنـەوەی دەروازەی بیانووەکان(هۆیـەکان) لەبەر ئـەو سـود و بەرژەوەندییـە گشـتیانەی لێیانـەوە بـەدی دێـن، نمونـەی ئـەو پیادەکردنانـە ئەمانەیە:

أ- دیاریکردنی خاوەندارێتی زەوییە کشتوکاڵییەکان و ڕێکخسـتنی ئـاودێری و، پێشکەشـکردنی هاوکاری لە خەزێنەی گشتی بۆ هەرکەسێك زەویـی کشـتوکاڵی وەبـەرهێنێت و، دابینکردنـی ئامرازی تازەی کێڵان و ئاودان، هەموو ئەمانە بەمەبەستی پەرەپێـدانی بەرهـەم و بـەرووبومی کشتوکاڵی لەڕووی چەندێتی و چۆنێتییەوە.

ب- بنیاتنـانی گونـدی هاوچـەرخ بـەجۆرێك سـەرجەم ئـامرازە تەندروسـتی و کۆمەڵایـەتی و ڕۆشـنبیرییەکانی تیـا دابـین کرابێـت، بەمەبەسـتی هانـدانی کۆچـی پێچـەوانە، واتـە لـە شارەکانەوە بۆ گونـد و لادێکـان، چـونکە لەمـەدا بەرژەوەنـدیی پەرەسـەندنی کشـتوکاڵی و دابینکردنی سامانی ئاژەڵی فەراهەم دەبێت.

ج- چاودێریی وردی پیادەکردنی سیستەمی هاتوچۆ و تۆکارمردنی سەرپێچییە هاتوچۆییەکان بـە ئـامرازی تـازەی پێشـکەوتوو و لێپێچـینەوەی تونـد لـە سەرپێچـیکاران، بەمەبەسـتی پاراستنی سەلامەتیی خەڵك و، پاراستنی ئامرازەکانی گەیاندن و سامانی گشتیی تایبـەت بە شەقام و ڕێگا و پردەکان.

د- گرنگیـی زیـاد بـە فێرکـردن لـە سـەرجەم قۆناغـەکان و، بـەردەوامی لەسـەر پەرەپێـدانی پرۆگرامەکان لەسایەی پەرەسەندنی پێویستەکانی ژیان، لەگەڵ لەپێشتر دانـانی پێگەیانـدنی کادیری فێرکردنی لێهاتوو و پێشکەشـکردنی پشـتیوانیی مـاددی و مەعنـەوی بـۆ دەسـتەی فێرکردن، هەموو ئەمانە بە مەبەستی بەرزکردنەوەی ئاستی زانستی.

هـ- هەر ئامرازێکی ڕەوای دیکە، لەسـایەی پێویسـتییەکانی ژیـان، بەهۆیـەوە سـودی گشـتی و بەرژەوەنـدیی بـاڵا بێتـەدی، دەبـێ لەبـەردەم خـەڵك کـراوە بێـت و بایـەخ بـدرێت بـە جێبەجێکردنی بەشێوەیەکی ورد و دروست.

بەشی دووەم: ئامرازە ناڕەواکان بەمەبەستی گەیشتن بە ئامانجە ناڕەواکان (وسائل غیر مشروعة یتوصل بها إلی غایات غیر مشروعة):

شارەزایانی شەرع ناکۆک نین لە واجبێتی داخستنی دەروازەی هەر ئامرازێکی ناڕەوا لە خودی خۆیدا، کە ئەنجامێکی ناڕەوای لێبکەوێتەوە، بە ڕێگری کردنی ئەوەی نەبوە و لابردنی ئەوەی هەیەو، نەهێشتنی بە سەرجەم ڕێگاکانی خۆپاراستن و چارەسەرکردن، بەرپرسیارێتی نەهێشتنی ئەو بیانوانەی لەخودی خۆیاندا ناڕەوان و ئەنجامەکانیشیان لەسەر دەوڵەتە بە پلەی یەکەم و لەسەر تاکەکانە بە پلەی دووەم، ئەوە دەچێتە دەروازەی لێپرسینەوەو فەرمان بەچاکە و ڕێگریی لە خراپە.

قورئانی پیرۆز لە زۆر ئایەتدا فەرمانی بەوە کردووە، لەوانە فەرمایشتی: ﴿وَلۡتَكُن مِّنكُمۡ أُمَّةٞ يَدۡعُونَ إِلَى ٱلۡخَيۡرِ وَيَأۡمُرُونَ بِٱلۡمَعۡرُوفِ وَيَنۡهَوۡنَ عَنِ ٱلۡمُنكَرِۚ وَأُوْلَٰٓئِكَ هُمُ ٱلۡمُفۡلِحُونَ﴾[1].

پێغەمبەرﷺ بە کردار و گوفتارەکانی ئەمەی دوپات کردۆتەوە، لەوانە: **((من رأی منکم منکراً فلیغیره بیده، فإن لم یستطع فبلسانه، فإن لم یستطع فبقلبه، وذلك أضعف الإیمان))**[2].

لە پیادەکردنەکانی بیانووە ناڕەواکان لەخودی خۆیاندا و ئەنجامەکانیان:

أ- قەدەغەکردنی چەکە لەناوبەرە وێرانکەرەکان بەمەبەستی بەکارهێنانی لە جەنگە دەستدرێژکارییەکان، بەرپرسیارێکی لە نەهێشتنی ئەو بیانووە بۆگەنە لەسەر شانی کۆمەڵگەی مرۆیی و خێزانی نێودەوڵەتی بەگشتییە.

ب- دروستکردنی خواردنە و بەرووبومە بێهۆشکەرەکان و بازرگانی پێوەکردنیان، لە بیانووە ناڕەواکانن لە خودی خۆیاندا و لە ئامانجەکانیاندا، لەبەر ئەو خراپی و زیانە مەترسیدارانەی لێی دەکەوێتەوە بۆ بە تاك و کۆمەڵگە.

جـ- دروستکردنی شوێنی گشتی بۆ یاریی لگاو و خواردنەوەی سەرخۆشکەرەکان و وەرگرتنی بێهۆشکەرەکان. لەسەر دەوڵەتە بە هاوکاری تاکەکان، ئەو بیانوانە دابخات کە قورئان بە کاری شەیتانی داناوە، خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُوٓاْ إِنَّمَا ٱلۡخَمۡرُ وَٱلۡمَيۡسِرُ وَٱلۡأَنصَابُ

---

[1] آل عمران ١٠٤.

[2] أخرجه مسلم، کتاب الإیمان. صحیح مسلم بشرح النووي٢/٣٨١.

﴿وَٱلۡأَزۡلَٰمُ رِجۡسٞ مِّنۡ عَمَلِ ٱلشَّيۡطَٰنِ فَٱجۡتَنِبُوهُ لَعَلَّكُمۡ تُفۡلِحُونَ﴾[1]. ئـەوە ئەگـەر بەسـوودبێت لـە چـەند لایەنێکی ماددی تەسکدا، ئەوە لەڕووی تەندروستی و کۆمەڵایەتی و ڕەوشتی و ئابوورییـەوە. خـوای گـەورە دەفـەرموێت: ﴿يَسۡـَٔلُونَكَ عَنِ ٱلۡخَمۡرِ وَٱلۡمَيۡسِرِۖ قُلۡ فِيهِمَآ إِثۡمٞ كَبِيرٞ وَمَنَٰفِعُ لِلنَّاسِ وَإِثۡمُهُمَآ أَكۡبَرُ مِن نَّفۡعِهِمَا﴾[2]. مەبەست لە (إثم) زیان و خراپەیە.

د- هەنـدێك پیـاو و هـەرزەکاری لادەر لەبـەردەم قوتابخانـەکانی کچـان و ڕێگـا و شـەقامەکان دەوەستن بۆ بەلاڕێدابردنی خوشك و کچەکانیان، بەمەبەسـتی لەکـەدارکردنی ناموسـێك کـە ناموسی خۆیانە و، شکاندنی شکۆی شەرەفێك کە شەرەفی خۆیانە و، پیسکردنی وەچەیەك کە لە ناواخنی ڕەسەنایەکی ژیانی هەموانە. هەموو ئەوانە لـە بیـانووە ناڕەواکـانن لـە خـودی خۆیاندا و لە ئامانجەکەشیاندا. لەسەر دەسـەڵاتدار و تاکـەکان پێویسـتە هاوکـاری بکـەن بـۆ نەهێشتنی ئەو دیـاردە خراپـە، ئـەوە نەخۆشـی کوشـندەیەو بـەخێرایی بڵاودەبێتـەوە، زۆر مەترسیدارترە لەو نەخۆشیانەی دەوڵەت تواناکانی دەخاتە گەڕ بۆ نەهێشتنی.

هـ- فێڵ (استغلال) و پاوانکـاری و چاوبرسـێتی و مامەڵـە لـە بـازاڕی ڕەش، هـەموویان بیـانووی نـاڕەوان، لەپاڵیـەوە کۆمـەڵێکی گـومڕا قـازانجی نـاڕەوا بەدەسـت دێـنن، لەسـەر حسـابی بەرژەوەندیی گشتی و لەسەر حسابی بەکارهێنەران. لەسەر دەسەڵات پێویستە، بـە هاوکـاریی کۆمەڵگەو تاکەکان، ئەو بیانوانە دابخات کە لە خودی خۆیاندا و لـە ئامانجەکەیانـدا نـاڕەوان. پێغەمبەرﷺ لە گوفتارە چەسپاوەکانیدا کە لە سەرچاوە پشت پێبەسـتراوەکان تۆمـارکراوە، ڕێگریی لەو بیانوانە کردووە، لێرەدا بواری خستنەڕووی نییە.

بەشی سێیەم: بیانووە ناڕەواکان لەخودی خۆیاندا و ڕەوایی لە ئامانجەکەیاندا
(الذرائع غير المشروعة في ذاتها والمشروعة في غاياتها):

شارەزایانی شەریعەت ناکۆك نین لەوەی کە هەندێك ئامرازی ناڕەوا لەخودی خۆیاندا لەوانەیـە بە شتێکی دیکە ببێتە ڕەوا، واتە بە ئەنجامە ڕەواکان و بەرژەوەندییە گشتییەکان، کـە دەکرێـت ئەو بیانوانە لە دۆخی نائاساییدا بەدیی بهێنێت. ئەم بەشە دەکەوێتـە ژێـر دەروازەی کۆبونـەوەی بەرژەوەندی لەگەڵ خراپە، لە کاتێکدا بەرژەوەندییەکە زاڵ بێت بەسەر خراپەکەدا.

---

[1] سورة المائدة ٩٠.
[2] سورة البقرة ٢١٩.

لە جێبەجێکردنەکانی ئەم بەشە:

أ- سزا، جەستەیی بێت یان لەسامان، ماددی بێت یان مەعنەوی، لە خودی خۆیدا ناشیرینە، چونکە زیانە بۆ کەسە سزادراوەکە و خانەوادەکەی لە هاوسەر و منداڵ و ئەوانی دیکە.
لەگەڵ ئەوەشدا شەریعەتی خوا و یاساکانی مرۆڤ بڕیاریان لەسەردا، دانیان پێدانا کە پێویستە لەسەر تاوانکاران پیادەبکرێت، هەرکات پێویستی و بەرژەوەندیی گشتی ئەمەی خواست، چونکە ئەو بیانوە لەوانەیە ببێتە هۆی بەدیهێنانی ئامانجێکی ڕەوا و بەرژەوەندییەکی گشتی پێشخراو بەسەر خراپەی سزا و زیانەکەیدا، چونکە بەمە ئاسایش و ئارامی دەپارێزرێت و سامان و نەفس و ناموس و وەچەکان پارێزراو دەبن.

ب- درۆ ناشیرین و قسەی ناڕەوایە، لە دۆخی ئاساییدا زیان و خراپەیە، بەڵام لەوانەیە ببێتە چاک و ڕەوا، ئەگەر بووە هۆی بەدیهێنانی ئامانجێکی ڕەوا و بەرژەوەندییەکی پێشخراو بەسەر خراپەکەیدا، وەکو ئەو درۆیەی بێدەسەڵاتێک لە ستەمی دەسەڵاتدارێک ڕزگار دەکات و، ناموسێك لە لەکەدارکردن دەپارێزێت و، هی دیکەش.

ج- خواردنی مردوو و هاوشێوەکانی و، وەرگرتنی خوێن، لە کارە پیسەکانە لەخودی خۆیاندا، بەڵام ئەگەر ڕزگارکردنی ژیانێکی لەسەر وەستا، دەبێتە ڕێپێدراو بەڵکو دەبێتە واجب.

د- هەڵدانەوەی گۆڕ بۆ ئاشکراکردنی تاوان یان دەرهێنانی ئەو سامانە دڵگیرکراوەی لەگەڵیدا نێژراوە و، هەڵدرینی سکی دایکی مردوو بۆ دەرهێنانی کۆرپەکەی کە ئومێدی ژیانی هەیە و، گواستنەوەی ئەندامێکی مردوو و چاندنی لە جەستەیەکی زیندوو و، هاوشێوەی ئەوانە لە کارە ناشیرینیەکان لە خودی خۆیاندا، چونکە سوکایەتییە بە شکۆی مردوو، بەڵام ئەو بەرژەوەندییەی دەکرێت لەو بیانووە بەدی بێت، لەپێشترە لە خراپیی ئەو سوکایەتییە.

هـ- دەستبەسەرداگرتنی سامانی نەفامەکان و، فرۆشتنی سامانی قەرزاری دواخەری دانەوەی قەرزەکە بەبێ ڕەزامەنی خاوەن قەرز و، سنوردارکردنی ڕەفتارەکانی نەخۆش لە نەخۆشیی مەرگدا و، دەستبەسەرداگرتنی موفلیس و دەستبەسەرداگرتنی قەرزاری دواخەر و، بردنی فرۆشراوەکە لەلایەن خاوەنی هاوبەشەماف(الشفعه) بەبێ ویستی کڕیار و فرۆشیار، هیدیکەش لە نمونەی ئەو کۆت و بەندانەی ئازادی و ڕەزامەندی نایەڵێت و لە خودی خۆیدا

ناشیرینه، بەڵام بەرژەوەندییەکی پێشخراو بەسەر خراپیەکەیدا بەدی دێنێت، بۆیە شەریعەت و یاسا بڕیاریان لەسەرداوە، هەزاران جێبەجێکردنی دیکەی لەو شێوەیە هەیە[1].

بەشی چوارەم: بیانووە ڕەواکان لەخودی خۆیاندا و ناڕەوا لە ئامانجەکانیاندا (الذرائع المشروعة في ذاتها وغير المشروعة بغاياتها):

لەوانەیە بیانوو لە خودی خۆیدا ڕەوا بێت، بەڵام بۆ ئامانجی ناڕەوا بەکاربێت، وەك ئەوەی سامانێك بە ئافرەتێك دەبەخشێت بەمەبەستی دروستکردنی پەیوەندییەکی ناڕەوا لەگەڵیدا، بەخشینەکە بەتاڵە ئەگەر پێی بەخشراوەکە بە مەبەستە ناڕەواکەی زانی، بەخشەریش بۆی هەیە سامانە بەخشراوەکە وەرگرێتەوە.

زانایانی ئوسول[2] بەم بەشی چوارەمەی بیانووەکانیان بەشکردووە بەپێی دوور و نزیکیی لە ئامانج و ئەنجامەکەی، بۆ سێ جۆر:

جۆری یەکەم: ئەو ئامرازانەی(بیانووانەی) بەبێ گومانی یان بە ئەگەرێکی نزیك، ببنە هۆی خراپییەك (یان زیانێك)، ئەم جۆرە بیانووە ناکۆکیی جەماوەری شەرعناسانی لەسەر نییە کە دەبێ دابخرێن و قەدەغەبکرێن، لە جێبەجێکردنەکانی ئەم جۆرە:

١- فرۆشتنی چەك لە کاتی ئاژاوەدا، ئەگەر فرۆشیار زانی یان دەیتوانی بزانێت ئەو چەکە لە دەستدرێژی و کوشتنی بێتاوانان بەکاربێت، گرێبەستەکە بەتاڵ دەبێت.

---

[1] لەوانە:

١- قسەی پاشملە کارێکی ناڕەوایە، بەڵام لە حاڵەتی ڕاوێژکردن دروستە، وەك ئەوەی کەسێك دەیەوێت کچێکی خانەوادەیەك بخوازێت، ڕاوێژ بە کەسێك دەکات کە بیانناسێت، پێویستە ئەو کەسەی ڕاوێژی پێ دەکرێت، چاکی و خراپی ئەو خانەوادەیە بەپێی پێویست باس بکات.

٢- دەرخستنی عەورەت خراپەیە چونکە ئابڕووبردنی لێدەکەوێتەوە، بەڵام لە حاڵەتی پاککردنەوەی برین و نەشتەرگەری دروستە.

٣- سەربڕینی ئاژەڵ خراپییەکە بەرامبەری، بەڵام بۆ بەرژەوەندی مانەوەی مرۆڤ دروستە.

٤- بڕیاردان لەسەر هاوسەرگیریی هاوبەشدانەران دوای مسوڵمانبونیان جائیزە سەرەڕای ناتەواویەکەی، چونکە حوکم دان بە ناتەواوی بواری مسوڵمانبونیان کەم دەکاتەوە.. قواعد الأحكام ١٠٢/١.

٥- بڕینی ئەندامی توشبوو بە شێرپەنجە بۆ ڕێگرتن لە بڵاوبونەوەی.

٦- چاندنی گورچیلە و جۆری دیکەی چاندنی ئەندامە مرۆییەکان، ئەوانەی دەتوانرێ بچێنرێن، بەشێوەیەك ڕووبەڕووی دەقێك نەبێتەوە.

[2] بۆ وردەکاریی زیاتر بڕوانە: الفروق للقرافي ٢/٢٢و٢٦٦/٣ القاعدە ١٩٤ جیاوازیی نێوان ڕێسای ئەوەی بیانووەکان دادەخات و ڕێسای ئەو بیانوانەی داناخرێت.

٢- فرۆشتنی ماددە سەرەتاییەکان بە کارگەی دروستکردنی سەرخۆشکەرە حەرامکراوەکان، فرۆشیار بزانێت یان دەیتوانی بزانێت لە دروستکردنی سەرخۆشکەرەکاندا بەکاردێت، لای زۆرینەی شەرعناسان گرێبەستەکە بە بەتاڵ دادەنرێت، هاوشێوەی کڕین و فرۆشتنی سەرخۆشکەرەکان.

جۆری دووەم: شەرعناسان کۆڕان لەسەر دانەخستنی وەك ئەو ئامرازانەی دەبنە بیانووی بەدیهێنانی بەرژەوەندیی زیاتر لەوەی دەبتە بیانووی خراپە (یان زیان).

لە نموونەی ئەم جۆرە:

١- دروستکردنی چەکی بەرگری و فرۆشتنی لە بارودۆخی ئاساییدا، ئەم جۆرە بیانووە داناخرێت تەنها لەبەر شیمانەی بەکارهێنانی لە دەستدرێژیدا.

٢- چاندنی ترێ و ئەو میوانەی سەرخۆشکەرە حەرامکراوەکانی لێ دەردەهێنرێت، داناخرێت و قەدەغە ناکرێت تەنها لەبەر شیمانەی بەکارهێنانی لەلایەن کارگەکانی دروستکردنی سەرخۆشکەرەکان.

جۆری سێیەم: شەرعناسان لەسەر کردنەوەو داخستنی ناکۆکن، وەك ئەو بیانوانەی لەنێوان بەرژەوەندی و خراپەدان، ئەوەی پێی وابێت بەرژەوەندییەکەی لەپێشترە لە خراپەکەی، دەڵێت با بکرێتەوە، ئەوەش خراپەکەی لەپێشتر دابنێت، دەڵێت با دابخرێت، نمونەی ئەم جۆرە:

١- دادوەریی کردنی دادوەر بەپێی زانیاریی خۆی، دوو لایەنی هەیە، یان ئامرازێکی بۆ پاراستنی هەق لەکاتێکدا بەڵگەیەك نییە بیسەلمێنێت، یان ئامرازێکە بۆ ناهەقییەك کاتێك دادوەر ملکەچی دەسەڵاتی بیروباوەڕی نەبێت[١].

٢- حەڵاڵکردن، ژنی تەڵاقدراو بۆ جاری سێیەم، دوای تەواوبوونی عیددە مێرد بە پیاوێکی

---

[١] لە المغني لإبن قدامة ٩/٥٣-٥٤ هاتووە: (دوکاری بۆچوونەکە ئەوەیە کە حاکم بە زانستی خۆی لە حەدد و شتی دیکەدا حوکم ناکات، نە بە زانستی بەر لە بوونی بە حاکم و لە بە هی دواتری)، ئەوە وتەی شریح و شعبی و مالك و إسحق و أبي عبيد و محمد بن الحسن و یەك لە دوو وتەکەی شافیعیە. أبو حنيفە دەڵێت: ئەوەی لە مافەکانی خوا بوو بە زانستی خۆی حوکم دەکات، مافەکانی خوا لەسەر ئاسانکاری و لێبوردەیی بنیات نراوە، بەڵام مافی ئادەمیەکان، ئەوەی بەر لە ویلایەتەکەی زانیویەتی حوکمی پێ ناکات، ئەوەشی لە کاتی ویلایەتەکەی زانیویەتی حوکمی پێ دەکات، چونکە وەك ئەوە وایە کە لە شایەتەکان لەکاتی ویلایەتەکەی بیستویەتی)، بۆ وردەکاریی ئەم ناکۆکییە بگەڕێوە بۆ المحلی لابن حزم ٩/٤٢٧.

دیکه بکات، لەگەڵ فەرامۆشکردنی ناوەرۆکی هاوسەرگیرییەکە، تا دوای سەرجێیی کردن تەڵاقی بدات، تا بە گرێبەستێکی تازە بۆ مێردی یەکەمی حەڵاڵ بێت، چونکە قورئان ئەو ژنەی لە مێردەکەی حەرام کردووە کە بۆ سێیەم جار تەڵاقی داوە، هەتا مێرد بە پیاوێکی دیکە نەکات، وەك دەفەرموێت: ﴿ فَإِن طَلَّقَهَا فَلَا تَحِلُّ لَهُۥ مِنۢ بَعۡدُ حَتَّىٰ تَنكِحَ زَوۡجًا غَيۡرَهُۥ ﴾[1].

مەبەست لە (نکاح)هاوسەرگیری لەم ئایەتە هاوسەرگیری شەرعی هەمیشەیی ئاساییە، ئەو هاوسەرگیرییەی باسکرا فێڵێکەو بە بیانوی مەبەستێکی نارەوا بەکارهاتووە.

مالکییەکان[2] و حەنبەلیەکان[3] و زەیدییەکان[4] وتویانە: (ئەو هاوسەرگیرییە بەتاڵە چونکە بۆ مەبەستێکی ڕەوا نەبووە)، شافیعیەکان[5] و جەعفەریەکان[6] و زاهیریەکان[7] وتویانە: (ئەگەر لە گرێبەستەکە باس لە تەڵاقدانی دوای سەرجێیی نەکرابوو، ئەوا دروستە، ئەگەرنا بەتاڵە)[8]، ئاراستەی یەکەم لەپێشترە بەبەڵگەی فەرمودەی پێغەمبەرﷺ ((إنما الأعمال بالنيات)).

بەڵگەکانی ڕەوایی کارکردن بە بیانوویەستن (أدلة مشروعية العمل بسد الذرائع):

کارکردنی شەرعناس و دادوەر و هی دیکە بە بیانوویەستن ڕەوایە بەپێی قورئان و سوننەت و ژیریی:

أ- قورئان: ﴿ وَلَا تَسُبُّواْ ٱلَّذِينَ يَدۡعُونَ مِن دُونِ ٱللَّهِ فَيَسُبُّواْ ٱللَّهَ عَدۡوَۢا بِغَيۡرِ عِلۡمٍ ﴾[9]، ڕێگری لە مسوڵمانان کرد کە جوێن بە خواوەندەکانی هاوبەشدانەرەکان بدەن لە سەرەتای ئیسلامدا،

---

[1] سورة البقرة ٢٣٠.
[2] شرح موطأ الإمام مالك لابي الوليد سليمان الباجي ٣/٢٩٨.
[3] منتهى الإرادات للامام محمد الشهير بابن النجار ٢/١٨٠.
[4] التاج المذهب، شرح متن الازهار في فقه الائمة الاطهار للامام احمد الصنعاني ٢/٢٨-٢٩.
[5] الأم ٥/١٨٠.
[6] شرائع الإسلام ٢/٣١.
[7] المحلى لإبن حزم ١٠/١٨٠.
[8] بۆ زانیاریی زیاتر بگەڕێوە بۆ (مدى سلطان الإرادة في الطلاق في شريعة السماء وقانون الارض خلال اربعة الاف سنة)، دلەر ١/٢٠٥ و دواتر.
[9] سورة الانعام ١٠٨.

هەرچەندە جوێندان دلواکراوە بۆ سوککردنی هاوبەشدانەرەکان و سوکایەتی بە سیفەتی هاوبەشدانان، بەڵام خراپی جوێن دانیان بەخوای گەورەی لێ دەکەوێتەوە.

ب- سوننەتی پێغەمبەرﷺ: رێگریی کردووە لە جێبەجێکردنی سزا لەسەر ئەو تاوانبارانەی بەشداریی جەنگیان کردووە دژ بە دوژمنان، لەبەر مەترسی ئەوەی بەر لە جێبەجێکردنی سزا لەسەریان بچنە پاڵ دوژمن بەر.

جـ- ماقولّ: ئیبن قەییم لە شیکردنەوەی عەقڵی بۆ بیانوویەستن زۆر چاکی وتووە، کە (ئەگەر خوای گەورە شتێکی حەرام کرد و چەند رێگا و ئامراز هەبوو بۆی بچێت، ئەوانیش حەرام دەکات و رێگریی لێدەکات، بۆ بەدیهێنانی حەرامکردنەکەی و چەسپاندنی و رێگری لە نزیکبوونەوە لە پارێزراوەکان، ئەگەر ئامراز و بیانووەکانی ئەو حەرامەی لێ دەکەوێتەوە، رێگەی پێبدایە، دەبووە تێکگیران لەگەڵ حەرامکردن و سەرنجراکێشانی دەروونەکان پێی، بەڵکو سیاسەتی پاشایەکانی دنیاش ئەوە رەت دەکاتەوە، هەرکامیان کە سەربازەکانیان یان ژێردەستەکانیان یان خانەوادەکەیان لەشتێك قەدەغە دەکەن و، کەچی رێگا و ئامراز و بیانووەکانی گەیشت پێی رێگەپێدەدەن، ئەمە بە هاودژی دادەنرێت و ژێردەستەکانی پێچەوانەی مەبەستەکەی رەفتار دەکەن، هەروەها پزیشکەکان، ئەگەر بیانەوێت دەردێك بنبڕ بکەن، خاوەنەکەی لەو رێگا و بیانووانە قەدەغە دەکات کە بەو دەردەی دەگەیەنێت، ئەگەرنا ئەوەی هەوڵی بۆ دەدەن سەرناگرێت، ئەی چ گومانێك بەم شەریعەتە دەبەیت کە لە بەرزترین پلەکانی دانایی و بەرژەوەندی و تەواوییە؟)[1].

پەیوەندیی نێوان بیانوویەستن لە ئوسوڵی فیقە و، پاساوی پاڵنەری ناڕەوا لە یاسادا
(الصلة بين سد الذرائع في أصول الفقه، والباعث الدافع غير المشروع في القانون):

پەیوەندییەکی تونـدوتۆڵ هەیە لەنێوان بەشی چوارەمی بیانووەکان (ئامرازی ڕەوا و ئامانجی ناڕەوا) لە ئوسوڵی فیقهی ئیسلامی و، پاساوی پاڵنەری ناڕەوا لە یاسای دانراو.

ئاشکرایە کە بیرۆکەی کلاسیکی(تقلیدی) وای بۆچووە کە هۆ سێ جۆری هەیە:

أ- هۆی دروستکار (هۆی ماف و پابەندییەکان) وەك فرۆشتن و بەکرێدان و بەخشین و خواستن

[1] إعلام الموقعين ٣/١٣٥.

وهی دیکەش له گرێبەستەکانی ئاڵوگۆڕ و بەخشین.

ب- هۆی مەبەستی (مەبەستی ڕاستەوخۆ)ی لایەنەکانی گرێبەست، وەك کڕین لای کڕیار و بەها لای فرۆشیار.

جـ- هۆی پاساوی پاڵنەر (مەبەستی ناڕاستەوخۆ)[1].

بیرۆکەی تازه بۆ ئەوەچوو که پاساوی پاڵنەر له گرێبەستدا هۆیه، بەپێچەوانەی بیرۆکەی کلاسیکی که مەبەستی ڕاستەوخۆ (هۆی مەبەستی) به هۆی گرێبەسته ئاڵوگۆڕکارییەکان دادەنێت، ئاراستەی باو له شارەزایی تازه و یاسا تازەکان و دادگا بیرۆکەی تازه وەردەگرن و، هۆ له گرێبەستەکاندا به پاساوی پاڵنەر دادەنرێت، ئەو هۆیەش لەوانەیه ڕەوا بێت و لەوانەشه ناڕەوابێت، وەك هۆی مەبەستی، کەواته چەنده کاریگەریی هەیه لەسەر دروستیی گرێبەست له دۆخی ناڕەوابووونیدا؟

١- ناکۆکی نییه لەسەر بەتاڵ بوونی گرێبەست ئەگەر هۆیه مەبەستییەکەی (مەبەستی ڕاستەوخۆ) ناڕەوابێت.

٢- ناکۆکی نییه لەنێوان جەماوەری شارەزایانی یاسادا لەسەر بەتاڵبوونی گرێبەست ئەگەر هاندەره پاڵنەره ناڕەواکەی له ناو گرێبەستەکه باسکرابوو.

٣- بەڵکو ناکۆکی له دروستی و بەتاڵیی گرێبەستێکدایه که هاندەره پاڵنەرەکەی ناڕەوابێت و لەناو گرێبەستەکەدا باسنەکرابێت، یان بەر له گرێبەستەکه لەسەری ڕێکنەکەوتبن، ئەم ناکۆکییه دەگەڕێتەوه بۆ کارکردن به ویستی ئاشکرا یان نهێنی لەکاتی جیاوازبوونیاندا. له یاسا داڕێژراوه لاتینییەکان و ئەو یاسایانەی پێی کاریگەرن، کار به ویستی نهێنی دەکرێت، پاساوی پاڵنەری ناڕەوا گرێبەست بەتاڵ دەکاتەوه، ئەگەریش له گرێبەستەکه باسنەکرابوو، ئەگەر لایەنی دووەم پێی زانی، یان دەیتوانی بیزانێت.

[1] هاندەری پاڵنەر به دوو شت جیادەکرێتەوه له هۆی مەبەستی، یەکیان: هۆی مەبەستی بەشێکی گرێبەستەکەیەو بابەتییه، بەڵام هۆی هاندەر خودی و دەروونی و کەسی و دەرەکییه. دووەمیان: هۆی مەبەستی به گۆڕانی کەسەکان ناگۆڕێت، به پێچەوانەی هۆی هاندەر. بۆ نموونه هاندەری پاڵنەر لای ئەو کەسەی ئۆتۆمبێلەکەی دەفرۆشێت لەوانەیه کڕینی ئۆتۆمبێلێکی تازه بێت، یان ژنهێنان یان خانووکڕین یان کردنەوەی پرۆژەیەك یان چارەسەری نەخۆشێك یان شتی دیکه بێت، ئەو هاندەرانه بەپێی کەسەکان دەگۆڕێت هەتا له یەك جۆری گرێبەستیشدا.

بەڵام لە یاسا دانراوە جەرمانییە ئەڵمانییەکان و ئەو یاسایانەی کاریگەرن پێی، کار بە ویستی ئاشکرا دەکرێت، کەواتە پاساوی پاڵنەری ناڕەوا کاریگەریی لەسەر دروستیی هەڵسوکەوتەکانی مرۆڤ نییە ئەگەر بەشێك نەبێت لێی.

لە جێبەجێکردنە دادوەرییەکانی لەسەر ئاراستەی لاتینی بنیاتنراون:

أ- دادگای فەرەنسی بڕیاری دا کە (ئەگەر دۆستێك سامانێکی بەخشی بە ئافرەتە دۆستەکەی، ئەگەر پاساوی پاڵنەر مانەوەی پەیوەندیی ناڕەوای نێوانیان بێت، بەخشینەکە بەتاڵە، بەخشەر دەتوانێت بەخشراوەکە وەربگرێتەوە، بەڵام ئەگەر پاساوی پاڵنەر قەرەبووکردنەوەی ئەو زیانانە بێت کە بەهۆی سەرجێیی ناڕەوای نێوانیان لێی کەوتووە، بەخشینەکە دروستە)[1].

ب- دادگای میسری بڕیاری دا کە (گرێبەستی قەرز بەتاڵ دەبێت ئەگەر مەبەستی قەرزارەکە لەو قەرزە ئەوەبێت بتوانێت بەردەوام بێت لەسەر لگاو، قەرزدەرەکەش زانیبێتی ئەوە مەبەستێتی)، شارەزایانی شەریعەتی ئیسلامی بەر لە شارەزایانی یاسا دابەش بوون بۆ لایەنگرانی ویستی ئاشکرا و لایەنگرانی ویستی شاراوە، لەگەڵ ئەوەشدا ناکۆك بوون لە ئاستی کارکردن بە پاساوی پاڵنەری ناڕەوا و کارگەرییەکەی لەسەر گرێبەستەکان و سەرجەم هەڵسوکەوتەکان:

١- ئاراستەی کارکردن بە ویستی ئاشکرا، کە پێشەوا شافیعی سەرۆکایەتی ئەم ئاراستەیەی کردووە، ئەو کار بە ویستی شاراوە ناکات کاتێك لەگەڵ ویستی ئاشکرادا جیاواز بێت، لەگەڵ ئەوەشدا پێی وایە پاساوی پاڵنەری ناڕەوا کاریگەریی نیە، مادام لە ناو گرێبەستەکەدا باسنەکراوە، هەروەك لە یاسا جەرمانیەکان و ئەو یاسایانەی پێی کاریگەرن هاتووە[2].

---

[1] مصادر الحق للاستاذ السنهوري ٣٠/٤.

[2] القراق، الفروق ٣٣/٢ دەڵێت: (بزانە کە بیانوو چۆن دانخستنی واجبە، هەروا کردنەوەی واجبە و مەکروە و مەندوب و موباحیشە، بیانوو ئامرازە، هەروەك ئامرازی حەرامکراو حەرامە، ئامرازی واجبیش واجبە، وەك هەوڵدان(سعی) لە هەینی و حەجدا، سەرچاوەی حوکمەکانی هەردوو بەش مەبەستەکانە، کە لە خودی خۆیاندا بەرژەوەندی و خراپەکان لەخۆ دەگرێت، ئامرازەکان ڕێگای گەیشتن پێی و حوکمەکەی حوکمی ئەوەی کە پێی دەگات لە حەرامی و حەڵاڵی، ئامرازێك بۆ چاکترینی مەبەستەکان بێت چاکترین ئامرازە، بۆ خراپترینی مەبەستەکان خراپترین ئامرازە، بۆ ناوەندییەکان ناوەندییە).

٢- ئاراستەی کارکردن بە ویستی شاراوە، کە دەڵێت پاساوی پاڵنەری ناڕەوا کاریگەریی هەیە لەسەر دروستیی هەڵسوکەوتەکانی مرۆڤ لە گرێبەست و شتی دیکەدا، ئەگەریش لەناو گرێبەستەکەدا باسنەکرابێت، مادام لایەنی بەرامبەر پێی دەزانێت یان دەیتوانی بیزانێت، مالیکییەکان[1] و حەنبەلییەکان سەرۆکایەتی ئەم ئاراستەیە دەکەن.

شەرعناسانی حەنەفی ئاراستەیەکی ناوەڕاستی هەردوو ئاراستەکەیان گرتووەو دەڵێن: گرێبەست بەتاڵ دەبێت ئەگەر هاندەرە پاڵنەرە ناڕەواکە لەناو گرێبەستەکە باسکرا یان نا، بەڵام دەکرا لە سروشتی جێ گرێبەستەکەوە ئەوەت بۆ دەرکەوێت.

---

[1] ابن القیم، إعلام الموقعین ٣/١٢ دەڵێت: (ئەگەر مەبەستی لەوە -لە گرێبەستەکان- شتێك بێت کە دروست نییە، وەك وتنی مارەم کرد و کردمە هاوسەری خۆم، بەمەبەستی حەڵاڵ کردن، فرۆشتم و کڕیم بە مەبەستی سوو، بە خولع لێی جیابوومەوە وەك فێڵێك لەسەر کارێك سوێندی لەسەر خواردبێت. سوێندی بەتەڵاق خواردبێت کە شتێك نەکات، پاشان بەر لە کارەکە ژنەکەی تەڵاق بدات، ئەوسا کارە سوێند لەسەر خواردوەکە بکات، پاشان جارێکی دیکە مارەی بکاتەوە، بە وتنی (بوومە خاوەنی) بە مەبەستی فێڵی کەوڵندنی زەکات، بەوەی کەسێك بە روکار ببێتە خاوەنی ئەو سامانەی زەکاتی تیا واجبە، بەر لەوەیساڵی بەسەردا تێپەڕێت، پاشان لێی وەریگرێتەوە، تا ئەو ساڵە نەمێنێت کە مەرجی واجب بونەکەیە، لەگەڵ هاوشێوەی دیکەی. ئەوانە ئەو مەبەستە ناپێکن کە مەبەستی بووە، روکاری بێژەکە و کردەکەی کردۆتە ئامرازێك بۆ مەبەستەکەی، چونکە وەدیهێنانی مەبەستەکەی دەبێتە ئەنجامدانی حەرامێك یان خستنی واجبێك و هاوکارییە لەسەر سەرپێچی و دژایەتی ئایین و شەرعەکەیەتی).

جێباسی پێنجەم
هاوەڵێتی (الاستصحاب)

پێناسەکەی، جۆرەکانی، پەیوەندیی لەگەڵ لەدەستدابوون

پێناسەکەی:

لەزمانی عەرەبیدا: لە هاوڕێیەتی وەرگیراوە.

لە زاراوەی ئوسوڵییەکاندا بە چەندین پێناسە پێناسەکراوە، خستنەڕوویان بێسوودە[1] و، مشتومڕ لەبارەیانەوە بەزایەدانی کاتە بەبێ ئەوەی ئەنجامێکی بەفەڕی لێ نایەتەدی.

---

[1] لەو پێناسانە: سرخسی الحنفی، (أصول السرخسی ٢/٢٢٣) دەڵێت: (لە بیانوی بێ بەلگە، بەلگەهێنانەومیە بە هاوەڵێتی دۆخەکە، ئەوەش وەك ئەوەی هاوەڵانمان دەیلێن لەبارەی حوکمی زەکات لە سامانی منداڵ کە ئەسڵ ولجب نەبوونە، جا بە هاوەڵێتی دەمێنێتەوە تا بەلگەی ولجببوونی پەیدا دەبێت).

القراق المالکی، (شرح تنقیح الفصول ٤٤٧) دەڵێت: (واتە باوەڕ وابێت کە بوونی شتێك لە رابردوو یان ئێستادا، گومانی چەسپانی لە ئێستا و داهاتوودا ولجب دەکات).

الجلال لمحلی الشافعی، (جمع الجوامع وشرحه ٢/٢٢٢) دەڵێت: (هاوەڵێتی چەسپانی شتێکە لە سەردەمی دووەم بە چەسپانی لە سەردەمی یەکەمدا، لەبەر نەبوونی شتێك دەشێت بیگۆڕێت لە یەکەمەوە بۆ دووەم).

الفتوحی الحنبلی، (شرح الکوکب المنیر ٣٨٣) دەڵێت: (هاوەڵێتی دەستگرتنە بە بەلگەی ژیری یان بەلگەی شەرعی، بەهیچ شێوەیەك بۆ گوێزەرەوە دەرنەکەوتووە).

مامۆستا محمد تقی الحکیم (لە زانایانی شیعەی ئیمامی)، (الأصول العامة في الفقه المقارن ٤٤٧) دەڵێت: (زۆر پێناسەی بۆ کراوە، بەڵام ئاماژە بە یەك تێگەیشتن دەکات، ئەویش حوکم بە مانی حوکمێك یان بابەتێك کە حوکمی گومان لە مانی هەیە).

ابن حزم الظاهري، (الإحکام في أصول الأحکام ٥/٣) دەڵێت: (ئەگەر دەقێك لە قورئان یان سوننەتی چەسپاو هات لەبارەی فەرمانی لە حوکمێکدا، پاشان کەسێك بانگەشەی گوازرانەوە یان بەتاڵبونەوەی ئەو حوکمەی کرد، لەسەریەتی بەلگە بێنێتەوە، ئەگەر هێنای وتەکەی راستە، ئەگەرنا ئەوەی بانگەشەی بۆ دەکات بەتاڵە).

الشوکانی الزیدی، ارشاد الفحول ٢٣٧ دەڵێت: (ئەوەی لە سەردەمی رابردوو چەسپاوە، ئەسڵ مانیەتی لە سەردەمی داهاتوودا).

السالمي الاباضي، طلعة الشمس ١/١٧٩ بەم دێڕەشیعرانە پێناسەی کردووە:

(إبقاء ما کان علی أصوله... یفید ظنا ببقاء مدلوله
إلا إذا صح له منقل... فإنه عن أصله ینتقل
إن کان في السلب أو الإیجاب... وهو الذي یدعی بالاستصحاب).

پێناسەی هەڵبژاردە:

هاوەڵێتی(استصحاب) بەردەوامییدان بە حوکمێکی پێشـترە لـە سـەردەمێکی دواتـردا لەسەر بنچینەی نەچەسپانی لابردنـی، ئەمـەش ئەسڵێکە لـە ئوسـوڵی فیقهـی ئیسـلامی، سەرەڕای گرنگییەکەی لـەرووی کـرداری و دادوەرییـەوە، توێژینـەوەی روون و پڕبەپێسـتی لەسەر نەکراوە، ئوسوڵییە کۆنەکان بـە شـێوازێکی فەلسـەفی قـووڵ توێژینـەوەیان لەسـەر کـردووە، کـە مـۆرکی نـاکۆکی لـە بەڵگـەبوونی و بێبایـەخیی پێوەدیـارە، توێـژەرەوەکانی سەردەمی تازەش لەرووی بابەتی و روکـارەوە شـتێکی تازەیـان نـەهێناوە، کۆششـەکەیان تەنها لە وتنەوەی وتراوەکان و خستنەرووی ناکۆکییە ئوسوڵییەکان لەسەر ئەو ئەسڵە کورت هەڵاتووە، بەبێ ئەوەی ئەنجامێکی روون بخەنـەروو کـە بەکـەڵکی دادوەر یـان مـوفتی یـان توێژەری یاسایی بێت، لەکاتی پشت پێبەستنی لە حوکمەکاندا. بۆیە هەوڵمـدا لـە تـەونێکی تازەدا بیخەمەڕوو، دوو لە ناکۆکییە نەزۆکەکان لە هەموو جۆرەکانی.

جۆرەکانی هاوەڵێتی:

پێشتر رونمانکردەوە کە سەرچاوە پاشکۆییەکان، گوازراوەکان یان عەقڵیەکان، ئەسـڵی هەڵێنجانن، شەرعناس و قازی پشتی پێ دەبەستن بۆ دۆزینەوەی حوکمەکان لە سەرچـاوە ڕەسەنەکانیەوە، هاوەڵێتی کە ئەسڵێکە لەو ئەسـڵانە، وەك لـە پێناسـەکەی باسمـان کـرد، کردارێکـی کۆششـکاریی عەقڵییـە، ئامانجەکـەی کارکردنـە بـە حـوکمێکی پێشـتر لـە سەردەمێکی دواتردا، لەبەر نەبونی ئاماژەیەك بۆ گۆڕانی[1].

هاوەڵێتی بە ڕەچاوکردنی بنچینەکەی[2] بۆ چوار جۆر دابەش دەبێت:

[1] ابن ملك له شرح المنار، ص٧٩٥ وتویەتی: (وتراوە بریتییە لە حوکمی چەسپانی بـە سـەردەمی دووەم، بینا لەسـەر ئەوەی لە سەردەمی یەکەمدا چەسپاو بووە)، پاشان ڕەخنە لەو پێناسەیە گرت و وتی: (حوکم بە چەسپان کاری کۆششکارە، ئەوەش هۆکارێکە هـاوەڵێتی پێویسـت دەکات، نـەك خـودی هاوەڵێتییەکە، چـونکە هـاوەڵێتی ئـەو حوکمەیـە کـە بەهۆیـەوە حـوکم دەچەسـپێت). ئـەم وتانـە ئامـاژەن بـۆ ئـەوەی ابـن ملـك لـە مانـای هـاوەڵێتی تێنەگەیشتووە.

[2] لە سەرچاوە ئوسوڵییەکاندا پێوەرێك نادۆزینەوە بۆ دابەشـکردنی هـاوەڵێتی بـۆ جۆرەکـانی، هەرکـەس بـەبێ دانـانی پێوەرێکی ورد دابەشی کردووە، ئیبن قەییم دابەشی کردووە بۆ سێ بەش: هاوەڵێتی بێتـاوانیی ئەسـڵی و هـاوەڵێتی وەسفی چەسپێنەری حوکمی شەرعی هەتا پێچەوانەکەی دەچەسپێت و هاوەڵێتی حوکمی کۆڕایی لـەوەی نـاکۆکی ←

جۆری یەکەم: هاوەڵێتی ڕێپێدانی ئەسڵی بۆ شتە بەسودەکان بۆ مرۆڤ (استصحاب الإباحة الأصلية للأشياء النافعة للإنسان):

ڕێپێدان جۆرێکە لە پێنج جۆرەکەی حوکمەکانی ئەرکبارکردن، سەرچاوەکەی هاوەڵێتی نییە، وەك هەندێك هەڵی دەبەستن، عەقڵیش نییە وەك هەندێکی دیکە واگومان دەبەن[1]، بەڵکو سەرچاوەکەی قورئانی پیرۆزە، کە لە زۆر ئایەتدا دەقی لەسەر حوکمی ڕێپێدان داناوە، لەوانە:

أ- ﴿هُوَ ٱلَّذِى خَلَقَ لَكُم مَّا فِى ٱلْأَرْضِ جَمِيعًا﴾[2].

ب- ﴿وَسَخَّرَ لَكُم مَّا فِى ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَمَا فِى ٱلْأَرْضِ جَمِيعًا مِّنْهُ﴾[3].

ڕووی ئاماژەکەی ئەوەیە کە(لام) لە وشەی (لکم) لەو دوو ئایەتی و هی دیکەش بۆ سود و بەرژەوەندییە، چونکە (لام) لە زمانی عەرەبیدا بۆ ئەوانە بەکاردێت کە سودی مرۆڤی تێدایە، هەروەك وشەی (علی) بۆ ئەوانە بەکاردێت کە زیانی مرۆڤی تێدایە، ئەو جیاوازیەی نێوان هەردوو وشەکە لەم فەرمایشتەدا بەڕوونی دەردەکەوێت: ﴿لَهَا مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْهَا مَا ٱكْتَسَبَتْ﴾[4]، چونکە بێژەی (ما) لە هەردوو ئایەتدا (اسم موصول)ە و لە داڕشتنە گشتییەکانە، سەرەڕای دوپاتکردنەوەی ئەو گشتیبوونە بە بێژەی (جمیع) لە هەردوو ئایەتەکەدا.

ئەنجامی بێ چەندوچونی ناوەرۆکی هەردوو ئایەتەکە ئەوەیە، کە سەرجەم شتە بەسوودەکان لە زەوی و ئاسماندا، بۆ بەرژەوەندی و کەڵکی مرۆڤ دروستکراون و ڕام کراون. دوای چەسپانی ئەو ئاماژە ڕوونە، ناکرێت بەو شتانەی بۆ سودی مرۆڤ وەدیهێنراو و ڕامکراون و، ڕێگەی دراوە کەڵکی لێ ببینێت، بوترێت قەدەغەکراوە، تا پێچەوانەکەی بە

لەسەرە. خاوەنی (جمع الجوامع) دابەشی کردووە بۆ هاوەڵێتی نەبوونی ئەسڵی و هاوەڵێتی گشتگیریی یان دەق و، هاوەڵێتی ئەوەی شەرع ئاماژەی بۆ چەسپانی کردووە، بەم شێوەیە دابەشکردنی زۆر هەن، بواری باسکردن و لێدوان لەسەریان نییە.

[1] وڵك: الفتوحي، شرح الكوكب المنير، ص٣٨٣. جمع الجوامع وشرحه ٢/٢٢١، إرشاد الفحول، ص٢٣٧.

[2] سورة البقرة ٢٩.

[3] سورة الجاثية ١٣.

[4] سورة البقرة ٢٨٦.

بەڵگەیەكی شەرعی دیكە نەچەسپێت[1].

لەسەر ئەو بنچینەیە، مرۆڤ لە هەموو شوێن و سەردەمێك بۆی هەیە زەوییە كشتوكاڵییەكان وەبەربهێنێت، ئەوانەی خاوەندارێتی تایبەت یان گشتییان لەسەر نییە بۆ كەسی سروشتی یان مەعنەوی، بۆی هەیە سود لە مێرگ و دارستان و كانگای بەردەكان ببینێت، بۆی هەیە باڵندە و ئاژەڵە چیایی و بیابانی و ئاوییەكان ڕاو بكات. هەموو ئەوانە ئەگەر قەدەغەكردنێكی شەرعی یان یاسایی نەبێت، بەڵگەی ڕێپێدانیشی دەقەكەیە، حیكمەتی ئەو حوكمە ئەوەیە كە ئەوانە بۆ ئەوە وەدیهێنراون تا مرۆڤ كەڵكیان لێ ببینێت، ئەوانە لەسەر بنچینەی ڕێپێدانی ئەسڵی لەنێوان خەڵكدا هاوبەشن، نەك لەسەر بنچینەی كۆبەشی(الشیوعیە) وەك هەندێك هەڵی دەبەستن، جیاوازیی نێوانیان ڕوونە، كۆبەشی لەدوای خاوەندارێتییە، بەڵام ڕێپێدانی ئەسڵی بەر لە خاوەندارێتییە.

جۆری دووەم: هاوەڵێتی حوكمی بێتاوانیی ئەسڵی (استصحاب حكم البراءة الأصلية):

ڕوونە كە مرۆڤ لەدایك دەبێت، ئەستۆی پاكە لە هەموو پابەندییەكی مەدەنی و جینائی، بەر لە لەدایكبوونی شایستەیی پێویستبوونی ناتەواوی هەیە (شایستەیی ئەوەی هەندێك مافی هەبێت)، دوای لەدایكبوونیش شایستەیی پێویستبوونی تەواو بەدەست دێنێت (هەندێك مافی هەیە و هەندێك پابەندیی دارایی لەسەرە)[2]. لەگەڵ ئەوەشدا ئەسڵ ئەستۆپاكییە لە هەموو پابەندییەكی مەدەنی و جینائی، دوای ئەوەی دەگاتە تەمەنی پێگەیشتن تەماشای ئەو ئەسڵە دەكرێت، هەتا دوای ئەنجامدانی سەرچاوەیەك لە سەرچاوەكانی پابەندییە جینائییەكان و، دوای ئەو هەڵسوكەوتانەی سەرچاوەی پابەندییە شارستانییەكانە. بەڵام ڕۆڵی ئەو ئەسڵە كورت هەڵاتووە لە ئاماژەكردن بە بوونی لەپێشینەی حوكمەكە و بەردەوامیی لە سەردەمی دواتر، بەر لە بوونی ئاماژەیەك بۆ گۆڕانی.

---

[1] حەنەفییەكان دەڵێن (حەڵاڵ ئەوەیە كە بەڵگە ئاماژە بە حەڵاڵیەكەی دەكات)، لەم ناكۆكییەوە ئەوە دەكەوێتەوە كە ئەسڵی شتەكان حەڵاڵییە یان ڕێپێدانە، كە دووەمیان ڕاستە.

[2] وەك زەكات لای ئەوانەی لە سامانی كەسی ناتەواو(قاصر) بە واجبی دادەنێن، وەك باجەكان لە یاسادا و خەرجیی ئەوانەی خەرجییان لەسەر ناتەواوەكەیە و، قەرەبوی لەكارخستنی سامانی كەسانی دیكە لەلایەن ناتەواوەكەوە، بەڵام هەموو ئەو پابەندییانە كاتین و بەبێ بەڵگەی شەرعی ناچەسپێن، لەبەر ئەوەی ئەسڵ ئەستۆپاكییە.

بەڵام سەرچاوەی حوکمی بێتاوانیی ئەسڵی قورئان و سوننەتی پێغەمبەرەو، رێسا فیقهییە گشتگیرەکان و ژیریی دروست دوپاتی دەکاتەوە.

١- قورئان لەزۆر ئایەتدا دەقی لەسەر ئەوە داناوە کە مرۆڤ ئەستۆی پاکە لە هەموو پابەندییەکی جینائی و بەرپرسیار نەبوونی هەتا دوای ئەنجامدانی تاوانەکە، هەتا لە بەتاواندانان و سزاکەی ئاگاداردەکرێتەوە، چونکە قورئان یەکەم شەریعەتە دانی بە بنەمای ڕەوایی داناوە: (هیچ تاوان و سزایەك نییە بەبێ دەق) لەو ئایەتانە:

أ- ﴿وَمَا كُنَّا مُعَذِّبِينَ حَتَّىٰ نَبْعَثَ رَسُولًا ﴿١٥﴾﴾[1]. واتە: هیچ کەسێك عەزاب نادەین هەتا بەلگەی لەسەر دروست نەکرێ، ئەوەش بە ناردنی پێغەمبەرە.

ب- ﴿وَمَا كَانَ رَبُّكَ مُهْلِكَ الْقُرَىٰ حَتَّىٰ يَبْعَثَ فِي أُمِّهَا رَسُولًا يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِنَا ۚ وَمَا كُنَّا مُهْلِكِي الْقُرَىٰ إِلَّا وَأَهْلُهَا ظَالِمُونَ﴾[2]. واتە: پەروەردگارت ئەو شارو گوندانەی لەدەوری (مەککە)دان، لەناو نابات، هەتا لەناو جەرگەی(مەککە) پێغەمبەرێك نەنێرێ، کە ئایەتەکانی ئێمەیان بەسەردا بخوێنێتەوە، هیچ شارو گوندێکیش لەناو نابەین، مەگەر کاتێك خەڵکەکەی زوڵمیان لەخۆیان کردبێت.

جـ- ﴿وَلَوْ أَنَّا أَهْلَكْنَاهُم بِعَذَابٍ مِّن قَبْلِهِ لَقَالُوا رَبَّنَا لَوْلَا أَرْسَلْتَ إِلَيْنَا رَسُولًا فَنَتَّبِعَ آيَاتِكَ مِن قَبْلِ أَن نَّذِلَّ وَنَخْزَىٰ﴾[3]. واتە: گەر ئێمە بەر لەوەی پێغەمبەرێك بۆ ئەو کەسانە بنێرین و کتێبیان بۆ دابەزێنین، ئەوانمان لەناوبردبایە، ئەوا دەیانگوت: دەبوایە پێغەمبەرێکمان لەلایەن خۆتەوە بۆ بناردینایە، تا بڕوای پێ بکەین و شوێن ئایەتەکانت و شەرع و یاساکەت بکەوین، بەرلەوەی بە عەزابی تۆ زەلیل و زەبون و ریسوا ببین.

هی دیکەش لەو ئایەتانەی ئاماژە بە بنەمای (هیچ تاوان و سزایەك نییە بەبێ دەق) دەکات.

---

[1] سورة الإسراء ١٥.

[2] سورة القصص ٥٩.

[3] سورة طه ١٣٤.

٢- سوننەتی پێغەمبەر ئەوەی بەدواداچوون بکات بۆ سەرچاوە پشت پێبەستراوەکان لە کتێبەکانی فەرمودە، زۆر لە کردار و گوفتاری پێغەمبەرﷺ دەبینێت، بەراشکاوی ئاماژە بۆ ئەستۆپاکی ئەسڵیی مرۆڤ دەکات، هەروەها بە هاوەڵێتییەکەی(استصحاب) بۆ سەردەمەکانی دواتر، مەگەر پێچەوانەکەی سەلمێنرابێت، لەوانە:

أ- ((ادرأوا الحدود بالشبهات))[1]. واتە: بە گومانەکان خۆتان لە حەددەکان لادەن.

ب- ((لو كنت راجماً أحداً بغير بينة رجمت فلانة، فقد ظهر منها الريبة في منطقها وهيأتها ومن يدخل عليها))[2]. واتە: ئەگەر کەسێکم بەبێ بەڵگە بەردباران بکردبایە، ئەوانە فلان ئافرەتم بەردباران دەکرد، چونکە سك و شێوەی و ئەوانەی هاتوچۆی دەکەن جێی گومانە.

جـ- ((البينة على من ادعى[3] واليمين على من أنكر))[4]. واتە: ئەوەی بانگەشە دەکات بەڵگەی لەسەرەو ئەوەی نکوڵی دەکات سوێندی لەسەرە.

هی دیکەش لەو فەرمودانەی بە ڕاشکاوی ئاماژە بۆ ئەسڵی بوونی ئەستۆپاکی دەکات، بەتایبەتی لە تاوانە حەددیەکان.

٣- ڕێسا فیقهیيە گشتییەکان شارەزایانی شەریعە کۆمەڵێك ڕێسای فیقهی گشتییان داناوە، لەو ڕێسا شەرعیانەوە هەڵێنجانیان بۆ کردووە، کە لە قورئان و سوننەتی پێغەمبەر هاتووەو ڕێککەوتوون لەسەر ڕەچاوکردنی و کارپێکردنی، ئەوەش بە ڕاشکاوی ئاماژە بۆ ئەستۆی پاکی ئەسڵی و هاوەڵێتی ئەو حوکمە بۆ سەردەمەکانی دواتر، مەگەر پێچەوانەکەی سەلمێنرابێت، لەو ڕێسایانە:

أ- ئەسڵ مانەوەی ئەوەی هەیە لەسەر ئەوەی هەیە[5].

ب- کۆن لەسەر کۆنێتی خۆی جێدەهێڵرێت[6].

---

[1] سبق تخريجه، نيل الأوطار ١٩/٧.

[2] أخرجه مسلم، كتاب اللعان. صحيح مسلم بشرح النووي ٣٨٤/١٠.

[3] لەبەر ئەوەی بانگەشەی پێچەوانەی ئەسڵ دەکات.

[4] لەبەرئەوەی نکوڵی لەوە دەکات کە پێچەوانەی ئەسڵەو هاوڕایە لەگەڵ ئەوەی کە ئەسڵە... أخرجه مسلم في صحيحه، كتاب الاقضية، باب اليمين على المدعى عليه، صحيح مسلم بشرح النووي ٢٤٣/١٢.

[5] (الأصل بقاء ما كان على ما كان) مجلة الأحكام العدلية، م٥.

[6] (القديم يترك على قدمه) مجلة الأحكام العدلية ، م٦.

جـ- ئەسڵ لە سیفاتە پەیدابوەکان نەبوونە[1].

د- ئەوەی لە سەردەمێکدا سەلمێنرا، حوکم بە مانی دەدرێت، مەگەر بەڵگەیەك هەبێت لەسەر پێچەوانەکەی[2].

٤- ژیریی دروست وادەخوازێت کە هەموو تازەداهاتوویەك پێشتر نەبووە، چونکە تازەداهاتوو واتە بوونی دوای نەبوون، روونە کە ئەو تاوانانەی ئاراستەی مرۆڤێك دەکرێت و، داواکردنی پابەندیی مەدەنی و جینائی و هۆیەکانی و سەرچاوەکانی، هەموویان کاروباری تازەداهاتوون، نەبوون و پەیدابوون، بەو پێیە ئەستۆی مرۆڤ لێی بەرییە، ئەوەش کە بانگەشەی پێچەوانەی ئەو ئەسڵە دەکات دەبێت بەڵگە بێنێتەوە، ئەوەش کە نکوڵیی لێ دەکات لەسەریەتی سوێند بخوات چونکە لەگەڵ ئەسڵدایە.

دەرەنجامی ئەوەی باسمانکرد ئەمەیە:

یەکەم- بەڵگەی ئەستۆپاکیی ئەسڵی، تەنها ژیریی نییە، وەك هەندێك هەڵی دەبەستن[3]، بەڵکو سەرەتا شەرعە و پاشان ژیریی دروستە.

دووەم- ئەو مرۆڤانەی بەر لە ناردنی پەیام و رەوانەکردنی پێغەمبەران و دابەزاندنی کتێبەکان، ئەوانەش کە ئێستا لە ناوچەیەکی دواکەوتوو دەژین و دوورن لە تێگەیشتنی حوکمە خواییەکان سەبارەت بە پەروەردگاری و سەبارەت بە هاوجۆرەکانی، ئەوانە لەو بارەوە پرسیاریان لێناکرێت، نە لە دونیا و نە لە رۆژی دوایی، نە لێپرسینەوەی مەدەنی و نە جینائی، چونکە ئەسڵ ئەستۆپاکییە، ئەو ئەسڵە لەگەڵی دەژێت هەتا پێچەوانەکەی دەسەلمێت، ئەرکبارکردن و لێپرسینەوەی بەر لە تێگەیشتن، کارێکی دژ بەم فەرمایشتەی خوایە: ﴿ لَا يُكَلِّفُ ٱللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا ﴾[4]، بەڵام ئەوەی (موعتەزیلە) بۆی چوون لە بڕیاردانی بەرپرسیارێتیی

---

[1] (الأصل في الصفات العارضة العدم) مجلة الأحكام العدلية، م٩.

[2] (ما ثبت بزمان يحكم ببقائه ما لم يوجد دليل على خلافه) مجلة الأحكام العدلية، م١٠.

[3] الفتوحي لە (شرح الكوكب المنير، ص٣٨٣) دەڵێت: (حەقیقەتی هاوەڵێتی حاڵەتی دەستگرتوو بە بەڵگەیەکی عەقڵی جارێك وەك هاوەڵێتی حاڵەتی بێتاوانیی ئەسڵی، ئەوە ژیری بەڵگەی بێتاوانییەتی و حوکم ئاراستەی بەرئەرك ناکرێت.).

[4] سورە البقرە ٢٨٦.

مرۆڤ لەسەر بنەمای بەچاکدانان و بەخراپدانانی عەقڵی بۆ ڕەفتارەکانی مرۆڤ، دژی ئەو بەڵگانەیە کە باسمان کردن، وەك لەشوێنی خۆی ڕوونی دەکەینەوە بە ویستی خوا.

جۆری سێیەم: هاوەڵێتی حوکمی چەسپاو بە بەڵگەی شەرعی (استصحاب الحكم الثابت بدليل شرعي):

ئەگەر حوکمێکی شەرعی بە بەڵگەیەکی شەرعی لە سەردەمێك لە سەردەمەکاندا چەسپا، پێویستە قازی وای دابنێت کە ئەو حوکمە لە سەردەمەکانی دواتریشدا بەردەوامە، ئەگەر پێچەوانەی ئەوەی لا نەچەسپا. چونکە شەرع چۆن فەرمان بە ئەسڵی حوکمەکە دەدات، بە هەمان شێوە فەرمان بە بەردەوامێتییەکەی دەدات، بەو بەڵگەیەی کە هاوسەرگیریی کاتی بەتاڵە (بۆ نمونە).

لە جێبەجێکردنەکانی ئەو جۆرە ئەمانەیە:

أ- ئەگەر ئافرەتێکی هاوسەردار داوایەکی بۆ دادگا بەرزکردەوە و داوای کرد لە پیاوێکی دیکە مارەبکرێت، دەبێ قازی ئەو داوایە قبوڵ نەکات هەتا بەبەڵگەی شەرعی دەیچەسپێنێت کە لە مێردەکەی پێشووی جیابۆتەوە، بە تەڵاق یان مردن، سەرەڕای چەسپاندنی کۆتاهاتنی عیددەکەی لەو جیابونەوەیە[1].

ب- ئەگەر خاوەندارێتی سامانێکی گوازراوە یان زەوییەك بۆ کەسێکی سروشتی یان مەعنەوی بە هۆیەك لە هۆیەکانی بەدەستهێنانی خاوەندارێتی ڕەوا چەسپا، وەك کڕین و ڕاسپێری و میرات و بەخشین و دەست بەسەرداگرتنی سامانی ڕێپێدراو بەڕێگەی ڕەوا، یان شێوازی دیکە، پاشان کەسێکی دیکە بانگەشەی خاوەندارێتی ئەو سامانەی کرد، پێویستە قازی ئەو داوایە ڕەتبکاتەوەو وای دابنێت هێشتا موڵکی خاوەنە ئەسڵییەکەیەتی، چونکە بەبەڵگەی شەرعی چەسپاوەو بەبەڵگەیەکی شەرعی

[1] لە (قواعد الزركشي ١/٣٠٥) هاتووە: (دەسەڵاتدار هیچ ئافرەتێك مارە ناکات کە بانگەشەی ئامادەنەبوونی سەرپەرشتیارەکەی دەکات، هەتا شایەتێك شایەتی نەدات کە سەرپەرشتیارێکی تایبەتی ئامادەی نییە و هیچ مارەبڕینێك یان عیددەیەکی لەسەر نییە).

دیکـەی دواتــر نــەبێت لاناچــێت، مەگــەر داواکارەکــە بەبەڵگــەی ڕەوا داواکــەی بچەسپێنێت.

جـ- ئەو قەرزدارەی مافی کەسی دیکە لەئەستۆیەتی، ئەگەر بانگەشەی جێبەجێکردنی پابەندییەکانی یان بەسەرچوونی پابەندییەکانی بەهۆیەك لـە هۆیـەکانی کـرد، دەبـێ قـازی ئـەو بانگەشـەیە قبـوڵ نـەکات، هـەتا بەبەڵگـە بەجێگەیانـدنی پابەنـدی یـان بەسەرچوونی نەچەسپێنێت، چونکە بانگەشەی پێچەوانەی ئەسڵ دەکـات، ئـەویش قەرزەکەیە لەسەری، ئـەو قـەرزدەرەی نکـوڵی لـە بەجێگەیانـدن یـان بەسەرچـوون دەکات، تەنها سوێندخواردنی لەسەرە، چونکە لەگەڵ ئەسڵەکەیە.

جۆری چوارەم: هاوەڵێتی سیفەتێکی ڕەچاوکراو لە حوکمدا

ئەگەر یەك شت دوو سیفەتی هەبوو، یەکیان ئەسڵی بوو، پەیوەندی بـە حوکمەکـەوە هەبوو بە بوون و نەبوون، ئەوی دیکەش پەیدابوو بوو:

دەبێ دادوەر لەژێر ڕۆشنایی سیفەتە ئەسڵییەکەی وەك هاوەڵێتی حـوکم بـدات، مەگـەر بوونی سیفەتێکی پەیدابووی لەلا بچەسپێت، ئەوەش بەپێی چەند ڕێسایەکی گشتی، لەوانە (ئەسڵ لە سیفەتە پەیدابووەکان نەبوونە)[1].

سیفەتە ئەسڵییەکان ئەو حاڵەتانەن کـە لـەکاتی بـوونی پێناسـراوەکەی بـوونی دەبێـت لەخودی خۆیـدا هـاودەمێتی، وەك سـەلامەتی لـە نـەنگی، ئەسـڵ لـە هـەموو فرۆشـراوێك و شوێنگەیەکی گرێبەست سەلامەتییە، چونکە نەنگی سیفەتێکی پەیدابووە، دوای سەلامەتی بەسەردادێت.

لەسەر ئەو بنچینەیە ئەگـەر ناکۆکییـەك لـەنێوان لایەنـەکانی گرێبەسـت ڕوویـدا، کڕیـار بانگەشـەی بـوونی نـەنگی بـەر لـە وەرگـرتن بکـات و، بیکاتـە بیـانووی هەڵوەشـاندنەوەی گریبەسـت لەبـەر بـوونی نـەنگی، ئەگـەر فرۆشـیار نکـوڵی لێکـرد و وای بانگەشـەکرد کـە نەنگییەکە دوای وەرگرتن ڕویداوە، لەسەر ئەسـڵی ئـەو نەنگییـە ڕێگـە بـە هەڵوەشـاندنەوە نادات، بۆیە پێویستە دادوەر داوای بەڵگە لە کڕیار بکات لەسـەر ڕودانـی نەنگییەکـە بـەر لـە وەرگرتن، چونکە بانگەشەکەی پێچەوانەی ئەسڵە، ئەگەر نەیتوانی، پێویستە داوای سـوێند

---

[1] مجلة الأحكام العدلية ، م٩.

له فرۆشیار بکرێت لەسەر نکوڵی کردنی لە بانگەشەی کڕیارەکە، چونکە ئەو لەگەڵ ئەسڵەکەیە.

له وێنەکانی ئەم جۆرە:

أ-هاوەڵێتی سیفەتی گشتگیر: سیفەتی گشتگیری له دەقێکی گشتیدا ئەسڵییە، ئەسڵ له هەر دەقێکی شەرعی یان یاساییدا ئەگەر گشتی بوو ئەوە گشتگیرییە، تایبەتکردنی بە بەڵگەیەك سیفەتێکی پەیدابوویەتی، لەسەر ئەو بنچینەیە پێویستە دادوەر لەکاتی جێبەجێکردنیدا پابەندی گشتگیرییەکەی بێت بە هاوەڵێتی، مەگەر بەڵگەیەکی تایبەتکەری لەلا بچەسپێت[1].

ب-هاوەڵێتی سیفەتی ڕەهاییە: سیفەتی ڕەهایی له دەقی ڕەهادا ئەسڵییە و سیفەتی سنورداركردنی پەیدابووە، دەبێ دادوەر لەکاتی جێبەجێکردندا بە ڕەهاییەکەی وەری بگرێت بە هاوەڵێتی، مەگەر بەڵگەیەکی لەلا بچەسپێت سنورداری بکات.

جـ- هاوەڵێتی مانای ڕاستەقینە: بەکارهێنانی بێژەی دانراو بۆ مانایەکی زمانەوانی یان شەرعی یان یاسایی یان نەریتی بە مانا هەقیقیەکەی (واتا ئەو مانایەی بۆی دانراوە) ئەسڵەکەیە، لەسەر دادوەرە لەکاتی لێکدانەوەی دەقەکان و گرێبەستەکان، ئەو بێژانەی تیایدا بەکارهاتوون بە مانا هەقیقیەکانیان وەریان بگرێت بە هاوەڵێتی، مەگەر بەڵگەیەك هەبێت بۆ پێچەوانەکەی.

د- هاوەڵێتی یەقین: لە ونبوودا (ئەوەی دیارنیەو چارەنووسی بەمردن یان ژیان نازانرێت)، ژیان سیفەتی ئەسڵییەتی و مردن سیفەتی پەیدابووە، سەرەڕای ئەوە ژیانەکەی یەقینیەو مردنەکەی جێگومانە، ئەگەر یەقین و گومان تێکگیران، یەکەمیان پێشدەخرێت بەپێی ڕێسای فیقهی گشتی (یەقین بە گومان لاناچێت)[2]، لەسەر بنەمای هاوەڵێتی یەقین

---

[1] له (جمع الجوامع وشرحه ٢/٢٢١) هاتووه (هاوەڵێتی گشتگیر یان دەق، لەگەڵ هاتنی گۆڕەرێك لە تایبەتکەر یان سڕەرەوه، بیانویەکی تەواوه، کاریان پێدەکرێت تا هاتنی –گۆڕەرەکە–). لە (شرح طلعة الشمس على الالفية ١/١٧٩) هاتووه: (ئەسڵ مانەوەی گشتگیرە لەسەر گشتگیرییەکەی، مانەوەی دەقە وەکو خۆی، هەتا تایبەتکەری گشتگیر و سڕەرەوەی دەق دەچەسپێت، هەموو شتێك ئاولیە کە بوونی یان نەبوونی بە شەرع یان ژیری یان هەست بزانرێت، ئەسڵ مانەوەیەتی لەسەر ئەو دۆخەی پێی زانراوە، هەتا بەڵگەیەك دەبێت لەسەر گوازرانەوەی).

[2] مجلة الأحكام العدلية، م٤.

(یان ئەو ئەسڵەی کە مانی ژیانە) میراتییەکەی دابەش ناکرێت و ژنەکەی مارە ناکرێتەوەو ئەو گرێبەستانەی کۆتایی نایەت کە بە مردن کۆتاییان دێت، پایەکی ماف و پابەندییەکانی بە گومان لە مردنی لاناچێت چونکە یەقین بە گومان لاناچێت[1].

دەرەنجام

لەوەی لەبارەی هاوەڵێتی باسکرا، دەکرێ بگەین بەم ئەنجامانە:

یەکەم- هەروەك ئەوەی بانگەشەی ئەسڵ دەکات داوای بەڵگەی لێناکرێت، هەروەها داوەر کاتێك هاوەڵێتی جێبەجێ دەکات، داوای لێناکرێت بەر لە حوکم بەدوای بەڵگەی گۆڕین بگەڕێت، بەڵکو دەتوانێت کار بە گشتگیری و ڕەهایی دەقەکان بکات، بەبێ گەڕان بەدوای بەڵگەی تایبەتکەر یان سنوردارکەر، دەتوانێت کار بە ڕێپێدانی ئەسڵی یان ئەستۆپاکی یان حوکمی چەسپاو بە بەڵگەی شەرعی بکات، یان لەژێر تیشکی سیفەتە ئەسڵیەکەی حوکم بەسەر شتێکدا بدات، بەبێ ئەوەی داوای لێبکرێت بەدوای بەڵگەی پێچەوانەی ئەو ئەسڵەدا بگەڕێت، گوازراوەو ژیریش پشتیوانی ئەم هەقیقەتە دەکەن.

لە بەڵگە گوازراوەکان(الأدلة النقلية) فەرمایشتی: ﴿ يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ لَا تَسۡـَٔلُواْ عَنۡ أَشۡيَآءَ إِن تُبۡدَ لَكُمۡ تَسُؤۡكُمۡ ﴾[2]، ئەم ئایەتە بەشێوەیەکی تایبەت لەسەر دوو جۆرەکەی یەکەمی هاوەڵێتی پیادەدەبێت.

لە بەڵگە ژیرییەکەی دەکرێ داوەر داوای ئەو کەسە ڕەت بکاتەوە کە داوای پێچەوانەی ئەسڵ بکات، ئەگەر بەڵگەیەك نەخاتە بەردەست کە داواکەی بچەسپێنێت، بۆ نمونە

---

[1] یەقین: بیروباوەڕ بە بوون یان نەبوونی شتێك بە جەزمی و چەسپاو و هاوڕێکی واقیع، وەك بیروباوەڕ بەوەی خوا بونی هەیەو هاوبەشی نییە.
گومان: بۆچونی لەپێشترە بۆ بوونی شتێك یان نەبوونی، وەك بۆچونی سەرکەوتنی قوتابیی کۆششکار کە لەوە تێگەیشتووە کە لەوانەیە تیایدا تاقی بکرێتەوە، لەگەڵ بۆچوونی لەپاشتر بە شکستهێنانی. جرجانی (التعريفات، ص١٤٤) دەڵێت: (گومان بیروباوەڕێکی لەپێشترە لەگەڵ شیمانەی پێچەوانەکەی)، لایەنی لەپاشتر پێی دەوترێت خەیاڵ. بەدگومانی: بۆچوونی دوودڵە لەنێوان بوون و نەبوونی شتێك بەبێ لەپێشبوونی یەکێکیان. جرجانی (التعريفات ١٢٨) دەڵێت: (بەدگومانی دوودڵییە لەنێوان دوو دژ بەبێ لەپێشبوونی یەکێکیان بەسەر ئەوی دیکەیاندا کاتی گومانبردنەکە). نەزانی سادە: نەبوونی زانیاری لەبارەی ئەوەی دەکرێت بزانرێت. نەزانیی دوولایەنە: بریتییە لە بیروباوەڕی جازمی ناڕێك لەگەڵ واقیع. سەرچاوەی پێشوو، ل٨٠.

[2] المائدة ١٠١.

ئەگـەر میراتگرانــی ونبوویــەك دوای ڕاگەیانــدنی ونبوونەكــەی، داوای دابەشــكردنی میراتییەكـەی بەسـەریاندا بكـەن، دەبـێ دادوەر ئـەو داوایـە ڕەتبكاتـەوە بـە هـاوەڵێتی ژیانەكەی، بەبێ ئەوەی داوای لێبكرێت گەڕان و لێكۆڵینـەوە بكـات لـە بـارەی مـانی لـە ژیانـدا، بـەڵام بـە پێچـەوانەی ئـەوە ئەگـەر داوایـان لێكـرد دوای تێپـەڕینی مـاوەی بڕیارلەسەردراو لە شەرع و یاسادا، حوكم بە مردنی بدات، بـۆی نییـە حـوكم بـە مردنـی بدات، تا دوای گـەڕان و لێكۆڵینـەوە لەبارەیـەوە لەڕێگـەی هۆیـەكانی ڕاگەیاندنـەوە، تـا گومانی نەمانی لەژیاندا دەستكەوێت، چونكە پێچەوانەی ئەسڵە.

دووەم- ئەو ناكۆكیانەی لە سەرچاوە ئوسولییەكان بـڵاوە لـەبارەی بەڵگـەبوونی هـاوەڵێتی بەرەهایی دروست نییە، كە ڕاجیاییەك بوونی نییە لە سێ جۆرەكەی یەكەم پشـتی پـێ ببەسترێت، هەروەها لە هەندێ نمونەی جۆری چوارەمیش، هـەروەك لـە ڕونكردنـەوەی پێشوو ڕون بویەوە، بەڵكو ناكۆكی لە هەندێك نمونـەی جـۆری چـوارەم و بەتایبـەت لـە حوكمەكانی ونبووەكان، بەم شێوەیە:

أ- هەندێك لە شەرعناسەكان و ئوسولناسەكان دەڵێن: (هـاوەڵێتی بیـانووە لـە پاراسـتنی مافە دارایی و نادارابیەكانی ونبوو، كە بەر لە ونبوونی چەسپاوبوو، میراتەكەی دابـەش ناكرێت، ژنەكەی مێرد ناكاتەوەو گرێبەستەكانی كۆتـایی نایـەت و هیدیكـەش، ئەگـەر مردنەكەی بەبەڵگەی شەرعی یان حوكمی دادگـا نەچەسـپێت. بـەڵام بیـانوو نییـە بـۆ بەدەستهێنانی مافی تازە[1] بۆی، میراتی ئەو كەسە ناگرێت كـە دوای ئـەو دەمرێـت و شایستەی ڕاسپێرییەك یان بەخشینێك نابێت كە دوای ئەو بۆی دروست بـووە، ئەگـەر بەزیندوویی دەرنەكەوتەوە، ئەمە لەبەر ئەوەی حوكم بە مردنـی كاریگـەریی گـەڕاوەی دەبێت بۆ مێـژووی ونبوونەكـەی لـەڕوی مـافی كەسـانی دیكـەوە، بەشـەمیراتییەكەی دەگەڕێنرێتەوە بۆ میراتگرەكانی دیكە و ڕاسپێری و بەخشین بۆی بەتاڵ دەبێتەوە.

چـونكە ژیـانی دوای حـوكم بـە مردنـی، هـەر لـە كـاتی ونبوونیـەوە دەبێتـە شـتێكی

---

[1] له جمع الجوامع ٢/٢٢١ (هاوەڵێتی بەرەهایی بیانووە، وە دەوترێت بیانووە لە لابردنی ئـەوەی بـۆی چەسـپاوە نـەك هەڵگرتنی چەسپاوەكە وەك هاوەڵێتی ژیانی ونبوو بەر لە حوكم بـە مردنـی، ئـەوە میـرات لێگرتنـی لادەبـات، بـەڵام میراتگرتنی لە كەسی دیكە هەڵناگرێت لەبەر بوونی گومان لەسەر ژیانی، بۆیە بە هاوەڵێتی هیچ موڵكێكی تـازەی بـۆ ناچەسپێت، كە ئەسڵ نەبونیەتی).

گوماناوی، شایستەی مافی تازە نییە مەگەر ئەوەی ژیانێکی بێگومانی هەبێت، هەموو ئەمانە لەکاتێکدا کە حوکمە دادگاییەکە پشت بە مێژووی بەر لە مردنی میراتدەرەکە و دروستبوونی راسپێری و پێبەخشینەکەی نەبێت، ئەگەرنا شایستەی ئەو مافانە دەبێت و بۆ میراتگرەکانی دەبێت ئەگەر مێژووەکەی پێشی کەوت، بەڵام لە خودی مافەکانـدا مێژووی مردنەکەی رەچاو دەکرێت، ژنەکەی لەو مێژووەوە عیددەی مردن دەژمێرێت و، میراتەکەی بەسەر میراتگرەکاندا دابەش دەکرێت، ئەوانەی هۆ و پایە و مەرجەکانی میراتیان تێدایە و رێگرییەکانی میراتیان لـەو مێـژووەوە تێدانیـە. هـەموو ئەمانـە وەك هــاوەڵێتی ژیانەکەیــەتی کــە بــەر لــە ونبوونەکــەی بێگومــان بــوەو، هــاوەڵێتیی هاوسەرێتیەکەی و خاوەندارێتییەکەی کـە بـە بەڵگـەی شـەرعی چەسـپاوبوون، بـەبێ بەڵگەیەکی شەرعی دیکە لاناچن.

ب- شەرعناس و ئوسولییەکانی دیکە وای بۆچوون کە هـاوەڵێتی بیانوویـەکی ڕەهایـە لـە بـارەی مـافی خـۆی و بێجگـە لـەخۆی و، لـە پاراسـتنی مافـە چەسـپاوەکانی و بەدەستهێنانی مافی تازە، لەمەدا مێژووی حوکم بە مردنەکەی ڕەچـاو دەکرێـت، بـەر لەو مێژووە بەزیندوو دادەنرێت بە هاوەڵێتی. ئەو بەشە میراتییەی بـۆی هەڵـدەگیرێت لەوکەسـەی دوای ئـەو مـردووەو میراتیـی لـێ دەگرێـت، لەگـەڵ ئـەو راسـپێری و بەخشینانەی دوای ونبوونی ئەو بۆی دروست بووە، لەگەڵ هەر مافێکی دیکەی تـازە، بۆ میراتگرەکانی دەمێنێتەوە[1].

جـ- هەندێك دەڵێن (هەرگیز نابێتە بیانوو)[2].

لە حوکمەکانی ونبوودا ناکۆکی ئوسولی و فیقهی هەیە:

أ- ناکۆکی لەو ماوەیەدا کە پێویستە بەسەر ونبوونیـدا تێپـەڕێت هـەتا بـە مـردوو دابنرێـت، لەنێوان کەمتر لە ساڵێك و گەیشتن بە تەمەنی نەوەدساڵی یان مردنی هاوتەمەنەکانی لە وڵاتەکەیدا.

[1] بۆ وردەکاریی زیاتر لەم بابەتە بگەڕێتەوە بۆ (المحلى ١٠/١٣٣، ١٤٢. الخرشي على مختصر سيدي خليل ٤٠/١٤٨، ١٥٥. المغني لإبن قدامة ٦/٣٢١-٣٢٦. إعانة الطالبين للدمياطي مع فتح المعين ٤/٨٣).

[2] ئەوەیە کە (الكمال بن الهمام) لە (تحرير) ٣/٢٩١ هەڵی بژاردووە.

ب- ناکۆکی له سەرەتای ئەو ماوەیەدا، ئایا مێژووی سەردانی دادگایە یان مێژووی حوکمی دادگایە بۆ دیاریکردنی ماوەی چاوەڕوانی، یان له مێژووی ونبوونی، یان له ڕاگەیاندنی ونبوونی، هەموو ئەوانە جێی ناکۆکین.

جـ- ناکۆکی له جیاکردنەوەی بارودۆخە ئاسایی و نائاساییەکان، هەیانە ماوەکەیان بە چوار ساڵ بە ڕەهایی دیاریکردووە، ئەمەش دراوەتە پاڵ عومەر کوڕی خەتتاب و عەلی کوڕی ئەبوتالیب و ئیبن عەبباس، هەشیانە بەپێی دۆخەکان لێکیان جیاکردوەتەوە، لە بارودۆخی نائاسایی وەك جەنگ و لافاو و زەمینلەرزە بە ساڵێك دیارییان کردووە، وەك رای سەعید کوڕی مسەیەب، له وتەی مالکیەکانیش (دوای گەڕانەوەی بە سەلامەتیی ئەوانەی لەگەڵی بەشداری جەنگەکە بوون، یان توشبوانی پەتایەك یان کارەساتێکی سروشتی، حوکمی مردنی دەدرێت).

د- ناکۆکی له شێوازی کۆتایی هاتنی پەیوەندیی هاوسەرێتی نێوان ونبوو و ژنەکەی، هەیانە وتویانە (بە حوکمدان بەمردنی)، هەیانە وتویانە (بە کۆتایی هاتنی ماوەی چاوەڕوانی)، هەیانە وتویانە (بە تەڵاق لەلایەن سەرپەرشتیاری ونبووەکە).

هـ- ناکۆکی له سروشتی عیددەکە، هەیانە وتویانە (عیددەی مردنە دوای تەواوبوونی ماوەکە یان حوکمی دادگا)، هەیانە وتویانە (عیددەی تەڵاقە)، هەیانە وتویانە (ماوەکان بەناو یەکداچوون)، بۆ نموونە ئەگەر چوار ساڵ بوو، عیددەکەی بە کۆتایی هاتنی ئەو ماوەیە تەواو دەبێت.

و- ناکۆکی لە چارەنوسی ژنەکە ئەگەر ونبوەکە دوای حوکم بە مردنی بەزیندویی دەرکەوتەوە، ئایا ونبوو شایستەترە پێی ئەگەر هێشتا لە عیددەدا بوو، یان مێردی نەکردبوو هەرچەندە عیددەی تەواوبووبوو، یان مێردی تازەی هێشتا نەچوبووە لای، یان تەڵاق درابوو ئەگەریش منداڵی بووبوو، یان سەرپشك دەکرێت لەنێوان ئەو و ئەو مارەییەی داویەتی، یان لەنێوان ئەو و مارەیی مێردە تازەکە، هەموو ئەمانە جێگەی ناکۆکین.

ز- ناکۆکی لە چارەنوسی سامانەکەی ئەگەر دوای حوکم بە مردنی بە زیندووی دەرکەوتەوە، هەمووی وەك خۆی دەگەڕێنرێتەوە ئەگەر مابوون یان بریتییەکەی ئەگەر

نەمابوون، یان مافی تەنها لەوەیە کە ماوە وەك خۆی یان بریتییەکەی؟ ئەمەش جێگەی ناکۆکییە.

لەبەر ئەم بیروڕا تێکگیراوانە و، بۆ دوورکەوتنەوە لە حوکمە دادگاییە تێکگیراوەکان و، بۆ یەکخستنی یاسا داڕێژراوە عەرەبی و ئیسلامییەکان لەم بابەتە و، بۆ ڕەچاوکردنی دادگەری و بەرژەوەندی ونبوو و ژنەکەی، یاسا داڕێژراوە عەرەبی و ئیسلامییەکان ڕادەسپێرم ئەم ڕاسپاردانە ڕەچاو بکەن:

١- پچڕانی پەیوەندیی هاوسەرگیریی نێوان ونبوو و ژنەکەی لەڕێگەی جوداکردنەوەی دادگایی بێت، ئەگەر ژنەکە داوای کرد و لەڕووی ماددییەوە زیانی پێکەوتبوو، لەبەر دابین نەکردنی خەرجی، یان لەڕووی مەعنەوییەوە وەك ترسی کەوتنە هەڵەی زیناوە، دوای جوداکردنەوە عیددەی تەڵاق چاوەڕوان دەکات نەك عیددەی مردن، چونکە جوداکردنەوەکە جیایە لە حوکمی مردن.

٢- پەلە نەکردن لە پەنابردنە بەر حوکم بە مردن، وەك یاسا بڕیاری لەسەرداوە[1] دوای تێپەڕینی چوار ساڵ لە بارودۆخی ئاسایی، یان دوو ساڵ لە بارودۆخی لەناکاو، ئەو ڕێگایە لەماوەی جەنگی عێراق ئێراندا(١٩٨٠-١٩٨٨) دەرکەوت کە سەرکەوتوو نییە.

٣- سامانی ونبوو، ئەوانەی ئەگەری تێکچوونیان هەیە بفرۆشرێن و بریتییەکەی لەگەڵ سامانە گوازراوە و نەگوازراوەکانی دیکەی بپارێزرێن بە سەرپەرشتی لایەنێکی بەرپرس لە سەرپەرشتی پێنەگەیشتوان(رعایە القاصرین).

٤- دادگا جێگرێك بۆ ونبوو دیاریی بکات تا سامانەکەی بەڕێوە ببات و گەشەی پێ بدات، بەرامبەر بریتییەك لەو سامانە پێی دەدرێت، بە سەرپەرشتی لایەنێکی بەرپرس لە سەرپەرشتی پێنەگەیشتوان یان دادگا هەتا ئەوکاتەی لە ژیانی بێئومێد دەبن، ئەو کاتەش بۆ خەملاندنی دادوەر جێدەهێڵرێت، بەپێی بارودۆخی دەوروبەری ونبوونەکە، پاشان دوای گەڕان و پشکنین بەدوایدا، حوکم بە مردنی دەدرێت پاشان میراتیەکەی دوای حوکمی مردنەکەی دابەش دەکرێت بەسەر ئەوانەدا کە لە کاتی حوکمەکەدا شایستەن

[1] یاسای سەرپەرشتی نەوجەوانان (رعایە القاصرین) ژمارە ٧٨ ساڵی ١٩٨٠، م٩٣-٩٨.

٥- لە حاڵەتی دەرکەوتنی ونبوو بە زیندوویی دوای ئەوەی حوکم بە مردنی درا و دوای ئەوەی میراتییەکەی دابەش کرا، هەرچی لەدەست میراتگرەکان ماوە لە خودی سامانەکە یان بریتیەکەی وەردەگیرێتەوە، لەبەر ئەوەی دابەشکردنی میراتەکە بەپێی پاڵپشتێکی شەرعی بوو کە حوکمی دادوەر بوو

٦- کارکردن بەو بۆچونەی دەڵێت: (هاوەڵێتی بیانووە لە پاراستنی مافە چەسپاوەکانی ونبوو بەر لە ونبوونی، دروست نیە ببێتە بیانوی بەدەستهێنانی مافی تازە، لەکاتی مردنی کەسێك دوای ونبوونەکەی کە ئەو میراتیی لێ بگرێت، پێویستە دادوەر لە دابەشکردنی میراتەکە ئیحتیات بخات، وەك هەڵاوێردییەك لە مەرجی بێگومانیی ژیان لە میراتدا، بەشەکەی هەڵدەگیرێت و وەك یەدەگ بە زیندوو دادەنرێت، ئەگەر دەرکەوت زیندووە خۆی یان میراتگرەکانی وەری دەگرن ئەگەر دوای ئەوە مرد، ئەگەرنا دەگەڕێنرێتەوە بۆ میراتگرەکانی دیکە، هەریە بە ڕێژەی پشکەکەی)[1].

پەیوەندی نێوان هاوەڵێتی و ڕێسای لەدەستدابوون لە گوازراوەدا بەڵگەی خاوەندارێتییە(تاپۆ) (الصلة بين الاستصحاب وقاعدة الحيازة في المنقول سند الملكية)

پەیوەندیی توندوتۆڵی نێوان جۆری چوارەمی هاوەڵێتی لە ئوسوڵی فیقهی ئیسلامی و نێوان ڕێسای (لەدەستدابوون لە گوازراوەدا بەڵگەی خاوەندارێتییە) لە یاسادا، چونکە بنچینەی شەرعی و یاساییەکەی هاوەڵێتییە لەجۆری چوارەم، بۆ ڕونکردنەوەی ئەو حەقیقەتە ڕێسا بەپوختی ڕێساکە دەخەینەڕوو، پاشان بوونی ئەو پەیوەندییە دەردەخەین.

---

[1] دەبی دادوەر ئیحتیات وەربگرێت لە دابەشکردنی میراتێکدا، کە ونبوو یەکێك لە شایستەکان بێت لەرێگەی میراتەوە، ئەوەش بە ڕەچاوکردنی ئەم ڕێسا و حوکمانەی خوارەوە:

١- ئەگەر ونبوو تاکە میراتگر بوو، یان لەوانەبوو کە میراتگرەکانی دیکە تەواو بەشبڕ دەکات، لەسەر خەمڵاندنی لەژیاندابوونی، میراتەکە هەمووی رادەگیرێت تا چارەنووسی ونبووەکە روون دەبێتەوە، وەك ئەو کەسەی بمرێت و کوڕێکی ونبو و خوشك و برا بەجێ بهێڵێت.

٢- ئەگەر ونبوەکە کەسی دیکە تەواو بەشبڕ نەکات، بەڵکو بەناتەواوی بەشبڕیان دەکات، ئەوانی دیکە کەمترین دوو مافەکەی دەدرێتێ، وەك کوڕی ونبو و باوك و دایك و ژن، هەریەك لە باوان شەشیەك و ژن هەشتیەکیان دەدرێتێ، تا چارەنووسی ونبووەکە روون دەبێتەوە یان حوکم بە مردنی دەدرێت.

٣- ئەو میراتگرەی مردن و ژیانی ونبوو کاریگەریی لەسەر پشکەکەی دەبێت، خراپترین حاڵەتەکەی بۆ حسێب دەکرێت، ئەوەی لە خەمڵاندنێك میرات دەگرێت و لە یەکێکی دیکە نا، ئەوە هیچی نادرێتێ.

لەدەستدابوون (الحيازة)[1]

لەدەستدابوون: ئۆخێکی ماددییە، بەهۆیەوە کەسەکە دەسەڵاتێکی کرداری بەسەر شتێکدایە کە دەکرێت رەفتاری لەگەڵدا بکرێت، بە مەبەستی بەکارهێنانی مافی خاوەندارێتییەکەی یان مافێك لە مافە ماڵینەکانی دیکە.

ڕەگەزەکانی لەدەستبوون:

لەم پێناسەیەوە دەگەینە ئەو ئەنجامەی کە لەدەستدابوون لەسەر بوونی دوو ڕەگەز دەوەستێت:

١- ڕەگەزی ماددی کە بریتییە لە دەسەڵاتی ماددی لەسەر ئەو شتەی بابەتی لەدەستدابوونەکەیە، واتە دەستی کەسەکە لەسەر ئەو شتەی لەدەستی دایە، جا گوازراوە بێت یان خانوبەرە، لەدەستدابوون بە گۆڕانی سروشتی سامانە لەدەستدابووەکە دەگۆڕێت، لەدەستدابوونی ماڵ بە تیانیشتەجێبوونیەتی، لەدەستدابوونی زەوی بە وەبەرهێنانیەتی، لەدەستدابوونی ئۆتۆمبێل بە بەکارهێنانیەتی، لەدەستدابوونی گوازراوە بەبونی دەسەڵات بەسەریدا و بەکارهێنانی لەوەی بەئاسایی تیایدا بەکاردێت، مەرج نییە لەدەستدابوونەکە ڕاستەوخۆ بێت، دەسەڵات لەوانەیە بە خودی خۆی بێت و لەوانەیە لەڕێگەی نوێنەرەکەیەوە بێت.

٢- ڕەگەزی مەعنەوی بریتییە لە نیازی (مەبەستی) خاوەندارێتی، دەبێ لە خودی کەسەکەدا هەبێت، چونکە ئەوە ڕەگەزی دەرونی و خودییە، نوێنەرایەتی لەوەدا ناشێت، مەگەر کەسەکە نەفام بێت[2].

---

[1] لەدەستدابوون لە یاسادا بەرامبەر دەست لەسەرداناە لە فیقهی ئیسلامیدا، کە دەستی سپاردە لەدەستدابوونێکی ڕەوایەو، دەستی دەستەبەری لەدەستدابوونێکی ناڕەوایە.

[2] فەقیهی ئەڵمانی ئەهەرتج پێی وایە کە (نیازی کەسی لەدەستدابوو بەڕەگەزێکی سەربەخۆ لە ڕەگەزی دەستبەسەرداگرتنی ماددی دانانرێت، چونکە بێگومان ڕەگەزی دەستبەسەرداگرتن ڕەگەزی نیازیش لەخۆ دەگرێت، دەستبەسەرداگرتنی ماددی هەر خۆی لەدەستدابوونە. (السنهوري، الوسیط ٨٠٥٦/٩، بابەتی الحیازە، بگەڕێوە بۆ: تبصرة الحكام لإبن فرحون، هامش فتح العلي المالك ١٠١/٢.)

مەرجەکانی جێبەجێکردنی ڕێساکە:

بۆ جێبەجێکردنی ڕێسای لەدەستدابوون لە گواستراوەکاندا بەڵگەی خاوەندارێتییە(تاپۆ)، ئەم مەرجانە پێویستن:

أ- ئەوەی لەدەستیدایە گوازراوەیەکی ماددی بێت، بتوانرێت بەبێ لەکارکەوتن لەشوێنێکەوە بگوازرێتەوە شوێنێکی دیکە، بەڵام ئەگەر زەوی بوو، لەگەڵ مەرجی لەدەستدابوون بوونی ڕەگەزی بەسەرچوونیش مەرجە، ئەوەش بەجیاوازیی یاساکان بەپێی شوێن و کات دەگۆڕێت.

ب- لەدەستدابوونەکە راستەقینە بێت، بەوەی هەردوو ڕەگەزی ماددی و مەعنەوی تێدا هەبێت.

جـ- کەسەکە نیازپاک بێت، پێی وابێت کە خاوەندارێتیەکەی لە خاوەنی سامانە گواستراوەکە وەرگرتووە[1].

د- دەبێ ئامرازەکە دروست بێت، هەندێك پێیان وایە ئەم مەرجی سێیەمە وادەکات ئەم مەرجە زیادە بێت، راستیش دەکەن.

کاریگەریی بوونی ئەو مەرجانە:

ئەگەر ئەو مەرجانەی باسکران هەبوون، ئەوا ئەو کەسە لەگەڵ لەدەستدابوونی شتەکە دەبێتە خاوەنی، بەمەش لەدەستدابوون بەتەنها دەبێتە هۆیەك لە هۆیەکانی بەدەستهێنانی خاوەندارێتی گواستراوەکان[2] بەڵام بەپێچەوانەی لەدەستدابوونی خانوبەرە، کە پێویستی

---

[1] لە بانگەشەی لەدەستدابووندا، جیاکردنەوەی نیازپاکی و نیازخراپی بایەخی نییە، بەڵام لەم روانەی خوارەوە بایەخی هەیە:

أ- کەسی لەدەستدابووی نیازپاك دەتوانێت خەرجییە بەسودەکانی بۆ شتەکە لە خاوەنەکەی وەربگرێتەوە.

ب- کەسی لەدەستدابووی نیازپاك بەرپرس نییە لە پاشهاتەکانی لەناوچوونی شتەکە.

ج- لەکاتی لەدەستدابوونی زەوی و زاردا، بۆ کەسی نیازخراپ مەرجە (١٥) ساڵ تێپەڕێت و (٥)ساڵیش بۆ نیازپاك.

د- لە گوازراوەدا تەنیا لەدەستدابوون بۆ نیازخراپ بەس نیە.

[2] ئەمە بە پێچەوانەی فیقهی ئیسلامی، لەدەستدابوونی گوازراوە بەبێ ماوە بەس نییە، کەمترین ماوەی دە مانگە لە گوازراوەو، دە ساڵە لە خانوبەرە، لە مەرجەکانی لەدەستدابوون بۆ بەدەستهێنانی خاوەندارێتی لە فیقهی ئیسلامیدا ئەمانەن:

١- دەستی کەسەکە لەسەر شتە لەدەستدابووەکە.

←

بە بەسەرچوون هەیەو، لەرووی ماوەوە بەپێی جیاوازیی یاساکان و نیازپاکی و نیازخراپی و سروشتی سامانە لەدەستدابووەکە جیاوازە [1].

بنچینەی ڕێسای لەدەستدابوون لە گواستراوەکاندا بەڵگەی خاوەندارێتییە (أساس قاعدة الحیازة في المنقول سند الملكية):

سێ بیردۆزەی یاسایی هەن ڕونکردنەوەی ئەو بنچینەیە دەگرنەخۆ:

١- **بیردۆزەی کۆن(یان فەرەنسی):** وای بۆ دەچێت کە بنچینەکە بەسەرچوونی(تقادم)ی یەکسەرییە، چونکە ئەو بنچینەیە لەگەڵ پەرەسەندنی مێژوویی ڕێسای خاوەندارێتی گواستراوە بە لەدەستدابوون دەگونجێت، هەروەك لە یاسای ڕۆمانیدا خاوەندارێتی بە بەسەرچوون بەدەستدێت وەك لە خانوبەرەدا، ئەم ڕێسایە گواسترایەوە بۆ یاسای فەرەنسیی کۆن، ڕەچاوکردنی سەقامگیریی مامەڵەی گواستراوەکان وایخواست ماوەی بەسەرچوون بەرەبەرە کەمبکرێتەوە، هەتا هەڵوەشێنرایەوە، بەبێ ئەوەی سروشتی سیستەمی خاوەندارێتی گواستراوە بە لەدەستدابوون بگۆڕێت، گواستراوە بە بەسەرچوون دەبێتە موڵکی ئەوەی لەدەستیدایە، ئەگەریش ماوەکە[2] ساتێك بێت، ئەم بیردۆزەیە وشە ریزکردنێکی رووتە، چونکە تێپەڕینی کات لە هەقیقەتی بەسەرچون وەرگیراوە، بەسەرچوونی یەکسەری لە جیهانی ژیریێژی و ژیریی دروستدا بوونی نییە.

٢- **بیردۆزەی نیشانەی یاسایی:** پوختەکەی (لەدەستدابوون ڕاستەوخۆ نیشانەیەك دروست دەکات لەسەر خاوەندارێتی گواستراوە بۆ ئەو کەسەی لەدەستیدایە، بەهۆیەوە دەتوانێت بانگەشەی مافدارێتی لەلایەن خاوەنی پێشویەوە ڕەتبکاتەوە)، کەواتە

٢- هەڵسوکەوتی کەسەکە لەو شتەدا وەك خاوەنی.
٣- کەسەکە بانگەشەی خاوەندارێتی شتە لەدەستدابووەکە بکات.
٤- ئامادەبوونی ئەو کەسەی لەدەستیایەتی (کە بانگەشەی خاوەندارێتی دەکات) لە هەمان ناوچە.
٥- کەسەکە بزانێت کە لەدەستیایەتی و ئەو شتە موڵکی خۆیەتی.
٦- بێدەنگیی کەسەکەو نارازی نەبوون پێی.
٧- بەردەوامێتی لەدەستدابوون بۆ ماوەیەك کەمتر نەبێت لە دە مانگ لە گوازراوەو دە ساڵ لە زەوی و زار، بۆ وردەکاریی زیاتر بگەڕێوە بۆ (الحيازة والتقادم في الفقه الإسلامي- دكتور محمد عبدالجواد محمد)، ل ١١٢ و دواتر.

[1] ماوەی بەسەرچوون لە لەدەستدابوونی وەقف و میرات (٣٣) ساڵە.

[2] الوسيط، سەرچاوەی پێشوو ٩/١١٤ و دواتر.

لەدەستدابوون نیشانەیەکی بنبڕەو پێچەوانەکەی قبولْ ناکات. ئەمە ڕەخنەی ئەوەی لێدەگیرێت کە نیشانە بنبڕەکان قبولّی هەڵوەشاندنەوە دەکەن بە بڕیارلەسەردان یان سوێند نەخواردن، بەپێچەوانەی لەدەستدابوون[1].

٢- **بیرۆکەی تازە:** پوختەکەی (بە حوکمی یاسا لەدەستدابوون بەتەنها خاوەندارێتی بەو کەسە دەدات کە لەدەستیدایە، یاسا خۆی هۆیەکە لە هۆیەکانی خاوەندارێتی، ئەوەش حاڵەتێکە لە حاڵەتەکانی خاوەندارێتی بە حوکمی یاسا و هاوشێوەی خاوەندارێتییە بە دەستبەسەرداگرتن)، مامۆستا سەنهوری بەڕاستی داناوەو وتویەتی (لەدیدی ئێمە بیرۆکەیەکی دروستە). پاشان دەڵێت (یاسای مەدەنی میسریی تازە وەری گرتووەو یاساناسانی لە میسر لەسەری یەکدەنگن).

ئەو بیرۆکەیە ئەم تێبینیانەی لەسەرە:-

أ- وەك ئەوە وایە شتێك بکاتە هۆکاری خۆی، وەك ئەوەی بڵێت لەدەستدابوون لە گواستراوەکان هۆی خاوەندارێتییە، لەبەرئەوەی ئەوە بەتەنها و لەخودی خۆیدا هۆی خاوەندارێتییە، هۆکاربوونی شتێکیش بۆ خۆی بەتاڵە.

ب- ئاشکراکردنی هیچ بنچینەیەکی تێدا نیە، کە خۆی بۆ ئەوە دانراوە.

جـ- لەدەستدابوون بەتەنها هۆی خاوەندارێتی نییە بەحوکمی یاسا، بەڵکو هۆیەکانی دیکەی بەدەستهێنانی خاوەندارێتیش، هەروەها بە هاوەڵێتی کە بنچینەی ڕێساکەیە.

جۆری چوارەم: هاوەڵێتی سیفەتێکی ئەسڵییە (استصحاب الصفة الأصلية):

بنچینەیە بۆ ڕێسای (لەدەستدابوون لە گواستراوەدا بەڵگەی خاوەندارێتییە)[2] چونکە لەدەستدابوون روکارێکی خاوەندارێتیەو یەکێکە لە خاسیەتە ئەسڵییەکانی، خاوەندارێتی تەواو ئەو مافەی پێ دەکات، هاوشێوەی هەڵسوکەوت و بەکارهێنان و بەکارخستن.

ئەم چوار شتە[1] لە جیاکەرەوەو خاسیەتەکانی خاوەندارێتین، هەندێك لە یاساناسەکان[2] بە ڕەگەزەکان ناوی دەبەن، لەبەر ئەوەیە کە ڕەگەز و خەسڵەتیان

---

[1] سەرچاوەی پێشوو، ١١٤٧/٩.

[2] (الحيازة في المنقول سند الملكية).

تێكەڵكرلووە، بەڵام ڕەگەزی شتێك بەر لە بوونی هەیە، بەڵام سیفەت و خاسیەتەكانی دوای بوونی دەبێت.

بینا لەسەر ئەوە لەدەستدابوونی سامانێكی گوازراوە سیفەتێكی ئەسڵییە ئەگەریش بەڕوكار بێت، بانگەشەی مافدارێتی پاڵپشت بەوەی كە لەدەستدابونەكە كاتییە، بەبێ بەڵگە قبوڵ ناكرێت، وەك هاوەڵێتی سیفەتە ئەسڵیەكەی، ئەگەر لەدەستدابونی ئەسڵی بە هاوەڵێتی چەسپا، خاوەنداریێتیش بە پابەندی دەچەسپێت، چونكە خاوەنداریێتی پابەندكراوە و لەدەستدابوون و پابەندكەرە، بونی پابەندكەر بوونی پابەندكراو دەخوازێت، ئەگەر پابەندكەرەكە گشتیتر نەبوو.

ئەگەر خاوەنداریێتی ڕاستەوخۆ چەسپا، كارگەریی چەسپانەكە دەگەڕێتەوە بۆ سەرەتای لەدەستدابوون بەشێوازی هاوەڵێتی پێچەوانە، كە بریتییە لە چەسپانی شتێك لە كاتێكی ڕابردوو بۆ چەسپانی لە ئێستادا[٣].

---

[١] لەدەستدابوون، هەڵسوكەوت، بەكارهێنان، بەكاربردن.

[٢] لە (مصادر الحق)ی مامۆستا سنهوری ٣١/١ (لەوەوە دەبینین كە ڕەگەزەكانی مافی خاوەنداریێتی لە فیقهی ئیسلامیدا هەمان ئەوەیە لە فیقهی ڕۆژئاوادا، كە سیانە: ١- سودبینین لەو شتەی موڵكیەتی. ٢- سودبینین لە داهات و بەرووبوم و ئەنجامەكەی. ٣- هەڵسوكەوت لە شتەكەدا.

[٣] لە (جمع الجوامع وشرحه) ٢٢٣/٢ هاتووە: (بەڵام چەسپانی شتێك لە یەكەمدا لەبەر چەسپانی لە دووەمدا هاوەڵێتییەكی پێچەوانەیە، وەك ئەوەی بوترێت ئەو پێوانەیەی ئێستا هەیە لە سەردەمی پێغەمبەریشدا ﷺ هەبووە، وەك هاوەڵێتی ئێستا لە ڕابردوودا. هەندێك لە ئوسوڵییەكان هاوەڵێتی پێچەوانەیان بە جۆری پێنجەم داناوە. بۆ درێژەی ئەم بابەتە بگەڕێوە بۆ(الابهاج شرح المنهاج) ١٧٠/٣ شيخ الإسلام علي بن عبد الكافي السبكي وولدة تاج الدين عبدالوهاب بن علي.

دەروازەی دووەم

حوكمە شەرعییە كرداریەكان

الأحكام الشرعية العملية

رێخۆشکردن

ئەو حوکمە شەرعییانەی شەریعەتی ئیسلام هێناویەتی سێ بەشن:

بەشی یەکەم: حوکمە شەرعییە ئوسولییە عەقیدەییەکان (بنەماکانی ئایین):

پەیوەستە بە بیروباوەڕەکانی مرۆڤ لە بڕوا بەخوا و ئەو لقانەی لێی دەبنەوە لە بڕوابوون بە سەرجەم بابەتە بیروباوەڕییەکان، شوێنە باسکردنی ئەم بەشە زانستی قسەکردن(علم الكلام)ە، (زانستی بیروباوەڕەکان= علم العقائد).

بەشی دووەم: حوکمە ئاکارییەکان:

ئەوەش حوکمە پاکخویی و ڕەفتارییەکانە. پەیوەستە بەو سیفەتە خواستراوانەی پێویستە مرۆڤ خۆی پێ برازێنێتەوە و، ئەو سیفەتە بەدانەی پێویستە لێی بەدوور بێت، شوێنی باسکردنیشی (زانستی ڕەوشت= علم الاخلاق)ـە.

بەشی سێیەم: حوکمە شەرعییە کردارییەکان:

ئەو ئەو بەشەیە کە توێژینەوەکەمان مەبەستێتی، ئەوەیە کە چارەسەری ڕێکخستنی پەیوەندی مرۆڤ لەگەڵ پەروەردگاری و لەگەڵ خۆی و لەگەڵ کەسانی دیکەی هاوچەشنی دەکات.

(الحكم الشرعي العملي: وهو خطاب الله المتعلق بتصرفات الإنسان والوقائع على وجه الاقتضاء أو التخيير أو الوضع.)

حوکمی شەرعی کرداری: بریتییە لەو گوفتارەی خوا کە پەیوەستە بە ڕەفتارەکانی مرۆڤ و ڕوداوەکان لەڕووی خواستن(اقتضاء) یان سەرپشککردن یان دانان.

شیکردنەوەی پێناسەکە:

گوفتار (الخطاب): بریتییە لەوەی پێی دەدوێت بە دەقە شەرعییە خواییەکان کە ئاراستەی خێزانی مرۆڤایەتی کراوە، بۆ ڕێکخستنی ژیانی دونیا و دواڕۆژیان، بۆ نمونە

دەفەرموێت ﴿ وَلَا تَقْتُلُوا النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ إِلَّا بِالْحَقِّ ﴾[1]، هەروەها دەفەرموێت ﴿ وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ ﴾[2]، هەروەها دەفەرموێت ﴿ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُلُوا مِن طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ ﴾[3]، هەروەها دەفەرموێت﴿ فَمَن يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ ﴿٧﴾ وَمَن يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ ﴿٨﴾ ﴾[4] لەگەڵ هیدیکەش لە ئایەتە حوکمیەکان.

پەیوەست (المتعلق): ڕێکخەر و ڕونکەرەوەی حوکمی ڕەفتارەکانە لەڕووی ڕەوایی و ناڕەوایی و لەڕووی دروستی و نادروستی و خراپی و، ڕۆڵی ڕوداوەکان لە هۆکاربوون و مەرج بوون و ڕێگربوون.

ڕەفتارەکان (التصرفات): بریتییە لە هەموو ئەوانەی لە مرۆڤەوە دەردەچێت لە گوتار و کردار بە ویستێکی ئازادی پەیپەر(مدرك)، بەجۆرێك دانەری شەرع کاریگەرییەکی لەسەر بنیات دەنێ، جا ڕەوا بێت یان ناڕەوا، گوتاری بێت یان کرداری. گوتاری ڕەوا وەك گرێبەستەکان، ناڕەوا وەك بوختانی داوێن پیسی و قسەی پاشملە و دووزمانی، کرداریی ڕەوا وەك ڕزگارکردنی نوقوم بوویەك و، ناڕەوا وەك کوستنی بەناهەق.

لەو پێناسەیەی باسکرا دەگەینە ئەو ئەنجامەی کە ڕەفتار لەسەر چوار توخم راوەستاوە کە ئەمانەن:

١- کارەکە لەلایەن مرۆڤێکەوە ئەنجام درابێت، جا هەموو ئەوەی لەوانی دیکە دەردەچێت وەك ئاژەڵ و سروشت، ڕووداوە(واقعه).

٢- بە ویستێك دەرچێت، هەرچی لە پێنەگەیشتوو وەك منداڵی نەفام و شێت و هاوشێوەیان دەرچێت، ئەوە ڕووداوە.

٣- بە ویستێکی ئازاد دەربچێت، هەرچی بە زۆرلێکراو و ناچار دەربچێت ڕووداوە.

---

[1] سورەتی الإسرا ٣٣.
[2] سورەتی البقرة ١١٠.
[3] سورەتی البقرة ١٧٢.
[4] سورەتی الزلزلة ٧-٨.

٤- به ویستێکی ئازادی پەیبەر(مدرك) دەریچێت، هەرچی لـه خـەوتوو یـان سـەهو یـان هەڵە یـان بێئاگـا یـان سەرخۆشـێك فـامی لەدەسـتدابێت و هاوشـێوەیان دەریچێت رووداوە.

رووداوەکان (الوقائع): رووداو (ئەوانەی بەبێ ویستی مرۆڤ روودەدەن) جـا لـه ئـەنجامی کرداری مرۆڤ بێت وەك رووداوەکانی ئۆتۆمبێـل یـان بـه هێزێکـی زاڵ بێـت وەك تێکشـکانی فڕۆکه له ئاسمان، چ ماددی بێت وەك بەزایەدانی سامانی خـەڵکی دیکـه لەلایـەن شـێتەوە، یان مەعنەوی بێت وەك شێتی و خزمایەتی و ژیریی.

خوازیـاری(الاقتضـاء): داوای کردنـی کردارێـك لـەڕووی حـەتمی و ئیلزامـی یـان رووی لەپێشتری و چاکتری و، داوای نەکردن لەرووی حەتمی و ئیلزامی یان لـەڕووی لەپێشـتری و چاکتری.

سەرپشککردن (التخییر): ئازادکردنی مرۆڤ له کردنی شتێك یان نەکردنی.

دانان (الوضع): بریتییه له دانانی شتێك به هۆ یان مەرج یان رێگر یـان دانـانی بەراست یان ناڕاست یان خراپی.

هۆیـەکانی هەڵبژاردنی ئـەم پێناسـەیە:

أ- له سەرچاوە ئوسولییەکاندا نەمبینی پێناسەی حوکمی شەرعی کرابێت بەبێ بێـژەی بەرنەرك(المكلف) یان بەرنەرکەکان(المكلفین) و، باس لەو رووداوانـه بکـات کـه لـه نـاواخنی حـوکمی دانراون(وەزعـی)[1]، سـەرەڕای ئـەوە، هەنـدێکیان[1] حـوکمی ئـەرکبارییان

[1] لبن الحاجب دەڵێت: حوکم وتراوە (بریتییه له گوفتاری خودای پەیوەست به کرداری بەرنەرکەکان)، جا نمونـەی ئـەم ئایەته هات ﴿ وَٱللَّهُ خَلَقَكُمْ وَمَا تَعْمَلُونَ ﴾ الصافات ٩٦، جا (خوازیاری(اقتضاء) یان سەرپشکی) بۆ زیاد کرا، بۆیه ئەوە هاته پێشەوە که شتێك ببێته نیشانه و هۆ و مەرج، جا (یـان دانـانی) بـۆ زیـادکرا و رێککـەوت.. مختصـر المنتهـی، ص٣٣.

رازی دەڵێـت: (هاوەڵانمـان وتیـان کـه بریتییـه لـه گوفتـاری پەیوەسـت بـه کـرداری بەرنەرکـەکان بـه خوازیـاری و سەرپشکی).. المحصول ١/ق١/١٠٧.

غەزالی دەڵێت (حوکم لای ئێمه بریتییه له گوفتاری دانەری شـەرع ئەگـەر پەیوەسـت بـوو بـه کـرداری بەرنەرکـەکان).. المستصفی،ص٦٩.

(بەهاری) بەم شێوەیه پێناسەی دەکات: (بریتییه له گوفتاری خوایی پەیوەست به کرداری بەرنـەرك بـه خوازیـاری یـان سەرپشکی)، مسلم الثبوت، ص٣٢.

دابەشکردووە بۆ حوکمی ئەرکباری و حوکمی دانراو(وەزعی). ئەوەش لەوانەیە کە ژێربێژی ڕەتی دەکاتەوە، لەبەر ئەوەی شتێکی دابەش کردووە بۆ خۆی و بێجگە لەخۆی. ڕوونە کە هەر پێناسەیەك باسی بەرئەرکی تێدابێت، ئەوە پێناسەی حوکمی ئەرکبارییە بە تەنها.

ب- یاساناسان ڕوودلو و ڕەفتارە کردارییە خۆویستیەکانی مرۆڤیان تێکەڵ کردووە، ئەو ڕەفتارانەیان خستۆتە نێو ڕووداوەکان، لەگەڵ ئەوەی کە ڕووداوەکان ئەوانەن بەبێ ویستی مرۆڤ ڕوودەدەن، بەڵام ڕەفتار ئەوەیە کە پێشتر باسمان کرد، ئەوەش ڕەفتارە کردارییە خۆویستەکان دەگرێتەوە هەروەهاش گوفتارییەکان دەگرێتەوە. لەگەڵ ئەوەشدا ڕەفتاری گوتارییان لە دابەشکردنەکەدا سنورداركردووە لە گرێبەست و ویستی تاکلایەنە(منفرد)[2]، ئەوەش ژێربێژی ڕەتی دەکاتەوە. سەرچاوەی تێکەڵکردنەکەی یاساناسان هەڵەکەیانە لە پێناسەی ڕەفتار کە پێناسەیان کردووە بەوەی ئاراستەی ویستە بەرەو دروستکردنی شوێنەوارێك کە یاسا ڕەچاوی بکات. ئەو پێناسەیەش لە چەندین ڕووەوە دروست نییە لەوانە:

١- ڕەفتار ئاراستەی ویست نییە بەڵکو ئەنجامی ئەو ئاراستەیەیە.

٢- ڕەفتار لە ئەنجامی ویستی بەرەو دروستکردنی شوێنەوار پەیدا نابێت، بەڵکو دەستکاری ئەو توانایەیە کە پاشکۆی ویستە و پاشکۆی پەیبردنە(إدراك)، هەرچی لە مرۆڤەوە دەربچێت بە ویستێکی ئازادی پەیبەر(مدرك)، سەرەتا هەستکردنەکە پێوەی پەیوەستە پاشان ویست پاشان توانا، کەواتە توانایە ڕەفتارەکە پەیدا دەکات.

٣- شوێنەواری ڕەفتار سەرچاوەکەی ڕەفتارەکە نییە و ویستیش نییە، چونکە ڕەفتار

---

[1] وەك (ابن السبكي)، جمع الجوامع وشرحه١/٤٦ و دواتر. دەڵێت: (بریتییە لە گوفتاری خوایی پەیوەست بە کرداری بەرئەرك لەو ڕووەوە کە بەرئەرکە) ئینجا دابەشی کرد بۆ حوکمی شەرعی ئەرکباری و حوکمی شەرعی دانانی.

[2] نمونە لەسەر ئەوە پرۆژەی نوێی یاسای مەدەنی عێراقی، م ٣٠٥.

یەکەم- ڕەفتاری یاسایی ئاراستەی ویستە بۆ پەیداکردنی شوێنەوارێك یاسا ڕەچاوی بکات.

دووەم- ڕەفتاری یاسایی گرێبەست و ویستی تاك(منفرد) دەگرێتەوە.

ئەو ماددەیە ئاماژەیە بۆ ئەوەی کە ڕەفتارە کردارییەکان بەرەهایی خۆویست و خۆنەویستەکانی، خراوەتە نێو ڕوودلوە یاساییەکانەوە، ئەگەر ببەسترێتەوە لەگەڵ م٣٠١ کە تیایدا هاتووە (سەرچاوەکانی پابەندی یاسادلنان و ڕەفتاری یاسایی و ڕوودلوی(واقعة) یاساییە).

وەك گرێبەست(بۆ نمونە) هۆیە بۆ شوێنەوار و سەرچاوەكەی شەرعە لە شوێنەوارە شەرعییەكان و پاسایە لە شوێنەوارە پاساییەكان.

بەشەكانی حوكمی شەرعی

لەو پێناسەیەی باسكرا دەگەینە ئەو ئەنجامەی كە دابەش دەبێت بۆ دوو بەش، ئەركباری و دانانی.

بەشی یەكەم: حوكمی شەرعی ئەركباری (الحكم الشرعي التكليفي):

بریتییە لە گوفتاری خوای پەیوەست بە رەفتاری بەرئەركەكان لەرووی خوازیاری یان سەرپشككردن.

بەرئەرك(مكلف): بریتییە لەو مرۆڤەی ئەم پێنج مەرجەی تێدایە: پێگەیشتن و ژیری و زانینی ئەو ئەركەی پێی رادەسپێردرێت و توانای بەسەر ئەو ئەركەدا كە پێی راسپێردراوە و سەرپشكی. ئەگەر مەرجێك لەو مەرجانە نەهاتنەدی، ئەركبارییەكە نایگرێتەوە، بەپێی فەرمایشتی خوای گەورە ﴿لَا تُكَلَّفُ نَفْسٌ إِلَّا وُسْعَهَا﴾[1]، ﴿لَا يُكَلِّفُ ٱللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا﴾[2]. هەروەها فەرمودەی پێغەمبەرﷺ ((إنَّ الله رفَعَ عَن أُمَتي الخطأ وَالنسيَان وَمَا استكرهوا عَلَيه))[3] و، فەرمودەی ((رُفِعَ القَلَمُ عَن ثلاثةٍ، عَن النَائم حَتى يَستيقظ وَعَن المَجنُونِ حَتَى يَفيَق وَعَن الصَغيرِ حَتى يَكبر -أو يَحتلم-))[4].

بەشی دووەم: حوكمی شەرعی دانراو (الحكم الشرعي الوضعي):

بریتییە لە گوفتاری خوا پەیوەست بە رەفتارەكانی مرۆڤ یان رووداوەكان لەرووی دانانەوە، واتا دانانی بە هۆ یان مەرج بۆی یان رێگر لێی یان هەژماركردنی رەفتارەكە بە دروست یان نادروست-خراپ-.

---

[1] سورەتی البقرة ٢٣٣

[2] سورەتی البقرة ٢٨٦.

[3] رواه ابن ماجه ٦٥٩/١، كتاب الطلاق، باب طلاق المكره والناسي. وابن حبّان ١٤٩٨، ورواه الحاكم ١٩٨/٢ بلفظ (تجاوز الله عن أمتي...)، وقال صحيح على شرط الشيخين.

[4] أخرجه ابن ماجه ٦٥٨/١، كتاب الطلاق، باب طلاق المعتوه والصغير.

بەم خستنەڕووە کورتە بۆمان روون دەبێتەوە کە هەر بەشێك لای جەماوەری زانایان پێنج جۆری هەیە، پاشان حوکمی شەرعی چ ئەرکباری بێت یان دانانی، سێ توخمە (دادوەر و داوەری تیاکراو –یان پێکراو– و حوکم بەسەرداکراو).

توێژینەوەی ئەو بابەتانە وا دەخوازێت دابەش بکرێت بۆ سێ بەش: یەکەمیان تایبەت بە حوکمی شەرعی ئەرکباری و جۆرەکانی، دوەمیان بۆ حوکمی شەرعی دانانی و جۆرەکانی، سێیەمیان بۆ توخمەکانی حوکمی شەرعی.

بەشی یەکەم
حوکمی شەرعی ئەرکباری
الحكم الشرعي التكليفي

حوکمی شەرعی ئەرکباری -وەك باسمان کرد- پێنج جۆر دەگرێتەوە: واجب بوون (إیجاب)، بەچاکزانین(استنداب)، قەدەغەکردن(تحریم)، بێزراوی(استکراه)، رێپێدان(استباحە).

جێباسێك بۆ روونکردنەوەیان تەرخان دەکەین، پاشان جێباسی دووەم تەرخان دەکەین بەوەی پەیوەستە بە واجب بەشێوەیەکی تایبەت لەبەر گرنگییەکەی.

جێباسی یەکەم
جۆرەکانی حوکمی شەرعی ئەرکباری

حوکمی شەرعی ئەرکباری پێنج جۆری هەیە، چواریان کەوتۆتە ژێر دەستەواژەی خواستن(الاقتضاء)، پێنجەمیش کەوتۆتە ژێر دەستەواژەی سەرپشککردن(التخییر) ئەوەشیان رێپێدانە، بەم شێوەیە:

جۆری یەکەم: واجب بوون(إیجاب):

ئەوەش خواستنی -داواکردنی- کردارێکە لەرووی حەتمی و ئیلزامی و سیفەتی دانەری شەرعەوە، شوێنەوارەکەشی واجب بوونە(الوجوب) -حوکمە فیقهیەکەی- کە سیفەتی کارە داواکراوەکەیەو داواکراوەکە دەبێتە واجب، واجب ئەوەیە کە لەرووی حەتمی و ئیلزامی یەوە داواکراوە. بەجۆرێك لە دونیادا شایستەی ستایشەو لەدوارۆژدا شایستەی پاداشتە[1] و

[1] لە (شرح تنقیح الفصول للقرافي ص٧١) هاتووە: (هەموو واجبێك لەسەر کردنەکەی پاداشت ناکرێت، هەموو ←

ئەوەی نەیکات شایستەی سەرزەنشت و سزایە، وازلێهێنانی تاوانێکی نەرێنییە لەبەر ئەوەی پایە مادديەکەی کارێکی سەلبییە کە بریتییە لە بەجێ نەهێنانی واجبێك[1].

واجب و فەرز:

لای جەماوەری شەرعناسان هاوواتان، چونکە مەبەست لە هەردووکیان کردنی کارێکە لەرووی حەتمی و ئیلزامی، جا ئەو کارە بە بەڵگەیەکی گومانی چەسپابێت وەك فەرموودەی تاك (الاحاد) یان بە بەڵگەی چەسپاوی بنبڕ وەك ئایەتێکی قورئان، هەندێك -وەك حەنەفییەکان- دەڵێن: (فەرز ئەوەیە کە بە بەڵگەی بنبڕ چەسپابێت وەك زەکات دان و فەرمان بەچاکەخوازی و هاوکاری لەسەر چاکە و...هتد. واجبیش ئەوەیە کە بە بەڵگەی گومانی چەسپاوە وەك سەرفیترە و قوربانییەکان و...هتد).

رای جەماوەریش شارەزایانەترە لەبەرئەوەی کارەکە لە هەردوو حاڵەتدا لەرووی ئیلزامیەوە داواکراوە[2]، داواکراویش واجبە یان لەبەر خۆی یان لەبەر بێجگە لەخۆی[3].

حەرامێکیش لەسەر نەکردنەکەی پاداشت ناکرێت، یەکەمیان وەك خەرجیی ژن و خزمان و ئاژەڵ و، گێڕانەوەی دڵگیرکراو و راسپاردە و قەرز، ئەوانە واجبن، ئەگەر مرۆڤێك بیکات بەبێ ئەوەی بیری لای گوێڕایەڵیی خوای گەورە بێت لەوەدا، واجبەکەی لەسەر لادەچێت و ئەستۆی پاك دەبێتەوە، ئەوکاتە پاداشتی بۆ نییە، بەڵام دووەمیان لەبەر ئەوەی حەرامکراوەکان هەر بە نەکردنی لەسەری نامێنێت، ئەگەریش هەستی پێ نەکرد و، لەگەڵ ئەوەشدا نیازی بۆ خوای نەبوو، ئەوا لەوەدا گوێڕایەڵیی فەرمانی خوای نەکردووەو پاداشتی بۆ نییە).

[1] بەوەش جیاوازی نێوان (الإیجاب والوجوب والواجب) روون دەبێتەوە، یەکەمیان حوکمێکی ئوسوڵییە و سیفەتی دانەری شەرعە، دووەمیان حوکمێکی فیقهییە و سیفەتی رەفتاری مرۆڤی بەرئەرکە، سێیەمیان کاری داواکراوەو ئەوەش سیفەتی مرۆڤە بەرئەرکە، هەر بەو شێوەیە لە جۆرەکانی دیکەش.

[2] هەندێکیش وەك خاوەنی (جمع الجوامع ٨٨/١) وا گومان دەبەن کە ناکۆکییەکە بێژەییە، ئەوەش راست نییە، لەبەر ئەوەی ناکۆکیی بێژەیی شوێنەواری ناکۆکی لێ ناکەوێتەوە، کەچی لەم ناکۆکییە وایکردووە حەنەفییەکان لەگەڵ ئەوانی دیکە -وەك شافیعیەکان- لە هەندێك پرسی فیقهیدا جیاواز بن، لەوانە: نوێژ بەبێ (فاتیحەی قورئان) لەگەڵ بوونی توانا لای شافیعیەکان بەتاڵە، کەچی لای حەنەفییەکان دروستە ئەگەر هاوتای ئەوە ئایەتی دیکەی قورئان بخوێنێتەوە، ئاشکرایە کە خوێندنەوەی فاتیحە لە نوێژدا بە بەڵگەی گومانی چەسپاوە کە فەرمودەی پێغەمبەرە ﷺ (لا صَلاةَ لِمَن لَم يَقرأ بفَاتِحَةِ الكِتَاب)، أخرجه مسلم ٣٤٣/٤، كتاب الصلاة، باب وجوب قراءة الفاتحة، صحيح مسلم بشرح النووي. کەچی خوێندنەوەی قورئان بە قورئان چەسپاوە کە خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿فَٱقْرَءُواْ مَا تَيَسَّرَ مِنَ ٱلْقُرْءَانِ﴾ المزمل٢٠. پاشان لای حەنەفیەکان نکوڵی کردن لە فەرز کوفرە و نکوڵی لە واجب کوفر نییە.

[3] واجب لەبەر خودی خۆی ئەو کارەیە کە لەبەر خودی خۆی چاکە لەبەر ئەو سودە گشتییانەی تێیدایە، وەك دادپەروەری و راستگۆیی و راسپاردەپارێزی و هاوکاری لەسەر چاکە، واجب لەبەر بێجگە لەخۆی و ئاشیرین لەبەر خۆی، لەوانەیە ببێتە شتێکی باش لەبەر بێجگە لەخۆی وەك کوشتن بۆ بەرگری کردن لە نەفس و ئابرو و سامان.

واجب و پابەندی (الواجب والالتزام)

هەتا نووسینی ئەم دێڕانە، نە لە فیقهی ئیسلامی و نە لە یاسا و نـە لـە فیقهـی یاسـادا، پێناسـەیەکی روونـی گشـتگیری کۆکـەرەوەی رێکـرم نـەبینی بـۆ دەسـتەواژەی پابەندی(الالتزام)، بـەڵام دوای بـەراوردکردن لـەنێوان حـوکمی ئـەرکباری و حـوکمی دانـانی لەرووبەکـەوەو، لـەنێوان (الإیجـاب والوجـوب والواجـب والالتـزام) لەلایـەکی دیکـەوە، بـۆم دەرکەوت کە پابەندی(الالتزام) بریتییە لە (بەرگەگرتنی بەجێهێنانی واجبێك بەئارەزوومەندانە یان بە ناچاری، لە ئەنجامیدا مافی بێجگە لەخۆی دەکەوێتە ئەستۆ هـەتا کۆتـایی دێـت)[1]. ئەسـتۆی مـرۆڤیش ملێتـی. خـوای گـەورە دەفـەرموێت: ﴿ وَكُلَّ إِنسَـٰنٍ أَلْزَمْنَـٰهُ طَـٰٓئِرَهُۥ فِى عُنُقِهِۦ ﴾[2].

بەلگەنەویستە کە هۆی پابەندی هەمووکات رەفتارێکی خۆویست نییە، ئەگـەر بـە هەڵـە یان لەبیرچوونەوە ماڵی کەسێك لەناو ببات، دەبێ لەبرییەکەی بدات و پابەند بێـت بـە دانـی بەو کەسە، ئەگەر فڕۆکەیەك لە ئاسمان تێکشکا، دەوڵەت یان کۆمپانیـا پابەنـد دەبێـت بـە دانی قەرەبوو بە قوربانییانی کارەساتەکە.

بەڵێ، پابەندی بە مانا زمانەوانەییەکەی سەرچاوەکەی ویستی مرۆڤە، دەوترێت: (التـزم المال أو العمل)، واتە ئەو سامانە یان کارەی لەسەر خۆی واجب کرد، بەڵام هەڵەیە لە فیقهی شەرع و فیقهی یاساشدا بەو مانا تەسـکە لێکی بدەینـەوە، دوای ئـەوەی دانمـان پیانـا کـە هۆیەکانی پابەنـدی شـەرعی لـە چوارچێوەی شـەرعدایەو، هۆیـەکان پابەنـدی یاسـایی لـە چوارچێوەی یاسادایە، بەڵام رەفتار و رودلوەکان هـۆی پابەنـدین، دانانیـان بـە سەرچـاوە، تێکەڵکردنێکە لەنێوان هۆ و سەرچاوە، کە یاسا و لێکدەرەوەکانی تێی کەوتوون.

هەروەها هەڵەیە بە واجب پێناسە بکرێت[3]، چـونکە (واجـب) سـیفەتی بەجێهێنانـە لـە پابەندیداو، بەجێهێنان بایسە چاوگی پابەندییـە، پابەنـدی سـیفەتی پابەنـدکراوە کـە پێـی

[1] ئەو مافە پێی دەوترێت قەرز و بریتییە لەوەی لە ئەستۆی کەسێکی دیکەیە لە سامانی حوکمی یان کارێك.

[2] سورەتی الإسراء ١٣.

[3] وەك لە پـرۆژەی یاسـای مـەدەنی عێراقـی تـازە (م/١١٠) هـاتووە: (پابەنـدی واجبێکـی یاسـاییە بـە بـەجێهێنانێکی دیاریکراو دەکەوێتە سەر کەسێکی دیاریکراو بۆ بەرژەوەندی کەسێکی دیکە).

هەڵدەستێت (قەرزدار– المدین)، هیچیان ناخرێتە سەر ئەوی دیکەیان، چونکە دانراو و خراوەپاڵ–یان المبتدأ والخبر- دەبێ یە خوددا یەك بن و لە ڕەچاوکردندا(اعتبار) جودابن.

هەروەها لە ژێربێژی نییە پێناسەبکرێت بەوەی (ڕووی دووەمی مافی کەسییە)[1]، واتە پەیوەستییەکی یاسایییە لەنێوان دوو کەس، بەو پێیە یەکێکیان–قەرزدەر– داوا لەوی دیکە –قەرزدار– دەکات کردارێك ئەنجام بدات یان شتێك بدات یان کارێك نەکات، جا بەگوێرەی قەرزدەرەکە مافی کەسییەو بەگوێرەی قەرزدارەکە پابەندییە، ئەوەش لەبەر ئەم هۆیانە:

أ- مافی کەسی و پابەندی لەو حاڵەتەدا لە خوددا یەکن و لە ڕەچاوکردندا جودان، ئەوەش بەتاڵە، لەبەر ئەوەی مافی کەسی رەگەزێکی ئەرێنییە لە ئەستۆی داراییدا(الذمة المالیة) بەپێی هەڵبەستەی یاسایی، لەکاتێکدا پابەندی رەگەزێکی نەرێنییە، پاشان ئەگەر راست بێت ئەوانە لە خوددا یەك بن و لە رەچاوکردندا جیاواز بن، ئەوا دەشێت یەکیان بدرێتە پاڵ ئەوی دیکەیان بەوەی بوترێت ماف پابەندییە یان پابەندی مافە، بەڵام ئەو دانەپاڵە ناشێت.

ب- پابەندی لە کاروبارە راستەقینەکانەو پەیوەستیی یاسایی کە باسکرا لە کاروبارە رەچاوکراوەکانە.

ج- پەیوەستی(رابطة) لە وتەی دانەپاڵە(الإضافة)[2]، پابەندیش لە وتەی کاردانەوە(الانفعال)[3]، هەردوو وتەش لێك جودان، مافیش لە وتەی بڕە(الکم)، چونکە بە رووبەر و ژمارە یان کێشانە و پێوانە دەخەمڵێنرێت.

د- پابەندی سیفەتی پابەندەکەیە کە پێی هەڵدەستێت، لەکاتێکدا پەیوەستی سیفەتێکی هاوبەشە لەنێوان قەرزدەر و قەرزدار، ناشێت سیفەتێکی تایبەت بە سیفەتێکی هاوبەش لێك بدرێتەوە.

---

[1] هەروەك ناسراوەو باوە لە یاساکانی وڵاتە عەرەبییەکان و لای شیکەرەوەکانی ئەو یاسایانەی کاریگەرن بە یاسای فەرەنسی کە کاریگەرە بە یاسای ڕۆمانی، بڕوانە (الوسیط للسنهوري ١٥٢/١)، (المدخل للقانون الخاص للدکتور عبد المنعم البدراوي ص٣٧٦)، (مصادر الالتزام لأستاذنا عبد المجید الحکیم ١٢/١).

[2] دانەپاڵ(الإضافة): ئاراستەیەکە تەسەورکردنی دووبارە دەبێتەوە، لەسەر تەسەوری دوو شتی دیکە وەستاوە دەدرێتە پاڵیان، وەك باوکایەتی تەسەورکردنی لەسەر تەسەورکردنی باوك و کوڕ وەستاوە، هەروا کوڕایەتی(البنوة).

[3] کاردانەوە(انفعال) بریتییە لە کاریگەربوون و ملکەچبوون وەك گەرمبوون، هەروەك کارەکەش کاریگەرەکەیە وەك گەرمکردن.

بینا لەسەر ئەوە پێناسەی ڕاست و دروست ئەوەیە کە باسمان کرد (بریتییە لە بەرگەگرتنی بەجێهێنانی واجبێك بەخۆبەخشی یان بە ناچاری، لە ئەنجامیدا مافی بێجگە لەخۆی دەکەوێتە ئەستۆ هەتا کۆتایی دێت بە هۆیەك لە هۆیەکانی کۆتایی هاتن وەك بەجێهێنان و یەکلاییکردنەوەو یەکگرتنی ئەستۆ (اتحاد الذمة) و هی دیکە).

ڕەگەزەکانی پابەندی:

پابەندی بە تێگەیشتنە زاراوەییەکەی، بوونی لەسەر بوونی ئەم شەش ڕەگەزە وەستاوە:

١- سەرچاوەی پابەندکار(الملزم) کە شەرعە لە پابەندییە شەرعییەکاندا و یاسایە لە پابەندییە یاساییەکاندا.

٢- پابەند(الملتزم) کەسە قەرزدارەکەیە، جا سروشتی بێت وەك مرۆڤ یان مەعنەوی بێ وەك دەوڵەت.

٣- بۆ پابەند(الملتزم له) کەسە قەرزدەرەکەیە جا سروشتی بێت یان مەعنەوی.

٤- بابەتی پابەندییەکە (موضوع الالتزام) ئەوەیە کە بایسە چاوگی پابەندییەکەی دەکەوێتە سەر و زۆربەی جار شوێنگەی گرێبەستە (محل العقد).

٥- شوێنگەی پابەندی کە جێبەجێ کردنە (کردنی شتێك یان نەکردنی شتێك)، هیچ شتێك نابێتە شوێنگەی پابەندی جگە لە کردار وەك پێدان و گێڕانەوە(التسليم والوفاء)، لەبەرئەوەی لە حوکمە ئەرکبارییەکانە کە پەیوەستە بە کردارەکانی مرۆڤ، هەندێك لە شارەزایانی یاسا شوێنگەی پابەندی و بابەتی پابەندییان تێکەڵ کردووە[1]، ئەوەی ئۆتۆمبێلەکەی فرۆشت دەبێتە قەرزداری پابەند بە پێدانی

---

[1] وەك دکتۆر عبد الرزاق السنهوري کە لە کتێبی مصادر الحق ١/١٥، دەڵێ: (پابەندی بە قەرز شوێنگەکەی بڕێك پارە یان کۆمەڵێك شتی هاوێنەیە، پابەندی بە شت شوێنگەکەی خودی شتێکی دیاریکراوە)، وەك وتمان پابەندی لە حوکمە ئەرکبارییەکانە لەڕوی حەتمی و پابەندییەوە دلوکراوە، پەیوەست نیە بە کرداری مرۆڤەوە، شوێنگەکەی تەنها کارێکە. لەو نمونانەی باسکران بڕێك پارە و شتە هاوێنەکان بابەتی پابەندییەکەن، بەجێهێنانی -گێڕانەوەی یان ڕادەستکردنی- شوێنگەی پابەندییەکەن، هەروەها خودی شتە دیاریکراوەکە بابەتی پابەندییەکەیە، ڕادەستکردنی یان گەڕاندنەوەی یان بەموڵککردنی شوێنگەی پابەندییەکەیە.. یاسادانەری عێراقی شوێنگەی پابەندی و شوێنگەی گرێبەستی تێکەڵ کردووە لە (م١/١٢٩) کە دەڵێ: (دەشێ شوێنگەی پابەندی لەکاتی بەستنی گرێبەستەکە بوونی نەبێت، ئەگەر پەیدابوونی لەداهاتوودا بەتواناداییت و دیاریکراو بێت بەشێوەیەك دووربێت لە
←

ئۆتۆمبێلەكە بۆ كڕیارەكە كە ئەو قەرزدەری بۆپابەندە(ملتزم لە). شوێنگەی پابەندییەكەش پێدانەكەیە، هەمان شت بۆ بەهاكە، بابەتەكەی فرۆشراوەكەیەو سەرچاوەكەی شەرع یان یاسایە و هۆیەكەی فرۆشتنە.

٦- هۆی پابەندی ئەوەیە كە یاساناسان بە (سەرچاوە) ناویان بردووەو ئەو ناونانەش هەڵەیە، لەبەر كۆمەڵێك هۆ كە بەدرێژی لە كتێبی (توخمەكانی پابەندبوون لە شەریعەتی ئیسلامی و یاسای مەدەنی عەرەبیدا)، لەم كتێبە ئوسوڵیەدا بواری باسكردنی نییە.

هۆیەكانی واجب بوون و پابەندی:

هۆیەكانی واجب بوون هەمان هۆیەكانی پابەندییە، كە لە فیقهی ئیسلامیدا ئەمانەن:

١- **رەفتارە شەرعییەكان:** چ گوفتاری بێت (وەك گرێبەست و ویستی بەتەنها(منفرد)) یان كرداری بێت (وەك كرداری بەزیان و كرداری بەسود).

٢- **رودلوە شەرعییەكان:** ئەوەیە كە بە ویستی مرۆڤ روونادەن، ئەگەریش بە كاری ئەو بێت، وەك پێكدادانی ئۆتۆمبێل، لەوانەشە روداوی سروشتی بن، یاساناسان رەفتارە كردارییە خۆویستەكان و روداوە یاساییەكانیان تێكەڵ كردووە،[1] وەك باسمانكرد.

سەرچاوەی واجبەكان و پابەندییەكان شەرعە بە پرسە شەرعییەكاندا و یاسایە بە پرسە یاساییەكاندا، سەرجەم واجبەكان لە نەریتەكان و پەرستشەكان و بیروباوەڕەكان سەرچاوەكەی شەرعە، لە یاسا مەدەنییەكانی ئێستا بڵاوە، لەوانەش مەدەنی عێراقی، سەرچاوەكانی پابەندی پێنجن، كە ئەمانەن (گرێبەست، ویستی تاكلایەنە(الإرادة المنفردة)، كاری بەزیان، كاری نارەوا، كاری بەسود قازانجی بێ هۆ، یاسا). چواری یەكەم لەو پێنجە دەكەوێتە ژێر رەفتارە شەرعیە یاساییەكان، كە هۆن و ناونانیان بە سەرچاوە تێكەڵكردنە لەنێوان هۆ و سەرچاوە.

نەزانین و هەڵخەڵەتاندن).

[1] لەبەر ئەوەی هەریەك لە رەفتارە كرداریەكان و روداوە یاساییەكانیان كردوەتە تاكە سەرچاوەیەك لە بەرامبەر رەفتاری یاسایی و یاسا، ئەمە لەكاتێكدا هەوڵیاندا پێنج سەرچاوە كلاسیكیەكەی پابەندی بگەڕێننەوە بۆ سیان كە ئەمانەن: رەفتاری یاسایی، روداوی یاسایی، یاسا.

جۆری دووەم: پێخۆشبوون (پێباشبوون)- (الاستحباب (والاستنداب))؛

زانایانی ئوسولْ وەك سیفەتی دانەری شەرع و سیفەتی رەفتارەکانی مرۆڤ بەهەمان شێواز بەکاریان هێناوە، بەپێچەوانەی جۆری یەکەم کە واجبکردن تێیدا سیفەتی دانەری شەرعە و واجب بوون(وجوب) سیفەتی رەفتارەکەیە، دەکرێت بە بێژە لێك جیابکرێنەوە بەوەی بوترێت داواکردنی کردار لەرووی لەپێشبوون(الاولویة) پێخۆشبوونە و سیفەتی دانەری شەرعە و شوێنەوارەکەی بەچاکزانینەو سیفەتی رەفتارەکەیە.

مەبەست لە پێخۆشبوون (الاستحباب) کە سیفەتی دانەری شەرعە، داوای کردارێك لەرووی لەپێشتری و باشتری بەجۆرێك بکەرەکەی پاداشت دەکرێت و نەکەرەکەی سزانادرێت، وەك سەردانی نەخۆش و سوننەتەکانی نوێژ و رۆژوو و هی دیکە لە هەموو کارە چاکەکان جگە لە واجبەکان.

کرداری داواکراو لەرووی چاکتری و لەپێشتری، هەروەك پێی دەوترێت پێباش(مندوب) پێشی دەوترێت پێخۆش (مستحب) و سوننەت و نەفل، کرداری پێباش(مندوب) هەروەك دەستپێکردنی پێخۆشە(مستحب) هەروەها بەردەوام بوون لەسەری دوای دەستپێکردن پێخۆش و پێباشە(مستحب ومندوب) جگە لە حەج[1]، لەبەر ئەوەی لە نییەتدا سوننەتەکەی وەك فەرزەکەیەتی، لە هەردوکیان مەبەستی چوونە ناو حەجە، بەهەمان شێوە کەفارەت و هی دیکەش، بەپێچەوانەی هەندێك لە شەرعناسان کە دەڵێن: (هەموو مەندوبێك دەبێتە واجب بە دەستپێکردنی و دەبێ تەواو بکرێت).

جۆری سێیەم: بەحەرام دانان(التحریم)؛

بریتییە لە داوای دانەری شەرع بۆ وازهێنان لە کارێك لەرووی حەتمی و پابەندکردنەوە، شوێنەواری بەحەرامدانانیش حەرامییە، یەکەمیان سیفەتی دانەری شەرع و شەرعەکەی و حوکمی ئوسوڵییە، دووەمیشیان سیفەتی رەفتاری ناڕەوای مرۆڤە و حوکمێکی فیقهییە.

---

[1] (جمع الجوامع ١/٩١) تیایدا هاتووە (مەندوب بە دەستپێکردن واجب نابێت، واتا تەواوکردنی واجب نییە، لەبەر ئەوەی مەندوب دەشێت وازی لێ بهێنرێت. بە پێچەوانەی ئەبوحەنیفە کە پێی وایە واجبە تەواو بکرێت، لەبەر فەرمایشتی خوای گەورە: ﴿وَلَا تُبْطِلُوٓا۟ أَعْمَٰلَكُمْ﴾ محمد ٣٣. واجب بوونی تەواوکردنی حەجی مەندوب بە دەستپێکردن لەبەر ئەوەیە کە نەفلەکەی وەك فەرزەکەی لە نیەت و کەفارەت و شتی دیکە پێکهاتووە).

کرداری داواکراو خۆگرتنەوەو دەستهەلگرتنە لە قەدەغەکراو لەرووی حەتمی و پابەندکردنەوە و، پێی دەوترێت حەرامکراو و حەرام، بکەرەکەی شایستەی سەرزەنشت و سزایەو وازهێنەرەکەشی شایستەی پێزانین و پاداشە، کردنی تاوانێکی ئەرێنییە، لەبەر ئەوەی پایە مادییەکەی بە کردەیەکی ئەرێنی تەواو دەبێت وەك زینای حەرامکراو بە فەرمایشتی ﴿ وَلَا تَقْرَبُوا۟ ٱلزِّنَىٰٓ ۖ إِنَّهُۥ كَانَ فَٰحِشَةً وَسَآءَ سَبِيلًا ﴾[1] و، حەرامیی مارەکردنی خزمە حەرامکراوە چەسپاوەکان بە فەرمایشتی ﴿ حُرِّمَتْ عَلَيْكُمْ أُمَّهَٰتُكُمْ وَبَنَاتُكُمْ ﴾[2].

مرۆڤی پێگەیشتو و ژیر هەروەك بەرئەرك و پابەندکراوە بە جێبەجێ کردنی واجبەکان، هەروەهاش پابەندکراوەو بەرئەرکە بە وازهێنان لە حەرامکراوەکان، بەلام حەرامکردنی چاوەڕوانکراو راستەوخۆ نابێتە هۆی واجبێتی نەکردن و حەلال نەبوون[3].

کەواتە ئەگەر پایەی ماددی حەرامکراو کارێك بێت وەك زینا، پێی دەوترێت تاوانی ئەرێنی، ئەگەریش نەکردن بێت پێی دەوترێت تاوانی نەرێنی وەك شاردنەوەی شایەتی.

جۆرەکانی حەرامکراو:

حەرامکراو دەبێتە دوو جۆر، لەبەر خودی خۆی و لەبەر شتی دیکە:

أ- حەرامکراو لەبەر خودی خۆی(المحرم لذاتە): ئەوەیە کە دانەری شەرع مەبەستی حەرامکردنی خودی خۆی بووە لەبەر ئەو نەنگییە خودی و زیان و خراپە خودییەی تێیدایە، ئەوە ئەگەر گرێبەستێك بێت بەتاڵە، وەك فرۆشتنی مردارەوەبوو و مارەکردنی ئافرەتە مەحرەمەکان، ئەگەریش رەفتارێکی کردەیی زیانبەخش بوو، دەبێتە تاوان، وەك دزی و زینا و ناپاکی لە راسپاردە و سیخوڕی و هی دیکە لە کارە قێزەونەکان لە خودی خۆیاندا.

---

[1] سورەتی الإسراء ٣٢.

[2] سورەتی النساء ٢٣.

[3] لەوەوە لقی فیقهی دەبێتەوە لەولنە: تەنها بە تەولوبوونی گرێبەستەکە، ژن بۆی هەیە رەفتار بەو مارەییە بکات کە وەریگرتووە، هەرچەندە مولکایەتیەکەی بۆ ئەو مارەییە تەنها دوای چوونەلا تەولودەبێت، بەکرێدەریش بۆی هەیە رەفتار بە کرێیە وەرگیراوەکە بکات، هەرچەندە ئەگەری هەڵوەشاندنەوەی کرێگرتنەکە هەیە بەر لە تەولوبوونی ماوەکەی.

ب- حەرامکراو لەبەر شتی دیکە (المحرم لغيره): ئەوەیە کە لەخودی خۆیدا ڕەوایە، بەڵام لەبەر شتی دیکە بۆتە قێزەون و زیانبەخش، وەك داخوازی لەسەر داخوازی کەسی دیکە و فرۆشتن لەسەر فرۆشتنی کەسی دیکە و هاوشێوەیان، هەریەك لە داخوازی و فرۆشتن لەخودی خۆیاندا کاری ڕەوان، بەڵام حەرام دەبن ئەگەر ببنە هۆی زیانگەیاندن بە کەسی دیکە. لەگەڵ ئەوەشدا، کە بکەر بە گوناهکار دادەنرێت، ڕەفتارەکە دروستە و شوێنەوارەکەی دێتەدی لای جەماوەری زانایان، زاهیرییەکان و هەندێك لە حەنبەلییەکان جیاوازییان نەکردووە لەنێوان هەردوو حەرامکراوەکە لە هاتنەدیی شوێنەوارە شەرعیەکان لەسەری، لەسەر ئەو بنچینەیەی کە ڕێگری(النهی) بەرەهایی پوچەڵی(الفساد) دەگەیەنێت، ئەگەر بەڵگەیەك نەبێت بۆ پێچەوانەکەی.

جۆری چوارەم: پێناخۆشبوون(الاستكراه):

بریتییە لە داواکاری دانەری شەرع بەشێوەیەك بنەبڕ نەبێت، ئەوەش بەو مانایە سیفەتی دانەری شەرعە و، شوێنەواری وەدیهاتوو لەوە پێناخۆشییە، ئەوەش سیفەتی ڕەفتارەکەیە، ئەو کارەی داوای وازلێهێنانی کراوە بەبێ بنەبڕی پێی دەوترێت پێناخۆش(مكروه)، کە بریتیە لەوەی وازلێهێنەری ستایش دەکرێت و بکەرەکەی سزا نادرێت، نمونەی پێناخۆش زۆرە، لەوانە:

پرسیاری مرۆڤ لەوەی پەیوەندی بەوەوە نییە، وەك خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿ يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ لَا تَسۡـَٔلُواْ عَنۡ أَشۡيَآءَ إِن تُبۡدَ لَكُمۡ تَسُؤۡكُمۡ ﴾[1]. لەوانە سەردانی ماڵی کەسانی دیکە لە کاتی نەگونجاو و بەبێ مۆڵەتی پێشوەختە، وەك خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿ يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ لَا تَدۡخُلُواْ بُيُوتًا غَيۡرَ بُيُوتِكُمۡ حَتَّىٰ تَسۡتَأۡنِسُواْ وَتُسَلِّمُواْ عَلَىٰٓ أَهۡلِهَاۚ ذَٰلِكُمۡ خَيۡرٞ لَّكُمۡ لَعَلَّكُمۡ تَذَكَّرُونَ ﴾[2].

---

[1] سورەتی المائدە ١٠١.

[2] سورەتی النور ٢٧.

پێناخۆش و پێچەوانەی لەپێشتر (المكروه وخلاف الأولى):

زانایانی ئوسولّ جیاوازییان كردووە لەنێوان پێناخۆش و پێچەوانەی لەپێشتر، بەوەی یەكەمیان داوای نەكردنێتی بە دەقی تایبەت وەك لەو دوو ئایەتەی باسكران، بەلاّم پێچەوانەی لەپێشتر ئەوەیە كە لە فەرمان بە كردە پێباشەكان(مندوب) وەردەگیرێت، وەك سەردانی نەكردنی نەخۆش كە فەرمانی پێكراوە، لەسەر ئەو بنچینەیەی كە فەرمان بەشتێك رێگرییە لە دژەكەی[1].

پێناخۆش وەك حەرامكردن و پاكراگرتن (المكروه تحريما وتنزيها):

هەندێك لە زانایانی ئوسولّ (وەك حەنەفیەكان)[2] دەلّێن پێناخۆش(المكروه) دوو جۆرە:

أ- **پێناخۆش وەك حەرامكردن:** بریتییە لە داوای دانەری شەرع بە نەكردنی لەرووی حەتمی و پابەندكردنەوە، بەلاّم ئەو داوایە بە بەلّگەی گومانی چەسپاوە وەك فەرمودەی تاك(احاد)، لە نمونەكانی فرۆشتن لەسەر فرۆشتنی كەسی دیكە و داخوازی لەسەر داخوازی كەسی دیكە، كە پێغەمبەرﷺ رێگریی لە هەردوكیان كردووە وەك دەفەرموێت: ((لا يبيع الرجل على بيع أخيه ولا يخطب على خطبة أخيه إلا أن يأذن له)). تا لەو كاتەدا جیاوازیی نێوان ئەمە و حەرام ئەوەیە كە دووەم بە بەلّگەی بنبڕ چەسپاوە[3].

ب- **پێناخۆش وەك پاكراگرتن:** ئەوەیە كە دانەری شەرع داوای وازلێهێنانی بكات لەرووی حەتمی و ناچاركردنەوە نا، بەلّكو لەرووی لەپێشتر و چاكتری، وەك خواردنی ئەو شتانەی بۆنی ناخۆشیان هەیە وەك سیر لە حالّەتی تێكەلّبوونی خەلّكدا، وەك لەكاتی نوێژی هەینی و بەكۆمەلّ و لەحالّەتی دانیشتن لەگەلّ خەلّكدا.

---

[1] لە جمع الجوامع و شەرحەكەی ١/٨٠، هاتووە: (یان خولستێك (اقتضاء) جەزمی نەبێت بە نەهییەكی تایبەتمەند و كەرامەت، یان بە نەهییەك تایبەتمەند نەبێت، پێچەوانەی لەپێشترەكەیە).

[2] تسهيل الوصول إلى علم الأصول ص٢٥٠. شرح القاضي عضد الدين على مختصر المنتهى ٢/٥. زكي الدين شعبان، أصول الفقه ص٢٤٢.

[3] لەو جیاوازییە ئەوە دەكەوێتەوە كە بەرئەرك سزادەدرێت لەسەر كردنی مەكروهێك كە بە حەرام دانراوە، هەروەك چۆن لەسەر كردارێكی حەرام سزا دەدرێت، بەلاّم بە نكوڵی كردنی كوفر ناكات چونكە بە بەلّگەی گومانی چەسپاوە. بۆ وردەكاریی زیاتر بگەڕێوە بۆ (بداية المبتدئ وشرحه الهداية بتكملة فتح القدير١٠/٣-٤).

ئایا جگەرەکێشان حەرامە یان پێناخۆشە(مکروە)؟

لە رای سادەی خۆماندا حوکمی شەرعیی جگەرەکێشان حەرامییە، چونکە زیانبەخشە بۆ جگەرەکێش و کەسانی دیکەش لەم ڕوانەوە:

أ- لەلایەنی کۆمەڵایەتییەوە زیانبەخشە: خەڵك دوچاری ڕاڕایی دەکات و کار لە ئاسودەییان دەکات لەکاتی کۆڕ و کۆبونەوەو چاوپێکەوتن و تێکەڵبووندا، بەتایبەتی لەو شوێنانەی هەواگۆڕکێی دروستی تیانیە، لە هۆیەکانی گواستنەوەی وشکانی و دەریایی و ئاسمانی، زیانەکەی بۆ خەڵك زیاترە لە زیانی سیر وپیاز، کە پێغەمبەرﷺ ڕێگریی لێ کردووە.

ب- لەلایەنی ئابوورییەوە زیانبەخشە: دابڕینی بەشێکی مافی کەسانی دیکەیە لەوانەی بەخێوکردنیان لەسەر جگەرەکێشە، بەو شێوەیە دەبێتە خواردنی بەناڕەوا، خوای گەورەش فەرموویەتی: ﴿ يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ لَا تَأْكُلُوٓاْ أَمْوَٰلَكُم بَيْنَكُم بِٱلْبَٰطِلِ ﴾[1].

ج- لەلایەنی تەندروستییەوە زیانبەخشە: پزیشکە پسپۆڕەکان هۆشداری دەدەنە جگەرەکێشان لەبارەی ئەنجامە خراپەکانی جگەرەکێشانەوە، لەوانە پرۆفیسۆر کلیرت لاگرۆ، پسپۆڕی فەرەنسی بەناوبانگ لە نەخۆشییەکانی گورچیلەی سییەکان، کە دەڵێت: (لەوانەیە مرۆڤایەتی ڕاهاتبێت لەسەر ژیان لەگەڵ ئەو درندە شارستانییە بکوژەی ناوی (جگەرەکێشان)ە، بەڵام ئەنجامە کارەساتبارەکانی لەو درندەیە دەکەوێتەوە ئەوەندە گەورە و ناهەموارە، بەجۆرێك خۆبەدەستەوەدان بەرامبەری هیچ مەعقول نییە، زمانی ژمارەکان و ئەنجامەکانی لێکۆڵینەوەی دۆسیەی مردوانی بەهۆی جگەرەکێشان، دەری دەخەن کە ئەو مرۆڤەی ڕۆژانە بیست جگەرە دەکێشێت، وەك ئەو کەسە وایە کە حەوت ساڵ لە تەمەنی لەدەست بدات... پاشان دەڵێت: چوار جۆری شێرپەنجە هەیە پەیوەستە بە جگەرەکێشانەوە، شێرپەنجەی سی، شێرپەنجەی قوڕگ، شێرپەنجەی دەم و شێرپەنجەی میزەڵدان، سەرەڕای

---

[1] سورەتی النساء ٢٩.

ھەوکردنەکانی خوێنبەرەکان لە ماسولکەکانی دڵ بەھۆی جگەرەکێشانەوە، بەوەش مەترسی جگەرەکێشان لە مەترسیی سەرخۆشکەر و بێھۆشکەرەکان کەمتر نییە، کە قورئان بە دەقی ڕاشکاو حەرامی کردووە، ئەگەر لەسەردەمی پەیامدا ھەبوایە، ئەوا بە دەقی ڕاشکاو حەرامی دەکرد، بەڵام بەپێی ئەو ڕێسا شەرعییە گشتییانەی بڕیاریان داوە کە ھەموو زیانبەخشێك حەرامە، جگەرەکێشانیش حەرام دەبێت، بەڵکو بە دەقی فەرمایشتی خوای گەورە ﴿ يَسْـَٔلُونَكَ عَنِ ٱلْخَمْرِ وَٱلْمَيْسِرِ ۖ قُلْ فِيهِمَآ إِثْمٌ كَبِيرٌ وَمَنَٰفِعُ لِلنَّاسِ وَإِثْمُهُمَآ أَكْبَرُ مِن نَّفْعِهِمَا ﴾[1]، حەرام دەبێت، لەبەر ئەوەی زیانی جگەرەکێشان زیاترە لە سوودی.

پاشان زیانی جگەرەکێشان تەنھا بۆ جگەرەکێش نییە، زانست سەلماندویەتی کە ئەوەی ڕۆژانەی چوار جگەرە بکێشێت لەماڵێکدا کە منداڵێکی تیا بژی، وا دادەنرێت کە ئەو منداڵە دە جگەرەی کێشاوە، لەبەر ئەوەی ئەو دوکەڵەی لە دەمی جگەرەکێش دەردەچێت ھەوای دەوروبەر پیس دەکات و دانیشتوەکان لەگەڵیا ھەڵیدەمژن، ئەوەش کاریگەرییە تەندروستییە خراپەکەی لەسەر ھەموان ڕەنگ دەداتەوە، بەتایبەتی ئەگەر شوێنەکە داخراو بوو و ھەواگۆرکێی نەبوو، بەپێچەوانەی خواردنەوەی سەرخۆشکەرەکان، کە زیانە تەندروستییەکەی تەنھا بۆ خۆیەتی.

ئەمەیە ھانمان دەدات بڵێین ھیچ جیاوازییەك نییە لەنێوان حەرامکردنی سەرخۆشکەر و جگەرەکێشان و، ھەر شتێك زیانەکەی زۆرتر بێت لە سودەکەی، بەپێی ئەو ئایەتەی باسکرا.

جۆری پێنجەم: ڕێپێدان(الاستباحة):

بریتییە لە داوای دانەری شەرع بۆ ئەنجامدانی کارێك و دورکەوتنەوە لێی لەڕووی سەرپشك کردنەوە، ئەوەش ھاوتاکردنی کردن و نەکردنی شتێکە، سەرپشککردنی مرۆڤ

---

[1] سورەتی البقرة ٢١٩، مەبەست لە (الإثم) زیانە، کە خوای گەورە وەڵامی حوکمەکەی بە ھۆکارەکەی و عیللەتەکەی داوەتەوە، وەك ڕیاکردنەوەیەك کە ھەموو شتێك زیانەکەی زۆرتر بێت لە سودەکەی، ئەوە حەرامە، حوکمیش لەگەڵ ھۆکارەکەی دەسوڕێتەوە بەبوون و نەبوون.

لەنێوانیان بەبێ سەرزەشت یان پیاهەڵدان یان پاداشت یان سزا. سەرەڕای ئەوەی ئەسڵ لە شتەکان ڕێپێدانە، لەوانەیە تێگەیشتنی حوکمەکە بە ڕاگەیاندنی حەڵاڵیەکەی لەلایەن دانەری شەرعەوە بێت، وەك لـە فەرمایشـتی: ﴿ ٱلْيَوْمَ أُحِلَّ لَكُمُ ٱلطَّيِّبَٰتُ وَطَعَامُ ٱلَّذِينَ أُوتُوا۟ ٱلْكِتَٰبَ حِلٌّ لَّكُمْ وَطَعَامُكُمْ حِلٌّ لَّهُمْ ﴾[1] لەوانەشە لە دەقێك وەربگیرێت کە گوناه یـان خـەتا یـان سەرزەشـت ڕەت دەکاتەوە لەوانەی کارێك دەکەن، وەك فەرمایشـتی: ﴿ فَمَنِ ٱضْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ فَلَآ إِثْمَ عَلَيْهِ إِنَّ ٱللَّهَ غَفُورٌ رَّحِيمٌ ﴾[2]، فەرمایشـــتی ﴿ وَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِيمَا عَرَّضْتُم بِهِۦ مِنْ خِطْبَةِ ٱلنِّسَآءِ أَوْ أَكْنَنتُمْ فِىٓ أَنفُسِكُمْ ﴾[3]، فەرمایشـتی ﴿ لَّيْسَ عَلَى ٱلْأَعْمَىٰ حَرَجٌ وَلَا عَلَى ٱلْأَعْرَجِ حَرَجٌ وَلَا عَلَى ٱلْمَرِيضِ حَرَجٌ ﴾[4] هی دیکەش لەو ئایەتانەی ئاماژەن بۆ ئەوانەی بۆ مرۆڤ ڕێپێدراون وەك ڕوخسەت.

هەندێك لە ئوسوڵناسەکان[5] ڕەخنەیان گرتـووە لـە دانـانی ڕێپێدان(إباحـە) لـە حوکمـە ئەرکبارییەکان، بەبیانوی نەبوونی هیچ جۆرێکی ئـەرکباری لـە شـت و کـارە ڕێپێـدراوەکان، مادام ئازادیی وازلێهێنان و کارپێکردنی جێهێڵراوە بۆ مرۆڤ، هەندێکیش بەرگری لە دانانی لـە حوکمە شەرعییەکان دەکەن بەوەی لەسەر زاڵکردن(التغليب) بیناکراوە، لەبەر ئەوەی چـوار حوکمەکەی دیکە ئەرکبارین.

لەدیدی ئێمەدا ڕێپێدان حوکمێکی ئەرکبارییە و هیچ گومانی تێدانییە، لەبـەر ئـەوەی بـۆ بەرژەوەندیی مرۆڤ بـووە، ڕێپێـدراو سـەرەڕای ئـازادکردنی مـرۆڤ تیایـدا، بـەڵام وازلێهێنـانی بەتەواوی حەرامە، چونکە بەبێهودە دروست نەکراوە، جا بەکارهێنان و کردنی ڕێپێدراو لـەو کاروبارانەن کە پاراستنی تەندروسـتی مـرۆڤ لەسـەری وەسـتاوە، پاراسـتنی تەندروسـتیش

---

[1] سورەتی المائدة ٥.

[2] سورەتی البقرة ١٧٣.

[3] سورەتی البقرة ٢٣٥.

[4] سورەتی الفتح: ١٧.

[5] وەك (الجـلال المحلـی فی شـرح جمـع الجوامـع ١/٨٣) کـە وتویـەتی: باسـکردنی سەرپشـکی بەهەڵـە بـووە، کـە خولستن(اقتضاء) لە ڕێپێدانا نییە. قرافی لە الفروق ١/١٦١ وتویەتی: (حوکمی ئەرکباری ئەسڵ ئەوەیە کە تـەنها بـە واجب بون و حەرامبون دەوترێت، لەبەر ئەوەی ئەرك واتا زەحمەتی، لە بێجگە لەو دوانە بەرئەرك لە فراوانیدایە، سزا لەسەر کردنی یان نەکردنی نییە، هەرچەندە ئوسوڵییەکان زیاتر ڕۆشتوون لەوەی ژاراوەکە بۆ هـەر پێـنج جۆرەکـە بەکاربێنن).

واجبه، هەرچییەك واجب لەسەری وەستابێت واجبە، کەواتە کاری ڕێپێدراو لە هەندێك کاتدا واجبە یان بەلای کەمەوە پێباشە (مندوب)، پاشان جۆرێك لە هەر ڕێپێدراوێك زۆربەی جار واجبە وەك نوستن و خواردن و حەسانەوەو خاوێنی، لەبەر ئەوەی بەردەوامی ژیان لەسەر ئەوانە وەستاوە.

لەکۆتاییدا زەرورە ئاماژە بۆ هەڵەیەك بکەم کە زۆر لە زانایانی ئوسولی فیقه تێی کەوتوون، کە بەهەمان دەستەواژە حوکمیان بەکارهێناوە وەك سیفەتی دانەری شەرع و سیفەتی رەفتارەکانی مرۆڤ، کە بریتییە لە: (پەسەندی و پێناخۆشی و ڕێپێدان= الندب والكراهە والاباحە)، بۆ دورکەوتنەوە لەو هەڵەیە بۆ دانەری شەرع (بەپەسەندزانان یان پێخۆشبوون= الاستنداب أو الاستحباب) و، (پێناخۆشبوون= الاستكراه)، (ڕێپێدان= الاستباحە) و بۆ رەفتارەکانی مرۆڤ (پەسەندی و پێناخۆشی و ڕێپێدان= الندب والكراهە والاباحە)م بەکارهێناوە.

جێباسی دووەم
واجب، بەشەکانی، بەجێهێنانی، گێڕانەوەی

ئەم جۆرەمان لە حوکمە تەکلیفییەکان بە جێباسێکی سەربەخۆ تایبەت کرد، هەرچەندە پێشتریش باسمان کرد، ئەوەش لەبەر گرنگییەکەی لەڕووی بەش و بەجێهێنان و گێڕانەوەی.

بەشەکانی واجب

واجب دابەش دەبێت بۆ چەندین بەشی جۆراوجۆر، بەپێی ئەم ڕەچاوکردنانەی خوارەوە:

یەکەم - بەرچاوکردنی بڕی داواکراو، سنوردارە یان بێسنور (باعتبار المقدار المطلوب محدد وغیر محدد):

١- **واجبی سنوردار:** ئەوەیە کە بڕەکەی دیاریکراوە وەك زەکات، کە هەر سامانێك زەکاتی تیا واجب بێت، بە بڕێکی دیاریکراو ڕێژەکەی دیاریکراوە، پێی دەوترێت واجبی شەرعی دیاریکراو. واجبی یاسایی دیاریکراو، وەك باجەکان و کرێی ئاو و کارەبا و تەلەفۆن و هی دیکە لە خزمەتگوزارییە کۆمەڵایەتی و تەندروستی و ڕۆشنبیرییەکان.

٢- **واجبی بێسنور:** ئەوەیە کە بڕەکەی دیاریی نەکراوە، وەك بەخشین لەڕێی خوا و ئەو بەخشینانەی لەسەر توانادار واجبە بیدات بە لێقەوماوان لە بارودۆخی ناکاوی وەك لافاو و زەمین لەرزە و جەنگ و ئاگرکەوتنەوە.

بەرهەمی دابەشکردنەکە:

بەرووبوومی دابەشکردنەکە لەم حوکمانەی خوارەوە دەردەکەوێت:

١- واجبی دیاریکراو واجب دەبێت وەك قەرزێك لە ئەستۆدا و دروستە داوابکرێت بەبێ وەستان لەسەر حوکمی دادگا یان ڕێکەوتنی ڕەزامەندی، بەپێچەوانەی واجبی بێسنور، کە وەکو قەرز بە ئەستۆی مرۆڤ پەیوەست نییە، بۆیە داواناکرێت هەتا دوای دادگایی یان ڕەزامەندی. شەرعناسان لە نەفەقەی ژن جیاوازن، هەیە دەڵێ

واجبی دیاریکراوەو دەڵێن هەر تەنها بە هاوسەرگیری واجب دەبێت، یاسادانەری عێراقی لە (م٢٣) کاری بەمە کردووە، بەڵام نەفەقەی خزمان بە واجبی بێسنور دانـاوە، لە مێـژووی بەرزکردنـەوەی داواوە حـوکمی پـێ دەدرێ(م٦٣). ئـەوەش حوکمێك و پەسەندکردنێکە(ترجیح) بەبێ ئەوەی پەسەندکەرێك هەبێت.

٢- ئەستۆی ئـەرکباری قـەرزدار بـە واجبـی سـنوردار پـاك نابێتـەوە، هـەتا بـە شـێوە داواکراوەکـەی و بـە بـڕە دیاریکراوەکـەی جێبـەجێی نـەکات، بەپێچـەوانەی واجبـی بێسنوور، فەرمانی بەجێهێنان و دیاریکردنی بڕەکەی بۆ بوار و توانای ویستی کەسە بەرئەرکەکە جێهێڵراوە.

دووەم - بەرچاوکردنی شوێنگەی جێبەجێکردن، دیاریکراو و سەرپشك (باعتبار محل الأداء معين ومخير):[1]

١- **واجبی دیاریکراو:** ئەوەی خودی خۆی دیارییکراوەو ناشێت بەویستی قەرزارەکە بگۆڕێت بە جێگرەوەکەی، وەك نوێژ و ڕۆژوو و سامانی دزراو و داگیرکراو و وەرگیراو(معار) و بەکرێگیراو و راسپاردە و فرۆشراو.

٢- **واجبی سەرپشك:** ئەوەی بەخودی خۆی داوا نەکراوە، بەڵکو لەنێو کۆمەڵێك کاروباری دیاریکراودا، شوێنگەی جێبەجێکردن یەکێکی دیاری نەکراو دەبێت لەنێو دوان یان سێ کاروباری دیاریکراوی سنورداردا، وەك یەکێك لە سیفەتەکانی کەفارەتی سوێند، قورئانی پیرۆز کەفارەتی سوێندی بە یەکێك لەو ئەرکانە دیاریی کردووە: (خۆراکدان بە دە هەژار یان پۆشاکیان یان ئازادکردنی مرۆڤێکی کۆیلەکراو)، ئەگەر نەیتوانی یەکێك لەوانە جێبەجێ بکات، لەسەریەتی سێ ڕۆژ بەڕۆژوو بێت، وەك خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿ لَا يُؤَاخِذُكُمُ ٱللَّهُ بِٱللَّغْوِ فِىٓ أَيْمَٰنِكُمْ وَلَٰكِن يُؤَاخِذُكُم بِمَا عَقَّدتُّمُ ٱلْأَيْمَٰنَ فَكَفَّٰرَتُهُۥٓ إِطْعَامُ عَشَرَةِ مَسَٰكِينَ مِنْ أَوْسَطِ مَا تُطْعِمُونَ أَهْلِيكُمْ أَوْ كِسْوَتُهُمْ أَوْ تَحْرِيرُ رَقَبَةٍ فَمَن

[1] لەیاسادا پێی دەوترێت (پابەندیی سەرپشکی= الالتزام التخییري)، وەك لە م٢٩٨–٣٠٠ لە یاسای مەدەنی عێراقی ژمارە ٤٠ ی ساڵی ١٩٥١م. هاتووە.

لَمْ يَجِدْ فَصِيَامُ ثَلَٰثَةِ أَيَّامٍ ذَٰلِكَ كَفَّـٰرَةُ أَيْمَـٰنِكُمْ إِذَا حَلَفْتُمْ وَٱحْفَظُوٓا۟ أَيْمَـٰنَكُمْ كَذَٰلِكَ يُبَيِّنُ ٱللَّهُ لَكُمْ ءَايَـٰتِهِۦ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ ﴾[1].

گرنگیی دابەشکردنەکە:

گرنگییەکەی لەوەدا دەردەکەوێت کە قەرزار لە واجبی دیاریکراودا، ئەستۆی پاك نابێت تا خودی ئەو واجبە ئەنجام نەدات، مەگەر دەقێك یان ڕێکەوتنێك هەبێت پێچەوانەی ئەوە، بەپێچەوانەی واجبی شەرپشك، بەرئەرك ئەستۆی پاك دەبێتەوە بە بەجێهێنانی یەکێك لەو شتانەی سەرپشك کراوە تیایدا، ئینجا ئەوەی لەنێوان دوو مافدا سەرپشککردنی بۆ چەسپابوو، ئەگەر یەکیانی هەڵبژارد مافەکەی دیکە دەکەوێت، ئەگەر یەکیان نەهێڵرێت ئەوی دیکە دەچەسپێت، سەرەڕای ئەوەش سەرپشککردن لەوانەدا دەبێت کە لە حوکمدا لەگەڵ یەك گونجاون.

سێیەم - بە ڕەچاوکردنی خواستەکانی بەجێهێنانی خودی و بەپێی پێویست(باعتبار المطالب بأدائه عيني وكفائي)

١- **واجبی خودی(العینی)** ئەو ڕەفتارە داواکراوەیە لە خودی کەسی ئەرکبار وەك نوێژ و ڕۆژوو لە شەریعەتی ئیسلامی و، بەرامبەرەکەشی لە واجبی خودی یاسایی وەك خزمەتی سەربازی ئیلزامی.

٢- **واجبی بەپێی پێویست (الکفائی)** ئەوەیە کە داواکراوە رویدات و جێبەجێ بکرێت لەلایەن کۆمەڵێك لە ئەرکبارانەوە بەبێ دیاریکردن، بەجۆرێك ئەگەر هەندێکیان وەك پێویست پێی هەستان ئەکبارییەکە لەسەر هەموان دەکەوێت و گوناه لەسەر هەموان لادەچێت، ئەگەریش کەس نەیکرد یان هەندێك کردیان بەڵام وەك ناتەواو بوو و پێویستیەکەی پڕنەدەکردەوە، هەموان گوناهبار دەبن و نەنگیەکەی بۆ هەموانە و گشت دوچاری لێپرسینەوە دەبن، وەك فێرکردن و فێربوونی پیشە و کارزانی کە تاك

[1] سورەتی المائدە ٨٩، لە ڕێسا فیقهییە گشتیەکان (ئەوەی سەرپشکی تێدا نەشێت بەشکردنیشی تێدا ناشێت، مەگەر حەقەکە هی کەسێکی دیاریکراو بێت و بێی رازی بێت، لە کەفارەتی سوێندا ناشێت ئەو کەسەی سوێندی شکاندووە ژەمەخۆراکی پێنج کەس بدات و پۆشاکی پێنج کەس بدات، لە کەفارەتی (ظهار) ناشێت سی ڕۆژ بەڕۆژوو بێت و ژەمەخۆراکی سی هەژار بدات).

و کۆمەڵگا پێویستیان پێیەتی، یان وەك جیهاد و تێکۆشان و بەرگری لە حاڵەتی دوژمنکاریدا، یان وەك بنیاتنانی دامودەزگاو دامەزراوەی رۆشنبیری و تەندروستی و کۆمەڵایەتی، یان وەك فەرمان بەچاکە و رێگریی لە خراپە، یان وەك گواستنەوەی جەستەی مردوو بۆ دوا نشینگەی و، پیادەکردنی پیشەی دادوەری و هاوشێوەکانی، لەوانەی کۆمەڵگا لە هەموو کات و سەردەمێك پێویستی پێیان هەیە.

لەوانەیە واجبی بەپێی پێویست(کفائی) بگۆڕێت بۆ واجبی خودی (عینی)، وەك ئەوەی ئەگەر لە شارەکەدا تەنها یەك پزیشك هەبوو، لە ناوچەکە تەنها یەك کەس هەبوو مەرجەکانی دادوەریی تێدابێت، شایەتی دانێك کە کەسی دیکە نەبێت شایەتی بدات، ئەوەی مەلە دەزانێت و کەسێك دەبینێت خەریکە لەئاودا نقوم دەبێت، لەگەڵ هاوشێوەی ئەوانە.

گرنگیی دابەشکردنەکە:

گرنگیی ئەو دابەشکردنەی باسمان کرد لەوەدا دەردەکەوێت کە واجبی خودی(عینی) نوێنەرایەتی قبوڵ ناکات، مەگەر لەو حاڵەتانەی دانەری شەرع باسی کردووە، بەپێچەوانەی واجبی بەپێی پێویست(کفائی) لە کەسێکی دیاریکراو یان کەسانێکی دیاریکراو داوانەکراوە، بەدەربڕینێکی دیکە، لە واجبی خودی(عینی) کەسی بەرنەرك رەچاوکراوە، بەڵام لە واجبی بەپێی پێویست(کفائی) تەماشای کەسەکە ناکرێت بەڵکو تەماشای کارەکە دەکرێت، گرنگ تیایدا بەجێهێنانی کارەکەیە، جا جێبەجێکار هەرکەس بێت.

چوارەم - بەرەچاوکردنی کاتی جێبەجێکردن، رەها و سنووردار (باعتبار وقت الأداء مطلق ومقيد):

١- **واجبی رەها لەکاتدا** ئەوەیە کە کاتێکی دیاریکراو بۆ ئەنجامدانی دیاریی نەکراوە، وەك کەفارەتی سوێند و بەجێهێنانی نەزری رەها و بەجێهێنانی قەرزێکی دواخراو بۆ کاتێکی نادیار.

٢- **واجبی کات دیاریکراو** ئەوەیە کە داواکراوە لە کاتێکی دیاریکراوی خۆیدا جێبەجێ بکرێت، وەك نوێژە فەرزەکان و رۆژووی فەرز(رەمەزان)، جا هەستان بەو واجبە لە کاتی خۆیدا بەجێهێنانە، بەڵام دواتر گێڕانەوەیە(قضاء)، جارێکی دیکە ئەنجامدانەوەی لە هەمان کاتدا دووبارەیە، لەبەرامبەردا واجبی کات دیاریکراوی

یاسایی هەیە وەك كاری فەرمانبەر و كرێكار لە كاتژمێرە دیاریكراوەكان بۆ كارەكەی و، ئامادەبوونی قوتابیان لە كاتی وانەوتنەوە[1].

گرنگیی دابەشكردنەكە:

گرنگییەكە لەوەدایە كە واجبی كات دیاریكراو دەبێ لە كاتی دیاریكراوی خۆیدا ئـەنجام بدرێت، ئەنجامدانی لـە دەرەوەی ئـەو كاتـەدا بـەبێ بیـانوی ڕەوا، گونـاە و بەرپرسـیارێتی ئایینی و دنیایی لێ دەكەوێتەوە[2]، بەپێچەوانەی واجبی ڕەها كە بەجێهێنانی بەسە جـا لـە هەر كاتێكدا بێت لە ماوەی تەمەندا، بەڵام واچاكە پەلە لە ئەنجامـدانی بكرێـت و ئەسـتۆ لـە بەرپرسیارێتیەكەی پاك بكرێتەوە.

جۆرەكانی كات بە ڕەچاوكردنی ڕۆڵەكەی لە ئەنجامدراودا (أنواع الوقت باعتبار دوره في المؤدى)

١- دۆخێك بێت بۆ ئەنجامدراوەكەو هۆیەك بێت بـۆ پێویسـت بـوونی، وەك كـاتی نوێـژ، مەبەستیش لەوەی دۆخێكە ئەوەیە كە لەخۆی دەگرێت و زیاترە لێی، حوكمی ئـەو جۆرە بەمەرجگرتنی نیەتی دیاریكردنی فەرزی كاتەكەیە.

٢- پێوەرێك بێت بۆ ئەنجامدراو و هۆیەك بۆ واجب بوونی وەك مـانگی ڕەمـەزان ﴿فَمَن شَهِدَ مِنكُمُ ٱلشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ﴾[3]، مەبەست لەوەی كە پێوەرە ئەوەیـە كـە بێجگـە لـەو

---

[1] هەموو ڕەفتارێك پەرستش بێت یان مامەڵە، تیایدا ماوە تیایدا روكن یان مەرج بێت، دەبـێ كاتەكـەی دیـاریكراو بێـت، وەك پێنج نوێژەكە لە پەرستشەكان و، بەكرێدان و خولستن و ئاودان و چاندن لە مامەڵە دارایییەكان.

[2] واجبی كات دیاریكراو بە ڕەچاوكردنی تەسكی و فراوانی كات، سێ جۆرە:

١. واجبی بەرفراوان ئەوەیە كاتەكەی جێی خۆی و بێجگە لـەخۆی لەهاوپۆلـەكانی بێتـەوە، وەك كاتـەكانی پێـنج نوێـژە واجبەكە لە شەریعەتی ئیسلامیدا.

٢. واجبی بەرتەسك كە كاتەكەی جێی بێجگە لەخۆی لـە هاوپۆلـەكانی نابێتـەوە، وەك كـاتی ڕەمـەزان كـە تـەنها جێـی ڕۆژوی فەرزی تیا دەبێتەوە.

٣. واجبی بەدوو ڕوو، وەك حەج، كاتەكەی لە هەمان ساڵ تەنها جێی یەك حەج دەبێتـەوە، بـەوە وەك بەرتەسـكەكەیە، بەڵام كاتەكەی زیاترە لە بەجێهێنانی دروشمەكانی حەج، لەو ڕووەوە هاوشێوەی واجبی بەرفراوانە.

بەرووبومی دابەشكردنەكە: لە واجبی بەرفراواندا نیەتی بەجێهێنانی واجبەكە واجبە، لەبەرتەسكدا نیـەتی ڕەهـا بەسـە، لـە دووڕووەكەشدا وەك بەرتەسكەكە بەجێهێنانی بە نیەتی ڕەها دروستە، لەبەرئەوەی حەجێكی دیكە نییە.

[3] سورەتی البقرة ١٨٥.

واجبە لەجۆری خۆی جێی نابێتەوە، جا نە زیاد دەكرێت و نە كەم، حوكمی ئەو جۆرە ئەوەیە كە نیەتی رۆژووی رەها بەسە بەبێ بەمەرج گرتنی دیاریكردن لە نیەتەكەدا.

٣- پێوەر بێت نەك هۆ بۆ واجب بوونی، وەك گێڕانەوەی رەمەزان و رۆژووی كەفارەت و نەزر، هۆی گێڕانەوەكە روونە، هۆی رۆژووی كەفارەتی سوێند شكاندن و كوشتن و زیهار و هی دیكە، هۆی رۆژوو نەزر نەزرەكەیە، حوكمی ئەو جۆرە بەمەرجگرتنی نیەتی دیاریكردنە لە شەوەوە یان لە سەرەتای رۆژەوە.

٤- لەرویەكەوە بە دۆخ بچێت و لە رویەكی دیكەوە بە پێوەر كە كاتی حەجە (ذو القعدة وعشر ذي الحجة) بەڵام حەج تەنها لە بەشێكی دەرۆژەكەی زی الحجەیە، كاتە زیادە و لەو رووەوە دەبێتە دۆخ(ظرف)، لەو روەشەوە كە لەو كاتە تەنها یەك حەج ئەنجام دەدرێت، دەبێتە پێوەر(معیار)، حوكمی ئەو جۆرە لای ئەوانەی بۆ دڵنیایی رووی پێوەری پێش دەخەن وەك (أبی یوسف) دواخستنی لەساڵی یەكەم بە گوناه دادەنێن لەبەر ئەوەی مانەوە بۆ ساڵی داهاتوو گومانی تیایە، لای ئەوانەش كە رووی دۆخی پێش دەخەن وەك (محمد الشیبانی) دروستە دوابخرێت بەمەرجێك هەل لەدەست نەدرێت، چونكە ئەسڵ لەژیاندا مانەوەیە.

بەجێهێنان وگێڕانەوە لە زماندا (الأداء والقضاء في اللغة):

هەردوكیان بریتین لە بەجێهێنانی كات دیاریكراوە فەرمان پێكراوەكان و هی دیكەش، وەك بەجێهێنانی نوێژ و دانی زەكات و گێڕانەوەی راسپاردە.

گێڕانەوە(القضاء) لە زماندا، بەجێهێنانەو بەو مانایە بەكاردێت، وەك لە فەرمایشتی خوای گەورە ﴿فَإِذَا قَضَيْتُمُ الصَّلَوٰةَ فَاذْكُرُوا اللَّهَ قِيَامًا وَقُعُودًا وَعَلَىٰ جُنُوبِكُمْ﴾[1]، فەرمایشتی ﴿فَإِذَا قَضَيْتُم مَّنَاسِكَكُمْ فَاذْكُرُوا اللَّهَ كَذِكْرِكُمْ آبَاءَكُمْ أَوْ أَشَدَّ ذِكْرًا﴾[2]. مەبەست لە(القضاء) لەو دوو ئایەتە و هاوشێوەكانی بەجێهێنانە،

---

[1] سورەتی النساء ١٠٣.

[2] سورەتی البقرة ٢٠٠.

بەکارهێنانی بەو مانایە راستییەکی زمانەوانییە، لە زمانی عەرەبیدا جیاوازی نییە لەنێوان ((القضاء و الأداء)).

بەجێهێنان وگێڕانەوە لە یاسادا:

بەجێهێنان شوێنگەی پابەندیی پابەندەکەیە(الملتزم)، لەبەر ئەوەی پابەندی لە حوکمە ئەرکبارییەکانەو ئەوەش تەنها بەکارەکانەوە پەیوەستە، وەك پێدانی فرۆشراو بە کڕیارەکە و پێدانی بەهاکەی بە فرۆشیارەکە و گەڕاندنەوەی داگیرکراو بۆ لێداگیرکراو و گەڕاندنەوەی دزراو بۆ لێدزراو و گەڕاندنەوەی شتی خواستراو یان بەکرێگیراو یان راسپاردە بۆ خاوەنە شەرعییەکەی دوای کۆتایی هاتنی ماوەکەی.

بەجێهێنان هەرچۆن دەکرێ کارێکی ئەرێنی بێت وەك ئەو نمونانەی باسکران، هەروەها دەکرێت کارێکی نەرێنی بێت وەك نەکردنی ئەو کارانەی بە شەرع و یاسا حەرامکراون، وەك نەکردنی ململانێی ناڕەوا.

بەڵام دەستەواژەی گێڕانەوە(القضاء) بەو مانایەی باسکرا (جێبەجێکردنە لە دەرەوەی کاتی خۆی لە پەرستشەکاندا، یان ئەنجامدانی هاوشێوەیە لە وێنە و ماناداا، یان تەنها لە وێنەدا)، یاساناسان بەکاریان نەهێناوە، بەڵام لەڕووی کردارییەوە لە دابینکاری و مامەڵە داراییەکاندا پیادەی دەکەن.

بەجێهێنان و گێڕانەوە لەرووی شەرعەوە لە پەرستشەکاندا (مافەکانی خوا)

بەجێهێنان و گێڕانەوە لە مافەکانی خوادا تایبەتن بە پەرستشە کات دیاریکراوەکان، بەجێهێنان لە هەموو شتێکدا هەیە کە گێڕانەوەی تێدا هەیە[1]. بۆیە شەرعناسان و ئوسولییەکان وتویانە بەجێهێنان و گێڕانەوە مافی خوان.

بەجێهێنان: کردنی خودی واجبەکەیە لە کاتی دیاریکراوی خۆیدا بەپێی شەرع، وەك بەجێهێنانی نوێژی نیوەڕۆ لەکاتی خۆیدا[2]، بەجێهێنانی رۆژووی واجب لە مانگی رەمەزان[1]، ئەوەش دابەش دەبێت بۆ بەجێهێنانی تەواو و ناتەواو و هاوشێوەی گێڕانەوە.

---

[1] التلويح على التوضيح شرح التنقيح ٢/٧٤.

[2] هەندێك لە شەرعزانانی شافیعی و ئوسولییەکانیان، لەوانە لە (جمع الجوامع وشرحه١/١٠٨ و دواتر) دەڵێن: (بەجێهێنان کردنی هەندێکە و، دەشوترێت هەموو ئەوەی کاتی هات و بەر لە بەسەرچوونی، واجب بێت یان مەندوب، بەجێهێنراو ←

أ- بەجێهێنانی تەواو(الأداء الكامل): ئەوەیە كە ئەركبار بەجێی دەهێنێت لەو رووەوە كە فەرمانی پێ كراوە[2]، بەوەی هەموو وەسفە بۆدانراوەكانی كۆبكاتەوە، وەك نوێژ وادانراوە بە كۆمەڵ بكرێت، نوێژخوێنیش بە كۆمەڵ ئەنجامی دا[3].

ب- بەجێهێنانی ناتەواو(الأداء القاصر): ئەوەیە كە هەموو وەسفەكانی تێدا كۆنەبۆتەوە كە بۆی دانراوە، وەك نوێژی[4] واجب ئەگەر بەتەنها ئەنجامی بدات[5] و تەواف بەبێ دەستنوێژ.

جـ- بەجێهێنانی هاوشێوەی گێڕانەوە(الأداء الشبیه بالقضاء): وەك ئەو كەسەی شوێن ئیمام بكەوێت لەنوێژی بەكۆمەڵدا، پاشان لێی دواكەوێت لەبەر هەر هۆیەك بێت، لەگەڵ ئەو تەواوی نەكرد، لەدوای لێبونەوەی ئیمام لە نوێژەكەی ئینجا تەواوی بكات[6].

گێڕانەوە(القضاء): كارێكی وەك واجب وایە لە دەرەوەی كاتە دیاریكراوەكەی خۆی بەپێی شەرع، وەك بەبیرهاتنەوەی ئەوەی لەسەری واجب بووەو لە كاتی خۆی بەجێی نەهێناوە، یان وەك گێڕانەوەی رۆژووی رەمەزان بۆ گەشتیار و نەخۆش دوای گەشتەكە یان

ئەوی كە كراوە لە هەموو پەرستشەكە یان هەندێكی لە كاتی خۆیدا، كاتیش ماوەیەكی دیاریكراوە كە شەرع بە رەهایی دیاری كردوە، جا بەرفراوان بێت وەك كاتەكانی نوێژ یان بەرتەسك بێت وەك ماوەكانی رۆژووی رەمەزان).

[1] أصول البزدوي مع كشف الأسرار ١/١٣٥.

[2] شرح المنار لابن ملك ص ١٦٥.

[3] في الصحیحین عن رسول الله ﷺ (صلاة الجماعة افضل من صلاة الفرد سبعاً وعشرین درجة)، صحیح مسلم بشرح النووي ٥/١٥٨.

[4] لە (أصول الشاشي ص٤٢) هاتووە: (واجب بە حوكمی فەرمانەكە دوو جۆرە: بەجێهێنان و گێڕانەوە، بەجێهێنان بریتییە لە ڕادەستكردنی خودی واجبەكە بۆ شایستەكەی، گێڕانەوەش بریتییە لە ڕادەستكردنی هاوێنەی واجبەكە بۆ شایستەكەی. پاشان بەجێهێنان دوو جۆرە: تەواو و ناتەواو، تەواو وەك بەجێهێنانی نوێژ لە كاتی خۆیدا بە كۆمەڵ و تەواف بە دەستنوێژەوە و ڕادەستكردنی فرۆشراو بە سەلامەتی بەكڕیار وەك ئەوەی گرێبەستەكە خواستویەتی و، دانەوەدەستی خودی داگیركراوەكە بە هەمان شێوەی داگیركردنەكەی، حوكمی ئەم جۆرە ئەوەیە كە بەوە حوكمی دەرچوونی لە پەیمانەكەی بەسەردادەدرێت).

[5] التقریر والتحبیر علی تحریر الكمال بن الهمام ٢/١٢٧.

[6] نوێژ بەجێهێنانە لەبەرئەوەی لەكاتی خۆیدایە و، گێڕانەوەیە لەبەر ئەوەی پابەندبووە بە شوێنكەوتنی ئیمام كە بە كۆمەڵ تەواوی بكات و پابەندییەكەی بەجێ نەهێناوە.. (التوضیح شرح التنقیح مع التلویح ٢/٧٨ و دواتر).

چابوونەوە، بەپێی فەرمایشتی خوای گەورە: ﴿فَمَن كَانَ مِنكُم مَّرِيضًا أَوْ عَلَىٰ سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِّنْ أَيَّامٍ أُخَرَ﴾[1]، هەروەها گێڕانەوەی نوستوو کە دوای بەسەرچوونی کاتەکە بەخەبەر هات، یان واجبەکەی لەیاد چوو بێت تا کاتەکەی بەسەرچوو، پاشان لە دەرەوەی کاتی خۆی ئەنجامی دا[2].

گێڕانەوە بە هاووێنەی مەعقول و هاووێنەی نامەعقول (القضاء بمثل معقول وبمثل غير معقول)

أ- گێڕانەوە بە هاووێنەی مەعقول: ئەوەیە کە ژیریی مرۆڤ پەی بە هاووێنەیی نێوانیان دەبات، وەك گێڕانەوەی نوێژ بە نوێژ و گێڕانەوەی ڕۆژوو بە ڕۆژوو[3].

ب- گێڕانەوە بە هاووێنەی نامەعقول: ئەوەیە کە ژیریی پەی بە هاووێنەیی نێوان ئەسڵەکەو بەدیلەکەی نابات، وەك گێڕانەوەی ڕۆژووی ئەوکەسەی بەهۆی پیرییەوە ناتوانێت بەڕۆژوو بێت بە فیدیە، ژیریی مرۆڤ پەی نابات بە پەیوەندی و هاووێنەیی نێوان ئەسڵەکە کە ڕۆژووەو واجب بوونی فدیە لەجێی، نە لە وێنەدا و نە لە مانادا. کەچی خوا فەرمانی کردووە بە فدیەدان لەجیاتی ڕۆژوو لە فەرمایشتی: ﴿وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ طَعَامُ مِسْكِينٍ﴾[4]، واتە ئەوانەی بەسەختی دەتوانن بەڕۆژوو بن، با فدیە (هاوتای ژەمەخواردنێکی ناوەندی بۆ هەرتاکێك) بدەن بەهەژار و نەدار لەجیاتی ڕۆژووی هەر ڕۆژێك، شەرعناسانیش بە نیو (صاع) گەنم و هاوشێوەی بۆ هەر ڕۆژێك خەملاندویانە.

---

[1] سورەتی البقرە ١٨٤.

[2] شافعیەکان دەڵێن: (گێڕانەوە کردنی هەمووە –وتراوە هەندێکە– لەوەی کاتی بەجێهێنانی بەسەرچووە، وەك پێڕاگەیشتنەوەیەك لە دواتردا بەوەی پێشتر خواستێك خواستووە ئەوەی خواستووە بکرێت وەك واجب یان مەندوب). جمع الجوامع وشرحه ١١١/١.

[3] لە (البزدوي والكشف ١٤٣/١) هاتووە: (خوای گەورە گێڕانەوەی لە ڕۆژوودا بەدەق واجب کردووەو فەرموویەتی: ﴿فَعِدَّةٌ مِّنْ أَيَّامٍ أُخَرَ﴾سورە البقرە: ١٨٤، سوننەتیش گێڕانەوەی نوێژی دلەنیا، پێغەمبەرﷺ فەرموویەتی: (إذا رقد أحدكم عن الصلاة أو غفل عنها فليصلها إذا ذكرها فان الله تعالى يقول ﴿وَأَقِمِ الصَّلَوٰةَ لِذِكْرِيٓ﴾سورة طه:١٤.فتح الباري٨٨/٢، صحيح مسلم بشرح النووي ١٩٨/٥.

[4] سورەتی البقرة ١٨٤، هەندێك دەڵێن مەبەستی ئایەتی ﴿وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ﴾ لەبیدی ئێمەدا ئەو لێکدانەوەو تەئویلە دوورەی ناوێت، چونکە دەستەواژەی (يطيقونه) ئاماژەیە بۆ توانای کردنی کارەکە بەڵام بە زەحمەتی.

دووبارەكردنـەوە كردنـی هاوشـێوەی یەكـەم بـە تـەواوی لـە هـەمان كاتـدا، وەك نوێـژی عەسری بە كۆمەڵ ئەنجام بدات دوای ئەوەی بەتـەنها بـەجێی هێنـا، یـان بـۆ جـاری دووەم كارێكی بەجێهێنا لە كاتی بەجێهێنانیدا لەبەر ناتەواوییەك لە كارەكەی یەكەمی[1].

بەجێهێنان و گێڕانەوە لە مامەڵە داراییەكاندا (مافەكانی خەڵك)

بەجێهێنان پێدانی واجبەكە خۆی، واتە خـودی خـۆی بـەوەی شایسـتەیەتی[2] وەك لـە فەرمایشتی: ﴿ إِنَّ ٱللَّهَ يَأۡمُرُكُمۡ أَن تُؤَدُّواْ ٱلۡأَمَٰنَٰتِ إِلَىٰٓ أَهۡلِهَا ﴾[3]، واتە بەجێهێنان بریتییە لە پێدانی بابەتی پابەندییەكە بەو شێوەیەی شەرع داوای كردووە، وەك پێدانی خودی فرۆشراوەكە بە كڕیار و، خستنەژێردەستی بەكرێگر تا سود لـە خـودی شـتە بەكرێگیراوەكـە وەربگرێـت و، شتە داگیركراوەكە بـۆ لێداگیركراوەكـە بگەڕێنرێتـەوە و، شـتە دزراوەكـە بگەڕێنرێتـەوە بـۆ لێدزراوەكە و، شتە خواستراوەكان یان بەكرێگیراوەكان یان راسپاردراوەكان بگەڕێنرێنـەوە بـۆ خاوەنـە شـەرعیەكەی دوای كۆتـایی مـاوەی گرێبەسـتەكە، بـەو شـێوەیە لـە هـەموو لەدەستدابوونێكی كاتی یان لەدەستدابوونی نـاڕەوا، ئەوكەسـەی لەدەسـتیایەتی لەسـەری پێویستە خودی شتەكەی لەدەستیایەتی بگەڕێنێتەوە بـۆ ئـەو كەسـەی لەدەسـتیدابوو بـە هەمان ئەو شێوەیەی بەر لەوەی بكەوێتە دەسـتی لەسـەری بـوو، ئەگـەر لـە بـەجێهێنان و گەڕاندنەوە دواكەوت بەبێ بیانوو و شتەكە لەكاركەوت یان نـەنگی یـان كەموكورییـەكی تیـا دروست بوو، ئەوا لەئەستۆی دەگرێت لەبەر ئەوەی دەستی وەك دەستی داگیركارە.

---

[1] التقرير والتحبير على التحرير٢/١٢٣، لە (فصول الميزان الإعادة) پێناسەی دەكات بە (ئەنجامدانی هاووێنـەی كردارى یەكەم بەشێوەی تەواو و كەمال) و (دووبارەكردنەوە كردنی شتێكە بۆ جاری دووەم لـە كـاتی بەجێهێنانیـدا، وتـراوە لەبەر كەموكورییەك لە كردنەكەی یەكەمیدا، لە لەدەستدانی مەرجێك یان روكنێك، وەك نوێژ لەگەڵ پیسی، وتراویشە لەبەر بیانوویەك لەو كەموكورییەی لە كارەكەی یەكەمیدا هەبوو، یان هاتنەدیی چاكییەك لـە كـاری یەكەمیـدا نـەبوو)، جمع الجوامع وشرحه ١/١١٧.

[2] التوضيح على التنقيح ٢/٨٢ وأصول الشاشي، ص٤٢ و دواتر.

[3] سورەتی النساء ٥٨.

بەجێهێنانی تەواو و بەجێهێنانی ناتەواو (الأداء الكامل والأداء القاصر):[1]

بەجێهێنانی تەواو (یان پوخت): بریتییە لە گەڕانەوەی بابەتی پابەندییەکە بە هەمان شێوەی کە وەریگرتووە یان کەوتۆتە دەستی، بەبێ نەنگی یان کەموکوڕی، بەبێ ئەوەی مافی کەسی دیکەی لەسەر بێت وەك بارمتە و هاوشێوەی، پێدانی شتە فرۆشراوەکە بە کڕیارەکە بەپێی ئەو سیفەت و مەرجانەی لەسەری ڕێککەوتون و گرێبەستەکە خواستویەتی[2].

بەجێهێنانی ناتەواو: بریتییە لە گێڕانەوەی خودی بابەتی پابەندییەکە بە نەنگیەکەوە یان بە کەموکوڕییەکەوە یان مافی کەسی دیکەی کەوتبێتە سەر، لەو حاڵەتانە قەرزدار بەرپرسیارێتی ئەو ناتەواویە هەڵدەگرێت، واتە بەرپرسیارێتی کەمتەرخەمیی لە ئەستۆیە، رەگەزەکانی ئەو بەرپرسیارێتییە لە شەریعەتدا (کاری ناڕەوا+ زیان+ پەیوەندی هۆیی)، لە یاسادا (هەڵە+ زیان+ پەیوەندی هۆیی)، هەڵە لە یاسادا لادانە لە واجبێکی یاسایی لەگەڵ ئەوەی لادەر دەزانێت کە لایداوە، هەڵە شایستەیی دەخوازێت، بەپێچەوانەی کاری نارشەوا، ئەوەی لە شەریعەتدا هاتووە ئەوە راستە.

گێڕانەوە بریتییە لە گەڕاندنەوە یان پێدانی هاوێنەی واجبەکە، ئەوەش تەواو و ناتەواوە.

أ- گێڕانەوەی تەواو (یان گێڕانەوە بە هاوێنەیەکی مەعقول)– (القضاء الكامل (أو القضاء بمثل معقول)) بریتییە لە گەڕاندنەوە یان پێدانی هاوێنە لە شێوەو ماناد، لە حاڵەتێکد گەڕاندنەوەی ئەسڵەکە لە تواناد نەبێت لەبەر لەکارکەوتنی یان لەبەر هەر هۆیەکی دیکە، ئەوەی سامانێکی داگیرکرد یان دزی یان بەکرێی گرت یان

[1] لە (التقرير والتحبير على التحرير ٢/١٢٧) هاتووە: (حەنەفییەکان بەجێهێنان لە مامەڵەیان بە هەمان شێوەی پەرستشەکان دابەشکردووە بۆ تەواو و ناتەواو، بەجێهێنانی تەواو گەڕاندنەوەی شتە داگیرکراوەکەیە بە سەلامەتی بەو شێوەیەی کە داگیری کردبوو، ئەوە تەواوە لەبەر ئەوەی بەو شێوەیەیە کە واجبە، بەجێهێنانی ناتەواو ئەوەیە کە بیگەڕێنێتەوەو مافی کەسی دیکەی لەسەر بێت یان کەموکوڕییەکی تیابێت)، لە دەربڕیندا دەستکاریی کراوە.
هەروا لە (أصول البزدوي مع الكشف ١/١٥٣) هاتووە: (بەجێهێنانی پوخت دانەوەی شتە داگیرکراوەکەیە بۆ ئەو کەسەی لێی داگیرکراوە بەو شێوەیەی کە لێی داگیرکردووە و، هەروا ڕادەستکردنی شتە فرۆشراوەکەیە بەو شێوەیەی کە گرێبەستەکە خواستویەتی).
[2] أصول السرخسي ١/٦٥٣.

خواستی و ماوەی بەکرێگرتن و خواستنەکە تەواو بوو، ئەوا دەکەوێتە ئەستۆی، ئەگەر نەیتوانی بیگەڕێنێتەوە لەبەر لەکارکەوتن یان شتێکی دیکە، شتەکەش هاوێنەیی(مثلي) بوو، لەسەرێتی هاوێنەکەی بگەڕێنێتەوە ئەگەر هەبێت[1]، ناشێت پەنا بباتە بەر بەهاکەی مادام گێڕانەوەی هاوێنەکەی لەتوانادابێت[2].

ب- گێڕانەوەی ناتەواو (یان گێڕانەوە بە هاوێنەی نامەعقول) —(القضاء القاصر (أو القضاء بمثل غير معقول)) بریتییە لە گەڕاندنەوەی شتێك لەجیاتی شتێکی لەکارکەوتوو بە شتێك کە لە ناوەڕۆکدا—بەها— هاوێنەیەتی نەك لە وێنەدا، ئەمەش لە دوو حاڵەتدا دەبێت[3].

یەکیان: شتە لەکارکەوتووەکە بەهایی(قیمی) بێت و هاوێنەی نەبێت وەك ئاژەڵ و زەوی و زار.

---

[1] لە (أصول السرخسي١/١٣٤) هاتووە: (ئەوەی شتێك دڵگیر بکات لەسەریەتی خودی شتەکە بدلتەوە دەستی و بیگەڕێنێتەوە بەوەش دەبێتە بەجێهێنەر، ئەگەریش لەناوچوو، لەسەرێتی لەئەستۆی بگرێت، بەوەش دەبێتە گێڕەرەوە).

[2] سامان بە لەبەرچاوگرتنی هاوێنەبوون یان نەبوونی بەشەکانی، یان هاوێنەییە یان بەهاییە(مثلي أو قيمي):

هاوێنەیی: ئەوەیە کە تاکەکانی لە بەهادا ئەوەندە جیاواز نین لەبەرچاو بگیرێن و جێگەی یەك دەگرنەوە لە بەجێهێنان و هاوشێوەی لە بازاڕەکاندا هەیە، ئاشکرایە کە بریتیەکە لەڕووی وێنەوە وەك ئەسڵەکەیە، هەروا لەڕووی ماناشەوە (بەهاکەی) وەك یەکن.

بەهایی: ئەوەیە کە تاکەکانی ئەوەندە جیاوازن کە لەبەرچاو دەگیرێن، یان جیاواز نین بەڵام لەبازاڕەکاندا هاوشێوەی نەماوە، لە سامانە بەهاییەکان زەوی و زار و ئاژەڵ و ژمێردراوەکان، ئەوەندە جیاوازن کە ناکرێ فەرامۆش بکرێن، چ لە قەبارە بێت یان لە جۆر یان لە پۆل، هیچیان جێگەی هیچیان ناگرنەوە لە بەجێهێناندا (الوفاو).

__بەرویومی دلبەشبونەکە:__ بەرویومی ئەم دلبەشبونە لەزۆر رووەوە دەردەکەوێت، گرنگترینیان:

أ– هاوێنەیی وەکو قەرزێك جێگیر دەبێت لە ئەستۆی قەرزدار، ئەگەر شتەکە بە وەسفەکانی خۆی دیاری کرا، بەپێچەوانەی بەهایی.

ب– ئەستۆگیریی هاوێنەیی لەکاتی لەکارکەوتنی، بە هاوێنەکەی دەبێت، بە پێچەوانی بەهایی کە ئەستۆگیری بە بەهاکەی دەبێت.

ج– ئەگەر بابەتی پابەندییەکە (شوێنگەی بەجێهێنانەکە) لەکارکەوت و هاوێنەیی بوو، پابەندییەکە کۆتایی نایەت لەبەر ئەوەی بەجێهێنان نابێتە مەحاڵ؛ بەڵکو بەجێهێنانی هاوێنەکەی جێی دەگرێتەوە، بەپێچەوانەی بەهایی.

د– هاوێنەیی خاوەندارییەکەی بە گرێبەست ناگوازرێتەوە، مەگەر دوای دلنیایان، بەپێچەوانەی بەهایی.

[3] أصول البزدوي مع الكشف ١/١٦٧.

دووەم: شته لەکارکەوتووەکه هاووێنەیی(مثلي) بێت بەڵام لەبەردەست و لـه بازاڕاکانـدا بوونی نەبێت.

ئاشکرایه که ئەسڵ له ئەستۆگیری ئەوەیه که لەجیاتیەکەی هاووێنەی ئەسڵەکه بێت له وێنه و له ناوەڕۆکدا، ئەوەش گێڕانەوەی تەواوه لەبـەر ئـەوەی بـه هاووێنەیـەکی مەعقولـه، ئەگەر ئەوه نەگونجا لەبەر ئەوەی لەکارکەوتووەکه بەهاییه یان هاووێنەکەی له بازاڕەکاندا و لەبەردەست نییه، دەگۆڕێت بۆ گێڕانەوەی ناتەواو واته هاووێنەی له ناوەڕۆکدا-بەها- نـەك وێنەکەی.

بەو پێیه گێڕانەوه ناگۆڕێت بۆ هاووێنه له ناوەڕۆکدا-بەها- مەگەر دەستەوسان بێت له گێڕانەوەی هاووێنه له وێنه و ماناداا[1]، ئەگەر قەرزداری پابەنـد ویستی هاووێنـه لـه وێنـه و مانـادا بگەڕێنێتـەوەو شـتەکه لەدەسـتی مـابوو، یـان ویسـتی هاووێنـەی لەناوەڕۆکـدا بگەڕێنێتەوه لەجیاتی هاووێنەکەی له وێنه و ناوەڕۆکدا، کـه لـەبازار و لـه بەردەسـتدا بـوو، قەرزدەری بۆپابەند بـۆی هەیـه قبـوڵی نـەکات. گـۆڕانی بـەهای کـڕین لـەو دراوەی مامەڵـه پێـدەکرێت بـه نـەمان لـه بـازار و لەبەردەسـتدانەبوون دادەنرێـت، دەبێـت بەهاکـەی بگەڕێنرێتەوه نەك هاووێنەکەی لەبەر نەمانی هاووێنەیی لەو حاڵەتەدا لەبـەر گـۆڕانی بـەهای کڕینەکەی به گۆڕانی باروبۆخەکه، هەر شتێك برەکەی دیاریی بکرێت به ژماردن یان کێشان یان پێوان به مەتر و هاوشێوەی، ئەوه هاووێنەییه، ئەوانی دیکه بەهاییه.

کاتی هەڵسەنگاندن و خەمڵاندنی بەهای هاووێنه (وقت التقويم وتقدير قيمة المثل):

ئەگەر لەکارکەوتووەکه هاووێنەیی بوو بەڵام هاووێنەکـەی لەبەردەسـتدا نـەبوو، ئایـا لـه هەڵسـەنگاندن و خەمڵانـدنی بەهاکـەی، کـاتی لەدەسـتدابوونی نـاڕەوا وەك یەکـەم ڕۆژی داگیرکردن یان دزین لەبەرچاو دەگیرێت، یان ڕۆژی نەمانی له بازاڕەکان، یان ڕۆژی کێشەکه لەبەردەم دادگا؟.

---

[1] له سەرچاوەی پێشوو١/١٦٨، هاتووه: (بەها لەوانەی هاووێنەیان هەیه وەك پێوراو یـان کێشـراو یـان ژمێـردراوی لێـك نزیك، ئەگەر هاووێنەی لەبەردەستدا نەما بەوەی لەبازاڕەکاندا نەبێت، لەوانەشـدا کـه هاووێنـەیان نییـه وەك ئـاژەڵ و ڕووەك و ژمێرراوه جیاوازەکان، ئەگەر نەتوانرا خودی شـتەکه بگەڕێنرێتـەوه، واجبـه هاووێنـەی لـه مانـادا-واتـه لـه بەهادا- بگەڕێنرێتەوه).

ڕاجیایی لەسەرە بەم شێوەیە:

أ- ئـەبو حەنیفـە[1] (ڕەحمەتی خوای لێبێ) دەڵێـت: (بەهاكـەی لـەڕۆژی دادگـا لەبەرچـاو دەگیرێت، لەبەر ئەوەی لەڕوی حوكمەوە هاوێنەكـە لـە ئەستۆی مـاوە و ئەگـەری هەیە بەدەست بكەوێت هەتا كاتی دادگایی، دەستەوسانیی قەرزداریش ناچەسپێت لە گەڕاندنەوەی هاوێنە لە وێنە و ناوەڕۆكدا، تەنها لە حاڵـەتی نـەبوونی هاوێنەكـە لەكاتی دادگاییكردنەكەدا نەبێت.

ب- ئەبو یوسف (ڕەحمەتی خوای لێبێ) دەڵێت: (لە خەمڵاندنی بەهادا كاتی داگیركردنەكـە لەبەرچاو دەگیرێت، لەبەر ئەوەی بە نەمانی هاوێنەی لە بازاڕدا بەسەرچوونی بەدی دێت، بەسەرچوونی هاوێنـەش ئەسـتۆگیری واجـب ناكـات، بـەڵكو ئـەوەی واجبـی كردووە ئەسـڵی داگیركردنەكەیـە، بۆیـە بەهاكـەی لـەكاتی داگیركردنەكـە لەبەرچـاو دەگیرێت، لەبەر ئەوەی بەهاكە شوێنگرەوەی -لەجیاتیی- گەڕاندنەوەی شتەكەیە، بۆیەش گێڕانەوەیە، شوێنگرەوە بەو هۆیە واجب دەبێت كە ئەسـڵەكەی پـێ واجـب بـووە، لەوانەشـدا كـە وێنـەیان نییـە لـە كـاتی داگیركردنەكـە-یـان لەدەسـتدابوونە نارەواكـە- بەهاكـەی واجـب دەبێـت، ئـەوەش گێڕانـەوەی مانایـە لەكاتێكـدا لەبەرچاوگرتنی هاوێنەیی لە وێنەدا لەتوانادا نەبێت).

جـ- محەمـەد (ڕەحمـەتی خـوای لێبێ)[2] دەڵێـت: (لـە خەمڵانـدنی بەهاكـەدا كـاتی نـەمانی هاوێنەكەی لە بەردەست و لە بازاڕەكاندا لەبەرچاو دەگیرێت، واتە لە دوایـین كـاتی بوونی، لەبـەر ئـەوەی زەرورەت لـەكاتی نـەمانی لەبەردەسـتدا وەدی دێـت و، پـەنا دەبرێتە بەر بەهاكە لەبەر دەستەوسانیی لـە پێـدانی هاوێنـەی وێنـەیی و مانـایی،

---

[1] لە (أصول الشاشی ص٤٧)، ئەبو حەنیفە (ڕەحمەتی خوای لێبێ) دەڵێت: (ئەگـەر هاوێنەیـەك داگیركرا و لەدەسـتی لەناوچو و ئەوەش لەدەستی خەڵكیدا نەما، بەهاكەی لەڕۆژی دادگاییەكە دەكەوێتە ئەستۆی، لەبـەر ئـەوەی لـەكاتی دادگاییەكەدا دەستەوسانی لە دانەوەی هاوێنەی تـەواو دەردەكـەوێت، بـەڵام پێشـتر ئەگـەری نییـە هاوێنەكـە لـە هەموو ڕویەكەوە دەستكەوێت، بەڵام ئەوەی هاوێنەی نییە نە لە وێنـە و لـە مانـادا، ناكرێـت گێڕانـەوەی تیـا واجـب بكرێت، لەبـەر ئـەو مانایـە وتمـان سـودەكان بـە لەكاركـەوتن ئەسـتۆگیریان لەسـەر نییـە، چونكە واجب بـوونی ئەستۆگیریی بە هاوێنەكەی لەتوانادا نیە، واجب بوونی شتەكەش هەر لەتوانادا نیە، لەبەرئەوەی شـتەكە هاوێنـەی سودەكە نییە نە لە وێنە و نە لە مانادا).

[2] التقریر والتحبیر شرح تحریر الكمال٢/١٢٩.

دەستەوسانیش بە نەمانی شتەکە وەدی دێت، بۆیی ئەو ڕۆژە لەبەرچاو دەگیرێت)[1].

شارەزایانەترینی ڕایەکان رای ئەبو حەنیفەیە (ڕەحمەتی خوای لێبێ) لەبەر بەهێزیی بەڵگەکەی ئەگەر لەدەستدابونەکە بەر لە لەکارکەوتن ڕەوابووبێت، بەڵام ئەگەر ناڕەوا بوو، لەپێشتر رای هەندێك لە شەرعناسانی وەك شافیعیەکانە، کە بریتییە لە ئەستۆگیری ئەوپەڕی بەها لە ڕۆژی لەدەستدابوون هەتا ڕۆژی دادگایی.

شەرعناسانی حەنەفی بینا لەسەر ئەو بنەمایەیان کە بریتییە (گەڕاندنەوەی هاوونە بە وێنە و ماناوە، یان تەنها بەماناوە) دەڵێن: (ئەگەر هاوێنە لە وێنەو مانادا یان تەنها مانا نەدەکرا، ئەستۆگیرەکە هیچ قەرەبوو-پڕکردنەوە-ی لەسەر واجب نابێت و، لە دادگا لێی ناپرسرێتەوە بەڵکو لە ئاییندا لێی دەپرسرێتەوەو، گوناهبار دەبێت، وەك لە سودەکانی سامانە دزراو و داگیرکراوەکان، ئەوەی خانویەکی داگیرکرد یان ئۆتۆمبیلێکی دزی، ماوەیەك سودی لێ بینی، ئینجا شتەکەی گەڕاندەوە ئەو لەجیاتیەکەی گەڕاندەوە، ئەستۆگیری کرێی هاوشێوە ناکات بۆ ئەو سودانەی بەناڕەوا لێی بینیوە، ئەمە لەبەر ئەوەی کرێ شتە و هیچ هاووێنەییەك نییە لەنێوانی کرێ و سوود، نە لە وێنە و نە لە مانا، لە وێنەدا ڕوونە، بەڵام لە مانادا لەبەر ئەوەیە کە سودەکان بەسەرچون و لە دوو کاتدا نامێنن، بۆیە لەدەستدابوون تێیدا ڕوونادات و بەبێ لەدەستدابونیش بەهای نابێت)[2].

---

[1] لە خستنەڕووی ڕایە جیاوازەکان تەنها شەرعزانە حەنەفیەکانمان هێنایەوە، لەبەر ئەوەی زاراوەکانی (بەجێهێنانی تەواو و ناتەواو و گێڕانەوەی تەواو و ناتەواو) لە بیرۆکەی ئەوانە سەبارەت بە جێبەجێکردنەکانی لە مامەڵە دارایەکاندا. بگەڕێوە بۆ (أصول السرخسي١/٥٦. التقرير والتحبير على التحرير ٢/١٢٩، شرح المنار وحواشيه، ص١٨٥، أصول البزدوي مع كشف الأسرار ١/١٦٧. شرح المنار لابن ملك ص١٧٥).

[2] لە (التقرير والتحبير على التحرير٢/١٢٩) هاتووە: (بە لەکارخستنی سودی شتەکان، وەك سواربوونی ئاژەڵی سواری و نیشتەجێبوونی خانوو، ئەستۆگیری لەسەر نییە، لەبەر نەبوونی هاووێنەی ناتەواو، لەبەر ئەوەی سود هاووێنەی شت نییە نە لە وێنە کە دیارە و نە لە مانادا لەبەر ئەوەی شتەکە سامانێکی بەهادارەو سودیش بەهای نییە، چونکە سامان ئەوەیە کە دەپارێزرێت و کۆدەکرێتەوە بۆ کاتی پێویست، بەڵام سودەکان نامێنن، بەڵکو وەك چۆن پەیدا دەبێ ئاواش نامێنێ، ئەو بەهادارییەی مەرجی ئەستۆگیرییە بەبێ بوون ناچەسپێت، لەبەرئەوەی بەهاداری پێش بوون ناکەوێت، نەبوو بە بەهادار(متقوم) وەسف ناکرێت لەبەر ئەوەی شت نییە، دوای بوونیش ناکەوێتە دەست لەبەر نەمانەوەی، کەواتە بەهای نییە، لەبەر ئەوەی بەهاداری ناکەوێتە پێش لەدەستدابوون، ڕێککەوتنیش لەسەر دەقی گێڕانەوەی تەواو، واتە لەسەر ئەوەی سودەکان ئەستۆگیریان لەسەر نییە بە هاووێنەی لە سوودەکان، ←

بـەڵام جـەماوەری زانایـان لـەوان جیـاوازن و وتویانـە (ئەسـتوگیری سـودەكان وەك ئەستوگیریی شتەكانە، لەبەر ئەوەی شتەكان لەبـەر خـودی خۆیـان مەبەسـت نـین، بـەڵكو وەدەست دەهێنرێن و دەخرێنە ژێردەست، بە مەبەستی سودەكانیان، ئەوەی سـودی نیـە لەگەڵ نەبووندا وەك یەكن).

رای جەماوەری زانایان شایستەی وەرگرتنە لەبەر ئەم هۆیانە:

١- كە دەڵێن سودەكان ئەستوگیری لەسەر نییە، وەك ئەوەیە بڵێن دەشێ ماڵی كەسی دیكە بە ناهەق بخورێت، بەو شێوەیە رایەكە دژی فەرمایشـتی خـوای گەورەیـە كـە دەفەرموێت: ﴿ يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ لَا تَأۡكُلُوٓاْ أَمۡوَٰلَكُم بَيۡنَكُم بِٱلۡبَٰطِلِ ﴾[1].

٢- پێچەوانەی فەرموودەی پێغەمبەرە ﷺ **((لا ضرر ولا ضرار))** نە زیانگەیاندن نە بوونە هۆی زیان.

٣- پێچەوانەی دادگەری و ڕێسا شەرعییە گشتییەكانە كە قەرەبوكردنەوەو پڕكردنەوەی زیان واجب دەكات لەسەر ئەو كەسەی ئەنجامی داوە، چ راستەوخۆ ئەنجامی دابێت یان بوویێتە هۆ زیانەكە.

٤- لە وتەی حەنەفیـەكان –وەك پێشـتر باسمـانكرد– (سـودەكان ناكەونـە ژێردەسـت لەبەر ئەوەی بە تازەبونەوەی كات تازە دەبنەوە) تێكەڵییەك هەیە لـەنێوان سـود و سودلێبینین، هەروەك یاساناسانیش كەوتونەتە هەمان تێكەڵكردنەوە. سودی شتێك وزەیەكی شاراوەیە تیایدا، چونكە بریتییە لە تواناكەی لە تێركردنی پێویستییەكاندا، ئەو وزەیە بە تازەبونەوەی كات تازە نابێتەوە. بەڵكو وەك هەر شتێك بەتێپەڕبوونی رۆژ بەكاردەبرێت، سودی خانوو شیانێتی بۆ نیشتەجێبوون و سود لێبینینی، سودی پۆشاك شیانێتی بۆ بەكارهێنان، ئەو شیانە بە بەكارهێنانی نامێنێـت، سـودوەرگرتن بە خانوو و پۆشـاك و هاوشێوەكانی ئەوەیە كە بەتێپەڕبوونی كـات تـازە دەبێتـەوە،

گرێبەستەكەش بۆ ئەوە هاتووە پێویستییەكە بەدی بهێنێت، واتـە لـە گرێبەسـتەكە بەهاكـەی چەسـپێنراوە كـە بـۆ سودەكە دەگەڕێتەوە، بەڵام شتەكە لە شوێنی دانراوە لەبەر زەرورەتی پێویستی خەڵك كە پێویستی زۆریـان بـە رەوایی گرێبەستی بەكرێدان هەیە، دەبێ شوێنگەیەكیش هەبێت بدرێتە پـاڵی، بۆیـە بـە لەدەسـتدابوو دادەنرێـت لـە حوكمدا، بە پێچەوانەی پێوانە(قیاس) بەوەی شتەكە لە شوێنی دانراوەو گرێبەستەكە دراوەتە پاڵی).

[1] سورەتی النساء ٢٩.

نەك سودەكەی، بەهای هەر شتێك لەڕووی ئابوورییەوە بە سودەكەی دەخەملێنرێت نـەك بـە سـودلێوەرگرتنی، سـودلێوەرگرتن تێركردنـی پێویسـتییە. لەگـەڵ ئـەو تێكەڵكردنەشدا، زانا دواییەكانی ئەو مەزهەبە هەستیان كرد كە ئەو رایەیان ستەم و ناهەقییەكی تێدایە، بۆیە هەوڵیان دا ئەوە چاك بكەنەوە، بۆیە وتیان: (ئەسـتۆگیری سودەكان واجبە لە سامانی وەقف و نەفام و ئەو سامانەی لەلایـەن خاوەنەكەیـەوە بۆ بەكارهێنان ئامادەكراوە)[١].

بەجێهێنانی واجبە داراییەكان لە قەرز و شتەكان (أداء الواجبات المالية من الديون والأعيان):

قەرز هەموو ئەوانە دەگرێتەوە كە پەیوەستە بە ئەستۆوە لـە سامان یـان كـار و شتی دیكـە، قـەرزیش یـان هـی خوایـە یـان هـی مرۆڤـە، ئەگـەر هـی خـوا بـوو وەك زەكـات و كەفارەتـەكان، واجبـە یەكسـەر جێبـەجێ بكرێن، ئەگـەریش هـی مـرۆڤ بـوو، بـەجێهێنانی دواخراوەكان واجب نییە مەگەر بە بەسەرچوونی كاتە دیاریكراوەكەی.

ئەگـەر بـەر لـە هـاتنی كاتـە دیاریكراوەكـە پەلـە كـرا لـە دانـەوەی، ئایـا قەرزدەرەكـە ناچاردەكرێت بۆ قبولكردنی؟

وەڵام: ئەگەر مەبەستێكی دروستی هەبێت لە رەتكردنـەوەی، وەك ترسـان لـە رفانـدنی یان داگیركردنی یان دزینی، لەسەری واجب نییە قبوڵی بكات، ئەگەرنا ناچاردەكرێت لەسەر وەرگرتنەوەی یان ئازادكردنی گەردنی.

ئەگەر قەرزەكە دەستبەجێ بوو و قەرزارەكە هـەیبوو و پێگەیشـتو و زینـدوو بـوو، ئایا واجبە بەر لە داواكردنی بیداتەوە؟

وەڵام ئەم پێنج ڕووەی هەیە:

١- واجبە بە پێوانە لەسەر ئەو قەرزەی خوا كە لە ئەستۆیەتی وەك زەكات.

٢- واجب نییە لەبەر ئەوەی قەرزەكە هی كەسێكە و هێشتا داوای نەكردۆتەوە.

---

[١] لـە (تنـوير الأبصـار وشـرحه الـدر المختـار مـع حاشـية الـرد لمحتـار ٦/٢٠٦) هـاتووە: (سـودەكانی داگیركـراو و بەدەستهێنانی یان لەكاركەوتنی، لای ئێمە ئەستۆگیریی لەسەر نییە، لە سێ حاڵەتدا نـەبێت: داگیركراوەكـە وەقـف بێت، یان سامانی هەتیو بێت، یان لەلایەن خاوەنەكەیەوە بۆ بەكارهێنان ئامادە كرابێـت، بـەوەی بـۆ ئـەو مەبەسـتە بینای كرابێت یان كڕابێتی).

٣- ئەگەر هۆیەكەی سەرپێچییەك بوو وەك لە داگیركردن و لەكارخستن بەبێ ڕوویەكی شەرعی و دزی، واجبە یەكسەر بیداتەوە، ئەگەرنا واجب نییە.

٤- ئەگەر بە ڕەزامەندی خۆی بوو وەك قەرز و هاوشێوەكانی، واجب نابێت، ئەگەریش بە ڕەزامەندی خۆی نەبوو وەك لەكارخستن و هاوشێوەكانی واجب دەبێت.

٥- ئەگەر خاوەنەكەی پێی نەزانی واجب دەبێت ئەگەر نا واجب نابێت.

بە دیدی من لەپێشتر رووی یەكەمە، بەتایبەتی ئەگەر خاوەن قەرزەكە پێویستی بە قەرزەكەی بوو یان نەفام(قاصر) بوو، ئەوەش بۆ جێبەجێكردنی فەرمانی خوا ﴿ إِنَّ ٱللَّهَ يَأۡمُرُكُمۡ أَن تُؤَدُّواْ ٱلۡأَمَـٰنَـٰتِ إِلَىٰٓ أَهۡلِهَا ﴾[1]، قەرزیش راسپاردەیەكە لە ئەستۆی قەرزار و فەرمانەكەش بۆ واجب بوون و دەستبەجێییە، ئەگەر بەلگە نەبێت لەسەر پێچەوانەكەی، كە لەرووكاردا نییە.

ئەگەریش ئەوەی پێویستە بدرێتەوە شتێك بێت لە شتەكان، ئەم وردەكارییەی تێدایە:

١- ئەو راسپاردانەی بە ڕەزامەندی خاوەنەكانیان كەوتوتە دەست ئەوەی لەدەستیایەتی، دانەوەی واجب نییە هەتا دوای تەواوبوونی ماوەكەی، گرێبەستەكانی وەك راسپاردە و هاوبەشی و (قیراض)، بەجێهێنانی بەوە دەبێت كە خاوەنەكەی بتوانێت بیبات، دەستی نابێتە دەستی ئەستوگیری هەتا داوانەكرێتەوە، خۆ ئەگەر ئەو قەرزارەی بارمتەی داناوە قەرزەكەی دایەوەو بارمتەكراوەكە لەلای قەرزدەرە بارمتەوەرگرەكە مایەوە، بە راسپاردەیی دەمێنێتەوەو ئەستوگیریی لەسەر نییە، مەگەر دوای داواكردن یان تێپەڕینی ئەو ماوەیەی كە نەریت وایە بدرێتەوە، نەیداتەوە، واتە لەماوەیەك لە سنوری مەعقول دەرنەچێت، لەبەر ئەوەی لەو حاڵەتەدا بە كەمتەرخەم دادەنرێت ئەگەر بیانویەكی نەبوو، دەستیشی لە راسپاردەییەوە دەبێتە ئەستوگیری، ئەگەر لەكاركەوت با بەبێ كەمتەرخەمیش بێت، لە ئەستۆیەتی.

٢- ئەو راسپاردانەی بەبێ ویستی خاوەنەكانیان كەوتوتە دەست ئەوەی لەدەستیایەتی، كە راسپاردەی شەرعین، وەك ئەوەی ڕەشەبا پۆشاكێك یان

---

[1] سورەتی النساء ٥٨.

هاوشێوەی بفڕێنێت بەرەو ناو باخچەی دراوسێیەك، یـان ئاژەڵێـك یـان باڵندەیـەکی دراوسێ بچێتە باخچەی دراوسێکەیەوە، لەو حاڵەتەدا یەکێك لـەم دوو کـارە واجبـە، یان خاوەنەکەی لێ ئاگادار دەکرێتـەوە یـان یەکسـەر بگەڕێنرێتـەوە ئەگـەر تـوانی، واجبـیش ئەوەیـە وابکرێـت خاوەنەکـەی بتوانێـت بیباتـەوە، بـەو پێیـە ئەگـەر خاوەنەکەی زانی و داوای نـەکردەوە، بـە دواخسـتن ناکەوێتـە ئەسـتۆی و تێچـووی گێڕانەوەی لەسـەر نیـە، هـەڵگیراوەش هـەر بـەو شـێوەیە، ئەگـەر هـەڵگرەوە زانـی خاوەنەکەی کێیە، بەڵام ئەگەر نەیزانی، ئەوا بەر لە بوونەخاوەنی راسپاردەیەو دوای ئەوەش لە ئەستۆیەتی.

٣- شتە خاوەندارەکان بەپێی گرێبەست بەر لە وەرگرتنی لە ئەستۆی ئەو کەسەیە کـە لە دەستیایەتی، وەك فرۆشراو بەر لە وەرگرتن لە ئەستۆی فرۆشیارە، وەك مارەیی و بریتیـی خـولعکردن، فرۆشـیار بـۆی هەیـە فرۆشـراوەکە رابگرێـت هـەتا بەهاکـەی وەردەگرێت، ئەمە ئەگەر دواخراو نەبوو، هەرکە وەری گرت، ڕادەستکردنەکە واجب دەبێت.

٤- شتە ئەستۆگیرەکان بەدەست، وەك داگیرکراو لەدەست داگیرکەرەکەی و دزراوەکان لەدەست دزەکە و، وەرگیراو بـە گرێبەسـتێکی بەتاڵ(فاسـد)، واجبـە دەمەودەسـت رەت بکرێنـەوە، مەگـەر هێزێکـی زاڵ یـان بیانویـەکی ڕەوا رێگـر بێـت. لـەو بەجێهێنانەشی کە واجبی دارایی نین، وەك بەجێهێنانی شـایەتیەکی واجـب ئەگـەر بانگکرا بۆ شایەتی دان یان گەیانـدنی هـەق بـە خاوەنەکـەی لەسـەر ئـەو شـایەتیە وەستابوو[1].

---

[1] بگەڕێوە بۆ قواعد الزرکشي ١٠١/١.

بەشی دووەم
حوکمی دانراو (الحکم الوضعي)

حوکمی دانراو:

بریتییە لە گوزارشتی فەرمایشتی پەروەردگار کە پەیوەست بێت بە رەفتارەکانی مرۆڤەکانەوە، یان بە ڕودواوە شەرعیەکانەوە،[1] لەڕووی دانانەوە،[2] واتە شتێك بکرێتە هۆی شتێکی دیکە، یان مەرج بۆی، یان ڕێگر لێی، بەم شێوەیە دەبێتە سێ جۆر : هۆ، مەرج و ڕێگر.

هەندێك لە ئوسولناسەکان[3] عەزیمەت و روخسەت و دروستی و بەتاڵی -یان خراپی- شیان لە حوکمی دانراو داناوە.

لێرەدا دابەشییە سیانەییەکەمان هەڵبژارد، لەبەرئەوەی هەریەك لە عەزیمەت و روخسەت وەك پێویست لە بابەتی بەچاکزانین(استحسان) چارەسەرمان کرد، پێویست بە دووبارەکردنەوە ناکات، پێمان وایە شوێنەکە گونجاوە بۆ توێژینەوەی دروستی و بەتاڵی و خراپی(فساد)، کە ئەوەش بابەتی ڕێگرییە لە رەفتارەکانی مرۆڤ وەك باسی دەکەین -بەئیزنی خوا-.

لەم بەشەدا بۆ هەر جۆرێك لەو سێ جۆرەی حوکمی دانراو جێباسێکی سەربەخۆمان تەرخان کردووە، تا سودی زیاتری ببێت.

---

[1] ڕووداوەکانمان داوەتە پاڵ کردارەکان، لەبەر ئەوەی هۆیەکان و مەرجەکان و ڕێگرەکان، هەروەك چۆن کردار و رەفتاری گوفتاری و کرداری دەگرێتەوە، بە هەمان شێوە ئەو ڕوداوە شەرعیانە دەگرێتەوە کە لە ویستی مرۆڤدا نین.

[2] مانای دانان (الوضع) ئەوەیە دانەری شەرع هەندی کارویاری داناوە پێیان دەوترێت هۆیەکان و مەرجەکان و ڕێگرەکان، جا حوکمەکان بەبوونی هۆیەکان و مەرجەکان بوونیان هەیە و، بەبوونی ڕێگرەکان و نەبوونی هۆیەکان و مەرجەکان بوونیان نیە. بڕوانە (شرح الكوكب المنير ص١٣٤).

[3] وەك خاوەنی (جمع الجوامع ١/٩٤ و دواتر) و وەك الشاگبی لە (الموافقات ١/١٧٨)، تیایدا بەشی دووەمی دوویەشەکەی حوکمەکان دەگەڕێتەوە بۆ وتاری دانان، کە لە هۆیەکان و مەرجەکان و ڕێگرەکان و دروستی و بەتاڵی و عەزیمەت و روخسەت سنوردار کراون، ئەوەش پێنج جۆرە.

جێباسی یەکەم
هـــۆ (السبب)

هۆ لە زماندا:

هۆ(السبب) ئەو شتەیە کە بە هۆیەوە دەکرێت بگەیت بە مەبەستێك، بۆیە رێگا بە هـۆ ناوبراوە، لە زاراوەی ئوسولناسەکاندا (وەسفێکی دیاری تۆکمەیە(منضبط)،[1] دانەری شەرع حوکمێکی لەسەری بنیاتناوە، بەبەدیهاتنی دێتەدی و بە نەمانی نامێنێت). [2]

جۆرەکانی هۆ:

بەپێی ئەم لەبەرچاوگرتنانەی خوارەوە، هۆ بۆ چەند جۆرێك دابەش دەبێت:

یەکەم - هۆ بە لەبەرچاوگرتنی سروشتەکەی:

یان هۆی دروستکارە(منشئ)، یـان هـۆی مەبەستییە (مەبەستی راستەوخۆ)، یـان مەبەستی پالنەرە (پاساوی پالنەر- باعث دافع):

١- **هـۆی دروستکار(منشـئ):** مەبەسـت لێـی ئـەو هۆیەیـە کـە بەدیهێنـەری مـاف و پابەندییەکانـە، کـە یاساناسـەکان بـە سەرچاوە ناویـانبردووە، جـا چ لـە رەفتـارە خۆویسـتەکان و خۆنەویسـتەکانی مـرۆڤ بێـت یـان رووداوە شـەرعیەکان، شـوێنی توێژینەوەی ئەم جۆرە لە دەروازەی وتاری دانانی لە ئوسولی فیقهـە هـەر ئەوەشـە مەبەستی لێکۆڵینەوەکەمان لەم جێباسەدا.

٢- **هـۆی مەبەستی(قصـدی)**[1]: مەبەسـتی راسـتەوخۆ، یـان ئامـانج- ئەوەیـە کـە گرێبەسـتکار لەپـەنای پابەندیەکەیـدا هـەوڵی بـۆ دەدات، هـەروەك لـە گرێبەسـتی

---

[1] ولە بەپێی کەسەکان و کات و شوێنەکان گۆڕانی بەسەردادێت.

[2] لە (جمع الجوامع وشرحه ٩٢/١) هـاتووە: (هۆ(السبب) بریتییـە لـەوەی حـوکم دەدرێتـە پـاڵی لەبەرئـەوەی پێـوەی هەڵواسراوە لەو رووەوە کە ناسێنەرێتی و بەڵگەیە لەسەر بوونی یان کاریگەریی تێیدا هەیە، جا بە خودی خۆی بێـت یان بە ئیزنی خودا یان پاڵنەرێك بۆی) لەسەر ئەو ناکۆکیانەی لە تەفسیرەکەیدا هەیە.

هەروەها لە (مختصر المنتهى وشرحه ٧/٢) هاتووە کە حوکمە جێگیرەکان بە وتاری دانـان چـەند پـۆلن، لەوانـە حـوکم لەسەر وەسف بە هۆبوون(السببية) کە بریتییە لە دانانی وەسفی دیاری تۆکمە بە شوێنکەیەك بۆ بوونی حوکم).

فرۆشتندا، هۆی مەبەستی هەیە كە وا دەكات فرۆشیار پابەند بێت بە گواستنەوەی خاوەندارێتی فرۆشراوەكە و ڕادەستكردنی بۆ كڕیار، كە بریتییە لە دەستخستنی بەهاكەی، —یان پابەندكردنی كڕیارەكە بە دانی بەهاكەی—. هەر بەم شێوەیە هۆكاری مەبەستی لە پابەندیی كڕیارەكە بۆ پێدانی بەهاكەی، بریتییە لە دەستخستنی پابەندیی فرۆشیارەكە بەگواستنەوەی خاوەندارێتی فرۆشراوەكە و ڕادەستكردنی. جا ئەم مەبەستە ڕاستەوخۆیە، لە گرێبەستكارێكە وە بۆ یەكێكی تر ناگۆڕێت، كە بەشێكە لە گرێبەستەكە و، لە ناوەڕۆكەكەیدا دەدۆزرێتەوە، چونكە گرێبەستەكە لە سەر ئەوە كراوە و هەمان سروشتی هەیە، جێگای توێژینەوەی ئەم جۆرە هۆیە دەروازەی گۆڕینەوە داراییەكانە (المعاوضات المالية)، لەو گرێبەستانەدا كە هەردوولا پابەنددەكەن، فیقه لەژێر ناوی (مەبەست= مقصود)[2] یان (مەبەستی بنەڕەتی) یان (گرێبەست لەسەركراو)[3] توێژینەوەی لە سەر دەكات، یاخود (ئامانجی بنەڕەتی، یان گرێبەست لەسەركراو)، ئەم دەستەواژانە ووردترن لە دەستەواژەی (السبب: هۆ) چونكە زاراوەی (السبب: هۆ) گوزارشت لە شتێكی رابردوو دەكات.

٣- هۆی پاڵنەر (یان پاساوی پاڵنەر= الباعث الدافع) بۆ بەستنی گرێبەست یان بۆ ڕەفتاری تاكەكەسی (ئیرادەی تاكەكەسی)، ئەوەش مەبەستی دوورە (یان

---

[1] (هۆی هونەری)یشی پێ دەوترێت هەروەك پێشی دەوترێت مەبەست(مقصود)، عزالدین كوڕی عبدالسلام، لە (قواعد الأحكام في مصالح الأنام ٢/١٢١)، گوتویەتی: (هەمو ڕەفتارێك لە بەدیهێنانی مەبەستەكەی دووركەوتەوە، ئەوا بەتاڵە.

[2] الكاساني لە (البدائع٤/١٧٩) دەڵێت: (لەبەر ئەوەی نەزانین —نەزانینی ئەوەی گرێبەستی لەسەر كراوە— كێشەی لێدەكەوێتەوەو ڕێگرە لە ڕادەستكردن و وەرگرتن و مەبەستی گرێبەستەكە نایەتەدی)، السیوطي لە (الأشباه والنظائر، ص١٣٢) دەڵێت: (ڕێسای دووەم هەر ڕەفتارێك لە وەدیهێنانی مەبەستەكەی دووركەوتەوە بەتاڵە).

[3] یاساناسەكان دەڵێن: هۆ لە بەخشینەكان بریتی یە لە نییەتی بەخشین)، بەڵام ئەمە ورد نیە، چونكە نیەت سیفەتێكە لەو كەسەدایە كە ڕەفتارەكەی لێ ڕوودەدات، كەچی (هۆ= سبب) دەبێ پاڵنەرێكی دەرەكیی بێت وەك پاڵنەری هاندەر (الباعث الدافع)، لەم بابەتەدا شەرعزانەكان زیاتر لە ڕاستی نزیكن، وەك (كاساني) لە (البدائع، ٦/١٥) دەڵێت: (هۆی بەخشین ئیرادەی چاكەكردنە، یاخود بەدەستهێنانی پیاهەڵدان و ستایش كردنەبە پیشاندانی بەخشندەیی و دڵفراوانی). لە (الدرّ المختار ٢/١٤٩) هاتووە (هۆی بەخشین بوونی ئیرادەی خێرە لە لای بەخشندە، و وقف كردنیش هۆكەی ئیرادەی كەسێكی دەرون بەرزە) واتە باشترین مەبەستی هەیە.

مەبەستی ناڕاستەوخۆیە) ، ئەم هۆیە لە هۆی دووەم (هۆی ئامانجی= السبب القصدی) بەوە جیادەکرێتەوە کە دەروونی و تایبەتییە و لە دەرەوەی گرێبەستەکەدایە، بەپێی گۆڕانی کەسەکان دەگۆڕێت. بۆ نمونە: هۆی پاڵنەری هاندەر لە فرۆشتنی ئۆتۆمبێل، لەوانەیە لای کەسێك کڕینی ئۆتۆمبێلێکی نوێ بێت و، لای کەسی دووەم هاوسەرگیری بێت و، لای کەسی سێیەم دروستکردنی خانوو بێت و هتد... لەوانەیە لە یەك جۆر گرێبەستدا، دەیان پاڵنەری جیاواز هەبن. شوێنی توێژینەوەی ئەو جۆرە دەروازەی بیانوویەستەکانە(سد الذرائع) لە ئوسولی فیقهدا، کە پێشتر باسکرا.

لەم خستنەڕووەوە پوختەوە بۆمان دەردەکەوێت کە ئەو وتەیە ڕاست نییە کە دەڵێت (فیقهی ئیسلامی بیردۆزی هۆ–السبب– ناناسێت)[1]، یان پشکەکەی لە مەزهەبە جیاوازەکاندا جیاوازە[2]، یان ئەو شەریعەتە بواری نەداوە ڕێسای گشتی دابنرێت، کە بەپێی ئەو ڕێسایە پابەندییە گرێبەستییەکان دابمەزرێت لەسەر بنچینەیەك لە هۆ، بەو شێوەیەی کە لە یاسای نوێدا بڕیاری لەسەردراوەو جێگیر بووە[3]، بەڵگەی ئەو بانگەشەیەیان ئەوەیە کە وەستانی حوکم–شوێنەوار– لەسەر هۆ، بە دانان و ویستی دانەری شەرعەو، ناکەوێتە ژێر ویستی لایەنەکانی گرێبەستەکە، واتا ئەگەر هۆ هاتەدی و مەرجەکان هەبوون و ڕێگرەکان نەبوون، حوکم–شوێنەوار–ی لێ دەکەوێتەوە، جا لایەنەکانی گرێبەست مەبەستیان ئەوەبوبێت یان نا، ئارەزوویان بە کەوتنەوەی ئەو شوێنەوارانە بووبێت یان نا، دوای بەدیهاتنی هۆیەکان کەسیان ناتوانن بانگەشەی ئەوە بکەن کە مەبەستی ئەو شوێنەوارانە نەبووە، یان ئارەزووی بەدیهاتنی نییە، لەبەر ئەوەی لێکەوتنەوەکەی بە ویست و دانانی دانەری شەرعەو ویستی لایەنەکانی گرێبەست ڕۆڵیان تیادا نیە تەنها لە هۆیەکە نەبێت.

---

[1] لەوانەی ئەمەیان گوتووە مامۆستای بەڕێز دکتۆر حسن علی الذنون، النظرية العامة للفسخ چ١٩٤٦، ل٧٢ و دکتۆر محمد زکی عبد البر لە (نظرية تحمل التبعية في الفقه الإسلامي) ف٧٥ ل١٤٨–١٤٩.

[2] ئەومیە کەمامۆستا دکتۆر عبد الرزاق السنهوری گوتویەتی، مصادر الحق في الفقه الإسلامي ٤/٥١.

[3] لەوانەی ئەمەیان گوتووە، گوتەی مامۆستای بەڕێزمان دکتۆر صلاح الدين الناهي، الامتناع المشروع عن الوفاء فص٣٦٦ ل٤٦٩.

بەو مامۆستا بەڕێزانە و هاوڕاکانیان دەڵێین: یاسا لە فیقهی ئیسلامی جیاوازیی نییە لەوانەی باسیان کردووە، کە بەویستی دانەری شەرع و بە حوکمی یاسا، شوێنەوارەکان لە گرێبەستەکە دەکەونەوەو ویستی لایەنەکانی گرێبەست لەوەدا ڕۆڵیان نیە، کڕیار و فرۆشیار ئەگەر ڕێککەوتن لەسەر فرۆشتنی زەوییەکی دیاریکراو بەرامبەر بڕەپارەیەکی دیاریکراو و گرێبەستەکە هەموو پایە و مەرجە بابەتی و ڕوکارییەکانی تیابوو، وەك تۆمارکردن لە فەرمانگەی تۆمارکردنی خانوبەرە، ئەوا شوێنەوارە یاساییەکانی لێدەکەوێتەوە بە حوکمی یاسا نەك بە ویستی لایەنەکانی گرێبەست. هیچیان بۆیان نییە بانگەشەی ئەوە بکەن کە مەبەستی ئەو شوێنەوارانە نەبووە یان ئارەزووی کەوتنەوەی ئەو شوێنەوارانە ناکات، لەکاتێکدا ڕۆڵ و کاریگەری ویستی ئەوان تەنها لە ئەنجامدانی هۆیەکەیە (گرێبەست).

ئەگەر بۆچوونی ئەوان سەبارەت بە فیقهی ئیسلامی ڕاست بێت، دەبێ بوترێت کە یاساش بیردۆزەی هۆ ناناسێت، ئەوەش هیچ کەس نەیوتووە.

دووەم- لەڕووی ڕۆڵی ویستی مرۆڤ لە هۆدا (دور إرادة الإنسان في السبب)

یان خۆویستە یان خۆنەویستە:

١- هۆی خۆویست (السبب الإرادي): ئەوەیە کە لە توانای مرۆڤدایە و ملکەچی ویستەکەیەتی، ئەگەر ئارەزووی لێبێت دەیکات و ئارەزووی لێبێت وازی لێدەهێنێت، ئەم هۆیە بریتییە لە ڕەفتارە گوفتارییەکانی-گرێبەست و ویستی تاکلایەنە- و ڕەفتارە کردارییەکانی -ڕەوا یان ناڕەوا-. بۆیە گرێبەست و ڕەفتارە گوفتارییە تاکەکەسیەکانی و سەرجەم کردارە ڕەواکانی کە مەبەستی پێی بەدیهێنانی شوێنەوارێك بووە، کە شەرع ڕەچاوی دەکات، هەروەها سەرجەم کردارە ناڕەواکانی وەك لەکارخستن و، تاوانەکان بە هەموو جۆرەکانییەوە (تاوانی کەس و سامان و ڕەوشت و تاوانەکانی ئاسایش و ئارامی) هەموویان هۆی ویستین، گرێبەست و ڕەفتارە تاکەکەسییەکان هۆی گواستنەوەو وەدەستهێنانی سامانن، لەکارخستنی هۆی قەرەبوکردنەوەن، تاوانەکانیشیان هۆی سزان.

٢- هۆی خۆنەویست-یان ڕوداوی شەرعی یان یاسایی (السبب اللاإرادي-أو الواقعة الشرعية أو القانونية): ئەوەیە کە ملکەچی ویستی[١] مرۆڤ نابێت، چونکە لە توانایدا نییە، یان لەتوانایدابوو بەڵام بەویستی خۆی ئەنجامی نەدا، لە هەردوو حاڵەتەکەدا ویستی مرۆڤەکە دەستی لە پێکهێنان و ڕودانیدا نیە، بەبێ ویستی خۆی شوێنەوار دروست دەبێت و لێی دەکەوێتەوە. بەمە حوکمی دانانی(وضعي) لە حوکمی ئەرکباری(تەکلیفی) جیا دەبێتەوە، چونکە دووەمیان تەنها لە هۆیە خۆویستەکانی ئەرکبارەکە دەبێت، کە پێگەیشتو (بالغ) و ژیرو زانایە بەو ئەرکەی پێی سپێردراوە و توانای کردنی هەیە و سەر پشکە.

لە هۆیە خۆنەویستەکان (ڕوداوەکان- الوقائع): ڕوداوەکانی پێکدادانی نێوان هۆیەکانی گواستنەوەو تێکشکانی فڕۆکە لە ئاسمان و نقومبوونی کەشتی لە دەریا، ئەوانە هۆکانن و پابەندیی لێدەکەوێتەوە، کە لەوانەیە کۆمپانیا یان تاك یان دەوڵەت پابەند بێت بە پێدانی قەرەبوو بە زیانلێکەوتوان لەڕووی دەرونی یان جەستەیی یان ماددی، بەهۆی ڕودانی ئەو ڕوداوانە. هەموو ڕەفتارێك لە مرۆڤی نەفام(عديم التمييز)ی وەك شێت و مناڵی پێنەگەیشتوو ڕوویدات، بە هۆی خۆنەویست دادەنرێت، ئەو ڕەفتارە هۆی پابەندیی مەدەنییە بە پێدانی قەرەبوو بۆ ئەوانەی زیانیان بەرکەوتووە، ئەگەریش هۆیەك نەبێت بۆ پابەندیی تاوانی و بەرپرسیارێتی تاوانی، بنچینەی بەرپرسیارێتی مەدەنی لە شەرعی ئیسلامیدا زیانە، جا هەڵە هەبێت یان نەبێت.

هەروەها هۆیە کاتی و سەردەمیەکان لە پابەندییەکانی مرۆڤ بەرامبەر پەروەردگاری، لە هۆیە خۆنەویستەکان دادەنرێت، وەك داهاتنی کاتی نوێژ هۆی واجب بونیەتی[٢] و زانینی[٣] مانگی یەك شەوەی مانگی ڕەمەزانی پیرۆز هۆی واجب بوونی ڕۆژووە.

---

[١] دروستکاری هۆیە کە یان مرۆڤێکە بەبێ ویستی خۆی، جا ویستی هەبێت و بەکاری نەهێنابێت لەو ڕوداوەدا وەك ڕوداوەکانی گەیاندن، یان ویستی نەبووە لەبەر پەی پێ نەبردن، وەك ڕەفتارە بەزیانەکانی کەسی نەشیاو، یان دروستکارەکە مرۆڤ نیە بەڵکو سروشت یان ئاژەڵ سامانی کەسێکی دیکەی لەکارخستوە بەهۆی کەمتەرخەمیی خاوەنەکەی.

[٢] وەك لە فەرمایشتی ﴿ أَقِمِ ٱلصَّلَوٰةَ لِدُلُوكِ ٱلشَّمۡسِ إِلَىٰ غَسَقِ ٱلَّيۡلِ ﴾ الإسراء ٧٨.

[٣] وەك لە فەرمایشتی ﴿فَمَن شَهِدَ مِنكُمُ ٱلشَّهۡرَ فَلۡيَصُمۡهُ ﴾ البقرة ١٨٥.

پێشتر باسمان كرد كە شیكەرەوانی یاسا زۆرجار رەفتارە كردارییەكانی مرۆڤ و روداوە یاساییەكان تێكەڵ دەكەن، كە روداوەكان، هاوشان لەگەڵ گرێبەست و ویستی تاكلایەنە، دەكەنە سەرچاوەی پابەندییەكان و، بە بەشێكی وەك ئەوی دادەنێن، كاتێك سەرچاوەكانی ماف و پابەندییەكان دابەش دەكەن بۆ رەفتاری یاسایی و روداوی یاسایی و یاسا[1].

بەرووبوومی دلبەشكرین: ئەو هۆ تاوانییەی سزا پێویست دەكات هەردەم خۆویستە، بەپێچەوانەی هۆی مەدەنی كە قەرەبوو پێویست دەكات، لەوانەیە خۆویست بێت یان خۆنەویست بێت.

سێیەم - هۆ بە لەبەرچاوگرتنی حوكمی ئەركباری (باعتبار الحكم التكلیفي)

هۆ یان رەوایە یان نارەوا:

١- **هۆی رەوا:** لەو رووەوە كە هۆیە، لە حوكمی شەرعی دانراو دادەنرێت، وە لەو رووەوە كە رەوایە، لە حوكمی شەرعی ئەركباری دادەنرێت، ئەگەر لە رەفتارە خۆویستەكانی مرۆڤ بوو، وەك گرێبەست و راو و دەستبەسەرداگرتنی شتە رێپێدراوەكان، ئەوانەش هۆی وەدەستهێنانی خاوەندارێتین، هەروەها وەك هاوسەرگیری هۆی حەڵاڵی چێژوەرگرتنی هەردوو هاوسەرن لەیەكدی و، هۆی چەسپاندنی وەچەن، هی دیكەش لە هۆیە رەواكان.

٢- **هۆی نارەوا:** ئەویش حوكمی دانراو و ئەركباریی تیادا كۆدەبێتەوە، وەك كوشتن هۆیە بۆ تۆڵە، ئەوە حوكمی ئەركبارییە لەو رووەوە كە حەرامە، حوكمی دانراوە لەو رووەوە كە هۆیە بۆ واجب بوونی سزا، هەروەها وەك دزی هۆیە بۆ سزا و لەكارخستن هۆیە بۆ قەرەبو و لەرووی ئەركبارییەوە حەرامن.

---

[1] لە پرۆژەی یاسای مەدەنی عێراقی تازە هاتووە: م٣٠١ (سەرچاوەكانی پابەندی بریتییە لە یاساداتان و رەفتاری یاسایی و روداوی یاسایی)، م٣٠٥ (رەفتاری یاسایی ئاراستەی ویستە بۆ دروستكردنی شوێنەوارێك یاسا لەبەرچاوی دەگرێت، رەفتاری یاسایی گرێبەست و ویستی تاكەكەسی دەگرێتەوە). ئەمە واتا سەرجەم رەفتارە كردارییەكانی مرۆڤ چ خۆویست بێت یان خۆنەویست، دەكەوێتە چوارچێوەی روداوەكانەوە(الوقائع) بۆ دیاریكردنی رەفتار بە گرێبەست و ویستی تاكەكەسی.

چوارەم- هۆ بەلەبەرچاوگرتنی کاریگەرییەکەی (باعتبار تأثیره):
یان هۆی دروستکاره(منشئ) یان هۆی لابەره(مسقط) یان دروستکار و لابەره لە یەك کاتدا:

١- **هۆی دروستکار (السبب المنشيء):** ئەوەیە کە مافێکی تازە یان پابەندییەکی تازە دروست دەکات وەك گرێبەستەکان، ئەوانە هۆی دروستکارن بۆ بەدەستهێنانی خاوەندارێتی، هەروەها هاوسەرگیری هۆی دروستکارە بۆ حەڵاڵی چێژوەرگرتن و وەچە و خەرجی.

٢- **هۆی لابەر بەتەنها (السبب المسقط فقط):** وەك دەستبەرداربوون لە مافی سودوەرگرتن و مافی تۆڵە.

٣- **هۆی دروستکار و لابەر (السبب المنشيء والمسقط):** ئەو هۆیەیە کە حاڵەتێکی شەرعی-یان یاسایی- بەرپابوو لادەبات، وەك گەردن ئازایی(الإبراء)، کە مافی قەرزدەرەکە لادەبات لەو قەرزەی کە هەیەتی لە ئەستۆی قەرزدارەکە، هەروەك پابەندیی قەرزدارەکەش لادەبات و هۆیە بە بەسەرچوونی (ئەوە ئەگەر چۆنیەتیەکەی لابردن بوو، بەڵام ئەگەر چۆنیەتیەکەی خاوەندارێتی بوو، ئەوا بۆ قەرزدەرەکە لابەرەو بۆ قەرزارەکە دروستکارە، هەروەها وەك بەسەرچوون(التقادم)ی لابەری دروستکار، وەك تەڵاق کە هۆی لابەری حاڵەتی هاوسەرگیریی بەرپابووە، ئەوە لابەری ماف و پابەندییەکانی هاوسەرگیرییە و، دروستکاری مافی ژنە لە خەرجیی و عیددە و وەرگرتنی مارەیی پاشینە، کە پاشخستنەکە لادەبات.

پێنجەم- هۆ بە لەبەرچاوگرتنی کات (السبب باعتبار وقت):
حوکم لەسەری سێ بەشی لێ دەکەوێتەوە:

١- **بەشێك حوکمەکەی پێوەلکابێت(قسم يقترن بـه الحكـم):** وەك ئەوەی هۆیەکە کارێك-رەفتارێکی کرداری- بێت، وەك مافی خاوەندارێتی و لەدەستدابوونی ڕەوا بەهۆی دەستبەسەرداگرتنی سامانێکی ڕێپێدراوی وەك ڕاو و دارکردن و زیندوکردنەوەی زەویی مردوو.

٢- **بەشێك حوكمەكە پێش هۆیەكەی دەكەوێت بەگریمانە (قسم يتقدم الحكم على سببه افتراضاً):** ئەگەر فرۆشراو سامانێكی بەهایی بوو، بە هێزێكی زاڵ لەكاركەوت، بەر لەوەی كڕیار وەری بگرێت، فرۆشتنەكە راستەوخۆ هەڵدەوەشێتەوە لەبەر مەحاڵیی جێبەجێكردنی، جا لەكاركەوتنەكە هۆی هەڵوەشانەوەكەیە، بەڵام ناكرێت لەگەڵیدا بێت یان دواتر رووبدات، چونكە هەڵوەشانەوە بریتییە لە گەڕانەوەی هەردوولای گرێبەست بۆ ئەوەی لەسەری بوون بەر لە گرێبەستەكە، واتە گەڕانەوەی موڵك بۆ خاوەنەكەی بەو شێوەی پێش گرێبەستەكە لەسەری بووە، ئەمە دوای لەكاركەوتنی فرۆشراوەكە ناكرێت، چونكە لەوە دەرچووە كە موڵكی كەسێك بێت، جا دەبێت بگەڕێتەوە بۆ موڵكایەتی كڕیارەكە بەر لە لەكاركەوتنی. هەروەها كوشتنی هەڵە هۆیە بۆ خوێنبایی(الدية)، بەڵام پێشی دەكەوێت تا ببێتە میراتیی كوژراوەكە، لەوە قەرزەكانی دەدرێتەوەو وەسیەتەكانی جێبەجێ دەكرێت، هەمو ئەوانەش نابێت مەگەر كوژراوەكە بەر لە مردنی بووبێتە خاوەنی.

٣- **ئەو بەشەی ڕاجیایی لەسەرە:** هەروەك لەو حاڵەتەی هۆیەكە رەفتارێكی گوفتاری بێت، ئەگەر رەفتارەكە تاكەكەسی بوو (ویستی تاكلایەنە)، وەك گەردن ئازایی قەرزدار و گەڕانەوەی تەڵاقدراو، راستتر ئەوەیە كە حوكمی (گەردن ئازایی و هاوسەرگیری) بەستراوەتەوە بە دوایین پیتی رەفتارێكی گوفتاری (گەردنم ئازادكردیت، تۆم گەڕاندەوە).

بەڵام ئەگەر رەفتارە گوفتارییەكە گرێبەست بوو، راستتر ئەوەیە ببەسترێتەوە بە دوایین پیتی قبولْ كردن ئەگەر گرێبەستێكی كارپێكراو بوو، ئەگەریش وەستاو(موقوف) بوو، حوكمەكە دوادەكەوێت بۆ رێپێدانی گرێبەستەكە لەلایەن ئەوەی مافی رێپێدانی لەدەستە، بەڵام بە شوێنەواری گەڕاوە(الرجعي) لەبەرچاو دەگیرێت (لە مێژووی دروستكردنی گرێبەستەكەوە).

ئەگەر لێكەوتنەوەی حوكمەكە مەرجداربوو بە كاتێك یان مەرجێك، ئەوا دوای بەدیهاتنی حوكمەكەی لێ دەكەوێتەوە، بۆ نمونە خزمایەتی هۆیە بۆ میراتگری، بە مەرجی مردنی میراتدەرەكە و زیندوبونی میراتگرەكە لەدوای ئەو. وەسیەتیش هۆیە بۆ خاوەنداری بە مەرجی مردنی وەسیەتكار و زیندوبونی وەسیەت بۆكراو لەدوای ئەو، تەڵاقی

گەڕاوە(الرجعي) هۆیە بۆ پچڕانی پەیوەندی هاوسەرگیری بە مەرجی کۆتایی هاتنی عیددە و، هیتر بەو شێوەیە.

هۆ و هۆکار (السبب والعلة):

سەبارەت بە پەیوەندی نێوان هۆ و هۆکار، ئوسوڵناسەکان رای جیاوازیان هەیە، گرنگترینیان ئەمانەن:

أ- هۆ و هۆکار هاوماناى یەکترن، هەردووکیان نیشانەن-بەڵگەی گومانین- یان ئاماژەن بۆ بوونی حوکم، وەك گەشتکردن هۆیەو هۆکاریشە بۆ رێپێدانی رۆژووشکاندن، لادانی خۆر هۆیە و هۆکاریشە بۆ واجب بوونی نوێژ، گرێبەست هۆیە و هۆکاریشە بۆ بەدەستهێنانی خاوەندارێتی، کوشتن هۆیەو هۆکاریشە بۆ واجب بوونی سزا. ئیتر بەو شێوەیە..[1]

ب- هۆکار(العلّة) بەشێکە وەك هۆ(سەبەب)، حوکمی دانانی(وضعي) چوار بەشە هۆ و هۆکار و مەرج و رێگر(السبب و العلّة والشرط والمانع)[2].

---

[1] لە (كشف الأسرار على أصول البزدوري ٤/٢٩١) هاتووە: (العِلَلْ) واتە هۆیە شەرعییەکان کە لە خودی خۆیاندا واجبکەر (موجب) نین، بەڵکو واجبکەری حوکمەکان خوایە، گرێبەستەکانیش دەچنە چوارچێوەی هۆکارە شەرعییەکانەوە..

[2] الفتوحي لە (شرح الكوكب المنير، ص١٦٣) دەڵێت: (بەشەکانی وتاری داتان چوارە: هۆکار و هۆ و مەرج و رێگر)، گوتویانە هۆ: ئەوەیە کە حوکم لەگەڵی دێت نەك پێی، ئەوەشە کە حوکم دەدرێتە پاڵی، وەك لاربوونەوەی رۆژ بۆ واجبونی نوێژ و دزی بۆ واجبونی برین.. هۆکار(العله): ئەوەیە کە حوکم پێی دێت، وەك شکاندن بۆ شکان.. لە نەریتی شەرعزانانا هۆ(سبب) بۆ ئەم مانایانە بەکارهاتووە:

١- ئەوەی بەرامبەر راستەوخۆیە: وەك هەڵکەندنی بیر لەگەڵ تێکەوتنی، بیرهەڵکەنەکە هۆی لەناوچوونەکەیە، پاڵنەریش هۆی راستەوخۆیەو ئەستۆگیریی لەسەر ئەوە.

٢- هۆکاری هۆکار(علە العلە): هاوێشتن هۆی کوشتنەو هۆکاری بەرکەوتنە کە ئەویش هۆکاری(علـە) گیان لەدەستدانە (کوشتن).

٣- هۆکاری شەرعی ناتەواو بەبێ مەرجەکەی، وەك بڕی دیاریکراو(نصاب)ی زەکات بەبێ سوڕانەوەی ساڵ.

٤- هۆکاری شەرعی تەواو: (ئەوەی حوکمەکە دەخوازێت+ مەرجەکەی+ نەبوونی رێگر+ بوونی شوێنگە+ شایستەیی).

روونی خاوەندارێتی فرۆشراوەکە حوکمەکەیە، ئەوەی دەیخوازێت پێویستیی خەڵکە، مەرجەکانی لە فیقهدا ناسراوە، شوێنگەکەی فرۆشراوەکەیە، شایستەییەکەی ئەوەیە کە ئەوەی گرێبەستەکە ئەنجام دەدات رەفتارەکەی دروست بێت، ئەم کۆمەڵەیە بەخواستن بە هۆ(سبب) ناونرا نەك هۆکار(علـە)، لەبەرئەوەی هۆکاربوونی لەبەر خودی خۆی ←

جـ- هۆکار(العله) بە ڕەهایی تایبەتمەندترە و، هۆ(السبب) بە ڕەهایی گشتی تـرە، بۆیـە هەموو هۆکارێك هۆیە، بەڵام هەموو هۆیەك هۆکار نییە، چـونکە مـرۆڤ ئەگـەر هەسـتی کرد بە پەیوەندی لە نێوان هۆ(سبب) و سەبەبکار(المسبَّب)، وەك پەیوەندی کوشتن و تۆڵە و، دزیکردن و سزا و، لەکارخسـتن و قـەرەبوو، ئەمانـە هۆکار(علـە)ن و هـەروەك چۆن هۆ(سبب)یشن، ئەگەر ژیریی مرۆڤ پەی نەبرد بە حیکمـەت و پەیوەنـدیی نێـوان هـۆ و سەبەبکار(المسـبَّب)، ئـەوە تـەنها هۆیە(سـبب) و هۆکار(علـە) نیـە، وەك لاربوونەوەی ڕۆژ لە ناوەڕاستی ئاسمان، دانەری شەرع کردویەتیە هۆی واجب بـوونی نوێژی نیوەڕۆ، ژیریی دەستەوسـانە لـە پـەیبردن بـە پەیوەنـدیی نێوانیـان، هـەروەها چوونە ناو مانگی ڕەمەزان، سەبارەت بە واجب بوونی ڕۆژو[1].

د- ئـەو ڕایـەی کـە هـەڵی دەبـژێرین و داوادەکـەین کـە کـاری پـێ بکرێـت، ئەوەیـە کـە هۆکار(علە) لە حەقیقەت و جەوهەردا لە هۆ(سبب) جیـاوازە، چـونکە هۆکار(علـە) لـە ناواخنی شەریعەتی ئیسلامیدا ئامانجـە، لـە جێبـەجێکردنی حـوکمی شـەرعی و، ئـەو حیکمەتەی لە دانانی ئەو حوکمەدا مەبەستە[2]، ئەو ئامانج (یان مەبەستە) بریتییە لـە دەرەنجـامی جێبـەجێکردنی حوکمـەکانی خـوا، بـەو شـێوازەی کـە داواکـراوە، ئـەو دەرەنجامەش بریتییە لە بەدەستهێنانی سوود بۆ خەڵکی و لادانی خراپە لێیان. هـۆی واجب بـوونی تۆڵە(قصـاص) کوشـتنی بەئەنقەسـتی دوژمنکارانەیـە، هۆکارەکەشـی، پاراسـتنی گیـان و سـەلامەتی بێتاوانانـە، هـۆی واجـب بـوونی جەلدەلێـدان زینایـە، هۆکارەکـەی پاراسـتنی شـەرەفـو ڕەچـەڵەکی مرۆڤەکانـە، هـۆی واجـب بـوونی دەستبڕین، دزیکردنە، هۆکارەکەی، پاراستنی سامانی خەڵکیە، هتد...[3]

نەبوو، بەڵکو دانەری شەرع کردبویە نیشانەیەك لەسەر حوکمەکە، بە بەڵگەی بوونی بەبێ ئـەویش، سەرخۆشـی بـەر لە شەریعەت هەبووە بەبێ حەرامکردن، ئەگەر هۆکار بولیە ئەوا حوکمەکە دوادەکەوت.

[1] لە (تسهیل الوصول إلى علم الأصول للمحلاوي، ص٢٥٦) هاتووە: (ئەگەر ژیری پەی بە کاریگەرییەکەی بـرد، وەك لـە پێوانە باسمـان کـرد، تایبـەت بـەناوی (العله)یـە، هەنـدێك لەوانـەی لێـرە پێـی دەوترێـت هۆ(سـبب)، بـە دەروازەی پێوانە(قیاس)دا پێی دەوترێت (علە)، جا مەبەست لە (سبب) ئەوەیە کە گشتگیرترە لە (علە)).

[2] شاطبي لە (الموافقات١/٢٦٥)، دەڵێت: (بەڵام (علة) مەبەست لێی ئەو حیکمەت و بەرژەوەندییانەیە، کە فەرمانـەکان و ڕێگەپێدانەکان (الاباحة)ی پێوە بەندە، هەروا ئەو خراپانەی کە ڕێگرییەکان (النواهي)ی پێوە بەندە).

[3] کەواتە هۆکاری حەرامکردن، پاراستنی بەرژەوەندیە، یان پاراستنی مافێکە کە دانەری شەرع بە شایسـتەی پاراسـتنی

←

پاشان سەرچاوەی تێکەڵکردن لای ئەوانەی هۆ و هۆکار(السبب والعلـه) بەیـەك دەزانـن، تێکـەڵکردنی نێـوان (علـه) بـه تێگەیشـتنی فەلسـەفەی یۆنـانی و تێگەیشـتنی (علـه) بـه تێگەیشتنی فەلسەفەی ئیسلامی[1].

هۆی ڕاستەوخۆ و هۆی ناڕاستەوخۆ (السبب المباشر والسبب غیر المباشر):

له ڕێسا گشتییەکان (ئەگەر ڕاستەوخۆ(مباشر) و سەبەبکار(مسبب) پێکەوە کۆبونـەوە، ئەوا حوکمەکە دەخرێتە پاڵ ڕاستەوخۆکە)[2]، بەڵام ئەم ڕێسایە بە ڕەهـایی دروسـت نییـە، بەڵکو دروستر ئەوەیە کە بگوترێت: (حوکمەکە دەدرێتە پاڵ ئەوەیان کە زاڵترە، ئەگـەریش یەکسان بوون ئەوا هـەردوولایان لـە بەرپرسـیارێتی هاوبـەش دەبـن). بـەم شـێوەیە ئەگـەر

تاوانکـاریی داناوە. هۆ(سبب) ئـەو کردارەیـە کـە دەسـتدرێژی کردنـە سـەر ئـەو بەرژەوەندییـە یـان ئـەو مافـەی لێدەکەوێتەوە. بۆیە هۆکاری حەرامکردنی کوشتن پاراستنی مافی ژیانە، هۆکاری حەرامکردنی برینداركردن و لێدان پاراستنی مافی سـەلامەتی جەسـتەیە، هۆکـاری حـەرامیی دەستبەسـەرکردن یـان زینـدانیکردنی کەسـەکان بـەبێ پاساو، پاراستنی مافی ئازادییەکانە، هۆکاری حەرامیی دەستدرێژی سێکسی (إغتصاب) یـان هـەتککردنی نـاموس، پاراستنی نـاموس و ڕەچـەڵەکەکان. هۆکـاری حـەرامکردنی دزی پاراسـتنی خاوەندارێتییـە. هۆکـاری حـەرامکردنی ساختەکاری (التزویر) پاراستنی متمانـەی گشـتیە بـە بەڵگەنامـەو نوسـراوەکان. بـەو شـێوەیە لـە هاوشـێوەی ئـەو کێشانە. کەواتە هۆکاری هەموو کێشەیەکی شـەرعی یـان یاسـایی، ئـەو بەرژەوەندییـە کـە لـە دانـانی حوکمەکـەدا مەبەستە و، کە دانەری شەرع یان داڕێژەری یاسا دەیەوێت بیپارێزێت.

[1] هۆکار(العلـه) بـه مانـا فەلسـەفیەکەی (یـان هۆکـاری عـەقڵی) لای یۆنـان مەبەسـت پێـی پەیداکـەر و کاریگـەر و وەدیهێنەرە(الموجـد والمـؤثر والخـالق)، پەیداکـەر و بەدیهێنـەری حوکمـە شـەرعییەکان خـوای گەورەیـە، وەك دەفەرموێت ﴿إِنِ ٱلۡحُكۡمُ إِلَّا لِلَّهِ﴾سورة الأنعام: ٥٧. بەڵام هۆکار(العله) بە تێگەیشتنی ئیسلامی کە پێشینە چاکەکان بەکاریان هێناوە، گوتویانە (ئایا حوکمەکان و کردارەکانی خودا هۆکار(علە)ەکەی مەبەستێکە یان نا)، بە مانای ئـەو ئامانجەیـە کـە لـە دانـانی ئـەو حوکمـە خـوازراوە یـان ئـەو ئەنجامـەی لـە دانـانی حوکمـەکان و پیـادەکردنی و جێبەجێکردنی وەدی دێت، جا سودی دنیایی بێـت یـان قیامـەتی، یـان لابردنـی زیـانی دنیـایی یـان قیامـەتی، ئـەو ئەنجامە سەبارەت بە خودا پێی دەوترێت حیکمەت و، بەگوێرەی دەقەکان پێی دەوترێت مەبەسـت و، بـەگوێرەی بەندەکان پێی دەوترێت ئامانج (یان مەبەست یان بەرژەوەندی) و، سـەبارەت بـە دانـانی حوکمەکـە پێـی دەوترێـت هۆکار(علە) یان پاڵنەر (الباعث)، بینـا لەسـەر ئـەوە، ناونـانی (العلـه) بـە (سـبب) یـان (سـبب) بە(العلـه) ناونـانێکی مەجازییە یان زاراوەیەکی نەریتیی زانایانی ئوسوڵە یان تێکەڵکردنی نێوان(السبب) و (العله)یە.

[2] ماددەی ژمارە (٨٩) و (٩٠) لە (مجلة الأحكام العدلية)، ئـەم ڕێسـایە سـەرەڕای هەڵەکەیشـی، لـە جیهـانی ئیسـلامیدا بڵاوبووەتەوە، هیچ سەرچاوەیەکی فیقهی یان یاسایی نەکەوتوەتە بەرچاوم کە لەبارەی ئـەو هەڵـە بـڵاوەوە وریـایی دابێت.

کردەوەیەك ڕوویدا و کەسی ڕاستەوخۆ و کەسی سەبەبکاری هەبوو، ئەوا ئەو حوکمەی لەو کردەوەیە دەکەوێتەوە، بەرپرسیاریەتیەکەی دەکەوێتە ئەستۆی ئەوەیان کە زاڵە.

ئەم ڕێسایە چەند حوکمێکی لێ دەبێتەوە، لەوانە:

أ- ئەوەی بیرێکی هەڵکەند، لە جێگایەکی ڕێگەپێنەدراودا و، کەسێك سامانی کەسێکی دیکەی خستە ناویەوە، ئەوا ئەستۆگیری لەسەر ئەو کەسەیە کە سامانەکەی خستۆتە ناو بیرەکە، چونکە کارەکەی ئەو زاڵە نەك بیرهەڵکەن.

ب- ئەوەی ڕێی سامانی کەسێك پیشان دزێك بدات، ئەویش بیدزێت، سزا و ئەستۆگیری دەکەوێتە سەر دزەکە، چونکە ئەو زاڵە، بەڵام ڕێنیشاندەرەکە سزایەکی ڕوشکێنی دەدرێت.

جـ- ئەوەی راسپاردەی لادانراوە، ئەگەر ڕێی راسپاردەکە بە دزێك پیشان بدات و ئەویش بیدزێت، ئەستۆگیرییەکە لەسەر راسپێردراوە، چونکە ئەو زاڵە بە کەمتەرخەمییەکەی لە پاراستنی راسپاردەکە.

د- ئەگەر دادوەر بەپێی شایەتیدانێکی دەستبەجێ و ڕەچاوکراو حوکمێکی دا، پاشان شایەتەکان لە شایەتیدانەکەیان پاشگەز بوونەوە. یان حوکمەکە بەپێی شایەتیدانێکی ساختە بوو و نەیدەزانی، ئەوا ئەستۆگیریی ئەو زیانەی لە حوکم بەسەرداندراوەکە کەوتووە، لەسەر شایەتەکانە نەك دادوەر، لەبەر ئەوەی ئەوان زاڵن و دادوەر بە ڕواڵەت حوکم دەدات.

هـ- ئەگەر کەسێکی نەشیاو (عديم الاهلیە) ناچار کرا بە لەکارخستنی سامانێك یان لەناوبردنی نەفسێك، یان کەسەکە پێی وابوو گوێڕایەڵی ناچارکەرەکە لەسەری واجبە، ئەوا بەرپرسیارێتی لەسەر ناچارکەرەکەیە نەك بکەرە ڕاستەوخۆکە، چونکە ئەو ناچارکراوە لەم حاڵەتەدا وەك ئامرازی جێبەجێکردن بووە، زاڵێتی بۆ سەبەبکارە.

و- ئەگەر جێبەجێکردن بەبێ هاوکاری سەبەبکار و ڕاستەوخۆ پێکەوە نەدەکرا، ئەوا بەرپرسیارێتی دەکەوێتە سەر هەردوولایان بەیەکسانی، ئیتر تاوانی(جنائی) بێت یان مەدەنی، وەك ئەو کەسەی کەسێکی دیکە بگرێت و کەسێکی دیکە بیکوژێت، ئەوا تۆڵە (قصاص) لە سەر هەردووکیانە.

هەڵەو سەبەبکار:

ڕێسا لە فیقهی ئیسلامیدا ئەوەیە کە ڕاستەوخۆ(المباشر) ئەستۆگیرە بۆ هەموو ئەوەی لەکاری دەخات، جا هەڵە بوونی هەبێت یان نا، شێت و منداڵی نەفام و لەبیرچو و هەڵە و نوستو و بێهۆش و هاوشێوەیان، لەڕووی مەدەنیەوە بەرپرسن لە لەکارخستنیان بۆ سامانی کەسانی دیکە، هەر ئەوەشە یاسادانەری عێراقی کاری پێکردووە [1].

بەرپرسیارێتی کەمتەرخەمی لە فیقهی ئیسلامیدا لەسەر ئەم سێ ڕەگەزە وەستاوە: (کاری ناڕەوا+ زیان+ پەیوەندی هۆیی نێوانیان). لە فیقهی ڕۆژئاوایی و ئەو یاسایانەی پێی کاریگەر بوون، لەسەر ئەم سێ ڕەگەزە وەستاوە: (هەڵە+ زیان+ پەیوەندی هۆیی نێوانیان)، بەپێچەوانەی سەبەبکار، سەبارەت بە ئەستۆگیری و بەرپرسیارێتیەکەی، جیاوازیی نیە لەنێوان فیقهی ئیسلامی و فیقهی ڕۆژئاوایی(یاسایی)، جا بەرپرسیارێتی بوونی نیە بەبێ سێ ڕەگەزەکەی (هەڵە و زیان و پەیوەندی هۆیی)، ئەوەی وڵاخەکەی بەستەوە و ئەویش گوریسەکەی پچڕاند و چووە ناو کێڵگەیەك و تێکیدا، خاوەن وڵاخەکە ئەستۆگیر نیە ئەگەر کەمتەرخەمیی نەکردبێت لە بەستنەوەی، لەبەر ڕێسای گشتی کە دەڵێت (تاوانکاری ئاژەڵ بەفیڕۆچووە)[2].

هەڵە:

لەزماندا پێچەوانەی ڕاستە، یان وێناکردنی شتێك بە جیاواز لە هەقیقەتەکەی، لەیاسادا هەڵە هاوماناى غەڵەتە، لە کێشە مەدەنیەکان لە فیقهی ئیسلامیدا بەو مانایە هاتووە، بەڵام

---

[1] م١/١٨٦ مەدەنی عێراقی (ئەگەر سامانی کەسێکی دیکە لەکار بخات یان بەهاکەی کەم بکاتەوە، ڕاستەوخۆ بێت یان بوونەهۆ، ئەستۆگیرە، ئەگەر لەو زیانگەیاندنەدا بە ئەنقەست بووە یان زیادەڕۆیی کردووە). م١/١٩١ (ئەگەر منداڵێکی فامکردوو یان نەفام و ئەوانەی لە حوکمی ئەوانەدان، سامانی کەسێکی دیکە لەکاربخات، ئەستۆگیرییەکەی لەسەرە لە سامانی خۆی). مەبەست لە زیادەڕۆیی لە ماددەی یەکەم، ئەنجامدانی کارێکی ناڕەوایە کە بووبێتە هۆی زیان، جا بکەر پەی بەوە بردبێت یان نا.. بینا لەسەر ئەوە ئەو لێکدەرەوانەی یاسا بیانوویان نییە کە پێیان وایە دژیەکی هەیە لەنێوان هەردوو ماددەکەدا، لەسەر ئەو بنەمایەی کە یاسادانەر لە (م ١٨٦) کاری بە فیقهی ڕۆژئاوایی کردووە و لە(م١٩١) کاری بە فیقهی ئیسلامی کردووە، بۆیە لە یەکەم ڕەگەزی هەڵەی بە مەرج دناوەو لە دووەم بەمەرجی دنەناوە.

[2] ڕێسای ٩٣، ماددەی ٩٤، لمجله.

لـە کێشـە تاوانکارییەکانـدا مەبەسـت پێـی پێچـەوانەی ئەنقەسـت(عمدە)ە، واتـە ئـەوەی مەبەسـتی تاوانکـاریی تێـدا نـەبێت، وەك لـە فەرمایشـتی خـوای گـەورە هـاتووە: ﴿ وَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ فِيمَا أَخْطَأْتُم بِهِۦ وَلَٰكِن مَّا تَعَمَّدَتْ قُلُوبُكُمْ وَكَانَ ٱللَّهُ غَفُورًا رَّحِيمًا ﴾[1].

(الخِطء) بە ژێرەی خا- واتە تاوان و گوناه، وەك لە فەرمایشتی: ﴿ وَلَا تَقْتُلُوٓا۟ أَوْلَٰدَكُمْ خَشْيَةَ إِمْلَٰقٍ ۖ نَّحْنُ نَرْزُقُهُمْ وَإِيَّاكُمْ ۚ إِنَّ قَتْلَهُمْ كَانَ خِطْـًٔا كَبِيرًا ﴾[2].

هەڵە لە یاسادا:

لادان لە ئەرکێکی یاسایی لەگەڵ پەیبردنی لادەر پێـی[3]. ئـەوەش لـە دوو ڕەگـەز پێـك دێت:

بابەتی: لادانە لە ئەرکێکی یاسایی.

کەسی: بریتییە لە فامکردنەوە یان پەی پێبردن.

ئەو ئەرکانەی لادان لێـی لـە تاوانـەکان بـە هەڵـە دادەنرێـت، بـە دەقـی یاسـایی دیـاری دەکرێن، بینا لەسەر ئەو ڕێسایەی دەڵێت: (هـیچ تـاوان و هـیچ سـزایەك بـەبێ دەق بـوونی نییە)، لە پرسە مەدەنییەکانیشدا بە دەقی یاسایی دیاری دەکرێن، بەڕێگای ڕاستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆ یان بە ڕێسای گشتی. بینا لەسەر ئەوە، ئەو هەڵە تاوانکاریەی بەرپرسیارییەتی تاوانکاریی لەسەر بینا دەکرێت، بریتییە لە سەرپێچیی ئەرکێکی یاسایی کە یاسای سـزادان بە دەقێکی تایبەت ئەرکباری بکات. ئەو هەڵە مەدەنیەش کە بەرپرسیارێتی مەدەنی لەسەر بینا دەکرێت، بریتییە لە لادان لە هەر ئەرکێکی یاسایی ئەگەریش یاسای سزادان ئـەرکباری نەکردبێت. بینا لەسەر ئەوە هەڵـەی تاوانکـاری بـەڕەهایی تایبـەترە لـە هەڵـەی مـەدەنی، هەرکاتێك هەڵەی تاوانکـاری بـەدی هـات، هەڵـەی مـەدەنیش بـەدی دێـت، بـەبێ پێچـەوانە گشتیەکەی. بەڵام لەرووی نەبوونەوە پێچەوانە دەبێتەوە، هەرکاتێك هەڵەی مەدەنی نەبوو، هەڵەی تاوانکاریش نابێت، بەبێ پێچەوانە گشتیەکەی.

---

[1] سورەتی الأحزاب ٥.

[2] سورەتی الإسراء ٣١.

[3] د. سليمان مرقس، أصول الالتزامات، ص ٣٦٠.

جێباسی دووەم
مەرج (الشرط)

مەرج (الشرط) لە زمانی عەرەبیدا، بەمانای نیشانە (العَلامة) هاتووە، وەك خوای پەروەردگار دەفەرموێت: ﴿ فَهَلْ يَنظُرُونَ إِلَّا السَّاعَةَ أَن تَأْتِيَهُم بَغْتَةً فَقَدْ جَاءَ أَشْرَاطُهَا ﴾[1] لێرەدا (أشراطها) واتە: (علامتها: نیشانەکانی).

لە زاراوەی شەرعی، یان یاساییدا، مەرج بریتییە لەوەی کە بوون یان سیفەتی شتێکی لە سەر وەستاوە، بەبێ ئەوەی بەشێك بێت لە حەقیقەتەکەی، بە جۆرێك بە نەبوونی ئەو مەرجە، شتەکەیش بوونی نابێت، بەڵام بە بوونی مەرجەکە، مەرج نیە شتەکەیش بوونی هەبێت، وەك ئامادەبوونی دووشایەت لە گرێبەستی هاوسەرگیریدا، بوونیان مانای تەواوبوونی هاوسەرگیریەکە ناگەیەنێت، بەڵام بە نەبوونیان گرێبەستەکە دروست نابێت، لای جەماوەری شەرعناسان.[2]

جۆرەکانی مەرج:

مەرج بە پێی ڕەچاوگرتنی جیاواز، دابەش دەبێت بۆ چەندین جۆر، گرنگترینیان ئەمانەی لای خوارەوەن:

یەکەم: لە ڕووی سەرچاوەکەی، یان شەرعییە، یان عەقڵییە، یان ئاساییە، یان یاساییە یان دانراوییە.(من حيث مصدره شرعي أو عقلي أو عادي أو قانوني أو جعلي)

١- **مەرجی شەرعی**[3] بریتییە لە وەسفێکی دیاری ڕێکخراو، دانەری شەرع بوونەکەی بە زەروری داناوە بۆ تەواوبوونی ڕەفتارێك یان بۆ دروستیەکەی یان جێبەجێبوونەکەی یان پێویستبوونەکەی.

---

[1] سورەتی محمد ١٨.

[2] لای شیعەی ئیمامی، بوونی دوو شایەت مەرج نییە.

[3] لە (مختصر المنتهى ٢/٧) هاتووە: (حوکم کردن لەسەر وەسف بەوەی مەرجی حوکمە، حەقیقەتەکەشی ئەوەیە کە نەبوونی وەسفەکە نەبوونی حوکمەکە دەسەپێنێت). لە (الإحكام للامدي ١/١٠٠) هاتووە: (مەرج ئەوەیە کە نەبوونی ←

أ- لە پەرستشەکاندا، نییەت مەرجە بۆ تەواوبوونی و، دەستنوێژ مەرجە بۆ دروستیەکەی.

ب- لە مامەڵە داراییەکاندا، فامکردنەوە(التعیین) مەرجە بۆ تەواویەکەی و، توانای ڕادەستکردنی شوێنگەی گرێبەست مەرجە بۆ دروستیەکەی. شیاوی(أهلیە) تەواو مەرجە بۆ دروستیی بەخشین. سەرپەرشتیارێتی (الولایە) بە سەر ڕەفتارەکان یان شوێنگەکەی مەرجە بۆ جێبەجێبوونی. نەبوونی پاساوی هەڵوەشاندنەوەی هەڵسوکەوت مەرجە بۆ سەپاندنی.

ج- لە گرێبەستی هاوسەرگیریدا، تێگەیشتنی هەردوو گرێبەستکار و هاوڕێکی واجب کردن(الایجاب) لەگەڵ قبوڵکردن، مەرجە بۆ بەسترانی گرێبەست و، ئامادەبوونی دوو شایەت، مەرجە بۆ دروستیەکەی و، سەرپەرشتیاری (الولایە) لەسەر بنیاتنانی مەرجە بۆ جێبەجێبوونی[1] و، هاوشانێتی (الکفاءة) مەرجە بۆ سەپاندنی.

٢- **مەرجی عەقڵی (الشرط العقلی)**: بریتییە لەوەی کە بەپێی عەقڵ و ژیری شتێکی لە سەر وەستاوە، وەك بوونی ژیان بۆ زانیاری، جا ژیریی بڕیاردەدات کە بوونەوەرە بێ گیانەکان زانیارییان نییە، چونکە ژیان مەرجە بۆ بوونی زانیاری، بەڵام بوونی ژیان بوونی زانیاری ناسەپێنێت. هەروەها بەپێی ژیریی، ئاو و هەوا لە مەرجەکانی ژیان و بەردەوام بوونییەتی.

٣- **مەرجی ئاسایی** بریتییە لەو مەرجەی کە بەشێوەیەکی ئاسایی بوونی شتێکی لە سەر وەستاوە، وەك هەڵواسینی پەیژە بۆ چوونە سەریان.

٤- **مەرجی یاسایی** ئەو مەرجەیە کە لە یاسا سەرچاوەی گرتووە، لە مەرجە یاساییەکان، مەرجەکانی دامەزراندن وەك فەرمانبەری حکومی و، مەرجەکانی

کەموکوڕی لە حیکمەتی هۆیەکە دروست دەکات. لە (تسهیل الوصول ص٢٥٥) هاتووە: (مەرج وەسفێکە دانەری شەرع کردوویەتی بە مەرجێك بۆ حوکم).

[1] واتە: لەلای هەندێك لە شەرعزانان، لەوانە (محمد الشیبانی) لە شەرعزانانی ئەبو حەنیفە (ڕەحمەتی خوای لێبێ) لە پەرتوکی (الهدایة بشرح فتح القدیر ٣/٢٥٦). لای (محمد) گرێبەستەکە بەوەستاوی دەبەسترێت، واتە: لەسەر مۆڵەتدانی سەرپەرشتیار وەستاوە، ئەگەر کچێکی پێگەیشتووی ژیر، بەبێ مۆڵەتی سەرپەرشتیارەکەی ئەنجامیدا.

وەرگیران لە کۆلێژەکان و، مەرجەکانی وەرگیران لە پەیمانگەکانی دادوەری و، مەرجی مامەڵەی هاوشێوە لە میرات و، ڕادەستکردنەوەی تاوانباران لە نێوان دەوڵەتاندا.

٥- **مەرجی دانراو(الجعلي) یان مەرجی زمانەوانی** بریتییە لەو مەرجەی کە سەرچاوەکەی ویستی هەردوو گرێبەستکارەکەیە، بریتییە لە ڕستەیەکی مەرجی، کە بە ئامرازێك لە ئامرازەکانی (مەرج) دەستپێدەکات، لە زمانی عەرەبیدا نمونەی (إن) و (إذا)، تەنها پەیوەندی بە کاروبارەکانی داهاتووەوە هەیە، بەڵام ڕابردوو هیچ پەیوەندی پێوە نییە، بەپێی ئەم ڕستە مەرجییە شوێنەواری گرێبەستەکان دیاری دەکرێت، وەك فرۆشتن بەمەرجی ڕادەستکردنی بەهاکەی بەر لە ڕادەستکردنی فرۆشراوەکە، یان بەمەرجی بە پشك کردنی (قیست) بەهاکە، یان بەو مەرجەی تێچووی بارکردن یان گواستنەوە لەسەر لایەکیان بێت کە لە گرێبەستەکە دیاری دەکرێت، هەروەها وەك مەرجی چاککردنەوە لە لایەن کۆمپانیاکانەوە بۆ ماوەیەکی دیاریکراو، ئەگەر ئامێرەکە بەبێ کەمتەرخەمی کڕیار لەکارکەوت، هەروەها دەیان مەرجی بازرگانی دیکەی باو.

شایەنی باسە مەرجی دانراو(الجعلي) یان زمانەوانی وەك هۆ وایە، چونکە بوونی ئەو هۆیە بوونی بەمەرجگیراوەکەیش دەسەپێنێت، بە نەبوونیشی نابێت. هەر ئەوەش کار و سروشتی هۆیە، بەپێچەوانەی مەرجی دانەنراو (غیر الجعلي) کە بوونی بە مەرج ناسەپێت.

جیاوازی نێوان هەڵواسینی گرێبەست لەسەر مەرجی دانراو(جعلي) و پێکەوەلکانی (الفرق بین تعلیق العقد علی الشرط الجعلي وبین اقترانە بە):

أ- ئەو مەرجەی گرێبەست لەسەری هەڵواسراوە:

بریتییە لەو مەرجەی چارەنوسی ئەسڵی خودی گرێبەستەکەی لەسەر وەستاوە، لەڕووی مانەوەو بەسەرچوونەوە، وەك گرێبەست لەسەر مەرجێکی هەڵوەشێنەرەوە(فاسخ) یان مەرجێکی وەستێنەر(واقف)[١].

---

[١] مەرجی دانراوی پێوە هەڵواسراو، کارێکی داهاتووەو ڕودانەکەی جێگومانە، کە بە بەدیهاتنی بوون یان نەمانی پابەندییەکەی لێ دەکەوێتەوە، پابەندییەکە بوونی نییە ئەگەر لەسەر مەرجێك هەڵواسرابێت ئەگەری بوونی نەبێت، ←

١- ئەو گرێبەستەی لەسەر مەرجی هەڵوەشێنەرەوە هەڵواسراوە، بەستراوەو جێبەجێ بووە، لە کاتی بەستنیەوە شوێنەواری تەواو دروست دەکات، بەڵام نەسەپاوە (ئەگەری هەڵوەشانەوەی هەیە)، ئەگەر هەڵوەشایەوە، شوێنەوارەکان نامێنن بە کاریگەریی گەڕاوە(الرجعي)، ئەگەر شتێك نەبێت ئاماژەبێت بۆ پێچەوانەی ئەوە، وەك ئەو کەسەی خانوەکەی بەخشی[1] بە بێوەژنی برا مردووەکەی بەو مەرجەی مێرد نەکاتەوەو یەکلابێتەوە بۆ کاروبار و پەروەردەکردنی منداڵەکانی براکەی، ئەگەر مێردی کرد بەخشینەکە راستەوخۆ هەڵدەوەشێتەوە، بەڵام بە شوێنەواری گەڕاوە(الرجعي) نا، لەبەر ئەوەی سروشتی گرێبەستەکە ئەوە قبوڵ ناکات.

کەواتە، مەرجی هەڵوەشێنەرەوە ئەوەیە نەمانی گرێبەستەکەی لەسەر وەستاوە، ئەوەی لەسەر مەرجێکی هەڵوەشێنەرەوە وەستاوە، دەگوازرێتەوە بۆ پاشینەکەشی(الخلف)، جا گشتی بێ یان تایبەت[2] لەگەڵ پاراستنی سیفەتی نەسەپاوی. ئەگەریش مەرجەکە نەهاتەدی، گرێبەستەکە و رەفتار و پابەندییەکە بەردەوام دەبێت.

٢- مەرجی وەستێنەر(الواقف): بریتییە لەوەی جێبەجێبوونی گرێبەستەکە (شوێنەوارەکانی) لەسەری وەستاوە، ئەوەش یان دێتە دی یان نا، ئەگەر هاتەدی ئەوا گرێبەستەکە هەر لەمێژووی بەستنیەوە بەجێبەجێکراو دادەنرێت، نەك

یان لەسەر مەرجێك پێچەوانەی ئەدەب یان سیستەمی گشتی بێت، ئەمە ئەگەر مەرجێکی وەستێنەر بێت. بەڵام ئەگەر مەرجێکی هەڵوەشێنەر بێت، ئەوا خۆی بە نەبوو دادەنرێت، بەڵام پابەندییەکە وەك خۆی دەمێنێتەوە، مەگەر مەرجەکە خۆی هاندەری پاڵنەر بێت بۆ گرێبەستەکە، مەرجی وەستێنەر(الواقف) ئەو مەرجەیە کە بوونی پابەندییەکە لەسەری وەستاوە، بەجۆرێك ئەگەر بەدیهات پابەندییەکە هەیە و ئەگەر نەهات نیە، وەك ئەوەی باوك بەخشینەکەی بۆ یەکێك لە منداڵەکانی لەسەر سەرکەوتنی لە تاقیکردنەوەی خوێندن هەڵواسێت، ئەگەر سەرکەوت پابەندیی باوکەکە تەواو دەبێت و ئەگەر نا ئەوا نا، بەپێچەوانەی ئەوەش، مەرجی هەڵوەشێنەر ئەوەیە کە نەمانی پابەندییەکی بەرپابووی لێدەکەوێتەوە.

[1] یان وەسیەتی پێکردبوو، بە پێچەوانەی (زاهیرییەکان) بینا لەسەر ئەو ئەسڵەیان کە دەڵێت: (هەموو مەرجێك لە کتابی خوا یان کوڕای لەسەر نەبێت بەتاڵە). ابن حزم، لە (المحلی ٣٤٢/٩) دەڵێت: (ئەوەی وەسیەتی بۆ دایکی منداڵەکەی کرد ئەگەر مێرد نەکاتەوە، ئەوە بەتاڵە، مەگەر زەوی و زارێکی خۆی لەسەر وەقف بکات، ئەگەر مێردی کرد مافی تێیدا نیە، بەڵام وەقفەکە بۆ لایەنێکی دیکەی خێرخوازی دەگەڕێتەوە).

[2] پاشینە(الخلف)ی گشتی وەك میراتگر و وەسیەت بۆکراو، پاشینەی تایبەت وەك کڕیار و پێ بەخشراو.

لەمێـژووی بـەدیهاتنی مەرجەکـە، وەك کـارکردن بـە شـوێنەواری گـەڕاوە(الرجعی)، ئەگەریش مەرجەکە نەهاتەدی، ئەوا گرێبەستە وەستاوەکە(الموقوف) دەمرێت بەبێ ئەوەی هیچ شوێنەوارێك بەجێ بهێڵێ، وەك ئەو کەسەی ئۆتۆمبێلەکەی ببەخشێت بەو مەرجەی بگوازرێتەوە بۆ وڵاتێکی دیکە (بەوەی گواستنەوەکە پێشنیارکرابێت و رێوشوێنە روکارییەکانی مابێت)، ئەگـەر گوازرایـەوە گرێبەسـتەکە لـە وەسـتاوەوە دەبێتـە گرێبەسـتێکی ئاسـایی و شـوێنەوارەکانی لـێ دەکەوێتـەوە هـەر لـەکاتی دروستبونیەوە، ئەگەریش نەگوازرایەوە، وا دادەنرێت کە هەر نەبووە[١].

ب- مەرجی لکاو بە گرێبەست:

ئەوەیـە کـە لـەڕووی مـان و نەمانـەوە کاریگـەریی لەسـەر ئەسـڵی گرێبەسـتەکە نییـە، هـەروەها لەسـەر شـوێنەوارە ئەسڵیەکانیشـی، بـەڵکو کاریگەرییەکـەی لەسـەر شـوێنەوارە لاوەکییەکانە، وەك مەرجی سزایی، کە بریتییە لە رێککەوتنی پێشوەختە لەسەر خەمڵاندنی ئەو قەرەبوەی قەرزدەر شایستەیەتی لە حاڵەتی جێبەجێ نەکردن یان دواکەوتنی.

شوێنەوارە ئەسڵییەکان و شوێنەوارە لاوەکییەکان:

شەرعناسانی ئیسلامی حوکمی گرێبەست و مافەکانی گرێبەستیان جیاکردۆتـەوە، بـەم شێوەیە:

أ- **حوکمی گرێبەست:** بریتییە لە شوێنەوارە ئەسڵیەکانی کـە لەگـەڵ بەسـتنیدا دروسـت و جێبەجێ دەبێت، ئەوەش گواستنەوەی خاوەندارێتیی هەریەك لە دوو بریتییەکەیە لـە لایـەکی گرێبەسـتەکەوە بـۆ لایەکـەی دیکـە. بـەپێی شـەرع، هـەر بـە تـەواوبوونی

---

[١] هەروەها پابەندی یان رەفتاری تاکەکەسی، ئەگەر بوونی لەسـەر مـەرجێك وەستابێت، بـەجۆرێك ئەگـەر مەرجەکـە هاتەدی پابەندییەکە هەیەو ئەگەرنا بوونی نییە، ئەو مەرجە پێی دەوترێت مـەرجی وەستێنەر، لەبەرئـەوەی بـوونی پابەندییەکە لەسەری وەستاوە. ئەوەش کە پێی ولیە مەرج بەشێکی تەولوکەری گرێبەسـت(یان رەفتـار)ە، (هـۆ)ش بریتییە لە گرێبەست (یان رەفتار) لەگەڵ مەرج، ولتە هەردوکیان پێکەوە. جا دەڵێت: بوونی گرێبەست (یان رەفتـار) لەسەر بەدیهاتنی مەرج وەسـتاوە، لەبەرئـەوەی (هەموو)ەکـە بـوونی لەسـەر بـوونی هـەموو بەشـەکانی وەسـتاوە، ئەوەش کە پێی ولیە گرێبەست(یان رەفتار) لەسەر مەرجی وەستێنەر هەڵواسراوە، هۆی تـەواوەو مـەرج بەشـێکی تەولوکـەری نییـە، بـەڵکو نەهاتنـەدیی مەرجەکـە رێگرە لـەوەی شوێنەواری هـەبێت، جـا دەڵێـت: جێبـەجێبوونی گرێبەست (یان رەفتار) لەسەر بەدیهاتنی مەرج وەستاوە.

گرێبەستەكە -بۆنمونە- یەكسەر مافی خودی فرۆشراوەكە دەگوازرێتەوە بۆ كڕیار و، مافی تایبەتیی بەهاكەی دەگوازرێتەوە بۆ فرۆشیار، جا هەردوولایەن ئەوەیان بوێت یان نا، بۆیە ناتوانن ئەو شوێنەوارە ڕەسەنانە سنوردار بكەن و بە مەرجی دانانی(جعلی) ببەستنەوە، بەڵام گرێبەستی خودی(عینی) وەك بەخشین(هبە) و قەرز، پابەندی دروست دەكات، بەڵام خاوەندارێتی ناگوازرێتەوە هەتا دوای رادەستكردن. ئەم مانایە مەبەستە لە مادەی (٦٠٣) یاسای مەدەنی عێراقی بەردەست، كە تیایدا هاتووە (بەخشین تەواو نابێت لە گواستراوە بە وەرگرتن نەبێت)[1].

ب- **مافەكانی گرێبەست:** بریتییە لە شوێنەوارە لاوەكییەكانی، كە پەیوەستە بەو پابەندییانەی لە گرێبەستەكە دەكەوێتەوەو چۆنییەتی بەجێهێنانی پابەندییەكانی هەر لایەك، ئەو مافانە (شوێنەواری لاوەكی) دەكرێت بەمەرجی دانانی(جعلی) دیار و سنوردار بكرێت، وەك دیاریكردنی لایەنی بەرپرس لە خەرجییەكانی باركردن یان گواستنەوەی فرۆشراو-وەك نمونە- لە كڕیار یان فرۆشیار بە مەرجی دانانی لە گرێبەستەكەدا، هەروەها -بۆنمونە- چۆنیەتی پێدانی بەهاكەی بە نەخت یان دواخراو بە گشت یان بە پشك، هەروەها دیاریكردنی كاتی رادەستكردن و وەرگرتنی فرۆشراو بەر لە پێدانی بەهاكەی یان دوای ئەوە و شوێنی رادەستكردن، هیدیكەش لەوانەی پەیوەستە بە بەجێهێنانی پابەندییەكانی گرێبەست، هەموو ئەوانە دەكرێت بە مەرجی دانانی پەیوەست بە گرێبەستەكە دیاری بكرێت و سنوردار بكرێت، ئەو شوێنەوارەی لە بەجێنەهێنانی ئەو مەرجە دەكەوێتەوە بریتییە لە مافی قەرەبوكردنەوە بۆ ئەو لایەنەی مەرجەكە بۆ بەرژەوەندی ئەو دانراوە، ئەگەر زیانێك لەئارادا نەبێت، ئەوەیە جەماوەری شەرعناسان لەسەری جێگیر بوون، ئەوەش كە تەواونابێت(لا تتم) بە دانامەزرێت(لا تنعقد) لێكدەداتەوە نەبینكاوە، بەپێی ئەوەی لە فیقهی ئیسلامیدا بڵاوە، ئەم حوكمەش هەموو گرێبەستە خودییەكان(عینی) دەگرێتەوە.

---

[1] پرۆژەی نوردنی روونتر بوو، كە لە (م٥٥٨) هێناویەتی كە (بەخشین(الهبە) بە واجبكردن و قبولكردن دەبەسترێت و بە وەرگرتن تەواودەبێت). (م٥٦٧)ش دەڵێت كە (بەخشەر پابەند دەبێت بە پێدانی بەخشراوەكە بە پێبەخشراوەكە و لەمەشدا حوكمەكانی رادەستكردنی فرۆشراوی لەسەر جێبەجێ دەبێت).

ئەو گرێبەستانەی هەڵواسین لەسەر مەرج قبوڵ دەکەن:

هـەموو گرێبەسـتێك جێـی ئـەوە نییـە لەسـەر مـەرجێکی دانـانی هەڵبواسرێت، بـەڵکو گرێبەستەکان رەفتارەکان سەبارەت بەم جۆرە مەرجە، دەبنە سێ بەشەوە:

١- **ئـەو گرێبەسـتانەی هەڵواسـین لەسـەر مـەرجی دانـانی قبـوڵ دەکـات:** ئـەوەش ئـەو گرێبەستانەیە کە پابەندکار نین و ئەگەر لەسەر کارێکی داهاتوو هەڵبواسرێت زیـان بـە لایەنێکی گرێبەستەکە ناگەیەنێت، لەو جۆرە گرێبەستە گرێبەستی بریکاری(وکالـه) و خواسـتن(إعاره) و راسپاردن(وصـیه) و گرێبەسـتی بارمتـە بـۆ بارمتەوەرگرەکـە و، گرێبەستی قەرز و قازانج بەشەراکەت(المضاربة).

٢- **ئەو گرێبەستانەی هەڵواسین لەسەر مەرجی دانـانی قبـوڵ ناکـەن:** کـە گرێبەسـتەکانی گۆڕینــەوە (معاوضــة) وەك فرۆشــتن و بەکرێــدان و گرێبەســتە ناداراییــەکانی وەك هاوسەرگیری، هەندێك وێنە لەوە هەڵاوێردکراوە لەوانە وتەی فرۆشیار (پـێم فرۆشـتین ئەگەر ویستت) و وتەی (ئەگەر ئەم سامانە هی من بێ ئەوا پێم فرۆشتین) و کەچی لە هەمان شت خاوەن بێت.

٣- **ئـەو گرێبەسـتانەی هەڵواسـین لەسـەر مـەرجی دانـانی گونجـاو قبـوڵ دەکـەن:** وەك گرێبەسـتی دەسـتیاری(کفاله) بـەوەی دەسـتیار(کفیل) بـە قـەرزدەر بڵێـت (ئەگـەر قەرزارەکە پابەندییەکەی خۆی جێبەجێ نەکرد، من دەستەبەری جێبەجێکردنەکـەی دەکەم)، هەروەها وەك ڕەوانەنامە(حواله) وەك ئەوەی رەوانەکەر بە ڕەوانەکراو بڵێـت ئەگەر فلان قەبوڵی کرد، من تۆ ڕەوانەی لای ئەو دەکەم).

ئاستی ئازادیی ویست لە کۆتکردنی شوێنەوارەکانی گرێبەست بە مەرجی دانانی (مدى حرية الإرادة في تقييد آثار العقد بالشروط الجعلية):

شەرعناسە مسوڵمانەکان سێ ئاراستەیان هەیە:

١- **ئاراستەی بەرتەسك:** ئەوەیە کە شەرعناسـە زاهیرییـەکان پێشـەوایەتی دەکـەن و پوختەکـەی ئەوەیـە کـە ئەسـڵ لـە داهێنـانی مـەرج و بەسـتنەوەی گرێبەسـت و رەفتارەکان پێی، سنوردارکردن و نەشیانی ئەوانەیە کە لە قورئان و سوننە و کۆڕادا

دەقی لەسەر نەهاتووە.[1] بەبەڵگەی فەرمودەی پێغەمبەر ﷺ (مَن عَمِلَ عَمَلاً لَيسَ عَلَيه أمرنَا فَهُوَ رَدٌّ)[2].

ئەم ئاراستەیە بەقورئان رەتکراوەتەوە کە بەدەق هێناویەتی کە خوا حوکمێك لەسەر مرۆڤ فەرز ناکات بەرتەسکی و زەحمەتی تێدابێت، وەك لەفەرمایشتی خوای گەورە هاتووە ﴿وَمَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ﴾[3]، بەڵگەهێنانەوەش بەو فەرموودەی باسکرا ورد نییە، لەبەر ئەوەی مەبەستی ئەوەیە کارێك بکات پێچەوانەی قورئان و سوننەت بێت.

٢- **ئاراستەی فراوان:** ئەوەیە کە شەرعناسانی حەنبەلی گرتویانەخۆ، ناوەرۆکەکەی ئەوەیە کە ئەسڵ لە گرێبەستەکان و مامەڵە داراییەکان و مەرجە پێوەگرێدراوەکانی بە ویستی لایەنەکان، رێپێدراوە، لەبەرئەوەی رێکخستنی پەیوەندییە داراییەکان بۆ ژیریی دروست جێهێڵراوە، لەژێر رۆشنایی رێسای سیستەمی گشتی و نەریتە گشتییەکان، جا مرۆڤ دەتوانێت هەر گرێبەستێك یان مەرجێك بەویستی خۆی دروست بکات یان دابهێنێت، ئەگەر پێچەوانە نەبێت لەگەڵ دەقێکی راشکاو لە قورئان یان سوننەت و، یەکانگیر نەبوو لەگەڵ کۆڕایی شەرعناسان، بەپێچەوانەی پەرستشەکان، کە ئەسڵ تێیدا ملکەچی و پەرستنە، هیچ بوارێك نییە بۆ ژیرییەکان بۆ داهێنانی پەرستش و ئەو مەرجانەی پێوەی گرێدراوە.

٣- **ئاراستەی مامناوەند:** ئەوەی جەماوەری شەرعناسان بڕیاریان لەسەرداوەو لەپێش هەمویانەوە حەنەفیەکان و یاسادانەرە عێراقیەکان کاریان پێکردووە[4] کە ئەمە

---

[1] بۆ وردەکاریی زیاتر، بگەڕێوە بۆ (الإحكام في أصول الأحكام لابن حزم الظاهري)٥٩٨/٥، و دواتر. لەوانەی لەم سەرچاوەیەدا هاتووە: هەندێکمان بینی کە هەموو گرێبەستێك و هەموو مەرجێك و هەموو بەڵێنێك و هەموو پەیمانێك بە بەتاڵ دادەنێت، تەنها ئەوە نەبێت کە بە دەق بەناوی خۆیەوە مۆڵەتی دراوە. هەروەها تیایدا هاتووە: ئەو ئایەتانە و ئەو هەواڵە بەڵگەی بنبڕن لە بەتاڵکردنەوەی هەموو گرێبەست و هەموو مەرجێك لە قورئاندا فەرمانی پێ نەکرابێت یان دەقێك نەبێت رێی پێ بدات.

[2] صحيح مسلم بشرح النووي ٢٥٧/١٢.

[3] سورەتی الحج ٧٨.

[4] وەك یاسای مەدەنی عێراقیی بەرکار (م ١/١٣١) دەڵێت: (دەشێت گرێبەستێك بە مەرجێکەوە ببەسترێتەوە، دوپاتی خواستەکەی بکاتەوە یان لەگەڵی بگونجێت، یان لە داب و نەریتدا بەو شێوە بێت). لە یاسای کارویاری کەسێتی ←

درێژەکەیەتی:

١- مەرجی دروست: دەشێت بە گرێبەستەوە پەیوەند بکرێت و لایەنەکان پابەندی جێبەجێکردنی بن، مەرجیش لەم وێنانەدا بە دروست دادەنرێت:

أ- ئەگەر دوپاتکەرەوەی خواستی گرێبەستەکە بێت، وەك ئەوەی فرۆشیار مەرج لەسەر کڕیار دابنێت کە فرۆشراوەکەی ڕادەست نەکات هەتا بەهاکەی بەتەواوی وەردەگرێت، یان بیکاتە مەرج لەسەری، لەو حاڵەتەی بەهاکە دواخراو بێت، کە قەرزەکە بە دەستیاری(کفالە) یان بارمتە بچەسپێنێت وەك دابینکارییەك.

ب- لەگەڵ گرێبەستەکە بگونجێت، وەك ئەو مەرجەی شەرع بڕیاری لەسەر داوە، بۆ نمونە سەرپشکی(خیار)ی مەرج و سەرپشکیی بینین و سەرپشکیی کەموکورتی.

ج- یان لەنێو خەڵکدا باو بوو، وەك بەڵێندانی کۆمپانیاکان بە چاککردنەوەی فرۆشراو تا ماوەیەکی دیاریکراو، یان تێچووی بارکردن یان گواستنەوە لەسەر فرۆشیار یان کڕیار بێت، بەپێی ئەو مەرجەی لەسەری ڕێککەوتون، هی دیکەش لەو مەرجانەی لە نەریتە بازرگانیەکاندا هاتوون.

د- یان لە شەرعدا هاتووە وەك سەرپشك(خیار)ی مەرج[1].

٢- مەرجی نەشیاو(فاسد): ئەو مەرجەیە کە لەو چوار جۆرە نییەو بەرژەوەندیی مادیی لایەنێکی گرێبەستەکە بەدی دێنێت لەسەر حیسابی ئەوی دیکە، وەك گرێبەستی سودار و فرۆشتنی خانوو لەگەڵ مەرجی مانەوەی فرشیار تیایدا تا ماوەیەك کە زیان بە فرۆشیار دەگەیەنێت بەبێ بەرامبەر، ئەو مەرجە فاسیدە و گرێبەستی گۆڕینەوەکان(معاوضات) تێك دەدات، لەبەر ئەوەی کەموکورتییەك لەو هاوسەنگییە دروست دەکات کە پێویستە لە پابەندییەکانی هەردوولادا وەدی بێت.

٣- مەجی زیادەڕۆیی-یان بەتاڵ-: بێجگە لەو دوو مەرجەی پێشوو دەگرێتەوە و، بوون و

ساڵی ١٩٥٩، م٦/٣-٤ ف٣ هاتووە: (ئەو مەرجە ڕێپێدراوانەی لەنێو گرێبەستی هاوسەرگیریدا دەکرێتە مەرج، لەبەرچاو دەگیرێن و دەبێ بهێنرێنە دی)، ف٤ (ژن بۆی هەیە داوای هەڵوەشانەی گرێبەست بکات لەکاتێکدا مێردەکە ئەو مەرجانەی ناو گرێبەستەکەی نەهێنایەدی).

[1] قال الرسول ﷺ لحبان بن منقذ (إذا بَايَعتَ فَقُلْ لاَ خِلاَبَةَ) واتە ئەگەر کڕین و فرۆشتنت کرد بڵێ بەبێ فێڵ. جا تێیگەیاند کە هەڵنەخەڵەتانن بکاتە مەرج، سبل السلام ٣/٤٦، تقدم تخريجه.

نەبوونی وەك یەكە، وەك كەسێك ئۆتۆمبیلەكەی بفرۆشێت و بیكات بە مەرج لەسەر كڕیار كە تەنها بەنزینی چاكی تیا بەكاربهێنێت.

دووەم - مەرج لەڕووی تەواوكردنەوە، یان تەواوكەری هۆیەكەیە یان تەواوكەری لێكەوتەكەیە(مسبب) واتە حوكمەكەی:

١- **مەرجی تەواوكەری هۆ:** ئەوەیە كە كەوتنەوەی شوێنەوار لەسەر هۆیەكە لەسەر بوونی مەرجە تەواوكەرەكەی وەستابێت، وەك مەرجی توانای ڕادەستكردنی فرۆشراو، ئەگەر هەندێك شوێنەواری ئەسڵی لێكەوتەوە وەك گواستنەوەی خاوەندارێتی فرۆشراو بۆ كڕیار، لەسەر ئەوە دەوەستێت كە فرۆشیار بەكردار بتوانێت فرۆشراوەكە لە كاتی خۆیدا ڕادەست بكات، هەروەها وەك مەرجی ئەنقەستی دوژمنكارانە بۆ ئەو كوشتنەی هۆی تۆڵە(قصاص)یە، لەبەر ئەوەی ئەگەر ئەنقەست نەبێت وەك كوشتنی هەڵە، یان ئەنقەست بێت بەڵام بە هەق بێت، وەك لە حاڵەتی بەرگری شەرعی، ئەوە تۆڵە پێویست ناكات.

٢- **مەرجی تەواوكەری لێكەوتە(حوكم):** هەندێك جار هۆ بەتەنها بەس نییە بۆ ئەوەی لێكەوتەكە (حوكمەكە)ی لێبكەوێتەوە، بەڵكو پێویستی بە مەرجێك هەیە بۆ لێكەوتەكە زیادبكرێت تا وەدی بێت، بۆنمونە هەموو هاوسەرگیریی و خزمایەتییەك هۆی میراتگیرین، بەڵام مەرجی ئەو میراتگیرییە ئەوەیە كە دوای مردنی میرات لێگیراو بێت و میراتگرەكەش لەژیاندا بێت، كەواتە میراتگری لە خزمایەتی دەكەوێتەوە بە مەرتی مردنی میرات لێگیراو و ژیانی میراتگر لەدوای ئەو.

مەرج و پایە(ركن)[١]

مەرج و پایە دوو ڕەگەزن لە ڕەفتارە خۆویستەكانی مرۆڤ لە پەرستشەكان و مامەڵەكان و هاوسەرگیری و هەر ڕەفتارێكی دیكەدا، كە لە مرۆڤێكەوە دەردەچن بە مەبەستی

[١] لە ڕاڤەی پایەو مەرجدا ڕاجیان، هەندێك گوتیان (هەردووكیان بە یەك مانان واتە ئەوەی هەردەبێ هەبێ)، هەندێكی دیكەش پێیان وایە (مەرج گشتگیرترە لە پایە، پێچەوانەكەی ڕاست نییە)، ڕای زاڵ ئەوەیە كە جیاوازن، مەرج بەر لە كارەكە دەبێت و پایە لەكاتی كارەكەدا دەبێت، هەروەها پایە بەشێكە و مەرج وا نییە.

دروستبوونی شوێنەوارێك كە شەرع (یان یاسا) لەبەرچاوی بگرێت، بینا لەسەر ئەوە لەوەدا كۆكن كە تەواویی رەفتارەكان لەسەر ئەو دوانە وەستاون. كەچی ئەو دوانە لای جەماوەری شەرعناسان جیاوازن، لەوەدا كە پایە ڕەگەزێکی ئەو رەفتارەیە کە لەسەری وەستاوە و بەشێکە لە هەقیقەت و چیەتیەكەی، وەك واجبكردن و قبولكردن(الأیجاب والقبول) لە شێوازەكانی گرێبەست، بەپێچەوانەی مەرج کە ڕەگەزێکە بوونی شەرعی (یان یاسایی) رەفتارەكەی لەسەر وەستاوە، بەڵام لەدەرەوەی هەقیقەت و چیەتیەكەیەتی(ماهیە)، وەك شایستەیی تەواوی ئەنجامدان مەرجە بۆ دروستیی بەخشینەكانی(تبرع)، ئامادەیی دوو شایەت لە گرێبەستی هاوسەرگیریدا مەرجە بۆ دروستییەكەی، مردنی میرات لێگیراو و ژیانی میراتگر و پەیوەندی خزمایەتی یان هاوسەرگیری نێوانیان، مەرجی میراتگرین، هەندێك لە شەرعناسان لێكیان جودا نەكردۆتەوە، لەسەر ئەو بنچینەیەی كە مەبەست بە هەریەكیان ئەوەیە كە شتێك لەسەری وەستاوە، جا ئەوە بەشێك بێت لێی یان نا.

هۆی هەڵواسراو بە مەرجەوە دەستبەجێ هۆیە یان دوای بوونی مەرجەكە:

ئەم پرسە لە پرسە ئوسولیە جێناكۆكیەكانە، هەندێك گوتویانە: (دەستبەجێ هۆیە بەر لە بەدیهاتنی مەرجەكە، بەڵام نەبوونی مەرجەكە ڕێگرە لەوەی حوكمەكەی لەسەر دروست بێت). ئەوانی دیكەش گوتویانە (لەكاتی بوونی مەرجەكە هۆیە نەك بەر لەوە، لەبەر ئەوەی كاتێك سیفەتی هۆیی وەردەگرێت كە شتێکی پێوە هەڵواسرابێت، جا نەبوونی حوكمەكە لەبەر ڕێگرییەكە نییە، بەڵكو لەبەرئەوەی شتێك نییە ئەو حوكمە بخوازێت. كەواتە هۆی هەڵواسراو بە مەرجەوە لە ئەسڵدا بوونی نییە و ئەو ئەسڵە بەردەوام دەبێت هەتا مەرجەكە دێتەدی)[1].

---

[1] لە (أصول الشاشی الحنفی) ص٢٤ هاتووە: (هاوەڵانمان گوتویانە ئەوەی بە مەرجەوە هەڵواسراوە، لەكاتی بوونی مەرجەكەدا هۆیە نەك بەر لەوە)، (شافعی)ش گوتویەتی: (هەڵواسراو دەستبەجێ هۆیە، ئەگەرنا نەبوونی مەرجەكە ڕێگری حوكمەكەیە. سودی ناكۆكییەكەش لەوەدا دەردەكەوێت ئەگەر پیاوێك بە ئافرەتێكی بێگانە -واتە ژنی خۆی نەبێت- بڵێت ئەگەر مارەم كردیت ئەوا تەڵاقدراویت، ئەوكاتە هەڵواسینەكەی ئەو بەتاڵە، لەبەرئەوەی حوكمی هەڵواسینەكە دەرچوونی قسەكەیە وەك هۆكار(علە) و تەڵاقەكەش سیفەكەیەتی، هۆكارەكە نەهاتوەتەدی لەبەرئەوەی پاڵ نەدراوەتە شوێنگەیەك كە بشێت بۆ كەوتنی تەڵاق -كە ژنەكەیەتی- كەواتە هەڵواسینەكە دروست نییە. بەڵام لای ئێمە هەڵواسین دروستە هەتا ئەگەر بشیخوازێت تەڵاقەكەی دەكەوێت).

جێباسی سێیەم
ڕێگر(المانع)

ڕێگر لەزماندا بەربەست یان ئەوەی نایەڵێت شتێك بكەیت.

لە زاراوەی ئوسوڵناسەكاندا وەسفێكی خۆویستە[1] یان خۆنەویستە[2]، ئەگەر لەگەڵ هۆی حوكمەكەدا كۆبویەوە كاریگەرییەكەی بەتاڵ دەبێتەوەو دەیكاتە هۆیەكی شێوەیی یان ڕێگر دەبێت لەوەی حوكمەكە لە هۆیەكەی بكەوێتەوە، سەرەڕای ئەوەی هێشتا هۆی ڕاستەقینەیە.

جۆرەكانی ڕێگر:

ڕێگر بە ئەگەری جۆراوجۆر چەندین جۆری هەیە، لەوانە:

یەكەم- ڕێگر لەڕووی پێهەڵواسراوەكەی:

١- ڕێگری حوكم:

لەوانەیە هۆی شەرعی بەدی بێت و مەرجەكاتی تێدابێت، بەڵام حوكمەكەی لێ ناكەوێتەوە، لەبەر بوونی ڕێگرێك، بینا لەسەر ڕێسای (إذا تعارض المانع والمقتضي يقدم المانع- ئەگەر ڕێگر و خوازەر تێكگیران، ئەوا ڕێگرەكە پێشدەخرێت)[3] واتە: ئەگەر دوو شت بەریەك كەوتن، یەكیان وای دەخواست لەبەرچاو بگیرێت و شوێنەواری لێ بكەوێتەوە، دووەمیش نەبوونی ئەوەی دەخواست، ڕێگرەكە پەسند دەكرێت و كار بە خواستی هۆیەكە

---

[1] وەك كوشتنی میراتلێگیراو، لەلایەن میراتگرەوە، بەویستی خۆی، ئەمە ڕێگرە لە میرات لێگرتنی.

[2] وەك شێتی كە خۆنەویستە بۆ مرۆڤ، ڕێگرە لەوەی ڕەفتارەكانی دروست بێت، هەروەها ئەگەر تاوانێك ئەنجام بدات، لەڕوی تاوانكارییەوە لێی ناپرسرێتەوە.

[3] المجلة م ٤٦.

رادەگیرێت. هۆی پێشختنی رێگرەکەش ئەوەیە، کە حوکمەکەی لە خودی خۆیدایە، ئەگەر پێش هۆ نەخرێت ئەوا حوکمەکەی لەدەست دەدرێت[1].

لە پیادەکردنەکانی ئەم رێسایە:

أ- ئەگەر میراتگر میرات لێگیراوەکەی کوشت، کوشتنەکە دەبێتە رێگر لە میراتگرتنی.

ب- ئەگەر باوك رۆڵەکەی کوشت، باوکایەتی رێگر دەبێت لە تۆڵەسەندنەوە، لەبەر ئەوەی باوك هۆی بوونی رۆڵەکەی بووە، بۆیە رۆڵەکەی نابێتە هۆی لەسێدارەدانی.

جـ- ئەگەر بارمتەدەر سامانە بەبارمتەدانراوەکەی فرۆشت، لەفیقهی ئیسلامیدا فرۆشتنەکە لەمافی قەرزدەرە بارمتەوەرگرەکە جێبەجێ نابێت[2]، ئەگەرچی بەبارمتەدانراوەکە موڵکی بارمتەدەرەکەیە، دەبوو جێبەجێ ببێت، بەڵام لەبەرئەوەی بەبارمتەدانراوەکە لای قەرزدەرە بارمتەوەرگرەکە بەندکراوە، وەکو چەسپاندن و ئەستوگیرییەکی قەرزەکەی، ئەمەش وادەخوازێت فرۆشتنەکە لە مافی ئەو جێبەجێ نەبێت، ئەگەرنا حیکمەتی دانانی بارمتە نامێنێت، لەسەر ئەم بنچینەیە رێگر پێش خوازەر دەخرێت.

د- ئەگەر نەفامێك(ناقص الأهلیة) سامانەکەی بفرۆشێت بەبێ مۆڵەتی سەرپەرشتیارەکەی، گرێبەستەکە لەسەر مۆڵەتی سەرپەرشتیارەکەی دەوەستێت، هەرچەندە فرۆشتنەکەی وادەخوازێت کە جێبەجێ بێت، لەبەرئەوەی خۆی خاوەنی فرۆشراوەکەیە، بەڵام نەفامیەکەی رێگرە لەوە، لەبەر حیکمەتی پاراستنی بەرژەوەندییەکەی، بۆیە رێگر پێش خوازەر دەخرێت.

---

[1] لە (مختصر المنتهی وشرحە ٢/٧) (لە حوکمە چەسپاوەکان بە وتاری دانراو(خطاب الوضع)، حوکمدانە لەسەر وەسفێك بەوەی کە رێگرە، ئەوەش دابەش دەبێت بۆ رێگری حوکم و هۆ، سەبارەت بە رێگری حوکم ئەوەیە کە حیکمەتێکی تێدابێت پێچەوانەی حوکمەکەی بخوازێت، وەك باوکایەتی لە تۆڵەسەندنەوە(القصاص)، لەبەرئەوەی باوکەکە هۆیە بۆ بوونی منداڵەکە، ئەمەش وادەخوازێت کە نابێت منداڵەکە هۆ بێت بۆ لەسێدارەدانی باوکەکە. بەڵام رێگری هۆ ئەوەیە کە حیکمەتێکی تێدابێت کە حیکمەتی هۆیەکە نەهێڵێت، وەك قەرز لە زەکاتدا، حیکمەتی هۆیەکە دڵنەوەی دەوڵەمەندە بۆ هەژار لە زیادەی سامانەکەی، بەڵام قەرز زیادەیەك لە سامان ناهێڵێت تا بەهۆیەوە دڵی هەژارەکە بداتەوە).

[2] واتە: هیچ شوێنەوارێکی ماف و پابەندیی لێ ناکەوێتەوە، مەگەر لە دوای مۆڵەتپێدانی قەرزدەر(بارمتەوەرگر)

٢- ڕێگری هۆ:

ئەوەیە كە دەبێتە بەتاڵكەرەوەی ئەسڵی حەقیقەتی هۆ، بەجۆرێك وایلێدەكات لە حەقیقەتییەوە دەیكاتە ڕوكاری، جا هیچ كاریگەرییەكی كرداریی نامێنێ، هەتا حوكمەكەی لێ بكەوێتەوە، نمونەی قەرز لەگەڵ واجببوونی زەكات لەسامانی قەرزدار، هۆی واجببونەكەی خاوەندارێی ئەندازەی دیاریكراوە(النصاب)[1]، حوكمەكەشی ئەوەیە كە ئەو هۆیە زەكات واجب دەكات، ئەوەش دەستباریی ئابوری و هاوكاریی نێوان دەوڵەمەند و هەژار و پڕكردنەوەی پێویستیی هەژارەكانە، لەڕێگای دڵدانەوەی هەژار و نەدار و خاوەن پێداویستییەكان لەلایەن ئەوانەی توانای داراییان باشە، بە زیادەی ماڵەكەیان. بەڵام ئەگەر ئەو كەسە ئەوەندە قەرزدار بوو كە هاوتای ئەندازە دیاریكراوەكە یان زیاتر بوو، ئەوا بوونی ئەندازە دیاریكراوەكە بە وێنەیی دادەنرێت و بەرپرسیارێتی زەكاتی لەسەر لادەكەوێت، لەبەر ئەوەی شەرعی ئیسلامی حوكمەكانی لەسەر حەقیقەتەكان بینا دەكات، نەك لەسەر شتە ڕوكارییەكان[2].

---

[1] ئەندازە (النصاب) برتییە لەو بڕی ئەو سامانەی كە شەرع دیاری كردوە، كە زەكاتی تیادا پێویست دەبێت، جا ئەگەر گەیشتە ئەو ئاستە، زەكاتدانی تیادا واجب دەبێت، لەو ئاستە كەمتر واجب نیە.

[2] ئەگەر ئەهاتنەدی مەرج بە ڕێگر دابنێین، ئەوا دەكرێت دابەشی بكەین بۆ چوار بەشی دیكە:

١- ڕێگری دروستبونی گرێبەست (مانع الأنعقاد)، وەك هاوتا نەبوونی واجب كردن و قبولكردن (الأیجاب والقبول) لە گرێبەستدا، ئەمە پێی دەوترێت ڕێگری دروستبونی هۆ(مانع انعقاد السبب).

٢- ڕێگر لە دروستیەكەی (مانع الصحّة) وەك نەتوانینی ڕادەستكردنی فرۆشراوەكە، ئەمەش پێی دەوترێت ڕێگری تەواویی هۆ (مانع تمام السبب).

٣- ڕێگر لە جێبەجێ بوون (مانع النفاذ) وەك نەبوونی دەسەڵاتی ڕەفتاركردن، لەبەر ئەوەی شیاویەكەی ناتەواوە (ناقص الأهلیة)، یان نەبوونی دەسەڵات بەسەر سامانەكەدا، ئەمەیش پێی دەوترێت ڕێگری سەرەتای حوكمەكە(مانع إبتداو الحكم).

٤- ڕێگری پابەندبوون (مانع اللزوم)، وەك بژاردەیەك لە بژاردەكانی گرێبەست، ئەمەش پێی دەوترێت ڕێگر لە تەواوبوونی حوكم(مانع تمام الحكم).

دووەم - ڕێگر لەو ڕووەوە کە بیانووە:

١- ئەو ڕێگرەی بەرپرسیارێتی تاوانکاری لادەبات (المانع المسقط للمسؤولية الجنائية):

لەسەر نەبوونی یەکێك لەم پایانەی خوارەوەی بەرپرسیارێتی تاوانکاریی دەوەستێت:

أ- کردەکە لەکاتی ئەنجامدانیدا تاوان بێت: بەڵام ئەگەر کردەکە ڕێپێدراو بێت بۆ بکەرەکەی لە کاتی ئەنجامدانیدا، لەبەر هۆیەك لە هۆیەکانی ڕێپێدانی وەك بەرگریی شەرعی، لەبەرئەوەی ڕێپێدان لەگەڵ بەرپرسیارێتی تاوانکاریدا ناگونجێت. جێی ئاماژەیە هەر هۆیەك لە هۆیەکانی ڕێپێدان ڕێگرە لە بەرپرسیارێتی تاوانکاری، بەبێ پێچەوانەکەی، واتە هەموو ڕێگرێك لە بەرپرسیارێتی هۆی ڕێپێدان نییە، چونکە کردار لەوانەیە سیفەتە تاوانییەکەی لەدەست نەدات، سەرەڕای لێنەپرسینەوەی بکەرەکەی، وەك ئەو تاوانانەی نەفامێك دەیکات لەبەر شێتی یان بچووکی یان شتێك لەحوکمی ئەوانە.

ب- فامکردن(التمييز): هەموو وەسفێك فامکردن لە مرۆڤدا نەهێڵێت، دەبێتە ڕێگر و لابەری بەرپرسیارێتی تاوانکاری، وەك شێتی و بچووکی -ئەگەر بچوکەکە لەخوار تەمەنی فامکردنەوەبوو- و هەر شتێك لە حوکمی ئەوانەدا بێت وەك نوستن و گەمژەیی و هاوشێوەکانی، بەپێی فەرموودەی پێغەمبەر ﷺ (رُفِعَ القَلَمُ عَن ثَلاَثَة عَن النَائِم حَتَى يَستَيقِظ، وَعَن الصَبِي حَتَى يَحتَلِم، وَعَن المَجنُون حَتَى يَفِيق)[1]. شێت ئەگەر لەحاڵەتی شێتیدا تاوانێك ئەنجام بدات، یان لەحاڵەتی وریاییدا یان شایستەییدا ئەنجامی بدات و دواتر بەیەکجاری تەواو شێت بوو هەتا مردن، ئەوا لەڕووی تاوانکارییەوە لێی ناپرسرێتەوە[2]، بەڵام لەڕووی مەدەنییەوە داوای قەرەبوو (یان خوێنبایی) لێدەکرێتەوە، لەبەرئەوەی قەرەبوو لەسەر بناغەی زیان دانراوە، جا هەڵەیەکی بنیاتنراو لەسەر پەی پێبردن هەبێت یان نا، هەروەها منداڵی نەفام و نوستووش کە لە بەرزاییەکەوە دەکەوێتە سەر مرۆڤێك و دەیکوژێت، یان گێلێکی

---

[1] رواه احمد والأربعة الا الترمذي وصححه الحاكم، سبل السلام ٣/٢٣٨ ، تقدم تخريجه.

[2] الخرشي على مختصر الخليل ٨/٩، الام للشافعي ٦/٣٤، المبسوط للسرخسي ٣٦/١٨٥، المغني لابن قدامه ٧/٣٤٦، شرائع الإسلام للمحقق الحلي ٣/٢٧٥، الروض النضير ٤/٥٦٢.

هاوشێوەی شێت، هەر لە حوكمی شێتدایە ئەو كەسەی فامی لەدەستدابێت بەهۆی سەرخۆشكەرێكی رێپێدراوەوە یان نەیزانیبێت سەرخۆشكەرە یان ناچاركرا وەری بگرێت یان زەرورەتێك ناچاری كرد، بێجگە لەو حاڵەتانە سەرخۆشكەر نابێتە رێگر.

ج- **شەرپشكی (الإختيار):** زۆرلێكردن لە حاڵەتی نەبوونی سەرپشكیدا لە رێگرەكانی بەرپرسیارێتی تاوانكارییە لای هەندێك لە شەرعناسان[1] ئەگەر ناچاركرابوو واتا رەزامەندی و سەرپشكیی تێدانەبوو، بەڵكو لە ناچاركەر دەپرسرێتەوە، بەپێی فەرمودەی پێغەمبەرﷺ (رُفِعَ عَن أُمتي الخطأ والنسيان وما إستكرهُوا علَيه)[2]، چونكە ئەوەی زۆری لێبكرێت تا ئاستی ناچاركردن، وەك ئامێرێكی جێبەجێكردنە بەدەست زۆرلێكەرەوە.

هەروەها حاڵەتی زەرورەت بە رێگر(مانع) دادەنرێت، كە بریتییە لە كۆمەڵێك باروبۆخی دەرەكی هەڕەشەی مەترسی لە مرۆڤ دەكات، بۆیە ئەو كەسەی بەناچاری تاوانێك ئەنجام دەدات بەهۆی زەرورەتێكەوە، بۆ پاراستنی خۆی یان كەسێكی دیكە یان ناموس و سامانی خۆی یان كەسێكی دیكە، لە مەترسییەكی گەورە یان نزیك، خۆی بەئەنقەست نەبۆتە هۆی روودانی و، نەیدەتوانی بە شێوازێكی دیكە رێی لێبگرێت، وەك لەباربردنی كۆرپە بۆ رزگاركردنی ژیانی دایك.

د- **مەبەستی تاوانكاری (القصد الجنائي):** هەڵە لە حاڵەتی نەبوونی مەبەستی تاوانكاری دەبێتە رێگرێك لە رێگرەكانی بەرپرسیارێتی تاوانكاری، ئەگەر هەڵەیەكی گەورە نەبێت، ئەمەش بەپێی فەرمایشتی خوای گەورە ﴿وَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ فِيمَا أَخْطَأْتُم بِهِ وَلَٰكِن مَّا تَعَمَّدَتْ قُلُوبُكُمْ﴾[3]. بەڵام لەرووی مەدەنییەوە لێی دەپرسرێتەوەو لەسەرێتی یان لەسەر بەرپرسانیەتی خوێنباییەكەی بدەن، بەپێی فەرمایشتی خوای گەورە: ﴿وَمَن قَتَلَ مُؤْمِنًا خَطَأً فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مُّؤْمِنَةٍ وَدِيَةٌ مُّسَلَّمَةٌ إِلَىٰ

---

[1] كە ئەوانیش حەنەفییەكانن، بڕوانە المبسوط للسرخسي ٧٢/٢٤ وما بعدها. والزيدية، البحر الزخار٥/١٠٠.

[2] رواه ابن ماجه ٢٠٤٥، ورواه الحاكم ١٩٨/٢. قال إمام الحرمين، البرهان١٢٢٣/٢ (سەبارەت بە ناچاركراو بۆ كوشتن سێ بۆچوون هەیە، یەكیان تۆڵەكە لەسەر ناچاركەرەكەیە، دووەمیان تۆڵە لەسەر ناچاركراوەكەیە، سێیەمیان تۆڵە لەسەر هەردوكیانەو ئەوەش بۆچوونی زوفەرە)، بەڵام دڵنەپاڵی بۆچونی سێیەم بۆ زوفەر لەگەڵ واقیع ناگونجێت.

[3] سورة الأحزاب ٥.

﴿ أَهْلِهِۦٓ إِلَّآ أَن يَصَّدَّقُواْ ﴾[1]، جا ئازادكردنی كۆیلەیەك یان بریتیەكەی لەكاتی نەبوونی كۆیلە، كەفارەتی مافی خوایە(مافی گشتی)، خوێنباییش(الدیە) مافی میراتگرانی تاوان لەسەركراوە.

هـ- زانینی حەرامبوونی كارەكە (العلم بتحریم العلم): نەزانینی لەحاڵەتی نەبوونی زانیارییەك لەبارەیەوە، رێگرە لە بەرپرسیارێتی تاوانكاری، ئەگەر لەكاتی ئەنجامدانی كارەكە نەیزانیبێت كە حەرامكراوەو نابێت بكرێت، یان واجبە و ناشێت وازی لێ بهێنرێت، نەشیدەتوانی ئەوە بزانێت، ئەوا لەرووی تاوانكارییەوە لێی ناپرسرێتەوە، لەبەرئەوەی نەزانینی حوكم لەلایەن كەسی بەرئەركەوە بیانویەكی رێگرەو لابەری بەرپرسیارێتییە، بە پێچەوانەی یاسا، لەبەر دوو هۆ: یەكیان ئەوە ئەركباركردنە بەشتێك لەتوانایدا نیە، خوای گەورەش دەفەرموێت: ﴿ لَا يُكَلِّفُ ٱللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا ﴾[2]، دووەمیش شەریعەتی ئیسلامی یەكەم شەریعەتە بنەمای (هیچ تاوان و هیچ سزایەك نیە بەبێ دەق)ی داهێنا، ئەمەش لە زۆر ئایەتدا هاتووە، لەوانە: ﴿ وَمَا كَانَ رَبُّكَ مُهْلِكَ ٱلْقُرَىٰ حَتَّىٰ يَبْعَثَ فِىٓ أُمِّهَا رَسُولًا يَتْلُواْ عَلَيْهِمْ ءَايَٰتِنَا ﴾[3].

٢- رێگری سووككەر (المانع المخفف):

بیانووش لەوانەیە ئەگاتە ئاستێك كە رێگرێكی وابێت بەرپرسیارێتیی لەسەر لابدات، لەبەرئەوەی ئەنجامدەری كارە تاوانكارییەكە، نە نەشیاوە (عدیم الأهلیة) تا ئەركباریی لەسەری لابدات و، نە شیاوی تەواوە(كامل الأهلیة)، لەبەرئەوەی شیاویی تەواوی نییە[4]، تا

---

[1] سورە النساء ٩٢.

[2] سورە البقرة ٢٨٦.

[3] سورە القصص ٥٩.

[4] منداڵ لەو ماوەیەدا پێی دەوترێت فامكردو(صبی ممیز)، تەمەنی باڵغ بوونیش لای جەماوەری شەرعناسان پانزە ساڵە، لەمەیشدا جیاوازی لە نێوان نێرینەو مێینەدا نییە، بێگومان شەیتانی بوون (الإحتلام)یش لەم تەمەنە تێناپەڕێت، مەگەر لەبەر كێشەیەكی جەستەیی. ئەگەرچی ئەبوحەنیفە پێچەوانەی جەماوەری زانایانە و تەمەنی پێگەیشتن و شیاوی تەواو (الأهلیة الكاملة)ی بەهەژدە ساڵی بۆ كوڕ و حەڤدەساڵ بۆ كچ دیاری كردووە. لە كتێبی (المبسوط ٩/١٨٤)دا هاتووە: (سەبارەت بە كوڕ لە یەكێك لە گێڕانەوەكاندا، بە هەژدە ساڵی داناوە، هەر ئەوەش تەواو راستترە بۆ لەبەرچاوگرتن)، لە گێڕانەوەی دیكەدا (نۆزدە ساڵ)، مالیكییەكان لەگەڵ ئەبو حەنیفەدا هاوڕان، ←

لەرووی تاوانکارییەوە لێپرسینەوەی تـەواوی لەگەڵدابکرێت، بۆیـە بـە حاڵـەتێکی ناوەنـدی هەردووکیان وەسف دەکرێت، ئەو حاڵەتە ناوەندەش سزا سوک دەکات، ڕێگری سوککەریش لە یاسای تاوانکاریدا پیادەکردنی زۆرە، هەندێك بیانوی یاسایی و نۆخی دادگـایی هەیـە بـە نۆخی سوککەر دادەنرێن، ئەوانە ڕێگرن لە لێپرسینەوەیەکی تەواوی تاوانبار و سـزادانی بـە تەواوی ئەو سزایەی بۆ تاوانە ئەنجامدراوەکە بڕیاردراوە لە حاڵـەتی ئاسـاییدا، بـەبێ بـوونی بیانو و نۆخی سوککەر.[1]

گـرنگترین پیادەکردنـەکانی ڕێگرەکـانی بەرپرسـیارێتی تـەواو، شـیاوێتی ناتـەواوە. لـە زۆربـەی وڵاتـانی جیهـان یاسـای تایبـەت بـە نەوجـەوانان هەیـە و، دادگـای تایبـەتی بـۆ تەرخانکراوە پێی دەوترێت دادگای نەوجەوانان.[2]

سێیەم - ڕێگر لەڕووی ماوەکەی (المانع من حيث معناه):

١ - ڕێگر هەر لەسەرەتاوە (لە دروستبونەوە) و بەردەوامبوونی (المانع ابتداء (إنشاء) واستمراراً):

وەك حـەرامکراوەکانی هاوسـەرگیری حـەرامییێکی هەمیشـەیی[3]، جـا ئەوانـە ڕێگـری دروستیی هاوسەرگیرین، هەر لە سەرەتاوەو بەبەردەوامی، بـۆ نمونـە، شـیرپێدان(الرضـاع) ڕێگرە لە دروستبونی هاوسەرگیری و بەردەوامبوونی، ئەگەر لەنێوان نێر و مێیەکدا خوشك و برایەتی شیری هەبوو، هاوسەرگیریی نێوانیان بەتاڵە، هەروەها ئەگەر ئەو خوشك و برایەتییە شیرییە دوای هاوسەرگیری ڕوویدا بەتاڵی دەکاتەوە و ڕاستەوخۆ هەڵدەوەشێتەوە، وێنـەی ئـەوە لـە ئیسـلامدا هاوسـەرگیریی کـچ و کـوڕی بچـووك ڕێپێـدراوەو سەرپەرشـتیارەکەیان واجبکردن و قبوڵکردن لەجیاتی ئەوان ئەنجام دەدات، ئەگەر ئافرەتێك شیر بداتـە ئـەو دوو

بەڵام لە نێوان خۆیاندا ڕاجیان، هەیانە هـەژدە ساڵییان دیاریکردوە، هەشیانە گوتویـەتی کـە تەمـەنی تـەواوبوونی شیاوی(أهلية) نۆزدە ساڵییە.

[1] بڕوانە: م١٢٨-١٣٤ یاسای سزادانی عێراقی ژمارە ١١١ ساڵی ١٩٦٩م.

[2] بۆ وردەکاریی زیاتر، بگەڕێوە بۆ (موانع المسؤولية الجنائية في الشريعة الإسلامية)ی دلنەر، ل٧٢ و دواتر.

[3] لە (القواعد)ی (زرکشی ٢/٣٤٧) هاتووە: ناکاو (الطارئ) لەپایەی هاودەمە(المقارن) بەبنبڕی، وەك ئەوەی حـەرامێکی هەمیشەیی بێت بەسەریدا دەیبچڕێنێت، ئەگەر پیاوێك ئافرەتێکی مارەکردو باوکی یان کوڕەکـەی بـەهۆی گومانـەوە لەگەڵی جوتبوو، یان ئەو پیاوە لەگەڵ دایك یان کچی ئافرەتەکە جوتبوو، ئەوا مارەبڕینەکە هەڵدەوەشێتەوە).

هاوسەره و، تەمەنیان دووساڵ کەمتر بێت، هاوسەرگیرییەکە بەتاڵ دەبێتەوە، هەروەها ئەگەر دایکی مێردەکە، شیری بە ژنە منداڵەکە دا، یان دایکی ژنەکە شیری بە مێردە بچووکەکە دا، هاوسەرگیرییەکە بەتاڵ دەبێتەوە.

ئەو حوکمەی باسکرا لە ژن و ژنخوازیشدا بەدی دێت، لای ئەوانەی کە بە زیناش ئەو حوکمە دەچەسپێنن، ژنخوازیش وەك شیرپێدان هەر لەسەرەتاوە ڕێگرە لە دروستیی هاوسەرگیری، جا ناشێت باوك هاوسەرگیری لەگەڵ ژنی کوڕەکانی یان ژنی کوڕی کوڕەکانی بکات، ئەگەریش بەر لە چوونەلا جیابوونەوە ڕوویدا، بەپێی ڕەهایی ئەو فەرمایشتەی خوای گەورە کە دەفەرموێت: ﴿وَحَلَٰٓئِلُ أَبۡنَآئِكُمُ ٱلَّذِينَ مِنۡ أَصۡلَٰبِكُمۡ﴾[1]، هەروەها دایکی ژنیش بە ژنخوازی حەرام دەبێت بەپێی فەرمایشتی ﴿وَأُمَّهَٰتُ نِسَآئِكُمۡ﴾[2]. ژنانی باوك و باپیرانیش لەسەر کوڕان و کوڕی کوڕان حەرام دەبێت بەپێی فەرمایشتی: ﴿وَلَا تَنكِحُواْ مَا نَكَحَ ءَابَآؤُكُم مِّنَ ٱلنِّسَآءِ إِلَّا مَا قَدۡ سَلَفَ﴾[3].

ئەمەیە کە شارەزایانی شەریعەتی ئیسلامی لەسەری هاوڕان، ئەوانەش کە دەڵێن ژنخوازی بە زیناش دێتەدی، وەك حەنەفییەکان، دەڵێن: (ئەگەر باوك زینای لەگەڵ ژنی کوڕەکەی کرد، یان کوڕ زینای لەگەڵ ژنی باوکی کرد، هاوسەرگیرییەکە بەتاڵ دەبێتەوە، لەبەرئەوەی بێژەی(نکاح) لە چوونەلا—جوتبوون—دا هەقیقەتە)[4] جا بە شەرعی بێت یان بە ناشەرعی.

٢- ڕێگر لەسەرەتادا نەك بە بەردوامی (المانع ابتداءً لا استمراراً):

لەوانەیە ڕێگرەکە لەسەرەتادا کاریگەر بێت و ڕێگر بێت لە دروستیی ڕەفتارەکە، بەڵام ئەگەر ڕەفتارەکە ئەنجامدراو پاشان ڕێگرەکە ڕوویدا، ئەوا کاریگەریی لەسەری نابێت و

---

[1] سورة النساء ٢٣.

[2] سورة النساء ٢٣.

[3] سورة النساء ٢٢.

[4] له (شرح إفاضة الأنوار، ص٧١) هاتووه (نکاح له فەرمایشتی ﴿وَلَا تَنكِحُواْ مَا نَكَحَ ءَابَآؤُكُم مِّنَ ٱلنِّسَآءِ﴾ بۆ جوتبوونه نەك گرێبەست)، بڕوانه شرح فتح القدير ٣/٢٢٠ وما بعدها.

بەتاڵیشی ناکاتەوە، لەسەر بنەمای ڕێسای (البقاء أسهل من الابتداء)[1]، واتە: مانەوە ئاسانترە لە دەستپێکردن.

لە پیادەکردنەکانی ئەم ڕێسایە:

أ- ئەگەر ژنی کەسێك ڕفێنراو ڕفێنەرەکە لەگەڵی جوت بوو، ئینجا گەڕایەوە لای مێردەکەی، ناشێت مێردەکەی بچێتەوە لای هەتا عیددەکەی تەواو دەبێت لەو ڕۆژەوە کە ڕفێنەرەکە چوەتە لای، ئەمە ئەگەر لەو ئافرەتانە بوو کە بێنوێژییان هەبوو و لە تەمەنی سکوڕا(انجاب)دا بوو، لەبەر مەترسی تێکەڵبوونی ڕەچەڵەکەکان، لێرەدا عیددە لەسەرەتاوە ڕێگرە لە دروستیی هاوسەرگیرییەکە، بەڵام ئەگەر لەکاتی هاوسەرگیریدا ڕوویدا، وەك لەو حاڵەتەی باسکرا، یان لە حاڵەتی چونەلای بەگومان و ئەو ژنەی چوەتە لای ژنی کەسێکی دیکە بوو، ئەوا هاوسەرگیرییەکە بەتاڵ نابێتەوە.

ب- ئەو ژنخوازییەی لە زینا دەچەسپێت ڕێگرە لە پێکهێنانی هاوسەرگیری، بەڵام ئەگەر لەکاتی هاوسەرگیرییەکە ڕویدا بەتاڵی ناکاتەوە، ئەمە لای جەعفەرییەکان، بەڵام لای حەنەفیەکان بەتاڵ دەبێتەوە[2].

ج- ئیحرام بەستن لە حەجدا ڕێگرە لە پێکهێنانی هاوسەرێتی، ئەمە لە حاڵەتێکدا یەکێك لە دوو هاوسەرەکە یان پیاوەکە یان سەرپەرشتیارەکە لە ئیحرامدا بن، ئەمە لەلای جەماوەری شەرعناسان، بەڵام دوای پێکهێنانی هاوسەرێتی، ئەگەر هەردوکیان یان یەکیان ئیحرامی پۆشی، هاوسەرگیرییەکە بەتاڵ ناکاتەوە،

---

[1] (مجلة الأحكام العدلية) م٥٦. هەروەها لە م٥٥ هاتووە: (يغتفر في البقاء ما لا يغتفر في الابتداء) واتە: لە بەردەوامیدا چاوپۆشی لە شتانێك دەکرێت کە لە سەرەتا چاوپۆشی لێ ناکرێت.. بە پێچەوانەشەوە، جاری وا هەیە، لە سەرەتادا چاوپۆشی لە شتانێك دەکرێت کە لە بەردەوامیدا چاوپۆشی لێ ناکرێت، وەك (تەڵاق) کە ڕێگرە لە بەردەوام بوونی هاوسەرێتی، بەڵام ڕێگر نییە لە بنیاتنانەوەی بە دەستپێکردنەوەی ژیانی هاوسەرێتی لەنێوانیاندا، بەگرێبەستێکی نوێ بێت یان بە گێڕانەوە(الرجعة).

[2] لە (الروضة البهية واللمعة ٢/٨٦) هاتوە: (حوکمی چونەلای بەگومان و زینای بەر لە گرێبەست، هەمان حوکمی ژنخوازیی دروستە، ئەو ئافرەتەی چوەتەلای، لە باوك و کوڕی پیاوەکە حەرام دەبێت، دایك و کچی ئافرەتەکەش لەو حەرام دەبێت، هەروەها حوکمەکانی دیکەش، ئەگەریش چونەلایەکە کەوتە دوای گرێبەستەکە، مارەکراوەکە حەرام نابێت، ئەوەش ڕاستەکەیە).

لەبەرئەوەی رێگرە لەسەرەتاکەی نەك لە بەردەوامیەکەی[1]، دروست نیە مولکێکی هاویەشدار(المشاع) بەکرێ بدرێتە کەسێکی بێجگە لە هاویەشەکە، بەلام ئەگەر کەسێك خانوەکەی بەکرێ دا، پاشان کەسێك پەیدابوو کە خاوەنی نیوەی بوو –بۆنمونە–، ئەوا بەکرێدانەکە بۆ نیوەکەی دیکە بە دروستی دەمێنێتەوە، هەرچەندە سامان کە هاویەشدار(مشاع) بوو، لەسەرەتاوە رێگرە لە بەکرێدانی بۆ بێجگە لە هاویەشەکە[2].

٣- رێگر لە بەردەوامی نەك لەسەرەتا (المانع استمراراً لا ابتداءً):

وەك تەلاق رێگرە لە بەردەوامیی هاوسەرێتی[3]، بەلام رێگر نییە لە بنیاتنانەوەی بە دەستپێکردنەوەی ژیانی هاوسەرێتی دوای تەلاقدان، بەگرێبەستێکی نوێ، ئەمە ئەگەر تەلاقەکە بۆ جاری سێیەم نەبوو. هەروەها وەك بژاردەی پێگەیشتن(بلوغ) لە هاوسەرگیری کوڕ و کچی منداڵ، ئەگەر سەرپەرشتیار بێجگە لە باوك و باپیر بوو، ئەمە لای ئەوانەی ئەمە بە شیاو دادەنێن. هەروەها وەك بژاردەی بەهۆشهاتنەوە لە هاوسەرگیریی کچ و کوڕی شێت.

---

[1] لە (المغني لابن قدامة ٦٤٩/٦) هاتووە: (ئەوەی لە ئیحرامدایە، ئەگەر بۆخۆی هاوسەرگیری کرد یان لە یەکێکی دیکەی مارەکرد وەك سەرپەرشتیار یان بریکار، ئەوە دروست نییە، بەپێی فەرموودەی پێغەمبەر ﷺ (لا يَنكِحْ المحرِم ولا يُنكِحْ).

[2] (شرح المجلة للأستاذ منير القاضي ١١٧/١)، ئەشیانیش بۆچوونی ئەبوحەنیفەیە.

[3] لە رێگرەکانی بەردەوامیی، نەوەك بنیاتنان، شێتی و ئیفلاسکردنە، جا ئەگەر کابرایەك قەرزی دواخراوی لەسەر بوو، شێت بوو یان ئیفلاسی کرد، ئەوا کاتی دانەوەی قەرزەکەی هات و ماوەکەی تەواو بوو، چونکە ئەم دووانە –وەك مردن– رێگرن لە بەردەوامیی دواخستن، بەلام دروستە بۆ سەرپەرشتیار قەرزێکی دواخراو بۆ شێتەکە بکات، هەروەها دروستە بۆ کەسی موفلیس قەرزی دواخراو وەربگرێت.. بڕوانە (الأبهاج شرح المنهاج) ١٥٤/٣.

چواره‌م -رێگر به‌پێی كاریگه‌رییه‌كه‌ی له‌سه‌ر سیفه‌تی گرێبه‌سته‌كه (المانع باعتبار تأثيره على صفة العقد):

١- رێگر له‌ به‌سترانی گرێبه‌ست(الانعقاد):

وه‌ك وه‌قف، كه‌ رێگره‌ له‌ فرۆشتنی سامانه‌ وه‌قف كراوه‌كان مه‌گه‌ر له‌ حاڵه‌تی پێویستیدا، له‌به‌رئه‌وه‌ی سامانی وه‌قف كراو خاوه‌ندارییه‌كه‌ی بۆ خوا ده‌گه‌ڕێته‌وه‌، ئه‌وه‌ی له‌سه‌ری وه‌قف كراوه‌ ته‌نها خاوه‌نی سوده‌كه‌یه‌تی، ئه‌وه‌ش خاوه‌ندارییه‌كی ناته‌واوه‌.

٢- رێگر له‌ دروستییه‌كه‌ی:

وه‌ك ریبا، كه‌ زیاده‌كه‌ی(سوده‌كه‌ی) رێگره‌ له‌ دروستیی گرێبه‌سته‌كه‌، لای حه‌نه‌فییه‌كان گرێبه‌ستی فرۆشتنی به‌ ریبا یا قه‌رزی به‌ریبا ده‌به‌سترێت به‌ڵام فاسیده‌ و، دوای وه‌رگرتنه‌كه‌ ده‌بێته‌ خاوه‌ندارییه‌كی پیس، بۆیه‌ ده‌بێ یان گرێبه‌سته‌كه‌ هه‌ڵوه‌شێنرێته‌وه‌ یان هۆی فاسدیه‌كه‌ لاببرێت، ئه‌گه‌ر هۆیه‌كه‌ لابرا، ئه‌وا گرێبه‌سته‌كه‌ دروست ده‌بێت، به‌بێ ئه‌وه‌ی دووباره‌ ببه‌سترێته‌وه‌. به‌مه‌ش گرێبه‌ستی (فاسید) له‌ گرێبه‌ستی (به‌تاڵ) جیاده‌بێته‌وه‌، (به‌تاڵ) به‌ لابردنی هۆی به‌تاڵیه‌كه‌ ناگۆڕێت بۆ دروست، به‌ڵكو ده‌بێ دوباره‌ گرێبه‌سته‌كه‌ ببه‌سترێته‌وه‌.

٣- رێگر له‌ جێبه‌جێ بوون:

وه‌ك ئه‌وه‌ی شوێنگه‌ی گرێبه‌سته‌كه‌ مافی خه‌ڵكی به‌سه‌ره‌وه‌بێت، وه‌ك له‌ گرێبه‌ستی خۆتێهه‌ڵقورتاندن(الفضولي)، ئه‌وه‌ له‌سه‌ر مۆڵه‌تی خاوه‌نه‌كه‌ی وه‌ستاوه‌، وه‌ك وه‌سیه‌ت به‌ زیاتر له‌ سێیه‌كی به‌جێماو(التركة)، ئه‌و گرێبه‌سته‌ له‌ زیاتره‌كه‌ له‌سه‌ر مۆڵه‌تی میراتگره‌كان دوای مردنی میرات لێگیراو وه‌ستاوه‌. به‌خشینه‌كانی نه‌خۆشی سه‌ره‌مه‌رگ به‌ زیاتر له‌ سێیه‌كی به‌جێماوه‌كه‌ی، ئه‌وه‌ش وه‌ك وه‌سیه‌ت، زیاده‌كه‌ی له‌سه‌ر مۆڵه‌تی میراتگره‌كان وه‌ستاوه‌. هه‌روه‌ها وه‌ك شیاویی ناته‌واو كه‌ رێگره‌ له‌ دروستیی به‌خشینه‌كانی و رێگره‌ له‌ جێبه‌جێ بوونی گرێبه‌سته‌كانی سه‌وداو مامه‌ڵه‌، كه‌ به‌بێ مۆڵه‌تی سه‌رپه‌رشتیاره‌كه‌ی ئه‌نجامی ده‌دات، ئه‌وه‌ش جێبه‌جێ بوونی له‌سه‌ر مۆڵه‌تی سه‌رپه‌رشتیار وه‌ستاوه‌.

٤- ڕێگر له پابەندکەری گرێبەست:

وەك نەنگییەك لە نەنگییەکانی ویست (وەك ناچارکردن)[1] و هەڵە لە وەسفێکی سەرنجڕاکێش، هەڵخەڵەتاندن(التغرير) کە فریوخواردنی زۆری تێدابێت(الغبن الفاحش)، قۆستنەوە، ئەو نەنگییانە ڕێگرە لە پابەندییەکانی ڕەفتارەکە لە فیقهی ئیسلامیدا، فیقهی ڕۆژئاواییش لەگەڵیدا کۆکەو وای دادەنێت کە ئەگەری بەتاڵکردنەوەی هەیە، ئەوەش زاراوەیەکە هاوواتای نەبوونی پابەندییە(عدم اللزوم)، یاسادانەری عێراقیش کاری پێکردووە، کە لای ئەو نەنگیی لە ویستدا لە ڕێگرەکانی پابەندیەکانی گرێبەستە[2].

ئەم چوار ڕێگرە هەمان ئەوانەن کە ئوسوڵناسان ناویان ناوە ڕێگر لە هاتنەدیی هۆ(مانع انعقاد السبب) و، ڕێگر لە تەواویی هۆ(مانع تمام السبب) و، ڕێگر لە دەستپێکردنی حوکم (مانع ابتداء الحكم) و ڕێگر لە تەواویی حوکم(مانع تمام الحكم).

پێنجەم - ڕێگر لەرووی شوێنگەی بوونی (المانع من حيث المحل الذي يقوم به):

١- ڕێگرێك لە بکەری کارەکەدایە (المانع القائم بفاعل الفعل):

وەك شێتی و گێلی و منداڵی و نەزانی و نوستن و لەهۆشچوون و هاوشێوەکانی، لەوانەی هەست و هۆش نایەڵن، ئەوانە ڕێگرن لە لێپرسینەوەی بکەرەکە، ئەگەر لەکاتی بوونی ڕێگرەکە تاوانێکی ئەنجامدا، لەرووی تاوانکارییەوە لێی ناپرسرێتەوە لەبەرئەوەی هەست و هۆشی لای خۆی نەبووە، بەو پێیە پایەی مەعنەوی تاوان بوونی نییە، بەڵام لەرووی مەدەنییەوە لێی دەپرسرێتەوە، سەبارەت بە قەرەبووی ئەو زیانەی لێی کەوتۆتەوە، چونکە ئەوەیان لە دەروازەی حوکمی دانانییە(الحكم الوضعي).

---

[1] سەبارەت بە (ناچارکردن-الأكراه) ڕاجیایی هەیە، لای حەنەفییەکان گرێبەستەکە (فاسید)ە، لای مالیکیەکان گرێبەستەکە پابەندەکار نییە، لای شافعی و زاهیرییەکان بەتاڵە، لای جەعفەرییەکان و (زوفر) لە حەنفییەکان وەستێنراوە(موقوف)، یاسای مەدەنی عێراقیش لە (م١٣٤) کاری بەم ڕایە کردووە.

[2] جێی ئاماژەیە، ئەگەر ڕێگر دوای بنیاتنانی گرێبەستەکە و پێش جێبەجێ کردنی پەیدابوو، ئەوا لەلای جەماوەری زانایان هیچ کاریگەرییەکی نابێت، بۆیە شێت بوون لە دوای بە بارمتە دانی شتێك و پێش وەرگرتنی پرسەکە بەتاڵ ناکاتەوە، هەروەها لە دوای وەسیەتکردن وپێش مردنی وەسیەتکار، بەڵام هەندێك لە حەنەفییەکان دەڵێن: ئەگەر وەسیەتکار پێش مردنی شێت بوو، ئەوا ئەو وەسیەتە هەڵدەوەشێتەوە، یاسای عێراقیش هەر بەم جۆرە بڕیاری داوە، ئەگەر کابرا بە شێتی مرد.

٢- ئەو ڕێگرەی لە کردارێکدایە کە بە پێی شەرع یان یاسا قەدەغەیەو سزای بۆ دانراوە (المانع القائم بالفعل المحظور المعاقب عليه شرعاً أو قانوناً):

وەك ئەوەی کردارەکە بەکارهێنانی مافی بەرگریی شەرعی بێت، یـان مافێـك کـە شـەرع بڕیـاری لەسـەرداوە، وەك پـەروەردەکردنی منـداڵ و پرۆسـەی نەشـتەرگەری و یارییـە وەرزشیەکان، هەروەها وەك ئەوەی کردارەکـە بـۆ بـەجێهێنانی ئـەرکێك یـان تۆڵەکردنـەوە بێت، لەگەڵ ڕێگری دیکەی بەرپرسیارێتی تاوانکاریی کە بۆ خودی کارەکە دەگەڕێتەوە.

٣- ئەو ڕێگرەی بۆ ئامرازەکانی سەلماندن دەگەڕێتەوە (المانع الراجع إلى وسائل الإثبات):

وەك پاشـگەزبونەوەی شـایەت لـە شـایەتییەکەی لـە تاوانـە حەدیەکانـدا، هـەروەها بەسەرچوونی لابەر(التقادم المسقط).

٤- ڕێگرێك بۆ خاوەن مافەکە دەگەڕێتەوە - شوێنگەی دەستدرێژییەکە - (المانع العائد إلى صاحب الحق - محل الاعتداء):

یان بـە سەرپـەرشـتیارییەکی تایبـەت، وەك دەسـتبەرداربوونی میراتگـران (یـان خـاوەنی خوێن) لە تۆڵە، یان بە سەرپەرشتیارییەکی گشتی، وەك لێبوردنی سەرۆکی وڵات لە تاوانبار بە تاوانێکی ڕوشکێنی، وەك لەبەرچاوگرتنی بەرژەوەندیی گشتی.

شەشەم: لەرووی جێـگیریـیەوە (من حيث الثبات):

ڕێگری جێگیر: وەك حەرامکراوە هەمیشەییەکانی هاوسەرگیری.

ڕێگری ناجێگیر: وەك حەرامکراوە کاتییەکانی هاوسەرگیری.[١]

---

[١] هاوسەرگیری حەرامکراوی هەمیشەیی وەك بە ڕەچەڵەك و یان شیرپێدان یـان بـەهۆی ژن و ژنخوازی. هاوسـەرگیری حەرامکراوی کاتی وەك ئەوەی مافی کەسێکی دیکە بەو هاوسەرگیرییەوە بەنـدبێت، یـان عیـدە، یـان کۆکردنـەوەی دوو خوشك پێکەوە، یان هەڵگری هیچ ئاینێکی ئاسمـانی نـەبێت، یـان سێیەسـێ تـەڵاقی دابێـت، یـان نـەفرینکاری (مُلاعنة)، جا ئەگەر کابرای (نەفرینکار: اللاعن) خۆی بەدرۆ خستەوە، دەشێ دریژە بە هاوسەرێتییەکەی بدات لەگـەڵ ئەوژنەیدا کە تۆمەتی بۆ هەڵبەستبوو.

رێگر و بەربەست:

له هاوکێشەکانی میراتدا جیاوازیی نێوانیـان دەردەکـەوێت، ئـەو میراتگرەی رێگرێکـی میراتی تێدایە، ئەوا بون و نەبونی وەك یەکە، کاریگەریی لەسـەر میراتگرێکـی دیکـه نابێـت. ئەوەی باوکی خۆی بکوژێت و باوکەکەش خوشك و برای هەبێت، ئـەوا میراتەکـه بـۆ ئـەوان دەبێت، لەبەرئەوەی ئەو کوڕە بوونی نیـەو بەربەسـتیان ناکـات. بـەڵام ئەگـەر میراتگـر بـه میراتگرێکی دیکه بەربەسـت کرابـوو، کـه خزمایەتیەکـەی لـەو بـەهێزتربوو، ئـەوا بـه نـەبوو دانانرێت، بەڵکو لەوانەیە کاریگەریی لەسەر میراتگرەکانی دیکه هەبێت، بـۆ نمونـه: کەسـێك مرد و باوك و دایك و دوو براو هی دیکەشـی لـەدوا بـەجێما، ئـەوا براکـان دەبنـه بەربەسـتی دایکەکـه لـەوەی بەشـه زیاترەکـه –سـێیەك– ببـات، بۆیـه شەشـیەك دەبـات، هەرچـەندە ئەوانیش بەباوك بەربەست کراون، وەك خوای گـەورە دەفـەرموێت: ﴿فَإِن كَانَ لَهُۥٓ إِخْوَةٌ فَلِأُمِّهِ ٱلسُّدُسُ﴾[1].

جیاوازیی نێوان حوکمی ئەرکباری(الحكم التكليفي) و حوکمی دانانی (الحكم الوضعي):

سەرەڕای جیاوازیی هەردوو حوکمەکـه لـه هەقیقـەت و ناوەرۆکدا، وەك باسمـان کـرد، جیاوازیی جەوهەرییان لەنێواندا هەیە، گرنگترینیان ئەمانەن:

أ- حوکمی ئەرکباری لەگەڵ ئەو ئەرك و زەحمەتییەی تێیدایەو ئەو بەرپرسیارییەی لێی دەکەوێتـەوە، تـەنها بـه کردارەکـانی پێگەیشـتووە ژیرەکانـەوە پەیوەسـتە، بەپێچـەوانەی حـوکمی دانـانی، کـه هـۆ بـه سـەبەبکارەکەی و مـەرج بەمەرجگیراوەکـەی ورێگـر بـه رێگیراوەکەی دەبەستێتەوە، تیایدا پێگەیشتن و ژیـری مـەرج نیـە، بەبەڵگـەی ئـەوەی ئەو نەفامەی زیان له سامانی کەسی دیکه دەدات، پێویسته له سامانەکەی خۆی قەرەبووی ئەو زیانه بکرێتەوە[2]، هەروەها ئەگەر سـامانەکەی گەیشـتە ئەنـدازەی زەکـات، واجبـه زەکـاتی بدات.

---

[1] سورة النساء ١١.

[2] لـه (الفـروق)ی القـرافي ١/١٦٤ هـاتووە: (منداڵ(الصبـي) ئەگـەر سـامانی کەسـێکی دیکـەی تێکـدا، لەسـەر ←

ب- حوكمی ئەركباری هەردەم لە رەفتارەكانی مرۆڤە، بەپێچەوانەی حوكمی دانانی، كە لە رەفتارەكاندا دەبێت وەك كوشتن هۆیە بۆ سزا و رێگرە لە میرات، ئامادەیی دوو شایەت مەرجە بۆ دروستیی هاوسەرگیری، هەروەها لە روداوە شەرعییەكانیشدا دەبێت، كە لە دەرەوەی رەفتارەكانی مرۆڤن، وەك ئەوەی خزمایەتی داناوە بە هۆی میرات و پێویستیی خەرجی كێشان(النفقة)، منداڵی و شێتیشی داناوە بە رێگری دروستیی رەفتارەكانی، ژیریشی داناوە لە مەرجی دروستیی رەفتارەكان، هەموو ئەوانە روداون و ویستی مرۆڤ لە پەیدابوونیدا نیە.

ج- لە حوكمی ئەركباریدا مەرجە ئەركبار بزانێت بەچی ئەركباركراوە، بەپێچەوانەی حوكمی دانانی، كە نەفام پابەند دەكرێت لە سامانی خۆی قەرەبووی زیانگەیاندنەكانی بدات و، دەبێ زەكات بدات كە سامانەكەی گەیشتە ئەندازەی زەكات، سەرەرای ئەوەی نایانزانێت لەبەر ئەوەی پەی بەشتەكان نابات.

د- لە حوكمی ئەركباریدا توانابوون بەسەر ئەو حوكمەی پێی ئەركباركراوە مەرجە، بەپێچەوانەی حوكمی دانانی، كە مەرج نییە لەتوانای مرۆڤدا بێت، وەك لەو نمونانەی لە برگەكانی پێشوو باسكران.

هەندێك[1] دەڵێن: (مەرج نەبونی زانین و توانا لەو هۆیانە نییە كە سزا پێویست دەكات -واتە هۆیە تاوانكارییەكان-، هەروەها ئەو هۆیانەی موڵكەكان

سەرپەرشتیارەكەی پێویستە قەرەبوەكەی لە سامانی منداڵەكە دەربهێنێت، چونكە تێكدان هۆی ئەستۆگیرییەو لە وتاری دانانەوەیە، ئەگەر منداڵەكە پێگەیشت و بەهای قەرەبوەكە لە سامانەكەی وەرنەگیرابوو، ئەوا دوا پێگەیشتنی ئەو بەهایە لە سامانەكەی دەرنامێنرێت، لەبەرئەوەی هۆیەكە لە سەردەمی منداڵیدا بووەو شوێنەوارەكەی دواكەوتووە بۆ كاتی پێگەیشتن، كەواتە ئەگەر نەفام(القاصر) سامانی هەبێت، پێویستە لەسەر سەرپەرشتیارەكەی لەو سامانە بەهای قەرەبوەكە بدات). لە (جمع الجوامع وشرحە ٥١/١) هاتووە: (هیچ وتارێك نییە -واتە وتاری ئەركباری- پەیوەست بێت بە كرداری پێنەگەیشتووی ژیر(نابالغ)، سەرپەرشتیاری منداڵ و شێت لەسەریەتی ئەوەی پێویستە لە سامانی منداڵ و شێتەكە بیدات، وەك زەكات و ئەستۆگیری تێكدراو، هەروا خاوەن ئاژەڵ ئەوە لە ئەستۆ دەگرێت كە ئاژەڵەكانی تێكیان داوە)، لەبەر ئەوەی بەباشی نەیپاراستون، كردارەكەی ئەوان لەو حاڵەتە وەك كرداری خۆیەتی). لە (التمهید)ی الأسنوي، ص١١٦ هاتووە: (لە وتاری دانانیدا ئەركباری مەرج نییە، وەك ئەوەی تێكدان ئەستۆگیری واجب دەكات، هەروەها هاوشێوەكانی، بۆیە زەكات لە سامانی منداڵ و شێت و ئەستۆگیریی كردارەكانیان واجبە).

[1] وەك (القرافي) كە لە (الفروق ١٦٢/١) دەڵێت (خاوەنی شەرع، مەرجی زانین و توانای لە وتاری دانان هەڵاوێردوە، ←

دەگوازێتەوە، وەك گرێبەست و رەفتارە تاکەکەسییەکان -ویستی تاکلایەنی-، بەڵکو لەم دوو جۆرەیان زانین و توانا مەرجن).

بەڵام لە دیدی ئێمە بەمەرج گرتنی ئەو دوو مەرجە بۆ دوو هۆ دەگەڕێتەوە:

یەکیان ئەوەیە کە ئەو هۆیانە لە حوکمە ئەرکبارییەکانە، هەروەك لە حوکمە دانراوەکانیشە.

هۆی دوەم ئەوەیە کە زانین و توانا لە مەرجەکانی کاریگەریی ئەو هۆیانەیە، نەك لەبەر پێکهاتەکەی و بوونی لە حوکمە دانراوەکان، نەبونیشیان بە رێگری ئەو هۆیانە دادەنرێت.

هـ- وتاری ئەرکباری بنیاتنانە، لەبەرئەوەی داخوازی و فەرمانە بە کردنێك یان نەکردنێك، بەڵام وتاری دانان(الوضع) هەواڵە، واتە دانەری شەرع بۆ دانانی ئەو کاروبارانە هەواڵی پێداوین کە بون و نەبونی حوکمەکانی بە بون و نەبونی ئەو کاروبارانەوە بەستراوە. وەك ئەوەی بۆ نمونە بڵێت: (ئەگەر ئەو ئەندازەیە هەبوو کە هۆی واجببونی زەکاتە و سوڕانەوەی ساڵ(الحول) کە مەرجی زەکاتە، ئەوا بزانن کە زەکاتدانم لەسەرتان واجب کردووە، ئەگەریش قەرزێك هەبوو(رێگر) یان هۆیەکە یان مەرجەکە نەما، ئەوا بزانن کە زەکات لەسەرتان واجب نییە).

سەرەڕای جیاوازیی جەوهەریی باسکراو لە هەردوو حوکمی ئەرکباری دانانی(التكليفي والوضعي)، ئەوانە زۆرجار لە هەندێك رەفتاری مرۆڤدا کۆدەبنەوە، وەك کڕین و فرۆشتن، کە لەڕووی رێپێدان و خوازران و واجببون و بێزراوبون و حەرامبون، بەپێی دۆخەکەی، حوکمێکی ئەرکبارییە، بەڵام لەڕووی بونەهۆی خاوەندارێتییەوە، حوکمێکی دانانییە، لەکارخستنیش لەو ڕووەوە کە کارێکی نارەوایە حوکمێکی ئەرکبارییە، لەو روەشەوە کە هۆی قەرەبوە، حوکمێکی دانانییە، ئامادەیی دوو شایەت لەو روەوە کە کارێکی رێپێدراو یان خوازراوە، حوکمێکی ئەرکبارییە، لەو ڕوەشەوە کە مەرجە بۆ دروستیی هاوەرگیری،

بەپێی دوو رێسا: ئەو هۆیانەی لە هۆیەکانی سزادانن کە تاوانکارییەکان دەگرێتەوە، زانین و توانا تیایاندا مەرجە، لەبەر ئەوەی میهرەبانیی خاوەن شەرعەکە لەوە بەدوورە کەسێك سزا بدات مەبەستی تێکدان نەبووبێت، هۆیەکانی گواستنەوەی خاوەنداری وەك کڕین و فرۆشتن و بەخشین و وەسیەت، لەبەرئەوەی نابێتە مولکی بەبێ بوونی رەزامەندی، رەزامەندیش بەبێ زانین و توانا نابێت.) بەدەستکارییەوە.

حوكمێكی دانانییە، كوشتن لەو ڕووەوە كە حەرامە حوكمێكی ئەركبارییە، لەو ڕووەشەوە كە ڕێگرە لە میرات حوكمێكی دانانییە، هیدیكەش بەو شێوەیە.

كەواتە بەراوردی نێوان هەردوو حوكمی ئەركباری و دانانی بەپێی تێگەیشتن جودان، وەك لە پێناسەی هەریەكەیان دەردەكەوت، بەڵام بەپێی لێكۆڵینەوە گشتی و تایبەتە (عموم وخصوص)، ئەو دوو حوكمە لە زۆر پیادەكردنی شەرعیدا پێكەوە كۆدەبنەوە، وەك هاوسەرگیری هۆیە بۆ میرات و بەپێی دۆخەكان واجب یان خوازراو یان حەرام یان بێزراو یان ڕێپێدراوە، كوشتن و بریندارکردنیش حەرامن و هۆی تۆڵەسەندنەوەن.

جێی ئاماژەیە ئەو دوو حوكمە تەنها لەو ڕەفتارانە كۆدەبنەوە كە مرۆڤ دەتوانێت ئەنجامی بدات.

لەوانەیە حوكمی دانانی بەبێ حوكمی ئەركباری بێتەدی، ئەوەش لەو بوارانەی لە دەسەڵاتی مرۆڤدا نین، وەك خزمایەتی هۆیە بۆ میرات و واجببوونی نەفەقە، پێگەیشتن و ژێری مەرجن بۆ دروستی ڕەفتارەكانی مرۆڤ نمونەی شێتی، كە ڕێگرە لە بەرپرسیارێتی تاوانكاری، ئەو كاروبارانە تەنها لە حوكمە دانراوەكانن، حوكمی ئەركباری تیایاندا نایەتەدی، لەبەرئەوەی لە مەرجەكانی ئەركباری ئەوەیە كە ئەركەكە لە توانای مرۆڤدا بێت، لەوانەشە وتاری ئەركباری بەبێ وتاری دانانی بێتەدی، وەك ئەنجامدانی واجبەكان و دوركەوتنەوە لە حەرامكراوەكان[1].

[1] لە (الفروق)ی القرافی ١٦٤/١ هاتووە: (وتاری ئەركباری بەبێ وتاری دانان، وەك ئەنجامدانی واجبەكان و دوركەوتنەوە لە حەرامەكان، ئەمە تەنها وتاری ئەركبارییە، ئەگەرچی خاوەنی شەرع كردویەتیە هۆی ئەستۆپاكی و پاداشت وەرگرتنەوەو لابردنی سزا، بەڵام ئەوانە كرداری بەرئەركەكە نین، ئێمە مەبەستمان لەوەی شتێك هۆیە، ئەوەیە كە كراوەتە هۆی كردارەكە لەلایەن بەرئەركەكەوە).

بەشی سێیەم
ڕەگەزەکانی حوکمی شەرعی

حـوکمی شــەرعی، چ ئـەرکباری بێـت یـان دانـانی، نایەتــەدی بــەبێ بــوونی ســێ ڕەگەز(پایە) کە ئەمانەن: حـاکم (داڕێژەری حوکمەکان).

بابەتی حوکم (ڕەفتار و ڕوداوەکان).

حوکم بەسەرداڕاو (مرۆڤی بەرئـەرك) لـە حوکمـە ئەرکبارییـەکان و (مـرۆڤ بـە ڕەهایی و ڕوداوەکان) لە حوکمە دانانیەکان.

گرنگیـی ئـەو ڕەگەزانـە وادەخوازێـت هەریەکـەیان لـە جێباسـێکی سـەربەخۆ بـاس بکرێن.

جێباسی یەکەم
حاکم (داڕێژەری حوکمەکان)

الحاکم (شارع الأحکام)

ئوممەتی ئیسلامی لە شەرعناس و ئوسولناس و فەیلەسوفەکان کـۆڕان لەسـەر ئـەوەی حاکم(داڕێژەر) بۆ حوکمە شەرعییەکان لە واجببون و پێباشـبون و حـەرامی و پێنـاخۆش و ڕێپێدان و هۆیـەتی و مـەرجێتی و ڕێگرێتـی (وجـوب ونـدب وحرمـة وکراهـة وإباحـة وسـببیة وشرطیة ومانعیة) خـوای گەورەیـە، وەك لـە قورئانـدا دەفـەرموێت: ﴿إِنِ ٱلۡحُكۡمُ إِلَّا لِلَّهِ﴾[1]، هـەروەها جـەماوەری زانایـان[2] کـۆکن لەسـەر ئـەوەی هـەموو پرسـێك ڕوبـەڕوی تـاك یـان

---

[1] سورة الانعام ٥٧.

[2] دەستەیەك کە ڕایان وەرناگیرێت، دەڵێن کە حوکمی خوا ئەوەیە کە موجتەهید لە ئیجتیهادەکەی پێی دەگات، بینـا لەسەر ئەوە دەشێت یەك پرس چەندین حوکمی هەبێت، لەبەر جیاوازیی موجتەهیدەکان، ئـەوەش ڕەتکراوەتـەوە، وەك بەبەڵگە دەیسەلمێنین.

كۆمەڵگە یان ئوممەت دەبێتـەوە، لـە هـەموو بوارەكـانی ژیانـدا، تاكـە حـوكمێكی شـەرعی خوایی بۆ هەیە، ئەگەر ئیجتیهادكار پێی گەیشت ئەوە پێكاویـەتی، ئەگـەریش گەیشـت بـە بێجگە لەوە، ئەوە هەڵـەی كـردوە، بەڵگـەش لەسـەر تـاكێتی حـوكم بـۆ هـەر پرسـێك یـان كێشەیەك، قورئان و فەرمودە و كۆڕایی و وتەكانی هاوەڵان و ژیریيە.

١- قورئان:

خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿ وَدَاوُۥدَ وَسُلَيْمَٰنَ إِذْ يَحْكُمَانِ فِى ٱلْحَرْثِ إِذْ نَفَشَتْ فِيهِ غَنَمُ ٱلْقَوْمِ وَكُنَّا لِحُكْمِهِمْ شَٰهِدِينَ ﴾[1].

گوزارشتەكەی ئەوەیە كە خوای گەورە سلێمانی تایبەت كردووە بە تێگەیشتنی هەق لە روداوێكدا، دوای هاوبەشیكردنیان لە حوكمدانـدا، ئـەوەش ئامـاژەیـە بـۆ پێكـانی حوكمەكـە لەلایەن سلێمانەوە نەك داود (سـڵاوی خوایـان لێبێـت)، ئەگـەرنا تایبـەتكردنی سـلێمان بـە تێگەیشتن هیچ سودێكی نییە، هەروەها ئاماژەیە بـۆ تـاكێتی حـوكمی خـوا لـە روداوێكـداو لەكاتی ناكۆكی موجتەهیدەكان لە یەك ڕوداودا، تەنها یەكیان پێكاویەتی[2].

٢- فەرموودە:

پێغەمبەرﷺ فەرموویەتی: (إذا حَكَمَ الحَاكِمُ فَاجْتَهَدَ[3] ثُمَ أصَـابَ فَلَـهُ أجـرَان فـإذا حَكَمَ واجتَهَدَ ثُمَ أخطأ[4] فَلَهُ أجرٌ)[5] ئەم فەرمودەیە لە بەڵگە بنبڕەكانە لەسـەر ئـەوەی حـوكمی خوا لە هەر پرسێكدا یەكێكە، ئەگەر زیاتر بوایە، وەك هەندێك[6] دەیڵێن، ئەوا هەڵە و راستی

---

[1] سورة الانبياء ٧٨–٧٩، داود ﷺ بڕیاری دا كە مەڕەكان بدرێت بـە خـاوەن كێڵگەكـە لەبەرامبـەر ئـەو زیانـەی پێـی گەیاندوە، بەڵام سلێمان ﷺ بڕیاری دا كە مەڕەكان بدرێت بـە خـاوەن كێڵگەكـە تـا سـود لـە شـیر و خوریەكـەی ببینێت وەك قەرەبووی زیانەكەی، بەبێ ئەوەی ببێتە مولكی خۆی، كێڵگەكەش بدرێت بە خاوەن مەڕەكان تا كاری لەسەر بكات، كە كێڵگەكـە گەڕایـەوە بـاری خـۆی، هەریەكـەیان ئـەوەی لایـەتی دەیگەڕێنێتـەوە بـۆ خاوەنەكـەی. بگەڕێوە بۆ (الجامع لأحكام القرآن للقرطبي ٣٠٨/١١).

[2] شرح المنار لابن ملك، ص ٨٢٥.

[3] واتە ویستی حوكم بدات، چونكە ئیجتیهاد بەر لە حوكم دەبێت.

[4] واتە حوكمەكەی لەگەڵ حوكمی خودا یەكی نەگرتەوە.

[5] الحديث متفق عليه، سبل السلام ١٥٥/٤، تقدم تخريجه.

[6] شرح المنار ص ٨٢٧.

له ئیجتیهاددا نه‌ده‌بوو، هه‌ڵه‌(الخطأ) ئه‌وه‌ ڕونه‌، به‌ڵام ڕاست(صواب) له‌به‌رئه‌وه‌ی ته‌نها له‌شتێکدا به‌کاردێت که‌ ئه‌گه‌ری هه‌ڵه‌ی تێدایه‌.

٣- کۆڕایی:

ئوممه‌ی ئیسلامی کۆڕان له‌سه‌ر ڕه‌وایی گفتوگۆ(مناظرة)ی نێوان موجته‌هیدان، ئه‌گه‌ر هه‌مو موجته‌هیدێك ئه‌وه‌ی به‌ ئیجتیهاد پێی گه‌یشتووه‌ ڕاست بوایه‌، ئه‌وا گفتوگۆکه‌ بێمانا ده‌بوو، له‌به‌رئه‌وه‌ی گفتوگۆ هیچ سودێکی نییه‌ بێجگه‌ له‌ گه‌یشتن به‌ ڕاستی و ناسینی هه‌ق و جیاکردنه‌وه‌ی له‌ هه‌ڵه‌و ده‌رخستنی ڕاسته‌که‌، به‌ڵام ئه‌گه‌ر هه‌مو موجته‌هیدان به‌ڕاست دابنرێت ئه‌وا گفتوگۆ ڕه‌ت ده‌کرێته‌وه‌[1].

٤- وته‌ی هاوه‌ڵان:

پرسیار له‌ ئه‌بو به‌کری صدیق ﷺ کرا سه‌باره‌ت به‌ (الکلالة)، وتی: (به‌ڕای خۆم له‌باره‌یه‌وه‌ ده‌دوێم، ئه‌گه‌ر ڕاست بوو ئه‌وه‌ له‌ خواوه‌یه‌، ئه‌گه‌ریش هه‌ڵه‌ بوو ئه‌وا له‌ من و له‌ شه‌یتانه‌وه‌یه‌، پێم وایه‌ بێجگه‌ له‌ دایك و باوك و منداڵ ده‌گرێته‌وه‌)[2].

عبد الله بن مسعود ﷺ له‌باره‌ی ئافره‌تی (المفوضة)[3]، که‌ مێرده‌که‌ی به‌ر له‌ چونه‌لای مرد و ماره‌یی بۆ دیاری نه‌کراوه‌، وتی: (به‌ڕای خۆم ئیجتیهاد ده‌که‌م، ئه‌گه‌ر ڕاست بوو ئه‌وه‌ له‌خواوه‌یه‌، ئه‌گه‌ریش هه‌ڵه‌بوو ئه‌وه‌ له‌ من و له‌ شه‌یتانه‌وه‌یه‌،[4] میراتی بۆ هه‌یه‌ و، ماره‌یی هاوشانی بۆ هه‌یه‌، نه‌ زیاتر و نه‌که‌متر).

---

[1] شرح المنار، المرجع السابق.

[2] وات ئه‌و میراتگره‌ی نه‌ له‌ڕێی باوکایه‌تی و نه‌ له‌ڕێی کوڕایه‌تی میرات ناگرێت، (کلاله‌) له‌م فه‌رمایشته‌ی خوادا هاتووه‌: ﴿وَإِن كَانَ رَجُلٌ يُورَثُ كَلَٰلَةً أَوِ ٱمْرَأَةٌ وَلَهُۥٓ أَخٌ أَوْ أُخْتٌ فَلِكُلِّ وَٰحِدٍ مِّنْهُمَا ٱلسُّدُسُ ۚ فَإِن كَانُوٓا۟ أَكْثَرَ مِن ذَٰلِكَ فَهُمْ شُرَكَآءُ فِى ٱلثُّلُثِ﴾ النساء ١٢. مه‌به‌ستی خوشك و برای له‌ دایکه‌وه‌یه‌، له‌به‌رئه‌وه‌ی حوکمی خوشك و برا له‌ دایك و باوکه‌وه‌ یان له‌ باوکه‌وه‌ له‌م فه‌رمایشته‌ ڕونکراوه‌ته‌وه‌ ﴿وَإِن كَانُوٓا۟ إِخْوَةً رِّجَالًا وَنِسَآءً فَلِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ ٱلْأُنثَيَيْنِ﴾ النساء ١٧٦. أخرجه البيهقي في سننه، كتاب الفرائض، باب حجب الاخوة والأخولت من قبل الأم ٢٢٣/٦.

[3] (المفوضة): ئافره‌تێك مێرد ده‌کات به‌بێ دیاریکردنی ماره‌ییه‌که‌ی، ئه‌وه‌ بۆ خۆی جێده‌هێڵرێت بۆ دوای هاوسه‌رگیری، دوای چونه‌لا ماره‌یی هاوشێوه‌ی بۆ هه‌یه‌.

[4] شرح المنار، المرجع السابق، تقدم تخريجه.

ئەم دوو شوێنەوارەی گەورە هاوەڵان ئاماژەی روونە لەسەر ئەوەی حوكمی خوا لە هەر پرسێكدا، جا لە هەر بوارێك و هەر جۆرێك بێت، یەك حوكمە، ئەو موجتەهیدەی دەیدۆزێتەوە پێكاویەتی و ئەوەی بۆ حوكمێكی دیكە دەچێت هەڵەی كردوە، لەگەڵ ئەوەشدا لەسەر كۆششەكەی بۆ دۆزینەوەی حوكمی خوا پاداشتی بۆ هەیە.

٥- ژیریی:

واتە بەڵگەی عەقڵی، چونكە عەقڵی دروست وادەخوازێت كە حوكمی خوا لە هەر پرسێكدا یەك حوكم بێت، ئەگەرنا دژیەكی و تێكگیران لەنێوان حوكمەكانی یەك پرسدا دروست دەبێت.

بۆ نمونە: جەماوەری شەرعناسان دەڵێن: (هاوسەرگیری بەبێ ئامادەیی دوو شایەت دروست نییە)، شیعەی ئیمامیش دەڵێن: (بەبێ شایەدیش دروستە)، جا بێگومان یەك لەو دوو رایە هەڵەیە، ئەگەرنا دوو دژ لە دوو حوكمی تێكگیراو(دروستە و دروست نییە) لە یەك پرس و لە یەك دۆخدا كۆدەبنەوە، دژیەكیش(التناقض) رەتكراوەتەوە، لەبەرئەوەی كۆبونەوەی دوو دژ لەرووی ژیریێژییەوە مەحاڵە.

رۆڵی عەقڵ لە دۆزینەوەی حوكمی خوا بەر لە راگەیاندنی بە شەرع:

ئوسولناسەكان و فەیلەسوفە مسوڵمانەكان لە موعتەزیلەو ئەشعەری و ماتریدی و هی دیكەش، لەم پرسەدا ڕاجیان، پاشان ئەو ڕاجیاییە لای توێژەرەوانی دوای ئەوان شێوەیەكی شێواو و وێنەیەكی ناواقیعی وەرگرت، لەبەر ئەم هۆیانە:

أ- زۆربەیان هەوڵیان نەدا شوێنگەی ڕاجیاییەكە دیاری بكەن، ئەمەش وایكرد بگەن بە ئەنجامی دوور لە ژیریێژی و هەقیقەت.

ب- رونیان نەكردۆتەوە كە بنچینەی ڕاجیاییەكەیان چیە و، جوانی و ناشیرینی رەفتارەكانی مرۆڤ چەندێك رۆڵی هەیە لەو حوكمانەی بۆی دەچەسپێت.

ج- نەیانتوانیوە بەوردی وتەی موعتەزیلەكان لێكبدەنەوە، كە ئەمەش وایكرد رەخنەی توند لەو كۆمەڵە فەیلەسوفە مسوڵمانە بگرن، كە عەقڵێكی پێگەیشتویان هەبوە، كە پێگەیەكی گونجاویان داوەتە رۆڵی عەقڵ و زۆر كاروباری گرنگی ئیسلامیان لەسەر عەقڵ بنیاتناوە.

لەبەر هەمووئەمانە، ولچاکە سەرەتا شوێنگەی ڕاجیاییەکە دیاری بکەین و دواتر بنچینەکەی و ئینجا مەبەستی موعتەزیلەش لێکبدەینەوە.

شایانی وتنە کە خوای گەورە لە (٤٩) ئایەتی قورئاندا فەرمان بە بەکارهێنانی عەقڵ دەکات.

یەکەم- شیکردنەوەو دیاریکردنی شوێنگەی ڕاجیایی:

١- هیچ ناکۆکییەك نییە لەوەدا کە حاکم (داڕێژەر)ی حوکمە شەرعییە ئەرکباری و دانانییەکان خوای گەورەیە، ڕۆڵی عەقڵیش لای ئەوانەی وەری دەگرن، تەنها دۆزینەوەیەتی نەك داهێنان و داڕشتن.

٢- هیچ ناکۆکییەك نییە لەوەدا کە تێگەیشتن لە حوکمە شەرعییەکان بەدوورودرێژی، تەنها لەڕێی شەرعەوە دەبێت، ڕۆڵی عەقڵ لای ئەوانەی وەری دەگرن، تەنها پەیبردنی تێکڕاییە بەو حوکمانە.

٣- هیچ ناکۆکییەك نییە لەوەدا کە هەندێك حوکمی شەرعی، عەقڵی مرۆڤ ناتوانێت پەی پێ ببات، هەتا لای موعتەزیلەو هاوڕاکانیانیش، وەك چاکیی بەڕۆژوبونی دوایین ڕۆژی ڕەمەزان و خراپیی بەڕۆژوبونی ڕۆژی ڕاستەوخۆ دوای ئەو ڕۆژە، کە یەکەم ڕۆژی مانگی شەوالەو جەژنە، بەڕۆژوبونیش لە جەژندا حەرامە، وەك ئەوە وایە میوانداریی خوا ڕەت بکەیتەوە.

٤- هیچ ڕاجیاییەك نییە (یان دەبێ ڕاجیایی نەبێت) لەوەدا کە ئیمان بە خوا واجبێکی عەقڵییە،[1] ئەوەش بە عەقڵ دەچەسپێت نەك بە شەرع، لەبەرئەوەی ئەگەر بەشەرع بچەسپێت، کە ئەویش بە ئیمان هێنان بەخودا دەچەسپێت، ئەمەش لەڕووی ژیربێژییەوە مەحاڵە، واتە شەرع لەسەر ئیمان بەخوا وەستابێت و ئیمان بەخواش

---

[1] لە (نسمات الاسحار)ی (ابن عابدین)، ص١٢٠ هاتووە: (هۆی واجببونی ئیمان پەیدابوونی جیهانە، واتە هۆی ئیمان بە خوای گەورە، واتە بڕواپێکردن و بڕیاردان لەسەربونی و تاکێتی و سەرجەم سیفەتەکانی وەك لە (نەقل)دا هاتوەو عەقڵ شایەتیی بۆ داوە، پەیدابوونی جیهانە، واتە هەموو شتێکی بێجگە لەخوا پێشتر نەبوە، بۆیە بە (عالم) ناونراوە، لەبەرئەوەی نیشانە(علم)یە لەسەر بوونی دروستکار، بەوەش ئەوە دەزانرێت، شاراوە نیە کە واجب بونی ئیمان خودا واجبی کردوە، بەڵام دراوەتە پاڵ هۆیەکی دیار، وەك ئاسانکارییەك بۆ بەندەکات و بنبڕکردنی بەڵگەی سەرکەشان و پابەندکردنیان، تا پەنا نەبەنە بەر دەرنەکەوتنی هۆ).

لەسەر شەرع وەستابێت، ئەوەش بەتاڵە، چونكە وادەخوازێت كە شتێك لەسەر خۆی بوەستێت، وادەخوازێت شتێك پێش خۆی بكەوێت، ئەو خواستنە بەتاڵە و ئەو وەستانەش هەر بەتاڵە[1].

دووەم - شیكردنەوەو دیاریكردنی بنچینەكەی:

بنچینەی ناكۆكیەكە بەچاكزانین (تحسین) و بەناشیرین زانین(تقبیح)ی رەفتارەكانی مرۆڤە، كە ئایا شەرعین و بە شەرع دەچەسپێن، وەك جەماوەری زانایان دەڵێن، یان عەقڵین وەك موعتەزیلەكان دەڵێن؟

١- ڕاجیایی نییە لەوەدا كە چاكی بەمانای گونجان لەگەڵ تەبعدا، وەك خۆراكە خۆشەكان و دیمەنە سروشتییە جوانەكان، ناشیرینیش بەمانای دژەتەبع(منافرة الطبع)، وەك خواردنی مردارەوەبوو و دیمەنی ناشیرین و بۆنی ناخۆش، دوو بابەتی عەقڵین، عەقڵی مرۆڤ پەییان پێدەبات و بڕیار لەسەر ناشیرینی ئەمەو چاكیی ئەوە دەدات بەبێ ئەوەی پێویستی بە شەرع هەبێت.

٢- ڕاجیایی نییە لەوەدا كە چاكی بەمانای سیفەتی تەواوەندی(الكمال)، وەك بەخشندەیی و ئازایەتی و زانین و رەوشتی جوان، ناشیرینیش بەمانای سیفەتی كەموكوڕی، وەك چروكی و ترسنۆكی و نەزانی و رەوشتە بەدەكان، بابەتی عەقڵین و ئەقڵ پەییان پێدەبات و بڕیار بە چاكی و ناشیرینی دەدات بەبێ ئەوەی پەنا بباتە بەر شەرع.

٣- ڕاجیایی نییە لەوەدا كە هەرچی خوا فەرمانی پێ كردبێت چاكە، چونكە بەرژەوەندییەك بۆ مرۆڤ وەدەست دێنێت، هەرچیش شەرع ڕێگریی لێبكات ناشیرینە، لەبەر ئەو زیان و خراپییەی تێیدایەو دەبێ دووربخرێتەوە.

---

[1] بۆ رونكردنەوەی ئەوە: گریمان (أ) شتێكە بونی هەیەو لەسەر بوونی (ب) وەستاوە، (ب)یش بونی لەسەر (أ) وەستاوە، ئەمەش ئەوەدەگەیەنێت كە (أ) لەسەر (أ) وەستاوە، دوای سڕینەوەی نێوانەكەیان(ب)، واتە (أ)ی بەدیهێنەر بەر لە (أ)ی بەدیهێنراو بونی هەبوە، ئەمەش بەتاڵە، ئەوەش كە بەتاڵی لێ بكەوێتەوە بەتاڵە، بینا لەسەر ئەوە ئیمان بەخوا واجبێكی عەقڵیەو بە عەقڵ و سەرنجدان و بەڵگەهێناوە لەسەر بونی بەدیهێنەر دەچەسپێت، لەگەڵ ئەوەشدا ئیمان بەخوا واجبێكی شەرعییە.

٤- بەڵکو ڕاجیایی لەوەدایە کە چاکە بەو مانایەی کە جێی پیاهەڵدانی ئێستا و پاداشتی داهاتووە، ناشیرینیش بەو مانایەی کە وادەکات بکەرەکەی ئێستا سەرزەنشت بکرێت و لە داهاتوو سزابدرێت.

لەویارەوە زانایانی مسوڵمان لە ئوسوڵناسان و فەیلەسوفان و شەرعناسان بە سێ ئاراستەدا ڕۆشتوون:

ئاراستەی یەکەم:

ئەوەیە کە فەیلەسوفە مسوڵمانە ئەشعەرییەکان گرتویانەتەخۆ، کە چاکی و ناشیرینی بە دوایین مانا، شەرعییەو بە عەقڵ پەی پێ نابرێت، بەر لە هاتنی شەرع چاکی و خراپی شتەکە نازانرێت، دوای هاتنی شەرع ئینجا عەقڵ بۆی دەردەکەوێت کە هەرچی شەرع فەرمانی پێکردوە چاکە و هەرچی ڕێگری لێکردوە ناشیرینە، لەم ڕایەدا زیادەڕەویشیان کرد تا ئەو پلەیەی وتیان: گریمان ئەوەی فەرمانی پێکراوە بووە نەهیلێکراو، یان پێچەوانەکەی ڕوویدا، لەبەرئەوەی ڕاستەوخۆ چاکەکە بوەتە ناشیرین و ناشیرینەکە بوەتە چاك، بەپێی فەرمان و ڕێگرییەکە، لەبەرئەوەی چاکی و ناشیرینی شوێنەواری فەرمان و ڕێگرییەکەیەو ئەوان پێویستی دەکەن.

ئاراستەی دووەم:

ئەوەیە کە موعتەزیلەکان پێشەوایەتیان کردوە، پوختەکەی ئەوەیە کە چاك و ناشیرین لە ڕەفتارەکانی مرۆڤدا بەر لە شەرع بونیان هەبوە، لەبەر خودی ڕەفتارەکە یان لەبەر وەسفەکەی، بۆیە عەقڵ بەر لە شەرع پەیان پێ دەبات، لەبەرئەوەی چاك لەسەر بناغەی بەرژەوەندیی ماددی یان مەعنەوی بنیاتنراوە، ناشیرینیش لە پەیدابونی زیانێکی ماددی یان مەعنەوی دێتەدی، هەریەك لە بەرژەوەندی و خراپیش لە عەقڵ شاراوە نین، بەجۆرێك دەکرێت لەو ڕێیەوە بەر لە هاتنی شەرع، پەی بە حوکمە شەرعییەکان ببرێت[1].

---

[1] عەقڵی مرۆڤ بەر لەوەی شەریعەتی پێ ڕابگەیەنرێت، دەتوانێ بڕیاربدات کە هەموو کارێك کردنی چاك و نەکردنی ناشیرین بێت، ئەوا واجبە، وەك دادپەروەری(العدل)، ئەگەریش بە پێچەوانە بوو ئەوا حەرامە، وەك ستەم، ئەگەریش ←

ئاراستەی سێیەم:

ئەوەی ماتریدیەكان و هاوڕاكانیان وتویانە، لەوەدا لەگەڵ ئاراستەی دووەم دەگونجێت كە عەقڵ پەی بە چاكی و ناشیرینی رەفتارە خودیەكان دەبات، لەوەشدا لەگەڵ ئاراستەی یەكەم دەگونجێت كە عەقڵ سەرەڕای پەی بردنی بە چاكی و ناشیرینی، ناتوانێت بەر لە شەرع بگات بە حوكمە شەرعییەكان.

سێیەم- مەبەستی موعتەزیلەكان لەوەی كە دەڵێن عەقڵ حاكمە و چاكترینەكەش لەسەر خوا واجبە:

زۆر لە ئوسوڵناسان و هی دیكەش سەبارەت بەوەی كە موعتەزیلە دەڵێن عەقڵ حاكمە، وایان لێكداوەتەوە كە عەقڵ دانەری شەرع و دروستكاری حوكمە شەرعیەكانەو، شەریعەتە خواییەكان رۆڵیان تەنیا بڕیاردانە لەسەر ئەوەی عەقڵ دایناوە لە حوكم بەسەر رەفتارەكانی مرۆڤدا، مەبەستیش لە واجببونی چاكترینیش(وجوب الاصلح) هەمان ئەو واجببونەیە كە لە حوكمی ئەركبارییدا(الحكم التكليفي) ناسراوە[1].

هەردوو لێكدانەوەكە دروست نین و هاوشێوەی مەبەستی موعتەزیلە نین[2] نادروستیی یەكەمیان لەبەرئەوەیە مەبەست لە حاكمبوونی عەقڵ ئەوەیە كە عەقڵ پەی دەبات بە

كردنی چاك و نەكردنی ناشیرین نەبوو، ئەوا مەندوبە، پێچەوانەكەشی مەكروهە، ئەگەر هەریەك لە كردن و نەكردنەكە نە چاك و نە ناشیرین بوو، ئەوا رێپێدراوە(مباح).

[1] لەوانەی لێكدانەوەی هەڵەیان بۆ مەبەستی موعتەزیلە كردووە (صدر الشريعة) لە كتێبەكەی (التوضيح شرح التنقيح مع التلويح ۲/۱۵۸) دەڵێت: (ناكۆكی نێوان ئێمە و موعتەزیلە لە دوو شتدایە، یەكیان كە عەقڵ لای ئەوان حاكمی رەهایە لە بڕیاردانی چاكی و ناشیرینی(الحسن والقبح) لەسەر خودا و لەسەر بەندەكانیش، سەبارەت بە خوا، لەبەرئەوەی بەپێی عەقڵ چاكتر بۆ بەندەكان لەسەر خوا واجبە و نەكردنی لەخوا حەرامە، بڕیاردان لەسەر واجبێتی و حەرامی، بڕیار بە چاكی و ناشیرینی پێویست دەكات، سەبارەت بە بەندەكانیش، لەبەرئەوەی عەقڵ لای ئەوان كارەكانیان لەسەر واجب دەكات و رێی پێ دەدات و حەرامی دەكات، بەبێ ئەوەی خوا هیچ حوكمێكی لەوانەی دابێت). بڕوانە ئەوەی لە (حاشية السيد شريف الجرجاني على شرح العضد لمختصر المنتهى الأصولي ۱/۱۹۹) هاتووە.

[2] لە (شرح مسلم الثبوت ۱/۲۵) هاتووە: (بەكۆڕایی ئوممەتی مسوڵمان، حوكم تەنها لە خوداوەیە، وەك وەك ئەوەی لە كتێبی هەندێك لەشێخەكان هاتووە، ئەوە لای ئێمە، لای موعتەزیلەش عەقڵ حاكمە، كە هەركەسێك بانگەشەی مسوڵمانەتی بكات بوێری ئەو قسەیەی نییە، بەڵكو دەڵێن عەقڵ هەندێك لە حوكمە خواییەكان دەناسێنێت، جا لەشەرع هاتبێت یان نا).

شیخ صالح المقبلي اليماني لە كتێبەكەی (العلم الشامخ، ص ۱٦۸) وتەكانی (صدر الشريعة) لە كتێبی(التوضيح ۲/۱۵۸) دوبارە دەكاتەوە، كە پێشتر باسمان كرد، دەڵێت: (مەبەستت لە حاكم چییە؟ مەبەستت ئەوەیە كە پەی

←

حوکمەکانی خوا سەبارەت بە رەفتارەکانی مرۆڤ، بەر لە هاتنی شەرع یان دوای ئـەوەو بـەر لە پێراگەیاندنی مرۆڤەکە، ئەوەش لـەرێگای چـاکی و ناشـیرینی ئـەو رەفتارانـەوە، پاشـان لەژێر تیشکی ئەو پەی پێبردنە حـوکم بەسـەر مرۆڤـدا دەدات کـە شـوێن حوکمـەکانی خـوا بکەوێت و لە پێچەوانەکردنەکەی بەرپرسیاریەتی هەڵدەگرن.

بەڵام هاوشێوەنەبوونی لێکدانەوەی دووەم لەگەڵ مەبەستی موعتەزیلـەکان کـە وتویانـە (واجبکردنی چاکترین بۆ بەندەکان لەسەرە خوایە= وجوب الأصـلح للعبـاد علـى الله) لەبـەر ئەوەیە کە مەبەست لە واجب کردن مانا زاراوەییە شەرعیەکە نییە، (کە بکەرەکەی پاداشت دەدرێتـەوەو نەکەرەکـەی سـزادەدرێت)، بـەڵکو مەبەسـت لـەوە ئەوەیـە کـە حیکمـەتی دادپەروەریی خوا وادەخوازێت بەو شێوەیە رەفتار لەگەڵ بەندەکانی بکـات کـە شایسـتەی ئەوانە، لەژێر تیشکی ئەو بەڵێنەی لە شەریعەتەکانیدا داویەتی و، مەحاڵە شتێك بکات لەگەڵ حیکمەتەکەی نـەگونجێت و پێچـەوانەی بەڵێنەکـەی بێـت، ئـەو مانایـە موعتەزیلـە زاراوەی واجبیان بۆ داناوە وەك زیادە گرنگیدان بە پێگەکەی.

کەواتە مەبەست لە واجب واجبی عەقڵییە، واتە چاکترینەکە ئەوەیە کە دادپەروەریی ئەو دەیخوازێت، نەك ئەو واجبەی بەشێکە لە حوکمە ئەرکبارییەکان.

هەڵسەنگاندنی رای موعتەزیلەکان:

واقیعی ژیان و پەرەسەندنی، دروستی وتەکەی موعتەزیلەیان سەلماند کە عەقڵ، بەر لە هاتنی شەریعەت یان پێراگەیاندنی، پەی بە حوکمە شەرعیەکانی رەفتارەکانی مرۆڤ دەبات، هەروەك زۆر لەو حوکمانەی لە یاسا دەستکردەکانی وڵاتە نامسوڵمانەکاندا هـاتوون، لەگـەڵ ئەو حوکمـە شـەرعییانەدا گونجـاون کـە لـە قورئـان و سـوننەتدا هـاتوون، وەك حـەرامێتی کوشتن و دزی و ناپاکی لەراسپاردە و سـیخوڕی و رفانـدن و بازرگـانی بـەمرۆڤ و، واجبێتـی هاوکاریی ماددی بۆ لێقـەوماوان و زیانلێکـەوتوان بـەهۆی زاڵـی وەك زەمینلـەرزە و لافـاو و، واجبێتی شکۆی ماڵ و، رێدان بە دەربڕینی رایەك کە لەگەڵ سیستەمی گشتی (النظام العام)

بە حوکمێکی چەسپاو لە خودی کارەکە دەبات، کە پێشتر بڕیاری لەسەردرابوو، کە پێنج حوکمەکە دەگەڕێنەوە بۆ چاکی و ناشیرینی، بەمەش دەبێ دلن بەوەدا بنێت، یان دەتەوێ بڵێیت کە عەقڵ حوکمەکە لـە خـودی کارەکـەدا بەرهەم دێنێت و دروستی دەکات، کەسیش ئەمەی نەوتوە).

و نەریتە گشتییەكان (الآداب العامة) دژ نـەبێت و، ئـازادی هەڵبـژاردنی كـاری ڕەوا و ئـازادی جێگۆڕین و حوكمە یاساییەكانی دیكەش، كە ئەوانە لە حەقیقەتدا حوكمی خواین و عەقڵی مرۆڤ لەو وڵاتانە دۆزیویەتیەوەو بە یاسای دەستكرد ڕێكی خستووە.

ناشتوانین بیسەلمێنین كە ئەوانە لە قورئان و سوننەتی پێغەمبەر وەرگـیراون،[1] لەگـەڵ ئەوەشـدا هەنـدێك تـاوان كـە تـاوانبوونی بـەدەقی شـەرعی نەسـەلماوەو، هـەموو سـزا تەمبێكارییەكان لـە ئیسـلامدا، تازەكردنـەوەو ڕێكخسـتنی بەیاسـای دەسـتكرد بـۆ عـەقڵی فەرمانڕەوا(سەرۆك وڵات) جێهێڵراوە، بـە هاوكـاری لەگـەڵ عـەقڵی دەسـتەی حـەل و عەقـد (دەستەی ڕاوێژ).

ئەنجام:

لە خستنەڕووی ناوەرۆكی ئەم توێژینەوەیە دەگەین بەم ئەنجامانە:

أ- فەرمانڕەوا(سەرۆك وڵات) بە هاوكاری دەستەی پرس و ڕا(حەل و عەقـد) لـە پسـپۆڕان هەریەك لە بواری پسپۆڕی خۆی، بۆی هەیە ئـەو یاسـایانە دابڕێـژێت بـۆ ڕێكخسـتن و وەدیهێنـانی بەرژەوەندیـە باڵاكـانی كۆمـەڵگا لـە بـوارە كـارگێڕی و تەندروسـتی و ڕۆشنبیری و سەربازی و كشتوكاڵی و هی دیكە لە پێویستیەكانی ژیـانێكی كامـەران، بەو مەرجەی هەموو ئەوانە دژ نەبن لەگـەڵ دەقێكـی ڕاشـكاو لـە شـەریعەتی خـوادا و لەگـەڵ ڕێسـایەكی شـەرعی چەسـپاو لـە شـەریعەتی خـوادا، چـونكە هەرچـی لـە بەرژەوەنـدی مرۆڤدایـە لـە چـاكەی ئـاین و دنیـای، بـۆ حـوكمی خـوا دەگەڕێتـەوە، لەبەرئـەوەی شـەریعەتی خـوا حـوكمی هەمـەكین و سـەرجەم هەندەكییـەكان لەخۆدەگرێت كە لەژیانی مرۆڤدا ڕوودەدات، لە ڕابردو و ئێستا و داهـاتو، ئـەو حوكمـە شەرعییانەی عەقڵی كۆششكاران دەیدۆزنەوە، تەنها گێڕانەوەی هەندەكییەكانە بۆ ئەو مەهەكیانە.

[1] لە (التقرير والتحبير على التحرير ٢/٩٠) هاتووە: (ناشیرینی ستەم و وەڵامی چاكە بە خراپە، لەو شـتانەیە كـە ژیرەكـان لەسەری كۆكن، هەتا ئەوانەش كە ئاینێكیان نیـەو بڕوایان بـە شـەریعەت نیـە، وەك بەرهەمیـەكان و دەهریـەكان، هەرچەندە نەریت و مەبەستەكانیشیان جیاوازە).

ب- عەقڵ فەرمان بە گوێڕایەڵی خوا دەکات و زۆرجار هەرچی خوا بەواجبی داناوە ئەویش بە واجبی دادەنێت و ئەوەش کە حەرامی کردووە بە حەرامی دادەنێت، بەر لەوەی شەریعەت بێت، چونکە هەرچی شەریعەت فەرمانی پێ کردوە چاکە و هەرچی رێگریی لێکردووە ناشیرینە، عەقڵیش زۆربەی جار پەی بە چاکی و ناشیرینیەکان دەبات، بەو شێوەیەش بەر لە شەرع پەی بە واجبێتی و حەرامێتی رەفتارەکانی مرۆڤ دەبات، هەربۆیە زۆربەی ئەوەی عەقڵ بەر لە وەحی پەی پێبردووە، دواتر شەرع کاری پێکردووە، کەواتە پەیبردنی عەقڵ راگەیاندنی ناوەکییەو شەریعەتیش راگەیاندنی دەرەکییە، عەقڵ دۆزەرەوەیەو خوا دارێژەرە، لەهەمان کاتدا حوکمە عەقڵیەکان بەتەنها هاندەر نییە بۆ کاری چاکە و نەکردنی خراپە، بۆیە وەحی هات بۆ پشتیوانی و سەرخستنی، جارێك بە دوپاتکردنەوەو جارێکیش بە پشتگیری کردن و، جارێکی دیکەش بە بەڵێن و ترساندن.

جـ- بەرپرسیارێتی مرۆڤ بەرامبەر خوا لە حوکمە ئەرکبارییەکاندا بەر لە هاتنی شەریعەت بوونی نییە، تەنها لە ئیمان هێنان بە خوا نەبێت، چونکە ئەمەیان واجبێکی عەقڵییە بەر لەوەی واجبێکی شەرعی بێت، کە واجبە لەسەر هەموو کەسێکی ژیری پێگەیشتوو، ئەو ئیمانەی لا دروست بێت لەرێی بەڵگەهێنانەوە بە شوێنەوار(مەخلوق) لەسەر کاریگەر(خالق). بەڵام حوکمە ئەرکبارییەکانی دیکە، هەرچەندە عەقڵ لەرێی بەچاکزانین و بەناشیرین زانینی عەقڵیەوە، پەی بە زۆربەیان دەبات، بەڵام ئەوە پەیبردنێکی ناتەواو و هەمەکییەو تەواو و ورد نییە، ئەگەرچی پەی بە حەرامێتی دزین و کوشتن و زینا و ناپاکی لە سپاردە دەبات، بەڵام پەی بە پایەو مەرج و رێگرەکانی نابات.

د- حوکمەکان بەپێی بەڵگەکانیان سێ بەشن: بەشێك بە عەقڵ دەچەسپێن وەك بوونی خوا و راستگۆیی پەیامبەران لە بانگەشە بۆ پەیامەکە، بەشێکیش بە نەقڵ دەچەسپێت وەك حوکمە پەیوەستەکان بە پەنهانەکان(مغیبات) لە ئیمان بە جیهانێکی دیکە و لێپرسینەوە لەسەر کردارەکان، بەشێکیش بە نەقڵ و عەقڵ دەچەسپێت وەك حوکمەکانی دیکە.

جێباسی دووەم
بابەتی حوکم (المحکوم فیە)

پێناسەی بابەتی حوکم[١]

بریتییە لە رەفتارە خۆویستەکانی مرۆڤ کە وتارەکەی خوای پێوە پەیوەستە، وەك لە وتـاری ئەرکباریـدا، یـان رەفتارەکـانی مـرۆڤ و روداوە شـەرعیەکان، وەك لـە وتـارە دانانیەکان(خطاب الوضع).

ئەم بابەتە لە بوارە فیقهی و یاسایی و دادگاییەکاندا گرنگیی گەورەی هەیـە، لـەڕووی پیادەکردنە کردارییەکانەوە، ئەو گرنگییەش وا پێویست دەکات لەم روانەوە لێی بکۆڵینەوە:

١- لـەڕووی سروشـتیەوە دابـەش دەبێـت بـۆ رەفتـارە شـەرعییەکان و روداوە شەرعییەکان،[٢] هەریەکەشیان دەبنە چوار جۆر.

٢- لەڕووی ئەو شوێنەوارەی لە جێبەجێکردنی دەکەوێتەوە، لە بەرژەوەندییە گشتی و تایبەتییـەکان، دابـەش دەبێـت بـۆ حـەقی خـوا (حـەقی گشـتی) و، حەقـە بەندەکان(حەقی تایبەت) و، حەقی هاوبەش.

٣- لـەڕووی ئـەو ئـەرك و زەحمەتیـەی پێـوەی بەنـدە، دابـەش دەبێت بۆ عەزیمـە و روخسەت.

٤- لەڕووی بەجێهێنانەوە، دابەش دەبێت بۆ ئەوەی نوێنەرایەتی قبوڵ دەكات و ئەوەی قبوڵی ناكات.

---

[١] لە هەندێك سەرچاوی ئوسولیدا دەستەواژەی (المحکوم بە) لەجیاتی (المحکوم فیـە) بـەکاردێت، بـەڵام دەسـتەواژەی دوەم لەیەکەم وردترە، چونکە(المحکوم بـە) بریتییـە لـە خـودی حوکمەکـە لـە واجبێتـی و مەندوبی و حـەرامی و کەراهەت و ئیباحە و سەبەبی و مانعی. لە (التقریر والتحبیر علی التحریر ١١٣/٢) هـاتووە: (دەربڕینـی کارەکـەی ئەرکبار بە(المحکوم فیە) لەپێشترە لە دەربڕینی بە(المحکوم بە))، وەك لە (صدر الشریعة والبیضاوي) وەی دیکـەوە هاتووە.

[٢] مەبەست لە شەرعی بون لە رەفتار و روداوەکان، ملکەچبونیەتی بۆ رێکخستنی شەرع، چا ڕەوا بێت یان ناڕەوا.

یەکەم - بەشەکانی بابەتی حوکم لەڕووە سروشتیەکەیەوە:

بابەتی حوکم لەڕووی سروشتەکەیەوە دابەش دەبێت بۆ رەفتارە شەرعیەکان و روداوە شەرعییەکان.

رەفتاری شەرعی بریتییە لە هەموو ئەوەی لە مرۆڤ ڕوودەدات بە ویستی ئازادی پەیبەری خۆی.

روداوی شەرعی بریتییە لەوەی ڕوودەدات بەبێ ئەوەی ویستی مرۆڤی تێدابێت و مەبەستی بێت پەیدابێت و رویدات، وەك روداکانی هاتوچۆ کە بە هەڵە ڕوودەدەن و، تێکشکانی فرۆکە لە ئاسمان و نغرۆبونی کەشتی لە دەریا، ئەوانە روداوی ماددین. لەوانەشە مەعنەوی بن وەك خزمایەتی و هاوسەرێتی، کە هۆن بۆ پابەندی بە نەفەقە، وەك باوکایەتی کە رێگرە لە تۆڵە و، سزای ناوزڕاندن(قذف)، عەقڵیش مەرجە بۆ دروستیی رەفتارەکان.

بەشەکانی رەفتاری شەرعی:

رەفتاری شەرعی دابەش دەبێت بۆ گوفتاری و کرداری، گوفتاری دابەش دەبێت بۆ دروستکار(المنشئ) و بخەر(المسقط) یان هەردوکیان پێکەوە، هەروەك رەفتاری کرداریش دابەش دەبێت بۆ سودبەخش و زیانبەخش، بەم شێوەیەی خوارەوە:

١- **رەفتاری گفتاری دروستکاری ماف و پابەندییەکان:** وەك گرێبەستی گۆڕینەوەکان(المعاوضات) کە بە پێکگەیشتنی دوو ویست و زیاتر تەواو دەبێت و ماف و پابەندیی بۆ هەردوولا دروستدەکات، هەروەها وەك بەخشینەکان کە بە ویستێکی تەنهایانە(رەفتاری تاکلایەنە)، ماف بۆ پێ بەخشراوەکە و پابەندی بۆ بەخشەرەکە دروست دەکات.

لەوانەشە رەفتارە گفتاریەکە تاوانێکی وەك ناوزڕاندن(القذف) و سیخوڕی بەزار و قسەی پاشملە(غیبة) و دوزمانی(نمیمة) بێت، ئەو جۆرە گفتارە کەسەکە شایستەی سزای دنیایی و قیامەتی دەکات[1]، واتە بەهۆی وتنیەوە پابەندییەکی تاوانکاریی لێدەکەوێتەوە لەبەرامبەر خەڵك و لەبەرامبەر خوا.

---

[1] ئەگەر لە دنیا سزا درا بەوەی لەگەڵ قەبارەی تاوانەکەی بگونجێت، لە سزای دواڕۆژ رزگاری دەبێت.

٢- **رەفتاری گفتاری شەرعی بخەر(المسقط):** ئەو رەفتارەیە كە حاڵەتێكی شەرعی (یان یاسایی) دامەزراو كۆتایی پێدێنێت، وەك گەردن ئازاكردنی قەرزار لەلایەن قەرزدەرەوە لەو مافە تایبەتیانەی لە ئەستۆیەتی،یان وەك تەڵاقدان لە حاڵەتێك ستەمی تێدا نەبێت و مەبەستی زیانگەیاندن بە ژنەكە نەبێت، هەروەها وەك دەستبەرداربوونی بەشی لە هاوبەشەماف(الشفعة) و دەستبەرداربوون لە مافی تۆڵە یان خوێنبایی یان قەرەبوو.

٣- **رەفتاری گفتاری ناڕەوای بخەر:** تەڵاقدانی ستەمكارانە(تعسفی)، كە تیایدا بەبێ بیانوو زیان بە ژنەكە دەگەیەنێت، لەو حاڵەتەدا مێرد شایستەی سزایەكی تەمبێكارییە(تعزیری)، واچاكترە كە سزایەكی دارایی بێت قەرەبووی زیانی ژنەكەی پێ بكرێتەوە، لە تەڵاقە ستەمكارییەكان تەڵاقدانی خۆدەربازكردن(الفار)، كە تیایدا مێرد لە نەخۆشی سەرەمەرگدا ژنەكەی تەڵاق دەدات بەبێ ئەوەی بیانویەك هەبێت یان ژنەكە داوای كردبێت، شەرعناسانی مسوڵمان بەكۆڕایی-بێجگە لە زاهیرییەكان- یەكدەنگن لەسەر مافی ژن لە میراتی ئەو مێردە، هەرچەندە تەڵاقەكەی كەوتبێت، ئەوەش مامەڵەكردنە بەپێچەوانەی مەبەستە خراپەكەی.

٤- **رەفتاری كرداری بەسود:** وەك هاوكاری كردنی جەستەیی بۆ هەركەسێك پێویستی پێیەتی، وەك بەشداریكردنی بەدەست لە دروستكردنی شتێك، یان چاكردنەوەی ئۆتۆمبیلێك، یان بیناكردنەوەی دیوارە ڕوخاوەكەی هاوسێكەی، یان وەك هەڵگرتنەوەی پارەی ونبو بەمەبەستی پارێزگاری لێكردنی و گێڕانەوەی بۆ خاوەنەكەی، هەڵگرتنەوەی منداڵی ساوای فڕێدراو لە سەر شەقام و ڕێگاكان و شوێنی دیكە بە هەر هۆیەك بێت، بەمەبەستی رزگاركردنی ژیانی و بەخێوكردنی لای خۆی یان لە لایەنێك بەو ئەركە هەڵسێت وەك دایەنگە. دانەوەی قەرزی كەسانی دیكە، دابینكردنی خەرجیی ژنی مێردونبو و هاوشێوەكانی.

٥- **رەفتاری كرداریی زیانبەخش:** لەم ڕووە هەموو جۆرەكانی تاوان دەگرێتەوە كە سزای بۆ دانراوەو هەمو جۆرەكانی لەكارخستنی ناڕەوا دەگرێتەوە كە قەرەبوو پێویست

دەکات[1].

ڕووداوە شەرعییەکان:

بۆ ئەم بەشانە دابەش دەبێت:

١- **ڕوداوە ماددییەکان بە کردەوەی مرۆڤ بەبێ مەبەست:** وەك ڕوداوەکانی ئۆتۆمبێل لەئەنجامی خێرایی و سەرپێچی سیستەمی هاتوچۆ بە هەڵە، لەو حاڵەتانەو هاوشێوەکانی، ڕوداوەکە دەبێتە هۆیەك بۆ پابەندیی کەمتەرخەمەکە بە پێدانی قەرەبوەکەی.

٢- **ڕوداوە ماددییەکان بە کردەوەی سروشت:** وەك تێکشکانی فڕۆکە بەکاریگەریی ڕەشەبای ئاسمانی، نقومبونی کەشتی بە شەپۆلی دەریا، پێکدادانی ئۆتۆمبێل و وەرگەڕانی وەرگەڕانی لە گەردەلولی تۆزویا.

لەو حاڵەتانەو هی دیکەش، ڕوداوەکە دەبێتە هۆی پابەندییەك بۆ دەوڵەت و کۆمپانیا یان کەسانێك، بەرامبەر ئەو زیانەی لە گیان و ماڵ کەوتوە.

٣- **ڕوداوە مەعنەویەکان کە ویستی مرۆڤی لە ڕودانیدا نیە:** وەك باوکایەتی ڕێگرە لە تۆڵە، شێتی ڕێگرە لە دروستیی ڕەفتارەکان، خزمایەتی هۆیە بۆ میراتگری لەلایەکەوەو، هۆیە بۆ خەرجی کێشانی خزمە پەککەوتەکەی لەلایەکی دیکە، ئەوەش کە هیچ سەرچاوەیەکی بژێوی نییە لەلایەکی دیکە.

ئەنجام:

لەم خستنەڕوە کورتەدا دەگەینە ئەو ئەنجامەی کە هۆیەکانی ماف و پابەندییەکان لە شەریعەتی ئیسلامیدا بۆ دوو هۆی سەرەکی دەگەڕێتەوە، کە بریتییە لە:

١- **ڕەفتارە شەرعیەکان:** گفتاری بێت یان کرداری، ڕەوا بێت یان ناڕەوا.

---

[1] کرداری زیانبەخشی ئیجابی پێویستی بە بونی پەیبردن نیە، بەپێچەوانەی سەلبی ئەوە یکات کارێك نەکات و زیانی گشتی یان تایبەتی لێبکەوێتەوە، لە دین و بە دادگا بەرپرسە ئەگەر توانای پەیبردن و هۆشیاریی تەواوی هەبێت، چونکە ئەو بەرپرسیارێتیە لە کردە سەلبیە بەمەبەستەکە کەوتۆتەوە، ئەوەش بە کەسێکی (عديم الأهلية) ناوەشێتەوە.

٢- **ڕوداوە شەرعیەکان:** ماددی بێت یان مەعنەوی، لە کردەوە بێ مەبەستەکانی مرۆڤ بێت یان کردەوەی سروشت بێت، یاساناسان روداوە خۆویستەکان و رەفتارە کردارییەکانی مرۆڤیان بە رەهایی تێکەڵ کردووە، رەفتارە کردارییە خۆویستەکانیان بە ڕوداو داناوەو، رەفتارە یاساییەکانیان لە گرێبەست و ویستی تاکلایەنە(الإرادة المنفردة)دا کورت کردۆتەوە، ئەمەش ژیربێژی(منطق)ی یاسایی رەتی دەکاتەوە، چونکە-وەك باسمان کرد- رەفتار بریتییە لە هەموو ئەوانەی لە مرۆڤ روودەدەن بە ویستی ئازادی پەیبەری خۆی، جا گفتاری بێت یان کرداری، هەروەك یاسا مەدەنییە عەرەبییەکانیش کاریگەر بوون بە یاسای فەرەنسی کە ئەویش کاریگەرە بە یاسای رۆمانی، بۆیە سەرچاوەکانی پابەندیی بە پێنج داناوە: (گرێبەست و ویستی تاکلایەنەو کرداری بەسود و کرداری زیانبەخش و یاسا)، هەرچەندە چوار لەو سەرچاوانە دەکەونە ژێر رەفتارە شەرعییەکان (یان یاساییەکان)، کە هۆن بۆ پابەندییەکان، سەرچاوەکانیان لە پابەندییە شەرعیەکاندا شەرعەو، لە پابەندییە یاساییەکاندا یاسایە.

دووەم- بەشەکانی بابەتی حوکم (المحکوم فیە) لەرووی ئەو بەرژەوەندییەی لێی دەکەوێتەوە:

هەموو بابەتێکی حوکم لە رەفتارەکانی مرۆڤ و روداوەکان، کە وتاری دانانی(خطاب الوضع) پێوە پەیوەستە، بێ بەرژەوەندی گشتی یان تایبەت یان هاوبەش نییە. وا باوە کە هەرچی بەرژەوەندیی گشتی تێدابێت پێی دەڵێن (مافی پوختی خوا- حق الله المحض)، ئەوەش کە بەرژەوەندی تایبەتی تێدابێت پێی دەڵێن:(مافی پوختی بەندە-حق العبد المحض)، ئەوەش کە هەردوو بەرژەوەندی تێدایە پێی دەوترێت: (مافی هاوبەش-الحق المشترك). بەرژەوەندی لە واجبێتی واجبەکان و مەندوبێتی موستەحەبەکان و رێپێدانی موباحەکان، ئەو سودەیە کە لە جێبەجێکردنی ئەو حوکمانە بەدەستدەهێنرێن، بەرژەوەندی لە حەرامی حەرامکراوەکان و مەکروهی مەکروهەکان، ئەو زیان یان خراپییەیە بە نەکردنی دوردەخرێتەوە.

١- مافه پوختەكانی خوا (مافه گشتییەكان):

ئەوانەن كه بەرژەوەندییه گشتییەكان وەدی دەهێنن،[1] هەیانه بەدڵە وەك ئیمان به خوا و پەیامبەرانی و كتێبەكانی و ڕۆژی دوایی،[2] هەشیانه جەستەیی پوختە وەك نوێژ و ڕۆژو و هی دیكە، بەرژەوەندیی گشتی لەوانەدا ئەوەیه كه ئامرازی پارێزەر و وریاییە بۆ نەهێشتنی تاوانكاری، چونكه بەوانه هەڵسوكەوتی مرۆڤەكان پاك دەكرێتەوە.

---

[1] زانایانی ئوسوڵ بۆ هەشت بەش دابەشیان كردووە:

١- پەرستشه پوختەكان، وەك ئیمان بەخوا و ئەو لقانەی لێی دەبنەوە له پەرستشەكانی وەك نوێژ و ڕۆژوو.

٢- سزا پوختەكان، وەك سزای تاوانه حەدییەكان، كه دەستدرێژین بۆ سەر بەرژەوەندییه زەرورییەكانی مرۆڤ وەك دەستدرێژی بۆ سەر ئاین و ژیان و سامان و ناموس و عەقڵ.

٣- سزا ناتەواوەكان لەڕوی دارایییەوە و لەسەر خودی تاوانبار، وەك بێبەشكردنی بكوژ لە میراتی كوژراوەكەی و، بێبەشكردنی بكوژ له وەسیەتی كوژراوەكەی، كەواته بێبەشكردن مافێكی خوایەو هیچ سودێكی كوژراوی تێدانیە.

٤- مافی نێوان پەرستش و سزا، وەك كەفارەتی شكاندنی سوێند و كەفارەتی زیهار و كەفارەتی كوشتنی هەڵە، ئەوانه هەڵسوكەوتی تاوانكار پاك دەكاتەوە وەك ڕۆژو، مرۆڤی كۆیله ئازاد دەكات و پێویستیی هەژار دابین دەكات، سەرەڕای ئەوەی سزایەكی ترسێنەرە.

٥- پەرستشی مانای هاوكاری(المؤنة)ی تێدایە، وەك سەرفیترە، واجبه لەسەر هەمو مسوڵمانێك لە دوایین ڕۆژی ڕەمەزان، یارمەتی هەژارێك بدات بەوەی هاوتای ژەمەخوارنێكی ناوەندییه لەجیاتی كەسێك كه ئەو بەرپرسە له بەخێوكردنی و خەرجیكێشانی، سەرەڕای بەرپرسیارێتی خۆی.

٦- هاوكاری(مؤنة) مانای پەرستشی تێدایە، وەك زەكات كه ڕێژەیەكی سەدیە ساڵانه به شایستەكان دەدرێت، ئەوەی لایەنی هاوكاری(المؤنة) بەسەر پەرستشدا زاڵ بكات، دەڵێت: زەكات له سامانی قاصر واجبە، جا بچوك بێت یان شێت یان هاوشێوەیان. ئەوەش كه لایەنی پەرستش بەسەر لایەنی داراییدا زاڵ بكات دەڵێت: زەكات لە سامانی نەفام واجب نییه. ڕای یەكەم پەسەندترە، چونكه زەكات لە دەروازەی وتاری داناندا هۆی واجببونی بوونی ئەندازەیەك له سامانه كه زەكاتی تیا واجبە، بەچاوپۆشی له شایستەیی خاوەن سامانەكە.

٧- هاوكاری(مؤنة) سزای تیایە، وەك باجی خەراج كه فەرز كراوە لەسەر ئەوانەی زەوی كشتوكاڵی بەكاردێنن و نامسوڵمانەكان كه بەشداری جیهاد ناكەن، ئەگەر مسوڵمان بون و بەشداری جیهادیان كرد، ئەو بەرپرسیاریەتیەیان لەسەر دەكەوێت.

٨- مافێك له خودی خۆیدا هەیەو به ئەستۆی كەسەوە پەیوەست نییە، وەك مافی دەوڵەت له وەبەرهێنانی كانزاكانی زەویی هەرێمەكەی.

بڕوانه (التوضیح شرح التنقیح مع التلویح) ٢/١١٥ و دواتر. بلغة السالك لأقرب المسالك في منهب الإمام مالك ١/٢١٤.

[2] له (الالفیة مع طلعة الشمس للسالمي الاباضي ٢/٢٤١) هاتووە: (له مافەكانی خوا لە گوازراوەكان(المنقول)، بڕوامان بەخوا و پێغەمبەرەكەی و، ئەوەی له ئاییندا به زەرورەت هاتووە، ئەو كاروبارانەش زۆرن و سنوردار نین، مەبەست له گوازراوە(منقول) ئەوەیه كه بەرامبەر مەعقولە، واته ئەو شەریعەته خواییانەی بۆمان گوازراوەتەوە).

هەیانــە دارایــی پوختــە وەك زەکـات و وەقـف و خـەرجکردن لـەپێناوی خـوا، سـودە گشتییەکەی لەوەدایە کە ئامرازن بۆ هەرەوەزی ئابووری و هاوکاریی دارایی، بـۆ نەهێشـتنی هەژاری، کە پاڵنەری سەرەکیی هەڵسوکەوتی تاوانکارییە.

هەشیانە دارایی و جەستەییە، وەك حـەج و جیهـاد لەسـەر خـەرجیی خـۆی، گرنگییـە گشتییەکەی جیهاد پاراستنی ئایین و گیان و سـامان و ناموسـی خەڵکـە، حـەجیش سـودە گشتییەکەی لەوەدایە کە کۆنگرەیەکی ئیسلامی ساڵانەیە بۆ چارەسەری گرفتەکانی گەلانی مسوڵمان لەنێوان خۆیان و گرفتەکانیان لەگەڵ گەلانی دیکە. هەر لە مافە پوختـەکانی خـوا سزای تاوانە حدودیەکانە، کە بریتین لە دەستدرێژی بۆ سەر مافە گشتییەکان.

جیاکەرەوەکانی مافی پوختی خوا (مافی گشتی):

ئەم جۆرە مافە چەندین جیاکەرەوەی هەیە، گرنگترینیان ئەمانەن:

١- لێبوردن و گەردن ئازایی و سوڵح و هـەموارکردن و گـۆڕینی تێدانییـە، هـیچ مرۆڤێـك بۆی نییە دەستبەرداری بێت یان لە پیادەکردن و جێبەجێکردنی سارد بێت، جا هەر سیفەت و پلە و پایەیەکی هەبێت.

٢- نابێتە میرات، ئەگەر مافێکی دارایی بێت وەك زەکات، لەدوای مردنی پەیوەستە بەو سامانەی لێی بەجێماوە، بەر لـە دەرهێنـانی ئـەو مافـە بەسـەر میراتگرانـدا دابـەش ناکرێت، لەبەرئەوەی مافی خوا و مافی گشتییە. ئەگەریش سزا بوو، وەك سزای زینا و دزی، بەرپرسـیارێتییە دنیاییەکـەی بـە مردنـی دەکـەوێت و ناگوازرێتـەوە بـۆ میراتگرانـی، وەك خـوای گـەورە دەفـەرموێت: ﴿وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَىٰ﴾[1]. بـەڵام لەرۆژی قیامەت لەبەردەم خوای گەورە لێی دەپرسرێتەوە، گەر بیەوێت دەیبورێت و گەر بیەوێت سزای دەدات[2].

٣- لە سزا حدودیەکاندا دەچنە ناویەکەوە، ئەو کەسەی بۆ نمونـە چـەندین جـار زینـای کـردووەو لەسـەری چەسـپا، لەسـەر جـاری دوایـین سـزا دەدرێـت، لەبەرئـەوەی

---

[1] سورەتی الانعام ١٦٤.

[2] وەك خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿فَيَغْفِرُ لِمَن يَشَاءُ وَيُعَذِّبُ مَن يَشَاءُ ۗ وَاللَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾ سورة البقرة٢٨٤.

جارەكانی پێشـتر گومـانی تێدایـە، پێغەمبـەریش ﷺ دەفـەرموێت: (أدروا الحُـدُودَ بالشُبُهَات)[1] بەڵام ئەگەر گەڕایەوە سەر تاوانەكە سزاكەش دەگەڕێتەوە [2].

٤- فەرمانڕەوا یان كەسێك ئەو سەرپشكی بكات، رادەسپێردرێت بە جێبەجێكردنی.

٥- سزای دەستدرێژی بۆ سەر مافی گشتی:

أ- سزا حدودیەكان كە دەق دیاریی كردوە، وەك جەڵدە و رەجم لـە تـاوانی زینـا و بڕینی دەست لە تاوانی دزی.

ب- كەفارەتی دارایی یان جەستەیی، وەك لە شكاندنی سـوێند و زیهـار و كوشـتنی هەڵە [3].

ج- بێبەشكردنی میراتگری بكوژ لە میراتی كوژراوەكـەی، ئـەو سـزایە لـە مافـەكانی خوایەو كەوتن قبوڵ ناكـات، هەرچـەندە سـزایەكی پاشـكۆیی تـاوانی كوشـتنە، بەپێچەوانەی تۆڵە، كە مافێكی هاوبەشەو كەواندن قبوڵ دەكات.

د- سزا تەمبێكارییەكان لەسەر هەموو تاوانێكی دەستدرێژی بۆ سەر مـافی گشـتی، قازی دەسەڵاتی سووككردن و توندكردنی ئـەو جـۆرە سـزایانەی هەیـە، سـەرۆك وڵاتیش بۆی هەیە تاوانبار ببەخشێت ئەگەر لـەوەدا چـاكبون یـان بەرژەوەنـدی گشتی هەبوو.

٢ - مافە پوختەكانی بەندە(مافە تـایبەتییەكان):

مافی تایبەت ئەوەیە كە بەرژەوەندی تایبەت بەدی دێنێت جا دارایی بێت یان هی دیكە، مافی دارایی وەك مافە خودییەكان(العینیة) و مافە كەسـیە داراییـەكان (قـەرزەكان)، مـافی دیكەی بێجگە لە دارایی، وەك مافە خێزانییەكان بێجگە لە دارایی، بۆنمونـە چـێژوەرگرتنی هەردوو هاوسەر لـە یەكدی و مـافی دایـەنی و مـافی تـەڵاق و مـافی شـیرپێدان، سـەرەڕای ئەوانەش مافی تایبەت هەیە پەیوەستە بە داراییەوە وەك مافی كەڵكوەرگرتن(الارتفاق).[4]

---

[1] پێشتر تەخریج كراوە

[2] لە (قواعد الزركشي٢٧/١) هاتووە: (ئەگەر سزایەكانی كە بۆ خوان، چونە ناویەكەوە، وەك ئەوەی چەندجار زینا بكـات و هاوسەرگیری نەكربێت، یەك حەرامی بۆهەیە، هەروەها ئەگەر چەندین جار دزی بكات یان بخواتەوە).

[3] ئازادكردنی بەندەیەك لەكاتی بوونی، ئەگەرنا خۆراكدان و بەرگ بۆكردن و رۆژوو.

[4] وەك مافی هاتوچۆ و ئاوەڕۆ و خواردنەوە.

جیاکەرەوەکانی مافی پوختی بەندە (مافی تایبەت)[1]

١- دەشــێ لێبــوردن(العفــو) و رێککــەوتن(الصــلح) و گــەردن ئــازایی(الإبــراء) و خستن(الإسقاط)ی تێدابێت.

٢- خــاوەن مافەکــە رادەســپێردرێت بــە وەرگرتنــی، بــەڵام جێبــەجێکردنی لــەرێگای دەسەڵاتەوە دەبێت بۆ دورکەوتنەوە لە پاشاگەردانی.

٣- چونەناویەکی تێدا رونادات، ئـەوەی چـەند جارێك زیـان بـە کەسـێك بگەیـەنێت، جـا بەدوای یەکدا بێت یان نا، دەبێ قەرەبوی هەموو جارێکی بداتەوە.

٤- سـزای دەسـتدرێژی بـۆ سـەر مـافی تایبـەت یـان قـەرەبوە(التعـويض) یـان تەمبێکردنە(التعزیر) یان تۆڵەیە(القصاص).

٥- بۆ میراتگرەکان دەگوازرێتەوە بەپێی ئەم وردەکارییە:

أ- مافە تایبەتە پوختەکان کە دارایی نەبن هـەرگیز ناگوازرێنـەوە بـۆ میراتگرەکـان، بـە کۆڕای شەرعزانان، وەك مافی چێژوەرگرتنی هەریـەك لـە هاوسـەرەکان لەیەکدی و مـــافی سەرپەرشـــتیاری(الولايـــة) و مـــافی دایـــەنی(الحضـــانة) و مـــافی فەرمانبەری(الوظيفة).

ب- مافە داراییە پوختە تایبەتـەکان، بـە کـۆڕای زانایـان دەگوازرێنـەوە بـۆ میراتگـران، ئەگەر مافی کەسی دیکەی پێوە پەیوەست نەبێت.

ج- ئەو مافە تایبەتانەی سروشـتی دولایەنـەیان هەیـە، کـە رویـەکی دارایـی و رویـەکی دیکەی کەسی بێت، دەبێتە سێ بەشەوە:

بەشی یەکەم: ئەوەی لایەنی دارایی تیایـدا بەسـەر لایـەنی کەسـیدا زاڵـە، شـەرعزانان راجیـا نـین[2] لـە گوێزرانـەوەی بـۆ میراتگـران، وەك مـافی بارمتـە کـە لـەروی متمانەپێکردن و گێڕانەوە دانراوە، بۆیە لایـەنی دارایـی تێیـدا زاڵـە بەسـەر لایـەنی کەسیدا، کە خۆی دەنوێنێت لـە رەزامەنـدی بارمتەدەرەکـە بـە بارمتەکراوەکـە و

---

[1] لە سەرچاوە فیقهی و یاساییەکان پێناسەیەکی تەواوی مافم بەرچاو نەکەوت، بەڕای خاکیی خۆمـان: (مـافی مـرۆڤ لـە شتێکدا پێگەیەکی شەرعی-یاسایی-یە، رێی پێدەدات سودی لێ ببینێت و لەسەر کەسانی دیکەیە رێز لە مافەکەی بگرن).

[2] بەپێچەوانەی زاهیریەکان.

دڵنیابوونی له راسپاردەکەی و چاك پاراستنی، هاوشێوەی مافی بارمتە لەوانەی باسمان کرد، مافی راگرتنی فرۆشراو هەتا وەرگرتنی بەهاکەی، مافی سەرپشکیی نەنگی(خیار العیب)، مافی سەرپشکی نەمانی وەسفی ویستراو تیایدا(الوصف المرغوب فیه) و هاوشێوەی ئەوانە.

بەشی دووەم: ئەوەی لایەنی کەسی تیایدا بەسەر لایەنی داراییدا زاڵ بێت، بۆیە شەرعناسان کۆڕان لەسەر نەگوێزرانەوەی بۆ میراتگران، وەك مافی کەڵکوەرگرتن(الانتفاع)، ئەگەر وەسیەت بۆکراو بە کەڵکی شتێك مرد، ئەو وەسیەتەی بۆی کراوە (مافی کەڵکوەرگرتن) ناگوێزرێتەوە بۆ میراتگرانی، مەگەر بەڵگەیەك هەبێت پێچەوانەی ئەوە بسەلمێنێت، هەروەها مافی کەڵکوەرگرتن لە شتی بەراسپاردە وەرگیراو یان بەکرێ هێنراو.

بەشی سێیەم: ئەوەی زاڵکەرێکی تیادا بەدەرناکەوێت، تا لایەك (دارایی یان کەسی) زاڵ بکرێت، شەرعناسان لەوەدا ڕاجیان، هەندێکیان لایەنی دارایی بەسەر لایەنی کەسیدا زاڵ دەکەن، بەپێی ئەو زاڵکەرەی بە ئیجتیهاد پێی گەیشتوەو گوتویەتی دەگوێزرێتەوە بۆ میراتگران، هەندێکیش بۆچونیان پێچەوانەی ئەوەیەو دەڵێن ناگوێزرێتەوە بۆ میراتگران، هاوشێوەی مافی سەرپشکیی مەرج(خیار الشرط) و مافی هاوبەشەماف(الشفعە).

٣- مافە هاوبەشەکان[1]

مافی هاوبەش ئەوەیە کە هەردوو بەرژەوەندیی گشتی و تایبەت لەیەك کاتدا

---

[1] له الألفية مع شرح طلعة الشمس للسالمي الاِباضي ٢/٢٤٠ هاتووه:

والحق قد يكون لله فقط — مثل العبادات وما بها لرتبط

ومثل مال للصالح العام — و قد يكون للعباد حكمٌ

وقد يجيء النوعان فيه مثل ما — في القذف والقصاص مما أجرما

ولته بابەتی حوکم(المحکوم فیه) سێ جۆرە: یان مافی خوایە بەتەنها وەك پەرستشەکان چ ئەسڵەکان و چ لقەکان، سامانە وەقف کراوەکان بۆ بەرژەوەندی گشتی، ئەوەش مافی خوایە، دراوەتە پاڵ خوا لەبەر مەترسیەکەی و سودە گشتیەکەی. بەڵام ئەوەی مافی پوختی بەندە بێت وەك مافە خودی و داراییەکان، یان مافی خوا و مافی بەندە تیایا کۆدەبێتەوە وەك تۆڵە(قصاص).

كۆدەكاتەوە، بۆیە لە حوكم و جیاكەرەوەدا دەدرێتە پاڵ مافی گشتی ئەگەر بەرژەوەنـدیی گشتی تیایدا زاڵ بێت، ئەگەریش بەرژەوەندی تایبەت تیایـدا زاڵ بێـت دەدرێتـە پـاڵ مـافی تایبەت:

أ- لەنمونەی جۆری یەكەم (ئەوەی لایەنی گشتی تیایدا زاڵە) هەموو پیشە یـان كارسـازی یان فەرمانبەرییەك، كۆمەڵگە پێویستی پێیەتی، وەك پیشەی پزیشكی و فێركـردن و، كارسازی دارتاش و بەرگدرو و ئاسنگەری و هاوشێوەكانیان و، فەرمانبـەرێتی دادگـا و فەتوا و هاوشێوەكانیان، ئەو جۆرە مافە هاوبەشانە لە حوكم و جیاكەرەوەدا دەدرێنە پاڵ مافە گشـتییەكان، بۆیـە دەوڵـەت بـۆی هەیـە خـاوەن پیشـەیەك یـان كارسـازێك ناچاربكات بە ئەنجامدانی و، كەسێك شایستەیی داوەری و فەتوا یـان وانەوتنـەوەی تێدابێت، ناچاریان بكات بە ئەنجامدانی پسپۆرییەكەیان ئەگەر كەسی دیكە نەبوو.

ب- نمونەی جۆری دووەم (ئـەوەی لایـەنی تایبـەت تیایـدا زاڵـە) مـافی تۆڵە(القصـاص)، بۆنمونە: كوشتنی بەمەبەست و دوژمنكارانە، ئەگەر پایە و مەرجەكانی تیادا هاتـەدی، سزاكەی تۆڵەلێسەندنەوەیە، ئەو مافە هاوبەشە لەنێوان دەوڵەت كـە هەڵدەسـتێت بـە وەرگرتنی مافی گشـتی و، لـەنێوان خاوەنـانی خـوێن (یـان میراتگرانـی كـوژراو)، بـە لەبەرچاوگرتنی لایەنی یەكەم تۆڵە جێبەجێ ناكرێت تا دوای رەزامەندی سەرۆك وڵات، بە لەبەرچاوگرتنی لایەنی دووەمـیش دەبـێ رای میراتگـران یـان خاوەنـانی خوێنەكـە وەربگیرێت بۆ جێبەجێكردنی سزاكە.

لـە یاسـای تاوانكـاریی دانـراودا، لـە تۆڵەسـەندنەوەدا مـافی گشـتی زاڵـە، چـونكە لـە روكارەكانی شكۆی دەوڵەتە. بـەڵام لـە شـەریعەتی ئیسـلامیدا مـافی تایبـەت زاڵـە، لەسـەر بنچینەی رێسای (دەستكەوت بەپێی باجە- الغنم بالغرم)، چونكە ئەو كارەساتەی روی لـە خێزان و خانەوادەی كوژراوەكە كەوتوە لە ئەنجامی ئەو تاوانە، زۆر زیاترە لەوەی دوچـاری گەل و كۆمەڵگا دەبێتەوە بە لەدەستدانی ئەنـدامێك لـە ئەندامـەكانی، لەبـەر ئـەو حیكمەتـە خوای گەورە دەفـەرموێت: ﴿وَمَن قُتِلَ مَظْلُومًا فَقَدْ جَعَلْنَا لِوَلِيِّهِ سُلْطَانًا﴾[1]، (السـلطان) واتـە دەسەڵات كە بریتییە لـە هەڵبـژاردنی تۆڵەسـەندنەوە یـان گـۆڕینی بـۆ خوێنبایی(قـەرەبوی

---

[1] سورەتی الإسراء ٣٣.

دارایی) یان دەستبەرداربون لە هەردوكيان.

سێیەم - بەشەكانى بابەتى حوكم (المحكوم فيه) لەرووى سەختيەوە: عەزيمە و روخسەتە:

هەموو حوكمێكى ئەركبارى بێ ئەرك و سەختى نيە، ئەگەرنا ناوى حوكمى ئەركبارى نەدەبوو، بەڵام پلەى ئەو سەختييە جياوازە، بۆيە كاريگەريەكەشى لەسەر حوكم و داواكردنى جياواز دەبێت، بەم شێوەيە:

أ- ئەگەر سەختيەكە لەسەروى توانای ئەركبارەكە بوو، ئەوا ئەركەكەى لەسەر دەكەوێت و لەسەر نەكردنى ئەو كارەى پێى ئەركباركراوە لێى ناپرسرێتەوە، بەپێى فەرمايشتى ﴿ لَا يُكَلِّفُ ٱللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا ﴾[1].

ب- ئەگەر سەختيەكە لە توانای مرۆڤدا بوو، بەڵام ئەگەرى ئەوە هەبوو ژيان يان تەندروستى ئەركبار بخاتە مەترسييەوە، لەو حاڵەتە حوكمەكە لە زەحمەتيەوە دەگۆڕێت بۆ ئاسانى، بەجۆرێك جێبەجێكردنەكە هيچ مەترسيى لەسەر تەندروستى و ژيانى نەبێت، وەك رۆژو، ئەو كەسەى بيانويەكى هەيە وەك گەشت و نەخۆشى و شيردان، ئەنجامدانى دوادەخرێت تا كاتى نەمانى بيانوەكە،[2] بەڵام ئەگەر بيانوەكە نەمانى بۆ نەبوو، وەك پيرى و نەخۆشى بەردەوام، لەوكاتەدا حوكمەكە بە ئەنجامدان و گێڕانەوەى هاوشێوەى(القضاء بالمثل) دەكەوێت، لەجێى ئەو جۆرێكى ديكە دێت كە هيچ سەختيەكى تێدا نيە، وەك گۆڕانى رۆژو بۆ فيديە بۆ ئەو كەسەى

---

[1] سورەتى البقره ٢٨٦.

[2] (ترخيص) لە زمانى عەرەبيدا: (التسهيل والتيسير) واتە ئاسانكارى و رێخۆشكردن. لە دەربڕى شەرعدا: ئەو حوكمانەى دانراون لەبەر بيانويەك، لەگەڵ مانەوەى بەڵگەى واجبێتى و حەرامى بەبێ ئەو بيانوە. روخسەت گۆڕانى حوكم لاى دانەرى شەرعەكە ناگەيەنێت، چونكە ئەوەى حوكمەكانى پێوەبەندە زۆربەرى جار دوو حوكمى هەيە، يەكيان بۆ دۆخى ئاسايى و دووەم بۆ نائاسايى. سووككردنيش لە پێنج روەوەيە:

١- بە خستنى فەرزكراو، وەك خستنى نوێژ لە بێنوێژ و شێت.

٢- بە كەمكردنەوە وەك كورتكردنەوە(القصر) لە گەشت.

٣- بەبريتى(البدل) وەك تەيەموم لەبريتى شۆردن.

٤- بە پێشخستن و دواخستن وەك نوێژە چواريەكان بۆ گەشتيار.

٥- بە رێپێدان(إباحة)ى حەرامكراو وەك خواردنى مردارەوەبوو بۆ ناچار.

بیانوەكەی بەردەوامە، درێژەی ئەمە بە توێژینەوەی بەچاكزانین(استحسان) باسكرا لە بابەتی گێڕانەوە(قضاء) بەهاوشێوەی مەعقول و هاوشێوەی نامەعقول. حوكمە سوككراوەكەش پێی دەوترێت روخسەت، بۆیە روخسەت پێناسەكراوە بە گۆڕانی حوكم لە رەحمەتیەوە بۆ ئاسانی لەبەر بیانویەك لەگەڵ بونی هۆی حوكمە ئەسڵیەكە، روخسەت لەوانەیە واجب بێت وەك خواردنی مردارەوەبو بۆ رزگاركردنی ژیان، لەوانەشە مەندوب بێت وەك رۆژوشكاندن لەكاتی سەختی.

ج- ئەو سەختیەی لە سنوری توانای مرۆڤدایەو كار لە ژیان و تەندروستی ناكات، هیچ كاریگەریی نابێت لەسەر هۆكاری حوكمی پێ ئەركباركراوەكە، بۆیە چۆن شەرع داینـاوە هەربەوشێوەیە لەسەریەتی جێبەجێی بكات بە كردن و نەكردن، لەو حاڵەتەدا حوكمە ئەركبارییەكە پێی دەوترێت عەزیمە.

چوارەم- بەشەكانی بابەتی حوكم (المحكوم فیه) لەروی قبولكردنی نوێنەرایەتی:

بەشی یەكەم- ئەوەی هەرگیز نوێنەرایەتی قبوڵ ناكات: ئەوەیە لە كەسە ئەركبارەكە داواكراوە، لەبەر ئەوەی بەرژەوەندییەكی تێدایە بۆ خۆی دەگەڕێتەوەو ئەگەر خۆی ئەنجامی نەدات دەستی ناكەوێت.

لە جێبەجێكردنەكانی ئەم بەشە سوێندخواردن لە حاڵەتی كێشەیەك لەبەردەم دادگا، پێغەمبەر ﷺ دەفەرموێت: (البَیِّنَةُ عَلَى المُدَّعِي وَالیَمِینُ عَلَى مَن أنكَرَ)[1] ئەگەر داواكار نەیتوانی بەڵگە پێشكەش بكات، ئەوا داوا لەسەركراو لەسەریەتی خۆی سوێند بخوات، بۆی نیە كەسێكی دیكە لەجێی ئەو سوێند بخوات، چونكە ئامانجی سوێندخواردن نیشانەیە بۆ راستگۆییەكەی، ئەمەش لە سوێندی نوێنەرەكەی نایەتەدی. هەروەها نوێژ و رۆژوو، نوێنەرایەتی تیایاندا ناشێت، چونكە بەرژەوەندی خوازراو لە دانانیان، بەرزراگرتنی خوا و بەهێزكردنی پەیوەندییە لەگەڵی، هەروەها پاككردنەوەی دەرون و پتەوكردنی هەڵسوكەوت(السلوك)، یان دوركەوتنەوە لە خراپەو قێزەون(الفحشاء) و

---

[1] عن ابن عباس رضي الله عنهما أن النبي ﷺ قال (لو يعطى الناس بدعواهم لادعى ناس دماء رجال وأموالهم ولكن اليمين على المدعي عليه)، متفق عليه، وللبيهقي من حديث ابن عباس باسناد صحيح (البينة على المدعي واليمين على من انكر)، سبل السلام ٤/١٧٤، تقدم تخريجه.

نەخوازراوەکان(المنکر)ن، وەك خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿ وَأَقِمِ ٱلصَّلَوٰةَۖ إِنَّ ٱلصَّلَوٰةَ تَنْهَىٰ عَنِ ٱلْفَحْشَآءِ وَٱلْمُنكَرِ ﴾[1]، هەروەها دەفەرموێت: ﴿ يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ كُتِبَ عَلَيْكُمُ ٱلصِّيَامُ كَمَا كُتِبَ عَلَى ٱلَّذِينَ مِن قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ ﴾[2].

جا بەدەستهێنانی بەرگری دژ بە تاوانکارییەکان بەهۆی نوێژەوە و وەرگرتنی سیفەتی تەقوا و خۆپارێزی بە رۆژوو، مرۆڤ ناتوانێت بەدەستی بێنێت ئەگەر لەرێی نوێنەرەوە ئەنجامی بدات. لەبەرامبەر ئەوانەش لە یاسادا ئەنجامدانی خزمەتی سەربازی بەزۆرەملێ.

بەشی دووەم: ئەوەی بەرمەبای نوێنەرایەتی قبوڵ دەکات: ئەوەی کە بەرژەوەندییەکی تێدایە لەبەر خودی کردارەکە لەبەرچاو گیراوە، بەدەستهێنانی ئەو بەرژەوەندییەش لەسەر ئەنجامدانی راستەوخۆی ئەرکبارەکە نەوەستاوە، مادام ئامانجەکە روودانی ئەسڵی کردارەکە و بەجێهێنانی بێت، جا هەرکەسێك ئەنجامی بدات.

لە جێبەجێکردنەکانی ئەم بەشە، واجبێتی گێرانەوەی سامانی داگیرکراو بۆ خاوەنەکەی، سامانی دزراو بۆ خاوەنەکەی، سامانی خواستراو بۆ خاوەنەکەی و بەکرێگیراوەکان بۆ بەکرێدەرەکە دوای تەواوبوونی ماوەی خواستن و بەکرێدان، گێڕانەوەی قەرزی خاوەن قەرزەکان، بەشکردنی زەکات بەسەر شایستەکان، لەبەرامبەر ئەو حاڵەتانەش، لە یاسادا پێدانی کرێی ئاو و کارەبا و تەلەفۆن و باجەکان و هی دیکە.

جا بەرژەوەندی لەو جێبەجێکردنە شەرعی و یاساییانە، گەیاندنی مافەکانە بە خاوەنەکانیان جا ئەرکبار وقەرزدار خۆی بیکات، یان لەرێی نوێنەرێك، ئیتر ئەو نوێنەرایەتیە یاسایی یان دادگایی یان بە رێککەوتن بێت.

بەشی سێیەم: ئەوەی بەرژەوەندییەکی تێدایەو کردار و بکەرەکەی لەبەرچاو گیراوە:

ئەمەیان لەنێوان هەردووکیانە، بۆیە شەرعناسان لەمەدا راجیان، وەك حەج، کە پەرستشێکە و بەخشینی سامانی لەگەڵدایە، هەندێك[3] دەڵێن: (بەرژەوەندی لە دانانی

---

[1] سورەتی العنکبوت ٤٥.

[2] سورەتی البقرة ١٨٣.

[3] وەك ئیمام مالیك بروانە (بلغة السالك لاقرب المسالك للصاوي على الشرح الصغير للدردير ٢/١٦٩).

حەج ئەدەب دادان و پاككردنەوەی دەرون و مەزن ڕاگرتنی خوایە لەو شوێنە پـیرۆزە و بەدەرخستنی ملكەچییە بۆی)، ئەمە شتێكە لە هـەموو كەسێك داواكـراوە، كـە توانـای دارایی و جەستەیی و عەقڵی هەبێت، بۆیە ئەگەر لەسەری واجب بـوو، پاشـان بیانویـەك هاتە پێش و ڕێگریبوو لە ئەنجامدانی، ئەوا نوێنەرایەتی قبـوڵ ناكـات. هەنـدێكی دیكـە[1] دەڵێن: (بەرژەوەندی سەرەكی لە دانانی حەج بریتییە لە بەخشینی بـە سـامان لـەپێناو خوا لەڕێگای حەجەوە، جا ئەگەر كەسەكە دابڕابوو، نەیدەتوانی خـۆی بچێت بـۆ حـەج یان دوای واجب بونی حەج لەسەری مرد، دەشێت حەجەكەی لەجیاتی بكرێت).

ڕەفتار لەجیاتی كەسێكی دیكە لەڕوی هۆیەكەیەوە حەوت بەشە:

١- ڕەفتـاركردن بـە سەرپەرشـتیاریی تـەواو(المحضـة)، كـە بـۆ بـاوك و بـاپیر و فەرمانڕەوا(قازی) چەسپاوە.

٢- ڕەفتـار بـە نوێنەرایـەتی تـەواو، بەویسـتی كەسـەكە خۆی(الاصـیل)، وەك لـە بریكارێتی(الوكالە) یان بە ویستی دانەری شـەرع وەك ڕەفتـاری دادوەر لـە سـامانی كەسێك دیارنەماوە ئەگەر مەترسی لەسەر سامانەكەی هەبوو.

٣- ڕەفتـاركردن بـە نوێنەرایەتییـەك كـە سەرپەرشـتیارێتی تێـدابێت یـان سەرپەرشتیارێتییەك نوێنەرایەتی تێدا بێت، وەك ڕەفتاری (وەصی) بۆ بەرژەوەندی ئـەوەی لـەژێر سەرپەرشـتی ئەودایـە، جـا ئـەوە لـەڕوی ئـەوەی راسـپێردراوە ڕەفتارەكەی نوێنەرایەتیە، لەڕوی ئەوەی ڕەفتار لە مافی كەسێك دەكات كـە خـۆی ناتوانێت ڕەفتاری تیا بكات ئەوە سەرپەرشتیارییە.

٤- ڕەفتـاركردن لـەجیاتی كەسـی دیكـە لەبـەر زەرورەت، وەك ڕەفتـاركردن لـە هەڵگیراوە(اللقطة) دوای ناساندنی و بێئومێد بوون لە دۆزینەوەی خاوەنەكەی.

٥- ڕەفتـاركردنی دەرەوەی سـنوری مۆڵـەت، وەك ئـەوەی بریكـار لـە سـنوری

---

[1] ئەوەش ڕای زۆربەی شەرعناسەكانە. لە (المغنی لابن قدامە ٣/٢٢٣) هاتووە: (بەپێی وتەی زانایان ناشێت لـە حـەج پیاو نوێنەرایەتی ژن و پیاو بكات و ژن نوێنەرایەتی پیاو و ژن بكات، ناشێت حەج و عومرە لەجیاتی كەسێكی زینـدو بكرێت بەبێ مۆڵەتی خۆی، جا فەرز بێت یان خۆبەخش، لەبەرئەوەی پەرستشێكە نوێنەرایەتی تێدا دەكرێت، بۆیـە ناشێت نوێنەرایەتی بالغی عاقڵ بكرێت بەبێ مۆڵەتی خۆی وەك زەكات، بـەڵام مـردو دەشـێت نوێنەرایـەتی بكرێـت بەبێ مۆڵەتی خۆی، ولجب بێت یان خۆبەخش، لەبەرئەوەی پێغەمبەرﷺ فەرمانی كردوە بە حەج لەجیاتی مردو).

بریکارییەکەی تێپەڕێت لە ڕەفتارکردن لەوەی پێی سپێردراوە، ئەو تێپەڕاندنە لەسەر مۆڵەتی کەسە ئەسلیەکە وەستاوە.

٦- ڕەفتارکردن بۆ بەرژەوەندی کەسانی دیکە بە سامانی ڕەفتارکەرەکە خۆی، وەك خەرجکردن بۆ هاوسەر و منداڵی کەسی ونبوو، دانەوەی قەرزی کەسانی دیکە بەبێ مۆڵەتی خۆیان، دوبارە بیناکردنەوە لەسەر خەرجیی خۆی بەبێ مۆڵەت. ئەو نمونانەو هاوشێوەکانیان، زۆربەی شەرعناسان پێیان وایە ئەو کەسەی ڕەفتارەکەی کردووە بەخشەر و خۆبەخشە، بۆی نیە داوای خەرجیەکە یان کرێی ئەو کارەی کردویەتی لە کەسەکە بکاتەوە، ئەگەر پێشتر هەواڵی ئەوەی بە دادوەر نەدابێت یان بەر لە دەستپێکردنی ڕەفتارەکە شایەتی نەگرتبێت، کە ئەو دەیەوێت مافەکەی لەکەسەکە وەربگرێتەوە و مەبەستی بەخشین و خۆبەخشی نییە. بەڵام پێم وایە فەرمایشتی خوای گەورە ﴿ هَلْ جَزَآءُ ٱلْإِحْسَـٰنِ إِلَّا ٱلْإِحْسَـٰنُ ﴾[1] دەقێکی ڕاشکاوە لەسەر مافی گەڕانەوە ئەگەر خۆی بیەوێت.

٧- ڕەفتار لە سامانی کەسانی دیکە بۆ بەرژەوەندی ئەوان بەبێ مۆڵەتی خۆیان، ئەوەی پێی دەوترێت ڕەفتاری خۆتێهەڵقورتاندن(الفضولي)، وەك ئەو کەسەی سامانی کەسێك بفرۆشێت یان بۆی بکرێت بەبێ مۆڵەت، لای جەماوەری زانایان ڕەفتارەکە بەتاڵە، لای حەنەفیەکان و مالیکیەکان لەسەر مۆڵەتی خاوەن سامانەکە وەستاوە، ئەگەر مۆڵەتی دا دروستە و شوێنەوارەکەی بۆ پێشتر دەگەڕێتەوە، ئەگەرنا بە شوێنەواری پێشتر(أثر رجعي) بەتاڵ دەبێت، ئەو یاسادانەرانەی بەو دوو مەزهەبە کاریگەر بوون کار بەمە دەکەن.

یاسای مەدەنی عێراقی کارپێکراو (م١٣٥) دەڵێت: (١- ئەوەی ڕەفتار لە موڵکی کەسێکی دیکە بکات بەبێ مۆڵەتی کەسەکە، ڕەفتارەکە لەسەر مۆڵەتی خاوەنەکەی دەوەستێت. ٢- ئەگەر خاوەنەکە مۆڵەتی دا، مۆڵەتدانەکە دەبێتە کردنەبریکار و داوای بەرامبەرەکەی لەو کەسە دەکرێت کە کارەکەی کردوە ئەگەر لە لایەنەکەی دیکەی گرێبەستەکەی وەرگرتبوو. ٣- ئەگەر خاوەنەکەی مۆڵەتی ڕەفتاری خۆتێهەڵقورتێنەرەکەی

---

[1] سورەتی الرحمن ٦٠.

نـەدا، بـەتاڵ دەبێتـەوە، ئەگـەر لایەنەکـەی دیکـەی گرێبەسـتەکە بەرامبەر(بـدل)ی بـە خۆتێهەڵقورتێنەرەکە دابوو، دەتوانی لێی داوا بکاتەوە. ئەگەر بەرامبەرەکە(بدل) لەدەسـتی کەسە فزوڵیەکە بەبێ کەمتەرخەمی لەناوچـوو، هـەروەها لایـەنی دوەم زانیبێتـی کـە ئـەوە فزوڵییە، ئەوا بۆی نیە هیچی لێ داوا بکاتەوە. ٤- ئەگەر کەسە فزوڵیەکە شتە مەبەستەکەی دایە دەست ئەوەی گرێبەستی لەگەڵدا کردووەو لەدەست ئەو لەناوچوو بەبێ کەمتەرخەمی، خاوەنەکەی دەتوانێت بەهاکەی بخاتە ئەستۆی هەرکامیان بیەوێت، ئەگەر یەکیانی هەڵبژارد و خستیە ئەستۆی، ئەوا مافی لە ئەستۆگیریی ئەوی دیکە نامێنێت). ئەمە بـەو پێیـەی کـە ئەستۆگیری خاوەندارێتییە، ناشێت شتێك لە یەك کاتدا موڵکی دوو کەس بێـت هەریـەك بـە تەنها.

یاسای مەدەنی ئوردونی کارپێکراو (م١٧١) دەڵێت (جێبـەجێکردنی رەفتارەکـە لەسـەر مۆڵەت رادەوەستێ ئەگـەر ئـەو رەفتـارە لەلایـەن (فضـولي) لـە سـامانی کەسـێکی دیکـە کرابێت).

یاسای یەمـەنی (م١٧٢) دەڵێـت (رەفتـارکردن لـەجیاتی کەسـی دیکـە لەسـەر مۆڵـەتی خاوەن مافەکە(صاحب الشأن) وەستاوە، مەگەر یاسا دەقی ڕاشکاوی لەسەر بـەتاڵیی ئـەو رەفتارانە دابنێت).

جێباسی سێیەم
حوکم بەسەردادراو (المحکوم علیە)

حوکم بەسەردادراو لە حوکمی دانراودا(الوضعي) کە وەسفێکە حوکمی هـۆیی(السـببية) یان مەرجی (الشرطية) یان رێگرێتی(المانعية)ی بەسەردادراوە[1] جا ئەو وەسـفە لـە کـردەی خۆویسـت و خۆنەویسـتی مـرۆڤ بێـت یـان روداوێکـی مـادی یـان مەعنـەوی بێـت، حـوکم

[1] لە (مختصر المنتهى الأصولي وشرحه ٧/٢) هاتووە: (وتاری دانان وەك بڕیاردانـە لەسـەر وەسـفێك بـەوەی هۆیـەکی کاتییـە (وەك لادان-زوال) یـان مەعنەویـە (وەك سەرخۆشـی و خاوەنـداری و دابینکـاری و سـزاکان)، یـان رێگـری حوکمێکە لەبەر حیکمەتێك پێچەوانەی حوکمەکـە دەخوازێت، وەك باوکایـەتی بـە تۆڵەکردنەوەدا(القصاص)، یـان هۆیە لەبەر حیکمەتێك کە حیکمەتی هۆیەکە ناتەواو دەکات، وەك قەرز لە زەکاتدا.

بەسەرداسراو لەو حاڵەتەدا مەرج نییە باڵغ بێت یان عاقڵ بێت یان توانای هەبێت یان زانیاری هەبێت، وەك پێشتر لە جۆرەكانی حوکمی دانراودا ئەوەمان رونکردەوە.

بەڵام حوکم بەسەرداسراو لە حوکمی ئەرکبارىدا مرۆڤێکە دەبێ پێنج مەرجەکەی تیا بێتەدی لە (بالغی، عەقڵ، زانینی ئەوەی پێی ئەرکبارکراوە، توانای لەسەر بەجێهێنانی بەکردار[1] یان بەجێنەهێنانی، سەرپشکێتی). بەو پێیە بابەتەکە بەگوێرەی حوکمی ئەرکباری وادەخوازێت لێکۆڵینەوە لەو قۆناغانە بکرێت کە مرۆڤ پێیدا تێپەڕ دەبێت لەوکاتەوە کە کۆرپەلەیە هەتا تەمەنی پێگەیشتن و، حوکمی هەر قۆناغێك و، ئەو شایستەییەی مرۆڤ لەو قۆناغە جۆراوجۆرانەدا هەیەتی، لەروی هێز و پەیبردن و هوشیاری، پاشان لێکۆڵینەوەی ئەو بەربەستانەی دوای باڵغبون روبەروی مرۆڤەکان دەبێتەوەو، وادەکات رەفتارەکانی دروست نەبێت یان جێبەجێ نەبێت یان مەحاڵ بێت.

قۆناغەکانی ژیانی مرۆڤ

شارەزایانی شەریعەت قۆناغەکانی ژیانی مرۆڤ لەروی شایستەیی(أهلیه) بۆ چوار قۆناغ دابەش دەکەن:

قۆناغی یەکەم- قۆناغی بەر لە لەدایکبون: مرۆڤ کاتێك کۆرپەلەیە لە سکی دایکیدا، ئەگەری ژیانێکی هەیە پێی دەوترێت (ژیانی خەملاوی- تقدیری)، کەسایەتییەکی شەرعی - یاسایی- ناجێگیر و نەچەسپاوی هەیەو دوای هاتنەدنیای بەزیندوویی جێگیر دەبێت، بەڵگەی بوونی ئەو کەسایەتییە ناتەواوە ئەوەیە کە دەشێت وەسیەتی بۆ دابنرێت، یان وەقف و بەخشینی بۆ دابنرێت، یان ئەو کەسەی دەمرێت و ئەو کۆرپەلەیەش یەکێك لە میراتگرەکانیەتی، بەشە میراتیەکەی بۆ دەپارێزرێت، لەگەڵ

[1] لە الألفية، سەرچاوەی پێشوو ٢/٢٤٥ هاتووە: (دەبێ حوکم بەسەر ئەرکباردا بدرێت دوای بەدەستهێنانی سیفەتی ئەرکباری، ئەوەیە لای ئەوان بە شایستەیی(الأهلية) ناسراوە، کە بریتییە لە تەواوێتی لە عەقڵ و تەواوێتی لە هێز و جەستە کە ئەویش تەواویی تەندروستییەتی، لە توانا عەقڵیەکەی شاراوەیە، بە باڵغبونی ئاشکرا دەبێت، واتە حوکمی شەرعی لەسەر کەسێك واجبە کە سیفەتی ئەرکباری تێدابێت، کە بریتییە لە تەواوێتی هێزە جەستەیی و عەقڵیەکەی، تەواوی هێزە عەقڵیەکەی ئەوەیە کە عەقڵی بگاتە ئاستی عەقڵە تەواوەکان، جا شایستەیی لای ئوسولناسەکان تەواویی عەقڵ و جەستەیە.

ئەوەشدا بە خاوەنی راستەقینە دانانرێت بۆ ئەوەی بۆی بە وەسیەت دانراوە، یان سودی ئەوەی بۆی وەقف کراوە، یان ئەو سامانەی پێی بەخشراوە، یان ئەو بەشە میراتەی بۆی هەڵگیراوە، مەگەر بە زیندویی بیتە دنیاوە، ئا لەوکاتەدا بە خاوەنی ئەو مافانە دادەنرێت بە شوێنەواری گەڕاوە(الأثر الرجعي).

شەرع و یاساش بڕیاریان داوە لەسەر شیاوێتی واجبی ناتەواو (أهلية الوجوب الناقصة) بۆ کۆرپەلە بەر لە هاتنەدنیای، ئەوەش سەلاحیەتیەتی بۆ ئەوەی هەندێك مافی هەبێت بەبێ پابەندی، رووی[1] ناتەواویی ئەو سەلاحیەتە ئەوەیە کە بەر لە هاتنەدنیا بەزنیدویی، کەسایەتییە شەرعی –یان یاسایی–یەکەی ناتەواوە.

شایانی باسە کە یاسا بەهیچ جۆرێك دان نانێت بە کەسایەتی یاسایی کۆرپەلە بەرلەوەی بە زنیدوویی لەدایکبێت. ئەوەش دژە لەگەڵ شیانی وەسیەت بۆکردنی یان پێ بەخشینی، چونکە ئەگەر ئەوەی وەسیەتی بۆکراوە یان پێی بەخشراوە، کەسایەتیی نەبێت، ئەوا بەتاڵە.

قۆناغی دووەم– قۆناغی منداڵی(الصبا): ئەم قۆناغە بە هاتنەدنیا دەست پێدەکات و بە گەیشتنە تەمەنی فامکردن(التمييز) کۆتایی دێت، (واتە تەواوکردنی حەوت ساڵی

---

[1] لە الألفية، سەرچاوەی پێشوو ٢/٢٤٥ بەم شێوەیە هاتووە:

فالطفل مادام ببطن أمه ... يعطى له هناك بعض حكمه

فيعطى ما أوصى له والنسب ... وإرثه وما عليه يجب

حتى إذا من بطنها قد انفصل ... صار عليه ماله كان أمل

كفطرة الأبدان والزكاة ... وماله اضطر من الأقوات

وهكذا فيخرج الوصي ... من ماله ذلك والولي

ويثبت الملك له عقد الولي ... والبيع والنكاح منهما يقبل

وما عليه أبداً من قبل أن ... يبلغ شيء من عبادات البدن

كالصوم والصلاة والحج وما ... أشبهها من واجب قد لزما

والاعتقاد غير لازم له ... أيضا فلا يشرك أن أهمله

وبعد أن يبلغ صار أهلا ... لما له وما عليه فعلا

لە (شرح فتح القدير ١٠/٢٩٩) هاتووە: (کۆرپەلە هەتا لە سکدا شاراوەیە، هیچ ئەستۆگیرییەکی(ذمة) داراییی نییە، لەبەرئەوەی لە حوکمی بەشێکی مرۆڤێکدایە، بەڵام ژیانی بەتەنهایە، ئامادەیە بۆ ئەوەی ببێتە کەسێك ئەستۆگیریی هەبێت، بە لەبەرچاوگرتنی ئەو لایەنە دەبێتە شایستە بە واجببونی ماف بۆی لە میرات و رەچەڵەك یان وەسیەت، بە لەبەرچاوگرتنی لایەنی یەکەمیش شایستەی واجببونی ماف لەسەری نییە.

تەمەن).[1] مرۆڤ لەو قۆناغەدا شایستەی واجبێتی تەواوی هەیە(أهلیة الوجوب الکاملة)، ئەمەش شایستەیی مرۆڤە بۆ ئەوەی مافی هەبێت و هەندێك پابەندیی لەسەر بێت. ئەگەرچی ئەو پابەندییانە لە حوکمە ئەرکبارییەکان نییە، بەڵکو لە وتاری دانانە(الوضع) (واتە بەستنەوەی ئەنجام–مسبب–ەکان بە هۆیەکانیەوە)، بۆ نمونە ئەو نەفام(قاصر)ەی سامانێکی هەیە گەیشتوتە ئەندازەیەك زەکاتی تیادا واجب بێت، وەك پارە و دانەوێڵەو مەروماڵات و مانگا، لای زۆریەی شەرعناسان لەسەر سەرپەرشتیاریەکەی واجبە زەکات لە سامانەکەی دەربکات و، بەسەر شایستەکان دابەشی بکات، ئەگەر نەفامێك سامانی کەسێکی لەکارخست، واجبە لە سامانی خۆی قەرەبوی بداتەوە، ئەگەریش سامانی نەبوو چاوەڕوان دەکات تا دەستی دەکەوێت، ئەگەر ژنی هەبوو، لەسەرێتی خەرجیی بدات–لای ئەوانەی تەنها بە گرێبەستی هاوسەرگیری خەرجی واجب دەکەن–، رونە کە هاوسەرگیری نێوان کچ و کوڕی بچوك لە جەماوەری شەرعناسان دروستە، بەپێی یاسای دەستکردیش باج لەسەر سامانی نەفام(قاصر) واجب دەکات ئەگەر سامانەکە یاسای باج بیگرێتەوە، ئاشکرایە کە پابەندیەکانی نەفام تەنها لایەنی دارایی دەگرێتەوە، بەڵام لە کێشە تاوانکاری و پەرستشەکان، هیچ بەرپرسیارییەتێك روبەڕوی نابێتەوە بەرلەوەی بگاتە تەمەنی فامکردنەوە(التمییز).

قۆناغی سێیەم- قۆناغی فامکردنەوە (التمییز)[2]: بە تەواوکردنی حەوتساڵی دەست پێدەکات و بە باڵغبون تەواو دەبێت، ئەگەر بەربەستێکی شایستەیی تیانەبێت وەك

---

[1] یاسا دەستکردەکان لە تەمەنی فامکردنەوە(سن التمییز) ڕاجیان، لە یاسای کارویاری کەسی عێراقی بەرکار (م٤٧) هاتوە کە لە کێشە تاوانکارییەکاندا تەواوکردنی نۆساڵی تەمەنە.

[2] لە (مسلم الثبوت)ی عەللامە بەهاری ١٠٩/١ و دواتر، هاتووە: (شایستەیی تەواو بە کامڵ بونی عەقڵ و جەستەیە و بە واجبێتی ئەنجامدان پابەندی دەکات، بە کەموکوڕی لە یەکێکیان کەسەکە ناتەواو(قاصر) دەبێت، وەك منداڵی عاقڵ و (معتوه)ی باڵغی چەسپاو لەگەڵی، دروستی ئەنجامدانەکەی ناتەواوە، وردەکارییەکان لەبارەی منداڵ(الصبی)، یان لەگەڵ نەفام(قاصر)ەکان دەبێت، مافی خوا سیانە یان چاکی پوختە یان ناشیرینی پوختە یان لەنێوانیانە، بەڵام مافی بەندە ئەویش سیانە: بەسودی پوختە و زیانبەخشی پوختە و لەنێوان هەردوکیانە، یەکەمیان وەك ئیمان چاکیەکەی ناکەوێت و سودی پوختی تێدایە، چونکە بایسە چاوگی(مناط) کامەرانی هەردوو دنیایە، بۆیە کە ئەنجامی بدات دروستە، دەستبەسەرداگرتنیش لەلایەن دانەری شەرعەوە بونی نیە و لەویش ناوەشێتەوە، زیانی بێبەری
←

شێتی و گێلی(السفە)، لەو قۆناغەدا شایستەیی ئەنجامدانی ناتـەواوی (أهلیـة الأداء الناقصـة) هەیـە لـە دەسـەڵاتی ئەنجامـدانی هەنـدێك مافـدا، بـۆی هەیـە سـەرجەم بەخشینەكان و هـەر مافێـك بـەبێ بەرامبـەر بێتەبەردەسـتی قبـوڵی بكـات، چـونكە پێبەخشینی لە رەفتارە تەواو بەسودەكانە بۆی، ئەوەیان بە ڕەهایی دروسـتە، جـا سەرپەرشتیار مۆڵەتی بدات یان نا، بەڵام بۆ بەخشەر، بەخشینەكە لە رەفتارە تەواو زیانبەخشەكانە، بۆیە كەسی شایستەیی ناتەواو ناشێت بیكـات، جـا سەرپەرشـتیار مۆڵەتی بدات یان نا، بەڵام وەسیەت لە رێسای نادروستیی بەخشینەكانی شایستەیی ناتەواو دەردەچێت، ئەمەیان دروستە لەبەر دوو هۆ، یەكیان خاوەنـداریی وەسـیەت پێكراوەكـە ناگوازرێتـەوە بـۆ وەسـیەت بۆكراوەكـە بـەر لـە مردنـی وەسـیەتكار، دووەمیش كەسی شایستەیی ناتـەواو وەك كەسـی شایسـتەیی تـەواو پێویسـتی بـە پاداشت و ئەجری خوا هەیە. هەروەها دەتوانێـت ئـەو رەفتارانـە ئـەنجام بـدات كـە لەنێوان سـود و زیانـدا دەخولێتـەوە، وەك فرۆشـتن و بەكرێـدان و جـۆری جیكـەی گۆڕینەوەكان(المعاوضات) كە سودی تیایەو ئەگەری زیانیشی هەیە، ئەو گرێبەسـتە دەبەسـترێت و لەسـەر مۆڵـەتی سەرپەرشـتیار دەوەسـتێت، بـە هاتنـەپاڵی رای سەرپەرشتیارەكە ئەو ئەگەرەش نامێنێت.[1]

كردن لە میرات جیاكردنەوەی هاوسەرگیری لەبەر كافربونی خزمەكە -لە میراتدا- و هاوسەر، ئەگەر سەلامەت بێت ئەوا وەك خۆی لێدێتەوە. زۆر شت وەكو پێشتر چەسپاوە نـەك بـە مەبەسـت، وەك وەرگرتنـی بەخشـینی خـزم لەلایەن منداڵەوە.. دووەمیش وەك كوفر، پێولنەش ئەوەیە كە ناكەوێت لەبەر ئەوەی زیانی پوختە.. سێیەمیش وەك نوێژ... بۆ وردەكاریی زیاتر بگەڕێوە بۆ سەرچاوەكەی.

[1] ئەگەر مۆڵـەتی پێشـوەختەی هـەبوبێت، رەفتارەكانی جێبـەجێ دەبێـت و پابەنـدكارە لـە فیقهـی ئیسـلامی و ئـەو یاسـایانەی پێـی كاریگـەرن، وەك یاسـای مـەدەنی عێراقـی (م ٩٨) (ئەگـەر منـداڵی جیاكەرەوە(الصـبی الممیـز) پانزەساڵی تەواوكرد، سەرپەرشتیار بۆی هەیە بە مۆڵـەتی دادگا، بڕێك لـە سامانەكەی خـۆی پێبـدات و مۆڵـەتی بازرگانی پێوەكردنی پێبدات، وەك تاقیكردنەوە. ئەو مۆڵەتە رەها و سنورداریش دەبێت. ئەگەر ئەو سەرپەرشـتیارە مرد كە لەو چوارچێوەیە مۆڵەتی بە منداڵەكە دابوو یان لە سەرپەرشتیارییەكەی لابرا، مۆڵەتەكەی بەتاڵ نابێتەوە).
م ٩٩ (منداڵی رێپێدراو لەو چوارچێوەی دەكەوێتە نێو مۆڵەتەكەوە، وەك ئەو كەسە وایە كە گەیشتبێتە تەمەنی روشد).
(م١٠٠) (سەرپەرشتیار بۆی هەیـە دەستبەسـەر منـداڵی رێپێـدراودا بگرێـت و مۆڵەتەكـە هەڵوەشـێنێتەوە، بـەڵام دەبـێ دەستبەسەرداگرتنەكە لە هەمان ئەو رووەوە بێت كە مۆڵەتی پێداوە).
←

پەرستشەکانی کەسی شایستەیی ناتەواو دروستە و پاداشتی لەسەر دەدرێتەوە، بەڵکو سەرپەرشتیار لەسەرێتی فەرمانی ئەو پەرستشانەی پێ بکات تا لەسەری رابێت. هەروەها لەسەر تاوانکارییەکانی لێپرسینەوەیەکی سوکی لەگەڵدادەکرێت و، رێکاری خۆپارێزی و چاکسازیی لەگەڵدا دەگیرێتە بەر و، لە سزادان و چاکسازیدا وەك کەسی شایستەتەواو هەڵسوکەوتی لەگەڵدا ناکرێت.

قۆناغی چوارەم- قۆناغی باڵغبون(پێگەیشتن): ئەگەر مرۆڤ باڵغ بوو، بەبێ ئەوەی دوچاری هیچ بەربەستێکی شایستەیی بوبێت، ئەوا بە خاوەنی شایستەیی تەواو(أهلية كاملة) دادەنرێت، بۆی هەیە سەرجەم مافەکانی ئەنجام بدات و سەرپەرشتیاریی لەسەر نامێنێت و، پەرستشەکانی لەسەر واجب دەبێت و لەسەر تاوانەکانی لێی دەپرسرێتەوە، بەڵام شەرعناسان لە دیاریکردنی سەرەتای ئەم قۆناغەی کۆتایی راجیان، جەماوەری زانایان دەڵێن: (ئەگەر پانزەساڵی تەمەنی تەواوکرد بە شایستەیی تەواو دادەنرێت)، لەگەڵ ئەوەشدا دەشێت بەر لەو ماوەیە باڵغ بێت بەهۆی جیاوازی پێگەیشتنی کەسەکان و ئەو شوێن و سەردەمەی تیایدا دەژێت و پێدەگات.

ئەبو حەنیفە (رەحمەتی خوای لێبێ) و هەندێك لە مالکیەکان دەڵێن: (روشدی مرۆڤ بە تەواوکردنی هەژدەساڵی تەمەن دێتەدی)، یاسادانەی عێراقی و زۆربەی یاسادانەرە عەرەبیەکان ئەم رایەیان وەرگرتوەو کاریان پێکردوە.

بەربەستەکانی شایستەیی:

دوای باڵغبونی مرۆڤ یان گەیشتن بە تەمەنی روشد[1] لەوانەیە هەندێك بەربەست دەربکەوێت هیچ کاریگەرییەکی لەسەر شایستەیی واجببونی (ناتەواو و تەواو) نەبێت، چونکە ئەو دەسەڵاتە بەربەستەکان کاری تێناکەن، بەڵکو کاریگەریی ئەو بەربەستانە تەنها

(م١٠١) (دادگا بۆی هەیە مۆڵەت بە منداڵی جیاکەرەوە(المميز) بدات، ئەگەر سەرپەرشتیارەکەی مۆڵەتی پێنەدا، دوای ئەوە سەرپەرشتیارەکە بۆی نیە دەستی بەسەردابگرێت، دادگا بۆی هەیە دوای مۆڵەتدان، دەستبەسەرداگرتنی منداڵەکە بگەرێنێتەوە). بە هەمان شێوە لە یاسای مەدەنی یەمەنی (ژمارە١٩) ساڵی ١٩٩٢م ٦١-٦٣.

[1] لەوانەیە ئەو بەربەستانە بەر لە باڵغبون رویدات، لەوانەشە کەسە توشبوەکە لەکاتی لەدایکبونیەوە توشی ئەو بەربەستە بوبێت وەك شێت و (معتوه).

لەسەر شایستەیی ئەنجامدانە بە هەردوو جۆری (ناتەواو و تەواو)، لەوانەیە هیچ شایستەییەکی نەمێنێت، یان ببێتە شایستەیی ناتەواو، لەوانەیە کاریگەرییەکەی تەنها لەسەر رەفتارەکانی مرۆڤ بێت.

بەو پێیە دەکرێت ئەو بەربەستانە[1] کورت بکەینەوەو لە سێ جۆر کۆی بکەینەوە:

جۆری یەکەم: ئەوەی شایستەیی ئەنجامدان ناهێڵێت وتوشبوو بەو بەربەستە شایستەیی نامێنێت، وەك شێتی و هاوشێوەکانی، لەو کاتەدا وەك منداڵێکی جیانەکەرەوە(غیر الممین)ی لێ دێت، سەبارەت بەوانەی هەیەتی و ئەوانەی لەسەریەتی.

جۆری دووەم: ئەوەی شایستەیی ئەنجامدانی تەواو کەمدەکاتەوە و، کەسی شایستەیی تەواو وەك منداڵێکی جیاکەرەوە(الصبی الممین) لێدەکات لەوەی هەیەتی و لەوەی لەسەریەتی، وەك گێلی دوای دەستبەسەرداگرتنی(الحجر)[2] لای جەماوەری زانایانی شەریعەت. بەڵام ئەبوحەنیفە (رەحمەتی خوای لێبێ) و شەرعناسە زاهیریەکان پێیان وایە گێلی(السفە) کاریگەریی لەسەر شایستەیی ئەنجامدان نییە، ئەبو حەنیفە (رەحمەتی خوای لێبێ) دەڵێت: (ناشێت بەبیانوی گێلی دەست بەسەر مرۆڤێکدا بگیرێت(وضع الحجر)، چونکە پاراستنی شکۆی مرۆڤ لە پاراستنی سامانەکەی گرنگترە). زاهیریەکانیش دەڵێن: (گێل(السفیە) ئەوەیە کە ئیمانی بە خوا و

---

[1] ئەو بەربەستانە زۆرن (السالمی) لە (ألفیە)کەی، ل٢٤٧ بەم شێوەیە دایڕشتووە:

وتــعتري أهليــة الأداء	عــوارض جــاءت مــن السـماء
وهــي الجنـــون عتــه وصــغر	رق ونســيان ونــوم يخــطر
والحـيض والنفـاس مـوت مـرض	وهكـــذا الإغمـاء حــين يعــرض
وســفه وســفر مــع هــزل	وبعضـها مكتسـب كالجهــل
والسـكر والخطــأ والجبــر وقــد	أتـى لكــل واحــد حكــم يعــد

[2] دەستبەسەرداگرتن(الحجر) چوار بەشە: یەکیان بەبێ دادوەر دەچەسپێت و لادەچێت، وەك دەستبەسەرداگرتنی شێت و لەهۆشچوو، دووەم بەبێ دادوەر نە دەچەسپێت و نە لادەچێت، وەك دەستبەسەرداگرتنی گێل، سێیەم بەبێ دادوەر ناچەسپێت و لێکجیاکردنەوە بەبێ ئەو دوو رایە، وەك دەستبەسەرداگرتنی موفلیس، چوارەم بەبێ دادوەر دەچەسپێت و لاچوونەکەی دوو رای لەسەرە، وەك دەستبەسەرداگرتنی منداڵی رەشید، پەسەندتر ئەوەیە کە پێویستی بە دادوەر نییە. هەر دەستبەسەرداگرتنێك بەبێ دادوەر بچەسپێت بەکەسەکە دەوترێت دەستبەسەرداگیراو لەبەر خودی خۆی(محجور علیه لذاته).

شەریعەتەکانی و پەیامبەرەکانی نییە، کەواتە گێل لەنێو ئیمانداراندا نییە تا دەستی بەسەردابگیرێت).

جۆری سێیەم: ئەو بەربەستانەی کاریگەری لە شایستەیی ئەنجامدان ناکات، نە بە خستن و نە بە کەمکردنەوە، بەڵام رەفتارەکانی مرۆڤ سنوردار دەکات، وەك لە نەخۆشیی مردن، ئەوەی لە نەخۆشیی مردندایە شایستەییەکەی تەواوە، هەتا ئەوکاتەی هەست و هۆشی تەواو بێت، بەڵام بەخشینەکانی کە لە سێیەکی بەجێماوەکەی زیاتر بێت، لەسەر مۆڵەتی میراتگرەکان دوای مردنی دەوەستێت، بەو مەرجەی ئەوەی مۆڵەتی پێدەکات خۆی شایستەی بەخشینی تێدابێت و بزانێت بڕی زیادەکە چەندە.

دەروازەی سێیەم

گوزارشتی دەقەکان و ڕێگاکانی هەڵێنجانی حوکمەکان

دلالات النصوص وطرق استنباط الأحكام

دەقە شەرعیەکان - یان یاساییەکان - لەڕووی پیادەبونی بەسەر پرسەکاندا و لەخۆگرتنی حوکمەکان، ئەم ئەگەرانەی هەیە:

أ- لەڕوی دلنانی ماناکان (یان حوکمەکان) یان بە گشتگیری یان تایبەتی یان هاوبەشی جیادەکرێتەوە، لەڕوی بەکارهێنانیش لەوەی بۆی دلنراوە بە حەقیقەت و مەجاز وەسف دەکرێت[1].

---

[1] لەبارەی ڕووی سنوردارکردنەوە (ابن نجیم) لە (مشكاة الأنوار في أصول المنار) ١٣/١ دەڵێت: (ئەگەر گوزارشتی بۆ یەك مانا بوو، یان بە تەنهایە کە تایبەتە، یان بە هاوبەشییە کە گشتییە، ئەگەریش گوزارشتی بۆ چەند مانایەك بوو، ئەگەر هەندێکیان پەسەند بوو ئەوە لێکدراوەیە، ئەگەرنا هاوبەشە)، لێکۆڵەران لێکدراوە(المؤول)یان لەپلەی لەبەرچاوگرتن دانگرتوە، چونکە ئەگەر لە هاوبەشیش بێت وەك دانان لەبەرچاو ناگیرێت(لیس باعتبار الوضع)، بەڵکو بۆ لابردنی گشتگیری گومانی، ئەوەمین سیانە، پاشان ئەگەر بێژەکە لەو مانای بۆی دانراوە بەکارهێنرا، ئەوە حەقیقەتە، ئەگەریش لە هی دیکە بەکارهات لەبەر پەیوەندییەك لەگەڵ بونی بەڵگەیەکی ڕێگر لەوەی بۆدانراوەکە مەبەست بێت، ئەوە مەجازە.

ڕێخۆشکردن

ب- لەڕوی باسکردنی حوکمەکان یان بەدەربڕاو یان بە تێگەیشتن (منطوق أو مفهوم)[1].

جـ- لـەڕوی رونـی و نـارونی، گوزارشـتی لەسـەر حوکمـەکان یـان بنـبڕ(قطعـي)و یـان گومانگرە(ظني) یان شارلوەیە(غامض)[2].

بۆ هـەر یـەکێك لـەو سـیانە بەشـێکی سـەربەخۆ تـەرخان دەکـەین، بـۆ زیـاتر رونکردنـەوەو سودوەرگرتن.

---

[1] لەبەرئەوەی حـوکم (یـان مانـا) ئەگـەر بێژەکـە لـە دەربڕینـدا ئامـاژەی بـۆ کـرد ئـەوە دەربـڕاوە(المنطـوق)، ئەگـەرنا تێگەیشتنە(مفهوم). (غاية الوصول، شرح لب الأصول) هەردوکیان هی (شيخ الإسلام زكريـا الأنصـاري الشـافعي)ن، ص٣٦-٣٧. واتە ئەگەر حوکم لەوانە وەرگیرا کـە دەردەبـڕدرێن ئـەوە دەربڕدراوە(منگـوق)، ئەگـەریش لـە ڕۆحـی دەقەکـە و مەبەسـتی و ئامانجەکـەی بـۆی دانـراوە وەرگـیرا، یـان ئـەوەی لـە حوکمەکـە دادەنرێـت، ئـەوە تێگەیشتنە(مفهوم). حەنەفیەکان و هاوڕێکانیان، گوزارشتیان بەو پێیە بۆ چوار بەش دابەش کردوە، دەربڕین(عبارە) و ئامازە(إشارە) و گوزارشت و خواستن(اقتضاء) و گوزارشتی ئاماشە(دلالة إيماء). ڕوی ڕێکخستنەکە لەبـەر ئەوەیـە کە یان بەهەمان مانای بێژەکە جێگیرە یان نا، یەکەمیان یـان خـودی خـۆی مەبەسـتە کـە دربڕین(عبارە)یـە، یـان خودی خۆی مەبەست نییە ئـەوەش ئامازەیـە، دووەمـیش ئەگـەر لـە زمانـدا لـە ئامازەبۆکراوەکـەی گەیشـت ئـەوە گوزارشتە، ئەگەرنا ڕاستی و دروستیی بێژەکە لەسەری دەوەستێت، ئەوە خواسـتنە(الاقتضـاء).. (تیسـیر التحریر ٨٦/١). ئەومبو شێوازی دابەشکردن بۆ دەربڕدراو و تێگەیشتنم هەڵبژارد، چونکە رونتر و وردتر و گشـتگیرترە، وەك لەشوێنی خۆی رونی دەکەینەوە.

[2] ڕوی سنوردارکردن ئەوەیە کە ئەوەی گوزارشت لەسەر ماناکە -یان حوکمەکە- بەڕونی دەکات، ئەگەر هـی دیکـەی وەرنەگرت ئەوە گوزارشتەکەی بنبڕە، ئەگەرنا گومانگرە، نارونەکەش گوزارشتەکەی نارون دەبێت، هەتا مانـا -یـان حوکم-ە مەبەستەکە شارلوە بێت لەدیدی ئەوەی مەبەستێتی.

بەشی یەکەم
دەقەکان بەپێی ماناکان لەڕوی دانان و بەکارهێنانەوە

النصوص باعتبار المعاني وضعاً واستعمالاً

بێژە(اللفظ) ئەگەر بۆ یەك مانا دانرا وەك جیاکردنەوە، بەجۆرێك ئەگەر وترا ئەوا هەموو تاکەکانی یەك لەدوای یەك دەگرێتەوە، ئەوا پێی دەوترێت تایبەت، ئەگەریش پێکەوە هەمووانی دەگرتەوە پێی دەوترێت گشتی.

بەو پێیە دەکرێت هەریەك لە تایبەت و گشتی لەڕوی دانانی یەك ماناوە بە تایبەت و هاوبەشی مەعنەوی دابنرێت کە چەندین تاك دەکەوێتە ژێر ئەو مانایەوە، هیچ دژایەتییەك نییە لەنێوان ئەوەی شتێك بە بەپێی بێژەکەی تایبەت بێت و بەپێی ماناکای هاوبەش بێت، چونکە تایبەتێتی لە سیفەتەکانی بێژەیە و گشتگیری لە سیفەتەکانی مانایە، لەوانەیە لەبەر ئەو هۆیە بێت زانایانی ئوسوڵ هاوبەشی مەعنەویان فەرامۆش کردوەو بە تەنها باسیان نەکردوەو تەنها باسیان لە هاوبەشیی بێژەیی کردوە.

دانانی یەك مانا بۆ هاوبەشیی نێوان سەرجەم تاکەکانی پێی دەوترێت هەمەکی(عموم)، ئەگەریش بۆ زیاتر لە مانایەك دانرا پێی دەترێت هاوبەشی بێژەیی (مشترك لفظي)، چونکە هاوبەشە لەنێوان سەرجەم ماناکانی بەبێ هیچ تایبەتبونێك بۆ یەکێکیان، ئەگەر لەوە بەکارهێنرا کە بۆی دانراوە ئەوە حەقیقەتە، ئەگەریش لە هی دیکە بەکارهات لەبەر پەیوەندییەکی نێوانیان لەگەڵ بوونی نیشانەیەکی ڕێگر لەوەی مەبەستی ئەوە بێت کە بۆی دانراوە، یەوە مەجازە.

لەبەر گرنگیی ئەو زاراوە ئوسوڵیانە لە جێبەجێکردنی دەقەکان و هەڵێنجانی حوکمەکان، هەر یەکێیان لە جێباسێکی سەربەخۆدا باس دەکەین.

جێباسی یەكەم
تایبەت (الخاص)

پێناسەكەی، حوكمەكەی، جۆرەكانی

پێناسەكەی:

تایبەت: وەك پێشتر باسمانكرد، بێژەیەكە بەتەنها بۆ مانایەكی زانراو دانراوە[1] یان بۆ ژمارەیەكی سنوردار، ئەوەیش یان یەك بە كەس یان یەك بە پۆلە(الصنف)، یان یەك بە جۆر یان یەك بە رەگەزە.

أ- یەك بە كەس (الواحد بالشخص):

بێژەیەكە دانراوە[2] بۆ مانایەكی دیاریكراو، هی دیكە ناگرێتەوە، وەك ناوی كەسەكان(الاعلام) ناوەكانی ئاماژە(الإشارة). ئەگەر سەرپەرشتیار بە پیاوێكی وت (فاتیمەی كچم لەتۆ مارەكرد)، ئەوا گرێبەستی هاوسەرگیرییەكە فاتیمە دەگرێتەوە كە بەناو تایبەتكراوە، نەك كچەكانی دیكەی، ئەگەریش بڵێت: (ئەم ئۆتۆمبێلەم پێ فرۆشتیت) و لەبەرچاو كڕیار ئاماژەی بۆكرد، گرێبەستەكە بەو ئۆتۆمبێلە دەبەسترێت. ناشێت ئۆتۆمبیلێكی دیكەی لەبریتی ئەوە پێ بدات، مەگەر بە رێككەوتنی هەردولا بێت، چونكە بە ئاماژە تایبەتكراوە.

ب- یەك بە پۆل(الواحد بالصنف):

ئەگەر كەسێك بەوی دیكەی گوت: (تەنێك برنجی عەنبەرم پێ فرۆشتیت)، شوێنگەی گرێبەستەكە تایبەت دەبێت بە پۆلێكی دیاریكراوی برنج، نابێ پۆلێكی دیكەی لەجیاتی بداتێ مەگەر بە رێككەوتنی هەلاولا، ئەگەریش بەر لە وەرگرت لەناوچو، دەبێ هاوشێوەكەی لە

---

[1] لە (أصول البزدوي مع الكشف) ١/٣٠ هاتووە: (بەڵام تایبەت هەموو بێژەیەكە بۆ یەك مانا دانرابێت بەتەنها و هاوبەشی هاوبەشی نەبێت، لەگەڵ هەموو ناوێك بۆ شتێكی زانراو بە تەنها دانرابێت).

[2] دانان(الوضع): دانانی بێژەیەك وەك نیشانەی ماناكەی، مەرج نییە بێژەكە لەگەڵ ماناكە بگونجێت كە بۆی دانراوە.

هەمان پۆڵی پێبدات. هەروەها ئەگەر لایەنێك لە گرێبەستەکە پۆلێکی دیاریکراو لە گەنم یان خورما یان هی دیکە لە پۆلەکانی بەرهەمە کشتوکاڵییەکان هەمان حوکمی هەیە.

ج- یەك بە جۆر(الواحد بالنوع):

ئەگەر وەسیەتکار وتی: (مەڕەکانم یان مانگاکانم یان هی دیکە لە هەر جۆرێکی ئاژەڵ، کریمە وەسیەت بۆ فلان، ئەوا ئەو مەڕانەی هەیەتی دوای مردنی دەبێتە هی وەسیەت بۆکراو، ئەگەر بەهاکەی لە سێیەکی سامانە بەجێماوەکەی زیاتر نەبوو، زیادەکەشی لەسەر مۆڵەتی میراتگران دەوەستێت، ئەو کەسەی دوای مردنی وەسیەتەکەی جێبەجێ دەکات، نابێ بۆ نمونە لەجیاتی مەڕەکان شتێکی دیکەی بداتێ، چونکە وەسیەتکارەکە وەسیەتەکەی تایبەت کردووەو جۆرەکەشی دیاریی کردووە.

د- یەك بە رەگەز(الواحد بالجنس):

ئەوە رەگەزی هەموو ئەو جۆرانەیە کە دەکەونە ژێرییەوە، وەك زەوی(العقار) و گوازراوە(المنقول). لەژێر تیشکی یاسا عێراقیەکاندا هەموو رەفتارێك لەبارەی زەوییەوە(العقار) بکرێت بەتاڵە، ئەگەر لە تۆماری زەوی و زار (التسجیل العقاري) تۆمار نەکرێت،[1] بێجگە لە وەسیەت. بێژەی زەوی و زار (العقار) رەگەزێکی تایبەتەو بۆ هەموو ئەوانە دانراوە کە ناکرێت بگوێزرێتەوە،[2] بەبێ ئەوەی بارەکەی بگۆڕێت، وەك زەوی و دارودرەخت بەر لە هەڵکێشانی. جا ئەگەر کەسێك زەوییەکی فرۆشت (خانو یان بێستان)، پاشان کێشە کەوتە نێوانیان لەبارەی ئەوەی فرۆشراوەو ئەوەی نەفرۆشراوە، قازی لەسەرێتی بگەڕێتەوە بۆ مانا یاساییەکەی بێژەی زەوی(العقار)، ئەگەر نەبوو، ئەوا کار بە مانا نەریتیەکەی(المعنى العرفي) لەو وڵاتە دەکات.

حوکمەکەی بێژەیەکی تایبەتە لەو ڕووەوە کە بۆ مانایەکی تایبەت دانراوە، گوزارشتی بۆ ئەو مانایە بنبڕە، بۆ هەڵێنجانی حوکمەکەی پێویست بە لێکدانەوەی ئیجتیهادی ناکات، چونکە ئەو لێکدانەوەیە بۆ دەقێك دەبێت ئەگەری زیاد لە مانایەك هەڵبگرێت.

---

[1] لە م/٥٠٨ مەدەنی عێراقی ژمارە ٤٠ ساڵی ١٩٥١ (فرۆشتنی خانوبەرە نابەسترێت تەنها ئەگەر لە فەرمانگەی تایبەت تۆمارکرا و، ئەو شێوەیەی وەرگرت کە یاسا دەقی لەسەر داناوە). لە م٢/٣ لە یاسای تۆماری خانوبەرە ژمارە ٤٣ ساڵی ١٩٧١ (رەفتاری بازرگانی نابەسترێت تەنها بە تۆمارکردنی لە فەرمانگەی تۆماری خانوبەرە).

[2] واتە بەرێگایەکی ئاسایی، ئەگەرنا تەکنەلۆجیای تازە ئەو پێوەرەی روخاند.

مەبەست لە دەق لەو ڕێسا گشتییەی دەڵێت (لا مساغ للاجتهاد في مورد النص– کە دەق هەبوو بواری ئیجتیهاد نییە)[1] دەقی تایبەتە، بەڵام دەقی گشتی یان هاویەش، دەشێت ئیجتیهادی تێدابکرێت، گشتیەکە ئیجتیهادی تێدادەکرێت بۆ زانینی تایبەتکردنەکەی، هاویەشیش جێگەی ئیجتیهادە بۆ دیاریکردنی مانای مەبەست لەنێو ئەو مانایانەی بۆ ئەو بێژەیە بە هاویەشی دانراوە.

لە نمونە شەرعییەکانی تایبەت لە قورئانی پیرۆزدا سەد جەڵدە(مائة جلدة) لە فەرمایشتی ﴿ ٱلزَّانِيَةُ وَٱلزَّانِي فَٱجۡلِدُواْ كُلَّ وَٰحِدٖ مِّنۡهُمَا مِاْئَةَ جَلۡدَةٖ ﴾[2]، قازی بۆی نیە ئەو سزایە دەستکاری بکات یان بگۆڕێت، چونکە بە دەستەواژەیەکی تایبەت ئاماژەی پێکراوەو گوزارشتەکەی بنبڕ و قەتعیە، هەروەها لە تایبەتەکان بێژەکانی (النصف، والربع، والسدس، والثلث) لە فەرمایشتی: ﴿ وَلَكُمۡ نِصۡفُ مَا تَرَكَ أَزۡوَٰجُكُمۡ إِن لَّمۡ يَكُن لَّهُنَّ وَلَدٞۚ فَإِن كَانَ لَهُنَّ وَلَدٞ فَلَكُمُ ٱلرُّبُعُ مِمَّا تَرَكۡنَۚ مِنۢ بَعۡدِ وَصِيَّةٖ يُوصِينَ بِهَآ أَوۡ دَيۡنٖۚ وَلَهُنَّ ٱلرُّبُعُ مِمَّا تَرَكۡتُمۡ إِن لَّمۡ يَكُن لَّكُمۡ وَلَدٞۚ فَإِن كَانَ لَكُمۡ وَلَدٞ فَلَهُنَّ ٱلثُّمُنُ مِمَّا تَرَكۡتُمۚ مِّنۢ بَعۡدِ وَصِيَّةٖ تُوصُونَ بِهَآ أَوۡ دَيۡنٖۗ وَإِن كَانَ رَجُلٞ يُورَثُ كَلَٰلَةً أَوِ ٱمۡرَأَةٞ وَلَهُۥٓ أَخٌ أَوۡ أُخۡتٞ فَلِكُلِّ وَٰحِدٖ مِّنۡهُمَا ٱلسُّدُسُۚ فَإِن كَانُوٓاْ أَكۡثَرَ مِن ذَٰلِكَ فَهُمۡ شُرَكَآءُ فِي ٱلثُّلُثِ ﴾[3]، هەر لە تایبەتەکان لە دەقە یاساییەکاندا دەستەواژەی (سێ ساڵ–ثلاث سنوات) لە(م١٤٦) لە یاسای سزادان[4] کە دەقەکەی: (تكون مدة إيقاف التنفيذ ثلاث سنوات تبدأ من تاريخ الحكم)، ئاماژەیەکی بنبڕە بۆ ڕێدان بە حوکم دان بە ڕاگرتنی جێبەجێکردن(إيقاف التنفيذ)، ئەگەر لەماوەی سێ ساڵ لە مێژوی حوکمدانەوە، حاڵەتێك هاتەپێش لەو حاڵەتانەی لە (م١٤٧) هاتووە، هەروەك ئاماژەیەکی بنبڕە بۆ نەبونی ئەو ڕێگەدانە ئەگەر یەکێك لەو حاڵەتانە دوای کۆتایی هاتنی ئەو ماوەیە هاتەپێش.

جێی ئاماژەیە لەم بابەتەدا کە بنبڕێتی گوزارشتی تایبەتێك لەسەر حوکمێك (یان مانایەك)، بە لەبەرچاوگرتنی دانانێتی کە بە تایبەتی بۆی دانراوە، بەڵام بە لەبەرچاوگرتنی

[1] المجلة م١٤. والمدني العراقي م٢.
[2] سورەتی النور ٢.
[3] سورەتی النساء ١٢.
[4] العراقي رقم ١١١ لسنة ١٩٦٩م.

بەکارهێنانەکەی، دەشێ بە مەجازی بۆ مانایەکی دیکە بەکاربێت، لەبەر پەیوەندییەکی نێوان هەردوو مانا، لەگەڵ بونی بەڵگەیەك کە رێگرە لەوەی مەبەستی ئەوە بێت کە بۆی دانراوە.

بۆنمونە بێژەی (ابن) لەزمانی عەرەبدا تایبەتە بە منداڵی نێری لەخوێنی خۆی، دەشێت بەمەجاز بۆ نەوەش بەکاربێت لەکاتی بوونی بەڵگە، هەروەك ئەگەر کەسێك وەسیەتی بە بەشێك لە سامانەکەی کرد بۆ منداڵی کەسێکی دیکە، کە منداڵی نییە بەڵام نەوەی هەیە، ئەوا وەسیەتەکە بۆ ئەوان دەڕوات، چونکە رێسایەکی گشتی وادەخوازێت کە (ئەگەر حەقیقەت نەگونجا دەچێتە سەر مەجاز– إذا تعذرت الحقيقة يصار إلى المجاز)[1]، ئەوەش دژ نیە لەگەڵ بنبڕبونی گوزارشتی تایبەتەکە بە لەبەرچاوگرتنی دانانەکەی[2].

جۆرەکانی تایبەت[3]

تایبەت لەڕوی شێواز و دەربڕینەکانی بە مەبەستی دیار لە دەقەکان و لە گرێبەستەکان و هی دیکە، زۆر جۆری هەیە، گرنگترینیان ئەمانەن:

١. فەرمان(الأمر).
٢. نەهی.
٣. ڕەها(المطلق).
٤. کۆتکراو(المقيد).

---

[1] المجلة، م ٦١.

[2] لە أصول البزدوي مع كشف الأسرار ٧٩/١ (بێژەی تایبەت ئەوە دەگرێتەوە کە بە بنبڕی و یەقینی تایبەت کراوە بۆ ئەو حوکمەی مەبەستە. تایبەتیش لە ئەسڵی دانانەدا لەمە خاڵی نییە، ئەگەریش بواری گۆڕینی هەبێت لەو ئەسڵەی دانراوە–واتە بەرێگای مەجاز– بەڵام بواری رەفتارتیاکردنی نییە بۆ رونکردنەوە، چونکە بۆ ئەوەی بۆی دانراوە روونە). خاوەنی (الكشف) لەسەر ئەمە دەدوێت و دەڵێت (هەروەها ئاماژەی تیایە بۆ ئەوەی گوزارشتی تایبەت بۆ تایبەتکراو بەو پێیەی ئەسڵی دانانە، دانانیش پێش بەکارهێنانە ئەگەر بواری گۆڕینی هەبێت، واتە دەکرێ مەبەست لێی جیابێت لەوەی بۆی دانراوە بە مەجاز، ئەگەر بەڵگە هەبوو، بەوەی نیشانەیەکی رێگر هەبێت لەوەی بۆدانراوەکە مەبەست بێت).

[3] روی سنوردارکردنی: شوازی تایبەت یان داخوازییە(طلب) یان بنیاتنانیە(انشائی) لەڕوی بێژەو ماناوە، یان هەواڵییە بەبێژەو داخوازی و بنیاتنانە بە مانا، لەسەر یەکەمیان ئەگەر داخوازی کردنی کارێك بێت ئەوە فەرمانە، ئەگەریش داخوازی نەکردنی شتێك بێت ئەوە نەهییە، لە وێنەی دووەمیش، داخوازی ئەگەر چییەتیەکی دیارینەکراو بوو بەجۆر یان پۆل یان تاك لەوانەی دەکەونە ژێری گوزارشتەکە بۆی ڕەهایە، ئەگەریش چییەتیەکە دیاریکراو بوو بە یەکێکیان، ئەوا کۆتکراوە.

چونکە حوکمی تایبەتکراو ئاماژەی بۆ دەکرێت بە شێوازی فەرمان یان نەهی یان شێوازی ڕەها یان کۆتکراو(مقید)، بۆیە ولچاکە لێکۆڵینەوەکەی بەو پێیە دابەش بکرێت بۆ سێ خواست، یەکەمیان لەبارەی فەرمان، دوەمیان لەبارەی نەهی، سێیەمیان لەبارەی ڕەها و کۆتکراو.

خواستی یەکەم
فەرمان (الأمر)

زانایانی ئوسوڵ فەرمانیان بە چەندین پێناسە و بە دەستەواژەی جیاواز پێناسە کردووە، هەموویان[1] بەدەوری تاکە خاڵێکی جەوهەریدا دەسوڕێنەوە، ئەویش ئەوەیە کە فەرمان بریتییە لە (داواکردنی ئەنجامدانی کارێك[2]، یان نەکردنی[3] لەڕوی حەتمی بون و پابەندکردنەوە، ئەگەر بەڵگەیەکی پێچەوانەی نەبوو).

بە پێی ئەو بنچینەیە، ئەسڵ ئەوەیە کە حوکمی ئاماژە بۆکراو لە فەرمانی دانەری شەرع– یان داڕێژەری یاسا– واجبێتی بێت و شوێنەوارەکەی واجببونە، ئەو ئەنجامدانەی پێی داواکراوە

---

[1] لەوانە ئەوەی لە (کشف الأسرار ١٠١/١) هاتووە کە (ئەو بێژەی گوزارشت لە داخوازی کردنی کارێك دەکات لە بەرزیەوە، بە بێژەی (لەبەرزیەوە – الاستعلاء) خۆی لە تکاکردن و پاڕانەوە لادەدەم، ئەوەش نزیکترە لە ڕاستی).
(أمام الحرمین) لە (البرهان ٢٠٣/١) دەڵێت: (فەرمان وتەیەکە گوێڕایەڵی فەرمانپێکراو دەخوازێت بە کردنی فەرمانپێکراو).
لە (المسودة)ی (ابن تیمیة)، ل٥ هاتووە: (ئەگەر شێوازی (الفعل) لە بەرزیەوە بۆ خوار خۆی هات بەبێ هاوبەڵگە(قرین)، ئەوە فەرمانە). هەر لەو کتێبە، ل٤ هاتووە: (فەرماندەر دەبێ پایەکەی لە فەرمانپێکراو بەرزتر بێت، لەو ڕووەوە کە فەرمانە، ئەگەرنا داوا و پاڕانەوەیەو بە مەجاز پێی دەوترێت فەرمان، ئەمە وتەی هاوەڵانمان و جەماوەری زانایانە).

[2] وەك نوێژکردن و ڕۆژوگرتن لە فەرمایشتی ﴿ وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ ﴾ البقرة ٤٣. هاوکاری لەسەر چاکە و خۆپارێزی لە فەرمایشتی ﴿وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَىٰ ﴾، المائدة ٢. بەخشین لەپێناو خوا لە فەرمایشتی ﴿ وَأَنفِقُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ﴾ البقرة ١٩٥.

[3] وەك خۆ قەدەغەکردن لە کڕین و فرۆشتن و هەر مامەڵەیەکی دیکە کە ببێتە هۆی ئەنجام نەدانی نوێژی هەینی، وەك لە فەرمایشتی ﴿ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نُودِيَ لِلصَّلَاةِ مِن يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَاسْعَوْا إِلَىٰ ذِكْرِ اللَّهِ وَذَرُوا الْبَيْعَ ﴾ الجمعة ٩.
وەك خۆلادان لە پەرستنی بت و وتەی درۆ(الزور) لە فەرمایشتی ﴿فَاجْتَنِبُوا الرِّجْسَ مِنَ الْأَوْثَانِ وَاجْتَنِبُوا قَوْلَ الزُّورِ ﴾، الحج ٣٠. ڕێسا گشتیەکەش دەڵێ (هەموو واژهێنانێك کردنە ئەگەر مەبەستی بێت).

واجبەکەیە، ئەگەر بەڵگەیەك لەسەر پێچەوانەکەی نەبێت،[1] چونکەفەرمان جۆرێکە لە جۆرەکانی تایبەت و گوزارشتی تایبەت بۆ ئەو مانایەی بۆی دانراوە بنەبڕە، بەڵام لەوانەیە بۆ مانای دیکە بەکاربێت لەکاتی بوونی بەڵگە. لە قورئانی پیرۆزیشدا فەرمان بۆ بێجگە لە واجببوون بەمانای دیکە زۆر بەکارهاتووە[2].

---

[1] لە (البرهان) سەرچاوەی پێشوو ٢١٦/١ هاتووە (بەڵام سەرجەم شەرعناسان، ئەوەی بەناوبانگە لە بۆچوونی جەماوەری زانایان ئەوەیە کە ئەو شێوازەی وتەکەی تیایدایە بەبێ هاوبەڵگە(قرینە) بۆ واجببونە)، لە (المسودە)ی (ابن تیمیە) هاتووە: (ئەسڵ لە فەرماندا واجببوونە لە چەند جێ وادەڵێ، تێکڕای مالیکیەکان و جەماوەری شەرعناسانیش ئەمە دەڵێن. لە (شرح معالم الدین)، (أصول الفقە الجعفري) هاتووە: (شێوازی فەرمان وەك نمونەی (افعل) و ئەوەی لە مانایەتی، لە شێوازەکانی فەرمانە، تەنها لە واجببوندا هەقیقەتە، بەپێی زمان و نەریت لەسەر بەهێزترین بەپێی جەماوەری ئوسوڵناسان). لە (الإحکام في أصول الأحکام لابن حزم الظاهري١/٢٨٧) هاتووە: (هەرچی فەرمان و نەهییەك بەو دوو پۆلەی باسکرا هات، ئەوە بەهەمیشەیی فەرزە، مەگەر دەقێك یان کۆڕایی هەبێت کە هەڵوەشاوەتەوە یان تایبەتە یان مندوبە یان بەشێکە لە روە دەرەکیەکانی پابەندکردن).

[2] لەو مانایانە:

خولستن(ندب) وەك لە فەرمایشتی ﴿ فَكَاتِبُوهُمْ إِنْ عَلِمْتُمْ فِيهِمْ خَيْرًا ﴾ النور ٣٣.

رێپێدان(إباحە) وەك لە فەرمایشتی ﴿وَإِذَا حَلَلْتُمْ فَاصْطَادُوا ﴾ المائدة ٢.

رێنمایی(إرشاد) وەك لە فەرمایشتی ﴿ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا تَدَايَنْتُمْ بِدَيْنٍ إِلَىٰ أَجَلٍ مُسَمًّى فَاكْتُبُوهُ ﴾ البقرة ٢٨٢.
(ظاهریە)کان دەڵێن ئەم ئایەتە بۆ واجببونە.

هەڕەشە(تهدید) وەك لە فەرمایشتی ﴿اعْمَلُوا مَا شِئْتُمْ إِنَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ ﴾ فصلت ٤٠.

منەتبارکردن(امتنان) وەك لە فەرمایشتی ﴿ وَكُلُوا مِمَّا رَزَقَكُمُ اللَّهُ ﴾ المائدة ٨٨.

رێزلێنان(إکرام) وەك لە فەرمایشتی ﴿ادْخُلُوا الْجَنَّةَ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ ﴾ النحل ٣٢.

پێکهێنان(تکوین) وەك لە فەرمایشتی ﴿إِنَّمَا قَوْلُنَا لِشَيْءٍ إِذَا أَرَدْنَاهُ أَنْ نَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ ﴾ النحل ٤٠.

دەستەوسانی(تعجیز) وەك لە فەرمایشتی ﴿فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِنْ مِثْلِهِ ﴾ البقرة ٢٣.

پاڕانەوە(دعاء) وەك لە فەرمایشتی ﴿ رَبَّنَا اغْفِرْ لِي وَلِوَالِدَيَّ وَلِلْمُؤْمِنِينَ يَوْمَ يَقُومُ الْحِسَابُ ﴾ إبراهیم:٤١.

لەبەرچاوگرتن(اعتبار) وەك لە فەرمایشتی ﴿ انْظُرُوا إِلَىٰ ثَمَرِهِ إِذَا أَثْمَرَ وَيَنْعِهِ ﴾ الأنعام ٩٩.

هۆشیاری دان(إنذار) وەك لە فەرمایشتی ﴿ قُلْ تَمَتَّعْ بِكُفْرِكَ قَلِيلًا ﴾ الزمر ٨.

یەکسانکردن(تسویة) وەك لە فەرمایشتی ﴿فَاصْبِرُوا أَوْ لَا تَصْبِرُوا سَوَاءٌ عَلَيْكُمْ ﴾ الطور ١٦.

بێبەها کردن(تحقیر) وەك لە فەرمایشتی ﴿أَلْقُوا مَا أَنْتُمْ مُلْقُونَ ﴾ یونس ٨٠.

سوکایەتی کردن(إهانة) وەك لە فەرمایشتی ﴿ذُقْ إِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْكَرِيمُ ﴾ الدخان ٤٩.

سەرسوڕمان(تعجب) وەك لە فەرمایشتی ﴿ انْظُرْ كَيْفَ ضَرَبُوا لَكَ الْأَمْثَالَ ﴾ الفرقان ٩. جێی ئاماژەیە کە سەرسوڕمان بەگوێرەی دوێنراوە نەك خوا.

بەدرۆخستنەوە(تکذیب) وەك لە فەرمایشتی ﴿ قُلْ هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ ﴾ البقرة ١١١.

شێوازەكانی فەرمان:

شێوازەكانی فەرمان و نەهییەكان(الامر والنهی) بەیەك تەرز نەهاتووە، بەڵكو قورئانی پیرۆز و سوننەتی پێغەمبەریش شـێوازی ڕەوانبێـژیی جـوانی جۆراوجۆریـان بـەكارهێناوەو لـە داڕشـتنی دەقە فەرمانیەكاندا هونەركارییان كردوە، ئەمانە هەندێكیانن:

١- شێوازی فەرمانی ناسراو بە (افعـل) لە هەردوو زانسـتی صـەرف و نـەحودا، وەك (أَوْفُواْ) لە فەرمایشتی ﴿يَـٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُوٓاْ أَوْفُواْ بِٱلْعُقُودِ﴾[1] و فەرمایشـتی ﴿وَأَوْفُواْ بِٱلْعَهْدِ إِنَّ ٱلْعَهْدَ كَانَ مَسْـُٔولًا﴾[2]، (كُونُواْ) لـە فەرمایشـتی ﴿يَـٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ كُونُواْ قَوَّٰمِينَ بِٱلْقِسْطِ﴾[3]، و (وَتَعَاوَنُواْ) لە فەرمایشتی ﴿وَتَعَاوَنُواْ عَلَى ٱلْبِرِّ وَٱلتَّقْوَىٰ﴾[4].

٢- شێوازی كرداری ڕانەبردوو(الفعل المضـارع) كـە (لام)ی فـەرمانی لـەپێش هاتبێـت، وەك (فَلْيَصُمْهُ) لـە فەرمایشـتی ﴿فَمَن شَهِدَ مِنكُمُ ٱلشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ﴾[5]، و (وَلْيَكْتُب) لـە فەرمایشـتی ﴿يَـٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُوٓاْ إِذَا تَدَايَنتُم بِدَيْنٍ إِلَىٰٓ أَجَلٍ مُّسَمًّى فَٱكْتُبُوهُ وَلْيَكْتُب بَّيْنَكُمْ كَاتِبٌۢ بِٱلْعَدْلِ﴾[6]، و(لِيُنفِقْ) لـە فەرمایشـتی ﴿لِيُنفِقْ ذُو سَعَةٍ مِّن سَعَتِهِۦ وَمَن قُدِرَ عَلَيْهِ رِزْقُهُۥ فَلْيُنفِقْ مِمَّآ ءَاتَىٰهُ ٱللَّهُ﴾[7].

٣- ڕسـتەی هـەواڵی (الجملـة الخبـرية) كـە بـەمانای ڕسـتەی داخـوازی(الجملـة الطلبيـة) بەكارهاتووە وەك (يُرْضِعْنَ) لە فەرمایشـتی ﴿وَٱلْوَٰلِدَٰتُ يُرْضِعْنَ أَوْلَـٰدَهُنَّ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ لِمَنْ أَرَادَ أَن يُتِمَّ ٱلرَّضَاعَةَ﴾[8].

٤- زۆر دەربڕینی دیكـە، لەوانـە بێـژەی(كُتِبَ) وەك لـە فەرمایشـتی ﴿يَـٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ كُتِبَ

---

(1) سورة المائدة ١.
(2) سورة الإسراء ٣٤.
(3) سورة النساء ١٣٥.
(4) سورة المائدة ٢.
(5) سورة البقرة ١٨٥.
(6) سورة البقرة ٢٨٢.
(7) سورة الطلاق ٧.
(8) سورة البقرة ٢٣٣.

عَلَيْكُمُ ٱلْقِصَاصُ فِي ٱلْقَتْلَى ﴾[1]، و دەربڕینی (فَرَضْنَا) وەك لە فەرمایشتی ﴿ قَدْ عَلِمْنَا مَا فَرَضْنَا عَلَيْهِمْ فِيٓ أَزْوَٰجِهِمْ ﴾[2]، و وشەی (عَلَى) وەك لە فەرمایشتی ﴿ وَلِلَّهِ عَلَى ٱلنَّاسِ حِجُّ ٱلْبَيْتِ مَنِ ٱسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا ﴾[3] لەگەڵ شێوازی دیكەش[4].

خواستی فەرمان (مقتضى الأمر)

یەكسەرییە(الفور) یان لەسەرخۆیی(التراخي)؟ بۆ جارێكە یان دووبارە دەبێتەوە؟

زانایان لە شەرعناسان و ئوسولییەكان لەمەجا ناكۆكن، بەڵام رای پەسەندتر ئەوەیە كە لەسەری جێگیر بوون، كە خواستنی فەرمان داوای ئەنجامدان بە كردن یان نەكردنە، ئەو مانایە حەقیقەت و خواستەكەیەتی.

بەڵام یەكسەریی لە جێبەجێكردنی یان لەسەرخۆیی و دواخستنی، یان ئەنجامدانی داواكراو بۆ تەنها یەك جارە، یان بۆ دووبارەكردنەوەیە؟ هەموو ئەوانە لە بەڵگەیەكی دەرەوەی شێوازی فەرمانەكە وەردەگیرێت، وەك كارپێكردنی پێغەمبەر ﷺ و رونكردنەوەكانی بۆ فەرمانەكە و، كۆڕای شەرعناسان و هی دیكە[5].

---

[1] سورة البقرة ١٧٨.

[2] سورة الأحزاب ٥٠.

[3] سورة آل عمران ٩٧.

[4] فەرمانەكان لە یاسادا بەو سزایە دەناسرێت كە لە سەرپێچی كردنی دەكەوێتەوە لە بەتاڵبونی رەفتارەكە، وەك لە تۆمارنەكردنی زەوی فرۆشراو لە تۆماری زەوی و زار، یان قەرەبوو وەك لە بەكارهەنێنانی شتە بەكرێگیراوەكە یان بەسپاردەهێنراوەكە، لەلایەن كەسی بەكرێگر و هێنەر بەراسپاردە لەو قەرزەی شتەكەی بۆ تەرخان كراوە، یان سزا وەك لە جێبەجێنەكردنی ئەركبار بۆ واجبەكەی.

[5] لە (حصول المأمول من علم الأصول)، ل٧٢ هاتووە: (هەندێك لە لێكۆڵەران وای بۆچون كە شێوازی فەرمان بە پێی شێوەیەكی تایبەت بۆ داخوازی(طلب)ی رەها دانراوە بەبێ ئاماژەكردن بە تاكێتی و زۆرێتی)، پاشان دەڵێت: (لەراستیدا فەرمان بۆ داخوازی كردنی كارێك دانراوە، ئەوەش ئەندازەیەكی هاوبەشە لەنێوان داوای كردنی كارێك یەكسەری یان داوای كردنی لەسەرخۆیی، بەبێ ئەوەی ئاماژەیەك هەبێت سەبارەت بە یەكسەری یان لەسەرخۆیی). (الرازي) لە (المحصول، ج١، القسم الثاني، ص٤٠) دەڵێت: (فەرمان ناوێكە بۆ بێژەیەك بە رەهایی كە گوزارشت لە داخوازی رەها دەكات). (البزدوي في أصوله مع الكشف ١/١٢٥) لەوەڵامی ئەوانی دیكە دەڵێت (بێژەی فەرمانمان هەیە كە شێوازێكە ماناكەی تەنها داوای كردنی كارێكە).

←

بۆ نمونه:

أ- فەرمان بە داوای لێخۆشبون و تەوبە و گەڕانەوە بۆ لای خوا دوای ئەنجامدانی هەر گوناهێك لە گوناهەکان، یەکسەرییە، وەك لە فەرمایشتی ﴿ وَٱسۡتَغۡفِرُواْ رَبَّكُمۡ ثُمَّ تُوبُوٓاْ إِلَيۡهِۚ إِنَّ رَبِّي رَحِيمٞ وَدُودٞ ﴾[1]، بەبەڵگەی فەرمایشتی ﴿ وَسَارِعُوٓاْ إِلَىٰ مَغۡفِرَةٖ مِّن رَّبِّكُمۡ ﴾[2].

ب- فەرمان بە بەخشین لەرێگای خوا لە فەرمایشتی ﴿ وَأَنفِقُواْ فِي سَبِيلِ ٱللَّهِ ﴾[3]، بەلەلێکردن و دواخستنی بەپێی پێویستی خەڵکە بۆ بەخشین، بەرژەوەندی گشتی ئەو بەخشینە دەخوازێت چ یەکسەر و چ لە داهاتوو.

جـ- فەرمان بە حەجکردن لە فەرمایشتی ﴿ وَلِلَّهِ عَلَى ٱلنَّاسِ حِجُّ ٱلۡبَيۡتِ مَنِ ٱسۡتَطَاعَ إِلَيۡهِ سَبِيلٗاۚ ﴾[4]، بۆ یەك جارە، هەمو حەجێك دوای ئەوە مەندوبە.

د- فەرمان بە نوێژ و رۆژوو لە فەرمایشتی ﴿ وَأَقِيمُواْ ٱلصَّلَوٰةَ وَءَاتُواْ ٱلزَّكَوٰةَ ﴾[5]، و هاوکاری لەسەر چاکە لە فەرمایشتی ﴿ وَتَعَاوَنُواْ عَلَى ٱلۡبِرِّ وَٱلتَّقۡوَىٰۖ ﴾[6]، بۆ دووبارەکردنەوەیە لەدرێژایی ژیان، ئەوە بە سوننەتی پێغەمبەر و کۆڕاش چەسپاوە.

بینا لەسەر ئەولەی باسمانکرد، شێوازی فەرمان بەشێوەی پەتی، کە ئاماژە بە تەنهاجارێك یان دووبارەکردنەوەی تیادا نەبێت، ناکۆکیش لەوەدا نەزۆکە و دەبێ فەرامۆش بکرێت، چونکە هەموو فەرمانێك لە قورئاندا هاتبێت، پێغەمبەرﷺ مەبەستەکەی رونکردۆتەوە لەوەی جارێك بێت یان دووبارەبێتەوە.

لمدي، الإحكام في أصول الأحكام ٢٢/٢ دەڵێت: (هەڵبژاردە ئەوەیە کە یەکجار دەبێ گوێڕایەڵی بکرێت و ئەوەش بەقەتعی ئاشکرایە، دووبارەکردنەوەش ئەگەر بەڵگەیەکی لەگەڵ هات ئاماژەی بە دووبارەکردنەوە دا، ئەوا کاری پێدەکرێت، ئەگەرنا تەنها یەکجار بەسە).

[1] سورة هود ٩٠.
[2] سورة آل عمران ١٣٣.
[3] سورة البقرة ١٩٥.
[4] سورة آل عمران ٩٧.
[5] سورة البقرة ٤٣
[6] سورة المائدة: ٢.

بۆیە پێمان باشە بابەتەکانی یەکجار و دووبارەکردنەوەو یەکسەری و لەسەرخۆیی لە ئوسولی فیقه بسڕێتەوە، چونکە سەرقاڵبونی مێشك پێیەوە بەزیـەدانی کـات و تەمەنـە و ئەوانـەش کـە لەدەست چون قەرەبو ناکرێنەوە.

حوکمی فەرمانی هاتوو دوای قەدەغەکردن(الحظر)[1]

فەرمانەکانی دانەری شەرع زۆربەی جار پێشتر قەدەغە نەبووە، چونکە هەرچی فەرمانی پـێ دەکات لە خودی خۆیدا یان سیفەتێکی خودی چاکە و بەرژەوەندییەك یان سودێکی گشـتی یـان تایبەتی تێدایە، ئەوەشی بەبێ بیانو یان لە دۆخێکی کاتی قەدەغە کرابێت، ئەوا لە خودی خۆیـدا یان لە سـیفەتێکی خـودی ناشـیرینە، لەگـەڵ ئەوەشـدا لەوانەیـە پێشـتر قەدەغـەکرابێت، بۆیـە بیروڕاکان لەبارەی گوزارشت لێکراوەکەی لە حاڵەتێك بکەوێتە دوای قەدەغەکردن جیاوازن، بـەم شێوەیە:

أ- حوکمی فەرمانپێکراو دوای قەدەغەکردن ڕێپێدانە بـە بەدواداچـون، چـونکە بـە سـەرژمێری کردن دەرکـەوتوە کـە هـەر شـتێك دانـەری شـەرع فـەرمانی پێکردبێـت دوای قەدەغـەبو، حوکمەکەی ڕێپێدانە(الإباحة).

ب- حوکمەکـەی واجیبونـە، چـونکە ئـەوە حەقیقەتـە شـەرعیەکەیەتی، جـا بکەوێتـە دوای قەدەغەکردن یان نا.

جـ- حوکمەکەی هەمان حوکمی پێشوە کە فەرمانپێکراو لەسەری بو بەر لە قەدەغـەکردن، لـە واجبێتی یان مەندوبێتی یان موباحی یان هی دیکە.

د- بەڕای ئێمە دەبێ جیاوازی بکرێت لەنێوان قەدەغەکردنێك پێشتر فـەرمانی پـێ نـەکرابێت و قەدەغەکردنێکی ناکاو پێشتر فەرمانی پێکرابێت.

١- ئەگەر کارەکە بەر لە قەدەغەکردن فەرمانی پێنەکرابێت، بـەڵکو لـە ئەسـڵدا قەدەغـەبوو، ئەوا بەبەدواداچونی تەولو حوکمەکەی ڕێپێدانە، لەکاتێکدا ئەوەنـدەی بەرچـاوم کـەوتوە، هـەر فـەرمانێك دوای قەدەغـەکردنی ئەسـڵی هاتبێـت بـۆ ڕێپێـدان بـووە، وەك لـەبارەی سـەردانی گوڕسـتان و هـەڵگرتنی گۆشـتی قوربـانی و هـی دیکـە، بۆنمونـە سـەردانی

---

[1] وەك لـە فەرمایشـتی ﴿وَإِذَا حَلَلْتُمْ فَٱصْطَادُوا۟﴾ المائـدە ٢. فەرمایشـتی ﴿فَإِذَا تَطَهَّرْنَ فَأْتُوهُنَّ مِنْ حَيْثُ أَمَرَكُمُ ٱللَّهُ﴾ البقـرە ٢٢٢. فەرمایشتی ﴿فَإِذَا قُضِيَتِ ٱلصَّلَوٰةُ فَٱنتَشِرُوا۟ فِى ٱلْأَرْضِ﴾ الجمعة١٠.

گۆڕستان له ئەسڵدا قەدەغەبووە، چونکە سەردانیکار ئەوەندە گۆڕی بەپیرۆز دادەنا، نزیك بوو له هاوبەشدانان، جا کە ئیسلام و بنەماکانی لە عەقڵی مسوڵمانان سەقامگیر بوو، پێغەمبەرﷺ فەرمووی: ((کنت نهیتکم عن زیارة القبور فزوروها))[1].

٢- بەڵام ئەگەر قەدەغەکردنەکە پێشتر فەرمانی پێکرابوو، ئەوەش لەبەر رێگرێك یان دۆخێکی ناکاو بوبێت، جا ئەگەر دوای نەمانی بیانوە رێگرەکە فەرمانی پێکرا، دەگەڕێتەوە سەر ئەوەی بەر لە قەدەغەکردن لەسەری بوو، له واجبێتی یان مەندوبێتی یان موباحی، چونکە قەدەغەکردنەکە لەبەر رێگرێك بوە، رێساش ئەوە دەخوازێت کە (ئەگەر رێگر و خوازەر تێکگیران، رێگرەکە پێش دەخرێت– إذا تعارض المانع والمقتضي قدم المانع).[2] ئەگەر بیانو و دۆخەرێگرەکە نەما، دەگەڕێتەوە سەر ئەوەی پێشتر لەسەری بوو، لەپێی رێسای (ئەگەر رێگر نەما، قەدەغەکراو دەگەڕێتەوە)[3].

لەو نمونانەی ئاماژەن بۆ ئەو راستیە، رۆژوی واجبە لەسەر ئافرەتی مسوڵمان هەروەك لەسەر پیاوی مسوڵمانیش واجبە، بەڵام لەدۆخی بێنوێژیی ئافرەتان و دوای منداڵبون بۆ ماوەیەك لێی قەدەغەیە، ئەگەر ئەو دۆخە ناکاوە نەما لەسەرێتی ئەنجامی بدات، واتە دەگەڕێتەوە بۆ ئەو حاڵەتەی بەر لە قەدەغەکردن لەسەری بوو، کە واجببونە. راوکردن کارێکی رێپێدراوە بۆ مرۆڤ و هۆیەکی رەوایە لە هۆیەکانی بەدەستهێنانی خاوەندارێتی، بەڵام لە حاجی لەکاتی لەبەرکردنی ئیحرام و کاتی ئەنجامدانی دروشمەکانی حەج قەدەغەیە، هەرکە ئەو دروشمانە تەولو بو و واجبی ئیحرامەکە کۆتایی هات، کارەکە دەگەڕێتەوە سەر حوکمەکەی پێشوی کە رێپێدانە، وەك خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿وَإِذَا حَلَلْتُمْ فَاصْطَادُوا﴾[4]، هەروەها دەفەرموێت: ﴿فَاعْتَزِلُوا النِّسَاءَ فِي الْمَحِيضِ وَلَا تَقْرَبُوهُنَّ حَتَّىٰ يَطْهُرْنَ فَإِذَا تَطَهَّرْنَ فَأْتُوهُنَّ مِنْ حَيْثُ أَمَرَكُمُ اللَّهُ﴾[5].

---

[1] أخرجه مسلم، كتاب الجنائز، صحيح مسلم بشرح النووي ٧/٥٠.
[2] المجلة م ٤٦، المدني العراقي م٤.
[3] المجلة م٢٤.
[4] سورة المائدة ٢.
[5] سورة البقرة ٢٢٢.

خواستی دووەم
نەهی (النهی)

پێناسەی نەهی:

نەهی لە زمانی عەرەبیدا: رێگرییە، هەر بۆیە عەقڵ بە(النُهی) ناوبراوە، چونکە رێگری لە خاوەنەکەی دەکات لەوەی لە پێچەوانەی راستییە.

لە زاراوەدا چەندین پێناسەی هەیە،[1] هەموویان بەدەوری یەك تەوەردا دەسورێتەوە، کە (نەهی) بریتییە لە داوای وازهێنان لە کردنێك لەروی حەتمی و پابەندکردنەوە، مەگەر بەڵگەیەك هەبێت لەسەر پێچەوانەکەی، بینا لەسەر ئەو ئەسڵەی نەهی کە حەقیقەتە لە حەرامبووندا و، ئەو کردارەی داوای وازلێهێنان و دەستبەرداربونی کراوە حەرامە. سەرەرای ئەو مانا راستەقینەیەی نەهی، کەچی لە شەرعدا بۆ زۆر مانای دیکە بەکارهاتووە[2].

---

[1] لەوانە: پێناسەکەی (القاضي عضد)، (شرح مختصر المنتهى الأصولي ٢/٩٥) (سنوری نەهی: خواستی نەکردنی کارێکە لەبەرزییەوە). پێناسەی أبو إسحاق الشیرازي، اللمع،ص١٣ (ئەو وتەیەیە کە بەهۆیەوە وا لە خوارخۆی دەکات کارێك نەکات). پێناسەی (شوکانی)، إرشاد الفحول،ص١٠٩ (وتەیەکی دروستکارە، گوزارشت لە داخوازی نەکردنی کارێك دەکات لەبەرزییەوە). لە (لب الأصول،ص٦٧) (نەهی خواستنی نەکردنی کارێکە بە هاوشێکەی(کف) واتە بێجگە لە (کف) و (ذر) و(اجتنب)، چونکە ئەو شێوازانەو هاوشێوەکانیان بۆ داوای نەکردنە، بەڵام لە فەرمانەکان دادەنرێن نەك لە نەهیەکان)

[2] لەو مانایانە:

پێناخۆشی(کراهە): وەك لە فەرمایشتی ﴿ يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُوا۟ لَا تُحَرِّمُوا۟ طَيِّبَٰتِ مَآ أَحَلَّ ٱللَّهُ لَكُمْ ﴾ المائدة٨٧.

رێنمایی(إرشاد): وەك لە فەرمایشتی ﴿ يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُوا۟ لَا تَسْـَٔلُوا۟ عَنْ أَشْيَآءَ إِن تُبْدَ لَكُمْ تَسُؤْكُمْ ﴾ المائدة:١٠١. هەندێك دەڵێن: ئەو نەهییە بۆ کەراهەتە وەك باسمانکرد.

بەکەم گرتن(تحقیر): وەك لە فەرمایشتی ﴿ وَلَا تَمُدَّنَّ عَيْنَيْكَ إِلَىٰ مَا مَتَّعْنَا بِهِۦٓ أَزْوَٰجًا مِّنْهُمْ زَهْرَةَ ٱلْحَيَوٰةِ ٱلدُّنْيَا لِنَفْتِنَهُمْ فِيهِ ﴾ طه:١٣١.

رونکردنەوەی سەرەنجام(بیان العاقبە): وەك لە فەرمایشتی ﴿ وَلَا تَحْسَبَنَّ ٱللَّهَ غَٰفِلًا عَمَّا يَعْمَلُ ٱلظَّٰلِمُونَ ﴾ إبراهیم ٤٢.

بێئومێد کردن(تأییس): وەك لە فەرمایشتی ﴿ يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ كَفَرُوا۟ لَا تَعْتَذِرُوا۟ ٱلْيَوْمَ إِنَّمَا تُجْزَوْنَ مَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ ﴾ التحریم ٧.

بەرچاو رونکردنەوە(تصبیر): وەك لە فەرمایشتی ﴿ لَا تَحْزَنْ إِنَّ ٱللَّهَ مَعَنَا ﴾ التوبة ٤٠.

پاڕانەوە(دعاء): وەك لە فەرمایشتی ﴿ رَبَّنَا لَا تُزِغْ قُلُوبَنَا بَعْدَ إِذْ هَدَيْتَنَا ﴾ آل عمران ٨.

وریاکردنەوە(تحذیر): وەك لە فەرمایشتی ﴿ فَلَا تَمُوتُنَّ إِلَّا وَأَنتُم مُّسْلِمُونَ ﴾ البقرة ١٣٢.

←

شێوازەکانی نەهی:

قورئانی پیرۆز بەچەندین شێواز و دەربڕینی جیاواز، نـەهی لـە مـرۆڤ دەكـات لـە هـەموو ئـەو ڕەفتارانـەی خراپـی و زیـانی تێدایـە، ئـەوەش ئاماژەیـە بـۆ شـێوازە ڕەوانبێژییـە زۆر جـوان و موعجیزەکەی، لەو شێوازانە:

١- کاری ڕانەبردوو (الفعل المضارع) بۆ نوێنراو، کە (لا)ی نـەهی لـەپێش هاتبێـت، وەك لـە فەرمایشـتی ﴿ وَلَا تَقْرَبُوا الزِّنَىٰٓ إِنَّهُۥ كَانَ فَٰحِشَةً وَسَآءَ سَبِيلًا ﴾[1]، و فەرمایشـتی ﴿ وَلَا تَقْرَبُوا مَالَ الْيَتِيمِ إِلَّا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ حَتَّىٰ يَبْلُغَ أَشُدَّهُۥ ﴾[2]، و فەرمایشـتی ﴿ وَلَا تَأْكُلُوٓا أَمْوَٰلَكُم بَيْنَكُم بِالْبَٰطِلِ ﴾[3]، و فەرمایشتی ﴿ وَلَا تَقْتُلُوا النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ إِلَّا بِالْحَقِّ ﴾[4].

٢- دڵتاشـراوەکانی مـاددەی (تحـريم) وەك لـە فەرمایشـتی ﴿ حُرِّمَتْ عَلَيْكُمْ أُمَّهَٰتُكُمْ وَبَنَاتُكُمْ ﴾[5]، و فەرمایشتی ﴿ حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةُ وَالدَّمُ وَلَحْمُ الْخِنزِيرِ ﴾[6].

دڵنیاکردن(تأمين): وەك لە فەرمایشتی ﴿ وَلَا تَخَفْ إِنَّكَ مِنَ الْآمِنِينَ ﴾ القصص ٣١.

وەفادارى و هاوکاری(وفاء وتعاون): وەك لە فەرمایشتی ﴿ وَلَا تَنسَوُا الْفَضْلَ بَيْنَكُمْ إِنَّ اللَّهَ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ ﴾ البقرة ٢٣٧.

ماناى دیکەش هەن بوارى باسکردنی نیە، پەسەندتر ئەوەیە بەکارهێنانی نەهی بە بێجگـە لـە حـەرامکردن، بـۆ مـەجازە چونکە لە حەرامکردنی هەقیقی نییە.

لە (إرشاد الفحول، ص١٠٩-٢١٠) هاتووە: (لە ماناى نەهی هەقیقی ناکۆکن، جەماوەرى زانایان بۆ ئـەوە چـوون کـە مانـا هەقیقیەکەی حەرامکردنەو ئەوەش هەقە، ئەوانی دیکەش بە مەجاز دێن).

البزدوي في أصوله مع الكشف ٢٥٦/١ دەڵێت: (لەو ئەسڵەش واتە لە تایبەت نەهییـە، چـونکە تایبەتـە لـە حەرامکردنـدا، هەروەك فەرمان تایبەتە لە واجبکردندا).

لە (حصول المأمول من علم الأصول، ص٧٦) هاتووە: (ناکۆکن لە ماناى نەهیی هەقیقی، جـەماوەرى زانایـان بـۆ ئـەوە چون کە مانا هەقیقیەکەی حەرامکردنە، ئەوەش هەقە، ئەوانی دیکەش بە مەجاز دێن).

[1] سورة الإسراء ٣٢.

[2] سورة الأنعام ١٥٢.

[3] سورة البقرة ١٨٨.

[4] سورة الإسراء ٣٣.

[5] سورة النساء ٢٣.

[6] سورة المائدة ٣.

٣- داتاشراوەکانی ماددەی (نهی) وەك لە فەرمایشتی ﴿وَيَنْهَىٰ عَنِ ٱلْفَحْشَآءِ وَٱلْمُنكَرِ وَٱلْبَغْيِ﴾[1]، و فەرمایشتی ﴿إِنَّ ٱلصَّلَوٰةَ تَنْهَىٰ عَنِ ٱلْفَحْشَآءِ وَٱلْمُنكَرِ﴾[2].

٤- ڕەتکردنەوەی حەڵاڵی، وەك لە فەرمایشتی ﴿وَلَا يَحِلُّ لَكُمْ أَن تَأْخُذُواْ مِمَّآ ءَاتَيْتُمُوهُنَّ شَيْـًٔا﴾[3].

٥- پەیوەستکردنی کردارەکە بە بەڵێندان بە سزا لەسەری، وەك لە فەرمایشتی ﴿فَوَيْلٌ لِّلْمُصَلِّينَ ٤ ٱلَّذِينَ هُمْ عَن صَلَاتِهِمْ سَاهُونَ ٥ ٱلَّذِينَ هُمْ يُرَآءُونَ ٦ وَيَمْنَعُونَ ٱلْمَاعُونَ﴾[4].

٦- پرسیاری نکوڵی کردن(الاستفهام الآنکاری) وەك لە فەرمایشتی ﴿أَفَأَنتَ تُكْرِهُ ٱلنَّاسَ حَتَّىٰ يَكُونُواْ مُؤْمِنِينَ﴾[5]، هی دیکەش[6].

خواستی نەهی:

نەهی بەپێچەوانەی فەرمان، ڕاجیایی لەبارەی خواستەکەی نیە کە بۆ یەکسەرییە(الفوری)، واتە مرۆڤی ئەرکبار یەکسەر دەسبەرداری کارە نەهی لێکراوەکە بێت بەبێ دواخستن، هەروەها ڕاجیایی لەوەدا نیە کە نەهی بۆ دوبارەکردنەوەو بەردەوامییە بەدرێژایی ژیان، چونکە ئەوەی نەهیی لێکراوە خراپییەك یان زیانێکی تێدایەو دەبێ خۆی لێ بپارێزێت، چونکە مرۆڤ ئەگەر یەکجار دەستی بۆ کارێکی نەهی لێکرلو برد، ئەوە بە سەرپێچیکار دادەنرێت.

کاریگەریی نەهی لەسەر نەهی لێکراو لەڕوی دروستی و خراپی(صحة وفساد):

ڕاجیایی لەوەدا نییە کە ڕەفتاری نەهی لێکرلو خراپە لەخودی خۆیدا یان لە سیفەتێکی پەیوەست پێوەیدا، یان لە سیفەتێك پێوەی پەیوەست نییە، بەو شێوەیە زیانی گشتی یان تایبەتی تێدایە، کاریگەریی نەهی کردن لەو ڕەفتارە بەپێی گۆڕانی مەترسیەکەی و قەبارەی

---

[1] سورة النحل ٩٠.
[2] سورة العنكبوت ٤٥.
[3] سورة البقرة ٢٢٩.
[4] سورة الماعون ٤-٧.
[5] سورة يونس ٩٩.
[6] لە یاسادا نەهییەکان بەو سزایە دەناسرێتەوە کە لەکردنی نەهی لێکراوەکە دەکەوێتەوە، لە بەتاڵبون وەك فرۆشتنی سامانی کەلەپوری، یان قەرەبو وەك بەزایەدانی سامانی خەڵکی، یان سزا وەك تاوانی کوشتن.

زيانه گشتی يان تايبه‌تيه‌كه‌ی ده‌گۆڕێت، هه‌روه‌ها به‌پێی سروشتی كرداره‌كه ده‌گۆڕێت، له‌وانه‌يه ئه‌و كاره له‌وانه بێت كه به‌تاوان داده‌نرێن، هه‌روه‌ك له‌وانه‌يه له په‌رستشه‌كان و مامه‌ڵه دارايی و نادارايیه‌كان بێت[1].

أ- تاوانه‌كان(الجرائم):

نه‌هی له‌وانه‌يه ئاماژه‌بێت بۆ ئه‌وه‌ی نه‌هی لێكرلو له تاوانه‌كانه و، ده‌ستدرێژييه بۆ سه‌ر نه‌فس وه‌ك كوشتن، له فه‌رمايشتی ﴿ وَلَا تَقْتُلُوا النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ إِلَّا بِالْحَقِّ ﴾[2]، يان ده‌ستدرێژييه بۆ سه‌ر ناموس و نه‌وه‌كان(الأعراض والأنساب)، هه‌روه‌ك له فه‌رمايشتی ﴿ وَلَا تَقْرَبُوا الزِّنَىٰ إِنَّهُ كَانَ فَاحِشَةً وَسَاءَ سَبِيلًا ﴾[3]، يان بۆ سه‌ر سامان، وه‌ك له فه‌رمايشتی ﴿ وَلَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُم بَيْنَكُم بِالْبَاطِلِ ﴾[4]، يان بۆ سه‌ر ئاسايش و به‌رژه‌وه‌نديه بالآكانی ئوممه‌ت وه‌ك سيخوڕی، وه‌ك خوای گه‌وره ده‌فه‌رموێت: ﴿ وَلَا تَجَسَّسُوا ﴾[5]، يان بۆ سه‌ر ئاسايش و ئاسوده‌يی خه‌ڵك وه‌ك خراپه‌كاری له‌سه‌ر زه‌ويدا، وه‌ك ده‌فه‌رموێت ﴿ وَلَا تَبْغِ الْفَسَادَ فِي الْأَرْضِ إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْمُفْسِدِينَ ﴾[6]، يان هی ديكه له‌و ره‌فتارانه‌ی به تاوان داده‌نرێن.

به‌لآم شوێنه‌واری نه‌هی له‌سه‌ری، به هۆ داده‌نرێت تا بكه‌ره ڕاسته‌وخۆكه‌ی و ناڕاسته‌وخۆكه‌ی شايانی سزای دنيايی بێت له سزا حدوديه‌كان و تۆڵه‌ن، يان سزای ته‌مبێكاری(التعزيرية)، ئه‌گه‌ر به‌بێ بيانو سزا نه‌درا، ئه‌وا له سزای ڕۆژی دوايی به‌رده‌وه‌م خوا ڕزگاری نابێت، سه‌ره‌ڕای ئه‌و سزايانه، ئه‌و تاوانانه شوێنه‌واری شه‌رعييان لێ ناكه‌وێته‌وه، وه‌ك له دزی و ڕفاندن و ناپاكی له ئه‌مانه‌ت و به‌رتيل، تاوانكار به‌هۆيه‌وه نابێته خاوه‌نی سامانه‌كه، له

---

[1] أصول الشاشي، ص٢٨ (نه‌هی دوو جۆره: نه‌هی له كرداره هه‌ستپێكراوه‌كان –واته ئه‌و ماديانه‌ی به هه‌سته‌كان په‌ی پێ ده‌برێت –وه‌ك زينا و خواردنه‌وه‌ی ئاره‌ق و درۆ و سته‌م، هه‌روه‌ها نه‌هی له ره‌فتاره شه‌رعييه‌كان وه‌ك نه‌هی له به‌رۆژبوونی ڕۆژی قوربانی، نوێژ له كاته مه‌كروهه‌كان، يه‌كه‌ميان له‌به‌ر خودی خۆی ناشيرينه و دوه‌ميان له‌به‌ر بێجگه له‌خۆی).

[2] سورة الإسراء ٣٣.

[3] سورة الإسراء ٣٢.

[4] سورة البقرة ١٨٨.

[5] سورة الحجرات ١٢.

[6] سورة القصص ٧٧.

تاوانی زینادا نە نەسەب و نە خەرجی و نە مارەیی و نـەمیراتی لـیّ دەکەوێتـەوە، چـونکە نـەهی کردن لەو رەفتارە تاوانکارییانە لەبەر ناشیرینی و خراپی و زیانێکە لە خودی رەفتارەکـەدا، بۆیـە وادەخوازێت کە هیچ شوێنەوارێکی شەرعی لیّ نەکەوێتەوە، چونکە ئەوانـە رەفتـاری بەرهەسـتی ناشیرینن لە خودی خۆیاندا.

ب- پەرستشەکان:

ئەگەر ئەوەی نـەهیی لێکـراوە لـە پەرستشـەکان بـوو، ئـەوا پەرستشـەکە نابێـت ئاراسـتەی خودی پەرستشەکە بکرێت، چونکە هەموو پەرستشێك لە خودی خۆیدا چاکە، سودی دونیایی و رۆژی دوایی تێدایە، ناکرێت نەهی لە پەرستش بکرێت لەبەر خودی خۆی، بەڵکو لەبـەر وەسـفێك وابەستەی بێت یان نەبێت. نەهی کردن لە پەرستش لەبەر وەسفێك وابەستەی بێـت، وەك رۆژوی رۆژی جەژن، پەرستشێکی نادروستە لای جەماوەری زانایان و، لای حەنەفیەکان پاداشی هەیـەو ئەرکبارێی لەسەر لادەبات، هەرچەندە فاسدە بەهۆی نەهیەکەوە.

لەم راجیاییەوە ئەوەمان دەست دەکەوێت کە ئەو کەسەی نەزری کـردوە لەسـەر خـۆی کـە رۆژێك بەرۆژوو بێت-بۆ نمونە-، دەبیّ نەزرەکەی بەجیّ بگەیەنێت، جـا ئەگـەر لـەرۆژی جەژنـدا بەرۆژوو بوو، لای جەماوەری زانایان پاداشی نیەو نەزرەکەی لەسەر لاناچێت لەبەر فاسـدیەکەی، بۆیە دەبیّ رۆژێکی دیکە بـەرۆژوو بێـت، بەپێچەوانەی حەنەفیـەکان کـە دەڵـێن پاداشـی هەیـەو بەرپرسیاریەتیەکەی لەسەر دەکەوێت، چونکە نەهی لە رۆژوی رۆژی جەژن لەبـەر خـودی خـۆی نییە، بەڵکو لەبەر پشتکردنە لە میواندارێتی خوا.

لە نەهی کـردن لـە پەرسـتش لەبـەر وەسـفێك وابەسـتەی نـەبێت، وەك نوێـژ لـە خـانو یـان بەرگێکی داگیرکراودا، دەستنوێژ بە ئاوی داگیرکراو، جەماوەری زانایان پەرستشەکە بە دروست دادەنـێن، بـەڵام بکەرەکـەی خراپـەکارە بەرامبـەر خـوا، واتــە لـەرووی ئاینــەوە نـەك دادوەری، زاهیرییەکان[1] و حەنبەلیەکان[1] و هاوڕاکانیان دەڵێن: (پەرستشەکە بەتاڵە لەبـەر ئـەوەی نـەهیی لێکراوە).

---

[1] (الإحكام في أصول الأحكام لابن حزم الظاهري) ٢٠٧/٣: (ئەوەی بە بەرگێکی پیس یان داگیرکراو نوێژ بکات و بزانێت کە بۆی نییە ئەوە بکات، یان لەشوێنێك نوێژی کرد نەهیی کراوە نوێژی لێبکرێت، وەك شـوێنی پـیس یـان شـوێنی داگیرکراو یان لە شوێنی حوشتر یان بەرەو گۆڕ، یان بە چەقۆ تاژەڵێکی داگیرکراو سـەربڕێت یـان ئـاژەڵی کەسـێکی ←

ج- مامەڵە داراییەکان

ئەگەر ئەو رەفتارەی نەهیی لێکرابو لە مامەڵە داراییەکان بوو، ئەوا کاریگەریی نەهیەکە لەسەر رەفتارەکە بەم شێوەیە دەبێت:

یەکەم- ئەگەر نەهیەکە لەبەر خودی نەهی لێکراوەکە یان ڕەگەزێك لە ڕەگەزەکانی بوو، ئەوا رەفتارەکە (یان گرێبەستەکە) بەتاڵە بە کۆڕای شەرعناسان، وەك نەهی کردن لە مامەڵە بە مردارەوەبوو و بەراز و خوێن و سەرخۆشکەرەکان، بۆیە ئەو جۆرە رەفتارە هیچ شوێنەوارێکی شەرعی لیّ پەیدانابێت.

دووەم- ئەگەر نەهیەکە لەبەر وەسفێکی وابەستە بە نەهی لێکراوەکە بوو (واتە وەسفێك لێی جیانابێتەوە)، لای جەماوەری زانایان گرێبەستەکە بەتاڵ دەبێت، چونکە نەهی لە رەفتارێك لەبەر وەسفە وابەستەکەی وەك نەهییە لە خودی خۆی یان ڕەگەزێك لە ڕەگەزەکانی.

حەنەفیەکان جیاوازی دەکەن لەنێوان نەهی لە رەفتارێك لەبەر خودی خۆی (یان لەبەر ڕەگەزێکی) و نەهی لێکردنی لەبەر وەسفێکی وابەستەی، لەسەر بنچینەی ئەو ئەسڵە گرێبەستی بەتاڵ و گرێبەستی فاسدیان لێك جیاکردۆتەوەو گرێبەستێکیان داهێناوە لە نێوان هەردوو حاڵەتی دروست و بەتاڵدایە، دەڵێن (گرێبەستی بەتاڵ ئەوەیە کە بە ئەسڵ و بە وەسف شەرعیەتی نەبێت)، دروستیش(الصحیح) ئەوەیە بە ئەسڵ و بە وەسفی شەرعیەتی هەبێت، فاسدیش ئەوەیە کە بە ئەسڵ شەرعییەو وەسفەکەی شەرعی نییە.

بەم پێیە گرێبەست بە لەبەرچاوگرتنی پێکهاتن و شوێنەوارەکانی، پێنج بەشی هەیە: (گرێبەستی دروست—العقد الصحیح) و (گرێبەستی نادروست— العقد غیر الصحیح)،

دیکە بەبیّ مۆڵەتی خاوەنەکەی سەربڕێت، یان بە ئاوێکی دڵگیرکراو دەستنوێژ بشوات، یان بە دەفرێکی زیو یان دەفرێکی دڵگیرکراو یان بە دەفرێکی زێڕ، هەموو ئەولە فەرزی پیّ جێبەجیّ نابێت، هەرکەس بەو شێوەیە نوێژی کرد کە باسمان کرد، ئەوە نوێژی نەکردووە، هەرکەس بەوشێوەیە دەستنوێژی شوشت ئەوا دەستنوێژی نەشوشتوە... هتد).

[9] (شرح الکوکب المنیر، ص٣٤٢): (نەهیی ڕەها لە شتێك لەبەر خودی خۆی یان وەسفێکی یان لەبەر مانایەك لە شتێکی دیکەدا، وەك نەهی کرد لە گرێبەستی کڕین و فرۆشتن دوای بانگی هەینی، دەستنوێژ بە ئاوی دڵگیرکراو، لەڕوی شەرعەوە وادەخوازێت کە فاسید بێت، لای ئیمام ئەحمەد و زۆرینەی هاوەڵانی و مالیکیەکان و زاهیرییەکان و جبائیەکان، بەپێچەوانەی ئەوەی ماناکە لەبەر مانایەك نەبێت کە لە شتێکی دیکەدا بێت، لەبەر مافێکی کەسەکان، وەك چونەسەرڕێگای کاروانەکان و ...هتد).

دروستەکە یان وەستاوە(موقوف) یان جێبەجێ دەبێت بەبێ وابەستەبون یان جێبەجێ دەبێت بە وابەستەبونەوە، نادروستیش یان بەتاڵە یان فاسیدە، جەماوەری زانایان بە چوار بەشیان داناوە، لەسەر ئەو بنچینەیەی کە بەتاڵ و فاسید هاومانان و (هەر گرێبەستێك پایەیەك لە پایەکانی یان مەرجێك لە مەرجەکانی لەدەست دابێت) دەگرێتەوە، بەبێ جیاوازی کردن لەنێوان ئەسڵ و وەسفەکەی، بۆنمونە گرێبەستی ڕیبا لای جەماوەری زانایان بەتاڵە و، لای حەنەفیەکان فاسیدە، چونکە لە ئەسڵدا شەرعییە وەك فرۆشتنێك پایەو ڕەگەزەکانی تیادابێت، بەڵام ناشەرعییە بەوەسفەکەی و لەبەرئەوەی زیادە(سوو)ی تیایە بۆ بەرژەوەندیی لایەنێکی گرێبەستەکە لەسەر حیسابی لایەنەکەی دیکە بەبێ بەرامبەر، ئەو وەسفە فاسیدە چونکە شەرع نەهیی لێکردوە، چونکە هاوسەنگیی نێوان ماف و پابەندییەکانی لایەنەکان لاسەنگ دەکات، جەماوەری زانایان دەڵێن: (هەر گرێبەستێکی ریبادار بەتاڵە، چونکە لەبەر وەسفە وابەستەکەی نەهۆی لێکراوە، کە سودی بە ڕیبایە).

ئەبو حەنیفە (ڕەحمەتی خوای لێبێ)[1] هۆکاری دانانی گرێبەستی فاسید لە پلەیەکی نێوان دوو پلە[2] روندەکاتەوەو دەڵێت: (ئەسڵی چیەتی(الماهیة)[3] لە فاسیدی بەدورە، نەهیەکە لە شتێکی دەرەوەیەتی)[4].

ئەگەر فاسیدی بە ڕەهایی وەربگرێن ئەوا ئەو چیەتییەی فاسیدیی تێدایە[5] و ئەوەی تێیدانیە[6] وەك یەکی لێدێت، ئەگەریش دروستی بە ڕەهایی وەربگرێن، ئەوا چیەتیی تەواو لە خود و سیفەتەکانی[7] لەگەڵ ئەوەی لە سیفەتدا فاسیدیی تێدایە، وەك یەکی لێدێت. ئەوەش نەشیاوە. چونکە یەکسانکردنی شوێنگەکانی فاسیدی و ئەوانەی فاسیدییان تێدا نییە، پێچەوانەی ڕێساکانە، بۆیە واپێویست دەکات کە ئەسڵ لەگەڵ ئەسڵ و وەسف لەگەڵ

---

[1] بگەڕێوە بۆ ((الفروق للقرافي)) کە ئەو وتانەی ئەبوحەنیفەی تیادا هاتووە ٢/٨٣-٨٤.
[2] واتە لەنێوان گرێبەستی دروست و گرێبەستی بەتاڵ.
[3] واتە چییەتی گرێبەستی فاسید کە پایە و ڕەگەزەکانیەتی(مەرجەکانی).
[4] واتە نەهیەکە لەبەر وەسفێکی دەرەوەی چیەتییە.
[5] واتە چییەتی گرێبەستی بەتاڵ لەبەرئەوەی فاسید و ناشەرعییە.
[6] واتە چییەتی گرێبەستی فاسید، چونکە چیەتیەکەی فاسیدیی تێدانیە، بەڵکو فاسیدییەکە لە وەسفەکەیەتی.
[7] کە گرێبەستی دروستی ڕەوایە لە خودی خۆی(ئەسڵەکەی) و وەسفەکەی.

وەسف بەرامبەر بکرێن و بڵێین: ئەسڵی چییەتیەکە[1] نەهیی لێنەکراوە.

ئەسڵ لە ڕەفتار و گرێبەستەکانی مسوڵمانان دروستییە، هەتا نەهییەك دێت و ئەسڵە دروستەکە بۆ ئەسڵی چییەتیەکە دەچەسپێنێت، ئەو وەسفەش کە زیادەیەکە[2] و فاسیدیی تێدایە، وەك وەسفێکی کاتی دەچەسپێنێت، کە نەهی لێکرێنە، بەمەش وەسفەکە فاسید دەبێت نەك ئەسڵەکەی و ئەوەش مەبەستەکەیە).

یاساناسان[3] ستایشی ئەو کارەی ئەبوحەنیفەیان کرد، کە زۆر لە مامەڵە دارایییەکانی لە دلروخان رزگارکرد و یارمەتی دا بۆ سەقامگیربوونی بە دانتان بە بوونی گرێبەستی فاسید لەنێوان دروست و بەتاڵدا، چونکە تەنها بە لابردنی هۆی فاسیدیەکە، راستەوخۆ دەبێتە گرێبەستێکی دروست، بەپێچەوانەی گرێبەستی بەتاڵ، کە پێویستی بە دووبارەکردنەوەو نوێکردنەوەیە دوای لابردنی هۆی بەتاڵیەکە، ئەوەش لە گرنگترین جیاکەرەوەکانی نێوان بەتاڵ و فاسیدە[4].

---

[1] واتە چییەتی گرێبەستی فاسید.

[2] واتە لە گرێبەستی بە ریبا، چونکە زیادەی سوودە ریباییەکە بە دەق حەرامە.

[3] مصادر الحق ٤/١٥٠.

[4] حەنەفیەکان دەڵێن: (گرێبەستی دروست حەوت ڕەگەزی هەیە کە بە ئەسڵی گرێبەستەکە دادەنرێن، پێنج وەسفیشی هەیە هەندێك لەو رەگەزانە تەواو دەکات، کە هەریەکەیان بە وەسفی گرێبەستەکە دادەنرێت، ئەگەر رەگەزێك لەوانە نەما، ئەوا گرێبەستەکە بەتاڵ دەبێت، ئەگەریش رەگەزەکان هاتنەدی و وەسفێکی تەواوکەر تیایدانەبوو دەبێتە فاسید)، دەڵێن (پایەکانی گرێبەست واجبکردن وقبولکردنە(الایجاب والقبول)، چونکە شێوازەکەی لەو دوانە پێکدێت، ئەو شێوازەش وادەخوازێت کەسێك هەبێت واجبکردن و قبولکردنەکەی لێ دەرچێت، ئەوەش کە گرێبەستی لەسەر کراوە گرێبەستەکەی لەسەر دادەمەزرێت، واجبکردن و قەبولکردن مەرجی چونیەکی و یەك شوێنی تێدایە، ئەوانەش کە گرێبەستەکە دەکەن، دوو مەرجی هەیە چەندێتی–بە حەقیقی یان بە حوکم– و، عەقڵ لە بەخشینەکان(التبرعات) – یان فامکردنەوە(التمیيز) لە گۆڕینەوەکان(المعاوضات)– ئەوەی گرێبەستی لەسەر کراوە سێ مەرجی هەیە، دەبێ ئامادە بێت و بتوانرێت ڕادەست بکرێت، دیاریکراو بێت یان بتوانرێت دیاریی بکرێت، بۆ مامەڵە بشێت، بەو شێوەیە گرێبەست لە دروستیدا پێویستی بە حەوت ڕەگەز هەیە، کە ئەو مەرجانەن کە باسکران، سیانی یەکەم پێویستیان بە وەسف نییە، بەپێچەوانەی چوارەکەی دیکە:

أ– عەقڵ یان فامکردنەوە(التمیيز) کە ڕەزامەندیی لەسەر وەستاوە، پێویستی بە وەسفێکی تەواوکەر هەیە، ئەویش نەبونی نەنگیی ناچارکردن(الاكراه).

ب– ڕەگەزی توانای ڕادەست کردن، پێویستی بە وەسفێکی تەواوکەر هەیە، ئەویش نەبونی زیانە.

ج– ڕەگەزی دیاریکردنی شوێنگەکە(المحل)، یان بتوانرێت دیاریبکرێت، پێویستی بە وەسفێکی تەواوکەر هەیە، ئەویش ئەنجامەکەی نادیار نەبێت(الغرر).

←

سێیەم- ئەگەر نەهیەکە لەبەر وەسفێکی ناوابەستە بێت[1]، لە نمونەکانی: نەهی کرینە لە کڕین و فرۆشتن و هەموو مامەڵەیەکی دارایی کە ببێتە هۆی ئەنجام نەدانی نوێژی هەینی، وەك لە فەرمایشتی ﴿يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُوٓاْ إِذَا نُودِيَ لِلصَّلَوٰةِ مِن يَوۡمِ ٱلۡجُمُعَةِ فَٱسۡعَوۡاْ إِلَىٰ ذِكۡرِ ٱللَّهِ وَذَرُواْ ٱلۡبَيۡعَ﴾[2]، هەروەها نەهی کردن لە فریودان(النجش)[3] و چونە سەر رێگەی کاروانەکان و فرۆشتنی نیشتەجێ بەرێبوار[4] و، لە کڕین و فرۆشتن بەسەر کڕین و فرۆشتنی براکەیدا و، لە داخوازی بەسەر داخوازی براکەیدا[5] و، فرۆشتنی شت بەر لە وەرگرتنی[6] و

د- رەگەزی شیانی شوێنەکە بۆ مامەڵە پێویستی بە دوو وەسفی تەواوکەرە، یەکیان مەرجێکی فاسیدی پێوە پەیوەست نەبێت، دوەمیش ریبای تیا نەبێت-نەبونی زیادەیەك بەبێ بەرامبەر بۆ لایەنێکی گرێبەستەکە لەسەر حیسابی لایەنەکەی دیکە-.

بەو شێوەیە هۆیەکانی فاسیدی گرێبەست لای حەنەفیەکان دەبنە پێنج: (ناچارکردن و زیان و نادیاری و مەرجی فاسید و ریبا- الإكراه والضرر والغرر والشرط الفاسد والربا).

بەڕای ئێمە مەرجی نەبونی ریبا دەچێتە نێو مەرجی نەبونی مەرجی فاسید، چونکە زیادە لە گرێبەستی ریباییدا کە مەرجە بەدەستی بهێنێت، مەرجێکی فاسیدە، هەروەك مەرجی نەبوونی نادیاریش(الغرر) دەگەڕێتەوە بۆ مەرجی نەبوونی زیان.

[1] مەبەست لە وەسفێکی ناپەیوەست ئەوەیە کە وەسفەکە لەوانەیە لەو رەفتارە جیابێتەوە، بەجۆرێك چۆن لەگەڵیدا دێتەدی، لەوانەیە لەگەڵ لەگەڵ رەفتارێکی دیکەشدا بێتەدی، وەك زیانگەیاندن بە دڵخوازێکاری یەکەم لەلایەن دڵخوازێکاری دوەمەوە کە لەسەر دڵخوازی ئەو دڵخوازی دەکات، لەوانەیە لەو رێگەیەوە بێت و دەکرێت لە رێگەیەکی دیکەشەوە بێت.

[2] سورة الجمعة ٩.

[3] النَّجْش (بفتح النون وسكون الجيم): لە زمانی عەرەبیدا راماڵین و وروژاندنی نێچیرە لە شوێنی خۆی بەمەبەستی راوکردنی، لە شەرعدا: زیادکردنێکە لە بەهای ئەو کاڵوپەلەی بۆ فرۆشتن خراوەتەڕوو، نەك بەمەبەستی کڕینی، بەڵکو تا کەسی دیکە هان بدات بۆ کڕینی، لە (ابن عمر)ەوە ﷺ (نهى رسول الله عن النجش)، سبل السلام ٢٣/٣، پێشتر تەخریج کراوە.

[4] چونەسەرڕێی کاروانەکان(تلقي الركبان): بریتییە لە دەرچون لە شار و پێشوازیی کردنی خەڵکی گوند و لادێکان بەر لەوەی بچنە ناو شار، ئەوانەی بەرهەمی کشتوکاڵی و ئاژەڵی و هی دیکەیان هێناوە بۆ فرۆشتن، تا بە کەمتر لە نرخی بازاڕ لێیان بکڕن.. لە (ابن عباس)ەوە ﷺ: پێغەمبەری خواﷺ فەرمویەتی: (لا تلقوا الركبان ولا يبع حاضر لباد). سبل السلام ٣/٢٦. پرسیار لە (ابن عباس) کرا لەبارەی (بیع الحاضر للبادي) گوتی: (دەلاڵی بۆ نەکا)، نيل الأوطار ١٨٥/٥، ئەو فەرموودانە پێشتر تەخریج کراوە.

[5] پێغەمبەرﷺ فەرمویەتی: (ولا تناجشوا ولا يبيع الرجل على بيع أخيه، ولا يخطب على خطبة أخيه)، المرجع السابق ٢٩/٣، پێشتر تەخریج کراوە.

[6] عن أبي هريرة ﷺ أن رسول الله ﷺ قال (من اشترى طعاماً فلا يبعه حتى يكتاله)رواه مسلم، المرجع السابق ١٩/٣، وعن ابن عباس أن النبي ﷺ قال (من اشترى طعاما فلا يبعه حتى يستوفيه).

فرۆشتن به عـەربون[1]و، قەتیسـكردنی شـیر لـه گـوانی ئـاژەڵ ئەگـەر مەبەسـتی فرۆشـتنی بێت[2]، هی دیکەش لەو گرێبەستانەی نەهیی لێكراوە، نەك لەبەر خودی خۆیان، بەڵكو لەبـەر وەسفە ناوابەستەكەی كە زیانگەیانندنە بە كەسانی دیكە.

جەماوەری زانایان ئەو رەفتارە بە دروست دادەنێن كە لەبەر وەسـفێكی ناوابەسـتەی نـەهیی لێكـراوە[3]، بـەڵام بكەرەكـەی لەبـەردەم خـوا گوناهبـارە، واتـە لـەرووی ئایینـەوە لێـی دەپرسرێتەوە نـەك دادوەری، بـەڵام ئەگـەر تێكـەوتنێكی زۆری تێـدابێت بـەهۆی فریـودان و هەڵخەڵەتاندنـەوە، زیانلێكـەوتوو بـۆی هەیـە داوای لابردنـی زیانەكـە یـان هەڵوەشـاندنەوەی گرێبەستەكە بكات[4].

زاهیرییەكان[5] و زەیدیەكان دەڵێن: (نەهی[6] بەرەهایی فاسیدی دەخوازێت، جا لەبەر خودی نەهی لێكراوەكە بێت یان لەبەر وەسفێكی ناوابەستەی).

---

[1] عن عمرو بن شعيب قال نهى رسول اللّه ﷺ عن بيع العربان، المرجع السـابق ٢١/٣، أخرجـه البيهقـي في كتـاب البيـوع، باب النهي عن العربان ٣٤٢/٥.
العربان (بضم العين وسكون الراء) واتە عەربون، كەسێك دەیەوێت شتێك بكرێت، پێشەكی برەپارەیـەكی پێـدەدات، جا ئەگەر كڕی ئەوە بەشێكە لە بەهاكەی، ئەگەرنا بۆی ناگەڕێتەوە وەكو سزایەك بـۆ تەواونـەكردنی گرێبەستەكە. شەرعناسـان لەمـەجا ڕاجیـان، مالیـك و شـافیعی دەڵـێن: (گرێبەسـتەكە بەتاڵـە چـونكە مـەرجێكی فاسـیدی پێوەبەستراوە و نادیاریی(الغرر) تێدایە و تیایدا پارەی كەسانی دیكە دەخورێت بەناهەق).

[2] بابەتی قەتیسكردنی شیر(تصـرية الحيـوان) پێشـتر بەدرێـژی باسـمان كـرد لـەكاتی توێژینـەوە لـەبارەی سـوننەتی پێغەمبەر لە بەشی یەكەم.

[3] واتە لە دەرەوەیەتی و لە هەندێ سەرچاوەیدا لێـی جیادەبێتـەوە. لـە (القواعـد للعلائـي) ١٧١/١ هـاتووە: (نـەهی لـە شتێك فاسیدبونی دەخوازێت؟، بەپێی ڕێسای مەزهەبی شافیعی بـەڵێ، ئەگـەر لەبـەر خـودی شـتەكە یـان وەسـفە ولبەستەكەی بێت، بەڵام ئەگەر كارەكە لە دەرەوەی بوو، لـە هەنـدێك سەرچـاوەیدا لێـی جیـادەبوەوە، فاسـیدبون ناخوازێت، جا ئەوە لە پەرستشەكان بێت یان لە گرێبەستەكان، یـان لـە كەوتنـەكان(إيقاعات)، یەكـەم وەك نوێـژی بەبێ دەستنوێژ و، فرۆشتنی مرادەرەوەبو و ئارەق و بەراز و مارەكردنی مەحرەمەكان، دووەمـیش وەك ڕۆژوی ڕۆژی جەژن و فرۆشتنی باڵندە لە ئاسمان و ماسی لە ئاوی ڕۆیشتودا، هاوسەرگیریی چێژ (نكاح المتعة) و ژن بەژن(شـغار) و گرێبەستی ریبایی، سێیەمیش نوێژ لە خانوی داگیركراو، كڕین و فرۆشتن لەكات بانگی هەینی).

[4] بەپێی فەرمودەی پێغەمبەر ﷺ بۆ (حبان بن منقذ)، كە لە كڕین و فرۆشتندا فێڵی لە خەڵك دەكرد: (إذا بايعت فقـل لا خلابة ـ لا خديعة ـ ثم أنت بالخيار في كل سلعة ابتعتها ثلاث ليال، فـان رضيت فامسك وإن سـخطت فـاردد)، سبل السلام ٤٦/٣، پێشتر تەخریج كراوە.

[5] الإحكام في أصول الأحكام لابن حزم الظاهري ٣٠٧/٣ وما بعدها، المحلى ٤٥٣/٨.

[6] إرشاد الفحول، ص١١١: (ڕاستیەكەی ئەوەیە كە بەپێی شەرع هەموو نەهییەك بەبێ جیاوازی لەنێوان پەرستشـەكان و مامەڵەكان، حەرامكردن و فاسیدیی نەهی لێكراوەكە دەخوازێت، كە هاومانای بەتاڵییە، هیچ شتێك لەمـە دەرناچێت ←

مالیکیەکان[1] و حەنبەلیەکان[2] جیاوازی دەکەین لەنێوان نەهی کردن لە رەفتارێك لەبەر وەسفێکی ناولەبستە، بە لەبەرچاوگرتنی مافی خوا[3] یان بەرژەوەندی گشتی[4]، لەو دوو حاڵەتەدا گرێبەستەکە بەتاڵە، هەروەها لەنێوان نەهی کردن بە لەبەرچاوگرتنی مافی تاك (مافی تایبەت)[5] و بەرژەوەندی تایبەت، لەو کاتەدا ئەو کەسەی زیانی پێکەوتوە مافی سەرپشکیی هەیە لەنێوان قەبوڵ کردنی گرێبەست بەزیانەکەیەوەو هەڵوەشاندنەوەی لەماوەی سێ ڕۆژ دوای زانینی فریوخواردنەکەی.

د- مامەڵە ناداراییەکان:

ئەگەر رەفتارە نەهی لێکراوەکە لە مامەڵە نادارابیەکانی وەك هاوسەرگیری بوو، ئەوا شوێنەواری نەهیەکە بۆ خودی نەهیلێکراوەکە بەتاڵبوونە، وەك هاوسەرگیریی مەحرەمە یەکجارییەکان بەهۆی نەسەب و شیردان و ژنخوازی، لەکاتی زانینی بەتاڵیەکەی چونەلا بە زینا دادەنرێت.

ئەگەر نەهیەکە بۆ وەسفێکی ولبەستە بێت، هاوسەرگیرییەکە فاسید دەبێت، وەك ژن بەژن(الشغار)، لە ئیبن عومەرەوە ﷺ ((نهى رسول الله ﷺ عن الشغار))[6] و، هاوسەرگیری

مەگەر بەلگەیەك هەبێت لەسەر نەخواستنی، جا ئەو بەلگەیە دەبێتە لە مانا هەقیقیەکەی لادەدات بەرەو مانا مەجازیەکەی، بەپێی فەرمودەی پێغەمبەرﷺ (كل أمر ليس عليه أمرنا فهو رد)، واتە: هەرچی فەرمانی ئێمەی لەسەر نەبوو، رەتکروەیە، هەرچیەکیش رەتکرێتەوە بەتاڵە.. پێشتر تەخریج کراوە.

[1] فتح البارى شرح صحيح البخارى ١٢/٢٥٩، المغنى لابن قدامه ٤/٢٤١.

[2] تصويبات الكوكب المنير،ص ٣٤٢.

[3] وەك نەهی لە کڕین و فرۆشتن دوای بانگ بۆ نوێژی هەینی، هەموو مامەڵەیەکی دیکەش لەسەر کڕین و فرۆشتن پێوانەدەکرێت.

[4] وەك نەهی لە فرۆشتنی ئامادە بۆ رێبوار چونکە زیان بە بەرژەوەندی بەکارهێنەران دەگەیەنێت.

[5] واتە بۆ چاودێری کردنی مافێکی تایبەت کە بکرێت پەی پێ ببرێت، فرۆشیار لەکاتی چونە سەررێگای کاروانان(تلقی الركبان) سەرپشك دەکرێت لەنێوان بەرێکردنی گرێبەستەکە لەگەڵ قەبولکردنی فریودانەکە و نێوان هەڵوەشاندنەوەی، واتە فرۆشتنەکە بە دروستی دەبەسترێت و جێبەجێ دەبێت بەلام پابەندکار نییە، هەرچەندە لایەنی قازانجکار لەسەر حسابی ئەوی دیکە لەبەردەم خوا گوناهبارە، واتە لەڕوی دینداریەوە لێی دەپرسرێتەوە نەك دادگا.

[6] ژن بەژن(الشغار) وەك ئەوەی پیاوێك کچەکەی لە یەکێك مارە بکات لەسەر ئەوەی ئەویش کچەکەی لەم مارە بکات و مارەییش لەنێوانیاندا نییە.. أخرجه البيهقي في كتاب النكاح ٧/٢٠٠.

لەکاتی ئیحرامدا، بەپێی فەرمودەی پێغەمبەر ﷺ ((لا يُنكَحُ المُحرِم ولا يَنكَحُ))[1] و، هاوسەرگیر موتعە، لە (عەلی)ەوە ﷺ ((نهى رسول الله ﷺ عن المتعة عام خيبر))[2]، لە هاوسەرگیری فاسیددا ئەگەر چونەلا رویدا، ئەم شوێنەوارانەی دەبێت:

١- شەرعیەتی نەسەبی ئەو کورپەلەی لەو چونەلایە پەیدادەبێت، بۆ پاراستنی داهاتووی منداڵەکە.

٢- واجببونی مارەیی بۆ ئەو ئافرەتەی چوەتەلای، وەك قەرەبویەك بۆ ئەو زیانە ئەدەبییەی لێی کەوتووە بە چونەلای.

٣- واجببونی عیدەی ئەو ئافرەتەی چوەتەلای، وەك ڕێگرتن لە تێکەڵبونی نەسەبەکان یان وەك پەرستش و گوێڕایەڵی.

٤- چەسپانی خزمایەتی ژنخوازی بە چونەلا، وەك چونەلای(الدخول) شەرعی.

٥- کەوتنی سزای زینا لەبەر گومان.

جێی ئاماژەیە ئەو شوێنەوارانە بێجگە لە حەنەفیەکان وتویانە، نەك لەسەر بنچینەی جیاکردنەوەی فاسید و بەتاڵ، بەڵکو لەسەر بنچینەی بوونی گومان، چونکە چونەلا لەو هاوسەرگیرییەی حەنەفیەکان بە فاسید ناوی دەبەن بە گومانەوە بەندە. پاشان ئەوەی لەنێو خەڵکدا بڵاوە کە بەتاڵ و فاسید لە هاوسەرگیریدا لای حەنەفیەکان جیاوازییان نیە، ڕاستە لەو ڕووەوە کە دەبێ لە هەردوو حاڵەتدا دوو هاوسەرەکە لێك جیابکرێنەوە، بەڵام لەڕووی شوێنەوارەوە جیاوازیی نێونیان روونە، کە لە هاوسەرگیریی بەتاڵدا بونی نیە و لە هاوسەرگیری فاسیددا بوونی هەیە.

ئەگەر نەهیەکە لەبەر وەسفێکی ناوابەستە بێت، ئەوا هاوسەرگیریەکە لای جەماوەری زانایان دروستە[3] و، ئەنجامدەرەکەی گوناهبارە، وەك هاوسەرگیری دوای دلخوازی بەسەر دلخوازی کەسێکی دیکەدا، وەك پێغەمبەر ﷺ فەرمویەتی ((لا يَخطبُ أحَدكُم عَلى خِطبةِ أخِيه))[4]، لای

---

[1] أخرجه مسلم، كتاب النكاح، باب تحريم نكاح المحرم، صحيح مسلم بشرح النووي ٢٠٥/٩.
[2] المرجع السابق ١٩٩/٩.
[3] سبل السلام ١٤٨/٣: (بەڵام گرێبەست لەگەڵ حەرامیی دلخوازی، جەماوەری زانایان دەڵێن دروستە). داود –واتە داود الظاهري– دەڵێت پێش و پاش چونەلا مارەکردنەکە هەڵدەوەشێنێتەوە.
[4] المرجع السابق ١٤٨/٣، تقدم تخريجه

ئیبن حەزم ئەو هاوسەرگیرییە نادروستە بەپێی ئەو ئەسڵەی ئەو کە دەڵێت (هەموو ئەهیییەك فاسیدیی دەخوازێت)[1].

خواستی سێیەم
رەها و کۆتکراو

حەقیقەتی (رەها) (حقیقة المطلق)

پێشتر باسمان کرد کە تایبەت ئەوەیە بۆ مانایەکی دیاریکراو دانراوە، گوزارشتی بۆ ئەو مانایە بنبڕە، ئەوەش یان یەکێکە بە کەس وەك ناوە کەسەکان(أسماء الأعلام)، یان یەکێکە بە پۆل وەك برنجی عەنبەر، یان یەکێکە بە جۆر وەك گەنم، یان یەکێکە بە رەگەز وەك تاوان.

رونە کە هەریەکە لە یەك بە کەس و یەك بە پۆل، هیچ جۆر و پۆلی دیکە ناکەوێتە ژێریانەوە، هەتا بێژەکە ئاماژەی رەها بێت بۆی و جۆر و پۆلەکانیشی بگرێتەوە، بۆیە هەردوکیان بۆ ئەوە ناشێن ببنە رەها.

بەڵام یەك بە جۆر، ئەو پۆلانەش دەگرێتەوە کە دەکەونە ژێری، هەروەك یەك بە رەگەزیش هەرجارەی یەك لەو جۆرانەی ژێری دەگرێتەوە، هەر یەکەیان بەر لە کۆتکردنی بە جۆرێکی دیاریکراو یان پۆلێکی دیاریکراوەوە، رەهایەو دەشێت مەبەست لێی هەمو جۆرێك لە جۆرەکانی بێت، یان هەر پۆلێك لە پۆلەکانی، بە لەجیاتی دانان و هەرجارەی یەکێك(التناوب)، بێژەی (تاوان- جریمە) بە شەرع و یاسا و نەریت بۆ هەموو قەدەغەکراوێك دانراوە کە بکەرەکەی شایستەی سزایە، ئەگەر بەڵگەیەکی پێچەوانە نەبێت، گوزارشتەکەی بۆ ئەو هەقیقەتە بنبڕە. ئەو ناوەرۆکە بڕێکی هاوبەشە لەنێوان سەرجەم جۆرەکانی تاوان، لەوانە تاوانی دەستدرێژی بۆ سەر سامانی خەڵك وەك دزی و، تاوانی دەستدرێژی بۆ سەر کەسەکان وەك کوشتن و، تاوانی دەستدرێژی بۆ سەر ناموس و نەسەب وەك زینا و، جۆرەکانی دیکەی تاوان، ئەگەر بەبێ ولبەستەکردنی بەیەکیانەوە باسکرا، ئەوا رەهایە، دەشێت مەبەست لێی هەر جۆرێکیان بێت، بە لەجیاتی دانان و هەرجارەی یەکێك(التناوب). هەروەها بێژەی (بەر -الثمر) جۆرێکە لە

---

[1] کە یەکدەگرێتەوە لەگەڵ داود الظاهري، دامەزرێنەری مەزهەبی ظاهري.

جۆرەکانی بەرهەمە کشتوکاڵیەکان، زۆر پۆل دەکەونە ژێریەوە، ئەگەر بەبێ وابەستەکردنی بە پۆلێکیانەوە باسکرا، ئەوا ڕەهاو گشتگیرە بۆ هەموان بەشێوەی هەرجارەی یەکێك(التناوب).

لەم پێشەکییە دەگەینە پێناسەیەکی رون و دور لە تەمومژ، کە پێناسەکانی لە سەرچاوە کۆن و تازەکان لەخۆ دەگرێت،[1] بەم شێوەیە:

ڕەها

بێژەیەکە گوزارشت لە چیەتییەکی هاوبەش دەکات لەنێوان چەندین جۆر یان پۆل یان تاك، دەگونجێ مەبەست پێی هەریەکێکیان بێت هەرجارەی یەکێکیان بەر لە کۆتکردن.

بۆ نمونە ئەگەر بوترێت فلان تاوانێکی ئەنجامداوە یان کشتوکاڵێکی کردوە یان ئاژەڵێکی کڕیوە یان ساختەیەکی کردوە یان ئۆتۆمبێلێکی فرۆشتوە یان دارخورمایەکی چاندوە، هەریەك لە (تاوان و کشتوکاڵ و ئاژەڵ) ڕەهان و ڕەگەزێکی گشتگیرن بۆ جۆرێك لە جۆرەکانی یەك لەدوای یەك، هەروەك (ساختەکردن و ئۆتۆمبێل و دارخورما)ش ڕەهان و جۆرێکن هەموو پۆلەکانی ژێری یەك لەدوای یەك لەخۆ دەگرن.

بەو پێیە بە لەبەرچاوگرتنی ماناکەی بە ڕەها لە تایبەتەکان دادەنرێت، وە بە لەبەرچاوگرتنی ئەولەی دەکەونە ژێر ئەو مانایە لە جۆر و پۆلی یەکێکدا بە هاوبەشی مەعنەوی دادەنرێت.

---

[1] ابن الحاجب، مختصر المنتهى وشرحه٢/١٥٥: (ڕەها ئەوەیە کە گوزارشت بێت بۆ هەموو هاوڕەگەزە بڵاوەکانی).
ئامەدی، الإحكام٢/١٦٢: (بێژەیەکە گوزارشت لە گوزارشت لێکراو هاوڕەگەزە بڵاوەکەی دەکات).
ابن السبكي، جمع الجوامع وشرحه٢/٣٠: (ڕەها ئەوەیە کە گوزارشت لەسەر چیەتی دەکات بەبێ کۆت لەخۆی یان لەهی دیکە).
العلامة البهاري، مسلم الثبوت١/٢٨٨: (ڕەها ئەوەیە کە گوزارشت لە تاکێکی بڵاو دەکات).
کۆمەڵێك کە (الرازي) لەوانە دەڵێن: (ڕەها ئەوەیە کە گوزارشت لە هەقیقەت دەکات وەك خۆی).
عبد الوهاب خلاف، علم أصول الفقه،ص١٩٢: (ڕەها ئەوەیە کە گوزارشت لە تاك دەکات وەك بێژە بە هیچ کۆتێك کۆت نەکراوە).
عباس متولي حمادة، أصول الفقه،ص٣٩٨: (ڕەها ئەوەیە کە گوزارشت لە تاکێك یان چەند تاکێکی بڵاو دەکات).
المسودة لأبن تيميه،ص١٤٧: (خاوەنی جنة الناظر باسی دەکات کە بێژە گوزارشتە لە یەکێك نەك بۆ خودی خۆی).

حوکمی رەها[1]

بێگومان ئەگەر بێژە بەرەهایی و بێ کوت هات، ئەسڵ ئەوەیە بە رەهاییەکەی کاری پێ بکرێت و دروست نیە موجتەهید یان دادوەر بە کوتێك کوتی بکات، مەگەر بەڵگەیەکی شەرعی لەسەر کوتکردنەکەی هەبێت، بەپێی ئەو رێسا گشتییەی دەڵێت: (المطلق يجري على إطلاقه إذا لم يقم دليل التقييد نصاً أو دلالة)[2] (رەها بەرەهایی دەمێنێتەوە، ئەگەر بەڵگەیەك نەبوو لەسەر کوتکردنی بە دەق یان گوزارشت)، واتە بە راشکاوی یان لە ناوەرۆکدا.

پیادەکردنی ئەم رێسایە لە باری کەسێتیدا:

أ - کارکردن بەپێی خواستی ئەو رەهاییەی لەم فەرمایشتەدا هاتووە: ﴿وَأُمَّهَٰتُ نِسَآئِكُمْ﴾[3] لە حەرامکردندا، واتە لێتان حەرام کراوە دایکی ژنەکانتان مارەبکەن، جا چوبنە لای ژنەکانتان یان نا، چونکە دەقەکە بە رەهایی هاتووە و کۆتی چونەلای لەسەر نیە، بۆیە کۆڕایی شەرعزانان لەسەر کارکردنە بەم رەهاییە، لەکاتێکدا هیچ بەڵگەیەکی شەرعی لە قورئان یان سونەت لەسەر کۆتکردنی نیە.

ب - هەروەها کارکردن بەو رەهاییەی لەم فەرمایشتەدا هاتووە: ﴿وَٱلَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنكُمْ وَيَذَرُونَ أَزْوَٰجًا يَتَرَبَّصْنَ بِأَنفُسِهِنَّ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ وَعَشْرًا﴾[4]، کە بەڵگەیە لەسەر واجببوونی ماوەی چاوەڕوانی(عیدە)ی ژن بەهۆی مردنی مێردەکەی، جا چوبێتەلای یان نا.

هاوشێوەی ئەوەش لە رەهاییدا ئایەتەکانی میرات، سەبارەت بە میراتگرتن لە لە نێوان ژن و مێردا، کە کۆتی چونەلای تێدا نیە، کەواتە ئەگەر دوای هاوسەرگیری و بەر لە چونەلا، یەکێکیان مردن، ئەوا ئەوی دیکە میراتی لێ دەبات، بەپێی رەهایی دەقەکە.[5]

---

[1] مۆڵەت لە شتێکدا مۆڵەتە لە هەر شتێك کە ئەو شتە بونی بخوازێت، بریکار لە کڕین و فرۆشتندا بەرەهایی، بۆی هەیە بەهاکەی وەرگرێت، چونکە پاشکۆ و خولستی کڕین و فرۆشتنە، هەروەها بۆی هەیە فرۆشراوەکە رادەست بکات دوای وەرگرتنی بەهاکەی.

[2] مجله الأحكام العدليه، م٦٤.

[3] سوره النساء ٢٣.

[4] سوره البقره ٢٣٤.

[5] وەك لە فەرمایشتی ﴿وَلَهُنَّ ٱلرُّبُعُ مِمَّا تَرَكْتُمْ إِن لَّمْ يَكُن لَّكُمْ وَلَدٌ﴾سورة النساء ١٢.

پیادەکردنی ئەم ڕێسایە لە مامەڵە دارایییەکاندا:

أ- ئەو کەسەی بەکرێگیراوە خۆی کارێك بکات بۆی نیە کەسێکی تر بەکاربهێنێت.[1] بەڵام ئەگەر گرێبەستەکە لەکاتی بەکرێگرتندا بە ڕەهایی بوو، نیازی بەرەو خودی بەکرێگیراوەکە نەبوو تا خۆی کارەکە ئەنجام بدات، ئەو کەسە دەتوانێت لەجیاتی خۆی کارەکە بە کەسێکی تر بکات).[2]

جێی ئاماژەیە، فرۆشتنی ڕەها جێبەجێکردنیشی لەگەڵدایە، کاتێکیش بە بژاردەی مەرج(خیار الشرط) کۆت کرا، جێبەجێکردنەکە نامێنێت، ڕەهایی بەهاکەی یەکسەری دەخوازێت، ئەگەر مەرجی دواخستن دانرا یەکسەرییەکە نامێنێت.

ب ـ ئەگەر خواستنەکە(اعارة) ڕەها بوو، خاوەنەکەی(المعیر) کات یان شوێن یان جۆرێك لە جۆرەکانی سوودلێوەرگرتنی دیاری نەکرد، ئەوا خوازەر(المستعیر) دەتوانێت لە هەر کات و شوێنێکدا و بەو شێوەیەی دەیەوێت خواستراوەکە بەکار بهێنێت، بەڵام ئەوە بە نەریت و باو کۆت دەکرێت.[3]

ج ـ لە گرێبەستی سەوداگەری(مضاربة)ی ڕەهادا، ئەوکەسەی پارەکە بەکاردەهێنێت، مۆڵەتدراوە لە وابەستەکانی سەوداگەری و ئەولەی پەیوەستن پێوەی کار بکات، دەشێ کڕین و فرۆشتن بە نەخت و بە قەرز(نسیئە) بکات و کاتی باویش دیاری بکات، دەشتوانێت بریکار بگرێت و حەواڵە بکات و سەفەری وڵاتی تر بۆ مامەڵەی بازرگانیش بکات.[4]

د ـ لە بریکاریی فرۆشتنی ڕەهادا، بریکار بۆی هەیە کاڵای بریکارگرەکەی بەو نرخە بفرۆشێت کە پێی گونجاوە، بەڵام بۆی نیە بە کەمتر لەو نرخە بیفرۆشێت کە بریکارگرەکە دیاریکردووە.[5]

---

[1] مجلة الاحكام العدلية، م ٥٧١.
[2] مجلة الاحكام العدلية، م ٥٧٢.
[3] المجله، م٨١٩.
[4] مجلة الاحكام العدلية، م١٤١٤.
[5] المجله، م١٤٤٩.

هەقیقەتی کۆتکراو(المقید)

دوای زانینی هەقیقەتی ڕەها، حەقیقەتی کۆتکراو ڕوندەبێت لای هەرکەسێك لە ڕەها تێگەیشتبێت، چونکە کۆتکراو بریتیە لە ڕەها لەگەڵ زیادکردنی کۆتێك یان زیاتر، کە بەربڵاویەکەی کەمدەکاتەوە و، دەری دەخات کە مەبەست لێی جۆرێکە لە جۆرەکانی، یان پۆلێکە لە پۆلەکانی، یان هی دیکە.

لەو دەقە شەرعیانەی کە کۆتکردنی ڕەهای تێدا هاتووە:

أ ـ لە فەرمایشتی: ﴿مَن قَتَلَ نَفْسًا بِغَيْرِ نَفْسٍ أَوْ فَسَادٍ فِي الْأَرْضِ فَكَأَنَّمَا قَتَلَ النَّاسَ جَمِيعًا﴾[1]، لێرەدا کوشتنی حەرامکراوی بە ناڕەوا کۆت کردووە، بۆیە ئەگەر ڕەوا بوو، وەك تۆڵەسەندنەوە(القصاص)، یان ڕێگری لە بڵاوبوونەوەی خراپەکاری لەسەر زەویدا، ئەوا بە تاوانێك دانانرێت کە لەسەری سزا بدرێت.

ب ـ لە فەرمایشتی: ﴿وَمَن قَتَلَ مُؤْمِنًا خَطَئًا فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مُّؤْمِنَةٍ وَدِيَةٌ مُّسَلَّمَةٌ إِلَىٰ أَهْلِهِ إِلَّا أَن يَصَّدَّقُوا﴾[2]، ئەو کوشتنەی کە ئازادکردنی بەندە و خوێنبایی واجب دەکات، کۆتکراوە بەوەی بەهەڵە بووە و، بەندەکەشی بە ئیماندار کۆتکراوە.

ج ـ لە فەرمایشتی: ﴿وَرَبَائِبُكُمُ اللَّاتِي فِي حُجُورِكُم مِّن نِّسَائِكُمُ اللَّاتِي دَخَلْتُم بِهِنَّ فَإِن لَّمْ تَكُونُوا دَخَلْتُم بِهِنَّ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ﴾[3]، حەرامکردنی کچی ژنەکەی کە لەپیاوێکی ترە بەژنخوازی(المصاهرە)، بەچونەلا کۆتکراوە، بەڵام ئەگەر بەر لە چونەلا جیابونەوە، دەتوانێت کچەکەی لەمێردەکەی پێشووی مارەبکات.[4]

---

[1] سورە المائدە ٣٢.

[2] سورە النساء ٩٢.

[3] سورە النساء ٢٣.

[4] نهێنی لە حەرامیی دایکی ژن تەنها بە مارەکردنی کچەکەی ئەگەریش نەچوبێتە لای و، حەرام نەبونی کچی ژنەکەی لە مێردی پێشوی ئەگەر دوای مارەکردن نەچوبێتە لای، لەوەدایە کە مێرد پێویستی بە تەنهابون هەیە لەگەڵ دایکی ژنەکەی دوای مارەکردن بۆ تەواوکردنی پێویستیەکانی ئەو هاوسەرگیرییە، بەڵام ئەو حیکمەتە لە پێچەوانەکەیدا نییە.

د- لـــه فەرمایشـــتی: ﴿ كُتِبَ عَلَيْكُمْ إِذَا حَضَرَ أَحَدَكُمُ ٱلْمَوْتُ إِن تَرَكَ خَيْرًا ٱلْوَصِيَّةُ لِلْوَٰلِدَيْنِ وَٱلْأَقْرَبِينَ بِٱلْمَعْرُوفِ حَقًّا عَلَى ٱلْمُتَّقِينَ ﴾[1]، وەسـیەت لـەم ئایەتـەدا بـە ڕەهـایی هـاتووە گشتگیرە بۆ وەسیەت بە هەموو بەجێماوەکە یان هەندێکی، چونکە ڕەفتارکردنە لـە بـەجێماوێك لـەدوای مردنـی خـۆی، ئەمـەش خاوەندارییـەکی بـێ بەرامبـەر بـە ڕەهـایی دەخوازێت، بەڵام سوننەتی پێغەمبەر ڕونی کردۆتەوە کە ئەو ڕەهاییـە مەبەسـت نیـە و، بە سێیەك کۆتی کرد. لە (سعد بن أبی وقاص ﷺ) دەگێڕنەوە کە گوتویەتی: گوتم ئەی پێغەمبەری خـوا مـن سـامانم هەیـە – لـە گێڕاوەیـەك سـامانی زۆرم هەیـە – تـەنها یـەك میراتگری کچم هەیە، ئایا دولەسێی سامانەکەم بکەمە سەدەقە؟ فـەرمووی ﷺ: نـەخێر، گوتم: لەتێکی –نیوەی– بکەمە سەدەقە؟، فەرمووی ﷺ: نەخێر، گوتم: سێیەکی بکەمـە سەدەقە؟، فەرمووی ﷺ: ((الثلث والثلث کثیر لك إن تذر ورثتك أغنیاء خیر من أن تـذرهم عالة[2] یتکففون[3] الناس[4])) واتە: سێیەك و سێیەکیش زۆرە، تـۆ ئەگـەر میراتگرەکانـت بە دەوڵەمەندی بەجێ بهێڵیت، چاکترە لـەوەی بـە هـەژاری جێیـان بهێڵیـت دەسـت لـە خەڵك پان بکەنەوە..

لەمە دەگەینە ئەو ئەنجامەی کە ئەو کۆتە ڕەهایەی ڕەها کۆت دەکات، مەرج نییە لە هـەمان دەقە ڕەهاکە یان هەمان جۆردا بێت، بەڵکو دەشێت ڕەهایی قورئان بە قورئان و سـوننەت کـۆت بکرێت و، سوننەت بە قورئان و سوننەت کۆت بکرێت و، هەردوکیان بە کـۆڕایی یـان پێوانـە یـان نەریت[5] یـان بەرژەوەنـدی شـەرعی گشـتی لـە تـەرازوی شـەرعدا کـۆت بکرێـت. ئـەو وێنانـەی کۆتکردن پیادەکردنی زۆری لەفیقهی ئیسلامیدا هەیە، بواری باسکردنی نیە.

---

[1] سورة البقرة ١٨٠.

[2] عالە جمع عائل واتە هەژار.

[3] واتە دەست لەخەڵك پان دەکەنەوە.

[4] الحدیث متفق علیه، أخرجه البخاري، الأدب المفرد، حدیث رقم ٥٢٠. ومسـلم في کتـاب الوصـیة، بـاب الوصـیة بالثلـث، صحیح مسلم بشرح النووي ٨٥/١١.

[5] سیوطي، (الأشـباه والنظـائر) ص١٠٩ دەڵێـت: (شەرعناسـان دەڵـێن هەرچـی شـەرع بـەڕەهایی هێناویـەتی و هـیچ کۆتوبەندێکی نییەو لە زمانیشدا نیەتی، بۆ نەریت دەگەڕێتەوە، بۆ ئەمەش ئـەم نمونانـەیان هێناوەتـەوە: (حـرز) لـە دزی و، (تفرق) لە کڕین و فرۆشتن و، وەرگرتن و، کاتی بێنوێژی و بڕەکەی و زیندوکردنەوەو، دەستبەسەرداگرتن لـە دڵگیرکردندا...هتد).

لەو دەقە یاساییانەی کە کۆتکردنی ڕەهای تێداهاتووە:

أ- مێرد بۆی نییە ژنەکەی لەگەڵ هەوێکەی لە یەك خانودا نیشتەجێ بکات بەبێ ڕەزامەندی خۆی، کەواتە ڕێگرییەکە بە حاڵەتی نەبونی ڕەزامەندی کۆتکراوە.

ب- هەستان(شروع) بە دەستپێکی جێبەجێکردنی کارێك بەمەبەستی ئەنجامدانی تاوانکارییەك(جنایە) یان کەتنێك(جنحە)، ئەگەر وەستێنرا یان شکستی هێنا، لەبەر هۆیەك کە ویستی بکەرەکە ڕۆڵی تیادا نەبوو[1]، دارێژەری یاسا ئەو کارەی کۆتکردوە بەوەی مەبەستی ئەنجامدانی تاوالکارییەك یان کەتنێك بێت، ئەوەش ئاماژەیە بۆ ئەوەی کە سەرپێچییەکان پێهەستان(شروع)ی تێدانییە، هۆیەکانیشی بەوە کۆتکردوە کە ویستی بکەر ڕۆڵی تیادا نەبێت، ئەگەرنا دەستپێکردنەکە (الشروع) بە تاوانێك دانانرێت سزای لەسەر بێت.

جـ- ناشێت تانە ڕەکاری بوون لەو ڕەفتارانە بدرێت کە لەگەڵ زەوی و خانوبەرەدا کراوە، دوای تۆمارکردنی بە فەرمانگەی تۆمارکردنی خانوبەرە[2]، نەشیانەکە کۆتکراوە بە حاڵەتی دوای تۆمارکردن، بەڵام بەر لەوە شیاوە.

حوکمی کۆتکراو

هەروەك واجبە شەرعناس یان دادوەر یان موفتی ڕەهاکان بە ڕەهایی وەرگرێت، هەتا بەڵگەی کۆتکردنی دەچەسپێت، هەرواش واجبە لەسەریان لە حوکمداندا چاودێری ئەو کۆتە بکەن کە لە دەقە لەبەرچاوگیراوەکەدا هاتووە، بەجۆرێك ئەگەر کۆتەکە هاتە دی ئینجا حوکمەکە جێبەجێ بکات، بە حوکمە دەربڕدراوەکەش دەوترێت (دەق – النص)، ئەگەریش ئەو کۆتە نەبوو، دەبێ پێچەوانەی ئەو حوکمە جێبەجێ بکرێت، کە پێی دەوترێت (تێگەیشتنی پێچەوانە – المفهوم المخالف)، کە بە ئیزنی خوا باسی دەکەین.

حوکمی مارەکردنی کچی ژنەکەی لە مێردە پێشوەکەی حەرامی و بەتاڵییە، ئەگەر دوای هاوسەرگیری چوە لای دایکی، پاشان جیابونەوە لەنێوانیان رویدا، بەڵام ئەگەر کۆتی چونەلا

---

[1] م٣٠ لە یاسای سزادانی عێراقی هەموارکراو ژمارە ١١١ ساڵی ١٩٦٩م.

[2] م ١٤٩ لە یاسای مەدەنی عێراقی ژمارە ٤٠ ساڵی ١٩٥١م.

نــەبێت کــە لـــەو فەرمایشـــتەدا هـــاتووە ﴿مِّن نِّسَآئِكُمُ ٱلَّٰتِي دَخَلۡتُم بِهِنَّ﴾[1] بـــەر لـــە جیابونەوەیلت، ئەوا حوکمەکە حەڵاڵی و دروستییە، کە پێچەوانەی حەرامی و بەتاڵین، ناشێت بە هەر حاڵێك بێت، ئەو کۆتەی لە دەقەکەدا هاتوو فەرامۆش بکرێت ئەگەر لە حوکمەکەدا لەبەرچاو گیرابوو.

برینی رەها بەسەر کۆتکردندا (حمل المطلق علی المقید)

ئەوەی پێشتر باسمانکرد لەبارەی حوکمی بێژە بوو تەنها بەرەهایی یان تەنها بە کۆتکراوی، بەڵام ئایا حوکمەکە چی دەبێت ئەگەر بێژەکە لە دەقێکدا بەرەهایی و لە دەقێکی دیکەدا بە کۆتکراوی هاتبوو؟

سێ رێگای هەیە:

أ ـ برینی رەها بەسەر کۆتکراودا و دانانی بە کۆتکراو و کارکردن بە هەردوو دەقەکە لەسەر بنچینەی رەچاوکردنی کۆتەکە.

ب ـ سەربەخۆیی هەریەکیان لەوی دیکە و هێشتنەوەی رەهاکە بە رەهایی و کۆتکراوەکەش بە کۆتکراوی، بەبێ ئەوەی هیچیان کاریگەریی ئەوی دیکەی لەسەر بێت.

ج ـ برینی کۆتکراو بەسەر رەهاکەدا و دانانی بە رەها و، کارکردن بە هەردوو دەقەکە لەسەر ئەو بنچینەی لابردنی کۆتەکە.

ئەم رێگایەی کۆتایی کە بۆچوونی هەندێکە[2] شایانی لێکۆڵینەوە نیە، چونکە رایەکی ریزپەرە، بەڵام دوو رێگاکەی دیکە پیادە دەکرێت لە ژێر تیشکی گێڕانەوەی رادەی پەیوەندی کۆتکراو بە رەهاوە، بۆ یەکێك لەم چوار وێنانەی خوارەوە:

١ ـ رەها و کۆتکراو لە حوکم و ئەو هۆیەی حوکمەکەی لەسەر بینا کراوە وەك یەکن.

٢ ـ لە حوکم و هۆدا جیاوازن.

٣ ـ لە حوکمدا یەکن و لە هۆدا جیاوازن.

---

[1] سورة النساء ٢٣.

[2] له جمع الجوامع وشرحه ٢/٣ (گوتراوه كه كۆتكراو بەسەر رەهادا ناده‌برێت، بەوەی كۆتەكە لاببرێت، چونكە باسی كۆتكراوەكە باسكردنی هەندەكییەكی رەهاكەیە، بۆیە كۆتی ناكات، هەروەك چۆن باسكردنی تاكێك لە گشتی تایبەتی ناكات).

٤ ـ لە حوکمدا جیاوازن و لە هۆدا یەکن.

وێنەی یەکەم: حاڵەتی یەکبوونی رەها و کۆتکراو لە حوکم و هۆدا.

لەم حاڵەتەدا بە کۆڕای زانایان، رەها بەسەر کۆتکراودا دەبڕدرێت، ئەگەر هەردووکیان جێگیرکار بوون و، حوکمی کۆتکراو دوای کارکردن بە حوکمە رەهاکە نەهاتبوو.[1]

---

[1] ئامەدی لە کتێبی (الاحكام) ٢/١٦٣ دەڵێت: (ئەگەر هەردووکیان چەسپێنەر بوون، ولانازانین هیچ راجیاییەك هەبێت لە دابڕینی رەها بەسەر کۆتکراودا، ئەگەریش رەتکردنەوە یان نەهی لێکردنیان بوو، ئەوا راجیایی نیە لە کارکردن بە دەلایەتەکەیان). ئەو قسەیەیدا کە دەڵێت: (ولانازانین هیچ راجیاییەك هەبێت) جێگای سەرنجە، چونکە ئەمە رای هەندێکە و جەماوەری زانایان رایان پێچەوانەیە.

حەنەفیەکان سەرەرای مەرجی چەسپێنەر بون، بە مەرجیان گرتووە کە دواکەوتنی کۆتکراوەکە لە رەهاکە نەچەسپێت، وەك ئەوەی دانانیان پێکەوە زانرابێت یان مێژووەکەیان نەزانرێت، ئەگەرنا بە زانینی دواکەوتوەکە کۆتکارەکە هەڵوەشێنەرەوەیە(ناسخ)، گەرچی پێش کارکردن بە رەهاکەش هاتبێت.

البهاري (مسلم الثبوت ١/٢٩٠) دەڵێت: (ئەگەر هەدووکیان رەتکەرەوە بوون، ئەوان بە کۆڕایی کار بە هەردووکیان دەکرێت، ئەگەر چەسپێنەر بوون، ئەگەر پێکەوە هاتبوون، پێویستە رەهاکە بەسەر کۆتکراودا دابڕێت، چونکە یەك هۆ نابێتە هۆی واجببونی دوو رەتکراوە(متناف) لە یەك کاتدا، لەگەڵ یەکبوونیش بەڵگەی رونکردنەوەیە، ئەگەریش نەزانرا لەبەر نەبونی پەسەندکەر، ئەوا رونکردنەوەکە پەسەند(ترجیح) دەکرێت، ئەگەریش دواکەوتوەکە زانرا، ئەوا کۆتکارە دواکەوتوەکە لای ئێمە هەڵوەشێنەرەوەیە، واتە واجبکرنی کۆتەکە و هەڵگرتنی –لابردنی– رەهاییەکەی یەکەم جار مەبەست بووە.

شافیعیەکانیش لەگەڵ حەنەفیەکاندا هاوڕان لەوەی کۆتکراوی دواکەوتوو هەڵوەشێنەرەوەیە، بەڵام بەو مەرجەی کەوتبێتە دوای کارکردن بە رەهاکە، بە شێوەیەك لە یەك دانان(تشریع) یان لەیەك کاتدا نەبن.

(ابن السبكي)، (جمع الجوامع وشرحه٢/٣٣) دەڵێت: (ئەگەر حوکم و بابەتەکەیان یەك بێت و هەردووکیان چەسپێنەر بون و کۆتکراوەکە لە دوای کارکردن بە رەهاکە هات، ئەوا کۆتکراوەکە هەڵوەشێنەرەوەی رەهاکەیە، ئەگەرنا، بەوەی کەوتبێتە دوای دانانی وتارەکە(تەشریعەکە) بەرەهایی و بەر لە کارکردن پێی، یان رەهاکە بەتەواوی کەوتە دوای کۆتکراوەکە، یان هاوکات بون، یان مێژووەکەیان نەزانرا، ئەوا رەهاکە بەسەر کۆتکراوەکەدا دادەبڕێت وەك کۆکردنەوەی هەردوو بەڵگەکە. ئەگەریش رەتکەرەوە بون، رەهاکە بە کۆتکراوەکە کۆت دەکرێت، ئەمە لای ئەوانەی تێگەیشتنی پێچەوانە(مفهوم المخالفة) بە بەڵگە دادەنێن، ئەوەش پەسەندترە).

لای جەماوەری شەرعناسانیش ئەم وردەکاری و جیاکردنەوەیە نییە، بەڵکو رەها بەسەر کۆتکراودا دادەبڕێت، ئەگەر لە حوکم و هۆدا یەکبون، بۆ نمونە: مالیکیەکان (مفتاح الوصول الى علم الاصول، ص١٠٧) دەڵێن: (ئەگەر لە حوکم و هۆدا یەك بوون، هیچ راجیاییەك نیە لە دابڕینی رەها بەسەر کۆتکراودا".

القرافي، (شرح تنقيح الفصول، ص٢٦٦)، (مفتاح الوصول، ص١٠٧) دەڵێت: (بەڵام ئەگەر لە هۆ و حوکمدا یەکبوون، –واتە شێوەی کۆتکردنەکە–، هیچ راجیاییەك نیە لەوەی رەهاکە بەسەر کۆتکراودا دابڕێت، وەك فەرمودەی پێغەمبەر ﷺ: (لا نكاح إلا بولي وصداق وشاهدين) لە گێڕانەوەیەکی تردا (لا نكاح إلا بولي وصداق وشاهدي عدل)، پێویستە شایەتەکان دادپەروەری کۆتبکرێن). پێشتر تەخریج کراوە.

ئەگەریش لابەر(منفی) بوون، یان کۆتکراوەکە دوای کارکردن بە رەهاکە هاتبوو، ئەوا بڕینی رەهاکە بەسەر کۆتکراودا ڕاجیایی لەسەرە، جەماوەری زانایان لەسەر ئەم رایەن، هەندێکیش رایان پێچەوانەیە و، دەڵێن (ئەگەر لابەر بوون کار بە هەردوکیان دەکرێت)،[1] کۆتکراویش بە هەڵوەشێنەری رەها دادەنرێت، ئەگەر لە کارپێکردندا کەوتە دوای رەها، پەسەندتر رای جەماوەری زانایانە.

پیادەکردنەکانی ئەو وێنەیە لە قورئانی پیرۆزدا:

وشەی (الدم– خوێن) جارێك بە رەهایی و جارێکیش بە (مسفوح–ڕژاو) کۆتکراوە، وەك خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿ حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةُ وَالدَّمُ وَلَحْمُ الْخِنْزِيرِ ﴾[2]، و ﴿ قُل لَّا أَجِدُ فِي مَا أُوحِيَ إِلَيَّ مُحَرَّمًا عَلَىٰ طَاعِمٍ يَطْعَمُهُ إِلَّا أَن يَكُونَ مَيْتَةً أَوْ دَمًا مَّسْفُوحًا أَوْ لَحْمَ خِنزِيرٍ فَإِنَّهُ رِجْسٌ أَوْ فِسْقًا أُهِلَّ لِغَيْرِ اللَّهِ بِهِ ﴾[3] واتە ئەو خوێنەی ڕژابێت و لە شوێنی خۆی جووڵابێت بۆ جێیەکی دیکە.

لەم دوو ئایەتەدا رەها و کۆتکراو لە حوکمدا یەکن کە حەرامکردنە، لە (هۆ)شدا یەکن کە زیانبەخشبوونی خوێنە بۆ تەندروستی ئەوکەسەی دەیخواتەوە، ئەگەر لە دەرەوەی شوێنی ئەسڵی خۆیدا هەوای بەرکەوت، چونکە وەك لە زانستی پزیشکیی نوێدا سەلمێنراوە، خوێن لەو حاڵەتەدا بەپیتترین ناوەندە بۆ گەشەی بەکتریاکان، سەرەڕای ئەوەی دەردراوی ژەهراویشی هەڵگرتووە،[4] بۆیە شەرعناسانی ئیسلامی لەسەر ئەوەیە کۆڕان کە مەبەست لە (الدم–خوێن) لە سوورەتی مائیدە خوێنی ڕژاوە(مسفوح)، ئەوەش کە لە سوورەتی (الانعام)دا هاتووە ڕوونکردنەوەی ئەو مەبەستەیە.

بەڵام ئەگەر ڕژاو نەبوو، وەك ئەوەی لەگەڵ گۆشت و ئێسکدا دەیخوات، یان وەك ئەوەی لە لەشی مرۆڤ دەردەکێشرێت و دەکرێتە دەفرێکی سەرپەستراو و پاشان دەکرێتە لەشی کەسێکی ترەوە، وەك لە نەخۆشخانەکانی ئەم سەردەمەدا پیادە دەکرێت، ئەوەیان حەرام نیە، چونکە بە

---

[1] واتە لای ئەوانەی دەڵێن تێگەیشتنی پێچەوانە(مفهوم المخالفة) بەڵگە نیە، بەڵام ئەوانەی دەڵێن بەڵگەیە، رەهاکە بە کۆتکراو کۆت دەکرێت، وەك ئەوەی هەردوکیان چەسپێنەر بن. جمع الجوامع وشرحه.

[2] سورة المائدة ٣.

[3] سورة الأنعام ١٤٥.

[4] الاسلام والطب الحديث، د.عبدالعزيز اسماعيل نقلا عن زكي الدين شعبان، اصول الفقه الاسلامي، لا ٣١٧

تاقیكردنەوە سەلمێنراوە خوێن لەم حاڵەتەدا زیانی نیە، بەڵكو بەسوودە بەجۆرێك كە هەندێكجار گیانی نەخۆش لە مردن رزگار دەكات، حەرامكردنیش لەبەر زیانە، حوكمیش بە بوون و نەبوون لەگەڵ هۆكەیدا دەسوڕێتەوە.

پیادەكردنەكانی ئەو وێنەیە لە یاسای دەستكردیدا:

لە (م/١٢١) و (م/١٣٤)ی یاسای مەدەنی عێراقیدا، كە لە (م/١٢١) باسی خەڵەتاندن(التغرير) هاتوەو بە (فریوخواردنی زۆر– الغبن الفاحش)[1] كۆتكراوە، كەواتە خەڵەتاندن كە بریتیە لە بەكارهێنانی رێگاكانی فریودان بۆ ئەوەی كەسێك بكەوێتە هەڵەوە، یان بەردەوامبێت لەسەر ئەو هەڵەیەی تێیكەوتووە، تا وای لێبكرێت گرێبەستێك ئەنجام بدات، ئەو خەڵەتاندنە بەتەنها بە خەوشێكی سەربەخۆ دانانرێت، ئەگەر فریوخواردنێكی زۆر(غبن فاحش)ی لێنەكەوتبێتەوە، ئەوەش خەملاندنی خەملێنەران نایگرێتەوە.

بەلام لە (م/١٣٤)[2]دا بە بێ ئەو كۆتە هاتوە، بەلام لەبەر ئەوەی هۆیەكە لەهەردوو دەقەكەدا یەكە، كە خەڵەتاندنە، حوكمەكەش هەر یەكە، كە وەستاو(موقوف)ە (جێبەجێنەكراو) و هیچ شوێنەوارێكی لێ ناكەوێتەوە لە ماف و پابەندیەكان، رەها دەبرێت بەسەر كۆتكراودا و، خەڵەتاندن لەم مادەیەشدا (فریوخواردنی زۆر– الغبن الفاحش) كۆتكراوە. بەم پێیە ئەو رەخنەیە یاسادانەری عێراقی ناگرێت[3] كە لە (م/١٣٤)دا لەو ئەسڵەی خۆی دەرچووە كە خەڵەتاندن و فریوخواردن(التغرير والغبن) بەتەنها بە خەوشێكی سەربەخۆ لە خەوشەكانی رەزامەندی دانانرێن، هەروەك لە ئاراستەی باوی فیقهی ئیسلامیدا هەیە بە پێچەوانەی فیقهی رۆژئاواوە.

---

[1] م١/١٢١ (ئەگەر یەكێك لە گرێبەستكاران بەوی دیكە هەڵخەڵەتا و لە گرێبەستەكە فریودانێكی زۆر دروست بوو، گرێبەستەكە لەسەر مۆڵەتی گرێبەستكارە فێڵلێكراوەكە دەوەستێت). بۆ وەستاندنەكە لە یاسای میسریدا م١٢٥ تەنها خەڵەتاندن بەسە، كە لە كەوتوتە ژێر كاریگەری یاسای مەدەنی فەرەنسی م١١٦. لە هەردوو یاساكەشدا خەڵەتاندن هۆیەكە بۆ پێویست نەبوونی گرێبەستەكە و دەشێت لەلایەن فێڵلێكراوەوە بەتاڵ بكرێتەوە.

[2] مادەی ١/١٣٤ (ئەگەر گرێبەستەكە بە وەستاوی بەسترا، بەهۆی رێگرتن (حجر) یان زۆرلێكردن یان هەڵە یان خەڵەتاندن، گرێبەستكار بۆی هەیە پاش نەمانی رێگریەكە یان زۆرلێكردنەكە یان روونبونەوەی هەڵەكە یان دەركەوتنی خەڵەتاندنەكە، گرێبەستەكە هەڵبوەشێنێتەوە، هەروەك دەشتوانێت تەواوی بكات).

[3] مامۆستامان دكتور عبدالمجيد الحكيم لە كتێبی (الموجز شرح القانون المدني١/٣٠٩) دا دەڵێت: لەسەر مادەی پێشوو م١٣٤ تێبینی ئەوە دەكرێت كە تەنها بەهۆی خەڵەتاندنەوە(تغرير) گرێبەستەكەی بە وەستاو داناوە، كە دەبوو باسی پەیوەستی بكات بە فریوخواردنی زۆرەوە(الغبن الفاحش)، وەك پێشتر بینیمان، یاسای مەدەنی عێراقی خەڵەتاندن(تغرير)ی بە تەنها بە خەوشێكی رەزامەندی داناوە.

وێنەی دووەم: حاڵەتی جیاوازیی رەها و کۆتکراو لە حوکم و هۆدا.

حوکمی ئەم وێنەیە کۆڕای شەرعناسانە لەسەر نادروستی دابڕینی ڕەها بەسەر کۆتکراودا، لەبەر نەبونی دژایەتییەك لە نێوانیاندا، هەتا بە کۆتکردنەکە لابرێت، لەبەر نەبونی هیچ پەیوەندییەك لەنێوانیان هەتا کۆتکراوەکە کاریگەریی لەسەر ڕەهاکە دروست بکات.

لە پیادەکردنەکانی ئەو وێنەیە:

وشەی (ید— دەست) لە ئایەتی دەستنوێژ بۆ ئەنجامدانی نوێژ، بە کۆتی (المرافق— ئەنیشکەکان) کۆتکراوە، وەك دەفەرموێت: ﴿يَـٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُوٓا۟ إِذَا قُمْتُمْ إِلَى ٱلصَّلَوٰةِ فَٱغْسِلُوا۟ وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى ٱلْمَرَافِقِ﴾[1]، بەلام لە ئایەتی سزای دزیکردندا بەڕەهایی هاتووە: ﴿وَٱلسَّارِقُ وَٱلسَّارِقَةُ فَٱقْطَعُوٓا۟ أَيْدِيَهُمَا﴾[2]. ئەم دوو ئایەتە هەرچەندە لەیەك سورەتدا هاتوون، بەلام هەریەکەیان باسی حوکمێك دەکات پەیوەندی بەو حوکمەی لە ئایەتەکەی دیکە هاتوە نیە، حوکم لە ئایەتی دەستنوێژ واجیبونی شوشتنی دەستە، هۆیەکەشی پاککردنەوەیە بۆ ئەنجامدانی نوێژ، بەلام لە ئایەتی سزای دزیدا حوکمەکە واجیبونی بڕینی دەستی دزە، هۆیەکەشی دزی و دەستدرێژییە بۆ سەر سامانی کەسانی دیکە، بینا لەسەر ئەو جیاوازیە روونە دادوەری تاوانکاری بۆی نیە حوکم بدات بە بڕینی دەستی دز تا ئەنیشك، بە بەڵگەی دابڕینی رەها بەسەر کۆتکراودا، بەڵکو لە مووچ(رسغ)ەوە دەبڕدرێت (جومگەی نێوان باسك و لەپ).

وێنەی سێیەم و چوارەم:

لە بارەی ئەم دوو وێنەیە ڕاجیان، جەماوەری زانایان لەسەر ئەوەن کە ڕەها بەسەر کۆتکراو لەو دوو وێنەیە دانەبڕدرێت، چونکە دژایەتییەکیان لەنێواندا نییە تا لابرێت، لەکاتێکدا هەندێك وای بۆچون کە لەو دوو وێنەیە ڕەها بەسەر کۆتکراو دابرێت، هەروەك لە وێنەی یەکەم.[3]

---

[1] سوره المائده ٦

[2] سوره المائده ٣٨

[3] لەسەر ئەو بنچینەیەی کە تەنها یەکێتی هۆکاریان تەنها یەکێتی حوکم بەسە بۆ ئەم بەسەردابڕینە، لە کتێبی (المسودة لال تیمیة ص١٤٤) هاتووە: (دابڕینی ڕەها بەسەر کۆتکراودا ئەگەر هۆیەکە جیاواز بوو و ڕەگەزی ←

لە پیادەکردنەکانی وێنەی سێیەم، یەکبوونی لە حوکم و جیاوازی لە هۆدا لە قورئانی پیرۆزدا

رەهایی شایەت لە شایەتەکانی قەرزداندا و، کۆتکردنی بە دادوەربوون(العدل) لە شایەتی تەڵاق و گێڕانەوەدا، لە قەرزدانی دواخراودا(مؤجل)، خوای گەورە دوای ئەوەی فەرمانی کردووە بە تۆمارکردنی قەرزەکە و بەڵگەدارکردنی لە فەرمایشتی: ﴿يَـٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُوٓا۟ إِذَا تَدَايَنتُم بِدَيْنٍ إِلَىٰٓ أَجَلٍ مُّسَمًّى فَٱكْتُبُوهُ ۚ وَلْيَكْتُب بَّيْنَكُمْ كَاتِبٌۢ بِٱلْعَدْلِ ﴾[1]، بۆ بەڵگەدارکردنی زیاتر فەرمویەتی ﴿وَٱسْتَشْهِدُوا۟ شَهِيدَيْنِ مِن رِّجَالِكُمْ ﴾[2]، لە رووکاردا بە مەرجی نەگرتوە ئەو دوو شایەتە دادوەر(عادل) بن، بەڵکو مەسەلەکەی بە رەهایی هێشتۆتەوە، کە دووشایەتی دادوەر و فاسقیش دەگرێتەوە.

لە سوورەتی تەڵاقدا دوای ئەوەی فەرمان دەکات کە تەڵاقەکە لە ماوەی چاوەڕوانی(عیددە)دا بێت، واتە لە کاتێکدا راستەوخۆ دوای تەڵاقدان ژنەکە ماوەی چاوەڕوانیەکەی دەست پێ بکات، بەشێوەیەك لە کاتی تەڵاقەکەدا ژنەکە سکپڕ نەبێت و لە سووڕی مانگانەدا نەبێت، بەڵکو لە پاکیەکدا بێت تیایدا مێردەکەی سەرجێیی لەگەڵدا نەکردبێت، وەك دەفەرموێت: ﴿يَـٰٓأَيُّهَا ٱلنَّبِىُّ إِذَا طَلَّقْتُمُ ٱلنِّسَآءَ فَطَلِّقُوهُنَّ لِعِدَّتِهِنَّ ﴾[3]، پاشان دەفەرموێت: ﴿ فَإِذَا بَلَغْنَ أَجَلَهُنَّ[4] فَأَمْسِكُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ[5] أَوْ فَارِقُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ[6] وَأَشْهِدُوا۟ ذَوَىْ عَدْلٍ مِّنكُمْ ﴾[7]، فەرمانی کردووە بەوەی دووشایەتەکە دادوەر بن، بۆ دروستیی شایەتی تەڵاق

واجبەکەش یەك بوو، وەك کۆتکردنی کۆیلە بە ئیمانداریتی لە کەفارەتی کوشتندا و رەهابوونی لە هی دیکەدا، مالیکیەکان و هەندێك لە شافیعیەکان ئەمەیان گوتوە".

[1] سورة البقرة ٢٨٢.

[2] سورة البقرة ٢٨٢.

[3] سورة الطلاق ١.

[4] واتە کاتێك نزیکبوونەوە لە تەواوبوونی سووڕی مانگانە.

[5] واتە گێڕانەوە بە چاکە.

[6] واتە وازیان لێبهێنن تا ماوەی چاوەڕوانیان تەواو بێت و بڕیار بەدەست خۆیان بێت.

[7] سورة الطلاق ٢، کەواتە: کۆتکردنی شایەتەکان بە دادگەری لە سوورەتی (الطلاق) لە فەرمایشتی ﴿وَأَشْهِدُوا۟ ذَوَىْ عَدْلٍ مِّنكُمْ ﴾ و، هاتنی بە رەهایی لە فەرمایشتی ﴿ وَٱسْتَشْهِدُوا۟ شَهِيدَيْنِ مِن رِّجَالِكُمْ ﴾. حوکمەکە لە هەردوو دەقەکەدا یەکە، جا بە واجبی بێت یان مەندوبی، بەڵام هۆیەکە جیاوازە، هۆی شایەتگرتن لە دەقە کۆتکەرەکەدا ←

یـان گێڕانـەوەدا کـۆتی دادوەری دانـاوە، لـە کاتێکدا لـە شـایەتیی قەرزدانـدا ئـەم کۆتـەی دانەناوە، جـا ئەوکەسـەی دادوەریـی بـە مـەرج دانـاوە لـە شـایەتیدانیاندا، رەهـای ئایـەتی قەرزدانی دابڕیوە بەسەر کۆتکراوی ئایەتی تەڵاق یـان گێڕانـەوەدا، جـا چ شـایەتیەکەی بـە (مستحب) دانابێت وەك رای جەماوەری زانایان، یان بە واجبی دانابێت.

روونە کە هۆ لە هەریەك لە رەهاکە(شایەتەکانی قەرزدان) و کۆتکراوەکەدا (شـایەتەکانی تەڵاق یان گێڕانـەوە) جیـاوازە، لـە رەهاکـەدا هۆکـەی قەرزدانـە تـا کـاتێکی دیـاریکراو، بـۆ دورخستنەوەی ناکۆکی و کێشە لە نێوان قەرزدەرەکان و قەرزارەکان، لـە کۆتکراوەکەشـدا هۆیەکە تەڵاقەکەیە وەك هەندێك لە شەرعناسان[1] گوتوویانە، یان گێڕانەوەیە وەك هەندێکی تـر گوتوویانـە[2]، حیکمـەتی مـەرجی شـایەتگرتن ئەوەیـە کـە سەرکێشـی لـە نێـوان ژن و مێردەکەدا روونەدات و، مێـرد تاوانبارنـەکرێت بـەوەی کـە بـەبێ هـەبوونی پەیوەنـدی ژن و

هێشتنەوە بە چاکی یان دەستبەرداربون بە چاکی دوای تەڵاقی گێڕانەوە، لە دەقە رەهاکەشدا قـەرزێکی دواخـراوە، هەندێك بۆنمونە ئیمام ئەوزاعی دەڵێن: (رەهاکە بەسەر کۆتکراوەکەدا دەبڕێت). بڕوانە کتێبی (فقه الامـام الاوزاعـي، تحقیق د. عبدالله الجبوري١/٤٩٥، فتح الباري، کتاب الظهار ٩/٥٤٠)بکە.

[1] زاناکان لە دوومەسەلەدا راجیاییان هەیە:

یەکیان: ئایا ئـەو شـایەتگرتنە بـۆ ئـەو تەڵاقـە دەگەڕێتـەوە کـە لـە سـەرەتای ئایەتەکـەدا باسـکراوە، یـان بـۆ ئـەو گەڕانەوەی لە فەرمایشـتی ﴿فَأَمۡسِكُوهُنَّ بِمَعۡرُوفٍ﴾ باسـکراوە؟. جـەماوەری زانایـان وتوویانـە (بـۆ گەڕانەوەکـە دەگەڕێتەوە چونکە نزیکترە، کۆتیش ئەگەر بۆ دوور و نزیك دەشیا، ئەوا بەسەر نزیکەکەدا دەدرێت). شەرعناسـانی جەعفەری و هاوڕێکانیان دەڵێن: (کۆتەکە بۆ تەڵاقەکە دەگەڕێتەوە، شایەتگرتنیش پایەیەکە لە پایەکانی). لە کتـێبی (الروضة البهية واللمعة الدمشقية) ٢/١٥٤ هاتووە: "پایەکانی تـەڵاق چوارن، شـێواز، تەڵاقـدەر، تەڵاقـدراو، شـایەتی لەسەر شێوازەکە". لە تەفسیری قورتوبیدا (الجامع لاحكام القران)٢/١٥٤ لـە لـە تەفسـیری فەرمایشـتی ﴿وَأَشۡهِدُواْ ذَوَيۡ عَدۡلٖ مِّنكُمۡ﴾دا دەڵێت: "فەرمانی کردووە بـە شـایەتگرتن لەسـەر تـەڵاق، وتراویشـە لەسـەر گەڕانـەوە، بـەڵام لەروکار وادیارە کە بۆ گەڕانەوەکە دەگەڕێتەوە نەك تەڵاقەکە".

دووەمیان: ئەوانـەی رایـان لەسـەر شـایەتیگرتن لەسـەر گەڕانەوەیـە، لـەوەدا ڕاجیـان کـە ئـەو شـایەتیە مـەرجی دروستییە یان ویستراوە(مستحب)؟، لە سەرچاوەی پێشـوو قورتـوبی دەڵێـت: (ئەگـەر بـەبێ شـایەتگرتن ژنەکـەی گێڕایەوە، ئەوا لەبارەی دروستییەکەی، شەرعناسان دوو رایان هەیە". هەروەها دەڵێت: (خەڵکێکیش لەوەدا ڕاجیـان کە ئایا شایەتی فەرزە یان مەندوبە؟ دروست ئەوەیە کە مەندوبە). ئـەوەی لەسەرچـاوە باوەڕپێکراوەکانـەوە بۆمـان دەرکەوتووە کە شایەتگرتن واجبە لە یەکێك لە دوو ڕاکەی ئیمام ئەحمەد و رای کۆنی ئیمامی شافیعیدا. الاعانه علـی فتح المعين٤/٢٩ ، لای جەماوەری زانایانیش مەندوبە.

[2] جەماوەری زانایان لەبارەی گێڕانەوە دەڵێن: شایەتی مەندوبە چونکە دەکرێـت بـە کردارێکـی وەك چـوونەلا یـان مـاچ بیگێڕێتەوە.

مێردایەتی ژنەکەی لای خۆی هێشتۆتەوە، تا پاش مردنی یەکێکیان ئەوی دیکەیان بانگەشەی هەبوونی پەیوەندی هاوسەرێتی لەگەڵ مردووەکە نەکات بە مەبەستی میراتگرتن لێی.

حوکمەکەش لە هەریەك لە ڕەها و کۆتکراودا یەکە، ئەویش واجببوونی شایەتگرتنە، وەك هەندێك لە زانایان گوتوویانە، لای جەماوەری زانایانیش خواستراوە(مندوب).

وێنەی چوارەم: هەریەك لە ڕەها و کۆتکراو، هۆکەیان یەك بێت و حوکمەکەیان جیاوازبێت

شەرعناسان ڕاجیان لە دابڕینی ڕەها بەسەر کۆتکراو لەم حاڵەتەدا، وادیارە زۆربەی شەرعناسان لەگەڵ ئەم بەسەردابڕینەدا نین و پێیان باشە ڕەها بە ڕەهایی و کۆتکراو بە کۆتکراوی بهێڵرێتەوە، بەبێ ئەوەی ڕەهاکە بکەوێتە ژێر کاریگەریی کۆتکراوەکەوە، لەبەر جیاوازیی حوکمەکەیان و، نەبوونی تێکگیران لە نێوانیان تا لاببرێت.

لە پیادەکردنەکانی ئەم وێنەیە لە قورئانی پیرۆزدا:

خوای گەورە فەرمانی کردووە بە شوشتنی دەموچاو و هەردوو دەست تا ئەنیشك بۆ ئەنجامدانی نوێژ، ئەگەر ئاوی زیاد لە پێویستی مرۆڤی لەلا هەبوو، هەروەها لە حاڵەتێك بەکارهێنانی ئاوەکە زیان بە تەندروستی مرۆڤ نەگەیەنێت، وەك کاتی سەرما یان حاڵەتی نەخۆشی یان شکانێك لە دەست، لە حاڵەتی هەبوونی بیانوێك لەم بیانوانەدا فەرمان بە تەیموومکردن دەکات و دەفەرموێت: ﴿يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُوٓاْ إِذَا قُمْتُمْ إِلَى ٱلصَّلَوٰةِ فَٱغْسِلُواْ وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى ٱلْمَرَافِقِ وَٱمْسَحُواْ بِرُءُوسِكُمْ وَأَرْجُلَكُمْ إِلَى ٱلْكَعْبَيْنِۚ وَإِن كُنتُمْ جُنُبًا فَٱطَّهَّرُواْۚ وَإِن كُنتُم مَّرْضَىٰٓ أَوْ عَلَىٰ سَفَرٍ أَوْ جَآءَ أَحَدٌ مِّنكُم مِّنَ ٱلْغَآئِطِ أَوْ لَٰمَسْتُمُ ٱلنِّسَآءَ فَلَمْ تَجِدُواْ مَآءً فَتَيَمَّمُواْ صَعِيدًا طَيِّبًا[1] فَٱمْسَحُواْ بِوُجُوهِكُمْ وَأَيْدِيكُم مِّنْهُ﴾[2].

هەروەك ڕوونە لەم ئایەتەدا شوشتنی دەستی کۆتکردووە بەوەی ئەنیشك بگرێتەوە، بەپێچەوانەی تەیموم، کە مەرجی ئەنیشکی لەگەڵ نییە، بەڵکو بە ڕەهایی هێشتوویەتەوە.

---

[1] واتە خۆڵێکی خاوێن.

[2] سورة المائدة ٦

جا هۆ له ڕەها و کۆتکراودا یەك شتە، کە نوێژکردنە، بەڵام حوکمەکە جیاوازە کە واجبێتی شوشتنە لە کۆتکراو و دەسپێداهێنە(مسح) لە ڕەها.

دوای ئەم خستنەڕوە، دەکرێت ئەم ئەنجامانە بەدەست بهێنین:

ئەگەر هەریەك لە حوکم و هۆ لە هەردوکیاندا یەك شت بوون، پێویستە ڕەها بەسەر کۆتکراودا دابڕدرێت، ئەگەریش حوکم و هۆ لە هەردوکیاندا جیاواز بوون، ناشێت ڕەها بەسەر کۆتکراودا دابڕین، بێجگە لەم دوو وێنەیەش بەجێدەهێڵرێت بۆ خەملاندنی دادوەر یان موفتی. بەڵام لە هەندێك حاڵەتدا دادوەر لەسەرێتی ڕەها بەسەر کۆتکراودا دابڕێت، سەرەڕای یەکنەبوونی هۆ و حوکم، ئەگەر پێی وابوو کە دادپەروەری ئەوە دەخوازێت، هەروەك لە (م/٨) و (م/٩)ی یاسای باری کەسێتی عێراقیدا هاتووە[1]. لە (م/٨) هاتوە کە ڕێگریی سەرپەرشتیار(وەلی) لە مێردکردنی ئەو کچەی سەرپەرشتیی دەکات، بەبێ بیانویەکی ماقووڵ، وای لێدەکات لە سەرپەرشتیارییەکەی لابرێت، ئەمەش دەبێتە هۆی گوێزرانەوەی سەرپەرشتیاریەکە بۆ دادوەر، هەروەك زانایانی شەریعەتیش رایان وایە.[2]

لە (م/٩)[3]دا ڕێگریکردنی سەرپەرشتیار دەبێتە هۆی سزادان بە بەند(حبس) کردن بەو مەرجەی لە ٣ساڵ زیاتر نەبێت، یان بە باجێکی دارایی(غرامە) یان غەرامە یان بە یەکێك لەو دوو سزایە، ئەگەر خزمی پلە یەك بوو. هۆ لە هەردوو دەقەکەدا یەك شتە، کە ڕێگریکردنە لە

---

[1] ژمارە ١٨٨ ی ساڵی ١٩٥٩ ی هەموارکراو.

[2] دەقی برگەی یەکەم لە م٨ دەڵێت: (ئەگەر کەسێك تەمەنی چواردەساڵی تەواوکرد و داوای هاوسەرگیری کرد، دادوەر دەتوانێت مۆڵەتی هاوسەرگیریەکە بدات، پاش ئەوەی شایستەیی و ئامادەیی جەستەییشی بۆ دەرکەوت، دوای مۆڵەتی سەرپەرشتیارە شەرعیەکەی. ئەگەر سەرپەرشتیارەکەی مۆڵەتی نەدا، دادوەر داوای ڕەزامەندی لێدەکات لە ماوەیەکی دیاریکراودا کە دادوەر بۆی دیاریدەکات، ئەگەر تانەی نەبوو، یان تانەکەی جێی بایەخ نەبوو، دادوەرەکە مۆڵەتی هاوسەرگیریەکە دەدات).

[3] دەقی برگەی یەکەم و دووەمی مادەی ٩:

١ ـ هیچ خزمێك یان بێگانە مافی ئەوەی نیە کەسێکی نێر یان مێ ناچار بە هاوسەرگیری بکات بەبێ ڕەزامەندی خۆی و، گرێبەستی هاوسەرگیریی بەزۆر بە بەتاڵ دادەنرێت، ئەگەر نەچوبێتە لای، هەروەك هیچ خزم یان بێگانەیەك بۆی نیە ڕێگری هاوسەرگیری لەکەسێك بکات کە شایستەیی هاوسەرگیری تێدایە، بەپێی حوکمەکانی ئەم یاسایە.

٢ ـ ئەوکەسەی سەرپێچی حوکمەکانی برگەی (١)ی ئەم مادەیە بکات، سزا دەدرێت بە بەندکردن بۆ ماوەیەك کە پتر نەبێت لە سێ ساڵ، یان غەرامە، یان یەکێك لەو دوو سزایانە، ئەگەر خزمی پلە یەك بوو، بەڵام ئەگەر سەرپێچیکار خزمی پلەیەك نەبوو، سزاکەی زیندانیکردنە بۆ ماوەیەك لە دە ساڵ پتر نەبێت یان بەندکردن بۆ ماوەیەك کەمتر نەبێت لە سێ ساڵ.

سەرپەرشتیار لە مێردکردنی ئەوکچەی بوەتە سەرپەرشتیاری، بەڵام حوکمەکانیان جیاوازە، لە (م/٨)دا گوێزرانەوەی سەرپەرشتیاریە بۆ دادوەر و لە (م/٩)دا حوکمی دادوەرە بە سزادان.

ڕێگری (یان بەربەست)، لە دەقی یەکەمدا (ناماقول) کۆتکراوە، تێگەیشتنە پێچەوانەکەشی ئەوەیە کە ئەگەر ڕێگریەکەی بیانویەکی ماقووڵی هەبوو، سەرپەرشتیاریەکە ناگوێزرێتەوە بۆ دادوەر و ماف ئەوەشی نییە مۆڵەتی هاوسەرگیرییەکە بدات.

لە دەقی دووەمدا بە ڕەهاو بێ ئەو کۆتە هاتووە، لەگەڵ ئەوەشدا پێویستە دادوەر پابەندی ئەو کۆتە بێت، کەواتە بۆی نیە حوکمی سزای بەسەردا بدات، ئەگەر ڕێگریەکە بیانویەکی ماقووڵی هەبوو، وەك ئەوەی مێردەکە هاوشانی کچەکە نەبوو، یان هاوسەرگیریەکە زیان بە کچەکە یان بە ناوبانگی خێزانەکە دەگەیەنێت.

چۆنییەتی کۆتکردنی ڕەها (تکییف تقیید المطلق):

وەك باسمانکرد، ئوسولناسەکان لە چۆنییەتی کۆتکردن ڕاجیان، کە ئایا ڕوونکردنەوەی مەبەستی ڕەهاکەیە، یان لێکدانەوەیە(تأویل) یان هەڵوەشاندنەوەیە(نسخ).

أ ـ حەنەفی و شافیعیەکان دەڵێن: ئەگەر کۆتکراوەکە دوای کارپێکردنی ڕەهاکە هات، ئەوا دەبێتە هەڵوەشێنەرەوە. بەڵکو حەنەفیەکان دوورتر ڕۆشتوون و دەڵێن: ئەگەر کاتی دانانی دواکەوت، دەبێتە هەڵوەشێنەری ڕەهاکە، ئەگەرچی بەر لە هەڵوەشاندنەوەکەش کاری پێ نەکرابێت.

ب ـ مالیکیەکان دەڵێن: کۆتکردن تەئویلکردنە[1]، تەئویلیش بریتیە لە لادان لە مانای پەسەندتر(راجح) بۆ مانای پەسەند(مرجوح) بە هۆی بەڵگەیەك لە بێژە کە دوو واتا هەڵدەگرێت، لە یەکیان پەسەندتر و لەوی تریان پەسەند.

ج ـ جەماوەری ئوسولناسەکان دەڵێن: کۆتکردن ڕوونکردنەوەی مانای مەبەستە لە ڕەها، هەروەك چۆن تایبەتکردن ڕوونکردنەوەی هەمەکییە، بۆیە ئەگەر دانەری شەرع

---

[1] التلمسانی المالکی لە کتێبی مفتاح الوصول فی علم الاصول، لا ١٠٧ دەڵێت (تەئویلی هەشتەم کۆتکردنە)، بەراوردی بکە لەگەڵ (اصول السرخسی) ١٢٨/١ و دواتر.

مەبەستی لە ڕەهاکە ڕەهابوونەکەی نەبوو، لە بوارێکی دیکەدا بە کۆتکراوی باسی دەکات، وەك ئاماژەیەك بۆ ئەوەی مەبەست لە ڕەهاکە کۆتکراوەکەشە.

ئەم ڕاجیاییە ئوسولّیە، جیاوازیی شەرعناسانی لێکەوتۆتەوە، لە زۆرێك حوکمی فیقهیی لاوەکیدا، لەوانە ڕاجیایی لە ئارامگرتندا، ئایا لە فەرزەکانی نوێژە یان سوننەتە؟

ئەبوحەنیفە و محەمەدی هاوەڵی -ئیمام مالیك و ئەوزاعیش لەگەڵیان هاوڕان- دەڵێن: نووشتانەوە(رکوع) و کڕنووش(سجود) لەو بێژە تایبەتیانەن کە گوزارشتیان بۆ ماناکە بنبڕە، یەکەمیان بۆ لاربونەوە لە ڕێکوەستاون دانراوە، ئەمەش بە چەمانەوە دێتە دی، دووەمیشیان بۆ دانانی نێوچەوان یان سەر لەسەر زەوی، ئەگەر -ئارامگرتنەکە- فەرزبوایە، کەواتە دەبێ قورئان(کە بەڵگەیەکی بنبڕە) بە فەرموودەی تاکگێڕنەوە(احاد) (کە بەڵگەیەکی گومانگرە) هەڵبوەشێتەوە، پەیوەستکارەکە بەتاڵە، کەواتە پەیوەستکراوەکەش بەتاڵە.

بەڵگەی پەیوەستبونەکەش ئەوەیە کە ڕەها و کۆتکراوەکە دژیەکن، ئەم دژیەکیەش بە هەڵوەشاندنەوەی دووەم لادەبرێت بەهۆی ڕەهایی یەکەمەوە.

بەڵگەی بەتاڵبوونەکەش ئەوەیە کە پێویستە هەڵوەشێنەر بەهێزتر یان یەکسان بێت لەگەڵی لە چەسپاوی و هێزی پابەندکردندا. بۆیە هەڵوەشاندنەوەی قورئان بە فەرموودەی تاکگێڕانەوە(احاد) دەبێتە هۆی بەرزکردنەوەی پلەی فەرموودەی تاکگێڕانەوە بۆ ئاستی قورئان، یان دابەزاندنی ئاستی قورئان بۆ پلەی فەرموودەی تاکگێڕانەوە، هەردوو بیرۆکەکەش بەتاڵە، ئەوەش کە بەتاڵی بخوازێت بەتاڵە.

پەسەند بەپێی ڕای بەندە:

کۆتکردنی دەقێکی تایبەتی ڕەها لە قورئاندا بە زیادەیەك لە فەرموودەیەکی تاکگێڕانەوەدا، ڕونکردنەوەیە و هەڵوەشاندنەوە و لێکدانەوە نییە، لەبەر ئەم هۆیانەی خوارەوە:

١ ـ هەڵوەشاندنەوە سڕینەوەی وەحیەکی پێشووە بە وەحیەکی پاشتر، ئەمەش بەسەر زیادکردن بۆ دەقێکی تایبەتدا جێبەجێ نابێت.

٢ ـ زیادە لەگەڵ بۆزیادکراوەکەدا کۆدەبێتەوە و پێوەی پەیوەستە، لەکاتێکدا هەڵوەشێنەر و هەڵوەشاوە کۆنابنەوە و پێکەوە پەیوەست نابن.

٣ ـ شوێنگەی حوکمی هەڵوەشاوە و هەڵوەشێنەر دەبێ یەك بێت، ئەمەش لە زیادە بۆ دەقێکی تایبەتی رەها و کۆتکردنی پێی بەدینایەت.

٤ ـ چەمینەوە و کڕنووشبردن لەم فەرمایشتەی خوای گەورەدا: ﴿يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ ٱرْكَعُواْ وَٱسْجُدُواْ وَٱعْبُدُواْ رَبَّكُمْ وَٱفْعَلُواْ ٱلْخَيْرَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ﴾[1]، مەبەست پێیان مانا زمانەوانیەکە نییە، بەڵکو مەبەستی خوای گەورە مانا شەرعیەکەیانە کە بریتیە لە خواربوونەوە لە راوەستانەوە لەگەڵ ئارامگرتندا و، نێوچەوان خستنە سەر زەوی لەگەڵ ئارامگرتندا، بەم شێوەیە بوونە گشتیەکان(مجمل) و پێغەمبەر ﷺ روونیکردوونەتەوە.[2]

---

[1] سورة الحج ٧٧.

[2] لە (أبو هريرة ﷺ)، پێغەمبەری خوا ﷺ هاتە ناو مزگەوت، پیاوێکیش هاتە ناو مزگەوت و نوێژی کرد، ئینجا هات و سڵاوی لە پێغەمبەر ﷺ کرد، فەرمووی: بگەڕێوە نوێژ بکە، تۆ نوێژت نەکرد، گەڕایەوە و نوێژەکەی وەك خۆی کردەوە، ئینجا هات و سڵاوی لە پێغەمبەر ﷺ کرد، فەرمووی: بگەڕێوە نوێژ بکە، تۆ نوێژت نەکرد، گەڕایەوە و نوێژەکەی وەك خۆی کردەوە، ئینجا هات و سڵاوی لە پێغەمبەر ﷺ کرد، کەسەکە وتی: سوێند بەوەی تۆی بە هەق ناردوە، لەوە باشتر نازانم، دە فێرم بکە، فەرموی: ئەگەر هەستای بۆ نوێژ (الله اكبر) بکە، ئینجا ئەوەی پێتە لە قورئان بیخوێنە، ئینجا بچۆ رکوع هەتا ئارام دەگریت، ئینجا بەرزبەوە هەتا راست دەبیتەوە، ئینجا کڕنوش ببە هەتا ئارام دەگریت، ئینجا هەستەو دانیشە هەتا ئارام دەگریت، ئینجا کڕنوش ببە هەتا ئارام دەگریت، ئینجا ئەوە لە هەموو نوێژەکەتدا بکە). متفق عليه، نيل الأوطار ٢/٢٩٤.

جێباسی دووەم
گشتی و شێوازەکانی و، تایبەتکردن و جۆرەکانی

(العام وصيغه، والتخصيص وأنواعه)

بۆ زیادەڕونکردنەوە لە دوو خواستدا لێکۆڵینەوە لەم بابەتە دەکەین و خواستی سێیەم تایبەت دەکەین بە لێکۆڵینەوەی هەڵوەشاندنەوە(نسخ) و جیاوازییە جەوهەرییەکانی نێوانی و نێوان تایبەتکردن.

خواستی یەکەم
گشتی و شێوازەکانی

باسی (عام، گشتی) و جۆرەکانی

(العام: گشتی) لە زمانی عەرەبیدا، بە مانای (الشامل: گشتگیر) دێت، عەرەب دەڵێن (مَطَرٌ عام) واتا بارانێکی گشتگیرو سەرپاگیر.

لە زاراوەی زانایانی ئوسوڵدا بە دەربڕینی جیاواز پێناسەکراوە،[1] و بەڵام لەسەر یەک ناوەرۆک کۆکن، ئەویش ئەوەیە (العام: گشتی): بێژەیەکە[1] بۆ یەک مانا دانراوە،

---

[1] لەو پێناسانە ئەوەی لەم سەرچاوە ئوسوڵیانەدا هاتووە:

ابن السبكي، جمع الجوامع وشرحه ١٣٩٨/١: (گشتی ئەولنە دەگرێتەوە کە بۆی دەگونجێن).

الإمام فخر الدين الرازي، المحصول ١/ق٢، ص٥١٣: (گشتی ئەو بێژەیەیە کە سەرجەم ئەولنە دەگرێتەوە کە بۆی دەگونجێن بەپێی یەک بار).

الشاشي، أصول الشاشي، ص٣: (گشتی هەموو بێژەیەکە کۆمەڵێک تاک ڕێکدەخات، بەڵام لەڕوی بێژەوە وەک ئەوەی دەڵێین (مسلمون– مسوڵمانان)، بەڵام لەڕوی ماناوە وەك(من وما)).

الحلي، مبادىء الوصول إلى علم الأصول، ص١٢٠: (گشتی ئەو بێژەیەیە کە سەرجەم ئەولنە دەگرێتەوە کە بۆی دەگونجێت بەپێی یەکبار). هەمان پێناسەکەی (الرازی)یە.

الباجي، إحكام الفصول في أحكام الأصول، ص٤٨: (گشتی گرتنەوەی ئەولنەیە کە بێژەکە دەیگرێتەوە)

الحسين –زانای ئوسوڵی زەیدی– هداية العقول إلى غاية السؤل في علم الأصول ١٩٤/٢: (گشتی وشەیەکە بەیەکجار گوزارشت بۆ سەرجەم ئەولنە دەکات کە بۆی دەگونجێن لە یەك باردا).

←

بەجۆرێك كە سەرجەم ئەو تاكانە دەگرێتەوە كە دەگونجێت بەیەكجار لە ژێریدا كۆببنەوە، ئەگەر بەڵگەیەك نەهاتە ئاراوە لەسەر پێچەوانەكەی).

هەرچەندە زانایانی ئوصول مەبەستیان لە (عام) ئەوەیە كە باسمان كرد، بەڵام پێناسەكانیان بۆ (عام) كورتهەڵهاتووە لە پێناسەی گشتی زمانەوانی(العموم اللغوی) و، نەچوونەتە سەر دوو جۆرەكەی تر (نەریتی و عەقڵی)، مەگەر بە بۆنەیەك، ئەویش لە جێگای خۆیدا نەبووە، هەروەك لە باسی (عموم المقتضی: گشتیی خواستراو) و (مفهوم الموافقة: تێگەیشتنی گونجان) و (عموم العلة: گشتیی هۆكار)، بۆیە ئەو پێناسەیەی كە پێشنیار دەكەم وەربگێڕێت ئەمەیە: (عام– گشتی) بریتییە لەوەی هەموو ئەوانە پێكەوە دەگرێتەوە كە بۆی دەگونجێت، لە زمان یان نەریت یان عەقڵدا.

بەشەكانی شێوازەكانی گشتی:

شێوازەكانی گشتی بەپێی لەبەرچاوگرتنی جیاواز، بۆ بەشی هەمەجۆر دابەش دەبێت، ئەمانە گرنگترینیانن:

ابن همام الدین، التحریر في أصول الفقه، ص٦٢: (گشتی ئەوەیە كە گوزارشت لە گرتنەخۆی تێگەیشتنەكەی دەكات).

بهادر، حصول المأمول من علم الأصول، ص٨٧: (گشتی بێژەیەكە سەرجەم ئەوانە دەگرێتەوە كە بۆی دەگونجێت لە یەك بار و بە یەك جار).

سەدان پێناسەی دیكەش كە هێنانەوەی هیچ سودێكی نییە.

[١] زۆربەی جار، ئەگەرنا لەوانەیە گشتییەكە لە بێژەدا نەبێت وەك (عموم المفهوم– گشتیی تێگەیشتن. لە (المسودة لآل تیمیة)، ص٩٧: (هاوەڵانمان لەوەدا سێ ئاراستەیان هەیە، یەكیان: ئەوە تەنها لە بێژە كاتیەكاندایە(العارض)، دووەم لە كاتیەكانی بێژە و مانای مێشكییە، سێیەم لە كاتیەكانی هەردووكیانە بە ڕەهایی، ئەوەش ڕاستترە).

یەکەم - بەپێی سەرچاوەی گوزارشتەکەی دابەش دەبێت بۆ زمانەوانی و نەریتی و عەقلی [1]

١- گشتی زمانەوانیی (العام اللّغوي) بێژەیەکە دانراوە بۆ مانای (برێک)ی هاوبەشی نێوان ئەو جۆرانەی دەکەونە ژێری ئەگەر رەگەز بێت، نێوان پۆلەکان ئەگەر جۆر بێت، نێوان تاکەکان ئەگەر پۆل بێت، نێوان بەشەکان ئەگەر هەموو بێت.

لەو شێوازانەی ئاماژە بۆ گشتی(العموم) دەکەن لەسەر بنچینەی باری زمانەوانی — لەزمانی عەرەبیدا —: (كل وجميع وكافة وعامة وقاطبة ومعشر ومعاشر والرجال والنساء والأموال والأزمنة والأمكنة والمجرمون) واتا: هەمو و سەرجەم و تێکڕا و گشت و سەرتاپا و دەستە و پیاوان و ژنان و سامانەکان و سەردەمەکان و شوێنەکان و تاوانباران. هی دیکەش لەو بێژانەی کاتێك زمانزانانی عەرەبی دایاننناوە رەچاوی گوزارشت بۆ گشتی و گشتگیرییان کردووە بۆ هەمو ئەوانەی دەکەونە ژێریەوە، لەوانە ناوەکانی مەرج و ناوەکانی (موصول).

٢- گشتی نەریتی (العام العرفي): بێژەیەکە زانایانی نەریتی شەرعی یان یاسایی یان بێجگە لەو دوانە، لە مانا زمانەوانییەکەیەوە گواستویانەتەوەو لە مانایەکی گشتی تر بەکاریان هێناوە، هەتا بوەتە هەقیقەتێکی نەریتی (حقيقة عرفيّة).

لەو شێوازانەی گوزارشت لە (عموم: گشتگیری) دەکەن، بەپێی نەریت نەك زمان، وەك

---

[1] الإمام فخر الدين الرازي، المحصول في علم الأصول، ج ١/ق٢، ص ٥١٦: (ئەوەی گشتگیر دەگەیەنێت گشتییە، یان لەڕوی زمانەوە یان نەریتەوە یان عەقڵەوە، ئەوە لە زماندا گشتگیر دەگەیەنێت یان لەسەر شێوەی کۆ(جمع)ە یان بە لەجیاتی(البدل)، ئەوەش کە لەسەر شێوازی کۆ(الجمع) دەیگەیەنێت یان لەبەر ئەوەیە ناوێکە بۆ گشتگیری دانراوە، یان لەبەرئەوەی شتێکە پێوە پەیوەستە کە گشتگیرییەکەی پێویست دەکات... هتد). بۆ وردەکاریی زیاتر بگەڕێوە بۆئەم سەرچاوەیە کە بە گرنگترین سەرچاوە ئوسولیە پشت پێبەستراوەکان دادەنرێت.
جمع الجوامع وشرحه ٤١٥/١ (لەوانەیە بێژەیەك بە نەریت ببێتە گشتگیر، وەك ناوەڕۆك— تێگەیشتنی گونجان بە هەردو بەشەکەیەوە لەپێشترەو یەکسانە پێی، وەك ﴿فَلَا تَقُل لَّهُمَآ أُفٍّ﴾ و ﴿إِنَّ ٱلَّذِينَ يَأْكُلُونَ أَمْوَٰلَ ٱلْيَتَٰمَىٰ ظُلْمًا﴾. دەوترێت نەریت گواستویەتیەوە بۆ ئەوەی هەموو ئازاردان و تێکدانەکان حەرام بکات، ﴿حُرِّمَتْ عَلَيْكُمْ أُمَّهَٰتُكُمْ﴾ نەریت لە حەرامکردنی خودەوە گواستویەتیەوە بۆ حەرامکردنی سەرجەم چێژبینینەکان لە ئافرەت).
مسلم الثبوت وشرحه ٦٨٥/١، ئەگەر دانەری شەرع هۆکاری حوکمێکی دانراو دابنێت، بەوەی بڵێت (الخمر) حەرامە لەبەر ئەوەی سەرخۆشکەرە، ئەوا گشتگیر دەبێت لە هەموو ئەوانەی ئەو هۆکارەی تیابێت بەپێوانە نەك بە دەستەواژە، رونیشە کە پێوانە پرۆسەیەکی عەقڵییە.

بێـژەی (أكـل: خـواردن) لـە فەرمايشـتی: ﴿إِنَّ ٱلَّذِينَ يَأْكُلُونَ أَمْوَٰلَ ٱلْيَتَٰمَىٰ ظُلْمًا إِنَّمَا يَأْكُلُونَ فِى بُطُونِهِمْ نَارًا ۖ وَسَيَصْلَوْنَ سَعِيرًا﴾[1] و لـە فەرمايشـتی: ﴿وَلَا تَأْكُلُوٓا۟ أَمْوَٰلَكُم بَيْنَكُم بِٱلْبَٰطِلِ وَتُدْلُوا۟ بِهَآ إِلَى ٱلْحُكَّامِ لِتَأْكُلُوا۟ فَرِيقًا مِّنْ أَمْوَٰلِ ٱلنَّاسِ بِٱلْإِثْمِ وَأَنتُمْ تَعْلَمُونَ﴾[2].

و لـە فەرمايشـتی: ﴿يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُوا۟ لَا تَأْكُلُوٓا۟ أَمْوَٰلَكُم بَيْنَكُم بِٱلْبَٰطِلِ إِلَّآ أَن تَكُونَ تِجَٰرَةً عَن تَرَاضٍ مِّنكُمْ﴾[3].

ماددەی (أكل) لەم ئايەتانەو هی دیکەشدا، مانا زمانەوانییـە ڕونەکەیـەتی، بـەڵام دانـەری شەرع مەبەستی ئەو مانا زمانەوانییە نـەبوە، بـەڵکو مەبەسـتی گشـتگیرتر بـووە بـەپێی نـەریت، هـەموو لـەناوبردنێکی سـامان و مـافی خـەڵکی تـر و، هـەموو زیادەڕۆییەکـە بـۆ سەری، بەبێ بیانویەکی شەرعی، لە سەر مرۆڤ حەرامـە، وەك حـەرامی خـواردن (الاكـل) بەمانا زمانەوانییەکەی، بەبێ مۆڵەتی خاوەنەکەی و بە ناهەق.

٣- گشتی عەقڵی (العام العقلي): خولانەوەی حوکمە لەگەڵ هۆکار(علة)ەکەیدا، بەبون و نـەبون، لە شـێوازەکانی وشـەی (ئـۆف) لـە فەرمايشـتی: ﴿فَلَا تَقُل لَّهُمَآ أُفٍّ وَلَا تَنْهَرْهُمَا وَقُل لَّهُمَا قَوْلًا كَرِيمًا﴾[4].

ئەم وشەیە لە زماندا ئاماژەیە بۆ بێزاری و سەختی یان دەنگێکە ئاماژە بۆ ئەوە دەکـات، بەڵام لـای زۆرینەی زانایانی ئوصول[5]، خوا مەبەستی ئەو مانا زمانەوانییە نییـە، بـەڵکو مەبەستی مانایەکی گشـتی تـرە لـە ڕوی عەقڵـەوە، کـە بریتییـە لـە هـەموو ڕەفتـارێکی گوفتاری یان کـرداری لـە لایـەن منداڵـەوە، کـە ئـازاری دڵـی دایـك و بـاوکی بـدات و، بـە شکاندنی سنوری ڕێز و شکۆی دایك و باوك دادەنرێت.

شایەنی باسە هەرچی پێوانە (قیاس)ی تیادا بکرێت، ئەوە لـەڕوی گشـتیی عەقڵییەوەیـە

---

[1] سورة النساء: ١٠.

[2] سورة البقرة: ١٨٨.

[3] سورة النساء ٢٩.

[4] سورة الإسراء ٢٣.

[5] هەندێ لە زانایان ووشەی (ئۆف)یان، بەمانا زمانەوانییەکەی لێك داوەتەوە، دواتـر سـەرجەم ئـەو هەڵسـوکەوتانەی کـە ئازاربەخشن، پێوانەکراوە لەسەری لە حەرامکردندا، لەبـەر ئـەوەی لـە هۆکـارێکی هاوبەشـدا یەکدەگرنـەوە، ئـەویش ئازاردانە، وەرگرتنی گشتگیرە عەقڵییەکە لە پێوانە شارەزایانە ترە.

(العموم العقلي)، ئـەو شـێوازانەی لـە ڕووی عەقڵـەوە گوزارشـت لـە گشـتگیری دەکـەن، ئەوانەن کە لە ئاماژە بۆ هۆکاری حوکمەکان دەکەن، بۆیە بە گوزارشتێکی عەقڵی ئامـاژە بـۆ گشـتگیری دەکـەن، واتـە ئاماژەیـە بـۆ ئـەوەی کـە حـوکم لەگـەڵ هۆکارەکەیـدا دەخولێتەوە بە بون و نەبون، ئەم گشتگیرییەش بەشێوەی ئاسایی لەو بورانەدا دەبێت، کە پێوانەی تیادا دەکرێت[1]، کەواتە هەریەك لە پێوانـە (قیـاس) و تێگەیشـتنی گونجـان (مفهوم الموافقة) و گشتیی عەقڵی (العام عقلي) یەك مانا دەبەخشن، ئەویش ئەوەیـە کـە حوکم کاتێك دێتەدی کە هۆکارەکەی(العله) هاتەدی.

لەو ڕێسا ئوسوڵییانەی کۆڕای لەسەرە ئەوەیە، کە حوکم لە هەموو بوارێکدا پیادە دەکرێت کە هۆکارەکەی هاتەدی، ئەگەریش هۆکارەکە نەهاتەدی، حوکمەکە جێبەجێ ناکرێـت، جـا ئـەم گشـتگیرییە(عموم) لـە ڕێ عەقڵـەوە لـە دەقەکـە وەردەگیرێـت، بـە پشـت بەسـتن بـەم ڕێسـا گشتییە.[2]

---

[1] مەبەست لە (الذهب: زێڕ) و (الفضّة: زیو) لە فەرمایشـتی ﴿وَٱلَّذِينَ يَكۡنِزُونَ ٱلذَّهَبَ وَٱلۡفِضَّةَ وَلَا يُنفِقُونَهَا فِي سَبِيلِ ٱللَّهِ فَبَشِّرۡهُم بِعَذَابٍ أَلِيمٖ﴾ التوبة ٣٤، هەموو دراوێکی کاغەزی و کانزاییە، کە جێگـای ئـەو دوانـەی گرتۆتـەوە، لـە ئاڵوگۆڕی نێودەڵەتی و ناوخۆییدا، هێزی کڕینـی بەدەستهێناوە، ڕوی ئـەم گشـتیی(عموم)یە لەوەیدایـە کـە عـەقڵی کەسی موجتەهید یان دادوەر لەم ئایەتە پیرۆزەوە ئەوە دەردەهێنێت کە هۆکاری حەرامکردنی کۆکردنـەوە بریتییـە لەو زیانە ئابووری و کۆمەڵایەتییـەی لـە بەرژەوەنـدیی گشـتی لـە کۆمەڵگـەی دەدات، بـەهۆی کۆکردنـەوەوە، زێـڕو زیویش لە سەرجەمی ئەو دراوانەی کە بڵاون لە جیهاندا لەم هۆکارەدا جیاوازنین، جێی ئاماژەیە کـە گشـتگیر(عموم) لە هاوێنەی ئەم بابەتەدا، لای هەندێ لە زانایـان بـۆ پێوانـە دەگەڕێتـەوە، لای هەنـدێکی دیکـە بـۆ (مفهـوم الـنص: تێگەیشتنی دەق) دەگەڕێتـەوە، هـەردوو ئاڕاسـتەکە دەگەڕێنـەوە بـۆ (گشـتیری عـەقڵی) چـونکە عـەقڵ پـەی بـە هۆکارەکەی دەبات و بڕیار لە سەر (گشتی) بوونی حوکمەکە دەدات، ئیتر بە هەر ناوێکەوە بێت. لە کتێبی (التحریـر) ی ئیبن هومامدا، ل ٩٤، هاتووە، کە دەڵێت: هەرکات دانەری شەرع هۆکارێکی بۆ حوکمێك دانا، ئەوا لـەو بـوارەدا بـە پێوانە، یان بەپێی شێواز(صفة) گشتگیر دەکرێت.

[2] ئوسوڵیەکان ڕاجیان لەوەدا کە گشتگیر سیفەتی بێژەکانـە یـان ماناکـان، یـان هیچیـان بەومانایـە وەسـف ناکرێـت، ڕاجیاییەکە لەمانەدا دەکرێ پوخت بکرێتەوە:

أ– جەماوەری ئوسوڵیەکان وای بۆچون کە گشتگیر لە سیفەتەکانی بێژەیەو بە هەقیقی بـەوە وەسـف دەکرێـت، بەڵام ماناکان تەنها بـە مـەجازی بـەوە وەسـف دەکرێـت)، لەگـەڵ ئەوەشـدا لەسـەر بنچینەی ماناکـەی وەسـفی بێژەکانیان بە گشتگیر کردوە، کەلەنێوان ڕووێکدا هاوبەشە، واتە هاوبەشی مانایی.

ب– هەندێك دەڵێن (لە سیفەتەکانی بێژە و مانایە پێکـەوە، هـەروەك بێـژەی گشـتی بەڕاسـت دادەنرێـت، مانـای گشتیش بەڕاست دادەنرێت، گشتگیری هاوبەشێکی مانایە لـەنێوانیان–بـۆ سـەرتاپاگیر دانـراوە– یـان هاوبەشـی بێژەیی بۆ هەروکیان دانراوە).

←

دووەم - لەرووی شێوەو پێکهاتەوە شێوازەکانی گشتیی زمانەوانی دابەش دەبێت بۆ گشتی بە شێوازەکەی و ماناکەی و گشتی بە ماناکەی بەبێ شێوازەکەی [1].

١- گشتی بەشێواز و ماناکەی: هەموو ئەوانەی بێژەکانیان لە شێوازی کۆن(الجمع)، [2] ئیتر هەرکام لە (جمع مذکر سالم) [3] یان (جمع مؤنث سالم) [4] یان (جمع تکسیر) [5]

جـ- هەندێك دەڵێن هیچیان بەوە وەسف ناکرێن، نە بە هەقیقەت و نە بە مەجاز، دەڵێن (ئەو قسەیە کەوتو و ناوازەیە). جمع الجوامع وشرحه ١/٤٠٣. هداية العقول ٢/١٩٩.

هەڵسەنگاندنی ئەو ناکۆکیانە: ئەوانە ناکۆکی نەرۆك، بنچینەکەی نەبونی پێناسەیەکی ورد و سەرتاپاگیرە بۆ هەموو جۆرەکانی گشتگیر-وەك باسمان کرد- پاشان ئەو ناکۆکیە بێژەییە، ئەگەر مەبەست پێی تەنها گشتگیری زمانەوانی نەبێت، چونکە گشتگیر لە شێوازی کۆ(جمع)ی ئاماژە بۆ گشتگیر لە زماندا، سیفەتی بێژەکان و ماناکانە پێکەوە، لە شێوازەکانی دیکەی بێجگە لە (جمع) و هاوماناکانی، نمونەی (من و ما) سیفەتی مانان، هەر بەو شێوەیەش لە گشتگیری نەریتی، بەڵام لە گشتگیری عەقڵیدا سیفەت نییە نە بۆ بێژەکان و نە بۆ ماناکان، بەڵکو سیفەتێکی هۆکاری و خولانەوەی حوکمە، ئەوە وتەیەکی ناوازە نییە وەك دەڵێن.

ئەگەریش شوێنگەی ناکۆکیەکە یەکێك بێت وەك گشتگیری زمانەوانی لە شێوازە زمانەوانیەکان، وەك لە پێناسەکانیان دەردەکەوێت، ناکۆکیەککە ورد و واقیعی نییە. ئەو ناکۆکیە ئوسولیانەو هاوڕێنەکانیان، سەرەڕای ئەوەی لە بیرۆکە وردەکان و، وروژێنەری مێشکەکان و، قوڵبونەوە لە ماناو بیناکان(المعاني والمباني)، بەڵام لەرووی کرداریەوە سەرقاڵ بوون پێوەی بەزایەدانی کاتی بەنرخە لە ژیانێکی کۆتاهاتودا.

[1] کشف الأسرار مع أصول البزدوي ١/٣٠٩: (بێژەکانی گشتگیری دوو بەشن، گتی بە شێوا و مانا، گشتی بە مانا بەبێ شێواز، گشتی بە شێوازو مانا ئەوە شێوازی هەموو (کۆ- جمع)ێکە، وەك (الرجال والنساء والمسلمين)، شێوازەکەی بۆ کۆ دانراوە، ماناکەشی بە هەمان شێوەیە، ئەوەش هەموو ئەوانە دەگرێتەوە کە ئەو ناوەی لێ دەنرێت، کەمترین (کۆ-الجمع) سیانە، بەڵام گشتی بە مانا بەبێ شێوازەکەی چەند جۆرێکە... هتد)، بۆ وردەکاری زیاتر بگەڕێوە بۆ ئەم سەرچاوەیە.

[2] البرهان لإمام الحرمين ١/٤٣٩: (کەمترین (کۆ-الجمع) سیانە)، ئەو بۆ چونە بۆ (ابن عباس وابن مسعود) دەگەڕێتەوە، لای (ابن عباس) دوو برا دایك حەجب ناکەن لە سێیەکەوە بۆ شەشیەك، چونکە لە قورئاندا باسی (الاخوة) کراوە، کە دەفەرموێت ﴿فَإِن كَانَ لَهُۥٓ إِخۡوَةٞ فَلِأُمِّهِ ٱلسُّدُسُ﴾، هەندێك لە ئوسولناسان دەڵێن: (کەمترین (کۆ- الجمع) دوانە)، جەماوەری شەرعناسان کار بەمە دەکەن.

[3] (جمع المذكر السالم): ئەوەی گوزارشت بۆ زیاد لە دوانی عاقڵ دەکات، واتە لەوانەی خاوەن عەقڵن، ئەگەریش شێت بن، بە زیادکردنی (واو و نون) بۆ (مرفوع) و (يا و نون) بۆ مەنصوب و مەجروب، بەڵام شێوەی تاکەکەی نەگۆڕابێت وەك (مجتهدون ومجتهدين).

[4] (جمع المؤنث السالم): هەموو ناوێکی کۆیە بە زیادکردنی(ألف و تا) لەکۆتاییەکەی و شێوەی تاکەکەی نەگۆڕابێت، وەك(طالبات).

[5] (جمع التکسير): هەرچی گوزارشت بۆ زیاد لە دوان بکات و شێوەی تاکەکەی بگۆڕێت لە کاتی کۆکردنەکەدا، وەك (رجال).

بێت، هەروەها (جمع تکسیر)ەکه کۆی کەمینه بێت یان کۆی زۆرینـه.[1] گشـتگیری لەو شێوازانەدا سیفەتی بێژەکان و ماناکانه پێکەوه.

٢- **گشتی له ماناکەی نەك شێوازەکەی**، بریتییه له بێجگه لـه شـێوازەکانی کۆ(الجمـع) لەو ناوانەی مانای گشتگیری دەگەیەنن لەبەر خـودی خۆیـان یـان بێجگـه لـەخۆیان، وەك (اسم موصول). هی دیکه، که لەم دابەشکردنەدا رون دەکرێنەوه.

جا گشتگیری لەو شێوازانه و هاوونەکانیاندا و له گشتگیری نەریتیدا (العموم العـرفي) سیفەتی ماناکـانن، بـەڵام گشـتگیری عـەقڵی، نـه سـیفەتی بێـژەکان و نـه سـیفەتی ماناکانه، بەڵکو سیفەتی هۆکار(العله) و خولانەوەی حوکمه لەگەڵیدا.

سێیەم- لەروی بەکارهێنانەوه شێوازەکانی گشتگیری دابەش دەبێت بۆ سێ بەش:

١- **بەشێك بـۆ خـاوەن عەقڵـەکان بـەکاردێن (مـرۆڤ)** زۆر بەکـەمی بـۆ ئـەوانی دیکـه بەکاردێت،[2] له نموونەی ئەم بەشه: (من) و (الذين) و (اللاتي) وەك له فەرمایشـتی: ﴿ مَّنْ عَمِلَ صَٰلِحًا فَلِنَفْسِهِۦ ۖ وَمَنْ أَسَآءَ فَعَلَيْهَا ۗ وَمَا رَبُّكَ بِظَلَّٰمٍ لِّلْعَبِيدِ ﴾[3] فەرمایشـتی ﴿ وَٱلَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنكُمْ وَيَذَرُونَ أَزْوَٰجًا يَتَرَبَّصْنَ بِأَنفُسِهِنَّ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ وَعَشْرًا ﴾[4]، فەرمایشتی ﴿ وَٱلَّٰتِى تَخَافُونَ نُشُوزَهُنَّ فَعِظُوهُنَّ وَٱهْجُرُوهُنَّ فِى ٱلْمَضَاجِعِ وَٱضْرِبُوهُنَّ ۖ فَإِنْ أَطَعْنَكُمْ فَلَا تَبْغُوا۟ عَلَيْهِنَّ سَبِيلًا ﴾[5].

بەهەمان شێوه له (م٤٧)ی یاسای سزادانی عێراقیـدا: (يعد فـاعلاً للجريمـة مـن ارتكبها وحده أو مع غيره).

---

[1] (جمع التكسير) دوو جۆره، کۆی کەمینه(جمع القلة) وەك (أنهر)، (ئەوەی گوزارشت له ژمارەیەك دەکات لـه سـیانەوه تا نۆ)، کۆی زۆرینه(جمع الكثرة) وەك (الانهار)، (ئەوەی گوزارشت لـه ژمارەیـەك لـه سیانەوه تـا بێکۆتـا دەکـات). بگەڕێوه بۆ (الشامل، معجم في علوم اللغة العربية ومصطلحاتها، ص٣٥١ و٥١٨).

[2] وەك شاعیر دەڵێت: أسرب القطا هل من يعير جناحه لعلي إلى من قد هويت أطير

(همزة) لەم دێڕەدا بۆ بانگکردنه، (سرب): ڕەوەیەکه له هەر شتێك، (قطاة): کۆی (قطا)یه، باڵندەیەکـه لـه قـەبارەی کۆتره.

[3] سورة فصلت ٤٦.

[4] سورة البقرة ٢٣٤.

[5] سورة النساء ٣٤.

جاری واش هەیە کە بێژەی (من) بۆ عاقڵ و بۆ ئەوانی دیکەش پێکەوە بەکاردەهێنرێت، وەك لە فەرمایشتی ﴿ وَلِلَّهِ يَسْجُدُ مَن فِي ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلْأَرْضِ طَوْعًا وَكَرْهًا ﴾[1].

٢- بەشێك بۆ بێ عەقڵەکان بەکاردەهێنرێت، واتە بۆ بوونەوەرە زیندووەکانی جگە لە مرۆڤ و بێگیانەکانن، زۆر بەکەمی بۆ عاقڵەکان بەکاردەهێنرێت،[2] وەك (ما) وەك لە فەرمایشتی ﴿ هُوَ ٱلَّذِي خَلَقَ لَكُم مَّا فِي ٱلْأَرْضِ جَمِيعًا ﴾[3]. هەروەها لە (م١/٧٥٠) لە یاسای مەدەنی عێراقی (على المؤجر إصلاح وترميم ما حدث من خلل في المؤجر أدى إلى إخلال في المنفعة المقصودة منه).

٣- بەشێك بۆ عاقڵەکان و بونەوەرەکانی دیکە بەکاردەهێنرێت، وەك (أيّ) و (كلّ) و (جميع)، نمونەی بەکارهێنانی (أيّ) بۆ خاوەن عەقڵەکان، فەرمایشتی ﴿ ٱلَّذِي خَلَقَ ٱلْمَوْتَ وَٱلْحَيَوٰةَ لِيَبْلُوَكُمْ أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا وَهُوَ ٱلْعَزِيزُ ٱلْغَفُورُ ﴾[4]، لە نمونەی بەکارهێناوی بۆ ناعاقڵەکان، فەرمایشتی ﴿ وَمَا تَدْرِي نَفْسٌ بِأَيِّ أَرْضٍ تَمُوتُ ﴾[5]، وشەی (أي) بۆ هەردوکیان بەکارهاتووە لە (م١/٣٧٨) لە یاسای سزادانی عێراقی: (لا يجوز تحريك دعوى الزنى ضد أي من الزوجين، أو اتخاذ أي إجراء فيها إلا بناءً على شكوى الزوج الآخر)[6].

چوارەم: **لە ڕوی (ئاوەڵفرمانی - الظرفية) و (چۆنیەتی- حال)ەوە:**

شێوازەکانی گشتگیر دابەش دەبێت بۆ گشتگیری کات وەك(متى و متى ما)، یان گشتگیری شوێن وەك (أين و أينما)، یان گشتگیری حاڵ وەك (كيف و كيفما).

---

[1] سورة الرعد ١١٥.

[2] وەك لە فەرمایشتی ﴿ فَٱنكِحُوا۟ مَا طَابَ لَكُم مِّنَ ٱلنِّسَآءِ مَثْنَىٰ وَثُلَٰثَ وَرُبَٰعَ ﴾سورة النساء ٣.

[3] سورة البقرة ٢٩.

الإحكام للآمدي ٢/٥٥: (شێوازەکانی گشتگیر یان گشتییە لەوانەی عەقڵیان هەیەو ئەوانەش کە عەقڵیان نییە، بە کۆ و بە تاك تاك). جێی ئاماژەیە کە هەردوو وشەی (من) و (ما) بۆ نێر و مێ و کۆ و دوان و تاك بەکاردێن.

ابن مالك دەڵێت: ومن وما وأل تساوي ما ذكر وهكذا ذو عند طي قد شهر

[4] سورة الملك ٢.

[5] سورة لقمان ٣٤.

[6] وشەی (أيّ) لەم ماددەیەدا جارێك بۆ عاقڵ بەکارهێنراوە کە مەبەست یەکێك لەهاوسەرەکانە، جارەکەی دیکە بۆ ناعاقڵ بەکارهێنراوە، کە ڕێوشوێنە(أجراء).

پێنجەم: لەڕوی خودیەتی و کاتیەتی شێوازەکان لە گوزارشت بۆ گشتگیریدا:

دابەش دەبێت بۆ گشتگیر لە خودی خۆیدا و گشتگیر لە هی دیکەدا.

بەشی یەکەم: ئەو شێوازانەی کە لە خودی خۆیاندا گوزارشت لە گشتگیری دەکەن.

ئەو شێوازانەی لەخودی خۆیاندا گوزارشت لە گشتگیری دەکەن زۆرن، لەوانە (ناوە مەرجیەکان– أسماء الشرط) و (ناوەکانی گەیاندن– الأسماء الموصولة) و (ناوەکانی جەختکردنەوە: الأسماء المؤكدّة):

١- (ناوە مەرجیەکان– أسماء الشرط)

ئەوانەن کە مانای مەرجیان تێدایە، دابەش دەبن بۆ (ناوی نادیار: إسم مبهم) و (ئاوەڵفرمانی کات: ظرف زمان) و (ئاوەڵفرمانی شوێن: ظرف مكان).

أ- لە ناوە مەرجییە نادیارەکانی لەخودی خۆیاندا گوزارشت لە گشتگیری دەکەن:

(من)[1] و(ما)ی مەرجی[2]، وەك لە فەرمایشتی ﴿مَن يَعۡمَلۡ سُوٓءٗا يُجۡزَ بِهِۦ﴾[3]، و فەرمایشتی ﴿وَمَا تَفۡعَلُواْ مِنۡ خَيۡرٖ يَعۡلَمۡهُ ٱللَّهُ﴾[4] هەروەها لە (م٤٠٥) لە یاسای سزادانی عێراقی (من قتل نفساً عمداً يعاقب بالسجن المؤبد أو المؤقت).

ب- ناوە مەرجیەکان بۆ گشتگیریی کات وەك (متى).

جـ- ناوە مەرجیەکان[5] بۆ گشتگیریی شوێن وەك (أينما). وەك لە فەرمایشتی

---

[1] البرهان لإمام الحرمين ٣٦٠/١: (من) لە بێژە نادیارەکانەو یەکێکە لە شێوازەکانی گشتگیری لەوەی کە ئەگەر بە مەرج هات سەرلەپاگیری(استغراق) دەخوازێت، نێر و مێ دەگرێتەوە، ئەمە بۆچونی لێکۆڵەرەوانی بابەتی زمان و حاڵەکانە، ڕاجیایی نییە لەوەدا کە (من) ئەگەر بە نادیاری بووە مەرج، تایبەت نابێت بە نێر یان مێ یان کۆ یان تاك، ئەوەش لە بێژە شەرعیەکان و بێژەی ئەوانەی لە حەل وعەقد و ئیمان و تەعلیقەکان کاردەکەن، هەروەها لە دانراوە نەریتیەکانیشدا کاری پێ دەکرێت... لە دانانی زمانەکاندا کورتیی لەسەرە.

[2] تا لەو کاتەدا هەردوکیان دلکوکی لە کارێك دەکەن لەسەر بنچینەی ئەوەی یەکیان مەرج و ئەوی دیکە وەڵامی مەرجە.

[3] سورة البقرة ١٢٣.

[4] سورة البقرة ١٩٧.

[5] المسودة لآل تيميه، ص ١٠١: (لە بەرزترین شێوازەکانی گشتگیریی، ئەو ناوانەی دەبنە ئامراز لە مەرجدا(أدوات الشرط)، ئەوەش دابەش دەبێت بۆ ئاوەڵفرمانی کات و شوێن و، ناوی نادیار تایبەت بەوانەی عەقڵیان هەیە و، ناوێك تایبەت بەوانەی عەقڵیان نییە، جا هەر ناوێك بووە مەرج، خولاسەکەی گشتگیر دەبێت، ئەگەر بڵێیت (من أتاني ←

﴿ أَيْنَمَا تَكُونُوا يُدْرِككُّمُ الْمَوْتُ وَلَوْ كُنتُمْ فِي بُرُوجٍ مُّشَيَّدَةٍ ﴾[1].

د- لەوانەیە ناوە مەرجیەکان بۆ گشتگیریی حاڵەکان بێت، وەك لە فەرمایشتی[2] ﴿ نِسَآؤُكُمْ حَرْثٌ لَّكُمْ فَأْتُوا حَرْثَكُمْ أَنَّىٰ شِئْتُمْ ﴾[3] واتە هەرچۆنتان دەوێت لە هەموو حاڵەکاندا،[4] نەك بۆ گشتگیریی شوێن، بەبەڵگەی وشەی (حرث) و، بەڵگەی ئایەتی پێش ئەم ئایەتە کە دەفەرموێت: ﴿ فَاعْتَزِلُوا النِّسَآءَ فِي الْمَحِيضِ وَلَا تَقْرَبُوهُنَّ حَتَّىٰ يَطْهُرْنَ فَإِذَا تَطَهَّرْنَ فَأْتُوهُنَّ مِنْ حَيْثُ أَمَرَكُمُ اللَّهُ ﴾[5].

أكرمە) هەمو عاقڵێكی هاتوو دەگرێتەوە، ئەگەریش بڵێیت (متى جئت أكرمتك) هەموو کاتێك دەگرێتەوە، ئەگەر بڵێیت (حيثما أتيتني أكرمتك) هەموو شوێنێك دەگرێتەوە.

الأشموني على ألفية ابن مالك ٤/١٠ دەڵێت: ناوە مەرجیەکان(أسماء الشرط) لە شوێنکەوتنی (ما) سێ جۆرن، جۆرێك بەبێ ئەو جەزمی ناکات، ئەویش (حيث و إذا)، جۆرێکیش (ما) بەدوایدا نایەت: (من و ما و مهما و أنى)، جۆرێکیش هەردوو شێوەی دەشێت: (أي و متى و أين و أيان).

[1] سورة النساء ٧٨.

[2] وەك شاعیر دەڵێت: مهما تكن عند امرئ من خليقە — ولن خالها تخفى على الناس تعلم

فرمانی (یکن) لێرەدا بەتەواویە، (خليقة) واتە سروشت.

[3] سورة البقرة ٢٢٣.

[4] واتە بەپێوە یان بە دانیشتن یان بە پاڵکەوتن، لە دواوە و بۆ پێشەوە نەك لە کۆمیەوە، ئەوەیە زانایانی مسوڵمان لەسەری کۆڕان، بەڵام هەندێك لە گوێزەرەوەکان لێیان تێکەڵ بووە و هەڵەیان پێکراوە، کە ناشیرین ترین هەڵەیە، کە بە کاری نەتەوەی (لوط) لێکیان داوەتەوە. کە خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿ فَأْتُوهُنَّ مِنْ حَيْثُ أَمَرَكُمُ اللَّهُ ﴾. ئەوەی لە کتێبی (اختلاف الفقهاء)ی تەبەری هاتووە کە شافیعی نێربازی لەگەڵ ژندا ڕێپێداوە، هەڵەیەو تێکەڵکردنە و هەڵەتێگەیشتنە.

[5] سورة البقرة ٢٢٢.

٢- ناوەکانی گەیاندن– الأسماء الموصولة [١]

ئەو ناوانە لە شێوازەکانی گشتگیرین، جا شێوازەکە لەسەر شێوەی کۆ بێت یان دوان یان تاك، لەوانە:

أ- من: هەروەك ناوی مەرجە و مانای گشتگیری دەگەیەنێت، بە هەمان شێوە دەبێتە (موصول) و مانای گشتگیری دەگەیەنێت[٢] وەك لە فەرمایشتی ﴿ فَأَمَّا مَن طَغَىٰ ﴿٣٧﴾ وَءَاثَرَ ٱلْحَيَوٰةَ ٱلدُّنْيَا ﴿٣٨﴾ فَإِنَّ ٱلْجَحِيمَ هِىَ ٱلْمَأْوَىٰ ﴿٣٩﴾ وَأَمَّا مَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِۦ وَنَهَى ٱلنَّفْسَ عَنِ ٱلْهَوَىٰ ﴿٤٠﴾ فَإِنَّ ٱلْجَنَّةَ هِىَ ٱلْمَأْوَىٰ ﴾[٣] هەروەك لە ڕێسای یاساییدا هاتووە: (دەوڵەت، میراتگری ئەو کەسەیە کە میراتگری نییە).

ب- ما: هەروەك چۆن ناوی مەرجەو مانای گشتگیری دەگەیەنێت، بە هەمان شێوە مانای گشتگیری دەگەیەنێت ئەگەر (موصول) بێت، وەك لە فەرمایشتی ﴿ كُلُوا۟ مِن طَيِّبَٰتِ مَا رَزَقْنَٰكُمْ وَلَا تَطْغَوْا۟ فِيهِ فَيَحِلَّ عَلَيْكُمْ غَضَبِى ﴾[٤] هەروەها لە (م٣/١٠) مـن یاسـای بـاری

---

[١] ابن مالك دەڵێت:

موصـــول الأسمـــاء الـــذي الأنثـــى الـــتي   واليــــاء إذا مـــا ثنيــــا لا تثبــــت

بـــل مـــا تليــــه أولــــه العلامـــــة   والنــــون أن تشـــدد فـــلا ملامـــة

والنـــون مـــن نيـــن وتـــين شـــــددا   أيضـــا وتعـــويض بـــذاك قصـــدا

جمـــع الـــذي الألى الـــذين مطلـــــقا   وبعضــــهم بـــالواو رفعـــا نطـــقا

بـــاللاء واللاتـــي الـــتي قـــد جمـــعا   والـــلاء كـــالذين نـــزرا وقـــعا

ومـــن ومـــا وأل تســـاوي مـــا ذكـــر   وهكـــذا ذو عنـــد طـــي قـــد شـــهر

[٢] ئەوەش بە مەرجی نێت–وەك باسمان کرد– هەروەها بە پرسیاری و مەوصولی و نەناسراوی وەسفکراو. المسوده، المرجع السابق، ص١٠٠ (هەموو ناوێکی ناسراو(معرفه) کە چەند تاکێکی هەبێت گشتگیر دەگەیەنێت، تیایدا زانستی ڕەگەزی و ئامـاژە بۆ ژمـارە بەدوای یەکدا دێن، هەروەها شاراوە(المضمرات) کۆکەرەوەکان و مەوصولەکان و مەعریفەکان بە لام و خستنەپاڵ لە (جمع) و ناوەکانی (جمع)ن.

[٣] سوره النازعات ٣٧–٤١. شایانی باسە زۆربەی ناوە مەوصولەکان نێر و مێ دەگرێتەوە، هەروەها هەموو بێژەیەکی گشتی تەنها بۆ پیاوان یان ژنان نییە، هەموان دەگرێتەوە. الرازي، المحصول ١/٥٩٩: (ئەو بێژەیەی تەنها نێر دەگرێتەوە، یان تەنها مێ دەگرێتەوە، ئەوی دیکە ناگرێتەوە، بێژەی (الرجال) مێیەکان ناگرێتەوە، هەروەك بێژەی (النساء) نێرینەکان ناگرێتەوە، مەگەر بە بەڵگە، بێجگە لەوانە سەرتاپاگیرە، مەگەر بەڵگەیەك هەبێت لەسەر پێچەوانەکەی، وەك (من و ما).

[٤] سورة طه: ٨١.

کەسێتی عێراقی (یدون ما تضمنه البیان في السجل ویوقع بإمضاء العاقدین أو بصمة إبهامهما بحضور القاضي ویوثق من قبله وتعطی للزوجین حجة بالزواج).

ج- (أی) و(أیه)[1] وەك لە فەرمایشتی ﴿ ءَابَآؤُكُمْ وَأَبْنَآؤُكُمْ لَا تَدْرُونَ أَيُّهُمْ أَقْرَبُ لَكُمْ نَفْعًا ﴾[2] و فەرمایشتی ﴿ إِنَّا جَعَلْنَا مَا عَلَى ٱلْأَرْضِ زِينَةً لَّهَا لِنَبْلُوَهُمْ أَيُّهُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا ﴾[3] هەروەها لە (م٣/٤٧) لە یاسای سزادان (یعد فاعلاً للجریمة من دفع بأیة وسیلة شخصاً علی تنفیذ الفعل المکون للجریمة إذا کان هذا الشخص غیر مسؤول جزائیاً عنها لأي سبب)، (م٣/٤٨) (یعد شریکاً في الجریمة من أعطی الفاعل سلاحاً أو آلات أو أي شيء آخر مما استعمل في ارتکاب الجریمة، مع علمه بها أو ساعده عمداً بأي طریقة أخری في الأعمال المجهزة أو المسهلة أو المتممة لارتکابها).

د- هی دیکەش لە ناوە(موصول)ەکان، کە لە خودی خۆیاندا گشتگیری دەگەیەنن، مەگەر بەڵگە هەبێت لەسەر پێچەوانەکەی[4] وەك لە (م ٨٥٤) لە یاسای مەدەنی (یجوز للمستعیر أن یودع العاریة في کل موضع یملك فیه الإعارة، فان هلکت عند الودیع بلا تعدیه فلا ضمان، ولا یجوز له الإیداع في جمیع المواضیع التي لا یملك فیها الإعارة، فإن أودعها فهلکت عند الودیع فعلی المستعیر ضمانها)[5].

---

[1] واتە بە (فتحة)ی سەر (الهمزة)و (شدة) الیا، بۆ نێر و مێ و تاك و کۆ و عاقڵ و هی دیکەش بەکار دێت، وەك ئەوەی (ابن مالك) دەڵێت: أي کما وأعربت ما لم تضف وصدر وصلها ضمیر انحذف
واتە بە (ضمة) (مرفوع) دەبێ و بە (فتحة) (منصوب) دەبێ و بە (کسرة) (مجرور) دەبێ، بەپێی شوێنەکە، بەڵام ئەگەر (اضافة)ی هەبوو (ضمیر)ەکە لە پەیوەندیەکەی سڕایەوە، دەبێتە (مبني)، ئەوەش لە ناوە نادیارەکانە، دوو شت نادیاریی و شاراوەییەکەی لادەبات: دراوەپاڵ و پەیوەندیەکەی.

[2] سورة النساء: ١١.

[3] سورة الکهف ٧.

[4] هەندێك -نمونەی سمرقندی- میزان الأصول، ص٢٧٣ رایان وایە کە ناوە موصولەکان -کە پێیان دەوترێت الأسماء المبهمة- چونکە لێتێگەیشتنەکەی بەخودی خۆی نییە بەڵکو بە پەیوەندییەکانیەتی، بەبێ پەیوەندییەکەی دەبێتە گشتی، بۆ نمونە: پێغەمبەرﷺ کە دەفەرموێت: (من دخل دار أبي سفیان فهو آمن - هەرکەس چوە ماڵی ئەبو سوفیانەوە دڵنیایە)، أخرجه أبو داود، باب ما جاء في خبر مکه ٣/١٦٠، بەهۆی پەیوەندییەکەیەوە دەبێتە گشتی، ئەویش چونە ژورەوەیە، وەك ئەوەی بفەرموێت (الداخل في دار أبي سفیان آمن - ئەوەی لە ماڵی ئەبو سوفیانە دڵنیایە).

[5] لەم ماددەیەدا، سێ شێوازی گشتگیری هەیە:: (کل موضع) و (فلا ضمان) و (جمیع المواضیع).

٣- ناوەکانی جەختکردنەوە (الأسماء المؤكدة):

وەك (جميع و اجمع و أجمعون و جمعاء و اكتع و كافة و قاطبة و كل).

شایانی باسە کە ئوسولناسان هەرسێ شێوازی (كل، جميع، من)یان لێك جیاکردۆتەوە، هەرچەندە کۆکن لەسەر ئەوەی کە مانای گشتگیری دەگەیەنن، بەم جیاکەرەوانە لێکیان جیادەکەنەوە:

یەکەم: وشەی (كل) بەتەنها مانای گشتگیری و گرتنەوە دەگەیەنێت، ئەگەر درایە پاڵ نەناسراو(النكرة)، گشتگیری و گرتنەوەی تاکەکانی پێویست دەکات، وەك لە (م١٥٧/١) لە یاسای سزادان: (يعاقب بالإعدام كل مواطن التحق بأي وجه بصفوف العدو أو القوات المسلحة لدولة في حالة حرب مع العراق). واتە هەر تاکێك لە تاکەکانی هاولاتیان دەگرێتەوە، مەگەر بەلگەیەك هەبێت لەسەر پێچەوانەکەی. هەروەك لە (م٨٠) لە مەدەنی ئەردەنی: (كل شهادة تضمنت جر مغنم للشاهد أو دفع مغرم عنه ترد)، ئەگەریش درایە پاڵ ناسراو(المعرفة) مانای تێکڕای بەشەکان دەگەیەنێت، وەك ئەوەی بوترێت (كل الكتاب مطلوب في الامتحان) واتە هەموو بەشێك لە بەشەکانی کتێبەکە و هەموو بابەتێك لە بابەتەکانی داواکراوە[1].

دووەم: شێوازی (جميع) گشتییە وەك (كل)، بەلام گشتگیریەکە واجب دەکات و سیفەتی کۆبونەوە(اجتماع)ی بەمەبەست دەگرێتەوە نەك تاککردنەوە، وەك بڵێین (على جميع العراقيين الدفاع عن بلدهم) واتە هەموویان لەسەریانە هەستن بە ئەرکی بەرگری کردن لە وڵات وەك کۆبونەوە نەك تاك تاك.

سێیەم: بێژەی (من) مانای گشتگیری دەگەیەنێت، بەبێ ئەوەی ڕەچاوی کۆبونەوە یان تاك تاکی بکات، دادەر کە حوکم لەسەر بکوژێکی بە ئەنقەستی دەستدرێژکار دەدات بە بەندکردنی هەتاهەتایی یان کاتی بەپێی (م٤٠٥) لە یاسای سزادانی عێراقی: (من قتل نفساً عمداً يعاقب بالسجن المؤبد أو المؤقت)، جا کوشتنەکەی بە تەنها ئەنجامدابێت یان لەگەڵ هاوبەشێکی دیکەدا، سیفەتی تاك تاکی یان کۆبونەوە کاریگەریی لەسەر ئەسڵی سزاکە

---

[1] بێژەی (كل) لە زماندا بۆ گرتنەخۆ(احاطة) دانراوە، ئەگەر چوە پاڵ (نكرة) ئەوا هەموو تاکەکانی لە ڕەگەزی خۆی دەگرێتەوەو گشتگیری پێویست دەکات، ئەگەریش چوە پاڵ (مفرد)ی ناسراو، گرتنەخۆی بەشەکانی دەخوازێت، بۆیە گشتگیریی بەشەکانی پێویست دەکات نەك گشتگیریی تاکەکانی.

نابێت، مەگەر بەڵگە هەبێت لەسەر پێچەوانەکەی.

لە جیاوازیی ئەو سێ شێوازەی گشتگیری لەو جیاکردنەوانەی باسکرا، جیاوازیی هەندێك لەو شوێنەوارانەی لێ دەکەوێتەوە کە لە بەکارهێنانی یەکیان بێ ئەوی دیکەیان پەیدا دەبێت، بۆ نمونە:

أ - ئەگەر سەرکردەی سوپا بە دە(بۆ نمونە) سەربازی گوت: (کل من احتل منکم الموقع کذا للعدو أولاً فله عشرة آلاف دینار– هەرکەس سەرەتا ئەو شوێنەی دوژمن بگرێت دەهەزار دیناری دەدەمێ)، ئەگەر بەدوای یەکدا گرتیان، پاداشتەکە بۆ یەکەمیانە، ئەگەریش هەموویان پێکەوە گرتیان بەبێ بەدوای یەکداهاتن، ئەوا هەریەکەیان شایستەی دەهەزار دینارەکەیە، چونکە بێژەی (کل) گشتگیری وەك تاك تاك دەگرێتەوە، بۆیە بۆ هەر تاکێك بەتەنها واجب دەبێت وەك ئەوەی کەسی لەگەڵدا نەبێت.

ب- ئەگەر پێی وتن (جمیع من احتل منکم هذا الموقع أولاً فله عشرة آلاف دینار– هەموو ئەوانەی سەرەتا ئەو شوێنە دەگرن دە هەزاری دەدەمێ)، ئەگەر بەدوای یەکدا گرتیان ئەوا برەپارەکە بۆ یەکەمیانە، ئەگەریش پێکەوە گرتیان، برەپارەکە بەسەر هەموویان دابەش دەکرێت بە یەکسانی، هەریەکەیان هەزار دینار، چونکە بێژەی (جمیع) گشتگیری دەگرێتەوە وەك ئەوەی پێکەوە بن بەبێ تاك تاکی، جا وەك ئەوەی لێ دێت هەموویان لە یەك کەسدا بن لەوەدا کە یەکەم کەس بون، بۆیە برەپارەکە بۆ هەموویانە بە یەکسانی و هاوبەشی.

ج- ئەگەر پێی وتن (من احتل منکم أولاً هذا الموقع للعدو فله عشرة آلاف دینار– ئەوەی یەکەمجار ئەو شوێنەی دوژمن بگرێت دە هەزاری دەدەمێ)، ئەگەر بەدوای یەکدا گرتیان برەپارەکە بۆ یەکەمیانە، ئەگەریش پێکەوە گرتیان بۆ هیچیان نییە، چونکە وشەی(من) بەبێ (کل) گرتنەوەی هەموو بەمەبەست پێویست ناکات[1].

---

[1] بۆ وردەکاریی زیاتر بگەڕێوە بۆ: کشف الأسرار مع أصول البزدوي ٢/٣٢٨–٣٣٠.
شرح إفاضة الأنوار على متن أصول المنار للشيخ علاء الدين الحصفكي مع نسمات الأسحار لابن عابدين، ص ٥٦: (هەموو گشتییەك بە ماناکەیەتی چونکە بۆ گرتنەخۆیە، بەڵام وەك تاك وەك ئەسڵ هەموو تاکێك دەگرێتەوە، ئەگەر (کل) گەیشتە (ما)ی مصدری، (فعل)ەکە واجب دەکات، وشەی (الجمیع– هەموو) گستنەخۆی تاکەکان پێکەوە واجب دەکات).

بەشی دووەم: ئەو شێوازانەی گشتگیری دەگەیەنن بە بێجگە لەخۆیان.

ئەو شێوازانەی باسمان کردن، گوزارشتیان بۆ گشتگیری لە خودی خۆیاندا بوو، چەندین شێوازی دیکە هەن، کە بەهۆی ئەوەی دراوەتە پاڵی مانای گشتگیری دەگەیەنن، وەك دانەپاڵی (ال)ی (سەراپاگیری – إستغراق)، یان دانەپاڵی بۆ (ناسراو – المعرفە)یەك، یان بکەوێتە بواری (نەفی) یان (نەهی) یان (مەرج – الشرط)ـەوە.

نمونەی ئەو شێوازانە:

أ- ئەو (جمع)ەی (أل الاستغراق)ی لەگەڵە: ئیتر (جمع مذکر سالم) بێت یان (جمع مؤنث سالم) یان (جمع تکسیر)، نمونەی (جمع المذکر السالم): (الکاظمین، العافین، المحسنین) لە فەرمایشتی ﴿ ٱلَّذِينَ يُنفِقُونَ فِي ٱلسَّرَّآءِ وَٱلضَّرَّآءِ وَٱلۡكَٰظِمِينَ ٱلۡغَيۡظَ وَٱلۡعَافِينَ عَنِ ٱلنَّاسِۗ وَٱللَّهُ يُحِبُّ ٱلۡمُحۡسِنِينَ ﴾[1]، نمونەی (جمع المؤنث السالم): (المحصنات) لە فەرمایشتی ﴿ وَٱلَّذِينَ يَرۡمُونَ ٱلۡمُحۡصَنَٰتِ ثُمَّ لَمۡ يَأۡتُواْ بِأَرۡبَعَةِ شُهَدَآءَ فَٱجۡلِدُوهُمۡ ثَمَٰنِينَ جَلۡدَةٗ وَلَا تَقۡبَلُواْ لَهُمۡ شَهَٰدَةً أَبَدٗاۚ وَأُوْلَٰٓئِكَ هُمُ ٱلۡفَٰسِقُونَ ﴾[2]، نمونەی (جمع التکسیر): (الرجال والنساء) لە فەرمایشتی ﴿لِّلرِّجَالِ نَصِيبٞ مِّمَّا تَرَكَ ٱلۡوَٰلِدَانِ وَٱلۡأَقۡرَبُونَ وَلِلنِّسَآءِ نَصِيبٞ مِّمَّا تَرَكَ ٱلۡوَٰلِدَانِ وَٱلۡأَقۡرَبُونَ مِمَّا قَلَّ مِنۡهُ أَوۡ كَثُرَۚ نَصِيبٗا مَّفۡرُوضٗا ﴾[3].

(م١١١٥) لە مەدەنی عێراقی هەرسێ جۆری لەخۆگرتوە (البحیرات، الأنهر، المجاورین)، کە تیایدا هاتووە: (الأرض التي ینکشف عنها البحر أو البحیرات أو الأنهر تکون ملکا خاصا للدولة، وللمجاورین حق أخذها ببدل المثل). زۆر نمونەی

أصول السرخسي ١٥٨/١: (وشەی(جمیع) لەپایەی وشەی (کل)دایە لەوەدا کە گرتنەخۆ پێویست دەکات، بەلام پێکەوە نەك تاك تاك، هەتا ئەگەر بڵێت: – جمیع من یدخل منکم الحصن أولا فله کذا –هەموو ئەوانەی بچنە ئەو سەنگەرەوە ئەوەیان بۆ هەیە، جا هەر دەیان پێکەوە چونە ناوی، هەموویان بەیەکجار شایستە بوون، بەپێچەوانەی ئەوەی بڵێت: –کل من دخل – هەرکەس بچێتە..، چونکە بێژەی (جمیع) بۆ گرتنەوەیە هەموی پێکەوە، کە هەموو ئەوانەن سەرەتا چوونە ەسنگەرەکەوە، وەم وشەی (کل) بۆ گرتنەخۆی تاك تاکەیە، جا هەر یەکێکیان وەك تاك کە لەپێشتر چوە سەنگەرەکەوە نەك سەرجەم ئەوانەی چونە ناوی).

[1] سورة آل عمران ١٣٤.

[2] سورة النور ٤.

[3] سورة النساء ٧.

دیکەش[1].

ب- ئەو (جمع)ەی دراوەتە پاڵ (ناسراوێك- المعرفە): وەك (أولادكم) لە فەرمایشتی ﴿ يُوصِيكُمُ ٱللَّهُ فِيٓ أَوۡلَٰدِكُمۡۖ لِلذَّكَرِ مِثۡلُ حَظِّ ٱلۡأُنثَيَيۡنِۚ ﴾[2] و، نموونەی (أموال الغائب) لە (م٩٧)[3] (تعاد أموال الغائب أو المفقود إليه عند حضوره).

جـ- ئەو سیغەتەی بە (أل الاستغراق) بووەتە (معرفە): وەك (الزانية والزاني) لە فەرمایشتی ﴿ ٱلزَّانِيَةُ وَٱلزَّانِي فَٱجۡلِدُواْ كُلَّ وَٰحِدٖ مِّنۡهُمَا مِاْئَةَ جَلۡدَةٖۖ ﴾[4] و، (السـارق والسـارقة) لە فەرمایشتی ﴿ وَٱلسَّارِقُ وَٱلسَّارِقَةُ فَٱقۡطَعُوٓاْ أَيۡدِيَهُمَا جَزَآءَۢ بِمَا كَسَبَا نَكَٰلٗا مِّنَ ٱللَّهِۗ ﴾[5] و (الحاكم) لە فەرموودەی پێغەمبەرﷺ ((إذا حكم الحاكم فاجتهد ثم أصاب فله أجران))، هـی دیکەش.

د- ئەو(مفرد)ەی دراوەتە پاڵ (المعرفە): وەك (مطل الغني) لە فـەرموودەی پێغەمبەرﷺ ((مطل الغني ظلم))[6] و (نفقة الزوجة) لە (م١/٢٤)[7] (تعتبر نفقة الزوجة غير الناشز ديناً في ذمة زوجها من وقت امتناع الزوج عن الإنفاق)[8].

---

[1] التمهيد للإسنوي، ص٣١٠: (جمع) ئەگەر (مضاف)ی لەگەڵ بێت یان (ال)ی پێوەبێت، کە بۆ (عهد) نەبوو، لای جەماوەری ئوسوڵیەکان دەبێتە گشتی، ئەگەر بەڵگەیەگ نەبوو لەسەر گشتی نەبوونی.
التبصرة، ص ١١٨: (ناوە کۆیەکان ئەگەر (ال)یان پێوە نەبوو، گشتگیر نین).
(أل) بەم مانایانە دێت: سەرلەپاگیری(استغراق) وەك لەو نموونانەی باسکرا، بۆ (عهد الذكري) وەك لە وشەی (الرسول) لـە فەرمایشـتی: ﴿ إِنَّآ أَرۡسَلۡنَآ إِلَيۡكُمۡ رَسُولٗا شَٰهِدًا عَلَيۡكُمۡ كَمَآ أَرۡسَلۡنَآ إِلَىٰ فِرۡعَوۡنَ رَسُولٗا ١٥ فَعَصَىٰ فِرۡعَوۡنُ ٱلرَّسُولَ ﴾، بـۆ (عهد الذهني) وەك (جاء القاضي) ئەگەر تەنها قازییەك بوونی هەبوو، بۆ (ماهية و حقيقة) وەك (الذهب خير من الفضة).
[2] سورة النساء ١١.
[3] رعاية القاصرين رقم ٧٨ لسنة ١٩٨٠.
[4] سورة النور ٢.
[5] سورة المائدة ٣٨.
[6] أخرجه الإمام احمد في مسنده عن ابن عمر ٧١/٢. وفي رواية (لي الواجد ظلم يحل عرضه وعقوبته)، واتـە دەشـێ وەك سەرزەنشت باس بکرێت و بە بەندکردن سزا بدرێت. أخرجه الإمام احمد من حديث عمرو بن الشريد ٢٢٢/٤.
[7] یاسای باری کەسێتی عێراقی ژمارە ١٨٨ ساڵی ١٩٥٩م.
[8] روضة الناظر وجنة المناظر، ص ١١٦: (بێژەکانی گشتگیری پێنجن: یەکەم هەموو ناوێك بـە (ال) بوبێتـە (معرفـە)و (ال)ەکە بۆ (غير معهود) بێت، کە سێ جۆرە، یەکەمیان بێژەکانی (جمع) و دووەمیان (أسماء الأجناس)، کە تاکیـان نییە لەو بێژەیەدا، وەك(الناس، الحيوان، الماء). سـێیەم بێـژەی (الواحد) وەك (السـارق والسـارقة والزاني والزانية). بەشی دووەم لە بێژەکانی گشتگیری ئەوەیە کە هەریەك لەو سێ جۆرەی باسکرا دراوە پاڵ (معرفە). بەشی سێیەم:
←

هـ- نەناسراو(النكرة) ئەگەر لە یەکێك لەم حاڵەتانەی خوارەوە هات[١]:

١- ئەگـەر کەوتـە بـواری (نەفی)یـەوە[٢] وەك (ضـرر، ضـرار، نکـاح، وصـیة) لـەم فەرمودانەدا: (لا ضرر ولا ضرار)[٣] (لا نكاح إلا بولي)[٤] (إن الله قد أعطى كل ذي حق حقه فلا وصية لوارث)[٥]، نمونەی (جريمة، عقوبة) لە (م٢١/ب) لە دەستوری عێراقی کاتی (لا جريمة ولا عقوبة إلا بناء على قانون).

٢- ئەگەر کەوتە بواری (نەهی)یەوە وەك (قوم، نساء) لە فەرمایشتی ﴿ يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ لَا يَسۡخَرۡ قَوۡمٞ مِّن قَوۡمٍ عَسَىٰٓ أَن يَكُونُواْ خَيۡرٗا مِّنۡهُمۡ وَلَا نِسَآءٞ مِّن نِّسَآءٍ عَسَىٰٓ أَن يَكُنَّ خَيۡرٗا مِّنۡهُنَّ ﴾[٦].

٣- ئەگەر کەوتە بواری مەرج[٦] وەك (فاسق) لە فەرمایشتی ﴿ يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُوٓاْ إِن جَآءَكُمۡ فَاسِقُۢ بِنَبَإٖ فَتَبَيَّنُوٓاْ أَن تُصِيبُواْ قَوۡمَۢا بِجَهَٰلَةٖ فَتُصۡبِحُواْ عَلَىٰ مَا فَعَلۡتُمۡ نَٰدِمِينَ ﴾[٧]، لـەم دەقـە قورئانیەدا لێکۆڵەر و دادوەران ئاراستە دەکات، بەتایبەتی لە کێشە تاوانکارییەکاندا، کـە لەسـەریانە ئـارامگر و لەسـەرخۆ و پـاك بـن، لـە جێبـەجێکردنی ڕێوشـوێنە نادروستەکاندا پەلە نەکەن کە بە پشتبەستن بە هەواڵی هەواڵدەرانی فاسیق و دووڕوو

ئامرازەکانی مەرج وەك(من) لە عاقڵەکان و (ما) لە ناعاقڵەکان، واتـە لـە هـەمووی(الجميع)، (أين وأيـان) لـە شـوێن، (متى) لە کات و بەو جۆرە... بەشی چوارەم: (كل و جميع). بەشی پێنجەم: (النكره) لەسەر شێوازی (النفي).

قواعد العلائي ٣٦٨/١: (ناو لەگەڵ (ال) یان (المضاف) و (المفرد) و (المضاف) ڕاستیەکەی بۆ گشتگیرییە).

[١] (نكره) لە بێجگە لەو حاڵەتانەی باسکرا، تاکێتی دەگەیەنێت، (نكره) ئەگەر (تنوین)ی بۆ کرا، تەنها ئاماژەیـە بـۆ یـەك کەس، وەك دەڵێت (رأيت رجلا).

[٢] التمهيد، ص٣١٨: (النكره) لەشێوازی نەفیدا گشتگیرە، ئیتر نەفییەکە یەکسەر لەدوای هاتبێت، وەك (ما أحد قائما)، قائما)، یان بکەرەکەی لەسەر لەدوای هاتبێت، وەك (ما قام أحد)، بە هەمان شـێوە ئەگـەر نەفیەکـە (مـا، لم، لـن، ليس) یان هی دیکە بێت، (اسم)یش ئەگەر (مبنى) بوو لە سەر فەتحە، ئەو دەقـە بـۆ گشـتگیری (عمـوم) ، وەك (لا أحد في الدار).

المحصول للرازي،٥٦٤/١: (ئەگەر نەکیرە لەشێوازی نەفیدا بۆ گشتگیری نەبوایە، ئـەوا دەسـتەواژەی (لا الـه الا الله) نەدەبوە نەفیکردنی هەموو خوداکانی جگە لە زاتی پەروەردگار.

[٣] پێشتر تەخریج کراوە. مەبەست نەهیکردنە لێیان، نەفی کردنیان بە هۆی ڕوودانیانەوە.

[٤] صحيح رواه الأمام أحمد، كشاف القناع، ب٥، ل٤٨.

[٥] حسن، رواه الإمام أحمد، بلوغ المرام، ٢٨٦.

[٦] التمهيد، ص٣٢٤ (النكره) لە شێوازی مەرجدا گشتگیرە، مەبەست لە مەرج مەرجی زمانەوانییە، واتە ئەو ڕستەیەی بە ئامرازی مەرج دەست پێدەکات وەك(أن، إذا).

[٧] سورة الحجرات ٦.

ئەنجام دەدرێت، بۆیە پێویستە پشت بە هەموو راپۆرتێك نەبەسترێت كە ئاراستەی لایەنە بەرپرسەكان دەكرێت، هەتا دوای دڵنیابون لە راستیەكەی بەپێی بەڵگەو نیشانەی دیكە.

وەك (أحد) لە فەرمایشتی ﴿ وَإِنْ أَحَدٌ مِّنَ الْمُشْرِكِينَ اسْتَجَارَكَ فَأَجِرْهُ حَتَّىٰ يَسْمَعَ كَلَامَ اللَّهِ ثُمَّ أَبْلِغْهُ مَأْمَنَهُ ذَٰلِكَ بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَّا يَعْلَمُونَ ﴾[1].

٤- **ئەگەر وەسفێكی گشتیی بۆ كرا** وەك (قول و صدقة) هەریەكەیان بەو سیفەتەی دوای خۆی وەسف كراوە لە فەرمایشتی ﴿ قَوْلٌ مَّعْرُوفٌ وَمَغْفِرَةٌ خَيْرٌ مِّن صَدَقَةٍ يَتْبَعُهَا أَذًى وَاللَّهُ غَنِيٌّ حَلِيمٌ ﴾[2].

٥- ئەگەر كەوتە دەستەواژەی پرسیارەوە كە بۆ نكوڵی كردنە(الآنكار) بۆ نمونە لە فەرمایشتی ﴿ هَلْ تَعْلَمُ لَهُ سَمِيًّا ﴾[3] و، فەرمایشتی ﴿ وَكَمْ أَهْلَكْنَا قَبْلَهُم مِّن قَرْنٍ هَلْ تُحِسُّ مِنْهُم مِّنْ أَحَدٍ أَوْ تَسْمَعُ لَهُمْ رِكْزًا ﴾[4].

ئەو تایبەتەی مەبەست لێی گشتییە:

ئەو تایبەتەی مەبەست لێی گشتییە، لەوانەیە دەقێكی تایبەت بێت بە شێوازدا بەڵام گشتی بێت لە حوكمدا، وەك ئەو وتارەی ئاراستەی پێغەمبەرﷺ كراوەو مەبەست پێی هەموو مرۆڤێكی هاوسەرداره كە دەیەوێت ژنەكەی تەڵاق بدات، لە فەرمایشتی ﴿ يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ فَطَلِّقُوهُنَّ لِعِدَّتِهِنَّ ﴾[5]، واتە لە كاتی عیددەكەیان تەڵاقیان بدەن، بەوەی دوای تەڵاق یەكسەر عیددە دەست پێ بكات، بۆ دورخستنەوەی ئەو زیانەی بە ژنەكە

---

[1] سورة التوبة ٦.

[2] سورة البقرة ٢٦٣.

[3] سورة مريم ٦٥.

[4] سورة مريم ٩٨. الركز: واتە: دەنگی نزم، سرتەو ورتە، واتە هەموویانمان لە ریشەوە دەرهێناوە، تا كەسیان نەبێنرێنەوە، و هیچ دەنگو سرتەیەكیان نەبیسترێت..

[5] سورة الطلاق ١.

تفسیر القرطبي ١٥٠/١٨: (هەركەس لە پاكییەكدا ژنەكەی تەڵاقدا كە نەچوبێتە لای، تەڵاقەكەی تەواوەو بەپێی سوننەتی كردووە، ئەگەریش لە كاتی بێنوێژی تەڵاقی دا، ئەوا بەپێی سوننەتی نەكردوە، هەندێك لە شەرعناسان – وەك جەعفەریەكان– دەڵێن: بەپێی ئەو ئایەتە تەڵاقی (بێنوێژ) ناكەوێت.

دەکەوێت بەهۆی دواکەوتنی عیددەکەی، ئەو کاتەش ئەوەیە کەتەڵاقەکە لە کاتێکدا بێت کە ژنەکە لە خاوێنییەکدا بێت پیاوەکەی دەستی لێ نەدابێت، بۆیە نابێت لەکاتی بێنوێژی یان زەیستانی تەڵاقی بدات، یان لە خاوێنییەکدا کە تیایدا چوەتە لای و پاشان تەڵاقی بدات، چونکە ئەو چونەلایە لەوانەیە ببێتە هۆی پەیدابونی کۆرپەلە، ئەوەش دەبێتە سەرچاوەی زیان ئەگەر لەژێر چاودێریی بێجگە لە باوك پێ بگات، یان لەوانەیە سکپڕییەکە ببێتە هۆی پەشیمانبونەوە لە تەڵاق، هەروەها عیددەی چاوەڕوانیی ژنەکە دوا دەخات، کە لەسەرێتی تا دانانی سکەکە چاوەڕوان بێت.

هەر لە ڕوی تایبەت مەبەست پێی گشتی بێت، فەرمایشتی ﴿لَئِنْ أَشْرَكْتَ لَيَحْبَطَنَّ عَمَلُكَ﴾[1]، فەرمایشتی ﴿وَلَا تَكُن لِّلْخَائِنِينَ خَصِيمًا﴾[2]، زۆر نمونەی دیکەش لە هەر دەقێکی تایبەت لە وتاردا و گشتی لە حوکمدا.

سروشتی گوزارشتی گشتی (طبيعة دلالة العام):

ئایا گوزارشتی گشتی لەسەر گشتگیریی حوکمەکەی بۆ هەموو ئەو تاکانەی دەکەونە ژێریەوە، جێگومانی(ظني)یە أو بنبڕە ؟

أ- ڕاجیایی نییە لە بنبڕیی گوزارشتەکەی لەکاتی بونی نیشانەیەکی ئاماژەدەر بۆی، وەك لە فەرمایشتی ﴿لِتَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ وَأَنَّ اللَّهَ قَدْ أَحَاطَ بِكُلِّ شَيْءٍ عِلْمًا﴾[3].
عەقڵی دروست بڕیار لەسەر بنبڕیی گوزارشتی ئەم ئایەتە دەدات، لەسەر ئەوەی کە خوا تواناداره بەسەر هەموو شتێکدا کە دەکرێت ببێت و، زانایە بە هەموو شتێك بەبەڵگە، پێچەوانەی ئەوەش کەوکوڕییە لە خوای گەورەدا، کە ئەویش لە کەموکوڕیی بەدووره.

ب- ڕاجیایی نییە لە بنبڕیی گوزارشتی ئەوەی دەکەونە ژێریەوە، لە کەمترین ئاست کە سیانە یان دوانە، بەپێی ڕاجیایی لە کەمترینی کۆ(جمع)[4].

---

[1] سورة الزمر ٦٥.
[2] سورة النساء ١٠٥.
[3] سورة الطلاق ١٢.
[4] في التبصرة لأبي إسحاق الشيرازي، ص١٢٧: کەمترینی(الجمع) سیانە، لە هاوەڵانمان هەیە دەڵێ دوانە.

ج- ڕاجیایی نییە لە جێگومانیی گوزارشتەکەی دوای تایبەتکردن، جا گوزارشتەکەی لەسەر چەسپانی حوکمەکەی بۆ ئەوەی ماوە، دوای دەرهێنانی هەندێك بە تایبەتکردن جێگومانی(ظني)یە، چونکە کردنەوەی دەرگاکە لەوانەیە تایبەتکردنێکی دیکە بگرێتەخۆ[1] بەڵکو ڕاجیایی لە حاڵەتی دیکەدایە، لەوانە:

١- جەماوەری زانایانی ئوسولناس و فیقهناس دەڵێن: (گوزارشتەکەی جێگومانیە چونکە هەموو گشتییەك دەکرێ تایبەت بکرێت، تا هەندێك لە تاکەکانی لە حوکمەکە دەربهێنرێت بە بەڵگەیەکی شەرعی، مەگەر بەڵگەیەك هەبێت لەسەر پێچەوانەکەی، وەك لە حاڵەتانەی باسکرا)[2].

٢- هەندێکیش و لەپێشەوەی هەمویان حەنەفییەکان دەڵێن: (گوزارشتی گشتی کە تایبەتکردنی نەچەسپا لەسەر ئەوەی حوکمەکەی بۆ هەموو تاکەکانی چەسپاوە، گوزارشتێکی بنبڕە، چونکە بۆ ئەوە دانراوە کە ئاماژە بەوە بکات، ئەوەشی ئاماژەی بۆ کراوە لە ئامارەپێکەرەکەی جیانابێتەوە، کەواتە لە هەرشوێنێك بەدی

البرهان لإمام الحرمين ٢٤٨/١: (رای زانایان لە کەمترینی (جمع) ناجێگیرە، هەیانە دەڵێت سیانە، کە دەدرێتە پاڵ (ابن عباس) و (ابن مسعود) و (تنصیص) لەوانەوە باسنەکراوە، بەڵام (ابن عباس) دەڵێت کە دوو برا حەجبی دایك ناکەن لە سێیەك بۆ شەشیەن، چونکە ئەوەی لە قورئان باسکراوە (اخوە)یە).

[1] أصول الفقه لأبي اليسر عابدين ٦٤/١ (گشتی حوکمەکە پێویست دەکات، لە سەرجەمی ئەوانەی دەیگرێتەوە بەبنڕی، تەنانەت دەشێت تایبەت بسرێتەوە(نسخ)، جا ئەگەر تایبەتی زانراو یان نەزانراوی بەدوادهات، ئەوا بەبنڕی نامێنێت، بەڵام بەبەڵگە کردنی هەردەمێنێتەوە.).

[2] جمع الجوامع وشرحە ٤٠٧/١ (گوزارشتی گشتگیر لە سەر ئەسڵی ماناکە لە یەکێلیە لەوەی کە (جمع) نیە، سیان یان دوانیش بە بنبڕی (جمع)ن، لای شافیعی ئاولیە، بەڵام گوزارشتی بۆ هەر تاکێك بەتایبەت گومانگریە، می ئەوەش لای شافیعیەکان ئاولیە لەبەر ئەگەری تایبەت کردن، ئەگەریش تایبەتکارێك دەرنەکەوێت، چونکە تایبەتکردن لە گشتیەکاندا زۆرن).

كشف الأسرار علی أصول البزدوي ٣٠٤/١: (لەبارەی ولجبکاری گشتی ڕاجیایی هەیە، لای جەماوەری شەرعناسان و ئەهلی کەلام، ولجبیەکەی بنبڕ نیە، ئەوەش بۆچونی شافیعییە، شێخ أبو منصور و شوێنکەوتەکانی لە شێخانی سمرقند هەمان بۆچونیان هەیە).

مسلم الثبوت وشرحە ٢٦٥/١ (ولجبکاری گشتی لای ئێمە بنڕە، ئەگەر لە قورئاندا هات ناشێت بە فەرمودەی تاك تایبەت بکرێت، چونکە چەسپانیەکەی گومانگرە، بە پێولەش نابێت چونکە گوزارشتەکەی گومانگرە(ظني الدلالة)، زۆربەی شافیعی و مالیکیەکان و بەشێك لە ئێمەش وەك پێشەوا (أبو منصور الماتريدي) لەسەر ئەوەن کە گومانگرن و ئەگەری تایبەتکردنی هەیە بە ئەگەرێکی دروست و نەریتی و لەپێی بەڵگە).

هـات، بـەبنبڕی ئـەویش لەگەڵیـدا بـەدی دێـت، مەگـەر بەڵگەیـەك هـەبێت لەسـەر پێچەوانەکەی)[1].

بەرهەمی ئەم ڕاجیاییە:

ڕاجیـایی لـەبارەی بنـبڕی و گومـانبڕیی گوزارشـتی گشـتی ئـەم شـوێنەوارانەی لـێ دەکەوێتەوە:

أ- بە پێی ئەو ڕایەی دەڵێت بنبڕە، ناشێت گشتییەك بـە بەڵگەیـەکی گومـانگر تایبـەت بکرێت، وەك فەرمودەی تاك(الاحاد) یان پێوانـە یـان نـەریت یـان بەرژەوەندییـەکی گومـانگر یـان هـەر بەڵگەیـەکی گومـانگری دیکـە، چـونکە تایبـەتکردن بـۆ لابردنـی تێگیرانە، بنبڕی(القطعي) و گومانگری(الظـني) هـیچ تێگیریانێـك لەنێوانیانـدا نییـە، چونکە لە هێزی پابەندکاریدا هاوتا نین، بۆیە هەردەم بەڵگەی گومانگری لادەبرێت و کار بە بەڵگەی بنبڕی دەکرێت.. بـەڵام بـە پێـی ئـەو ڕایـەی کـە دەڵێـت گوزارشـتی گشتییەکە گومانگرییە، ئەوا دەشێت بە بەڵگەی گومانگری شەرعی تایبەت بکرێت،

---

[1] مسلم الثبوت ١/٢٠٠: (دەشێ بە هەواڵی تاك و پێوانە تایبەت بکرێت، ئەگەریش لە قورئاندا بێـت)، (ئـەوەی گشـتیەکە ولجب دەکات بنبڕە، ناشێت بە هەواڵی تاك یان پێوانە تایبەت بکرێت، زۆرینە لەسەر ئەوەن کـە گومانگرییـە، بۆمـان شیاوە چونکە ئەوەی بە بنبڕی بۆ گشتگیری دانراوە گوزارشتەکەیەتی، هەرچی بەوە چەسپا وەك تایبەتە مەگەر بە بەڵگە).

أصول الشاشي، ص٤ (ئەو گشتییەی لای شتێك تایبەت نەکرا ئەوا لە پایەی تایبەتە لەوەدا کە دەبێ هەر کاری پـێ بکرێت)، لەبەر ئەوە گوتمان (ئەگەر دوای لەناوچونی دزراوەکە لای دزەکە، دەستی دزەکە بڕدرا، ئـەوا ئەستۆگیریی لەسەر نییە) چونکە بڕین سزای هەمو ئەولەیە کە دزەکە دەستی کەوتوە، وشەی (مـا) لـە فەرمایشـتی ﴿وَٱلسَّارِقُ وَٱلسَّارِقَةُ فَٱقۡطَعُوٓاْ أَيۡدِيَهُمَا جَزَآءَۢ بِمَا كَسَبَا نَكَٰلٗا مِّنَ ٱللَّهِ﴾، گشتیەو هەمو ئەولە دەگرێتەوە کە لە دزیدا دروستبوە -واتـە دەستدرێژیەکەی بۆ سەر مافی گشـتی و مـافی تایبـەتی- ئەگـەر وای دابنـێین کـە ئەستۆگیریەکە ولجبـە، سـزاکە دەبێتە کۆکەرەوەی، بۆیە نابێ دەسبەرداری کارپێکردنی بکرێت بە پێوانە لەسەر داگیرکردن(الغصب).

شرح المنار، ص٩٠: (بڕانە کە بڕین لە دزیدا لەگـەڵ ئەسـتۆگیری لای ئێمـە -حەنەفیـەکان- کۆنابنـەوە، جـا لـەلای دزەکە لەکارکەوێت یان بەکاری بهێنێت وەك یەکە).

الشافعي: (کۆدەبنەوە چونکە لە حوکمدا -لە حیکمەت و هۆکاردا- جیاوازن، چونکە ئەسـتۆگیری بـۆ چـاکردنەوەی شوێنگەیەو بڕینەکە بۆ دورخستنەوەیە، لە (هۆ)شدا جیاوازن چونکە هۆی بڕینەکە تاوانکارییە لەسەر مافێکی خـودا، هۆی ئەوی دیکە تاوانکارییە لەسەر مافی بەندە، لە شوێنگەشدا جیاوازن چونکە شوێنگەی یـەکێکیان دەسـتە و هـی ئەوی دیکەیان ئەستۆیە، لەگەڵ ئەولەشدا ئەستۆگیری خاوەندارییە بـە شـوێنەواری گـەڕاوە(الأثر الرجعي)، ئـەوە لەسەر خاوەندارییەکە دەبڕدرێت).

ئەوەیە کە پێشینەی چاك لە خەلیفە راشیدەکان و تابیعین لەسەری جێگیر بوون، بۆیە زۆر لە دەقە گشتیەکانیان تایبەت کردوە بە بەڵگەی گومانگری، وەك لەبەرچاوگرتنی پاراستنی ئایین یان نەفس یان ناموس یان سامان یان عەقڵ، لە زەروریەکانی ژیان و ئامانجەکانی شەریعەت.

ب- بە پێی ئەو رایەی دەڵێت بنبڕیی گوزارشتی گشتی، شەرعناس یان دادوەر ئەرکبار ناکات بە گەڕان بەدوای تایبەتکارێت بەر لە کارکردن بە دەقە گشتییەکە، بەپێچەوانەی ئەوەی ئەگەر بڵێین کە گوزارشتەکەی گومانگرییە، بەو پێیە زۆر لە ئوسوڵناسەکان پێیان وایە ناشێت کار بە گشتی بکرێت بەر لە لێکۆڵینەوەو گەڕان بەدوای تایبەتکاردا[1].

هەڵسەنگاندنی راجیاییەکە:

شارەزایانەتر لە دیدی ئێمەدا ئەوەیە کە گوزارشتی گشتی لەسەر چەسپانی حوکم بۆ سەرجەم ئەوانەی دەکەونە ژێریەوە گوزارشتێکی گومانگرییە، مەگەر بەڵگەیەك هەبێت لەسەر پێچەوانەکەی، دادوەریش بەڕەهایی ئەرکبار ناکرێت بە گەڕان بەدوای تایبەتکاردا لەبەر ئەم هۆیانە:

١. هاوەڵانی شەرعناس و تابیعین و زۆر لە پێشەوایانی شەرعناسی، دەقی گشتییان بە بەڵگەی گومانگری تایبەت کردوە، وەك هەواڵە تاکەکان(الاحاد) و پێوانە و نەریت و

---

[1] شرح معالم الدين في الأصول، ص١٤: (ئەگەر بەڵگەیەکی گشتیمان دۆزیەوە وەك: ﴿كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ﴾، ئایا دەشێت کاری پێ بکرێت بەبێ لێکۆڵینەوەو گەڕان بەدوای تایبەتکاردا یان نا؟ خەڵکێك دەڵێن دەشێت گشتی بکرێتە بەڵگە بەر لە گەڕان بە دوای تایبەتدا، خەڵکێکیش دەڵێن ناشێت).
المسودة لآل تيمية، ص١٠٩: (پێویستە کار بە گشتگیر بکرێت و لە دەمودەستدا بڕوای پێ هەبێت، بەپێی یەکێك لە دوو گێڕانەوەکان-واتە لە ئیمام ئەحمەدەوە- (أبو بكر الصيرفي) لە شافیعیەکان و (أبو سفيان) لە حەنەفیەکان ئەمەیان گوتوە، دوەمیش نابێت بڕوای پێ هەبێت و، نابێت کاری پێ بکات، هەتا لێکۆڵینەوە بکات و بزانێت بەڵگەی تایبەتکار هەیە یان نا؟ ئەگەر لێکۆڵینەوەی کرد و نەیدۆزیەوە، دەبێ کاری پێ بکات).
مسلم الثبوت١/٢٠١: (دەشێ کار بە گشتی بکرێت بەر لە گەڕان بەدوای تایبەتکارەکە).
المحصول للرازي ٣٠١: (صیرفی دەڵێت: دەشێ دەست بە گشتیەوە بگیرێت ئەگەر گوزارشتێکی تایبەتکار دەرنەکەوێت، ئەگەرنا ناشێت دەست بە هەقیقەتەوە بگیرێت، تەنها دوای دواکردن، ئایا بەڵگەیەکی دۆزیوەتەوە کە بێژەکە لە هەقیقەت لابدات، چونکە ئەسڵ تایبەتنەکردنە).

بەرژەوەنـدی، ئەمـەش ئاماژەیـە بـۆ گومـانگریی گوزارشـتە گشـتیەکە، ئەگـەرنا تایبەتیان نەدەکرد بەوانـەی باسمـانکرد، هـەروەها نـەزانراوە کـە ئـەوان دادوەریـان پابەندکردبێت بە گەڕان بەدوای تایبەتکارێکدا بەر لە کارکردن بە دەقـە گشـتییەکە، لـە حاڵـەتی گومـانگریی گوزارشـتەکەی، چـونکە لەوانەیـە ببێتـە هـۆی بەزایـەدانی مافـەکانی خـەڵك و زیـان پێگەیانـدنیان لەئـەنجامی دواکـەوتنی حوکمەکـە بـەپێی گشتیەکە، لەگەڵ ئەوەشدا رای زانایـان[1] لەسـەر ئـەوە جێگیر بـووە کەئەسـڵ لـە گشتیدا گشتگیرییە. تایبەتکردنیش لە سیفەتە کاتیەکانـەو ئەسـڵ تیایـدا نەبونـە،[2] هەروەك ئەسڵ لە ڕەهادا رەهاییە هەتا بەڵگەی کۆتکردن دەچەسپێت.

٢. وابەستەبونی گوزارشتکار بۆ گوزارشت بۆکراو جیاوازە لـە وابەسـتەبونی گشـتی بـە چەسـپانی حوکمەکـەی بـۆ سـەرجەم تاکـەکانی، چـونکە بنچـینەی یەکـەم دانـانی گوزارشتکار بۆ گوزارشت بۆکراوە، بنچینەی دوەمـیش ئـەوە کـارێکی ئیجتیهـادی و دەرهێنانی دەرەنجامە، کە حەنەفیەکان لە بەڵگەهێنانەوەکـەی باسمـان کـرد، ئـەو دوو کارەیان تێکەڵ کردوە[3].

٣. زۆر لە دەقە گشتیەکان لە قورئانی پیرۆزدا، بە فەرمودەی تـاك تایبـەت کـراوە، کـە گومانگرە.

گوزارشتی گشتی بۆ گشتگیریی حاڵ و کاتەکان:

شێوازی گشتی هـەروەك گوزارشـتێکی گومانگرییـە لەسـەر چەسـپانی حـوکم بـۆ سـەرجەم ئەولنەی دەکەونە ژێریەوە، هەر بەو شێوەیە گوزارشت بۆ ئەوە دەکات کە چەسپانی ئەو حوکمـە بە جیاوازیی کەس و حاڵ و کـات و شـوێنەکان ناگۆڕێـت، مەگـەر بەلگەیـەکی پێچـەوانەی ئەمـە

---

[1] الإبهاج شرح المنهاج ١٦٩/٣: (جۆری دوەم هاوەڵێتی (الاستصحاب) گشتگیریە، هەتا تایبەتکارێك دێت، ئەوەش بەلگەیە-لای ئەولنەی ئەمە دەڵێن).
جمع الجوامع وشرحە ٢٢١/٢: (هاوەڵێتی گشتگیرە یان دەقە هەتا شتێك دەیگۆڕێت لە تایبەتکار یان سڕەرەوە(ناسخ) بە بەلگەی پابەندکار، هەتا ئەو بەلگەیە دێت کار بەولە دەکرێت).

[2] مجلة الأحكام العدلية، م٩: (الأصل في الصفات العارضة العدم- ئەسڵ لە سیفەتە کاتیەکان نەبونە).

[3] برگەی (ب): (ڕوونە کە گشتی بۆ برێکی هاویەش دانراوە لەنێو ئەولنەی پێکەوە دەکەونە ژێریەوە، کە دانەنراوە چونکە ئەو حوکمەی لە دەقەکەدا هاتووە گشتیی چەسپاوە بۆ هەموو ئەولنەی دەکەونە ژێریەوە).

هەبێت.

کەواتە کوشتن بەبێ هەق بۆ هەموو کەسەکان حەرامە، لە هەموو حاڵ و کات و شوێنێکدا، بەپێی فەرمایشتی ﴿وَلَا تَقْتُلُوا۟ ٱلنَّفْسَ ٱلَّتِى حَرَّمَ ٱللَّهُ إِلَّا بِٱلْحَقِّ﴾[1]

زینا تاوانێکە بۆ هاوسەردار و بێ هاوسەر، لە ماڵی هاوسەرایەتی یان لە دەرەوەی، لەناو هەرێم یان دەرەوەی، لەنێوان مسوڵمانان یان نامسوڵمانان، جا زیناکارەکە توانای هاوسەرگیری هەبوبێت یان هەژار بوبێت، بەپێی گشتگیریی فەرمایشتی ﴿وَلَا تَقْرَبُوا۟ ٱلزِّنَىٰٓ ۖ إِنَّهُۥ كَانَ فَٰحِشَةً وَسَآءَ سَبِيلًا﴾[2].

خواردنی ماڵی کەسانی دیکە و دەستدرێژی بۆ سەر مافە داراییەکانیان حەرامە، لەنێوان خزمان و بێگانان‌دا، لەنێوان مسوڵمان و نامسوڵماندا، لەنێوان سەرجەم نەتەوەو گەلەکاندا، لە هەموو حاڵ و شوێنەکاندا، مەگەر بەڵگەیەك هەبێت لەسەر پێچەوانەکەی، بەپێی فەرمایشتی ﴿يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُوا۟ لَا تَأْكُلُوٓا۟ أَمْوَٰلَكُم بَيْنَكُم بِٱلْبَٰطِلِ إِلَّآ أَن تَكُونَ تِجَٰرَةً عَن تَرَاضٍ مِّنكُمْ﴾[3].

گێڕانەوەی راسپاردە بۆ خاوەنەکەی واجبە، جا خاوەنەکەی داوای بکات یان نا، بەڵگەی هەبێت بۆ سەلماندنی یان نا، پێویستی پێی هەبێت یان نا، کەسێکی سروشتی بێت یان مەعنەوی وەك دەوڵەت، بەپێی فەرمایشتی ﴿إِنَّ ٱللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَن تُؤَدُّوا۟ ٱلْأَمَٰنَٰتِ إِلَىٰٓ أَهْلِهَا﴾[4] هەروەها (م٦٤) لە یاسای سزادان (لا يسأل جزائيا من أكرهته على ارتكاب الجريمة قوة مادية أو معنوية لم يستطع دفعها). لەو بیانوەدا جیاوازی ناکرێت لەنێوان عێراقی و خەڵکی دیکە، لەنێوان نێر و مێ، بەهێز و لاواز، لە ناوەدلنی یان دەرەوەی.

---

[1] سورة الأنعام ١٥١.

[2] سورة الإسراء ٣٢.

[3] سورة النساء ٢٩.

[4] سورة النساء ٥٨.

گشتگیری دەق لەبەرچاو دەگیرێت نەك تایبەتێتی هۆ (العبرة بعموم النص لا بخصوص السبب)

ئەگەر دەقێکی گشتی لەبەر هۆیەکی تایبەت بۆنەیەکی تایبەت دانرا، ئەوا گشتگیری دەقەکە لەبەرچاو دەگیرێت، نەك تایبەتبوونی هۆیەکە، مەگەر بەڵگەیەك هەبێت لەسەر پێچەوانەکەی، وەك لە فەرموودەکەی (سەرپشکی فریوخواردن – خیار الغبن)، کاتێك کەسوکاری (حبان بن منقذ) سکاڵایان لای پێغەمبەرﷺ کرد بەوەی لە مامەڵە داراییەکاندا فرتو فێڵ دەکات، جا پێغەمبەرﷺ پێی فەرمو: (إذا بايعت فقل لا خلابة[1]، ثم أنت بالخيار في كل سلعة ابتعتها ثلاث ليال، فان رضيت فامسك وان سخطت أُردد)،[2] هەرکات مامەڵەت کرد، بڵێ: بێ فرتوفێڵ، پاشان لە هەر کاڵایەکدا بۆماوەی سێ شەو سەرپشکیت، ئەگەر بەدڵت بوو هەڵی بگرەو ئەگەر بەدڵت نەبوو بیگەڕێنەوە بۆ خاوەنەکەی.

وشەی (لا خلابة) بەمانای بێ فرتوفێڵ، بە نەناسراو(نكرە) هاتووەو کەوتوەتە بواری نەفیەوە، مانای گشتگیری دەگەیەنێت.

جا شەرعناسانی مسوڵمان و یاساناسان لەم ڕێسا گشتییەوە –هەرچەند بۆ هۆیەکی تایبەت هاتوە– گەیشتنە ئەسڵێك لە ئەسڵەکانی مامەڵەی دارایی، ئەویش ئەوەیە کە هەرکەس خەڵك چەواشە بکات (فریو بدات) بەوەی شێوازی هەڵخەڵەتاندن لەگەڵیدا بەکاربهێنێت، تا بیخاتە هەڵەوە، یان بەردەوامی پێ بدات لەسەر ئەو هەڵەیەی تێی کەوتووە، تا هانی بدات گرێبەستەکە ئەنجام بدات، جا بەوهۆیەوە فریوخواردنێکی زۆری لێ بکەوێتەوە، کەسی فریوخواردو مافی ئەوەی هەیە کە سەرپشك بێت لە نێوان بەرێکردنی گرێبەستەکە و قبوڵکردنی زیانەکەی، و هەڵوەشاندنەوەی و وەرگرتنەوەی بەهاکە یان کاڵاکە، بەو پێیەی فرۆشیارە یان کڕیارە.[3]

---

[1] (الخلابة): فێڵ، پێشتر تەخریج کراوە.

[2] سبل السلام ٣/٤٥.

[3] إرشاد الفحول،ص١٣٢: (ئەگەر گشتی بۆ هۆیەکی تایبەت هات، ئەوا گشتگیریی دەقەکە لەبەرچاو دەگیرێت، نەك تایبەتیی هۆیەکە، بە کۆرایی ئەمەیان گێڕاوەتەوە).

التبصرة،ص١٤٤: (ئەگەر بێژەیەکی گشتی لەسەر هۆیەکی تایبەت هات و بێژەکە سەربەخۆ بوو، ئەوا بە گشتگیریەکەی وەردەگیرێت و لەسەر هۆیەکە کورت هەڵنایەت، ئایەتی(السارق والسارقة) بۆیە دابەزی کە پیاوێك بەرگی صەفوانی دزی).

مختصر المنتهى الأصولي ٢/١٠٠: (ئەگەر گشتی وەك وەڵامی پرسیارێکی تایبەت یان هۆیەکی تایبەت یان بۆنەیەکی تایبەت هات، ئەوا گشتگیریی دەقەکە لەبەرچاو دەگیرێت نەك ئەو تایبەتیانە).

(درێژنەکردنەوەی باسی حاڵەکە، لەگەڵ بوونی ئەگەر، وەك ئەوەیە وتەکە لە پایەی گشتگیریدا بێت (الاستفصال في حكاية الحال مع قيام الاحتمال ينزل منزلة العموم في المقال)

ئەگەر دەقێکی گشتی بۆ چارەسەری حوکمی رەفتارێك یا ئەرودلوێك دانرا و، هیچ مەرج یان کۆتێکی تیا نەبوو بۆ پیادەکردنی، ناشێت شەرعناس یان دادوەر یان موفتی بە ئیجتیهادی خۆی مەرج و کۆتی بۆ زیاد بکات، چونکە بێدەنگ بون لە شوێنی پێویستدا رونکردنەوەیە، ئەگەر مەرجێك یان کۆتێك هەبوایە لەگەڵ دەقەکەدا باس دەکرا، بۆ نمونە شەریعەتی ئیسلامی بەگشتی بریاری لەسەر دروستی هاوسەرگیریی نامسوڵمانان داوە ئەگەر مسوڵمان بون یان تەنها مێردەکە مسوڵمان بوو و ژنەکەش لە ئەهلی کیتاب بوو[1] داوایان لێ ناکرێت دوای مسوڵمان بوون هاوسەرگیرییەکەیان تازە بکەنەوە، دادوەر بۆی نییە پرسیار لە بوونی مەرجەکانی هاوسەرگیریی مسوڵمانان لەو هاوسەرگیرییەدا بکات، وەك ئامادەیی شایەت و مۆڵەتی سەرپەرشتیار و هاوشانی و مارەیی و هی دیکە، بەڵکو ئەوەندە بەسە بۆ دانان بە دروستی و مانەوەی هاوسەرگیرییەکەیان بەر لە مسوڵمان بوون، کە حەرامکراوەکانی هاوسەرگیریی تێدا نەبێت، وەك رەچەڵەك یان شیردان یان ژنخوازی یان مافی کەسی دیکە یان کۆکردنەوەی دوو خوشك.

حیکمەتەکەی ئەوەیە کە هەردوو هاوسەری نامسوڵمان ئەگەر داوای تازەکردنەوەی هاوسەرگیرییان لێ بکرێت، یان مەرجەکانی لە هاوسەرگیریی مسوڵمانان داوا کراوە، جگە لە حەرامکراوەکانی هاوسەرگیری، ئەوانە دەبنە بەربەست لەبەردەم مسوڵمان بونیاندا.

لە زوحاکی کوڕی فەیروز و ئەویش لە باوکییەوە، گێڕدراوەتەوە، کە گوتویەتی: گوتم: ئەی پێغەمبەری خوا ﷺ من مسوڵمان بووم و دوو خوشك پێکەوە ژنی منن، پێغەمبەر ﷺ فەرمووی: کامیانت ویست تەڵاقی بدە.[2]

لە سالم، ئەویش لە عەبدوڵڵای کوڕی عومەری باوکییەوە، کە (غيلان بن سلمه) مسوڵمان بوو و دە ژنی هەبوو، ئەوانیش لەگەڵیدا مسوڵمان بون، پێغەمبەر ﷺ فەرمانی پێکرد، کە چواریان هەڵبژێرێت.[1]

---

[1] فتح القدير ٣/٤٣٢.

[2] لە ریوایەتێك (فەیروز دەیلەمی فەرمووی، کە مسوڵمان بوو و دوو خوشکی لابوو: یەکیان هەڵبژێرم و لەوی دیکە جوبابەرموە). أخرجه الإمام احمد في مسنده ٤/٢٣٢، و أبو داود، كتاب الطلاق ٢/٢٨٠.

له پێغەمبەرﷺ نەگێڕدراوەتـەوە کـە بـۆ بـەردەوامێتی هاوسـەرگیریەکە، مـەرجی دیکـەی داواکردبێـت، دڕێژنەکردنـەوەو لێنەکۆڵینـەوە ئامـاژەیـە بـۆ ئـەوەی جیـاوازی نییـە لـەوەدا کـە هەموویان پێکەوە مارەکراون، یان یەك لەدوای یەك.

جیاوازیی نێوان گشتی و ڕەها(العام والمطلق)[2]

له نێوان ئەو دو زاراوە ئوسولییەدا جیاوازی جەوهـەری هـەن، لـە ڕووی چـییەتی(ماهیه) و حوکمەکانەوە، هەروەك پێشتریش زۆریانمان باسکرد، لێرەدا ئەمانەش زیاد دەکەین:

أ– ئەوەی لەبەرچاو بگیرێت، لە ڕەها(مطلق) برتییە لە چییەتی(ماهیية)ـەکەی، بـە چاوپۆشـی لەوەی کەوتۆتە ژێر ئەو چییەتیەوە، لە جۆرەکان یان پۆلەکان یان تاکەکان یان بەشەکان، لە کاتێکدا گرنگی لەبەرچاوگیراو لە گشتیدا ئەوەیە کە دەکەوێتە ژێریەوە لەو تاکانـەی ئـەو حوکمە دەیانگرێتەوە کە لە دەقەکەدا هاتووە.

ب– گشتی، گشتگیرییەکەی سەراپاگیرییە و، گشتگیریی ڕەهـا(مطـلق) لەجیاتییە(بـدلی)، جـا گشـتی(عام) سـەراپاگیری هەمەکییـە، تیایـدا بەیـەکجار حـوکم بەسـەر هـەموو تاکەکانـدا دەدات، بەڵام گشتیی لەجیاتی(بدلی) لەو ڕووەوە هەمەکییـە کـە ڕێگـر نییـە لـە وێنـاکردنی تێگەیشتنەکەی لە بوونی هاوبەشیی تێیدا، هەروەها حوکمەکەی هـەموو ئەوانـە ناگرێتـەوە کە دەکەونە ژێریەوە، مەگەر وەك لەجیاتی و هەرجارەی یەکێك، نەك بە یەکجار. بۆ نمونـە و ڕوونکردنەوە، بێـژەی (جريمـة: تـاوان) ڕەهایەکـە بـۆ چـییەتییەك دانـراوە، کـە کـارێکی یاساغکراوە و سزای لەسەرە، بە چاوپۆشی لە جۆر یان پۆل یان تاکی تاوانەکە، لە کاتێکدا بێژەی (السارق: دز) گشتییەو بۆ هەموو مرۆڤێك دانراوە کە بـاڵغی عـاقڵی سەرپشـك بێـت، سامانێکی گوازراوەی بردبێت کە موڵکی کەسی دیکە بێت، لە شوێنی شاوی خۆیدا بوبێت،

[1] سەرچاوەی پێشوو. پێی فەرموو (أمسك أربعاً وفارق سائرهن)، پرسیاری لە (فـەیروز) یـان (غـەیلان) نـەکرد، لەسـەر چۆنییەتی گرێبەستەکە، کـە ئایـا پێکـەوە بـوون، و یـان لـەدوای یـەك مـارەی کـردووە، ڕوونیشـە، کـە گرێبەسـتی هاوشێوەی ئەم گرێبەستە، ئەگەر هەموو پێکەوەبووبن، ئەوا هەموویان پوچ و بەتاڵن، و ئەگەر بـە یـەك لـەدوای یـەك بوو‌بێت، ئەوا لە دوو خوشکدا پێکەوە دووەمیان حەرامەکەیە، لەهاوسـەرگیری پێنجەمیشـدا لـە دوای چـوار ژن ئـەو پێنجەمە حەرامە، ئەگەر ئەمانە لەسەردەمی ئیسلامیشدا کرابن.

[2] بۆ وردەکاریی زیاتر، بگەڕێوە بۆ تهذيب الفروق، هامش الفروق ١/١٧٢، إرشاد الفحول، ص١١٤. الحديث أخرجه الإمـام احمد ٢/١٣، و أبو داود، كتاب الطلاق ٢/٧٩.

بە مەبەستی تاونکاری، جا لە ڕەهادا سەرنجی چییەتی (ماهية) دەدرێت، بەڵام لە گشتیدا سەرنجی تاکەکان دەدرێت.

ج- شێوازەکانی گشتی لە ڕووی زمان یان شەرع یان نەریتەوە دیاریکراو و سنوردارە، بە پێچەوانەی شێوازەکانی ڕەهاوە.

سەرەڕای ئەو جیاوازییانە، هەردووکیان هاوبەشی مەعنەوین، چونکە دانراون بۆ ئەندازەیەکی هاوبەش لە نێوان ئەوانەی دەکەونە ژێریەوە، لە جۆر و پۆل و تاك و بەشەکان و، بە یەکجاریش هەموویان دەگرێتەوە، هەروەك لە گشتیدا وایە، یان یەك لەدوای یەك دەیانگرێتەوە وەك لە ڕەهادا.

خواستی دووەم
تایبەتکردن
هەقیقەتی، بەشەکانی، چۆنیەتیەکەی

ئوسوڵناسان چەندین پێناسەیان بۆ (تایبەتکردن: تخصيص) کردوە، هەموویان بە دەوری یەك تەوەردا دەخولێنەوە، ئەویش ئەوەیە کە (گشتی لە هەندێك لە تاکەکانیدا کورت هەڵاتوە، بە دەرهێنانی هەندێ لەوانەی دەیگرێتەوە، بەبەڵگەی لکاو بەدەقەکەوە، یان بە بەڵگەی سەربەخۆ،[1] ئەم تایبەتکردنە وەك هاوکێشەی (لێدەرکردن) وایە لە بیرکاریدا.

---

[1] لەو پێناسانە:

ابن السبكي الشافعي، جمع الجوامع وشرحه ٢/٢ ((تایبەتکردن- تەخصیص) کورت هەڵهێنانی گشتییە، لە سەر هەندێ لە تاکەکانی.).

القرافي المالكي، تنقيح الفصول، ص ٥١ (تایبەتکردن دەرکردنی هەندێکە لەو شتانەی کە بێژە گشتیەکە دەیانگرێتەوە، یان هەر شتێکی دیکەی لەم جۆرە، بەڵام بەپێی بەڵگە).

الحلي الشيعي، مبادئ الوصول إلى علم الأصول، ص ١٢٩ (تایبەتکردن کرینەدەرەوەی هەندێك لەو شتانەیە کە وتەی شەرع گرتونیەتە خۆی، تایبەتکردن یا لکاوە، یان پچڕاوە)، ئەمەش هەمان پێناسەی (الرازي)یە لە (المحصول) ٧/١.

البهاري الحنفي، مسلم الثبوت ٢٣٣/١ (تایبەتکردن کورت هەڵهێنانی گشتییە لە هەندێ لەو شتانەی کە پێی ناوزەد دەکرێن)، کە هەمان پێناسەکەی (ابن الحاجب)ە لە مختصر المنتهى الأصول، ص١٢.

لە لای زۆرینەی حەنەفییەکان (کورتهەڵهێنانی گشتی بەسەر هەندێك لەوانەی پێی ناودەز دەکرێت، بەهۆی بەڵگەیەکی سەربەخۆی هاوەڵ یان نا سەربەخۆ، وەك هەڵاوردن و مەرج و سیفەت و ئامانج و بەدەل، تایبەتکار ←

جا ئەو پێناسانە ڕاجیایی لێکەوتەوە لەبارەی ئەوەی کە گشتی(عام) هەقیقەتە لەوەی ماوە یان مەجازە، یان درێژەی هەیە.

بەڕای من ئەگەر بە پێناسە ڕاستەقینەکەی خۆی پێناسەیان بکردایە، نەدەکەوتنە ناو ئەو ڕاجیاییە نەزۆکانەوە، کە هیچ بەروبومێکی کرداریی لیّ ناکەوێتەوە، بۆیە وای دەبینم کە پێناسە دروستەکەی ئەمەیە: (تایبەتکردن¯تخصیص): بریتییە لە ڕونکردنەوەی ناسەراپاگیری حوکمی دەقە گشتیەکە بۆ هەندیّ لە تاکەکانی، بەبەلگەیەکی لکاو یان پچڕاو.

بۆ نموونە لە فەرمایشتی: ﴿لِّلرِّجَالِ نَصِيبٌ مِّمَّا تَرَكَ ٱلْوَٰلِدَانِ وَٱلْأَقْرَبُونَ وَلِلنِّسَآءِ نَصِيبٌ مِّمَّا تَرَكَ ٱلْوَٰلِدَانِ وَٱلْأَقْرَبُونَ مِمَّا قَلَّ مِنْهُ أَوْ كَثُرَ نَصِيبًا مَّفْرُوضًا﴾[1].

هەردو بێژەی (الرّجال و النساء) لە شێوازە گشتگیرەکانن، چونکە هەردووکیان (جمع تکسیر)ن و (ال)ی سەراپاگیری(إستغراق) یان چووەتە سەر، بێژەی (الرّجال) هەموو نێرینەیەك دەگرێتەوە، هەروەك بێژەی (النساء) هەموو مێینەیەك دەگرێتەوە، بەلاّم ئەم گشتییە مەبەستی خوای گەورە نییە لە حوکمی میراتدا، بۆیە بکوژ لە نێرینە و مێینە ئەم حوکمەی بەسەردا ناچەسپێت، بۆیە پێغەمبەرﷺ ئەم مەبەستەی ڕونکردوەتەوە بە فەرمودەی: (لا يرث القاتل)،[2] جا ئەم فەرموودەیە بکوژی لە پیاوی یان ژنی دەرنەهێناوە، بەڵکو لە حوکمێکی شەرعی بێبەشی کردوە، ئەویش میراتە.

کەواتە: کوا دەرهێنان و کوا ماوەکەی لە شێوازە گشتیەکەدا، تا ئەم هەموو ڕاجیاییە بیّ بەهانەیەی لیّ بکەوێتەوە[3]؟!

نین، چونکە لەگەلّ گشتیەکە تێکگیرانیان نییە، تایبەتکردنیش دوای تێکگیران دەبێت لەنێوان گشتی و بەلگەی تایبەتکار، بۆیە بە تایبەتکردن ئەو تێکگیرانە هەلّدەگیرێت).
بەلگەی سەربەخۆی دواکەوتو(متأخر)، هەلّوەشێنەرەوەیە(ناسخ)، چونکە ئەو دواکەوتنە سەر لە کەسی بەرئەرك دەشێوێنێت و کار بە شتێك دەکات کە لە گشتییەکە مەبەست نەبووە، چونکە گشتگیریی گشتی لە تایبەتکردندا مەبەست نییە، بە پێچەوانەی هەلّوەشاندنەوە.. بگەڕێرەوە بۆ فواتح الرحموت شرح مسلم الثبوت ١/٣٠٠.

[1] سورة النساء ٧.

[2] تقدم تخريجه.

[3] زۆربەیان دەلّێن (لەوەی ماوە مەجازە)، هەندێکیش دەلّێن (هەقیقەتە ئەگەر ئەوەی ماوە سنوردار نەبوو)، هەیانە دەلّێن (هەقیقەتە لەوەی ماوە ئەگەر تایبەتکارەکە لکاو بوو)، هەیان دەلّێت (ئەگەر مەرج یان هەلاوێردن بوو)، هەیانە دەلّێت (ئەگەر تایبەتکەرەکە مەرجێك یان سیفەتێك بوو هەقیقەتە، ئەگەرنا مەجازە)، هەیانە دەلّێت ←

توخمەكانی تایبەتكردن (عناصر التخصيص):

لەوانەی باسكران ئەوە وەردەگیرێت كە تایبەتكردن ئەم توخمانەی پێویستە:

١- بونی گشتییەك لە روكاردا ئاماژە بێت بۆ ئەوەی سەرجەم تاكەكانی ئەو حوكمە دەیانگرێتەوە كە لە دەقەكەدا هاتووە.

٢- حوكمەكە بواری تایبەتكردنی هەبێت لە بەشێكی تاكەكانیدا نەك هەموی، ئەگەرنا بەتاڵە[1].

٣- بەڵگە تایبەتكارەكە لە ترازوی شەرعدا جێی باوەڕ بێت، ئەگەرنا تایبەتكردنەكە بەتاڵە.

٤- لە ئەسڵدا گشتگیری مەبەستی نەبوبێت، ئەگەرنا لای ئوسوڵیەكان سڕینەوەیەكی هەندەكییە.

٥- ئەگەر تایبەتكارەكە دەقێك بو، دەبێت لە سەرچاوەی گشتییەوە دەرچوبێت، یاسای دەوڵەتێك ناتوانێت یاسای دەوڵەتێكی دیكە تایبەت بكات.

٦- تایبەتكردنەكە پەیوەست بێت بە حوكمەكەوە،[2] چونكە ئەوەی وەری دەگرێت ئەو حوكمەیە كە بە بێژە و بە مانا بۆ چەندایەتی چەسپاوە[1].

(هەقیقەتە ئەگەر تایبەتكارەكە بێژە بو، مەجازە ئەگەر عەقڵ بوو)، هەیانە دەڵێت (هەقیقەتە لە گرتنەوەی ئەوەی ماوە دوای تایبەتكردن، نەك لە كورتهەڵاتن لەسەری)، هەیانە هەمان گوتە دەڵێن بەو مەرجەی تایبەتكەرەكە بە بەڵگەی سەربەخۆ بێت... هی دیكەش.

ئەوەی نامۆیە ڕاجیاییەكە لەو سنورە نەوەستاوە، بەڵكو لەوەشدا ڕاجیان كە دەقە تایبەتكارەكە لەوەش كە ماوە حوجەیە یان نا، هەندێكیان دەڵێن (بەرەهایی حوجەیە)، هەیانە دەڵێن (حوجەیە ئەگەر بە لكاو تایبەتكرا)، هەیانە دەڵێن (ئەگەر بە دیاریكراو تایبەتكرا)، هەیانە دەڵێن (ئەگەر مەوڵی پێدا گشتگیرە)، هەیانە دەڵێن (هەرگیز حوجە نییە)، گوتراویشە (حوجەیە لە كەمترینی كۆ-الجمع-).

بۆ وردەكاریی زیاتر بگەڕێوە بۆ جمع الجوامع وشرحه ٢/٤-٧. وهداية العقول إلى غاية السول في علم الأصول ٢/٢٤٩-٢٥٠.

[1] ئەگەر حوكمەكە بۆ هەموو تاكەكانی گشتی چەسپابوو بە بەڵگەی بنبڕی نەقڵی یان عەقڵی، ئەوا ناشێت لەسەر هەندێكیان سنوردار بكرێت بەدەرهێنانی هەندێك، وەك لە فەرمایشتی ﴿وَلِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ﴾. بێژەی (ما) لە شێوازەكانی گشتگیرەو ناشێت تایبەت بكرێت بە دەرهێنانی هەندێك هەرچی لە ئاسمان و زەویە موڵكی خوایە.

[2] جمع الجوامع وشرحه ٢/٢: (تایبەتكردن كورتهەڵهێنانی گشتیە لەسەر هەندێك لە تاكەكانی، ئەوەی بواری تایبەتكردنی تێدایە ئەو حوكمەیە كە بەپێی بێژە یان مانا وەك تێگەیشتن بۆ زۆرێك چەسپاوە). (المحلی) لەسەر ئەمە دەڵێت (بەمە وریایی دەدات كە تایبەت لە هەقیقەتدا حوكمە)، ئەوەش دوپاتی ئەوە دەكاتەوە كە گوتمان
←

٧- بوونی تێکگیرانێکی روکاری لەنێوان دەقە گشتیەکە و بەڵگە تایبەتکارەکە.

بەشەکانی تایبەتکار بەپێی سەربەخۆبون و نەبونی (أقسام المخصص باعتبار الاستقلالیه وعدمها) :

جەماوەری زانایانی زانس ئوصولی فیقه، بەڵگەکانی تایبەت (تەخصیص کردنیان) بۆ دوو بەش دابەش کردوون، (بەڵگەی لکاو: أدلّه متصله) و (بەڵگەی پچڕاو: أدلّة منفصلة).

بەڵگەی تایبەتکار بۆ گشتی یان بەشێکە لەو دەقەی ئەو شێوازە گشتگیرەی تێدا هاتووە، یان سەربەخۆیە لێی، لە حاڵەتی یەکەمدا پێی دەوترێت تایبەتکاری لکاو(مخصص متصل)، لە حاڵەتی دوەم پێی دەوترێت تایبەتکاری سەربەخۆ(مخصص منفصل).

بەشی یەکەم- بەڵگە تایبەتکارە لکاوەکان: (الأدلةُ المتّصلة):

گرنگترین بەڵگە تایبەتکارە لکانە ناسراوەکان لە ئوسوڵی فیقهدا پێنج جۆرن، کە ئەمانەن: هاڵاوێردن(الاستثناء)، مەرج، سیفەت، لەجیاتی هەندێك له هەموو (بدل البعض من الکل)، ئامانج (الغایة)، بەم شێوەیەی خوارەوە:

(تایبەتکردن پەیوەستە بە حوکمەوە نەك بە بێژە گشتیەکەوە)، کەواتە هیچ بیانویەك نییە بۆ ڕاجیایی لەبارەی ئەوەی تایبەتکار هەقیقەتە لەوەی ماوە یان مەجازە.

[1] وەك گشتگیری نەریتی و عەقڵی، بەڵام گشتگیری زمانەوانی یان شەرعی یان یاسایی، لەرێگای بێژەوە دەبێت، تایبەتکردنیش دەرهێنانی تاکەکانی گشتییە لەوەی حوکمەکە بیانگرێتەوە نەك لەوەی شێوازەکەی بیانگرێتەوە، شێوازەکەی بە هەقیقی دەمێنێتەوە دوای تایبەتکردن، بۆیە هیچ بیانویەك نییە بۆ ئەو ناکۆکیە توندەی نێوان هەندێك لە ئوسوڵناسەکان لەوەی کە دوای تایبەتکردن هەقیقەتە یان مەجاز، لەوەی گوزارشتەکەی بنبڕە یان گومانگرییە، ئەوە بەگوێرەی مانا بۆ دانراوەکەی بنبڕە و بەگوێرەی گوزارشتەکەی گومانگرییە، بەر لە تایبەتکردن لەسەر ئەوەی حوکمەکەی هەموو تاکەکانی بگرێتەوە.

جۆری یەکەم: هەڵاوێردی لکاو (الاستثناء المتصل)[1]

زانایانی نەحو (الاستثناء) دابەش دەکەن بۆ لکاو وپچڕاو، بۆیە دەڵێن:

لکاو (ئەوەیە کە هەڵاوێردکراوەکە لە ڕەگەزی لیّ هەڵاوێردکراوەکە (المستثنى منه) بێت، وەك ئەوەی بڵێن (على كل عراقي ذكر أكمل الثامنة عشرة من العمر أن يؤدي الخدمة العسكرية الإلزامية إلا من له عذر قانوني) واتە: هەموو عێراقیەکی نێر، هەژدەساڵی تەمەنی تەواوکردبێت، لەسەرێتی خزمەتی سەربازی ئیلزامی ئەنجام بدات، مەگەر بیانویەکی یاسایی هەبێت.

پچڕاو (ئەوەیە کە هەڵاوێردکراوەکە لە هەمان ڕەگەزی لیّ هەڵاوێردکراوە نییە، وەك ئەوەی بڵێیت (عندي عشرة آلاف دينار إلا دولارا) واتە: دە هەزار دینارم هەیە تەنها یەك دۆلاری کەمە.

لە تایبەتکردندا مەرجە:

١- هەڵاوێردنەکە بە پچڕان نەبێت، چونکە مەفروزە ئەو تاکانەی مەبەست نەبون بە حوکمەکە، لەڕوکاردا بیانگرێتەوە، ئەگەر تایبەتکردن نەبوایە.

٢- هەڵاوێردکراوەکە بەئاسایی لکاو بێت پێوەی و ناوبڕی زەمەنی لەنێوانیاندا نەبێت.

٣- هەریەك لە هەڵاوێردکراو و لیّ هەڵاوێردکراو لە یەك سەرچاوەوە هاتبن.

---

[1] شرح الكوكب المنير، ص ١٨٢ (تایبەتکراو دەرهێنراوەکەیە، ئەویش ویستی قسەکەرە لە دەرهێنان، تایبەتکەر بە مەجازی بەو بەڵگەیە دەوترێت کە گوزارشت بۆ ویست دەکات، هەر ئەوەش لێرە مەبەستە، کە دوو بەشە: جودا(منفصل) ئەوەیە کە سەربەخۆیەو بە هیچ قسەیەکی دیکەوە پەیوەست نییە، لەوانە هەست و عەقڵ، لکاو(متصل)یش ئەوەیە کە سەربەخۆ نییە، بەڵکو پەیوەستە بە قسەیەکی دیکەوە. ئەوەش دوو بەشە: یەکیان هەڵاوێردنی لکاو، ئەوەش دەرهێنانی ئەوەیە بەبیّ ئەو ئەوە دەبو لەڕوی زمانەوە بچێتە ژێریەوە، بە (إلا) و یەکێك لە خوشکەکانی، ئامرازە بەناوبانگەکانی هەڵاوێردن هەشتن، لەوانە: پیتەکان بە ڕێکەوتن ئەوەش (الا)یە، یان پیتەکان بەپێی ڕاستترین ڕا، ئەویش (حاشا)، کە ئەوە لای سیبویە پیتە، دەوترێت (حاش و حاشا)، هەیانە فرمانە(فعل)ە بە ڕێکەوتن وەك (لا يكون)، یان فرمانە بەپێی ڕاستترین ڕا، ئەویش (ليس)، هەیانە دەکەوێتە نێوان پیت و فرمانەوە بەپێی بەکارهێنان، ئەگەر دوای خۆی کردە (منصوب) ئەوا فرمانە، ئەگەریش کردیە (مجرور) ئەوە پیتە، ئەویش (خلا) بە ڕێکەوتن بێجگە لە سیبویە، هەشە ناوە، ئەویش (غير و سوى)، دەوترێت (سوى) کە سینەکەی (ضمة)ی لەسەر بێت، (سواء) کە (فتحة)ی لەسەر بێت لەگەڵ درێژکردنەوەو (كسرة)ی لەژێر بێت لەگەڵ درێژکردنەوە، ئەوەش دەگرێتەوە. ئینجا مەرجە بۆ دروستیی هەڵاوێردن کە هەریەکە لە هەڵاوێردراو و ئەوەی لێی هەڵاوێردراوە لە یەك قسەکەرەوە دەرچێت.، بە دەستکارییەوە وەرم گرتوە، لە روضة الناظر وجنة المناظر، ص ١٣٢ (سنورەکەی ئەوەیە کە وتەی لەسەر شێوازی لکاو ئاماژەیە بۆ ئەوەی لەگەڵیدا باسکراوە، لە وتەی یەکەمدا مەبەست نییە).

٤- هەڵاوێردنەکە هەموو لیّ هەڵاوێردکراوەکان نەگرێتەوە، وەك بڵێن (على ألف إلا ألفا) واتە لەسەر هەزار کەم هەزار.

له دەقە شەرعییە گشتیە تایبەتکراوەکان بە هەڵاوێردن، فەرمایشتی ﴿وَالْعَصْرِ (١) إِنَّ الْإِنسَانَ لَفِي خُسْرٍ (٢) إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَتَوَاصَوْا بِالْحَقِّ وَتَوَاصَوْا بِالصَّبْرِ﴾[1].

هەروەها فەرمودەی پێغەمبەرﷺ: (الصلح جائز بين المسلمين إلا صلحاً حرم حلالاً أو احل حراماً)[2] هەردو بێژەی (الأنسان، الصلح) لە شێوازەکانی گشتگیرین بەهۆی (ال)ی سەراپاگیری، کە گشتگیرییەکەی بە هەڵاوێردن تایبەت کردوە.

لەو دەقە یاساییە گشتییانەی بە هەڵاوێردن تایبەت کراون: (م ٢٣٩)[3] (لا عذر على جريمة إلا في الحالات التالية).

(م٥٤٧/١)[4] (إذا هلك المبيع في يد البائع قبل أن يقبضه المشتري يهلك على البائع ولا شيء على المشتري، إلا إذا حدث الهلاك بعد إعذار المشتري لتسلم المبيع).

(م٦٤/أ)[5] (لا يجوز توجيه أي سؤال إلى الشاهد إلا بإذن القاضي أو المحقق).

بێژەی (شيء) لە دەقی دووەم لە شێوازەکانی گشتگیرییە چونکە (نكره)یە لە بواری نەفیدا، هەروەها بێژەی (أي) لە دەقی سێیەمدا، چونکە لە ناوە (موصول)ەکانە، گشتگیریی هەردوکیان بە هەڵاوێردن تایبەتکراوە.

هەڵاوێردن(الاستثناء) لە نەریتی یاساناساندا بە دەرهێنانی هەندێك پرسی هەندەکی لە حوکمی ڕێسا هەمەکییەکە بۆ لەبەرچاوگرتنی بەرژەوەندی گشتی، ئەوەیە کە لە نەریتی زانایانی ئوسوڵدا پێی دەوترێت بەچاکزانین(الاستحسان).

---

[1] سورة العصر ١-٣.

[2] وفي رواية أبي داود (المؤمنون على شروطهم إلا شرطا حرم حلالا أو احل حراما)، ورواه الترمذي وصححه، كتاب الإحكام ٦٣٤/٣، وقال (حسن صحيح).

[3] لە یاسای سزادانی سوری.

[4] لە یاسای مەدەنی عێراقی ژمارە ٤٠ ساڵی ١٩٥١ (هذا من باب ضمان العقد لا ضمان اليد).

[5] لە یاسای بنەماکانی دادگاکانی سزادانی عێراقی ژمارە ٢٣ ساڵی ١٩٧١.

حوکمی هەڵاوێردن کە دوای چەندین رستە بێت:

هەڵاوێکردن (إستثناء) ئەگەر لە دوای چەندین ڕستە هات کە (عطف) کرابنە سەریەکتری، ئایا بۆ هەموویان دەگەڕێتەوە، یان دواییینیان؟ ئەم ڕاجیاییەی لەسەرە:[1]

أ- جەماوەری ئوسوڵناس و شەرعناسان دەڵێن: بۆ هەموان دەگەڕێتەوە، ئەگەر بەڵگەیەك نەبوو لەسەر پێچەوانەکەی، چونکە گەڕانەوە بۆ گشت روکارە، بەبێ بەڵگە لە ڕوکار لانادرێت.

ب- هەندێك (وەك حەنەفیەکان) دەڵێن بۆ رستەی کۆتایی دەگەڕێتەوە، چونکە ئەوەیان یەقینە، گەڕانەوەی هەڵاوێردن بۆ پێشترەکانی بۆ زەرورەتە، زەرورەتەکانیش بەپێی بڕەکەی دەخەملێنرێت(الضرورات تقدر بقدرها)، کەواتە بۆ یەکێکیان دەگەڕێتەوە، دەبێ دواییینەکەش بێت، لەبەر نزیکیەکەی[2].

ئەم ڕاجیاییە هەندێك حوکمی لێ کەوتۆتەوە، وەك لە فەرمایشتی ﴿ وَٱلَّذِينَ يَرۡمُونَ ٱلۡمُحۡصَنَٰتِ ثُمَّ لَمۡ يَأۡتُواْ بِأَرۡبَعَةِ شُهَدَآءَ فَٱجۡلِدُوهُمۡ ثَمَٰنِينَ جَلۡدَةٗ وَلَا تَقۡبَلُواْ لَهُمۡ شَهَٰدَةً أَبَدٗاۚ وَأُوْلَٰٓئِكَ هُمُ ٱلۡفَٰسِقُونَ ﴿٤﴾ إِلَّا

---

[1] التمهيد، ص ٣٩٨: (هەڵاوێردن لەدوای چەند رستەیەك هەریەکەیان عەتفی سەر ئەوەی دیکە کرابێت، لای شافیعی بۆ هەموویان دەگەڕێتەوە، مەگەر بەڵگەیەك هەبێت لەسەر دەرهێنانی هەندێکیان). أبو حنيفه دەڵێت: (بەتایبەت بۆ دواییینیان دەگەڕێتەوە).

ميزان الأصول ٤٦١/١ (هەڵاوێردن بۆ دای خۆی دەگەڕێتەوە (وهو الفسق عندنا))، لای شافیعی (بۆ هەمو ئەوانەی پێشتر دەگەڕێتەوە)، (پێم وایە ئەوە ورد نیە، چونکە بە کوڕای زانایان بۆ یەکەم ناگەڕێتەوە، چونکە مافی خوا و مافی بەندەی تیایە).

مسلم الثبوت، ص٢٠٠: (هەڵاوێردن دوای چەندین رستەی عەتفکراو بەسەر یەکدا، لای ئێمە -حەنەفیەکان- پەیوەستە بە دواییینیانەوە، جەعفەریەکان لەگەڵ حەنەفیەکان کۆکن، وەك لە(مبادئ الوصول للحلي، ص١٣٦) هاتوە.

قرافي، تنقيح الفصول، ص١٤٩: (ئەگەر هەڵاوێردن بەدوای چەند رستەیەکدا هات، ئەوا -لای مالیك و شافیعی و هاوەڵانیان- بۆ هەموویان دەگەڕێتەوە، لای ئەبوحەنیفە بۆ دواییینیان دەگەڕێتەوە، لای الشريف المرتچى على بن الحسين هاوبەشە لەنێوان هەردولا).

[2] حاشيه البناني على جمع الجوامع ١١/٢: (ئەگەر کەسێك لەبارەی دە کەس گوتی (إلا أربعة وإلا ثلاثة وإلا اثنين)، ئەوا تەنها یەکی بۆ هەیە، چونکە لەگەڵ پیتی عەتف هەڵاوێردن بۆ یەکەمین هەڵاوێردکراو دەگەڕێتەوە، ئەگەر لەبارەی دە کەس گوتی (إلا خمسة إلا أربعة إلا ثلاثة) ئەوا شەشی بۆ هەیە، چونکە بەبێ پیتی عەتف بۆ هەموو ئەوانەی پێش خۆی دەگەڕێتەوە، بەپێی ڕێسای (الاستثناء من النفي إثبات ومن الإثبات نفي) هەڵاوێردن لە نەفی چەسپاندن و لە چەسپاندن نەفییە.

﴿ إِلَّا ٱلَّذِينَ تَابُواْ مِنۢ بَعۡدِ ذَٰلِكَ وَأَصۡلَحُواْ فَإِنَّ ٱللَّهَ غَفُورٞ رَّحِيمٞ ﴾[1].

جەماوەری زانایان دەڵێن: (هەڵاوێردنەکە بۆ سزای دوەم و سێیەم دەگەڕێتەوەو بە تەوبە هەڵیدەگرێت)، حەنەفیەکان دەڵێن: (بۆ دواییەکە دەگەڕێتەوە، شایەتیی بوختانکەری زینا هەرگیز وەرناگیرێت، تەوبە بکات یان نا).

هەموان کۆڕان لەسەر ئەوەی هەڵاوێردنەکە بۆ سزای یەکەم ناگەڕێتەوە، چونکە مافێکی هاوبەشە لەنێوان خوا و نێوان بوختان بۆ کران، بۆیە بە تەوبە ناکەوێت.

هەڵسەنگاندنی ڕاجیاییەکە

شارەزایانەتر ئەوەیە کە بابەتی هەڵاوێردن و هەر کۆتێکی دیکە بەجێ بهێڵرێت بۆ شەرعناس و دادوەر، لە ژێر ڕۆشنایی سروشتی کێشەکەو باروئۆخ و ئاماژەکانی، ئەمە ئەگەر بەڵگەیەك نەبوو ئاماژە بە گەڕانەوەی هەڵاوێردنەکە یان کۆتەکە بۆ هەمو یان هەندێك بکات، بۆ نمونە لە (م٨/٤٣)[2] (ئەگەر نەتوانرا خەرجی لە مێرد بەدەست بهێنرێت، بەهۆی نادیاربونی یان ونبونی یان بێسەروشوێنبونی، یان حوکمدرانی بە بەندکردن بۆ ماوەیەکی زیاتر لە ساڵێك)، کۆتی دوایی تەنها بۆ حوکمەکەی سەری دەگەڕێتەوە، بۆ ونبون و دیارنەمان و بێسەروشوێنبون ناگەڕێتەوە، بە بەڵگەی ئەوەی لە دادگا عێراقیەکان کاری پێ دەکرێت، هەروەها بە بەڵگەی (م٧/٤٣)، و لە (م٢/٤٣)[3] (جوتبون لەگەڵ ئافرەتێك یان نێربازی لەگەڵ کردنی یان لەگەڵ نێرێك بە زۆر)، کۆتی (بەزۆر) بۆ هەموان دەگەڕێتەوە بە بەڵگەی سروشتی بابەتەکە.

---

[1] سورة النور ٤.

[2] لە یاسای کاروباری کەسێتی عێراقی.

[3] لە یاسای سزادانی عێراقی، دەقی ماددەکە (مافی بەرگری شەرعی لە خود، کوشتنی بە ئەنقەست حەڵاڵ ناکات، مەگەر مەبەستی لابردنی یەکێك لەمانە بێت:
١– کردارێك مەترسی ئەوەی هەبێت مردن یان برینێکی زۆری لێ بکەوێتەوە، ئەگەر ئەو ترسانە هۆی مەعقولی هەبوو.
٢– جوتبون لەگەڵ ئافرەتێك یان نێربازی لەگەڵ کردنی یان لەگەڵ نێرێك بە ناچارکردن).

جۆری دووەم: مەرج (الشرط)

مەبەست لێی مەرجی زمانەوانییە، واتە ئەو رستەیەی بە ئامرازێك لە ئامرازەکانی مەرج (وەك: إن و إذا) دەست پێ دەکات، هەروەك گشتگیریی فەرمایشتی ﴿وَلَكُمْ نِصْفُ مَا تَرَكَ أَزْوَاجُكُمْ ﴾[1] تایبەتکراوە بەو مەرجەی لە دوای هاتووە لە هەمان ئایەتدا ﴿إِن لَّمْ يَكُن لَّهُنَّ وَلَدٌ ﴾[2].

هەروەك گشتگیریی بەشی داپیر بە شەشیەك تایبەت کراوە بەوەی دایکی مردوەکەی لان باپیری لەگەڵدا نەبێت، بەپێی فەرمودەی ﷺ (للجدة السدس) - ئەگەر دایکی لەگەڵدا نەبوو-[3].

لەو دەقە یاساییانەی گشتگیرەکەی بە مەرج تایبەت کردوە (م٦١/ب)[4] (ئەوەی توانای قسەکردنی نییە، بۆی هەیە بە نوسین شایەتیەکەی بدات، یان بەو ئاماژانەی زانراون، ئەگەر ناتوانێت بنوسێت)، شایەتی دان بە ئامازە لە لاڵ وەرناگیرێت، ئەگەر توانای نوسینی هەبێت. هەروەها گشتگیریی (هیچ تاوانێك نییە – لا جریمة)ی تایبەت کردووە بە مەرجێك لە (م٣٩)[5] (ئەگەر کارەکە رویدا وەك ئەنجامدانی واجبێك کە یاسا فەرزی کردووە – إذا وقع الفعل قیاما بواجب یفرضه القانون).

جێی ئاماژەیە کە راجیایی لەوەدا نییە کە مەرج بۆ هەموو رستەکانی پێشی دەگەڕێتەوە، چونکە لەبەردەم هەمویانە، وا دادەنرێت کە پێشی کەوتوە، بۆیە بۆ هەموان دەگەڕێتەوە، ئەگەر چەندین رستە لەپێشی هاتبوو[6].

---

[1] سورة النساء ١٢

[2] سورة النساء ١٢.

[3] سبل السلام ٣/١٣٠، المنتقى ٢/٤٥٩، نيل الأوطار ٦/٧٦. أخرجه ابن ماجه، كتاب الفرائض، باب ميراث الجدة ٢/٩٠٩.

[4] قانون أصول المحاكمات الجزائية العراقي.

[5] قانون العقوبات العراقي.

[6] مسلم الثبوت ١/٢٦٩ (مەرج وەك هەڵاوێرنە تەنها لەوەدا نەبێت کە بەدوای رستەکاندا بێت ئەوا بۆ هەمولنە، چونکە بە پێشخراو دادەنرێت(مقدم تقدیرا) چونکە مافی خۆی سەرەتایە وەك پرسیار و خوازیاری(التمني)).

جۆری سێیەم: سیفەت:

واتە سیفەتی مەعنەوی[1] ئەو حاڵەتەیە کە گشتی لە گشتگیرییەکەی لادەبات، جا ئاوەڵفرمانێکی نەحوی بێت یان جیاکردنەوەیەك یان حاڵێك یان دۆخێك یان شتێکی دیکە بێت، لە فەرمایشتی ﴿وَإِن كَانَ رَجُلٌ يُورَثُ كَلَالَةً أَوِ امْرَأَةٌ وَلَهُ أَخٌ أَوْ أُخْتٌ فَلِكُلِّ وَاحِدٍ مِّنْهُمَا السُّدُسُ فَإِن كَانُوا أَكْثَرَ مِن ذَٰلِكَ فَهُمْ شُرَكَاءُ فِي الثُّلُثِ﴾[2] بێژەی (رجل) و (امرأة) نادیارن بە بواری مەرجدا (نكرة في حيز الشرط) بە رستەی (يُورَثُ كَلَالَةً) وەسف کراوە، مەبەست لێرەدا برا بە دایك و خوشك لە دایکە، چونکە قورئان لە ئایەتی دیکەدا میراتی برا و خوشکانی لە دایکوباوکەوە یان لە باوکەوەی رونکردۆتەوە.

هەروەها بێژەی (عرق) لە فەرمودەی پێغەمبەرﷺ (ليس لعرق[3] ظالم حق)[4] نادیارە لە بواری نەفیدا، گشتگیریەکەی بە وەسفی (ظالم) تایبەت کردوە، کەواتە ئەوەی لە زەوی کەسێکی دیکە چاندن یان هەڵکەندنی ئەنجامدا، بەبێ مۆڵەتی خۆی، ستەمکارەو لەو کارەدا هیچ مافی نیە، بەڵکو مافی ئەو تێچوەی هەیە کە لەو کارەدا خەرجی کردوە.

لەو گشتیانەی بە سیفەت تایبەت کراون لە دەقە یاساییەکاندا، (م٤٢)[5] (على أعضاء الضبط القضائي أن يتخذوا جميع الوسائل التي تكفل المحافظة على أدلة الجريمة)، رستەی کۆتایی (الموصول وصلته) سیفەتێکی تایبەتکاری گشتیەکەیە (جميع الوسائل).

جۆری چوارەم: ئامانج(الغاية)

ئامانجی شتێك کۆتاییەکەیەتی، مەبەست ئامانجێکە گشتگیرێك لەپێشی هاتوە کە دەیگرێتەوە، ئەگەر خۆی نەبوو، ئەگەرنا ئامانجەکە دوپاتکەرەوەی گشتگیریی ئەوەی

---

[1] شرح الكوكب المنير، ص ٢٠١ (سێیەم تایبەتکاری لکاوی سیفەت، ئەوەیە کە هەستی مانایەك دەبەخشێت کە تاکەکانی گشتیی پێ وەسف دەکرێت، جا ئەو وەسفە (نعت) بێت یان (عطف بيان) یان حالەت یان هی دیکە، لەو کۆتانەی کە بە وەسف هەستەکە دەبەخشرێت).

[2] سورة النساء ١٢.

[3] الحديث أخرجه ابن ماجه مقطعا برقم ٢٢١٣.

[4] سبل السلام ٩٤/٣، هو يرادف ما جاء في سنن أبي داود ٦١/٣ قوله ﷺ (من زرع في أرض قوم بغير إذنهم فليس له من الزرع شيء وله نفقته). الحديث أخرجه الإمام أحمد في مسنده ٤٦٥/٣، ولأبي داود، كتاب البيوع، باب زرع الأرض بغير إذن صاحبها ٢٥٩/٣.

[5] قانون أصول المحاكمات الجزائية العراقي.

پێش خۆیەتی، بێژەكانی (حتى و إلى).

تایبەتكردن بە ئامانج وا دەخوازێت كە حوكمەكەی لەدوای دێت، پێچەوانەی حوكمەكەی پێش خۆی بێت.[1] ئامانج دوای گشتگیری (ولا تقربوهن) لە (حتى یطهرن) لە فەرمایشتی ﴿ وَيَسْـَٔلُونَكَ عَنِ ٱلْمَحِيضِ قُلْ هُوَ أَذًى فَٱعْتَزِلُوا۟ ٱلنِّسَآءَ فِى ٱلْمَحِيضِ وَلَا تَقْرَبُوهُنَّ حَتَّىٰ يَطْهُرْنَ فَإِذَا تَطَهَّرْنَ فَأْتُوهُنَّ مِنْ حَيْثُ أَمَرَكُمُ ٱللَّهُ إِنَّ ٱللَّهَ يُحِبُّ ٱلتَّوَّٰبِينَ وَيُحِبُّ ٱلْمُتَطَهِّرِينَ ﴾[2] بۆ تایبەت كردن نییە، بەڵكو بۆ بەدیهێنانی گشتگیریی پێش خۆیەتی، چونكە گشتگیرێك لەپێشی نەهاتوە ئەوەی دوای خۆی بگرێتەوە، لەبەر جیاوازیی هەردو حاڵەتی (پاكی و بێنوێژی–الطهر والحیض).

شایانی باسە لە پزیشكیی تازەدا چەسپاوە كە جوتبون لەگەڵ ژن لەكاتی بێنوێژیدا، ئەنجامی نەرێنی لێ دەكەوێتەوە بۆ تەندروستی كۆئەندامی زۆربونی هەردوكیان، دوای پچڕانی بێنوێژی، حوكمەكە دەگەڕێتەوە سەر ئەوەی بەر لەوە لەسەری بوو، كە رێپێدانی جوتبونە.

لە پیادەكردنەكانی تایبەتكردن بە ئامانج، تایبەتكردنی گشتگیریی (بێوەژن مارە نابڕدرێت– لا تنكح الأیم) بە (هەتا فەرمانی لێ وەرنەگیرێت– حتى تستأمر) و، گشتگیری (كچ مارە ناكرێت– لا تنكح البكر) بە (هەتا مۆڵەتی لێ وەرنەگیرێت– حتى تستأذن) لە فەرمودەی پێغەمبەرﷺ (لا تنكح الأیم[3] حتى تستأمر ولا تنكح البكر حتى تستأذن)، قالوا: یا رسول الله وكیف إذنها ؟ قالﷺ (أن تسكت)[4].

---

[1] في إرشاد الفحول، ص ١٥٥ (تایبەتكردن تا ئاستێك، ئەوەش كۆتایی شتە، كە دەبێ هەبێت، تا حوكم بەر لەوە بچەسپێت و لەدوای ئەوە نەمێنێت، ئەوەش دوو بێژەی هەیە ئەوانی(حتى و إلى) وەك فەرمایشتی ﴿وَلَا تَقْرَبُوهُنَّ حَتَّىٰ يَطْهُرْنَ﴾، و ﴿وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى ٱلْمَرَافِقِ﴾. بەڵام شەوكانە لە نمونەی یەكەمدا ورد نەبووە، چونكە (حتى) بۆ دوپاتكردنەوەی گشتگیریی پێش خۆیەتی نەك بۆ تایبەتكردن.

[2] سورة البقرة ٢٢٢.

[3] (الأیم– بێوەژن) ئەو ئافرەتەیە كە لە مێردەكەی جیابوەتەوە بە تەڵاق یان مەرگ.. (حتى تستأمر) واتە هەتا داوای فەرمانی لێ دەكرێت، واتە رەزامەندی و مۆڵەتی راشكاو.. مەبەست لە(البكر) كچی بالغی عاقڵە، چونكە كار بە مۆڵەتی بێجگە لەو ناكرێت.

[4] الحدیث متفق علیه، أخرجه البخاري، كتاب النكاح، باب لا یزوج الأب وغیره البكر والثیب إلا برضاهما، فتح الباري ٢٣٩/٩، ومسلم، كتاب النكاح، باب استئذان الثیب، صحیح مسلم بشرح النووي ٢١٤/٩

تایبەتکردنی گشتگیری (أیدیکم) بە (إلى المرافق) و گشتگیری (أرجلکم)[1] بە (إلى الكعبين) لە فەرمایشتی ﴿ يَـٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُوٓاْ إِذَا قُمْتُمْ إِلَى ٱلصَّلَوٰةِ فَٱغْسِلُواْ وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى ٱلْمَرَافِقِ وَٱمْسَحُواْ بِرُءُوسِكُمْ وَأَرْجُلَكُمْ إِلَى ٱلْكَعْبَيْنِ ﴾[2].

لەو گشتگیرە یاساییانەی بە ئامانج تایبەت کراوە لەڕێگای (حتى یان إلى)، تایبەتکردنی گشتگیری (وقف الفصل في الأولى) بە (حتى يتم الفصل في الثانية) لە (م١٦٠/أ)[3] (إذا كان الفصل في الدعوى الجزائية يتوقف على نتيجة الفصل في دعوى جزائية أخرى فيجب وقف الفصل في الأولى حتى يتم الفصل في الثانية).

تایبەتکردنی گشتگیری (وقف الإجراءات الجزائية) بە (إلى حين عودة أو معرفة مصيره) لە (م١٦٠/ب) (إذا ثبت أن المتهم قد غاب غيبة غير معروفة الأجل لأسباب خارجة عن إرادته كان يكون أسيراً أو مفقوداً، يصدر قاضي التحقيق أو المحكمة الجزائية حسب الأحوال قراراً بوقف الإجراءات بحقه مؤقتاً ووقف سير الدعوى المدنية إلى حين عودته أو معرفة مصيره).

نموونەی تایبەتکردنەکانی ڕێسا گشتیەکان بە ئامانج:

أ- (كل مفقود يعتبر حيا إلى أن يثبت خلاف ذلك بالبينة على موته أو حكم القاضي به)[4].

ب- (لا نفاذ لتصرف الوارث في التركة المدينة حتى يوفى الدين أو يجيزه الدائن)[5].

ج- (على الآباء الإنفاق على بناتهم إلى أن يتزوجن)[6].

---

[1] هەریەکە لە دەستەکان و پێیەکان لەو ئایەتەدا مانای گشتگیری بەشەکان دەگرێتەوە، چونکە کۆ(جمع)یە دراوەتە پاڵ ناسراو(المعرفە).

[2] سورة المائدة ٦.

[3] قانون أصول المحاكمات الجزائية العراقي.

[4] ئەگەر لەبەر ئەو ئامانجە نەبوایە، بەردەوام بە زیندوی ڕەها دادەنرا.

[5] ئەگەر لەبەر ئەو ئامانجە نەبوایە، ڕەفتارەکە لەسەر جێبەجێنەکراو دەمایەوەو گشتگیرییەکە حاڵەتی بەجێهێنان(الوفاء) و مۆڵەت(الإجازة)یش دەگرێتەوە.

[6] ئەگەر لەبەر ئەو ئامانجە نەبوایە، گشتگیرییەکە خەرجی کێشانی دوای مێردکردنەوەشی دەگرتەوە، بەپێچەوانەی فەرمایشتی ﴿ وَلَا تَنكِحُواْ ٱلْمُشْرِكَـٰتِ حَتَّىٰ يُؤْمِنَّ ﴾. ئامانجەکە بۆ تایبەتکردن نییە، چونکە ئەوەی لەدوای دێت ناکەوێتە ناو ئەوەی لە پێشی هاتوە، لەبەر جیاوازیی ئیمان و هاوبەشدانان(الشرك)، بەڵکو بۆ بەدیهێنانی گشتگیری پێش خۆیەتی.

جۆری پێنجەم: بریتیی هەند لەجێی هەموو(بدل البعض من الكل)[1]

وەك تایبەتکردنی گشتگیری (الناس– خەڵك) بە (من استطاع إليه سبيلا– ئەوەی بتوانێ لە پێناوی ئەودا بیکات) لە فەرمایشتی ﴿وَلِلَّهِ عَلَى ٱلنَّاسِ حِجُّ ٱلْبَيْتِ مَنِ ٱسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا﴾[2]، بێژەی (الناس) (أل الاستغراق) ی لەگەڵدا هاتووە، مانای گشتگیری دەگەیەنێت و بچوك و گەورە و هەژار و دەوڵەمەند و گەنج و پیر دەگرێتەوە، هەمو ئەوانەی بیانویان هەیە.

بەڵام ئەو گشتگیریە لە فەرمایشتی ﴿لَا يُكَلِّفُ ٱللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا﴾[3] دا مەبەست نییە، بۆیە تایبەتی کردوە بەوانەی توانای جەستەیی و دارایی و عەقڵییان هەیە.

هەندێك لە زانایان[4] دەڵێن: (گشتگیری لەو ئایەتەدا بە عەقڵ تایبەت کراوە)، ئەو وتەیە رەتکراوەتەوە، چونکە ئەگەر دەقی تایبەتکار هەبێت، نابێ بەرەو تایبەتکردن بە عەقڵ بچین.

---

[1] ئیبن مالك دەڵێت: (ئەو پاشکۆیەی لە حوکمەکەدا مەبەستە بەبێ نێوەند، ئەوەیە پێی دەوترێت (بدل–لەجیاتی)، ئەوەش وشەیەکی پاشکۆیە دوای وشەیەکی دیکە دێت، مەبەست لە قسەکە پاشکۆ–البدل–کەیە، مەبەستی لەوە بەهێزکردنی وتەکان و رونکردنەوەیەتی، چوار بەشی هەیە:

١– گشت لەجیاتی گشت(بدل الكل من الكل) ئەوەیە کە خودی یەکەمیانە، بەڵام رونترە، وەك فەرمایشتی ﴿ٱهْدِنَا ٱلصِّرَٰطَ ٱلْمُسْتَقِيمَ ۝ صِرَٰطَ ٱلَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ﴾. (الصراط)ی دووەم لەجیاتی یەکەمە.

٢– هەندێك لەجیاتی گشت، وەك لە فەرمایشتی ﴿وَلِلَّهِ عَلَى ٱلنَّاسِ حِجُّ ٱلْبَيْتِ﴾.

٣– بدل الاشتمال بان يشتمل المبدل منه على البدل مثل (أعجبني القاضي عدله).

٤– لەجیاتیی رونکەرەوە(البدل المباين) یان لەجیاتی رنکرنەوە(بدل المباينە)، بەوەی جیاواز بن، کە ئەم جۆرانەیان هەیە:

أ– لەجیاتی هەڵە(بدل الغلط) بەوەی قسەکەر شتێك بڵێت پاشان هەڵەکەی راست بکاتەوە بە لەجیاتیەکەی.

ب– لەجیاتی لەیادکردن(بدل النسيان) بەوەی شتێك بە هەڵە بڵێت پاشان راستی بکاتەوە.

ج– لەجیاتی نمونەهێنانەو(بدل الإضراب) بەوەی سەرەتا شتێك باس بکات پاشان بیگۆڕێت بە شتێکی دیکە.

[2] سورة آل عمران ٩٧.

[3] سورة البقرة ٢٨٦.

[4] وەك الغزالی، المستصفى، ص ٣٤٧، والآمدي، الإحكام في أصول الأحكام ١٤٣/٢، والإمام فخر الدين الرازي، المحصول في علم الأصول، تحقيق د. طه جابر ١١١/١.

له گشتگیری یاسا که به هەندێك لەجیاتی هەموو تایبەت کراوه، گشتگیری (الحائز) بە به دانانی هەندێکی (حسن النية) تایبەت کراوه لە (م١٦٥)[1] (يملك الحائز حسن النية ما قبضه من الزوائد، وما استوفاه من المنافع مدة حيازته)، هەروەها تایبەتکردنی (المتهم) به دانانی هەندێکی (الهارب) له (م١٢١/هـ)[2] (يعطى لمن كان المتهم الهارب مكلفا بالإنفاق عليه شرعاً أو قانوناً نفقة شهرية من أمواله المحجوزة).

بەشی دووەم- بەڵگە تایبەتکارە سەربەخۆکان (الأدلة المخصصة المنفصلة)

هەموو بەڵگەیەکی تایبەتکاری گشتی، جگە لەو پێنجەی باسکرا، بەڵگەی سەربەخۆی جودان لەو دەقەی گشتیەکەی تێدایە، بەم شێوەیەی خوارەوە:

یەکەم- تایبەتکردنی دەق بە دەق لە شەریعەی ئیسلامیدا:

١- **تایبەتکردنی قورئان بە قورئان** لە فەرمایشتی ﴿ وَٱلْمُطَلَّقَٰتُ يَتَرَبَّصْنَ بِأَنفُسِهِنَّ ثَلَٰثَةَ قُرُوٓءٍ ﴾[3] بێژەی (المطلقات) (جمع مؤنث سالم)ەو (أل الاستغراق)ی پێوەیە، گشتگیری دەگەیەنێت، ئەوەی چووبێتە لای و ئەوەش کە نەچووبێت هەردوکیان دەگرێتەوە، ئەوانەی بێنوێژی دەبینن و ئەوانی دیکەش، سکپڕ و ئەوانی دیکەش دەگرێتەوە، بەڵام ئەو گشتگیرییە مەبەست نییە، بۆیە تایبەتکراوە بە رونکردنەوەی ئەوە ناگرێتەوە کە نەچووەتە لای، ئەوەیان عیددەی لەسەر نییە، وەك لە فەرمایشتی ﴿ يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُوٓاْ إِذَا نَكَحْتُمُ ٱلْمُؤْمِنَٰتِ ثُمَّ طَلَّقْتُمُوهُنَّ مِن قَبْلِ أَن تَمَسُّوهُنَّ فَمَا لَكُمْ عَلَيْهِنَّ مِنْ عِدَّةٍ تَعْتَدُّونَهَا ﴾[4]. هەروەها رونی کردۆتەوە کە سکپڕیش ئەو حوکمە نایگرێتەوە، بەڵکو عیددەکەی بە دانانی سکەکەیەتی، وەك لە فەرمایشتی ﴿ وَأُوْلَٰتُ ٱلْأَحْمَالِ أَجَلُهُنَّ أَن يَضَعْنَ حَمْلَهُنَّ ﴾[5]

(المطلقات)یش تایبەت کراوە بە دەرهێنانی ئەوانەی کەوتونەتە تەمەنی بێئومێدیەوەو

---

[1] یاسای مەدەنی عێراقی، ئەوەی شتەکەی لەدەستدایە(الحائز) نیاز چاك و نیاز خراپیش دەگرێتەوە.
[2] قانون أصول المحاكمات الجزائية العراقي، تاوانبار(المتهم) گشتییەو راکردو و ئەوانی دیکەش دەگرێتەوە.
[3] سورة البقرة ٢٢٨.
[4] سورة الأحزاب ٤٩.
[5] سورة الطلاق ٤.

بێنوێژییان نەماوە، ژنی بچوکیش ئەگەر نەگەیشتبوە تەمەنی بێنوێژی، عیددەی ئەو دوانــە بــە مانگــە، وەك لــە فەرمایشــتی ﴿ وَٱلَّٰٓـِٔي يَئِسۡنَ مِنَ ٱلۡمَحِيضِ مِن نِّسَآئِكُمۡ إِنِ ٱرۡتَبۡتُمۡ[1] فَعِدَّتُهُنَّ ثَلَٰثَةُ أَشۡهُرٖ وَٱلَّٰٓـِٔي لَمۡ يَحِضۡنَ ﴾[2].

هەر لە تایبەتکردنەکانی قورئان بە قورئان، تایبەتکردنی ئایەتی(القذف–ناوزڕاندن) بە ئایەتەکانی (اللعان) و تایبەتکردنی ئایەتی (الوصیة) بــە ئایەتــەکانی مــیرات. ئایــەتی (القذف) گشتی و سەرتاپاگیر بو بۆ هەموو هاوســەران، ئــەوەبو بــە ئایــەتی (اللعــان) تایبەت کرا بە بێجگە لە هاوسەران، هەروەها (الوصیة الواجبة) گشتی بوو بۆ هــەموو میراتگران لە دایك و باوك و خزمان، جا تایبەت کرا بەو خزمانەی میرات ناگرن.

٢- **تایبەتکردنی گشتگیری قورئان بە سوننەت:** پێشــتر لــە بابــەتی ئەرکــەکانی ســوننەتی پێغەمبەر رونمان کردەوە کە گشتگیرەکانی قورئان تایبەت دەکات و رەهاکانی کۆت دەکــات، بــەپێی فەرمایشــتی ﴿ وَأَنزَلۡنَآ إِلَيۡكَ ٱلذِّكۡرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيۡهِمۡ وَلَعَلَّهُمۡ يَتَفَكَّرُونَ ﴾[3]، چــونکە تایبــەتکردن و کــۆتکردن جــۆرێکی رونکردنــەوەن، لــەو شێوەیە خوای گەورە دوای باسکردنی حەرامکراوەکانی هاوسەرگیری[4] دەفــەرموێت ﴿ وَأُحِلَّ لَكُم مَّا وَرَآءَ ذَٰلِكُمۡ ﴾[5]، بێژەی (مـا) (اسـم موصـول)ە و لـە شـێوازەکانی گشتگیریەو هەموو ئافرەتێك دەگرێتەوە، جگە لە حــەرامکراوەکانی بــە رەچــەڵەك و شیردان و ژنخوازی و کۆکردنەوەی دوو خوشك، ئەو گشتگیرییە مەبەست نیە، بۆیــە پێغەمبەر ﷺ تایبەتی کردوە بە رونکردنەوەی کە کۆکردنەوەی ژن و پوری(خوشکی دایکی یان باوکی) ناگرێتەوە، وەك فەرمویەتیﷺ (لا یجمع بین المرأة وعمتها، وبــین

---

[1] واتە گومانتان هەبوو و نەتانزانی عیددەکەی چەندە و کۆتەکەی چییە، مانای پێچەوانەی نییە.

[2] سورة الطلاق ٤.

[3] سورة النحل: ٤٤، هەندێك لە زانایانی ئوسول دەڵێن زاهیرییەکان وتویانە: بەپێی ئەو ئایەتە، تایبەتکردنی قورئان تــەنها لە سوننەت دەبێت، ئەو دانەپاڵە هیچ راست نییە، وەك ئاشکرایە لە(الإحكام في أصول الأحكام لابـن حـزم الظـاهري) ٧٣/١ و دواتر.

[4] خوای گەورە لە سورەتی (النساء) دەفەرموێت: ﴿ حُرِّمَتۡ عَلَيۡكُمۡ أُمَّهَٰتُكُمۡ وَبَنَاتُكُمۡ وَأَخَوَٰتُكُمۡ ﴾.

[5] سورة النساء ٢٤.

المرأة وخالتها)،[1] ئەو تایبەتکردنە لای هەندێك لە شەرعناسان نەچەسپاوە[2] بۆیە کۆکردنەوەیان بە شیاو دەزانن، هەروەها گشتگیریی فەرمایشتی ﴿وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَىٰ﴾[3] بە سوننەتی پێغەمبەر تایبەت کراوە، بە دانانی خوێنبایی کوشتنی بە هەڵە لەسەر سەرپەرشتیاری بکوجەکە(عاقلة القاتل).[4]

٣- **تایبەتکردنی گشتگیری سوننەت بە سوننەت** لەوانە فەرمودەی پێغەمبەرﷺ (فیما سقت السماء والعیون أو کان عثریا[5] العشر وفیما سقي بالنضح نصف العشر)،[6] وشەی (ما) کەم و زۆری بەرهەمە کشتوکاڵییەکان دەگرێتەوە، کە زەکاتی تیا واجبە، ئەوەش مەبەست نییە، بۆیە پێغەمبەرﷺ ئەو گشتگیریەی تایبەتکردوەو کەمترین ئەندازەی زەکاتی بەرهەمە کشتوکاڵییەکانی دیاری کردوەو فەرمویەتی (لیس فیما دون خمسة أوسق من الثمر صدقة[7] – زکاة –)، بەڵام (أبو حنیفه) پێی وایە بەرهەمە کشتوکاڵییەکان ئەندازەیان نییەو گشتگیریی فەرمودەکەی یەکەم وەردەگرێت ئەگەریش روکارە و، دوەمیشیان دەقە، دەقیش پێچ روکار دەکەوێت،

---

[1] سبل السلام ١٦٢/٣، وفي روایة أخری (لا تنکح المرأة علی عمتها أو خالتها إنکم إن فعلتم ذلك قطعتم أرحامکم).. نیل الأوطار ١٦٦/٦. تقدم تخریجه.

[2] ئەولنیش شەرعناسانی جەعفەرین، وەك پێشتر مەرجەکانی کارکردن بە فەرمودەی تاك(الاحاد) رونکرایەوە، جەماوەری شەرعناسانی جەعفەری وای بۆ چون کە (دەشێت پور(خوشکی باوك) بەسەر برازاکەیدا مارەبکرێت، پور(خوشکی دایك) بەسەر کچە خوشکەکەیدا مارە بکرێت، بەڵام پێچەوانەکەی ناشێت بەبێ مۆڵەتی پورەکەی). هەندێکیان دەڵێن: (پور (خوشکی باوك یان دایك) سەرپشك دەکرێت لەنێوان هەڵوەشانەوە یان بەرێکردنی هاوسەرگیریی کچەکە یان هەڵوەشاندنەوەی هاوسەرگیریی خۆی). بگەڕێوە بۆ المختصر النافع للحلي، ص ٢٠٢.

[3] سورة الانعام ١٦٤.

[4] فتح الباري شرح صحیح البخاري ٢١٦/١٢.

[5] (عثریا) عەین و ثاء فەتحەی لەسەر بێت و راو کەسرەی لەژێر بێت، یاو شەددەی لەسەر بێت، ئەوەیە کە (یشرب بعروقە ویعثر علی الماء القریب منه). (النضح) نونەکەی فەتحەی لەسەر بێت و چادەکەی سکونی لەسەر بێت، ئاودەر(ساقی) لە وشتر و مانگا و هی دیکە)، هەموو هۆکارێکی تازەش دەگرێتەوە وەك ناعور و ماتۆڕی ئاو.

[6] رواه البخاري، سبل السلام ١٧٤/٢. وفي روایة (فیما سقت الأنهار والغیم العشور وفیما سقي بالساقیة نصف العشور). نیل الأوطار ١٥٧/٤. فتح الباري، کتاب الزکاة، باب العشر فیما یسقی من ماء السماء وبالماء ٤٤٣/٣.

[7] نیل الأوطار ١٥٨/٤ تیایدا هاتووە: (ئەوەش تایبەتکاری فەرمودەی پێشترە، ئیبن عەباس و زەید کوڕی عەلی و نەخەعی و ئەبو حەنیفە وای بۆ چون کە کار بە گشتیەکە بکرێت، دەڵێن: زەکات لە کەم و زۆر واجبە و ئەندازە لەبەرچاو ناگیرێت). الحدیث أخرجه البخاري، کتاب الزکاة باب لیس فیما دون خمسة أوسق صدقة، فتح الباري ٤٤٦/٣.

هەروەها گشتگیری فەرمودەی(لا تبع ما ليس عندك)[1] بە فەرمودەی (السلم) تایبەت کردوە، دەفەرموێت: (من أسلف في ثمر فليسلف في كيل معلوم ووزن معلوم إلى اجل معلوم)[2].

٤- **لە تایبەتکردنی گشتگیری سوننەت بە قورئان** فەرمودەی پێغەمبەرﷺ (لا ضرر ولا ضرار)[3] بێژەی (ضرر و ضرار) نادیارن لە بواری نەفی، مانای گشتگیر دەگەیەنن، بەجۆرێك ناشێت زیان بە کەسانی دیکە بگەیەنێت، هەروەها نابێت زیان بە زیان وەڵام بدەیتەوە، کە ئەوە مانای (لا ضرار)ە، جا بەبیانو بێ یان بێ بیانو، لە پرسە مەدەنی و تاوانکارییەکاندا، بەڵام ئەو گشتگیریە مەبەست نەبووە، بۆیە گشتگیری (لا ضرر) تایبەتکراوە بە فەرمایشتی ﴿ فَمَنِ ٱضۡطُرَّ غَيۡرَ بَاغٖ وَلَا عَادٖ فَلَآ إِثۡمَ عَلَيۡهِ ﴾[4] رونی کردۆتەوە زیان بە بیانویەك ناگرێتەوە، دەشێ لە حاڵەتی ناچاریدا (بۆ نمونە) سامانی کەسێکی دیکە بەبێ مۆڵەت بخۆیت، چونکە (الضرورات تبيح المحظورات- زەروریەکان رێگا بە قەدەغەکراوەکان دەدەن)، بەڵام ئەستۆگیری(قەرەبو)ی لەسەر واجب دەبێت، چونکە شیانی شەرعی لەبەر بیانویەك ئەستۆگیری(ضمان) لانابات، هەروەها گشتگیری(لا ضرار)ی تایبەت کردوە بە فەرمایشتی ﴿ وَكَتَبۡنَا عَلَيۡهِمۡ فِيهَآ أَنَّ ٱلنَّفۡسَ بِٱلنَّفۡسِ وَٱلۡعَيۡنَ بِٱلۡعَيۡنِ ﴾[5] بۆیە وتەی (لا ضرار) لە پرسە داراییەکاندا هەر پیادە دەکرێت، ئەوەی بەهۆی کەسێکی دیکەوە زیانێکی دارایی لێ کەوت، دەبێ داوای قەرەبوی لێ بکات و دەشێك بە زیانگەیاندن وەڵامی بداتەوە.

---

[1] پێشتر تەخریج کراوە.

[2] متفق عليه، سبل السلام ٣/٦٤ (لە پێوانەی زانراو ئەگەر لە پێوانەکان بوو، لە کێشانەی زانراو ئەگەر لە کێشانەکان بوو، (سەلەم) دروستە، هەرچەندە مرۆڤ شتێك دەفرۆشێت کە لای نییە، شیانەکەش بۆ پێویستییە، هەڵاوێردنە لە رێسا گشتیەکە). الحديث أخرجه البخاري، كتاب السلم، باب السلم في وزن معلوم، فتح الباري ٤/٥٣٩. ومسلم، كتاب المساقاة، باب السلم، صحيح مسلم بشرح النووي ١١/٤٤.

[3] پێشتر تەخریج کراوە.

[4] سورة البقرة ١٧٣.

[5] سورة المائدة ٤٥.

دووەم- تایبەتکردنی دەقی شەرعی بەبێ دەق:

گشتگیریی دەقەکانی قورئان و سوننەت، هەروەك بە دەق تایبەت دەکرێن، بـە هـەمان شـێوە لـە سـەردەمی خەلیفـە راشـیدەکانەوە بـەبێ دەقـیش تایبـەتکرا، وەك کـۆرایی و بەرژەوەندی گشتی و پێوانە و نەریت و عەقڵ و هی دیکە.

لە پیادەکردنەکانی ئەو تایبەتکردنە:

أ- تایبەتکردن بە کۆڕا: گشتگیریی فەرمایشـتی ﴿يَـٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُوٓاْ إِذَا نُودِيَ لِلصَّلَوٰةِ مِن يَوۡمِ ٱلۡجُمُعَةِ فَٱسۡعَوۡاْ إِلَىٰ ذِكۡرِ ٱللَّهِ وَذَرُواْ ٱلۡبَيۡعَ﴾[1] تایبەت کراو بە کۆڕا ڕونکرایەوە کە ئـەو حوکمە ئافرەتان ناگرێتەوە، بۆیە ئەوان نوێژی هەینییان لەسەر واجب نییـە،[2] بـەو پێیـەش دەشـێ ئـەوان دوای بـانگ بـۆ نوێـژی هـەینی کـڕین و فرۆشـتن و هـەر مامەڵەیەکی دیکە ئەنجام بدەن، بۆیە حەکمی ڕێگرییەکە تەنها بۆ پیاوان بوو.

ب – تایبەتکردن بە بەرژەوەندی گشتی: خەلیفە راشـیدەکان گشـتگیری فەرمایشـتی ﴿وَٱلسَّارِقُ وَٱلسَّارِقَةُ فَٱقۡطَعُوٓاْ أَيۡدِيَهُمَا﴾[3] یـان تایبـەتکردوە بـە ڕونکردنـەوەی ئەوەی تاوانی دزی بۆ پێویستی ناگرێتەوە، وەك پاراستنی[4] بەرژەوەندی گیانـەکان کە لەپێشترە لە بەرژەوەندی پاراستنی سامانەکان.

هەروەها گشتگیری فەرمودەی (لا ضمان على مـؤتمن)[5] تایبـەتیان کـردوە بـەوەی بەکرێگیراوی هاوبەش ناگرێتەوە، ئەویان ئەستۆگیری لەسەرە، هەرچـەندە دەسـتی دەسـتی راسـپاردەیە لەسـەر ئـەوەی دەخرێتـە ژێردەسـتی، فەرمودەکـە گشـتیە، چونکە هەریەك لە (ضمان) و(مؤتمن) بە نادیار لە بواری نـەفی هـاتون، بـەپێی ئـەو

---

[1] سورة الجمعة ٩.

[2] پێغەمبـەرﷺ ڕێگـەی داوە ئافرەتـان بچنە دەرەوە بـۆ مزگـەوت، وەك أبـو داود گێڕاویەتـەوە، السـنن ١/١٥٥، وەك فەرمویەتی: (لا تمنعوا إماء الله مساجد الله ولكن ليخرجن تفلات غير متطيبات)، پاشان دوای وەفـاتی پێغەمبـەرﷺ عائیشە گوتی: (لو أدرك رسول الله ﷺ ما احدث بالنساء لمنعهن المساجد كما منعت نساء بني إسرائيل)، ئینجا کۆڕا بون لەسەر ولجب نەبونی نوێژی جمعە لەسەر ئافرەتان. مسند الإمام احمد ٦/٦٩.

[3] سورة المائدة ٣٨.

[4] لەسالی برسیتیدا سزای دزیان لەسەر دزان جێبەجێ نەکرد.

[5] نيل الأوطار ٥/٢٨٩ تقدم تخريجه.

گشتگیرە هەرکەس دەستی لەسەر سامانی کەسانی دیکە دەستی راسپاردە(یـد الأمانة) بوو، ئەگەر لەکارکەوت یان نەکی کرد بەبێ کەمتەرخەمی خۆی، ئەوە ئەستۆگیریی لەسەر نییە، وەك کرێگرتە و ئەو شتەی بەکرێی گرتوە، ئەوەی راسپاردەی لایەو ئەو شتەی بە راسپاردە هێناویەتی. بەکرێگیراوی هاوبەشیش (لە بەرامبەر بەکرێگیراوی تایبەت)[1] ئەوەیە کە کار بۆ زیاد لە کەسێك دەکات، وەك بەرگدور و دارتاش و بەڵێندەر، دەستی ئەوانە لەسەر کەلوپەلە سەرەتاییەکان دەستی راسپاردەیە، بەڵام خەلیفە راشیدەکان بڕیاریان دا کە لە حاڵەتی لەکارکەوتن و کەمکردندا، ئەستۆگیرییان لەسەرە، ئەگەر کەمتەرخەمییان هەبوو، چونکە ئەو کرێیەی وەری دەگرن لە ئەستۆی خاوەنەکەیەتی، بۆیە دەبێ ئەوەش کە کاری تیا دەکات لە ئەستۆی ئەو بێت، لەبەر ئەوەی رەچاوکردنی بەرژەوەندیی خاوەنانی کەلوپەلە سەرەتاییەکانی تێدایە، کە خراوەتە بەردەست بەکرێگیراوە هاوبەشەکە، یەکەم کەسێك ئەم بڕیارەی دا (عمر بن الخطاب)ﷺ و (علي ابن أبي طالب) ﷺ بوو. عەلی وتی: (هیچ ئەو خەڵکە چاك ناکات ئەمە نەبێت)[2] ئەوەش بۆچوونی (أبو یوسف و محمد و ابن أبی لیلی)یە.

ج- تایبەتکردن بە نەریت: لەوانە هەندێك لە شەرعناسان وەك مالیکیەکان[3] گشتگیریی فەرمایشتی ﴿ وَٱلۡوَٰلِدَٰتُ يُرۡضِعۡنَ أَوۡلَٰدَهُنَّ حَوۡلَيۡنِ كَامِلَيۡنِ ﴾[4] تایبەت دەکەن و دەڵێن: (ئەگەر نەریتی وڵاتێك وابوو، کە ئەرکی دابینکردنی شیردەر لەجیاتی دایکی لەسەر

---

[1] الهداية بشرح تكملة فتح القدير ٩/١٢٠ : (کرێگرتەکان دوو جۆرن، کرێگرتەی هاوبەش و کرێگرتەی تایبەت، کرێگرتەی هاوبەش ئەوەیە کە شایستەی کرێ نییە هەتا کارەکە نەکات، وەك بۆیاغچی و (قصار)، چونکە ئەوەی گرێبەستەکەی لەسەر بەستراوە ئەگەر کارێك یان بەرێك بێت، دەتوانێت بۆ گشتی کار بکات، چونکە سودەکانی شایستەی تەنها کەسێك نییە، لەم روەوە پێی دەگوترێت هاوبەش، کەلوپەلیش ئەمانەتە لە دەستی، ئەگەر لەناوچو هیچی لە ئەستۆی ناگرێت، ئەمە لای ئەبو حەنیفە و وتەی زوفەریشە، لای ئەبو یوسف و محەمەد لە ئەستۆی دەگرێت، مەگەر بەهۆی شتێکی زاڵ، وەك ئاگرێکی زاڵ و دوژمنێکی بەهێز، بەڵگەیان ئەوەیە کە لە عومەر و عەلی ریوایەت کراوە کە کرێگرتەی هاوبەشیان بە ئەستۆگیر دادەنا).

[2] الروض النضير ٤/١٤. الأثر تقدم تخريجه.

[3] تفسير القرطبي ٣/١٦١. الفروق للقرافي ١/٢٨٢. مباديء الوصول إلى علم الأصول، ص ١٤٨.

[4] سورة البقرة ٢٣٢.

سەرپەرشتیاری مندالْ خۆی بوو، واجبە لەسەری ئەوە بکات، ئەگەر دایکەکە بەخۆبەخش شیری نەدایە منداڵەکە).

د- تایبەتکردن بە پێوانە:[1] زۆربەی زانایانی ئوسولْ بەدروستی دەزانن گشتگیریی دەق بە پێوانە تایبەت بکەن، لەوانە فەرمایشتی: ﴿ وَمَن دَخَلَهُۥ كَانَ ءَامِنًا ﴾[2] واتە ئەو کەسەی تاوانێکی لە دەرەوەی حەرەم(ماڵی خوا) ئەنجامدا، پاشان پەنای بردە بەر حەرەم، نابێت بەزەبری هێز دەربهێنرێت بۆ دادگایی کردن و سزادانی، بەڵکو هەموو شتێکی لێ قەدەغە دەکرێت هەتا ناچار دەبێت خۆی بێتەوە دەرەوە، ئەوەش لەبەر پارێزبەندیی(الحصانه)ی پیرۆزیی ئەو ماڵە، هەروەها رونە کە بێژەی (مَن) لە شێوزە گشتیەکانە، بەڵام ئەوەی پێی وایە قورئان بە پێوانە تایبەت دەکرێت، دەڵێت: (لەو گشتگیریەدا ئەو تاوانبارە دەردەچێت کە خوێنی حەلاڵ بوە، وەك ئەوەی تۆڵەی لەسەر واجب بوە، بەزۆر دەردەهێنرێت و دادگایی دەکرێت و سزا دەدرێت، بەپێوانەکردنی تاوانی کوشتن لەسەر تاوانی دەستدرێژی بۆ خوار کوشتن لە پەلەکان)[3].

---

[1] رازی لە (المحصول) ١٤٨ دەڵێت: (دەشێت گشتگیری کتێبی خوا و سوننەتی متەواتیر بە پێوانە تایبەت بکرێن، ئەوەش وتەی شافیعی و ئەبوحەنیفە و مالیك و ئەبو حەسەنی بەسری و ئەشکەری و ئەبو هاشمە. رووی جائیزبونەکەی ئەوەیە کە گشتگیر و پێوانە دوو بەڵگەی دژەکن، پێوانەش تایبەتە و واجبە پێش بخرێت).

[2] سورة آل عمران ٩٧.

[3] لە كشف الأسرار مع أصول البزدوي ٢٩٦/١ فەرمایشتی ﴿ وَمَن دَخَلَهُۥ كَانَ ءَامِنًا ﴾. جا لای ئێمە -واتە حەنەفییەکان- ئەوانەی خوێنیان حەلاڵە بە هەڵگەڕانەوە یان زینا یان رێگری یان تۆڵە، ئەگەر پەنای بردە بەر حەرەم، ناکوژرێت و ئازار نادرێت تا بێتەدەرەوە، بەڵام خواردن و خواردنەوەی نادرێتێ و لەگەڵی دانانیشن و شتی پێ نافرۆشرێت، هەتا ناچار بێت بێتە دەرەوەو لە دەرەوەی حەرەم بکوژرێت، لەبەر فەرمایشتی ﴿وَمَن دَخَلَهُۥ كَانَ ءَامِنًا﴾سورة آل عمران:٩٧. فەرمانەکەی بە مەرجەوە پەیوەست کردوە، بەبونی مەرجەکە دەچەسپێت و بەر لەوە نەچەسپاوە، ماناکەی ئەوەیە کە دوای چونە حەرەم دڵنیا بووە -خواش زاناترە- ئەو دڵنیاییەش بەبێ نەمانی ترس نابێت، بێجگە لە تاوانباریش کەس ناترسێت، ناگونجێت فەرمانەکە بۆ ئەو چەسپابێت. زانیمان کە دەقەکە بەردەستی تاوانکارە، بۆیە دڵنیاییەکەش بۆی دەچەسپێت. شافیعی دەڵێت: (تیایدا دەکوژرێت)، چونکە تاوانکار لەو ئایەتە تایبەتکراوەو نایگرێتەوە، بەپێی ئەوەی لە پێغەمبەرەوە ﷺ ریوایەت کراوە، لەرۆژی فەتح کاتێك چووە ناو مەککەوە، فەرمانی کرد بە کوشتنی هەندێك، لەوانە (ابن الخطل)، بینییان خۆی بە دیواری کەعبەوە هەڵواسیوە، جا کوشتیان، فەرمووی ﷺ (الحرم لا يعيذ عاصياً ولا فاراً بدم - حەرەم پەنای سەرپێچیکار و هەڵاتو لە خوێن نادات). أخرجه أبو داود، كتاب الجهاد ٥٩/٣، باب قتل الأسير. وأخرجه مسلم، كتاب الحج، باب تحريم مكة وصيدها، صحيح ←

هـ- تایبەتکردن بە عەقڵ:[1] زۆر لە ئوسوڵناسان و شەرعناسان پێیان وایە کە تایبەتکاری دەقی گشتی لەوانەیە عەقڵێکی دروست بێت.[2] نمونەیان بۆ ئەوە بەو ئایەتانە هێناوەتەوە کە گشتین و بە عەقڵ تایبەت کراون، لەوانە فەرمایشتی ﴿ وَأَقِيمُواْ ٱلصَّلَوٰةَ وَءَاتُواْ ٱلزَّكَوٰةَ ﴾[3] و فەرمایشتی ﴿ وَلِلَّهِ عَلَى ٱلنَّاسِ حِجُّ ٱلْبَيْتِ مَنِ ٱسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا ﴾[4] دەڵێن: (گشتگیریی ئەو ئایەتانەو هاوشێوەکانیان لە حوکمە ئەرکبارییەکان، بە عەقڵ تایبەت دەکرێن، ئەوانە لەو گشتگیرییە دەردەچن کە مەرجی ئەرکبارییان تیادا نییە لە بالغبون و عەقڵ و توانا، وەك شێت مندالێك نەگەیشتبێتە تەمەنی فامکردنەوە(التمیز)).

مسلم بشرح النووي ٩/١٣٤. هەروەها بە پێوانە –واتە بە پێوانە تایبەت کراوە –لەسەر لایەنەکە، چونکە ئەگەر لەلایەنێکەوە تۆڵەی لەسەر بێت و بچێتە ناو حەرەمەوە، لە حەرەم لێی وەردەگیرێتەوە، مەگەر کەمترین ی دوو مافەکە لەحەرەم بەتاڵ بکرێت، بەرزترەکەیان لەپێشترە، بە پێوانەش لەسەر ئەوەی ئەگەر کوشتنەکە تیایدا دروست بوو، تیاشیدا دەکوژرێتەوە بەپێی کۆڕایی زانایان، هەر بەو شێوەیە ئەگەر پەنای بۆ ببات.

[1] لە (مسلم الثبوت وفواتح الرحموت) ١/٣٠١ هاتووە: (تایبەتکردن بە عەقڵ دروستە، بەپێچەوانەی هەندێك، لەوانە شافیعی). (سبکی) دەڵێت: (هیچ کێشە لەوەدا نییە کە عەقڵ بڕیاری دەرچونی دەدات و حوکمەکە نایگرێتەوە، بەڵکو کێشە لەوەدایە کە بێژەکە لەزماندا دەیگرێتەوە یان نا؟ ئەوەی بڵێت بەڵێ دەیگرێتەوە، ناوی دەنێت تایبەتکردن، لەو کاتەدا لە زماندا گشتییەو لەسەر هەندێکی کورت بۆتەوە، ئەوەش کە بڵێت لە زماندا نایگرێتەوە، وەك لە روکاری قسەکانی شافیعی دیارە، بە تایبەتکردن ناوی نابات، لەوکاتەدا کورتکردنەوە نییە، گشتگیری زمانەوانی و کورتکردنەوەی عەقڵیمان هەیە لە فەرمایشتی ﴿وَهُوَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾، کە هیچ شتێك لەوانەی لە خودی خۆیاندا ولجبن و لە توانایدا نییە بە بەپێی عەقڵ نایگرێتەوە، ئەگەرچی لە زماندا دەیگرێتەوە)

[2] لە (الإحكام للآمدي) ٢/١٤٣: (بۆچونی جەماوەری زانایان ئەوەیە کە جائیزە گشتگیر بە بەڵگەی عەقڵی تایبەت بکرێت، وەك لە فەرمایشتی: ﴿وَلِلَّهِ عَلَى ٱلنَّاسِ حِجُّ ٱلْبَيْتِ مَنِ ٱسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا﴾. چونکە منداڵ و شێت لە هەقیقەتدا لە خەڵکن و لە گشتگیرییەکە مەبەست نین، بە گوزارشتی دیدی عەقڵ بۆ نەبونی ئەرکباری لەسەر ئەو کەسەی تێناگات، مانای تایبەتکردنیش تەنها ئەمەیە.

بۆ زانیاریی زیاتر لەبارەی تایبەتکردنی گشتی بە عەقڵ(تخصيص العام بالعقل)، سەرنج بدە لە (میزان الأصول للسمرقندي علاء الدين (أبي بكر محمد بن احمد)، تحقيق الدكتور عبد الملك السعدي) ١/٤٦٧ و دواتر. لە هەمان سەرچاوەدا (١/٤٦١) لەژێر ناونیشانی (التخصيص بالعقل) هاتووە: (بەڵگەی عەقڵی دەشێت ببێتە تایبەتکاری فەرمایشتی ﴿وَأَقِيمُواْ ٱلصَّلَوٰةَ وَءَاتُواْ ٱلزَّكَوٰةَ﴾. چونکە عەقڵ بۆ ئەوە ناچێت کە وتار ئاراستەی کەسێك بکرێت کە تێناگات، وتارێکیش لە کرداردا دەستەوسان بێت، ئەرکبارییەکە لە توانای دوێنراودا نییە).

[3] سورة البقرة ٤٣.

[4] سورة آل عمران ٩٧.

پێم وایه تایبەتکاری گشتگیریەکانی نمنەی ئەو ئایەتانە، قورئـان خۆیـەتی، وەك لـه فەرمایشـتی ﴿ لَا يُكَلِّفُ ٱللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا ﴾[1] هـەروەها پـێم وایـه کـه عـەقڵ تایبەتکاری حوکمە عەقڵیەکانە نەك لە حوکمە شەرعیەکان.

سێیەم- تایبەتکردنی دەقە یاساییە گشتیەکان:

لە تایبـەتکردن بـە بەڵگـەی تایبـەتکاری لکـاو هـیچ جیـاوازی نییـه لـەنێوان دەقـەکانی شـەریعەت و دەقـەکانی یاسـا، وەك لـەو نمونانـە دەردەکـەوێت، کـه بـۆ هەریەکـەیان هێنامانەوە، لەکاتی باسـکردنی پێـنج جۆرەکـەی بەڵگـە تایبـەتکارە لکاوەکـان، هـەروەها جیـاوازی نـابینین لـە تایبـەتکردن بـە پێوانـە و بەرژەوەنـدی و نـەریت و عـەقڵ، لـەنێوان شەریعەت و یاسادا، بەڵکو دەبوایە بواری ئەو تایبەتکردنە لە یاسادا زیاتر بێت.

بەڵام تایبەت کـردن بـە دەق، گشـتی و تایبەتکارەکـەی لەوانەیـە لـە یـەك یاسـادا بـن، لەوانەشە هەریەکەیان لـە یاسـایەکدا بـن، هـەردوکیان شـیاوە، مـادام سەرچـاوەی هـەردوو یاساکە دەسەڵاتی یاسادانانی یەك وڵات بێـت، بـەڵام ناشـێت یاسـای دەوڵـەتێك بـە یاسـای دەوڵەتێکی دیکە تایبەت بکرێت، هەرچەند پەیوەندی نێوانیان بـەهێز بێـت، چـونکە لەگـەڵ شکۆ(السیادە) تێکدەگیرێن. لەگەڵ ئەوەشـدا دادوەر ئەگـەر بیـەوێت بـەبێ دەق، دەقێکـی گشتی تایبەت بکات، بـەهۆی بەرژەوەنـدی و هـۆی دیکـە، لەوانەیـە رێنمـایی لـە یاساکانی دەوڵەتێکی دیکە وەرگرێت، رونیشە کە دادوەر کاتێك گشتگیریی دەقێکـی یاسـایی تایبـەت دەکات کە لەگەڵ پەیماننامە یان رێککەوتنێك تێکدەگیرێت، کە وڵاتەکەی لایەنێکە تیایدا.

گشتگیریی گشتی لە یاسادا بە بڕیاری سەربار تایبەت دەکرێت، کە لەلایەن دەسەڵاتێکی سەرپشك بە یاسادانان دەردەچێت، بەپێی دەستور، هەروەها بە رێنمایە وەزاریـەکان، کـه بـۆ رونکردنـەوەی یاسـا دەردەچـێت، هـەروەها بـە پێشـنیارەکانی ئەنجومـەنی راوێـژ کـه لەسەری رێککەوتبن، پێوانە لەسەر تایبەتکردن لە شەریعەتدا بە کۆڕا(الأجمـاع). سـەرەڕای ئـەوەش قـازی بـۆی هەیـە دەقێـك تایبـەت بکـات بـە خواسـتی دادوەری(العدالـە)، لەبـەر بەرژەوەندییەکی گشتی یان نـەریتێکی دروست، یـان بـە رێکـەوتنی هـەردولای گرێبەست

[1] سورة البقرة ٢٨٦.

لەسەر پێچەوانەی گشتگیریی دەقەکە، ئەگەر لە دەقە فەرماندەرەکان(الآمرة) نەبوو، کە ناشێت لەسەر شتێك رێكبکەون کە پێچەوانەی سیستەمی گشتی بێت.

چەند نمونەیەك لە پیادەکردنەکانی تایبەتکردنی دەقە یاساییە گشتیەکان:

أ- تایبەتکردنی دەقی گشتی بە دەقی تایبەت لە یەك یاسادا، وەك تایبەتکردنی گشتگیریی (م٦) لە یاسای سزادانی عێراقی (تسري أحكام هذا القانون على جميع الجرائم التي ترتكب في العراق– حوکمەکانی ئەم یاسایە جێبەجێ دەبێت بەسەر هەموو ئەو تاوانانەی لە عێراق ئەنجام دەدرێت) بە(م١١) لە هەمان یاسا (لا يسري هذا القانون على الجرائم التي تقع في العراق من الأشخاص المتمتعين بحصانة مقررة بمقتضى الاتفاقيات الدولية أو القانون الدولي أو القانون الداخلي– ئەم یاسایە بەسەر ئەو تاوانانە جێبەجێ نابێت کە لە عێراق رودەدەن لەلایەن کەسانێك کە پارێزبەندییان بۆ بریاردراوە بەپێی رێکەوتنە نێودەوڵەتیەکان یان یاسای نێودەوڵەتی یان یاسای ناوخۆیی)، چونکە بێژەی (جميع الجرائم التي ترتكب في العراق– هەموو ئەو تاوانانەی لە عێراق ئەنجام دەدرێت)، هەموو تاوانێك لە هەرێمی عێراقدا بە وشکانی و دەریا و ئاسمانەوە، لەلایەن هەر کەسێکی عێراقی یان بێجگە لە عێراقی، دەکەوێتە ژێر ئەم یاسایە، بەڵام ئەو گشتگیریە مەبەست نییە، چونکە هەیە کە ئەم حوکمانە نایانگرێتەوە، یاسادانەر دەستپێشخەریی کردوە لە هەڵاوێردکردنی و دەرهێنانی لەو گشتگیرییە بە (م١١).

ب- تایبەتکردنی گشتگیریی (م١٠٦) لە یاسای مەدەنی عێراقی (سن الرشد هي ثماني عشرة سنة كاملة– تەمەنی پێگەیشتن هەژدە ساڵی تەواوە)، لەگەڵ ماددە هاوشێوەکانی دیکەی یاسا عێراقیەکان، لە دانانی تەمەنی هەژدەساڵی وەك شایستەیی(أهلية) تەواو و تەمەنی پێگەیشتن(الرشد)، بە (م٣/أ) لە یاسای چاودێری نەوجەوانان(رعاية القاصرين): (ويعتبر من اكمل الخامسة عشرة، وتزوج بإذن المحكمة كامل الأهلية– ئەو کەسەی پانزەساڵی تەواوکردبێت و بە مۆڵەتی دادگا هاوسەرگیری کردبێت، ئەوە شایستەیی تەواوە)، ئەم ماددەیە هەموو کوڕ و کچێکی هاوسەرداری لە گشتگیریی (م١٥٦) دەرکردوە لە بەدەستهێنانی شایستەیی ئەنجامدان لە مامەڵە داراییەکان نەك لە تاوانەکان، بە هاوسەرگیری، ئەگەر بە مۆڵەتی دادوەر دوای تەواوکردنی تەمەنی پانزەساڵی ئەنجامدرا، دەبو یاسادانەر ئەو شایستەییە بە ئەنجامدان(الأداء) کۆت بکات،

تا راڤەیەکی فراوانی بۆ نەکرێت، بەجۆرێك كێشە تاوانكاریەكانیش بگرێتەوە[1].

ئەگەر لێك جیابونەوە، ئەو شایستەییە چیی بەسەر دێت؟

ئەگەر بەر لە تەواوكردنی تەمەنی هەژدەساڵی جیابونەوە لەنێوان ئەو دوو هاوسەرە رویدا، كە شایستەییان بە ئەنجامدانی هاوسەرگیری وەدەست هێناوە، ناگەڕێنەوە سەر ئەوەی بەر لە هاوسەرگیریی لەسەری بوون، جا جیابونەوەكە بە مردن بێت یان بە تەلاق یان بە جیاكردنەوەی دادگایی، لەبەر ئەم هۆیانە:

١- ئەم حوكمە تازە نیە، چونكە لای جەماوەری شەرعناسانی ئیسلامی، كە بەپێی دەستور ئایینی فەرمیی دەوڵەتە، هەر مرۆڤێك پانزەساڵی تەواوكردبێت و توچاری بەربەستێك لە بەربەستەكانی شایستەیی نەبوبێت، بە شایستەی تەواو دادەنرێت بە مامەڵە داراییەكاندا.

٢- ئەو پایە یاساییە بە مافێكی وەدەستهێنراو دادەنرێت و بە نەمانی هۆیەكەی لاناچێت.

٣- بێدەنگ بونی یاسای چاودێری نەوجەوانان(رعایە القاصرین) لە كاتی پێویستدا، ئەوە دەردەخات كە دوای جیابونەوە ناگەڕێتەوە بۆ ملكەچبون بۆ ئەو یاسایە.

٤- ئامانجی یاسادانەر هاندانە بۆ هاوسەرگیریی پێشوەخت، بۆیە گەڕانەوەیان بۆ بەر لە هاوسەرگیری بە جیابونەوە، گرنگیی ئەو هاندانە كەم دەكاتەوە.

جـ- تایبەتكردنی گشتگیریی ئەو دەقانەی لە دەقە فەرماندەرەكان(الآمرة) نەبون، بەرێكەوتنی هەردولای گرێبەست، وەك هاتوە لە (م٣٩٨)ی یاسای مەدەنی عێراقی (نفقات الوفاء علی المدین إلا إذا وجد اتفاق أو عرف یقضي بغیر ذلك– خەرجییەكانی بەجێهێنان لەسەر قەرزارە، مەگەر رێكەوتنێك یان نەریتێك هەبێت لەسەر هی دیكە). جێی ئاماژەیە كە رێكەوتن بەتاڵ دەبێت ئەگەر دەقە گشتیەكە پەیوەست بێت بە سیستەمی گشتییەوە.

---

[1] دادگای عێراقی لە راڤەكردنی ئەو شایستەییە وای بۆچون كە مەبەست شایستەیی داخوازییە لە هەموو ئەوانەی پەیوەندییان بە هاوسەرگیری و شوێنەوارەكانیەوە هەیە، ئەو راڤەكردنەش بەرتەسكەو رەهایی دەستەواژەی (كامل الاهلیە–شایستەیی تەواو) تیایدا جێی نابێتەوە.

د- تایبەتکردنی گشتگیریی دەق بە نەریت، چونکە ئەگەر سەرچاوەی حوکمەکان بێت بەپێی یاسا[1] ئەوا لەپێشترە کە تایبەتکاریش بێت، هەروەها چونکە (م٣٩٨)ی باسکراو تیایدا هاتوە (تخصيص عموم النص باتفاق المتعاقدين وبالعرف– تایبەتکرنی گشتگیریی دەقێك بە رێکەوتنی هەردولای گرێبەست و بە نەریت)، چونکە یاسا وەك شەرعناسان کۆکن لەسەر تایبەتکردنی گشتگیر بە نەریت، وەك لە بریکاری کە لە بێژەکانی بە گشتیی هاتوە، ناشێت بریکار رەفتارێك بکات زیات بەو کەسە بگەیەنێت کە کردویەتیە بریکار.

هـ- دادوەر بۆی هەیە گشتگیریی دەق تایبەت بکات بە هەموو بیانویەکی رەوا، کە دادوەری(عداله) یان بەرژەوەندی گشتی یان پێویستییەکی زۆر و زەرورەت.

---

[1] م٢/١ لە یاسای مەدەنی عێراقی و میسری (٢– ئەگەر دەقێکی یاسایی نەبو بشێت بۆ جێبەجێکردن، دادگا بەپێی نەریت حوکم دەدات).

خواستی سێیەم
سڕینەوە(النسخ) و
جیاوازیەکانی لەگەڵ تایبەتکردن

ئەم بابەتە لە دوو لقدا باس دەکەین:

یەکەم بۆ ڕونکردنەوەی نەسخ

دووەم بۆ جیاوازییەکانی لەگەڵ تایبەتکردندا(التخصیص)

لقی یەکەم
سڕینەوە(النسخ)

(النسخ) لە زمانی عەرەبیدا بە چەند مانایەك هاتووە، لەوانە لابردن، گۆڕین، جێگۆڕکردن(تحویل)، گواستنەوە.

لە زاراوەی پێشینەکاندا بریتییە لە گشت ئەوانەی بەسەر ڕوکاری دەقدا دێن، وەك کۆتکردنی ڕەها و تایبەتکردنی گشتی و ڕونکردنەوەی پوخت(مجمل) و پلەبەندی و ڕوخسەت.

لای ئوسوڵناسەکان هەڵوەشاندنەوەی حوکمێکی شەرعی پێشترە بە بەڵگەیەکی شەرعی دواتر.

سڕینەوە لە قورئاندا –ئەگەر وای دابنێین کە هەیە - هەڵوەشاندنەوەی وەحیەکی پێشترە بە وەحییەکی دواتر.

ئەگەری ڕودانی نەسخ:

١– لەوەدا ڕاجیایی نییە، کە حوکمەکانی شەریعەتە ئاسمانییە پێشووەکان، ئەو حوکمانەی کە بەپێی سەردەم و شوێنەکان دەگۆڕێن، بە قورئانی پیرۆز نەسخ کراونەتەوە. چونکە قورئان دوایین دەستوری خوایە، سەرجەم دەستورە ئاسمانییە ڕابردوەکانی هەموار کردۆتەوە، کە بۆ پێغەمبەران دابەزیون.

٢- ڕاجیایی لەوەدا نییە کە سوننەت بە قورئان نەسخ دەبێتەوە، وەك نەسخبونەوەی روکردنە بەیتول مەقدیس بە فەرمانی روکردنە مالّی خوا(کەعبە). وەك خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَحَيْثُ مَا كُنتُمْ فَوَلُّوا وُجُوهَكُمْ شَطْرَهُ﴾[1].

چونکە روکردنە بەیتولمەقدیس بە قورئان نەچەسپاوە، وەك خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿وَمَا جَعَلْنَا الْقِبْلَةَ الَّتِي كُنتَ عَلَيْهَا﴾[2]، نەیفەرمو ئەو روگەیەی فەرمانمان پێت کربو روی تێبکەیت.

٣- ڕاجیایی لەوەشدا نییە، کە سوونەت بە سوونەت دەسڕێتەوە، وەك سڕانەوەی رێگری لە سەردانی گۆڕەکان بە فەرمانپێکردنی، وەك فەرموی: ((کنت نیهتکم عن زیارە القبور، ألا فزوروها))[3].[4]

شایانی باسە کە هەڵوەشاندنەوەی داب و نەریت و خوە نەفامیەکان بە قورئان یان سوونەت، پێی ناوترێت نەسخ، هەروەها وەستانی کارکردن بە هەندێك ئایەت بەهۆی کۆتایی هاتنی هۆیەکانی، ئەوەش پێی ناوترێت نەسخ، وەك راگرتنی کارکردن بەو ئایەتانەی لە سەرەتای ئیسلامدا هات لەبارەی رێکخستنی ژیانی کۆیلەو کەنیزەکەکان، ئەوەبو دوای ئەوەی قورئان سیستەمی کۆیلایەتی لە ئیسلامدا هەڵوەشاندەوە، کارکردن بەو ئایەتانە و هەر ئایەتێك پەیوەندی بەو سیستەمەوە هەبێت وەستا.

٤- ڕاجیایی لەوەشدا نییە، کە لە رووی عەقڵەوە دەشێت قورئان بە قورئان نەسخ بکرێتەوە، چونکە شتێکی گونجاو و مومکینە، خوایش بەسەر هەموو مومکینەکاندا بەتوانایە، بەڵکو ڕاجیاییەکە لە رودانیەتی. زۆرێك لە زانایانی ئیسلام ولیان گومان بر کە هەندێك ئایەتی قورئان هەیە حوکم و خوێندنەوەی نەسخ بۆتەوە، وەك پێیان وایە فەرمودەی:((لَوْ كَانَ لابْنِ آدَمَ وَادِيَانِ مِنْ مَالٍ لابْتَغَى ثَالِثًا وَلا يَمْلأُ جَوْفَ ابْنِ آدَمَ إِلاَّ التُّرَابُ وَيَتُوبُ اللَّهُ عَلَى مَنْ تَابَ)) ئایەتی قورئان بووەو حوکم و خوێندنەوەی هەڵوەشاوەتەوە. ئەوەش هەڵەیەکە جێی لێخۆشبون نییە، لە دوو روەوە:

---

[1] البقرة ١٤٤

[2] البقرة ١٤٣

[3] صحيح مسلم، باب: في زيارة القبور والاستغفار لهم، رقم الحديث ٤٤٩.

[4] رواه مسلم ١٠٢٣/٢، واحمد في مسنده .

یەکەمیان بە تەواتور نەچەسپاوە، هەرچەندە هەموو رستەیەك یان وشەیەکی قورئان بە تەواتور چەسپاوە.

دووەم حوکمەکەی لە فەرمودەکەدا ماوە. ئەگەر حوکم و خوێندنەوەکەی سڕابایەوە، ئەی چۆن حوکمەکەی لەلایەن پێغەمبەرەوە ﷺ بڕیاری لەسەر دراوە.

هەیانە بە خوێندنەوە سڕاوەتەوەو بە حوکم ماوەتەوە، وەك هەڵبەستانی نەسخبونەوەی ((الشَّيْخُ وَالشَّيْخَةُ إِذَا زَنَيَا ، فَارْجُمُوهُمَا الْبَتَّةَ بِمَا قَضَيَا مِنَ اللَّذَّةِ))، ئەوەش لە چوار ڕووەوە هەڵەیەکی گەورەیە:

یەکیان ئەو وتەیە نەریتێکی نەفامی بوو.

دوەمیان بە تەواوتور نەچەسپاوە.

سێیەمیان هەرکەس نەستێکی دروستی هەبێت دەزانێت کە ئەوە فەرمایشتی خوا نییە، چونکە هیچ نیشانەیەکی ڕەوانبێژیی تێدا نییە.

چوارەمیان حوکم و خوێندنەوە پێکەوە گرێدراون، هیچیان لەوی دیکە نابێتەوە، نە لە مێشك و نە لە دەرەوەی مێشك.

هەیانە بە حوکم سڕاوەتەوەو بە خوێندنەو ماوەتەوە، زۆریەی ئەوانەی بڕوایان بە نەسخبونەوەی زۆر ئایەت بە حوکم و بەبێ خوێندنەوە هەیە، لەوانە (ئیه الله هبه الله بن سلامه البغدادی -ت-٤١٠هـ) لە کتێبی (الناسخ والمنسوخ)[1] پێیان وایە ئایەتی شمشێر کە فەرمایشتی ﴿ فَإِذَا ٱنسَلَخَ ٱلْأَشْهُرُ ٱلْحُرُمُ فَٱقْتُلُوا۟ ٱلْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدتُّمُوهُمْ وَخُذُوهُمْ وَٱحْصُرُوهُمْ وَٱقْعُدُوا۟ لَهُمْ كُلَّ مَرْصَدٍ ۚ فَإِن تَابُوا۟ وَأَقَامُوا۟ ٱلصَّلَوٰةَ وَءَاتَوُا۟ ٱلزَّكَوٰةَ فَخَلُّوا۟ سَبِيلَهُمْ ۚ إِنَّ ٱللَّهَ غَفُورٌ رَّحِيمٌ ﴾[2] مەبەستە، سەد و بیست و چوار ئایەتی نەسخ کردۆتەوە، ئینجا کۆتاییەکەی، ئینجا کۆتاییەکەی سەرەتاکەی نەسخ کردەوە، ئەویش فەرمایشتی: ﴿فَإِن تَابُوا۟ وَأَقَامُوا۟ ٱلصَّلَوٰةَ وَءَاتَوُا۟ ٱلزَّكَوٰةَ فَخَلُّوا۟ سَبِيلَهُمْ﴾، سەرەڕای چەندین ئایەتی دیکە بە ئایەتی بێجگە لە ئایەتی شمشێر نەسخ کراوەتەوەو لە قورئانیشدا دەخوێندرێنەوە، دەڵێت: ((هەموو ئەوانەی لە قورئاندا

---

[1] ل١٢٨.

[2] سورة التوبة/٥.

هاتون، نمونەی (أعرض، وتول عنهم، نرهم) و هاوشێوەکانیان، بە ئایەتی شمشێر نەسخ کراونەتەوە)).

پاشان دەڵێت: ابن حزم الاندلسی[1] نەسخی هەموو (١١٤) ئایەت بە فەرمایشتی ﴿فَٱقۡتُلُواْ ٱلۡمُشۡرِكِينَ حَيۡثُ وَجَدتُّمُوهُمۡ... الآیة﴾ کە پێنجەمین ئایەتی سورەتی (توبە)یە، بانگەشەکارانی نەسخ پێی دەڵێن ئایەتی شمشێر، ئەمە سەرەڕای ئەو ئایەتانەی دیکە کە دەڵێت بە ئایەتی دیکەی بێجگە لە ئایەتی شمشێر نەسخ بۆتەوە، کە ژمارەیان (١٠٠) ئایەتە، چونکە کۆی ئایەتە نەسخ بووەکان لە قورئاندا (٢١٤) ئایەتە، ئەو بانگەشەی نەسخی ئەو ئایەتانە دەکات بەبێ ئەوەی تاکە بەڵگەیەك بهێنێتەوە ئەگەریش بۆ جارێك بێت، بۆ سەلماندنی بانگەشەکەی، سەرەڕای ئەوە لە کتێبەکەی (الناسخ والمنسوخ في القران الكريم) پڕە لە تێکگیران، لەوانە دەڵێت ئایەتەکانی هەواڵ نەسخ نایانگرێتەوە، پاشان لە کتێبەکەیدا بانگەشەی نەسخی چەند ئایەتێك لە ئایەتەکانی هەواڵ دەکات، هەروەها دەڵێت کە هەڵاوێردن و تایبەتکردن لە نەسخ نین، پاشان زۆر لە ئایەتەکان بە تایبەتکردن و هەڵاوێردن بە نەسخ دادەنێت[2].

ژمارەی ئایەتە نەسخکراوەکان لە حوکم بەبێ خوێندنەوە و لە قورئانەکاندا دەخوێندرێتەوە (٢٤٧) ئایەتە لای ئیبن جەوزی[3] و (٢١٣) ئایەتە لای ئیبن سەلامە[4] و (١٣٤) ئایەتە لای ئەبو جعفر النحاس[5] و (٦٦) ئایەتە لای عبد القاهر البغدادی[6].

السیوطي[7] لە (٢٠) ئایەت سنورداری کردوە، زانای ئوسوڵی (الشیخ محمد الخضری) وەڵامیان دەداتەوەو دەیسەلمێنێت کە هیچیان نەسخ نەکراوەتەوە[8] (مصطفی زید)[9] لە پێنج

---

[1] (ابو عبد الله محمد بن احمد الانصاري الاندلسي) ت-٣٢٠هـ جیاوازە لە(بن حزم الظاهري (علي بن احمد بن سعید بن حزم الظاهري) (ت- ٤٥٦هـ) کونیەی (أبی محمد) بوە. بڕوانە (الناسخ والمنسوخ) لابن حزم الاندلسي ص٥. الرأي الصواب في منسوخ الكتاب للاستاذ جواد متولي محمد عفانة ص٣٣.

[2] بۆ وردەکاریی زیاتر بگەڕێوە بۆ کتێبی ناوبراو.

[3] بڕوانە دانراوەکەی نواسخ القرآن.

[4] هبة الله بن سلامة البغدادي (ت- ٤١٠هـ) الناسخ والمنسوخ الدار العربیة للموسوعات.

[5] محمد بن احمد بن اسماعیل الصفار (ت- ٣٣٨هـ) بڕوانە دانراوەکەی (الناسخ والمنسوخ في القرآن الكريم).

[6] لە کتێبەکەی (الناسخ والمنسوخ) کە(محمد بن أحمد المروزي) لەوەوە هێناویەتی لە ٦١٢هـ

[7] الاتقان في علوم القرآن ٢/٢١ وما بعدها.

[8] بڕوانە کتێبەکەی (أصول الفقه) ص٢٥٠-٢٥٥.

[9] لە کتێبەکەی بەناوی(النسخ في القرآن).

ئایەت کورتی کردۆتەوە، مامۆستا موسی جواد عفانە[1] سەلماندویەتی کە نەسخی ئەو پێنج ئایەتە ڕاست نییە.

٥- هیچ ڕاجیایی لەوەیشدا نییە، و یاخود پێویستە شتی لەم جۆرە ڕوونەدات، کە ئەویش ئەوەیە نەلە ڕووی عەقڵەوە و نە لەڕووی کردارییەوە، نەسخ لە هەواڵو بەڵێنە خواییەکان و یاساکانی بیرو باوەڕو حوکمە هەمیشەییەکاندا ڕوونادات، و ئەمانە نەسخیان بەسەردا نایەت.

٦- ڕاجیایی لە وەیشدا نییە، کە لە قورئانی پیرۆزدا ئایەت گەلێك هەن، کە کارکردن پێیان هەڵپەسێردراوە، چونکە حوکمی ئەم جۆرە ئایەتانە پەیوەستە بە هۆکار گەلێکەوە، کە ئیتر ئەو هۆکارانە ماوون، و ڕوونادەنەوە، لەوانە ئایەتەکانی پەیوەست بە ئەحکامەکانی بەندەو کەنزیەك، وەك پەروەردگار دەفەرموێت: ﴿وَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تُقْسِطُوا فِي الْيَتَامَىٰ فَانكِحُوا مَا طَابَ لَكُم مِّنَ النِّسَاءِ مَثْنَىٰ وَثُلَاثَ وَرُبَاعَ ۖ فَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تَعْدِلُوا فَوَاحِدَةً أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ﴾[2]. واتە: ئەگەر ترسان لەوەی کە عەدالەت نەکەن لەگەڵ کچە هەتیوەکان کە مارەیان ببڕن، ئەوا واز لە ئافرەتی هەتیو بێنن، ئەوانەی بە دڵتانن لە کچانی ناهەتیو مارە بکەن، دوان، یا سیان، یا چوار، ئەگەر ترسان لەوەی لەنێوان ئەم ژنانەتاندا عەدالەت نەکەن ئەوا هەر یەك ژن بێنن یا لەگەڵ ژنە (جاریة)ی، کڕاوتاندا ڕابوێرن.

هەروەها فەرموویەتی: ﴿وَالْمُحْصَنَاتُ مِنَ النِّسَاءِ إِلَّا مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ﴾[3]. واتە: ئەو ژنانەی شوویان هەیەو بە نیکاح پارێزراون لە ئێوە حەرامن، بەڵام ئەو ژنە شوودارانەی لە جەنگدا دەستتان ئەکەون، ویە دیل ئەگیرێنو مێردەکانیان کافرن، ئەوانە حەڵاڵن بۆتان.

چەندەها ئایەتی تر کە حوکمەکانی پرس بەندەو کەنزیەکیان لە خۆ گرتووە، چونکە ئیسلام هاتووە سیستمی ئازادی مرۆڤ لە بەندایەتی بۆ غەیری خوا بنیات ناوە وپێی بووە، و یاسای کۆیلایەتی دان پیادانەناوە، و بەندایەتی مرۆڤی بۆ مرۆڤی لابردووە، و چەندپێشەکییەکی داناوە، بۆ کۆتایی هێنان بەو سیستمە قێزەونە، لە قۆناغی گواستنەوەی خۆیدا لە و بێگومان هەروایش

---

[1] بڕوانە دانراوەکەی (الرأي الصواب في منسوخ الكتاب).

[2] سورة النساء: ٣.

[3] سورة النساء: ٢٤.

بووە، کۆیلایەتی لابردووە، و ئیتر نەگەڕاوەتەوە.

لە کتێبی (التبيان لرفع غموض النسخ في القرآن) بە بەڵگەی عەقڵی و نەقڵی سەلماندمان کە تەنها ئایەتێك لە قورئاندا نییە کە نەسخ کرابێتەوە.

لە قورئاندا نەسخ نییە، لەبەر ئەم بەڵگە عەقڵی و نەقڵیانە:

أ- لە بەڵگە عەقڵیەکان کە گوزارشتی بنبڕن لەسەر نەبوونی نەسخ لە قورئاندا:

نەسخ لە قورئاندا ئەگەر بونی هەبێت ئەوا لەسەر یەکێك لەم بنچینانە دامەزراوە:

١/ خوای گەورە بەر لە نەسخ کردنەکە نەیزانیوە نە نەسخکارەکە لە نەسخکراوەکە راستتر و دروستترە، ئەوەش واتە نەزانین دەدلتە پاڵ خوا، ئەمەش بە کۆڕای عاقڵمەندان و زانایان بەتاڵ و مەحاڵە، هەروەها ئەنجامەکەشی.

٢/ خوای گەورە زانیویەتی کە نەسخکارەکە راستتر و دروستترە، بەڵام لەسەرەتاوە دەستەوسان بوە لە هێنانی، ئەوەش دەستەوسانی دەدلتە پاڵ خوای گەورە، ئەوەش بە کۆڕای عاقڵمەندان و زانایان بەتاڵ و مەحاڵە، هەروەها ئەنجامەکەشی.

٣/ خوای گەورە زانیویەتی کە نەسخکارەکە راستتر و دروستترە، بەڵام لەسەرەتاوە فەرامۆشی کردوە، ئەوەش بێهودەیی دەلتە پاڵ خوا، ئەوەش بە کۆڕایی بەتاڵە، هەروەها ئەنجامەکەشی.

٤/ سەرەتا ئیسلام لاواز بوە، بۆیە بڕیاری لەسەر هەندێك حوکم داوە، وەك سازش و لێبوردەیی و لەبەرچاوگرتنی هەستی نامسوڵمانەکان، کاتێکیش پێگەی بەهێز بوو، شەریعەتی موحەممەدی ئاشتیخواز بووە شەریعەتێکی تۆقێنەر، سەرجەم لێبوردەیی و نەرمی و لەبەرچاوگرتنی هەستی ئەوانی دیکەی لابرد. ئەمەشیان بەتاڵە، چونکە لایەتی بانگەشەکاری ئیسلام خوایە نەم موحەممەد و هاوەڵانی، وێناکردنی لاوازی بۆ خوا بەتاڵە بە کۆڕای عاقڵ و زانایان، ئەم خاڵەی چوارەمیان ئاراستەی رۆژهەڵاتناسە نامسوڵمانەکانە.

٥/ نەسخکراوەکە بۆ لەبەرچاوگرتنی بەرژەوەندییەك بوو، ئەو بەرژەوەندییە گۆڕاو بەرژەوەندییەکی تازە هات کە لەگەڵ نەسخکارەکە گونجاوە، بۆیە نەسخکردنەکە هات بۆ لەبەرچاوگرتنی بەرژەوەندییە تازەکە، کە لەگەڵ حوکمە تازەکە دەگونجێت. ئەمەیان رای زانایانی تەفسیرە.. ئەگەر راست بێت لەماوەی ٢٣ساڵی تەمەنی وەحی، زیاتر لە

(٢٥٠) ئایەت -بەپێی وتـەی تەفسـیرکاران- نەسـخ بێتـەوە، لەسـەر بنچینەی گۆڕانی بەرژەوەنـدی لـە ژنگەیـەکی دواکـەوتوی وەك دورگـەی عـەرەبی، ئـەوا دەبوایـە ئێسـتا کارکردن بە سەرجەم قورئان لابرێت، دوای ئـەوەی بەرژەوەنـدیی مرۆڤاقـەتی زیـاتر لـە سەد ئەوەدە گۆڕانی بەسەردا هاتوە.

٦/ دارشتنی حوکم لە رۆژێکدا و لابردنی دوای ماوەیەك، نیشـانەی کەموکورییـە، خـواش لـە هەموو کەموکورییەك بەدورە، بەڵکو کەموکوری بۆ مرۆڤ دەبێـت، کـە بڵـێین لـە قورئانـدا نەسخ هەیە، وا دەخوازێت بڵێین قورئان دەستکردی موحەممەدە ﷺ و وەحیی خـوایی نییە، هەرئەوەشە کە رۆژهەڵاتناسەکان کردویانەتە بەڵگەی ئەوەی قورئان وەحـی نییـە، چونکە نەسخکار و نەسخکراو لە قورئاندا هەیە.

ب- بەڵگە نەقلیەکان:

١/ ئەیەتە قورئانییەکان ئامازەی بنبڕ دەکەن بۆ نەگۆڕان لە قورئاندا، لەوانە فەرمایشتی ﴿ إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا ٱلذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُۥ لَحَٰفِظُونَ ﴾[1].

٢/ گوزارشتی قورئان بۆ نەسخی وەحی بە وەحی، بۆ کتێبـە پێشـوەکانە، وەك لـە هـەردوو ئایـەتی (١٠٥ و١٠٦)ی سـورەتی (البقـرة) هـاتووە، لـە یەکەمیانـدا دەفـەرموێت: ﴿مَّا يَوَدُّ ٱلَّذِينَ كَفَرُواْ مِنْ أَهْلِ ٱلْكِتَٰبِ وَلَا ٱلْمُشْرِكِينَ أَن يُنَزَّلَ عَلَيْكُم مِّنْ خَيْرٍ مِّن رَّبِّكُمْ ۗ وَٱللَّهُ يَخْتَصُّ بِرَحْمَتِهِۦ مَن يَشَآءُ ۚ وَٱللَّهُ ذُو ٱلْفَضْلِ ٱلْعَظِيمِ ﴾، لــە دووەمــیش دەفــەرموێت: ﴿مَا نَنسَخْ مِنْ ءَايَةٍ أَوْ نُنسِهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِّنْهَآ أَوْ مِثْلِهَآ ۗ أَلَمْ تَعْلَمْ أَنَّ ٱللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَىْءٍ قَدِيرٌ ﴾. ئــەوەش ئامازەیە بۆ ئەوەی کـە مەبەست لـە (ایـە) کتێبـەکانی پێشـووە، چـونکە ئایـەتی دوەم وەڵامی ئایەتی یەکەمە.

٣- لەتوانادا نییە چوار مەرجەکانی نەسخ لەقورئاندا بێتە دە، کە ئەمانەن:

أ- هەموو ئەوەی بە نەسـخکەر و نەسخکراو(الناسـخ والمنسـوخ)ی قورئـان ناودەبرێـت، قورئانی بونیان بە بنبڕی و بە تەواوتور چەسپاوە، چونکە زانایانی ئیسلام لە لە کـۆن و تازەدا کۆڕان لەسـەری ئـەوەی: هـەمو سـورەتێکی قورئـان و هـەمو ئایـەتێك لـە

[1] الحجر ٩

ئایەتـەکانی و، هـەمو رسـتەیەك لـە رسـتەکانی و، هـەمو وشـەیەك لـە وشـەکانی، قورئانیبوونیان بە تـەواتور جێگیربـووە و بـە تـەواتور بەدەسـتمان گەیشـتووە و لـە مەصحەفی ئیمامدایە کە لەبەردەستی موسڵماناندایە بە تەواتور.

ب- جێگیربوونی دواکەوتنی نەسخکەر لە نەسخکراوەکە لە دابەزیندا بە تەواتور، چـونکە حـوکمی نەسـخکراو پـێش نەسـخکەرە لـە قورئانـدا، قورئـانیبوونی بـە تـەواتور جێگیربووە، ئەوەش بـە تـەواتور جـێگیر بوویێـت تـەنها بـەوە دەسـڕێتەوە کـە بـە تەواتور جێگیر بوویێت، بەبێی ئەو رێسا شەرعییە گشتییەی کۆڕای لەسەرە (یـەقین تەنها بە یەقین لادەچێت).

ج- ئامادەیی حوکمەکە بۆ نەسخکردنەوە، حوکمەکانی قورئان پێنج بەشن:

- بیروبـاوەڕ و، حوکمـە عەقیدەیـیـەکان نەسـخکردنەوە قـەبوڵ ناکـەن، چـونکە بیروباوەڕێکی پابەندکاری چەسپاوە بە بونی خوا و ئەو لقانـەی لێـی دەبێتـەوە لـە پەنهانەکان.
- حوکمـە رەوشـتیەکان، ئـەوەش لانـابرێن، ئەگـەرنا جیـاوازی نێـوان مـرۆڤ و ئـاژەڵ نامێنێت.
- حوکمـە کرداریـیـەکان، ئـەوەش بـۆ فـەرمان و نەهیـەکان دەگەڕێتـەوە، ئەگـەریش ئایەتەکان بەشێوازی هەواڵ هاتبن، یان بـەڵێنی پاداشـت و سـزا، ئەوانـە ئامـادەیی نەسخیان تێدانیە، بەپێی کۆڕای زانایان و عەقڵمەندان.
- سـەربردە و هـەواڵ لـەبارەی نەتـەوەکانی پێشـوو، نەسـخ بونـەوەی هـەواڵ ئـەوە دەگەیەنێت کە درۆ دەداتە پاڵ خوا-پەنا بەخوا-، ئەوەش مەحاڵە.

هـ. حوکمـە گەردونیـەکان، گـەردون و ئـەو حوکمانـەی بـەڕێوەی دەبـەن، ئامـادەیی نەسخیان تێدانیە، چونکە حوکمەکانی سروشتین و نەسخ و لابردن قەبوڵ ناکات.

٤- تێکگیران لە نێوان دوو ئایەتەکەدا(نەسـخکەر و نەسـخکراو)، چـونکە نەسخ(سـڕینەوە) بـۆ لابردنی دژایەتی دێت، ئەگەر ئەسڵەکە نەبێت ئەوا لقەکەش بونی نییە

لقی دووەم
جیاوازییە جەوهەرییەکانی نێوان نەسخ و تایبەتکردن

(الفروق الجوهرية بين النسخ والتخصيص)

لە گرنگترین جیاوازییە جەوهەرییەکانی نێوان نەسخ و تایبەتکردن، ئەمانەن:

١- **لەڕووی سروشتەوە**: نەسخ هەڵوەشاندنەوە، تایبەتکردن ڕوونکردنەوەیە. نەسخکراو لەکاتی دارشتنیدا مەبەست بووەو داوای کارپێکردنی کراوە، بەڵام تایبەتکراو لەسەرەتای دارشتنیەوە مەبەست نەبوە.

بەدەربڕینێکی دیکە، تایبەتکردن ڕوونکردنەوەیە، ڕوونی دەکاتەوە ئەوەی لە حوکمی گشتیەکە دەرهێنراوە، مەبەستی قسەکەرەکە گشتگیری حوکمەکە نەبوە و نەیویستوە ئەرك بخاتە سەر ئەرکبارەکە، نە لە ڕابردو و نە لە ئێستا و نە لە داهاتوو، بەپێچەوانەی نەسخ، کە حوکمەکە پێشتر داواکراو بوەو ئەوەی ئاراستەی کراوە ئەرك بووە لەسەری، پاشان ئەو حوکمە لابراوە لەبەر هۆیەك لە هۆیەکانی لابردن، بینا لەسەر ئەوە تایبەتکردن هەردەم ڕوونکردنەوەیە بۆ ئەوەی مەبەستە، نەسخیش لابردنی ئەوەیە کە بڕیاری لەسەر دراوە.

٢- بەڵگەی تایبەتکەر دەکرێت دەق بێت دەکرێت شتی تریش بێت، وەك بەرژەوەندی گشتی شەرعی، دەقی گشتی تایبەت دەکات[١] هەروەها وەك نەریتی دروست[٢] و کۆڕایی[٣] و پێوانە[١] و عەقل[٢]، هیدیکش، بەپێچەوانەی نەسخ کە تەنها بە دەق دەبێت،

---

[١] تایبەتکردنی دەقی گشتی بە بەرژەوەندی، وەك تایبەتکردنی گشتگیری ئایەتی ﴿ وَٱلسَّارِقُ وَٱلسَّارِقَةُ فَٱقْطَعُوٓا۟ أَيْدِيَهُمَا ﴾المائدة:٣٨ بۆ برسیی ناچار، چونکە پاراستنی گیانەکان گرنگترە لە پاراستنی سامانەکان.

[٢] تایبەتکردن بە نەریت وەك تایبەتکردنی فەرمایشتی ﴿ وَٱلْوَٰلِدَٰتُ يُرْضِعْنَ أَوْلَٰدَهُنَّ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ ﴾سورة البقرة:٢٣٣. بە نەریت.

[٣] تایبەتکردنی گشتی بە کۆڕا، وەك کۆڕان لەسەر واجب نەبونی نوێژی هەینی لەسەر ئافرەتان بە تایبەتکردنی فەرمایشتی ﴿يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُوٓا۟ إِذَا نُودِىَ لِلصَّلَوٰةِ مِن يَوْمِ ٱلْجُمُعَةِ فَٱسْعَوْا۟ إِلَىٰ ذِكْرِ ٱللَّهِ وَذَرُوا۟ ٱلْبَيْعَ ﴾سورة الجمعة:٩.

ئەوەشە کە زانایانی مسوڵمان لەسەری کۆکن.

٣- نەسخ لە هەواڵەکاندا نابێـت چـونکە نەسـخی هـەواڵ بـەدرۆزانینی هەواڵدەرەکـەی لـێ دەکەوێتەوە، ئـەوەش لـە خـوای گـەورە بـەدورە، بـەو پێیـە نەسـخ لـە بـواری حوکمـە شەرعیەکان (ئەرکباری و دانراوی- التكليفية والوضعية) کورت هەڵدێت، کە بـە فـەرمان و نەهیەکان چەسپاوە، بە پێچەوانەی تایبـەتکردن کـە لـە هەواڵەکانـدا دەبێـت بـە هـەمان شێوەی حوکمەکان، چونکە تایبەتکردن رونکردنەوەی ئەوەیـە کـە مەبەسـتە و خڵتـەی بەدرۆخستنەوەی تێدانییە.

٤- نەسخ لە بەڵێن و هەڕەشەدا نابێت، لەبەر هەمان هۆی لەبڕگەی پێشوو باسمانکرد.

٥- تایبەتکردن لەوانەیە بە بەڵگەیەکی نزمتر لە روی هێز و پابەندیەوە لە دەقی گشتی بێت، وەك تایبـەتکردنی قورئـانی پـیرۆز بـە فـەرمودەی تـاك یـان نـەریتی دروسـت یـان بەرژەوەندی-وەك باسمان کرد-، لەکاتێکدا نەسخکار هەردەم دەبـێ بـەهێزتر بێـت لـە نەسخکراو، وەك نەسخکردنی سـوننەت بە قورئـان، یـان یەکسانی بێـت لـەهێزدا، وەك نەسخکردنی قورئان بە قورئان -ئەگەر وای دابنێین کـە هەیـە-، هـەروەها نەسـخکردنی سوننەت بە سوننەت و، هەڵوەشاندنەوەی یاسا بە یاسا.

٦- بەڵگەی تایبەتکار لەوانەیە پەیوەست بێت بە دەقێکی گشـتییەوە، لەوانەشـە بـە تـەنهاو سەربەخۆ بێت، لەکاتێکدا نەسخ زۆربەی جار تەنها بە بەڵگەی سەربەخۆی جودا دەبێت، چونکە وا دەخوازێت نەسخکەر و نەسخکراو تێکگیراو بن و کۆنەبنەوە، نە لە حـوکم و نـە لە وەدیهاتندا.

٧- نەسـخ تـەنها بـە دەقێـك رودەدات کـە لـە دانانـدا بکەوێتـە دوای نەسـخکراو، لەکاتێکـدا دەشێت بەڵگەی تایبەتکار بەر لەو دەقە گشتیەکە هاتبێت کە تایبەتی دەکات، هـەروەك دەشێت دوای ئەوە بێت یان هاودەمی بێت.

---

[1] تایبەتکردن بە پێولنە وەك تایبەتکردنی فەرمایشتی ﴿ وَمَن دَخَلَهُۥ كَانَ ءَامِنًا ﴾سـورة آل عمـران: ٩٧، بـەوەی ئـەوە گشتگیرەو ئەوانە ناگرێتەوە کە خوێنیان رژاوە، بەپێولنە لەسـەر ئـەنجامانی تـاوان لـەناو حـەرەمی مەککـە، بـەپێی وتەی هەندێك لە شەرعناسان.

[2] تایبەتکردن بە عەقڵ وەك فەرمان و نەهیەکانی ئاراستەی مرۆڤ کراون، منداڵی بچوك(عديم التمييز) ناگرێتەوە.

٨- تایبەتکردن تەنها لە دەقی گشتی دەبێت، لەکاتێکدا نەسخ تەنها لە دەقی گشتی و تایبەت وەك یەك دەبێت.

٩- دەشێت شەریعەت بە شەریعەتێکی دیکە نەسخ بکرێت، وەك نەسخی شەریعەتەکانی پێشو بە قورئان، کە دوایین دەستوری هەموارکاری دەستورە خواییەکانی پێشترە، بەپێچەوانەی تایبەتکردن کە ناشێت دەقێکی گشتی لە شەریعەتی ئیسلامی بە دەقێکی دیکە لە شەریعەتەکانی پێشتر تایبەت بکرێت.

١٠- نەسخ دوای کارکردن بە حوکمە نەسخکراوەکە دەبێت، بەپێی رای پەسەندی زانایانی مسولّمان، بەڵام تایبەتکردن ئەو مەرجەی تیانیە، چونکە رونکەرەوەیە، لەوانەشە هاوشان و لکاوبێت لەگەڵ دەقی گشتی دارشتنی شەرعدا، وەك بەڵگە تایبەتکارە لکاوەکان، وەك هەڵاوێردکردن و سیفەت و مەرج و ئامانج و هەندێك لەجیاتی هەندێك.

١١- نەسخ زۆربەی جار جێگرەوەی هەیە، بەپێچەوانەی تایبەتکردن، چونکە لەدوای ئەو تایبەتکردنە، حوکمەکە لەوانەی ماوە کورت هەڵدێت، بۆیە پێویستی بە جێگرەوە نییە.

١٢- تایبەتکردن نابێتە هۆی ئەوەی لە داهاتوودا بەرەهایی نەتوانرێت گشتیەکە بە بەڵگە بهێنرێتەوە، بەڵکو کارپێکردنی بەردەوام دەبێت تەنها لەوانەدا نەبێت کە تایبەتکردنەکە دەیگرێتەوە، بەپێچەوانەی نەسخ کە نەسخکراو هەڵدەوەشێتەوەو نابێت کار بە هەڵوەشاوە بکرێت.

١٣- تایبەتکردن هەروەك بە گوفتار دەبێت، بە هەمان شێوە دەشێت بە کردار بێت، وەك کردارەکانی پێغەمبەر ﷺ کە رونکەرەوەو تایبەتکاری هەندێك دەقی گشتی قورئانن، بەپێچەوانەی نەسخ کە تەنها بە گوفتار دەبێت.

١٤- تایبەتکردن کەمکردنەوەیە و نەسخ گۆڕینە.

١٥- نەسخ لە حوکمە عەقیدەیی و بیروباوەڕییەکاندا نەبێت، بەپێچەوانەی تایبەتکردن.

١٦- دەقی گشتی دەشێت بە گشتی نەسخ بکرێت، هەتا هیچی لێ نەمێنێتەوە، بە پێچەوانەی تایبەتکردن، کە ناشێت هەموو ئەوانە بگرێتەوە کە دەکەونە ژێر گشتیەکەوە، بەجۆرێك هیچی لێ نەمێنێتەوە. ئوسولییەکان راجیان لەوەدا کە نزمترین ئەو ئاستەی کە دەبێ گشتی لەسەری بمێنێتەوە دوای تایبەتکردن چەندە، دوای ئەوەی کۆك بون لەسەر ئەوەی ناشێت تایبەتکردن هەموو دەقە گشتیەکە لاببات.

١٧- حوکمە ئەرکبارییە سەرەکییەکان بۆ خێزانی مرۆڤایەتی نە نەسخ دەبێتەوەو نە هەڵدەوەشێتەوە، نە لە شەریعەتە ئاسمانیەکان و نە لە یاسا دانراوەکان، هەتا ئەوکاتەی مرۆڤ مرۆڤایەتی خۆی بپارێزێت و دلنەبەزێتە ئاستی دڕندەکانی دارستان.

لەو حوکمانە هەڵسوکەوتی چاك لەگەڵ خەڵکدا و ئاراستەکردنیان بۆ ڕێگای ڕاست بە دانایی و پەندی جوان و گفتوگۆکردن لەگەڵیان بەوەی باشترینە و، ئارامگرتن و خۆڕاگری لە بەرامبەر شەپۆلە دژەکان، هەتا ئەو کاتەی دەگاتە سنوری دەستدرێژی بۆ سەر بەرژەوەندییە زەرورییەکان، کە لەو کاتەدا دەشێت مافی بەرگری شەرعی بەکاربهێنرێت، هەروەها وەك واجبێتی دادپەروەری و دەستپاکی و دڵسۆزی و سەرجەم سیفەتە چاکەکان، کە دەبێ مرۆڤ خۆی پێیان برازێنێتەوە، هەر ئەم مانایەش مەبەستە دەستەواژەی: ﴿لِتَعَارَفُوٓاْ﴾ لە فەرمایشتی ﴿يَٰٓأَيُّهَا ٱلنَّاسُ إِنَّا خَلَقۡنَٰكُم مِّن ذَكَرٖ وَأُنثَىٰ وَجَعَلۡنَٰكُمۡ شُعُوبٗا وَقَبَآئِلَ لِتَعَارَفُوٓاْ﴾[1].

هەر لەولنە حەرامبونی زینا و ناوزڕاندن و دزی و ڕێگری و ناپاکی لە راسپاردە و درۆ و رق و ئیرەیی و خۆپەرستی وهاوشێوەکانیان لە سیفەتە بەدەکان، کە پێویستە مرۆڤ لێیان بەدور بێت لە هەمو سەردەم و شوێنێکدا، ئەو حوکمانەو هاوشێوەکانیان لە هەموو ئایین و یاساکاندا دوچاری نەسخ و هەڵوەشانەوە نابنەوە، هەروەك قورئانی پیرۆزیش هیچ شتێك لەو حوکمانەی لە ئاینەکانی پێشوو نەسخ نەکردۆتەوە.

لەبەرامبەر ئەو حوکمانەشدا ئەوە هەیە کە زانایانی فەلسەفە و یاسا بە زاراوەی (یاسای سروشتی) ناوی دەبەن، بریتییە لە کۆمەڵێك ڕێسا و حوکمی نمونەیی چەسپاو و نەمر، کارتێکەرە گەردونی و مرۆییەکان کاریان تێناکات.

لەگەڵ ئەوەشدا ئەو حوکمانە هەمویان تایبەتکردن قبوڵ دەکەن، بەپێی باروبۆخ و حاڵەتە هەڵاوێردکراوەکان، بۆ نمونە فەرمایشتی:﴿ وَٱلسَّارِقُ وَٱلسَّارِقَةُ فَٱقۡطَعُوٓاْ أَيۡدِيَهُمَا﴾[2] هەرگیز هەڵوەشانەوەو نەسخ نایگرێتەوە، بەڵام قبوڵی تایبەتکردن دەکات لەبەر بەرژەوەندیی کەسێکی ناچاری برسی کە پارەو نانێك دەدزێت بۆ رزگارکردنی

---

[1] سورة الحجرات: ١٣
[2] سورة المائدة:٣٨.

زیـــــانی، هـــــەروەها فەرمایشـــــتی ﴿ ٱلزَّانِيَةُ وَٱلزَّانِى فَٱجْلِدُوا۟ كُلَّ وَٰحِدٍ مِّنْهُمَا مِا۟ئَةَ جَلْدَةٍ ﴾[1] گشـتگیرییەکەی بـە حاڵەتـە کاتیـەکان تایبـەت دەکرێـت وەك شـێتی و زۆرلێکـردن و هاوشێوەکانیان.

١٨- بوونی تێکگیران لـە نێـوان دەقـی گشـتی و دەقـی تایبەتـدا بەمـەرج ناگیرێـت، بـەڵکو ئەسڵەن هیچ تێکگیرانی راستەقینە بونی نیە، چونکە ئـەو تێکگیرانـەی هەیـە لـەنێوانیان تـەنها لـە روکـارە، چـونکە گشـتگیرییەکە هـەر لـە سـەرەتاوە مەبەسـت نـەبوە، دەقـە تایبەتەکـە ئـەو مەبەسـتە رون دەکاتـەوە، لەکاتێکـدا نەسـخ تـەنها لـە حاڵـەتی بـونی تێکگیرانـی راستەقینەی نێـوان دوو دەق (دوو حـوکم) دەبێـت، بـەجۆرێك کـارکردن بـە یـەکێکیان وادەخوازێـت بەیـەکجاری دەسـبەرداری ئـەوی دیکـەیان بێـت، هـەروەها دەسبەرداربونی یەکێکیان وا دەخوازێت کـار بـەوی دیکـەیان بکرێـت، چـونکە لـە رێسـا گشـتییە بەڵگەنەویسـتە چەسـپاوەکان ئەوەیـە کـە دوو تـێکگیراو کۆنابنـەوەو لاناچـن (ناکەون)..

١٩- تایبەتکردن بۆ فەرمانێك نایەت کە بۆ یەك کەس بێت، یان نەهیکردن لە یـەك کـەس لـە نەهی لێکراوەکە، وەك ئەو حوکمانەی تایبەت بوون بە پێغەمبەری مـەزن، بەپێچـەوانەی نەسخ کە ئەگەر هەیە لەوەدا رویدات.

٢٠- چەسپانی نەسخی قورئان بە قورئان تەنها لـە رێگـەی تـەواتورەوە دەبێـت و، لەرێگـەی ئیجتهاد و بەڵگەی گومانگرەوە ناچەسپێت، چونکە ئەوەی بـە تـەواوتور و بەڵگـەی بنـبڕ چەسپاوە کە قورئانە، ناشێت حوکمی نەمانی بدرێت مەگەر بە بەڵگەیەکی بنـبڕی دیکـە، بە پێچەوانەی تایبەتکردن کە دەشـێت بـە بەڵگـەی گومـانگر تایبـەت بکرێـت، هـەروەها دەشێت ئەو تایبەتکردنە بە بەڵگەی گومانگر بچەسپێت[2].

٢١- لـەڕوی ڕەگەزەکانـەوە (مەرجەکانـەوە): مەرجـەکانی تایبـەتکردن حـەوتن، هـەروەك پێشـتر رونمـان کـردەوە، بـەڵام مەرجـەکانی نەسـخ، ئوسوڵناسـان تیایـدا ڕاجیـان،

---

[1] سورة المائدة:٣٨.

[2] بۆ وردەکاری زیاتر لەو جیاوازییانە بگەڕێوە بۆ: المحصول في علم أصول الفقه للإمام فخر الدين الرازي القسم التحقيقي ج/١، ق/٣، ص٩ وما بعدها. إرشاد الفحول للشوكاني ص١٤٢-١٤٣. مختصر المنتهى الأصولي لابن الحاجب ص١٠٦ وما بعدها. المسودة لآل تيمية ص١٣٤ وما بعدها.

هەنـدێکیان کـەمی دەکەنـەوەو هەنـدێکیان زۆری دەکـەن، راسـتەکەش ئەوەیـە کـە مەرجەکانی نەسخ لە قورئاندا –ئەگەر هەبێت– چوارە:

مەرجی یەکەم: هەموو ئـەوەی لـە قورئانـدا بـە نەسـخکەر و نەسخکراو(الناسـخ والمنسـوخ) ناودەبرێن قورئانیبونیان جێگیر بێـت، بینـا لەسـەر ئـەو رێسـایەی کۆڕایی مسـوڵمانانی لەسـەرە، لـە پێشـین و پاشـین، کـە دەڵێـت: (هـەموو بەشـێك لـە بەشـەکانی قورئـان موتەواتیرە)، هەروەها لەسەر پێچەوانە دژەکەی کە لەگەڵ ئەم رێسایە گونجاوەو کۆڕایی لەسەرە (هەر دەقێك موتەواتیر نەبێت بەشێك نییە لە قورئان)[1].

مەرجی دووەم: جێگیربوونی دواکەوتنی نەسخکەر لە نەسخکراوەکە لە دابەزیندا بە تەواتور.

مەرجی سێیەم: ئامادەیی حوکمەکە بۆ نەسخکردنەوە، بۆیـە حوکمـەکانی هـەواڵ و بـەڵێن و هەڕەشەکان نەسخ قبوڵ ناکەن[2]. چونکە حوکمی نەسخکراو–بەبۆچونی ئەوان– بەر لە نەسخبونەوەی لە قورئاندا بوەو بە تەواتور قورئانیبونی چەسپاوە، ئەوەش بـە تـەواوتور چەسـپابێت تـەنها بـە تـەواوتور لادەچێت، بـە دەربڕینێکـی دیکـە، ئـەوەی بـە یـەقین چەسپابێت تەنها بە یەقین لادەچێت.

مەرجی چوارەم: بوونی تێکگیران لە نێوان دوو دژەکە(نەسخکەر و نەسخکراو)، تەنها بوونی تێکگیرانـی نێـوان دوو دەق بـەس نیـە بـۆ ئـەوەی بڵـێین یـەکیان ئـەوی دیکـە هەڵدەوەشێنێتەوە، چونکە هەموو دژیەکییەك(متناقض) تێکگیرانە (متعـارض) نـەك بـە پێچەوانەوە، دژیەکی لەوانەیە تێکگیران بێت و لەوانەیە تێکگیران نەبێت، چونکە دژیـەکی دەکرێت بە کۆکردنەوەی هەردوکیان لابرێت یان یەکیان بەسەر ئـەوی دیکـەدا (تـرجیح) پەسـەند بکرێـت. رون و زانـراوەو کـۆڕایی لەسـەرە کـە دوو لای تـێکگیراو کۆنابنـەوەو

---

[1] راست نییە بڵێین کە شیردانی حەرامکەر لەقورئان دە شیردان بوو، نەسـخ کرا بـۆ پێـنج شـیردان، ئـەوەش چـونکە هەردوك نەسخکار و نەسخکراو لە فەرمودە تاکەکانە لە سوننەتی پێغەمبەردا، هەروەك راست نیە کـە بڵـێین (الشـيخ والشيخة إذا زنيا فارجموهما البتة) لە قورئانە، چونکە ئەو زیادەیە لەگەڵ ئەوەی لە هەواڵـە تاکەکانـە، وتەیـەکی بـڵاو بوە لە سەردەمی نەفامی بەر لە ئیسلامدا، هەروەکا هاوشێوەی ئەو گێڕانەوانـەی کـە بـە نەسـخکار و نەسـخکراو لـە قورئان دانراون و بەقەد زەوی و ئاسمان لێی دورن.

[2] هەر لەو شێوەیە بیروباوەڕەکان و حوکمە سەرەکییەکان، کە بە گۆڕانی ئایین ناگۆڕێن، چونکە بە کۆتایی هاتنی کات کۆتاییان دێت و حوکمەکان هەمیشەیین.

هەڵناگیرێن، تێکگیرانیش لەنێوان دوو دەق یان دوو بەڵگە یان دوو شت روونادات، مەگەر لە نۆ شتدا یەکبگرنەوەو لە دوو شتدا جیاواز بن

أ – لەم نۆ حاڵەدا یەکبگرنەوە:

١. **یەکێتی بابەت** (یان ئەوەی حوکمەکەی بەسەردادراوە یان ئەوەی حوکمەکەی دراوەتە پاڵ)، تێکگیران لەنێوان (عقد كامل الأهلية صحيح – گرێبەستی کەسی شایستە دروستە) و (عقد عديم الأهلية باطل – گرێبەستی کەسی ناشایستە بەتاڵە)، چونکە یەکێتی بابەتیان تێدانیە. هەروەها تێکگیران نییە لەنێوان فەرمایشتی ﴿وَٱلَّٰتِي يَأۡتِينَ ٱلۡفَٰحِشَةَ مِن نِّسَآئِكُمۡ فَٱسۡتَشۡهِدُواْ عَلَيۡهِنَّ أَرۡبَعَةٗ مِّنكُمۡۖ فَإِن شَهِدُواْ فَأَمۡسِكُوهُنَّ فِي ٱلۡبُيُوتِ حَتَّىٰ يَتَوَفَّىٰهُنَّ ٱلۡمَوۡتُ أَوۡ يَجۡعَلَ ٱللَّهُ لَهُنَّ سَبِيلٗا﴾[1] لەگەڵ فەرمایشتی ﴿وَٱلَّذَانِ يَأۡتِيَٰنِهَا مِنكُمۡ فَـَٔاذُوهُمَاۖ فَإِن تَابَا وَأَصۡلَحَا فَأَعۡرِضُواْ عَنۡهُمَآۗ إِنَّ ٱللَّهَ كَانَ تَوَّابٗا رَّحِيمًا﴾[2] لەگەڵ فەرمایشتی ﴿ٱلزَّانِيَةُ وَٱلزَّانِي فَٱجۡلِدُواْ كُلَّ وَٰحِدٖ مِّنۡهُمَا مِاْئَةَ جَلۡدَةٖۖ وَلَا تَأۡخُذۡكُم بِهِمَا رَأۡفَةٞ فِي دِينِ ٱللَّهِ إِن كُنتُمۡ تُؤۡمِنُونَ بِٱللَّهِ وَٱلۡيَوۡمِ ٱلۡأٓخِرِۖ وَلۡيَشۡهَدۡ عَذَابَهُمَا طَآئِفَةٞ مِّنَ ٱلۡمُؤۡمِنِينَ﴾[3]. چونکە بابەتی حوکمی لەو سێ ئایەتەدا جودان، بابەتی ئایەتی یەکەم تاوانی خۆلێکخشاندن(المساحقة)ی نێوان دوو مێینەیە، بابەتی دوەمیان تاوانی نێربازی نێوان دوو نێرینەیە، بابەتی سێیەم تاوانی زینای نێوان نێرینە و مێینەیە. کەواتە تێکگیران لەنێوان ئەو ئایەتانەدا نییە، هەتا دواییەکە پێشینەکە هەڵوەشێنێتەوە، وەك زۆر کەس بۆی چوون.

٢. **یەکێتی بەسەرداداراو(المحمول)**: تێکگیران نییە لەنێوات بین (عديم الأهلية يسأل مدنياً – ناشایستە لەڕوی مەدەنییەوە بەرپرسیارە) و (عديم الأهلية لا يسأل جنائياً – ناشایستە لەڕوی تاوانکارییەوە لێی دەپرسرێتەوە)، واتە لە حاڵەتی زیانگەیاندن بە کەسانی دیکە. هەروەهاتێکگیران نییە لەنێوان فەرمایشتی ﴿وَٱلَّذِينَ يُتَوَفَّوۡنَ مِنكُمۡ وَيَذَرُونَ أَزۡوَٰجٗا يَتَرَبَّصۡنَ بِأَنفُسِهِنَّ أَرۡبَعَةَ أَشۡهُرٖ وَعَشۡرٗاۖ فَإِذَا بَلَغۡنَ أَجَلَهُنَّ فَلَا جُنَاحَ عَلَيۡكُمۡ فِيمَا فَعَلۡنَ فِيٓ

---

[1] النساء : ١٥
[2] النساء : ١٦
[3] النور : ٢

﴿أَنفُسِهِنَّ بِٱلۡمَعۡرُوفِۗ وَٱللَّهُ بِمَا تَعۡمَلُونَ خَبِيرٞ﴾[1]. و فەرمایشتی ﴿وَٱلَّذِينَ يُتَوَفَّوۡنَ مِنكُمۡ وَيَذَرُونَ أَزۡوَٰجٗا وَصِيَّةٗ لِّأَزۡوَٰجِهِم مَّتَٰعًا إِلَى ٱلۡحَوۡلِ غَيۡرَ إِخۡرَاجٖۚ فَإِنۡ خَرَجۡنَ فَلَا جُنَاحَ عَلَيۡكُمۡ فِي مَا فَعَلۡنَ فِيٓ أَنفُسِهِنَّ مِن مَّعۡرُوفٖۗ وَٱللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٞ﴾[2]. چونکە ئایەتی یەکەم تایبەتە بە مافی خوا، ئایەتی دوەمیش تایبەتە بە مافی ژن. تێکگیرانیش ئەسڵی هەڵوەشانەوەیە، چونکە هەڵوەشانەوە(النسخ) بۆ لابردنی تێکگیرانە، ئەگەر ئەسڵەکە بونی نەبێت، لقەکەش بونی نابێت.

٣. **یەکیەتی کات:** کەواتە تێکگیران نییە لە نێوان (لە رەمەزاندا رۆژوو واجبە) و (لە شەوانی رەمەزاندا رۆژوو واجب نیە).

٤. **یەکیەتی شوێن:** کەواتە تێکگیران نییە لە نێوان: (یاسای سزادانی عێراقی بەسەر ئەو تاوانانەدا دەدرێت کە لە عێراقدا روو دەدەن) و (ئەو یاسایە بەسەر ئەو تاوانانەدا نادرێت لە دەرەوەی عێراقدا روو دەدەن).

٥. **یەکیەتی مەرج:** کەواتە تێکگیران نیە لە نێوان: (تاوانبار بەو مەرجە سزا دەدرێت کە تاوانەکەی بەسەردا ساغبێتەوە) و (تاوانبار سزا نادرێت بە مەرجێك سزاکەی لە سەر ساغ نەبێتەوە).

٦. **یەکێتی دانەپاڵ(الإضافة)**، تێگیران نییە لە نێوان(تۆمەتبار تاوانی ئاراستە دەکرێت لەسەر ئەو تاوانەی ئەنجامیداوە) لەگەڵ (تۆمەتبار تاوانی ئاراستە ناکرێت لەسەر تاوانێك کە ئەنجامدانی لەلایەن ئەوەوە نەسەلماوە).

٧. **یەکێتی هێز و کردار**، تێکگیران نییە لە نێوان (کۆرپەلە کەسایەتییەکی یاسایی هەیە) واتە بەهێز و لەتوانادابون، لەگەڵ (کۆرپەلە کەسایەتییەکی یاسایی نییە) واتە بە کردار بەر لە لەدایکبوونی.

٨. **یەکێتی گشت و بەش**، تێکگیران نییە لە نێوان (هەنار دەخورێت واتە بەشێکی)

[1] البقرة : ٢٣٤
[2] البقرة : ٢٤٠

كه ناوەكەيەتى، لەگەڵ (هەنار ناخورێت، واته هەمووى) چونكه توێكڵەكەى ناخورێت.

٩. **يەكێتى عەزيمه و روخسەت**: عەزيمه بريتييه له حوكمى ئەسڵى وەك دانەرى ياسا داواى كردوه. روخسەت بريتييه له گۆڕين(يان گۆڕينەوە)ى حوكم له سەختى بۆ ئاسانى لەبەر بيانويەك لەگەڵ بونى هۆى حوكمه ئەسڵيەكە. بەو پێيه تێكگيران نييه لەنێوان ئايەتى ﴿ يَـٰٓأَيُّهَا ٱلنَّبِىُّ حَرِّضِ ٱلْمُؤْمِنِينَ عَلَى ٱلْقِتَالِ ۚ إِن يَكُن مِّنكُمْ عِشْرُونَ صَـٰبِرُونَ يَغْلِبُوا۟ مِا۟ئَتَيْنِ ۚ وَإِن يَكُن مِّنكُم مِّا۟ئَةٌ يَغْلِبُوٓا۟ أَلْفًا مِّنَ ٱلَّذِينَ كَفَرُوا۟ بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَّا يَفْقَهُونَ ﴾[1] و ئايەتى ﴿ ٱلْـَٔـٰنَ خَفَّفَ ٱللَّهُ عَنكُمْ وَعَلِمَ أَنَّ فِيكُمْ ضَعْفًا ۚ فَإِن يَكُن مِّنكُم مِّا۟ئَةٌ صَابِرَةٌ يَغْلِبُوا۟ مِا۟ئَتَيْنِ ۚ وَإِن يَكُن مِّنكُمْ أَلْفٌ يَغْلِبُوٓا۟ أَلْفَيْنِ بِإِذْنِ ٱللَّهِ ۗ وَٱللَّهُ مَعَ ٱلصَّـٰبِرِينَ ﴾[2]، چونكه حوكم له يەكەميان عەزيمەيەو له دوەميان روخسەته. گۆڕانى حوكم له عەزيمەوە بۆ روخسەت پێى ناوترێت نەسخ، به رێكەوتنى زانايان و عەقڵمەندان، بەڵكو پێى دەوترێت روخسەت، هەركەس بڵێ نەسخه، لەگەڵ روخسەتدا تێكەڵى كردوه، چونكه ئەوەى كار به حوكمه عەزيمەتەكه بكات لەكاتى بونى بيانودا، كه زۆريى مسوڵمانان و كەميى عەزيمەيه بەهۆى ئەو زۆريەوە، لەسەر ئەوەى كردويەتى پاداشت دەدرێتەوە، زياتر لەوەى كار به روخسەت بكات.[3]

هەروەها لەروى نەبونى يەكێتى له عەزيمه و روخسەتدا ﴿يَـٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُوٓا۟ إِذَا نَـٰجَيْتُمُ ٱلرَّسُولَ فَقَدِّمُوا۟ بَيْنَ يَدَىْ نَجْوَىٰكُمْ صَدَقَةً ۚ ذَٰلِكَ خَيْرٌ لَّكُمْ وَأَطْهَرُ ۚ فَإِن لَّمْ تَجِدُوا۟ فَإِنَّ ٱللَّهَ غَفُورٌ رَّحِيمٌ ﴿١٢﴾ ءَأَشْفَقْتُمْ أَن تُقَدِّمُوا۟ بَيْنَ يَدَىْ نَجْوَىٰكُمْ صَدَقَـٰتٍ ۚ فَإِذْ لَمْ تَفْعَلُوا۟ وَتَابَ ٱللَّهُ عَلَيْكُمْ فَأَقِيمُوا۟ ٱلصَّلَوٰةَ وَءَاتُوا۟ ٱلزَّكَوٰةَ وَأَطِيعُوا۟ ٱللَّهَ وَرَسُولَهُۥ ۚ وَٱللَّهُ خَبِيرٌۢ بِمَا تَعْمَلُونَ ﴾[4].

له ئايەتى يەكەمدا ئازادیى ويستى سەردانيكەرانى پێغەمبەر ﷺ كۆتكراوه تا بوارى

---

[1] الأنفال : ٦٥

[2] الأنفال : ٦٦

[3] ئەو مەرجه خۆم زيادم كردوه، چونكه مەرجەكانى تێكگيران له يەكيەتى بە ترازوى زانستى زۆريێژى هەشتن، وەك باسمان كرد.

[4] المجادلة : ١٢-١٣

ببێت چارەسەری کاروبارە گرنگەکانی تایبەت بە مسوڵمانان بکات، هەروەك لە سیستەمە نێودەوڵەتیەکانیشدا وایە، کە ڕێگەنادرێت بە هاوڵاتیان لە هەموو بچوك و گەورەیەکدا سەردانی سەرۆکی وڵات بکەن، بەڵکو ئەو سەردانانە بۆ کێشەی گرنگ و گیرخواردو دەبێت.

لە ئایەتی دووەمدا حوکمەکەی سوك کردۆتەوە لە پێشکەشکردنی سەدەقەیەك کە بۆ هەموو سەردانیکەرێك نەدەگونجا، گۆڕی بە ئەنجامدانی نوێژ و دلنی زەکات.

ب- جیاوازیش لە دوو خاڵدا:

١. **جیاوازی لە چۆنیەتیدا** (ئیجابی و سەلبی یان دروستی و بەتاڵی، یان شیان و ڕێگری): تێکگیران نییە لە: (الدفاع الشرعي واجب والدفاع الشرعي جائز– بەرگری شەرعی واجبە و بەرگری شەرعی شیاوە)، چونکە جیاوازیەکەیان لە چۆنیەتی و حوکمدا نییە، چونکە هەموو واجبێت شیاوە.

٢. **جیاوازی لە چەندێتیدا:** تێکگیران نیە لە: (الأصل في الأشياء الإباحة — ئەسڵ لە شتەکان ڕێپێدانە) ولتە هەندێکی کە سودبەخشەکانە، (والأصل في الأشياء الحظر –ئەسڵ لە شتەکاندی قەدەغەکردنە) ولتە هەندێکی کە زیانبەخشەکانە) چونکە بڕ (هەندەکی)ەکە یەکێکە.

٢٢- تایبەتکردن هەردەم بە ڕێگایەکی ڕاشکاو دەبێت، بەپێچەوانەی نەسخ (یان هەڵوەشاندنەوە)، کە دوو جۆرە: هەڵوەشاندنەوە(نەسخ)ی ڕاشکاو یان هەڵوەشاندنەوەی ئامیزگری (الضمني):

هەڵوەشاندنەوە یان نەسخی ڕاشکاو: ئەوەیە کە دەقێك لە قورئان ئاماژە بێت لەسەر نەسخ بونەوەی ئایەتی ئەوەندە بە ئایەتی ئەوەندە، یان ئاماژەبێت لەسەر ئەوەی ئەو حوکمە هەڵوەشاوەتەوە بەبێ جێگرەوە، یان هاوشێوەی ئەوانە. ئەو جۆرە هەڵوەشاندنەوەیە لە قورئاندا بونی نیی، بەپێچەوانەی سوننەتی پێغەمبەرﷺ، لەوانەیە فەرمودەیەکی پێشتر ئاماژەبێت لەسەر ئەوەی حوکمێکی پێشتر بە دواتر هەڵوەشاوەتەوە، وەك لە فەرمودەی (كنت نهيتكم عن زيارة القبور ألا فزوروها— نەهیم لێکردبوون لە سەردانی گۆڕەکان، لەمەودوا سەردانیی بکەن)، ئەوە ئاماژەیەکی ڕاشکاوە لەسەر ئەوەی حوکمی سەردانی کردنی گۆڕەکان پێشتر حەرامی بووەو بە

جێگرەوەیەکی دژی هەڵوەشاوەتەوە، کە شیان و ڕێپێدانە.
بۆیە دەبینین ئەوانەی دەڵێن نەسخ لە قورئاندا هەیە، پشتیان بە نەسخی ئامێزگری بەستوە، ئەویش کۆبونەوەی دوو دەقی تێکگیرلو، بەجۆرێك ناکرێت ئەو تێکگیرانە لابرێت، مەگەر بەوەی یەکێکیان ئەوی دیکە نەسخ بکاتەوە، چونکە دوو تێکگیرلو کۆنابنەوەو لاناچن.
ئاشکرایە کە نەسخ و هەڵوەشاندنەوەی ئامێزگری وا دەخوازێت ئەو مەرجانەی تێدابێت کە باسمانکرد، ئەویش (چەسپانی قورئانی بونی نەسخکار و نەسخکرلو بە تەواتور+ چەسپانی دواکەوتنی نەسخکارەکە لە دابەزیندا بە تەولوتور+ حوکمەکە توانای هەڵوەشاندنەوەی تێدابێت+ تێکگیرانێك لەنێوان هەردوو دەقەکەدا هەبێت یازدە مەرجەکەی تێدابێت، واتە لە هەشتدا یەکبگرن و لە سیاندا جیاواز بن).
ئەوەی بە قوڵی و وردی بەدواداچون بۆ ئایەتەکانی قورئان بکات، بۆی دەردەکەوێت کە زەحمەتە -ئەگەر مەحاڵ نەبێت- دوو دەق هەبێت تێکبگیرێن و مەرجەکانی دژیەکییان تێدابێت.
بەڵگەنویستە کە نەسخ تەنها بۆ لابردنی تێکگیرانە، ئەگەر تێکگیران بونی نەبوو، ئەوا نەسخیش بونی نییە، کە لە مەترسیدارترین ئەو شتانەیە کە زانایانی شەریعەتی ئیسلامی لە کۆن و نوێدا لێکۆڵینەوەیان لەبارەوە کردووە.

چۆنیەتیی تایبەتکردن

زانایانی ئوسوڵ لە چۆنیەتیی تایبەتکردن ناکۆکن، وەروەك لە چۆنیەتیی کۆتکردنی ڕەها ناکۆك بون، کە ئایا رونکردنەوەیە یان لێکدانەوەیە(تأویل) یان نەسخە؟

أ- حەنەفیەکان[1] دەڵێن: (ئەگەر بەڵگە تایبەتکارەکە بۆ دەقە گشتیەکە لە داناندا هاوتای بوو، ئەوا رونکردنەوەیە، ئەگەریش دواتر هاتبوو، وەك ئەوەی لە کاتێکی دواتردا دانرابێت، لەدوای کاتی دانانی گشتیەکە، ئەوا نەسخە).

[1] بۆ وردەکاریی زیاتریگەڕێوە بۆ (كشف الأسرار مع أصول البزدوي)١/١٣٠ وما بعدها.

ب- مالیکیەکان[1] دەڵێن: (تایبەتکرن لێکدانەوەیە، چونکە ئەسڵ ئەوەیە گشتی بە گشتگیری وەربگیرێت، لادان لە ئەسڵ بۆ تایبەتکردن دەبێتە لێکدانەوە(تأويل)).

ج- جەماوەری زانایان دەڵێن: (تایبەتکردن ڕونکردنەوەی مەبەستی دانەری شەرعە بەڕەهایی، چونکە لەکاتی دانانیدا مەبەستی گشتگیریی دەقەکە نەبوە، پاشان خۆی یان موجتەهید بە تایبەتکردن ئەو مەبەستەی ڕونکردۆتەوە).

هەڵسەنگاندن

ئەو ڕایەی کە پێمانوایە شارەزایانەترە، ئەوەیە کە جەماوەری زانایان بۆی چون، کە تایبەتکردن ڕونکردنەوەی مەبەستی دانەری شەرعە، چونکە دەقە گشتیەکە بەمەبەستی گشتگیری نەبوە، ئەو مەبەستەش لای زۆریەی خەڵك شاراوەیە، بۆیە بە تایبەتکردن ڕوندەکرێتەوە. ئینجا بە قوڵبونەوە لە بابەتەکە هیچ بەرەنجامێکمان لە ناکۆکیەکە دەست ناکەوێت، جگە لەوەی لێکدانەوە هەردەم لەلایەن موجتەهیدەوە دەبێت، شەرعناس بێت یان دادوەر، ناکرێ لەلایەن دانەری شەرع (یان یاسادانەر)ەوە بێت، بەپێچەوانەی ڕونکردنەوە یان نەسخ[2].

---

[1] لە (مفتاح الوصول إلى علم الأصول للتلمساني المالكي)، ص ١٠١ (لێکدانەوەی حەوتەم تایبەتکردنە، ئەوەش لەوانەیە بە لکاوی بێت یان بە جودا).

[2] (نەسخ- هەڵوەشاندنەوە) حوکمێکی شەرعی چەسپاو بە دەقێکی پێشتر، بە دەقێکی دواتر هەڵبگیرێت، ئەوەش هاومانای (الإلغاء- لابردن)ە لە یاسادا، هەندێك زیادەڕەوییان کردووە لەبارەی بونی نەسخ لە قورئاندا، ئەوەش بۆ زۆر هۆ دەگەڕێتەوە، لەوانە:

أ- پلەبەندیی قورئان بە نەسخ دادەنێن وەك لە ئایەتەکانی حەرامکردنی ئارەق.

ب- ئەو تێگەیشتنەی کە ئەو حوکمەی بۆ هۆیەك داڕێژراوە و پاشان هۆیەکە نەما، ئەوەش لە نەسخەکانە، بۆیە سەرجەم ئەو ئایەتانەی لەبارەی هاندان بۆ ئارامگرتن هاتووە لە تەنگانەکاندا و بەرگەگرتنی ئازاری کافران لە سەرەتای ئیسلامدا، ولیان داناوە کە بە ئایەتی شمشێر هەڵوەشاوەتەوە.

ج- تێگەیشتنیان کە بەتاڵکردنەوەی ئیسلام بۆ ئەوەی خەڵك پێشتر لەسەری بوون، نەسخە،، وەك بەتاڵکردنەوەی بەکوڕکردن(التبني) و مارەکردنی ژنی باوکان، بەڵام ئەوە نەسخ نییە، چونکە حوکمێکی شەرعی نییە بە دەقێکی پێشتر چەسپابێت.

د- خەیاڵکردنی بوونی تێکگیران لەنێوان دوو دەقی قورئاندا، کەچی لەڕاستیدا بونیان نییە.

هـ- تێکەڵکردنی نەسخ و تایبەتکردن لە زۆر لە ئایەتەکاندا، بۆ نمونە ئایەتەکانی میرات ئایەتەکانی وەسیەتی واجبی تایبەتکردوە، تەنها ئەوانە دەگرێتەوە کە میراتگر نین، لەکاتێکدا زۆرێك وا دەزانن نەسخی کردۆتەوە.

←

جێباسی سێیەم
هاوبەش(المشترك)

پێناسەی، جۆرەکانی، بەکارهێنانی، کاریگەریەکەی

پێناسەکەی:

ئوسولناسان چەندین پێناسەیان بۆ کردووە[1] هەموویان تەرکیز دەخەنە سەر هاوبەشی بێژەیی، هیچ پێناسەیەکی وەها گشتگیرمان نەدۆزیەوە کە هەردوو جۆری هاوبەش(بێژەیی و مانایی — لفظي ومعنوي) بگرێتەوە، والدیارە هۆیەکەی بۆ دوو شت دەگەڕێتەوە:

یەکیان: بەلاوەنانی رونکردنەوەی حوکمەکانی هاوبەشی مانایی بەوەی تەنها حوکمە ڕەها[2] و گشتییەکانیان رونکردەوە.

و — هۆی دیکەش هەیە بواری باسکردنی نییە، روونە کە باروبۆخ ملکەچی ویست خولیە نەك ویستی خوا ملکەچی باروبۆخ بێت، هەروەك لە یاسای دەستکردیدا، لەگەڵ هەموو گۆڕانێکی باروبۆخدا یاساکان هەمواردەکرێنەوەو لەکار دەخرێن، پاشان خوا زانایە بە رابردو و داهاتو، بەپێچەوانەی شەرعدانەری یاسای دەستکرد.

[1] لەو پێناسانە: پێناسەی (أبو البركات)، (شرح المنار)، ص ٣٩ (هاوبەش تاکانێك لەخۆدەگرێت سنورەکانیان جیاوازن لەسەر شێوەی لەجیاتی).

پێناسەی (المحلی)، شرح جمع الجوامع ٢٩٢/١ (هاوبەش بێژەیەکەو چەندین مانای راستەقینەی هەیە).

پێناسەی (القرافي)، تنقيح الفصول، ص٢٩ (هاوبەش بێژەیەکە بۆ هەر تاکێك لە دوو مانا یان زیاتر دانراوە، وەك (العين — چاو)).

پێناسەی (السبزواري)، تهذيب الأصول، ص٣٠ (بێژە و مانا یەکن، بە مانای یەکگرتوش دەردەبڕدرێن، یان چەندین و بە جیاواز دەردەبڕدرێن، یان ماناکەی یەکە و بێژەکەی چەندینە و بە هاومانا دەردەبڕدرێت، یان بەپێچەوانەوە دەبێت و بە هاوبەش دەردەبڕدرێت).

پێناسەی (البهاري)، مسلم الثبوت ١٣٥/١ (بێژەیەکە بۆ تاك ئەگەریش چەندین مانای هەبێت، ئەگەر بۆ گشت بەکار هات ئەوە هاوبەشە).

پێناسەی (الشوكاني)، إرشاد الفحول، ص ١٩ (هاوبەش بێژەیەکە لەیەکەمەوە بۆ دوو هەقیقەتی جیاواز یان زیاتر دانراوە، لەو رووەوەی کە هەردوکیان ئاولن).

[2] چونکە رەها و گشتی لەروی دانانیان بۆ یەك مانا بۆ یەك مانا لە تایبەت دەبێت و لەروی هاوبەشی ئەو مانایە لەنێوان جۆرەکان یان پۆلەکان یان تاکەکان دەبێتە هاوبەشێکی مانایی.

دووەم: ئەوان سەرقاڵی هاوبەشی بێژەکان لەنێوان ماناکاندا بوون، بەڵام هاوبەشی مانایی لە سیفەتەکانی مانایە نەك بێژەکان[1] لەگەڵ هەموو ئەوانەشدا رونکردنەوەی سروشت و کاریگەریی هاوبەشی مانایی لەسەر دەقەکاندا، لەڕوی ناڕونییەوە، گرنگییەکی گەورەی هەیە، بۆیە پێویستە سەربەخۆی توێژینەوەی لەسەر بکرێت.

ئەو پێناسەی هەڵی دەبژێرین ئەوەیە کە هاوبەش(المشترك) ئەوەیە (ما وضع لأكثر من معنى بأوضاع متعددة أو لقدر مشترك فيه بوضع ولحد– کە بۆ زیاتر لە مانایەك دانراوە بە شێوازی هەمەجۆر یان بۆ برێکی هاوبەشیان بە یەك شێوان).

پیتی (أو–یان) لەم پێناسەیەماندا بۆ دابەشکردنە نەك ڕاڕایی(ترديد)، بۆیە ئەو ڕەخنەیە قبوڵ ناکات کە نابێت لە پێناسەدا بەکاربێت.

بەپێی یەکەمیان هاوبەشێکی بێژەییە، چونکە بێژەکە هاوبەشە لەنێوان چەند مانایەکدا، بەپێی دووەمیان هاوبەشی مانایيە چونکە مانای برێکی هاوبەشە لەنێوان ئەو جۆرانەی یان پۆلانەی یان تاکانەی دەکەونە ژێریەوە. جا بۆ هەر جۆرێك خواستێکی سەربەخۆ تەرخان دەکەین.

خواستی یەکەم
هاوبەشی بێژەیی و
ئاستی کاریگەرییەکەی لە ناڕونیی دەقەکاندا

هاوبەشی بێژەیی –وەك باسمان کرد–بێژەیەکە بۆ چەندین دۆخ لە یەك مانادا دانراوە، بە دەربڕینێکی وردتر (ئەوەی یەك بێژەو چەندین دۆخ و مانای هەبوو)، بۆ نمونە بێژەی (عين) لە زمانی عەرەبیدا جارێك بۆ بینین و جارێك بۆ سەرچاوەی ئاو و جارێکی تر بۆ خۆر و جارێکی دیکە بۆ زێڕ دانراوە، هەروەك شەرعناسانیش لەبەرامبەر قەرز دایاننـاوە، وەك دەڵێن: (قەرز(الدين) ئەوەی پەیوەستە بە ئەستۆ لە سامان یان کار، کە لە یاسادا بە مافی تایبەت

---

[1] بۆ جیاکردنەوەیان دوو پێوەر هەیە: یەکەمیان لە هاوبەشی بێژەییە بە دانان بۆ چەندین مانا، بەپێچەوانەی مانایی کە دانانەکە یەکە، دووەم: هاوبەش لە هاوبەشی بێژەیی بێژەکەیە، لە مانایی مانایە.

هاتووه، بێجگە لەوانە لە خانوبەرە، ئەوە (عەین)ە،[1] کە لە یاسادا بە مافی کەسێتی(الحق العینی) هاتووه).

هاوبەشی بێژەیی لە ناو و کردار و وشەکان:

أ- لە ناو هاوبەشەکان لەڕوی بێژەوە: (قرء) هاوبەشە لەنێوان بێنوێژی ئافرەت و پاکبونەوەی، بێژەی (عین) هاوبەشە لەنێوان ئەو مانایانەی باسکران.

ب- لە فرمانە هابەشەکان فرمانی (عسعس) بەمانای (أقبل وأدبر- هات و ڕۆشت)، فرمانی رانەبردو(فعل المضارع) هاوبەشە لەنێوان ئێستا و داهاتوودا.

جـ- لە وشە هاوبەشەکان هەندێك لە وشە مانایەکان(حروف المعاني)[2] نمونەی (ل) و

---

[1] له (رد المحتار) ١٥٧/٥ (الدين-قەرز) ئەوەیە کە ئەستۆ واجب بوە بە گرێبەست یان بەکارهێنان، هەروەها ئەوەی بە قەرزکردن کەوتۆتە ئەستۆی، ئەوەیان لە (القرض) گشتیترە، (القرض) لە زمانی عەرەبیدا ئەوەی دەیدەیتێ تا وەری بگریتەوە، لە شەرعیشدا ئەو هاوێنەییەی دەدرێت تا وەربگیرێتەوە).
له (مرشد الحيران) (م ١٦٨) (قەرز ئەوەیە کە لە ئەستۆی قەرزارەکەیە بە گرێبەست یان بە بەکارهێنانی سامان یان ئەستۆگیریی دڵگیرکراو).
لەراستیدا هەموو پابەندییەك مرۆڤ پابەند دەبێت بە ئەنجامدانی، لە کردن یان نەکردنی کارێك، قەرزە، ئەگەریش پەیوەست بوو بە شتەکانەوە دوای ئەوەی پەیوەست بوو بە ئەستۆوە، وەك ئەو قەرزەی پەیوەستە بە میراتەوە دوای مردنە قەرزارەکە و، پەیوەستە بە سامانی لە بارمتەدانراو دوای بەبارمتەدانان و، پەیوەست بە سامانە دەست بەسەرداگیراوەکان دوای دەستبەسەرداگرتنی، جا قەرز و مافی کەسی هاومانان، وەك هاومانایی (العین- شت) و مافی کەسی، لەپێچەوانەی بۆچونی خوالێخۆشبو مامۆستا سەنهوری (مصادر الحق ١٨/١) لەوەی کە قەرز لە فیقهی ئیسلامیدا چوارچێوەکەی تەسکترە لە مافی کەسی لە یاسادا، لەسەر ئەو بنچینەیەی کە ئەگەر بە سامانەوە پەیوەست بوو، وەك لەو نمونانەی پێشتر باسکران دەبێتە (العین-شت)، ئەوەش لە فیقهی ئیسلامیدا چوارچێوەکەی فراوانترە لە مافی کەسی لە یاسادا، چونکە هەموو مافێکی عەینی و هەموو مافێکی کەسی دەگرێتەوە، پەیوەستە بە سامان وەك قەرزی پەیوەست بە میرات و بە سامانی دەستبەسەرداگیراو.

[2] پیتەکان دەبنە دوو بەشەوە: پیتە مانایەکان (حروف المعاني)، پیتە بینایەکان(حروف المباني)
پیتە مانایەکان ئەوانەن کە بۆ ماناکان دانراون، بەڵام لە گوزارشت بۆیان سەربەخۆ نین، لە خودی خۆیاندا ماناکە ناگەیەنن، تەنها دوای بەکارهێنانی لە ڕستەدا، چونکە ئەرکەکەی بەستنەوەی نێوان ڕستەکان و تاکەکانیەتی، لەو پیتانە (إن) و(أن) و(أي) و(إذا) و(بل) و(ثم) و(حتى) و(رب) و(لو) و(لولا) و(كي) و(في) و(لن) و(من) و(ما) والواو والياء والفاء واللام.
پیتە بینایەکان ئەوانەن کە لە بنچینەوە مانایان نییە، بەڵکو ئەرکیان هاوبەشییە لە بیناکردنی وشەدا، لەو پیتانە::
ث، ج، خ، د، ذ، ر، ز، ش، ص، ض، ظ، ق، ع، غ.
پیتە بینایەکان لەبەر ئەوەی بۆ ماناکان دانەنراون، کاریگەرییان نییە لەسەر مانای دەقەکان، بەپێچەوانەی پیتە مانایەکان، جیاوازیی پیتەکان و جیاوازی ماناکانیان کار لە دەقە شەرعی و یاساییەکان دەکات لەڕوی ماناوە.
←

(علی)، لەولنەیە یەك بێژە دوو مانای دژیەك بدات بەهۆی وشە مانابیەکانەوە، بۆ نمونە، فرمانی (خلع) ئەگەر (علی) بەدوایدا هات، بە مانای (ألبس– کردیەبەری) دێت، ئەگەریش (عن) بەدوایدا هات بە مانای (نزع– دایماڵی) دێت.

هەروەها فرمانی(رغب) ئەگەر (عن) بەدوایدا هات بەمانای(اعرض–پشتی تێکرد) دێت، ئەگەر (فی) بەدوایدا هات بەمانای(قبل– قبوڵی کرد) و(أحب– حەزی پێکرد) و (أراد– ویستی) دێت.

وەك نمونەی هاویەشیی وشە مانابیەکان و کاریگەرییان لەسەر مانای دەقەکان، لەخوارەوە هەندێك مانای هەردوو وشەی(لام) و (علی) دێنینەوە، کە لە وشە مانابیەکانن:

أ- لە ماناکانی وشەی (لام)

١- ئاوەڵفرمانی(الظرفية) وەك لە فەرمایشتی ﴿ وَنَضَعُ ٱلْمَوَٰزِينَ ٱلْقِسْطَ لِيَوْمِ ٱلْقِيَـٰمَةِ ﴾[1] واتە لە رۆژی قیامەت. فەرمایشتی ﴿يَـٰٓأَيُّهَا ٱلنَّبِىُّ إِذَا طَلَّقْتُمُ ٱلنِّسَآءَ فَطَلِّقُوهُنَّ لِعِدَّتِهِنَّ ﴾[2] واتە وادەی (عیدە)کەیان واتە ئەو پاکییەی پیاوەکەی نەچوەتە لای.

٢- بۆ بون و سەرەنجام و کۆتایی (الصيرورة والعاقبة والمآل) وەك لە فەرمایشتی ﴿فَٱلْتَقَطَهُۥٓ ءَالُ فِرْعَوْنَ لِيَكُونَ لَهُمْ عَدُوًّا وَحَزَنًا ﴾[3].

٣- بۆ هۆکار(التعليل) وەك لە فەرمایشتی ﴿وَأَنزَلْنَآ إِلَيْكَ ٱلذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ ﴾[4].

٤- بۆ بژاردە و شیاوێتی(الاختيار والصلاحية) وەك لە (م١٠١) لە مەدەنی عێراقی (للمحكمة أن تأذن للصغير المميز[5] عند امتناع الولي عن الإذن، وليس للولي أن يحجر عليه بعد ذلك، وللمحكمة بعد الإذن أن تعيد الحجر على الصغير).

بۆ نمونە ئەگەر لە دەقێکدا هات (للمحكمة أن تحكم بكذا)، ئەمە گوزارشتە بۆ سەرپشك بون و جێهێشتنی کارەکە بۆ دادوەر، ئەگەر ویستی حوکمی پێ دەکات، ئەگەر نەیویست رەتی دەکاتەوە، بە پێچەوانەی ئەوەی ئەگەر وترا (على المحكمة أن تحكم بكذا)، ئەمەیان گوزارشت لەوە حەتمی و پابەندی دەکات بەهۆی پیتی (علی)، جا دادوەر دەسەڵاتی خەمڵاندنی نییە، بەڵکو پابەندە بەو حوکمەی لە دەقەکەدا هاتوە.

[1] سورة الأنبياء ٤٧.

[2] سورة الطلاق ١.

[3] سورة القصص ٨.

[4] سورة النحل ٤٤.

[5] واتە مۆڵەتی بازرگانی کردنی پێ دەدات ئەگەر پانزەساڵی تەمەنی تەواوکرد.

٥- **بۆ خاوەنداریتی**(الملكية) وەك له (م٤١٠) مەدەنی (إذا كان للوديع دين على صاحب الوديعة، والدين والوديعة من جنس واحد، أو كان للغاصب دين على صاحب العين المغصوبة من جنسها فلا تصير الوديعة أو العين المغصوبة قصاصا بالدين إلا إذا تقاض الطرفان بالتراضي).

٦- **هۆیی**(السببية) وەك له(٣/١٣٨) مەدەنی (ومع ذلك[١] لا يلزم ناقص الأهلية إذا أبطل لنقص الأهلية أن يرد غير ما عاد عليه من منفعة بسبب تنفيذ العقد)، واته ئەگەر گرێبەست بەتاڵبوەوە(یان هەڵوەشایەوە) بەهۆی كەموكوڕی له شایستەیی[٢].

ب- له ماناكانی (على)

١- **پابەندكردن و واجبكردن(الإلزام والإيجاب)** وەك له فەرمایشتی ﴿وَلِلَّهِ عَلَى ٱلنَّاسِ حِجُّ ٱلْبَيْتِ مَنِ ٱسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا﴾[٣] هەروەها له (م٣/٢٥) له یاسای كاروباری كەسێتی (على المحكمة أن تتريث في إصدار الحكم بنشوز الزوجة حتى تقف على أسباب رفضها مطاوعة زوجها).

٢- **بۆ هۆكار(التعليل)** وەك له فەرمایشتی ﴿وَلِتُكَبِّرُوا۟ ٱللَّهَ عَلَىٰ مَا هَدَىٰكُمْ﴾[٤] واته بۆ هیدایەتدانتان، هەروەها له(م٣١) یاسای سزادانی عێراقی (يعاقب على الشروع في الجنايات والجنح).

٣- **ئاوەڵفرمانی**(الظرفية) وەك له فەرمایشتی ﴿وَدَخَلَ ٱلْمَدِينَةَ عَلَىٰ حِينِ غَفْلَةٍ مِّنْ أَهْلِهَا﴾[٥] واته لەكاتی بێ ئاگاییان.

٤- **لەبەرامبەر و لەبریتی(المقابل والبدل)** وەك له (م٦٨٢) له یاسای مەدەنی عێراقی (وتجوز شركة الأعمال على أن يكون المكان من بعض الشركاء والآلات والأدوات من الآخرين)، هەروەها وەك ئەوەی مێرد به ژنەكەی بڵێت (أنت طالق على مهرك المؤجل).

---

[١] واته لەگەڵ ئەوەی له برگەی دوەمی ئەم ماددەیە هات لەوەی كه (ئەگەر گرێبەستەكە بەتاڵ كرایەوە، دوو لایەنەكە دەگەڕێنەوە بۆ ئەو حاڵەتەی بەر له گرێبەستەكە لەسەری بوون).

[٢] وەك ئەوەی ناشایستەیەك سامانێك بكڕێت و وەری بگرێت، پاشان سەرپەرشتیارەكەی مۆڵەتی ئەو گرێبەستە نەدات.

[٣] سورة آل عمران ٩٧.

[٤] سورة البقرة ١٨٥.

[٥] سورة القصص ١٥.

٥- مەرجی(الشرطية) وەك (بعتك داري هذه بكذا على أن تسلمني الثمن نقدا أو تقدم لي كفيلا به).

٦- زیان(المضرة) وەك لە فەرمایشتی ﴿لَهَا مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ﴾[1].

شایانی باسە زانایانی ئوسولٌ کۆك نین لەسەر ئەوەی وشە مانایەکان هەموویان یان هەموو ماناکانیان لە هاوبەشی بێژەیی بێت. هەندێك دەڵێن (هاوبەشییەکە بێژەییە)، هەندێکیش دەڵێن (هاوبەشییەکی مانایە)، هەندێکیش پێی وایە (هەریەکێك لەوانە لە یەکێك لە ماناکانیدا راستەقینەیە و لەوانی دیکە مەجازە)، لەگەڵ هەموو ئەوانەدا، ناسینی وشە مانایەکان گرنگیی زۆری هەیە بۆ ئەو کەسەی هەڵسوکەوت لەگەڵ دەقدا دەکات، جا شەرعناس بێت یان دادوەر یان راڤەکار. بۆیە راسپاردەمان ئەوەیە بگەڕێنەوە بۆ سەرچاوە ئوسولییە پشت پێ بەستراوەکان[2] بۆ تێگەیشتن لە ماناکانی.

هاوبەشی بێژەیی زمانەوانی و شەرعی و یاسایی

هاوبەشکردنەکە دەدرێتە پاڵ دانەری هاوبەشەکە لە ماناکانیدا:

أ- ئەگەر دانەرەکە زمانەوانییەکان بن، ئەوا بێژەکە هاوبەشێکی بێژەیی زمانەوانییە، وەك بێژەی (عین) هۆزە عەرەبیەکان بۆ چەندین مانا دایانناوە، لەوانە: سیخوڕ و سەرچاوەی ئاو و چاوی بینەر و زێڕ و خۆر و هی دیکەش.

ب- ئەگەر دانەرەکە شەرعناسان بوو، ئەوا دەبێتە هاوبەشێکی بێژەیی شەرعی، وەك بێژەی (صلاة) لەلایەن شەرعناسان بۆ پەرستشێکی ناسراو[3] و رەحمەت و دلوای لێخۆشبون[4] دانراوە.

جـ- ئەگەر دانەرەکە یاساناسان بوو، بێژەکە دەبێتە هاوبەشێکی بێژەیی یاسایی، وەك بێژەی (عمید) بۆ(عمید) لە سوپا و (عمید)ی کۆلێژ، بێژەی (غریم) بۆ قەرزار و قەرزدەر[1].

---

[1] سورة البقرة ٢٨٦.

[2] وەك جمع الجوامع وشرحه ٢٣٦/١ وما بعدها. فواتح الرحموت ٢٢٩/١. التمهيد للإسنوي، ص ٢٠٨ وما بعدها. شرح الكوكب المنير، ص ٧٢ وما بعدها.

[3] وەك لە فەرمایشتی ﴿وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ﴾ سورة البقرة ٤٣.

[4] وەك لە فەرمایشتی ﴿إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ﴾ سورة الأحزاب ٥٦.

بەکارهێنانی هاوبەشی بێژەیی لە هەموو ماناکانیدا پێکەوە

زانایانی ئوسولْ لەوەدا ڕاجیان:

أ- هەندێکیان دەڵێن ناشێت، بەپێولنە لەسەر پۆشاك، هەروەك پۆشاك یەکێکە و دوو کەس لە یەك کاتدا نایپۆشێت، کە بۆ هەریەکیان بە تەواوی و لە یەك کاتدابێت، بە هەمان شێوە هاوبەشی بێژەیی ناکرێت لە یەك دەقدا و لە یەك کاتدا مەبەست پێی هەموو ماناکانی بێت.

ب- هەندێکیش دەڵێن دەشێت ئەگەر بەڵگەیەك نەبێت لەسەر پێچەوانەکەی، چونکە لە هەموو ماناکانیدا ڕاستەقینەیە. هەندێکیش دەڵێن بە عەقڵ دەشێت نەك لە زماندا.

ج- هەندێکیش لێکیان جیا دەکاتەوە و دەڵێت دەشێت ئەگەر لە بواری نەفیکردندا بێت، وەك (لا غريم في دارنا) -واتە نە قەرزار و نە قەرزدەر لە ماڵمان نین- بەڵام لە چەسپاندندا ناشێت.

لە بیدی مندا: بەربەستێکی شەرعی یان عەقڵی نییە لە بەکارهێنانی هاوبەشی بێژەیی لە سەرجەم ماناکانی لە یەك کاتدا، مەگەر ئەو مانایانە لەنێوان خۆیان دژیەك بن، مەبەست لە (القرء) بێنوێژی و پاکبونەوە پێکەوە نییە، چونکە دژیەکن، هەروەها مەبەست لە فرمانی(عسعس) هاتن و ڕۆشتن نییە، لەبەر هەمان هۆ، بەپێچەوانەی بێژەی (نکاح) لای ئەوەی پێی وایە هاوبەشی بێژەییە لەنێوان گرێبەست و پێکەوەبونی سێکسی، هیچ بەربەستێك نییە ئەگەر لە فەرمایشتی ﴿ فَإِن طَلَّقَهَا فَلَا تَحِلُّ لَهُۥ مِنۢ بَعۡدُ حَتَّىٰ تَنكِحَ زَوۡجًا غَيۡرَهُۥ ﴾[2] گرێبەست و چونەلا

---

[1] ئەگەر دەستەواژە شەرعی یان یاساییەکە لە مانا زمانەوانیەکە وەرگیرابوو، ئەوا لای شەرعناس و یاساناسان و هی دیکەش لە گوێزەرەوان، ماناکە هەقیقەتە لە مانا تازەکەیدا و، لە مانا ئەسڵییە زمانەوانیەکەیدا مەجازە. هەروەها بە پێچەوانەوە، واتە هەقیقەتە لای زماننا‌سان لە مانا زمانەوانیەکەی و مەجازە لە مانا تازەکەی.. بەڵام سەبارەت بە لایەنی سێیەمی بێجگە لە گوێزەرەوەو لێ گوێزراوە، دەبێتە هاوبەشی بێژەیی ، چونکە لای ئەو لە هەردوو ماناکدا هەقیقەتە . ئەگەریش بێژەکە لە دەقە شەرعیەکان یان یاساییەکان لەنێوان مانا زمانەوانی و شەرعیەکەی یان زمانەوانی و یاساییەکەی دەخولایەوە، دەبێ موجتەهید یان دادوەر بیداتە پاڵ مانا تازەکەی نەك زمانەوانیەکەی، چونکە ئەوە لە دەقە شەرعی و یاساییەکە بەکارهاتوە، ئەوە ئەگەر بەڵگەیەك نەبێت لەسەر ئەوەی مەبەستی مانا زمانەوانیەکەیەتی.

[2] سورة البقرة ٢٣٠.

پێکەوە بێت. هەروەها بەرکەوت لە فەرمایشتی ﴿أَوۡ لَٰمَسۡتُمُ ٱلنِّسَآءَ﴾[1] هەروەها مانای دەست بەرکەوتن و پێکەوەبونی سێکسی هەڵدەگرێت.

کاریگەریی هاوبەشی بێژەیی لەسەر مانای دەقەکان، جا راستەقینە بن تێیدا یان مەجاز لە یەکیان و راستەقینە لەوی دیکەیان.

بونی هاوبەشی بێژەیی لە دەقە شەرعی و یاساییەکاندا، کاریگەری گەورەی هەیە لەسەر دیاریکردنی ئەو مانایەی مەبەستی دەقەکەیە و هەڵێنجانی حوکمەکان، مەگەر بەڵگەیەك هەبێت لەسەر پێچەوانەکەی. ئەو دەقەی هاوبەشی بێژەیی تێدایە، ناڕونە، ئەگەریش هەیە بۆ هەندێکیش بێت بەبێ ئەوانی دیکە لە شەرعناس و دادوەر و راڤەکاران.

رونە کە فەرلمۆشکردنی دەق لە کێشە مەدەنیەکان بەبیانوی ئەوەی ناڕونە، کارێکە رەتکراوەتەوە[2]، و بە نکوڵی کردن لە دادگەری(العدالە) دادەنرێت، بۆیە پێویستە بگەڕێت بەدوای ئەو مانایەی مەبەستە، بە پشتبەست بە هۆیەکانی لابردنی ناڕونی. هاوبەشی بێژەیی لە دەقەکانی شەریعەتی ئیسلامیدا لە گرنگترین هۆیەکانی ناکۆکیی شەرعناسانە لە حوکمە شەرعیەکاندا. بۆ نمونە، ناکۆکن لەو مانایەی مەبەستە لە(القرء) لە فەرمایشتی ﴿وَٱلۡمُطَلَّقَٰتُ يَتَرَبَّصۡنَ بِأَنفُسِهِنَّ ثَلَٰثَةَ قُرُوٓءٖ﴾[3] حەنەفیەکان[4] و حەنبەلیەکان[5] و ئەبازیەکان[6] دەڵێن (مەبەستی بێنوێژییە)، شافیعیەکان[7] و مالیکیەکان[8] و شیعەی ئیمامیەکان[9] و زاهیریەکان[10]

---

[1] سورة النساء ٤٣.

[2] لە (أصول السرخسي) ١٦٢/١ (هەروەها مەرجە کە دەستبەرداری ئاواکردنی ئەوە نەبێت کە مەبەستە، یان بە لێکدانەوەی(تأویل) شێواز، یان بە هێنانی بەڵگەیەکی دیکە بەهۆیەوە مەبەستەکە دەردەکەوێت، چونکە وەکانی خوای دانا بێ سود نین).

[3] سورة البقرة ٢٢٨.

[4] الهداية وشرح فتح القدير ٣٠٨/٤.

[5] المغني لابن قدامه ٤٥١/٧.

[6] كتاب النكاح للجناوني، ص ٣١٢.

[7] مغني المحتاج للشربيني ٣٨٥/٣.

[8] الخرشي ١٣٦/٤.

[9] الروضة البهية واللمعة الدمشقية ١٥٦/٢.

[10] المحلى ٢٥٧/١٠.

دەڵێن (مەبەست پێی پاکێتیه)[1].

بەرهەمی ئەو ڕاجیاییه

بەرهەمی ئەو ڕاجیاییه لەم حوکمانەی خوارەوە:

١- مێرد مافی گێڕانەوەی هەیە لە سێیەم بێنوێژیدا بەپێی رای یەکەم کە وای بۆ دەچێت مەبەست لێی بێنوێژییە. بەڵام رای بەپێی دووەم بۆی نیە، چونکە عیددە بە چونە ناو بێنوێژیی سێیەمەوە کۆتایی دێت، بەو پێیەی بەشێك لەو پاکێتییەی تیایدا تەڵاق درا (قرء)ێکە.

٢- دەشێت لە بێنوێژیی سێیەمدا خوشکی ژنە تەڵاقدراوەکەی مارەبکات، بەپێی رای یەکەم، بەرای دووەم نابێت.

٣- ژنەکە دەتوانێت لە بێنوێژیی سێیەمدا مێردبکاتەوە بەپێی رای یەکەم و بە دووەم نابێت.

٤- لە بێنوێژی سێیەمدا شایستەی خەرجی و نیشتەجێبونە بەپێی رای یەکەم، بە دووەم نیەتی، چونکە ئەو بێنوێژییەی تیایدا تەڵاقدراوە بە (قرء)ێك دادەنرێت.

٥- ئەگەر تەڵاقەکە ریجعی بوو، لە بێنوێژی سێیەمدا تەڵاق و خولعەکەی دەکەوێت، بەپێی رای یەکەم، بە دووەم ناکەوێت، چونکە هێشتا لە حوکمی ژنێتیدایە.

٦- دەشێت لە بێنوێژی سێیەمدا ژنی پێنجەم بێنێت، بەپێی رای یەکەم و بە دووەم ناشێت.

٧- ئەگەر یەکیان لە بێنوێژیی سێیەمدا مرد، ئەوا بەپێی رای یەکەم ئەوی دیکە میراتی لێ دەگرێت، بە دووەم نایگرێت، ئەگەر تەڵاقەکە ریجعی بوو.

---

[1] بەرهەمی ڕاجیاییەکە: بەپێی رای یەکەم ئەو بێنوێژییەی تیایدا تەڵاق دراوە حیساب ناکرێت، جا عیددەکە بە چونەناو بێنوێژیی چوارەم کۆتایی دێت، بەپێی رای دووەمیش، بەو پاکبونەوەیە حیساب دەکرێت کە تیایدا تەڵاق دراوەو، بە چونە ناو بێنوێژی سێیەمی دوای تەڵاق کۆتایی دێت.

لە نمونەی ڕاجیاییەکان لە هاویەشدا، ڕاجیایی شەرعناسان لە دیاریکردنی مانای (شفق)، لەوەی گێڕاوەتەوە کە پێغەمبەر ﷺ نوێژی شێوانی کرد کاتێك شەفەق ونبوو، رواه البیهقي ١/٣٦٩. (شفق) هاویەشە لەنێوان سور و زەرد و سپی. لە (أبی هریرە) دەگێڕنەوە (مەبەستی سپیایەتییە)، (أبو حنیفە)ش وای گوتوە، گوتەیەکی دولتریشی هەیە کە سوریەتییە، (الغزالی) لە (الوسیط) دەڵێت: (سوریەتییە)، (إمام الحرمین) دەڵێت (کاتی شێوان دادێت بە نەمانی سوریەتی و زەردیەتی). بڕوانە قواعد العلائي، تحقیق الدکتور الشیخ مصطفی محمود البنجویني١/١٢٥ وما بعدها.

خواستی دووەم
هاوبەشی مانایی

پێناسەی هاوبەشی مانایی (المشترک المعنوی):[1]

ئەو بێژەیەیە کە بە یەك شێوە دانراوە لە زمان یان شەرع یان یاسا یان لە هەر دەستەواژەیەکی دیکە، بۆ برێکی هاوبەش لەنێوان چەند جۆر یان پۆل یان تاك.

بێژەی (جریمة–تاوان) لە شەرع و یاسادا بۆ کارێکی قەدەغەکراوی سزا لەسەردراو دانراوە، ئەو مانایە لەنێوان سەرجەم جۆرەکانی تاوان هاوبەشە (تاوانی دەستدرێژی کردنە سەر کەسەکان یان سامانەکان یان ناموسەکان یان ئاسایش و ئارامی و هی دیکە).

بێژەی (قتل– کوشتن) لە شەرع و یاسادا بۆ گیان دەرکردن(إزهاق الروح) دانراوە، ئەو مانایە لەنێوان سەرجەم پۆلەکانی کوشتن هاوبەشە، (کوشتنی بە ئانقەستی دوژمنکارانەو کوشتنی نیمچە بەئانقەست و کوشتنی بە هەڵە و کوشتنی بە هەق و هی دیکە).

بێژەی (إنسان– مرۆڤ) لە زماندا بۆ بونەوەرێکی زیندوی بە سروشت قسەکەر دانراوە، ئەوەش هاوبەشە لەنێوان سەرجەم تاکەکانی... ئیتر بەو شێوەیە.

لە دەرەنجامدا دەگەینە ئەوەی کە هاوبەشی مانایی و ڕەها لە ڕوی هاوبەشییەوە پێك دەگەن لەنێوان ئەوانەی دەکەونە ژێر هەردوکیانەوە لە جۆر و پۆل و تاکەکان، هیچ تێکگیرانێك نییە لەنێوان ئەوەی ڕەها لە بەشەکانی تایبەت بێت و گوزارشتەکەی لەسەر ماناکەی بنبڕ بێت، بەو پێیەی بێژەیەکی بۆ یەك مانا دانراوە بە ڕەگەز یان جۆر یان پۆل، لەگەڵ ئەوەی لە بەشەکانی هاوبەش بێت، بە پێی مانا هاوبەشەکەی لەنێوان جۆرەکان یان پۆلەکان یان تاکەکان، لەوانەی دەکەونە ژێری، دەشێت وێنا(تصور)ی ئەوەی بۆ گشتیش بکرێت، بەڵام لە هیچ سەرچاوەیەکی ئوسوڵی ئەو لێکۆڵینەوەیەم بەرچاو نەکەوتوە.

---

[1] هاوبەشی مانایی سیفەتی مانایە، دەبولیە وەسفکردنی بێژەکان پێی لەڕوی مەجازەوە بولیە.

کاریگەریی هاوبەشی مانایی لە ناروونیی دەقەکاندا:

هاوبەشیی مانایی وەك هاوبەشـی بێـژەیی، کاریگـەریی گـەورەی هەیـە لەسـەر تێگەیشـتنی مانای دەقەکان بەدیاریکراوی و دیاریکردنی مەبەست لێی، ئەوەش جیاوازی راڤەی دەقەکانی لـێ دەکەوێتەوە، ئەمەش جیاوازیی حوکمە هەڵێنجراوەکانی لێ دەکەوێتەوە، هـەروەك ئەمـە ڕوویـدا لە فەرمودەی پێغەمبەرﷺ (لا یرث القاتل شیئاً)[1] یان (لیس لقاتل میراث)، یان (لیس للقاتل مـن المیراث شيء) بەپێی جیاوازیی گێڕانەوەکان.

شەرعناسان لە راڤەی (القاتل) ڕاجیان، کـە لـە (القتـل) وەرگـیراوەوە (هاوبەشـێکی ماناییـە) لـەنێوان سـەرجەم پۆلـەکانی کوشـتن، بۆیـە لـە دیـاریکردنی ئـەو کوشـتنەی ڕێگـرە لـە مـیرات ڕاجیان[2].

هەڵوێستی یاسا لە کوشتنی ڕێگر لەمیرات:

یاسادانەری عێراقی باسی لـە کوشـتنی ڕێگـر لـەمیرات نـەکردوە، بـەڵکو لـە(م۹۰)ی یاسـای کاروباری کەسێتی، دادوەری ئاراستەکردوە بۆ فیقهی ئیسلامی، لە هەموو ئەوانـەی حوکمـەکانی لەم یاسایە رون نەکراوەتەوە.

---

[1] پێشتر تەخریج کراوە.

[2] حەنەفییـەکان لـە (الـدر المختـار) ٧٦٧/٦ دەڵێن: (ڕێگـر ئـەو کوشـتنەیە کـە تۆڵـەی لەسـەرە، یـان کـەفارەت، بـە ڕاستەوخۆیی نەك بونە هۆکار).
مالیکیەکان لە (تحفة الحکام) ٣١٤/٢ دەڵێن: (ڕێگر کوشتنی ئەنقەستی دوژمنکارانەیە بە ستەم).
حەنبەلییەکان لە (المغني) ٢٩١/٦ دەڵێن: (بکوژ میراتی کوژراو ناگرێت، جا ئەنقەست بێت یان هەڵە).
جەعفەرییەکان لە (الخلاف للطوسي) ٣٩/٢ دەڵێن: (بکوژ ئەگەر لـە سەرپێچیدا بـوو ئـەوە میراتـی کـوژراو ناگرێت بەبێ هیچ ڕاجیاییەك، ئەگەریش بە ئەنقەست بێت لە گوێڕایەڵیدا، ئەوە لای ئێمە میرات دەگرێت، ئەگەریش بە هەڵـە بێت ئەوە لە خوێنەکەی میراتی بەرناکەوێت بەڵام لەوانی دیکە بەری دەکەوێت، ئەوان لەگەڵ مالیکیەکان هاوڕان).
زەیدییەکان لە (البحر الزاخر) ٣٦٧/٥ دەڵێن: (ڕێگر کوشتنی ئەنقەستی دوژمنکارانەیە).
ئەبازیەکان لە (شرح النیل وشفاء العلیل) ٢٦٩/٨ دەڵێن: (کوشتنی ڕێگرە بە هەموو جۆرەکانیەوە).
شافیعیەکان، المهذب ٢٤/٢ (چەندین رای جیاواز و شلەژاویان هەیە، هەر رایـەك لەگـەڵ مەزهـەبێت یـەك دەگرێتـەوە لەوانەی باسکران).
زاهیرییـەکان لـە (المحلی) ٣٠٦/٩ دەڵێن: (کوشـتن بـەڕەهایی نابێتـە ڕێگـر، چـونکە فەرمودەکـە بـە سـەرجەم گێڕەرەوەکانیەوە ئەوەندە نەچەسپاوە هێزی پێ بدات، بەجۆرێك بتوانێـك گشـتگیریی ئایەتـەکانی قورئـان تایبـەت بکات، کە جیاوازی ناکات لەنێوان بکوژ و ئەوانی دیکە).
ئەو رایەی پێمان وایە نـزیکترە لـە دادگـەری و ڕۆحـی شـەریعەت، رای مالیکیـەکان و جەعفەریـەکان و زەیدیەکانـە، لەوەی کە (ڕێگر کوشتنی ئەنقەستی دوژمنکارانەیە).

ئاشکرایه کە ئەو ئاراستەکردنە سەبارەت بە دیاریکردنی ئەو پۆلەی رێگرە لەنێو پۆلەکانی کوشتن، لەوانەیە ببێتە هۆی سەرلێشێوانی دادوەر، ئەمەش دڕێەکی و تێکگیرانی حوکمە دادگاییەکانی لێ دەکەوێتەوە لە کێشە هاوشێوەکاندا لەو پرسانەی میرات کە یەکێك لە میراتگرەکان بکوژی مردوەکەیە، ئەمەش بەهۆی جیاوازیی مەزهەبە فیقهیەکان لەو دیاریکردنە، یاسادانەر(المشرع)یش هەرچەندە لەو یاسایەدا رونی کردۆتەوە کە (أن قتل الموصی له یبطل الوصیة ویحرمه من الموصی به— کوشتنی وەسیەت بۆکراو وەسیەتەکە بەتاڵ دەکات و لە وەسیەت پێکراو بێبەریی دەکات)[1] بەڵام پۆلە رێگرەکەی دیاریی نەکردوە، ئەمەش کەموکورییەکە لە یاسادانانەدا.

بۆیە پێشنیار دەکەین چاوپیاخشانەوە لەم بابەتەدا بکرێت، تا بە دەقێکی راشکاو، کوشتنی بەئانقەستی دوژمنکارانە بە رێگر دابنرێت، جا بکوژەکە بکەری ئەسڵی بێت یان هاوبەش بێت، کوشتنەکە راستەوخۆ بێت یان بوبێتە هۆی کوژرانی، وەك کارکردن بە مەزهەبی مالیکی و جەعفەری و زەیدی، هاوشێوەی زۆربەی یاسا دانراوە عەرەبی و ئیسلامیەکانی دیکە[2].

---

[1] لە (م ٢/٦٨) کە تیایدا هاتووە (یشترط في الموصی له أن لا یکون قاتلا للموصي— مەرجە ئەوەی وەسیەتی بۆ کراوە بکوژی وەسیەتکارەکە نەبێت).

[2] لەو یاسا داڕێژراوانە، یاسای کاروباری کەسێتی میسری کە لە (م٥)یدا هاتووە (لە رێگرییەکانی میرات، کوشتنی میرات لێگیراوە بە قەسدی، جا بکوژی ئەسڵی بێت یان هاوبەش یان شایەتی بەدرۆ، شایەتییەکەی ببێتە هۆی حوکمی سێدارە و جێبەجێ بکرێت، ئەگەر کوشتنەکە بەبێ ماف و بێ بیانو بێت، بکوژیش عاقڵ بێت و تەمەنی گەیشتبێتە پانزە ساڵ، هەروا تێپەڕین لە سنوری بەرگری شەرعی لە بیانوەکان دادەنرێت). (م ٢٢٣) و(م٢٦٤)ی یاسای کاروباری کەسێتی سوری و گۆڤاری کاروباری کەسێتی تونسیش هاووێنەیەتی. (الفصل ١٩٨). (الفصل ١٧٩) لە تۆمارکراوی کاروباری کەسێتی مەغریبیش لەوە نزیکە.

جێباسی چوارەم
هەقیقەت و مەجاز

زۆر لـە زانایـانی ئوسـولْ و شەرعناسـان، بـەپێی بـەكارهێنانی ماناكـان، بێـژەی دەقەكانیان دابەش كردوە بۆ چوار بەش: هەقیقەت و مەجاز و راشـكاو و دركـە(كنايـة). بەڵام لە هەقیقەت و واقیعدا سێیەم و چـوارەم لـە بەشـەكانی یەكـەم و دوەمـن، چـونكە هەریەك لە هەقیقەت و مەجاز ئەگەر گوزارشتەكەی لەسەر ئەو مانایەی مەبەستە ئاشكرا بێت، ئەوە راشكاوە، ئەگەرنا دركە (كنايە)يە[1].

هەقیقـەت لـە دەسـتەواژەی زمانناسـان و شەرعناسـان و زانایـانی (بیـان)دا: (لفـظ استعمل فيما وضع له في الاصطلاح الذي به التخاطـب– بێژەیەكـە لـەوەدا بـەكاردێت بـۆ ئەوەی كە بۆی دانراوە لە زاراوەدا كە گفتوگۆی پێدەكرێت).

مەجاز (لفظ استعمل في غير ما وضع له في اصطلاح به التخاطب: بێژەیەكە لە مانایەك بەكارهاتوە كە جیاوازە لەوەی دە زاراوەدا گفتوگۆی پێ دەكرێت) لەبەر پەیوەندییەكی نێوان ئەو مانایەو مانـا راسـتەقینەكە، لەگـەڵ بـونی بەڵگەیـەكی رێگـر لـە مەبەسـتبونی ئەوەی بۆی دانراوە.

لەم دوو پێناسەیە دەگەینە ئەم ئەنجامانە:

١- بێژە بەر لە بەكارهێنانی لە مانادا بە هەقیقەت یان مەجاز وەسف ناكرێت.

٢- دەبێ پەیوەندییەك هـەبێت لـەنێوان مانـای هـەقیقی و مـەجازی، وەك ئازایـەتی لەنێوان ئاژەڵی درندەو پیاوی ئازا، كە بە بێژەی (أسد– شێر) ناودەبرێت.

٣- زەرورە كـە بەڵگەیـەك هـەبێت كـە ئامـاژە بێـت بـۆ ئـەوەی بێژەكـە بـە مانـا هەقیقیەكەی بەكارنەهاتوە، بەوەی رێگربێت لـەوەی مانـا هەقیقیەكـە مەبەسـت

---

[1] التلويح على التوضيح ١/٢٩٤: (راشكاو و دركە لە بەشەكانی هەقیقەت و مەجازن، هەرچواریان بەشی لێك جودا نین. بەڵام لای زانایانی ئوسولْ راشكاو ئەوەیە كە مەبەستەكەی لە خۆیدا دەركەوتوە، واتە بە سەرنجدان لەوەی بێژەیەكی بەكارهاتوە، هەروەها دركە ئەوەیە كە مەبەستەكەی لەبێژەكەیدا شاراوەیە، جا مەبەستەكەی مانا هەقیقیەكەی بێت یان مەجازیەكەی).

بێت،[1] بۆ نمونە (رأيت أسداً في ساحة المعركة– لە گۆڕەپانی جەنگ شێرێکم بینی)، گۆڕەپانی جەنگ بەڵگەیەکە لە گفتوگۆدا ئاماژەیە بۆ ئەوەی مەبەست لە بێژەی (اسد– شێر) مرۆڤێکی ئازایە، وەك ئەفسەر و سەرباز. ئەگەر کەسێك وەسیەتی کرد بۆ منداڵەکانی کەسێکی دیکە، ئەگەر تەنها منداڵی منداڵی هەبوو، بێژەی منداڵ ئەوانیش دەگرێتەوە، بەبەڵگەی حاڵی، چونکە ئەگەر هەقیقەت نەگونجا دەچێتە سەر مەجاز.

٤- لە حاڵەتی وەسفی بێژە بە هەقیقەت یان مەجاز، دەبێ ئەو وەسفە بدرێتە پاڵ دانەرەکە، ئەگەر لە زمانناسان بێت ئەوە وەسفەکە هەقیقەتی زمانەوانییەو بەرامبەرەکەشی مەجازی زمانەوانییە، ئەگەر لە شەرعناسان بێت ئەوا هەقیقەتی شەرعییەو بەرامبەرەکەشی مەجازی شەرعییە، ئەگەر لە نەریتەوە هاتبێت ئەوا هەقیقەتی نەریتییەو بەرامبەرەکەشی مەجازی نەریتییە، وە هەروەها...

بەشەکانی هەقیقەت و مەجاز:

لەوەی باسمان کرد ئەوە وەردەگیرێت کە لەڕووی دانەرەوە سێ بەشە:

١- **هەقیقەتی زمانەوانی** بێژەیەکە لەلایەن زمانناسانەوە لەوەدا بەکارهاتوە کە بۆیان داناوە، ئەگەریش لە مانایەکی دیکە بەکاریان هێنا لەبەر پەیوەندییەکی نێوانی و نێوان بۆ دانراوەکە، ئەوە مەجازی زمانەوانییە، وەك بەکارهێنانی بێژەی (أسد– شێر) لە ئاژەڵی دڕندە بە هەقیقەت و مرۆڤی ئازا بە مەجازی.

٢- **هەقیقەتی شەرعی** بێژەیەکە لەلایەن شەرعناسانەوە لەوەدا بەکارهاتوە کە بۆیان داناوە، ئەگەریش لە مانایەکی دیکە بەکاریان هێنا لەبەر پەیوەندییەکی نێوانی ئەو و بۆدانراوەکە، ئەوە مەجازی شەرعییە، (صلاة– نوێژ) لە پەرستشە زانراوەکەدا هەقیقەتی شەرعییە و لە دوعا مەجازی شەرعییە.

---

[1] ئەمە لای زانایانی بەیان، بەڵام لای ئوسوڵییەکان زۆربەی جار لە پێناسەی مەجازدا ئەو کۆتە فەرامۆش دەکەن، لەسەر ئەو بنچینەیەی ئەوان رێگر نین لەوەی بێژەیەك دەربڕدرێت و مەبەستی مانا هەقیقی و مەجازیەکەی پێکەوە بێت، وەك بێـژەی (نکـاح) لـە فەرمایشـتی ﴿ وَلَا تَنكِحُوا۟ مَا نَكَحَ ءَابَآؤُكُم مِّنَ ٱلنِّسَآءِ ﴾. کـە لـە گرێبەسـت بەکارهاتوە بە مانا هەقیقیەکەی، هەروەها لە جوتبوون(الوطء) بەکارهاتوە بە مانـا مەجازیەکـەی، لای ئەوانـەی پێیـان وایە ژن و ژنخوازی لە زینا دەچەسپێت.

٣- هەقیقەتی نەریتی بێژەیەکە بە نەریتی گشتی یان تایبەت، لەوەدا بەکارهاتوە کە بۆی دانراوە، ئەگەریش لە مانایەکی دیکە بەکار هات لەبەر پەیوەندییەکی نێوانی ئەو و بۆدانراوەکە، ئەوە مەجازی نەریتییە، وەك بەکارهێنانی بێژەی (الدولـة- دەوڵەت) لە نەریتی گشتیدا بۆ کەسایەتییەکی مەعنەوی خاوەن شکۆ(سیادە) و سەربەخۆ و دانپیانراو بەپێی پەیماننامەی نەتەوە یەکگرتوەکان و یاسای نێودەوڵەتی گشتی بەکاردێت، ئەوە دەبێتە هەقیقەتی نەریتیی گشتی، هەروەها لە کەسایەتی مەعنەوی تایبەت، کە ڕەگەزەکانی دەوڵەتی تیادا نییە، ئەوە مەجازێکی نەریتی گشتییە. وەك بەکارهێنانی بێژەی (الاستحسان- بەچاکزانین) لەلایەن ئوسوڵناسانەوە، لە هەڵاوێردنی پرسە هەندەکیەکان لە ڕێسای گشتی بۆ ڕەچاوکردنی بەرژەوەندییەك یان زەرورەتێك یان نەریتێك، ئەوە هەقیقەتی نەریتی تایبەتە، دانانی شتێك بە چاك مەجازێکی نەریتیی تایبەتە، ئیتر بەو شێوەیە.

بەرهەمی دابەشکردنەکە:

دوای وردبونەوە لەوانەی باسمان کرد لە بەشەکانی هەقیقەت و مەجاز، دەتوانین بگەین بەم ئەنجامانە:

یەکەم: ئەو بێژانەی هەقیقەتی شەرعی و عورفین، زۆربەی جار پێشتر بۆ مانای زمانەوانی دانراوە، لەگەڵ بونی پەیوەندییەك لەنێوان مانای پێشتر و دواتر، بۆ نمونە (ربا- سو) لە زماندا زیادەی ڕەها دەگرێتەوە، لە شەرعیشدا زیادەیەکە یەکێك لە دوو لایەنی گرێبەستەکە بەدەستی دەهێنێت بەبێ بەرامبەر لەسەر حیسابی لایەنەکەی دیکە.

(الشروع- دەستپێکردن) لەزماندا دەستکردن بە شتێکە بەڕەهایی، لە یاسادا دەستکردنە بە جێبەجێکردنی کارێك بە مەبەستی ئەنجامدانی تاوانکارییەك یان کەتنێك ئەگەر ڕاگیرا یان شکستی هێنا، لەبەر چەند هۆیەك ویستی بکەرەکەی تیانەبوو.

ڤیتۆ(Veto) لە زماندا بەرپەرچدانەوەی ڕەهایە، لە نەریتی نێودەوڵەتی گشتیدا

ڕەتکردنەوەیە (یان بەرپەرچدانەوە) بەرامبەر بڕیارێك لە بڕیارەکانی ئەنجومەنی ئاسایش لە پرسە بابەتیەکان لەلایەن یەکێك لە وڵاتە ئەندامە هەمیشەییەکان لە ئەنجومەنی ئاسایشی نێودەوڵەتی.

دووەم: بێژەی هاوبەش لەنێوان مانای زمانەوانی و مانای شەرعی، یان لەنێوان ئەو مانایەو مانای نەریتی، ئەگەر شەرعناسان یان نەریت لە مانا زمانەوانییەکەی بەکاریان هێنا، ئەوە مەجازی شەرعی یان نەریتییە، ئەگەریش زماننناسان لە مانای شەرعی یان نەریتی بەکاریان هێنا، ئەوە مەجازێکی زمانەوانییە.

سێیەم: ئەگەر بێژەیەك لەنێوان مانا زمانەوانیەکەی و شەرعییەکەی دەخولایەوە و لەنێو دەقە شەرعیەکان بوو، ئەوا لەسەر شەرعناس یان دادوەر پێویستە بە مانا شەرعیەکەی لێکی بداتەوە، هەروەها ئەگەر لەنێوان مانا زمانەوانی و مانا یاساییەکەی دەخولایەوە لە دەقە یاساییەکاندا، ئەوا بە مانا یاساییەکەی لێك دەدرێتەوە.

چوارەم: ناکرێت مەبەست لە بێژەیەك لە یەك کاتدا مانا هەقیقی و مەجازیەکەشی بێت، لای ئەوانەی لە پێناسەی مەجازدا بە مەرجیان داناوە کە بەڵگەیەك هەبێت ڕێگربێت لەوەی مەبەستی ئەوە بێت کە بۆی دانراوە، بەڵام لای ئەوەی کار بەو کۆتە ناکات دەشێت.

پێنجەم: ئەسڵ لە بەکارهێناندا[1] هەقیقەتە، لە ڕێسا گشتییەکان (إذا تعذرت الحقيقة يصار إلى المجاز- ئەگەر حەقیقەت نەگونجا دەچێتە سەر مەجاز)[2]، ئەوەش لەسەر ڕێسای (إعمال الكلام خير من إهماله- بەکارخستنی قسە چاکترە لە فەرامۆشکردنی)[3] بنیاتنراوە، ئەگەر مەجازیش نەدەگونجا، فەرامۆش دەکرێت، بینا لەسەر ڕێسای (إذا تعذر إعمال الكلام يهمل- ئەگەر بەکاربردنی قسە نەگونجا فەرامۆش دەکرێت)[4].

---

(1) م١٢ مجلة الأحكام العدلية (الأصل في الكلام الحقيقة).

(2) المجلة، م٦١.

(3) المجلة، م٦٠.

(4) المجلة، م٦٢ (كمن ادعى نبوءة شخص وكان الواقع يكذبه).

پەیوەندیی نێوان بیردۆزەی گۆڕانی(تحول) گرێبەست و ڕێسای (بەکارخستنی قسە چاکترە لە فەرامۆشکردنی):

بنچینەی بیردۆزەی گۆڕانی گرێبەست هەردوو ئەو ڕێسایانەیە کە باسکران، چونکە گرێبەست هەقیقەتە لە ڕێکەوتنی دوو ویست و زیاتر لەسەر بەدیهێنانی شوێنەوارێك شەرع[1] یان یاسا ڕەچاوی بکات، ئەگەر ئەو هەقیقەتە نەگونجا، وەك لە گرێبەستی بەتاڵ، ئەوا دەگوڕێت بۆ مەجاز، ئەویش ئەو ڕەفتارەیە کە بۆی دەگوڕێت، چونکە بەکارخستنی قسە چاکترە لە فەرامۆشکردنی. ئەگەر فرۆشتنەکە بەتاڵ بوو لەبەر ئەوەی بەهاکەی شتێکی پوچ بوو لە بەرامبەر بەها ڕاستەقینەکەی فرۆشراوەکە، دادوەر ناتوانێت بە مانا هەقیقیەکەی وەری بگرێت، بەڵکو دەیگوڕێت بۆ مانا مەجازیەکەی، ئەویش نزیکترین ڕەفتارە کە ڕەگەزەکانی فرۆشتنی تێدایە، وەك بەخشین(الهبة)، لەگەڵ ئەوەی دەشێت ویستی هەردولای گرێبەست بۆ ئەوە بێت، بەو ئەگەرەی دەزانن کە ڕەفتارە ئەسڵیەکەیان بەتاڵە.

لەمەوە دەگەینە ئەو ئەنجامەی ڕەگەزەکانی بیردۆزەی گۆڕان(التحول) سیانە، کە ئەمانەن:

١- گرێبەستە —یان ڕەفتارە- ئەسڵیەکە بەتاڵ بێت، چونکە ئەگەر دروست بێت ئەوا بە مانا هەقیقیەکەی وەردەگیرێت و ناگوڕێت بۆ مەجاز، چونکە ئەسڵ لە قسەدا هەقیقەتە.

٢- گرێبەستە—یان ڕەفتارە— ئەسڵیەکە سەرجەم ڕەگەزەکانی ئەوەی تێدابێت کە بۆی دەگوڕێت، جا ئەگەر ڕەگەزێکی تازەی خرایەسەر، ئەوە گۆڕان نییە بەڵکو ڕاستکردنەوەی گرێبەستە، وەك ئەو کەسەی شتێك بکرێت وابزانێت کەرەسەیەکی شوێنەوارییە، پاشان بۆی دەرکەوت هەڵەی کردوە، ویستی گرێبەستەکە هەڵوەشێنێتەوە، فرۆشیاریش ئەوەی خستە بەردەست کە ئەو

---

[1] هەقیقەتی گرێبەست: پەیوەندبونی ولجبکردنێکە لە لایەنێکی گرێبەستەوە دەرچوە، بەو قبولکردنەوەی لەلایەنەکەی تیکەوە دەرچوە، بەشێوەیەك شوێنەوارەکەی لەسەر گرێبەست لەسەرکراوەکە دروست دەکات، ئەگەر ڕێککەوتن، یان پێکەوەبەستران، بەڵام بەشێوەیەك شوێنەواری لەسەر گرێبەست لەسەرکراوەکە نەبێت ئەوە بەتاڵە.

دەیەوێت ئەویش قبوڵی کرد، لێرەدا دەکەوینە بەرەم راستکردنەوەی گرێبەست، سەرەڕای زیادکردنی رەگەزێك، ئەویش کەرەسە شوێنەوارییە داواکراوەکەیە.

٣- دەشێت ویستە چاوەڕوانکراوەکەی لایەنەکانی گرێبەست بەرەو بۆگۆڕاوەکە بچێت، ئەگەر بزانن کە ئەسڵەکە بەتاڵە، جا ئەگەر قەرزار بەڵگەنامە(سند)ێکی ئاسایی قەرزاریی دایە قەرزدەرەکە، پاشان کۆمپیالەیەکی پێدا مەرجە یاساییەکانی تێدانەبوو، ئەوا بەتاڵ دەبێت، بەڵام نابێتە بەڵگەیەکی ئاسایی، چونکە قەرزدەر پێشتر ئەوەی پێدراوە، بۆیە ویستی قەرزار و قەرزدەر ناگۆڕێت بۆ بەڵگە(سند)ێکی ئاسایی، لەو حاڵەتەدا ئەگەر زانییان کۆمپیالەکە بەتاڵە.

بەڵام ئەگەر کەسێك بەڵێنی بە کەسێکی دیکە دا کە ببێت بە میراتگری لەدوای مردنی و هیچ پەیوەندییەکی خزمایەتی یان هاوسەرگیری لەنێوانیان نەبوو، ئەگەر مرد و لەسەر بەڵێنەکەی سور بوو، ئەوە دەگۆڕێت بۆ وەسیەت، چونکە ناکرێت بە مانا راستەقینەکەی (میرات) وەربگیرێت، لەبەر نەبونی هۆیەك لە هۆیەکانی میراتگری، ئەوانیش خزمایەتی و هاوسەرگیرییە، بۆیە دەگۆڕێت بۆ مانا مەجازیەکەی، چونکە نزیکترین رەفتارێك لە میرات وەسیەتە، رەگەزەکانی وەسیەتیش لەو بەڵێنەدا هەیە. پاشان ئەگەر بەڵێندەر بیزانیبایە بەڵێنەکەی بەتاڵە، ئەوا وەسیەتی دەکرد، چونکە ویستویەتی خزمەتێکی دارایی بەو کەسە بکات، کە بە وەسیەتیش دێتەدی، هەروەها هەواڵە(الحوالە) بە مەرجی بەری نەبونی رەوانەکارەکە بەتاڵ دەبێت و بە دەستیاری(کفالە) دروست دەبێت، کەفالەتیش بە مەرجی بەری بونی ئەسیل لە قەرزەکە بەتاڵ دەبێت و بە حەواڵە دروست دەبێت.

دەرەنجام

لەم لێکۆڵینەوەیەی چەسپاندنی پەیوەندی نێوان بیردۆزەی گرێبەست و ئەو رێسا ئوسوڵی و فیقهیانەی باسکران، دەگەینە ئەو ئەنجامەی کە قسەی هەندێك لە راڤەکارانی

یاسا[1] دروست نییه لەوەدا کە بیردۆزەی گۆڕانی گرێبەست بیردۆزەیەکی ئەڵمانییەو یاساناسانی ئەڵمانی دایانڕشتوە، چونکە زانایانی مسوڵمان لە ئوسوڵی و شەرعناسان بەر لە یاساناسان بڕیاریان لەسەر ئەو بیردۆزەیە لە فیقهدا داوەو بنچینەکەی لە ئوسوڵی فیقهدایە.

راشکاو و درکە (الصریح والکنایه):

هەریەك لە هەقیقەت و مەجاز بەلەبەرچاوگرتنی روونی و ناڕونی ئەو مانایەی لێی مەبەستە،[2] دابەش دەبێت بۆ راشکاو و درکە[3].

راشکاو: بریتییە لە هەموو بێژەیەك – یان قسەیەك – مەبەستەکەی بە رونیەکی تەواو دەرکەوتبێت، بە هەقیقی بێت یان مەجازی، ئەو پێوەرەی لە درکەی جیا دەکاتەوە ئەوەیە کە ماناکەی ئاشکرا و مەبەستەکەی رونە، بە چاوپۆشی لەوەی کە بەکارهێنانەکە بە مانا هەقیقی یان مەجازییە باوەکەی بێت.

حوکمەکەی: بریتییە لە کارکردن بە پێی خواستی مانا ئاشکراکەی و وەرگرتنی ویستە دیارەکەی و، تەماشای نیاز و مەبەستی قسەکەر ناکرێت تیایدا، مەگەر بەڵگەیەك هەبوو لەسەر پێچەوانەکەی، دادگاش تەماشای بانگەشەی قسەکەرەکە ناکات، بەوەی کە مەبەستی لە دەربڕینەکە مانا ئاشکراکەی نەبووە و، ویستە ناوەکیەکەی پێچەوانەی دەربڕینەکەیەتی(ویستە ئاشکراکەی)، مەگەر بەڵگەیەك هەبێت پشتیوانی بکات. جا ئەگەر پیاو بەژنەکەی ووت: (أنت طالق أو مطلقة– تەڵاقم دایت یان تەڵاق

---

[1] وەك مامۆستا دکتور عبد الرزاق السنهوري، مصادر الحق ٤/١٠٠ کە دەڵێت: (بیردۆزەی گۆڕانی گرێبەست بیردۆزەیەکی ئەڵمانییە، یاساناسانی ئەڵمانی لە سەدەی نۆزدە دایانڕشتوەو بەیاساکردنی مەدەنی لە دەقێکی راشکاودا کاری پێکردوە ئەویش (م١٤٠)، بەیاساکردنێکی مەدەنی تازە لەسەر ڕێڕەوی بەیاساکردنی مەدەنی ئەڵمانی ڕۆیشت).

جێی ئاماژەیە کە مەدەنی عێراقی (م ١٤٠) لە دەقەکەیدا هاتوە (إذا كان العقد باطلا وتوافرت فيه أركان عقد آخر فإن العقد يكون صحيحا باعتباره العقد الذي توافرت أركانه، إذا تبين أن المتعاقدين كانت نيتهما تنصرف إلى إبرام هذا العقد).

[2] مسلم الثبوت وشرح فواتح الرحموت ١/٢٢٦.

[3] بۆ وردەکاریی زیاتر، بگەڕێوە بۆ أصول السرخسي ١/١٨٧ و دواتر. التنقيح مع التوضيح والتلويح ١/٢٩٤ و دواتر. المنار وشرحه، ص٥١٢ و دواتر.

درایت) و لەبەردەم دادوەر یان موفتی یان دووشایەتدا دانی بەم دەستەواژە ڕاشکاوەدا نا، ئیتر لەدوای ئەمە گوێ لەو بانگەشەیەی ناگیرێت، کە مەبەستی جیابونەوەی هاوسەرێتی نەبوە، مەگەر بەڵگەیەك (یان نیشانەیەك) ڕاستگۆییەکەی دەربخات.[1]

ئەگەر هەردوو لای گرێبەست، شوێنگەی گرێبەستەکەیان بە ناو یان بە ئاماژە دیاریکرد، پاشان یەکێکیان بانگەشەی کرد، کە مەبەستی شتێکی دیکە بووە، گوێ لەو بانگەشەیەی ناگیرێت بەبێ بەڵگەیەك پشتیوانی بکات. دادوەر بۆی نییە پرسیار لەبارەی مەبەستی لایەنەکان بکات، ئەگەر شێوازی گرێبەستەکە ڕاشکاو بوو، هەروەها بۆی نییە پرسیار لەبارەی مەبەستی شایەت بکات، ئەگەر بە دەستەواژەی ڕاشکاو شایەتیەکەی دا، مەگەر بەڵگەیەك هەبێت لەسەر پێچەوانەکەی، چونکە گەڕان بەدوای ویستی ناوەکیدا، لەکاتی ڕاشکاویی ویستی دیاردا، لەوانەیە ببێتە هۆی لەدەستدانی دادوەری و ناسەقامگیری مامەڵەکان.

درکە:[2] بێژەیەکە (یان قسەیەکە)، ماناکەی ئاشکرا نییە و، مەبەستەکەشی ڕوون نییە، بەجۆرێك کە بەبێ ڕاڤە یان نیشانە مەبەستەکەی نازانرێت.

حوکمەکەی: کار بە ویستە ناوەکیەکە دەکرێت، کە بە ڕاگەیاندنی نیازەکەی یان نیشانەیەك دەردەکەوێت، جا ئەگەر پیاو بەژنەکەی گوت: (ألحقي بأهلك: بگەرە کەسوکارت) یان (أذهبي ألى أهلك: برۆوە بۆ لای کەسوکارت) یان (أنت علي حرام– تۆ لێم حەرامیت) یان (أنت كأختي أو كأمي: تۆ وەك خوشکم یان دایکم وایت)، یان هاوشێوەی ئەوانە، دادوەر بۆی نییە بڕیار بەکەوتنی تەڵاقەکە بدات، موفتیش بۆی نییە حوکمی ئەوە بدات، جا مێردەکە دان بەوەدا بنێت، کە لە قسەکەیدا مەبەستی

---

[1] مسلم الثبوت وشرحه ٢٢٦/١: (ئەگەر بەهەڵە هات بە زمانیدا و گوتی: (أنت طالق–تۆ تەڵاق درای) تەڵاقی دەکەوێت، ئەگەریش مەبەستی لە تەڵاق ئازادبون بێت لە بەستنەوە، کە مانا ئەسڵییەکەیەتی، ئەوا لەڕووی ئاینەوە ژنیەتی و تەڵاقی ناکەوێت، تەنها لەڕوی دادگاییەوە دەکەوێت، چونکە بە روکار حوکم دەکات نەك بە نهێنییەکان).

[2] ئەم وشەیە، لە زاراوەی زانایانی (بەیان)دا بریتییە لە بەکارهێنانی بێژەیەك لەوەی پەیوەستە بە مانا هەقیقیەکەی، لەگەڵ شیانی ویستنی ئەو مانایە، یان باسکردنی پێوەندکراوەکە(ملزوم) و مەبەستبونی پێوەندکارەکە(لازم)، وەك باسکردنی سزاکە لە دەقێکدا بۆ ئاماژەکردن لەسەر ئەوەی ئەو کردەوەیەی سزاکەی لەسەر دانراوە تاوانە، وەك فەرمایشتی: ﴿إِنَّ الَّذِينَ يَأْكُلُونَ أَمْوَالَ الْيَتَامَىٰ ظُلْمًا إِنَّمَا يَأْكُلُونَ فِي بُطُونِهِمْ نَارًا وَسَيَصْلَوْنَ سَعِيرًا﴾

ئـەو تەڵاقدانـە بـووە یـان نـا، ئەمـە لـەلای شەرعناسـانی مەزهـەبی جەعفـەری و زاهیرییەکان، چونکە تەڵاق لای ئەوانە بـەڕەهایی بـە درکـە هـەرگیز ناکـەوێت، ئـیتر مێردەکە مەبەستی تەڵاق بوو بێت یان نـا.. جـەماوەری شـەرعناسـان دەڵـێن: ئەگـەر دانـی بـەوەدا نـا کـە نیـازی تـەڵاق بـووە، ئـەوا بڕیـار لەسـەر کـەوتنی تەڵاقەکـەی دەدرێت[1].

دەرەنجام: لەوەی باسمانکرد دەگەینە ئـەو دەرەنجامـەی کـە کـار بـە ویسـتی ئاشـکرا دەکرێت، ئەگەر شێوازە دەربڕینەکە ڕاشکاوانە بوو، ئەگەریش شـێوازی دەربڕینەکـە درکـە بـوو کـار بـە ویسـتی نـاوەکی دەکرێـت، مەگـەر بەڵگەیـەك هـەبێت لەسـەر پێچەوانەکەی. ئـەم پێـوەرە وردە لای ئوسولناسـان و شەرعناسـان، بـۆ وەرگرتنـی ویسـتی ئاشـکرا یـان نـاوەکی، زۆر شـارەزایانەترە لـەوەی لای یاساناسـان، کـە بەڕەهایی ویستی ناوەکی وەردەگرن، کە ئەمـە ئاراسـتەی یاسـا لاتینیەکانـە و ئـەو یاسایانەس کە پێی کاریگەرن، یان بـەڕەهایی ویسـتی ئاشـکرا وەردەگـرن، وەك لـە یاسای جەرمانیەکان و، ئەو یاسایانەدا پێی کاریگەرن، بڕیاری لەسەر دراوە.[2]

---

[1] حەنەفییـەکان، لـە المبسـوط ٦/٧٧ دەڵـێن: (پێـوەری ڕاشکاو(الصـريح) بـەکارهێنانی بێژەیەکـە لـە تەڵاقـدا و تەڵاقەکەیشی پێ دەکەوێت، ئەگەریش ئەو نیازەی نەبووبێت، بێجگە لەمـە درکەیـە، تـەڵاقی پـێ ناکـەوێت، مەگـەر نیەتی تەڵاقی لەگەڵ بێت)
جەعفەرییـەکان، لـە (الخلاف في الفقـه للطوسـي) ٢/٢٣١ دەڵێـن: (ڕاشـکاوی تـەڵاق ئەمانـەن: (أنـت طـالق– تـۆ تەڵاقدراویت) و یان (هي طالق– ئەو تەڵاقدرا) یان (فلانـة طـالق– فـلان ئـافرەت تـەڵاق درا) ئەمانـەن لەگەڵ نیـەتی تەڵاقی پێ دەکەوێت، بێجگە لەمانە تەڵاقی پێ ناکەوێت، ئەگەریش نیەتی لەگەڵ بێت.

[2] السنهوري، الوسيط ١/٩٥ (مەزهەبی ویستی ناوەکی مەزهەبێکی لاتینییە، لەگەڵ ویستی دەروونی دەوەستێت. بـەڵام دەربڕینی ماددی لەو ویستە تەنها نیشانەیە بۆی، چەسپاندنی پێچەوانە قبوڵ دەکات)
لە(مصادر الحق٤/٣٢) دەڵێت: لە یاسای ئەڵمانیدا، ویستی ئاشکرا لەبەرچاو دەگیرێت)
یاساناسانی ئەڵمانی هۆکاری لەبەرچاوگرتنی ویستی ئاشکرایان بۆ ئەم دوو هۆیە گەڕاندۆتەوە:
یەکیان: (ویست: الارادە) هیچ هێزێکی یاسایی نییە، مەگەر ڕوکارێکی دەرەکی وەربگرێت، بـەڵام ئەگـەر ویسـت بـە ناوەکی و شاراوەیی لە دەروندا مایـەوە، ئـەوە دیاردەیـەکی دەروونییـە و نـەك دیاردەیـەکی کۆمەڵایـەتی، یاسـاش گرنگی بە ڕوکارە کۆمەڵایەتییەکان دەدات.
دوەمیان: ئەوەی ویستەکەی لێوە دەرچوە، بێگومـان پابەنـد دەبێـت بـەوەی لـەو ویسـتەوە هاتۆتـەدی، ئەمـە لـەو دیاردانەیە کە خەڵکی لە مامەڵەکردندا پێی ئاسودەن، بۆیە پێویستە دەربڕینـەکان لەبەرچـاو بگیرێـن، واتـە ویسـتی ئاشکرا نەك ویستی ناوەکی.

بەرەوپووی دابەشبونەکە: گرنگی -یان بەرهەمی- دابەشکردنی بێژە -یان قسە- بۆ راشکاو و درکە لەو شوێنەوارانەدا دەردەکەوێت، کە لێی دەکەوێتەوە، گرنگترینیان ئەمانەن:

أ- دەستەواژە ڕاشکاوەکانی گرێبەست و رەفتارە تاکەکەسییەکان -ویستی تاکەکەسی- ماف و پابەندی دروست دەکات، یان حاڵەتێکی شەرعی -یان یاسایی- دامەزراو ناهێڵێت، ئەوەش شوێنەواری شەرعی و یاسایی لێ دەکەوێتەوە، مادام گرێبەستکار -یان رەفتارکار- شایستەیی تەواوی هەبوو، بەپێچەوانەی دەستەواژەکانی درکە، کە لەماندا بڕیاردان بە کەوتنەوەی شوێنەوارەکانی لەسەر زانینی نیازی خاوەنەکانیان دەکەوێت، یان بونی نیاشنەیەك مەبەستەکە دیاری بکات.

ب- لە ڕووی دادوەرییەوە، ئەگەر دەربڕینەکە ڕاشکاو بوو، ئەوا بانگەشەی پێچەوانەبونی ویستی ناوەکی لەگەڵ ویستی ئاشکرا وەرناگیرێت، جا گەر کەسێکی باڵغی عاقڵ بە ژنەکەی گوت، (أنت طالق: تۆ تەڵاق درایت) لە ڕووی دادوەرییەوە لێی وەرناگیرێت، ئەگەر بانگەشەی ئەوە بکات کە مەبەستی لەو قسەیە جیابونەوەی هاوسەرێتی نەبوە، یان گاڵتەی کردووە، یان لەبیری چووە، یان بەهەڵە بووە [1]، مەگەر بەڵگەیەك هەبێت لەسەر ڕاستگۆییەکەی، بەڵام بۆ موفتی دەشێت -لەڕووی ئایینەوە- کار بەوە بکات کە بانگەشەی دەکات، ڕاستی و ناڕاستییەکەشی حەواڵەی نێوان کەسەکە خۆی و خوای خۆی بکات، بە پێچەوانەی ئەوەی ئەگەر شێوازی دەربڕینەکە درکە بێت، لە ڕووی دادوەری و لە ڕووی ئایینەوە کار بە

---

[1] ئەوەش لەبەر ئەم هۆکارانە:

١- مەبەست مەرج نییە لە دروستی تەڵاقەکە، مادام شێوازەکە ڕاشکاو بوو.

٢- هەڵە یان گاڵتە یان لەبیرچونەوە، شتێکی ناوەکین، تەنها ئەوە دەیانزانێت کە بانگەشەی دەکات، لەوانەیە لە بانگەشەکەیدا درۆزن بێت.

٣- ئەسڵ لە مرۆڤی باڵغی عاقڵی سەرپشکدا ئەوەیە کە هەڵە یان بیرچونەوە یان گاڵتەی نییە، ئەم ئەسڵەیش بەسە بۆ ئەوەی ببێتە بەڵگە لەسەر دروستی بێژەکانی و، کەوتنەوەی شوێنەوارەکانی. ئەمە ئەو ڕایەیە کە جەماوەری شەرعناسان لەسەری جێگیرن، بەڵام شیعەی ئیمامی و زاهیرییەکان دەڵێن: بانگەشەی پێچەوانەیی ویستی ئاشکرا لەگەڵ ویستی ناوەکی وەردەگیرێت، ئەگەریش شێوازەکە ڕاشکاونەبێت.

بانگەشەکەی دەکرێت، لەوەی ویستە ئاشکراو ناوەکییەکەی وەك یەك بووە یان پێچەوانە بووە.

ج- ئەگەر لە قسەی شایەتەکاندا بێژەی درکە هاتن، یان لە دانپیادانانی تۆمەتباراندا لە تاوانە سنوریەکان، دادوەر بریار لەسەر ئەنجام سزای حەدد نادات، لەبەر ئەو گومانەی لەدرکەکەدا هەیە[1] لە دیاریکردنی مەبەست، سزا سنوریەکانیش بە گومان لادەبرێن، بەپێی فەرمودەی پێغەمبەرﷺ: (إدرأوا الحدود بالشبهات)[2]. بەپێچەوانەی دەستەواژە ڕاشکاوەکان، کە گومانیان تێدا نییە.

د- لای ئەوانەی (الرضي: ڕەزامەندی) و (الاختیار: سەرپشکی) لێك جیادەکەنەوە[3]، شوێنەوارەکان لە ڕەفتارە ڕاشکاوەکان دەکەوێتەوە، کە هەڵوەشانەوەیان بۆ نییە، بۆیە گرێبەستی هاوسەرێتی بە زۆر دادەمەزرێت و، تەڵاقی بەزۆر دەکەوێت و، گێڕانەوەشی دروستە، چونکە ئەم دەربڕینانە لەبەر ڕاشکاوی و ڕونییان، دەستەواژەکانیان جێگای ماناکانیان دەگرن[4]، بەڵام ئەو ڕەفتارانەی کە هەڵوەشانەوەیان بۆ هەیە، وەك کڕین و فرۆشتن و بەکرێدان و بارمتە، ئەمانە بە نەبونی ڕەزامەندی فاسیدە، فاسیدیش سیفەتێکی ناوەندییە لە نێوان (الصحة والبطلان- دروستی و بەتاڵی) لەسەر ڕای ئەم زانایانە[5].

---

[1] أصول السرخسي ٨٩/١ (درکە کەم و کوڕی تیادایە، بەو پێیەی مەبەستەکەی گومانی تیایە، بۆیە گوتومانە کە ئەوەی بە گومان لادەچێت، بە درکە ناچەسپێت، تەنانەت ئەو کەسەی دانی پیادا دەنێت کە هەندێك هۆی ئەنجامداوە کە سزای لەسەر واجب دەکات، هەتا بێژە ڕاشکاوەکە دەرنەبڕێت، وەك زینا و دزی، سزا لەسەری واجب ناکات).

[2] وفي رواية (ادرؤا الحدود ما وجدتم لها مدفعا)، سبل السلام ١٩/٤ الحديث تقدم تخريجه.

[3] وەك حەنەفییەکان، کە دەڵێن: (الإختيار) لەزمانی عەرەبیدا بریتییە لە پەسەنددانی کردنی شتێك بەسەر نەکردنیدا، لەشەرعیشدا (مباشرة السبب- ویستنی هۆیەکەیە) یان (القصد إلى السبب -گەیشتن بە هۆیەکەیە). (الرضى) لە زماندا ئاسودەبونە بە کردنی شتێك، لە شەرعدا ئارەزوی مرۆڤە بۆ ئەوەی شوێنەوارێك لەو هۆیە بکەوێتەوە کە دەیکات.

[4] المنار وشرحه، ص٥١٢.

[5] ئەمانە ڕایان وایە کە (الرضا والاختيار- ڕەزامەندی و سەرپشکی) بە هەردووکیان پایەی مەعنەوی ڕەفتار پێك دێنن، ئەگەر پێکەوە هاتنەدی، ئەوا ڕەفتارەکە دروستە، ئەگەریش پێکەوە نەهاتنەدی، وەك لە ڕەفتاری کەسی نەفام(عديم التمين)، ئەوە بەتاڵە، ئەگەر ڕەزامەندی نەهاتەدی ئەوە فاسیدە، ناشکرێت بەبێ سەرپشکی ڕەزامەندی بێتەدی، جا تەڵاقدانی ناچارکراو دەکەوێت، ئەگەر شێوازەکەی ڕاشکاو بوو، چونکە ڕەفتارێکە هەڵوەشانەوە ←

بەشی دووەم
گوزارشتی دەقەکان بە دەربڕین و تێگەیشتن

(دلالة النصوص منطوقا ومفهوما)

شتێکی بەڵگەنەویستە کە ئەو ئامانجەی لە دانانی حوکمەکان و داڕشتنی یاساکان دەخوازرێت، بەرژەوەندییەکانی مرۆڤایەتییە، لە بەدەستهێنانی سودەکان بۆیان و لادانی زیانەکان لێیان، شەریعەتی ئیسلامیش زیاتر گرنگیی بە بەرژەوەندییە رۆحیو دوارۆژییەکان داوە، زیاد لە بەرژەوەندییە ماددیو دنیاییەکان.

روونیشە کە دەقەکان قاڵبی حوکمەکانە، بێژەکان دەفری ماناکانە، بەرپرسیارێتی دۆزینەوەی حوکمەکان لە ئەستۆی شارەزایان و پسپۆڕانە لە بواری شەریعەت و یاسا، لە شەرعناسان و دادوەران، هەروەها ئەوەیش زانراوە، کە گوزارشتی دەقەکان لەسەر حوکمەکان لەسەریەك شێواز نارۆن، بەڵکو ئەو حوکمانە هەیانە کە دەربڕدراوە(منطوق)، لە بێژەی دەق و دەستەواژەکانی وەردەگیرێت، هەشیانە تێگەیشتن (مفهوم)ە، لە رۆح و ناواخن و هۆیەکانیەوە وەردەگیرێت،

هەڵناگرێت، کڕین و فرۆشتنەکەی فاسیدە لەحاڵەتی دەربڕینی راشکاولەدا، چونکە کڕین و فرۆشتن هەڵوەشانەوە هەڵدەگرێت. جیاوازی نێوان (الباطل والفاسد) لەلای ئەوان ئەوەیە کە فاسید بوونی هەیە، چونکە هەر بە لاچونی هۆی فاسیدیەکە دەگۆڕێتەوە بۆ (صحیح– دروست)، وەك مۆڵەتی ناچارکراو لە دوای لاچوونی ناچاریەکە، لابردنی زیادە لە گرێبەستی سووخۆریدا، دەربەرداربون لە (مەرجی فاسیدی خراپکەر–الشرط الفاسد المفسد). بەپێچەوانەی رەفتاری (باطل: بەتاڵ)، کە بەلاچوونی هۆی بەتاڵیکە ناگۆڕێت بۆ (صحیح– دروست). جەماوەری شەرعناسان دەڵێن: (الرضا والأختیار– رەزامەندی و سەرپشکی) هاومانای یەکین، هەروەها (فاسد وباطل)یش هاومانای یەکین.

دەربڕدراو(منطوق)یش، یان ڕاشکاوە یان ڕاشکاو نییە، ناڕاشکاویش بە ئاماژە و درکە و درکاندن(إیماء) [1] و تێگەیشتنی گونجان و پێچەوانەیە.

بەو شێوەیە لەبەردەم شەرعناس و دادوەرە، شەش کەناڵی لەبەردەمە، بۆ هەڵێنجانی حوکمەکان لە سەرچاوەکانیانەوە، کە ئەمانەن:

١- دەربڕاوی ڕاشکاو(المنطوق الصریح):[2]

ئەوەیە کە دەقەکە بە بێژە و دەستەواژەکانی گوزارشتی لێ دەکات بە گوزارشتێکی بێژەیی دانراوی[3] پێکەوەگونجاو یان لەناواخندا،[4] لە فەرمایشتی ﴿ وَٱلَّذِينَ يَرۡمُونَ ٱلۡمُحۡصَنَٰتِ ثُمَّ لَمۡ يَأۡتُواْ بِأَرۡبَعَةِ شُهَدَآءَ فَٱجۡلِدُوهُمۡ ثَمَٰنِينَ جَلۡدَةٗ وَلَا تَقۡبَلُواْ لَهُمۡ شَهَٰدَةً أَبَدٗاۚ وَأُوْلَٰٓئِكَ هُمُ ٱلۡفَٰسِقُونَ ﴾[5]

ئەمە گوزارشت لەسەر کۆی هەرسێ سزاکە دەکات وەکوخۆی و لەسەر هەریەکێکیان لە چوارچێوەی هەموودا، وەك گوزارشتێکی ناواخنی.

---

[1] شرح الكوكب المنير، ص٢٣٨: (گوزارشتی بێژە دابەش دەبێت بۆ دەربڕدراو کە بریتییە لەوەی بێژەکە لە شوێنی دەربڕینیدا ئاماژەی بۆ دەکات، ئەویش دو جۆرە: ڕاشکاو جا گوزارشتەکەی پێکەوەگونجان یان ناواخن بێت، هەقیقی بێت یان مەجازی، ناڕاشکاو کە ئەم گوزارشتە پێی دەوترێت گوزارشتی پابەندی، دابەش دەبێت بۆ سێ بەش: خواستن و ئاماژە و وریاکردنەوە، وریاکردنەوە پێی دەوترێت(إیماء).

[2] گوزارشتی بێژراوی ڕاشکاو (دلالة المنطوق الصريح) لای زانا ئوسولییەکانی مەزهەبی حەنەفی، پێی دەوترێت (دلالة العبارة) یان (عبارة النص)، هەروەك گوزارشتی تێگەیشتنیش (دلاله المفهوم) پێی دەوترێت (عبارة النص)، بەڵام دابەشکردن بۆ دەربڕدراو و تێگەیشتن (المنطوق والمفهوم) لە واقیع نزیکترە و، دەربڕینێکی وردترەو نزیکترە و ڕونترە بۆ یاساکان، لە ڕووی تێگەیشتن و وەرگرتنەوە.

[3] بە دەربڕینێکی دیکە، ئەوەی لە ئەسڵدا دەقەکە بۆی دانراوە، پێی دەوترێت دەربڕدراوی ڕاشکاو، ئەوەیش کە دەقەکە بەپاشکۆیەتی و بە عەقڵ گوزارشتی بۆ دەکات، پێی دەوترێت دەربڕدراوی ناڕاشکاو.

[4] مختصر المنتهى الأصولي وشرحه ١٧١/٢: (دەربڕدراو بۆ ڕاشکاو و ناڕاشکاو دابەش دەبێت، ڕاشکاو ئەوەیە کە بێژەکە بۆی دانراوە، بە پێکەوە گونجان یان ناواخن گوزارشتی بۆ دەکات، ناڕاشکاویش بە پێچەوانەی ئەو، گوزارشتەکەی بە پابەندییە، دابەش دەبێت بۆ گوزارشتی خواستن و درکاندن و ئاماژە).

[5] سورة النور ٤.

٢- دەربڕدراوی ناڕاشکاو (المنطوق غير الصريح):[١]

ئەوەیە کە دەقەکە گوزارشتی لەسەر دەکات، بە گوزارشتێکی عەقڵی پابەندکارانە، ئەمە عەقڵیە، چونکە پەیوەندی نێوان گوزارشتکار و گوزارشت بۆکراو، بریتییە لە عەقڵ، هەروەها پابەندکارییە، چونکە پەیوەستە بە دەربڕاوە ڕاشکاوەکەوە، جا لەهەر جێگایەکدا هاتەدی، ئەمیش دێتەدی، هەموو پسپۆڕانی ئەم بابەتەدا پەی بەم حاڵەتە دەبەن.

دەربڕدراوی ناڕاشکاو سێ بەشە:

أ- ئاماژەی دەق (یان گوزارشتی ئاماژە):

بریتییە لە گوزارشتێکی عەقڵی پابەندکاریی دەق لەسەر ئەو حوکمەی پاشکۆیە بۆ دەربڕدراوە ڕاشکاوەکەو پێوەی پەیوەستە[٢].

ب- گوزارشتی خواستن (دلالة الاقتضاء):

بریتییە لە گوزارشتی عەقڵی پابەندکاریی دەق لەسەر ئەوەی کە وشەیەک(یان دەستەواژەیەک) هەیە وادەخوازێت کە گوزارشتی دەقەکە لەسەر ئەو مانا(حوکمە) بێت کە مەبەستە لەبەرچاو بگیرێت[٣].

---

[١] (الآمدي) بە ڕێکنەخراو(غير المنظوم) ناوی بردوە، وەك دەڵێت (ڕێکنەخراو بریتییە لەوەی بە گوزارشتەکەیەتی نەك بە شێواز و ڕۆخە راشکاوەکەی، ئەوەش خاڵی نییە لەوەی گوزارشتەکە مەبەستی قسەکەرەکە بێت یان نەبێت، ئەگەر مەبەستی بێت ئەوا خاڵی نیە لەوەی یان کە ئایا راستگۆی قسەکەرەکە یان دروستی بێژراوەکە لەسەری دەوەستێت یان نا، ئەگەر گوزارشتی بێژەکە لەسەری وەستا پێی دەوترێت گوزارشتی خواستن(دلالة الاقتضاء)، ئەگەریش لەسەری نەوەستا، خاڵی نییە لەوەی یان لە شوێنی بەکارهێنانی بێژەکە بە دەربڕین ماناکەی روونە یان لەو شوێنەدا رون نییە، ئەگەر یەکەمیان بوو ئەوا پێی دەوترێت وریاکردنەوەو درکاندن(التنبيه والإيماء)، ئەگەریش دوەمیان بوو پێی دەوترێت گوزارشتی تێگەیشتن. بەڵام ئەگەر گوزارشتەکەی لای قسەکەر مەبەست نەبوو -واتە خودی ئەو گوزارشتە- ئەوا گوزارشتی بێژەکە پێی دەوترێت گوزارشتی ئاماژە(دلالة الإشارة)، الإحكام ٢/٢٠٨.

[٢] وەك گوزارشتی تێکڕای فەرمایشتی ﴿وَحَمْلُهُۥ وَفِصَٰلُهُۥ ثَلَٰثُونَ شَهْرًا﴾ الأحقاف ١٥، و فەرمایشتی ﴿وَفِصَٰلُهُۥ فِى عَامَيْنِ﴾ لقمان ١٤. لەسەر ئەوەی کەمترین ماوەی سکپڕی شەش مانگە، ئەوەش بە دەرکردنی ماوەی دووەم لە یەکەم.

[٣] وەك گوزارشتی فەرمودەی پێغەمبەرﷺ (رفع عن أمتي الخطأ والنسيان وما استكرهوا عليه)، بەو پێیەی لەم قسەیەدا وشەیەك سڕاوەتەوەو دەبێ لەبەرچاو بگیرێت، ئەوش سەرزەنشت(المؤاخذة) یان سزا (العقاب) یان هاوشێوەکانی، ئەم فەرمودەیە پێشتر تەخریج کراوە.

ج- گوزارشتی درکاندن(دلالة الإیماء):

بریتییە لە گوزارشتی عەقڵی پابەندکاریی دەق لەسەر ئەوەی حوکمەکەی هۆکارێکی هەیە بەبونی نەبون لەگەڵی دەخولێتەوە [1].

٣- تێگەیشتنی گونجان (یان تێگەیشتنی گونجاو- مفهوم الموافق)[2]

بریتییـــە لـــەو حوکمـــەی لـــە ڕۆحـــی دەقەکانـــەوە وەردەگیرێـــت، نـــەك لـــە دەستەواژەکانیەوە، لەو ئامانجەی لە داڕشتنی حوکمەکە خوازراوە، بەبێ دەستگرتن بە وشەکانیەوە.

٤- تێگەیشتنی پێچەوانە (المفهوم المخالف)

بریتییە لەو حوکمەی پێچەوانەی دەربڕدراوی دەقەکەیە، لە نەبونی ئەو کۆت(قید)ە وەردەگیرێت کە لە حوکمەکەدا لەبەرچاوگیراوە. [3]

لەم پێشەکییەوە، کەموکوڕی داڕشتنی بڕگەی یەکەم، لـە ماددەی یەکـەمی یاسـای مـەدەنی عێراقـی[4] و، مـەدەنی میسـری[5] و، هـەموو یاسـایەکی هـاوڕای ئـەم دووانـە[6] دەردەکەوێت، کە بەم جۆرە داڕێژراوە: (تسري النصوص التشريعية على جميع المسائل التي تتناولها هذه النصوص في لفظها أو في فحواها— دەقە تەشریعیەکان، بەسەر هـەموو ئەو پرسانەدا پیادەدەبن، کە ئـەو دەقانـە لـەخۆیان گرتـوە، لـە بێـژەو لەناوەڕۆکدا)،

---

[1] وەك گوزارشتی فەرمایشتی ﴿ إِنَّ الَّذِينَ يَأْكُلُونَ أَمْوَالَ الْيَتَامَىٰ ظُلْمًا إِنَّمَا يَأْكُلُونَ فِي بُطُونِهِمْ نَارًا وَسَيَصْلَوْنَ سَعِيرًا ﴾ النساء ١٠. لەسەر ئەوەی هۆکاری حەرامی سامانی هەتیو پاراستنی سامانەکانیەتی.

[2] هەروەها پێشی دەوترێت گوزارشتی تێگەیشتن(دلاله المفهوم) هـەروەك لای حەنەفیـەکان پێـی دەوترێـ گوزارشـت، وەك گوزارشتی فەرمایشتی ﴿ فَلَا تَقُل لَّهُمَا أُفٍّ ﴾. لەسەر حەرامیی سـەرجەم ئازاردانـەکان لـە لێدان و جوێن و هـی دیکە، ئەوە بە دەربڕینە ڕاشکاوەکەی ئاماژەیە لەسەر حـەرامیی ئـۆفکردن، بـە تێگەیشـتنە پێکەوەگونجانەکەشـی گوزارشتە لەسەر حەرامیی ئەو ئازاردانانە.

[3] وەك گوزارشـتی فەرمایشـتی ﴿ وَرَبَائِبُكُمُ اللَّاتِي فِي حُجُورِكُم مِّن نِّسَائِكُمُ اللَّاتِي دَخَلْتُم بِهِنَّ ﴾. بـە دەربڕینـە ڕاشکاوەکەی لەسەر حەرامیی مارەکردنی کچی بـەخێوکراو دوای چونەلای دایکی، بـە تێگەیشـتنە پێچـەوانەکەی گوزارشتە لەسەر حەرام نەبوونی ئەگەر بەر لە چونەلا دایکی تەڵاق دا یان مـرد، ئـەو تێگەیشـتنە لـە کۆتی ﴿ اللَّاتِي دَخَلْتُم بِهِنَّ ﴾ وەردەگیرێت، کە کۆتێکی لەبەرچاوگیراوە لە حوکمەکەدا (التحریم).

[4] ژمارە (٤٠) ساڵی (١٩٥١).

[5] ژمارە (١٣١) ی ساڵی (١٩٤٨).

[6] وەك بڕگەی یەکەمی ماددەی یەکەمی یاسای باری کەسێتی عێراقی ژمارە ١٨٨ ساڵی ١٩٥٩.

چونکە ئەوەی لە بێژەکەی وەردەگیرێت، ئەوە دەربڕدراوی ڕاشکاوە، ئەوەش کە لە ناوەڕۆکەکەی وەردەگیرێت، ئەوە تێگەیشتنی گونجانە(مفهوم الموافقة)، بەم پێیە، دادوەر سەرپشك نەکراوە حوکمەکان لە دەقەکانەوە هەڵێنجێت، تەنها لەم دوو کەناڵەوە نەبێت.

لەبەر ئەم کەموکورییە تەشریعییە، پێشنیار دەکەین ئەو برگەیە بەم شێوازە هەموار بکرێتەوە: (تسري النصوص التشريعية على جميع المسائل التي تتناولها هذه النصوص بمنطوقها أو مفهومها= دەقە تەشریعیەکان، بەسەر هەموو ئەو پرسانەدا پیادەدەبن، کە ئەو دەقانە لەخۆیان گرتوە، لە بێژە یان لەناوەڕۆکدا)، چونکە دەربڕدراو ڕاشکاو و ناڕاشکاو دەگرێتەوە، ناڕاشکاو هەرسێ جۆرەکەی دەگرێتەوە، تێگەیشتنیش سەرجەم تێگەیشتنی گونجان و تێگەیشتنی پێچەوانە دەگرێتەوە.

لەبەر گرنگیی زانینی ئەم تەرزانە لە گوزارشتی دەقەکاندا، بۆ هەموو ئەوانەی مامەڵە لەگەڵ دەقەکاندا دەکەن، بۆ هەریەك بە دەربڕدراو و تێگەیشتن، جێباسێکی سەربەخۆ تەرخان دەکەین.

جێباسی یەکەم
دەربڕدراوی دەقەکان
(منطوق النصوص)

دەربڕدراو(المنطوق):- وەك باسکرا – راشکاو و ناڕاشکاوە.

دەربڕدراوی راشکاو[1] ئەو حوکمەیە کە دەقەکە لە بێژەکەیدا لەخۆی دەگرێت، هەڵێنجانی ئەو حوکمە لەو دەقە لەسەر شتێکی دیکە ناوەستێت، گوزارشتەکەشی بنبڕە(قطعي الدلالة)، ئەگەر گوزارشتی لەسەر مانایەك دا، ئەگەری مانایەکی دیکەی نەبێت، یان گوزارشتەکەی گومانگرییە ئەگەر مانای دیکەی هەبوو،[2] هەروەك درێژەی ئەم بابەتە، پشت بەخودا لە جێگای خۆیدا دێت.

دەربڕدراوی ناڕاشکاو: ئەوەیە کە بێژەکە بە ئاماژە یان درکە یان درکاندن لەخۆی دەگرێت، بۆ زیاتر ڕوونکردنەوە، توێژینەوەی ئەم سێ بەشەی دەربڕدراوی ناڕاشکاو (المنطوق غیر الصریح) بۆ سێ خواست دابەش دەکەین[3].

[1] لای ئوسوڵیەکان لە حەنەفیەکان بۆ دەبڕدراوی راشکاو زاراوەی (عبارة النص) بەکاردێت، (لەوەوە هاتووە کە دەڵێت: (عبرت الرؤیا إذا فسرتها) هەروا پێی دەوترێت ئەو بێژانەی گوزارشت لەسەر مانای دەستەواژەکان دەدەن، چونکە ئەوە دەردەبڕێت کە لە دەروندایە). شرح المنار، ص٥٢٠. جێی ئاماژەیە کە زاراوەی دەربڕدراو(المنطوق) تایبەت نییە بە دەقە شەرعی و یاساییەکان، چونکە لە سیفەتەکانی بێژەکانە بە ڕەهایی.

[2] لای هەندێك لە ئوسوڵیەکان لە شافیعیەکان بە دەربڕدراوی ناڕاشکاو دەوترێت(نص) ئەگەر گوزارشتەکەی بنبڕ بوو، ئەگەریش گوزارشتەکەی گومانگری بوو ئەوا پێی دەوترێت(ظاهر). جمع الجوامع وشرحه ١/٢٣٦.

[3] ڕوی جەختکرنەوە لەسەر توێژینەوەی دەربڕدراوی ناڕاشکاو، ئەوەیە کە دەربڕدراو پابەندکراوە و ناڕاشکاوەکە پابەندێتی، جا لە هەر دەقێکدا دەربڕدراوی ناڕاشکاو هاتەدی، ئەوا دەربڕدراوی ڕاشکاویش دێتەدی، چونکە ئەگەر پابەنکار(لازم) یەکسان بێت بە پابەندکراوەکەی(ملزوم)، ئەوا بێ ئەو نایەتەدی.

خواستی یەکەم
ئامارژەی دەق و پیادەکردنەکانی

إشارة النص وتطبيقاتها

پێشتر لەپێناسەی ئامارژەی دەق یان گوزارشتی ئامارژە وتمان (بریتییە لە گوزارشتێکی عەقڵی پابەندکاریی دەق لەسەر ئەو حوکمەی پاشکۆیە بۆ دەربڕدراوە راشکاوەکەو پێوەی پەیوەستە) پەیوەستی یەکسان وادەخوازێت لە هەرشوێنێك هاتەدی پەیوەستکراوەکەش بێتەدی. بەو پێیە ئەو دەقەی بە گوزارشتی ئامارژەی دەربڕدراوی راشکاو گوزارشت لە حوکمێك دەکات، ئەوا دەلالەتەکەی بێژەیی دانراوی چونیەکی یان ناوەرۆکییە، ئەم جیاکەرەوەیە دەقە رەهاکانی پێ جیادەکرێتەوە، جا شەرعی بن یان یاسایی. ئەوەی لای خوارەوە چەند جێبەجێکردنێکی دەقە شەرعی و یاساییانەیە:

أ- نمونەیەك لە دەقە شەرعییەکان کە گوزارشتی ئامارژە بۆ حوکمەکان دەکەن

خوای گەورە لە قورئاندا دەفەرموێت ﴿ وَٱلْوَٰلِدَٰتُ يُرْضِعْنَ أَوْلَٰدَهُنَّ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ ۖ لِمَنْ أَرَادَ أَن يُتِمَّ ٱلرَّضَاعَةَ ۚ وَعَلَى ٱلْمَوْلُودِ لَهُۥ[1] رِزْقُهُنَّ وَكِسْوَتُهُنَّ[2] بِٱلْمَعْرُوفِ ۚ لَا تُكَلَّفُ نَفْسٌ إِلَّا وُسْعَهَا ۚ لَا تُضَآرَّ وَٰلِدَةٌۢ[3] بِوَلَدِهَا وَلَا مَوْلُودٌ لَّهُۥ بِوَلَدِهِۦ ۚ وَعَلَى ٱلْوَارِثِ مِثْلُ ذَٰلِكَ ۗ فَإِنْ أَرَادَا فِصَالًا[4] عَن تَرَاضٍ مِّنْهُمَا وَتَشَاوُرٍ فَلَا جُنَاحَ

---

[1] واتە باوك. (هاو) بۆ (أل الموصولە) دەگەڕێتەوە، بەمانای(الذی) واتە لەسەر ئەو کەسەی منداڵەکەی بۆ لەدایك دەبێت.

[2] واتە پێدانی رۆزی، بەمانای ئەو کرێیەی بەهۆیەوە خواردن و خواردنەوەو پۆشاك بەدەست دێنێت لە بەرامبەر شیرپێدان.

[3] بە مەرفوع کردنی (تاء) لای هەندێك، لەسەر ئەو بنچینەیەی کە رستەکە خەبەرییە بەمانای نەهیکردن، دەشێت (نائب الفاعل) و (مبنی للمفعول) بێت، ئەسڵەکەشی (تضارِر) بێت کە رائی یەکەم کەسرەی لەژێر بێت، یان (تضارَر) فەتحەی لەسەر بێت، بەپێی یەکەمیان ژنەکە بکەری زیانەکەیەو زیان لە باوکەکە دەدات لەرێگای زیانگەیاندن بە منداڵەکە، بەپێی دووەمیش باوکەکە زیان بە دایکەکە دەگەیەنێت لەرێگەی منداڵەکەوە.

[4] واتە لەشیربڕینەوەیەك بەر لە دوو خول، بۆیە پێی دەوترێت (فصال-بڕینەوە) چونکە منداڵ لە خۆراك وەرگرتن لە شیری دایك دادەبڕێت بۆ جۆرێکی دیکەی خواردەمەنی.

عَلَيْهِمَاۗ وَإِنْ أَرَدتُّمْ أَن تَسْتَرْضِعُوٓاْ أَوْلَـٰدَكُمْ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ إِذَا سَلَّمْتُم مَّآ ءَاتَيْتُم بِٱلْمَعْرُوفِۗ وَٱتَّقُواْ ٱللَّهَ وَٱعْلَمُوٓاْ أَنَّ ٱللَّهَ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ ﴾[2]، ئەم ئایەتە ئاماژە بۆ چەند حوکمێکی شەرعی دەکات، هەندێکیان بە دەربڕدراوی راشکاو(منطوق صریح)، هەیانە بە گوزارشتی ئاماژە بەم شێوەیە:

یەکەم- ئەو حوکمانەی بەراشکاوی دەربڕدراون:

١- واجبە-یان خوازراوە- شیردانی منداڵ لەسەر دایکیانە، لە کاتی هاوسەرێتیدا لە سەریان واجبە، مەگەر پاساوێك لە ئارادا بێت، دوای جیابونەوەی ژن و مێرد شیر پێدانەکە خوازراوە(مندوب)، بە بەڵگەی فەرمایشتی: ﴿ فَإِنْ أَرْضَعْنَ لَكُمْ فَـَٔاتُوهُنَّ أُجُورَهُنَّ ﴾[3]، چونکە ناشێت کرێ لەسەر واجب وەربگیرێت، ئەو حوکمە دەربڕدراوە لە فەرمایشتی ﴿ وَٱلْوَٰلِدَٰتُ يُرْضِعْنَ أَوْلَـٰدَهُنَّ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ ﴾[4] چونکە رستەیەکی داخوازییە[5] لە مانادا ئەگەریش بەبێژە هەواڵ بێت.

٢- خوازراوە کە ماوەی شیرپێدان دوو خولی تەواو بێت بە تەحقیق نەك بە نزیکەیی، ئەو دیاریکردنە لەڕوی حەتمی و پابەندی نییە، چونکە دەربڕاوێکی راشکاوە لە فەرمایشتی خوا ﴿ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِۖ لِمَنْ أَرَادَ أَن يُتِمَّ ٱلرَّضَاعَةَ ﴾[6]، جا تەواوکردنەکەی بەستوتەوە بە ویستی دایك و باوك، بەبەڵگەی فەرمایشتی ﴿ فَإِنْ أَرَادَا فِصَالًا ﴾[7]، واتە ئەگەر دایك و باوك ویستیان منداڵ لەشیر ببڕنەوە بەر لە تەواوبوونی دوو خولەکە، ئەوەیان بۆ هەیە، مەگەر زیانی بۆی هەبێت، جا حوکمی ماوەکە خوازراوە(الندب).

---

[1] وتارەکە ئاراستەی باوکان کراوە.
[2] سورة البقرة ٢٣٣.
[3] سورة الطلاق ٦.
[4] سورة البقرة ٢٣٣.
[5] رۆژنامەی (الجمهوریە)ی عێراق، لە ژمارە (٨٤٣٧) لە بەرواری (١٩٩٥/٢/٢٩) لە ژێر ناونیشانی: (پسپۆران جەخت دەکەنەوە، لە سەرب بایەخی شیرپێدانی سروشتی) ئەوەی نوسیبو، کە ئەو توێژینەوە و راپۆرتانەی کە رێکخراوی یونسێف بڵاوی کردونەتەوە ئەوەیان چەسپاندووە، کە شیر پێدانی سروشتی (دایك) منداڵ لە تووشبوون بە زۆر نەخۆشی دەپارێزێت.
[6] سورة البقرة ٢٣٣.
[7] سورة البقرة ٢٣٣.

٣- لەسەر باوکی منداڵ واجبە خەرجی و پۆشاکی شیردەرەکە دابین بکات، بە خودی پێداویستییەکان بێت یان بە پارەدان، لەبری شیرپێدان و پەروەردەکردنی منداڵەکە، ئەم حوکمەیش، دەربڕدراوی ڕاشکاوە لە فەرمایشتی﴿ وَعَلَى الْمَوْلُودِ لَهُ رِزْقُهُنَّ وَكِسْوَتُهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ ﴾[1]، چونکە پیتی (علی) بۆ پابەندکردنە، مەبەست (الوالدات) ژنە تەڵاقدراوەکانە کە منداڵیان لەو پیاوانە هەیە، بەم بەڵگانەی خوارەوە:

أ- ئەم ئایەتە پیرۆزە، لە دوای ئایەتەکانی ئەحکامەکانی تەڵاق هاتووە و، تەواوکاری ئەو ئەحکامانەیە، لە شوێنەوارەکانی تەڵاق، واجببوونی خەرجی کێشانی ئافرەتی تەڵاقدراوە لە بەرامبەر شیردان بەمنداڵ، بەڵام لە حاڵەتی هاوسەرێتیدا، لەسەر ژنەکە واجبە، چونکە ژن و دایکە، خەرجی کێشانیشی لەسەر باوکی منداڵەکە واجبە، چونکە مێردە، خەرجی کێشانەکە بۆ هاوسەرێتییە نەك بۆ شیرپێدانەکە.

ب- ئاساییە کە دوای جیابونەوە، ڕق و دوژمنایەتی لە نێوان ژن و مێرددا بێتە ئاراوە، ئەمەش لەوانەیە وا لە ژنەکە بکات منداڵەکە ئازار بدات، چونکە بە ناڕاستەوخۆ ئازاردانی پیاوەکەیە، یان لەوانەیە ژنەکە حەزبکات مێردێکی دیکە بکات، جا منداڵەکەی پشتگوێ بخات. لەبەر ئەم هۆیانەو هی دیکەش، خوای پەروەردگار فەرمانی کردوە بەو دایکانەی بەتەڵاقی تەواو(بائین) تەڵاق دراون، کە شیربدەن بە منداڵەکانیان لەبەرامبەر کرێیەکی ماڵی یان نەختی، تا بە باشی پێی بژێت، بەڵام ئەو ژنەی بە تەڵاقی ڕیجعی تەڵاقدراوە، ئەمە لە حوکمی ژنی ڕاستەقینەی مێردەکەیە لە واجبێتی شیردان لەسەری.

٤- واجبێتی خەرجی و پۆشاك بەپێی توانای پیاوەکە دەبێت، لە کەم دەرامەتی و دەوڵەمەندێتیدا، چونکە کارێکی باش و دادگەرانە نییە، کەسێکی نەدار پابەند بکرێت بە زیاتر لەوەی لە توانایدایە، ئەم حوکمەیش دەربڕدراوی ڕاشکاوی ئەم فەرمایشتەیە ﴿ وَعَلَى الْمَوْلُودِ لَهُ رِزْقُهُنَّ وَكِسْوَتُهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ لَا تُكَلَّفُ نَفْسٌ إِلَّا وُسْعَهَا ﴾[2].

---

[1] سورة البقرة ٢٣٣.

[2] سورة البقرة ٢٣٣.

٥- لەسەر دایك و باوك هەردوكیان حەرامە زیان لە یەكدی بدەن، بە هۆی منداڵە شیرخۆرەكەیانەوە، نابێت دایك شیرنەدات بە منداڵەكە، تا زیان لە باوكەكە بدات، هەروەها ناشێت داوای كرێی زیاتر لە هاوشانی خۆی بكات، هەروەها دروست نییە باوك رێگریێت لە شیردان ژنەكە بە منداڵەكەی، ئەگەر ویستی شیری پێبدات، هەروەها نابێت پیاوەكە لەبەرامبەر ژنەكەدا لەو شتانە دەستبگرێتەوە كە لەسەری واجبە، دایكەكە ناچار ناكرێت لەسەر ئەو دەستگرتنەوەیە ئارام بگرێت، هەروەك باوكەكەش ئەركبار ناكرێت بەو زیادەخەرجییەی لە توانای ئەودا نییە، بەڵكو دەبێت هەموو ئەوانە بە چاكە بێت، هەروەها پیاوەكە بۆی نییە بەبێ پاساوێكی شەرعی، منداڵەكە لە دایكی بسەنێتەوە، ئەمەیش دەربڕدراوی ڕاشكاوە لە فەرمایشتی: ﴿لَا تُضَآرَّ وَٰلِدَةُۢ بِوَلَدِهَا وَلَا مَوۡلُودٞ لَّهُۥ بِوَلَدِهِۦ﴾[1]

٦- ئەگەر باوك مرد، یان توانای خەرجی كێشانی ژنە تەڵاقدراوە شیردەرەكەی نەبوو، ئەوا واجبەكە دەگوازرێتەوە بۆ سەر شانی میراتگری منداڵە شیرەخۆرەكە، ئەمەیش دەربڕدراوی ڕاشكاوە لە فەرمایشتی: ﴿وَعَلَى ٱلۡوَارِثِ مِثۡلُ ذَٰلِكَ﴾[2]

٧- دەشێت دایك و باوك بە ڕەزامەندی رێك بكەون لە سەر لەشیربڕینەوەی منداڵەكە، بەر لە تەواوكردنی دوو خولەكە(دوو ساڵەكە)، مەگەر زیان بە منداڵەكە بگەیەنێت، چونكە دیاریكردنەكە بۆ تەواوێتی لەڕوی خوازراوی(ندب)ە، نەك بە حەتمی و پابەندكردن، ئەمەیش دەربڕدراوی ڕاشكاوە لە فەرمایشتی: ﴿فَإِنۡ أَرَادَا فِصَالًا﴾[3]

٨- دەشێت باوكان دایەن بگرن بۆ منداڵەكانیان و داوای كەسێك بكەن شیر بە منداڵەكەیان بدات بێجگە لە دایكی، بەو مەرجەی ئەو مافانەی كە لەسەری رێككەوتون یان بە نەریت دیاریكراوە، بەبێ دواكەوتن و كەموكورتی بیدەن بەو

---

[1] سورة البقرة ٢٣٣.

[2] سورة البقرة ٢٣٣. هەندێك -وەك رازی- (التفسیر الكبیر) ١٣١/٦ دەڵێن: (مەبەست میراتگری باوكە، لەكاتی مردنی باوكدا هەرچی لەسەر باوكەكە واجب بو لەسەر ئەویش واجبە، بەڵام ئەوە پێچەوانەی روكاری ئایەتەكەیە، كە ئاماژە بۆ ئەوە دەكات كە لەڕوی باجەوە(الغرم)، خەرجیی منداڵ لەسەر میراتگرە كە ئەگەر مرد میراتی لێ دەگرێت.

[3] سورة البقرة ٢٣٣.

ئافرەتانە، چونکە نەدانی کرێیەکەیان، دەبێتە هۆی گوێنەدان بە منداڵەکە و کەمتەرخەمی لە بەخێوکردنیدا، بەڵام شیانی شیرپێدانی بێجگە لە دایك بەو مەرجەیە کە زیان بە دایکی منداڵەکە نەگەیەنێت، بەپێی فەرمایشتی ﴿لَا تُضَآرَّ وَٰلِدَةُۢ بِوَلَدِهَا﴾[1] هەروەها حوکمی شیرپێدانی بێجگە لە دایك دەربڕدراوی راشکاوە لەم فەرمایشتەدا ﴿وَإِنْ أَرَدتُّمْ أَن تَسْتَرْضِعُوٓاْ أَوْلَٰدَكُمْ﴾[2].

دووەم- ئەو حوکمانەی بە گوزارشتی ئاماژە گوزارشتی بۆ کراوە:

١- ڕەچەڵەکی منداڵان بۆ باوکیانە نەك دایکیان، ڕووی گوزارشتەکەشی، پیتی (لام) لە (لَهُ) هەقیقەتە لە خاوەنداریدا، لەبەرئەوەی ناکرێت بەپێی مانا هەقیقییەکەی لێکبدرێتەوە، ئەوا بە نزیکترین مانا لە خاوەنداریتی لێك دەدرێتەوە، ئەویش ڕەچەڵەکە،[3] پاشان پیتی (ال) لە (المولود لە) بەمانای (الذي)[4] هاتووە و تەقدیرەکەی دەبێتە (وعلى الذي يولد لە) ئەوەی منداڵەکەی بۆ بووە، ئەوەش ئاماژەیە بۆ ئەوەی کە دایکان بۆ پیاوەکان منداڵ دەهێنن، هەرئەوەشە نهێنی هەڵبژاردنی (المولود له) لەجیاتی (الوالد).

٢- بە تەنها لەسەر باوکە، ئەگەر لە ژیاندا بێت و لە توانایدا بێت، خەرجی منداڵە پێنەگەیشتووەکانی بە کوڕ و کچەوە دابین بکات، لە ئەستۆگرتنی خەرجی شیردەرەکەش لە ماوەی شیرداندا، بەشێوەیەکی ناڕاستەوخۆ خەرجی کێشانی

---

[1] سورة البقرة ٢٣٣.

[2] سورة البقرة ٢٣٣. بۆ وردەکاریی زیاتر لە زانینی ئەو حوکمانە، بگەڕێنەوە بۆ ئەم تەفسیرە پشت پێبەستراوانە: التفسير الكبير للرازي ١٢٤/٦ وما بعدها، تفسير النسفي ١١٧/٢ وما بعدها، تفسير القرطبي ١٦٠/٣ وما بعدها. أحكام القرآن للجصاص ١٠٤/٢ وما بعدها. أحكام القرآن لابن العربي ٢٠٢/١ وما بعدها.

[3] لە (فواتح الرحموت، شرح مسلم الثبوت) ٤٠٧/١ هاتووە (ئایەتەکە بۆ ولجبکردنی بژێوییە لەسەر باوکان، بەڵام خوا بە(المولود له) دەری بڕیوە، بە پیتی (لام) منداڵەکەی دلوەتە پاڵ ئەوان، ئاماژەیەکی تیایە بۆ تایبەتمەندیی منداڵ بۆ باوکی لە ڕەچەڵەکدا، ئەگەر مەبەستی خاوەندارێی بنبڕ نەبێت، جا تەنها دەبێت و هیچ شتێکی لەسەر دایك ولجب نابێت).

[4] چونکە (أل) ئەگەر چووە سەر (اسم الفاعل) یان (اسم المفعول)، دەبێتە (موصول)، بەمانای (الذي أو التي – ئەوەی)، لەوەشدا نێر و مێ، کۆ و تاك یەکسانن ، ئیبن مالك لە ئەلفیەکەی دەڵێت:

ومن وما وأل تساوي ما ذكر وهكذا ذو عند طي شهر

منداڵـه شـیره خۆرەکەیـە، کەواتـە ئـەوەش لەسـەری واجبـە. ڕوی گوزارشـتەکەی ئەوەیە کە تەنها باوك تایبەتمەندی ڕەچەڵەکی هەیە، لە بەرامبەر ئەم دەستکەوتەدا ئەرکی خەرجیشی لەسەرە، بەپێی ڕێسای (الغرم بالغنم)[1] واتە: هەرکـەس سـوودی شتێکی پێ گەیشت، دەبێت بەرگەی زیانەکەیشی بگرێت.

٣- شیری دایك بە باشتر دادەنرێت لە شیری دیکە، لەبەر ئەو کاریگەرییانەی هەیەتی لە سـەر تەندروسـتی و ڕەفتـاری منـداڵ. ڕووی گوزارشـتەکە ئەوەیـە کـە فـەرمانی شیرپێدان سەرەتا ئاراستەی دایکان کراوە، پاشان لەو ئەسڵە هـەڵاوێردنێکی دانـاوە کە دەشێت پەنا ببرێتە بەر بێجگە لە دایك، ئەگەر زەرورەتێك هـەبوو، ئەمـەیش بـۆ ڕەچاوکردنی بەرژەوەندیی منداڵەکەیە، وەك خوای گەورە دەفـەرموێت: ﴿ وَإِنْ أَرَدتُّمْ أَن تَسْتَرْضِعُوٓا۟ أَوْلَـٰدَكُمْ ﴾[2].

٤- تەنها باوك بۆی هەیە هەڵسوکەوت لە سامانی منداڵەکەیدا بکات، بەبێ مۆڵەتی منداڵەکە،[3] وەك هەڵاوێردنێك لەڕێسای حەرامکردنی خواردنی سامانی کەسانی دیکە بەبێ ڕەزامەندی خۆیان یان لە دڵەوە، وەك پەروەردگار فەرموویەتی: ﴿ يَـٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُوا۟ لَا تَأْكُلُوٓا۟ أَمْوَٰلَكُم بَيْنَكُم بِٱلْبَـٰطِلِ إِلَّآ أَن تَكُونَ تِجَـٰرَةً عَن تَرَاضٍ مِّنكُمْ ﴾[4] پێغەمبەریش ﷺ فەرمویەتی: (لا يحل مال امرئ إلا بطيبة نفسه)[5].

ڕووی گوزارشـتی ئـەو ڕەچـەڵەکەی بـۆ باوکـە و ئـەو خەرجیـەی لەسـەریێتی و، دابینکردنی سەرجەم پێداویستییەکانی ژیانی منداڵەکەی، تا ئەو کاتەی کە پێدەگات و دەتوانێت پشت بەخۆی ببەستێت.

---

[1] مجلة الأحكام العدلية،م١٨٧.

[2] سورة البقرة ٢٣٣.

[3] له (المغني لابن قدامه) ٥/٦٧٨: (باوك بۆی هەیە هەرچی ویست لە سامانی منداڵەکەی ببیات و ببێتە خاوەنی، لەگەڵ ئەوەی باوکەکە پێویستی بەو سامانە بێت کە دەیبات یان نا، منداڵەکە بچوك بێت یان گەورە، بە دوو مـەرج: یـەکیان ستەم لە منداڵەکە نەکات، بەوە زیانی لێ نـەدات و شـتێك نـەبات پێویسـتی ئـەوی پێـوە پەیوەسـت بێـت. دووەم: سامانی کوڕێك نەبات و بیدات بە یەکێکی دیکە).

[4] سورة النساء ٢٩.

[5] رواه مسلم.

٥- ئەگەر باوك بە ئەنقەست و دوژمنکارانە منداڵەکەی خۆی کوشت، تۆڵەی لەسەر نییە، بەڵکو بەسزای تەمبێکاری سزادەدرێت، وەك زینـدانیکردن. رووی گوزارشتەکەی ئەوەیە کە باوك هۆی بەدیهاتنی منداڵەکەیە، بۆیە منداڵەکە -یان کوشتنەکەی- نابێتە هۆی لەسێدارەدانی، لەسەر ئەو بنچینەیە زانایانی ئوسول دەڵێن: (باوکایەتی رێگرە لە تۆڵە)،[1] هەروەها ئەگەر بوختانی بۆ منداڵی خۆی کرد، ئەوا سزای بوختانی لەسەر جێبەجێ ناکرێت، کە بەدەق دیاری کراوە، بەڵکو تەمبێ دەکرێت.

٦- **واجیبـونی خـەرجی خزمـان تـەنها لەسـەر خزمایـەتی منـداڵ نییـە**، وەك هەندێك دەڵێن،[2] هەروەها لەسەر میراتگری خزم(ذي رحم) نییە، وەك هەندێك پێی وایە،[3] بەڵکو هەموو خزم و میراتگرێك دەگرێتەوە. روی گوزارشتەکەی ئەوەیە کە بێژەی (الوارث) لە فەرمایشتی ﴿وَعَلَى ٱلْوَارِثِ مِثْلُ ذَٰلِكَ﴾[4] بە(ال الاستغراق) بۆتە مەعریفەو مانای گشتگیری دەگەیەنێت، هیچ بەڵگەیەك نەچەسپاوە تایبەتی بکات، پاشان حوکمەکە -واجبێتی خەرجی- پەیوەستە بە وەسفی -الوارث-، پەیوەست بوونی حوکم بە هەڵێنجراویش ئاماژەیە بۆ هۆکاری -هۆیی- پێویستکەری هەڵێنجانەکە، هۆیەکەش میراتگرە کە بەبون و نەبون لەگەڵی دەخولێتەوە.

٧- **دایك لەپێشترە بۆ بەخێوکردنی منداڵەکەی.**

روی گوزارشتی ئەوەیە کە خوا فەرمانی شیرپێدانی کردوە کە بەشێکە لە بەخێوکردن[5] بەخێوکردنیش وەك شیرپێدان سیفەتێکی دوولایەنەی هەیە،

---

[1] (عمر الخبان) لە (أصول)ەکەی، دەستنوسی کتێبخانەی ئەوقاف- بەغداد گوتویەتی: (﴿وَعَلَى ٱلْمَوْلُودِ لَهُۥ رِزْقُهُنَّ وَكِسْوَتُهُنَّ﴾ بریتییە لە ولجیبونی بژێوی لەسەر باوك، وەك ئاماژەیە بۆ ئەوەی منداڵ دەدرێتە پاڵ باوکی، دایکیشی لە خۆی و سامانەکەی مافی هەیە، باوك بەهۆی منداڵەکەیەوە سزا نادرێت، باوك بە تەنها بژێویی منداڵەکەی لەسەرە).

[2] وەك شافیعی گوتویەتی (ئەرکی کێشانی بژێوی لەسەر غەیری دایك و باوك و منداڵەکان نییە)، کشف الأسرار ٥٣٢/٢.

[3] وەك حەنەفییەکان، سەرچاوەی پێشوو، (ابن أبي ليلى) گوتویەتی: (ئەرکی کێشانی بژێوی لەسەر هەموو میراتگرێ ولجبە لەبەر روکاری فەرمایشتی ﴿وَعَلَى ٱلْوَارِثِ مِثْلُ ذَٰلِكَ﴾).

[4] سورة البقرة ٢٣٣.

[5] (ابن العربي) لە (أحكام القرآن) ٢٠٤/١ دەڵێت: (زاناکانمان گوتویانە کە دایەنی بەبەڵگەی ئەو ئایەتە بۆ دایکە و سەرخستنیش بۆ باوکە، چونکە دایەنی لەگەڵ شیرپێدانە)، بەم پێیە لە (م١/٥٧) لە یاسای کاروباری کەسێتی ←

هەریەکەیان ماف و پابەندییە، لەو روەوە کە پابەندییە بۆی نییە بەبێ پاساوێکی ڕەوا دەستبەرداری هیچیان بێت، ئەگەر ئەو دەستبەرداربوونە زیانی بە بەرژەوەندی منداڵەکە دەگەیاند، هەروەها بۆی نییە شیری بە منداڵەکە نەدات ئەگەر کەس نەب خەرجیی بۆ دابین بکات، هەروەك پابەندبونی بە عیددە ناکەوێت ئەگەر کەس نەبوو لەماوەی عیددەکەیدا خەرجیی دابین بکات.

حیکمەتی لەپێشتربونی دایك بە بەخێوکردن دەگەڕێتەوە بۆ ئەو سۆز و بەزەیی و ئارامییە دەرونییەی لە دایکدا هەیە، کە کاریگەریی زۆری هەیە لەسەر رەفتاری منداڵ، ئەگەر خۆی راستەوخۆ سەرپەرشتی بکات.

٨- ژنی دەوڵەمەند لەسەریێتی خەرجیی مێردە هەژارەکەی بکێشێت.

روی گوزارشتەکەی ئەوەیە کە ژنەکە میراتگرێتی[1]، خواش میراتگری و خەرجی کێشانی پێکەوە گرێداوەو دەفەرموێت ﴿ وَعَلَى ٱلْوَارِثِ مِثْلُ ذَٰلِكَ ﴾[2] ئەمە ئەوە دەگەیەنێت کە بەرپرسیارێتی مرۆڤ بە کێشانی خەرجی کەسانی دیکە، لەسەر ئەو بنچینەیە دامەزراوە کە میراتگریەتی، هەر بۆیەش ژن کە میراتگری مێردەکەیەتی، ئەگەر مێردەکە بەر لەو مرد، کەواتە ئەگەر پیاوەکەی هەژاربو و ژنەکە دەوڵەمەندبوو، ئەوا لەسەریێتی خەرجیی پیاوەکە بکێشێت، هەریەم پێیە، رێژەی پابەندبون بە خەرجیی کێشان، بەپێی رێژەی بەشە شایستەکەی دەبێت، لەکاتی چەندێتی میراتگرەکان، کەواتە ئەو هەژارەی خوشك و برای دایكو باوكی، یان باوكی هەیە، ئەوان رێژەی سێیەکی خەرجییەکەیان لەسەرە، چونکە بەشیان لە

عێراقی بەرکار هاتوە کە (دایك لەپێشترە بە دایەنی منداڵەکەی و پەروەردەکردنی، لەکاتی بونی هاوسەرێتیدا و دوای جیابونەوەش، مەگەر دایەنی کراوەکە لەوەدا زیانی بەرکەوێت).

[1] ئیبن حەزم لمحلی ١٠/٩٢ دەڵێت: (ئەگەر مێرد نەیتوانی خەرجیی خۆی بکات، ژنەکەشی دەوڵەمەند بوو، خەرجییەکە دەخرێتە سەرشانی ئەو، هیچیشی لەوە بۆ ناگەڕێتەوە ئەگەر دەوڵەمەند بویەوە)، بەلگەی ئەوەش فەرمایشتی ﴿ وَعَلَى ٱلْوَارِثِ مِثْلُ ذَٰلِكَ ﴾. عەلی گوتویەتی: ژن میراتگرە، بۆیە خەرجییەکەشی لەسەرە، بە دەقی قورئان.

[2] سورة البقرة ٢٣٣.

میراتەکە،[1] بەپێی ڕێسای (نێر بەشی دوو مێی بۆ هەیە)[2] دەبێت، هەر لەو ئایەتانەی دیکە کە بە گوزارشتی ئاماژە گوزارشت لە حوکمەکان دەکات فەرمایشتی: ﴿ لَّا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ إِن طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ مَا لَمْ تَمَسُّوهُنَّ أَوْ تَفْرِضُوا لَهُنَّ فَرِيضَةً ﴾[3] کە بە ئاماژە گوزارشت دەکات لەسەر دروستی هاوسەرگیری بەبێ باسکردنی مارەیی تیایدا، هەروەها فەرمایشتی ﴿ أُحِلَّ لَكُمْ لَيْلَةَ الصِّيَامِ الرَّفَثُ إِلَىٰ نِسَائِكُمْ ﴾[4]. بە ئاماژە گوزارشت لەسەر دروستی ڕۆژووی ڕەمەزان دەکات، لەگەڵ بوونی لەشگرانیشدا، چونکە ڕێگا بەژن و پیاو دراوە کە تا دوا ساتی شەو کاری سەرجێیی بکەن، ڕونیشە کە خۆشۆردن لە نێوان کۆتایی شەو و سەرەتای ڕۆژ بوونەوەدا سەختە.

ب- نمونەیەک لەو دەقە یاساییانەی بە گوزارشتی ئاماژە حوکمەکان دەردەخەن:

١- (م١/٣٧٨)[5] لە یاسای سزادانی عێراقی بەرکار (لا يجوز تحريك دعوى الزنى ضد أي من الزوجين، أو اتخاذ أي إجراء فيها إلا بناء على شكوى الزوج الآخر).

---

[1] بە پێچەوانەی زاهیرییەکانەوە ، لە (المحلى) ١٠٧/١٠ هاتووە: (ناشێت ئەگەر میراتگرەکان زۆربون، بڕێوی کەسێتی پێویست دابین بکەن، بەپێی ژمارەیان نەبێت، نەك بەپێی بڕی میراتەکەیان، چونکە دەقەکە یەکسانی کردون بە واجبکردنی ئەوە لەسەریان).

[2] لە (كشف الأسرار على أصول البزدوي)٥٣٢/٢ هاتووە: (ئاماژەی تیایە بۆ ئەوەی بڕێوی بەقەدەر میرات لەسەری واجب دەبێت، چونکە میرات هۆکارە بۆ واجببونی، بۆیە دەبێ حوکمەکەش لەهەر ماناکەی بنیات بنرێت کە میراتە، حوکمیش بە بڕی هۆکارەکە دەچەسپێت، چونکە باج لەبەرامبەر دەستکەوتە)، لە فەرمایشتی ﴿ لَّا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ إِن طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ مَا لَمْ تَمَسُّوهُنَّ أَوْ تَفْرِضُوا لَهُنَّ فَرِيضَةً ﴾سورة البقرة ٢٣٦. بە گوزارشتی ئاماژە ئەوە دەگەیەنێت کە هاوسەرگیری بەبێ مارەیی دروستە. فەرمایشتی ﴿ أُحِلَّ لَكُمْ لَيْلَةَ الصِّيَامِ الرَّفَثُ إِلَىٰ نِسَائِكُمْ ﴾سورة البقرة ١٨٧، ئەوە دەگەیەنێت کە ڕۆژو لەگەڵ خۆنەشۆرین دوای سەرجێیی دروستە، چونکە دەشێت لە دوایین ساتی شەودا ئەنجام بدرێت و ئەوەش بەشی خۆشۆرین ناکات).

[3] سورة النساء ٢٣٦.

[4] سورة البقرة ١٨٧.

[5] هەروەها (م٣/أ/ف١) لە یاسای بنەماکانی دادگاییەکانی سزادانی عێراقی هاتووە (لا يجوز تحريك الدعوى الجزائية إلا بناء على شكوى من المجنى عليه أو من يقوم مقامه قانونا في الجرائم الآتية: زنى الزوجية، أو تعدد الزوجات خلافا لقانون الأحوال الشخصية).

←

دەربڕینراوی راشکاوی برگەی یەکەم لەو ماددەیەدا ئەوەیە ئەگەر یەکێك لە دوو هاوسەرەکە ئەگەر تاوانی زینای ئەنجامدا، کەس بۆی ناشێت داواکاری لەدژی بەرزبکاتەوە، جگە لە هاوسەرە بێتاوانەکەی دیکە، کە تاوانی بەرامبەر ئەنجام دراوە، لەکاتێکدا داواکاری گشتی ئەو لایەنەیە کە لەرێیەوە دلوای سزادان بەرز دەکرێتەوەو دەست پێدەکرێت.

هەروەها بە گوزارشتی ئاماژە ئەوە دەگەیەنێت کە تاوانی زینای یەکێك لە دوو هاوسەر، دەستدرێژییە بۆ سەر مافی تایبەتی هاوسەرەکەی دیکە، بینا لەسەر ئەوە، ئەو هاوسەرەی دەستدرێژی کراوەتە سەری، تەواو ئازادە لە جولاندن و نەجولاندنی داواکە و دەستبەرداربون لە مافەکەی پێش یان دوای بەرزکردنەوەی داواکاری و پێش یان دوای لە دەرچونی حوکمی سزا، لە حالەتی دەستبەرداربونیش، دادگا بۆی نییە حوکمی سزا بدات، بەهەمان شێوە لایەنی جێبەجێکاریش ناتوانێت حوکمەکە جێبەجێ بکات.

تاوانی زینا لە شەریعەتی ئیسلامیدا دەستدرێژییە بۆ سەر مافی گشتی، واتە بۆ سەر بەهاکان و رەوشت و ناموس و ڕەچەلەکی کۆمەلگا، پێچەوانەشە بۆ حوکمی خوا لە زۆر ئایەتدا، لەوانە فەرمایشتی ﴿ وَلَا تَقْرَبُوا الزِّنَىٰ إِنَّهُ كَانَ فَاحِشَةً وَسَاءَ سَبِيلًا ﴾[1] ئەم شەریعەتە جیاوازی نەکردوە لە نێوان بە تاواندانان و حەرامێتی زیناکردنی یەکێك لە دو هاوسەر و هی دیکە، هەروەها بەردبارانکردن (ڕەجم) لە قورئاندا بوونی نییە،[2] شەریعەت لەم پرسەدا تەنها مافێکی تایبەتی یەکێك لە دوو هاوسەرەکە ناپارێزێت، چونکە لەوانەیە بە ڕەزامەندی ئەوی دیکە بێت، یان خۆی هەمان تاوان ئەنجام

م٢٧٤ لە یاسای سزادانی میسری (المرأة المتزوجة التي يثبت زناها يحكم عليها بالحبس مدة لا تزيد على سنتين، ولكن لزوجها أن يوقف تنفيذ هذا الحكم برضائه معاشرتها له كما كانت).

م ١/٣٧٨ لە یاسای سزادانی عێراقی ئەمەشی تیادا هاتوە (ولا تقبل الشكوى في الأحوال الآتية:

أ- إذا قدمت الشكوى بعد انقضاء ثلاثة أشهر على اليوم الذي اتصل فيه علم الشاكي بالجريمة.

ب- إذا رضي الشاكي باستئناف الحياة الزوجية بالرغم من اتصال علمه بالجريمة.

جـ- إذا ثبت أن الزنى تم برضاء الشاكي).

[1] سورة الإسراء ٣٢.

[2] ئەم پرسەمان بەبەلگەی عەقلی و نەقلی چەسپاندووە، لە کتێبی (لا رجم في القرآن).

دەدات و، چاوپۆشی لەوی دیکەش دەکات کە هەمان تاوان ئەنجام بدات، هەروەها نایەوێت مافی زینا لەگەڵکراو بپارێزێت، چونکە لەوانەیە بە ڕەزامەندی خۆی زینای کردبێت، بەڵکو مافی گشتی و سیستمی گشتی دەپارێزێت.

بەهەمان شێوە سزای زینا حەددیە لە مافەکانی خوایەو لە مافە گشتییەکانە، کەس دەسەڵاتی لێبوردن یان دەستبەرداربون یان هەموارکردنی نییە. بینا لەسەر ئەمە هەر کەسێکی بالّغی عاقڵ بۆی هەیە خۆی بەشداربێت لە نەهێشتنی ئەو خراپەکارییە یان لایەنە تایبەتمەندەکانی لێ ئاگادار بکاتەوە، چونکە دەکەوێتە چوارچێوەی فەرمان بە چاکە نەهی لە خراپە.

٢- م ١٦٣ لە یاسای مەدەنی عێراقی بەرکار هاتووە (المعروف عرفا کالمشروط شرطا ئەوەی بووەتە نەریت، وەك ئەوەیە کە بە مەرج گیراوە)[١]،کە ئەم دەقە بە دەربڕدراوی ڕاشکاوی خۆی گوزارشتە لەسەر ئەوەی کە نەریت لە کۆتکردنی گرێبەستەکاندا، هێزی ئەو مەرجەی دروستی هەیە کە وابەستەیە پێوەی، بە گوزارشتی ئاماژەیش گوزارشت دەکات لەسەر ئەوەی کە گرێبەستکار کە بەپێی نەریت پابەندە بە بەجێهێنانی پابەندییەکەی، ئەگەر ئەو پابەندبوونەی جێبەجێ نەکرد، ئەوا لایەنی بەرامبەری بۆی هەیە، کە داوای هەڵوەشاندنەوەی گرێبەستەکە بکات.

٣- هەرکەس وەسیەتی کرد بە سوودی زەویەکەی بەبێ خودی زەویەکە، ئەم ڕەفتارەی بە دەربڕینێکی ڕاشکاو گوزارشت لەسەر ئەوە دەکات کە وەسیەت بۆکراو سود لەو سوودە وەسیەتکراوە وەردەگرێت لە دوای مردنی وەسیەتکار، هەتا لە ژیاندا بێت، ئەگەر وەسیەتەکە ماوەی بۆ دانەنرابوو، بە گوزارشتی ئاماژە ئەوە دەگەیەنێت کە کەسایەتی وەسیەت بۆکراو لای وەسیەتکار لەبەرچاو گیراوە، بە جۆرێك کە ئەگەر مرد، ئەوە وەسیەتکراوەکە ناگوازرێتەوە بۆ میراتگرەکانی، بەڵکو سوودەکە دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی خاوەنیەتی، لە میراتگرەکانی، مەگەر بەڵگەیەك هەبێت لەسەر پێچەوانەکەی.

---

[١] المادة (٤٣). مجلة الاحكام العدلية.

٤- هەرکەس سامانەکەی ببەخشێت بە کەسێك و مەرجەکانی بەخشینی تێدابوو، ئەوا ئەو گرێبەستی بەخشینەکە بە دەربڕدراوە ڕاشکاوەکەی گوزارشت لەوەی بەخشەرەکە لەژیانی خۆیدا خاوەنداریی بەخشراوەکە وەك بەخشین دەدات بە پێی بەخشراوەکە، گوزارشتی ئاماژەش گوزارشت لە مۆڵەتی وەرگرتن دەکات، ئەگەر پێبەخشراو بەبێ مۆڵەتی بەخشەر وەری بگرێت، ئەوا وەرگرتنەکەی دروستەو شوێنەوارە شەرعی و یاساییەکانی لێ دەکەوێتەوە، مەگەر دەقێك هەبێت بە ڕاشکاوی ڕێگری لە وەرگرتنەکە بکات بەبێ مۆڵەتی بەخشەر، ئەگەرنا کار بە گوزارشتی ئاماژە ناکرێت بەپێی (م١٥٧) لەو یاسایەی باسکرا (لا عبرة بالدلالة في مقابلة التصريح– بە بەرامبەر ڕاشکاودا کار بە گوزارشت ناکرێت).

خواستی دووەم

گوزارشتی خواستن و جێبەجێکردنەکانی

دلالة الاقتضاء وتطبيقاتها

لەوانەیە دانەری شەرع-یان دارێژەری یاسا- وشەیەك-یان دەستەواژەیەك- لە دەقێکدا دابنێت، گوزارشتەکەی ئەوە بخوازێت کە ئەو مانایەی مەبەستە لەبەرچاو بگیرێت و چاودێری بکرێت، بەشێکە لەم دەقە، لەبەرچاوگرتنەکەش وەك مەرجێك وایە بۆ جێبەجێکردنی دەربڕدراوی دەقەکە.

نهێنی نەدرکاندنی ئەو وشەیە-یان دەستەواژەیە- سەرەڕای گرنگیەکەی، دەگەڕێتەوە بۆ ڕونیەکەی و بە کەمترین سەرنجدان پەی پێ دەبرێت، یان بۆ ئەوەی دەقەکە بە گشتگیری بمێنێتەوە بۆ ئەوەی سڕاوەتەوە، هەتا بوارێکی فراوان لەبەردەم دادگا هەبێت بۆ خەملاندنی ئەمەی لەگەڵ تایبەتمەندی و باروئۆخی هەر کێشەیەکدا دەگونجێت، هەروەك دەشێت هۆی وازلێهێنانەکە لەبەر هۆی دیکە بێت لای ئەوەی ئامادەکردنی پرۆژەی یاسا دانراوەکەی پێ سپێردراوە، وەك نەزانینی بایەخی ئەو کۆتەی سڕاوەتەوە یان لەبیرچون یان هەڵە یان شتی دیکە.

هۆیەکانی باسنەکردن هەرچی بن، بارگرانیی پەی بردن و لەبەرچاوگرتنی لەکاتی هەڵێنجانی حوکم لە دەقەکەدا، دەکەوێتە سەر شانی موجتەهیدو دادوەر یان هەرکەسێك دەیەوێت مەبەستی ئەو دەقە بزانێت[1]، پێشی دەوترێت خوازەر (المقتضي)، گوزارشتی خواستنیش لە زۆر دەقی شەرعی و یاساییدا هەن.

أ- لەو دەقە شەرعییانەی دانە پاڵ دەخوازێت:

یەکەم: ئەگەر حوکمەکە پەیوەست بوو بە شتێك-یان خودێك-، ئەوە پێویستە کردەوەیەك لە کردەوەکانی مرۆڤ بخەملێنرێت کە شیاوبێت بۆ پایەو حوکمەکە، چونکە پەیوەستەکانی حوکمە ئەرکبارییەکان تەنها لە کردارەکان(رەفتارەکان)ی مرۆڤ دەبێت، بۆیە زانایانی ئوسوڵ، حوکمیان بەوە پێناسە کردووە، کە بریتییە لەو وتاری خوا کە پەیوەستە بە کردەوەی ئەرکبارەکان، لە رووی خواستنەوە، یان سەرپشککردنەوە یان لەرووی دانانەوە، لە نمونەی ئەم بابەتەیش وەك:

١- فەرمایشتی: ﴿ حُرِّمَتۡ عَلَيۡكُمۡ أُمَّهَٰتُكُمۡ وَبَنَاتُكُمۡ وَأَخَوَٰتُكُمۡ وَعَمَّٰتُكُمۡ وَخَٰلَٰتُكُمۡ وَبَنَاتُ ٱلۡأَخِ وَبَنَاتُ ٱلۡأُخۡتِ وَأُمَّهَٰتُكُمُ ٱلَّٰتِيٓ أَرۡضَعۡنَكُمۡ وَأَخَوَٰتُكُم ﴾[2].

---

[1] له (تسهيل الوصول إلى علم الأصول)، ص١٠٥ هاتووە: (الاقتضاء- خواستن) لە زماندا مانای (طلب)داواکارییە، دەقیش لەوانە زیادەیەك بۆی داوا بکات تا ئەوەی دەقی لەسەر هاتووە دروست بێت، جا دەقەکە هیچ شتێك واجب ناکات هەتا ئەو خواستراوە پێشی نەکەوێت، بۆیە دەبێتە مەرجێك بۆ کارکردنی دەق و پێشی دەکەوێت، لەکاتێکدا مەرج هەردەم دەکەوێتە پێش مەرجدارەکەوە، جا دەقەکە ئەوەی خواستوە دا دروست بێت، بۆیە (المقتضى- خواستراو) لەگەڵ حوکمەکەی دەدرێتە پاڵ دەق، کە ئەویش (المقتضي- هۆی خواستنەکە)یە، کە وشەیەك بوو لە گوزارشتی دەق، چوار شت هەیە: (المقتضي- هۆی خواستنەکە) کە دەقە، (المقتضى- خواستراو) کە مەرج(کوت)ەکەیە، (الاقتضاء- خواستن) بەراوردی نێوان (المقتضي) و (المقتضى) و حوکمی (المقتضى)یەو بەوە دەچەسپێت.
مانای (الدال بالاقتضاء- گوزارشتکار بە خواستن) لە زاراوەدا (بێژەیەکە گوزارشت لە شتێك دەکات کە بێدەنگیی لێکراوە، راستیی قسەکە لەسەر ئەو بێدەنگی لێکراوە دەوەستێت) وەك لە فەرمودەی پێغەمبەر ﷺ (رفع عن أمتي الخطأ والنسيان) واتە حوکمی هەڵەو لەبیرکردن لەسەر ئوممەتەکەم هەڵگیراوە، چونکە ئەو دوانە هەڵنەگیراون، لەبەر ئەوەی تێی دەکەون).
له (أصول الشاشي)، ص٣١. بەڵام خواستراو زیادەیەکە لەسەر دەق، ماناکەی بەبێ ئەو بەدی نایەت، وەك ئەوەی دەقەکە ئەوەی خواستبێت تا بەهیەوە ماناکەی راست بێت.
[2] سورة النساء: ٢٣.

واته حەرامکراوە لێتان دایك و کچ و خوشکتان و حەرامکراوەکانی دیکە مارەبکەن، بەشێوەیەکی هەمیشەیی، هاوسەرگیریش کردەوەی مرۆڤە.

٢- فەرمایشتی: ﴿حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةُ وَالدَّمُ وَلَحْمُ الْخِنزِيرِ﴾[1] . واتە سوودوەرگرتن لە مردارەوەبو و خواردنەوەی خوێن و خواردنی گۆشتی بەراز لێتان حەرامکراوە، چونکە حەرامکردن پەیوەستە بەو کردار و رەفتارانەوە، نەك خودی مردارەوەبوو یان خوێن و یان گۆشتی بەراز.

٣- فەرمایشتی: ﴿وَطَعَامُ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ حِلٌّ لَّكُمْ وَطَعَامُكُمْ حِلٌّ لَّهُمْ﴾[2]. واتە خواردنی خواردەمەنییەکانی ئەهلی کیتاب-هەموو ئەوانەی بروایان بە کتێبێکی ئاسمانی و پێغەمبەرێك لە پێغەمبەرەکان هەیە- بۆتان حەلاڵە، خواردنی خواردەمەنی ئێوەش بۆ ئەوان حەلاڵە.

هەر بەم شێوەیە لەهەموو دەقێکدا حوکمەکەی پەیوەست بێت بە شتێك یان (خود)ێك، دەبێت خەملاندنی کارێك لە کارەکانی مرۆڤ بکرێت.

دووەم: ئەگەر لە دەقێکدا هەڵگرتن یان رەتکردنەوەی شتێك هات، کە لە هەمان شوێندا لە واقیع بوونی هەیە، ئەوا راستی -یان دروستی- دەقەکە لەسەر خەملاندنێك دەوەستێت کە ئەو تێکگیرانە روکارییە لەنێوان رودانی لە واقیعدا و رونەدانی لە دەقدا، لە نمونەی ئەمە:

١- پێغەمبەرﷺ دەفەرموێت: (رفع عن أمتي الخطأ والنسيان[3] وما استكرهوا عليه)،[4] روونە کە هەموو مرۆڤێك ئەگەری هەیە دوچاری هەڵە و لەبیرچونەوە و ناچارکران بێت، جا ئەم سێ شتە نە لەسەر ئوممەتی پێغەمبەر محەممەد ﷺ و نە لە سەر هیچ

---

[1] سورة المائدة: ٣.

[2] سورة المائدة: ٥.

[3] سەهو: نەمانی وێنە لە پەی پێبردن، لەگەڵ مانەوەی لە یاوەریدا، لەیادچون: نەمانی لە هەردوکیان، کە بۆ روبانی پێویستی بە هۆیەکی تازە هەیە. ابن عابدين ٧٠٩/٣.

[4] وفي رواية دفع الله عن هذه الأمة ثلاثاً: الخطأ والنسيان والأمر يكرهون عليه. وعن ابن عباس عن النبي ﷺ قال (أن الله وضع عن أمتي الخطأ والنسيان وما استكرهوا عليه). راجع المعتبر في تخريج أحاديث المنهاج والمختصر للزركشي، تحقيق الأستاذ حمدي السلفي، ص١٥٤.

گەلێکی تر هەڵگیراوە، بۆیە دەبێ لێرەدا شتێك بخەملێنین کە گونجاو بێت لەگەڵ ئەم پایەیەدا، جا هەندێك دەڵێن خەملاندنی وتەکە: هەلگرتنی سزا یان گوناه یان سەرزەنشتە، لەسەر ئەو بنچینەیەی ئەو بیانوانە لە ڕێگرەکانی بەرپرسیارێتی تاوانکارین، جا ئەگەر مرۆڤ تاوانێکی ئەنجامدا، لە حاڵەتی لەبیرچوونەوە یان بەهەڵە یان لە ژێر فشاردی ناچارکردندا و، مەبەستی تاوانکاری تیایدا نەبێت، ئەوا لە ڕووی تاوانکارییەوە لێی ناپرسرێتەوە، بەڵام لە ڕووی مەدەنییەوە لێی دەپرسرێتەوە لەبارەی قەرەبوی ئەو زیانە ماددییەی لە ڕەفتارە نارەواکەی کەوتەوە، چونکە قەرەبووکردنەوە لەڕوی وتاری دانانە (خطاب الوضع)، واتە بەستنەوەی ئەوانەی لە هۆیەکە کەوتونەتەوە بە هۆیەکانەوە، بە چاوپۆشی لە نیاز خراپی یان باشی ئەنجامدەرەکە.

هەندێك دەڵێن: حوکمی ڕەفتاری کەسی لەبیرچو و بەهەڵەداچو و ناچارکراو هەڵگیراوە، ئاشکراشە کە حوکم گشتگیرترە، هەموو شوێنەوارێکی ئەو ڕەفتارە دەگرێتەوە.

شارەزایانەتریش خەملاندنی یەکەمە، چونکە ئەو بیانوانە لەلای جەماوەری شەرعناسان، لە ڕێگرەکانی بەرپرسیارێتی تاوانکارین.

٢- فەرمودەی پێغەمبەرﷺ (لا نكاح إلا بولي)،[1] شتێکی بەلگەنەویستە کە مارەکردن بەبێ سەرپەرشتیار لەوانەیە ڕویدابێت و چەندەها جار بێ سنووریش ڕویەدات، بەم پێیە، ئەوەی پێی وایە کە مۆڵەتی سەرپەرشتیار مەرجی دروستی هاوسەرگیرییەکەیە، ئەوا لەم فەرمودەیەدا وشەی (لا صحة: دروست نییە)ی بەوە خەملاندوە کە واتا هاوسەرگیرییەك بەبێ مۆڵەتی سەرپەرشتیاری تایبەت یان سەرپەرشتیاری گشتی (وەك دادوەر) ئەنجام درابێت دروست نییە، ئەوەش کە پێی وایە هاوسەرگیری دروستە ئەگەریش بەبێ مۆڵەتی سەرپەرشتیار بێت، ئەوا بە وشەی (كمال: تەواوی) خەملاندویەتی، واتە ئەو هاوسەرگیرییەی بەبێ مۆڵەتی سەپەرشتیار ئەنجام دراوە تەواو نییە.

---

[1] رواه أحمد والأربعة، سبل السلام ٣/١٥٣.

سێیەم: هەر هۆیەکی دیکە لە دەقدا، وا بخوازێت، کە شتێکی دیکە بگرێتەخۆ، تا گوزارشت لە مانا یان حوکمە مەبەستەکەی بکات:

ب- لە دەقە یاساییەکاندا:

١- (م٩٥) لە یاسای چاودێری نەوجەوانانی عێراقی، کە دەڵێت: (یعتبر صدور الحکم بموت المفقود تأریخاً لوفاته– مێژووی دەرچونی بڕیاری مردنی کەسی ونبو، بەڕۆژی مردنەکەی دادەنرێت)، ئەمە وادەخوازێت ئەم دەستەواژەیەی بۆ زیادبکرێت: (ما لم یستند إلی تأریخ سابق – ئەگەر پشتی بە مێژوییەکی پێشتر نەبەستابوو).

٢- (م ٨٧٥) لە پڕۆژەیاسای مەدەنی عێراقی دەڵێت: (أولاً – للموکل في أي وقت أن یعزل وکیله، أو یقید وکالته، وللوکیل أن یتنحی عن الوکالة– یەکەم: دانەری بریکار بۆخۆی، بۆی هەیە لە هەرکاتێکدا بریکارەکە لاببات، یان کۆت و پەیوەند لەسەر بریکارییەکەی دابنێت، بریکاریش بۆی هەیە لە بریکاریەکەی وازبهێنێت)، ئەم دەقە وا دەخوازێت ئەم برگەیەی بۆ زیاد بکرێت: (ما لم یتعلق بها حق للغیر– مەگەر مافی کەسی دیکەی پێوە پەیوەست بێت)، چونکە ئەگەر ئەو بریکارێتییە مافی کەسی دیکەی پێوە پەیوەستبوو، ئەوا هیچیان بۆیان نییە کۆتایی بەو بریکارییە بهێنن، بەبێ مۆڵەتی ئەو کەسەی دیکە[1].

ج- لەو ڕێسا گشتییانەی خەملاندن دەخوازێت:

١- ڕێسای (لا ترکة إلا بعد سداد الدین– میرات نییە هەتا قەرزەکان دەدرێتەوە)، ئەمەش وا دەخوازێت بە جێبەجێبونی ڕەفتار بخەملێنرێت، واتە: هیچ ڕەفتارێک لە میراتدا

---

[1] بۆ نمونە: ئەگەر ئافرەت لە کاتی هاوسەرگیریدا ئەوەی لەسەر مێردەکەی بەمەرج گرت، کە بیکاتە بریکار بەوەی کە خۆی تەڵاق بدات، هەر کات ژنێکی تری بەسەردا هێنا، و ئەویش لەم بابەتەدا کردییە بریکار، ئەوا پیاوەکە ناتوانێت بەقسە بریکارییەکەی لاببات، لەبەرئەوەی مافی ژنەکە پەیوەستە بە بریکارێتییەکەوە، بەڵام دەتوانێت بە کردەوە بریکارییەکەی لاببات، بە تەڵاقدانی، بەر لەوەی ژنەکە خۆی خۆی تەڵاق بدات، هەروەها ئەگەر قەرزاری بارمتەدانەر (الراهن)، لەسەر داوای قەرزدەرە بارمتەوەرگرەکە، کەسێکی کردە بریکاری خۆی، بۆ ئەوەی سامانە لە بارمتەدانراوەکە بفرۆشێت ، لە بەهاکەی قەرزەکەی بداتەوە، ئەگەر بەر لە هاتنی کاتەکەی نەیتوانی ئەم کارە جێبەجێ بکات، ئەوە بۆی نییە کە لە بریکارێتی لایدات، هەروەك بریکارەکەیش بۆی نییە واز لەو بریکارییەی بهێنێت، مەگەر بەمۆڵەتی قەرزدەرەکە، چونکە زیان بەبەرژەوەندیی ئەو دەگەیەنێت

جێبەجێ نابێت، مەگەر پاش دانەوەی قەرزە پەیوەستەکانی، یان مۆڵەتی خاوەن قەرزەکە، لەبەر ئەوەی میرات لە ساتی مردنەوە خاوەنداریەکەی دەگوازرێتەوە بۆ میراتگرەکان، بەپێی رای لەپێشی شەرعناسان، بە وەرگرتنی گشتگیری ئایەتەکانی میرات، بەڵام بۆ پاراستنی مافی قەرزدەرەکان، رەفتاری میراتگران لە میراتدا، یان لە بەشێکی میراتەکەدا، لەو ئەندازەیەی هاوتای قەرزەکەیە وەستاوە، هەتا لە میراتەکە یان لەسامانی میراتگرەکە، یان لە هەر لایەکی دیکەوە قەرزەکە نەدرێتەوە، مەگەر رەفتارەکە بەمۆڵەتی ئەو قەرزدەرە بوو، کە خۆی شایستەیی بەخشینی تێدابوو.

٢- رێسای (لا مساغ للاجتهاد في مورد النص– لەکاتی بوونی دەقدا ئیجتهیاد کردن شیاو نییە)، واتە لەکاتی بوونی دەقێکدا گوزارشتەی لەسەر حوکم یەکلایی بنبڕ(قطعي) بێت، ئیجتهیاد کردن شیاو نییە، بەڵام ئەگەر گومانگری (ظني) بێت، بەوەی زیاد لە مانایەك –یان زیاد لە حوکمێك– هەڵبگرێت، ئەوا لەمەیاندا ئیجتیهادکردن واجبە، بۆ دیارکردنی مانای مەبەست لەنێو ئەو مانایانەی ئەگەری هەیە.

٣- رێسای (الجواز الشرعي ينافي الضمان– شیانی شەرعی ئەستۆگیری لەسەر نییە) ئەم دەقە وا دەخوازێت خەملاندنی بێژەی (الأصلي) بۆ بکرێت، چونکە (الجواز الشرعي الأصلي– شیانی شەرعی ئەسڵی) ئەستۆگیری لەسەر نییە، وەك ئەوەی کەسێك لە باخچەی خانوەکەی یان بێستانەکەیدا بیرێك هەڵبکەنێت، بەبێ کەمتەرخەمی ئەم شتێکی تێ بکەوێت، ئەوا لە ئەستۆی ئەو نییە، چونکە رەفتارەکەی لە ئەسڵدا رەوا بووە، بەپێچەوانەی ئەوەی ئەگەر شیانە شەرعییەکە لەسەر بونی بیانویەکی شەرعی بنیات نرابێت، وەك برسیەك ماڵی کەسێکی دیکە بخوات، بەبێ مۆڵەتی خاوەنەکەی، بۆ رزگارکردنی ژیانی، ئەمە گوناهبار نییە، بەڵام ئەستۆگیریی لەسەرە، هەروەها ئەو شۆفێرەی لەناکاو ئاراستەی ئۆتۆمبێلەکەی دەگۆرێت، کاتێك لە شەقامێکی گشتی–یان رێگەیەکی گشتی– مرۆڤێك لەبەردەمیدا دەبینێت، ئەم لادانەش دەبێتە هۆی تێکدانی سامانی کەسێکی دیکە، وەك روخاندنی دیواری باخچەیەك، ئەمەیشیان دیسان لەروی تاوانکارییەوە لێی ناپرسرێتەوە، بەڵام ئەستۆگیرییەکەی لەسەرە، بەپێی رێسای (الاضطرار لا يبطل حق الغير– ناچاری مافی کەسانی دیکە بەتاڵ ناکاتەوە).

خواستی سێیەم:
گوزارشتی درکاندن و جێبەجێکردنەکانی

(دلالة الإيماء وتطبيقاتها)

بەلگەنەویستە کەهەموو حوکمێکی شەرعی -یان یاسایی- بۆ رەفتارەکانی مرۆڤ یان رودلوەکان هۆ(سبب) و هۆکار(علە)ی خۆی هەیە، ئەویش ئەو ئامانجە ماددی یان مەعنەوییەیە کە بە جێبەجێ کردنی حوکمەکە دێتەدی و هەر ئەوەشە دانانی ئەو حوکمەی پێویست کردوە، هۆ لە هەموو پرسێکدا بەر لە بوونی حوکمەکە هەبووە، وەك دزیکردن و سزادان، کوشتن و تۆڵە، تێکدان و قەرەبوو، بەلام هۆکار(علە)ی حوکم ئەو ئامانجەیە کە لە دلنانی حوکمەکە دەخوازرێت، ئەوەش لە وێناکردن(تصور)دا پێش و لە بوندا دوای حوکم و جێبەجێکردنی دێتەدی، وەك پاراستنی ئایین لە واجبێتی جیهاد، پاراستنی سامانلە واجبێتی سزادانی دزی، پاراستنی گیان لە واجبێتی تۆڵە، پاراستنی ناموس لە واجبێتی سزادانی زینا و بوختان.

جا هۆ و هۆکاری حوکم لەحەقیقەت و چیەتیدا جیاوازن، بەلام پەیوەستن بە یەکەوە تا ئاستی هاوئاهەنگی، لە بابەخدان بەحوکمدا لە رووی دارشتن و پیادەکردن و جێبەجێکردنەوە، هەریەکەیان ئەوی دیکە تەولو دەکات، هەر ئەم هاوئاهەنگییە وایکردوە هەندێ لە زانایانی ئوسولێ تێکەڵیان بکەن، یان بڵێن هۆ(سبب) بەرەهایی گشتی ترە و هۆکار (علە) بەرەوایی تایبەتترە، لەسەر ئەو بنچینەی کە ئەگەر عەقڵ پەی بە پەیوەندی نێوان هۆ و حوکمەکە برد، ئەوە هۆکار(علە) و هۆ(سبب)ە، ئەگەرنا، ئەوە تەنها هۆیە، پێشتریش لە بابەتی پێولەو بەرژەوەندی ئەمەمان رونکردەوە، بەپێی ئەوەی باسمان کرد هەموو حوکمێك هۆکارێکی هەیە، جا عەقڵ پەی پێ ببات، یان نا.. بابەتەکەشمان گوزارشتی درکاندن (دلالة الأيماء)، بواری جێبەجێکردنەکەی ئەو دەقانەیە کە لە ناوەرۆکدا ئاماژە بە هۆکاری حوکمەکانی دەکەن، هۆکاری حوکمیش لەوانەیە دەقەکە بە راشکاوی ئاماژەی بۆ بکات، وەك فەرمایشتی ﴿ وَلَكُمْ فِي ٱلْقِصَاصِ حَيَوٰةٌ ﴾[1] بەلام ئەوەی زیاتر و بلاوە لە دەقە شەرعیی و یاساییەکاندا، ئەوەیە کە

---

[1] سورە البقرە ١٧٩. عەرەبەکان بەر لە هاتنی ئیسلام سەبارەت بە هۆکاری تۆلەی کوشتن دەیانگوت (القتل أنفى
←

ئامـاژەی دەقـەکان لەسـە هۆکـاری حوکمـەکانیان ناوەکییـە و لـە رێـی درکانـدنی ناڕاستەوخۆ(الإيماء)ە.

أ- گوزارشتی درکاندنی ناڕاستەوخۆ(الإيماء) لە دەقە شەرعییەکاندا :

١- فەرمایشـتی ﴿ يُوصِيكُمُ اللَّهُ فِي أَوْلَادِكُمْ لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْأُنثَيَيْنِ ﴾[1] بـە دەربڕینـە ڕاشکاوەکەی گوزارشت لەوە دەکات کە نێرینە لە کوڕان لە کاتی کۆبونەوە لەگەڵ کچان و براکان لەگەڵ خوشـکەکان -کـە دایکیـان جیـابێ- بەشـیان لـە میراتـدا دو ئەوەنـدەی مێینەیـە، بەشـێوەی درکانـدن(الإيمـاء) گوزارشـت لـەوە دەکـات کـە، هۆکـاری ئـەم جیاکارییە لە میراتدا، بریتییە لە پاراستنی مافەکان و ڕەچاوکردنی ڕێژەی دژەناڕاستەی نێوان ماف و پابەندییەکانی کەسەکان، هەتا پابەندییـەکانی زیادبکـات، بـە هـەمان ڕێـژە شایستەی مافی زیاترە، ئەگەرنا تەرازوی دادگـەری لاسـەنگ دەبێـت. ئەگـەر دەسـتورە دەسـتکردەکانی دەوڵـەتانی جیهـانی تـازە هەوڵـدەدات هاوسـەنگیی نێـوان مـاف و ئەرکـەکانی هاوڵاتیـان لەبەرچـاوبگرێت، ئـەوا دەسـتوری خـوایی لـە پێشـترە بـەو

القتل- کوشـتن باشـترە بـۆ نەهێشـتنی کوشـتن)، کـە ئەمـە بەرامبـەرە لەگـەڵ فەرمایشـتی ﴿ وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَوٰةٌ ﴾سـورة البقرة ١٧٩.

فەرمایشتەکەی خوا رەوانبێژانەترە لەم روانەوە:

١- پیتەکانی کەمترن..

٢- بەدەقی ڕاشکاو هۆکاری حوکمەکەی دیاریکردوە، کە پاراستنی ژیانە.

٣- نەناسراویی ێژەی(حیاە) لە ئایەتەکەدا بۆ بەمەزن زانینە، واتە ژیانێکی مەزن.

٤- گشتگیرە، چونکە تۆڵە هەردەم بۆ پاراستنی گیان و سەلامەتی خەڵکە، بەڵام کوشتن لەوانەیە ستەمێك بێـت و چوارچێوەی دوژمنایەتی و پەرەسەندنەکانی زیاد دەکات، بۆیە نابێتە هۆی نەهێشتنی کوشتن.

٥- دوبارەبونەوەی تێدانییە، بەڵام ێژەی (القتل) لەو وتەی (القتل أنفى للقتل) دوبارە بۆتەوە.

٦- خەملێنراوێکی سراوەی تێدانییە، بەپێچەوانەی وتەکە، خەملاندنەکەی (القتل أنفى للقتل مـن ترکـە- کوشـتن باشترە بۆ نەهێشتنی کوشتن لە نەکوشتن).

٧- لـە رسـتەکەدا دوو دژی کۆکردۆتـەوە، ئـەوانیش (القصـاص والحیـاة)، ئـەوەش شـێوازێکی (تبیـاق)ە و لـە روکارەکانی رەوانبێژییە لە قسەکردندا.

٨- لەناو بردنی ژیانی کردووەتە دەرفەتێك بۆ ژیان، ئەمەش ڕەوانبێژییە لە قسەکردندا.

بۆ وردەکاریی زیاتر بگەڕێوە بۆ کتێبی المطول في علم البلاغة للعلامة سعد الدين التفتازاني، ص٢٣٦ و دواتر.

[1] سورة النساء ١١.

لەبەرچاوگرتنە، خوای مەزنیش دەفەرموێت: ﴿وَكُلُّ شَيْءٍ عِندَهُۥ بِمِقْدَارٍ﴾[1] هەموو کەسێکی نێرینەی باڵغی عاقڵ، جیهادی لەسەر واجبە، لەکاتێك ئایینی یان ناموسی یان گیانی یان سامانی ڕووبەڕووی دەستدرێژی بێتەوە، وەك خوا دەفەرموێت: ﴿فَمَنِ ٱعْتَدَىٰ عَلَيْكُمْ فَٱعْتَدُواْ عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا ٱعْتَدَىٰ عَلَيْكُمْ﴾[2] بەلام مێینە ئەو واجبەی لەسەر نییە، لەبەر پێکهاتە خودییەکەی، کە بەرگەی سەختییەکانی جەنگ ناگرێت، لەسەر مێرد -نەك ژن- پێویستە خەرجی ژن و منداڵەکان دابین بکات، ئەرك و تێچوونەکانی هاوسەرگیری لە ئەستۆیە، لەگەڵ چەندین ئەرکی دیکەش، کە لەسەر ڕەگەزی مێ نین، نە لە شەرع و نە لە یاسا.

٢- هەروەها فەرمودەی پێغەمبەرﷺ (لا يقضي القاضي وهو غضبان- دادوەر دادگایی ناکات لەکاتێکدا توڕەیە)[3] هۆکارەکەی شتانێکە عەقڵ سەرسام دەکات و ناتوانێت لە بیرکردنەوە بەردەوام بێت.

٣- فەرمودەی ﷺ (لا يرث القاتل- بکوژ میرات ناگرێت)، بکوژ میراتی لەوکەسە نابات کە کوشتویەتی، کە ئەم فەرمودەیە بە دەربڕدراوی ڕاشکاو گوزارشت لەوە دەکات، کە هەرکەس میراتلێگیراوەکەی بکوژێت، لە میراتیەکەی بێبەش دەکرێت و، هیچ میراتی لێ نابات، بە گوزارشتی دەرکاندا (الأيماء) ئاماژە دەکات بۆ ئەوەی کە هۆکاری بێبەشبوون لە میرات، پاراستنی گیانی بێتاوانانە، چونکە میراتگر کە زانی کوشتنی میراتلێگیراوەکەی لەمیراتەکەی بێبەشی دەکات، ئیتر زۆربەی جار هەوڵی ئەو تاوان نادات.

٤- فەرمودەیﷺ (من غشنا فليس منا- ئەوەی فێڵمان لێ بکات لە ئێمە نییە)[4] بە دەربڕدراوەکەی گوزارشت بۆ حەرامێتی فێڵ و گزی دەکات، بە گوزارشتی

---

[1] سورة الرعد ٨.

[2] سورة البقرة ١٩٤.

[3] أخرجه البيهقي، كتاب آداب القاضي ١٠/١٠٥ (مەبەست لە توڕەبون، هەموو شتێك کە کار لە بیرکردنەوەی دادوەر بکات و بەهۆیەوە حوکمی دادوەرانە نەدات).

[4] عن أبي هريرة ﷺ (أن الرسول ﷺ مر على صبرة من طعام فأدخل يده فيها فنالت أصابعه بللا فقال (ما هذا يا صاحب الطعام ؟)، قال أصابته السماء يا رسول الله قال ﷺ (أفلا جعلته فوق الطعام كي يراه الناس، من غش فليس مني)، رواه مسلم. سبل السلام ٣/٣٧.

درکاندن(ایماء)یش گوزارشت لەوە دەکات کە هۆکاری حەرامکردنی فێڵ پاراستنی مافی بەکاربەرانەو رێگرییە لە خواردنی سامانی خەڵك بە ناهەق.

ب- گوزارشتی درکاندن(الإيماء) لە دەقە یاساییەکاندا :

١- (م ٤٠٦)[1] لە یاسای سزادانی عێراقی، بە دەربڕینی ڕاشکاو گوزارشت لەوە دەکات کە سزای تاوانی کوشتن، لەسێدارەدانە، ئەگەر پەیوەست بوو بە دۆخێك لەو دۆخە یاساییە توندکەرانەی تیایدا هاتوون، بە گوزارشتی درکاندن(الإيماء)یش گوزارشت دەکات لەوەی هۆکاری حوکمەکە مەترسیی تاوانبارەکەیە لەسەر ژیانی کۆمەڵگا، ئەم مەترسییەش لەو دۆخە وەردەگیرێت کە پەیوەستە بە کوشتنەوە.

٢- (م ٢٨٧) [2] بە دەربڕدراوی ڕاشکاوی خۆی گوزارشت دەکات بۆ ئەوەی ئەگەر ئەو ئافرەتەی حوکمی سێدارەی بەسەردا سەپێنرلوە، سکپڕ بوو، ئەوا بەر لە دانانی سکەکەی و بەر لە تێپەڕ بوونی چوار مانگ بەسەر مێژوی لەدایکبوونی کۆرپەکەیدا، سزاکەی لە سەر جێبەجێ ناکرێت، بە شێوەی درکاندن(الإيماء)یش گوزارشت لەوە

---

[1] دەقی برگەی یەکەم لە ماددەکە: يعاقب بالإعدام من قتل نفسا عمدا في إحدى الحالات الآتية:

أ- إذا كان القتل مع سبق الإصرار أو الترصد.

ب- إذا حصل القتل باستعمال مادة سامة أو مفرقعة أو متفجرة.

جـ- إذا كان القتل لدافع دنيء أو مقابل أجر أو إذا استعمل الجاني طرقا وحشية في ارتكاب الفعل.

د- إذا كان المقتول من أصول القاتل.

هـ- إذا وقع القتل على موظف أو مكلف بخدمة عامة أثناء تأدية وظيفته أو خدمته أو بسبب ذلك.

و- إذا قصد الجاني قتل شخصين فأكثر فتم ذلك بفعل واحد.

ز- إذا اقترن القتل عمدا بجريمة أو أكثر من جرائم القتل عمدا أو الشروع فيه.

ح- إذا أرتكب القتل تمهيدا لارتكاب جناية أو جنحة معاقب عليها بالحبس مدة لا تقل عن سنة، أو تسهيلا لارتكابها أو تنفيذا لها أو تمكينا لمرتكبها أو شريكه على الفرار أو التخلص من العقاب.

ط- إذا كان الجاني محكوما عليه بالسجن المؤبد عن جريمة قتل عمدي وأرتكب جريمة قتل عمدي أو شرع فيه خلال مدة تنفيذ العقوبة.

[2] دەقی ماددەکە: أ- إذا وجدت المحكوم عليها حاملا عند ورود الأمر بالتنفيذ فعلى إدارة السجن إخبار رئيس الإدعاء العام ليقدم مطالعته إلى وزير العدل بتأجيل تنفيذ الحكم أو تخفيفه، ويقوم وزير العدل برفع هذه المطالعة إلى رئيس الجمهورية، ويؤخر تنفيذ الحكم حتى يصدر أمر مجدد من الوزير استنادا إلى ما يقرره رئيس الجمهورية، وإذا كان الأمر المجدد يقضي بتنفيذ عقوبة الإعدام فلا تنفذ إلا بعد مضي أربعة أشهر من تأريخ وضع حملها سواء وضعت قبل ورود هذا الأمر أم بعده.

دەکات، کە هۆکاری نادروستی جێبەجێکردنی حوکمەکە، پاراستنی سکەکەیە لە مردن، کە بەهۆی لەسێدارەدانی دایکیەوە رووبەڕووی دەبێتەوە، کە ئەو کۆرپەیە سەرەڕای ئەوەی لەسکی ئەو دایکەدایە و بەشێکە لێی، بەڵام ئەو سزایە نایگرێتەوە، چونکە سزا کەسییە و تەنها کەسە تاوانبارەکە دەگرێتەوە، بەو پێیە ئەگەر بە ڕێگەی زانستی سەلمێنرا کە منداڵەکە لەسکی دایکیدا مردووە، یان بوونی نییە، ئەوا جێبەجێکردنەکە دواناخرێت، بینا لە سەر ڕێسای (حوکم لەگەڵ هۆکاردا دەخولێتەوە بە بوون و نەبوون).
هەروەها هۆکاری جێبەجێ نەکردنی سزاکە بەر لە تێپەڕبوونی چوار مانگ بەسەر لەدایك بوونی کۆرپەکەدا، بۆ پاراستنی سەلامەتی منداڵەکەیە، کە ئەگەر راستەوخۆ دوای لەدایکبون، یان لەماوەی ئەو چوار مانگەدا دایکەکەی لە دەست بدات، لەوانەیە دوچاری مەترسی بێتەوە.

جێی ئاماژەیە کە پێغەمبەرﷺ فەرمانی کرد کە کوشتنی ئافرەتە غامدیەکە دوابخات تا دوای لەدایکبونی منداڵەکەی و، تا دوو ساڵی تەواو شیری پێدا[1].

گرنگیی پەیبردنی دادوەر بە هۆکاری حوکم

پەیبردنی دادوەر بە هۆکاری ئەو حوکمەی کە لەو دەقەدا هاتووە، کە بەنیازە لەو کێشەیەدا جێبەجێی بکات، کە خراوەتە بەردەستی، گرنگی و بایەخێکی گەورەی هەیە بۆ بەدیهێنانی دادگەری، هەروەها تا هەموو خاوەن مافێك مافی خۆی وەربگرێت، ئەمە چونکە حوکم لەگەڵ هۆکارەکەیدا، بەبوون و نەبوون دەخولێتەوە، ئەگەر گەیشتە ئەو بڕوایەی هۆکارەکە هاتۆتەدی، ئەوا حوکمە باسکراوەکەی دەقەکە لەسەری جێبەجێ دەکات، ئەگەرنا جێبەجێی ناکات.

---

[1] لە (سبل السلام) ٤/١٤: لە (عیمران کوڕی حصین)ەوە، ئافرەتێك لە جوهەینە کە بە غامدیە ناسراوە، هاتە لای پێغەمبەرﷺ و بە زینا سکپڕ بوو، گوتی: ئەی پێغەمبەری خوا، حەددم لەسەرەو جێبەجێی بکە. پێغەمبەر ﷺ بانگی سەرپەرشتیارەکەی کرد و پێی فەرموو لەگەڵی چاك بە، ئەگەر سکەکەی دانا بیهێنەوە بۆ لام، ئەویش ئاوای کرد، جا فەرمانی کرد جل و بەرگەکانی لێ پێچاو فەرمانی دەرکرد و بەردباران کرا، پاشان نوێژی لەسەرکرد. بەڵام ئەوە لە ریوایەتێکی دیکە چەسپاوە کە دوای ئەوەی منداڵەکەی لەشیر بڕیەوەو هێنای بۆ لای و پارچە نانێکی بەدەستەوە بوو، ئینجا بەردباران کرا... أخرجه مسلم، کتاب الحدود، باب من أعترف على نفسه بالزنى، صحيح مسلم بشرح النووي ٢١٦/١١.

نمونەی پیادەکردنەکانی خولانەوەی حوکم لەگەڵ هۆکارەکەیدا، ئەمانەن:

١- پێغەمبەرﷺ خۆی لە دیاریکردنی نرخ بەدورگرت، شەرعناسانی شوێنکەوتوانیش بەمە حوکمیان کردوە، بەپێی جیاوازیی هۆکار بە بون و نەبون.. لە ئەنەسەوە‌ﷺ گوتویەتی: لە سەردەمی پێغەمبەرداﷺ لە مەدینە نرخ بەرز بوەوە، خەڵك گوتیان: ئەی پێغەمبەری خواﷺ، نرخ گران بووە، نرخمان بۆ دابنێ، پێغەمبەرﷺ فەرمووی: (إن الله هو المسعر القابض الباسط الرزاق ، وإني لأرجو أن ألقى ربي وليس أحد منكم يطلبني بمظلمة في دم ولا مال)[1] واتە: هەرخوا دانەری نرخ و دەستگرەوەو فراوانکار و رۆزیدەرە، هیوادارم بگەمەوە پەروەردگارم و کەس لە ئێوە سکاڵای ستەمێکم لێ نەکات، نە لە خوێن و نە لە سامان.

کەچی هەندێك لە شەرعناسانی تابیعی فتوای نرخدانانیان داوە، کە پێغەمبەرﷺ بە کردار رێگەی نەدا بە نرخدانان، بۆ پاراستنی بازرگان و فرۆشیاران، چونکە گرانیەکە بەهۆی قۆستنەوەو چاوبرسێتی نەبوو، بەڵکو لەبەر کەمی بەرهەم بوو، لەسەر بنچینەی یاسای خواست و خستنەڕو، بەڵام حوکمی شەرعناسانی تابیعی بە نرخدانان هۆکارەکەی پاراستنی مافەکانی بەکاربەران بو، دوای ئەوەی قۆستنەوەو چاوبرسێتی دەرکەوت

٢- خەلیفە راشیدینەکان بڕیاریاندا زەکاتدان بە دڵراگیراوەکان(المؤلفة قلوبهم) رابگیرێت، لەبەر نەمانی هۆکارەکەی، کە پاراستنی ئاین و بڵاوکردنەوەی پەیام لەخراپەی ئەوانە بوو، بەڵام دوای ئەوەی ناغەی ئیسلام بەهێز بوو، مەترسی ئەو خراپەیە نەما.

٣- خەلیفە راشیدینەکان بڕیاریاندا جێبەجێکردنی ئەو سزایە رابگرن کە لەم فەرمایشتەدا هاتووە ﴿ وَٱلسَّارِقُ وَٱلسَّارِقَةُ فَٱقۡطَعُوٓاْ أَيۡدِيَهُمَا ﴾[2] لە ساڵی برسێتیدا، ئەم سزایە لەسەر ئەوانە جێبەجێ نەکرا، کە بۆ رزگارکردنی ژیانی خۆیان دزییان کردبو، چونکە هەرکەسێك بەهۆی برسێتی دوچاری مەترسی مردن ببێتەوە، دوودڵ نابێت لە دزینی سامانی خەڵکی دیکە، بۆ پاراستنی ژیانی خۆی، سەرەرای ئەوەی دەزانێت چ سزایەك بۆ ئەو تاوانە دانراوە، جا لەم حاڵەتە ناچاریەدا هۆکاری حوکمەکە نایەتەدی، کە

---

[1] سنن الترمذي ١٣١٤.

[2] سورة المائدة ٣٨.

پاراستنی سامانی خەڵکییە، پاشان سزاکەیش سامانەکان دەپارێزێت و، دزیش ژیانی کەسی ناچار رزگار دەکات، رەچاوکردنی پاراستنی ژیان لەپێشترە لە رەچاوکردنی پاراستنی سامان..

لەم جێبەجێکردنانە و هی دیکەش، دەگەینە ئەو ئەنجامەی، کە سزا تەمێکارییەکان، کە فەرمارەوا (سەرۆکی دەوڵەت) بڕیاری لەسەر دەدات، بەهاوکاری دەستەی راوێژ -یان دەستەی حەل و عەقد-، بۆ پاراستنی ئاینو گیان و ناموس و سامان و عەقڵ و، هی دیکەش لە بەرژەوەندییە گشتییەکان، دەبێ هەموار بکرێت یان بگۆڕێت، ئەگەر سەلمێنرا کە ئەو سزایانە سودیان نەبوە بۆ بەدیهێنانی هۆیەکانی -ئامانجە خواستراوەکان لە دانانی-.

٤- لە (م ٢٨٧)ی باسکرا (لا یؤجل تنفیذ عقوبة المحکوم علیها الحامل إلی ما بعد وضع الحمل إذا ثبت بالطرق العلمیة ثبوتاً قطعیاً أن الجنین قد مات قبل ولادته. وکذلك لا یؤجل التنفیذ بعد الولادة إلی أن تمضي مدة أربعة اشهر علی وضع الحمل إذا مات الطفل بعد الولادة مباشرة- جێبەجێکردنی سزای ئەو ئافرەتەی سکپڕەو حوکمی بەسەردا دراوە دواناخرێت، بۆ دوای دانانی سکەکەی، ئەگەر بەرێگای زانستی بەبنبڕی سەلمێنرا کە کۆرپەکە بەر لە لەدایکبوونی مردوە، هەروەها جێبەجێ کردنی ئەو سزایە دواناخرێت، بۆ دوای چوار مانگ لە دایکبوونی کۆرپەکە، ئەگەر منداڵەکە راستەوخۆ دوای لەدایکبوون مرد»)، چونکە حوکمەکە - دواخستنی جێبەجێکردنەکە - لەگەڵ هۆکارەکەی بەبون و نەبون دەخولێتەوە [1].

---

[1] أصول الشاشي، ص٣٠، پێشەوا قازی ئەبو زەید گوتویەتی: (ئەگەر کۆمەڵێك ئۆفکردن بە رێز دابنێن، ئەوا ئۆفکردنیان بەرامبەر دایك و باوك لێیان حەرام نابێت، گریمان کڕین و فرۆشتنێك هەردو لایەن لە چون بۆ نوێژی هەینی قەدەغە نەکات، بەوەی لە کەشتی یان ئۆتۆمبێل بون و بەرەو مزگەوت دەڕۆیشت، ئەوا مامەڵەکە مەکروە نییە. بەو پێیە گوتمان ئەوەی سوێندی خوارد لە فلان نەدات و دوای مردنی لێی دا، سوێندەکەی ناکەوێت، چونکە مانای لێدانەکە بوونی نییە کە ئازاردانە).

جێباسی دووەم
تێگەیشتنی دەق
(مفهوم النص)

زانایانی ئوسول (تێگەیشتن)یان بۆ دووبەش دابەشکردووە، (تێگەیشتنی گونجان: مفهوم الموافقە) و (تێگەیشتنی پێچەوانە: مفهوم المخالفە)، بۆ جیاکردنەوەی هەریەکەیان بە ڕەگەزو حوکمی تایبەت بە خۆیان، سەرەڕای ئەو گرنگیەی هەیانە بۆ دادوەران و ڕاڤەکارانی یاسا، لە دوو خواستدا توێژینەوەیان لەسەر دەکەین.

خواستی یەکەم:
تێگەیشتنی گونجان
(مفهوم الموافقە)

بەلگەنەویستەو گفتوگۆ قبوڵ ناکات، یان نابێ گفتوگۆی لەبارەوە بکرێت، کە دەقەکان چ شەرعی بن یان یاسایی، لەبەر خودی خۆیان مەبەست نین، بەڵکو ئامانج لە داڕشتنی ئەو بەرژەوەندیانەیە کە لە پیادەکردنی و جێبەجێکردنی حوکمەکانی دێنەدی، کە لە ڕێکخستنی ژیانی مرۆڤدا بەرجەستە دەبن، بۆ بەدەستهێنانی سوود بۆی و دورخستنەوەی زیان لێی. ئەم ئامانجانە هەموو کاتێك بە دەستگرتن بە پیت بەپیتی دەقەکانەوە نایەنەدی، بەڵکو هەندێك پابەندبوون بەو دەقانەوە لاسەنگییەك لەنێوان ئەو ماف و ئەرکانە دروست دەکات، کە دەقەکان لەسەر رەفتار و رودلوەکان دایان دەنێت، ئەمەش دەبێتە هۆی لاسەنگی یەکێك لە لاکانی تەرازووی دادگەری بەسەر لایەکەی دیکەیدا، بۆ بەرژەوەندی یەکێك لە لایەنە پەیوەندیدارەکان لەسەر حیسابی ئەوی دیکەیان، ئەمەش لەوانەیە کە دەستوری خوایی -قورئانی پیرۆز- ڕەتی کردوەتەوە، کە لە زۆر ئایەتدا دەق و حوکم و دادگەری و تەرازوو و هەق پێکەوە دەبەستێتەوە، لەوانە کە دەفەرموێت: ﴿وَإِذَا حَكَمْتُم بَيْنَ النَّاسِ أَن تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ﴾[1] ﴿وَإِنْ حَكَمْتَ فَاحْكُم

---

[1] سورة النساء ٥٨.

بَيْنَهُم بِٱلْقِسْطِۚ إِنَّ ٱللَّهَ يُحِبُّ ٱلْمُقْسِطِينَ ﴿٤٢﴾ ﴾[1] ﴿ فَٱحْكُم بَيْنَ ٱلنَّاسِ بِٱلْحَقِّ وَلَا تَتَّبِعِ ٱلْهَوَىٰ ﴾[2] ﴿ ٱللَّهُ ٱلَّذِىٓ أَنزَلَ ٱلْكِتَٰبَ بِٱلْحَقِّ وَٱلْمِيزَانَ ﴾[3] ﴿ لَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا بِٱلْبَيِّنَٰتِ وَأَنزَلْنَا مَعَهُمُ ٱلْكِتَٰبَ وَٱلْمِيزَانَ لِيَقُومَ ٱلنَّاسُ بِٱلْقِسْطِ ﴾[4]، لەگەڵ چەندەها ئایەتی دیكە، كە جەخت دەكەنەوە لەسەر پێویستی ڕەچاوكردنی قازی -یان دادوەر- بۆ گێڕانەوەی هەق و بەدیهێنانی دادگەری، بەر لەوەی ڕەچاوی پیتی دەقەكان بكات و پابەند بێت بەو مانایەی بۆی دانراوە، هەروەها لەسەریەتی هەموو حوكمێك بە تەرازوی دادگەری بكێشێت، بەر لە دەربڕینی، تا هاوسەنگی لەنێوان ماف و پابەندییەكان بێتە دی، بۆ هەریەك لە حوكم لەسەر دراو، حوكم بۆ دراو.

لەگەڵ ئەمانەشدا، قورئان بەو سیفەتەی كە دەستورە، زۆر كەم نەبێت، باسی وردەكارییەكان و حوكمە هەندەكیەكانی نەكردوە، بەڵكو بەخەستی باسی لە بنەماگشتی و ڕێسا هەمەكیەكان كردوە، تا لەسەر هەموو پرسێكی هەندەكی پیادە بكرێت، كە لەخۆی گرتوە، لەگەڵ ڕەچاوكردنی باروتۆخ و پەیوەستەكان و باكگراوندی هەریەك لەو هەندەكیانە، ئەم ڕەچاوكردنە كە پێی دەوترێت (التفريد: تاككردنەوە)، یاریدەدەرە بۆ بەدیهێنانی دادگەری و پێدانی ماف بۆ هەموو خاوەن مافێك.

بینا لەسەر ئەوەی باسمان كرد، شەرعناس-یان دادوەر- هەرچۆن حوكم لە دەستەواژەو بێژەكانی دەقەكە وەردەگرێت، كە ئەمەیش پێی دەگوترێت (منطوق النص: دەربڕدراوی دەق)، بەهەمان شێوە لەوانەیە لە ڕۆح و مەبەستی دەقەكان حوكمەكە هەڵێنجێت، یان لەو هۆكارەی دارشتنی حوكمەكەی پێویست كردوە، لەم حاڵەتەدا پێی دەوترێت (مفهوم النص: تێگەیشتنی دەق).

جێی ئاماژەیە كە تێگەیشتنی دەق هەمیشە بەرفراوانترە لە دەربڕدراوەكەی، چونكە ئەویش دەگرێتەوە و هی دیكەش دەگرێتەوە كە بێدەنگیان لێكراوە.

بۆ نمونە:

---

[1] سورة المائدة ٤٢.

[2] سورة ص ٢٦.

[3] سورة الشورى ١٧.

[4] سورة الحديد ٢٥.

حەرامكردنی كۆكردنەوەی زێڕ یان زیو لە فەرمایشتی ﴿ وَٱلَّذِينَ يَكْنِزُونَ ٱلذَّهَبَ وَٱلْفِضَّةَ وَلَا يُنفِقُونَهَا فِي سَبِيلِ ٱللَّهِ فَبَشِّرْهُم بِعَذَابٍ أَلِيمٍ ﴾[1] دەربڕدراوی دەقەكەیە و، حەرامكردنی كۆكردنەوەی هەموو دراوێكی كاغەزی یان كانزایی شوێنی زێڕ و زیوی گرتۆتەوە لە مامەڵەو گۆڕینەوەدا، تێگەیشتنی دەقەكەیە. حەرامكردنی (الاكل– خواردن) بە مانا زمانەوانیەكەی لە فەرمایشتی ﴿ إِنَّ ٱلَّذِينَ يَأْكُلُونَ أَمْوَٰلَ ٱلْيَتَٰمَىٰ ظُلْمًا إِنَّمَا يَأْكُلُونَ فِي بُطُونِهِمْ نَارًا وَسَيَصْلَوْنَ سَعِيرًا ﴾[2] دەربڕدراوی دەقەكەیە و، حەرامكردنی هەموو بەكارخستنێكی دیكەی سامانی نەوجەوان(قاصر) بە ستەم، جا بە سوتاندن بێت یان بە بەكاربردن یان شێوازی دیكە، تێگەیشتنی دەقەكەیە. حەرامكردنی ئۆفكردن لە فەرمایشتی ﴿ فَلَا تَقُل لَّهُمَآ أُفٍّ ﴾[3] دەربڕدراوی دەقەكەیە و، حەرامكردنی هەموو ئازاردانێكی دیكەی دایك و باوك یان یەكیان بە هەر گوفتارێك یان كردارێك، هەستی سوكایەتی یان بێزێزی تیابێت، تێگەیشتنی دەقەكەیە.. بەم شێوەیە هەر دەقێكی دیكە حوكمەكەی هۆكارێك(علە)ی هەبێت پەی پێ ببرێت، دەربڕدراو و تێگەیشتنی هەیە.

ئەو دوو زاراوەیە هەروەك زۆربەی جار بە حوكمەكە دەوترێن، لەوانەیە مەبەست لێیان شوێنگەی حوكمەكە بێت، وەك حوكمی زێڕ و زیو و هەر دراوێك جێی ئەوانی كرببێتەوە لە فەرمایشتی حەرامكردنی كۆكردنەوە. بەپێی ڕەهایی یەكەم ئەگەر هەریەك لە دەربڕدراو و تێگەیشتن لە یەك جۆر بن، وەك حەرامكردنی ئایەتەكانی باسمان كرد، پێی دەوترێت (مفهوم الموافقة– تێگەیشتنی گونجان)، هەروەك پێی دەوترێت: (فحوى الخطاب– ناوەرۆكی وتار)[4] و

---

[1] سورة التوبة ٣٤.

[2] سورة النساء ١٠.

[3] سورة الإسراء ٢٣.

[4] واتە ماناكەی، دەوترێت (فهمت ذلك من فحوى كلامه –لە ناوەرۆكی قسەكانی ئەوە تێگەیشتم)، واتە لە قسەكانیدا هەستم بە شتەیەك كرد كە مەبەستێتی ئەوەیە، لە فەرمودەدا هاتوە (تنسموا روح الحياة) واتە هەستیان بە شنەی ژیان كرد. بگەڕێوە بۆ (حاشيه الشربيني على هامش شرح جمع الجوامع مع البناني) ٢٤١/١. بەشێوەیەكی ئاسایی پێی دەوترێت ناوەرۆكی وتار، لە حاڵەتێكدا ئەوەی دارشتنی حوكمەكەی واجب كردوە، لەوەی بێدەنگی لێكراوە، بەهێزتر بێت، وەك ئازاردان لە لێدان و جوێندان، بە بەراورد لەگەڵ (ئۆفكردن) لە فەرمایشتی ﴿ فَلَا تَقُل لَّهُمَآ أُفٍّ ﴾ سورة الإسراء٢٣.

(لحن الخطاب– ئاوازی وتار)[1] و (گوزارشتی دەق)[2]، بەپێی رەهایی دووەمیش پێی دەوترێت شوێنگەی لە دەقەکەدا باسکراو- وەك خواردنی سامانی هەتیو[3] - کە دەربڕدراوە و، شوێنگەی باسنەکراو- وەك لەکارخستنی سامانی هەتیو - بێدەنگی لێکراو.

لەو دەقە یاساییانەی ئاماژە بۆ حوکمەکان بە دەربڕدراو و تێگەیشتنەکانیان دەکەن (م٢٣٧) لە یاسای سزادانی میسری (من فاجأ زوجته حال تلبسها بالزنى وقتلها في الحال هي ومن زنى بها يعاقب بالحبس بدلا من العقوبات المقررة في م ٢٣٤ و ٢٣٦– ئەو کەسەی لەناکاو ژنەکەی بینی لە حاڵەتی زیناکردندا و یەکسەر ژنەکەی و ئەو کەسەشی کوشت کە زینای لەگەڵدا دەکات، بە حەپس سزا دەدرێت لەجیاتی ئەو سزایانەی لە م٢٣٤–٢٣٦ بڕیاری لەسەردراوە). بە دەربڕینەکەی ئاماژەیە بۆ ئەوەی سزای ئەو بکوژە لە حاڵەتی کوشتندا لە کارەساتەکان و هەمیشەیی یان کاتی یان زیندانی کردن، سوك دەکرێتەوە بۆ حەپس، بەهۆی ئەو دۆخە سوککەرەی لەگەڕ تاوانەکەدا هاتووە.

بە تێگەیشتنەکەی گوزارشت بۆ ئەوە دەکات کە سوککردنی سزا لەپێشترە بۆ حاڵەتەکانی بریندارکردن یان لێدانێکی وا کە ژنەکەی زینای لەگەڵ کراوەو ئەوەی زینای لەگەڵ کردووە دوچاری کەموکورییەکی بەردەوام بکات، بێجگە لە مردن. بەڵام م٤٠٩ [4] لە یاسای سزادانی

---

[1] واتە ماناکەی، وەك لە فەرمایشتی ﴿وَلَتَعْرِفَنَّهُمْ فِي لَحْنِ الْقَوْلِ﴾سورة محمد ٣٠. ئەم دەستەواژەیە بەکاربێت، ئەگەر ئەوەی حوکمەکەی واجب کردوە، لە دەربڕدراو و بێدەنگی لێکراو یەکسان بێت، وەك زیان لە خواردنی سامانی هەتیو و لە لەکارخستنی بەشێوەیەکی دیکە.

[2] ئوسوڵناسان لە حەنەفیەکان لەجیاتی تێگەیشتنی دەق، زاراوەی گوزارشتی دەق بەکاردێنن، هەروەك لەجیاتی دەربڕدراوی دەق زاراوەی دەق بەکاردێنن. لە (أصول الشاشي، ل ٣٠) هاتوە: (گوزارشتی دەق بریتییە لەوەی کە هۆکاری حوکمە دەق لەسەرهاتوەکە لەزمانەوانیدا زانراو بێت، نەك بە ئیجتیهاد یان بە هەڵێنجان، لە فەرمایشتی ﴿فَلَا تَقُل لَّهُمَا أُفٍّ﴾ ئەوەی شارەزای دۆخەکانی زمان بێت لەگەڵ بیستنی حەرامکردنی ئۆفکردن تێدەگات کە بۆ لابردنی ئازارە لەسەریان، حوکمی ئەو جۆرە گشتگیرییە، حوکمی دەق لەسەرهاتوەکەیە لەبەر گشتگیریی هۆکارەکەی، لەبەر ئەو مانایە وتمان کە لێدان و جوێن حەرامە).

[3] لە فەرمایشتی ﴿إِنَّ الَّذِينَ يَأْكُلُونَ أَمْوَالَ الْيَتَامَىٰ ظُلْمًا إِنَّمَا يَأْكُلُونَ فِي بُطُونِهِمْ نَارًا وَسَيَصْلَوْنَ سَعِيرًا﴾ النساء ١٠.

[4] دەقی ماددەکە (يعاقب بالحبس مدة لا تزيد على ثلاث سنوات من فاجأ زوجته أو إحدى محارمه في حال تلبسها بالزنى أو وجودها في فراش واحد مع شريكها فقتلهما في الحال، أو قتل أحدهما، أو اعتدى على أحدهما اعتداء أفضى إلى الموت، أو إلى عاهة مستديمة ولا يجوز استعمال حق الدفاع الشرعي ضد من يستفيد من هذا العذر، ولا تطبق ضده أحكام الظروف المشددة).

عێراقی بە دەربڕینە ڕاشکاوەکەی دەقی لەسەر ئەوە داناوە کە سزا لە دوو حاڵەت سوك دەکرێت، حاڵەتی کوشتن و حاڵەتی توشبون بە کەموکوڕییەکی بەردەوام[1].

چۆنیەتی گوزارشتی تێگەیشتن (تكييف دلالة المفهوم):

زانایانی ئوسوڵ ڕاجیان لە چۆنیەتی گوزارشتی دەق بە تێگەیشتنەکەی لەسەر حوکم، بەم شێوەیەی خوارەوە:

أ- هەندێکیان[2] دەڵێن: گوزارشت(دلاله) تێگەیشتن گوزارشتێکی عەقڵی پێوانەییە، لەسەر ئەو بنچینەیەی کە شەرعناس -یان داوەر- هەتا پەی نەبات بەوهۆکاری حوکمەی هاوبەشە لەنێوان دەربڕراوەکەو بێدەنگی لێکراوەکەدا، ناتوانێت لە حوکمەکەدا دووەم بدلتە پاڵ یەکەم. پێوانەکردنیش هەر ئەوە دەگەیەنێت،[3] بەپێی ئەو ڕایە، گشتگیری تێگەیشتن بە عەقڵی دادەنرێت.

ب- هەندێکیش دەڵێن: گوزارشتی بێژەیی مەجازییە لەڕوی باسکردنی تایبەترین و مەبەستبونی گشتگیترین[4].

---

[1] ئەوەیە کە دارێژەری یاسای ئەردەنی کردویەتی لە (م ٤١٨) لە یاسای سزادان، هاوشێوەی دارێژەری یاسای عێراقییە لەوەی هەردو حاڵەتی کوشتن و کەموکوڕیەکی بەردەوامی خستۆتە ناو دەربڕاوی ڕاشکاوەوە

[2] لە جمع الجوامع وشرحه ٢٤٢/١ هاتووە: (شافیعی و ئیمامی حەرەمەین و پێشەوا رازی دەڵێن: (گوزارشت بۆ تێگەیشتنی گونجان پێوانەییە، هۆکار لە نمونەی یەکەمدا ﴿فَلَا تَقُل لَّهُمَآ﴾ ئازاردانە، لە نمونەی دوەمدا- ئایەتی حەرامکردنی خواردنی سامانی هەتیو- لەکارخستنە، مەبەست لە هۆکار(العلە) لێرەدا هۆی گونجاوە، ئەگەرنا هۆکاری ڕاستەقینە پاراستنی شکۆی دایك و باوکە لە نمونەی یەکەم و پاراستنی سامانی هەتیوە لە نمونەی دوەم).

[3] چونکە پێوانەکردن بریتییە لە دانەپاڵی ڕوداوێك -وەك لێدانی دایك و باوك- دەقێکی تایبەتی لەبارەیانەوە نەهاتوە، بۆ ڕوداوێکی دیکە کە دەقێکی تایبەتی لەبارەوە هاتووە -وەك ئۆفکردن- لە حوکمدا، -وەك حەرامکردن- لەبەر ئەوەی هەردو ڕوداو لە هۆکاردا هاوبەشن -کە ئازاردانە، لە (مفتاح الوصول الى علم الأصول)، ل ٩٠ هاتووە: (هەر لەوەوە گشتگیریی حوکم لەبەر گشتگیریی هۆکارەکەی، وەك لە پێوانەدا وایە- واتە لە گشتیدا گشتگیریی حوکمەکە لەبەر گشتگیریی هۆکارەکەی).

[4] جمع الجوامع وشرحه ٢٤٣/١ (غەزالی و ئامەدی، لەوانەن کە ئەمە دەڵێن، گوتویانە: بە شێواز و بەڵگەکان لە گوزارشت بۆ تێگەیشتنەکە تێگەیشتم، نەك لە بێژەکە بەتەنها، ئەگەر گوزارشتی شێواز و بەڵگەکان نەبولیە، لە ئایەتی دایك و باوك، لەوەی کە مەبەست لێی، مەزن ڕاگرتنیان و ڕێزگرتنیانە، لەوە نەدەگەیشتین کە مەبەست لە ئۆف نەکردن قەدەغەکردنی لێدانە. ئەگەر گوزارشتی ئەو دوانە نەبولیە لە ئایەتی سامانی هەتیو، لەسەر ئەوەی پێویستە بپارێزرێت و چاودێری بکرێت، لەوە نەدەگەیشتین کە ئەوەی خواردنی قەدەغە بێت سوتاندنیشی قەدەغەیە، ئا لەو کاتەدا گوزارشتەکە مەجازییە لە دابڕینی تایبەترین بەسەر گشتیترینا، دەربڕینی قەدەغەکردنی ←

بۆنمونه: باسکردنی (الاکل– خواردن) له ئایەتی حەرامکردنی خواردنی سامانی هەتیو بە ستەم، مەبەستیشی هەموو جۆرە لەکارخستنێکی سامانەکانیانە بەبێ پاساو، بەلگەش ئەوەیە کە دەقەکە داڕێژراوە بۆ پاراستنی مافی نەوجەوانان(قاصرین)، کە ئەوانە ناتوانن خۆیان بەرگری لەو مافەی خۆیان بکەن.

بێژەی (ئۆف) لە ئایەتی: ﴿فَلَا تَقُل لَّهُمَآ أُفٍّ﴾ مەبەست پێی هەموو جۆرە ئازاردانێکی ماددی و مەعنەوییە، بە بەلگەی پێویستی ڕێزگرتنی دایك و باوكان، جا بە مەجازێکی زمانەوانی گشتی دادەنرێت.

جـ- کۆمەڵێك لە زانایان دەڵێن: ئەوە گوزارشتێکی بێژەیی ڕاستەقینەی نەریتییە، نەریتناسان شوێنگەی (ولبەستەی) حوکمەکەیان گواستۆتەوە، وەك (الاکل– خواردن) لەو ئایەتەی باسمانکرد، لە مانا زمانەوانییە تایبەتەکەیەوە، بۆ مانای نەریتی گشتی، کە (لەکارخستنە) و، دەستبەرداری مانا ئەسڵییە زمانەوانییەکە بون، بەجۆرێك کە بێژەکە بوەتە ڕاستەقینەیەکی نەریتی (حقیقە عرفیە) لە مانا تازە گشتییەکەدا[1] و شەرع دانەر–یان داڕێژەری شەرع– بەم مانا نوێیە بەکاری هێناوە، جا مانای نەریتی زێڕ و زیو بوە درلو، (الاکل– خواردن)بوەتە (الاتلاف – لەکارخستن) (ئۆف کردن) بوەتە (ئازاردان).

د- هەندێکیش دەڵێن: گوزارشتێکی بێژەیی گواستراوەیە،[2] تەنها بە پەیبردن بە بێژەکەو تێگەیشتنی مانای دەربڕدراوەکە، مێشکی مرۆڤ لە دەربڕینەوە دەگوازرێتەوە بۆ تێگەیشتنەکەی. جا بەکارهێنانەکە لەیەکەمیاندا عەقڵییە و، لەدوەمیاندا مەجازییە و، لە سێیەمیاندا ڕاستەقینەیە و، لە چوارەمیاندا پابەندییە.

ئۆفکردن لە ئایەتی دایك و باوك و مەبەستی قەدەغەکردنی ئازاردانە، دەربڕینی قەدەغەکردنی خواردنی سامانی هەتیو لە ئایەتی هەتیو، مەبەستی قەدەغەکردنی لەکارخستنیەتی)، واتە باسکردنی تایبەتترین و مەبەستی گشتیترین لەروی مەجازیەوە، بەبەلگە حاڵەت و پێگە.

[1] لە سەرچاوەی پێشوو ١/٢٤٤. (بەر لە گواستنەوەی بێژەکە بۆ گوزارشت کردن لە گشتیتر لە نەریتدا، لەجیاتی گوزارشت کردن بۆ تایبەتتر لە زمانەوانیدا).

[2] لە سەرچاوەی پێشوو (تێگەیشتن ئەوەیە کە بێژەکە گوزارشتی بۆ دەکات نەك لە شوێنگەی دەربڕین، واتە گوزارشت دانراو نییەو پابەندکارییە، مێشك لەوانەیە لە پەیبردنی دەربڕدراو بگوازرێتەوە بۆ پەیبردنی تێگەیشتن).

بەرهەمی ڕاجیاییەکە:

زۆر لە ئوسولناسان پێیان وایە کە ئەو ڕاجیاییە راستەقینەیە و، هەندێك ئامانجیان لەسەر رێکخستوە، لەوانە[1] گوزارشتی تێگەیشتن ئەگەر پێوانەیی بوو، تاوان و سزاکانی پێ ناچەسپێت، نە لە شەریعەت و نە لە یاسادا، بەپێی پرەنسیپی (لا جريمة ولا عقوبة إلا بناء على النص– تاوان و سزا بونیان نییە تەنها بەپێی دەق نەبێت) ئەم قسەیە وا تاوتوێ دەکرێت، کە لەسەر ئەو بنچینەیە بیناکراوە کە پێوانە رێنیشاندەر–سەچاوە–یەکی دروستکارە، سەرەڕای ئەوەی کە سەرچاوەیەکی دۆزەرەوەشە، جا ئەو تاوان یان سزایەی دانوەر لە ڕێی پێوانەوە پێی دەگات، بە دەقی تایبەت دەچەسپێت، بە حوکمی پێوانە لەسەرکراوەکە، نەك بە خودی پێوانەکە.

ئایا پێوانەییە یان زمانەوانییە یان نەریتییە لە پابەندکارییە؟ ئایا حەقیقییە یان مەجازییە؟ پێموایە گشتگیر لە تێگەیشتندا عەقڵییە ئەگەر نەریتی نەبێت.

بەڵام پێموایە کە ڕاجیاییەکە بێژەییە–ڕواڵەتییە– و هیچ شوێنەوارێکی لێ ناکەوێتەوە، حوکمی ئەوەی بێدەنگی لێکراوە دەزانرێت لەڕێی ڕۆحی دەقەکە و لە مەبەستی و لە پەیبردن بەو ئامانجەی بۆی دانراوە، بەچاوپۆشی لە سروشتی گوزارشتەکە، کە ئایا گوزارشتێکی پێوانەییە یان زمانەوانییە، یان نەریتییە، یان پابەندکارییە؟ هەروەها ئایا راستەقینەیە یان مەجازییە؟ بە ڕای من، گشتگیری لە تێگەیشتنەکەدا عەقڵییە، ئەگەر نەریتی نەبێت.

---

[1] بێدەنگی لێکراوەکە، لەسەر هەردوو ڕای دووەم و سێیەم، بە دەربڕدراو دادەنرێت، چونکە بێژەکە گوزارشتی بۆ دەکات، جا گوزارشتەکە مەجازی بێت، یان هەقیقەتی نەریتی، بەو پێیە بە بەڵگەی پابەندکار دادەنرێت بۆ ئەوانەی کار بە تێگەیشتن دەکەن، وەك زاهیرییەکان، تاوتوێی ئەمە بەو شێوەیەش دەکرێت کە زاهیرییەکان ناتوانن بڵێن: ئۆفکردن حەرامە و لێدان حەڵاڵە، خواردنی ماڵی هەتیو حەرامەو سوتاندنی ڕێگەپێدراوە، جا گوزارشتەکە لەڕوی دەربڕین بێت یان تێگەیشتن.

خواستنی دووەم:
تێگەیشتنی پێچەوانە
(مفهوم المخالفه)

ئەوەی پێشتر باسکرا لە خواستی پێشوو لە تێگەیشتنی گونجان، بریتی بوو لە حوکمێك لە رۆحی دەق و مەعقولەکەی هەڵێنجراوە، هەردەم لەگەڵ دەربڕدراوەکە وەك یەك بووە، بەڵام تێگەیشتنی پێچەوانە لە دوو روەوە لە تێگەیشتنی گونجان جیاوازە:

یەکیان تێگەیشتنی پێچەوانە لەگەڵ دەربڕدراوی دەق دوو حوکمی دژیەکن و لەژێر یەك جۆری حوکمە شەرعییە ئەرکبارییە یان دانراویەکان کۆنابنەوە، ئەگەر یەکیان جائیز بون بێت ئەوا ئەوی دیکەیان قەدەغەکردنە، ئەگەر یەکیان دروستی بێت ئەوی دیکە بەتاڵییە، ئیتر بەو شێوەیە. لەکاتێکدا دەربڕدراو و تێگەیشتنی گونجان هەردەم لە یەك جۆر دەبن، وەك لە خواستی یەکەم باسمان کرد.

دوەمیان لە بنچینەدا جیاوازن، ئەو بنچینەی تێگەیشتنی گونجانی لێ هەڵدەهێنجرێت، رۆح و ماناو مەعقولی دەقە، بەڵام بنچینەی تێگەیشتنی پێچەوانە نەبونی کۆتێکی لەبەرچاوگیراوی دەربڕدراوەکەیە، ئەوەش لایەنە گرنگ و مەبەستەکەی ئەم خواستەیە.

بنچینەی تێگەیشتنی پێچەوانە

ئەو کۆتانەی لە دەستەواژەکانی دەق و لە نێو رستەکانیدا دێن، هەیانە تەنها بۆ بەستنەوەی دەستەواژەو رستەکانە، هەشیانە وەك مەرجە بۆ جێبەجێکردنی حوکمەکە -دەربڕدراوەکە- کە دەقەکە بەبێژەکانی گوزارشتی بۆ دەکات، بەجۆرێك ئەگەر ئەو مەرجە بەدیهات، حوکمەکە پیادە دەکرێت، ئەگەریش بەدی نەهات ئەوا دەبێ پێچەوانەی دەربڕدراوەکە جێبەجێ بکرێت، یان بەلای کەمەوە حوکمێکی جیاوازە.

بۆ نموونە لە فەرمایشتی ﴿ وَإِن طَلَّقْتُمُوهُنَّ مِن قَبْلِ أَن تَمَسُّوهُنَّ وَقَدْ فَرَضْتُمْ لَهُنَّ فَرِيضَةً فَنِصْفُ مَا فَرَضْتُمْ إِلَّآ أَن يَعْفُونَ أَوْ يَعْفُوَا۟ ٱلَّذِى بِيَدِهِۦ عُقْدَةُ ٱلنِّكَاحِ ﴾[1] كۆتی(من قبل أن تمسوهن– بەر لەوەی بچنە لایان) لە حوكمی دەربڕدراوەكە لەبەرچاو گیراوە، كە بریتییە لە (نصف ما فرضتم– نیوەی ئەوەی داتاننـاوە)، مارەیی دوای تەڵاقدان و بەرلە چونەلا دەكرێت بە دوو لەتـەوە، نیوەی دەگەڕێتەوە بۆ مێردەكە، چونكە چێژی لە ژنەكەی نەبینیوە، ژنەكەش شایستەی نیوەكەی دیكەیە، وەك قەرەبوی ئەو زیانە مەعنەویەی بەهۆی تەڵاقدانەوە دوچاری بووە، ئەوەش دەربڕدراوی دەقەكەیە، بەڵام تێگەیشتنە پێچەوانەكەی واجببوونی هەموو مارەییەكەیە، ئەگەر دوای چونەلا تەڵاقدان رویدا.

هەروەك لە (م١/١٢٩)ی مەدەنی عێراقی هاتووە (یجوز أن یكون محل الالتزام معدوماً وقت التعاقد إذا كان ممكن الحصول في المستقبل، وعين تعييناً نافيا للجهالة والضرر)، بەپێی ئەم ماددەیە دەشێت لەكاتی دامەزراندنی گرێبەستدا شوێنگەی پابەندی(محل التزام) بونی نەبێت، كە بە دوو مەرج كۆت كراوە، دەبێ هەبن:

یەكیان: ئەو شوێنگەیە ئەگەری بوونی هەبێت لە داهاتودا، دوەمیان: بەشێوەیەك دیاری بكرێت كە نەزانین و هەڵخەڵەتاندنی تێدانەبێت.

ئەگەر ئەو دوو كۆتە یان یەكیان نەهاتەدی، حوكمەكەی دەبێتە نەشیان و نادروستیی، جا شیان و دروستیەكە دەربڕدراوی دەقەو، نەشیان و نادروستیش تێگەیشتنی پێچەوانەی دەقە.

دوای ئەم پێشەكییە دەتوانین تێگەیشتنی پێچەوانە پێناسە بكەین بەوەی (حكم مخالف للمنطوق یستنبط من تخلف القید الوارد في النص المعتبر في حكمه– حوكمێكی پێچەوانەی دەربڕدراوە، لە نەهاتنەدیی ئەو كۆتە دێتەدی كە لە دەقەكەدا هاتوەو لە حوكمەكەدا لەبەرچاو گیراوە).

---

[1] سورة البقرة ٢٣٧.

ئەو كۆتانەی لە حوكمدا لەبەرچاو دەگیرێن(القیود المعتبرە فی الحكم)

لە سەرچاوە ئوسولییە بڕواپێكراوەكاندا بەرچاوم نەكەوتوە كە زانایانی ئوسول و شەرعناسان كۆك بن لەسەر دیاریكردنێكی كۆت(القید) بەشێوەیەك كە لە حوكمە دەربڕدراوەكاندا لەبەرچاو گیرابن، بەڵكو لەروی ژماردن و لەبەرچاوگرتنەوە جیاوازن،[1] بەبڕوای من ناكرێت جۆرەكانی ئەو كۆتانە بە ژمارەیەكی سنوردار دیاری بكرێت كە لە دەقەكاندا هاتون و لە حوكمەكانیدا لەبەرچاو گیراون، لەسەر بنچینەی پێوەرێك كۆتی لەبەرچاو گیراو و نەگیراو جیابكاتەوە، لەبەر دوو هۆ:

یەكیان: گەڕانەوەی لەبەرچاوگرتن و نەگرتنی كۆت بۆ شەرع دانەر-دارێژەری شەرع-، چونكە ئەوە شتێكی ئیجتیهادی نییە، تا بگەڕێتەوە بۆ شەرعناس-یان دادوەر- تا یەكێكی دیكە لەبەرچاوی بگرێت یان نەگرێت، پاشان كۆت لەوانەیە لە دۆخێكی دیكەدا، لەژێر رۆشنایی پێویستییەكانی هەڵسوكەوت و پێویستیەكانی ژیان، لەبەرچاو بگیرێت.

دوەمیان: لاستیكی بونی ناونیشانی ئەو كۆتانە، بۆ نمونە دەكرێت زۆر لە كۆتەكان بچنە ژێر ناونیشانی (سیفەت یان مەرج)، بەتایبەتی زانایانی ئوسول زۆرجار گوتویانە (مەبەست لە(الصفە) (النعت)ی نەحوی نییە،[2] بەڵكو هەریەك لە حاڵەتە لەبەرچاوگیراوەكان، كۆتێكە بۆ حوكم، جا (نعت)ی نەحوی بێت یان (حال) یان (تمیز) یان (ظرف) یان هاوشێوەكانیان).

---

[1] ئامەدی لە (الأحكام)٢١٢/٢ دەڵێت: (بەڵام تێگەیشتنی پێچەوانە گوزارشتی دەقە لە شوێنی بێدەنگبوندا، بەپێچەوانەی گوزارشتەكەی لە شوێنی دەربڕیندا. ئەوەش لای ئەوانەی ئەمە دەڵێن دە پۆلە كە لە بەهێزی و لاوازیدا جونیەك نین: یەكەم باسكردنی ناوێك لەگەڵ سیفەتێكی تایبەت، دووەم تێگەیشتنی مەرج و پاداشت، سێیەم تێگەیشتنی ئامانج، چوارەم تێگەیشتنی بەڵكو(إنما)، پێنجەم تایبەتكردن بەو وەسفانەی بەباسكردن دێت و دەڕوات، شەشەم تێگەیشتنی نازناو، حەوتەم تێگەیشتنی ناوی هەڵێنجراو كە گوزارشت لە ڕەگەز دەكات، هەشتەم تێگەیشتنی هەڵاوێردن، نۆیەم هەڵواسینی حوكم بە ژمارەیەكی تایبەت، دەیەم تێگەیشتنی سنوردارکردنی نیهاد و گوزاری (المبتدأ والخبر).
لەكاتێكدا (ئیبن حاجب) لە (مختصر المنتهی الأصولي وشرحه) ١٧٣/٢ بە چواری داناوە: كە ئەمانەن (تێگەیشتنی سیفەت، تێگەیشتنی مەرج وەك ﴿وَإِن كُنَّ أُوْلَٰتِ حَمۡلٖ﴾ و ئامانج وەك ﴿حَتَّىٰ تَنكِحَ﴾ و ژمارەی تایبەت وەك ﴿ثَمَٰنِينَ جَلۡدَةٗ﴾).

[2] لە (جمع الجوامع وشرحه) ٢٤٩/١ (مەبەست لە سیفەت بێژەیەكە بە یەكێكی دیكە كۆتكراوە، نە مەرجە و نە هەڵاوێردنە و نە ئامانجە و (نعت)ە بە تەنها).

←

لەسەر ئەو بنچینەیە تەنها باس لە گرنگترینی ئەو کۆتانە دەکەین کە چوارن: سیفەت و مەرج و ئامانج و ژمارە، ئەوانی دیکەش بۆ داوەر جێدەهێڵین، کە ئەرکی ئەوە کۆشش بکات بۆ لێکجیاکردنەوەی ئەوانەی لە حوکمەکەدا لەبەرچاو گیراوەو ئەوانەی لەبەرچاو نەگیراوە، بۆ ئەمەش پشت بە بەڵگە و روکاری دەقەکان و سروشتی حوکمەکان دەبەستێت.

یەکەم- سیفەت:

هەموو ئەو حاڵەتانە دەگرێتەوە کە دەکرێت بە سیفەتی کۆتکاری شوێنگەی حوکمەکە و لەبەرچاوگیراو لە حوکمەکە دابنرێت، لەروی پیادەکردنەوە لەکاتی بونی کۆتەکە و، پیادەکردنی حوکمە پێچەوانەکەی -یان دژەکەی- لەکاتی نەبوونی کۆتەکە، چونکە ئەگەر دەربڕدراو چەسپا لەگەڵ نەبونی سیفەت، ئەوا پەیوەستکردنی پێوەی هیچ سودێکی نابێت.

ئەو کەسەی کەسێك دەکاتە بریکار تا ئۆتۆمبێلێکی سۆپەری بۆ بکرێت، دروستکراویساڵی ١٩٩٠-بۆ نمونە-، رەنگی سور، ئەویش ئۆتۆمبیلێکی بۆ کڕی یەك لەو سیفەتانەی تێدا نەبوو، ئەوا گرێبەستەکە جێبەجێ نابێت و لەسەر مۆڵەتی ئەو کەسە دەوەستێت کە کردویەتی بە بریکار، چونکە تێگەیشتنی پێچەوانەی ئەو سیفەتانە ئەوەیە کە بریکارەکە سەرپشك نییە لە کڕینی ئۆتۆمبیلە وەسفکراوەکە بە سیفەتی دیکە[1] جا هەردەم بریکار دەبێ پابەندی ئەو کۆتانە بێت کە لە بریکاریی تایبەت هاتوون، پابەندی ئەو کۆتانە بێت کە لە بریکاریی گشتیدا لەبەرچاو گیراون، بەپێی خواستی نەریتی بڵاو، هەرچەندە باس نەکرابێت، چونکە ئەوەی بە نەریت ناسراوە وەك ئەوەیە کرابێتە مەرج.

لەو دەقە شەرعییانەی سیفەتی تێدایە لە حوکمدا لەبەرچاوگیراوە، فەرمایشتی ﴿إِنِ ٱمۡرُؤٌاْ هَلَكَ لَيۡسَ لَهُۥ وَلَدٞ وَلَهُۥٓ أُخۡتٞ فَلَهَا نِصۡفُ مَا تَرَكَ﴾[2] دەربڕدراوی دەقەکە ئەوەیە: خوشکی

لە پەرتوکی (جمع الجوامع) و شەرحەکەیدا، ب١، ل٢٤٩دا، هاتووە کە مەبەست لە (ئاوەڵناو: صفه) ئەو لەفزەیە کە کۆت وبەندی خستۆتە سەر شتێکی تر، و بەتەنها (مەرج: شرگ) و یان (إستثناء: هەڵاویرکردن) و یان (غایە: مەبەست و ئامانج) و یان (النعت: ئاوەڵناو) ئەم کۆتو بەندەی نەخستۆتە سەر ئەو شتەی تر.

[1] لە (التمهيد للإسنوي)، ص ٢٥٩ (تێگەیشتنی کات و شوێن لای شافیعی و جەماوەری زانایان حوججەیە، ئەگەر بە بریکارەکەی گوت-ئاوا بکە- پاشان گوتی -لەو رۆژەدا بیکە- یان گوتی -لەو شوێنە- جا پێوانە لای شافیعی ئەوەیە کە بێجگە لەو کات و شوێنە بۆی نییە بیکات).

[2] سورة النساء ١٧٦.

مردوەکە نیـوەی میراتـی بۆ هەیـە، ئەگـەر مردوەکـە منـداڵی نـەبوو، رسـتەی ﴿لَيْسَ لَهُ وَلَدٌ﴾، سـیفەتە بـۆ ﴿ٱمْرُؤٌا﴾، تێگەیشـتنە پێچـەوانەکەی ئەوەیـە کـە ئەگـەر منـداڵی هـەبوو، نیـوەی میراتەکە ناگرێت، لەگەڵ ئەم وردەکارییانە:

أ- ئەگەر منداڵی نێرینەی هەبوو، بەکۆڕای شەرعناسان خوشك هیچی بەرناکەوێت.

ب- ئەگەر منداڵەکە مێ بوو، ڕاجیان لە میراتی ئەو خوشکەی لەگەڵیدا کۆدەبێتەوە:

١- جەماوەری زانایان دەڵێن لەکاتی کۆبونەوەی خوشك لەگەڵ کچی مردوەکە یان کچی کوڕەکەی، دەبێتە عەسەبە لەگەڵ غەیر، ئەوەی لە بەشی کچەکە یان کچی کوڕەکە و میراتگرەکانی دیکە ئەگەر هەبن، دەمێنێتەوە بۆ ئـەو دەبێـت، جـەماوەری زانایـان بێژەی (ولد)یان بە نێر لێکداوەتەوە[1].

٢- ئیبن عەباس[2] دەڵێت: (خوشك لەگەڵ منداڵ نێر بێت یان مێ، هیچـی بەرناکـەوێت) چونکە(الولد) لە زمانی عەرەبیدا نێر و مێ دەگرێتەوە، شەرعناسانی جەعفـەری ئـەم ڕایەیان وەرگرتوە.

لەو دەقە یاسـاییانەی سـیفەتی لەبەرچـاوگیراوی لـە حوکمـدای تێدایـە، (م٦/٣) لـە یاسـای کاروباری کەسی عێراقی (ئـەو مەرجـە شـەرعیانەی لـە نـاو گرێبەسـتی هاوسـەرگیریدا دەکرێنـە مەرج، لەبەرچاوگیراوەو دەبێ بەجێ بگەیەنرێن).

---

[1] سەنەدەکەیان ئەوەیە کە لە(هزیل بن شرحبیل) ریوایەت کراوە کە گوتویەتی: (پرسیار لە ئەبو موسا کرا لەبارەی کچ و کچی کوڕ و خوشك، گوتی: (کچ نیوەی بۆ هەیە و خوشك نیوەکەی دیکە)، برۆ لای ئیبن مەسعود. جا پرسـیار لـە ئیبن مەسعود کراو پێیان وت کە ئەبو موسا چی گوتوە، گوتی: (کەواتـە گومڕابـوم و لـە هیدایەتـدراوان نـیم، بـەوە حوکم دەکەم کە پێغەمبەری خواﷺ حوکمی پێکرد، نیوە بۆ کچ و شەشیەك بۆ کچی کوڕ و تەواوکـەری سـێیەك و ئەوەی دەمێنێتەوە بۆ خوشك). لە (ئەسوەد)ەوە کە مەعاز کوڕی جەبەل کە لە یەمەن بوو، میراتی دا بە خوشـکێك و کچێك بۆ هەریەکەیان نیوەی دانا، کە ئەوسا پێغەمبەرﷺ زیندوو بـوو.)، أخرجـه البخـاري، كتـاب الفـرائض، بـاب ميراث ابنة ابن مع ابنة، فتح الباري ١٧/١٢. وأبو داود كتاب الفرائض ١٢٠/٣.

[2] لە (التبصرة لأبي إسحاق الشيرازي)، ص ٢١٩: (ریوایەت کراوە کە ئیبن عەباس لە میراتپێدانی خوشك لەگـەڵ کچـدا، پێچەوانەی هاوەڵانی کردووە، ئەم فەرمایشـتەی کردۆتـە بەڵگـە ﴿يَسْتَفْتُونَكَ قُلِ ٱللَّهُ يُفْتِيكُمْ فِى ٱلْكَلَٰلَةِ إِنِ ٱمْرُؤٌا هَلَكَ لَيْسَ لَهُۥ وَلَدٌ وَلَهُۥٓ أُخْتٌ فَلَهَا نِصْفُ مَا تَرَكَ﴾سـورة النسـاء ١٧٦. واتـە لەسـەر ئـەو بنچـینەیەی (ولـد) نێـر و مـێ دەگرێتەوە.

دەربڕبڕاوی دەق واجیبێتی بەجێهێنانی ئەو مەرجانەیە کە لەنێو گرێبەستی هاوسەرگیریدا هاتوون، ئەگەر سیفەتی ڕەوایان تێدابوو. تێگەیشتنی پێچەوانەکەی ئەوەیە کە ئەو مەرجانەی بە گرێبەستی هاوسەرگیرییەوە پەیوەست کراون، ئەگەر ڕەوا نەبوون، نابێت جێبەجێ بکرێن.

دووەم- مەرج:

مەبەست لەو مەرجەی بە کۆتی لەبەرچاوگیراو دادەنرێت لە حوکمدا و تێگەیشتنی پێچەوانەی هەیە، مەرجی زمانەوانییە، واتە هەر ڕستەیەك لە زمانی عەرەبیدا بە یەکێك لە ئامرازەکانی مەرجی وەك (إن) و (إذا) دەست پێ بکات، جا هەڵواسینی کارەکە- یان هەموو حوکمەکە- لەسەر مەرج، ئاماژەیە بۆ نەبونی لەکاتی نەبونی مەرجەکە، ئەمەش هەڵبژاردەی زۆربەی لێکۆڵەرەوانە.

لەو دەقە شەرعییانەی مەرجی لەبەرچاوگیراویان تیایە لە حومکمدا، فەرمایشتی ﴿ فَإِن طَلَّقَهَا فَلَا تَحِلُّ لَهُۥ مِنۢ بَعْدُ حَتَّىٰ تَنكِحَ زَوْجًا غَيْرَهُۥ ۗ فَإِن طَلَّقَهَا فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَآ أَن يَتَرَاجَعَآ إِن ظَنَّآ أَن يُقِيمَا حُدُودَ ٱللَّهِ ﴾[1]

دەربڕبڕاوی دەقەکە ئەوەیە کە دەشێت دوای تەڵاقدان ژیانی هاوسەرێتی دەست پێ بکەنەوە، (ئەگەر مێردی دووەم تەڵاقی دا و عیددەکەی لەو تەواو بوو) بەو مەرجەی هەردوکیان پێیان وابێت کە دەتوانن سنوری خوا بپارێزن، واتە هەریەکەیان پابەندییەکانی هاوسەرێتیان جێبەجێ بکەن و، هەر مافێکی ئەوی دیکەیانی لەسەر واجبە بیداتێ.

تێگەیشتنی پێچەوانەی ئەو مەرجەش ئەوەیە کە ناشێت دوبارە پەیوەندی هاوسەرێتی پێك بێنن، ئەگەر پێیان وابو دەگەڕێنەوە سەر دوبەرەکی و ناکۆکی و لێکتێنەگەیشتن و، دواتریش هەریەکەیان پابەندییەکانیان جێبەجێ ناکەن و لە سنوری خوا دەرچن.

لەو دەقە یاساییانەی مەرجی لەبەرچاوگیراوی تێدایە لە حوکمدا (م٢١٣/ج) لە بنەما دادگاییەکانی سزادانی عێراقی: (للمحكمة أن تأخذ بالإقرار وحده إذا اطمأنت إليه ولم يثبت كذبه بدليل آخر- دادگا بۆی هەیە تەنها دانپیانان وەربگرێت، ئەگەر لێی دڵنیابو و بەبەڵگەیەکی دیکە درۆییەکەی دەرنەکەوت). کەواتە دادوەر دەتوانێت تەنها دانپیانانەکە وەربگرێت لە بەڵگەکانی سەلماندن و بەو پێیە حوکم بدات، ئەگەر بڕوای وابوو کە ڕاست دەکات و، بەڵگەیەکی دیکە نەبوو

[1] سورة البقرة ٢٣٠.

لەسەر پێچەوانەکەی یان بەدرۆخستنەوەی. تێگەیشتنی پێچەوانەی ئەو مەرجە ئەوەیە کە ناشێت تەنها دڵنیاییانەکە وەربگرێت و، حوکم لەسەر ئەوە بدات، لە حاڵەتی نەبونی ئەو مەرجە، بەوەی کە دادوەر بڕوای بە دڵنیاییانەکە نەبوو، یان پێچەوانەی بەڵگەیەك بوو کە بەدرۆی دەخستەوە.

سێیەم– ئامانج(الغاية):

ئامانجی هەر شتێك کۆتاییەکەیەتی، پێشتر لە توێژینەوەی تایبەتکردنی گشتی وتمان کە ئەو پیتانەی ئاماژەن بۆ ئامانج ئەمانەن (حتى) و(إلى)، جا پابەندبوون بە ئامانج ئاماژەیە بۆ جیاوازی ئەوانەی لەدوای دێت لەگەڵ ئەوەی لە پێشی هاتووە لە حوکمدا.

لەو دەقە شەرعییانەی ئامانجی لەبەرچاوگیراوی تێدایە لە حوکمدا، فەرمودەی پێغەمبەر ﷺ ((رفع القلم عن ثلاثة عن الصبي حتى يبلغ، وعن النائم حتى يستيقظ، وعن المجنون حتى يفيق– قەڵەم لەسەر سێیان هەڵگیراوە: لە منداڵ هەتا بالغ دەبێت، لە نوستوو هەتا هەڵدەستێت، لە شێت هەتا بەهۆش دێتەوە))[1]، دەربڕدراوی دەقەکە ئەوەیە کە بەرپرسیارێتی تاوانکاری لە کارە ناڕەواکان لەسەر منداڵ و نوستو و شێت هەڵگیراوە، هەتا پاساوی –شێتی و نوستن و بچوکی– مابێت، چونکە ئەو پاساوانە لە رێگرییەکانی بەرپرسیارێتی تاوانکارین نەك مەدەنی، بەڵکو بەرپرسیارن لە قەرەبوکردنەوەی ئەو زیانانەی لە رەفتارە ناڕەواکانیان کەوتۆتەوە، چونکە قەرەبو لەسەر بنچینەی وتاری دانان –بەستنەوەی –لێکەوتە(مسبب) بە هۆیەکانی– دامەزراوە، بەڵام بەرپرسیارێتی تاوانکاری لەڕوی وتاری ئەرکبارییە، کە مەرجەکانی عەقڵ و باڵغبون و پەیبردنی تێدایە.

تێگەیشتنی پێچەوانەی ئامانج

بەرپرسیارێتی دێتەدی ئەگەر کارە تاوانکارییەکە دوای نەمانی پاساوەکە رویدا، وەك ئەوەی لە کاتی باڵغبون یان وریایی یان بەهۆشهاتنەوە ئەنجامدرا.

لەو دەقە یاساییانەی ئاماژەن بۆ تێگەیشتنی ئامانج (م١٦٠/أ) لە بنەماکانی دادگاییەکانی سزادانی عێراقی: (إذا كان الفصل في الدعوى الجزائية يتوقف على نتيجة الفصل في دعوى جزائية

[1] رواه النسائي، السنن الكبرى ٧٣٠٧. السنن الصغرى للبيهقي ١١٦/٢..

أخرى فيجب وقف الفصل في الأولى حتى يتم الفصل في الثانية– ئەگەر یەکلاکردنەوەی دلوایەکی سزایی لەسەر ئەنجامی دلوایەکی سزادانی دیکە وەستا، دەبێ یەکلاکردنەوەی یەکەم رابگیرێت هەتا ئەوی دیکە یەکلا دەکرێتەوە)، تێگەیشتنە پێچەوانەکەی ئەوەیە کە ناشێت یەکلاکردنەوەی یەکەمیان رابگیرێت دوای تەولو یەکلاکردنەوەی ئەوی دیکە، مەگەر ڕێگریکی دیکە هەبێت.

هەروەها (م١٥٤/ب) لە بنەماکانی دادگاییەکانی سزادانی عێراقی: (تقبل محكمة التمييز اللوائح المقدمة من المتهم وذوي العلاقة إلى ما قبل إصدار قرارها في الدعوى– دادگای پێداچونەوە گەڵاڵەنامەکان لە تاوانبار یان پەیوەندیدارەکان وەدەگرێت هەتا ئەوکاتەی بڕیار لە دلوایەکە دەردەکات)، تێگەیشتنی پێچەوانەی ئامانجەکە (إلى ما قبل إصدار قرارها) وەرنەگرتنی ئەو گەڵاڵەنامانەیە ئەگەر دوای دەرچونی بڕیارەکە پێشکەش بکرێت.

چوارەم– ژمارە:

ئەگەر حوکمەکە لە دەقەکەدا بە ژمارەیەکی دیاریکراو دیاری کرا، ئەوا تێگەیشتنی پێچەوانەی ئەو ژمارەیە ئەوەیە کە لە ژمارەی زیاتر و کەمتردا حوکمەکە جێبەجێ نەکرێت.

لە دەقە شەرعییەکان فەرمایشتی ﴿ ٱلزَّانِيَةُ وَٱلزَّانِى فَٱجْلِدُواْ كُلَّ وَٰحِدٍ مِّنْهُمَا مِاْئَةَ جَلْدَةٍ ﴾[1] و ﴿ وَٱلَّذِينَ يَرْمُونَ ٱلْمُحْصَنَٰتِ ثُمَّ لَمْ يَأْتُواْ بِأَرْبَعَةِ شُهَدَآءَ فَٱجْلِدُوهُمْ ثَمَٰنِينَ جَلْدَةً ﴾[2] دەربڕدراوەکە ئەوەیە کە سزای زینا بە سەد جەڵدە دیاریکراوە، سزای ناوزڕاندنیش(القذف) بە هەشتا جەڵدە دیاریکراوە، تێگەیشتنی پێچەوانەی ئەو دوو ژمارەیە ئەوەیە کە نابێت سزای هەردوو تاوانەکە هەموار بکرێت یان سزاکە بگۆڕێت بە ژمارەیەکی زیاتر لەکاتی بوونی دۆخێکی توندکاردا، یان کەمتر لەکاتی بونی دۆخێکی سوککاردا، جێی ئاماژەیە کە لە سیفەتەکانی سزا سنوریەکان ئەوەیە کە قبوڵی سوککردن و توندکردن و پێکهاتن و لێبوردنی سەرپەرشتیار–سەرۆك وڵات– یان هەر پەیوەندیکارێك یان هی دیکە ناکات.

لە دەقە یاساییەکان (م٢٤٣/أ) لە بنەماکانی دادگاییەکانی سزادانی عێراقی: (يبلغ المحكوم عليه بالحكم الصادر عليه طبقاً لما هو منصوص عليه في م١٤٣ فإذا انقضى ثلاثون يوماً على تبليغه بالحكم الصادر في المخالفة وثلاثة اشهر على تبليغه بالحكم الصادر في الجنحة وستة اشهر

---

(1) سورة النور ٢.

(2) سورة النور: ٤.

في الجناية دون أن يقدم نفسه إلى المحكمة التي أصدرت الحكم أو إلى أي مركز شرطة، ودون أن يعترض عليه خلال المدة المذكورة أصبح الحكم بالإدانة والعقوبات الأصلية والفرعية بمنزلة الحكم الوجاهي– حوكمی دەرچوو بە حوکم بەسەردادراو رادەگەیەنرێت، بەپێی م١٤٣، ئەگەر سێ مانگ تێپەڕی لەسەر بڵاوکردنەوەی حوکی دەرچوو لەسەر سەرپێچی و، سێ مانگ بەسەر بڵاوکردنەوەی لە حوکمی دەرچوو لە کەتن(جنحە) و شەش مانگ لە تاوان(جنایە) بەبێ ئەوەی خۆی بداتە دەست ئەو دادگایەی حوکمەکەی دەرکردوە، یان هەر بنکەیەکی پۆلیس، بەبێ ئەوەی لەو ماوەی باسکرا نارەزایی دەربڕێت، حوکمی تاوانبارکردنەکە و سزا ئەسڵی و لاوەکیەکان وەك حوکمی رووبەڕو(وجاهی) لێدێت). تێگەیشتنی پێچەوانە لەم ماددەیە ئەوەیە ئەگەر حوکم بەسەردادراو خۆی دایە دەست دادگای بابەتەکە یان هەر بنکەیەکی پۆلیس، یان لەو ماوەی باسکرا نارەزایی دەربڕی، ئەوا حوکمەکە بە حوکمی رووبەڕو(وجاهی) دانانرێت.

مەرجەکانی کارکردن بە تێگەیشتنی پێچەوانە (المفهوم المخالفه):

بۆ کارکردن بە تێگەیشتنی پێچەوانە ئەوە بەمەرج گیراوە، کە بە پێی ئەو کۆتەی لە دەقەکەدا هاتووە، نابێت ئەو کۆتە سوودێکی دیکەی نائاسایی هەبێت، وەك مەرجێك بۆ پیادەکردنی حوکمە دەربڕدراوەکە، بە جۆرێك کاتێك جێبەجێ دەکرێت، کە ئەو کۆتە بێتەدی، تێگەیشتنە پێچەوانەکەش بە چەند مەرجێك جێبەجێ دەکرێت، کە گرنگترینیان ئەمانەن:

١– ئەوەی بێدەنگی لێکراوە لەپێشتر نەبێت بۆ حوکم لە دەربڕدراوەکە، ئەگەرنا، بواری پیادەکردنی تێگەیشتنە پێچەوانەکەی نییە، بەڵکو حوکمی بێدەنگی لێکراوەکە تێگەیشتنی گونجانە و ئەمە لەپێشترە.

بۆ نمونە (م١١٠٧) لە یاسای مەدەنی عێراقی دەڵێت: (لدائني التركة العاديين وللموصى لهم أن يلاحقوا لاستيفاء حقوقهم في التركة التي نقلت الورثة ملكيتها للغير أو رتبت عليها حقوقاً عينية– قەرزدەری ئاسایی لە میرات و وەسیەت بۆکراو، بۆیان هەیە بە دوای مافی خۆیان بکەون، بۆ بەدەستهێنانی مافەکانیان لە میراتییەکە، کە میراتگرەکان خاوەندارێتیەکەیان گواستۆتەوە بۆ کەسێکی دیکە، یان مافی نەختینەی لەسەر بنیات نراوە). سیفەتی (العاديين– ئاسایی) تێگەیشتنی پێچەوانەی نییە، چونکە قەرزدەری نائاساییش مافی ئەو چاودێری و بەدواداچونەی هەیە و لە پێشتریشە، وەك قەرزدەری بارمتەگر، ئەگەر دوای مردنی قەرزاری بارمتەدانەر، میراتگرەکان بارتەکراوەکەیان

فرۆشت، هەروەها وەك قەرزە نایابەکانی پەیوەست بە میراتەوە، وەك قەرزی دەوڵەت، هەروەها خەرجی کێشانی ژن کە لەسەر مێردەکەی واجبە، ئەگەر لەژیانیدا لەسەری کۆبوبوەوە.

٢- کۆتەکە رونکردنەوەی واقیع نەبێت و تێگەیشتنی پێچەوانەی نەبێت، وەك لەفەرمایشتی: ﴿ يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ لَا تَأۡكُلُواْ ٱلرِّبَوٰٓاْ أَضۡعَٰفٗا مُّضَٰعَفَةٗ ﴾[1][2]. کۆتی (أضعافا مضاعفة: بەچەند قات) تێگەیشتنی پێچەوانەی بۆ نییە و، گوزارشت لە رێپێدانی سوو(ربا) ناکات ئەگەر چەندین بەرامبەر نەبوو، چونکە ئەمە بۆ رونکردنەوەی ئەو واقیعەیە کە کۆمەڵگەی ئەو سەردەمە لەسەری بووە، هەروەها فەرمایشتی: ﴿وَإِن تُبۡتُمۡ فَلَكُمۡ رُءُوسُ أَمۡوَٰلِكُمۡ لَا تَظۡلِمُونَ وَلَا تُظۡلَمُونَ ﴾[3].

٣- کۆتەکە لە دەروازەی زۆرینەی راهاتوو دەرنەچێت، وەك کۆتی: (اللاتي في حجوركم- ئەوانەی لە ماڵی ئێودا دەژین) لە فەرمایشتی: ﴿وَرَبَٰٓئِبُكُمُ ٱلَّٰتِي فِي حُجُورِكُم مِّن نِّسَآئِكُمُ ٱلَّٰتِي دَخَلۡتُم بِهِنَّ ﴾[4]. ئەم حوکمە تێگەیشتنی پێچەوانەی نییە، زۆربەی شەرعناسان و زانایانی ئوسول-جگە لە هەندێك لە زاهیریەکان- دەڵێن: ئەم کۆتە تێگەیشتنی پێچەوانەی نییە، لەبەر دووشت: یەکیان ئەم کۆتە لەسەر بنچینەی زۆرینەی راهاتوو بنیات نراوە، کە بریتییە لە گوێزرانەوەی کچ لە مێردی پێشتر لەگەڵ دایکییدا بۆ ماڵی مێردە تازەکەی، ئەگەر دایکی دوای تەڵاقدان یان مردنی یەکەم مێردی کردەوە.

---

[1] سورة آل عمران ١٣٠. رازی، لە التفسیر الکبیر ٢/٩ دەڵێت: (لە سەردەمی نەفامی پیاو ئەگەر سەد درهەمی لای کەسێك بوایە تا وادەیەك، ئەگەر وادەکە هات و قەرزارەکە ئەو پارەی دەست نەکەوتبوو، دەیگوت: پارەکەم بۆ زیاد بکە هەتا وادەکەت بۆ زیاد بکەم، لەوانەیە بیکردایە بە دووسەد، پاشان ئەگەر وادەی دووەم هات و هەمان شتی دەکردەوە، پاشان تا چەندین وادەی دیکە، بەهۆی ئەو سەدەوە چەند هەندەی ئەوە وەردەگرێت، ئەوەیە مەبەستی فەرمایشتی ﴿أَضۡعَٰفٗا مُّضَٰعَفَةٗ ﴾).

[2] سورة آل عمران: ١٣٠.

[3] سورة البقرة: ٢٧٩.

[4] سورة النساء: ٢٣.

دووەمیــان: فەرمایشــتی: ﴿فَإِن لَّمْ تَكُونُوا۟ دَخَلْتُم بِهِنَّ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ﴾[1]. دەقەكە راشكاوە لەوەی كە تاكە كۆتی رەچاوكراو لە حوكمەكەدا (اللاتی دخلتم بهن– ئەوانـەی چـونەتە لایـان)، كەواتـە بایسـە چـاوكی حەرامكردنەكـە چـونەلایە، بـە بـون و نـەبون لەگـەڵی دەخولێتەوە[2].

٤– تێگەیشتنە پێچەوانەكە ناكۆك نەبێت لەگەڵ دەربڕدراوی راشكاوی بەڵگەیەكی دیكـەدا، وەك لــە فەرمایشــتی: ﴿وَحَلَـٰٓئِلُ أَبْنَآئِكُمُ ٱلَّذِينَ مِنْ أَصْلَـٰبِكُمْ﴾[3]. واتــە ژنــی ئــەو منداڵانەتان كە لە پشتی خۆتانن بە هەمیشەیی لێتان حەرام كـراوە. كـۆتی (مـن أصـلابكم– لـە پشتی خۆتان) تێگەیشتنی پێچـەوانەی نییـە، هـەروەك چـۆن ژنـی كـوڕی لـە پشـت لـەباوكیان حەرامە مارەیان بكات، دوای تەڵاقـدان یـان مردنـی كوڕەكـە، بـەر لـە چـونەلا یـان دوای ئـەوە.. هەمان حوكمە سەبارەت بە منداڵی شیری، بەپێی فەرمودەی پێغەمبەرﷺ: (یحرم من الرضاع ما یحرم من النسب).[4]

كەواتە بەمەرج گیراوە، كە ئەو كۆتـە نابێـت سـودێكی دیكـەی لـێ دەربكـەوێت، جگـە لـە رەتكردنەوەی حوكمەكە، ئەگەرنا مانای رەتكردنەوە(نەفی) ناگەیەنێت[5].

بەڵگەبوونی تێگەیشتنی پێچەوانە(حجیة مفهوم المخالفة)[6]

شەرعناسان و زانایانی ئوسوڵ راجیان لە بەڵگەبوونی تێگەیشتنی پێچەوانە (مفهوم المخالفـە) و بەدوایدا لە پابەندبوونی شەرعناس–یان دادوەر– بە كاركردن بەپێی تێگەیشتنە پێچەوانە:

أ– جەماوەری زانایان دەڵێن: ئەوە بەڵگەیە، واتـە لەسـەر شـەرعناس یـان دادوەر پێویسـتە دەربڕدراوی دەقەكە وەربگرێت، لەكاتی هاتنەدی ئەو كۆتەكـەی لـە دەقەكـەدا هـاتووە، بەڵام لە حاڵەتی نەبوونی كۆتەكەدا، دەبـێ تێگەیشـتنە پێچـەوانەكەی وەربگرێـت –ئـەو

---

[1] سورة النساء: ٢٣.
[2] جمع الجوامع وشرحه ١/٢٤٦.
[3] سورة النساء: ٢٣.
[4] أخرجه الإمام احمد في مسنده ٦/١٠٢.
[5] قواعد العلائي ١/١٢١.
[6] بۆ ئاگادار بوون لەسـەر بەڵگـە نـەقڵی و عەقڵییـەكان، سـەبارەت بـە بەڵگـە بـوونی تێگەیشـتنی پێچـەوانە (المفهـوم المخالفة) تەماشای (الأحكام في أصول الأحكام) ی (الآمدي)، ب٢، ل٢١٥–٢٢٠بكە.

حوکمەی پێچەوانەی دەربڕدراوەکەیە- لەمەشدا پشتیان بە چەند بەڵگەیەك بەستووە لەوانە:

١- ئەوەی کە بە مێشکدا دێت، لە شێواز و نەریتەکانی عەرەب لە بەکارهێنانی دەستەواژە و ڕستەکاندا، ئەوەیە کە کۆتکردنی حوکم بە مەرجێك یان وەسفێك، یان سنووردارکردنی بە ئامانجێك یان ژمارەیەك، بریتییە لە چەسپانی حوکمەکە بۆ شوێنگەکەی بەبوونی ئەو کۆتە و، نەچەسپانی بە نەبوونی کۆتەکە.

٢- ئەگەر دانەری شەرع -یان دارێژەری شەرع- لە دەقێکدا بڕیاری لەسەر کۆتێك دا و، تێگەیشتنی پێچەوانەی نەبوو، یان سوودێکی دیکەی دیاریکراوی نەبوو، ئەوە بێهودەیە، دەقە شەرعییەکانیش لە بێهودەیی بەدوورن، دەبێ دەقە یاساییەکانیش لە پڕکردنەوەو بێهودەیی بەدوور بن.

ب- هەندێك لەزانایان-لەوانە حەنەفییەکان- دەڵێن: دەقی شەرعی -هەروەها دەقی یاسایی-، کە گوزارشت بکات، لە حوکمی ڕوداوێك یان ڕەفتارێك، ئەگەر بە مەرجێك یان وەسفێك یان هەر کۆتێکی دیکە کۆت کرا، نابێتە بەڵگە تەنها لەسەر ئەو حوکمە نەبێت لەو شوێنگەیەی لەبارەیەوە هاتووە، بەڵام لەو شوێنگەیەدا کە ئەو کۆتەی تیادا نایەتەدی، دەقەکە پەیوەندیی پێوەی نییە، بەڵکو بێدەنگ دەبێت لە ڕوونکردنەوەی حوکمەکەیدا، کەواتە لەسەر موجتەهید-یان دادوەر- پێویستە بەدوای بەڵگەی دیکەدا بگەڕێت، بۆ گەیشتن بە حوکمەکەی، لەو بەڵگانەش، وەك هاوەڵێتی(استصحاب)ی ڕێپێدانی ئەسڵی، بۆ ئەمەش چەند بەڵگەیەکیان هێناوە، لەوانە:

١- لە شێوازەکانی زمانی عەرەبیدا باو نییە کە حوکمێك بە کۆتێك ببەسترێتەوە، وەك وەسف یان مەرج یان هی دیکە، کە گوزارشت لە چەسپاندنی حوکمەکە دەکات لەکاتی بوونی کۆتدا و، بە نەبوونی ناچەسپێت.

٢- زۆر لە دەقە شەرعییەکان -یاساییەکانیش- کە حوکمەکانیان لە خۆگرتووە و، کۆت(قید)یان تیادایە، حوکمەکانی پیادەدەکرێن هەرچەندە کۆتەکان .

هەڵسەنگاندنی ڕاجیاییەکە

بە تێڕوانینی من، ئەم ڕاجیاییە بێژەیی-ڕواڵەتی-یە، لەسەر ئەو ڕاجیاییە بنیاتنراوە، لەبارەی لەبەرچاوگرتن و نەگرتنی کۆتەکە(القید) لەلایەن دانەری شەرع -یان دارێژەری شەرع-

لە حوکمەکەدا. هیچ یەك لە شەرعناسـان و زانایـانی ئوسـولْ نـەیانگوتوە، ئـەو کەسـەی ژنێکی مارەکرد و چوە لای، پاشان تەلاقیدا و یان مرد، ئەوا بۆی دروستە کچەکەی لە مێـردی پێشـووی مارەبکات، چونکە هەموان کۆکن لەسەر کۆتی (اللاتی دخلتم بهن– ئەوانەی چـونەتە لایـان) لـەو حوکمەدا لەبەرچاوگیراوە –حەرامێتی مارەکردنی کچەکە دوای چونە لای دایکەکەی

هەروەها کەس نییە پێی وابێت سوو(ربا) حەڵاڵە ئەگـەر چـەندین بەرامبـەر نـەبێت، چـونکە هـەموان کـۆڕان لەسـەر ئـەوەی کـۆتی(أضـعافا مضـاعفة– چـەندین بەرامبـەر) لـە حوکمەکـەدا لەبەرچاو نەگیراوە، لە فەرمایشتی﴿ يَـٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ لَا تَأْكُلُواْ ٱلرِّبَوٰٓاْ أَضْعَـٰفًا مُّضَـٰعَفَةً ﴾[(١)]

بەڵام کە ڕاجیا بون سەبارەت بە لەبەرچـاوگرتن و نـەگرتنی کـۆتی (ان کـن لولات الأحمـال– ئەگەر سکپڕ بوون)، لە فەرمایشتی﴿ وَإِن كُنَّ أُوْلَـٰتِ حَمْلٍ فَأَنفِقُواْ عَلَيْهِنَّ حَتَّىٰ يَضَعْنَ حَمْلَهُنَّ ﴾[(٢)] بۆیە لـە خەرجی عیددە ڕاجیا بوون، ئەگەر تەڵاقەکەی کۆتایی(بـائن) بـوو و ئەگـەر تەڵاقدراوەکـە سـکپڕ نەبوو:

أ- حەنەفییـەکان و هاوڕاکانیـان گوتویانـە، ئـەو مەرجـەی لـە ئایەتەکـەدا هـاتووە، کـۆتێکی رەچاوکراو نییە لە حوکمەکـەدا، بۆیـە خـەرجی ئـەو ئافرەتـەی لـە عیـددەی تەڵاقدایـە، واجبە، ئیتر تەلاقی گێڕانەوە (الرجعی) بێت یان تەڵاقی کۆتایی(بائین)، ژنە تەڵاقدراوەکە سـکپڕ بێـت یـان نـا.. چـونکە هـۆی واجبـێتی خەرجیەکـەی بەسـتانەوەو نـەتوانینی شووکردنەوەیە[(٣)(١)] ئەم هۆیەش تا کۆتایی بەسەرچوونی عیددەکـەی هـەر بەردەوامـە، بۆیە لەماوەی عیددەکەی تا کۆتاییەکە خەرجی کێشانی واجبە).

[(١)] سورة آل عمران ١٣٠

[(٢)] سورة الطلاق ٦.

[(٣)] لە پەرتوکی (بدائع الصنائع) ی (کاسانی) ب٥، ل٢١٩٧، دا هاتووە کـە دەڵێـت: زانایـان ڕاجیاییـان هەیـە، سـەبارەت بەهۆکاری پێویست بوونی کێشانی خەرجی و بژێوی ژنان، زانایانی ئێمەی حەنەفی ڕایان وایە، کـە هۆکـاری واجـب بوونی ئەو بژێوی کێشانە ئەوەیە کە پیاوەکە بەهۆی ئەوەوە کە بووەتە مێردی ئەو ژنەی کردووەتە ژنی، جۆرێ لـە دەستبەسەری بۆ ژنەکە دروست بـووە، بۆیـە پێویسـتە لەسـەری کـە بـژێوی بکێشـێت، و شـافیعی دەفـەرموێت: هۆکارەکەی ئەوەیە کە هاوسەرایەتی لەنێوانیاندا هەیە، و لەبەر ئەوەی کە ئەوژنە ژنی کابرایە، بۆیە بـژێوی کێشـانی لەسەری پێویستە، و زانایان ڕاجیایی خۆیشیان لەسەر ئـەم ڕاجیاییـە بنیـات نـاوە، سـەبارەت بـەواجبی کێشـانی خەرجی بژێوی ئافرەتی تەڵاقدراو، بە تەڵاقی جیابووەوە، کە لە عیددەدابێت، بۆیە لـەم بارەیـەوە حەنەفییـەکان و هاوڕاکانیان دەڵێن: تاعیددەکەی تەواو دەبێتن واجبە کە ئەرکی بژێوی بکێشرێت، چونکە هێشتا (هۆکارەکە) بـوونی ←

هەروەها گوتویانە، ئایەتەکە هاتوە بۆ دوپاتکردنەوەی واجبێتی خەرجی کێشانی ئافرەتی سکپڕ، چونکە بەزۆری عیددەکەی درێژترە لە عیددەی ژنێك کە سکپڕ نەبێت، هەروەها لەبەرئەوەی ماوەی بەسترانەوەکەی بەردەوامە تا دانانی سکەکەی. پێشتر ئەوە رونکرایەوە کە داڕێژەری یاسای عێراقی ئەم رایەی پەسەندکردووە[٢] [٣].

ب- جەماوەری زانایان دەڵێن: ئەگەر تەڵاقدانەکە کۆتایی (بائین) بوو، ئەوا ژنە تەڵاقدراوەکە لەماوەی عیددەکێشاندا، ئەگەر سکپڕ نەبوو، خەرجی بۆ دابین ناکرێت، ئەمە بەپێی تێگەیشتنی پێچەوانەی مەرجی فەرمایشتی ﴿وَإِن كُنَّ أُوْلَٰتِ حَمْلٖ﴾[٤] لەبەر ئەوەی پەیوەندی هاوسەرێتی لەگەڵ تەڵاقدان دەپچڕێت، ئەگەر تەڵاقی کۆتایی(بائین) بوو، ئەو پەیوەندییەش هۆیە بۆ واجببونی خەرجی کێشانەکە، کە هۆیەکە نەما، ئەوەش کە لە هۆیەکە دروستی بووە نامێنێت.[٥]

ماوە کە ماوەی دەستبەسەری ژنەکەیە و هێشتا تەواو نەبووە، کە لەعیددەدا بوو، و شافیعییەکان و هاوڕاکانیان دەڵێن، ئەرکی بژێوی نەکە لەسەر پیاوەکە نییە، چونکە (هۆکارەکە) کە پەیوەندی هاوسەرێتییەکەیە، لە نێوانیاندا نەماوە.

[١] لە (بدائع الصنائع للكاساني٥)-/٢١٩٧ هاتووە: (زانایان لەبارەی هۆی واجببونی خەرجیی ژنان راجیان، هاوەڵانمان- واتە حەنەفیەکان- گوتویانە کە هۆی واجببونی، شایستەبونیەتی بە بەستنەوەیە کە بە مارەبڕینەکە چەسپاوە بۆ مێرد لەسەری، شافیعی گوتویەتی: (هۆیەکەی هاوسەرێتییەو لەبەر ئەوەی ژنی ئەوە)، بینا لەسەر ئەو راجیاییە، لە واجببونی خەرجی عیددەداری تەڵاقی بائین دراو، ناکۆکن).

[٢] لەماددەی (٥٠) لە یاسای باری کەسێتی جێبەجێکراودا.

[٣] لە (م ٥٠) لە یاسای باری کەسێتی.

[٤] سورة الطلاق ٦.

[٥] جێی ئاماژەیە کە شەرعناسان کۆڕان لەسەر ئەوەی ئافرەتی عیددەدار کە لە هاوسەرگیرییەکی فاسید جیاکراوەتەوەو ئەو عیددەدارەی بەهۆی جوتەلای بە گومان بوە، لەماوەی عیددەکەدا خەرجیی بۆ نیە، جا سکپڕ بێت یان نا، چونکە بەر لە عیددەکە شایستەی خەرجی نەبووە، نە لە هاوسەرگیری فاسید و نە بە جوتەلایەك بە گومان بێت.

بەشی سێیەم

گوزارشتی دەقەکان لەڕووی ڕوونی و ناڕوونیەوە

(دلالات النصوص وضوحا وخفاء)

زانایانی زانستی ئوصولی فیقه لەدابەشکردنی دەقەکاندا بەپێی ڕووی ڕوونی گوزارشتیان و، ناڕوونی گوزارشتیانەوە، ڕا جیاییان هەیە، هەیانە کەهەریەك لە گوزارشت ڕوونەکە و گوزارشت ناڕوونەکە (خفی الدلالة)ی، دابەشکردووە بۆ چوار بەش، و ئەم ئاڕاستەیەش زانایانی ئوصولزانی مەزهەبی حەنەفی[1] بەرجەستەیان کردووە، هەیانە کە میتۆدی دابەشکردنی دووانەیی (جووت)ی پەیڕەو کردووە، ئەم ئاڕاستەیەشیان زانایانی ئەهلی کەلام[2] پەیڕەوییان لێ کردووە.

---

(1) بۆ زیاتر ئاگاداربوون بڕوانە: اصول البزدوي مع كشف الاسرار ١/٤٦ وما بعدها. اصول السرخسي ١/١٦١ وما بعدها المعتمد ١/٣١٧ وما بعدها. شرح العضد على مختصر المنتهى ٢/٣٠٢.

(2) بۆ زیاتر ئاگاداربوون بڕوانە: المحصول للرازي ج١ ق ٣ ص٢٢٦ وما بعدها. البرهان لامام الحرمين ١/٥١١ ومابعدها. جمع الجوامع ٢/٣٤ وما بعدها.

اللفظ من حيث الوضوح
التقسيم الثنائي
التقسيم الرباعي
واضح
غير الواضح
الواضح
غير الواضح
النص
الظاهر
المجمل
المتشابه
الظاهر
النص
المفسر
المحكم
الخفي
المشكل
المجمل
المتشابه

دابەشکردنی چواری:

أ- گوزارشتی روون (واضح الدلالة)

بەپێی ریزبەندی زنجیرەیی بەرەو ژوور لە رووی روونی و جێگیرییەوە دابەش دەبێت بۆ (الظاهر: ئاشکراو دیار) و (النص: دەق) و (المفسَّر: راڤەکراو) و (المحکم: کارپێکراو)[1].

١- (الظاهر: دیارو ئاشکرا)[2]

بریتییە لەو بێژە یاخود کەلامەی کە هەر لە دەستەواژەکەیەوە، پەیی دەبرێت بە ئامانجو مەبەستەکەی، و گوزارشت دەکات، لە سەر حوکمێك کە لەخودی خۆیدا ئەوە حوکمە مەبەست نەبووە، بەشێوەی گوزارشتێکی روون وئاشکرا، سەرەڕای ئەوەی کە هەم لێکدانەوەی مانای دوور (التأویل) هەڵدەگرێت، و هەم تایبەتکردنی (التخصیص) و هەم (سڕینەوە: النسخ)[3] وەك ئەوەی کە پەروەردگار دەفەرموێت: ﴿وَأَحَلَّ ٱللَّهُ ٱلۡبَيۡعَ وَحَرَّمَ ٱلرِّبَوٰاْ﴾[4] ، کە ئەم دەقە ئاشکرا و روونە لەوەدا کە هەموو جۆرە مامەڵەیەکی حەڵاڵ

---

[1] رەهەندی کورتو پوختکردنەوەی بەشەکانی (واضح الدلالە: گوزارشتی روون) لەم چوارەبەشەدا، ئەوەیە کە ئەم بەروون و ئاشکرا گوزارشت کردنە، ئەوەیە کە دەکرێت مانای دوور مەودا (تأویل) ی بۆ بکرێت و یان دەکرێت (تایبەتکردن: تخصیص) بکرێت، و یان ناکرێت جا ئەگەر ئەوەی بۆکرا، و روویوونەکەیشی تەنها لەبەر دەستەواژەو رێگە (صیغة) کەی بوو و لەبنەمادا ونبەو، ئەوە (ظاهر)ە و ئەگەر هەر لەبنەما (أصل)دا، روون بوو، ئەو (دەق: نص)ە، و ئەگەر نەما نای دووەم دا (تأویل) دەکرا، و نەتەخصیص دەکرا، و دەکرا نەسخیش بکرێتەوە، و هەڵبوەشێنرێەوە، ئەوە (راڤەکراو: مفسر)ە، و ئەگەر نەدەکرا نەسخ بکرێتەوە و بسڕدرێتەوە، ئەوە کارپێکراو (محکم)ە.

[2] (الظاهر) لە (الظهر: دەرکەوتن)وەرگیراوە کە مانای روونی وئاشکرا بوونی هەیە، و پێناسەکەی ئەوەیە کە بریتییە لە و لەفزەی کە مانکەی ئاشکراو دیارە، و ئەو کەسانەی کە بەو زمانی ئەو قسەیەی کەدەربڕدراوە، قسە دەکەن، کاتێك گوێیان لێی بوو. هەر بە بیستنی ئیتر لیی تێدەگەن.

[3] بەکار هێنانی ووشەو زاراوەی (نەسخ: سڕینەوە) لەو پێناسانەی بە ندەدا، تەنها شوێنکەوتن وو لاسایی کردنەوەی زانیانی زانستی ئوصولی فیقهە، و ئەگەر نا شتی لەو جۆرە لەدوای کۆچی والیی پێغەمبەرﷺ هرگیز رووی نەداوە، و شتی لەو نەبووە، نە لە قورئانو نە لە غەیری قورئان و هەروەها لە پێش کۆچی دوایی ئەویشیەوە سەبارەت بە قورئان هەر شتی وا روی نەداوە، نەسخ نەبووە، و بەڵام بابەتی نەسخ سەبارەت بە دەقە یاسیایەکان بوونی هەیە، چونکە نەسخ لە شەریعەتدا هاوشان و هاومانای هەڵوەشاندنەوە (إلغاء)ە، لە یاسادا.

[4] سورة البقرة: ٢٧٥.

كردووەو، هەمووجۆرە سوویەكیشی حەرامكردووە، سەرەڕای ئەوەی كە هاتووە بۆ نەهێشتنی لێكچوون لەنێوان ئەو دوو جۆرە مامەڵەیەدا، وەك بەر پەرچدانەوەیەك بۆ هاوەڵ بڕیاردەرەكان، كە دەیانگوت جیاوازی لەنێوان مامەڵەی كڕینو فرۆشتنو مامەڵەی سوو خۆریدا نییە، لەبەر ئەم فەرمایشتەی پەروەردگار: ﴿وَأَحَلَّ ٱللَّهُ ٱلْبَيْعَ وَحَرَّمَ ٱلرِّبَوٰاْ﴾[1].

حوكمەكەی: ئەوەیە كە كار بەو شتە دەكرێت كە ئەو دەقە دیارو ئاشكرایە، داوای دەكات مەگەر بەڵگەیەك پەیدابێت كە مانای پێچەوانەی ئەوە بدات.

٢- دەق (النص) [2]:

بریتیە لەو بێژە یاخود كەلامەی كە لە (الظاهر) زیاتر ڕوون وئاشكرایە، لەگوزارشت لە مانای مەبەستەكە، ئەمەیش لە بەر ئەوەی كە لەبنەڕەتدا بۆ گەیاندنی ئەو مانایە دانراوە، سەرە ڕای ئەوەی كە لێكدانەوەی مانای دوور مەودا (تأویل) هەڵدەگرێت، هەروەها تایبەتكردن (تەخصیص) هەڵدەگرێت، و لەوانەیە نەسخیش ببێتەوە، وەك پەروەردگار دەفەرموێت: ﴿وَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تُقْسِطُواْ فِى ٱلْيَتَٰمَىٰ فَٱنكِحُواْ مَا طَابَ لَكُم مِّنَ ٱلنِّسَآءِ مَثْنَىٰ وَثُلَٰثَ وَرُبَٰعَ﴾[3].

كە ئەمە دەقی پیرۆزە، ئاشكرا (ظاهر)ـە، سەبارەت بە وەی كە لە بنەڕەتدا پرۆسەی هاوسەرگیری بە ڕێگە پێدراو حەڵاڵ دانراوە و دەق (نص) یشە، بۆ ئەو مانایەی كە دوای سنووری ژمارەی ژنەكانی یەك كەسی براندۆتەوە، لە چوار ژندا، چونكە یاساكە بۆ ئەم مەبەستە و ئامانجە یان دەركراوە.

حوكمەكەی: بریتییە لە واجبێتی كاركردن بەو حوكمەی كە دەیخوازێت [4].

٣- ڕاڤەكراو (المفسر):

بریتییە لەوەی كە ڕوونییەكەی لە ڕوونی (دەق) زیاترە، لەبەر ئەوەی كە ئەگەری تایبەتكردن (تەخصیص) هەڵناگرێت ئەگەر هاتوو (عام) بوو، و ئەگەر (خاص: تایبەت)یش

---

[1] سورة البقرة: ٢٧٥.

[2] بریتییە لەو لەفزە دیارو ئاشكرایەی، كە ڕستەو كەلامەكەی لە پێناودا گوتراوە، تا بدرێت بە گوێی گوێگردا.

[3] سورة النساء: ٣.

[4] سەرە ڕای ئەوەی كە ئەگەر (تایبەت: خاص)یش، بێت، ئەگەری ماناكردنی بەمانای دوور مەودا (تأویل) ی هەیە، و ئەگەر (عام) بێت ئەگەر تەخصیص كردنی هەیە، و لەكاتی بوونی نیشانەیشدا دەكرێت، بە مانای خوازە (مەجازی) مانا بكرێت، واتە هەموو ئەم ئەگەرانە هەڵدەگرێت.

بوو، ئەگەری ماناکردنی بەمانای دوور مەودا (تەئویل) هەڵناگرێت، بەهۆی ئەوەوە کە شەرعدانەر راڤەی کردووە، وەك ئەم ئایەتەی پەروەردگار کە دەفەرموێت: ﴿إِنَّ الْإِنسَانَ خُلِقَ هَلُوعًا ﴿١٩﴾ إِذَا مَسَّهُ الشَّرُّ جَزُوعًا ﴿٢٠﴾ وَإِذَا مَسَّهُ الْخَيْرُ مَنُوعًا﴾[1] .

لەم ئایەتە پیرۆزەدا مانای ووشەی (هلوع)ـی، راڤەکردووە، بەوەی کە کەسێکە تووشی هەژاری و ئاتاج و نەخۆش و هاو وێنەی ئەمانە بوویێت، جا ئەم جۆرە کەسانە هاوارو ناڵە ناڵیان زۆرە، و بەڵام کەو تووشی خێرهات، و فراوانی و فرەیی بەخششەکانی بەرکەوت، ئیتر دەست دەگرێتەوە لەخێرو مەندی و زۆر چاو چاو چنۆکە.

حوکمەکەی: ئەوەیە کە واجبە، بەشێوەیەکی یەکلای کار بە ماناکەی و ئەوەی کە خوازیار یەتی بکرێت، چونکە گوزارشتەکەیشی لەسەر حوکمەکە بنبڕ (قەطعي)ە.

٤- جێگیر (المُحكَم):

ئەوەیە کە لە روونی و چەسپاویدا هێزی لە (المفسر: راڤەرکراو) زیاترە، بەوەی کە سڕینەوەو هەڵوەشاندنەوە (نەسخ — الألغاء) هەڵناگرێت، سەرەڕای ئەوەی کە لە پێشتر بۆ ئەوەی کە تەخصیص و تەئویلیش هەڵنەگرێت، چونکە حوکمەکەی لە شتە هەرە پێویستیەکانی ژیانە، هەروەك پەروەردگار لەم ئایەتە پیرۆزەدا دەفەرموێت: ﴿ وَلَا تَقْتُلُوا النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ إِلَّا بِالْحَقِّ ﴾[2] .

حوکمەکەی: واجبە کاربکرێت بەو شتەی کە داوای دەکات بەشێوەیەکی بنبڕ، چونکە گوزارشتەکەی لەسەر حوکمەکە بنبڕە.

ب- گوزارشتی ناروون (غير وضح دلالة)

بەپێی ریزبەندییە هەڵکشاویەکەی لەرووی شاراوەیی و نادیارییەوە دابەش دەبێت بۆ (الخفي: شاراوە) و (المشكل: تێکەڵ) و (المجمل: کورت و پوخت) ، و (المتشابە: لێکچوو)[3]:

---

[1] سورە المعارج: ١٩ — ٢١.

[2] سورة الإسراء: ٣٣.

[3] رەهەندی یەکلاکردنەوەی ئەم (غير ولضح الدلالة) یە لەم چوار بەشەدا ئەوەیە کە شاراوەییەکەی یان لە بەر خودی رێزگەو دەستەواژەکەیە، ولتە صیغەکەی، یان لەبەر حاڵەتێکی دەرەکییە، کە دووەمیان بە (خەفی: شاراوە، ویەنهان) ←

١- شاراوه (الخفي):

بریتییه لەو بێژه، یاخود کەلامەی کە مانا مەبەستەکەی لە ئاستی هەندێ لەتاکە پێکهێنەرەکانیدا شاراوەیە، ئەمەیش لەبەر (ڕێژگە: صیغة)کەی نییە بەڵکو لەبەر حاڵەت و هۆکارێکی لابەلاییە، وەك پەنهانیو نادیاری ئەوەی کە ئایا کفندز بە (دز) هەژمار دەکرێت، یان نا؟ و هەروەها گیرفانبڕ، سەرەڕای ئەوەی کە لە کاتی دزییەکەدا، کابرای دزی لێکراو بەئاگایە، ئایا ئەمەیش هەر بە (دز) هەژمار دەکرێت، یان نا؟ جا ئەم ناو نانە تایبەتە بووەتە هۆکار بۆ ئەوەی کە ئەم پەنهانی و شاراوەییە بیگرێتەوەو، باڵی بەسەردا بکێشێت.

حوکمەکەی: واجبە لەم بابەتەدا ئیجتیهاد بکرێت، تا ئەو پەنهانیو شاراوەییە لادەبرێت.

٢- تێکەڵ (المشكل):

بریتییه لەو بێژە، یاخود کەلامە کە هەڵگری زیاتر لە مانایەکە و نیشانەیەکی وای تیادا نییە کە گوزارشت بکات لەسەر دیاریکردنی یەکێك لەو مانایانە، وەك ئەو بێژەی کە بەهاوبەشی بۆ چەند شتێك بەکار دەهێنرێت.

حوکمەکەی: واجبە ئیجتیهادی تێدا بکرێتو، سەرنجی بدرێت بۆ دیاریکردنی ئەوم مانایەی کە مەبەستە لە ناو ئەو چەند مانایەدا.

٣- کورت و پوخت (المُجْمَل):

بریتییه لەو بێژەی کە شەرعدانەر، لە مانازمانەوانییەکەیەوە گواستویەتییەوە بۆ سەر مانایەکی نوێ و لە دەقەکانیشدا بەکاری هێناوە، بۆیە دواجار بە پەنهانی لەومانا زاراوەییەدا دەردەکەوێت، ئەگەر ڕوون نەکردێتەوە، وەك وشەی (الصلاة: نوێژ) کە لەمانا زمانەوانییەکەیەوە بەمانای (نزاکردن) هاتووە، گوازراوەتەوە بۆ مانایەکی شەرعییانەی ناسراو.

ناوزەدکراوە، یەکەمیشیان ئەگەر عەقڵ بە سەرنجدان و ئیجتیهادکردن پەیی برد بە مانا مەبەستەکەی ئەمە (مشكل: گرفتاوی) یە، ئەگەر پەی نەبرد پێی مەگەر بەهۆی لێکدانەوەی شەریعەتەوە بۆی ئەوە (مجمل: کورت و پوخت)ـە کەیانەو ئەگەر هەر بەهیچ جۆر پەیی پێ نەبردوو نەیزانی ئەو (لێکچوو: متشابه)ـە.

حوکمەکەی: لەلای ئەوانەی کە پشتیوانی لەم دابەشکردنە جۆراییە دەکەن، ئەوەیە کە بوەستن لەکارپێکردنیدا، تا بەپێی ڕاڤەکردنی شەریعەت ماناو مەبەستەکەی ڕوون دەبێتەوە.

٤- (المتشابه : لێکچوو):

بریتییە لەوەی کە مەبەستەکەی نازانرێت، تەنها ئەوەی کە کردویەتییە شەرع، خۆی دەیزانێت کە مەبەستی چییە، وەك پیتەکانی سەرەتای هەندێ لە سوورەتەکانی قورئانی پیرۆز، وەك پیتی (ص: صاد) لە ئایەتی:

﴿صٓۚ وَٱلۡقُرۡءَانِ ذِي ٱلذِّكۡرِ﴾[1]، هەروەها وەك پیتی (قاف) لە ئایەتی ﴿قٓۚ وَٱلۡقُرۡءَانِ ٱلۡمَجِيدِ﴾[2]. هەروەها وەك نهێنی شەوانە لە سوپادا، و جفرە لێدان لە کاتی شەڕدا.

شایەنی باسە کە لێکچوو لەدەقەکانی ئەحکامی تەکلیفیدا بوونی نییە، چونکە مەرجی ئەرك لەسەر شان بوون (التكليف) ئەوەیە کە ئەو کەسەی کە ئەرکەکەی دەکەوێتە سەرشان زانیاری هەبێت بەو شتەی کە خرابێتە سەر شانی٣.

حوکمەکەی: بریتییە لەوەستان لە کارپێکردنی، هەروەها هەوڵنەدان لە ڕێی ئیجتیهادکردنەوە بۆ زانینی مەبەستەکەی، چونکە ناگونجێت کە مرۆڤ لە ڕێی ئیجتیهادکردنەوە بگاتە مەبەستەکەی.

دابەشکاریی دووانەیی:

أ- ئەوەی کە گوزارشتەکەی ڕوونە(واضح الدلالة) دەبێتە دوو بەشەوە: دەق و ئاشکرا[1]:

---

[1] سورة ص: ١.

[2] سورة ق: ١.

[3] ئەم چوار دانەیە، دژی ئەو چوارەی پێشوون (الخفي: پەنهان) دژی (الظاهر: ئاشکرا) یە ، (المشكل: تێکەڵ) دژی (النص: دەق)ە، و (المجمل: کورت و پوخت) پێچەوانەی (المفسر: ڕاڤەکراو)ە (و المتشابه: لێکچوو) پێچەوانەی (المحكم: کارپێکراو)ە، بۆ نموونە کە پەروەردگار دەفەرموێت: ﴿ وَٱلسَّارِقُ وَٱلسَّارِقَةُ فَٱقۡطَعُوٓاْ أَيۡدِيَهُمَا ﴾ المائدة: ٣٨، ئاشکراکەی سەبارەت بە دزە، و سەبارەت بە گیرفان بڕ و کفندز پەنهانە، هەروەها کە دەفەرموێت: ﴿ ٱلزَّانِيَةُ وَٱلزَّانِي فَٱجۡلِدُواْ كُلَّ وَٰحِدٖ مِّنۡهُمَا مِاْئَةَ جَلۡدَةٖ ﴾ النور: ٢ . سەبارەت بە زیناکار ئاشکرایەو سەبارەت بە نێربازی پەنهانە.

١- دەق (النص):

بریتییه لەوەی کە تەنها مانایەك و حوکمێك زیاتر هەڵناگرێت، وەك گوزارشتی ئایەتی: ﴿ٱلزَّانِيَةُ وَٱلزَّانِى فَٱجْلِدُواْ كُلَّ وَٰحِدٍ مِّنْهُمَا مِاْئَةَ جَلْدَةٍ﴾[2]، کە سەبارەت بە سزای کردەوەی داوێن پیسییە، کە بەسەد شەلاق دیاریکراوە، مەبەست لە دەقەکە ئەوەیە کە لە بەرامبەر (ئاشکرا: الظاهر)دایە، نەوەك ئەوەی کە لە بەرامبەری کوڕاو قیاسدایە، چونکە بەپێی مانای دووەم لە قورئان و سوننەتدایە، وە بەپێی گوزارشتەکەی جاری واهەیە، کە بنبڕ(قەطعي)ە، جاری واهەیە کە گومانئامێز (ظنیية)ە.

حوکمەکەی: واجبە کارکردن بە وەی کە داوای دەکات ، ئەگەر بەڵگەیەك نەبێت کە مانای پێچەوانەی بدات، دەقیش بەم مانایە بریتییە لەمەبەستی ئەم ڕێسایە:(لامساغ للاجتهاد فی مورد النص: لە کاتی بوونی دەقدا، دەرفەت بۆ ئیجتیهاد کردن نییە و نامێنێتەوە)[3].

٢- ئاشکرا (الظاهر):

بریتییە لەو بێژە، یاخود کەلامەی کە گوزارشت دەکات، لە سەر مانایەکی لەپێشتر (الراجح) سەرەڕای ئەوەی کە ئەگەر هەڵگرتنی مانایەکی تری لە پاشتریش (مرجوح) هەیە، کە بەپێی وەرگرتنی مانا لەپێشتر (راجح)ەکە، بە (الظاهر: ئاشکرا) دا دەنرێت، ئەگەر مانا لە پاشترەکە (مرجوح)ەکە وەرگیرا، ئەوا بە (المؤول: مانا لادارو) دادەنرێت، کە مانایەکی دوور مەودا تری بۆ دانراوە، وەك ئەم ئایەتە پیرۆزە، کە دەفەرموێت: ﴿وَلَا تَنكِحُواْ مَا نَكَحَ ءَابَآؤُكُم﴾[4] ، کە ووشەی (النكاح) لە م دەقەدا، ڕووە ئاشکراکەی ئەوەیە کە مەبەستی پێی گرێبەستی هاوسەرێتییە، هەروەها دەکرێت مانای کاروکردەوەی سێکیش بگرێتە خۆی، لەسەر بنەمای ئەوەی کە لە مانای یەکەمدا حەقیقەتە، لەمانای دووەمدا مەجازە، هەندێکیش لە زانایان پێچەوانەی ئەمە دەڵێن، هەندێکی تریش دەڵێن هاوبەشە لەنێوان

---

[1] هۆکاری دیاریکردنی لەم سنورە دیاریکراوەدا ئەوەیە کە لەفز ئەگەر تەنها هەڵگری یەك مانا یاخود حوکم بوو، ئەوە بە (نص: دەق) دادەنرێت، و ئەگەر وانەبوو، ئەوە بە (الظاهر: ئاشکرا) هەژمار دەکرێت.

[2] سوره النور: ٢.

[3] ماددەی (٢) لەیاسای شارستانی عێراقی بەرکار.

[4] سورة النساء: ٢٢.

هەرلووکیاندا و بڕیاری چەسپاندنی هاوسەرگیری بە هۆی کاری داوێن پیسییەوە لە سەر ئەم بنەمایە دەرکراوە.

حوکمەکەی: بریتییە لە کارکردن بە وەی کە مانا لە پێشترەکە (ڕاجیح) ەکە، دەیخوازێت، ئەگەر نیشانەیەك پەیدا نەبێت کە گوزارشت لەسەر ئەوە بکات، کە مەبەست پێی مانا لە پاشترەکەیانە (مەرجوح)ـەکەیە.

ب- ئەوەی کە گوزارشتەکەی ناڕوونە (غیر واضح الدلالة) دابەش دەبێت، بۆ (موجمەل: کورتو پوخت) و (المتشابە: لێکچوو)[1]:

١- کورت و پوخت (المجمل):

بریتییە لەوەی کە گوزارشتەکەی ناڕوونە[2]،ئەمیش (الخفي: پەنهان) و (المجمل: کورتو پوخت) و (المشکل: تێکەڵ) دەگرێتەوە، لە دابەشکردنە چوارییەکەدا.

٢- لێکچوو) (المتشابە):

بریتییە لەهەمان ئەو لێکچووەی کە لە دابەشکردنی چوارییەکەدا بوو لە ڕووی ناوەڕۆك و حوکمەوە.

ڕێبازی هەڵبژێردراو:

ڕێبازی بەجێ لەتوێژینەوەی لایەنی ڕوون (وضوح) و لایەنی پەنهان (خفاء)ی گوزارشتەکاندا، بریتییە لەدابەشکردنی سێ دانەیی، کە لەدەرەنجامی ئەو بەشانەوە دەستم کەوتوون، کە باسمان کردن لە (واضح الدالة: گوزارشت ڕوون) و (خفي الدلالة: گوزارشت پەنهان) کە ئەم دابەشکردنەیشیان بریتییە لە دابەشکردنی ڕوونی و ناڕوونی بەپێی گوزارشتەکانی (قەطعي: بنبڕ) و (گوماناوی: ظني) و (غامض: ناڕوون) ئەمەش لەبەر ئەم هۆکارانەی لای خوارەوە:

---

[1] ڕەهەندی دیاریکردنی سنوری دابەشکردنی ئەم بابەتە، لەم دوو بەشەدا ئەوەیە کە لە فزی گوزارشتکاری ناڕوون، ئەگەر بە ئیجتیهاد کردن و یان ڕاڤەی شەرعی دەمانتوانی بگەین بە مانا مەبەستەکە، ئەوە بە (موجمەل: کورت و پوخت) دادەنرێت، و ئەگەر نەمانتوانی بگگەین بە مەبەستەکەی، ئەمە بە (المتشابە: لێکچوو) هەژمار دەکرێت.

[2] مختصر المنتهى، لأبن حاجب الكوردي، وشرحه للعضد، ٢٨٧/٢.

١- ئەمەیان دابەشکردنێکی زانستیانەیەو لە جیهانبینی کردارییەوە نزیکترە، زیاتریش گونجاوە لەگەڵ ڕاهێنانە فیقهی و دادوەرییەکاندا.

٢- سەراپای بەشەکانی دابەشکردنی چواری و دوانی دەگرێتەوە، هەرچەندە کورتیشە، هەروەها هەوڵدانی تیادایە بۆ نزیک کردنەوەیان پێکەوەو، کۆکردنەوەی بەرهەمەکانی هەموویان لە ژێر یەك ناو نیشاندا.

٣- ئەمەیان ڕۆشنترە بۆ تێگەیشتن لێی و، ئاسانتریش وەردەگیرێت، بەتایبەتی بۆ کەسانی یاسایی.

جا لەبەر ئەم هۆکارانەو هی تریش، هەریەکە لە گوزراشتی بنبڕ (الدلالة القطعیة) و گوزارشتی گومانئامێز (الدلالة الظنیة) و گوزارشتی لێڵ و ناڕوون (الدلالة الغامضة)ـم، لە جێباسی سەربەخۆدا خستمەبەرباس و لێکۆڵینەوە، تا هەم لایەنی ڕوونی و هەم سوودمەندی زیاترو زۆرتربێت.

جێباسی یەكەم:
گوزارشتی بنبڕ

(الدلالة القطعية)

زانایانی شەریعەتی ئیسلامی حوكمە گشتییە ئەسڵی و فەرعییەكانیان بەپێی ئەو بەڵگانەی كە چەسپێنەریانن، دابەش دەكەن بۆ ئەم سێ بەشە:

١- ئەو حوكمانەی كە تەنها بە بەڵگەی عەقڵی و بنبڕ (قەطعي) دەچەسپێنرێت: وەك پێویستی باوەڕبوون بە خوای مەزن‌و، بەڕاستدانانی پێغەمبەران و پەیامەكانیان، كە لە خواوە بۆ مرۆڤەكان هێناویانە، ئەم حوكمانە بە بەڵگەی نەقڵی‌و بەبێ بەڵگەی عەقڵی جێگیر نابن، چونكە بەڵگە نەقڵییەكان، كە دەقەكانی شەریعەتن، ئەمانە بۆ مرۆڤ ناچەسپێن، مەگەر لە دوای بڕواهێنانی بەخوداو پەیامبەرەكانی، جا ئەگەر كابرا بڕوای بەو دوانە هێنا، لە ڕێی ئەو دەقانەوە، ئەوا لێرەدا ئەو حاڵەتە نەخوازراو و دژە لۆژیكە دێتە ئاراوە، كە بریتییە لە هەڵپەساردنی شتێك لەلایەن مرۆڤەوە لە سەر خودی خۆی و شتی لەم باتەیش دەبێتە هۆكاری ئەوەی كە شتەكە پێش بخات بەسەر خۆیداو، شتی پێویستكاری لەم جۆرەش پوچ‌و بەتاڵ‌و ڕوونادات، بۆیە ئەو شتەش كە ئەم پێویستی دەكات، ئەویش هەروەها پوچ‌و بێ مانایە، ئەم بابەتەش لە جێگای خۆیدا ڕوونكراوەتەوە، سەرە ڕای ئەوەش شەرعدانەر، ئەو لایەنەیە كە ڕێنماییان دەكات، بۆ ئەوەی كە بە عەقڵ بەڵگە هێنانەوە بە ئەنجام بگەیەنین، بۆ ئەم حوكمانە كە لە چەندەها ئایەتدا داوامان لێدەكات، كە ورد بینەوە و ڕابمێنێین لە خۆمان، و لە ئاسۆكان، و لەدروستكردنی ئاسمانەكان و زەوی و جیاوازی شەو ڕۆژ.

٢- ئەو حوكمانەی كە تەنها بە بەڵگەی نەقڵی (گوازراوە بۆ ئێمە) دەچەسپێن، وەك حوكمەكانی پەیوەست بە بیرو باوەڕەوە، وەك بابەتەكانی پەیوەندیدار بە نادیارەوە (الغيب) لە بابەتی بەهەشت و دۆزەخ‌و، لێپرسینەوە لە مرۆڤ لەبەردەم خوای پەروەردگارداو، گەیشتن بە پاداشتی خوا لەسەر كردەوەی چاك‌و سزاوەرگرتن لەسەر

خراپەکاری له ڕۆژی قیامەتدا، وەك پەروەردگار دەفەرموێت: ﴿فَمَن يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُۥ ۝٧ وَمَن يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُۥ﴾[1] .

هەروەها وەك حوکمه کرداریيەکانی پەیوەندیدار به پەرستشەکانەوە، ئەوانـەی کـه وەك ئەرك خراونەته سەر شانی مرۆڤ له ژیانیدا، هەروەها کراونەتەوە ئامرازێك بۆ پاکژکردنـەوەی ڕەوشتو هەڵسوکەوتو ڕێکخستنەوەی بیرو هـزر، تـا کەسـەکه ببێتـه ئەنـدامێکی شـیاوو دەردخواردووی کۆمەڵگـه، بـەجۆرێك کـه چاکه پەخشـی بکـاوە، و خراپـەیان لێـوه دوور بخات.

٣- ئەو حوکمانەی که هەم بەبەڵگەی نەقلّی و هەم بەبەڵگەی عـەقلّی دەچەسـپێنرێنو، ئەو حوکمانه دەگرێتەوه که له غەیری ئەو دوو بەشه حوکمەی پێشوون و کـارو بـاری ژیـان ڕێك دەخەن.

بەڵگەکانی بەشی دووەم و سێیەم له ڕووی سەلماندنو گوزارشتەوە، جاری وا هەیە، که بنـبڕ (قـەطعي)ن، جـاری واش هەیـە کـه گومانئـامێز (ظـني)ن، ئـەو بەشـانەی کـه لێـی چاوەڕوان دەکرێت ئەم چوارەیە:

أ- ئەوەی که له ڕووی چەسپان و جێگیر بوونەوە، و هەم لەڕووی گوزارشتیشەوه بنـبڕ (قطعي)ە:

ئەو دەقەی که به فره گێڕانەوە (موتەواتیر)ــی، گێڕدراوەتـەوه و گوزارشـت بکـات لـه سەر مانایەك (حوکمێك) و تەنها گوزارشت له و حوکمەش بکات، وەك پەروەردگار لەم ئایەته پیرۆزەدا دەفەرموێت: ﴿وَلَكُمْ نِصْفُ مَا تَرَكَ أَزْوَاجُكُمْ إِن لَّمْ يَكُن لَّهُنَّ وَلَدٌ﴾[2] . هـەروەها وەك دەفەرموێت: ﴿ٱلزَّانِيَةُ وَٱلزَّانِى فَٱجْلِدُوا۟ كُلَّ وَٰحِدٍ مِّنْهُمَا مِا۟ئَةَ جَلْدَةٍ﴾[3] .

چەندەها ئایەتی قورئانی تر لـەمجۆرە، کـه هەریەکـەیان تـەنها یـەك حـوکم گوزارشـت لێدەکەن و مانای یەك حوکم هەڵدەگرن.

---

[1] سورة الزلزلة: ٧ - ٨.

[2] سورة النساء: ١٢.

[3] سورة النور: ٢.

ب- سەلماندنی گومانئامێزەو گوزارشتیشی هەر گومانئامێز (ظنـي)ە:

وەك ئەو فەرمودە ئاحادەی کە گوزارشت لە سەر زیاتر لە یەك مانا (حوکمێك) دەکات، وەك ئەم فەرمودەیـەی پێغەمبـەرﷺ کـە دەفـەرموێت: (اذا اشـتريت شـيئاً فـلا تبعـه حتـى تقبضه)[1] ، واتە: (ئەگەر شتێکت کڕی، تا نەگاتە دەستت مەیفرۆشەرەوە).

ئەم فەرمودە پیرۆزە سەلماندنەکەی گومانئامێزە (ظني)ە، و نا یەکلاییـە، چـونکە بـە رێگەی موتەواتیر نەگەیشتۆتە لای ئێمەلە فەرمودە ئاحادەکانە، هـەروەها گوزارشـتەکەش گومانئامێز (ظني)ە لەسەر دیاریکردنی جۆری ئەو شتەی کەدروست نیە فرۆشتنەوەی پێش وەرگرتنی، شەرعزانان سەبارەت بە مانای ئەو شتەی کە گوزارشی لێوە دەکات ڕاجیاییـان هەیە، هەیانە کە گوتویەتی: بێژەی (شيئاً: هەرشتێك) کە لە فەرموودەکـەدا هـاتووە، هـەم خــواردن دەگرێتــەوە، هــەم غــەیری خــواردن، لــە ســامانە گوێزراوەکــان و زەوی وزارو خانووبەرە، چونکە بێژەکە ڕەهایە، دەبێت ئەو ڕەهایەتییەی وەربگرین، ئەگەر کۆتو بەند نەبێت، یاخود لەبەر ئەوەی کە گشتی (عام)ـە، چونکە نەناسراوە ولە قەڵەم ڕەوی حاڵەتی مەرجداناندا هاتووە، بۆیە دەست بە (عام) بوو نەکەیەوە دەگرین، هەندێکی تر لـە زانایـان ڕایان وایە کە مەبەست پێی تەنها خواردنە، بە بەڵگەی ئەو فەرمودەیـەیی (ئـەبو هـورەیرە) (ﷺ) دەیگێڕێتـەوە، کـە پێغەمبـەرﷺ فەرموویـەتی: (مـن اشـترى طعامـا فـلا يبعـه حتـى يكتاله) ، واتە: (هەرکەس خواردنێکی کڕی با نەیفرۆشێتەوە تا دەیکێشێت، لەگێڕانەوەیەکی تردا، دەڵێت : (حتى يستوفيه ويقبضه)[2]، (تا لەکابرای فرۆشیاری وەردەگرێـت) واتـە: لـە دوای دەرهاویشتنی[3]، جادروستە بفرۆشرێتو، تێگەیشتنی پێچەوانەی (خـواردن) ئەوەیـە کە غەیری خۆی پێچەوانەیەتی.

پێشەوا (ئەبو حەنیفە) و هاوڕاکانی (ڕەحمەتی خوا لە هەموویان بێت) فەرموویانـە، کـە مەبەسـت پێـی سـامانی گواسـتراوەی وەك خـواردن وهـی تریشـەو، بـەڵام زەوی و زارو خانوبەرە ناگرێتەوە، بەبەڵگەی ئەو فەرموودەیەی کە (زەیدی کوڕی ثابیت) لە پێغەمبەرﷺ

---

[1] اخرجه الامام احمد في مسنده ٤٠٢/٣.
[2] البخاري، هامش الفتح ٢٣٩/٤.
[3] چونکە خاوەنداریتی ئەو سامانانەی کە هاوشێوەیان هەیە، تەنها بەگرێبەستەکە کاریان تەواو نابێت، و بەڵکو دەرهاویشتنی جاپرۆسەکە تەواو دەبێ.

دەیگێڕێتەوە، کە ڕێگری کردووە، لەوەی کە کاڵایەك بفرۆشرێت، پێش ئەوەی کە بگاتە دەستی کابرای کڕیاری بازرگان[1].

له ئیبن عەبباسیشەوە سەبارەت بە ڕاڤەی فەرمایشتەکەی پێغەمبەرﷺ (من ابتاع طعاما فلا يبعه حتى يستوفيه) گێڕدراوەتەوە کە گوتویەتی: تەنها ئەو شتانەی لە سەر هەژماردەکەم، کە وەك ئەون و لەبەرگوماناوی بوونی گوزارشتی ئەو فەرمودە باسکراوە، لەسەر مانا مەبەستەکەی، له بێژەی (شیئاً: هەرشتێکدا) بەم هۆیەوە ئەو ڕاجیاییە دروست بووە، کە هەیانە گوتوویەتی هەموو شتێك دەگرێتەوە، هەیانە کە گوتویەتی، تەنها سامانی گواستراوە دەگرێتەوە، سامانی نەگواستراوەی وەك خانووبەرەو زەوی و زاری ناگرێتەوە، هەیانە ڕای وایە کە مەبەست پێی تەنها خوراده‌مەنییە، چونکە زوو خراپ دەبێت.

ج- چەسپاندنی بنبڕ (قطعی) ەو، و گوزارشتەکەی گومانئامێز (ظنی)ە:

وەك پەروەردگار دەفەرموێت: ﴿فَإِن كَانَ لَهُۥٓ إِخْوَةٌ فَلِأُمِّهِ ٱلسُّدُسُ﴾[2].

ئەم ئایەتە پیرۆزە لە ڕووی جێگیر بوونەوە بنبڕە، چونکە وەك ئایەتەکانی تری قورئان، بە موتەواتیری گەیشتۆتە دەستمان، بەڵام لەڕووی گوزارشتەوە لەوژمارەیەی کە مەبەستە، لە سەر ژمێری براکاندا گومانئامێز(ظني)ە، کە ئەو ژمارەیە دەبێتە هۆکاری کەمکردنەوەی بەشی دایك، لە بەشە زۆرەکەوە کەسێ یەکە، بۆ شەش یەك، ئایا مەبەست لە ژمارەی ئەو برایانەی (سێ برا) بەرەو ژووترە؟ هەروەك ئیبن عەبباس گوتوویەتی: چونکە لای کەمی جەمع (کۆ) سێ دانەیە، یاخود دووانە لەکوڕ یان لەکچ، یان هەر لە کوڕو کچ هەردووکیان، کە ئەمەیش ڕای کۆمەڵی زانایانە، چونکە لای کەمی جەمع، دووانە، یان دووان لە نێرینە، یان هاوشێوەی ئەم ئەندازەیە لە مێینەیە، هەروەك شەرعزانانی مەزهەبی جەعفەری وتوویانە؟

بەڵگەیشیان ئەوەیە کە لای کەمی کۆ دوودانە و مەبەستیش لە (الأخوة: براکان) دوو برایە، و هاوئەندازەی ئەوانە لەمێینە، وەك چوار خوشك بەرەو ژوورتر، ویان برایەك و دوو خوشك.

---

[1] اخرجه الامام احمد في مسنده ١٥١/٥، وابو داود، كتاب البيوع ٢٨٠/٣.
[2] سورة النساء: ١١.

د- چەسپاندنەکەی گومانئامێزەو گوزارشتەکەی بنبڕە: وەك هەر فەرموودەیەکە ئاحاد کە گوزارشتەکەی لەسەر ئەو مانا (حوکم)ەی مەبەستیەتی بنبڕەو مانایەکی تر ناگەیەنێت، وەك ئەو فەرمودەیەی کە عەبدوڵلای کوڕی عومەر (ﷺ) دەیگێڕێتەوە کە: (أنّ امراة قالت: يا رسول الله ان ابني هذا كانت بطني له وعاء وثديي له سقاء، وحجري له حواء، وان اباه طلقني، واراد ان ينتزعه مني، فقال لها رسول الله ﷺ : (انت احق به ما لم تنكحي)[1]: ئافرەتێك عەرزی پێغەمبەری خوا ﷺ کرد: ئەی پەیامبەری خوا، ئەم منداڵەی کە سکم بووەتە دەفری هەڵگرتنی و بە شیری مەمکەکانم تینوێت و برسێتی دەشکێنت، لە ژێر رکێفو چاودێری خۆمدایە، باوکیشی تەڵاقی داوم، دەیەوێت لێم بسەنێت، جا پێغەمبەرﷺ فەرمووی: مافی تۆیە کە منداڵەکەت لەلا بێت، ئەگەر شوونەکەیتەوە، کە ئەم فەرمودەیەی لە رووی چەسپاندنەوە (ظني: گومانئامێز)ە، چونکە بە موتەواتیری نەگەیشتۆتە دەست ئێمە، بەڵام گوزارشت لەسەر ئەوەی کە دایك زیاتر خاوەن مافە لەکەسانی تر کە دایەنی منداڵی خۆی بکات، لەم پرسەدا بە بنبڕی هیچ ڕێگرێك بوونی نییەو، ئەم حوکمە یەکلایی بۆتەوە.

بنبڕی خودی و کاتی (القطعية الذاتية والعرضية):

مەبەست لەبنبڕی گوزارشت -وەك پێشتر وتمان- بریتییە لەو دربڕین (یان قسەیە) یاخود دەقەی گوزارشت لەواتایەك (یان حوکمێك) دەکاتو مەبەست لێی واتادانێکی یەقینیە بەجۆرێك جگە لەوە واتایەکی تر هەڵنەگرێت ئەگەر بەڵگەیەك نەبێت کەپێچەوانەی ئەوە بگەیەنێت، ئەم بنبڕیە -یان یەقینییە- یان ئەوەتا خودیە لەخودی شێوازی مانادانەکەیوە سەرچاوەی گرتووە یان ئەوەتا کاتییەو لەئەنجامی راڤەی بەراڤەکردنێکی ئائیجتیهادی[2] هاتۆتە ئارا، وەك راڤەی یاسادانان لەلاین خوای گەورە -یان یاسادانەرەوە-، نمونەی ئەو دەقە شەرعیو یاساییانەی گوزارشتیان لەسەر حوکمەکان گوزارشتێکی بنبڕی خودییە:

---

[1] اخرجه الامام احمد في مسنده ١٨٢/٢وابو داود في كتاب الطلاق،باب من احق بالولد ١٩٢/٢.

[2] چونکە راڤەی ئیجتیهادی تەنها گومان دەگەیەنێت، چونکە ئیجتیهاد ئەگەری پێکانو نەپێکانی هەیە .

أ- لەقورئانی پیرۆزدا:

١- خوای گەورە دەفەرمووێت: ﴿وَأُوْلَٰتُ ٱلۡأَحۡمَالِ أَجَلُهُنَّ أَن يَضَعۡنَ حَمۡلَهُنَّ﴾[1] مانای خودی گوزارشتی بنبڕ دەدات لەسەر ئەوەی ماوەی چاوەڕوانی ژنی تەڵاقدراوی دووگیان بەدانانی سکەکەیەتی‌و بەوە کۆتایی دێت‌و بۆ ژنەکە هەیە پاش منداڵبوونەکەی دەستبەجێ شوویکات

٢- خوای گەورە دەفەرمووێت: ﴿وَأَن تَجۡمَعُواْ بَيۡنَ ٱلۡأُخۡتَيۡنِ﴾[2] مانای خودی گوزارشتی بنبڕ دەدات لەسەر هاوسەرگیری لەگەڵ دووخوشکدا پێکەوە.

ب- لەسوننەتی پێغەمبەردا:

١- فەرموودەی پێغەمبەر ﷺ: ((الصلح جائز بين المسلمين إلا صلحاً حرم حلالاً أو احل حراماً))[3] مانای خودیەکەی گوزارشتی بنبڕ دەدات لەسەر دروستی ئاشتەوایی لەمافە تایبەتەکاندا.

٢- فەرموودەی پێغەمبەر ﷺ: ((البينة على المدعي واليمين على من أنكر))[4] مانای خودیەکەی گوزارشتی بنبڕ دەدات لەسەر ئەوەی کەلەداواکار داواکراوە بۆ سەلماندنی ئەوەی بانگەشەی دەکات بریتییە لەبەڵگە چونکە بانگەشەی پێچەوانەی بنەڕەت دەکات (ئەستۆ پاکی)، لەداوالەسەر کراویش بۆ ڕەتکردنەوەی ئەوەی داواکار داوای دەکات بریتییە لەسوێندخواردن لەحاڵەتێکدا داواکار بەڵگەی نەبوو چونکە ئەم لەگەڵ بنەڕەتدایە.

چەندین دەقی دیکەش کەمانایەك دەدات‌و هیچ واتایەکی تر هەڵناگرێت‌و لەگەڵ ئەو ئەگەرەشدا بنبڕێتی سەبارەت هیچ یەکێك لەو مانایانە نیە.

---

[1] سورة الطلاق ٤.

[2] سورة النساء ٢٣.

[3] سبل السلام ٣ / ٧٦.

[4] سبل السلام ٤/ ١٧٤.

ج- لەیاسادا:

١- (م ١٢٩)ی یاسای سزادانی عێراقی: (پاساوێك لەسزا ببوێردرێت دەبێتە رێگر لەحوکمدان بەهەر سزایەکی بنەڕەتی یان شوێنکەوتەیی یان تەواوکاری) (العذر المعفي من العقاب يمنع من الحكم بأية عقوبة أصلية أو تبعية أو تكميلية) بۆ خودی خۆی گوزارشتی بنبڕە لەسەر لێبوردنی لەسزا بەهۆی هەبوونی پاساوی رەواوە کەهەموو جۆرەکانی سزا دەگرێتەوە.

٢- (م٣٢) ی یاسای باری کەسیی عێراقی: (ئەو بڕە کەڵەکەبووەی خەرجی لاناچێت بەتەلاقدان یان مردنی یەکێ لەژن و مێردەکە) لەخۆیدا گوزارشتێکی بنبڕە لەسەر لانەچوونی قەرزی خەرجی بەجیابوونەوەی ژن و مێرد.

نمونەی ئەو دەقانەی گوزارشتە لەسەر واتای مەبەست گوزارشتێکی بنبڕی کاتیی (صور من النصوص الدالة على المعنى المراد دلالة قطعية عرضية):

لێرەدا نمونەی ئەو زاراوە شەرعی و یاساییانە دەخەینە روو کەلەواتا زمانەوانیەکەیانەوە گوازراونەتەوە بۆ مانا زاراوەییەکەیان لەشەرع یان یاسادا، بەوەش ئاڵۆز بووەو ئەو مەبەستی خودی دەقەکە هەیەتی نازانرێت، خاوەنی شەریعەتە خۆی راڤەی کردووەو مانادانەکەی بۆتە بنبڕی کاتیی بەهۆی راڤەی یاسادانانیەوە:

أ- راڤەی قورئان بەقورئان:

١- خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿إِنَّ ٱلۡإِنسَٰنَ خُلِقَ هَلُوعًا ۝١٩ إِذَا مَسَّهُ ٱلشَّرُّ جَزُوعٗا ۝٢٠ وَإِذَا مَسَّهُ ٱلۡخَيۡرُ مَنُوعًا﴾[1] وشەی (هلوع) ناڕونە —کورت و پوخت (مجمل)ە— بۆ خودی خۆی لەمانادانی لەسەر ئەو واتایەی مەبەستە، وا راڤەکراوە کەمەبەست لێی ئەوەیە ئەگەر تووشی خراپە بوو بەتوندی بەرپەرچ دەداتەوە، ئەگەر تووشی خێریش بوو چروکی تێدا دەکات و خەڵکی رێگری لێدەکەن[2].

---

[1] سورة المعارج ١٩–٢١.

[2] الجامع لأحكام القرآن للقرطبي ١٨ / ٢٩٠

٢- خـوای گـەورە دەفەرمووێـت: ﴿وَيۡلٞ لِّلۡمُطَفِّفِينَ ۝١ ٱلَّذِينَ إِذَا ٱكۡتَالُواْ عَلَى ٱلنَّاسِ يَسۡتَوۡفُونَ ۝٢ وَإِذَا كَالُوهُمۡ أَو وَّزَنُوهُمۡ يُخۡسِرُونَ﴾[1] وشەی (المطفف) کورتو پوختی مەبەست ناروونـەو وا راڤـەکراوە کەئـەو مرۆڤەیـە کەلەکێشـان یـان پێوانـدا زیادەیـەك هەڵـدەگرێتو بەناتەواوی دەیدات بەبەرانبەرەکەی [2].

٣- خـوای گـەورە دەفەرمووێـت: ﴿وَإِذۡ نَجَّيۡنَٰكُم مِّنۡ ءَالِ فِرۡعَوۡنَ يَسُومُونَكُمۡ سُوٓءَ ٱلۡعَذَابِ يُذَبِّحُونَ أَبۡنَآءَكُمۡ وَيَسۡتَحۡيُونَ نِسَآءَكُمۡ﴾[3] واتـە سـەختترین سـزاتان دەدرێـت، راڤـەی کردووە بەم فەرمایشتەی: ﴿يُذَبِّحُونَ أَبۡنَآءَكُمۡ وَيَسۡتَحۡيُونَ نِسَآءَكُمۡ﴾.

ب- راڤەی قورئان بەسوننەت (تفسیر القران بالسنه):

١- خـوای گـەورە دەفەرمووێـت: ﴿وَأَقِيمُواْ ٱلصَّلَوٰةَ﴾[4] وشـەی (صـلاة) لـەزمانی عەرەبدا بەمانای نزا –دوعا– دێت، خوای گەورە گواستویەتیەوە بۆ واتـا شـەرعییە تایبەتەکـەی کەئەوانـەی کەوتۆتـە ئەسـتۆیان جێبـەجێی بکـەن مانـا مەبەسـت بووەکـەیان نـەزانیووە، بۆیـە پێغەمبـەر ﷺ لەبەردەمیانـدا ئەنجامیـداوە: بـەکردارو گوفتارو رەفتاری پایەو مەرجو سوننەتەکانی بـۆ روون کردونەتـەوەو پاشـان پێـی فەرموون: ((صلُّوا کما رأیتموني أصلي))، واتـە: بـەوجۆرەی منتـان بینیـوە نوێـژ بکەن، بەمەش گوزارشتەکەی بۆتە بنبڕ واتە بەهۆی راڤەکەیوە لەکاتێکدا کەپێشـتر کورتو پوخت بووە.

٢- خـوای گـەورە دەفـەرمووێت: ﴿وَلِلَّهِ عَلَى ٱلنَّاسِ حِجُّ ٱلۡبَيۡتِ مَنِ ٱسۡتَطَاعَ إِلَيۡهِ سَبِيلٗا﴾[5] وشـەی (حـج) لـەزمانی عەرەبـدا بـەمانای مەبەسـت دێـت بـەڵام شـەرعدانەر گواستویەتیەوە بۆ مانا شەرعییە تایبەتەکەی کەموسڵمانانی پێشـوو نەیانـدەزانی، پێغەمبـەر ﷺ بـەئامادەبوونی ئـەوان هەسـتا بەجێبـەجێکردنیو پایـەو مـەرجو

---

[1] سورة المطففین ١–٣.
[2] القرطبي، سەرچاوەی پێشوو ١٩ /٢٥٠.
[3] سورة البقرة ٤٩.
[4] سورة البقرة ٨٣.
[5] سورة آل عمران ٩٧.

مەناسیکەکانی بۆ روون کردنەوەو پاشان پێی فەرموون: ((خذوا عني مناسككم))، واتە مەناسیکەکانتان لەمنەوە فێربن، بەمەش گوزارشتەکەی لەسەر مەبەستەکەی بنبڕ بەهۆی شتێکی کاتیەوە کەئەویش راڤەکردنەکەیەتی، راڤەی پێغەمبەریش ﷺ بۆ ئەم دوو ئایەتەو ئایەتی دیکەش راڤەیەکی شەرعییە مانای بنبڕو یەقین دەگەیەنێت بەپێی ئەو دەسەڵاتەی خوای گەورە پێی بەخشیووە لەم فەرمایشتەدا: ﴿وَأَنزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ﴾[1] لەم ئایەتەشدا: ﴿وَمَا أَنزَلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ إِلَّا لِتُبَيِّنَ لَهُمُ الَّذِي اخْتَلَفُوا فِيهِ وَهُدًى وَرَحْمَةً لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ ﴿٦٤﴾﴾[2].

ج- راڤەی یاسا بەیاسا (تفسير القانون بالقانون):

یەکەم: وشەی تاوان (جناية): یاسادانەری بەوە راڤەی کردووە کە: (تاوان بەیەکێك لەم سزایانە سزا دەدرێت:: ١- سێدارە. ٢- بەندکردنی هەمیشەیی. ٣- بەندکردن بۆ زیاتر لەپێنج ساڵ تا پازدە ساڵ (م٢٥ ق. ع. ع))، بەمەش گوزارشتەکەی لەسەر ئەو مانایە بۆتە مانای مەبەستبووی بنبڕ بەشێوەی کاتی.

دووەم: وشەی نەوجەوان (قاصر): یاسادانەری لەیاسای چاودێری نەوجەواناندا بەوە راڤەی کردووە کە: (مەبەست لەنەوجەوان بەپێی مەبەستەکانی ئەم یاسایە بچوك‌و شێت‌و ئەوانەی دادگا بڕیار دەدات شیاوێتیان تەواو نیە یان لەدەستیانداوەو کەسی دیارنەماوو ونبوو، مەگەر نیشانەیەك هەبێت لەسەر پێچەوانەی ئەوە. (م٣/دووەم)[3].

پەیوەندی گوزارشتی بنبڕ بەو دوو دابەشکارییە چواری و دوانەییەوە (صلة الدلالة القطعية بالتقسيمين الرباعي والثنائي):

گوزارشتی هەریەك لەراڤەکراو کارپێکراو لەدابەشکرای چواریدا بۆ روونی گوزارشتی بنبڕە چونکە لەخودی خۆیدا یان بەهۆی راڤە مانای حوکمەکە دەگەیەنێت کەواتای جگە لەخۆی ناگەیەنێت بەبەڵگە نەبێت، هەروەها گوزارشتی دەق لەدابەشکاری دوانەییدا بنبڕە چونکە وا پێناسەکراوە کە گوزارشتە لەیەك واتا کەمانای جگە لەخۆی نادات بەبێ بوونی

---

[1] سورة النحل ٤٤.

[2] سورة النحل ٦٤.

[3] هەروەك لە (م ١٠٢)ی یاسای سەلماندنی عێراقیدا هاتووە کە:(بەڵگە (قرینە)ی دادگایی بریتییە لەدەرهێنانی فەرمانێکی ناجێگیر لەفەرمانێکی جێگیر لەلایەن دادوەرەوە لەو دەلوای لەبەردەستیدایە).

بەڵگەیەك كە گوزارشتەكان گوزارشتێكی بنبڕ بگەیەنن‌و هەریەك لەراڤەكراوو كارپێكراو دەق بگرێتەوە.

گوزارشتی بنبڕ و ئیجتیهاد (الدلالۃ القطعیۃ والاجتهاد):

هیچ پەیوەندییەك نیە لەنێوان ئەو دەقەی مانابەخشینەكەی لەسەر حوكمی مەبەست گوزارشتێكی بنبڕە لەگەڵ ئیجتیهاددا، چونكە ئیجتیهاد ئیدی لە زانا (فەقیهـە) بێت یان لەدادوەرەوە یان جگە لەوان، بەڵكو ئیجتیهاد لەدەقێكدا دەبێت كەزیاتر لەمانایەك بدات یاخود مانادانەكەی روون نەبێت، بەهۆی ئیجتیهادەوە مانا مەبەستەكە دیاری دەكرێت یاخود ناڕوونیەكە ناهێڵرێت، لەبەر ئەوە زانایانی شەریعەت‌و یاسا كۆدەنگن لەسەر ئەوەی كە (لەبابەتێكدا دەق هەبێت ئیجتیهاد ناكرێت)(لا مساغ للاجتهاد فی مورد النص) مەبەست لەدەق لێرەدا ئەو دەقەیە مانابەخشینەكەی لەسەر حوكمەكە مانادانێكی بنبڕ بێت.

بنبڕ (بەڵگەنەویست)و، بنبڕی تیۆری لەرووی چەسپاو و چەسپاندنەوە (القطعیۃ البدیهیۃ)، والقطعیۃ النظریۃ من حیث الثبوت والإثبات):

ئەوەی خرایە روو سەبارەت بە بنبڕی خودی‌و كاتی سەبارەت بە گوزارشت بوو، بەڵام بەڵگەنەویست (بەدەهی)و تیۆری هەردووكیان لەبارەی دەق و بەڵگەی مانادەرن لەسەر ماناكان و حوكمەكان، بەهەمانشێوە سەبارەت بەهۆیەكانی سەلماندن و باس و رووداو، ئەم بابەتە پەیوەندارە بەدادگا زیاتر لەهەر بوارێكی تر، دادوەریش نەبەستراوەتەوە بەوەی كەتەنها كار بەتەواو دڵنیا (یەقین) بكات، بەڵكو گومانی زاڵ بەسە بۆی كەلەبەڵگەو روونكردنەوەكان دەستی دەكەوێت، بەڵام تەواو دڵنیا (یەقین) بەهۆی ئەو راستی و دادپەروەرییە رەهایەی تێیدایە باشترە لەگومان ئەگەر توانرا بەدەست بهێنرێت.

كاروبارە بنبڕەكان بریتییە لەتەواو دڵنیاكان (یەقینەكان)، تەواو دڵنیاش بریتییە لە باوەڕی مكوڕی چەسپاوی هاوتای واقیع، تەواودڵنیاكان یان ئەوەتا بەڵگەنەویست (بەدیهیات) -پێویستیەكان-ە یاخود لەبەڵگەنەویستەكان بەدەست هاتووە، پێویسی بریتییە لەبەڵگەنەویست، تیۆریش بریتییە لەبەدەستهاتووی بەڵگەنەویست.

أ- بەڵگەنەویستەکان (البديهيات):

ئەمەش شەش جۆرە:

١- متەواتیرەکان (المتواترات):

ئەمانەش ئەو زانیاریانەیە کەکۆمەڵێك خەڵك گواستویانەتەوە کەناچێتە عەقڵەوە گوێ بەدرۆکردن نەدەن، وەك کۆچی پێغەمبەرمان (ﷺ) لەمەککەی پیرۆزەوە بۆ مەدینەی منەوەرە، هەروەها وەك زانیاریمان کەمۆسکۆ پایتەختی روسیایەو لەندەن پایتەختی ئینگلتەرا.

٢- بەرهەستەکان (المحسوسات): بریتییە لەو پرسانەی کەتێیاندا عەقڵ بەهۆی هەستی دەرەکیەوە حوکم دەکات[1].

٣- ویژدانیەکان (الوجدانیات): بریتییە لەو پرسانەی کەتێیاندا عەقڵ بەهۆی هەستی ناوەکیەوە حوکم دەکات، وەك حوکم بەوەی کەمرۆڤ ئازارو خۆشی و برسێتی و تینوێتی و جگە لەوانە هەموو ئەوەی بەهەستی ناوەکی هەستی پێدەکرێت هەیەتی.

٤- ئەزموونکراوەکان(المجربیات):

ئەمانەش ئەو پرسانەن کەبەیەقینی لەرێی ئەزموون و شارەزاییەوە چەسپاون، وەك بابەتە زانستیە تەکلنەلۆجی یان پزیشکی یان کیمیاوی یان فیزیایی یان جگە لەوان لەو بابەتانەی دەکەونە ژێر ئەزموونکردنەوە، ئەمانە نابنە بەڵگە لەسەر کەسێك ئەزموونی نەکردبێت، چونکە مانای زانستێکی پێویست -بەیەقینی- بۆ کەسەکەی تر نادات.

٥- رۆشنبینییەکان (الحسيات):

ئەمانەش ئەوانەن کە ئەقڵ حوکمیان پێ دەکات بە هۆی خێرای گوازتنەوە لەبنەماکانەوە بۆ ئەنجامەکان، وەك حوکمدان بەوەی روونـاکی مانگ لەخۆرەوە[2] وەرگیراوە، ئەمەش بەهۆی جیاوازی رووناکیەکەیەوە بەپێی دوورو نزیکی لەخۆرەوە.

٦- بەرایییەکان(الأوليات):

---

[1] وەك حوکمدان بە سوتێنەریی ئاگر و شیرینی هەنگوین و سپێتی بەفرو خۆشی بۆنی عەترو خۆشی و ناخۆشی دەنگ.

[2] خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿ هُوَ ٱلَّذِى جَعَلَ ٱلشَّمۡسَ ضِيَآءً وَٱلۡقَمَرَ نُورًا ﴾سورة يونس ٥.

ئەو پرسانەن کە تێیاندا عەقڵ بەشێوەیەکی یەقینی حوکمی تێدا دەدات بەهۆی بینینی لایەکانیەوە بەبێ پێویستبوونی بەڵگەی دەرەکی، وەك ئەوەی حوکم بدەیت "هەموو" گەورەترە لە "بەش" و گۆشەی کراوە گەورەترە لەگۆشەی تیژ، ئەوەی دابەش ببێت بۆ سەر دوو ژمارەی جوت خۆی جوتە دەنا تاکە.

ب- بیردۆزە بەدەستهاتووەکان لەبەڵگەنەویستەکان (النظريات المكتسبة من البديهيات):

زانیاریە یەقینیەکان لای مرۆڤ هەمیشە بەوجۆرە نین بەڵگەنەویست بن، بەڵکو هەیانە لەبەڵگەوە بەدەست دێن کەهەموو پێشەکییەکانی لەیەقینیەکان بێت، بەڵام ئەگەر یەکێکیان گومانئامێز بوو ئەوا دەرئەنجامەکەش بەهەمانشێوە گومانئامێز دەبێت چونکە شوێنکەوتەی تایبەترین پێشەکیانە، ئەو بەڵگەیەش کەهەموو پێشەکیەکانی یەقینیە لەگەڵ بوونی مەرجەکانی ئەوا بەبەڵگە (بورهان) ناو دەبرێت، بورهانیش یان ئەوەتا بۆچەیی (لمی) یا ئەگەرییە (انی):

١- **بەڵگەی بۆچەیی (البرهان اللمي):**[1] بریتییە لەئاماژە بە خاوەن ئەسەر لەسەر بوونی ئەسەر، وەك ئامارەدانی پزیشکانی پسپۆڕ بە ڤایرۆس و میکرۆب لە خوێنی نەخۆشدادا دوای ئازمایش لەسەر بوونی نەخۆشییەکی دیاریکراو لەو کەسە نەخۆشەدا، وەك ئەم نمونانە:

أ– بەڵگەهێنانەوە بەبوونی مشەخۆری لیشمانیا دونوڤانی(Leishmania Donovani) لەسەر توشبوونی خاوەنی خوێنەکە بەتای رەش (Kala - Azar).

ب– بەڵگەهێنانەوە بەبوونی مشەخۆری بلا سمودیوم مەلاریا(Plasmodium Malaria) لەسەر توشبوونی نەخۆشەکە بەمەلاریا (Malaria).

جـ– بوونی بەکتریای بروسیلا (Brucilla) لەسەر توشبوونی گرانەتا (Brucillosis).

د– بوونی بەکتریای سالمونیلا تایفی (Salmonella Typhi) لەسەر تای تایفوئید (Typhoid Fever).

[1] سمي لميا لأنه يفيد اللمية أي العلية، وسميت العلة لمية إذ يجاب بها السؤال بلم فسميت لمية نسبة للم، وسمي البرهان لميا نسبة للمية، فهو منسوب للمنسوب (لم)

٢- بەڵگەی ئەگەریی (البرهان الإنـي):[١] واتـە ئامـاژە بـە ئەسـەر لەسـەر خـاوەن ئەسـارەکە، وەك بەڵگەهێنانـەوە بەشـوێنەواری تـاوان لەرێگـەی هۆکـارە زانسـتیە هاوچـەرخەکانەوە بـۆ دۆزینـەوەی تاوانەکـەو ئاشـکراکردنی تاوانبـار، لەجێبەجێکردنەکانیشی لەلێکۆڵینەوەکانی تاوانکاریدا بەڵگەهێنانـەوەی شـارەزایانو پسپۆرانی پزیشکی دادوەریو لێکۆڵینەوەی تاوانە لەسەر سەلماندنی تاوانەکە، یـان دیاریکردنی کەسی تاوانبار لەرێی شوێنپەنجەی یاخود شوێنەواری یان شوێنپێ یان ئامێرو چەکی ئاگرین یان شوێنەواری ئاگرکەوتنەوەی بەئەنقەست یـان شـوێنەواری ئامێرو تایە یان شوێنەواری لەش یا تاڵەموو یا پەڵەی خوێن یا مەنی یان میز یان لیك یاخود هاوشێوەی ئەوانە.

ئـەم شـوێنەوارانەو هاوشـێوەکانیان کەپـەنایان بـۆ دەبرێـت لەسـەلماندنی تـاوان یـان دیاریکردنی تاوانباردا بەڵگەهێنانەوەیە بەشوێنەوار لەسەر بوونی هۆکارەکەی لەسەر هەستانی بەو کارە، ئەگەرهاتوو بنبڕ بـوو بـەهۆی ئـەزموونو دووبارەبوونـەوەی روودانیەوە یان هاوشێوەی ئەوە ئەوا بە بەڵگە ناودەبرێتو لەسەر دادوەر پێویستە بەپێی ئەوە حوکم بدات چونکە مانای یەقین دەگەیەنێت.

خۆ ئەگەر نەگەیشتبووە پلـەی بنـبڕو یـەقین ئـەوا بەبەڵگـەی گومانئـامێز ناودەبرێـت، لەتواناندا هەیە پێچەوانەی ئەمـە بسـەلمێندرێت، لەگـەڵ ئەوەشـدا دادوەر دەتوانێـت بـەپێی ئەوە حوکم بدات چونکە مانای هەبوونی گومان دەدات، دادوەریـش ناچـار نیـە کەهەمیشـە بەپێی یەقین حوکم بدات چونکە ئەگەر وا ناچار بکرێت ئـەوا دەبێتـە هـۆی بـەفیڕۆ چـوونی زۆرێك لەمافـو پابەندییەکان، لەم گەردوونەدا زۆر کاروبار هەیە بەهۆی شـوێنەوارەکانیانەوە هەستیان پێدەکرێت، هەڵەیە وا گومان ببرێت ئەوەی ناکەوێتە ژێر هەستپێکردنی رووکارەوە ئەوا حەقیقەتی نیە.

[١] بەڵگە بە (إني) ناوبراوە چونکە (إني- ئەگەری) دەگەیەنێت، مەنصوبیشـە چـونکە زۆریـەی جـار (إن) لەگـەڵ خۆی دێنێ. بەڵگە(الدلیل): ئەوەیە کە ئەو کەسـەی زانـی دەبـێ شـتێکی دیکـەش بزانێـت. نیشـانە(الامارە) ئەوەیە کە زانینی گومانی بـونی شـتێکی دیکـە دروسـت دەکـات. دۆزینـەوەی هۆکار(تعلیـل) رونکردنـەوەی هۆکاری شتەکەیە.

جێباسی دووەم:
گوزارشتی گومانئامێز

(الدلالة الظنية)

جاری وا هەیە، کە گوزارشتی دەقەکان و شێوازی گرێبەستەکان و، ئامرازەکانی چەسپاندن گومانئامێز (ظني) دەبن، ئەگەر هاتوو گوزارشتکراوەکە هەڵگری زیاتر لە مانایەك، یاخود حوکمێك بوو، هەرچەندە ئەم گوزارشتانەش لە ڕووی ڕوونی و پەنهانییەوە، لە ئاستی جیاوازدابن، زانایانی زانستی ئوصولی فیقه و شەرعزانەکان کۆڕان لەسەر ئەوەی کە لە بابەتە لاوەکییەکانی وەك حوکمە فیقهییەکان، یاخود دادوەرییەکاندا، ئەم گوزارشتە گوماناوییە وەردەگیرێت، گوزارشتی یەکلایی و بنبڕ تەنها لە بابەتەکانی بیرو باوەڕ و بنەماکانی ئاییندا پێویستە و داواکراوە ئەگەر ئەم حاڵەتی گوزارشتی یەکلایی و دڵنیاییە لە شەرعزان داوابکرایە لە پرۆسەی دەرهێنانی حوکمەکاندا یان لە دادوەر داوا بکرایە لە یەکلا کردنەوەی کێشەکاندا، ئەوا زۆر بەرژەوەندیی و مافە داراییەکان و نا داراییەکان پەکیان دەکەوت.

چونکە بێگومان ئەو شتانەی کە لایەنە ناکۆکەکان دەیڵێن و، شایەتەکان شایەتی دەدەن هەموو هەواڵێکیش ئەگەری ڕاستو درۆی تێدایە، دواجار بابەتەکە دەبێتە بابەتێکی گوماناوی، هەر بەمشێوازەش زۆر لە دەقەکان گوماناوین لەگوزارشتدا، ئیتر چونیەکە دەقەی شەرعیی بن یان دەقی یاسایی، چونکە یان ئەوەیە کە هەڵگری زیاتر لە حوکمێکن، یان سروشتیان وایە کە دەگونجێن لەگەڵ دۆخدا و لاستیکین، یان حوکمەکانیان لە ژێر کاریگەری بارو دۆخ و کاردانەوەو پاشخانی پرسێکی دیاریکراوی پەیوەست بە حوکمەکەوەن و بە دۆخیی یەکلایی کردنەوەی کێشەکە تیایدا.

سەرە ڕای ئەمەش بێگومان کە شەرعزان، یاخود موفتی و یان دادوەر، وەك چۆن پابەند نەکراوە کە بەردەوام کار بە بەڵگە و گوزارشت تەواو دڵنیابوو (یەقین) بکات، بەڵکو تەنها هاتنەدی گومانی زاڵ بەسە بۆی لە حاڵەتەکانی نەبوونی دڵنیاییدا، هەر بەم شێوازەیش بۆی دورست نییە کە کار بە ڕاڕایی یان دڕدۆنگی و وەهم و خەیاڵات بکات،

بەڵکو بەکۆڕای شەرعزانان و یاسا ناسان، کارکردن بە (گومان) لایەنی لای کەمی ئەم پرۆسەیە.

شایانی باسە کە هەستکردن و پەی پێ بردنەکانی مرۆڤ، یان ئەوەیە کە بیر کردنەوەن، و کەسەکە وا بیری لێدەکاتەوە، یان بڕوا پێهێنانن، هەموو ئەو شتەی کە دەیزانێت، سەبارەت بە یەك دەستەواژە، یان یەك بابەتو یەك پرس، لە نێوان دوو حاڵەتدا دەخولێتەوە، یان ڕوودەدات، یان ڕوونادات، ئەمەش ئەم حاڵەتانەی لای خوارەوە بەدەر نییە:

١- ئەگەر (ڕوودان) و (ڕوونەدان) یەکسان بوو لە عەقڵدا و هیچکامیان پێش نەدەخران بەسەر ئەوی تریاندا، ئەوا ئەو هەستەی کە پەیوەستە پێیانەوە، بە (الشك: ڕاڕایی) ناوزەد دەکرێت.

٢- ئەگەر لای ئەو کەسەی کە پەی پێ بردووە هەستی پێکردوە، یەکێکیان پێش خست بەسەر ئەوی تریاندا، بەشێوەی دانپیانان وملکەچکردن و وەرگرتن، ئەمە بە (بەڕاستدانان: تصديق) ناوزەد دەکرێت.

٣- ئەگەر بڕوا بوون نەگەیشتە پلەی دانپیانانی تەواو (جزم) ئەوە بە (ظن: گومان) ناوزەد دەکرێت، لایەنی بەرامبەریشی بە (وهم: خەیاڵی) ناو زەد دەکرێت.

٤- بڕوا بوونی تەواو ئەگەر نەچەسپاو بۆی هەبوو لابچێت، ئەگەر کەسێك گومانی لەسەر بۆدروستکردی، ئەمە بە (لاسایی کردنەوە: تەقلید) ناوزەدکراوە، و لایەنی بەرامبەریشی بە (خەیاڵکردنەوە) ناو نراوە.

٥- بروابوونی تەواوی چەسپاو، ئەگەر هاوتای جیهانبینی (واقیع) نەبوو، ئەمە بە نەزانینی ئاوێتە (نەزانەو نازانێ نەزانە) (جهل مركب) ناو دەبرێت.

٦- بڕوا بوونی تەواوی چەسپاو ئەگەرهاوتاو هاوڕێکی واقیع بوو، ئەوە بە (یەقین: دڵنیایی) ناوزەد دەکرێت، لەمبارەیەوە بنچینەی گشتی لەسەر ئەوەیە کە (اليقين لاترتفع ألاّ باليقين: دڵنیایی تەنها بە شتێکی خاوەن دڵنیای تری وەك خۆی لادەچێت).

(بیری پوچ: وەهم) (الشك: گومان) و (خەیاڵکردنەوە: التخييل) سەر بە بەشەکانی (تصور: وازانین)ن، چونکە دانپیانانیان تێدا نییە، کابرای قسە لەگەڵکراو تەسلیمی بڕوابوون بە زانیارییەکە نەبووە، بۆیە دروست نییە، کە بەپێی داخوازی و داواکارییەکان بڕیار بدەن، (الظن: گومان) و (التقليد: لاسایی کردنەوە) و (الجهل المركب: نە زانینی ئاوێتە) و (اليقين:

دڵنیایی) سەر بە بابەتە بروا پێهێنراوەکان (التصدیقات)ن، جا حوکم دەبێت ئەگەر کرا، بە پێی (دڵنیایی: یەقین) دەربکرێت،و ئەگەر نەکرا ئەوا بەپێی گومانی زاڵ (الظن الغالب) بڕیار بدرێت.

گوماناوی بوونی گوزارشتی دەقەکان و ڕاجیایی بوون لە حوکمەکانیاندا:

گوماناوی بوونی گوزارشتی دەقەکان بەگرنگترین هۆیەکانی ڕاجیایی نێوان شەرعزانان دادەنرێت لە حوکمە شەرعییەکاندا، پێشتر ڕوونکردنەوەی هەندێك لەو دەقانەمان کرد، بەشێوەیەکی کورتو بۆ بیر خستنەوە هەندێکیان دوبارە دەکەمەوە:

١- خوای پەروردگار سەبارەت بە حوکمی ئەو سوێند خواردنەی کە کەسێك دەیخوات، بە مەبەستی ئەوەی کە لە گەڵ ژنەکەی جووت نەبێت، (إیلاء) دەفەرموێت: ﴿ لِّلَّذِينَ يُؤْلُونَ مِن نِّسَآئِهِمْ تَرَبُّصُ أَرْبَعَةِ أَشْهُرٍ فَإِن فَآءُو فَإِنَّ ٱللَّهَ غَفُورٌ رَّحِيمٌ ﴿٢٢٦﴾ وَإِنْ عَزَمُوا۟ ٱلطَّلَٰقَ فَإِنَّ ٱللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ ﴾[1] .

لەبەر گوماناوی بوونی گوزارشتی ئەم ئایەتە پیرۆزە، لەسەر ئەوحوکمەی کە پەیوەندداره بەم بابەتی سوێند خواردنەوە، شەرعزانان ڕاجیایان تێکەوتووە، بەمشێوازەی لای خوارەوە:

أ- کۆمەڵی زانایان دەڵێن: ژنەکە لەدوای ئەو ماوەیەی چوار مانگ، بۆی هەیە سەردانی دادگا بکات و داوابکات کە پیاوەکەی یان بەشێوەیەکی تەندروست مامەڵەی لەگەڵ بکات یان تەڵاقی بدات، جا دادوەر کابرا بە تۆبزی ناچار دەکات، کە مل بدات بۆ یەکێك لەو دووانە.

ئەگەر هەر ملی نەدا، و سەر پێچی کرد، ئەوا لە جیاتی کابرا دادوەر خۆی ژنەکەی تەڵاق دەدات، و بڕیاری جیابوونەوە دەردەکات.

ب- جەعفەری و زاهیرییەکان دەڵێن: دادوەر کابرا بەزۆر ناچار دەکات، لە سەر کردنی یەکێکیان ئەگەر ملی نەدا، ئەوا داوەر جێگای ناگرێتەوە، لە تەڵاقداندا، بەڵکو دەست بە سەری دەکات، یان سزاو ئەشکەنجەی دەدات، تا یەکێکیان قبوڵ بکات، یان لە زیندان و دەست بەسەریدا بمرێت.

---

[1] سورة البقرة: ٢٢٦ — ٢٢٧.

ج- حەنەفی و ئیبازییەکان دەڵێن: هەر بە تەواو بوونی کارەکە تەڵاقەکە دەکەوێت، چونکە ئەمە هەمان مانای ئەم برگەیەی ئایەتەکەیە، کە فەرموویەتی: ﴿ وَإِنۡ عَزَمُواْ ٱلطَّلَٰقَ فَإِنَّ ٱللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ ﴾[1][2] .

مالیکییەکان دەڵێن: لەم بابەتی سوێند خواردن (إيلاء) ەدا بەمەرج نەگیراوە، کە هەر هەبێت سوێندی خواردبێت، کە کاری سێکس لەگەڵ ژنەکەیدا نەکات، چونکە هەر بەوازهێنان لەمکارە، ئەوە ستەمی کردووەو لادانی ستەمیش لەسەر دادوەر و ئەوەی کە لە جێگایدا دادەنیشێت کارێکی پێویستە.

٢- پەروەردگار سەبارەت بە میراتبردنی دایک، دەفەرموێت: ﴿فَإِن كَانَ لَهُۥٓ إِخۡوَةٞ فَلِأُمِّهِ ٱلسُّدُسُ ﴾[3] .

واتە: ئەگەریش مردووەکە دایکی لێ بەجێمابێ‌و چەند براو خوشکێکی هەبێ، واتە دوو برا یا دوو خوشك یا براو خوشکێ یا زیاتر، ئەوە لەو حاڵەتانەدا دایکەکە شەش یەکی میراتەکە ئەبات.

کە لەبەر گوماناوی و تەم و مژاوی بوونی گوزارشتی ئەم ئایەتە لەسەر ئەندازەی ئەو ژمارەیەی ئەو برایانە، کە مەبەستە تیایدا، شەرعزانان ڕاجیاییان تێکەوتووە:

أ- کۆمەڵێ زانایان دەڵێن: (دووان بەرەو ژوورە لە نێرو مێ، یان هەردووکیان).

ب- جەعفەرییەکان دەڵێن: (مەبەست دوو نێرینەیە، یان ئەوەی کە لەبەرامبەری ئەم دووانەدا هەیە، وەك چوار کچ، یان برایك و دوو خوشك، بەرەو ژوورتر).

ج- ئیبن عەبباس (خوای لێی ڕازی بێت) دەڵێت: لە نێرو لە مێ سێ کەس بەرەو ژوورترە، چونکە لای کەمی (جەمع: کۆ) سێ دانەیە.

٣- پەروەردگار سەبارەت بە میراتبردن خوشك دەفەرموێت: ﴿إِنِ ٱمۡرُؤٌاْ هَلَكَ لَيۡسَ لَهُۥ وَلَدٞ وَلَهُۥٓ أُخۡتٞ فَلَهَا نِصۡفُ مَا تَرَكَ ﴾[4] .

---

[1] سورة البقرة: ٢٢٧.

[2] بۆ درێژەی باسی ئەم بابەتە بڕوانە، پەرتوکەکەمان (مدى سلطان الأرادة في الطلاق، خلال أربعة آلاف سنة) ب٢، ل٧٥ -٩٠.

[3] سورة النساء: ١١.

[4] سورة النساء: ١٧٦.

جا لەبەر ئەوەی کە گوزارشت کردنی ئەم ئایەتە پیرۆزە، تەمو مژاوییە، لەسەر مانای مەبەست، لە بێژەی (ولد) لە دەقەکەدا، شەرعزانان ڕاجیا بیان تێکەوتووە، بەم شێوازەی لای خوارەوە:

أ- (ئیبن عەبباس) و شەرعزانانی مەزهەبی جەعفەری دەڵێن: مەبەست تیایدا ئەوەیە کە هەموو ئەو منداڵانە دەگرێتەوە، چ نێر، چ مێ، چونکە هەر ئەمە مانا زمانەوانییەکەیەتی، بۆیە خوشك، لەگەڵ بوونی کچ، یان بوونی کچی کوڕدا ئیتر میرات نابات.

ب- کۆمەڵی زانایان دەڵێن: قورئانی پیرۆز مەبەستی مانا نەریتی (عورفییەکەی) بووە، واتە مەبەست (نێرینە) بووە، بۆیە خوشکی باوکی و دایکی و یان خوشکی باوکی لە دوای بەشی کچەکە، یان بەشی کچی کوڕەکە ئەوەی مایەوە دەیبات، چونکە لەم کاتەدا پشت کۆبوەتەوە لە گەڵ کەسێکی تردا (عصبة مع الغیر)ە[1].

گومانئامێزی گوزارشتی دەق و لێکدانەوەی دوور (ظنیة دلالة النص والتأویل):

ئەو دەقەی دەکرێت تەئویلی تێدا بکرێت بریتییە لەوەی کە گوزارشتکردنی لەسەر مانای مەبەستبوو گومانئامێزە، هەربۆیە بواری تەئویلی ئەو دەقانە نیە کەگوزارشتیان لەسەر واتاکانیان -ئەحکامەکانیان- بنبڕ بێت.

زانایانی ئوصول بەمجۆرە پێناسەی تەئویلیان کردووە کە: گۆڕاندنی مانای لە فزێك لە مانا دیارە لە پێشترەکەیەوە، بۆ مانایەکی نادیار -یان ڕەتکراوە- لەبەر بەڵگەیەك کەوادەخوازێت)[2]، پێشنیار دەکەم بەمشێوەیە پێناسە بکرێت: بریتییە لەپاشگەزبوونەوە

---

[1] بۆ دریژە باسی ئەم پرسە بڕوانە پەرتووکی (أحکام المیراث الوصیة -شرح قانون الأحوال الشخصیة)ی دلنەر، ل١٥٤ و دواتر.

[2] (تلمساني مالکي) لە (مفتاح الوصول الی علم الأصول)، ل: ٩٢ - ١١٠ دەڵێت: (تەئویلکراو گوزارشتەی ڕونە لەو مانایەی تیایدا تەئویل کراوە، چونکە لەوەدا پەسەندترە، بەڵام ئەگەر پەسەندکردنەکە بە بەڵگەیەکی جیاواز بێت، ڕونی گوزارشتەکەی وەك دیارەکە روون نییە، لەبەر ئەوەی هۆکارەکانی دەرکەوتن هەشت، تەئویلەکانیش هەشتن: یەکەم: بێژەکە بە مانا مەجازیەکەی وەربگیرێت نەك هەقیقیەکەی، دووەم: هاوبەشی، ئەوەش لەڕاستیدا تەئویل نییە، چونکە هاوبەشی لە گشتگیری نزیکترە؛ بەڵام ئەگەر ئەوەی بەڵگەکەی هێناوەتەوە، سەلماندی کە بێژەکە لە یەکێك لە دوو مانایەی بێژەکە ئەگەری هەیە بیگرێتەوە، هەقیقیە، دوای ئەوە دەتوانێت یەکێك لە ئەگەرەکان بە کەمترین پەسەندکەر پەسەند بکات و ئەوەندەشی بەسە. سێیەم: ناوەرۆك(الإضمار). چوارەم: هاومانایی. پێنجەم: دوپاتکردنەوە. شەشەم: پێشخستن و پاشخستن. حەوتەم: تایبەتکردن. هەشتەم: کۆتکردن).

لەجێبەجێکردنی رووکاری دەقێکی گومانئامێز بۆ ئەو واتایەی ئەگەری هەیە حوکمێکی تر بیگەیەنێت لەبەر بەڵگەیەك کەوا دەخوازێت).

تەئویل بەهەڵاوێر لەبنچینە دادەنرێت، بنەڕەت ئەوەیە مانای وشەکە مانا حەقیقیەکەی بداتو لانەدرێت بەلای مانایەکی مەجازدا مەگەر حەقیقەت وا پێویست بکات.

بنچینە ئەوەیە لەگشتیدا کەکار بەگشتێتیەکەی بکرێت ئەگەر نەچەسپا کەتایبەتێك هەیە تایبەتی دەکات، بنچینەش لەرەهادا بریتییە لەوازهێنان لێی لەسەر رەهایەتیەکەی ئەگەر بەڵگەیەك نەبوو لەسەر کۆتکردنی بۆ جگە لەو واتایە، لەو ئوصولانەی دیکە کەتێیاندا وازهێنان لێی بەتەئویل دادەنرێت لای هەندێك لەزانایانی ئوصولو فەقیهەکانی مالیکی.

بەڵام تەئویل هەڵاوێرە لەبنچینە، بۆ پاراستنی رووکاری دەقەکان لەئارەزوو ویستی زانایانی ئوصول چەندین مەرجیان بۆ دروستیەکەی داناوە کەئەمانە گرنگترینیانن:

١- دەبێت دەقەکە بگونجێت تەئویل بکرێت، کە گوزارشتەکەی لەسەر حوکمەکەی گومانئامێز بێت، بە جۆرێك کە هەلگری زیاتر لە حوکمێك بێت، بابەپلەی جیاوازیش بێت لەروونی ماناگەیاندنەکەی لەسەر ئەو ئەگەرانە.

٢- دەبێت تەئویلەکە کۆك بێت، لەگەڵ ئەو دانانەی کە لەزماندا بۆی دانراوە، یان لە نەریتی بەکارهێناندا هەیەتی، یاخود سەبارەت بەو زاراوە شەرعییەی یاخود زاراوە یاساییەی لەدەقە یاساییەکاندا هەیەتی، ئەگەر لەو چوارچێوەیە دەرچوو ئەوا تەئویلێکی (فاسد) دەبێت، چونکە گشتی ئەگەر لەگشتگیریەکەی لادراو وایلێکرا مەبەست لێی هەندێکی بێت بەبەڵگەی دانپێدانراو ئەوە تەئویلە لای ئەوانەی کەتایبەتکردن بەتەئویل دادەنێن، چونکە گوزارشتی دەقی گشتی لەسەر گشتگیری حوکمەکەی بۆ هەموو ئەوانەی دەیگرێتەوە لەتاکەکانو بەراستزانراوە گوزارشتییە گومانئامێزەکان لای کۆمەڵێ زانایان ئەگەر بەڵگەیەك نەبوو پێچەوانەی ئەوە بگەیەنێت.

بەهەمانشێوە دەقی رەها ئەگەر لەرەهایەتیەکەی لادراو مانای کۆتکراوی پێدرا یاخود بەکۆتێکی قبوڵکراو بەند کرا ئەوە بەتەئویل دادەنرێت لای ئەوانەی کەکۆتکردن بەتەئویل دادەنێن، بەهەمانشێوە وابکرێت دەربڕین واتا مەجازییەکەی بگەیەنێت لەبەر نەتوانینی گەیاندنی واتا راستیەکەی ئەوا تەئویلە.

٣- بەڵگەیەك [1] هەبێت پشتیوانی دروستی گوێزرانەوەی واتاکەی لەواتا رووکەشیەوە بۆ ئەو مانای ئەگەری هەیە بکات، چونکە بنچینە بریتییە لەکارکردن بەپێی واتای رووکەشی دەقەکە تا بەڵگەیەك دێت پێچەوانەی ئەوە بگەیەنێت[2].

٤- دەبێت هۆکارێك هەبێت کەتەئویلکردنەکە بخوازێت، وەك بەرژەوەندی شەرعی یان پێویستی زۆر یاخود جگە لەوانە کەفەقیە یان دادوەر لەسروشتی رووداوەکەی لەبن دەستیایە و لەو رەوشیەی تێدا روویداوە و شتە پەیوەندارەکان پێیەوە و پاشخانەکانیو دەرئەنجامەکانیەوە دەریبێنێت[3].

٥- شیاوێتی ئیجتیهاد: دەبێت ئەو کەسەی کە بەکاری تەئویلکردنەکە هەڵدەستێت، موجتەهید بێت، چونکە ئەم پرۆسەیە پرۆسەیەکی ئیجتیهادییە، و دەبێت ئەو کەسەی کە دەیگرێتە ئەستۆ، مەرجەکانی ئیجتیهادکردنی تیادا هاتبنەدی، و خاوەنی خولیایەکی فیقهی بێت، لەبابەتە فیقهیو شەرعیو عەقڵیە یاساییەکان لەبابەتە یاساییەکاندا.

---

[1] زامیرییەکان بەڵگەکانی تەئویلیان تەنها لە سێدا کورتکردۆتەوە، کە ئەمانەن: دەقی قورئان و سوننەتی پێغەنبەر و کۆڕای هاوەڵان، هەر تەئویلێك بەڵگەکەی بێجگە لەمانە بێت بەتاڵە. روونە کە ئەو رایە تەسك و زەحمەتە، ئەم فەرمایشتەش رەتی دەکاتەوە کە دەفەرموێت: ﴿وَمَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ﴾ الحج: ٧٨.

[2] (القرافي، شرح تنقيح الفصول، ص:١١٢) دەڵێت: (بێژەکە بە هەقیقەتەکەی لێك دەدرێتەوە نەك مەجاز، بە گشتگیر نەك تایبەت، بە تەنها نەك بە هاوبەشی، بە سەربەخۆیی نەك لە ناوەخندا، بە رەهایی نەك بە کۆتکراوی، وەك ئەسڵەکەی بەبێ زیادە، بە رێزبەندی خۆی بەبێ پاش وپێش خستن، وەك دامەزراندن نەك دوپاتکردنەوە، لەسەر مانەوە نەك نەسخ، لەسەر شەرعی نەك عەقڵی، لەسەر نەریتی نەك زمانەوانی، هەتا ئەو کاتەی بەڵگەکە گوزارشت بۆ پێچەوانەی ئەوە دەکات، چونکە هەمو ئەوانەی دواتمان کرد پێش بخرێن، عەقڵ ئەگەری روودانی پەسەند بکات زیاتر لە بەرامبەرەکەی، کارکردنیش بە پەسەندتر جێگیرە، واتە ئەوەی بەڵگە نەبێت لەسەر پێچەوانەکەی.

[3] (الشاطبي، الموافقات في أصول الشريعة ٣/٩٩ ـ ١٠١) دەڵێت: (لە تەئویلکراودا سێ سیفەت لەبەرچاو دەگیرێت: لەنێوان دوو مانای جیاوازدا، بگەڕێتەوە بۆ مانا دروستەکەی لەو لەبەرچاوگرتنەی کۆڕای لەسەرە لە رستەکەدا، بێژە تەئویلکراوەکە بۆی بگونجێت، لەبەر ئەو ئەگەرەی تەئویل پێکراوەکە یان بێژەکە قبوڵی دەکات یان نا، ئەگەر بێژەی دەقەکە قبوڵی نەکرد ئەوا ئەو ئەگەرەی بۆ نییە و، تەئویل قبوڵ ناکات، ئەگەریش قبوڵی کرد، یان بەپێی خواستنی زانست دەڕوان یان نا، ئەگەر بەو پێیە بوو ئەوە گرێکوێرە لە لەبەرچاوگرتنیدا نییە، چونکە بێژەکە قبوڵی دەکات و مانای مەبەست لە بێژەکە رەتی ناکاتەوە. رووی دووەم ئەوەیە کە تەئویل دەخرێتە سەر بەڵگەیەك لەبەر ئەوەی لەگەڵ لەخۆی بەهێزتر تێکدەگیرێت. رووی سێیەم ئەوەیە کە تەئویلی بەڵگە بۆ ماناکەی ئەوەیە کە بەو روە لێك بدرێتەوە کە دروستە لە رستەکەدا ببێتە بەڵگە، جا گێڕانەوەی بۆ ئەوەی ناشێت چونکە بەڵگەیەکە لە هیچ رویەکەوە ناشێت و ئەوەش کرکۆندنەوەی دوو دژە) بە دەستکارییەوە گواستراوەتەوە.

لەپێویستییەکانی ئەم شیاوێتیەش: بایەخدان بەزمانی عەرەبی و نهێنییەکانی یاسادانان و عیلەی حوکمەکان و هۆیەکانی پێویستبوونیان، ئەمە سەرەڕای زانینی حوکمە کشتی و تایبەت و رەها و کۆتکراو هەمەکی و روونکەرەوە و جیاکەرەوەی بنبڕ لەگوزارشتە گومانئامێزەکانی و حەقیقەت لە درکە و، جگە لەوانە لەپێویستیەکانی شیاوێتی ئیجتیهاد.

لێکدانەوەی نزیک و لێکدانەوەی دوور (التأويل القريب والتأويل البعيد):

زانایانی ئوصول تەئویلیان دابەشکردووە بۆ نزیك و دوور، گوتوویانە: (نزیك: بریتییە لەوەی کەگواستنەوە لەمانا رووکارە پەسەندەکەیەوە بۆ ئەو مانا نادیارە وەرنەگیراوەکە کەمترین بەڵگەی پێویست بێت، دووریش: بریتییە لەو جۆرە تەئویلەی کەهزری مرۆڤ بە لایدا ناچێت، و پێویستی بە نیشانەیەك هەیە -بەڵگەی گومانئامێز-، کە پێشی بخات و تەرجیحی بدات.

بەڵام لەراستیدا پێوەرێکی زانستی بابەتی ورد نییە بۆجیاکردنەوەی ئەوەی نزیکە و ئەوەی دوورە لە لێکدانەوەکان، بەڵکو پێوەرەکە کەسییە، بۆی هەیە تەئویل لای کەسێك دوور بێت، لەکاتێکدا لای کەسێکی دیکە نزیك بێت و بەپێچەوانەشەوە، چونکە مەبەستی لەنزیك و دوور لەتەئویلدا پەیوەندی بەئیجتیهاد و تێگەیشتنەوە هەیەو، خەڵکیش لەتێگەیشتن و هەستی لێکدانەوەیان و بینینی مێشکیاندا بۆ نهێنیەکانی یاسادانان و حوکمی حوکمەکاندا جیاوازن.

تەئویل و بواری جێبەجێکردن (التأويل ومجال تطبيق النص):

تەئویل بەزۆری دەبێتەهۆی فراوانبوونی چوارچێوەی بواری جێبەجێکرانی دەق و بەرزکردنەوەی نارەحەتی و ئاسانکاری لەرێگەی دانەوەی پابەندییەکان بەبێ ئەوەی ئەوە زیان بگەیەنێت بەوەی لەشەریعەتدا مەبەست بووە لەیاسادانانی، لەوانەشە ببێتە هۆی تەسککردنەوەی چوارچێوەی جێبەجێکردنی دەق، ئەمەش نمونەی هەردوو حاڵەتەکەیە:

أ- لەنموونەکانی تەئویل کەفراوانە بواری جێبەجێکردنی دەق:

١- خوای گەورە لەبارەی کەفارەتی زیهارەوە دەفەرمووێت: ﴿ وَٱلَّذِينَ يُظَٰهِرُونَ مِن نِّسَآئِهِمۡ ثُمَّ يَعُودُونَ لِمَا قَالُواْ فَتَحۡرِيرُ رَقَبَةٖ مِّن قَبۡلِ أَن يَتَمَآسَّاۚ ذَٰلِكُمۡ تُوعَظُونَ بِهِۦۚ وَٱللَّهُ بِمَا تَعۡمَلُونَ خَبِيرٞ ۝٣ فَمَن لَّمۡ يَجِدۡ فَصِيَامُ شَهۡرَيۡنِ مُتَتَابِعَيۡنِ مِن قَبۡلِ أَن يَتَمَآسَّاۖ فَمَن لَّمۡ يَسۡتَطِعۡ فَإِطۡعَامُ سِتِّينَ مِسۡكِينٗاۚ ﴾[1].

بۆ پاراستنی ڕێزی پەیوەندی هاوسەرێتی، خوای گەورە زیهاری حەرامی کردووە کەبریتییە لەچواندنی هاوسەر بەیەکێك لەکەسە مەحرەمەکان، وەك ئەوەی مێرد بەژنەکەی بڵێت (تۆ وەك دایکمی یاخود وەك خوشکمی) یان هاوشێوەی ئەوانە، ئەوە بەسەرپێچییەك دانراوە کەسزا پێویست دەکات، سزاکەشی پێویستە پێش چوونەوە لای ژنەکەی جێبەجێ بکاتو بەپێی ڕیزبەندی هاتوش لەئایەتەکەدا بەمجۆرەیە: ئازادکردنی مرۆڤێکی بەکۆیلەکراو، ئەگەر ئەوەی نەتوانی ئەوا دوو مانگ بەشوێن یەکدا بەرۆژوو ببێت بەپێ پچڕاندن، ئەگەر بەهۆی نەخۆشی یان پیری ئەوەشی نەتوانی ئەوا دەبێت خواردنی شەست هەژار بدات.

هەندێك لەزانایانی شەریعەت[2] ئەم ئایەتەیان سەبارەت بەخواردن پێدانی هەژار وا لێکداوەتەوە کەبواری دەقەکەی فراوانتر کردووە ئەویش بەزۆرکردنی ڕێگاکانی ئەنجامدانی ئەم پابەندییە، بەمجۆرە:

أ- پێدانی خواردن بەهەژار بەشێوەیماڵینە وەك گەنمو جۆوو خورماو جگە لەوانە کەمرۆ پێیان دەژی.

---

[1] سورة المجادلة: ٤.

[2] وەك شەرعناسانی حەنەفی و هاوڕاکانیان. بۆ وردەکاریی زیاتر بگەڕێوە بۆ: شرح فتح القدير على الهداية شرح بداية المبتدئ ٤/٢٥٧ ـ ٢٧٥. لەو سەرچاوەیەدا هاتووە: ئەگەر نەیتوانی بەڕۆژو بێت، لەسەرێتی شەست هەژار نان بدات، هەر هەژارێك نیو قاپ لە لە خورما یان جۆ یان بەهاکەیان. ئەگەریش فەرمان بە کەسێکی دیکە بکات لە ماڵی خۆی ئەوەی بۆ بکات، ئەویش بیکات، دروستە، چونکە لە مانای قەرزکردنە، هەژاریش وەرگریەتی، ئەگەر ژەمی نیوەڕۆ یان ئێوەرەیان پێبدات، دروستە، جا کەم بخۆن یان زۆر، ئەگەریش یەك هەژار شەست ڕۆژ نان بدات دروستە، بەڵام لە یەك ڕۆژ بیداتێ دروست نییە، تەنها بۆ ئەو ڕۆژەیەتی، چونکە مەبەست پڕکردنەوەی پێویستیی هەژارە، پێویستیش ڕۆژانە تازە دەبێتەوە، جا پێدانی لە ڕۆژی دووەم وەك ئەوە وایە بیداتە یەکێکی دیکە.

ب- یاخود میوانداریکردنی هەژارەکەو دەرخوارددانی لەوەی کەخۆیو خێزانەکەی دەیخۆن.

ت- یان پێدانی بەهای خواردنەکە بەهەژارەکە.

پ- یان سەرپشککردنی جگە لەخۆی بەجێبەجێکردنی ئەو کەفارەتە ئیدی لەسامانی کەسە ئەسڵیەکە بێت یان ماڵی کەسێکی تر کەجێی دەگرێتەوە.

ج- یان پێدانی خواردنی هەژارێك بەشێوەیەك لەو شێوانەی باسکرا بۆماوەی شەست رۆژ[1].

زانایانی دیکە[2] لەسەر بنەمای ئەوەی کەدوورەو دەقەکە ئەو واتایە ناگەیەنێت رەخنەی توندیان لە تەئویلکردنە گرتووە، بەڵام لەراستیو واقیعدا لێکدانەوەیەکی نزیکە لەرۆحی شەریعەتی ئیسلامیو گوزارشت لەو ئاسانکارییە دەکات کەدەقە قورئانیەکە مەبەستی بووە لە چەندین ئایەتدا، لەوانە: ﴿وَمَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ﴾[3] و﴿يُرِيدُ اللَّهُ بِكُمُ الْيُسْرَ وَلَا يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْرَ﴾[4]، چونکە مەبەست پڕکردنەوەی پێویستی هەژارو نەدارانە لەلایەکو سزادانی گوناهکاریشە لەلایەکی تر بەو مەرجەی ئەوە نەبێتە هۆی ئاسانکاریو زیانگەیاندن بەبەرژەوەندی هەژارەکە.

---

[1] جا ماناکە دەبێتە گشتیی گشتگیر بۆ هەردوو حاڵەت: خۆراك دانی شەست هەژار، یان خۆراکدان بەخۆراکی شەست هەژار.

[2] لە سەرچاوەی پێشوو ٢٧١/٤ (مالیك و شافیعی وا دەڵێن و بۆچوونی دروستی ئەحمەدە: جێی ناگرێتەوە، ئەوەش وتەی زۆرینەی زانایانە، چونکە خوای گەورە باسی شەست هەژاری کردووەو پێویستیەکە لە هەژارێکدا دووبارە دەبێتەوە وەك شەستەکەی لێ نایەت، هۆکارەکەیان بەوە هێناوەتەوە کە مەبەست پڕکردنەوەی کەموکوڕیی کەسی نەدارە، هەتا دوایینی ئەوەی گوتراوە، خواستی دەقەکە بەتاڵ دەکاتەوە، بۆیە ناشێت، چونکە دوکار ژمارەیەو ژمێردراوەکە خودی هەژارەکانە، لەگەڵ ئەوەشدا عەقڵ بۆ ئەوە دەچێت کە ژمارەکە مەبەستە، چونکە گشتگیری هەموانی تێدایە لە بەرەکەی کۆمەڵە و گرتنەوەی سودەکە و کۆبونەوەی دڵەکان لەسەر خۆشەویستی و دوعاکردن).

لە (شرح الكوكب المنير) ص: ٢٣٥: (نەبووەکە کە خواردنە کردوویانەتە باسکراو و بەرکار(مفعول بە)، باسکراوەکە کە وتەی -ستین-ە، کراوەتە نەبوو، نەیانکردوەتە بەرکار(مفعول بە)، لەگەڵ دەرکەوتنی مەبەستی ژمارە، لەبەر چاکتربون و بەرەکەتی کۆمەڵ و هاوکاریونیان بە دوعاکردن بۆ چاکەکار، ئەوەش لە یەك کەسدا نییە).

[3] سورة الحج: ٧٨.

[4] سورة البقرة: ١٨٥.

٢- پێغەمبەر (ﷺ) لەبارەی زەکاتی مەڕەوە دەفەرموێت: ((**إذا كانت أربعين إلى عشرين ومائة شاة، فإذا زادت على عشرين ومائة إلى مائتين ففيها شاتان، فإذا زادت على مائتين إلى ثلاث مائة ففيها ثلاث شياه، فإذا زادت على ثلاث مائة ففي كل مائة شاة**))[١] هەندێك لەزانایان [٢] ئەم فەرموودەیەی وا تەئویل کردووە سەبارەت بەو مەڕەی کەپێویستە بدرێت مەبەست لێی خودی مەڕەکە یان نرخەکەی[٣]، چونکە مەبەست پڕکردنەوەی پێویستی هەژارەکەیە چ بەخودی مەڕەکە یان بەنرخەکەی، بەلام دەبێت نرخەکەی حەقیقی بێت نەك شێوەیی، نابێت گۆڕینەکەی بۆ پێدانی نرخەکەی زیان بەبەرژەوەندی هەژارەکە بگەیەنێت.

ئەم لێکدانەوەیەش ڕووبەڕووی ڕەخنە بۆتەوە لەسەر ئەو بنەمایەی کەدوورە لەواتای دەقەکەو، ئەوەناگەیەنێت، هەندێك [٤]لەلایەنگرانی ئەو ڕەخنەیە بانگەشەی ئەوەیان کردووە کە: (ئەوانەی ئەو تەئویلەیان گوتووە بۆ ئەوە چوون کەپێویستەکە نرخی مەڕەکەیە نەك خودی مەڕەکە) ئەم بانگەشەیەش هاوتای واقیع نیە هەروەك باسمانکرد، بەلکو گوتوویانە: (سەرپشك دەکرێت لەنێوان پێدانی خودی مەڕەکە یان نرخەکەی لەگەڵ ڕەچاوکردنی بەرژەوەندی ئەو کەسەی شایانی زەکات پێدانەکەیە)، ئەمەش وەك پێویستبووی سەرپشك وایەو ئەو گشتاندنە هیچ دژ نیە لەگەڵ ئەو مەبەستەی لەدانانی زەکاتدا ویستراوە کەنەهێشتنی هەژاریو پڕکردنەوەی پێویستی نەدارانەو تەسککردنەوەی چوارچێوەی سیستەمی چینایەتیە لەکۆمەڵگاو دروستکردنی خۆشەویستیو پێکەوە گونجانە لەنێوان چینی نەدارو چینی دەوڵەمەندا لەڕێگەی زەکاتەوە.

---

[١] أخرجه البخاري في كتاب الزكاة، باب زكاة الغنم، فتح الباري ٣/٤٠٤.

[٢] ئەوانیش حەنەفیەکان و شوێنکەوتەکانیانن.

[٣] بوخاری لە صەحیحەکەی پشتگیریی ئەمە دەکات: کە مەعاز بن جەبەل کاتێك پێغەمبەرﷺ ناردی بۆ یەمەن، بە خەڵکی یەمەنی گوت: پۆشاکەکانتان بێنن، پێڵاو یان بەرگ، بۆ سەدەقە لەشوێنی شاندەری و جۆ، لەسەر ئێوە ئاسانترەو بۆ هاوەڵانی پێغەمبەرﷺ لە مەدینە باشترە .

[٤] شرح الكوكب المنير، ص:٢٣٥ (لەوەش دوورتر- واتە لە تەئویلەکەی پێشوو- تەئویلکردنی چل مەر بە بەهاکەی - بەهای مەڕەکە - کە ئەوەش دەبێتە هۆی بەتاڵبونی ئەسڵەکە، چونکە ئەگەر بەهاکەی واجب کرا، مەڕەکە واجب نابێت، ئەم هەڵێنجانە بووە هۆی بەتاڵکردنەوەی دەقەکە).

ب- لەشێوەکانی تەئویلکردنی تەسککەرەوەی چوارچێوەی دەق (من صور التأويل المضيق لنطاق النص):

١- پێغەمبەر ﷺ دەفەرمووێت: ((أيما امرأة نكحت بغير إذن وليها فنكاحها باطل فإن دخل بها فلها المهر))[1]. هەندێك لەزانایان[2] وا تەئویلی ئەم فەرموودەیان کردووە کەمەبەست لێی ئەو ئافرەتەیە کەشیاوێتی تەواوی تێدا دەستەبەر نەبوویێت، بەڵام ئەو ئافرەتەی باڵغو عاقڵە ئەوا بۆی هەیە بەبێ مۆڵەتخواستن لەبەخێوکارەکەی شوو بکات وەك پێوانەکردن لەسەر دروستی هەڵسو کەوتیلەمافە تایبەتەکانی دیکەیدا، کۆمەڵی زانایان رەخنەیان لەم لێکدانەوەیە گرتووە بەوەی دوورەو دەقەکە ئەو مانایە ناگەیەنێت، ئەمەش رەخنەیەکە لەجێی خۆیدایە لەبەر ئەم هۆکارانە:

یەکەم – یەکناگرێتەوە لەگەڵ گشتێتی راشکاوی دەقەکەدا چونکە شێوازی (ايما) لەشێوازەکانی گشتێتیە، گشتیش بەگشتگیریەکەی کاردەکرێت ئەگەر بەڵگەیەك لەئارادا نەبوو بەڵگە بێت لەسەر تایبەتکردنیو ئەمەش بەبەڵگەیەش نەچەسپاوە.

دووەم - هەڵسوکەوتی ئافرەت لەخۆیدا پێوانە ناکرێت لەسەر هەڵسوکەوتی لەمافە داراییە تایبەتەکانید لەبەر نەبوونی عیلەتی کۆکەرەوەی نێوان پێوانەکارو پێوانە لەسەرکراو.

٢- پێغەمبەر ﷺ بەپیاوێك کەناوی حبانی کوڕی مونقز بوو لەمامەڵەو کڕینو فرۆشتندا فێڵی دەکرد پێی فەرموو: ((إذا بايعت فقل لا خلابة ثم أنت بالخيار في كل سلعة ابتعتها ثلاث ليال فإن رضيت فأمسك وإن سخطت فاردد)). ئەم فەرموودەیەش وەك پێشتر باسمان کرد سەرچاوەی یەکەمی ئەو رێسا گشتیەیە کەئەو یاسادانراوەکان انەی کەوتونەتە ژێر کاریگەری فیقهی ئیسلامی بڕیاریان لەسەر داوە، وەك یاسای مەدەنی بەرکاری عێراقی: (هەڵخەڵەتاندنی زۆر (الغبن الفاحش) کەببێتە هۆی فێڵکردن هۆیەکە بۆ نەمانی پابەندی

---

[1] سبل السلام ٤/١٥٤.

[2] کە حەنەفیەکانن. (بداية المبتدىء والهداية بشرح فتح القدير) ٣/٢٥٦ (مارەیی ئافرەتی ئازادی عاقڵی باڵغ بە رەزامەندی خۆی لای ئەبوحەنیفە و ئەبو یوسف دەبەسترێت، لای محمد دەبەسترێت و لەسەر مۆڵەتی سەرپەرشتیار دەوەستێت، روی جائیزبونەکەی: ئەو ئافرەتە لە مافی پوختی خۆی رەفتاری کردوەو شایستەی رەفتارکردنیشە).

گرێبەست، یان بۆ راگرتنی) لەگەڵ ئەوەدا هەندێك لـەزانایان بەشـێوەی وا لێکداوەتـەوە کەدوورەو بۆتە هۆی تەسککردنەوەی بواری جێبەجێکردنی:

أ‌- هەیانـە گوتوویـەتی: (ئـەوە تایبەتـە بەوکەسـەی عـەقڵی لاواز بێـت –وەك گیـڵ– بەبەڵگـەی ئـەو فـەرموودەی لەپێغەمبـەرەوە گێراویانەتـەوە کـەپیاوێك شـتی دەفرۆشـتو عـەقڵی تـەواو نـەبوو، پێغەمبـەر (ﷺ) پێـی فـەرموو وەك ئـەوەی کەلەفەرموودەکـەی باسمـانکرد هـاتووە، ئەمـەش لەسـەر بنـەمای لاوازی عـەقڵ کەشـاوێتی ناتـەواو دەبێـت لەهەڵسوکەوتیـدا لـەو مامەڵانـەی کەلەسـەر مۆڵەتـدانی بەخێوکارەکـەی رادەوەسـتن، ئـەم لێکدانەوەیـەش دوورە چـونکە فەرموودەکـە سەرپشکێتی دەداتێ لەنێوان قبولکردنو رەتکردنـەوەدا بـەخودی گرێبەسـتکارەکە بەبێ بەخێوکارەکەی).

ب‌- هەیانە وا لێکی داوەتەوە کەلـەرووی سەرپشـکێتی مەرجەوەیـە بەبەڵگـەی ئـەوەی کەلەفەرموودەکـەدا هـاتووە کەدەفـەرموێت: (إذا بايعـت فقـل لا خلابـة)، ئـەم لێکدانەوەیـەش بەهەمانشـێوە دوورە چـونکە سەرپشـکێتیەکە لەسـەر بنـەمای فێڵکردنـی زۆر دانـراوە کەدەبێتـە هـۆی هەڵخەڵەتانـدن لەلایـەن گرێبەسـتکارەکەی ترەوە ئیدی ئەو مەرجە هەبووبێت یان نا.

ج- هەشـیانە وا لێکیداوەتـەوە کەئەوەتایبەتـە بـەو کەسـەی فەرموودەکـەی لـەبارەوە وتراوە کەئەویش حبانی کـوڕی مـونقزە، ئەمـەش دوورە، چـونکە رێسـای ئوسـوڵی گشتی وادەخوازێت کەپەند لەگشتێتی دەق وەردەگیرێت نەك تایبەتبونی هۆکار.

لەم جێبەجێکردنانەی باسمانکرد دەگەینە ئەو ئەنجامەی کەلێکدانەوە لەوانەیە نزیك بێتو لەوانەشە دوور بێت، لەهەردوو حاڵەتەکەشدا یـان ئـەوەتا بـواری لێکدانـەوەی دەقەکە فراوانتر دەکات یان ئەوەتا تەسکی دەکاتەوە.

لێکدانەوەو راڤە (التأويل والتفسير):

لێکدانەوەو راڤە لەوەدا هاوبەشن کەهەریەکەیان کارێکی ئیجتیهادیە بەهەڵاوێردی راڤەی یاسادانان کەیاسادانانەو هێزی پابەندکردنی راڤـەکاری هەیـە، هـەروەها لـەوەدا هاوبەشـن کەمەبەسـتی هەریەکـەیان بریتیـە لەروونکردنـەوەی ئـەوەی مەبەسـتە لەجێبـەجێکردنی

دەقەکەدا لەتایبەتکردنی کێشەکەی کەدەیگرێتەوە، سەرەڕای ئەم لێکچوونە جیاوازی جەوهەری لەنێوانیاندا هەیە کەئەمە گرنگترینیانە:

١-لێکدانەوە دەستبەرداربوونی مانای رووکاری دەقەکەیە بۆ واتا نادیارەکەی بەهۆی بەڵگەیەکەوە کەئەوە دەخوازێت، ئەمە لەکاتێکدا مەراڤە بریتییە لەرۆشنکردنەوەی ئەو ناروونیەی کەلەدەقەکەدا هەیە.

٢-راڤە دەکرێت لەخوای گەورەوە -شارع- و دەکرێت لەیاسادانەر -مشرع-ەوە بێتو، دەشکرێت لەدادوەرەوە بێتو بەراڤەی دادگای ناودەبرێت، لەکاتێکدا کەلێکدانەوە چاوەڕوان ناکرێت لەخوای گەورە -شارع-ەوە یان یاسادانەر -مشرع-ەوە بێت، مەگەر لای ئەوانە نەبێت کەوایدەبینن تایبەتکردن و کۆتکردن لێکدانەوەیە.

٣-دادوەر پابەندە بەراڤەکردن کاتێ دەبینێت دەقەکە نارۆشنە لەو بابەتانەی کەتاوانکاری نین، چونکە بۆی نیە بەپاساوی ناروونی فەرامۆشی بکات، گەر وا بکات بەدادپەروەری نەویست دادەنرێت، بەپێچەوانەی لێکدانەوەوە کەبریتییە لەکردەیەکی ئیجتیهادی ملکەچ بۆ دەسەڵاتی هەڵسەنگاندنی دادوەر.

٤-راڤەی یاسادانانی وا لەدەقی راڤەکراو دەکات گوزارشتەکەی بنبڕ بێت لەسەر واتا -حوکم-کەی لەکاتێکدا کەدەقی لێکدانەراو هەر بەگوزارشت گومانئامێزی بمێنێتەوە لەهەردوو واتاکەیدا -پەسەندو بەسەردا پەسەندکراو-.

٥-دەقی لێکدراوە دوو مانا یا زیاتر هەڵدەگرێت -واتا پەسەندە دیارە سەرەکیەکەو واتا بەسەردا پەسەندکراوەکە کەبۆی کراوە- بەپێچەوانەی راڤەکراوەوە.

٦-هۆیەکانی راڤەو روونکردنەوە دەکرێت گوفتارو دەشکرێت رەفتار بێت، وەك ئەوەی پێغەمبەر (ﷺ) نوێژو حەجی بەگوفتارو رەفتاری راڤە کردووە بۆ هاوەڵانیو پێی فەرموون: (بەوجۆرە نوێژ بکەن کەمنتان بینی نوێژم دەکرد)و، (لەمنەوە مەناسیکەکان وەربگرن)، لەکاتێکدا کەلێکدانەوە تەنها بەگوفتار دەبێت.

٧- هاندەری پاڵنەر بۆ راڤە نەهێشتنی نارۆشنی دەقە، بەڵام لێکدانەوە پاڵنەرەکەی بەرژەوەندیەك یان پێویستی یانخود زەرورەتێك ئەوە دەخوازێت دەستبەرداری مانا رووکاریەکەی دەق ببێت بۆ مانا نارۆشنەکەی.

٨-لێکدانـەوە روونکردنەوەیـە بەبەڵگـە نـەك بـۆ داخسـتنی دەروازەی ئەگـەر، بـەڵکو گوزارشـتی دەقەکـە پـاش لێکدانـەوەش بـەگومانئامێزی دەمێنێتـەوەو ئەگـەری تریشی بۆ هەیە، بەپێچەوانەی راڤەوە کەبەزۆری هیچ بوارێك بۆ گومان یـان ئەگـەر ناهێڵێتەوە کەرۆڵێ خۆی ببینێت.

جیّباسی سیّیەم:
گوزارشتی ناڕۆشن

(الدلالة الغامضة)

ناڕۆشـن (الغـامض): دەربـڕین، یـاخود قسـەیەیە کەگوزارشـتەکەی لەسـەر مانـا مەبەستەکە یـاخود حوکمـە مەبەسـتەکە، ڕوون نییـە، و هەرچـوار بەشـەکەی (گوزارشـتی ناڕۆشـن) دەگرێتـەوە، کـە بریتیـی بـوون لـە (الخفـي : پـەنهان) و (المشـكل: تێکـەڵ) و (المجمـل: کـورت و پوخـت) و (المتشـابە: لێکچـوو) لـە دابەشـکردنە چـوارییەکەدا، و لەدابەشکردنە دووانییەکـەدا بریتیـی بـوون لـە (المجمـل: کـورت و پوخـت) و (المتشـابە: لێکچوو).

ئەوەی لەلای ئێمە گرنگە لەم توێژنەوەیـەدا، بریتییـە لـە ناسـینو زانینـی گـرنگترین هۆیەکانی ناڕونی و ئامرازەکانی لابردنی، کە بـەپێی جیـاوازی دەقـەکان و پرسـەکانی ژێـر ڕکێفـی دەگۆڕدرێـت، هـەروەك بـەپێی جیـاوازی و گـۆڕانی ڕاڤـەکاران و شـرۆڤەکارانو دادوەرانو هەموو ئەوانەی کە مامەڵە لەگەڵ دەقەکاندا دەکەن دەگۆڕدرێن، زۆر بـە کـەمی دەقێکی ناڕۆشن بوونی هەیە، گەر لەلای کەسێك ناڕۆشـن بێـت، کەچـی لـە لای کەسـێکی دیکـە ڕۆشـنە، چـونکە لـە ڕووی ئامـادەیی تێگەیشـتنو بیرتیـژی و فراوانـی هۆشـیاری و خولیای فیقهی و عەقڵی یاساییەوە مرۆڤەکان جیاوازن.

زیاتر لە مانەیش کە باسمـانکردن، بێگومـان کـە زانایـانی زانسـتی ئوصـولی فیقـه، و شەرعزانان و یاسا ناسان، نەیانتوانیوە کە بەدواداچوون و سەر ژمێرییـەکی تـەواو ئـەنجام بدەن، بۆ ئاشکراکردنی هۆیەکانی نـاڕونی لـە دەقەکانـدا، هۆکـاری ئەمـەیش گشـتگیری و ڕووتی بنچینە شەرعیی و یاساییەکان بووە، و هـەروەها بایەخنـەدان بەووردەکارییـەکان و

درێژەی بابەتە لاوەکییەکان، تا شەرعزان، یاخود موفتی و دادوەر پابەندو وابەستە نەبن، بەوەوە کە لەسەرجەمی باروئۆخەکاندا ببەسترێنەوە، بە پیت بەپیتی دەقەکانەوە و بواری گونجاندنیان نەبێت لەگەڵ دۆخە جیاوازەکاندا، هەروەها هۆکاری تریش ئەوەیە کە یاسای کۆنترۆڵکار لەم بارەیەوە نین، کە هۆیەکانی ناڕونی دەقەکان کۆنترۆڵ بکەن، و هەروەها پێودانگی ووردیش بوونی نییە، کە ئامرازەکانی لابردنی ئەو ناڕونییانە دیاری بکات، چونکە بۆ هەموو ناڕونییەك، ئامرازێکی تایبەت هەیە، تا ئەوەی کە مەبەستە تیایدا ئاشکرای بکات، و بەم پێیە بێت، ئەم بابەتە لە کورتیدا دەبڕینەوە چەند نموونەیەك لە هۆیەکانی ناڕونی و ئامرازەکانی لابدرنی بە کورتی دەخەینە ڕوو.

هۆیەکانی ناڕۆشنی (أسباب الغموض)

یەکەم: ناڕۆشنیی لە کارپێکردنی دەقەکە بەسەر هەندێ لەوانەی دەیگریتەوە[1]:

لەبەر ئەو ناونانە تایبەتە یان سروشتە جیاوازەی ئەم هەندەکیە هەیانە، بەم شێوەیە:

أ- لە نمونەی ئەو ناڕونییانەی کە دروست دەبن، لەکاتی تەنینەوەی دەقە شەرعییەکان، بۆ بابەت و شتی تری ژێر ڕکێفی وەك ئەم ئایەتە پیرۆزەی قورئانی پیرۆز کە دەفەرموێت: ﴿وَٱلسَّارِقُ وَٱلسَّارِقَةُ فَٱقْطَعُوٓا۟ أَيْدِيَهُمَا جَزَآءًۢ بِمَا كَسَبَا نَكَٰلًا مِّنَ ٱللَّهِ﴾[2] .

کە هەندێ لە زانایانی زانستی ئوصولی فیقە و، شەرعزانەکان ڕایان وایە کە گرتنەوەی حوکمی ئەم ئایەتە بۆ کەس گیرفانبڕو کفن دز، ناڕوونە، چونکە هەندێ لە ڕەگەزەکانی دزی لەم دوو حاڵەتەدانین، چونکە کفن دز و گۆڕ هەڵکەنە، سامانی کەسێك دەبات کە خاوەنێکی دیاریکراوی نییە و، ئەو کەسەی لەگۆڕێکدا دزی دەکات، خۆ ئەو سامانی کابرای مردووی نییە، چونکە مردوو ناتوانێت ببێتە خاوەنی شت و شیاوی ئەم بابەتەی نییە، هەروەها ئەو شتە موڵکی میراتبەرەکانیش نییە، چونکە مەرجی دزین

[1] واتە: لە ڕووی ماناوە لە ژێر ڕکێفیدایەو بەبێژەیش بە سەریدا جێبەجێ و پراکتیزە دەکرێت.
[2] سورة المائدة: ٣٨.

ئەوەیە، کە ئەو سامانە کەشوێنی شیاوی خۆیدا پارێزرابێت، بۆیە دەستگرتن بە سەریدا، بە (دزی) هەژمار ناکرێت، بێگومان گیرفانبڕ، لە حاڵەتی بێداری کابرادا، گیرفانی دەبڕێت، لەکاتێکدا کە دزیکردن بریتییە لەدزینی ماڵی کەسێك بە نهێنی، لەجێگای شیاوی خۆیدا و لە پارێزراویدا و بە مەبەستی خراپەیش ئەم کاری دزییە ئەنجام بدات.

پاشان بوونی ناوی تایبەتو سەربەخۆ، بۆئەو دوو جۆرە کارە، لەناو پرۆسەی دزیکردندا، گومانی دروست کردووە، کە ناوی دزیکردنیان بەسەردا ببردرێت، بۆیە شەرع و دادگا ناچار بوون کە پێویستیان بە توێژینەوەو ئیجتیهاد کردن هەبێت، بۆ لادانی ئەو ناڕوونی و ئاڵۆزییە، لە ڕێگای هەڵسەنگاندنی هۆکاری بەشەرعکردنی حوکمەکەوە، هەم لە و ڕووەوە کە بەتاوان دانراوە، هەم لەو ڕووەوە کە سزای لەسەر دانراوە، کە ئایا دواجار بەدزیکردن هەژمار دەبێت، یان نا... و ئیجتیهادی شەرعزانان بەوە گەیشتووە کە هۆکاری (عیللەت) لە دزیکردندا بریتییە لە پاراستنی سامانی خەڵکی و ئەم عیللەتەیش هەم بۆ کنفدز و هەم بۆ گیرفان بڕ، بوونی هەیە، چونکە دەستدرێژی پێیان کردووەتە سەر سامانی کەسانی دیکە، پاشان هۆکاری ناونانی کفندزو گیرفان بڕیش بەم ناوە تایبەتە.

لەبەر ئەوەی کە ئەمانە زیاد لە حاڵەتی دزیکردنیان لەخۆ گرتووە، نەك هەردزن، بەڵکو لەدز دزترن، چونکە دز لە کاتی شەو و خەوتندا دزی دەکات، بەلام گیرفانبڕ بە چریەو بەزانایی و لێزانی خۆی لەکاتی بێداری بەرامبەرەکەیدا دزییەکە ئەنجام دەدات، وبۆیە بەم هۆیەوە لەدزی ئاسایی ترسناکترە لەسەر کۆمەڵگە و شیاوی سزای توندتر زیاترە لەدزی ئاسایی، هیچ ڕاڕاییەك لەوەدا بوونی نییە، کە ئەو ئایەتەی باسی حوکمی دزی دەیگرێتەوە، شەرعزانانیش هەر لەسەر ئەم ڕایە جێگیربوون.

بەلام سەبارەت بە گۆڕهەڵکەن و کفندز، هەندێ لە زانایان ڕایان وایە کە بەسزای تەمێ کردن سزادەدرێت، چونکە ئەو شتەی کە دزیویەتی بێ خاوەنە، گۆڕیش بە جێگای شیاوی پاراستنی کەلو پەل دانانرێت، ئەم ڕایەش دراوەتە پاڵ پێشەوا (ئەبو حەنیفە) (خوا لێی ڕازی بێت) و بەلام جەماوەی زانایان[1]، دەڵێن: (گۆڕ هەڵکەنەو کفندزیش حوکمەکانی دزیکردن دەیانگرێتەوە و، لەراستیدا دزە)، سەرەڕای ئەوەی کە تاوانی سوکایەتی کردن بە پیرۆزی مردووی ئەنجامداوە، سامانی نێژراو لەگەڵ مردوودا، لەوانەیە

---

[1] بۆدرێژەی با ئەم باسە بڕوانە: فتح القدير ٤/٣٤، و دواتر، و هەروەها تەفسیری قورطوبی، ب٦، ل١٦٠، و دواتر.

سامانی گرانبەها بێت، وەك شانازییەکبە مردوەکەدا لەگەڵی نێژراوە، وەك لە نەریتی هەندێ لە گەلاندا باوە، بەتایبەتی لە سەردەمانی پێشوو، لەوانەشە شتەدزراوەکە ئەندامێکی دەستکرد بێت و لە کانزایەکی گرانبەها دروستکرابێت.

شایەنی باسە، کە ئەم ڕاجیاییە، لەلای یاسا ناسانیش هەیە، زۆرینەی ڕاڤەکارانی یاسای تاوان ڕایان وایە کە ئەو شتانەی کە لەگەڵ مردوودا شاراونەتەوە، وەك کلکەوانە و ددان و ئەندامی دەستکرد و، هتد.. بە وازلێهێنراو هەژمار ناکرێت، بەڵکو بە موڵك و سامانی میراتبەرانی مردووەکە و یان ئەو هاوڕێیانەی کە داویانە پێی دادەنرێت، کە ئەم کارە مانای ڕێزو نەمرو خۆشەویستی تیایدایە، بۆیە بۆیان کردووە، بۆیە دەستگرتن بە سەریدا دزیکردنە و یاسای فەرەنسایش[1] هەر ئەم ڕایەی پەسەند کردووە، هەندێ لە یاسا ناسانیش گوتویانە، کە بەدزی دانانرێت، چونکە ئەو شتانەی کە لەگەڵ مردوودا شاراوەنەتەوە، بەواز لێهێنراو هەژمار دەکرێت، کەخاوەنەکانیان وازیان لێ هێناون.

ب- نمونەی دیکەی نارۆشنی دەق، لە ڕوی گرتنەوەو کارپێکردنی دەقە یاساییەکاندا، (م٣١١) لە یاسای سزادانی میصری[2]: (هەرکەس سامانێکی گواستراوەی کەسێکی دیکەی بە ناڕوا(اختلاس) برد، ئەوا دزە).

رووکاری نارۆشنی: ئەوەیە کە ووشەی (گواستراوە) لەم ماددەیەدا، پەنهانیو ناڕوونی تیادایە، سەبارەت بەوشتانەی کە پەیوەستن بە زەوییەوە، وەك بەرهەمە کشتوکاڵییەکان و دارو درەخت و بەروبومەکان و وزەی کارەبا و ئاو و هەموو وزەیەك یان هێزێکی دیکەی بەدەستهێنراو. یاسادانەری عێراقی پەی بەم ناڕوونیە بردووە، بۆیە لە (م٤٣٩) لە یاسای سزادانی بەرکاردا، بەڕاشکاوی ئەوەی دیاریکردوە کە بە (گواستراوە) دادەنرێن، دەڵێت: (دزیکردن بریتییە لە بەناڕەوا بردنی(اختلاس) سامانی گواستراوە، کە موڵکی کەسێکی دیکەی جگە لە تاوانکارە، بە قەسد، بۆ جێبەجێکردنی بڕیارەکانی دزیکردن، رووەکەکان و سەرجەمی ئەو شتانەی کە پەیوەستن بە زەوییەوە، یان لە زەویدا چێنراون، هەر لەگەڵ جیاکردنەوەی، بەروبومەکانیش لەگەڵ لێکردنەوەی، وزەی

---

[1] ڕاڤەی ماددە (٢٧٩) بەندی (٥٣٨) لە یاسای سزادانی فەرەنسی، کە لەپەرتووکی (شرح قانون العقوبات النافذ)ی د.حەمید سەعدی، ب٢، ل١٤١ وەرم گرتووە.

[2] ژمارە (٥٨)ی ساڵی (١٩٣٧) ی هەموارکراو.

كاره‌بایی و ئاوی و هه‌ر وزه‌ و هێزێكی به‌ده‌ستهێنراو، به‌ گواستراوه‌ داده‌نرێن)، به‌م راڤه‌یه‌ی (گواستراوه‌) ئه‌و نارونییه‌ی لابردووه‌ كه‌ له‌كاتی كارپێكردنی ده‌قه‌كه‌دا له‌و شتانه‌ ده‌رده‌كه‌وێت.

دووه‌م: نارونی له‌ده‌قدا، به‌ هۆی شله‌ژاوی دارشتنه‌كه‌یه‌وه‌:

وه‌ك له‌ مادده‌كانی (٩) و (٨٩) و (٩١) له‌ یاسای باری كه‌سایه‌تی عێراقی به‌ركاردا هاتووه‌[١]:

أ– مادده‌ی (١/٩) ده‌ڵێت: گرێبه‌ستی هاوسه‌رگیری كه‌ به‌زۆر داری ئه‌نجام درابێت، به‌ پوچ و به‌تاڵ داده‌نرێت، ئه‌گه‌ر نه‌چووبێته‌ لای ئافره‌ته‌كه‌.

رووكاری نارۆشنی له‌م ده‌قه‌دا: بێژه‌ی (باطل: پوچ)ی به‌كارهێناوه‌ بۆ روونكردنه‌وه‌ی سیفه‌تی گرێبه‌ستی به‌زۆركراو، له‌گه‌ڵ زیادكردنی ده‌سته‌واژه‌ی (ئه‌گه‌ر نه‌چوبێته‌ لای)، چونكه‌ بێژه‌ی (باطل) له‌ یاساعێراقییه‌كاندا[٢]، مه‌به‌ستی پێی ته‌نها به‌تاڵبوونی ره‌هایه‌، كه‌ بوونی نییه‌، (نه‌بوو)ش ناگۆرێت بۆ (بوون)، به‌و مۆڵه‌ته‌ ناوه‌رۆكییه‌ی كه‌ پرۆسه‌ی چوونه‌لاكه‌ گوزارشتی له‌سه‌ر ده‌كات.

ئامرازی لابردنی نارونی له‌سه‌ر ئه‌م ده‌قه‌ بریتییه‌ له‌هه‌مواركردنه‌وه‌ی به‌وه‌ی كه‌ وشه‌ی (به‌تاڵ: باطل) بگۆرێن بۆ (الموقوف: وه‌ستێنراو) یاخود (الفاسد: خراپ بوو) چونكه‌ زاراوه‌ی گرێبه‌ستی خراپ بوو، هه‌رچه‌نده‌ كه‌ یاسا دانه‌ری عێراقی، له‌ یاسای باری شارستانیدا كاری پێنه‌كردووه‌، به‌ڵام هه‌ر له‌ یاسای باری كه‌سایه‌تیدا[٣] دانی پیادناوه‌، شایه‌نی باسه‌، كه‌ خراپ بوونی (فاسد) له‌ پرۆسه‌ی به‌زۆركراندا، ده‌گۆرێت، بۆ (دروستی) ئه‌گه‌ر مۆڵه‌تی له‌سه‌ر وه‌رگیرا، وه‌ك گرێبه‌ستی وه‌ ستێنراو، به‌پێچه‌وانه‌ی گرێبه‌ستی

---

[١] ژماره‌ (١٨٨) ی ساڵی (١٩٥٩) ی هه‌مواركراو.

[٢] له‌ یاساكانی میصردا، جاری وا هه‌یه‌ كه‌ مه‌به‌ستی له‌و پووچ و به‌تاڵ بوونه‌، به‌تاڵییه‌كی رێژه‌ییه‌، نه‌وه‌ك ره‌هاو گشتی، كه‌ له‌گه‌ڵ مانای (ناپێویست: غیر اللازم) یه‌كده‌گرنه‌وه‌ و موراپیفن.

[٣] له‌مادده‌ی (٢٢) دا ده‌ڵێت: ئه‌گه‌ر له‌گرێبه‌ستێكی نادروست (فاسد)دا، سه‌ر جێیی كردنی روویدا بوو، و دواتر جیابوویه‌وه‌، ئه‌گه‌ر بڕی مارەییه‌كه‌ی دیاریكرابوو، ئه‌وا له‌ مارەیی دیاركراوه‌كه‌ و مارەیی هاوشێوه‌ (مهر المثل) كامیان كه‌متره‌، ئه‌وه‌یانی به‌رده‌كه‌وێت، وئه‌گه‌ر بڕی مارەیی هه‌ردیاری نه‌كرابوو، ئه‌وا مارەیی هاوشێوه‌ی خزمانی پێ ده‌درێت.

خراپەوە، کە بەهۆکاری تری (خراپ: فاسد) بوویێت، ئەمەیان ناگۆڕێت، بۆ (دروستی: صحیح) مەگەر لابردنی ئو خراپەیە.

ب– (م٨٩): ئەو کەسانەی بە خزمایەتی میرات دەبەن و، چۆنییەتی میرات بردنیان:

١– باوك و دایك و منداڵەکانیان و، تا دادەبەزێت، نێرینە بەشی دوو مێینە دەبات.

٢– باپیرەو داپیرەکان و، براو خوشکەکان و، برازاو خوشکەزاکان.

٣– مام و پورەکان (خوشکی باوك) و خاڵ و پورەکان (خوشکی دایك) و (خزمان: ذو الأرحام).

٤– خوشکی دایکی و باوکی لە حوکمی برای دایك و باوکییە لە حەجب کردندا.

رووکاری نارۆشنی: ئەوەیە کە ئەم ماددەیە بە هۆی شلەژاوی لەدارشتنەکەیدا، بەراشکاوی گوزارشت لە ئاراستەی یاسا دانەری عێراقی ناکات، کەئایا لە ریز بەندی میراتبەرەکان و بەرکەوتەکانیان لە میرات، کاری بەفیقهی سوونی کردووە یان بە فیقهی جەعفەری؟ [1] بەم هۆیەوە نارێکی پەیدا بووە، لە راڤەکردنەکانی دادگای پیدا چوونەوەی عێراقیدا، بۆ ئەم ماددەیە، بەبڕیاری ژمارە (١١ی، باری کەسێتی ٩٦٤) لە (١٩٦٤/٣/٢٨) راڤەی کردووە، بەوەی کە لە فیقهی سوونی وەری گرتووە و، کاری بەسیستمی پلەبەندی نەکردووە لەکاتێکدا کە لە ساڵی (١٩٨٥)[2] راڤەی کردۆتەوەو گوتوویەتی: لە فیقهی

---

[1] لە فیقهی سونیدا، میراتگرەکان سێ بەشن:

١– ئەوانەی کە بەشیان بۆ دیاری کراوە، کە بە (أصحاب الفروض: خاوەن پشك) ناوزەد کراون و دەق هەیە لە سەر بەشەکانیان.

٢– ئەوانەی کە خزمی پشتن (عصبە) کە بریتین لەو نێرینانەی کە راستەوخۆ یاخود لە رێی نێرینەی دیکەوە، سەر بەمردووەکەن.

٣– (ذو الأرحام) ئەوانەنە کە خزمن، بەلام لە و دوو بەشە نین کە باسمان کردن.

و لە (فیقهی جەعفەری) یدا میراتبەران، سێ پلە یاخود سێ چینن:

پلەی یەکەم: ئەوانەن کە لە برگەی یەکەم، لەماددەی (٨٩) دا هاتوون.

پلەی دوەم: ئەوانەن کە لە برگەی دووەمی ماددەکە دا هاتوون.

پلەی سێیەم: ئەوانەن کە لە برگەی سێیەمدا هاتوون.

دەڵێن: ئەگەر کەسێك لە پلەی یەکەمدا بینرا، ئەوا کەسی پلەی دووەم و سێیەم ئیتر میرات نابەن، ئەگەر کەسێك لە پلەی دووەمدا هەبوو، ئیتر ئەوا کەسی پلەی سێیەم میرات نابات.

[2] وەك لە بڕیاری ژمارە (٢٩٤) دەفتەری یەکە (٨٤ — ٨٥) لە بەرواری (١٩٨٥/٦/٢٦) و بڕیاری ژمارە (١٩٨٣) لە دەفتەری یەکەم (٨٦ — ٨٧) لەبەرواری (١٩٨٧/٥/٦).

جەعفەری وەریگرتووە و، سیستمی پلەبەندیشی دان پیادانـاوە و، هـەموو میراتبـەرێك لـە برگەی یەکەم نێر بێت، یان مێینە، ئەوانە بێ بەشی دەکات، لەمیرات کە لە هەردوو برگەی دووەم و سـێیەمدا هـاتوون و میراتگرانـی برگـەی دووەم، ئەوانـەی برگـەی سـێیەم لـەمیراتبردن بێبـەش دەکـەن، جائـەم نـارێکی و بـێ سـەرو بەرییـە لـە راڤـەکردنی ئـەم ماددەیەدا، دەرەنجامی نارونی خودی ماددەکە بوو، راڤـەی یەکـەمیش دروسـتە، لـە بـەر ئەم شتانە:

١- بـەکارهێنانی زاراوەی (ذوي الأرحـام: خزمـان) لـە برگـەی دووەمـدا، لـە فیقهـی جەعفەریدا بوونی نییە.

٢- بەکار هێنانی بێژەی (جد: باپیرە) بەتـەنهایی و تـاکی لـە برگـەی دووەمـدا، واتـە بـاپیرە لـە باوکـەوە چـونکە لـە ئاراسـتەی دایکـەوە، بـە (ذوي الأرحـام: خزمـان) دادەنرێت، شتی لەم جۆرەیش لە فیقهی جەعفەریـدا نـەهاتووە، کـە خـۆی بـەپێی نەریت لە برگەی دووەمدا، دەستەواژەی (الأجـداد: باپیرەکـان) بـەکار دەهێنرێـت، واتە باپیرە هەم لە باوك و هەم لە دایکەوە.

٣- زیادکردنی برگەی وچوارەم[1] بۆ ماوەی (٨٩) و برگـەی دووەم[2] بۆمـاددەی (٩١) لـە راسـتیدا ئەمـە کـاری هەواتنـەیی و درێـژدادڕی بـێ مانایـە، ئەگـەر بڕیارەکـانی ماددەی (٨٩) لە فیقهی جەعفەری[3] وەرگیرابن، چونکە ئەم زیادکردنە، سـەبارەت بە فیقهی جەعفەری زیادکردنی شتێکی ناپێویسـتە، کـە خـۆی بـوونی هەیـە و دوو بارەکردنەوەی ناوێت.

ج- ماددە (٢/٩١) دەڵێت: لەکاتێکدا کابرایەك مـردو کـوڕی نـەبوو، ئەگـەر کچێك یـان چەند کچێك هەبوو، ئەوا لە دوای بەشی میراتی دیاریکراوی دایك و باوك و ژنـی تـری

---

[1] ئەو برگەیەی بـەپێی مـاددەی یەکـەمی یاسـای ژمـارە (٣٤) ی سـاڵی (١٩٨٣) بـۆ زیـادکراوە، لـە هەموارکردنـەوەی هەشتەم، لە یاسای باری کەسێتی.

[2] ئەم برگەیەی بەپێی ماددەی هەشتەم لە یاسای ژمـارە (٧١)ی سـاڵی (١٩٧٨) بـۆ زیـادکراوە، لـە هەموارکردنـەوەی دووەم، لە یاسای باری کەسێتی.

[3] چونکە لەم فیقهەدا، لەکاتی نەبوونیدا، کچی وەك کوڕولیە، و خوشکی دایکی و باوکی، وەك برای دایك و بـاوکی ولیـە، لەکاتی نەبوونیدا، و بۆیە پێویستی بە دوو هەموارکردنەوەیە نییە.

کابرا، ئەوەی مایەوە دەیبەن، ئەگەر ئەمانەیش بوونیان نەبوو، ئەوا هەموو میراتییەکە دەبەن و، مافی خۆیانە:

ئەم بڕگەیە دوو بڕیاری نامۆیی لە خۆی گرتووە:

یەکەمیان: لە جیهانی ئیسلامیی و نائیسلامیدا ئەوەبوونی نییە، کە لە میراتبدرندا کچ بەهێزتر بێت لەکوڕ، بۆ نمونە ئەگەر کابرایەکی سوونی مرد و، باپیرو داپیرەی و کچێکی لێ بەجێما ئەوا بەپێی ئەم بڕگەیەبێت، هەموو میراتییەکەی بۆ کچەکەی یەتی، چونکە هەموو مراتگرەکان بێ بەش دەکات لە میراتبردن، جگە لەدایك و باوك و، دوو هاوسەرەکە و کوڕی مردووەکە و، ئەگەر کابرا مردوو، باپیرەو داپیرەو کوڕێکی لە پاش بەجێما ئەوا باپیرە وداپیرەکە شەش یەك دەبەن و، ئەوەی مایەوە بۆ کوڕەکەیە.

دووەمیان: پێچەوانەی کۆڕای شەرعزانانی ئیسلامە، هەم لە سوونەو هەم لە شیعە، چونکە ئەگەر کابرایەك مرد و، باوك و دایك و کچێکی لە دوا مایەوە، ئەوا مەسەلەی میراتیەکەی لێرەدا لە (٦) دایە، لەلای ئەهلی سوونەت، کچە کە نیوە (٦/٣) دەبات و، دایکەکە شەش یەك (٦/١) دەبات، باوکەکەیش هەر شەش یەکە (٦/١) دەبات، ئەمە بە فەرزی و بۆی دیاری کراوە، ئەوەی کە مایەوە، بە عەصەبەیی کەسانی تر دەیبەن، لەلای شیعەکان دایك و باوکەکە شەش یەك دەبەن و، کچەکەیش نیوە دەبات، ئەوەی کە مایەوە دیسان دابەش دەکرێتەوە بەسەریاندا، هەر یەکە بەپێی بەشەکەی بەری دەکەوێت، مەسەلەکە لە (٦) دادەبەزێنرێت بۆ (٥) لەکاتێکدا کە دەبێت ئەوەی مایەوە بۆ کچەکە بێت، سەرەڕای بەشەکەی خۆی کە بۆی دانراوە، ئەمەیش بەپێی ئەو بڕگەیەی ماددەی[٩١].

ئامرازی لابردنی ئەم ناڕوونییە: هەموارکردنەوەی بڕگەی ناوبراوە، بەم شێوەیە: (کچ لە بێبەشکردندا (الحجب)، لە حوکمی کوڕ دادەنرێت) و ئەمەیش بە چاو لێکردنی بڕگەی چوار لە ماددەی (٨٩)یە، کە لە فیقهی جەعفەری وەرگیراوە، چونکە بێگومان هەر ئەمە مەبەستی یاسادانەر بووە، لە هەموارکردنەوەی ماددەکەدا، بەڵام دارشتنەکەی ناسەر کەوتوو بووە.

سێیەم: ناڕوونی بەهۆی هاوبەشییەوە: ئیتر چونیەکە ئەم هاوبەشییە بێژەی بێت وەك بێژەی (قُرْء) لە ئایەتی ﴿ وَٱلْمُطَلَّقَٰتُ يَتَرَبَّصْنَ بِأَنفُسِهِنَّ ثَلَٰثَةَ قُرُوٓءٍ ﴾[1] یان مەعنەوی بێت، وەك بێژەی (قاتل: بکوژ) لە فەرمودەی (لا يرث القاتل: بکوژ میرات نابات) و پێشتریش ئەم باسە ڕوونکرایەوە، لەجێباسی (المشترك: هاوبەش) دا و هەروەها وەك بێژەی (تمام: تەواو) کە ئەگەر ئەوەی هەیە، مەبەستی پێی دامەزراندنی گرێبەستێك بێت، یان دروستی و یان جێبەجێکرانی، یان پابەند بوون بێت پێوەی، واتە بێژەکە هاوبەشە لەنێوان هەموو ئەو حاڵەتانەدا، بۆیە ڕاڤەکارانی یاسای شارستانی عێراقی، لە نێوان ئەو ئەگەرانەدا، دوودڵییان بۆ دروست بووە، سەبارەت بە (وەرگرتن: القبض) لە گرێبەستە نەختینەییەکاندا، هەروەك لە (م٦٠٣) لە یاسای شارستانی عێراقیدا هاتووە، بەڵام لەواقیعدا مانای دروست بۆ دەستەواژەی (تتم: تەوا دەبێت) لەو ماددەیەدا، کە دەڵێت: (وتتم الهبة بالقبض: بەخشین بە وەرگرتن تەواو دەبێت)، ماناکەی وا دروستە کە بگوترێت: (تتم آثارها: شوێنەوارەکانی تەواو دەبن)، چونکە گرێبەستی نەختینەیی، پابەندی دروست دەکات، بەڵام بە وەرگرتن ئینجا ماف دروست دەکات.

چوارەم: دووبارە بوونەوەی دەربڕینێك یان قسەیەك لەنێوان دوو ئەگەر یان زیاتردا:

بۆ ئەم حاڵەتەیش پیادەکردنی زۆر هەن، لەوانە:

أ- ئەو کۆتەی لە دوای چەند ڕستەیەکەوە دێت، کە عەتف کراونەتە سەر یەکدی، دەکەوێتە نێوان ئەوەی کە بۆ هەمویان دەگەڕێتەوە یان بۆ دواییینیان، هیچ نیشانەیەك نییە یەکلای بکاتەوە، هەروەك سەبارەت بە (الأستثناء: هەڵاوێردن) لە جێباسی (تەخصیص: تایبەتکردن)دا باسمانکرد.

ب- ڕستەیەك، یان وتەیەك، ئەگەری دوو ناوەرۆکی هەبێت، وەك لە فەرمایشتی: ﴿ وَإِن طَلَّقْتُمُوهُنَّ مِن قَبْلِ أَن تَمَسُّوهُنَّ وَقَدْ فَرَضْتُمْ لَهُنَّ فَرِيضَةً فَنِصْفُ مَا فَرَضْتُمْ إِلَّآ أَن يَعْفُونَ أَوْ يَعْفُوَا۟ ٱلَّذِى بِيَدِهِۦ عُقْدَةُ ٱلنِّكَاحِ وَأَن تَعْفُوٓا۟ أَقْرَبُ لِلتَّقْوَىٰ وَلَا تَنسَوُا۟ ٱلْفَضْلَ بَيْنَكُمْ ﴾[2]. ڕوی ناڕۆشنییەکە:

---

[1] سورة البقرة: ٢٢٨.

[2] سورة البقرة: ٢٣٧.

رستەی (ٱلَّذِي بِيَدِهِۦ عُقۡدَةُ ٱلنِّكَاحِۚ : ئەو کەسەی مارەبڕینەکەی بەدەستە)، مێرد دەگرێتەوە کە بەردەوامێتی هاوسەرێتی و تەڵاقی بەدەستە، سەرپەرشتیاریش دەگرێتەوە کە مارەبڕینەکەی ئەنجام دەدات، بۆیە ڕاجیایی لەبارەوە دورست بووە، هەیانە گوتویەتی[1]: مەبەست مێردەکەیە، چونکە ئافرەتی تەڵاقدراو بەر لە چونەلا، نیوەی مارەییە دیاریکراوەکەی بۆ هەیە، وەك قەرەبویەك بۆ ئەو زیانە مەعنەوییەی بەهۆی تەڵاقدانەکەوە بەری دەکەوێت، ئەمە ئەگەر ئافرەتەکە لەمافی خۆی خۆش نەبێت. نیوەکەی دیکەی دەگەڕێتەوە بۆ مێرد، چونکە چێژی لەو ئافرەتە نەبردووە، ئەمە ئەگەر بۆ ژنەکە دەسبەرداری مافەکەی نەبوو، لێخۆشبوون و دەسبەرداربوون تەنها لەلایەن ئەو کەسە دەبێت کە لەدەستیایەتی)، ئەوەی شتێکی نەبێت ناتوانێت بیبەخشێت، مارەییش موڵکی سەرپەرشتیار نییە تا دەسبەرداری بێت، پاشان ئەگەر سەرپەرشتیار بەر لە تەڵاقدان لە مێردەکە خۆشبوو، لێخۆشبونەکە پوچ و بەتاڵە، دوای تەڵاقدانەکەیش هەروایە.

هەیانە بە سەرپەرشتیار(ولی) ڕاڤەی کردووە[2]، چونکە مارەبڕینەکەی بە دەستە، مێرد لە دوای تەڵاقدان دەسەڵاتی بەسەر هاوسەرگیریەکەدا نامێنێت، چونکە ئەگەر خوای گەورە مەبەستی پێی ژن و مێرد بوایە، دەیفەرموو: (إلا ان تعفو أو تعفون).

بۆیە لادان لە شێوازی دوێنراو (المخاطب) لە سەرەتای ئایەتەکەدا، بۆ شێوازی کەسی سێیەم(الغائب) بەڵگەیە لەسەر ئەوەی کە قسەکە ئاراستەی جگە لە ژن و مێرد کراوە، ئامرازی لادانی ئەم ناڕوونی، ئیجتیهادکردنە، لەگەڵ تێڕامان لەسەر ئەوەی کەئایا کام لەو مانایانە لە پێشترە بۆ ئەوەی بڕگەی ئایەتەکە پێ ڕاڤە بکرێت، ئەوەی بۆ ئێمە دەرکەوتووە ئەوەیە کە ڕاڤەی یەکەمیان لە پێشترە، بەنیشانەی ئەوەی کە لێخۆشبوون مافی کەسێکە کە خاوەنی شتەکەیە، کە مێردەکەیە، هەروەها لەبەر ئەوەی کە ئەو ڕێزو شکۆیەی کە لە کۆتایی ئایەتەکەدا، نەهی کراوە، کە لە بیربکرێت، ئەمیش هەر دیسان بۆ

---

[1] وەك علي بن أبي طالبﷺ لە خەلیفە راشیدەکان و، سعید بن المسیب لە تابعین و أبو حنیفه و شافعی لە وتەی تازەیدا و، إمام أحمد ئەوەی لە مەزهەبەکەیدا پەسەندترە وەك لەکێك لە پێشەوایانی مەزهەبە فیقهیەکان.

[2] وەك ابن عباس لە هاوەڵانی شەرعناس و طاووس و عطاء و شعبی لە تابیعینە شەرعناسەکان و إمام مالك و شەرعناسانی جەعفەری لەپێشەوایانی مەزهەبەکان، لە (کنز العرفان في فقه القرآن للمحقق الحلي) ٢/٦٤: (هەروەك ئافرەت بۆی هەیە لە مافەکەی خۆشبێت، بەهەمان شێوە سەرپەرشتیارەکەشی بۆی هەیە لێی خۆشبێت، هەر ئەوەلە لەو فەرمایشتە ئاماژەی بۆکراوە: ﴿بِيَدِهِۦ عُقۡدَةُ ٱلنِّكَاحِۚ﴾ البقرة/ ٢٣٧).

ئەو کەسەیە کە خاوەنی سامانەکەیە، کە دوو هاوسەرەکەن، پاشانیش بێگومان کە تەلاقدان و هێنانەوەی ئافرەتەکەیش لەدوای ئەو تەلاقدانەی کە مافی گێڕانەوەی ژنەکەی تیادا ماوە، هەر بۆ دوای پرۆسەی هاوسەریگرییە، مەبەستیش لە لێخۆشبوون، بۆ ئەوەیە کە کەسەکە خاوەنی موڵکەکە بێت، ئەگەر مارەییەکە نەختینە بوو، ئەگەر قەرزیش بووە ئەوا لە سەر ئەستۆی کابرا پاکی دەکاتەوە و لایدەبات[1].

پێنجەم: هەر هۆکارێك کە لە ناو خودی دەقەکەدا هاتبێت، دەبێتە هۆی ناڕوونی گوزارشتەکەی:

هەموو زیادەیەك لە ناو دەقدا، کە سودێکی دیاری تیا دەرنەکەوێت و، هەموو کەم و کورتییەك کە مەبەستەکە ناتەواو بکات و، هەموو دەرنەبڕاوێك–خەملاندنێك– کە دەقەکە بیخوازێت، بۆ گوزارشت لەو حوکمەی مەبەستە، هەروەها هەر هۆکارێکی دیکە لەخودی دەقەکەدا، ببێتە هۆی ناڕوونی گوزارشتەکەی، ئەگەریش ئەوە بەگوێرەی هەندێك بێت و هەندێك نەبێت.

– لە نمونەی ئەو هۆیانەش ئەمانەی لای خوارەوەن:

أ– ماددەی (٢٠٤) لە یاسای دادخوازیی عێراقی، ژمارە (٨٣)ی ساڵی (١٩٦٩) دەڵێت: ماوەی تانەدان، بە ڕێگای تێهەڵچونەوە سی ڕۆژە، سەبارەت بە بڕیارەکانی دادگای بەرایی و، دادگای تێهەڵچوونەوە و، ماوەکە سەبارەت بە بڕیارەکانی دادگای بەرایی و دادگای باری کەسیی، تەنها (دە) ڕۆژە.

رووکاری نارۆشنی: لەوەدایە کە یەکێك لەو دوو ماوەیە بۆ تانەدان، بە ڕێگای چاوپێدا خشانەوە، لە بڕیارەکانی دادگای بەرایی، شتێکی زیادەیە، چونکە جارێك بە (سی) ڕۆژی دیاریکراوە، جارێکی تریش بە (دە) ڕۆژ دیاری کراوە، ئەمەیش دەبێتە هۆی سەر لێشێواندنی دادگا، کە ئایا کاتەکەی یەکەم دانپیانراوە، یان کاتە دووەمینەکەیان؟!

وە ئامرازی لادانی ئەم ناڕونییە بریتییە لە پێدا چوونەوە بە ماددەکەداو ڕامان لێی و لابردنی یەکێك لەو دوو ماددەیە.

---

[1] بۆ درێژە باس ئەم پرسە بڕوانە (أحكام القرآن)ی پێشەوا جەصاص، ب١، ل٢٠٠، (أحكام القرآن)ی پێشەوا ئیبن عەرەبی، ب١، ل٢١٩، و (الجامع الأحكام القرآن)ی پێشەوا قورطوبی، ب٣، ل٢٠٤.

ب- ماددەی (١/٧٤)[1] لە یاسای باری کەسیی عێراقیی بەرکار،[2] دەڵێت: (ئەگەر کوڕ یان کچ پێش مردنی باوکی یان دایکی مرد، ئەوا لەکاتی مردنی هەریەکێکیان بە زیندوو دادەنرێت، بەشەمیراتەکەی دەگوازرێتەوە بۆ منداڵەکانی، چ کوڕ بن، یان کچ، بە پێی حوکمە شەرعیەکان، بەو پێیەی وەسیەتێکی پێویستکراوە، بەو مەرجەی لە سێیەکی میراتەکەدا زیاتر نەبێت).

جا لەم ماددەیەدا ناڕۆشنییەك هەیە، بە هۆی ناتەواویەکەی پەیدابوە، چونکە وەچەکان وەسیەتی واجبیان بۆ نییە، ئەگەر مردووەکە پێش مردنی ئەوەندەی پێ دابن، بەئەندازەی ئەوەی کە بەو وەسیەتە دەیاندرێتێ، یان بەشێکی، لە حاڵەتی یەکەمدا هیچ لەوەسیەتی پێویستکراویان بەرناکەوێت، لە حاڵەتی دووەمدا ئەو رێژەیان بۆ تەواو دەکرێت، تا دەگاتە بەشی باوکیان یان دایکیان وەك ئەوەی لە ژیاندا بن، بەو مەرجەی لە سێیەکی میراتیەکە زیاتر بێت.

ئامرازی لابردنی ئەم ناڕۆشنیە: بریتییە لە زیادکردنی برگەیەکی نوێ، بۆ ماددەکە بەمشێوازە: ((٢)ئەو وەچانە، ئەگەر باپیرو داپیرە لە سەردەمی ژیانیاندا، ئەندازەی ئەوەندەی کە دەیانکەوێت، یان زیاتر، شتیان بێ بەرامبەر پێدابن، ئەوا نایاندرێتێ، ئەگەر پێدانەکەیان لەو برە کەمتر بوو، ئەوا بۆیان تەواو دەکرێت)، پاشان ئەم دەقە چینەکانی تریش ناگرێتەوە، وەك منداڵی منداڵی منداڵ، واتە چینی سێیەم، ئەگەر لەگەڵ منداڵی منداڵ، واتە چینی دووەم کۆبوونەوە.

ج- ماددەی (٨٧٥/ یەکەم) لە پرۆژەیاسای شارستانی عێراقی، ساڵی (١٩٨٦) دەڵێت: بریکاردەر بۆی هەیە، کە لە هەرکاتێکدا دەیەوێت، بریکارەکەی لە کار بخاتن و یان بریکارییەکەی سنووردار بکات، هەروەها بریکارەکەیش بۆی هەیە کە دەست لە و بریکاریبونە هەڵبگرێت، هیچ رێکەوتنێکی پێچەوانەی ئەوە، بەهەند وەرناگیرێت، جا لەم ماددەیەدا ناروونی هەیە، کە بە هۆی شاردنەوەی برگەیەکەوە کە رەچاوکردنی پێویستە لەناو ماددەکەدا، ئەو ناڕونییە دروست بووە، کە ئەو برگە شاراوەیەش بریتییە لە (مالم یتعلق بها حق الغیر: ئەگەر ماف و شتێکی کەسی تری بەسەرەوە نەبوو) و ئەم ئاڵۆزییە لە

---

[1] ئەم ماددەیە، بە یاسای ژمارە (٧٢)ی ساڵی (١٩٧٩) بۆ جاری سێیەم هەموارکراوەتەوە.

[2] ژمارە (١٨٨) ی ساڵی (١٩٥٩)

مادده (٩٤٧)ـی، یاسای شارستانی ئێستای عێراقدا بەدی ناکەین، چونکە بەڕاشکاوی ئەو کۆتو بەندەی هێناوە، واتە هەموارکراوەتەوەو ناڕوونییەکەی لابراوە[1].

شەشەم: ئەو ناڕوونییەی کە بەهۆی کورتی دەقەکەوە، دێتە ئاراوە و دروست دەبێت:

وەك پـەروەردگار دەفـەرموێت: ﴿ وَأَقِيمُوا۟ ٱلصَّلَوٰةَ وَءَاتُوا۟ ٱلزَّكَوٰةَ وَٱرْكَعُوا۟ مَعَ ٱلرَّٰكِعِينَ ﴾[2]. هـەروەها دەفـەرموێت: ﴿وَلِلَّهِ عَلَى ٱلنَّاسِ حِجُّ ٱلْبَيْتِ مَنِ ٱسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا ﴾[3]. بـەڵام ئـەم ئایەتانـە بەڕاشـکاوی، باسـی پایـەو مەرجـەکانی نوێـژکردن و حـەجکردنیان نـەکردووە، هـەروەها باسـی ئـەوە سـامانەی نـەکردووە، کـە زەکـاتی تیـادا واجبـە، چ جۆرەکـەی، چ برەکـەی، پێغەمبـەرﷺ روونکردنـەوەی ئەمانـەی گرتۆتـە ئەسـتۆ، هـەروەك لەباسـی ئەرکەکانی سووننەتدا، ئەم بابەتە ڕابوردو، بەم ڕوونکردنەوەیەی پێغەمبەرﷺ ئەو ئاڵۆزیو کـورتبڕی و ناڕوونییـەی کـە لـە دەقەکانـدا هـەن، پـێش نومایـان کردنـی مەبەسـتو ئامانجەکانیان، لابراونو ڕوونکراونەتەوە و لێڵی و ناڕوونییان نەماوە.

حەوتەم: یەکلایی نەبوونەوەی بێژەیەك لە نێوان هەردوو مانای زمانەوانییو شەرعییەکەیدا، یان لە نێوان مانا زمانەوانیو یاساییەکەیدا:

وەك بێـژەی (نکـاح) لـە ئایـەتی ﴿ وَلَا تَنكِحُوا۟ مَا نَكَحَ ءَابَآؤُكُم مِّنَ ٱلنِّسَآءِ إِلَّا مَا قَدْ سَلَفَ ﴾[4].

کە مانا زمانەوانییەکەی (نیکاح) لێرەدا بـە مانـای (سـەرجێیی کـردن – جوتبـوون) هاتووە و مانای شەرعییەکەیشی گرێبەستی هاوسـەرگیرییە، جـەماوەری زانایـان بڕیویانـە بەسەر مانـا شـەرعییەکەیدا، ئەمـەیش بـە پێـی بنچینەی ئـەوەی کـە بێـژەکان لـە دەقـە

---

[1] م ١/٩٧٤ (للموكل ان يعزل الوكيل أو أنْ يقيد من وكالته، وللوكيل أنْ يعزل نفسه، ولا عبرة بأي إتفاق يخالف ذلك، لكن إذا تعلق بالوكالة حق الغير فلا يجوز العزل أو التقييد دون رضاء هذا الغير– بریکارگر بۆی هەیە کە بریکار لا ببات، یان بریکارییەتییەکەی سنوردار بکات، هەروەها بریکار بۆی هەیە خۆی لەو ئەرکە لابدات، هیچ ڕێکەوتنێك لەبەرچاو ناگیرێت پێچەوانەی ئەمە بێت، بەڵام ئەگەر بریکارییەتییەکە مافی کەسانی دیکەی پێوە پەیوەستبوو، ئەوا ناشێت بەبێ ڕەزامەندی ئەو کەسانە وازی لێبهێنێت یان سنورداری بکات).

[2] سورة البقرة: ٤٣.

[3] سورة آل عمران: ٩٧.

[4] سورة النساء: ٢٢.

شەرعییەکاندا، ئەگەر لە نێوان مانای زمانەوانییو مانای شـەرعیدا یـەکلا نـەبوو بوویـەوە، ئەوا دەبڕدرێت بەسەر مانا شەرعییەکەدا، هەروەها لە دەقە یاساییەکانیشدا هەروایە ئەمـە ئەگەر بەڵگەیەك بەرپا نەبوو، کە پرۆسەکە ئاوەژوو بکاتەوە، بەڵام هەندێ لـە زانایـان وەك حەنەفییەکان، بەمانا زمانەوانییەکەی ڕاڤەیان کردووە، یاخود بە هـەردوو جـۆرە ماناکـەی لێکیان داوەتەوە، هەر لەسەر ئەم بنەمایەشە کە تەنانەت بەهۆی کاری داوێـن پیسـییەوە، خزمایەتی ژنو ژنخوازییان لە زاراوە و خەزورایـەتی و هتـد.. چەسـپاندوە، هـەروەها وەك بێژەی (الركوع: چەمانەوە) و (السجود: کڕنـوش بـردن) لـە ئایـەتی ﴿يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ ٱرْكَعُواْ وَٱسْجُدُواْ وَٱعْبُدُواْ﴾[1] .

کە حەنەفییەکان بە مانا زمانەوانییەکەی ڕاڤەیان کردووە، (ڕکوع)یان بـە چـەمینەوە لە ڕاوەستاویەوە لێك داوەتەوە، (سوجدە)یان بە سەر یـاخود تـەوێڵ خسـتنە سـەر زەوی داناوە، جـەماوەری زانایـان بڕیویانـە بەسـەر مانـا شـەرعییەکەیدا، گوتویانـە کـە (ڕکـوع) بریتییە لە چەمانەوەی دوای ڕێکی وکـەمێك مانـەوە تیایـدا، (سـوجدە)یش دانـانی سـەرە لەسەر زەوی، کەمێك مانەوە تیایدا، چونکە پێغەمبەرﷺ فەرموویەتی: (اركع حتى تطمـئن راكعا ثم ارفع حتى تعتدل قائمـا ثـم اسجد حتـى تطمـئن سـاجدا)[2]: ڕکـوع بـەرە، تیایـدا بمێنەرەوە، پاشان هەڵسەرەوە، تا ڕاست دەبیتەوە، دواتر سوجدە بەرە، لەسوجدەیشـدا بمێنەرەوە، من وای دەبینم کـە کـۆڕای زانایـان پێکاویانـە، سـەبارەت بـە ڕاڤـەی ڕکـوع و سوجدە بردن، چونکە شەریعەت لە مانا زمانەوانییەکەیانـەوە گواسـتونیەتییەوە بـۆ سـەر مانا شەرعییەکەیان، سەرەڕای ئەوەی کە مانـەوە تیایانـدا پێویسـتە، جـا ئەمانـە کـورتو پوخت بوون و ناڕوون بوون، بۆیە پێغەمبـەرﷺ بـەو فەرمودەیـە ڕوونـێ کـردەوە، چـونکە ڕوون کردنەوە ئەرکی سەرشانی پێغەمبەرە ﷺ بەپێی ئایـەتی: ﴿ بِٱلْبَيِّنَٰتِ وَٱلزُّبُرِ ۗ وَأَنزَلْنَآ إِلَيْكَ ٱلذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ وَلَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ ﴾[3] .

---

[1] سورة الحج: ٧٧.

[2] نيل الأوطار ٢٩٤/٢ لمزيد من التفصيل راجع شرح المنار لابن ملك، ص: ٣٧٧ وما بعدها. الحديث أخرجه البخاري، كتاب الاذان، باب امر النبي ﷺ الذي لا يتم ركوعه بالاعادة، فتح الباري ٣٥٢/٢.

[3] سوره النحل: ٤٤.

هەشتەم: نەگونجاوی ناوەڕۆکی دەق، لە بەر حیکمەتی حوکمەکەی:

هەروەك لە مادەی (١/٤٤٠) لە یاسای سزادانی عێراقیدا هاتووە، کە دەڵێت: (بە زیندانی هەمیشەیی یان کاتی سزا دەدرێت هەرکەسێك دزی بکات و ئەم دۆخانەی تێدا کۆبێتەوە، أ– لەنێوان ئاوابوونی خۆر تا هەڵهاتنی)[1]، وا لە شەودا ڕوبدات بە مانا گەردونیەکەی، ئەو کاتە دیاریکراوەی نێوان ئاوابوونی خۆر تا هەڵهاتنەوەی.

ڕووکاری ناڕوونییەکەی: ئەو کاتەی دەکەوێتە پێش هەڵهاتنی خۆرەوە تا کەمێك دوای ئاوابوونی خۆی، هەر حوکمی ڕۆژی هەیە، لەو دووماوەیەدا حیکمەتی ئەو سەختگیرییە نایەتەدی، تا لە سەر دزەکەیش سزاکە سەخت بگیرێت، بۆیە سەختگیری لە سەر دزەکە پیادەناکرێت و نایەتە دی، چونکە حیکمەتی سەختگیری شەو ئەوەیە، کە ئەو تاریکییەی ترس لە دەرونی خەڵکیدا دروست دەکات، ئەمەیە لە لایەکەوە، لەلایەکی تریشەوە، تاوانکردن لە شەودا ئاسانترە، لەبەر ڕەچاوکردنی ئەو حیکمەتە لەسەر دادوەر پێویستە کە (شەو) بەمانای گەردوونناسیو کەشکەلانییەکەی لێك نەداتەوە، بەڵکو بەپێی مانا زمانەوانیی و یاخود نەریتییەکەی ڕاڤەی بکا، واتە بەمانای تارکییەکەی.

نۆیەم: ناڕۆشنی بەهۆی تێکگیرانی نێوان دوو دەق یان زیاتر.

تێکگیران چییە؟

لەکوێدا دەکرێت دروست ببێت؟

بۆچی دەبێتە هۆکاری تێکگیران؟

بەچ ئامرازێك ناڕۆشنیەکەی لادەبرێت؟

لێرەدا وەڵامی ئەو پرسیارانە دەدەینەوە:

---

[1] لەم بابەتەدا یاسادانەری میصری، لە ماددەی (٣١٣)ی یاسای سزادانا، سەرکەوتوانەتر یاساکەی داڕشتووە، کە دەڵێت: بەکارپێکردنی قورس هەمیشەیی سزادەدرێت، ئەو کەسەی کە دزی کردبێت، و ئەم پێنج مەرجە لە پرۆسەی دزی کردنەکەیدا هاتبێتە دی، دەبێت دزیکردنەکەی لە شەودا ئەنجامدابێت.

پێناسەی تێكگیران (تعريف التعارض)[1]

زانایانی ئوصول بەچەند شێوەیەكی جیاواز پێناسەیان كردووە[2]، هەموویان لەیەك خولگەدا دەسوڕێنەوە ئەویش بریتییە لەوەی: كەیەكێك لەبەڵگەكان –یا تەنها لەرووكاریشدا بێت– پێچەوانەی ماناكەی تر بگەیەنێت، ئیدی تەواو مانای پێچەوانەی بگەیەنێت یاخود بەشێوەی بەشەكەی پێچەوانەی بگەیەنێت، وەك ئەوەی یەكێكیا بەڵگە بێت لەسەر شیان (جواز)و ماناكەی تر نەشیان (منع) بگەیەنێت، لەبەر ئەوە بەڵگەی شیانەكە دەبێتە رێگر لەحەرامكردنی، نەشیانەكەش دەبێتە رێگر لەشیانی، هەریەكەیان دژی ئەوی دیكەیانەو رێگرە لێی، وەك تێكگیران لەم دوو فەرموودەیەدا: لەعوسمانی كوڕی عەفانەوە (ﷺ) دەگێڕنەوە كەپێغەمبەر (ﷺ) فەرموویەتی: (**لا ينكح المحرم**[3] **ولا ينكح**[4]) واتە: لەئیحرامدا نەبۆ خۆی مارە دەكات نەبۆ كەسی تر، لەئیبن عەباسیش دەگێڕنەوە(ﷺ) دەگێڕنەوە كەپێغەمبەر (ﷺ) مەیمونەی خواستووە لەكاتێكدا لەئیحرامدا بووە[5]، یەكەمیان بەڵگەیە لەسەر حەرامبوونو دروست نەبوونی هاوسەرگیری لەئیحرامدا، دووەمیشیان بەڵگەیە لەسەر شیان و رێگەپێدرانی.

بواری تێكگیران (مجال التعارض):

هیچ تێكگیران لەنێوان دوو بەڵگەی بنبڕدا روونادات ئیدی ئەو دوو بەڵگەیە نەقڵی بن یان عەقڵی ئەگەرنا پێویستی دەكرد دوو دژیەك (نقيضين) پێكەوە كۆببنەوەو ئەوەش رێپێنەدراوەو چونكە راستبوونی هەریەكەیان درۆبوونی ئەویتریان دەخوازێت.

---

[1] له زمانی عەرەبیدا لە (العرض) وەرگیراوە بە مانای رێگرتن وەك لە فەرمایشتی: ﴿وَلَا تَجْعَلُوا اللَّهَ عُرْضَةً لِأَيْمَانِكُمْ﴾سورة البقرة: ٢٢٤. واتە خوا مەكەنە رێگرێك بەربەست بێت لەنێوان ئێوەو ئەوەی لەوتان نزیك دەكاتەوە، هەروەها بە مانای دەرخستن وەك لە فەرمایشتی: ﴿ثُمَّ عَرَضَهُمْ عَلَى الْمَلَائِكَةِ﴾سورة البقرة: ٣١، هی دیكەش.

[2] لەوانە لە (أصول السرخسي) ١٢/٢ بەرامبەربوونی دوو بەڵگەی یەكسان لەو روەوە كە هەریەكەیان شتێك واجب بكات دژی ئەوە بێت كە ئەوی دیكە واجبی دەكات، وەك حەڵاڵی و حەرامی و رەتكردنەوە و چەسپاندن.

[3] واتە ئەو كەسەی بۆ حەج بەرگی ئیحرامی پۆشی.

[4] رواه مسلم، سبل السلام ١٦٢/٣.

[5] أخرجه البخاري، كتاب النكاح، باب نكاح المحرم، فتح الباري ٢٠٥/٩، ومسلم، كتاب النكاح، صحيح مسلم بشرح النووي ٢٠٤/٩ وما بعدها، وأحمد في مسنده ١/ ٢٨٥.

بەهەمانشێوە تێکگیران ناکەوێتە نێوان دوو بەڵگە کەیەکێکیان بنبڕ بێت و ئەویتریان گومانئامێز بەهۆی یەکسان نەبوونی هێزی پابەندییانەوە، چونکە گومانئامێز لەدژی بنبڕ راناوەستێت بەڵکو بنبڕەکە پێشی دەخرێت ئەگەر ئەوەی یەکێکیان دەیگەیەنێت رەتکەرەوەی ئەوەیە ئەویتریان دەیگەیەنێت، ئەمەش بەکۆڕای زانایان.

هەروەها تێکگیران رووناداتت لەنێوان دوو بەڵگەی گومانئامێزدا لەدەقەکانی شەریعەتی ئیسلامیدا ئەگەر کۆکردنەوە (جمع) لەنێوانیاندا نەبێت، هیچ پەسەند زانینێك نیە بۆ پێشخستنی یەکێکیان بەسەر ئەویترياندا، یەکێکیشیان نابێت بە نەسخکەری ئەویتریان، چونکە لەم حاڵەتدا پێویستە هەردووکیان وەك کارکردن بەرێسای (إذا تعارضا تساقطا- ئەگەر تێکگیران دەکەون) بکەون، ئەمەش راست نیە سەبارەت بەدەقە شەرعیەکان[1] و هەروەها ناکرێت لەدەقە یاساییەکان و بەڵگەکانی سەلماندندا رووبدات.

بۆچی تێکگیران دەبێتە هۆکاری ناڕۆشنی (لماذا یکون التعارض سببا للغموض)؟

تێکگیران لەنێوان دوو دەقدا دەبێتە هۆکاری دروستبوونی ناڕۆشنی سەبارەت بەهەردووکیان، نەك لەرووی ماناوە بەڵکو سەبارەت بەجێبەجێکردنیش کەتێیدا زانا دوودڵ دەبێت کام دەقیان لەدوو دەقە تێکگیراوەکە پێویستە لەسەر پرسێکی دیاریکراوجێبەجێ بکرێت بۆ زانینی حوکمەکەی، لەبەر ئەوە پێویستە کۆشش بکات بۆ هەڵگرتنی تێکگیران بەیەکێك لەم رێگا زانراوانەی زانایانی ئوصول:

رێگاکانی هەڵگرتنی تێکگیران بۆ نەهێشتنی ناڕۆشنی (طرق رفع التعارض لإزالة الغموض):

زانایانی ئوصول سێ رێگایان داناوە بۆ هەڵگرتنی تێکگیران و نەهێشتنی ئەو ناڕۆشنیەی دروستی کردووە، بەپێی ریزبەندی ئەو سێ رێگایە ئەمانەیە:

---

[1] له (جمع الجوامع وشرحه) ٢/٢٢١ هاتووه: هاوتابوونی دوو بنبڕ واته بەرامبەربوونیان روونادات، بەوەی هەریەکەیان هەریەکەیان گوزارشت بێت لە پێچەوانەی گوزارشتی ئەوی دیکە، چونکە ئەگەر ئەوە بشێت، ئەوا گوزارشتەکەش دەچەسپێت، بەمەش دوو شت کۆدەبنەوە کە هەریەکەیان ئەوی دیکە رەت دەکاتەوە، هەر بەو شێوەیەش هاوتابوونی دوو نیشانە واتە بەرامبەربوونیان روونادات، بەبێ تەرجیحدانی یەکێکیان لە هەمان شتدا بەپێی رایە دروستەکە، بۆ خۆپاراستن لە تێکگیرانی وتەی دانەری شەرع.

(کۆکردنەوەی دوو دەقەکەو پەسەندزانینی یەکێکیان بەسەر ئەویتریاندا وادانانی ئەوەیان کەدواتر هاتووە لەیاسادانانەکاندا بەنەسخکاری ئەوەی کە پێشتر هاتووە):

یەکەم - هەوڵی کۆکردنەوەی دوو دەق (محاولە الجمع بین نصین):

لەسەر فەقیھ یان دادوەر پێویستە یەکگەمجار پەنا بۆ هەوڵی کۆکردنەوەی نێوان دوو دەقەکە ببات چونکە کۆکردنەوەیان کارکردنە بەهەردووکیان،کارکردن پێیان باشترە لەفەرامۆشکردنیان، شایانی باسە کە ئەم رێگایە ناکرێت جێبەجێ بکرێت تەنها بۆ ئەو دوو دەقە نەبێت کەجیاوازیەکەیان گشتگیر (عموم)و تایبەتگیر (خصوص) بێت لەلایەک و بەوەی کەهەریەکەیان لەلایەک گشتگیر بێت و لەرووییەکی تریشەوە تایبەتگیر بێت، نمونەی ئەمەش لەقورئانی پیرۆزدا، خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿وَٱلَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنكُمْ وَيَذَرُونَ أَزْوَٰجًا يَتَرَبَّصْنَ بِأَنفُسِهِنَّ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ وَعَشْرًا ﴾[1]لەئایەتێکی تردا دەفەرموێت: ﴿وَأُوْلَٰتُ ٱلْأَحْمَالِ أَجَلُهُنَّ أَن يَضَعْنَ حَمْلَهُنَّ ﴾[2]، ئەم دوو ئایەتە لەرووکاردا یەکناگرنەوە، چونکە یەکەمیان گوزارشتە لەسەر ئەوەی ماوەی چاوەڕوانی (عیدە) چوارمانگ و دەرۆژە، ئیدی ئەو ژنەی مێردەکەی مردووە دووگیان بێت یان نا، دووەمیشیان گوزارشتە لەسەر ئەوەی ماوەی چاوەڕوانی ئافرەتی دووگیان دانانی سکەکەیەتی ئیدی ئەو ئافرەتە تەڵاقدراو بێت یان مێردەکەی مردبێت.

لەبەر ئەمەیە جیارایی لەنێوان زانایانی شەریعەتدا دروست بووە لەهەڵبژاردنی رێگەی هەڵگرتنی دژیەکیەکەداو کۆمەڵی زانایان[3] رێگەی پەسەندزانی کارکردن بەدووەمیان سەبارەت بەئافرەتی دووگیان هەڵبژاردووە، لەسەر ئەو بنەمایەی کەتایبەتکارە بۆ

---

[1] سورة البقرة: ٢٣٤.

[2] سورة الطلاق: ٤.

[3] لە (بدایة المجتهد ونهایة المقتصد لابن رشد) ٧٩/٢ ـ ٨٠: (ئەو سکپڕەی مێردەکەی دەمرێت، جەماوەری زانایان و سەرجەم شەرعناسانی ولاتان دەڵێن عیدەکەی ئەوەیە کە سکەکەی دابنێت، بەپێی فەرمایشتی: ﴿وَأُوْلَٰتُ ٱلْأَحْمَالِ أَجَلُهُنَّ أَن يَضَعْنَ حَمْلَهُنَّ ﴾سورة الطلاق: ٤. ئەگەریش ئایەتەکە لەبارەی تەڵاقە، هەروەها کارکراوە بە فەرمودەی ئوم سەلەمە و ناوەرۆکی ئەو فەرمودەی دەڵێت: سوبەیعەی ئەسلەمی نیو مانگ دوای مردنی مێردەکەی سکەکەی دانا، پێغەمبەر ﷺ پێی فەرموو: ((قد حللت فانکحي من شئت- ئەوە حەڵاڵ بوویت، هەرکەس دەتەوێت مێردی پێ بکە)).

لە (المیزان الکبری)ی (الشعرانی) ١١٧/٢ هاتووە: (پێشەوایان -واتە ئەبوحەنیفەو مالیك و شافیعی و ئەحمەد- کۆکن لەسەر ئەوەی عیدەی سکپڕ بە ڕەهایی دانانی سکەکەیەتی، جا مێردەکەی مردبێت یان تەڵاق درابێت.

یەکەمیان و بەوجۆرە ماوەی چاوەڕوانی ئافرەتی دووگیان تاکاتی دانانی سکەکەیەتی، ئیدی ئەو ئافرەتە تەڵاقدراو بێت یان مێردەکەی مردبێت، دووەمیشیان بەسەر ئەو ئافرەتەدا جێبەجێ دەکرێت کەمێردەکەی مردووەو دووگیان نیە.

هەندێك لەزانایان لەهاوەڵان و شوێنکەوتووان و پێشەوای مەزهەبەکان[1] گوتوویانە ڕێگەی کۆکردنەوە لەنێوان هەردوو ئایەتەکەدا پەیڕەو بکرێت باشترەو کارکردن بەهەردووکیان بێت باشترە لەفەرامۆشکردن، لەسەر ئەمە ئەو بۆچوونەیان داوە کە ماوەی چاوەڕوانی ئەو ئافرەتەی مێردەکەی مردووە ئەگەر دووگیان بوو ئەوا دوورترین ماوەیان دەبێت ئیدی دانانی سکەکەی بێت یان چوار مانگ و دە ڕۆژ کامیان درێژتر بوو بەوەیان ماوەی چاوەڕوانیەکەی کۆتایی دێت، لەو ڕووەوە ئەم ڕێگایەیان هەڵبژاردووە کەپەیوەندی نێوان دوو ئایەتەکە گشتگیری و تایبەتگیریە لەڕوویەك کەئایەتی یەکەمیان تایبەتە بەمردن و گشتیە لەڕوویەك و ئافرەتی دووگیان و ئەوەشی سکی نیە دەگرێتەوەو دووەمیشیان تایبەتە بەدووگیان بەڵام گشتگیرە لەو ڕووەی کەتەڵاقدراو مێرد مردوو دەگرێتەوە، یاسادانەری عێراقی[2] کارێکی باشی کردووە کەبۆچوونی دووەمیانی وەرگرتووە.

دووەم - پەسەنزانی دەقێکیان بەپەسەندکاریەکی قبوڵکراو (ترجیح أحد النصین بمرجِّح مقبول):

ئەگەر موجتەهید یان دادوەر نەیتوان دوو دەقەکە پێکەوە کۆبکاتەوە ئەوا پەنا بۆ ڕێگەی دووەمی هەڵگرتنی تێکگیرانی نێوانیان دەبات کەئەویش ڕێگەی پەسەندزانی یەکێکیانە بەهۆی بوونی پەسەندکاریەکی قبوڵکراو لەتەرازووی شەریعەتدا بەپێی دەقە شەرعیەکان وبەپێی تەرازووی یاسا لەدەقە یاساییەکاندا، بنەمای گشتی ئەوەیە: (ئەگەر گشتی وتایبەت تێکگیران ئەوا تایبەتەکە پەسەند دەکرێت بەسەر گشتیەکەدا لەوەی کە تێیدا تێکدەگیرێن– إذا تعارض العام والخاص يرجح الخاص على العام فيما يتعارضان

---

[1] لە تەفسیری (قرطبي) ٣/١٧٤: (عیددەی سکپڕی مێردمردو دانانی سکەکەیەتی لای جەماوەری زانایان، لە عەلی کوڕی ئەبوتالیب و ئیبن عەباس دەگێڕنەوە، کە عیددە تەواوەکەی دورترینی دوو وادەکەیە، (سحنون)یش لە شەرعناسانی ئیمە –مالیکی– ئەمەی هەڵبژاردوە، شیعەی ئیمامیش لەگەڵیان یەکدەنگن).

[2] لە مادەی ٣/٤٨ لە یاسای کاروباری کەسی.

فیە)، لەجێبەجێکرانەکانی ئەم بنەمایە لەیاساکانی عێراقدا (م٩٣١)ی یاسای مەدەنیدا ڕێگەدراوە بەبریکارنامە (وەکالە) لەهەموو کارێکدا کەبریکارێتی تێدا قبوڵکراو بێت و لەمبارەیەوە ئەم دەقە هاتووە: (دروستە بابەتی بریکارێتیەکە تایبەت بکرێت بە تایبەتکردنی بابەتی بریکارییەکە و گشتگیر بکرێت بە گشتگیردنی، ئەو کەسەی کەسێکی دیکەی کردە بریکار بەبریکارێتیەکی ڕەها لە هەموو مافێك کە هەیەتی و، لە ڕکەبەرایەتی(خصومە)دا لە هەموو مافیکیدا، بریکارێتیەکەی دروستە).

ئەم مادەیە بەپێی گشتگیریەکەی دژە لەگەڵ (م٢/٢٤) یاسای باری کەسیی کەڕێگەنادات بریکارێتی لەتەڵاقدا بکرێت، لەدەقەکەیدا هاتووە: گوێ بە وەکالەت نادرێ لەکاتی ڕێکارەکانی توێژینەوەی کۆمەڵایەتی تەحکیم و لە کەوتنی تەڵاق، ئەگەر بەریەستێك نەبێ لە ئامادەبوونی یەکێك لە دوو هاوسەرەکە. (گوێ نادرێت بە بریکارنامە لەڕێکارەکانی توێژینەوەی کۆمەڵایەتی وناوبژیوانی و خستنی تەڵاقدا کار بەبریکارنامە ناکرێت، واپەسەندە کاریەیەکەمیان بکرێت لەوەی پەیوەندداره بەتەڵاق)، لە(م٢/٩٣٠)ی یاسای مەدەنیشدا ڕێگەدراوە بەبریکاردان بەنابالغ ئەگەر عاقڵ و هەراش (ممیز) بوو، ئیدی ئەو شتەی بریکارێتیەکەی تێدا دراوە هەڵس و کەوتێکی خانوبەرە (عەقار) بوو یان نا، ئەمە لەکاتێکدایە کە لە (م١٩٦)ی یاسای تۆمارکردنی خانووبەرەی عێراقیدا[1] مەرجە کەبریکاردەرو بریکارپێدراو شیاوێتی تەواو (ئەهلیەتی کامل)یان هەبێت، لێرەدا کارکردن بەدووەمیان پەسەندترە چونکە لەدەقە تایبەتەکانەو ئەمە لەو هەڵس و کەوتانە جێبەجێ دەکرێت کەعەقار نیە.

هەروەها لەتێکگیرانی نێوان دەقی ڕەهاو دەقی کۆتکراودا دووەمیان پەسەند دەکرێت بەسەر یەکەمیاندا هەروەکو لە (م٨و م٩)ی یاسای باری کەسیدا هاتووە کەڕەهاکە بەسەر کۆتکراوەکەدا دەدرێت، ئەم بەسەردادانەش واتە کۆتکراوەکە پەسەند دەکرێت بەسەر ڕەهاکەدا.

هەندێك بانگەشەی ئەوەیان کردووە کەهەڵگرتنی تێکگیرانی نێوان گشتی و تایبەت بەتایبەتکردنی یەکەم بەدووەمیان و، هەڵگرتنی تێکگیرانی نێوان ڕەهاو کۆتکراو بەبەسەردادانی یەکەمیان بەسەر دووەمیاندا لەڕوانگەی کۆکردنەوەی نێوان دوو

[1] ژمارە ٤٣ ی ساڵی ١٩٧١.

بەڵگەکەوە دەبێت، ئەمەش هەڵەیە چونکە کار نە بەگشتی دەکرێت نە تایبەتکردن لەوەی جێگەی دژ یەکیە لەدوو دەقدا بەڵکو کارکردن بەتایبەت و ڕەهایە هەروەك باسمان کرد، زانایانی ئوصولی فیقه زۆرشتیان لەبارەی پەسەنکردنەوە روون کردۆتەوە، بەشێوەیەکی تایبەت لەتێکگیرانی فەرموودەکاندا[1] کەلێرەدا بواری باسکردنیان نیە.

سێیەم ـ دانانی دەقی دواتر هاتوو بەنەسخکاری دەقی پێشوو (اعتبار النص اللاحق ناسخا للسابق):

ئەگەر نەکرا تێکگیران بەدوو ڕێگەی پێشوو هەڵبگیرێت ئەوا تەنها ئەو بژاردەیە لەبەردەم فەقیە یان دادوەردا دەمێنێتەوە بزانێت بەرواری یاسادانانی هەردەقەیان لەو دوو دەقە دژ یەکە کەی بووە، ئەگەر بۆی سەلمێنرا کەیەکێکیان دواتر دانراوە لەوەی دیکەیان ئەوا ئەوەی دواتر هاتووە ئەوەی پێشتری نەسخ کردووە، ئەمە بەلابەری یاسای پێشتو بەیاسای دواتر ناودەبرێت لای یاساناسان.

---

[1] ئەمەش هەندێك نمونەیەتی:

أ ـ تەرجیحدان بەپێی سەنەدەکەی:

١ـ زۆریی گێڕەرەوەی یەکێکیان.
٢ـ گێڕانەوەی گەورە بەسەر بچوك.
٣ـ گێڕانەوەی هاوەڵ بەسەر هی دیکە.
٤ـ یەکیان ڕاستەوخۆ لەوەدا بێت کە گێڕاویەتیەوە.

ب ـ تەرجیحدان بەپێی ناوەڕۆکەکەی:

١ـ پێشخستنی تایبەت بەسەر گشتیدا.
٢ـ پێشخستنی ئەو گشتییەی تایبەت نەکراوە بەسەر ئەو گشتیەی تایبەت کراوە.
٣ـ پێشخستنی هەقیقەت بەسەر مەجازدا.
٤ـ پێشخستنی دەربڕدراو بەسەر تێگەیشتنی پێچەوانەدا.
٥ـ پێشخستنی تێگەیشتنی گونجاو بەسەر تێگەیشتنی پێچەوانەدا.

ج ـ تەرجیحدان بەپێی گوزارشت:

١ـ ئەوەی بڕیاری حوکمە ئەسڵ و بەریبونی داوە بەسەر ئەوەی ئەو حوکمەی گواستۆتەوە.
٢ـ ئەوەی لە ئیحتیات نزیکترە بەسەر ئەوەی نزیکتر نییە.
٣ـ ئەوەی مانای کەوتنی حەددەکە دەگەیەنێت بەسەر ئەوەی پێویستبونی دەخوازێت.

د ـ تەرجیحدان بەپێی شتی دەرەوەیان:

١ـ ئەوەی بەڵگەیەکی دیکە پشتیوانی بکات بەسەر ئەوەی بەڵگەی دیکە پشتیوانی نەکات.
٢ـ ئەوەی گوفتارە بەسەر ئەوەی کردارە، چونکە گوفتار شێوازی هەیە.
٣ـ ئەوەی زۆرترینی پێشین کاریان پێکردوە
٤ـ ئەوەی لەگەڵ کاری خەلیفە ڕاشیدەکان گونجاوە.

هەڵوەشاندنەوە(نەسخ) ی ڕاشکاوانەو هەڵوەشاندنەوەی ناڕاشکاوانە (الإلغاء - النسخ - الصریح والإلغاء الضمني):

هەڵوەشاندنەوە هەمیشە بەدەقێکی ڕاشکاوی دواتر هاتوو نابێت، بەڵکو لەوانەیە بەهۆی ئەوەوە نەیاری لەنێوانیاندا دروست ببێت، لەبەر ئەوە دابەش دەبێت بۆ ئەم دوو بەشە:

أ - هەڵوەشاندنەوەی ڕاشکاوانە (الإلغاء الصریح): بریتییە لەوەی کە یاسا نوێیەکە لە یەکێك لە ماددەکانیدا بە ڕاشکاوی هەڵوەشاندنەوەی یاسا پێشووەکەی ڕاگەیاندبێت. [1]

بەوەی تایبەتکردنەکە لەوەی دواتریاندا بەمادەیەکە یان بڕگەیەك کەهەڵوەشاندنەوەی هەموو یاسایەکی پێشتری تێدایە کەناکۆك بێت لەگەڵ ئەم یاسا نوێیەدا، لەم حاڵەتەدا هیچ ناڕوونیەك ڕوونادات بەهۆی تێکگیرانەکەوە چونکە دادوەر پابەندە بەجێبەجێکردنی نوێیەکە لەجێی کۆنەکە.

ئەمجۆرە لەهەڵوەشاندنەوە هاوشێوەی لەقورئانی پیرۆزدا نابینین، هیچ ئایەتێك نیە بەڕاشکاوی باس لەهەڵوەشاندنەوەی ئایەتێکی تر بکات -ئەمە ئەگەر دروست بوو باسی بوونی نەسخ یان هەڵوەشاندنەوە لەقورئاندا بکرێت- کە ئێمە بڕوامان بەنەسخ لەقورئاندا نیە، هەموو ئەوەی ئوصولیەکان ناویان لێناوە نەسخ یان تایبەتکردنە بەدەق یان بەکات یان بەشوێن یاخود بەعیلەی حوکم، بەڵام لەسوننەتی پێغەمبەردا هاوشێوەی یاسا دانراوەکان دەقی ڕاشکاو هەیە لەسەر هەڵوەشاندنەوە -نەسخ- هەروەك لەم فەرموودەیەدا هاتووە: ((کنت نهیتکم عن زیارة القبور فزوروها))[2]، واتە: ڕێگریم کردبوو لێتان سەردانی گۆڕستان بکەن ئێستا ڕێتان دەدەم سەردانی بکەن.

ب - هەڵوەشاندنەوەی ناڕاشکاوانە (الإلغاء الضمني): بریتییە لەوەی کە ئەو دەقەی دواتر دانراوە دژی یەك بێت لەگەڵ حوکمی دەقێکی پێشتردا[3] بەجۆرێك کەنەدەکرا

---

[1] هەروەك لە دەقی ماددەی ٥٠٤ی یاسای سزادانی عێراقی ژمارە ١١١ی ساڵی ١٩٦٩ هاتووە کە (یاسای سزادانی بەغدادی و پاشکۆکانی و هەموارەکانی هەڵدەوەشێنێتەوە، بە شێوەیەکی گشتی هەموو دەقێکی سزایی لە یاسادا هەڵدەوەشێنێتەوە، کە بەڕاشکاوی یان گوزارشت لەگەڵ حوکمەکانی ئەم یاسایە ناکۆکە).

[2] رواه مسلم. سبل السلام ١٥١/٢.

[3] هەروەك هاوشێوەی ئەوە لە یاسای بەکرێدانی عێراقیی بەرکاردا دەبینین، هەندێك حوکمی تێدایە لەگەڵ حوکمەکانی یاسای مەدەنی عێراقی تێکدەگیرێت، لە بابەتی کۆتایی هێنانی گرێگرتەیی و بەتاڵکردن و هی دیکە. لە مادده تێکگیراوەکان لە مەدەنی بۆ یاسای بەکرێدان، (م٧٧٩) تیایدا هاتووە: (ینتهي الإیجار بانتهاء ←

پێکەوە کۆبکرێنـەوەو، نـەدەتوانرا یـەکێکیان بەسـەر ئەویتریانـدا پەسـەند بکرێـت، لـەم حاڵەتەدا نـاڕوونی لای دادوەر دروسـت دەبێـت، لەسـەری پێویسـتە کۆشـش بکـات و لـەو تێکگیرانە ئەوە دەربهێنێت کەئەوەی دواتریان ئەوەی یەکەمیانی هەڵوەشاندۆتەوە.

هۆیەکانی لادانی ناڕۆشنی (وسائل إزالة الغموض):

هەروەك چـۆن زانایـانی ئوصـول لەرێگـەی سـەرپێوکردنی تـەواو (اسـتقراء التـام)ەوە هۆیەکانی ناڕۆشنی دەقیان دیاری نەکردووە بەهەمانشێوە پێودانگ و پێوەریان دانـەناوە تایبێتە هۆکار و فەقیە یان دادوەر بۆ نەهێشتنی ناڕۆشنی پەنای بۆ ببات، نهێنـی ئەمـەش لەوەدایە کەبۆ هەریەکەیان تایبەتی خۆی هەیەو هـەر رووداوێـك بـەپێی سروشـتی خۆیـو ئەوەی گونجاوە بۆی هۆکاری لادانای ناڕۆشنی هەیە، ئەوەی بۆ دەقێك گونجاوە لەوانەیـە بۆ لادانی ناڕۆشـنی دەقێکـی تـر گونجـاو نەبێـت، سـەرەڕای ئەمـەش توێـژەر دەتوانێـت لەرێسـا ئوصـولیە گشـتیەکان گـرنگترین ئـەو هۆکارانـە دەربهێنێـت کـەلێرەدا نمونـەیان دەخەینە روو:

١ـ بەرژەوەندی ـ یاخود حیکمەتی یاساکە ـ (المصلحة ـ أو حكمة التشريع ـ):

ئاشـکرایە کەهـەموو ئاینـە ئاسمانـەیکان و یاسـادانراوەکان ئامانجەکـەیان بریتییـە لەبـەدیهێنانی بەرژەوەنـدی مـرۆڤ، بەدەسـتهێنانی قـازانج و دوورخسـتنەوەی زیـان، شەریعەتی ئیسلامیش بەتایبەتی و ئەو شەریعەتانەشی پـێش ئـەم هـاتوون خاوەنەکـەیان بـەرەهایی پێویسـتی بـەوە نیەوپێویسـتی بەوانـەش نیـە ملکەچـین لەبەرئـەوە بەرژەوەندییەکە بۆ بەندەکان لەبەرچاو گیراوە لـەژیانی دونیـایی و قیامەتیانداو لەهـەردوو بواری مادی و مەعنەویدا، لەسەر ئەم بنەمایـە فەقیـە یـان دادوەر[1] دەتوانێـت پشـت بـە بەرژەوەنـدی (یـاخود حیکمـەتی دانـانی ئـەو حوکمـە) ببەستێـت لەراڤـەی دەقـەکان و

المدة لمحددة في العقد دون حاجة إلى تنبيه بالإخلاء ما لم يكن مشترطا في العقد أن الإيجار يمتد إلى مدة أخرى محددة أو غير محددة عند عدم التنبيه بالإخلاء في ميعاد معين قبل انتهاء مدة الإيجار).

[1] لە (فن القضاء)ی مامۆستامان (ضیاء شیت خطاب)، ص ٦٥ هـاتووە: (حیکمـەت لـە داڕشتنی یاسـا، ئـەو مەبەستەیە کە یاسا دەیەوێت بەدیی بهێنێت، هەر ئـەوەش هـۆی بونیـەتی، چونکە هـەر دەقێکی یاسـایی ئامانجێکی هەیـە هـەوڵی بـۆ دەدات، هـەر بـەو شـێوەیەش بـۆ تێگەیشـتن لـە دەقێکی یاسـایی، پێویستە حیکمەتەکەی بزانرێت، چونکە حیکمەت لە یاسا ئەو خاڵانەیە کە ناوەڕۆکی رێسا یاساییەکە دیـاری دەکـات، کە بۆ پاراستنی بەرژەوەندییەکی دیاریکراو پەیدابووە).

نەهێشتنی نارۆشنیەکەی بەپێی رێسای سوڕانەوەی حوکم لەگەڵ عیلەتەکەی بەبوون و نەبون.

٢- نزیککردنەوەی نێوان دوو دەقەکە (التقريب بين النصوص):

دەقە نزیکەکان لەچارەسەری بابەتە هاوشێوەکاندا یەکتر تەواو دەکەن، لەقورئانی پیرۆزدا چەندین ئایەت هەیە راڤەو مانای وشەکانی لەئایەتی دیکەدا هاتووە، یاخود لەدەقەکانی سوننەتی پێغەمبەردا هاتووە، بەهەمانشێوە لەفەرموودەکانی پێغەمبەریشدا هەیانە قورئان و فەرموودە روونیان دەکاتەوە، لەبابەتی بنبڕی کاتیدا نمونەمان خستە روو بۆ روونکردنەوەی دەقی نارۆشنی قورئان بەقورئان، قورئان بەفەرموودە، لەسەر هەمان شێواز دەکرێت نزیککردنەوە بکرێت لەنێوان دەقە یاساییەکان و بەهەندێکیان راڤەی هەندێکی تریان بکرێت[1].

٣- هۆیەکانی هاتنە خوارەوە -یان هۆیە پێویستکارەکان- (أسباب النزول - أو الأسباب الموجبة):

هۆیەکانی دابەزینی ئایەتەکانی قورئانی پیرۆزو هۆیەکانی پێویستبوونی دانانی یا سایەك یان هەموارکردنی یاسایەك لەو هۆکارانەن کەدەکرێت ئاگاداربوونیان یارمەتی فەقیە یان دادوەر بدات لەسەر نەهێشتنی نارۆشنی دەق، زانای پایەبەرز سیوتی دەڵێت: (زانینی هۆیەکانی دابەزین سوودی زۆرە، لەوانە راوەستان لەسەر واتا یاخود نەهێشتنی نادیاری -نارۆشنی-)، واحدی گوتوویەتی: (ناکرێت راڤەی ئایەت بکرێت بەبێ راوەستان لەسەر چیرۆکەکەی و روونکردنەوەی هۆکاری دابەزینی)، ئیبن دەقیقی عید دەڵێت: (روونکردنەوەی هۆیەکانی دابەزین رێگایەکی بەهێزە بۆ تێگەیشتنی ماناکانی قورئان)، ئیبن تەیمیەش دەڵێت: (زانینی هۆی دابەزین واتە تێگەیشتنی لە ئایەت، چونکە زانینی

---

[1] لە سەرچاوەی پێشوو، ص ٦٧ هاتووە: (دادگای تێهەڵچونەوە بڕیاری دا کە یاسای کار و یاسای خانەنشینی کۆمەڵایەتی لە دەقە یاساییەکاندا یەکدی تەولو دەکەن)، لە (المصطلحات) پیادەکردنی هەردو برگەی (ب، ج) لە ماددەی یەکەمی یاسای خانەنشینی و دابینکاری کۆمەڵایەتی، وە ئەو رێسایانەی دادوەر بۆ رێڕونی بەکاریان دەهێنێت، لە لێکدانەوەی دەقەکانیدا، لەوەی کە سەرجەم دەقە کۆمەڵایەتیەکانی لە یاسای کار و یاسای خانەنشینی و دابینکاری کۆمەڵایەتی بۆ کرێکاران، بە یەکەیەك دادەنرێن هەندێك هەندێکی دیکە تەولو دەکەن، چونکە تەواکەری یەکدین.

هۆ، زانینی سەبەبکاری لێدەکەوێتەوە، کۆمەڵێك لەپێشین مانای ئایەتەکانی قورئانیان لێ تێکەڵ بوو، تا ئەو کاتەی هۆیەکانی دابەزینیان دۆزیەوە)[1]. لەپیشەکی دانانی یاساکان و هەموارکردنیاندا هۆیەکانی پێویستبوون هەیە، ئەو هۆکارانە گرنگیەکی زۆریان هەیە لەزانینی مەبەستی یاسادانەرو هەموارکردنەوەکەی، ئەوەش یارمەتی دادوەر دەدات لەسەر نەهێشتنی نارۆشنی دەقەکان.

د- سەرچاوە مێژووییەکان (المصادر التاريخية):

سەرچاوەی مێژوویی بریتییە لەوەی کەیاسادانەر دەقە یاساییەکانی لێ هەلگۆزتووە، ئەمە سەبارەت بەشەریعەتی ئیسلامی و شەریعەتە ئاسمانیەکانی پێشتر چاوەڕوان نەکراوە، چونکە سەرچاوەیان تەنها بریتییە لەوەحی، گەڕانەوەش بۆ سەرچاوەی مێژوویی لەدەقی نارۆشندا یارمەتی دادوەر دەدات بەزۆری کەمانای مەبەست لێی بۆ دەربکەوێت لەرێی ئەم سەرچاوەیەوە، بەتایبەت ئەگەر زمانی دەقەکە جیاواز بوو لەزمانی سەرچاوەکە، چونکە نارۆشنی لەوانەیە بەهۆی ورد نەبوون لەوەرگێڕاندا دروست بووبێت.

فیقهی ئیسلامی تائێستاش تاکە سەرچاوەی یاساکانی باری کەسیە لەجیهانی ئیسلامیداو، سەرچاوەی سەرەکی یاسای مەدەنیە لەعێراقداو دەکرێت بۆ زانینی مانای مەبەست لەو دەقانەی لێی وەرگیراوە بۆی بگەڕێینەوە.

هـ- کارە ئامادەسازکەرەکان (الأعمال التحضيرية):

بریتییە لەکۆمەڵێك بەڵگەنامەی فەرمی کەپێش یاخود لەگەڵ دەرچوونی یاساکەدا هاتووە وەك یاداشتنامە راڤەکاریەکان، یاخود روونکەرەوەکان کەلەگەڵ دەرچوونی یاسایەکدا دەردەکرێن و ئەم کاروبارانە لەبەر رۆشنایی یاداشتێکی روونکردنەوەی پرۆژە پێشەکەشکراوەکەو کۆنووسی لیژنەی پێداچوونەوەی پرۆژەکەوە و، یاداشتی روونکردنەوەی کۆتایی پرۆژەکەو مشتومڕی ئەنجومەنی یاسادانان ولیژنەکانی و کارەکانی لیژنەی هونەری کەهەستاوە بەئامادەکردنی پرۆژەکە ئامادەو کۆدەکرێتەوەو رێکدەخرێت. لەبەر ئەوە ئەم کاروبارانە لەگرنگترین هۆیەکانن کەدەکرێت دادوەر پەنایان

---

[1] لباب النقول في أسباب النزول للسيوطي (عبد الرحمن بن أبي بكر)، ص: ٣ وما بعدها.

بۆ ببات بۆ نەهێشتنی ناڕۆشنی ئەو دەقەی لەپرۆژەکەدا هاتووە پاش ئەوەی خەسڵەتی یاسابوونی وەرگرت[1].

٦- پێشینە دادگاییەکان (السوابق القضائية):

زانایانی شەریعەت و پێشەوای مەزهەبە فیقهیە ئیسلامیەکان لەتێگەیشتنی دەقەکانی قورئان و فەرموودەی پێغەمبەردا بەشێوەیەکی وردو تەواوو لەدەرهێنانی حوکمەکاندا پشتیان بەستووە بەپێشینە دادگاییەکانی خەلیفەکانی راشیدین بەشێوەیەکی تایبەتی و فوقەهای هاوەڵان و شوێنکەوتووان بەشێوەیەکی گشتی، لەبابەتی بەڵگەبوون (حجیەت)ی قسەی هاوەڵدا چەند نمونەیەکی ئەو پێشینە دادگاییانەو ئەو جێبەجێکرانە دادگاییانەمان باسکرد کەخوێنەر بەرچاوڕوون بکات لەسەلماندنی پەنابردنی زانایانی شەریعەت بۆ پێشینە دادگاییەکان لەئیسلامدا، بەڵام سەبارەت بەیاسا دانراوەکان ئەوا پێشینەی دادگاییەکان گرنگی زۆری هەیە ئیدی لەبواری راڤەی دەقەکاندا بێت یاخود نەهێشتنی ناڕۆشنیاندا یان وەك بوونی بەسەرچاوەیەك لەسەرچاوەکانی یاسا، بەشێوەیەکی تایبەت بڕیارەکانی دادگای پێداچوونەوە (مەحکەمەی تەمین) بەوپێیەی بالاترین دەسەلاتی دادگایەو بڕیار لەسەر چارەنووسی بڕیارەکانی حوکمەکانی دادگاکان دەدات لەڕووی پەسەندکردنیان یان رەتکردنەوەیان، پاشان پێشینە دادگاییەکان لەهەندێ وڵاتی پێشکەوتوودا بەپابەندکار بۆ دادوەر دادەنرێت لەداگاییکردنی دواتردا[2].

---

[1] جێی ئاماژەیە کە کارە ئامادەکارییەکان سەرەڕای ئەوەی لە ئامرازەکانی لابردنی ناڕوونین، بەڵام بەرز نابنەوە بۆ پایەی دانانی شەرع و بە بەشێك لەو یان تەواوکاری دانانرێن، بۆیە ئەوەی لە کارە ئامادەکارییەکان دێتە بەرباس، نابێتە پابەندکاری دادوەر، زۆرجار دەبێتە بیرخەرەوەیەکی رونکەرەوەی یاسا، کە ئیجتیهادە کەسیەکان لەخۆ دەگرێت لەلایەن ئەوانەی دایانناوە، لە راڤەکردنی دەقەکان و دەرهێنانی حوکمەکان لێوەی، ئیجتیهادیش ئەگەری هەڵەو راستی هەیە. بۆیە پێویستە رەچاوی وریایی توند بکرێت لەکاتی پەنابردنە بەر کارە ئامادەکارییەکان. بۆ وردەکاریی زیاتر بگەڕێوە بۆ (المدخل للقانون الخاص) دانراوی مامۆستامان الدكتور عبد المنعم البدراوي، ص: ٢٣٢.

[2] ئەو حوکمانەی لە ئینگلتەرا لە ئەنجومەنی لۆردەکان دەرچوون، دەبنە پێشینەیەکی پابەندکار بۆ هەموو دادگاکانی دیکە، لەوانە هەتا سەردەمێکی نزیك ئەنجومەنی لۆردەکان خۆشیان، حوکمەکانی دادگای تێهەڵچوونەوە بە پێشینەی پابەندکار دادەنرێن بۆ هەموو دادگاکان، لەوانە دادگاکانی تێهەڵچوونەوە، جگە لە ئەنجومەنی لۆردەکان، حوکمەکانی دادگای دادگەریی باڵا دەبێت دادگاکانی خوارەوە رێزی لێ بگرن، هەرچەندە لەڕوی یاساییەوە پێوەی پابەند نین، بەهایەکی قەناعەتهێنی گەورەی هەیە، بەشێوەیەکی ئاسایی ئەو دەزگایانە رێزی لێ دەگرن کە سەر بە دادگای باڵان.

٧ـ ڕێگاکانی هەڵگرتنی تێکگیرانی (طرق رفع التعارض):

ئەگەر ناڕۆشنیەکە بەهۆی تێککگیرانەوە دروست بووبوو ئەوا تاکە هۆکاری هەڵگرتن و نەهێشتنی بریتییە لەو سێ ڕێگایەی لەبابەتی تێککگیراندا باسمان کردن بەپێی ریزبەندی سروشتیان: هەوڵدان بۆ کۆکردنەوەیان، ئەگەر نەکرا پەنا بۆ پەسندکردن (ترجیح) دەبرێت، ئەوەش نەکرا ئەوا ئەوەی دواتر هاتووە دەبێتە نەسخکاری ئەوەی پێشتر هاتووە.

٨ـ گەڕانەوە بۆ فەرهەنگ (الرجوع إلى المعجم):

بەشێوەیەکی تایبەت فەرهەنگی زاراوەکان بەمەبەستی بەدەستهێنانی ئەو مانایەی مەبەستە، بۆ نمونە وشەی (تعدی) چەندی دڵەڕاوکێی لای ڕاڤەکارانی یاسای مەدەنی عێراقی بەرکار سەبارەت بەتێککگیران لەنێوان (م١٨٦/١ وم١٩١/١)[1] دروست کرد لەسەر ئەو بنەمایەی کەیاسادانەری عێراقی فیقهی ڕۆژئاوای لەیەکەمدا وەرگرتووەو توخمی هەڵەی کردۆتە مەرج و لەدووەمیشدا کاری بەفیقهی ئیسلامی کردووە لەبەمەرج نەگرتنی ئەو توخمەدا، بەڵام بەگەڕانەوە بۆ فەرهەنگی زمانەوانی دەبینین مانای (تعدی) بریتییە لەکاری زیانگەیەنەری ناڕەوا بەچاوپۆشی لەتێگەیشتن و مەبەست لەشیاوێتی ئەنجامدەرەکەی؛ لەسەر ئەو بنەمایە هیچ تێککگیرانێک لەنێوان دوو مادەکەدا نیەو یاسادانەری عێراقی هەردووکیانی لەفیقهی ئیسلامی وەرگرتووە.

٩ـ هەر هۆکارێکی تر (أية وسيلة أخرى):

کەبکرێت فەقیە یان دادوەر پەنای بۆ ببات بەمەبەستی لادانی ناڕۆشنی دەق بەپێی شوێن و سروشتی بابەتەکە.

---

[1] م ١/١٨٦ (إذا اتلف أحد مال غيره أو انقص قيمته مباشرة أو تسبباً يكون ضامنا إذا كان في إحداث الضرر قد تعمد أو تعدى. م١/١٩١ (إذا اتلف صبي مميز أو غير مميز أو من في حكمهما مال غيره لزمه الضمان من ماله).

تەواوکارییەک لە ئیجتیهاد و لاساییکردنەوە

(تکملة في الاجتهاد والتقليد)

پێناسەی:

ئیجتیهـاد لـەرووی زمانەوانیـەوە: لەکۆشـش (الجهـد)ەوە[1] وەرگـیراوە، بـەواتای خستنەگەڕی توانای جەستەیی[2] و هزری.

لەرووی زاراوەییەوە: پێناسەی زۆری هەیە هەموویان لەیەك خولگەدان ئـەویش بریتییـە لـەوەی شـەرعزان ئـەوەی لەتوانایدایـە لـەوزەی هـزری‌و جەسـتەیی بیخاتەگـەڕ لـەپێناوی بەدەسـتهێنانی حـوکمێکی شـەرعی دروسـت بـەبڕوای خـۆی بـۆ بابـەتێکی دیـاریکراو بەحوکمەکە.

مەرجەکانی: لەپێناسەکەیەوە تێدەگەین کەئیجتیهاد لەحوکمە شەرعیەکاندا لەسەر ئـەم مەرجانە راوەستاوە:

أ- ئەو کەسەی پێی هەڵدەستێت شەرعزان (فەقیە) بێـت‌و ئـەم خەسـڵەتانەی تێدا بێتـە دی:

١- قـاڵبوو بێـت لەڕێسـاکانی رێزمـان‌و رەوانبێژیـدا چـونکە حوکمـەکان لـەقورئان‌و فەرموودەوە بەزمانە بنەڕەتیەکەیان (عەرەبی) وەردەگیرێن نەك لەوەرگێڕانیانەوە ئیدی بۆ هەر زمانێك وەرگێڕدرابێت.

---

[1] الصحاح في اللغة والعلوم ٢١٦/١.

[2] وەك چاوگێڕانەوە بەپێشینەکانی کێشـەکەو ئاگاداربوون لەحوکمـەکانی کێشـە هاوشـێوەکانی‌و هەوڵدان بـۆ زانینـی بۆچوونی کەسانی دیکەو هاوشێوەی ئەمانە دەچێنە خانەی کۆششی جەستەیی سەرەڕای هزری.

٢- قاڵبوو بێت لەڕێساکانی ئوصولی فیقهو لۆژیكو فەلسەفەدا بەمەبەستی زانینی تایبەتمەندی دەربڕینو رووکاری مانابەخشینیانەوە لەسەر حوکمەکانو ڕێگاکانی دەرهێنانی وەك ئەوەی لەبەشی دووەمی ئەم کتێبەدا بەدرێژی باسکراوە.

٣- قاڵبوو بێت لەزانستەکانی فەرموودەدا بەمەبەستی زانینی جۆرەکانیو پلەی هێزی پابەندکارییان.

٤- ئاگاداربوون لەمەبەستەکانی شەریعەت و بەرژەوەندییە دونیایی و قیامەتیەکان و جیاکردنەوەیان لەخراپەو تێگەیشتنی پەیوەندی نێوان شەریعەت و ژیان، چونکە کەسێ ئاگادار نەبێت لەواقیعی ژیان و پێویستیەکانی و ئەو پەیوەندییە نەزانێت ئەوا لەچارەیسەرکردنی پێشهاتەکانیدا دەکەوێتە هەڵەوە.

٥- پابەندبوون بەشەریعەتی ئیسلامی و رەوشت بەرزی و دوورکەوتنەوە لەهەموو خراپەو پیسییەك.

٦- ئاگاداربوون لەرێسا فیقهیەکانی هەموو مەزهەبە فیقهیە نووسراوەکان بەمەبەستی تێگەیشتنی مەبەستی حوکمەکان و گەڕاندنەوەی بەشەکیەکان بۆ گشتەکیەکان، چونکە ئەو رێسایانە وەك بیردۆزەکان وایە لەیاسادانراوەکاندا.

٧- هەبوونی شارەزایی فراوان لەسەر بابەتە فیقهیە جێی ناکۆکەکان لەگەڵ شیکردنەوە و لێکدانەوەو دەرئەنجام و پەسەندزانی.

٨- زانینی ڕێگاکانی دەرهێنانی حوکمەکان لەلایەن فوقەها لەهاوەڵان و شوێنکەوتووان و ئوصولی مەزهەبە فیقهیەکان.

ب- ئەوەی لەتوانادابوو لەوزەی زانستی و کۆششی فیکری و تێگەیشتنی فیقهی بۆ گەیشتنە حوکمی خوا لەبابەتێکدا چونکە ئەو ئەرکبارە بەوردی و چڕی کارەکەی بکات نەك بەوەی کەمەبەستەکە بەدەست بێنێت، لەبەر ئەوە لەحاڵەتی نەپێکانی حوکمە واقیعیەکەشدا هەر پاداشتی بۆ هەیە.

جـ- پێویستە مەبەست لەئیجتیهاد بەدەستهێنانی گومان بێت وەك کەمترین ئەوەی پێی دەگات لەحوکمی خوای گەورەو ئەو بابەتە دیاریکراوە بەحوکمەکە لەو بابەتانە بێت کەئیجتیهادیان تێدا دەکرێت کەحوکمەکەی بەدەقێکی گوزارشت بنبڕ یان بەکۆدەنگ لەگەڵ رەچاوکردنی (ئیجتیهاد بەئیجتیهاد هەڵناوەشێتەوە) (الاجتهاد لا ینقض بالاجتهاد) یەکلا نەبووبێتەوە، ئەمەش بۆ دوورخستنەوەی ناسەقامگیری

لەحوكمەكانی پێشترو لەبەرچاوگرتنی سەقامگیری لەمامەڵـە دارایـی و نادارایـیەكانـدا، ئەمە ئەگەر هاتوو ئیجتیهادی پێشوو دژ نـەبوو لەگـەڵ دەقێكدا كەمانابەخشـینەكەی بنبڕ بوو یان لەگەڵ كۆدەنگی ئەگەرنا ئەوا پێویستە هەڵوەشێتەوە.

گرنگی ئیجتیهاد بەشێوەیەكی گشتی (أهمية الاجتهاد بصورة عامة):

١-ئیجتیهاد لەپێویستیەكانی ژیانە، ئەگـەر نـەما ئـەوا سیسـتمی ژیـان ناتـەواو دەبێـت و كۆمەڵگا دوادەكەوێت و بەوەش لەمیراتی زەوی و خێروبێرەكەی بێبـەش دەبێـت،(١) چونكە ئەو گەشە شارستانیە سەرسـوڕهێنەرەی ئـەمڕۆ هەیـە بەرهـەمی ئیجتیهـادە، چونكە هەر نەوەیەكی نوێ ئەو زانیاریانە لەنەوەی پێشوو وەردەگرێـت و شـتی نـوێی بۆی زیاد دەكات وسەرمایەو قازانجەكـە پێكـەوە دەگەیەنێتـە ئـەو نەوەیـەی كـەدوای خۆی دێت و بـەجۆرە نـەوە لـەدوای نـەوە وەریـدەگرێت، بـۆ نمونـە جیـاوازی نێـوان دیزاینی یەكەم فرۆكە كەدروست كرا لەگەڵ فرۆكەیەك كەئێستا دروست دەكرێت بەقەد دووری نێـوان زەوی و ئاسمانــە، ئیـدی هــەموو ئــامێرە تكنەلوجیــە هاوچــەرخە پێشكەوتووەكانی كەجیهانی ئیسلامی لێیان بێ بەش بووە لەسەر فرۆكە پێوانە بكە، هەموو شتێك لەجیهانـدا گەشـەی كـردووە جگـە لـەفیقهی ئیسـلامی، جـا ئەگـەر ئـەو سەرمایە فیقهیەی پێشینانی چاك بۆیان بەجێهێشتووین بەشێوەیەكی راست ودروست بەرهـەم بهێنرایـە بـەجۆرێك ئـەوەی بەسەرچـووە لاببرایـە، وەك نمونـەكانی بەنـدەو كەنیزەك وشتی نوێی بۆ زیاد بكرایە لەهـەر نەوەیەكدا لەلایـەن كەسـانێكی شـارەزاو خاوەن توانای زانستی و پابەند بەئاكاری ئیسـلامیەوە ئـەوا ئـەم سـەرمایەیە دەبـووە سەرچاوەیەكی بەپیت بۆ یاساكانی هەموو وڵاتانی ئیسلامی و نائیسلامیش.

٢-قورئانی پیرۆز دەستورێكی خواییە هەروەك پێشتر باسمان كـرد تـەنها گشـتەكیەكانی لەخۆ گرتووەو عەقڵی مرۆڤی سەرپشك كردووە لە گەڕاندنەوەی بەشەكیەكان بـۆ ئـەو گشتەكیانە لەهەموو نەوەیەكداو ئـەم گەڕاندنەوەیـەش تـەنها لەرێگـەی ئیجتیهـادەوە دەبێت.

---

(١) ئاماژەیـــە بـــۆ فەرمایشـــتی ﴿ وَلَقَدْ كَتَبْنَا فِي الزَّبُورِ مِن بَعْدِ الذِّكْرِ أَنَّ الْأَرْضَ يَرِثُهَا عِبَادِيَ الصَّالِحُونَ ﴾ ســـورة الأنبياء/١٠٥. مەبەست لە(الصالح) ئەوانەی بەچاكی وەبەری دەهێنن.

٣–بەڵگەنەویستە کەدەقەکانی شەریعەت کۆتـا (متناهی)و سنووردارەو رووداو بەسەرهاتەکانی ژیانی مرۆڤ بێ کۆتایە لەبەر ئەوە ئەستەمە ناکۆتا بەکۆتا دەورە بدرێت لەرێگەی گشتەکیەکان و گەڕاندنەوەی پێشهات و گۆڕانکاریەکانەوە نەبێت بۆیان ئەمەش لەرێی ئیجتیهادەوە ئەنجام دەدرێت.

حوکمی ئیجتیهاد (حکم الاجتهاد):

لەپێویستبوونی ئیجتیهادو گرنگیەوە ئەوە وەردەگیرێت کەحوکمەکەی فەرزی کیفایەیەو لەسەر هەموو پیاو و ئافرەتێکی موسڵمان کەلەتوانایدا بێت بگاتە پلەی ئیجتیهاد بەهۆی ئەو ئامادەییە خودی و پێگەیشتنە عەقڵییەی هەیەتی، ئەو توانایەش تەنها بەئیمامی ئەبو حەنیفەو ئیمامی شافیعی و ئیمامی مالیك و ئیمامی ئەحمەد و ئیمام ئەبو جەعفەری صادق و ئیبن حەزم (رەحمەتی خوا لەسەر گیانی پاکیان بێت) و جگە لەوان نەدراوە، چونکە ئیجتیهاد پەیام نیە کەخوای گەورە لەسورەتی الاحزابدا لەبارەیەوە فەرموویەتی: ﴿ مَّا كَانَ مُحَمَّدٌ أَبَآ أَحَدٍ مِّن رِّجَالِكُمْ وَلَٰكِن رَّسُولَ اللَّهِ وَخَاتَمَ النَّبِيِّينَ ۗ وَكَانَ اللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمًا ﴾[1] ، بەلام نەیفەرمووە کە: (ئەبو حەنیفە یان مالیك یان شافیعی یان جگە لەوان کۆتا فەقیهەکانن)، هەروەها هیچ دەقێك لەقورئان یاخود فەرموودەدا نەهاتووە لەبارەی شوێنکەوتنی ئەوانە تا رۆژی قیامەت و پیرۆز راگرتنی دەقە فیقهیەکان وەك پیرۆزی دەقە شەرعیەکان، چونکە قورئان پێمان دەفەرمووێت: ﴿ فَسْأَلُوٓا۟ أَهْلَ ٱلذِّكْرِ إِن كُنتُمْ لَا تَعْلَمُونَ ﴾[2] (أهل الذكر) هەموو کەسێکە شیاوێتی ئیجتیهادیو فەتوادانی تێدا بێت لەهەموو کات و سەردەمێکدا.

بەلام لەسەرمان پێویستە رێز لەو فەقیهانە بگرین و دانبنێین بەچاکەیان لەسەر ئومەتی ئیسلامی و ئەوەی ئەوان بۆیان بونیات ناوین تێکی نەدەین و ئەوەی ئەوان لەسەرمایەی مەزنی فیقهی بۆیان بەجێهێشتووین واز لێنەهێنین.

---

[1] سورة الأحزاب/٤٠.

[2] سورة الأنبياء/٧

شێوازی گەڕانەوە بۆ ئیجتیهاد (طريقة الرجوع إلى الاجتهاد):

گوتمان: ئیجتیهاد فەرزی كیفایەیە ئەگەر هەندێك پێی هەستان ئەوا بەرپرسیارێتی لەسەر هەمووان نامێنێت، ئەگەر فەرامۆش كرا ئەوا هەمووان گوناهبار دەبن، لەپێش هەموو گوناهبارانەوە فەرمانڕەواو بەرپرسانی كاروباری گەلەكانن لەهەموو وڵاتێكداو بۆ دوورخستنەوەی ئەم بەرپرسیارێتیە پێویستە پەیمانگایەكی پێگەیاندنی ئیجتیهاد لەهەموو وڵاتێكی عەرەبی و ئیسلامیدا بكرێتەوەو ئەم خاڵانەی تێدا رەچاو بكرێت:

أ- مەرجەكانی وەرگرتن لەم پەیمانگایە (شروط القبول في هذا المعهد):

١- پاڵێوراوان پێنج یەكەمەكەی كۆلێژەكانی شەریعەت و یاسا بن.

٢- پێویستە لەخێزانێكی پابەند بەبەها ئیسلامیەكان بێت، یاخود خودی كەسەكە كەسێكی پابەند بێت.

٣- بەهەبوونی عەقڵیەتێكی نەرم كەتوانای شیكردنەوەو لێكدانەوەو دەرهێنانی تێدا بێت جیا بكرێتەوە.

٤- دەمارگیر نەبێت بۆ هیچ مەزهەب یان گرۆیەك.

ب- رێگای ئامادەسازی بەرایی لەكۆلێژەكانی شەریعەت و یاسا (طريقة التأهيل الأولي في كليات الشريعة والقانون):

پێویستە بەراوردی هەموو مادەكانی شەریعەت لەگەڵ یاسا و هەموو مادەكانی یاسا لەگەڵ شەریعەت بكرێت، چونكە شەریعەت بریتییە لەیاسای ئومەت و كۆمەڵگاو خوای گەورە جیاوازی كردووە لەنێوان ئاین و شەریعەتدا لەقورئانی پیرۆزدا و بۆی روونكردووینەتەوە كەئاین كاروباری قیامەتمان بۆ رێكدەخات و شەریعەتیش كاروباری دونیامان بۆ رێكدەخات هەروەك پێشتریش باسمان كرد.

جێگای داخە زانا و مامۆستایانی كۆلێژەكانی شەریعەت دەبینین واگومان دەبەن كەیاسا هەمووی كوفرە، ئەمەش بەهۆی بێئاگاییانەوەیە، هەروەها مامۆستایانی یاساش واگومان دەبەن كەشەریعەت بۆ ئەم ژیانە گەشەسەندووە ناگونجێت ئەمەش بەهۆی بێئاگاییانەوەیە لێی، بەم هۆیەشەوە لەنێوان ئەم دوو بێئاگاییەدا شەریعەت فەوتاو یاسا گەشە (تاهت) كرد.

ماوەی خوێندن بۆ ئامادەسازی ئیجتیهادی (مدة الدراسة للتأهيل الاجتهادي):

١- نابێت ماوەكەی لەپێنج ساڵ كەمتر بێت، دوو ساڵی بۆ ماستەرو، سێ ساڵ بۆ دكتۆرا، پاشان بڕوانامەی دكتۆرای لەشەریعەت و یاسا پێدەدرێت.

٢- كردنەوەی خولی بەیەكگەیشتن بۆ قوتابیانی هەموو پەیمانگاكانی جیهانی ئیسلامی بەمەبەستی تاوتوێكردن و مشتومڕو گۆڕینەوەی بیرورا و مەشقكردن لەسەر شیكردنەوەو لێكدانەوەو دەرئەنجام.

٣-ناردنە دەرەوەی قوتابیانی پەیمانگای پێگەیاندنی ئیجتیهاد بۆ جیهانی ئیسلامی و وڵاتە پێشكەوتووەكانی تر بەمەبەستی ئاگاداربوون لەچۆنیەتی بەڕێوەچوونی یاساكان و دادگاكان و سوود وەرگرتن لێیان لەو بابەتانەی كەدژ نیە لەگەڵ شەریعەتی ئیسلامیدا، چونكە یاساكان لەواقیعی ژیانەوە وەردەگیرێن و خوای گەورەش نەیفەرمووە قورئان بكەنەوەو یاساكانی كاروباری رۆژانەتانی لێدەربهێنن، بەڵكو فەرموویەتی ئەو یاسایانە لەواقیعی گۆڕاو پێویستیەكانی ژیانتانەوە وەربگرن بەڵام دەبێت ئەوە لەو بازنە رەوشتیەدا بێت كەقورئان دروستی كردووە بۆمان.

بابەتەكانی پرۆگرامی پەیمانگای پێگەیاندنی ئیجتیهاد (المواد المنهجية في معاهد التأهيل الاجتهادي):

١-زانستە ئالیە ئیسلامیەكان (أصول الفقه والمنطق والبلاغة والفلسفة) هاوشێوەی پێشینانی چاك.

٢-رێسا فیقهیەكانی هەموو مەزهەبە نوسراوەكان.

٣-ئەو بابەتانەی جێی ناكۆكی فیقهین لەمەزهەبەكاندا لەگەڵ شیكردنەوەو لێكدانەوەو پەسەندكردن (التحليل والتعليل والترجيح).

٤-مێژووی فیقهو فوقەهاو ئوصولی مەزهەبە فیقهیەكان.

٥-دەقی گرنگترین یاساكانی وڵاتانی ئیسلامی و نائیسلامی بۆ تێگەیشتنی شەریعەت و ژیان و سوودمەندبوون لەو یاسایانە لەو بوارانەی كەدژ نەبێت لەگەڵ شەریعەت، چونكە یاسا بەرهەمی عەقڵی ساغە كەقورئانی پیرۆز لە (٤٩) ئایەتدا ئاماژە بەگرنگی كردووە.

٦-مەشقكردن لەسەر چارەسەركردنی پێشهاتە نوێیەكانی ژیان كەدەقی تایبەت لەبارەیانەوە لەقورئان و سوننەتدا نەهاتووە.

٧-بەراوردکاری لەنێوان ئەو بڕیارانەی دادگاکان کەخاوەن سروشتی شکتێن لەجیهانی ئیسلامی و نائیسلامیدا.

شایانی باسە کەداخوازی من بۆ نزیککردنەوەی فیقهی ئیسلامی و یاسا دانراوەکان دەرئەنجامی ئەزموونی چارەکە سەدەیەك بەراوردی نێوان فقهی ئیسلامی و یاسایە لەکۆلێژەکانی یاسا لەعێراقدا وەك مامۆستاو دانەر و سەرپەرشتیار.

لاسایکردنەوە
هۆیەکانی و گرنگیەکەی و مەترسیەکانی

(التقليد أسبابہ وأهميتہ وخطورتہ)

لاسایکردنەوە بریتییە لە وەرگرتنی حوکمەکان لەموجتەهیدێکی دیاریکراوەو، بۆچوونەکانی وەك دەق لەویاسادانەر (خوای گەورە) دابنرێت و کەسی لاسایکار پێیەوە پابەند بێت.

هۆیەکانی بلاْبوونەوەی لاسایکردنەوە پاش راپەرینی فقهی (أسباب انتشار التقليد بعد النهضة الفقهية)

هۆیەکان زۆرن لێرەدا گرنگترینیان باس دەکەین:

١- **لاوازی سیاسی دەوڵەتی ئیسلامی (الضعف السياسي في الدولة الإسلامية):** لەناوەڕاستی سەدەی چوارەمی کۆچییەوە دابەشکاری وڵاتانی ئیسلامی بۆ چەند بەشێك دەستی پێکرد، کەهەر بەشەو دژایەتی بەشەکەی تری دەکردو هەربەشەیان فەرمانڕەوایەکی هەبوو ناوی ئەمیری باوەڕدارانی لەخۆی نابوو تا بەو جۆرە پەیوەندیەکان پچڕان و لاوازی جێگای هێزی گرتەوەو ئەمەش کاریگەری خراپی هەبوو لەسەر چالاکی جوڵانەوەی زانستی و گیانی زانستخوازی لاواز بوو، هیمەتی زانایان پوکایەوەو گیانی سەربەرخۆیی و متمانە بەخۆبوون تێیاندا مردو ئیجتیهاد نەما.

٢- **نووسینەوەی مەزهەبە فقهیەکان (تدوين المذاهب الفقهية):** وایلێهات خەڵکی پەیڕەوی بکەن و دەستبەرداری گەڕان و دەرهێنانی نوێ بوون و هیمەتی زانایان تەنها لە

کورتکردنەوەی ئەوەی بەدرێژی باسکرابوو لەگەڵ درێژەدان بەوەی بەکورتی باسکرابوو لەنوسراوی مەزهەبەکاندا کورت بوویەوە.

٣- **دەمارگیری مەزهەبی (التعصب المذهبي):** وایلێهات هەر زانایەك سەر بەمەزهەبێکی دیاریکراو بوو، بوویووە پارێزەری و بەهەموو توانایەوە بەرگری لێدەکردو کار گەیشتبووە ئەوەی کەدەقی شەرعی و دەقی فقهی بۆ لەیەك جیا نەکرێتەوە، لەمبارەیەوە کەرخی دەڵێت:[1] (بنەڕەت ئەوەیە هەر ئایەتێك پێچەوانەی گوتەی هاوەڵانمان بێت ئەوا بەنەسخکراو دادەنرێت یاخود پەسەندکردن (ترجيح) باشترە کەلەرووی پێکەوە گونجانەوە تەئویل بکرێت).

ئەمە لەکاتێکدایە کەئەبو حەنیفەوە لەبارەی سەلەفەوە دەڵێت: (ئەوان پیاوانێك بوون و ئێمەش پیاوانێکین، بۆم هەیە ئیجتیهاد بکەم هەروەك بۆ ئەوان هەبوو ئیجتیهاد بکەن).

٤- بەتێکچوونی سیستمی فێرکردن و فراوانبوونی سەرقاڵبوونی زانایانی شەریعەت بەزانستە ئالیەکانەوە بەفێربوون و فێرکردنی (فساد نظام التعليم وتوسع علماء الشريعة في الاشتغال بالعلوم الآلية تعلماً وتعليماً): وەك (أصول الفقه والمنطق والفلسفة والبلاغة...) بەبێ ئەوەی بۆ مەبەستی خۆی بەکاری بهێنن، هەتا ئێستاش گوتەی ئەو حەکیمە لەمێشکمدا دەزرنگێتەوە کەساڵی ١٩٤٧ی زاینی پێی گوتم، ئەو یەکێك بوو لەسەرۆك هۆزەکانی پشدەرو نیمچە خوێندەوار بوو، ڕۆژێك هاتە حوجرەکەم بەمیوانی و گوێی لەوانەکەم راگرت کەبابەتی مەنتیقم دەگوتەوە،[2] وتی: (ئێوەی مامۆستایانی ئاینی کۆششی هەموو تەمەنتان دەخەنە گەڕ بۆ دروستکردنی کلیلێك بۆ کردنەوەی دەرگایەك، ئەو کۆششەتان بەهەدەر دەچێت و تەمەنتان تەواو دەبێت پێش ئەوەی دەرگاکەی پێ بکەنەوە)، مەبەستی لەکلیل زانستە ئیسلامیە ئالیەکان بوو کەبەکار دەهێنرێت بۆ دەرهێنانی حوکمەکان، دەرگاکەش دەرگای قورئان و فەرموودەیە کەسەرچاوەی حوکمەکانن.

---

[1] الفقيه الحنفي أبو الحسن الكرخي ملحق تأسيس النظر ص١١٦.

[2] في كتاب البرهان للكلنبوي.

٥- زۆربوونی زانایان و مشتومڕیان لەنێوان خۆیاندا (تزاحم الفقهاء وتجادلهم فیما بینهم):

ئەوان كاتێ زۆربوون لەفەتواداندا هەركەس فەتوای لەشتێكدا بدایە ڕەخنـە لەفەتواكـەی دەگیراو بەشـتێك وەڵامـی دەدرایـەوەو قسـەكردن لەبابەتەكـەدا نەدەوەسـتا بەلێـدوانی زانایاك لەزانایانی پێشوتر نەبوایە، ئەم دیاردەیە لەم سەردەمەشدا بوونی هەیە، بەیەكێك لەمامۆستایانم وت: شافیعی (ڕەحمەتی خوای لێبێت) (٥٤) ساڵ ژیاوەو سـەرزەوی پـڕ كردووە لەفیقهو تۆش نزیكەی حـەفتا سـاڵ دەبێـت زانسـتە ئیسـلامیەكان دەڵێیتـەوە، كامەیە بەرهـەمی فیقهیـت؟ گـوتی: نـەمتوانی ئیجتیهـاد بكـەم و فـەتوا بـدەم لەترسـی زماندرێژی مامۆستایانی هاوەڵم بۆ سەرەم.

گرنگی لاساییكردنەوە (أهمیه التقلید)

هـەروەك چـۆن ئیجتیهـاد لەپێویسـتیەكانی ژیانـە بەهەمانشـێوە لاسـاییكردنەوەش گرنگیەكەی كەمتر نیە لەرووی كرداریـەوە لـەئیجتیهاد، چـونكە زۆرینـەی خـەڵكی لـەزۆرێك لەحوكمەكانی ئاینەكەیان ئاگادار نین و ناتوانن بگەڕێنەوە بۆ سەرچاوەكانی ئـەو حوكمانـە، هەربۆیـە تاكـە چارەسـەر بریتییـە لەپرسـیاركردن لەبارەیـەوە لای ئـەو كەسـەی لـەپێی وەڵامدەرەوانە، لەوانەیـە ئـەو كەسەشـی وەڵام دەداتـەوە لاسـاییكەرەوە بێـت، ئـەو كاتـە وەڵامەكە وەك فەتوایە نەك ئیجتیهاد، لەبەر ئـەوە خـوای گـەورە دەفـەرمووێت: ﴿فَسْـَٔلُوٓاْ أَهْلَ ٱلذِّكْرِ إِن كُنتُمْ لَا تَعْلَمُونَ﴾.[1]

مەترسی لاساییكردنەوە (خطورة التقلید)

ئەو مەترسیانە لەچەند كارێكدا خۆی دەبینێتەوە، لەوانە:

١- لاسـایكار ئـەو دەقانـەی لاسـاییان دەكاتـەوە جیـا ناكاتـەوە لەدەقـەكانی قورئـان و سـوننەت لـەپیرۆزی و پێشـبینی نـەكردنی هـیچ هەڵەیـەك لـەو مەزهەبـەی پـەیڕەوی دەكات.

٢- خۆبەستنەوە بەدرێژایی تەمەن بەیەك مەزهەبی دیاریكراوەوە نەوەی دواتـر لەنـەوەی پێش خۆی وەریدەگرێـت و ئەمـەش دەبێتـە هـۆی دەمـارگیری مەزهـەبی و بـەوەش ئوممەت پـەرتەوازە دەبێـت، دەگوترێـت: یـەكێك لەوالیـەكانی عوسمانیـەكان لەبەغـداد

---

[1] النحل: ٤٣.

حەنەفی مەزهەب بووە، لەسەر ڕێگەیدا مزگەوتێك هەبووە شافعی مەزهەب بوون، فەرمانی کردووە بیڕوخێنن بەڵام فەرمانەکەیان جێبەجێ نەکردووە، ڕۆژێکیان لەبەردەم ئەو مزگەوتەدا رادەوەستێت و بەو کەسانەی لەدەوروبەرین دەڵێت: تاکەی ئەم کڵێسایە دەمێنێت؟ ململانێی نێوان لاساییکەرەوەکان لەهەندێ سەردەمدا بەشێوەیەك بووە کەزۆر لەململانێ حزبیە سیاسیەکانی ئەمڕۆ چووە.

٣- لاسایکردنەوە گیانی بەرهەمهێنان دەکوژێت و لاسایکەرەوە لەجوڵە دەکەوێت و عەقڵی رادەوەستێت و دەبێتە کوسپ لەبەردەم هەموو گەشەسەندنێکی فیکریدا، ئەمەش دەبێتە هۆی دواکەوتن لەکاروانی شارستانی مرۆڤایەتی و پێشکەوتنی زانستی وەك ئەوەی ئەمڕۆ ئەم راستیە لەواقعی جیهانی ئیسلامیدا دەبینین.

لەکۆتاییدا دەڵێم: سوپاس بۆ ئەو خوایەی پشتیوانی کردم لەسەر پێشکەشکردنی ئەم هەوڵە خاکەڕاییە بۆ قوتابیانی زانستخواز، وصلى الله على سيدنا محمد وعلى آله وصحبه أجمعين

سەرچاوەکان

بعد القرآن الكريم والسنة النبوية كان الاعتماد في محتويات هذا المؤلف على المراجع الأصولية المعتمدة الآتية:

أ – أصول الفقه الحنفي:

- الفصول في الأصول للجصاص، أحمد بن علي الرازي.
- شرح التوضيح على التنقيح لصدر الشريعة (عبيد الله بن مسعود) مع التلويح للإمام سعد الدين التفتازاني وحواشي الفنري وملا خسرو وعبد الحكيم والمرجاني.
- ميزان الأصول في نتائج العقول في أصول الفقه للسمرقندي (محمد بن أحمد)، تحقيق الدكتور عبد الملك السعدي.
- أصول السرخسي للفقيه الأصولي السرخسي (أبي بكر محمد بن أحمد).
- كشف الأسرار لعبد العزيز البخاري على أصول الإمام فخر الإسلام علي بن محمد البزدوي.
- شرح المنار للعلامة عبد اللطيف بن عبد العزيز بن ملك على متن المنار للإمام أبي البركات عبد الله بن أحمد النسفي.
- التقرير والتحبير شرح ابن أمير الحاج على تحرير الإمام الكمال بن الهمام.
- تيسير التحرير للعلامة محمد أمين على التحرير لابن الهمام.
- مسلم الثبوت للعلامة البهاري.
- تسهيل الوصول إلى علم الأصول للشيخ محمد الحلاوي.
- مشكاة الأنوار في أصول المنار لابن نجيم (زين الدين بن إبراهيم).
- أصول الشاشي للشاشي (إسحاق بن إبراهيم الخراساني).

ب – أصول الفقه المالكي

- شرح تنقيح الفصول في اختصار المحصول للقرافي (أحمد بن إدريس).
- الفروق للقرافي.

- إحكام الفصول في أحكام الأصول للباجي (سليمان بن خلف)، تحقيق الدكتور عبد الله الجبوري.
- الموافقات في أصول الشريعة للشاطبي (إبراهيم بن موسى الغرناطي).
- مختصر المنتهى الأصولي لابن الحاجب بشرح القاضي عضد.
- مفتاح الوصول إلى علم الأصول للتلمساني (محمد بن أحمد).

ج – أصول الفقه الشافعي

- المستصفى، للإمام الغزالي. تحقيق محمد أبو العلاء.
- شفاء الغليل، للإمام الغزالي. تحقيق الدكتور حمد الكبيسي.
- المنخول، للإمام الغزالي. تحقيق الدكتور محمد هيتو.
- التبصرة في أصول الفقه، لأبي إسحاق الشيرازي (إبراهيم بن علي). تحقيق الدكتور محمد هيتو.
- البرهان في أصول الفقه لإمام الحرمين (عبد الملك بن عبد الله بن يوسف)، تحقيق الدكتور عبد العظيم الديب.
- منهاج الوصول في علم الأصول للقاضي البيضاوي بشرح البدخشي للإمام محمد البدخشي والإسنوي (نهاية السؤل) للإمام جمال الدين عبد الرحيم الإسنوي.
- الإحكام في أصول الأحكام للآمدي (سيف الدين علي بن محمد).
- جمع الجوامع لابن السبكي (تاج الدين عبد الوهاب) بشرح الجلال المحلي مع حاشية البناني.
- المحصول في علم أصول الفقه للعلامة فخر الدين بن محمد بن عمر الرازي، تحقيق الدكتور طه العلواني.
- غاية الوصول شرح لب الأصول كلاهما لشيخ الإسلام زكريا الأنصاري.
- مختصر من قواعد العلائي وكلام الإسنوي للحموي الفيومي (محمود بن أحمد). تحقيق الدكتور الشيخ مصطفى محمود البنجويني.
- المنثور في القواعد للزركشي (محمد بن بهادر).
- التمهيد في تخريج الفروع على الأصول للإسنوي (عبد الرحيم بن الحسن)، تحقيق الدكتور محمد هيتو.

د – أصول الفقه الحنبلي

- روضة الناظر وجنة المناظر في أصول الفقه على مذهب الإمام أحمد لابن قدامة (الإمام موفق الدين عبد الله بن أحمد المقدسي).
- المسودة في أصول الفقه تتابع على تصنيفه ثلاثة من آل تيمية.

- شرح الكوكب المنير المسمى مختصر التحرير للفتوحي (أحمد بن عبد العزين). تحقيق محمد حامد الفقي.

هـ- أصول الفقه الجعفري

- مبادئ الوصول إلى علم الأصول للعلامة الحلي، تحقيق عبد الحسين البقال.
- شرح معالم الدين في الأصول للتبريزي (الشيخ مصطفى الاعتمادي).
- تهذيب الأصول للسبزواري (السيد عبد الأعلى الموسوي).
- الأصول العامة للفقه المقارن للأستاذ محمد تقي الحكيم.
- معالم الدين في أوليات أصول الفقه لأبي منصور جمال الدين الحسن بن الشهيد الثاني.

و - أصول الفقه الزيدي

- إرشاد الفحول إلى تحقيق الحق في علم الأصول للشوكاني (محمد بن علي).
- هداية العقول إلى غاية السؤل في علم الأصول للحسين بن القاسم بن محمد.

ز - أصول الفقه الظاهري

- الإحكام في أصول الأحكام للفقيه الأصولي علي بن حزم الأندلسي الظاهري.

ح - أصول الفقه المعتزلي

- المعتمد لأبي الحسين البصري (محمد بن علي).

ط - أصول الفقه الأباضي

- شرح طلعة الشمس على الألفية المسماة شمس الأصول للعلامة عبد الله بن حميد السالمي.